THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†;
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI
RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Western Bengal, Madras, Bihar and United Provinces; the Government of Burma; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore and Poona; Several Indian States; Commercial Firms and Trusts and other Distinguished Individual Donors

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1949

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Professor HERMANN JACOBI: "Your edition furnishes us with *just* what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances.... Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised."

The late Professor HEINRICH LÜDERS: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings.... Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded."

The late Professor E. WASHBURN HOPKINS: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Indian Culture, Calcutta: "It is appropriate that it should have fallen to Indian scholarship to produce the first critical edition of the *Mahābhārata*.... Indians, who have assimilated Western scholarship and adapted it to the special conditions of the task, are fully capable of carrying even so formidable an undertaking to its destined close.... In the present edition one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus.... The new edition would be invaluable for this merit alone.... The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound." — The late Professor A. BERRIEDALE KEITH.

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The Ādi-parvan, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the Ṛgveda.... His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. WINTERNITZ.

CARL G. LOHMANN, Secretary, Yale University, New Haven: "The University wishes to take this opportunity of tendering its cordial felicitations to your Institute on its remarkably useful career of scholarship. The great critical edition of the Mahābhārata alone, though only one of your worthy undertakings, is enough to establish your permanent reputation in the world of learning."

The Times of India, Bombay: "The publication of this volume is a literary event of the first magnitude; for it marks the successful accomplishment of the first and most difficult stage of what is probably the greatest undertaking in the field of Oriental Research. ... There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier, ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor SYLVAIN LÉVI.

Acta Orientalia: "It would therefore seem to be proper that the first critical edition [of the Mahābhārata] should be made in India, where so much important material is to be found. And the new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology.... The beautiful illustrations are highly interesting as specimens of modern Indian art, and are a very welcome feature of this great national undertaking."—Professor Dr. STEN KONOW (Oslo).

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active

Editorial Note

[No. 1]

(Śāntiparvan: Rājadharma)

EDITORIAL NOTE

[No. I]

This, the eighteenth Fascicule of the Critical Edition of the Great Epic of India, contains the first part of the Rājadharma section of the Śāntiparvan — the longest and, in many ways, the most important parvan of the Mahābhārata, notwithstanding the fact that the parvan happens to be nicknamed " the Pseudo-epic. " Fascicule nineteenth will complete the Rājadharma. The three sub-sections (upa-parvans) into which the Śānti is divided — and particularly the first (the Rājadharma) and the last (the Mokṣadharma) — have preserved a more or less independent manuscript tradition, as they were studied (and, as a consequence, were conflated or textually altered) by people who came to the task with varying qualifications and expectations. It was hence necessary, with a view to preserve uniformity of textual tradition in regard to the different versions, to select and utilize, for the Critical Apparatus of the Śāntiparvan as a whole, MSS. which contained the entire Śāntiparvan, and not to rely upon the upa-parvans by themselves, which have often suffered much wayward handling in the course of transmission. This has been done as far as practicable ; but old and independent MSS. are so very rare, that it was not always possible to follow this course.

The text of the Rājadharma section of the Śāntiparvan is based upon the following MSS. —

THE CRITICAL APPARATUS

I. N(ORTHERN) RECENSION (25 MSS.)

(*a*) *North-western Group* (ν)

Śāradā Version [Ś]

Ś1 = Paris, Bibliothèque Nationale, No. 379. Undated. Used from a photo-copy procured from the Bibliothèque. It is a unique paper MS. in Śāradā characters for the entire Śānti, being purchased in Kashmir in 1898. It gives Arjunamiśra's comm. in the margins, although the text is often independent of, and corrected (*sec. m.*) to agree with, the commentary.

Kaśmīrī Version [K], being Devanāgarī transcripts from [Ś]

K1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 198 of 1891–95. Undated : complete for the Śānti.

K2 = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal. Undated : complete for the Śānti.

K_3 = Poona, Kamat Collection of the BORI. Undated: contains the Rāja-dharma and the Āpaddharma sections only.

K_4 = Poona, BORI MSS. Collection, No. 246. Complete for the Śānti. (ca. A. D. **1771**).

K_5 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4757. Contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only. (A. D. **1795**).

Maithilī (Videha) Version [V]

V_1 = Kathmandu, Nepal Durbar Library, No. 738 (Bendall [wrongly] 867). This was utilized from enlargements of micro-film photographs of the original palm-leaf MS. taken *in situ* with the special permission of the Government of Nepal. Contains, with a few lacunae, the entire Śānti-parvan. (A. D. **1516**).

(b) Central Group (ϒ)

Bengali Version [B]

Bo = Paris, Bibliothèque Nationale, No. 20, O. This was used from a photo-copy procured from the Bibliothèque. Written on palm-leaves in two bundles: "O" containing the Rājadharma, and "Q" the Āpaddharma and the Mokṣadharma sections. (A. D. **1687**).

B_1 = Dacca, University Library, No. 4806. Undated: collated at Santiniketan: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

B_2 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 6. Contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only. (A. D. **1687**).

B_3 = Dacca, University Library, No. 507. Collated at Santiniketan: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only. (A. D. **1741**).

B_4 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 281. Undated: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

B_5 = Dacca, University Library, No. 579. Collated at Santiniketan: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only. (A. D. **1741**).

Devanāgarī Version [D], sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Arjunamiśra [Da]

Da_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 499 of Viśrāmbāg I. Undated: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

$\dot{D}a_2$ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 500 of Viśrāmbāg I. Undated: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

(ii) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha [Dn], the " Vulgate "

Dn_1 = Bhor, State Library, No. 80. Complete for the Śānti, together with Nos. 81 and 82. (A. D. 1769).

Dn_2 = Vishalgad, State Library. Not numbered. Contains the Rājadharma section only. (A. D. 1782).

(iii) Devanāgarī Composite Version

D_1 = Poona, Mahābhārata Collection of the BORI, No. 237. Undated. Procured from Kashmir: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

D_2 = Madras, Adyar Library, No. X. B. 11. Undated. Complete for the entire Śānti.

D_3 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1116. Collated at Tanjore: complete, with Nos. 1115 and 1117, for the entire Śānti. (A. D. 1746).

D_4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 219 of 1887–91. Undated: complete, with Nos. 220 and 221, for the entire Śānti.

D_5 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1167. Undated. Collated at Tanjore: complete, with Nos. 1166 and 1168, for the entire Śānti.

D_6 = Baroda, Oriental Institute, No. 11317. Undated. Contains the Rājadharma and the Mokṣadharma sections only.

D_7 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1191. Undated. Collated at Tanjore: complete, with No. 1192, for the entire Śānti.

D_8 = Poona, Vishalgad Collection, BORI, No. 240. Undated. Complete for the entire Śānti.

II S(OUTHERN) RECENSION (10 MSS.)

Telugu Version [T]

T_1 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11811. Undated. Collated at Tanjore: complete for the entire Śānti.

T_2 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 3947. Undated: complete for the entire Śānti.

Grantha Version [G]

G_1 = Melkote, Yadugiri Yatirāj Mutt Library. Not numbered. Undated: complete for the entire Śānti.

G_2 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4082. Undated: complete for the entire Śānti.

G_3 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11819. Undated: collated at Tanjore: contains the Rājadharma and the Mokṣadharma sections only.

G_4 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11832. Undated: contains the Rājadharma section only.

Malayālam Version [M]

M_1 = Pilakkattiri, S. Malabar. Poomulli Mana Library, No. 309. (Kollam 921 = ca. A. D. 1746): complete for the entire Śānti.

M_2 = Cochin, Paliyam Estate Library, No. 3. Undated: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

M_3 = Vadakancheri, Cochin. Avanapparambu Mana Library, No. 80. Undated: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

M_4 = Alwaye, Travancore. Ponnokottu Mana Library, Not numbered. Undated: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

TESTIMONIA

(i) *Commentaries*

Ca = Arjunamiśra's *Bhāratārthadīpikā* or °*pradīpikā*, as in Da_1 and Da_2, and in $Ś_1$. Copies procured from Tanjore and Mysore show considerable additions and omissions. Available for the entire Śānti.

Cb = Vimalabodha's *Durghaṭārthaprakāśinī* as in the copy from a Maithilī MS. procured from the Rāja Library, Darbhanga. The comm. is often wrongly identified with an (anonymous) *Viṣamaślokī-ṭīkā*, which largely borrows from Vimalabodha. Available for the entire Śānti.

Cn = Nīlakaṇṭha's *Bhāratabhāvadīpa* or °*dīpikā* as in Dn_1 and Dn_2 and as printed in the "Vulgate" editions. Available for the entire Śānti.

Cv = Vādirāja's *Lakṣālaṁkāra* on the evidence of a transcript procured from Madras. Available for the entire Śānti.

(ii) *Epitomes*

Mañj. = Kṣhemendra's *Bhāratamañjarī* (Kāvyamālā, No. 64). Other epitomes not used.

(iii) *Translations*

Āndhra. = *Āndhra Mahābhāratamu* by Tikkana. Other translations not used.

[Similar Editorial Notes will be issued at the beginning of the Āpaddharma and the Mokṣadharma sections, while the consolidated Critical Apparatus for the entire Śāntiparvan will be given in the Introduction, together with a detailed and critical account of the MSS. and other sources used for the whole parvan.

Thanks to a special donation made by the Government of India, our editorial work on the Śāntiparvan could be actually commenced on the 15th of August 1947 — a date notable in the modern history of India, and so much progress was made in the first twelve months of strenuous endeavour as to justify the starting of the actual printing of the present fascicule on the 15th of August 1948, the first anniversary of the achievement of India's Independence ; while, within a few days of the second anniversary of that event, the eighteenth fascicule, giving adhyāyas 1 to 80 of the Rājadharma, is actually seeing the light of the day. It is fervently to be hoped that, before long, means would be forthcoming for the installation of a printing machine in the B. O. R. Institute's own premises, so that the subsequent parts of the Critical Edition could be issued in rapid succession, and the whole undertaking brought to a successful termination sometime in the "fifties" of this century, and long before the Institute, celebrates the completion, in 1968, of fifty years of its unflagging work in the cause of Oriental Research.]

Ṛṣipañcamī : August 28, 1949
B. O. R. Institute, Poona

S. K. Belvalkar
General Editor

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
BG. = Bhagavadgītā.
C. = Calcutta ed. of the Mbh.
chap. = chapter(s).
comm. = commentary(taries).
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
ins. = insert(s).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (of P. P. S. Sastri, 1931–1936).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
O-J. = Old-Javanese.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior,
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
prob. = probably.
r. = repeat(s), repeated.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
st. = stanza(s).
supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = (with variation).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

(in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

(superior star) in the text indicates an *emendation*.

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator ; thus, **Cd** = Comm. of Devabodha ; **Ca. b. n. v** = Comm. of Arjunamiśra, Vimalabodha, Nīlakaṇṭha and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant ; thus, **Cnp** = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.

॥ शान्तिपर्वणि राजधर्माः ॥

वैशंपायन उवाच ।
कृतोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दनाः ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रियः ॥ १
तत्र ते सुमहात्मानो न्यवसन्कुरुनन्दनाः ।
शौचं निवर्तयिष्यन्तो मासमेकं बहिः पुरात् ॥ २
कृतोदकं तु राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
अभिजग्मुर्महात्मानः सिद्धा ब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥ ३
द्वैपायनो नारदश्च देवलश्च महानृषिः ।

C. 12. 4
B. 12. 1. 4
K. 12. 1. 4

☞ Ś1 commences with 12. 19. 8[d]; K1 D1, with 12. 10. 11; and G4, with 12. 3. 1.

The introductory mantra :

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

is found only in N (except B3.4; Ś1 K1 D1 missing). K2.4 Dn2 D2.3.5.6 read व्यासं (for चैव) in the second line. Before the introductory mantra, K2 ins.: ॐ श्रीगणेशाय नमः; K3 D4, ॐ नमो भगवते श्री(K3 om. श्री)वासुदेवाय; K4, श्रीगणेशाय नमः। नमो नारायणाय नमः।; K5, श्रीरामाय नमः; Bo, नमः श्रीगणेशाय [?]; B1.2.5, ॐ नमः श्रीकृष्णाय; Da1, ॐ नमः; Da2, ॐ नमः श्रीगुरुगोविन्दगौरिगणपतिभ्यः; D2.3.5–8, (D7 with ॐ) श्रीगणेशाय नमः (D8 cont. श्रीकृष्णाय नमः; D7, श्रीवेदव्यासाय नमः । शुभमस्तु; D8, श्रीसरस्वत्यै नमः। ॐ नमो भगवते वासुदेवाय).

After the introductory mantra, D8 ins.:

2* द्वैपायनौष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं
पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।
यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥
यो गोशतं कण[न]कश्रृङ्गमयं ददाति [5]
विप्राय वेदविदुषे च बहुश्रुताय ।
एकां च भारतकथां शृणुयात्समग्रां
तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चेति ॥

B8 T G1–3 M, which om. the introductory mantra, begin as follows: B8 begins with ॐ नमो गणेशाय; T1, with श्रीवेदव्यासाय नमः ।

3* व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥
व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥
नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे । [5]
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥
नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ।
यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमाम् ॥;

T2 begins with शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । श्रीरामजयम् । शान्तिपर्वम् । हरिः ॐ ।; G1, हरिः ॐ अविघ्नमस्तु; G2, (on marg.) हरिः ॐ शुभमस्तु । राजधर्मम् ।; G3, हरिः ॐ ॐ ।; M, हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु (M2 cont. श्रीगुरुभ्यो नमः).

1 Owing to missing first folios, the portion of the text from the beginning up to 12. 19. 8[a] is lost in Ś1. In K1 D1, adhy. 1–9 are wanting; and in G4, the first two adhyāyas are wanting. —[a]) K3 D4 M कृत्वोदकं तु; T G1–3 कृत्वोदकं ते. Ca cites कृतोदकाः (as in text). —[b]) K4 पांडुनंदनः. — K2 om. 1[cd]. —[c]) K3 धृतराष्ट्रस्य.

2 [a]) B1 तत्र तेषु; B4 (marg.) गंगातीरे (for तत्र ते सु°). Ca cites तत्र. —[b]) K4.5 B D (except D4.7; D1 missing) पांडुनंदनाः; T1 G2.3 कुरुसत्तमाः (for कुरुनन्दनाः). —[c]) B2 om. शौचं. K3 निवर्तयस्यांतो (sic); K5 B Da2 Dn2 D4.7 T2 M2.4 निर्वर्तयिष्यंतो; D8 निर्वर्तयिष्येते. G1 शौचरिद्वर्तयिष्यंतो (sic); Ca.v as in text. —[d]) K5 B (Bo illegible) D (except D4; D1 missing) T G1–3 Ca मासमात्रं (for °मेकं). B4 (marg.; orig. as in text) बहिश्चराः; G3 पुराद्बहिः (by transp.).

3 [a]) G1 (orig.) हृ(or भृ)तोदकं. D4 तु (for तु). —[b]) K5 Bo–3.5 D2.3.5.6.8 धर्मपुत्रं; B4 om.;

C. 12. 4
B. 12. 1.
K. 12. 1.

देवस्थानश्च कण्वश्च तेषां शिष्याश्च सत्तमाः ॥ ४
अन्ये च वेदविद्वांसः कृतप्रज्ञा द्विजातयः ।
गृहस्थाः स्नातकाः सर्वे ददृशुः कुरुसत्तमम् ॥ ५
अभिगम्य महात्मानः पूजिताश्च यथाविधि ।
आसनेषु महार्हेषु विविशुस्ते महर्षयः ॥ ६
प्रतिगृह्य ततः पूजां तत्कालसदृशीं तदा ।
पर्युपासन्यथान्यायं परिवार्य युधिष्ठिरम् ॥ ७
पुण्ये भागीरथीतीरे शोकव्याकुलचेतसम् ।
आश्वासयन्तो राजानं विप्राः शतसहस्रशः ॥ ८
नारदस्त्वब्रवीत्काले धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
विचार्य मुनिभिः सार्धं तत्कालसदृशं वचः ॥ ९
भवतो बाहुवीर्येण प्रसादान्माधवस्य च ।
जितेयमवनिः कृत्स्ना धर्मेण च युधिष्ठिर ॥ १०
दिष्ट्या मुक्ताः स्थ संग्रामादस्माल्लोकभयंकरात् ।
क्षत्रधर्मरतश्चापि कच्चिन्मोदसि पाण्डव ॥ ११
कच्चिच्च निहतामित्रः प्रीणासि सुहृदो नृप ।
कच्चिच्छ्रियमिमां प्राप्य न त्वां शोकः प्रबाधते ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

विजितेयं मही कृत्स्ना कृष्णबाहुबलाश्रयात् ।
ब्राह्मणानां प्रसादेन भीमार्जुनबलेन च ॥ १३
इदं तु मे महद्दुःखं वर्तते हृदि नित्यदा ।
कृत्वा ज्ञातिक्षयमिमं महान्तं लोभकारितम् ॥ १४

D_a D_n T_2 G_3 धर्मराजं (for धर्मात्मानं). — [c]) D_8 महात्मानं.

4 [ab]) D_4 द्वैपायनो. $M_{1.3}$ transp. नारदः and देवलः. M_4 देवल(*inf. lin.* गालव)श्च महातपाः (for [b]). — [c]) D_5 कर्णश्च; D_6 काण्वश्च (for कण्वश्च).

5 [a]) S (G_4 missing) वेदविदुषः. — [b]) B_1 कृतसंज्ञा; D_6 कृतज्ञाश्च; G_3 °मंत्रा (for °प्रज्ञा). — [c]) B D (except D_4; D_1 missing) S (G_4 missing) संतो (for सर्वे). — [d]) B_4 om. -सत्तमम्.

6 [a]) K_5 B D (except D_4; D_1 missing) S (G_4 missing) तेभिगम्य (for अभि°). K_{2-4} D_4 यथान्यायं; D_{a1} G_2 $M_{1.3}$ महात्मानं (for °त्मानः). — [b]) D_4 यथा विधिः. — [d]) D_7 S (G_4 missing) विविशुः परमर्षयः.

7 [a]) K_4 D_4 प्रगृह्य ते (for प्रतिगृह्य). $D_{2.6}$ T_2 तदा (for ततः). — [b]) D_4 -सदृशां. K_4 G_1 ततः; T_2 तथा (for तदा). — [c]) G_1 (before corr.) पर्युपेत्य. T_2 यथा न्याय्यं.

8 [b]) M_1 °चेतनं. — [c]) B_0 D_n $D_{7.8}$ S (G_4 missing) राजेंद्रं (for राजानं).

9 [a]) $K_{2.4}$ चाब्रवीत्; K_3 त्वब्रुवीत्; D_8 तु तदा (for त्वब्रवीत्). — [b]) K_5 B_0 D_a D_n $D_{2.3.5.6.8}$ धर्मपुत्रं; D_7 S (G_4 missing) °राजं (for धर्मात्मानं). — [c]) K_3 D_4 निशम्य; $K_{4.5}$ B D_a D_n $D_{2.3.5-8}$ C_a संभाष्य (for विचार्य). D_{a1} सार्थं. — [d]) $K_{3.5}$ B D_a D_n D_{2-8} T G_{1-3} M कृष्णद्वै(D_4 °द्वी)पायनादिभिः.

10 Before 10, $K_{2.4}$ D_7 T $G_{2.3}$ ins. नारद उवाच (resp. नारदः). — [a]) K_{2-4} D_6 T_1 भवता; B_5 D_8 भ्रातॄणां; D_7 T_2 G_{1-3} M पार्थस्य; C_{np} भवतो (as in text). — [c]) B D_a $D_{2.3.5.6}$ अवनी (for °निः). D_7 T G_{1-3} M जिता सेयं मही कृत्स्ना. — [d]) D_n D_8 M_4 धर्मेणैव.

11 [a]) $K_{2.4.5}$ $B_{2.3.5}$ D_n $D_{3.5.6.8}$ मुक्तस्तु; $B_{0.1.4}$ मुक्तश्च; D_a G_1 मुक्ताः सु-; D_2 विमुक्तः; G_2 मुक्ताश्च (for मुक्ताः स्थ). B_4 om. संग्रामाद्. — [c]) D_7 G_{1-3} M चासि (for चापि). — [d]) K_3 D_4 दिष्ट्या; K_4 D_{a2} (also as text) D_{n2} $D_{6.8}$ G_2 M_2 कश्चिन् (for कच्चिन्). D_a त्वमसि (for मोदसि).

12 [a]) K_3 नु; D_4 तु; D_8 त्वं (for च). D_{a1} विहता°. $K_{2.4}$ कच्चि(K_4 °श्चि)द्भुवि हतामित्रः. — [b]) D_{a1} प्रीणामि; M_1 प्रीणाति. G_1 (before corr.) नृपः. — [c]) K_4 D_6 कश्चिच्. — [d]) D_2 T G_2 M त्वा (for त्वां). D_{a1} न त्वं शोकप्रबोधतः (sic).

13 [c]) T_1 $G_{2.3}$ M प्रसादाच्च (for °देन).

14 [a]) K_2 $B_{0.1.4.5}$ च मे; K_4 मम; D_a तु सु-; D_4 नु मे; D_8 तु ते (for तु मे). M_1 महादुःखं. — [c]) G_3 -वधं क्रूरं (for -क्षयमिमं). — [d]) K_3 $B_{0.2.3}$ (marg.).$_{4.5}$ (m as in text) D_{2-6} क्रोधकारितं; D_{n2} लोक°; D_7 T G_{1-3} M घोरदर्शनं. D_8 महानर्थो मया कृतं (sic).

सौभद्रं द्रौपदेयांश्च घातयित्वा प्रियान्सुतान् ।
जयोऽयमजयाकारो भगवन्प्रतिभाति मे ॥ १५
किं नु वक्ष्यति वार्ष्णेयी वधूर्मे मधुसूदनम् ।
द्वारकावासिनी कृष्णमितः प्रतिगतं हरिम् ॥ १६
द्रौपदी हतपुत्रेयं कृपणा हतबान्धवा ।
अस्मत्प्रियहिते युक्ता भूयः पीडयतीव माम् ॥ १७
इदमन्यच्च भगवन्यत्त्वां वक्ष्यामि नारद ।
मन्त्रसंवरणेनास्मि कुन्त्या दुःखेन योजितः ॥ १८
योऽसौ नागायुतबलो लोकेऽप्रतिरथो रणे ।
सिंहखेलगतिर्धीमान्घृणी दान्तो यतव्रतः ॥ १९
आश्रयो धार्तराष्ट्राणां मानी तीक्ष्णपराक्रमः ।
अमर्षी नित्यसंरम्भी क्षेप्तास्माकं रणे रणे ॥ २०
शीघ्रास्त्रश्चित्रयोधी च कृती चाद्भुतविक्रमः ।
गूढोत्पन्नः सुतः कुन्त्या भ्रातास्माकं च सोदरः ॥ २१
तोयकर्मणि यं कुन्ती कथयामास सूर्यजम् ।
पुत्रं सर्वगुणोपेतमवकीर्णं जले पुरा ॥ २२
यं सूतपुत्रं लोकोऽयं राधेयं चाप्यमन्यत ।
स ज्येष्ठपुत्रः कुन्त्या वै भ्रातास्माकं च मातृजः ॥ २३
अजानता मया संख्ये राज्यलुब्धेन घातितः ।
तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ॥ २४

C. 12. 25
B. 12. 1. 25
K. 12. 1. 24

15 [a]) G1 सौभद्र-. — [b]) K4. 5 B Da Dn D2. 3. 5. 6 सुतान्प्रियान् (by transp.); D8 [भ्रा]तृमजानि च. — [c]) = 10. 10. 12[c]. — [d]) Dn2 ते; T1 G2 M1-3 मा (for मे).

16 [a]) K2. 4 Dn2 D8 तु (for नु). D4 वार्ष्णेया; Ca वार्ष्णेयी (as in text). — [b]) T G2. 3 सुभद्रा; D7 M वधूः सा. Dn2 मधुसूदन. — [c]) Da1 द्वारिका-; Da2 द्वारकां. K4 D2-6 -वासिनं. — [d]) T1 G3 प्रत्यागतं.

17 [a]) D7 गत- (for हत-). — [b]) K4 बहु- (for हत-). — [c]) K4 D2. 6 अस्मिन् (for अस्मत्-). — [d]) D7 स्मरणं (for भूयः). K2. 4 मे (for माम्).

18 For the following, cf. 1. 104 : B. 11. 27 : 5. 142-144. — [a]) K5 B2. 3 D2. 3. 5. 6 तु (for च). M1. 3 इदं त्वन्यन्महद्दुःखं. — [b]) T2 (before corr.) त्यक्त्वा (for यत्त्वां). T1 G1-3 M त्वा (M4 सा) (for त्वां). — [c]) Da2 संशयंवरणेन. T2 G1-3 M स्म (for [अ]स्मि). — [d]) M2 योजिताः. K3 कुंत्या दुःखे नियोजितः.

19 [a]) K5 B Da Dn1 D2. 3. 5-7 T1 G1-3 M4 यः स; Dn2 M1. 3 यश्च; T2 M2 यस्य (for योऽसौ). D7 T G1-3 M -प्राणो (for -बलो). — [b]) Dn1 G1 [ऽ]प्रतिहतो. — [c]) K3. 4 B1. 3 (marg.). 4. 5 Dn2 D4. 8 सिंहदर्प (K3 °र्पा) गतिर्; B0 illegible; B2 damaged; D7 T G1-3 M सिंहविक्रांतगामी च. — [d]) K3 B (B2 damaged) D (D1 missing) घृणी दाता; D7 T G1-3 M जितकाशी (for घृणी दान्तो). Ca cites घृणी. G2 M2 दृढव्रतः (for यत°).

20 [a]) T1 धृतराष्ट्राणां. — [b]) B6 D7 T G1-3 M तीव्र-; D8 तिक्त- (for तीक्ष्ण-). — [d]) D4 om. the second रणे.

21 [c]) K2 कुंत्यां. — [d]) All MSS. (except K2-4 D4; Ś1 K1 G4 missing) असौ किल (for च सोदरः).

22 [a]) All MSS. (except K2-4 D4; Ś1 K1 G4 missing) तं (for यं). — [b]) K4 सूतजं; D6 पूर्वजं; D7 G1 वै तदा; T1 G2. 3 M1. 3. 4 मे तदा; T2 तं तथा; M2 मे सदा (for सूर्यजम्). — [c]) D7 T G2. 3 M वीर्य-; T2 दिव्य- (for सर्व-). — [d]) K2. 4 D7 G1 M1. 3 अवतीर्णं; T G2 कर्णं त्यक्तं; Ca अवकीर्णं (as in text). K2. 4 कुले (for जले). — After 22, N (Ś1 K1 D1 missing) ins.:

4* मञ्जूषायां समाधाय गङ्गास्रोतस्यमज्जयत् ।

23 [a]) K2. 4 तं; G2 यः (for यं). — [b]) K5 B (except B1) Da Dn D2. 3. 5. 6 चाभ्यमन्यत; K5 चाभिमन्यते; D8 चात्यमन्यत. — [c]) D7 T G1-3 M2. 4 (inf. lin.) सूर्य-; M1. 3. 4 सूत- (for ज्येष्ठ-). — [d]) K2 भ्रातृजः (sic); B0 illegible; B1 corrupt; B3 (marg.). 5 (m as in text) Da T G1-3 M मातृतः (G1 [before corr.] मंत्रतः); Ca मातृजः (as in text).

24 [a]) G1 महा- (for मया). K2. 4 तात; K5 B Da Dn D3. 5 भ्रात्रा; D2. 6. 8 भ्राता; G1. 2 M2. 4 संखे; M1. 3 संधे (for संख्ये). — [b]) D4 राज- (for राज्य-). T1 G3 M पातितः; G2 पातितं (for घातितः). — [c]) M म (M4 क) र्माणि (for गात्राणि). — [d]) D8 तृण- (for तूल-).

25 Da1 om. 25[ab], while the comm. of Arj. seems

C. 12. 25
B. 12. 1. 25
K. 12. 1. 25

न हि तं वेद पार्थोऽपि भ्रातरं श्वेतवाहनः ।
नाहं न भीमो न यमौ स त्वस्मान्वेद सुव्रतः ॥ २५
गता किल पृथा तस्य सकाशमिति नः श्रुतम् ।
अस्माकं शमकामा वै त्वं च पुत्रो ममेत्यथ ॥ २६
पृथाया न कृतः कामस्तेन चापि महात्मना ।
अतिपश्चादिदं मातर्यवोचदिति नः श्रुतम् ॥ २७
न हि शक्ष्याम्यहं त्यक्तुं नृपं दुर्योधनं रणे ।
अनार्यं च नृशंसं च कृतघ्नं च हि मे भवेत् ॥ २८
युधिष्ठिरेण संधिं च यदि कुर्यां मते तव ।
भीतो रणे श्वेतवाहादिति मां मंस्यते जनः ॥ २९

सोऽहं निर्जित्य समरे विजयं सहकेशवम् ।
संधास्ये धर्मपुत्रेण पश्चादिति च सोऽब्रवीत् ॥ ३०
तमवोचत्किल पृथा पुनः पृथुलवक्षसम् ।
चतुर्णामभयं देहि कामं युध्यस्व फल्गुनम् ॥ ३१
सोऽब्रवीन्मातरं धीमान्वेपमानः कृताञ्जलिः ।
प्राप्तान्विषह्यांश्चतुरो न हनिष्यामि ते सुतान् ॥ ३२
पञ्चैव हि सुता मातर्भविष्यन्ति हि ते ध्रुवम् ।
सकर्णा वा हते पार्थे सार्जुना वा हते मयि ॥ ३३
तं पुत्रगृद्धिनी भूयो माता पुत्रमथाब्रवीत् ।
भ्रातॄणां स्वस्ति कुर्वीथा येषां स्वस्ति चिकीर्षसि ॥ ३४

to read it. — [a]) G_1 (before corr.) न ह्यीदं (for न हि तं). Ca cites तं. D_6 [s]सौ (for ऽपि). — [b]) $K_{2.4}$ भ्रातायं. Da_2 श्वैतवाहनः. — [c]) $M_{1.3.4}$ न च भीमो न च यमौ. — [d]) K_4 न त्वस्मान्; G_3 स अस्मान् (with hiatus). $B_{1.5}$ (marg.) सर्वतः; B_3 (m as in text) सर्वशः; D_7 सुव्रत; T G_2 $M_{2.4}$ तत्त्वतः; G_3 सव्रतः (for सुव्रत). D_8 स त्वस्माच्चेदसुव्रतः (sic).

26 [a]) K_4 यस्य (for तस्य). — [b]) Da_1 $M_{1.3.4}$ न; D_7 G_1 मे (for नः). — D_5 om. (hapl.) 26^c–27^d. — [c]) $K_{2.4}$ D_4 हितकामा; B_1 समकामा; G_1 (orig. as in text) शंकमाना (for शमकामा). — [d]) Dn_2 दुःखं; T_1 $G_{2.3}$ त्वं हि (for त्वं च). K_3 D_4 तं च पुत्रममन्यत.

27 D_5 om. 27 (cf. v. l. 26). — [a]) G_1 पृथया. Da कृतं; M_4 तु तं (for कृतः). M_4 कामं; Ca कामः (as in text). — [b]) K_3 Da D_4 [अ]पि च (by transp.). — [c]) Bo illegible; $B_{1.4.5}$ $D_{2.3.5.6}$ अपि पश्चादिदं; Dn $D_{7.8}$ अथ पश्चा°; T $G_{2.3}$ अतीवानुचितं; G_1 (orig. as in text) अति वानुचितं. $K_{2.3}$ $D_{4.7}$ T_2 G_{1-3} M मातर्; K_4 वाक्यं; Da D_8 Ca मातुर् (for मातरि). — [d]) $K_{2.3}$ $D_{4.7}$ T G_{1-3} M अवोच इति (T_2 °चमिति); K_4 मातरं प्रति. $K_{3.4}$ $D_{4.7}$ T G_{1-3} M सोब्रवीत् (for नः श्रुतम्).

28 [a]) Da_2 $B_{2.4}$ शक्यामि. D_7 T G_{1-3} M सं- (for [अ]हं). — [b]) D_7 T G_{1-3} M दुर्योधनमहं रणे. — [c]) K_5 $B_{1.3}$ (m as in text) $D_{2.6-8}$ T G_{1-3} अनार्यत्वं; B_2 Dn अनार्यता; M अनार्यं ($M_{2.3}$ °र्यस्) तं (for अनार्यं च). K_5 $B_{2.3}$ (m as in text) $D_{2.3.5-8}$ T G_{1-3} नृशंसत्वं; B_2 नृशंस*; Dn नृशंस्यं च. Da_2 अनार्यत्वानृशंसत्वे. — [d]) $K_{2.4}$ Dn कृतघ्नत्वं हि; K_5 B Da $D_{2.3.5-8}$ T G_{1-3} °घ्नत्वं च; M °घ्नं चापि.

29 [a]) K_5 B Da Dn_1 $D_{2.3.5-7}$ T_2 $G_{2.3}$ M संधिं हि; Dn_2 संधिर्हि; G_1 संधेहि. — [b]) D_7 T G_{1-3} M हि ते वचः (for मते तव). — 29^{cd} is illegible in Bo. — [c]) T G_2 M भीतं (for भीतो). — [d]) K_4 इदं (for इति). B (Bo illegible) $D_{3.5.7}$ T_2 G_3 $M_{1.4}$ मा (for मां). B_4 damaged; Dn_2 T_2 M मन्यते (for मंस्यते).

30 [a]) G_1 (before corr.) सोभि- (for सोऽहं). Dn विजित्य. — [c]) D_7 G_1 संधत्स्ये. $K_{2.4}$ Dn_2 सह पुत्रेण; D_7 T G_{1-3} M धर्मराजेन.

31 [a]) K_5 B (Bo illegible) Dn $D_{3.5-8}$ उवाच; Da_1 चोवाच; Da_2 वोवाच (for अवोचत्). — [c]) Da_2 चतुर्णामभद्रं ते हि (sic). — [d]) K_2 D_8 फाल्गुणं; $K_{3.5}$ B Da Dn D_{2-6} फाल्गुनं.

32 [a]) T_1 दीनां (for धीमान्). — [b]) $K_{3.5}$ Bo_{2-5} Dn $D_{2-6.8}$ वेपमानां. K_{3-5} कृतांजलिं; D_4 कृतांजलि. —With 32^{cd}, cf. 5. 144. 20^{cd}. — [c]) Dn_1 D_8 प्राप्ता; D_7 वध्यान्. $B_{1.2}$ $D_{2.5.6}$ Cv विसह्यांश्; Da_1 विषह्यां; D_8 विषह्याश्; Ca as in text. — [d]) Bo illegible. K_4 वहयिष्यामि.

33 33^{ab} is illegible in Bo. — [a]) M_1 सुते (for सुता). K_5 B (Bo illegible) Da Dn $D_{2.3.6-8}$ T_2 G_{1-3} M देवि (for मातर्), and तव ध्रुवाः (Da D_8 M_4 °वं) (for हि ते ध्रुवम्). — [cd]) = (var.) 5. 144. 22^{cd}. All MSS. (except K_{2-4} D_4; $Ś_1$ K_1 D_1 G_4 missing) सा(Da_1 D_8 सो)र्जुना वा हते कर्णे सकर्णा वा हतेर्जुने.

तमेवमुक्त्वा तु पृथा विसृज्योपययौ गृहान् ।
सोऽर्जुनेन हतो वीरो भ्राता भ्रात्रा सहोदरः ॥ ३५
न चैव विवृतो मन्त्रः पृथायास्तस्य वा मुने ।
अथ शूरो महेष्वासः पार्थेनासौ निपातितः ॥ ३६
अहं त्वज्ञासिषं पश्चात्स्वसोदर्यं द्विजोत्तम ।
पूर्वजं भ्रातरं कर्णं पृथाया वचनात्प्रभो ॥ ३७
तेन मे दूयतेऽतीव हृदयं भ्रातृघातिनः ।
कर्णार्जुनसहायोऽहं जयेयमपि वासवम् ॥ ३८
सभायां क्लिश्यमानस्य धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
सहसोत्पतितः क्रोधः कर्णं दृष्ट्वा प्रशाम्यति ॥ ३९
यदा ह्यस्य गिरो रूक्षाः शृणोमि कटुकोदयाः ।
सभायां गदतो द्यूते दुर्योधनहितैषिणः ॥ ४०
तदा नश्यति मे क्रोधः पादौ तस्य निरीक्ष्य ह ।
कुन्त्या हि सदृशौ पादौ कर्णस्येति मतिर्मम ॥ ४१
सादृश्यहेतुमन्विच्छन्पृथायास्तस्य चैव ह ।
कारणं नाधिगच्छामि कथंचिदपि चिन्तयन् ॥ ४२
कथं नु तस्य संग्रामे पृथिवी चक्रमग्रसत् ।
कथं च शप्तो भ्राता मे तत्त्वं वक्तुमिहार्हसि ॥ ४३
श्रोतुमिच्छामि भगवंस्त्वत्तः सर्वं यथातथम् ।
भवान्हि सर्वविद्विद्वाँल्लोके वेद कृताकृतम् ॥ ४४

12. 45 / 12. 1. 44 / 12. 1. 44

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

34 a) B2 (marg.) पुत्रप्रहित्री; D4 पुत्रगर्द्धिनी; G1 °गृर्द्धिनी; Ca as in text.

35 a) All MSS. (except K2-4 D4; Ś1 K1 D1 G4 missing) एवमुक्त्वा किल पृथा. — b) Da विमृज्य; D8 विसृष्टा (for विसृज्य). D7 T G1-3 M प्रययौ (for [उ]प°). B1. 5 गृहं. — c) D4 सार्जुनेन. D4 वीर- (for वीरो). — d) K2. 3 M3 भ्राता भ्राता; K4 B Da D2. 3. 5. 6. 8 M2 भ्रात्रा भ्राता (by transp.).

36 a) K3. 4 B0. 3-5 D4 चैष; G3 चै*; M2 वै वि- (for चैव). K3 D4 T G2. 3 M निःसृतो; K4 D7 G1 निसृतो; B1 विधृतो; Dn2 विदितो (for विवृतो). — b) B2 G1 (orig.) वै (for वा). K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 विभो (for मुने). — c) Dn2 D8 अयं (for अथ). T2 G1-3 M वीरो (for शूरो). D4 महे- ष्वासाः. — d) B4 Dn D3. 8 पार्थेनाजौ.

37 a) D7 T2 G2. 3 M1 अहं च; T1 हतं च (for अहं तु). — b) K3 D4 तं सोदर्यं; K4 ससो°; D3 स्वं सो°; D7 सुसो°; T2 G1 सहोदर्यं. Da1 D4 द्विजोत्तमः.

38 a) D7 T1 G3 M दीर्यते; D8 दुष्यते; Ca दूयते (as in text). K3 Dn D8 तीव्रं (for ऽतीव). — b) T2 भ्रातृघातिनं. — c) K3. 4 हि; Da [ऽ]यं (for ऽहं). — d) Da1 यजेयम् (by metathesis),

39 a) G1 सहायां कृश्य°. — c) M4 [उ]त्पातितः. K2. 4 D7 T1 G2. 3 कोपः (for क्रोधः). — d) B2 प्रशाम्यते; Dn1 स शाम्यति.

40 a) K4 D7 T G1-3 M [अ]प्यस्य; B2 तस्य[1]. Da1 ह्यसि (for ह्यस्य). B1 रौक्षाः. — b) Da1 स्पृणोमि कुंदुकोदयाः (sic). — c) T1 दूरे (for द्यूते).

41 a) G2 मे नश्यति (by transp.); G3 मे नश्यते. K3. 5 B Da D2. 3. 5-8 रोषः; D7 T2 G1. 3 M कोपः (for क्रोधः). — c) D7 पादौ सदृशौ (by transp.).

42 a) D4. 7 T2 G1 M2-4 सादृश्ये. — b) K3. 4 B1 Da Dn2 D4. 8 T1 G1-3 M हि (for ह). — d) Da D7 T G1-3 M कदाचिद्.

43 a) Dn2 तु (for नु). — c) K5 B2-4 D2. 6 T1 G2 M2 नु; Dn तु (for च). D8 शक्तो (for शप्तो). — d) G3 स (for तत्). G2 मम (for इह). Da1 [अ]र्हति. Dn2 तत्त्वं वक्तुमर्हसि (sub-metric); D4 तद्धै त्वं वक्तुमर्हसि.

44 b) K2. 4 कारणं च (for त्वत्तः सर्वं). — c) Da T1 भगवन् (for भवान्हि). Dn2 विप्रो (for विद्वान्). G2 भगवन्सर्वधर्मज्ञ. — d) D8 सर्वकारण-वित्तथा. — After 44, D8 ins.:

5* अनागते वर्तमाने त्रैलोक्ये नात्र संशयः ।

Colophon. — *Sub-parvan:* K3. 5 B D (D1 missing) T1 G2. 3 M राजधर्म. — *Adhy. name:* K3 Dn1 कर्णाभिज्ञानं; B1 युधिष्ठिरविलापः; D7 युधिष्ठिरानुतापः; G1 कर्णशापप्रश्नः; G2 कर्णशापानुयोगं; M1-3 कर्णोत्पत्तिविचारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2-4 B4 Da1 Dn D2. 7. 8 T G1-3 M 1 (as in text).

C. 12. 46
B. 12. 2. 1
K. 12. 2. 1

शंपायन उवाच ।

स एवमुक्तस्तु मुनिर्नारदो वदतां वरः ।
कथयामास तत्सर्वं यथा शप्तः स सूतजः ॥ १

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
न कर्णार्जुनयोः किंचिदविषह्यं भवेद्रणे ॥ २

गुह्यमेतत्तु देवानां कथयिष्यामि ते नृप ।
तन्निबोध महाराज यथा वृत्तमिदं पुरा ॥ ३

क्षत्रं स्वर्गं कथं गच्छेच्छस्त्रपूतमिति प्रभो ।
संघर्षजननस्तस्मात्कन्यागर्भो विनिर्मितः ॥ ४

स बालस्तेजसा युक्तः सूतपुत्रत्वमागतः ।
चकाराङ्गिरसां श्रेष्ठे धनुर्वेदं गुरौ तव ॥ ५

स बलं भीमसेनस्य फल्गुनस्य च लाघवम् ।
बुद्धिं च तव राजेन्द्र यमयोर्विनयं तथा ॥ ६

सख्यं च वासुदेवेन बाल्ये गाण्डीवधन्वनः ।
प्रजानामनुरागं च चिन्तयानो व्यदह्यत ॥ ७

स सख्यमगमद्बाल्ये राज्ञा दुर्योधनेन वै ।
युष्माभिर्नित्यसंद्विष्टो दैवाच्चापि स्वभावतः ॥ ८

विद्याधिकमथालक्ष्य धनुर्वेदे धनंजयम् ।
द्रोणं रहस्युपागम्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ९

ब्रह्मास्त्रं वेत्तुमिच्छामि सरहस्यनिवर्तनम् ।

2

☞ The adhyāya is missing in Ś1 K1 D1 G4 (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 a) D8 उक्ते (for उक्तस्). D7 T1 G2. 3 तदा (for मुनिर्). Da T2 G1 M2 एवमुक्तस्तु स मुनिर्. — D5 reads 1b–2a twice consecutively. — b) K4 वर (for वरः).

2 Before 2, MSS. ins. नारद उवाच. — a) D5 (first time). 7 S (G4 missing) महाराज (for °बाहो). — b) Dn1 पार्थिव; D7 S (G4 missing) पांडव (for भारत). — c) Da1 कश्चिद् (for किंचिद्). — d) B0. 2. 3 D5. 6 अविसह्यं; Ca as in text. B1 क्वचित् (for रणे).

3 a) G1 हि (for तु). — b) K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तेनघ; T1 भारत (for ते नृप). — c) K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 महाबाहो (for °राज). — d) Da2 corrupt.

4 a) G1 एष; Ca क्षत्रं (as in text). D5 स्वर्गे. — b) D7 इदं (for इति). — c) K2. 4 B D4 Cvp संहर्ष-; D2. 3. 5. 6 विरोध- (for संघर्ष-). B0 -जननात्तस्मात्; Da -जनकः कर्णः; D7 -जजितस्तस्मात् (sic); G1 (orig. as in text) -जननादस्मात्. D8 सहर्षजनितः कर्णः; T1 G2. 3 संचिंत्य जनितस्तस्मात्. Ca cites संघर्ष-; Cv संघर्षजननः (as in text). — d) D7 S (G4 missing) कुंत्या (for कन्या-). D7 जातो (for -गर्भो). K2. 4 D4 [ऽ]थ निर्मितः; Da D7. 8 S (G4 missing) विसर्जितः. Cv cites the st. as in text.

5 a) Da2 तेजसां; D8 तैजसा (for तेजसा). — c) K5 बभार; Ca चकार (as in text). K2. 5 Dn2 [आं]गिरसः; D4 [आं]गिरसं; G1 [आं]गिरसे; Ca °रसां (as in text). K2. 3. 5 B Da Dn D2. 5. 6 श्रेष्ठाद्; K4 श्रेष्ठां (for श्रेष्ठे). D8 जहारासिधनुःश्रेष्ठं (sic). — d) K2. 5 B Da Dn D2. 3. 5. 6 गुरोस्तदा; K4 गुरोस्तव.

6 b) K2 फाल्गुणस्य; K4 फल्गुणस्य; K3. 5 B Da Dn D2–6. 8 फाल्गुनस्य. S (G4 missing) [अ]स्त्र- (for च). — c) D7 S (G4 missing) तव च (by transp.). — d) M2 विनयं यमयोस् (by transp.).

7 b) Da बालं. K5 °धन्वना; D7 M1. 3 °धन्विनः. — Da om. 7cd. — d) K2 [ऽ]न्वदह्य च; K4 [ऽ]नुदह्य च; T2 G2. 3 ह्यदह्यत; G1 [ऽ]भ्यदह्यत; M3 व्यदह्यते.

8 a) D5 सह्यम्. K5 Dn अकरोद् (for अगमद्). K3 बालो; Da1 D6 बाले. — b) K5 B2. 3 (m as in text). 5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 च (for वै). — c) Da1 युष्मासु; Da2 corrupt (for °भिर्). Da1 नित्यं; T1 G2 स तु (for नित्य-). K4 -संदिष्टो; Dn1 T2 -संरुष्टो; D4. 8 -संदुष्टो; D7 G1 -संघुष्टो; T1 M2. 4 -संघृष्टो; G3 M1. 3 -संहृष्टो (for -संद्विष्टो). — d) K4 दैवाश्चापि; D8 दुष्टश्चापि; G1 (orig.). 3 देवाच्चापि.

9 a) Dn सर्वाधिकम्. G1 अथावीक्ष्य.

अर्जुनेन समो युद्धे भवेयमिति मे मतिः ॥ १०
समः पुत्रेषु च स्नेहः शिष्येषु च तव ध्रुवम् ।
त्वत्प्रसादान्न मां ब्रूयुरकृतास्त्रं विचक्षणाः ॥ ११
द्रोणस्तथोक्तः कर्णेन सापेक्षः फल्गुनं प्रति ।
दौरात्म्यं चापि कर्णस्य विदित्वा तमुवाच ह ॥ १२
ब्रह्मास्त्रं ब्राह्मणो विद्याद्यथावच्चरितव्रतः ।
क्षत्रियो वा तपस्वी यो नान्यो विद्यात्कथंचन ॥ १३
इत्युक्तोऽङ्गिरसां श्रेष्ठमामन्त्र्य प्रतिपूज्य च ।
जगाम सहसा रामं महेन्द्रं पर्वतं प्रति ॥ १४
स तु राममुपागम्य शिरसाभिप्रणम्य च ।
ब्राह्मणो भार्गवोऽस्मीति गौरवेणाभ्यगच्छत ॥ १५
रामस्तं प्रतिजग्राह पृष्ट्वा गोत्रादि सर्वशः ।
उष्यतां स्वागतं चेति प्रीतिमांश्चाभवद्भृशम् ॥ १६
तत्र कर्णस्य वसतो महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ।
गन्धर्वै राक्षसैर्यक्षैर्देवैश्चासीत्समागमः ॥ १७
स तत्रेष्वस्त्रमकरोद्भृगुश्रेष्ठाद्यथाविधि ।
प्रियश्चाभवदत्यर्थं देवगन्धर्वरक्षसाम् ॥ १८
स कदाचित्समुद्रान्ते विचरन्नाश्रमान्तिके ।
एकः खड्गधनुष्पाणिः परिचक्राम सूतजः ॥ १९
सोऽग्निहोत्रप्रसक्तस्य कस्यचिद्ब्रह्मवादिनः ।
जघानाज्ञानतः पार्थ होमधेनुं यदृच्छया ॥ २०
तदज्ञानकृतं मत्वा ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ।

C. 12. 66
B. 12. 2. 21
K. 12. 2. 21

10 D6 om. (hapl.) 10–12. — a) D7 दत्तम्; T G3 ज्ञातुम्; G1 त्वत्त (for वेत्तुम्). — After 10^{ab}, D8 ins. (= var. 3. 2. 60):

6* अहो चित्रं महच्चित्रं विपरीतमिदं जगत् ।
येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ।

— c) K4 समं युद्धे; K5 B Da Dn D2. 3. 5 समं चाहं. D8 अर्जुनस्य समश्चाहं. — d) K5 B Da Dn D2. 3. 5 युध्येयम् (for भवेयम्).

11 D6 om. 11 (cf. v. l. 10). D4 om. up to वि (in d). — a) Da2 समं. K5 B Da Dn D2. 3. 5. 8 शिष्येषु (for पुत्रेषु). B1 वः (for च). T स्वेषु (for स्नेहः). — b) K5 B D2. 3. 5. 8 पुत्रेषु च; Da Dn पुत्रे चैव. K5 Dn2 D8 M2. 3 तथा; T1 भवान् (for तव). K5 प्रभो (for ध्रुवम्). M2 भवेच्छिष्येषु च ध्रुवं. — c) Da1 तत्प्रसादान्. G1 M1 मा (for मां). Dn2 कुर्युर् (for ब्रूयुर्). — d) G2 अकृतार्थं.

12 D6 om. 12 (cf. v. l. 10). — b) K2 साक्षेपः; B1 सापेक्ष्यः; D8 सापेक्ष्यं; M3 सापेक्षं. K2. 4 फल्गुणं; K3. 5 B Da Dn D2–5. 8 फाल्गुनं. — c) K5 B D2. 3. 5. 7. 8 T1 G2–4 चैव (for चापि).

13 a) G2 ब्राह्मास्त्रं. K2. 3 विंद्यात्. — c) G2 वा (for यो). — d) K2 विंद्यात्; G1 (before corr.) [ऽ]विद्वान्.

14 a) D4 इत्युक्तैर्गिरसं (corrupt). D8 चैव (for श्रेष्ठम्). — b) B4 (marg.; also as in text) प्रतिगृह्य च; D8 प्रतिपूजयत्. — c) K3 D4 मनसा; G1 तरसा. G1. 2 राजन् (for रामं). — d) K3 माहेंद्रं.

15 For the incident, cf. B. 8. 42. 4–9. — b) K2. 4 [अ]पि (for [अ]भि-). — d) K4 [अ]तिगच्छत; K5 B (B4 damaged) D2. 3. 5. 6 [अ]भ्यगाच्च तं; D7 T G1. 2 [अ]भ्यवंदत; G3 [अ]भ्यवादयत्.

16 c) B1 G1 उच्यतां; Dn1 स उक्तः; D8 उक्तश्च (for उष्यतां). — d) K2. 4 D7 T G अभवत् (for चाभवत्). D7 S (G4 missing) तदा (for भृशम्). Da प्रीतिरस्याभवद्भृशं.

17 a) D7 T G1. 3 M1. 3. 4 तस्य (for तत्र). K3 वसतां. — b) K5 B2. 3 Da D2. 3. 5. 6. 8 स्वर्गसंनिभे; B0. 1. 4. 5 Dn D7 S (G4 missing) स्वर्गसंमिते (for पर्वतोत्तमे). — c) K2–4 सर्वैर्; Da देवैर्; Dn युक्तैर् (for यक्षैर्). — d) Da यक्षैश्; D4

18 c) D7 T G2. 3 अत्यंतं (for अत्यर्थं). — d) K4. 5 B Dn D2. 3. 5–7 S (G4 missing) -दानव- (for -गन्धर्व-).

19 b) Da चरन्नाश्रममंतिके; Dn D7 विचचाराश्रमांतिके; G1 रममाणो°; M चरमाणो° (for विचरन्ना°). — c) Dn1 D4 -धनुःपाणिः. — d) K5 B Da Dn D2. 3. 6. 8 सूर्यजः (for सूतजः).

20 G1 reads 20^{ab} on marg. — a) D4 T2 साग्निहोत्र-; G1 M1–3 सोग्निहोत्रे (for °होत्र-). D7 T G1. 2 M -प्रमत्तस्य; G3 -प्रवृत्तस्य (for -प्रसक्तस्य). — b)

C. 12. 66
B. 12. 2. 21
K. 12. 2. 21

कर्णः प्रसादयंश्चैनमिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ २१
अबुद्धिपूर्वं भगवन्धेनुरेषा हता तव ।
मया तत्र प्रसादं मे कुरुष्वेति पुनः पुनः ॥ २२
तं स विप्रोऽब्रवीत्क्रुद्धो वाचा निर्भर्त्सयन्निव ।
दुराचार वधार्हस्त्वं फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥ २३
येन विस्पर्धसे नित्यं यदर्थं घटसेऽनिशम् ।
युध्यतस्तेन ते पाप भूमिश्चक्रं ग्रसिष्यति ॥ २४
ततश्चक्रे महीग्रस्ते मूर्धानं ते विचेतसः ।
पातयिष्यति विक्रम्य शत्रुर्गच्छ नराधम ॥ २५
यथेयं गौर्हता मूढ प्रमत्तेन त्वया मम ।
प्रमत्तस्यैवमेवान्यः शिरस्ते पातयिष्यति ॥ २६
ततः प्रसादयामास पुनस्तं द्विजसत्तमम् ।
गोभिर्धनैश्च रत्नैश्च स चैनं पुनरब्रवीत् ॥ २७
नेदं मद्व्याहृतं कुर्यात्सर्वलोकोऽपि वै मृषा ।
गच्छ वा तिष्ठ वा यद्वा कार्यं ते तत्समाचर । २८
इत्युक्तो ब्राह्मणेनाथ कर्णो दैन्यादधोमुखः ।
राममभ्यागमद्भीतस्तदेव मनसा स्मरन् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २

Da कदाचिद् (for कस्य°). — [e]) B1 पार्थो; D8 T1 G2.3 पार्श्वे.

21 [a]) D7 तदा (for तद्). G2 अज्ञानात् (for अज्ञान-). — [b]) K3 न्यवेदयेत्.

22 [b]) T1 G2.3 [अ]भवत् (for तव). — [c]) Dn च (for मे). — [d]) D8 कुरुश्रेष्ठ (for °ष्वेति). D3.5.6 ततः (for the first पुनः).

23 [a]) K5 [ऽ]भवत्; Da [ऽ]वदत् (for ऽब्रवीत्). — [b]) D3 निर्भक्ष्ययन्; D5 निर्भक्षयन् (for निर्भर्त्स°). — [c]) T1 यथार्हं; G2 [अ]यथार्हे; G3 यथार्हस् (for वधार्हस्). G1 (before corr.) दुराचारवदर्हस्त्वं. — [d]) G1 प्राप्स्यसि.

24 [a]) M1 [अ]पि (for वि-). — [b]) K2.4 D4 तप्यसे; D7 वदसे (for घटसे). Dn D8 भृशं; D7 T G1-3 M सदा (G1 orig. तदा) (for ऽनिशम्). — [d]) Da Dn D8 S (G4 missing) चक्रं भूमिर् (by transp.). M2 गमिष्यति (for ग्रसि°).

25 D4 om. (hapl.) 25-26. — [b]) Da1 विचेष्टितं; Da2 D7 T G1-3 M1.3.4 विचेष्टतः; M2 [ऽ]पि चेष्टतः. — [c]) M1 घातयिष्यति. — [d]) Da1 शत्रुगच्छन्नराधमः (corrupt).

26 D4 om. 26 (cf. v. l. 25). — [a]) K2 येनैव (for यथेयं). — [b]) Da D7 S (G4 missing) प्रमत्तस्य. B3 (m as in text) [अ]नघ (for मम). — [c]) K4 B D2.3.6.7 तथा चान्यः; K5 Da Dn D8 तथारातिः; D5 यथा चान्यः (for [ए]वमेवान्यः). G1 प्रमत्तस्यैव मे वाचा (marg. वाचः). — [d]) G1 शरस् (for शिरस्).

27 [a]) K5 B Dn D2.3.5.6.8 शमः; Da कर्णः; D7 T G2.3 M स तु; G1 (*int. lin.*) सतः (for ततः). — [b]) K5 B2-4 Dn1 D2.3.5.6 कर्णस्तं; B0.1.5 Dn2 D7.8 T M ततस्तं; G3 सततं (for पुनस्तं). D7 S (G4 missing) द्विजमार्तवत्. — [c]) D4 गाभिर्. K2.4 दानैश् (for धनैश्). — [d]) G1 (before corr.) न (for स).

28 [a]) Dn1 न हि; Dn2 नेह; Cnp नेदम् (as in text). K2.3 मयाहृतं; K4 B Da D2.3.5 T2 G1 M अव्याहृ(B5 °कृ)तं; Dn D8 मे व्याहृ(Dn1 °हृ)-तं; T1 G2.3 मद्वचनं (for मद्व्याहृतं). — [b]) D7 T G1-3 ब्रह्मलोके(G1 °को)पि; M ब्रह्मा लोके(M2.3 °को)पि (for सर्वलोकोऽपि). K5 B Da D2.3.5.6 T2 G1 M केवलं; D7 T1 G2 चान्यथा (for वै मृषा). — [d]) M2 कार्ये (for कार्यं). D6 तत्तत्; T1 G2 यत्तत्; G3 तद्वै; M1 त्वेतत्; M2 एतत् (for ते तत्).

29 [a]) T2 इत्युक्ते. B1 [अ]सौ (for [अ]थ). — [b]) Da1 अधोमुखं. — [c]) K3.5 B Dn1 D3-7 T2 G1 अभ्य°; D8 अत्य° (for अभ्या°). — [d]) D7 S (except G2; G4 missing) तमेव (for तदेव).

Colophon. — *Sub-parvan:* K3-5 B Da Dn D2-7 G1-3 M (K3 D4 with prefixed उत्तमे आनुशासने) राजधर्म. — *Adhy. name:* B1 ब्रह्मशापकथनं; Dn D7 T1 कर्णशापः; G2 कर्णस्य शापप्राप्तिः; M2 कर्णपञ्चवधशापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 B2.4 Da1 Dn D2.7.8 S (G4 missing) 2 (as in text). — *Śloka no.:* Dn2 28; D8 30.

नारद उवाच ।

कर्णस्य बाहुवीर्येण प्रश्रयेण दमेन च ।
तुतोष भृगुशार्दूलो गुरुशुश्रूषया तथा ॥ १
तस्मै स विधिवत्कृत्स्नं ब्रह्मास्त्रं सनिवर्तनम् ।
प्रोवाचाखिलमव्यग्रं तपस्वी सुतपस्विने ॥ २
विदितास्त्रस्ततः कर्णो रममाणोऽऽश्रमे भृगोः
चकार वै धनुर्वेदे यत्नमद्भुतविक्रमः ॥ ३
ततः कदाचिद्रामस्तु चरन्नाश्रममन्तिकात् ।
कर्णेन सहितो धीमानुपवासेन कर्शितः ॥ ४
सुष्वाप जामदग्न्यो वै विस्रम्भोत्पन्नसौहृदः ।
कर्णस्योत्सङ्ग आधाय शिरः क्लान्तमना गुरुः ॥ ५
अथ कृमिः श्लेष्ममयो मांसशोणितभोजनः ।
दारुणो दारुणस्पर्शः कर्णस्याभ्याशमागमत् ॥ ६
स तस्योरुमथासाद्य बिभेद रुधिराशनः ।
न चैनमशकत्क्षेप्तुं हन्तुं वापि गुरोर्भयात् ॥ ७
संदश्यमानोऽपि तथा कृमिणा तेन भारत । C. 12. 82 B. 12. 3. 8 K. 12. 3. 8

The adhyāya is missing in Ś1 K1 D1 (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 G4 begins with adhy. 3, but portion of the text from st. 1 up to पत्रा (in 4^{d}) is lost on a broken folio in it. D8 om. the ref. —^{b}) K4 B2. 4. 5 T2 प्रश्रयेन; K5 B3 Dn D3. 5. 6 प्रणयेन; B1 प्रशमेण; D2 नयेन च; D8 प्रभावेन; Ca.np प्रश्रयेण (as in text). G2 दयेन (for दमेन). —^{d}) D7 G1. 2 तदा (for तथा).

2 G4 damaged. —^{a}) K2. 3 D4 सर्वं; K4 सर्व- (for कृत्स्नं). D7 S (G4 damaged) ततस्तस्मै (D7 T1 G2. 3 °स्तुष्टो) महातेजा. —^{c}) Dn1 [अ]र्थिनम् (for [अ]खिलम्). K3. 4 Dn1 D4 अव्यग्रस; D6 अत्युग्रं. D7 S (G4 damaged) प्रोवाच सु(D7 स)महाप्राज्ञः. —^{d}) K5 तं तपस्वी; B (except B2) Da1 D2. 3. 5. 6 G4 तपस्वी स; Da2 om.; Dn तपस्वी तत्; D7 T2 G1 M स तपस्वी; T1 G2. 3 सुतपस्वी (for तपस्वी सु-). Dn2 -तपास्विनं.

3 G4 damaged. —^{a}) D6 विदितास्त्रं; D7 विजितास्त्रस्. —^{b}) S (G4 damaged) श्रममाणो. T G2. 3 गुरोः (for भृगोः). —^{c}) K4 D4. 8 [ए]व; Dn2 [ए]वं; D6. 7 S (G4 damaged) च (for वै). Da धनुर्वेद-.

4 G4 damaged up to पत्रा (in ^{d}). —^{b}) S (G4 damaged) चचार (for चरन्). K2–4 D4 विचरन्नाश्रमांतिके (K3 D4 °कं); D7 विचचाराश्रमांतिकात्. —^{d}) K2 Bo. 1 Dn D3. 5. 8 कार्षितः; K4 कर्षतः.

5 ^{a}) Dn1 D3 सुस्वाप. K5 B2. 3 D2. 3. 5. 6 तु; Bo. 1. 4. 5 [ऽ]थ (for वै). —^{b}) K3–5 B1–3 D (except Dn1; D1 missing) T G3 विश्रंभो°. Ca cites विश्रंभः. —^{c}) D7 S तस्योत्संगे समाधाय. Ca cites उत्संगे. —^{d}) D8 शांतमना; G1 (before corr.) क्षांत° (for क्लान्त°). D7 S (except G1) भृगुः (for गुरुः).

6 G4 damaged for 6^{ab}. —^{a}) Bo Dn1 D4 अथ क्रिमिः; T2 M अधःकृ(M1. 3 °क्रि)मिः; G1 अधोकृमिः. K4. 5 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 श्लेष्ममेदो-; Da श्लेष्मपूय-; G1 श्रेष्ठमयो. —^{c}) D7 S दारुणाकारः; D8 दारुणः स्पर्शः. —^{d}) D4 corrupt. B Da Dn2 D6 [अ]भ्यासम्. K5 B Da Dn D2. 3. 5–7 आगतः (for आगमत्).

7 ^{a}) D7 S समासाद्य (for अथा°). —^{b}) D6. 8 रुधिरासनः. —^{c}) K3 चैवम् (for चैनम्). —^{d}) G4 damaged. D7 T1 G1–3 M वक्तुं (for हन्तुं). K5 Da D8 चापि.

8 ^{a}) G4 damaged. K5 B Da Dn1 D8 T G2. 3 स दश्य°; D3. 5 स दंश्य°; D6 संदस्य°; G1 संदश्य°; M4 स दश्य° (for संदश्य°). K5 Bo. 2–5 Dn D2. 3. 5. 6 तु तथा; B1 कर्णस्तु; D8 तु तदा (for [अ]पि तथा). —^{b}) K2 Bo. 2 D6. 8 क्रिमिणा. Da भारतः. —^{c}) K5 B Da Dn D2. 3. 5–8 S (G4 damaged) गुरोः (for गुरु-). K3 -प्रबाधे शंकी स; K5 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5–8 T2 प्रबोधनाशंकी; B1 प्रबोधमाशंक्य; D4 -प्रबोधशंकी स; T1 G M प्रबोधनाकांक्षी (for -प्रबोधशङ्की च). —^{d}) K2 G2 तमुपेक्षत; B1 तमुपेक्ष्य च; D7 T G1. 3. 4

C. 12. 22
B. 12. 3. 8
K. 12. 3. 8

गुरुप्रबोधशङ्की च तमुपैक्षत सूतजः ॥ ८
कर्णस्तु वेदनां धैर्यादसह्यां विनिगृह्य ताम् ।
अकम्पन्नव्यथंश्चैव धारयामास भार्गवम् ॥ ९
यदा तु रुधिरेणाङ्गे परिस्पृष्टो भृगूद्वहः ।
तदाबुध्यत तेजस्वी संतप्तश्चेदमब्रवीत् ॥ १०
अहोऽस्म्यशुचितां प्राप्तः किमिदं क्रियते त्वया ।
कथयस्व भयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिदं मम ॥ ११
तस्य कर्णस्तदाचष्ट कृमिणा परिभक्षणम् ।
ददर्श रामस्तं चापि कृमिं सूकरसंनिभम् ॥ १२
अष्टपादं तीक्ष्णदंष्ट्रं सूचीभिरिव संवृतम् ।
रोमभिः संनिरुद्धाङ्गमलर्कं नाम नामतः ॥ १३
स दृष्टमात्रो रामेण कृमिः प्राणानवासृजत् ।
तस्मिन्नेवासृक्संक्लिन्ने तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १४
ततोऽन्तरिक्षे ददृशे विश्वरूपः करालवान् ।
राक्षसो लोहितग्रीवः कृष्णाङ्गो मेघवाहनः ॥ १५
स रामं प्राञ्जलिर्भूत्वा बभाषे पूर्णमानसः ।
स्वस्ति ते भृगुशार्दूल गमिष्यामि यथागतम् ॥ १६
मोक्षितो नरकादस्मि भवता मुनिसत्तम ।
भद्रं च तेऽस्तु नन्दिश्च प्रियं मे भवता कृतम् ॥ १७
तमुवाच महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान् ।

तदुपै(D7 °पे)क्षत. B8 Dn सूर्यजः; D7 T G1 M2. 4 सत्तमः; G2–4 M1. 3 सत्तम (for सूतजः).

9 ^{a}) D7 T G2–4 च (for तु). —^{b}) D8 असह्य. D8 तं (for ताम्). — G4 damaged for 9^{cd}. —^{c}) G1 अवपन् (for अकम्पन्). K2 G1 अव्यथश्च; K8 D4 अव्यथाश्च; K4 नाव्यथश्च; Da1 अव्यथांश्च; D8 अव्यथं (for अव्यथंश्च). D2. 8 चैवं (for चैव). K5 B4 Dn G2 अकंपयन्नव्यथयन्; B0–3. 5 D7 T1 G8 M1. 3. 4 अकंपयन्नव्यथंश्च; T2 अकंपनव्यथश्चैव (sic).

10 ^{a}) K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 [अ]स्य; D7 S स (T2 सु-) (for तु). K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6 [अं]गं. —^{b}) K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 परिस्पृष्टं; T2 परिद्रुष्टे; M1. 3 परिसृष्टो. Da D8 भृगुद्वहः; D7 S [s]भव(M4 भवे)द्गुरुः. —^{c}) B D3. 5 ततो (for तदा). Da1 बुध्यते; D8 [अ]युध्यत (!). —^{d}) K5 B Dn1 D2. 3. 5. 6 संत्रस्तश्च; Dn2 संतुष्टस्; D7 T G2–4 प्रबुद्धश्च; G1 M संरब्धश्च (for संतप्तश्च). Da1 चैवम्; Da2 चैदम्; Dn2 त्विदम्; T G M4 चैनम् (for चेदम्).

11 ^{a}) K2. 4 [अ]तुचितं (for [अ]शुचितां). —^{b}) D7 G1 M1–3 च कृतं; T G2–4 किं कृतं; M4 च त्वया (for क्रियते). Da [s]नघ; M4 कृतं (for त्वया). — 11^{cd} is damaged in G4. —^{d}) K2. 4 Da1 D7. 8 यथा तथ्यम्. D7 S (G4 damaged) ममा(G1 before corr. °या)नघ (for इदं मम).

12 K4 om. 12^{ab}. —^{a}) T1 G3. 4 तथा (for तदा). D4 M1. 3 [आ]चष्टे. —^{b}) B0. 2 Dn1 D6 क्रिमिणा; Da क्रमिणा. Da परितक्षणं. —^{c}) B1 तत्रापि (for तं चापि). —^{d}) K4 B0 Dn1 D2. 6 क्रिमिं; Da क्रमिं. B Da D3. 5. 6. 8 शूकर-; D7 तूकर-. D7 S -संस्थितं (for -संनिभम्).

13 ^{a}) B1 अष्टापदं. —^{b}) B0 Da शूचीभिर्; B2 D8 शुचीभिर्. D7 S परि- (for इव). —^{c}) G1 सूचिभिः (for रोमभिः). —^{d}) K2. 3 D4 अणुकं; K4 अणकं; K5 D2. 3. 5. 6 भल्लूकं; Da मलर्कं; S अळर्कं (for अलर्कं).

14 ^{a}) G1 सं- (for स). Da1 दष्टमात्रो. —^{b}) K4 B0 Da Dn1 क्रिमिः. D1. 3 अपासृ°. —^{c}) K3 D4 अथ (for एव). K2 [अ]सृक्- (submetrical); K4 [अ]-सृक्त-; K5 B1 Dn D2. 3. 5 [अ]सृजि; B0. 2–4 Da S Cv [अ]स्रवि-; B5 [अ]सुवि-; D6 [अ]सृज-; D7 [आ]स वि-; D8 [आ]स्त वि- (for [अ]सृक्सं-). Ca cites अस्रं. Dn -।

15 ^{a}) B [अं]तरीक्षे. Da2 विश्वस्य (for ददृशे). —^{b}) B3 (m as in text) कलापवान्; S कराळवान्; Ca as in text. — 15^{cd} is damaged in G4.

16 ^{b}) D6 बभासे. —^{d}) K6 B2. 3 D2. 3. 5–7 S गमिष्येहं. D8 यथातथं; M2 यथागतः.

17 ^{a}) Da1 D7 मोक्षिते. G2 जनकाद् (for नरकाद्). K5 B Da Dn D2. 3. 5–8 असाद् (for अस्मि). —^{b}) K2. 4 भगवन्; K3 D4 त्वयेह (for भवता). Da D8 °सत्तमः; D4 °सत्तमं. — 17^{cd} is damaged in G4. —^{c}) K5 B D2. 3. 5 m. 6 तवास्तु; Da ते चस्तु (sic); Dn2 चेदस्तु; D4 चतस्तु (sic) (for च तेऽस्तु). K2. 4 भगवन्; K3 हर्षश्च; K5 B Da Dn

कस्त्वं कस्माच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीहि तत् ॥ १८
सोऽब्रवीदहमासं प्राग्गृत्सो नाम महासुरः ।
पुरा देवयुगे तात भृगोस्तुल्यवया इव ॥ १९
सोऽहं भृगोः सुदयितां भार्यामपहरं बलात् ।
महर्षेरभिशापेन कृमिभूतोऽपतं भुवि ॥ २०
अब्रवीत्तु स मां क्रोधात्तव पूर्वपितामहः ।
मूत्रश्लेष्माशनः पाप निरयं प्रतिपत्स्यसे ॥ २१
शापस्यान्तो भवेद्ब्रह्मन्नित्येवं तमथाब्रुवम् ।
भविता *भार्गवे राम इति मामब्रवीद्भृगुः ॥ २२
सोऽहमेतां गतिं प्राप्तो यथा नकुशलं तथा ।
त्वया साधो समागम्य विमुक्तः पापयोनितः ॥ २३
एवमुक्त्वा नमस्कृत्य ययौ रामं महासुरः ।
रामः कर्णं तु सक्रोधमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २४
अतिदुःखमिदं मूढ न जातु ब्राह्मणः सहेत् ।
क्षत्रियस्यैव ते धैर्यं कामया सत्यमुच्यताम् ॥ २५
तमुवाच ततः कर्णः शापभीतः प्रसादयन् ।
ब्रह्मक्षत्रान्तरे सूतं जातं मां विद्धि भार्गव ॥ २६
राधेयः कर्ण इति मां प्रवदन्ति जना भुवि ।
प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन्नस्त्रलुब्धस्य भार्गव ॥ २७
पिता गुरुर्न संदेहो वेदविद्याप्रदः प्रभुः ।

C. 12. 102
B. 12. 3. 28
K 12. 3. 28

D2. 3. 5. 6 वंदे त्वां; D7 T G2. 3 M1–3 वृद्धिश्च; D8 भो देव; G1 सिद्धिश्च; M4 वृद्धिः स्यात् (for नन्दिश्च).

18 c) K3 om. from नरकं up to भृगो (in 19d). — d) B3 (marg.; also as in text) G1 नः; D4 तव (hypermetric); D8 तं (for तत्). D6 प्रतिपन्नोब्रवीदिह.

19 K3 om. up to भृगो (cf. v. l. 18). — ab) D6 मां संविद्धि भवे च प्राग् (for a). D4 प्रागृत्सो; D8 प्राभेत्सो (for प्राग्गृत्सो). K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6 दंशो; D7 वसो; T1 G2–4 यास्को; T2 G1 M1. 3. 4 अस्तो; M2 अस्तो (for गृत्सो). D7 S [अ]सि नामतः (M4 राक्षसः) (for महासुरः). — d) D7 T1 G1. 2 तु सवया इव. G3 इह (for इव).

20 a) T1 G2–4 हि; T2 तु; G1 स- (for सु-). Da -दयिता-. — c) K3 G1 अपि (for अभि-). — d) K4 Bo क्रिमिभूतो. B8 D6 [ऽ]पतद्; D7 [ऽ]भवं; G2 पतन्.

21 a) K5 B Da Dn D2. 3. 5–7 T G2. 3 M हि; G1. 4 च (for तु). D7 T1 M मा (for मां). K5 Da2 D2. 3. 5. 6 क्रुद्धस्; Da1 क्रोधो (for क्रोधात्). — b) G1 तव (before corr. °था) सर्व- (for तव पूर्व-). — c) B2. 3 (marg.) D8 पूय (for मूत्र-). B1. 2 -श्लेष्माशनं. — d) M3 निरयः. Da2 °पत्स्यसि.

22 a) Da1 शापशांतो; D8 शापस्यांतं. T2 M2. 3 भवद् (for भवेद्). — b) B (except B3) Da D2. 3. 5 G1 M इत्यहं. Da1 अथाद्रुवं; M1. 3 °ब्रवी(M3 °व)त्. — c) K2. 4 D4 S भार्गवो; K3. 5 B Da Dn D2. 3. 5–8 भार्गवाद् (for *भार्गवे). K5 B Da Dn D2. 3. 5–8 रामाद्. — d) Dn2 इदं (for इति). G1 गुरुः; M2 विभुः (for भृगुः).

23 a) K3. 5 B3 Dn2 D4 एनां (for एतां). D7 T G3. 4 दशां (for गतिं). — b) B (except B1) Da Dn2 D2. 3. 5–8 T G M2 नकुशलस्; Dn1 ह्यकुशलं. — c) Da ममागम्य. — d) K4 °योनिजः.

24 b) G1 नाम (for रामं). — c) K5 B Dn D2. 3. 5–8 G2 M2 च (for तु). K2–4 D4 G1 सक्रोध.

25 a) T2 अतिदुःखतरं. T1 G3. 4 मूर्खं (for मूढ). — c) K3. 5 B (except B1) Da Dn D2–7 T2 G1. 2. 4 M क्षत्रियस्येव. — d) K2 काम्यया; B8 कामं मा; D7 को वा त्वं; D8 कामं यत्; T G3. 4 M2 कामये; Ca कामया (as in text). ❀ Cn: कामया स्वरसेन । ❀ Da उच्यते.

26 b) K5 B2–4 D2. 3. 5. 6 शापाद् (for शाप-). B1 स प्रसा° (hypermetric). — cd) B1 ब्रह्मन् (for ब्रह्म-). D8 -क्षत्राक्षते; T1 -क्षेत्रांतरे. Ca cites अंतरा. K5 B Da Dn D2. 3. 5–8 G1 M जातं सूतं (by transp.). T G2. 4 जातं सूतजं (for सूतं जातं मां). B6 D5 भार्गवं; G1 भारतर्गव (corrupt).

27 a) Da T2 राधेयं कर्णमिति (T2 °र्ण इति). — b) Da1 जनाधिपः; G1 मनीषिणः (also जना भुवि, as in text). — c) Da1 ते (for मे). — d) Da अस्त्रलब्धस्य; D7 अस्त्रयुद्धस्य.

28 a) G1 नः (for न). — b) M2. 3 यश्च (for वेद-). D8 -दतः; G1 -व्रतः (for -प्रदः). — c) Bo

C. 12. 102
B. 12. 3. 28
K. 12. 3. 28

अतो भार्गव इत्युक्तं मया गोत्रं तवान्तिके ॥ २८
तमुवाच भृगुश्रेष्ठः सरोषः प्रहसन्निव ।
भूमौ निपतितं दीनं वेपमानं कृताञ्जलिम् ॥ २९
यस्मान्मिथ्योपचरितो अस्त्रलोभादिह त्वया ।
तस्मादेतद्धि ते मूढ ब्रह्मास्त्रं प्रतिभास्यति ॥ ३०
अन्यत्र वधकालात्ते सदृशेन समेयुषः ।
अब्राह्मणे न हि ब्रह्म ध्रुवं तिष्ठेत्कदाचन ॥ ३१
गच्छेदानीं न ते स्थानमनृतस्येह विद्यते ।
न त्वया सदृशो युद्धे भविता क्षत्रियो भुवि ॥ ३२
एवमुक्तस्तु रामेण न्यायेनोपजगाम सः ।
दुर्योधनमुपागम्य कृतास्त्रोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

नारद उवाच ।

समवाप्यैतदस्त्रं भार्गवनन्दनात् ।
दुर्योधनेन सहितो मुमुदे भरतर्षभ ॥ १
ततः कदाचिद्राजानः समाजग्मुः स्वयंवरे ।
कलिङ्गविषये राजन्राज्ञश्चित्राङ्गदस्य च ॥ २
श्रीमद्राजपुरं नाम नगरं तत्र भारत ।

Da ततो (for अतो). K3 Da1 भार्गवम्.

29 [a]) M4 तद् (for तम्). D6.8 भृगुः (for भृगु-). — [b]) K3 *रोषः; Bo.1.3 (marg.; also as in text).4 सक्रोधः; G1 सरोषं; M1.3 स रोषात् (for सरोषः). K3 प्रसहन्; K5 B1.4 (marg.; also as in text).5 Da2 Dn1 D2.3.5–8 S (except G1) प्रदहन्. — [c]) K3 कर्णं (for दीनं).

30 For the incident, cf. B. 8. 90. 82[ab]. — [a]) B Da D2.3.5.6 M मिथ्योपचीर्णोहम्; D7 T G3–4 मिथ्याप(G2 °प्र)चीर्णोहम्; G1 मिथ्याविती(*sup. lin.* °ची)र्णोहम्. — [b]) K2.4 -[ऽ]स्त्रलोभाद्; K3 D4.8 -[ऽ]स्यस्त्रलोभाद्; K5 Dn ह्यस्त्रलोभाद्; T G2–4 अस्त्रहेतोर्. — [c]) K3 D4 नैतद्धि; K5 B Da Dn D2.3.5–8 S एतन्न (for एतद्धि). — [d]) B1–3 प्रतिभाष्यति; G1 (before corr.) °भास्यते.

31 [a]) K3 अन्यथा. K3 वधकालाद्धि; Da °कालात्तु; D2 °कालांते; D6 °कालं ते; D7 कालात्ते मूढ; D8 वधकालाभे. — [b]) K2 समीयुषः; B3 समेयुसः; Ca °युषः (as in text). — [c]) Dn2 अब्रह्मणे; D8 अब्रह्माणे. B1 ब्रह्मन्. Da1 अब्राह्मणो न च न हि. — [d]) D7 S चिरं; Ca ध्रुवं (as in text). M1.3 तिष्ठन्.

32 [a]) D7 हि (for ते). — [d]) K2 युधि (for भुवि). B1 क्षत्रियो वै भविष्यति; Da Dn1 क्षत्रियो भविता भुवि.

33 [a]) K5 B Da Dn D2.3.5–8 स (for तु). — [b]) G1 M [अ]पजगाम. K6 B Da Dn D2.3.5.6.8 ह (for सः). — [d]) B4 कृतार्थो. D4 [अ]ब्रुवीत्.

Colophon om. in Dn2. — *Sub-parvan:* K3.5 B Da D2–6 G1.2 M राजधर्मं. — *Adhy. name:* Dn1 कर्णास्त्रप्राप्तिः; D7 कर्णचरितं; T1 रामकर्णसंवादः; G2.4 कर्णरामसंवादः; M1–3 कर्णशापप्राप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1.2.4 Da1 Dn1 D2.7.8 S 3 (as in text). — *Śloka no.:* D8 33.

☞ The adhyāya is missing in Ś1 K1 D1 (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 D8 om. the ref. — [a]) B Da Dn D2.3.5–7 S [ए]वम् (for [ए]तद्). — [b]) G1 शस्त्रं (for अस्त्रं). Bo.1.4 (m as in text).5 °सत्तमात् (for °नन्दनात्). — K3 om. 1[c]–2[d].

2 K3 om. 2 (cf. v. l. 1). D2 om. from 2[b] up to कन्यार्थं (in 3[d]). — [b]) G2.3 समागम्य; M2 समागच्छन्. — For 2[c], D3 reads कलिंगविषयो रागविषये रागमब्रवीत् । श्रुत्वान् (corrupt). — [d]) K2.4.5 D4 तु; B1.3 M ह (for च).

राजानः शतशस्तत्र कन्यार्थं समुपागमन् ॥ ३
श्रुत्वा दुर्योधनस्तत्र समेतान्सर्वपार्थिवान् ।
रथेन काञ्चनाङ्गेन कर्णेन सहितो ययौ ॥ ४
ततः स्वयंवरे तस्मिन्संप्रवृत्ते महोत्सवे ।
समापेतुर्नृपतयः कन्यार्थे नृपसत्तम ॥ ५
शिशुपालो जरासंधो भीष्मको वक्र एव च ।
कपोतरोमा नीलश्च रुक्मी च दृढविक्रमः ॥ ६
सृगालश्च महाराज स्त्रीराज्याधिपतिश्च यः ।
अशोकः शतधन्वा च भोजो वीरश्च नामतः ॥ ७
एते चान्ये च बहवो दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
म्लेच्छाचार्याश्च राजानः प्राच्योदीच्याश्च भारत ॥
काञ्चनाङ्गदिनः सर्वे बद्धजाम्बूनदस्रजः ।
सर्वे भास्वरदेहाश्च व्याघ्रा इव मदोत्कटाः ॥ ९
ततः समुपविष्टेषु तेषु राजसु भारत ।
विवेश रङ्गं सा कन्या धात्रीवर्षधरान्विता ॥ १०
ततः संश्राव्यमाणेषु राज्ञां नामसु भारत ।
अत्यक्रामद्धार्तराष्ट्रं सा कन्या वरवर्णिनी ॥ ११
दुर्योधनस्तु कौरव्यो नामर्षयत लङ्घनम् ।
प्रत्यषेधच्च तां कन्यामसत्कृत्य नराधिपान् ॥ १२
स वीर्यमदमत्तत्वाद्भीष्मद्रोणावुपाश्रितः ।
रथमारोप्य तां कन्यामाजुहाव नराधिपान् ॥ १३
तमन्वयाद्रथी खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।

C. 12. 121
B. 12. 4. 14
K. 12. 4. 14

3 D_2 om. up to कन्यार्थं (cf. v. l. 2). — [a]) K_3 भीमं; D_7 S महद् (for श्रीमद्). — [b]) K_5 $D_{3.5.6}$ चैव ह (for भारत). — [cd]) K_5 $Bo_{.2-5}$ Da Dn $D_{3.5-8}$ M कन्यार्थे; G_1 कन्यात्वे. $Bo_{.3}$ (marg.; also as in text).$_{4.5}$ Da Dn समुपागताः. B_1 शतशस्तत्र कन्यार्थे राजानः समुपागताः.

4 [b]) Da प्रयातान्; T G $M_{1.3}$ सहितान्; Ca as in text. — [c]) D_8 कांचनां तात; G_1 °नाभेन.

5 [a]) G_1 तत्र (for तस्मिन्). — [b]) S नानादेश्या महारथाः. — [c]) K_5 $B_{2.3}$ (m as in text) $D_{2.3.5.6}$ समाजग्मुर्; D_8 समाययुर् (for °पेतुर्). — [d]) Da D_8 $B_{1.2}$ (m as in text) कन्यार्थं. Da D_6 नृपसत्तमाः (Da_1 °मः); T $G_{3.4}$ राजसत्तम.

6 [b]) $K_{2.4}$ वज्र; K_3 वाक्र; K_5 $B_{2.3}$ (m as in text) Da $D_{2.3.5.6}$ बभ्रुर्; Dn_1 D_8 चक्र; D_4 वक्त्र; D_7 G_1 बक (for वक्र). — [c]) D_7 कपोतनामा. Da_2 लीलश्च (for नीलश्च). G_1 काळरोमातिनीलश्च. — [d]) $M_{1.3.4}$ रुग्मी; M_2 रश्मी (for रुक्मी).

7 [a]) K_5 B Dn_1 $D_{2.4.6-8}$ शृगालश्च; Da सुबलश्च. Ca cites शृगालो. K_{2-5} B Da Dn $D_{3-5.8}$ G_2 महाराजस्; D_7 T $G_{3.4}$ महीपालस्. — [b]) Da त्रिगर्ता°; D_8 त्रिगर्त्रा°; T_1 G_{2-4} त्रैलोक्या°; T_2 M त्रैराज्या°; G_1 क्रैराज्या° (for स्त्रीराज्या°). $Bo_{.5}$ तथा; D_6 तु यः (for च यः). — [c]) D_7 S विशोकः (G_3 विकोशः). — [d]) Da वीरस्तु; D_7 T_1 G_{2-4} रामश्च; T_2 G_3 राजश्च (for वीरश्च). Da_2 नाम यः; G_1 मानवः (for नामतः).

8 [a]) Dn [ऽ]पि (for the first च). — [b]) $B_{2.3}$ (m as in text) $D_{2.3.5.6}$ दक्षिणापथम्; D_7 दक्षिणं तीरम् (for °णां दिशम्). Da आस्थिताः. — [c]) $Bo_{.5}$ D_7 °चार्य(D_7 °रा)श्च; B_1 म्लेच्छार्याश्चैव; B_2 $D_{4.6}$ S °श्चार्याश्च; B_3 Da °नू(Da_2 °तू)पाश्च. — [d]) K_5 $D_{2.3.5.6}$ तथैव च; B_1 च सर्वशः (for च भारत).

9 G_1 reads 9 on marg. — [b]) K_2 बद्ध-; K_3 बद्धा; K_4 खकु- (sic); K_5 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ शुद्ध-; M_2 बंध- (for बद्ध-). K_5 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ -प्रभाः (for -स्रजः). — [c]) D_3 सर्व- (for सर्वे). B_1 सुवर-; Dn_2 भासुर- (for भास्वर-). — [d]) K_5 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ T G व(Bo om. व)लोत्कटाः.

10 D_4 om. (hapl.) 10. G_1 reads 10 on marg. K_5 om. (hapl.) 10^c–11^b. — [d]) Da_1 धातृ- (for °त्री-). $K_{2.4}$ B Da S °वर्षवरा°; Dn_2 °वरधरा°; D_6 °वर्षचरा° (for °वर्षधरा°). Ca cites वर्षवरः; Cv वर्षधराः.

11 G_1 reads 11 on marg. K_6 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — [a]) K_2 सांश्राव्यमानेषु; K_4 संश्रव्यमानेषु; B_3 Dn_1 संश्राव्यमानेषु; T_2 संश्रम्यमाणेषु. — [d]) Da_1 वरवर्णनी.

12 [b]) K_4 न मर्मयत (for नामर्ष°). G_2 लाघवं (for लङ्घनम्). — [c]) Bo प्रत्यषेधत; B_4 अत्यषेधच्च. D_7 S स (for च). — [d]) Dn_1 आजहार नराधिपः.

13 Da_2 om. up to द्रोणा (in [b]). — [a]) K_4 राज- (hypermetric); T_2 G स्व- (for स). D_8 °मत्तश्च. [b]) K_4 Da_1 G_1 [अ]पाश्रितः; D_8 [अ]पासृजत्. — [d]) K_7 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ आजहार नराधिपः

C. 12 121
B. 12. 4 14
K 12. 4 14

कर्णः शस्त्रभृतां श्रेष्ठः पृष्ठतः पुरुषर्षभ ॥ १४
ततो विमर्दः सुमहान्राज्ञामासीद्युधिष्ठिर ।
संनह्यतां तनुत्राणि रथान्योजयतामपि ॥ १५
तेऽभ्यधावन्त संक्रुद्धाः कर्णदुर्योधनावुभौ ।
शरवर्षाणि मुञ्चन्तो मेघाः पर्वतयोरिव ॥ १६
कर्णस्तेषामापततामेकैकेन क्षुरेण ह ।
धनूंषि सशरावापान्यपातयत भूतले ॥ १७
ततो विधनुषः कांश्चित्कांश्चिदुद्यतकार्मुकान् ।
कांश्चिदुद्वहतो बाणान्रथशक्तिगदास्तथा ॥ १८
लाघवादाकुलीकृत्य कर्णः प्रहरतां वरः ।
हतसूतांश्च भूयिष्ठानवजिग्ये नराधिपान् ॥ १९
ते स्वयं त्वरयन्तोऽश्वान्याहि याहीति वादिनः ।
व्यपेयुस्ते रणं हित्वा राजानो भग्नमानसाः ॥ २०
दुर्योधनस्तु कर्णेन पाल्यमानोऽभ्ययात्तदा ।
ढः कन्यामुपादाय नगरं नागसाह्वयम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(Bo-3. 5 D2. 3. 5 [orig.] °प).

14 a) B2. 3. 5 D2. 3. 5. 6 अन्वगाद्. G2 गदी (for रथी). — d) B4 Da1 D4. 8 T1 G1-3 M4 पुरुषर्षभः.

15 b) T G2-4 M4 आसीद्राज्ञां (by transp.). K5 B Da Dn D2. 3. 5-8 S युयुत्सतां (for युधिष्ठिर). — c) K2 संनह्यात्त- (sic); K4 संनह्यतु. K4 तनुत्राण-. — d) K3 om. from थान्यो up to पर्वत (in 16d). D7. 8 इति (for अपि). D6 रथान्यायोज्यतामिति.

16 K3 om. up to पर्वत (cf. v. l. 15). — a) D4 तेन्वधावन्सु- (for तेऽभ्यधावन्त). Dn M1. 3. 4 सक्रोधाः; D7 संक्रोधात्. K2 ते चाधावन्भृशं क्रुद्धाः; K4 तेधावन्भृशं क्रुद्धाः (submetric). — c) G3 वर्षंतो (for मुञ्चन्तो). — d) K2. 4 मेघा वर्षागमे यथा.

17 a) D7 M1. 3 त्वेषाम् (for तेषाम्). K2. 4 कर्णस्तु तेषां मिषताम्. — b) K3 जुरेण ह; K5 Dn D2 शरेण ह; T1 G3. 4 क्षुरेण हि; G1 पतत्रिणा. — c) D7 S शिरांसि (for धनूंषि). K3 स शरावापान्; K4 सशरावाप्यानि; K5 B4. 5 D2. 3. 5. 6 च शरव्रातान्; Bo. 2. 3 शरव्रातांश्च; B1 शरचापांश्च; Da शिरसंधींश्च; Dn च शरांश्चान्यान्; D4 सशरव्रातानि; D7 T G3. 4 सशरांश्चापान्; D8 सशरं चापानि; G1 सशरांश्चापानि. G2 M2 च शरांश्चापान्; M1 च शराञ्चापानि; M3 स शराञ्चापानि; M4 सशरं चापं (for सशरावापानि). — d) K3 Da T G2-4 M2. 4 न्यपातयत; K5 B Dn D2. 3. 5. 6 पातयामास; D8 [अ]पातयति (for [अ]पातयत).

18 c) K5 B5 Dn2 D2. 3. 5. 6 चोद्वहतो; D7 S उत्सृजतो (for उद्वहतो). D8 वाहान् (for बाणान्). — d) K4 -शक्ती; Dn2 D4 -शक्तीर्; D6 -शक्तिं (for -शक्ति-). D6 गदां; M1. 3 -गदांस्. K5 B1 (also as in text) D5 तदा. K3 ** नराधिपांस्तथा.

19 a) K5 B2. 3. 5 D2. 3. 5-7 व्याकुलीकृत्य; Da आकुलीचक्रे. — c) B2 D7 G3 हतसूताश्व-; M1. 3 °सूताश्व. — d) K4 अविजिज्ञे; K5 अविजिग्ये; Bo. 1 Dn2 G1 स विजिग्ये; Da स विजित्य; D3 स विजिज्ञे; T G2-4 विजिग्ये च (for अवजिग्ये). Bo. 1. 4 महारथान् (for नराधिपान्).

20 a) K2. 4 स्वरतोश्वान्स्वान्; K5 B (B4 partly damaged) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 वाहयंतोश्वान् (D8 °तो वा); G1 त्वरयंतो वै; M चा(M2 त्वा)रयंतोश्वान्. — b) K2-5 Dn2 D2 पाहि पाहीति; Da2 D4 पाहि याहीति. — c) K4 व्यपेतुस्ते; Da1 व्यत्ययुस्ते; Da2 न्यपेयुस्ते; D7 G3. 4 व्यपेयुस्तु; T G2 °तास्तु; G1 °युस्तद्-; M °युस्तं (for °युस्ते). Ca cites व्यत्ययुः.

21) D4 सुकर्णेन (for तु क°). — b) D7 G1 G2. 4 गृहान् (for तदा). — c) G2 घृष्टः.

Colophon. — *Sub-parvan:* K3. 5 B Da Dn D2-7 G1. 2 M (K3 D4 with prefixed उत्तमानुशासने) राजधर्म. — *Adhy. name:* Dn दुर्योधनस्य स्वयंवरः; D7 T1 G2. 4 कर्णविजयः; M1. 3 कर्णवीर्यकथावचनं; M2 कर्णवीर्यस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2. 4 B2. 4 Da Dn D2. 3 S 4 (as in text).

नारद उवाच ।
आविष्कृतबलं कर्णं ज्ञात्वा राजा तु मागधः ।
आह्वयद्द्वैरथेनाजौ जरासंधो महीपतिः ॥ १
तयोः समभवद्युद्धं दिव्यास्त्रविदुषोर्द्वयोः ।
युधि नानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षतोः ॥ २
क्षीणबाणौ विधनुषौ भग्नखड्गौ महीं गतौ ।
बाहुभिः समसज्जेतामुभावपि बलान्वितौ ॥ ३
बाहुकण्टकयुद्धेन तस्य कर्णोऽथ युध्यतः ।
बिभेद संधिं देहस्य जरया श्लेषितस्य ह ॥ ४
स विकारं शरीरस्य दृष्ट्वा नृपतिरात्मनः ।
प्रीतोऽस्मीत्यब्रवीत्कर्णं वैरमुत्सृज्य भारत ॥ ५
प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
अङ्गेषु नरशार्दूल स राजासीत्सपत्नजित् ॥ ६
पालयामास चम्पां तु कर्णः परबलार्दनः ।
दुर्योधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ॥ ७
एवं शस्त्रप्रतापेन प्रथितः सोऽभवत्क्षितौ ।
त्वद्धितार्थं सुरेन्द्रेण भिक्षितो वर्मकुण्डले ॥ ८
स दिव्ये सहजे प्रादात्कुण्डले परमार्चिते ।
सहजं कवचं चैव मोहितो देवमायया ॥ ९
विमुक्तः कुण्डलाभ्यां च सहजेन च वर्मणा ।
निहतो विजयेनाजौ वासुदेवस्य पश्यतः ॥ १०
ब्राह्मणस्याभिशापेन रामस्य च महात्मनः ।

C. 12. 139
B. 12 5. 11
K. 12 5. 11

5

The adhyāya is missing in Ś1 K1 D1 (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 D8 om. the ref. — a) D4 आविःकृत-; M4 Ca आविष्कृतं (for °ष्कृत-). — b) K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 श्रुत्वा; D7 S दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). K2 om. तु. K5 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 स; Da1 [अ]स्य (for तु). — c) G1 (before corr.) आह्वय. B4 D4 द्वैरथेन.

2 a) G1 ततः (for तयोः). — b) G1 तयोः (for द्वयोः). — c) D8 शरशक्तिगदाप्रासैर्. — d) G1 अभिधावतोः; M2 अभिविक्षतोः.

3 a) G1 विधनुष्कौ. — b) D8 भग्नषड्गौ. — c) K4 M4 समसज्जेताव्; B1 °सज्जेतम्; D7 T1 °युज्येताम्. — d) K3 D7 S अति- (for अपि).

4 S om. (hapl.) 4ab. — a) D7 बहु- (for बाहु-). K4 Bo. 2. 3 D4 -कंकट-; B1 D7. 8 -संकट- (for -कण्टक-). Ca cites कंकटः. — b) D6 [ऽ]प्ययुध्यत (for ऽथ युध्यतः). — For the incident in 4cd, cf. 2. 17. 3. — c) M1. 3 विभेदसंधिर्. — d) K2–4 Da D4 T2 संधितस्य (for श्लेषि°). K2. 4 D7. 8 T1 G2–4 M4 च; B Dn D2. 3. 5. 7 हि (for ह).

5 c) B2 om. [इ]ति. — d) K5 B Da Dn2 D2. 3. 5–7 दूरतः (for भारत).

6 a) M1 च (for स). — b) Da मौलिनीं. D8 नगरां. B1 यथा; D7 S अनु; D3 नृप (for अथ). — c) Bo. 1 °शार्दूलः; T G2–4 °शार्दूलो. — d) Da D7 S राजासीत्स (by transp.).

7 a) D7 S वर्णास् (for चम्पां). K5 B Dn D2. 3. 5. 6 च (for तु). — b) M1. 3 °वधार्दनः. — d) B1 D8 विदितस्. K2. 4 मया; K3 D4 यथा; D7 S (except M2) तदा (for तथा).

8 For the incident in 8–10, cf. 3. 284–294. — a) K4 -प्रपातेन. — M2 om. (hapl.) 8b–11c. — b) G1 (before corr. as in text) प्रापितः. B4 सोस्त्रवत्; Dn2 सोमवत् (for सोऽभ°). D6 प्रथितोसौ भवक्षितौ. — c) D4 तद्धितार्थं. — d) B1 Da D6 भिक्षिते; Ca as in text. Da2 वर्तकुंडले.

9 M2 om. 9 (cf. v. l. 8). — b) Dn1 परमार्जिते. K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6 चापि (for चैव). — d) K3 दैवमायया (for देवमायया).

10 M2 om. 10 (cf. v. l. 8). — a) D[illegible] D7 T1 G2–4 वियुक्तः; G1 विमुक्त-. — b) G1 सगजेन.

11 M2 om. 11a (cf. v. l. 8). — a) K3 [अ]ति-; K5 B2 Dn D6. 7 T G1 [अ]पि (for [अ]भि-). — c) D8 कुंत्या. M तु (for च).

C. 12. 139
B. 12. 5. 11
K. 12. 5. 11

कुन्त्याश्च वरदानेन मायया च शतक्रतोः ॥ ११

भीष्मावमानात्संख्यायां रथानामर्धकीर्तनात् ।
शल्यात्तेजोवधाच्चापि वासुदेवनयेन च ॥ १२

रुद्रस्य देवराजस्य यमस्य वरुणस्य च ।
कुबेरद्रोणयोश्चैव कृपस्य च महात्मनः ॥ १३

अस्त्राणि दिव्यान्यादाय युधि गाण्डीवधन्वना ।
हतो वैकर्तनः कर्णो दिवाकरसमद्युतिः ॥ १४

एवं शप्तस्तव भ्राता बहुभिश्चापि वञ्चितः ।
न शोच्यः स नरव्याघ्रो युद्धे हि निधनं गतः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५

६

वैशंपायन उवाच ।
एतावदुक्त्वा देवर्षिर्विरराम स नारदः ।
युधिष्ठिरस्तु राजर्षिर्दध्यौ शोकपरिप्लुतः ॥ १

तं दीनमनसं वीरमधोवदनमातुरम् ।
निःश्वसन्तं यथा नागं पर्यश्रुनयनं तथा ॥ २

कुन्ती शोकपरीताङ्गी दुःखोपहतचेतना ।
अब्रवीन्मधुराभाषा काले वचनमर्थवत् ॥ ३

युधिष्ठिर महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ।
जहि शोकं महाप्राज्ञ शृणु चेदं वचो मम ॥ ४

यतितः स मया पूर्वं भ्रात्र्यं ज्ञापयितुं तव ।

12 For the incident, cf. 5. 165–166. — [a]) D5 (by corr.) भीष्मेण रथ-; M1 भीष्मापदानात्. — [b]) K2 मथामर्ध- (sic); K4 रथानामच-; K5 B (B4 partly damaged) Dn D2. 3. 5. 6 (marg.) रथस्यार्धानु-; D6 रथानामथ; G1 रथानां मध्य- (for रथानामर्ध-). G1 -कथ्यनात् (corrupt). — [c]) For the incident, cf. B 8. 37–46. Da Dn1 D6–8 T G M2 शल्य- (for शल्यात्). K2. 4 B5 चैव (for चापि). — [d]) Da1 G1 (before corr.) M1 वासुदेवे; G1 (by corr.) वासुदेवा- (for °देव-). D7 -नतेन.

13 [c]) B4 चापि (for चैव).

14 [b]) Dn युद्धे; D6 युगे (for युधि).

15 [b]) Da1 D8 बाहुभिश्च. — [c]) K5 B0. 3 (marg.), 5 Dn2 D2. 3. 5. 6 पुरुषव्याघ्र (Dn2 °घ्रो); B2. 8 D4. 8 स नरव्याघ्र. — [d]) K3 D4 सुयुद्धे; K5 B (B8 m as in text) Da2 D2. 3. 5. 6. 8 युद्धेन; G1 युद्धेभि- (for युद्धे हि). Ca cites हि.

Colophon. — *Sub-parvan*: K3. 5 B Da Dn D2–7 T2 G1. 2 M राजधर्म. — *Adhy. name*: K4 D4 कर्णशापवर्णनं; B1 कर्णस्येतिहासः; Dn कर्णवीर्यकथनं; D7 कर्णशापागमः; G4 कर्णवधकारणकथनं; T1 G2 कर्णवधकारणं; M1–3 कर्णस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B2. 4 Da1 Dn D2. 7. 8 S (as in text). — *Śloka no.*: D8 15.

6

The adhyāya is missing in Ś1 K1 D1 (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 D8 om. the ref. — [a]) B0 राजर्षिर् (for देव°). — [d]) Da दीर्घं- (for दध्यौ). M2 शोकपरायणः.

2 [a]) Dn शुभ्रं; T2 G2. 3 दीनम् (for वीरम्). — [b]) K3 मध्येवदनम्; K5 B0. 2–5 Dn1 D2. 3. 5–8 शोकोपहतम्. B1 Dn2 शोकोपहतमानसं. — [c]) Some MSS. निश्वसंतं. K4 महानागं. — [d]) K4 पर्यश्रुवचनं; Ca °नयनं (as in text).

3 [b]) D7 T1 शोकोपहत-. D8 -चेतसः. — [c]) K2. 4 D7 मधुराभाषी; D8 मधुरालापा. — [d]) B1 अर्थवित्; D7 अब्रवीत्.

4 Before 4, T G2–4 ins. कुंत्युवाच. — [a]) M2. 4 महाप्राज्ञ. — [b]) B1 मैवं; B4 damaged; D7 T G M1. 3. 4 नैवं; D8 M2 न त्वं (for नैनं). Ca cites एनं. — [c]) K2 B1 महाप्रज्ञ; D7 T G2–4 °राज; G1 M °बाहो (for °प्राज्ञ). — [d]) Dn1 शृणुष्वेदं.

भास्करेण च देवेन पित्रा धर्मभृतां वर ॥ ५
यद्वाच्यं हितकामेन सुहृदा भूतिमिच्छता ।
तथा दिवाकरेणोक्तः स्वप्नान्ते मम चाग्रतः ॥ ६
न चैनमशकद्वातुरहं वा स्नेहकारणैः ।
पुरा प्रत्यनुनेतुं वा नेतुं वाप्येकतां त्वया ॥ ७
ततः कालपरीतः स वैरस्योद्धुक्षणे रतः ।
प्रतीपकारी युष्माकमिति चोपेक्षितो मया ॥ ८
इत्युक्तो धर्मराजस्तु मात्रा बाष्पाकुलेक्षणः ।
उवाच वाक्यं धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः ॥ ९
भवत्या गूढमन्त्रत्वात्पीडितोऽस्मीत्युवाच ताम् ।
शशाप च महातेजाः सर्वलोकेषु च स्त्रियः ।
न गुह्यं धारयिष्यन्तीत्यतिदुःखसमन्वितः ॥ १०
स राजा पुत्रपौत्राणां संबन्धिसुहृदां तथा ।
स्मरन्नुद्विग्नहृदयो बभूवास्वस्थचेतनः ॥ ११
ततः शोकपरीतात्मा सधूम इव पावकः ।
निर्वेदमकरोद्धीमान्राजा संतापपीडितः ॥ १२

C. 12. 156
B. 12. 6. 13
K. 12. 6. 13

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६

5 For the incident, cf. 5. 142–145. — a) Da1 D7. 8 S याचितः; Dn2 Ca यातितः (for यतितः). — b) K4 D4 भ्रात्रं; D2. 3. 6. 7 S भ्राता; Ca भ्रात्र्यं (as in text). D8 भ्रातृत्वं ज्ञापितं तव. — c) K2 दिव्येन. — d) K3 वरं; D8 वरः (for वर).

6 b) K4 Dn1 G1 M2 सुहृदां. K2 श्रुतिम्; K3. 4 B2. 3. 4 (marg.; also as in text) Dn D2. 3. 5 हितम् (for भूतिम्). — c) D8 T G3. 4 [उ]क्तं; G1 [उ]क्त-. — d) T G च मम (by transp.). B4 (m as in text) [अ]ब्रवीत्.

7 a) G1 चैवम् (for चैनम्). — b) K2. 4 Da D6 स्नेहकारणात् (D6 °णे); T1 G2. 4 तोककारणैः (for स्नेहकारणैः). — c) Dn2 पुत्रा (for पुरा). K4 प्रत्यनुनीतं; G1 -वृत्त्यानुनेतुं; M2 प्रत्यानुनेतुं. K5 Bo. 1. 4 Da D4. 5 वै (for वा). — d) Da गंतुं (for नेतुं). D7 वा यतता.

8 G1 om. (hapl.) 8. — a) K4 यथा; B (except B3) Da D3. 5–7 S तथा (T2 °दा) (for ततः). B2 कालः (for काल-). D8 -परीतं*; T1 G3 -परीतस्य. Ca cites कालपरीतः (as in text). — b) K2 वैरस्योद्वक्षणे; K3 °स्योधुकणे; K4. 5 Bo. 2. 3. 4 (marg.; also as in text). 5 Da Dn D2. 3. 5–7 S (G1 om.) °स्योद्धरणे; D8 °संधुक्षणे (for °स्योद्धुक्षणे, as in B1. 4 D4 Ca). — c) K4 परीतकारी; Da2 प्रतिकारो न; D8 प्रतीपकारा.

9 Before 9, D8 ins. वैशंपायन उवाच. — a) Da धर्मराजः स; D8 °राजेषु. — b) B2. 3 (m as in text). 4 (marg.; also as in text) बाष्पाकुलेंद्रियः; Da बाष्पकुलेक्षणः; D4 सास्राविलेक्षणः; D6 बाह्याकुलेंद्रियः; D8 बाह्वाकुलेक्षणः. — d) K3 लोक- (for शोक-). K3. 4 Dn D7 G1–3 -व्याकुललोचनः; K5 B D2. 3. 5 °लितेंद्रियः.

10 Before 10, T G2–4 ins. युधिष्ठिर उवाच. — a) G1 M1. 3. 4 गुह्यमंत्रत्वाद्; M2 गुह्यमाश्रित्य. — b) D4 पीडिता. D7 S वंचिता[ः] स्म (D7 °तात्मा) तदा भृशं. — d) M1 सस- (for सर्व-). K5 B Da Dn D2. 3. 5–8 S योषितः (for च स्त्रियः). — Dn2 om. 10ef. — ef) Da गुप्तं (for गुह्यं). K2. 4 वरयिष्यंतीत्यति-; D8 धारयिष्यंतां पति-; T2 धारयिष्यंति इति. K5 B Dn1 D2. 3. 5–7 [ए]वं (for [अ]ति-).

11 b) K2 सर्वेषां; D7 अवसं (for संबन्धि-). K5 B2. 3 (m as in text). 4 D2. 3. 5. 7 तदा; Da अपि. — c) Dn2 स्वयं तु (for स्मरन्). — d) K3 D4. 8 [आ]कुल-; K5 B Dn D2. 3. 5–7 [उ]द्विग्न-; T G2–4 [अ]थ वि-; G1 च वि-; M [आ]विष्ट- (for [अ]स्वस्थ-). B1 -मानसः; D6 -चेतसः (for -चेतनः).

12 b) S विधूम. B4 शोकव्याकुलितेंद्रियः. — c) K5 B Dn D2. 3. 5–8 T G2–4 अगमद् (for अकरोद्). G1 निश्वसन्दुःखसंतप्तो. — d) K2. 4 राज्य-; D4 S (except G1) राज्ये (for राजा). D8 संतापपरिपीडतः

Colophon. — *Sub-parvan*: K2. 5 B (except B4) Da Dn D2–7 G1. 2 M1–3 राजधर्म. — *Adhy. name*: Dn1 स्त्रीशापः; T G4 कुंतीवचनं; G2 युधिष्ठिरस्य कुंत्याश्वासनं; M1–3 कुंतीशापावाप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2. 4 B4 Da Dn D2. 7. 8 S 6 (as in text). — *Śloka no.*: Dn1 12.

७

C. 12. 157
B. 12. 7. 1
K. 12. 7. 1

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः ।
शुशोच दुःखसंतप्तः स्मृत्वा कर्णं महारथम् ॥ १
आविष्टो दुःखशोकाभ्यां निःश्वसंश्च पुनः पुनः ।
दृष्ट्वार्जुनमुवाचेदं वचनं शोककर्शितः ॥ २
यद्भैक्षमाचरिष्याम वृष्ण्यन्धकपुरे वयम् ।
ज्ञातीन्निष्पुरुषान्कृत्वा नेमां प्राप्स्याम दुर्गतिम् ॥
अमित्रा नः समृद्धार्था वृत्तार्थाः कुरवः किल ।
आत्मानमात्मना हत्वा किं धर्मफलमाप्नुमः ॥ ४
धिगस्तु क्षात्रमाचारं धिगस्तु बलमौरसम् ।
धिगस्त्वमर्षं येनेमामापदं गमिता वयम् ॥ ५
साधु क्षमा दमः शौचमवैरोध्यममत्सरः ।
अहिंसा सत्यवचनं नित्यानि वनचारिणाम् ॥ ६
वयं तु लोभान्मोहाच्च स्तम्भं मानं च संश्रिताः ।
इमामवस्थामापन्ना राज्यलेशबुभुक्षया ॥ ७
त्रैलोक्यस्यापि राज्येन नास्मान्कश्चित्प्रहर्षयेत् ।
बान्धवान्निहतान्दृष्ट्वा पृथिव्यामामिषैषिणः ॥ ८
ते वयं पृथिवीहेतोरवध्यान्पृथिवीसमान् ।
संपरित्यज्य जीवामो हीनार्था हतबान्धवाः ॥ ९
आमिषे गृध्यमानानामशुनां नः शुनामिव ।

7

☞ The adhy. is missing in Ś1 K1 D1 (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 K2 D8 om. the ref. K2.4 om. 1^{ab}. — a) T G M2 स (for तु). — b) Dn D7 G1.3 -लोचनः; D5 -चेतसः (for -चेतनः). — c) K2.4 बभूव (for शुशोच). — d) T2 स्मरन् (for स्मृत्वा).

2 a) K3 शुशोच; G1 प्रविष्टो. — b) A few MSS. निश्वसंश्च; D8 निशश्वास. K2.4 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः). — d) K2.4 B (except B4) Dn1 D2.3.5.6.8 °कर्षि(K4 °र्षे)तः; Ca as in text.

3 a) K5 B Da Dn D2.3.5.6 T1 G3.4 यद्भैक्ष्यम्; D8 तद्भैक्ष्यम्. Da Dn2 D7 T G2–4 M आचरिष्यामो. K2–4 D4 यदि भैक्ष्यं चरिष्यामो (K3 °म). — c) Da2 ज्ञातीर् (for ज्ञातीन्). B4 (marg.; also as in text) निष्पौरुषान्; Da1 निष्पुरुषा-; Da2 Dn1 D8 निःपुरुषान्; D4 नः पुरुषान्; G1 निष्परुषान्. — d) K2 भीमां; G1 नूनं (for नेमां). D2 G1 प्राप्स्यामि; D8 प्राश्याम. Da1 दुर्गतं; D8 दुर्जरिं (sic) (for दुर्गतिम्).

4 B1 om. 4–6. — b) B4 (marg.; also as in text) D8 कृतार्थाः; D4 क्षितार्थाः; G1 वृद्धार्थाः (for वृत्तार्थाः). Dn D8 कृताः (for किल). Cv cites 4^{ab} as in text. — c) G1 हित्वा. — d) G1 कं (for किं). Da कर्मफलम्. B0.4 Da1 G1 आप्नुम; Da2 आप्नुतः; D7 अश्नुमः; T1 G2–4 अश्नुम (for आप्नुमः).

5 B1 om. 5 (cf v. l. 4). — a) Da1 D8 T2 क्षत्रम्; G1 यत्रम् (sic) (for क्षात्रम्). — b) K4.5 B0.2.3.5 Da Dn D2.3.5.6.8 बलपौरुषं; B4 damaged. — c) B3 (m as in text) सर्वं; D8 मर्षं (sic); S चार्थं (G1 °त्वं) (for [अ]मर्षं). — d) Da2 आपदां.

6 B1 om. 6 (cf. v. l. 4). — a) Dn2 साधुः. B4 दया; Dn2 दमं (for दमः). — b) K2.4 Da Dn D6 सवैराग्यम्; B0 अवैराग्यम्; D7 अविरोधम्; S अविरोधो (for अवैरोध्यम्). B0 Da D6.7 अमत्सरं; Dn D8 ह्यमत्सरः; S विमत्सरः (T1 M2 °रं). K5 B2–4 वैराग्यं वाप्यमत्सरं; B5 D2.3.5 वैराग्यं चाथ मत्सरं (B5 °रः). — d) T G2–4 M वनवासिनां. G1 नित्यानित्यविचारणा.

7 a) B0.1.4 च (for तु). B2 D2.3.5 लोभमोहाभ्यां. M4 लाभान् (for लो°). Da मोहाद्वा. — b) K4.5 B Da Dn D2 G2 दंभं; D3.5.6.8 दंभ-; D7 डंभं; M1.3 स्तंभ- (for स्तम्भं). B1 संस्थिताः. — c) K5 B2.3.5 D2.3.5.7 संप्राप्ता (for आपन्ना). — d) K5 B5 D6.8 -लाभ-; B0.1.3 Dn -लोभ-; S क्लेश- (G3 °शं) (for -लेश-). Dn2 M1.3 -बुभुत्सया.

8 a) D7 T1 G2.4 त्रैलोक्यस्याधिराज्ये(D7 °ज्ञे)न; G3 त्रैलोक्याधिरा° (submetric); M2 °क्यस्याह रा°. — b) B2 प्रकर्षयेत्; D8 प्रघर्षयेत्. — d) B2 पृथिव्या; Dn2 पृथिवीं. K4.5 B Da Dn D2.3.5.6.8 विजयैषिणः (Da °भिः); D7 S आमिषैषि(G1 °षेपु-; M2 °षेषि)भिः.

9 b) D7 अविध्यन् (for अवध्यान्). D7 S पृथिवीतले. — c) D7 जीवार्थे (for °मो). — d) D7 T G2–4

आमिषं चैव नो नष्टमामिषस्य च भोजिनः ॥ १०
न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः ।
न गवाश्वेन सर्वेण ते त्याज्या य इमे हताः ॥ ११
संयुक्ताः काममन्युभ्यां क्रोधामर्षसमन्विताः ।
मृत्युयानं समारुह्य गता वैवस्वतक्षयम् ॥ १२
बहु कल्याणमिच्छन्त ईहन्ते पितरः सुतान् ।
तपसा ब्रह्मचर्येण वन्दनेन तितिक्षया ॥ १३
उपवासैस्तथेज्याभिर्व्रतकौतुकमङ्गलैः ।
लभन्ते मातरो गर्भांस्तान्मासान्दश बिभ्रति ॥ १४
यदि स्वस्ति प्रजायन्ते जाता जीवन्ति वा यदि ।
संभाविता जातबलास्ते दद्युर्यदि नः सुखम् ।
इह चामुत्र चैवेति कृपणाः फलहेतुकाः ॥ १५
तासामयं समारम्भो निवृत्तः केवलोऽफलः ।
यदासां निहताः पुत्रा युवानो मृष्टकुण्डलाः ॥ १६
अभुक्त्वा पार्थिवान्भोगानृणान्यनवदाय च ।
पितृभ्यो देवताभ्यश्च गता वैवस्वतक्षयम् ॥ १७
यदैषामङ्ग पितरौ जातौ काममयाविव ।
संजातबलरूपेषु तदैव निहता नृपाः ॥ १८

C. 12. 175
B. 12. 7. 19
K. 12. 7. 18

हतार्था. Da हीन-; G1 वीत-; M2 गत- (for हत-).

10 [a]) K4 गृह्यमानानाम्. — [b]) K3. 5 B1. 2. 4. 5 D2. 3. 5. 8 अशुभं वै; K4 Dn1 अशुभं नः; B0. 3 Da D6 पशूनां वै; D7 अशुना वै; M अशुनां वै (for अशुनां नः). Dn2 अशुभं नशभानि च (sic); T G2–4 इवभिर्वै हि शुनां यथा; G1 शुनां वै पशुनामिव. — [c]) Da वो; Cap नो (as in text). K5 दृष्टम्; B (except B0) Dn1 D5 Cap हीष्टम्; Dn2 D2. 3. 6. 7 [ऽ]भीष्टम्; D8 भृष्टम् (for नष्टम्). — [d]) D3 नामिषस्य. K3 G1 च भोजकाः (G1 °कः); K4 B3. 4 Dn D5. 6 Cap विवर्जनं; B1. 2. 5 D2. 3 विसर्जनं; Da1 Cv च भोजिनां; Da2 *भोजितं; G2 M2 [ए]व भोजिनः (for च भो°). D8 आमिषं च विसर्जयेत्.

11 [b]) B0. 3. 5 Dn D6. 8 G1 M4 न हिरण्यस्य; D7 मधुवर्णस्य; M2 हिरण्यस्य च. — [c]) K3 D4 न राजस्वेन; K4 नाराज्यस्वेन; G1. 2 न गजाश्वेन (for न गवा°). — [d]) Dn2 त्याज्याद्य (for त्याज्या य). Da मताः (for हताः). K2–4 ते प्राप्या (K3 ते प्राप्य; K4 संप्राप्या) इह ये हताः.

12 [ab]) = (var.) 19[ab]. — [a]) K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 काममन्युपरीतास्ते (B0. 1. 3–5 °ता वै; Da °ताश्च). — [b]) K4. 5 B Da Dn D2. 3. 5–8 क्रोधहर्ष°. D8 -समप्लुताः.

13 [a]) D7 T1 G3. 4 इच्छंतम्; G1 इच्छंतीम्. K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 बहुकल्याणसंयुक्तान्. — [b]) K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 इच्छंति; G1 ईहते (for ईहन्ते). Da2 सुमान्; D7 स तान् (for सुतान्). — [d]) K2. 4 दमेन च; K5 D2. 3. 5. 7 वंदनैश्च; Da Dn D8 सत्येन च; G4 वंदने* (for वन्दनेन). M2 दमेन च (for तितिक्षया).

14 [a]) D4 तथेज्यानि. — [b]) G1 कृत- (for व्रत-). T G2–4 -मंगळैः. — [d]) G1. 3 तन् (for तान्). K5 B2. 3 D2. 3. 5. 7 मासान्दश च; Da2 तासां न दश (for तान्मासान्दश). T2 बिभ्रते.

15 [b]) D7 माता (for जाता). — [c]) D8 यातवता (for जातबलास्). — [d]) D4. 7 S विदध्युर् (D7 T1 G3. 4 °ध्युर्) (for ते दद्युर्). — [e]) K2. 3 B2. 3 (m as in text) Dn1 D8 वा (for the first च). Da D8 वा चेति; D6 वा चैव (for चैवेति). — [f]) = (var.) 6. 24. 49[d]. K2. 4. 5 B D2. 3. 5. 6 T1 M2 °हेतवः (for °हेतुकाः).

16 [a]) K5 D2. 3. 5 समुद्योगो; B2 फलोद्योगो (for समारम्भो). — [b]) K5 B3–5 Da Dn1 D4 निर्वृत्तः; Dn2 निर्वृतः. D8 निर्वृत्तं केवलं फलं. — [c]) G1 यदा संनिहिताः. — [d]) D8 युवानोपूर्णमंडलाः.

17 [b]) K3 B3 Dn D2. 3. 5. 6 अनपहाय; K4 अववहाय (sic); K5 B1. 2. 4. 5 (marg.; also as in text) अनवहाय; D7 अन्नावदाय; D8 T2 अनवधाय; M1. 3 अनपदायि; M4 अनपदाय; Ca. np अनवदाय (as in text); Cv अन्नं विहाय. — [c]) D7 T1 G2–4 दैवतेभ्यश्. — [d]) G1 याता वैवस्वतः क्षयं.

18 [a]) K2. 4 D5. 7 M2 यदेषाम्; Dn2 य K2. 4 माता-; K3. 5 B Da Dn D3–7 G1 M2 Ca अंब-; D2 एव; M3. 4 अंबा- (for अङ्ग, as in D8 only). D4 -पितरो. T1 G2–4 यदै (G2 °दे) वैषां च पि°; T2 यथैवैषांबपि°; M1 यदैषमंबापि°. — [b]) K5 B Da Dn D2. 3. 5–8 जातकामावुभावपि (D7 °विह); T1 G2–4 जातकर्मकराविह (G2 °विव); T2 G1 M जातकामत (T2 °क) राविह. — [c]) G2 संजाता. K2–4 D4 -बलरूपेण; K5 B2. 3. 4 (marg.) D2. 3. 5 -धनरत्नेषु; D6 -फल-

C. 12. 175
B. 12. 7. 20
K. 12. 7. 19

संयुक्ताः काममन्युभ्यां क्रोधहर्षासमञ्जसाः ।
न ते जन्मफलं किंचिद्भोक्तारो जातु कर्हिचित् ॥ १९
पाञ्चालानां कुरूणां च हता एव हि येऽहताः ।
ते वयं त्वधमाँल्लोकान्प्रपद्येम स्वकर्मभिः ॥ २०
वयमेवास्य लोकस्य विनाशे कारणं स्मृताः ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण निकृत्या प्रत्यपत्स्महि ॥ २१

सदैव निकृतिप्रज्ञो द्वेष्टा मायोपजीवनः ।
मिथ्यावृत्तः स सततमस्मास्वनपकारिषु ॥ २२
अंशकामा वयं ते च न चास्माभिर्न तैर्जितम् ।
न तैर्भुक्तेयमवनिर्न नार्यो गीतवादितम् ॥ २३
नामात्यसमितौ कथ्यं न च श्रुतवतां श्रुतम् ।
न रत्नानि परार्ध्यानि न भूर्न द्रविणागमः ॥ २४

रूपेषु; T1 G4 -बालरूपेषु; G1 ** बलेषु; G2 बाल-रूपेण (for -बलरूपेषु). — ^{d}) Da तदैव निधनं गताः. — After 18, B1 reads 21^{c}–22^{b}.

19 ^{ab}) = (var.) 12^{ab}. — ^{b}) K2.4 M2 क्रोधहर्ष-समन्विताः; K5 Dn1 D2.3.5–7 Cnp °हर्षासमंजसः; Dn2 °हर्षसमंजसः; D4 °हर्षासमंजसा; D7 T1 G3.4 °हर्षासमन्विताः; T2 G1.2 M1.3.4 क्रोधामर्षसमन्विताः. — ^{c}) K5 B Da Dn1 D2.3.5–7 S जय- (for जन्म-). — ^{d}) K2.4 विदंते दुःखहेतवः. — After 19, Da reads 23–24, followed by 7*.

20 ^{a}) K3 निहतानां; K4.5 B (except B3) Da Dn D2–6.8 G1 पंचालानां. D8 हि (for च). — ^{b}) B2 D3.7 हिता; D4 नृपा; D7 T1 G2–4 गता (for हता). K2.4 एवं (for एव). G3 Cv ते (for ये). K3 रताः; K5 गताः; T2 हिते (for ऽहताः). G1 हता ए [ये] हि हिते रताः. — After 20^{ab}, D7 S read 23–24. — ^{c}) K3 नेवेत्सर्वाधमाँल्लोका (sic); K4 ते वयं तदिमाँल्लोकान्; K5 B Dn D2.3.5.6 न चेत्सर्वानयं लोकः (Dn1 °कान्; Dn2 °काः); Da D4.8 न चेत्सर्वा-धमाँल्लोकान् (D8 °काः); D7 न च शर्माथमान्लोकान्; T G2–4 न च धर्मानिमाँल्लोकान्; G1 न च[illegible]सर्वात्मना लोकान्; M न च (M1 वयं) सर्वाधमाँल्लोकान्; text as in K2 only. — ^{d}) K4 D4 प्रपद्येरन्; Da प्रयाद्येम; Dn1 प्रपश्येत; D7 G2 प्रपद्याम; D8 प्रपद्ये[illegible]त्; T1 G3.4 प्रद्याम; T2 G2 प्रपश्याम; M प्रपत्स्याम (M4 °मः) (for प्रपद्येम). K3 om. स्व-. Dn1 स्वकर्मणा. K5 Bo.2–5 Dn2 D2.3.5.6 पश्येत्स्वेनैव कर्मणा; B1 पश्येत्स्वेन च चक्षुषा; Cap पश्य ह्येनैव कर्मणा (sic).

21 ^{a}) D8 वधम् (for वयम्). G2–4 कालस्य (for लोकस्य). — ^{b}) Da विनाशाय परं स्थिताः Cv cites 21^{ab} as in text. — B1 reads 21^{c}–22^{b} after 18. — ^{c}) K5 B D2.3.5.7 Cap.vp पुत्रेषु (B4 पुत्रस्तु; also on marg.). — ^{d}) K2.4 निकृत्य; Da1 निकृता; D7 S Cvp निकृति-. K2.4 Da Dn D6.8 वंचिता वयम्; K3 प्रत्ययन्स्महि; G1 -प्रतिसंयताः; T G2–4 M Cvp -प्रीतिसंयुताः (Cvp also °युतः). K5 B D2.3.5 Cap तत्सर्वं प्रतिपत्स्यति (Cap °श्यते).

22 For the sequence of 22^{ab} in B1, cf. v. l. 21. — ^{a}) D4 M4 सदेव. B1 निह्वतिप्रज्ञो; D8 निकृति-प्राज्ञो. — ^{b}) B1 त्वेष्टा; G1 द्वेषान् (for द्वेष्टा). Bo.2 Da1 D6 M4 मायोपजीविनः; T G2–4 विद्वेषजीवनः. ^{c}) K2 -प्रवृत्ता; K3 -वृतः स; K4 -प्रवृत्तः; Bo.1 D2.3.5.6 -विनीतः; Da Dn D7 S -वृत्तश्च (G2 -युक्तश्च) (for -वृत्तः स). K2 स्ततं (sic). — ^{d}) S °राधिषु (for °कारिषु).

23 Da reads 23–24 after 19; D7 S, after 20^{ab}. — ^{a}) K3 असुकामा; K4 अंसकामा; K5 B Da Dn D2.3.5–7 Cv न सकामा; D8 जपकामा (for अंश°). K4 वदांते च; Dn1 वयं तेन. — ^{b}) K2 जितैः (for जितम्). — ^{c}) B D3.5 अवनी. — ^{d}) Bo.1.3.4 (m as in text).5 न भार्या; Dn2 न वार्थो; G1 नानार्यो (for न नार्यो). K2 गीतवादिनः; B5 °वादितः; Dn2 °वादिनं; D7 T G2–4 °वादनं.

24 For the sequence of 24 in Da D7 S, cf. v. l. 19 and 20. — ^{a}) T2 सामात्य-; G1 माना-न्य- (for नामात्य-). K2.4 -संमितौ; K5 B Da2 Dn D2.3.5.6 -सुहृदां; Da1 -सुहृदं; D8 -संमितं (for -समितौ). K5 B Da Dn D2.3.5.6.8 वाक्यं (for कथ्यं). — ^{c}) Dn2 दत्तानि. Dn2 परार्धानि. — ^{d}) K2 चाशु; K3 D4 चासो; Da1 भूम्न; D7 T1 G1 भूमिर्; T2 G2–4 M4 भूमि-; M1–3 भूति- (for भूर्न). D7 S (except G1) -द्रविणागमौ (D7 °मा). — After 24, K2–5 B Da Dn D2–6.8 ins.:

असद्द्वेषेण संतप्तः सुखं न स्नेह विन्दति ।

[K4 अस्माद् (for अस्मद्-). K5 संयुक्तः (for संतप्तः). K2 D8 स्नेहं च; K4 Dn2 स्नेहं न; Dn1 नस्तेषु; D4 स्मेह न (for न स्मेह).]

25 For the incident, cf. 2. 45. 4ff. — ^{a}) Dn

ऋद्धिमस्मासु तां दृष्ट्वा विवर्णो हरिणः कृशः ।
धृतराष्ट्रस्य नृपतेः सौबलेन निवेदितः ॥ २५
तं पिता पुत्रगृद्धित्वादनुमेनेऽनये स्थितम् ।
अनवेक्ष्यैष पितरं गाङ्गेयं विदुरं तथा ।
असंशयं धृतराष्ट्रो यथैवाहं तथा गतः ॥ २६
अनियम्याशुचिं लुब्धं पुत्रं कामवशानुगम् ।
पतितो यशसो दीप्ताद्घातयित्वा सहोदरान् ॥ २७
इमौ वृद्धौ च शोकाग्नौ प्रक्षिप्य स सुयोधनः ।
अस्मत्प्रद्वेषसंयुक्तः पापबुद्धिः सदैव हि ॥ २८
को हि बन्धुः कुलीनः संस्तथा ब्रूयात्सुहृज्जने ।
यथासावुक्तवान्क्षुद्रो युयुत्सुर्वृष्णिसंनिधौ ॥ २९
आत्मनो हि वयं दोषाद्विनष्टाः शाश्वतीः समाः ।
प्रदहन्तो दिशः सर्वास्तेजसा भास्करा इव ॥ ३०
सोऽस्माकं वैरपुरुषो दुर्मन्त्रिप्रग्रहं गतः ।
दुर्योधनकृते ह्येतत्कुलं नो विनिपातितम् ।
अवध्यानां वधं कृत्वा लोके प्राप्ताः स वाच्यताम् ॥ ३१
कुलस्यास्यान्तकरणं दुर्मतिं पापकारिणम् ।
राजा राष्ट्रेश्वरं कृत्वा धृतराष्ट्रोऽद्य शोचति ॥ ३२

C. 12. 109
B. 12. 7. 35
K. 12. 7. 32

-वृद्धिम्. — [b]) G2 M1 निर्विण्णो (for विवर्णो). — [c]) K5 B1. 3 (marg.; also as in text). 4. 5 Dn D3. 5. 7. 8 T G3. 4 धृतराष्ट्रश्च. K3 [अ]नुमते; K5 B3 (marg.; also as in text) Dn D8 नृपतिः; D4 वाक्यं त (sic) (for नृपतेः). — D5 om. 25[d]. — [d]) Da1 निवेदति; D7 °दितं; D8 °दितुं.

26 [a]) K2. 4 D8 पुत्रगृद्धत्वाद्; Da1 G1 पुत्रगृध्रित्वाद्; D4 पुत्रगर्धित्वाद्; D7 बुद्धिगृध्नुत्वाद्; T G2–4 पुत्रगृध्नुत्वाद् (for °गृद्धित्वाद्). — [b]) B3 T G नये स्थितः; Dn2 [ऽ]नयैः स्थितं; D7 यथास्थितं. — [c]) K3 अनेवोक्षेव (sic); K4 अनवेक्ष्यैव; K5 B D2. 3. 5. 7 T1 G3. 4 M4 Cv अनपेक्ष्यैव. Da Dn D6. 8 विदुरं (for पितरं). — [d]) K4 पितरं तथा; Da Dn D6. 8 च महामतिं (for विदुरं तथा). — [e]) M2 असंशयस्. B4 (m as in text) Da Dn D8 क्षयं राजा; D6 धार्तराष्ट्रो; D7 T G M1–3 त्वयं (T2 G3 °या) राजा. M4 असंशयस[म]यं राजा. — [f]) Dn यथैवायं; D7 यथावाहं; G3 यथैवाह. K5 तथा मतः; G1 तवाकृतः; G3. 4 तथागतिः (for तथा गतः).

27 [a]) D2 [अ]शुचिर्; Cv as in text. Dn1 D4 लब्धं; D7 पापं; Cv as in text. G1 अनवाप्य शुभं लब्धः. — [b]) D7 लुब्धं (for पुत्रं). Da1 काम्य- (for काम-). G1 पुत्रकामवशानुगः. — [c]) K5 B5 D2. 3. 5 transp. पतितो and यशसो. M1. 3 परितो (for पतितो). K2. 4 D8 यशसा; B1 [ऽ]यं यशो- (for यशसो). K2. 4 Dn2 D2. 4. 6. 8 दीप्तान्. — [d]) B D2. 3. 5–7 S पातयित्वा (for घात°). B5 सहोदरात्; D4 च सोदरान्; G1 सहानुगान् (for सहोदरान्).

28 [a]) K3 इहैव वृद्धौ; K5 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 इमौ हि वृद्धौ. G3. 4 शोकार्तौ (for °ग्नौ). — [c]) B3 (marg.; also as in text). 4. 5 Da Dn D6. 8 S -संतप्तः; D7 -संताप- (for -संयुक्तः). — [d]) K3 D4 च; B3 Da D2. 3 M1. 3 ह (for हि).

29 [a]) B2 कोपि. Dn2 बुद्धिः; D7 T1 G3. 4 बंधून् (for बन्धुः). — [b]) K3 D4 सुहृज्जनं; T G °ज्जनैः. — [c]) Da अयं यद्; T G2–4 यथास्मान्. K2. 5 B3. 4 (marg.). 5 D2. 3. 5 अवदद्; D7 G1 युक्तवान् (for [उ]क्तवान्). K2. 5 B Da Dn1 D2. 3. 5–7 T2 G2 वाक्यं; D7 कृष्णो; G1 कृष्णे; M2 क्षुद्रौ (for क्षुद्रो). B3 (marg.) यथा स साधुवान्वाक्यं. — [d]) K2. 4 B3 Dn D8 कृष्ण-; K3 वृद्धि-; B4 damaged; M विष्णु- (for वृष्णि-).

30 [a]) D7 वधं (for वयं). D2. 7 द्वेषाद्; Cv दोषाद् (as in text). — [c]) Da1 प्रपतंतो; Da2 अपतंतो. — [d]) K5 B Da Dn D2. 3. 5–8 भास्क(Da2 Dn1 D2. 3. 5. 7 °स्व)रा इव तेजसा; S भास्करस्येव तेजसा.

31 [a]) B4 (marg.; also as in text) वै कु-; Da D2. 3 चैव; D8 वैरि-; G1 वीर- (for वैर-). — [b]) K5 B Da Dn D2. 3. 5–8 G1 M दुर्मतिः; T G2–4 दुर्वृत्तः (for दुर्मन्त्रि-). K3 -प्रग्रहो; D प्रत्यहं. — [c]) K2. 4 -मते; G1 -कृतं (for -कृते). K3 ह्योते. Da1 दुर्योधनेन कृते ह्येतत् (hypermetric). — [f]) T2 G2. 3 यास्याम (for प्राप्ताः स). D7 सु- (for स).

32 [a]) K2 आलस्यस्य (for कुलस्यास्य). — [b]) M2 दुर्गतिं. K5 B2. 3 (m as in text) D2. 3. 5 पापपूरुषं; G3 पापकारणं; M1. 3 कामचारिणं; M2. 4 कामकारिणं. — [c]) Da1 राष्ट्रेश्वरा; Da2 राष्ट्रेणेश्वरं (hypermetric); D7 S राष्ट्र(M2 °ज्य)पतिं; D8 राज्येश्वरं. — [d]) K5 [ऽ]नुशोचति; Da [ऽ]थ शोच्यते.

हताः शूराः कृतं पापं विषयः स्वो विनाशितः ।
हत्वा नो विगतो मन्युः शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥ ३३

धनंजय कृतं पापं कल्याणेनोपहन्यते ।
त्यागवांश्च पुनः पापं नालं कर्तुमिति श्रुतिः ॥ ३४

त्यागवाञ्जन्ममरणे नाप्नोतीति श्रुतिर्यदा ।
प्राप्तवर्त्मा कृतमतिर्ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३५

स धनंजय निर्द्वंद्वो मुनिर्ज्ञानसमन्वितः ।
वनमामन्त्र्य वः सर्वान्गमिष्यामि परंतप ॥ ३६

न हि कृत्स्नतमो धर्मः शक्यः प्राप्तुमिति श्रुतिः ।
परिग्रहवता तन्मे प्रत्यक्षमरिसूदन ॥ ३७

मया निसृष्टं पापं हि परिग्रहमभीप्सता ।
जन्मक्षयनिमित्तं च शक्यं प्राप्तुमिति श्रुतिः ॥ ३८

स परिग्रहमुत्सृज्य कृत्स्नं राज्यं तथैव च ।
गमिष्यामि विनिर्मुक्तो विशोको विज्वरस्तथा ॥ ३९

प्रशाधि त्वमिमामुर्वीं क्षेमां निहतकण्टकाम् ।
न ममार्थोऽस्ति राज्येन न भोगैर्वा कुरूत्तम ॥ ४०

33 b) K2 विषयश्च; B1 D7 S विषयोसौ. B1 निवेशितः. K4 विषयाश्च विनाशिताः; Da त्रिंषयः संनिपातितः. — c) K2–4 D4 मे (for नो). D6 मृत्युः (for मन्युः). — d) Da D6 [ऽ]यं; M मा (for मां). K2–4 D4 पीडयत्ययं; Da निरुणद्धि मां; Dn1 रुंधयत्यसौ; Dn2 D8 कष[र्ष]यत्यसौ; D2.8 नुन्नयत्ययं; D7 G8 दार°; T1 G2 अंध°; T2 रुंधयत्युत; G1 M1.3.4 रंध्रयत्ययं; G4 धार°; M2 Cv रंध° (for रुन्ध°). Ca cites रुंधति.

34 a) D4 M4 धनंजयं (for °जय). Da कृते (for कृतं). Cv cites धनंजय कृतं. — b) K2 कल्याणं नोपमन्यते; Cv as in text. — After 35ab, K2.4 B Da Dn D2–8 ins.:

8* ख्यापनेनानुतापेन दानेन तपसापि वा ।
निवृत्त्या तीर्थगमनाच्छ्रुतिस्मृतिजपेन च ।

[(L. 1) Da °नाचेन (for °तापेन). K2.4 तथा; K5 B2.3 (m as above) Da D3–5.7.8 [अ]पि च (for [अ]पि वा). —(L. 2) D4 निकृत्या. B4 स्मृतिश्रुति-; Da ज्रुतिस्मृति- (sic). Da1 -जनेन; Da2 जवेन. B (except B2) Dn D6.7 वा (for च).]

— d) B1 नाशं कर्तुम्; M4 कर्तुं नालम् (by transp.). D8 स्मृतिः (for श्रुतिः).

35 b) G1 प्राप्नोतीति; M2 नाश्नोतीति. K2 T2 श्रुतिर्यथा; K4 यथा श्रुतिः; G1 श्रुतिर्यतः; G3 श्रुतस्तथा. — c) K3.4 D4 परित्यागे; B1 योगारूढः; Da D6 प्राप्तधर्मा; D7 T G2–4 त्यागे यदा; D8 पापत्यागे; M1.3.4 प्राप्तावर्तः; M2 प्राप्तवार्तः (for प्राप्तवर्त्मा). G1 प्राप्तामत्यकृतं धर्मं (sic). — d) D7 यदा (for तदा).

36 a) B1 धनंजय विनिर्द्वंद्वो; D6 साधनं जयति द्वंद्वो. Cv cites स धनंजय निर्द्वंद्वो (as in text). b) B1 मुनिर्दान-; D6 न ज्ञानेन; G1 मुनिज्ञान-. — c) D8 वनमाम्यवचः सर्वान् (sic).

37 a) D6 कृत्स्नं ततो; T G2–4 कश्चिद्गृहे (for कृत्स्नतमो). M1.3 धर्मं. — b) D7 श्रुतं (for श्रुतिः). — K2 om. (hapl.) 37c–38d. — c) Da1 सपग्रहवता; D2.3.5 प्रतिग्रहवता; G1 परिग्रहवतं. T G2.4 नित्यं (for तन्मे). — d) D8 अरिपूदन.

38 K2 om. 38 (cf. v. l. 37). — a) D7 तथा (for मया). K8 D4 विसृष्टं; Dn1 सृष्टं तु; D7 निसृष्टा; M1.3 [अ]सि सृष्टं; M2 [अ]तिसृष्टं; M4 [अ]तिसृष्टां (for निसृष्टं). T2 G1 राज्यं (for पापं). — b) K5 अभीप्सतोः; B3 (marg.; also as in text) अपीप्सता; D8 अभीत्सता. K4 D4 परिग्रहसमीहया. — d) M1 शल्यं (for शक्यं). K4.5 B2.3 (marg.; also as in text).5 Da D2.3.5 प्राप्तुं शक्यम् (by transp.). B0 श्रुतं (for श्रुतिः).

39 a) D4 प्रतिग्रहम्. — b) D6 राज्यं कृत्स्नं (by transp.). — d) K5 B Da D2.3.5–7 S निर्ममः (M1 °दः) क्वचित् (for विज्वरस्तथा). D8 शोको विज्वरतस्तथा.

40 a) D7 S प्रशासध्वम् (for °धि त्वम्). Da उर्वां (for उर्वीं). — b) K2 चेमां; Da2 D2.3.5 क्षेम्यां; Dn2 क्षमा (for क्षेमां). D2 -कंटकं. — c) K3.4 D4 हि (for ऽस्ति). — d) K2.4 वा कुरूद्वह; T G2–4 M कुरुसत्तमाः. K5 B2.3 Da D2.3.6 भोगैर्वा कुरुनंदन; B0.1.3 (marg.).4.5 Dn D8 भोगैर्वा कुरुसत्तम (D8 °मः); D7 न भोग्यैः कुरुसत्तमाः; G1 भोगैश्च कुसुसत्तमाः (sic).

41 Before 42, Dn1 D7 S (except G2) ins. वैशंपायनः. — a) K2–4 Dn2 D4.8 इत्येवमुक्त्वा; G1 एवमुक्त्वा तु. — b) K5 B2.3 (m as in text).5 Dn2 D2.3.5 कुरुराजो; B1 कुरुपुत्रो (for धर्मराजो). — c) K2 उपारमत तं; K3.4 D4.8 व्युपारमत तं (K4

एतावदुक्त्वा वचनं धर्मराजो युधिष्ठिरः । व्युपारमत्ततः पार्थः कनीयान्प्रत्यभाषत ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वैशंपायन उवाच ।
अथार्जुन उवाचेदमधिक्षिप्त इवाक्षमी ।
अभिनीततरं वाक्यं दृढवादपराक्रमः ॥ १
दर्शयन्नैन्द्रिरात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः ।
स्मयमानो महातेजाः सृक्किणी संलिहन्मुहुः ॥ २
अहो दुःखमहो कृच्छ्रमहो वैक्लव्यमुत्तमम् ।
यत्कृत्वामानुषं कर्म त्यजेथाः श्रियमुत्तमाम् ॥ ३
शत्रून्हत्वा महीं लब्ध्वा स्वधर्मेणोपपादिताम् ।
हतामित्रः कथं सर्वं त्यजेथा बुद्धिलाघवात् ॥ ४
क्लीबस्य हि कुतो राज्यं दीर्घसूत्रस्य वा पुनः ।
किमर्थं च महीपालानवधीः क्रोधमूर्छितः ॥ ५
यो ह्याजिजीविषेद्धैक्ष्यं कर्मणा नैव केनचित् ।

C. 12. 207
B. 12. 8. 6
K. 12. 8. 6

र्वं); K5 Dn2 D2. 3. 5 G1 उपारमत्ततः; D7 व्यपारमत्ततः. — d) K4 प्रतिभाषत; K5 B2. 3 (m as in text). 4 Da D2. 3. 5 अभ्य°.

Colophon. — *Sub-parvan:* K3-5 B Da Dn D2. 3. 5. 6 T2 G1. 2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* K2. 4 D7 T1 G4 युधिष्ठिरनिर्वेदः; Dn युधिष्ठिरपरिदेवनं (Dn2 °वेदनं); G2 युधिष्ठिरप्रलापनं; M1-3 युधिष्ठिरनिर्वेदवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da1 Dn2 D2. 7. 8 S 7 (as in text). — *Śloka no.:* Dn1 D8 44.

8

☞ The adhy. is missing in Ś1 K1 D1 (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 D8 om. the ref. — b) K2. 4 अतिक्षिप्त; D8 अधिक्षित; G1 अवक्षिप्तम्. Bo. 2. 5 Da G1 क्षमी (for [अ]क्षमी). — Bo om. (hapl.) 1cd. — c) K4 D2. 3 (orig. as in text). 5. 6 अविनीततरं; D4 अतिनाक्यतरं (sic); D8 अधीरमुत्तरं. — d) K5 D2. 3. 5. 7 -वाक्य-; M2 -पाद- (for -वाद-). Da Dn2 D6. 8 -परिग्रहं (for -पराक्रमः).

2 B3 om. (hapl.) 2ab. — a) Bo. 1. 4. 5 S (except T2 G2 M2) ऐंद्रमात्मानम्; Dn स तदा°; D2 ऐंद्रिया°; D6 नेंद्रिया°. K4 दर्शयानं दुरात्मानं; D8 स तदात्मानमुग्रम् (submetric). — b) D8 उग्रवीर्यपराक्रमः. — d) K3 सृग्विणी; Bo. 2 सृक्कणी; D6 सृक्किणीं; T2 सृक्किणी; G1 सृक्कगी; G2 M स्रक्कगी (for सृक्किणी). K5 B2. 4. 5 Dn D2. 7. 8 परिसंलिहन्; Bo. 1. 3 (marg.) Da D6 T G1. 2. 4 M लेलिहन्निव; G3 परिलेलिहन्.

3 Before 3, K3-5 B Da Dn D2. 3. 5-7 T1 G2-4 ins. अर्जुन उवाच. K2 om. (? hapl.) 3ab. — a) T1 मोहम् (for दुःखम्). D4 दुःखम्; T2 G1 पापम् (for कृच्छ्रम्). — b) B Da2 D3. 5. 7 T G3. 4 वैक्लब्यम्. M4 एव च (for उत्तमम्). — c) M1. 3 यः (for यत्). Ca cites मानुषं. T1 कामं (for कर्म). — d) K5 Da1 D4 उत्तमं (for °माम्).

4 a) D8 कृत्वा (for हत्वा). Da1 महिं. K5 लब्धा (for लब्ध्वा). — b) K4 धर्मेणैव; M4 स्वधर्मेन. Bo 3. 4 (m as in text). 5 [ए]व पालितां; Da1 D4 [उ]पपादितं; D7 [उ]पपातितां. — c) K2. 4 हतामित्रं; K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6 T1 एवंविधं (for हतामित्रः). D7 G3 सत्यं; T G1. 2. 4 M सत्वं (for सर्वं).

5 a) Dn1 क्लीबस्येह. G1 क्लीबस्य विकुतो राजन् (sic). — b) Bo. 4 (m as in text) नित्याशक्तस्य; B1 मिथ्याशक्तस्य; B5 नित्यासक्तस्य; Ca दीर्घसूत्रस्य (as in text). — c) Da वा (for च).

6 a) Da यो ह्याजिजीविषो (Da2 °षोर्); Dn2 यो ह्याजिजीविषुर्; D2 यो ह्यजिजीविषेद्; D7 T1 G2-4 यो नाजिजीविषेद्; D8 यस्याज्जीविषुर् (sic); G1 यो-

C. 12. 207
B. 12. 8. 6
K. 12. 8. 6

समारम्भान्बुभूषेत हतस्वस्तिरकिंचनः ।
सर्वलोकेषु विख्यातो न पुत्रपशुसंहितः ॥ ६
कापालीं नृप पापिष्ठां वृत्तिमास्थाय जीवतः ।
संत्यज्य राज्यमृद्धं ते लोकोऽयं किं वदिष्यति ॥ ७
सर्वारम्भान्समुत्सृज्य हतस्वस्तिरकिंचनः ।
कस्मादाशंससे भैक्ष्यं चर्तुं प्राकृतवत्प्रभो ॥ ८
अस्मिन्राजकुले जातो जित्वा कृत्स्नां वसुंधराम् ।
धर्मार्थावखिलौ हित्वा वनं मौढ्यात्प्रतिष्ठसे ॥ ९
यदीमानि हवींषीह विमथिष्यन्त्यसाधवः ।
भवता विप्रहीणानि प्राप्तं त्वामेव किल्बिषम् ॥ १०
आकिंचन्यमनाशास्यमिति वै नहुषोऽब्रवीत् ।
कृत्या नृशंसा ह्यधने धिगस्त्वधनतामिह ॥ ११
अश्वस्तनमृषीणां हि विद्यते वेद तद्भवान् ।
यं त्विमं धर्ममित्याहुर्धनादेष प्रवर्तते ॥ १२

ग्याज्जि°. Da भैक्ष्य-; D7 S (except T1) भैक्षं (G1 °क्ष-) (for भैक्ष्यं). — ^{b}) D4 कर्मणो; Cv as in text. Dn1 यस्य; Dn2 T1 G2-4 येन; T2 [अ]नेन (for नैव). K2-5 Bo. 3 (m as in text). 4. 5 Dn1 D2-5 कस्याचित्; Cv केन° (as in text). — ^{c}) D8 समारंभाद्; Ca as in text. Cv आरंभान्मा बुभूषेत. — ^{d}) = 8^{b}. K5 M1. 8 अकिंचन; D7 नकिंचनः. G1 न हतस्वस्ति किंचन. Ca. v cite हतस्वस्तिः and अकिंचनः. — K5 G8 om. (hapl.) 6^{e}–8^{b}. — ^{e}) Da1 वीक्ष्यातो; Da2 विख्यातौ. D7 T G2. 4 M स (M1. 8 न) सर्वलोके न ख्यातो; G1 सर्वलोके न विख्यातो. — ^{f}) K2. 4 D4 स (for न). B1 -संनिभः; G2 Ca -संयुतः (for -संहितः). B5 न कार्पण्यमिहार्हसि.

7 K5 G8 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) Da1 कपालीं. D4 कापालां नृप पारिष्ठां; G1 कापाली च नृपाधिष्ठां. Ca cites कापाली. — ^{b}) B Da Dn D2. 3. 5. 6 आसाद्य (for आस्थाय). K2. 4 D7 S (G8 om.) जीवति (M1. 8. 4 °सि). — ^{c}) D4 corrupt; G4 संत्यक्त-. D4 om. राज्यम्. T G1. 4 ऋद्धिं. T G2. 4 M Cv त्वां; G1 च (for ते). — ^{d}) B1 स; D7 S (G8 om.) प्र- (for किं). D8 वचिष्यति.

8 K5 G8 om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). — ^{a}) Dn T1 G1. 4 परित्यज्य (for समुत्सृज्य). — ^{b}) = 6^{d}. M1. 3. 4 अकिंचन. D7 हतस्त्वं च न किंचन. — ^{c}) Da2 D7 तस्माद्. Da आशंस्यसे; D6 आशंसते; D8 आसंशते; Ca as in text. Dn2 भीक्षे; D7 S भैक्षं. — ^{d}) K4. 5 B (except B4) Dn D2. 3. 5. 6. 8 कर्तुं (for चर्तुं). S (except G1 M2) विभो. Da चरितुं प्राकृतो यथा.

9 ^{a}) Da D7 T G1-3 M कस्माद्; Dn1 यस्माद्; G4 तस्माद् (for अस्मिन्). G4 राजन् (for राज-). — ^{b}) Da transp. जित्वा and कृत्स्नां. B (B2 m as in text) D3. 5. 7 G1 हित्वा (for जित्वा). D2 कृष्णा; D7 राज्यं; G1 सर्वां (for कृत्स्नां). D8 om. from वसुंधराम् up to वनं (in ^{d}). — ^{c}) Da [अ]र्थिनौ (for [अ]खिलौ). K2. 4 ज्ञात्वा (for हित्वा). — ^{d}) Da1 रवे (sic); Da2 वरं (for वनं). Dn मौर्ख्यात् (for मौढ्यात्).

10 ^{a}) K5 B4 Da D5. 8 M2 यदिमा(Da °सा)नि; T2 यथेमानि; G1 य इमानि. — ^{b}) D2. 8 विमृशिष्यंति; D7 विमथिष्यंत; T1 G3. 4 प्रमथि°; T2 G2 M2-4 प्रमथि°. Dn2 T2 G M2 साधवः (for [अ]साधवः). D8 विमथिष्यक्ष्मसाधवः (sic). — ^{c}) Dn1 G2. 4 भवित्रा; Ca as in text. Da Dn2 विप्रहीनानि; D7 S विप्रहीण- (G1 °न)त्वात्. — ^{d}) Da1 प्राप्तुं; D7 प्राप्तस्.

11 ^{a}) K3. 5 B1-4 Da D2. 3. 5. 6 Cv मुनीनां च (Cv स्याद्); Bo. 5 अनीशस्य; Dn अनाशंस्यम्; S अहीनस्य (T1 M2 अनीहस्य). D7 अकिंचनमहीनव्य (sic). — B1 om. 11^{b}–12^{a}. — ^{b}) D7 S मृत्यवे (for इति वै). — ^{c}) K2-5 Bo. 2. 3. 5 Da Dn2 D2. 3. 5-7 T G2. 4 M2 कृत्वा; B4 damaged; Dn1 D8 दृष्ट्वा; D4 भृत्या; G8 कृता (for कृत्या). K4 Da2 नृशंस्य; K5 Bo. 2. 3. 5 D2. 3. 5. 6 T1 Cv नृशंसं; B4 damaged; Da Dn D8 -नृशंस्यं; T2 नृशंसां; G1 नृशंस्या; G2 नृशंसे; G4 नाशं*; M1 नृशंसो (for नृशंसा). Ca cites आनृशंस्यं. Dn1 D7 T1 G2. 3 Cv निधने; G1 broken; M2. 3 [अ]भ्यधने; Ca ह्यधने (as in text). — ^{d}) D6 [अ]धनिनाम्; G1 [अ]धनिकाम्; Cv अधनतां (as in text). D7 धिगस्त्वनिधनामिव; G3 गतिस्त्वधनतैव हि; G4 गतिस्त्वधनतामिह. Between अधन and तामिह, D8 (for the first time) reads 13^{bc} through eye-wandering.

12 B1 om. 12^{a} (cf. v. l. 11). — ^{a}) S आश्वस्त्यम् (M2 °स्तम्; M4 °स्तनम्); Ca. v as in text. — ^{b}) Dn2 वेदवद् (for वेद तद्). Ca cites वेद (as in text). — ^{c}) G1 यदिदं; M1. 3 यस्त्विमं (for यं त्विमं). D4 धर्मं (for धर्मम्). — ^{d}) K5 B4 D7. 8 T1 G2. 3 एव; Da एतत् (for एष).

धर्मं संहरते तस्य धनं हरति यस्य यः ।
ह्रियमाणे धने राजन्वयं कस्य क्षमेमहि ॥ १३
अभिशस्तवत्प्रपश्यन्ति दरिद्रं पार्श्वतः स्थितम् ।
दारिद्र्यं पातकं लोके कस्तच्छंसितुमर्हति ॥ १४
पतितः शोच्यते राजन्निर्धनश्चापि शोच्यते ।
विशेषं नाधिगच्छामि पतितस्याधनस्य च ॥ १५
अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः संभृतेभ्यस्ततस्ततः ।
क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ १६
अर्थाद्धर्मश्च कामश्च स्वर्गश्चैव नराधिप ।
प्राणयात्रा हि लोकस्य विनार्थं न प्रसिध्यति ॥ १७
अर्थेन हि विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।
व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ १८
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ १९
अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विवित्सता
अर्थैरर्था निबध्यन्ते गजैरिव महागजाः ॥ २०
धर्मः कामश्च स्वर्गश्च हर्षः क्रोधः श्रुतं दमः ।
अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप ॥ २१

C. 12. 226
B. 12. 8. 21
K. 12. 8. 21

13 [a]) Bo. 2 Da1 D6. 8 G2 M2. 4 स (for सं-). — For the reading (first time) of 13[bc] in D8, cf. v. l. 11[d]. — [b]) K Da Dn D6. 8 G2 स: (for य:). — [c]) Bo. 1 क्रियमाणे; D8 (both times) हृष्टमाने; T1 G3. 4 M1 ह्रीयमाणे; G1 (before corr.) ह्रियमाणो. — K5 om. (hapl.) 13[d]–15[a]. — [d]) G1 धनं तस्य (for वयं कस्य). K2. 4 प्रत्यक्षमेव हि; D8 कस्य क्षयेमहि (for कस्य क्षमेमहि).

14 K5 om. 14 (cf. v. l. 13). — [a]) Hypermetric. K2 D4 अशस्तवत्; K3 अशयवत्; K4 असंतवत्; Bo अभिशस्तं च (hypermetric); B3 Dn D6. 7 T2 G2–4 M Cv अभिशस्तं; D8 अभिशसं; T1 अभियुक्तं; G1 अहिंसस्तं; Ca अभिशस्तवत् (as in text). B2 om. प्र-. — [b]) D5 (before corr. as in text) पार्श्वसंस्थितं; D7 पश्यत स्थितं; Cv as in text. — [c]) K4 B Da2 D2. 3. 5–7 दरिद्रं; M2 दारिद्र-; M4 दारिद्रं. Bo–4 Dn2 D2. 5 पापकं; D8 पातका (for पातकं). — [d]) B Da D2. 3. 5 कस्तं; Dn D6 न तत्; D8 कस्त्वं (for कस्तत्). Da2 शमितुम्; D8 संशितुम्; Cv शासितुम्; Ca as in text. Dn2 अर्हसि.

15 G1 om. 15–16. K5 om. 15[a] (cf. v. l. 13). — [a]) T2 पतितं शोचते राजन्. — [b]) K2–4 D4 निर्धनश्चैव; D7 S (G1 om.) अधनश्चापि. Dn1 शोचते; D7 [अ]शोच्यते. — [c]) D6 नाभिगच्छामि; D7 S (G1 om.) नाधिगच्छंति. — [d]) D7 धनस्य (for [अ]ध°). Da D7 T1 G3. 4 M वा (for च). Dn1 निर्धनस्यावरस्य च; Dn2 न धर्मस्यावरस्य च.

16 = (var.) Rām. 6. 83. 32; Pañcatantra I. 6. G1 om. 16 (cf. v. l. 15). — [a]) Da अर्थिभ्यो; D7 आर्तेभ्यो. D6 [ऽ]पि (for हि). D7 T1 G2–4 प्रवृत्ते- (G1 °द्धे)भ्य:. — [b]) D7 T1 संभूतेभ्यस्; M1 संभूतेभ्यस्; Ca as in text. K3. 5 इतस्ततः; Ca as in text. — [c]) M1 प्रिया: (for क्रिया:). — [d]) K5 B (B3. 4 both marg. as in text; B5 marg., also as in text) D2. 3. 5 समुद्रेभ्य (for पर्वतेभ्य).

17 [a]) K4 अर्था- (sic); Da D7 S अर्थो (for अर्थाद्). — [b]) Da2 सर्गश्; D2. 5 स्वर्गाश्; D7 T1 G3. 4 सुखं; G1 स्वर्गं. D6 चापि (for चैव). — [c]) B2 Dn1 G1. 3 M [अ]पि; Da च (for हि). D8 om. from लोकस्य up to कुसरि (in 18[d]). — [d]) K5 B Dn2 D2. 3. 5. 6 ह्यर्थं न (for [अ]र्थं न प्र-).

18 = (var.) Rām. 6. 83. 33; Pañcatantra II. 92; Hitopadeśa (ed. Schl.) I. 117. D8 om. up to कुसरि (cf. v. l. 17). — [a]) Dn G1 अर्थेनेह; T1 G2. 4 °नापि (for °न हि). G3 वियुक्तस्य. — [b]) D7 S [अ]ल्पचेत(G3 °तेज)स:. — [c]) Bo. 1. 5 Dn D7 T1 G1. 2 M1–3 विच्छिद्यंते; T2 उच्छि°. — [d]) K4 D2. 5 ग्रीष्मेषु (for ग्रीष्मे कु-).

19 = Rām. 6. 83. 35; Pañcatantra I. 3; Hitopadeśa I. 118; Vṛddhacāṇakya 6. 5; Vikramacarita 150; Śukasaptati 27.

20 [ab]) = (var.) Rām. 6. 83. 38[cd]. K4 विवित्सितुं; K5 B Da Dn D2–6 Ca विधित्सितुं; D7. 8 G3. 4 विधित्सता; T2 विचिन्वता; G2 विवत्सता; M2 विवित्सया (for विवित्सता). — [c]) D8 अर्थेनर्था. G1 विवर्धंते (for निबध्यन्ते). — [d]) G1 तोयैर् (for गजैर्).

21 = (var.) Rām. 6. 83. 39. — [a]) D8 G1 धर्म- (for धर्मः). K2. 4 स्वर्गश्च (for कामश्च). K2. 4 कामश्च; B3 Da Dn D6. 8 हर्षश्च; D5 स्वर्गाश्च; D7 S दर्पश्च (for स्वर्गश्च). — [b]) B3 Dn D6. 8 धृतिः (for हर्षः). G1 क्रोधं द्रुतं (for क्रोधः श्रुतं). Dn मदः (for दमः).

C. 12. 226
B. 12. 8. 22
K. 12. 8. 22

धनात्कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्तते ।
नाधनस्यास्त्ययं लोको न परः पुरुषोत्तम ॥ २२
नाधनो धर्मकृत्यानि यथावदनुतिष्ठति ।
धनाद्धि धर्मः स्रवति शैलाद्गिरिनदी यथा ॥ २३
यः कृशाश्वः कृशगवः कृशभृत्यः कृशातिथिः ।
स वै राजन्कृशो नाम न शरीरकृशः कृशः ॥ २४
अवेक्षस्व यथान्यायं पश्य देवासुरं यथा ।
राजन्किमन्यज्ज्ञातीनां वधादृध्यन्ति देवताः ॥ २५
न चेद्धर्तव्यमन्यस्य कथं तद्धर्ममारभेत् ।
एतावानेव वेदेषु निश्चयः कविभिः कृतः ॥ २६
अध्येतव्या त्रयी विद्या भवितव्यं विपश्चिता ।
सर्वथा धनमाहार्यं यष्टव्यं चापि यत्नतः ॥ २७
द्रोहाद्देवैरवाप्तानि दिवि स्थानानि सर्वशः
इति देवा व्यवसिता वेदवादाश्च शाश्वताः ॥ २८
अधीयन्ते तपस्यन्ति यजन्ते याजयन्ति च ।
कृत्स्नं तदेव च श्रेयो यदप्याददतेऽन्यतः ॥ २९
न पश्यामोऽनपहृतं धनं किंचित्क्वचिद्वयम् ।
एवमेव हि राजानो जयन्ति पृथिवीमिमाम् ॥ ३०

22 ^{a}) Da1 om. from लं up to धर्मः (in 23^{c}). G1 कुलः. D8 भवति (om. प्र-). — ^{b}) D5 धर्म. B1 Dn1 D5 प्रवर्धते. — ^{c}) B5 G1 [अ]प्ययं; Dn2 [अ]स्त्वयं. — ^{d}) B1 नाधनः; M4 नापरः. K2.4 भरतर्षभ; Da2 पृथिवीपते; T1 G1 पुरुषोत्तमः.

23 Da1 om. up to धर्मः (cf. v. l. 22). — ^{c}) B0 धर्म (for धर्मः). Dn D8 धनाद्धर्मः प्रभवति; D6 °द्धर्मो हि स्रवति; D7 S °द्धि धर्मो निःस्रौति (G1 न स्रोति). — ^{d}) K2-5 D4 पर्वताग्रात्; Da2 शैलाभिभरि (sic); Dn1 D8 शैलादभि; Dn2 शैलादिभ्यो; Cv शैलाद्गिरि (as in text).

24 ^{a}) D7 कृशाश्वश्च (for यः कृशाश्वः). K4 om. कृशाश्वः. B1 कृशार्थः; G1 कृशात्रः; Ca कृशाश्वः (as in text). K2-4 D8 कृशधनः; D4 °धनुः; G1 °भवः (for °गवः). — ^{b}) K5 D2.3.5 कृशविद्यः; D8 कृशोभृत्यः. — ^{d}) Da1 G1 शरीरः (for °र-).

25 ^{a}) D3.5.8 अवेक्ष्यस्व; Cv as in text. D4 यथाराज्यं; Cv as in text. — ^{c}) K4 Da अन्यजातीनां. — ^{d}) K2.3 अध्यंति; K4 एध्यंति; K5 B D2.3.5.6 दी(B2 दि)व्यंति; Da1 रध्यंति; Da2 रदध्यंति; Dn2 दीव्यति; D4 कृध्यंति; D7 पश्यंति; T1 G2-4 रक्ष्यंति; Bomb. and Cal. ed. गृध्यंति (for ऋध्यन्ति). K4 D4 देवता; Da देवतः. Dn2 D8 वधादेव परस्परं.

26 ^{a}) K8 D4 वक्तव्यम्; K4 कर्तव्यम्; Cv as in text. D7 न चैवर्तव्यमन्यस्य (sic); D8 न च व्यर्तव्य°. ^{b}) Da2 न (for तद्-). B Da Dn1 (before corr. as in text) D2.3.5.6 आचरेत् (for आरभेत्). K2.4 कथं तत्त्वं समारभे; K3 D4 कथंचिद्वस्त्वं धारयेत्; D7 तथेयद्वसु धा°; S कथं तद् (G1 नु) वसु धा°. — ^{c}) B1.2.5 एतावद्. K4 B4 Da D7 G1.3 M4 देवेषु (for वेदेषु). — ^{d}) Da कविभिर्निश्चयः (by transp.). M1 स्मृतः.

27 ^{a}) G1 अर्थेन वा (for अध्येतव्या). D8 त्रया. K5 B Da Dn D2.3.5.6.8 नित्यं (for विद्या). — ^{b}) K4 विनिश्चिता (for विप°). — ^{c}) D7 सर्वधा. T1 G2-4 आहृत्य (for °आहार्यं).

28 ^{a}) K5 B Da D2.3.5.6 यागाद्; G1 त्यागाद् (for द्रोहाद्). D7 इवाप्नोति; T2 G1 अवाप्नोति (for °प्तानि). — ^{b}) K5 D2.3.5 transp. दिवि and स्थानानि. D4 देव- (for दिवि). K2.4 नित्यशः; M1 सर्वतः (for सर्वशः). — After 28^{ab}, K2-4 Dn D4.8 ins. (cf. 25^{cd}):

9* द्रोहात्किमन्यज्ज्ञातीनां गृध्यन्ते येन देवताः

[Cf. 25^{cd}. Dn1 अन्यजातीनां. K4 अध्यंते; Dn2 गृध्यंते.]

— ^{c}) B1 व्यवहिता; Ca as in text. — ^{d}) Da वेदवेदांश्च; D7 वेदे वेदाश्च; D8 वेदवादिश्च. K2-4 D4 सर्वशः; B1 निश्चिताः; D8 शाश्वतः (for शाश्वताः).

29 ^{a}) D4 अधायते; D7 T1 G8 अधीयते. K2.5 B1-5 Dn D8 [ऽ]ध्यापयंते; B0 Da D2.3.5.6 [ऽ]ध्यापयंति; D7 S तपस्यंते (for तपस्यन्ति). — ^{b}) D5 यजते. D2.3.5-7 [अ]पि (for च). G1 जयंते च यजंति च. — ^{c}) K3 चाश्रयो; K5 B3 Dn D6.8 तच्छ्रेयो; B4 damaged. D7 S श्रेयो हि (for च श्रेयो). — ^{d}) D8 ददत्याददते; T2 M2 यदत्याददते. D8 पुनः (for ऽन्यतः). Da1 यदम्यां ददतेनतः (corrupt).

30 ^{a}) K8.5 B0-3.4 (marg.; also as in text).5 Dn D2-6 [ऽ]नपकृतं; Da1 नापरुतं; Da2 तापरुतं; D7 S (except T1 G4) नापहृतं; Cv as in text. — ^{b}) K8.5 D4 वयं पुरा; G2 वयं क्वचित् (by transp.). — ^{c}) B2.3 D2.3.5 च (for हि). — ^{d}) K2.3 B5 D8 G8 यजंति (for जयन्ति).

जित्वा ममत्वं ब्रुवते पुत्रा इव पितुर्धने ।
राजर्षयो जितस्वर्गा धर्मो ह्येषां निगद्यते ॥ ३१
यथैव पूर्णादुदधेः स्यन्दन्त्यापो दिशो दश ।
एवं राजकुलाद्वित्तं पृथिवीं प्रतितिष्ठति ॥ ३२
आसीदियं दिलीपस्य नृगस्य नहुषस्य च ।
अम्बरीषस्य मान्धातुः पृथिवी सा त्वयि स्थिता ॥ ३३
स त्वां द्रव्यमयो यज्ञः संप्राप्तः सर्वदक्षिणः ।
तं चेन्न यजसे राजन्प्राप्तस्त्वं देवकिल्बिषम् ॥ ३४
येषां राजाश्वमेधेन यजते दक्षिणावता ।
उपेत्य तस्यावभृथं पूताः सर्वे भवन्ति ते ॥ ३५
विश्वरूपो महादेवः सर्वमेधे महामखे ।
जुहाव सर्वभूतानि तथैवात्मानमात्मना ॥ ३६
शाश्वतोऽयं भूतिपथो नास्यान्तमनुशुश्रुम ।
महान्दाशरथः पन्था मा राजन्कापथं गमः ॥ ३७

C. 12. 242
B. 12. 8. 37
K. 12. 8. 38

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८

31 ^{a}) Dn_2 D_8 ममेयं (for ममत्वं). D_2 श्रुवते. — ^{b}) K_2 Dn D_8 धनं (for धने). — ^{c}) K_4 Da_2 जितः स्वर्गा; B_4 Dn D_8 [ऽ]पि ते स्वर्ग्या; Da_1 जितः स्वर्गो; D_2 जितः स्वर्ग्या. — ^{d}) B_0 धर्म्यो (for °र्मो). K_5 $B_{0.2.3.5}$ Dn_1 $D_{3.5}$ येषां; B_4 damaged. K_5 $B_{0-2.4.5}$ Da Dn_1 M_1 नि(M_1 न)रुच्यते; B_3 निरुप्यते; D_7 T G M_{2-4} न (D_7 $G_{3.4}$ नि-) रुध्यते (for निगद्यते).

32 ^{a}) Da यथा हि (for यथैव). — ^{b}) M_2 स्रवंत्यापो. Da_1 स्यंदतापो दिशो दिश. Ca cites स्यंदंति. — ^{c}) K_4 वित्ते (for वित्तं).

33 ^{a}) D_7 अयं; M_2 अलं (for इयं). — ^{b}) B_1 मृगस्य; Da नृपस्य (for नृगस्य). K_{2-4} भरतस्य (for नहुषस्य). B_1 हि (for च). — ^{c}) $B_{1.2}$ अंबरीशस्य. — ^{d}) Dn_2 या (for सा). G_2 त्वियं (for त्वयि).

34 ^{a}) D_7 T_2 G_1 M त्वा (for त्वां). Da सर्वमयो. — ^{b}) D_4 सर्वदक्षिणं; M_4 (*sup. lin.* as in text) सहदक्षिणः. — ^{c}) B Da Dn_2 $D_{2.3.5-7}$ S स (for तं). D_2 जयसे. — ^{d}) Da T_1 G_{2-4} प्राप्तं त्वां; T_2 G_1 M_{2-4} प्राप्तं त्वा; M_2 प्राप्तस्त्वां. B D_6 S राज-; Da एव; Dn $D_{2.3.5-8}$ राज्य- (for देव-). D_7 प्राप्तं राजन्विकिल्बिष

35 ^{b}) G_1 दक्षिणापरः. — ^{c}) K_2 D_5 [अ]वभृथ-; K_4 B_1 °भृतं; G_1 °पृथं; G_3 °भृधं. — ^{d}) K_5 सूताः (for पूताः). D_6 वै (for ते). Da सर्वे पूता भवंति ते; D_7 पूता धर्मे चरंति ते.

36 ^{a}) K_5 देवदेवः (for महा°). — ^{b}) Dn_2 सोश्वमेधे (for सर्व°). K_3 महामखा. — ^{c}) G_1 आवहत् (for जुहाव).

37 ^{a}) D_3 सास्वतो; G_3 शासतो. K_4 D_8 भूत-; T_2 भुवि; G_1 M भूरि- (for भूति-). — ^{b}) D_8 नास्यात्तम्; G_1 नास्यंतम् (for नास्यान्तम्). K_5 B_1 Da_1 D_6 S (except M_4) °शुश्रुमः. — G_3 om. (hapl.) 37^{cd}. — ^{c}) K_5 D_8 एष शिवः; B_1 देवरथः; Da_1 दशरथ-; Da_2 दाशरथं; $D_{2.4}$ दशरथः (for दाश°). D_7 S (G_3 om.) महाजनपथं गंता. — ^{d}) Dn D_8 कुपथं. Da व्रजः; D_7 T_1 गतः; D_8 गमाः.

Colophon. — *Sub-parvan :* K_{2-5} B Da Dn $D_{2.3.5.7}$ T_2 $G_{1.2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name :* $K_{2.4}$ अनुशासनं; B_1 Dn D_7 T G_4 M_{1-3} अर्जुनवाक्यं; G_2 अर्जुनदरिद्रनिंदा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $B_{2.4}$ Da_1 Dn $D_{2.6-8}$ S 8 (as in text). *Śloka no.:* Dn_1 38; Dn_2 37; D_8 39.

C. 12. 243
B. 12. 9. 1
K. 12. 9.

युधिष्ठिर उवाच ।
मुहूर्तं तावदेकाग्रो मनःश्रोत्रेऽन्तरात्मनि ।
धारयित्वापि ते श्रुत्वा रोचतां वचनं मम ॥ १
सार्थगम्यमहं मार्गं न जातु त्वत्कृते पुनः ।
गच्छेयं तद्गमिष्यामि हित्वा ग्राम्यसुखान्युत ॥ २
क्षेम्यश्चैकाकिना गम्यः पन्थाः कोऽस्तीति पृच्छ माम् ।
अथ वा नेच्छसि प्रष्टुमपृच्छन्नपि मे शृणु ॥ ३
हित्वा ग्राम्यसुखाचारं तप्यमानो महत्तपः ।
अरण्ये फलमूलाशी चरिष्यामि मृगैः सह ॥ ४
जुह्वानोऽग्निं यथाकालमुभौ कालावुपस्पृशन् ।
कृशः परिमिताहारश्चर्मचीरजटाधरः ॥ ५
शीतवातातपसहः क्षुत्पिपासाश्रमक्षमः ।
तपसा विधिदृष्टेन शरीरमुपशोषयन् ॥ ६
मनःकर्णसुखा नित्यं शृण्वन्नुच्चावचा गिरः ।
मुदितानामरण्येषु वसतां मृगपक्षिणाम् ॥ ७
आजिघ्रन्पेशलान्गन्धान्फुल्लानां वृक्षवीरुधाम् ।
नानारूपान्वने पश्यन्रमणीयान्वनौकसः ॥ ८
वानप्रस्थजनस्यापि दर्शनं कुलवासिनः ।

9

☞ The adhy. is missing in Ś1 K1 D1 (cf. v. l. 12. 1. 1). The adhy. has many stanzas in common with 1. 110. — Between 270 and 275, the Cal. ed. has omitted 3 lines in counting, and the mistake is retained unrectified in our references.

1 D8 om. the ref. — a) T1 G2–4 एकाग्र-; G1 एकाह्रो (for एकाग्रो). — b) K2 D4 [अं]तरात्मनां (D4 °ना); D8 नियम्य च (for ऽन्तरात्मनि). Da1 मनः-श्रोत्रंतरात्मनि; D7 S -मनाः श्रोत्रां (D7 न मे श्रोत्रां-; G1 मनसैवा-; M -मनःश्रोत्रां)तरात्मना. — c) K8 D4 धारयस्वापि; K5 B D2. 3. 5. 6 °यन्नपि; Dn1 °यन्निति; Dn2 D8 °यस्वेति; D7 S °यिष्यामि (for °यित्वापि). K3 B1. 4. 5 Dn D4. 6. 8 तत्; K4. 5 D2. 3. 5 तं (for ते). — d) K3. 5 B0–2. 3 (orig.). 4. 6 Dn1 रोचेत; B3 (marg.) Da Dn2 D7 S रोचते. M1. 3 तव (for मम).

2 a) K2. 4 D7 पार्थ-; K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6 साधु-; D8 सार्प-; G1 सार्ध- (for सार्थ-). Cv cites सार्थागम्यं. K4 S (except G2 M4) महा- (for अहं). D5 मार्गां. — c) K2. 4 B4 Da Dn D6. 7 Ca तं; D8 न; G1 त्वं; M4 त्वां; Cap तद् (as in text). Da गम्यं यकृद्गमिष्यामि (sic). — d) T2 G1 त्यक्त्वा (for हित्वा). D8 -सुखान्वितः.

3 a) K2 D8 M2 क्षेमश्च; K8 क्षेमाश्च; K4 क्षेमैश्च; D4 क्षमश्च; M1. 8 क्षेम्यं (for क्षेम्यश्च). Dn2 [ए]का-किनो. D8 गम्या; M1. 8 गम्यं. — b) D7 T1 G2–4 M2. 4 [इ]ह (for [इ]ति). D3. 5. 8 T2 G1. 3. 4 पृच्छतां; D7 पृच्छता. — c) Da T2 नेच्छसे. G1 स्प्रष्टुम्. — d) D2. 8 अनिच्छन्नपि; G1 अपृच्छन्नेव.

4 = (var.) 1. 110. 30. — a) K2. 4 -सुखारंभं; D2 °कारं. — b) D4. 8 महातपः. — c) K8 अरण्य-. D2. 8. 5 -मूलाशश्च.

5 = (var.) 1. 110. 31. — a) K3 जुह्वानोग्निं; Da जुह्वन्नग्निं; D7 T1 G3. 4 M जुह्वानोग्नीन्; G1 जुजु-ह्वाग्नि- (sic). — d) B0 D7 T G3. 4 M ची (D7 चि)-रचर्म-; G1 चीरवर्मा; G2 चीरधर्म- (for चर्मचीर-).

6 = (var.) 1. 110. 32. — b) Da1 °श्रमक्रमः; M1. 3 °श्रमः क्षमः. — c) D2 -सृष्टेन. — d) B0. 5 परिशोषयन्; M1. 3 उपशोषयत् (M8 °येत्); M2 उप-शोष्य.

7 b) T2 संशृण्वन्नुच्छ्रवा गिरः; G1 संशृण्वन्वै शिवा गिरः. — d) B0. 1. 4 D7 T G2–4 M1–8 वदतां; B2. 8 D2. 8. 5. 6 G1 M4 नदतां (for वसतां).

8) B0. 2 पेषलान्. — b) G1 -वीरुधान्. — c) Da1 वशे (for वने). T2 G1 पश्यन्नानाविधाकारान्.

9 = (var.) 1. 110. 34. Da transp. 9ab and 9cd. — a) K8 मृगावस्थ- (for वानप्रस्थ-). D7 [अ]प्र- (for [अ]पि). — b) D4 दर्शने; D7 G1 दर्शिनः. T1 G3. 4 M1. 8 दर्शनः; M4 दर्शयन् (for दर्शनं). M4 (*inf.*

नाप्रियाण्याचरिष्यामि किं पुनर्ग्रामवासिनाम् ॥ ९
एकान्तशीली विमृशन्पक्वापक्वेन वर्तयन् ।
पितॄन्देवांश्च वन्येन वाग्भिरद्भिश्च तर्पयन् ॥ १०
एवमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतरं विधिम्
सेवमानः प्रतीक्षिष्ये देहस्यास्य समापनम् ॥ ११
अथ वैकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन्वनस्पतौ ।
चरन्भैक्ष्यं मुनिर्मुण्डः क्षपयिष्ये कलेवरम् ॥ १२
पांसुभिः समवच्छन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः ।
वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ १३

न शोचन्न प्रहृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ॥ १४
आत्मारामः प्रसन्नात्मा जडान्धबधिराकृतिः ।
अकुर्वाणः परैः कांचित्संविदं जातु केनचित् ॥ १५
जङ्गमाजङ्गमान्सर्वान्नविहिंसंश्चतुर्विधान् ।
प्रजाः सर्वाः स्वधर्मस्थाः समः प्राणभृतः प्रति ॥ १६
न चाप्यवहसन्कंचिन्न कुर्वन्भ्रुकुटीं क्वचित् ।
प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वेन्द्रियसुसंयतः ॥ १७
अपृच्छन्कस्यचिन्मार्गं व्रजन्येनैव केनचित् ।

C. 12. 260
B. 12. 9. 18
K. 12. 9. 18

lin.) वन- (for कुल-). K2. 5 Da Dn D8 -वासिनां. — c) D7 S [आ]चरन्किंचित् (for [आ]चरिष्यामि). Da D6 स्वप्रियेण चरिष्यामि. — d) B1 ग्राम्य- (for ग्राम-).

10 = 1. 110. 33. — a) K2 °शीला; M1. 3 °शीलो (for °शीली). Bo. 4 विमृषन्; B2. 4 (marg.) D2. 3. 5 T2 G1 विचरन्. — b) B2. 4 (both marg.; also as in text) पक्षापक्षे न-; B3 (m as in text) चरन्पक्वेन. Da1 च वर्तन्; Dn1 वर्तनं (for वर्तयन्). — c) K2–4 D4 देवान्पितॄंश्च; D7 S (except G2) पितॄंश्च देवान्. — d) D2 तर्पयेत्; M3 तर्पयत्.

11 = (var.) 1. 110. 35. — a) K2 Da2 -शास्त्राणाम्. — b) G1 M उत्तमम् (for उग्रम्). — c) T1 G2 प्रतीक्षेहं; G3. 4 प्रतीक्ष्येहं (for °क्षिष्ये).

12 = (var.) 1. 110. 7. — a) K5 Bo. 3. 4 (m as in text) D5 अथ चैकोहम्. K2 एकोहम्; Da1 एकाकी; Da2 एकैकम् (for एकाहम्). D7 S अथ वैकालिके (D7 °को) वा (T2 G1 M चा)हम्. — b) Da ह्येकैकस्मान्. D7 S ज(G1 दि)नक्षये (for वनस्पतौ). K5 B D2. 3. 5 एकैकमपि चाश्रमं. — c) K4 D6 S भैक्षं. B2 M1 मुक्तः; D2 दंडः (for मुण्डः). — d) B1. 5 क्षेपयिष्ये; B4 (marg.; also as in text) क्षययिष्ये. D7 कलेबरं; T1 G3. 4 कळेबरं; T2 G2 M कळेवरं.

13 = (var.) 1. 110. 8. — a) K5 B Da D4. 6. 8 पांशुभिः. K3 B3 Dn2 D8 समभिच्छन्नः; K4. 5 Bo समु(Bo °मू)पध्वस्तः; B1. 2. 4. 5 Dn1 D2. 3. 5–7 समपध्वस्तः (B1 °स्त); S समभिध्वस्तः. — b) B1 °प्रतिश्रयान्. — c) Da1 नृण-; Da2 तृण- (for वृक्ष-). — d) M4 -सर्वाप्रिया°.

14 = (var.) 1. 110. 9. — a) M2 निशोचन्. K4 M3 च हृष्यंश्च; Bo प्रहृष्यंत; D8 प्रदुष्यंश्च (for प्रहृष्यंश्च). — b) = 6. 36. 24d. Da2 °संस्तुति; M4 °संस्कृतिः. — c) = 6. 25. 30c. G1 निराशिर्. M2 निर्नमो. — d) G1 निर्द्वंद्वे. Dn1 निःपरि°; D4 निपरि°.

15 a) Da2 आत्मारामं. D7 S प्रशांतात्मा (for प्रसन्नात्मा). — b) T1 G2. 4 M जळांध-. — c) B3 D3. 5 नकुर्वाणः. K4 D7. 8 T G M2 किंचित्; D2. 6 M4 कांश्चित् (for कांचित्). — d) G1 संवीतं (for संविदं). K3. 5 Dn D6. 8 कैरपि (for केनचित्).

16 = (var.) 1. 110. 11. — a) K4 D4 °जंगमं सर्वं; G1 °जंगमां सर्वां. — b) Dn2 नाहिंसंश्च; D7 नहिंस्यंश्च; T1 G3. 4 अहिंसंश्च; T2 आपिहिंसंश्च (sic); G1 नापि हिंसाश्च; M3 नाविहिंसांश्च (for अविहिंसंश्च). K2. 4 D4 G1 चतुर्विधं (G1 °धां). — Dn2 reads 16cd on marg. — c) Da2 प्रजां. K3 स्वकर्मस्थाः (for स्वध°). D7 S प्रजाः सर्वास्ववस्थासु (M1 °स्थाश्च). — d) Bo सम-; B1 corrupt; G1 समं; G2 पतिः (for समः). K2–4 D4. 7. 8 T G2–4 प्राणभृतां. B4 पथि; T1 G4 पतिः; G3 समः (for प्रति).

17 = (var.) 1. 110. 10. Dn2 reads 17 on marg. — a) D7 S (except G2 M2) [अ]पहसन्. Da2 किंचन् (sic); D4 T G3. 4 किंचित्; D6 कांचित् (for कंचित्). — b) D6. 7 T1 G3. 4 अकुर्वन्. K2–4 Da2 D4 भ्रुकुटिं; K5 B2 Da1 Dn D8 भ्रुकुटीः; D7 भ्रुकुटी. — D3 om. (hapl.) 17c–18b. — d) Da1 -सुसंशयः; T2 -सुसंयुतः; G1 -विसंयतः (for -सुसंयतः).

18 D8 om. 18ab (cf. v. l. 17). — a) Dn1 आपृच्छन्; Da1 अपृच्छत्. — b) K3. 5 Dn2 प्रव्रजन्नेव; K4 Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6 व्रजन्नेव तु; B1. 2 प्रव्रजन्नेव तु (hypermetric); Dn1 व्रजन्नेव (submetric); D7

C. 12. 260
B. 12. 9. 18
K. 12. 9. 18

न देशं न दिशं कांचिद्गन्तुमिच्छन्विशेषतः ॥ १८
गमने निरपेक्षश्च पश्चादनवलोकयन् ।
ऋजुः प्रणिहितो गच्छंस्त्रसस्थावरवर्जकः ॥ १९
स्वभावस्तु प्रयात्यग्रे प्रभवन्त्यशनान्यपि ।
द्वंद्वानि च विरुद्धानि तानि सर्वाण्यचिन्तयन् ॥ २०
अल्पं वास्वादु वा भोज्यं पूर्वालाभेन जातुचित् ।
अन्येष्वपि चरँल्लाभमलाभे सप्त पूरयन् ॥ २१
विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
अतीतपात्रसंचारे काले विगतभिक्षुके ॥ २२
एककालं चरन्भैक्ष्यं गृहे द्वे चैव पञ्च च ।
स्पृहापाशान्विमुच्याहं चरिष्यामि महीमिमाम् ॥ २३
न जिजीविषुवत्किंचिन्न मुमूर्षुवदाचरन् ।
जीवितं मरणं चैव नाभिनन्दन्न च द्विषन् ॥ २४
वास्यैकं तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः ।
नाकल्याणं न कल्याणं चिन्तयन्नुभयोस्तयोः ॥ २५
याः काश्चिज्जीवता शक्याः कर्तुमभ्युदयक्रियाः ।

प्रच्छन्नो येन; T_1 $G_{2.4}$ M व्रजन्नान्येन; T_2 वदन्नानेव; G_1 वदन्नान्येव; G_3 पृच्छन्नान्येन (for व्रजन्येनैव). K_2 कस्यचित् (for केन°). — ^{c}) $K_{2.3}$ $D_{4.8}$ नादिशं; Dn नादेशं (for न देशं). K_3 om. न दिशं. D_8 कांश्चिद्.

19 ^{b}) K_5 B Da_1 $D_{3.5}$ S (except G_2) पश्चाच्चा(D_7 °द्धा)नवलोकयन्; Da_2 °च्च न वलो°; D_8 °दनवलोकयेत्. — ^{c}) D_7 जग्मुः; **Ca** ऋजुः (as in text). K_4 प्रणिहिता; Da_1 प्रणहितो; D_8 प्राणहितो; G_1 प्राञ्जिहितो; **Ca** as in text. — ^{d}) Dn_2 M_4 त्रसं (for त्रस-). $K_{2.4}$ समस्थावरजंगमः (K_4 °मं); D_7 T_1 सुसंस्थावरवर्जितः; D_8 क्षंगमस्थावरर्जकः (sic); G_1 नगरग्रामपत्तनान्; T_2 न गच्छन्ग्रामपट्टणं; G_{3-4} स्त्रीसंस्थापरिवर्जकः. **Ca** cites -वर्जिकः. **Cv** as in text.

20 ^{a}) Da_2 T G_{2-4} M **Ca** स्वभावास्तु ($M_{2.3}$ °स्त; M_4 °श्च); G_1 सहावास्तु. B $D_{2.3.5.6}$ व्रजत्यग्रे; D_8 प्रजा°; Da T G_1 **Ca** प्रयां°; D_7 G_{2-4} M प्रयांत्वग्रे. K_2 [अ]शनान्. — ^{b}) K_3 भजन्त्यनशनान्यपि; K_4 प्रभवत्यशनादय. $Bo._1$ Da_2 D_4 T G_1 भवं(B_1 °व)त्यनशनान्यपि; Da_1 भवंत्यनशनाशना; D_7 G_{3-4} प्रभवंत्वनशनान्यपि (hypermetric); D_8 भजंत्यनशनादपि; G_2 M भवंत्वनशनान्यपि; **Ca** cites अपि (as in text). — ^{c}) Dn_2 द्वंद्वानीव. B_1 निरुद्धानि; D_8 T_1 विशुद्धानि. — ^{d}) $B_{1.4}$ [अ]नवचिंतयन् (hypermetric); Da_1 $M_{2.3}$ [अ]चिंतयत्; G_2 चिंतयन्. Bo सर्वाण्यनवचिंतयन्.

21 = (var.) 1. 110. 13. Dn_2 om. (hapl.) 21. — ^{a}) T_1 $G_{3.4}$ अस्लं; T_2 G_1 कटु (for अल्पं). $Bo_{-2.5}$ Dn $D_{2.3.5}$ भोज्यं वा (by transp.); T_2 वा भोक्ष्यं. — ^{b}) K_3 Dn_2 $D_{4.8}$ G_1 M पूर्वं(D_8 °र्वे)लाभेन; K_4 पूर्वाभावेन; Da_1 सर्वेलाभेन; Da_2 सर्वाला°; T_2 पूर्वभावेन. — ^{c}) Da अन्यैरपि; D_7 S अन्यानपि (T_2 G_1 °नमि-; G_2 °न्यपि; M_4 °नाति-) (for अन्येष्वपि). K_3 D_8 चरेल्; Bo [अ]चरँल्लँ; Dn_2 रचल्लँ; $M_{1.3}$ चराल् (for चरल्लँ). K_3 $D_{4.8}$ T_1 M_2 लोभाद् (T_1 °न्). K_4 $M_{1.3.4}$ लाभाद्; Da D_7 T_2 G लाभान् (for लाभम्). — ^{d}) K_3 स च; Dn D_7 सम- (for सप्त). D_8 पूजयन्. B_1 अलाभेष्वप्यपूरयन्.

22 = (var.) B. 12. 278. 9: 13. 141. 113; Śaṅkhasaṁhitā 7. 2; cf. Manu. 6. 56. — ^{a}) Da_2 T_2 G_1 -सन्न- (for न्यस्त-). K_3 Dn_1 D_4 -मुशले; $Bo._{1.3.4}$ -मुषले; Da_1 -मूले (submetric); — ^{b}) G_1 [ऽ]भ्यंगारे. B_1 Da_2 D_7 T_1 G_2 $M_{1.3}$ भुक्तवर्जे- (Da_2 °र्जि)ने; T_2 G_1 भुक्तवर्जिते; G_3 भुक्तिवर्जिते. — ^{c}) K_5 Da_1 $D_{3.6}$ अतीते; D_8 अतीता. Da पात्रसंपाते. — ^{d}) G_1 विहित-; G_3 वितत- (for विगत-).

23 23^{ab} = (var.) 1. 110. 12^{ab}. — ^{a}) D_8 एककालश्चरेद्; G_1 एककाले चरन् (for °कालं चरन्). Bo Da_2 Dn_1 $D_{4.7}$ S भैक्षं. — ^{b}) K_5 Bo Dn $D_{2.3.5.6}$ त्रीनथ द्वे च; D_7 S गृ(T_1 $G_{3.4}$ ग्र)हाणि द्वे च (G_1 त्रीणि) (for गृहे द्वे चैव). D_6 पंचधा. $Bo._{1.3}$ Da Dn T_2 $G_{1.2}$ M_2 वा (for च). D_8 गृहेषु द्वित्रिपंचकं. — ^{c}) Bo $D_{5.7}$ S स्नेह(D_5 °हा)पाशान् ($M_{2.3}$ °शाद्); Da स्पृहान्पाशान्; Dn D_1 स्पृहापाशं; D_8 स्पृहापाशाद्. D_6 विमुच्योहं. — After 23, N (except D_7; $Ś_1$ K_1 D_1 missing) ins.:

10* अलाभे सति वा लाभे समदर्शी महातपाः ।

[= (var.) Ādi 1164*. B_2 अभावे (for अलाभे). B_1 Da यदि (for सति). Da_1 समदर्शि.]

24 = (var.) 1. 110. 16. — ^{a}) G_1 कश्चित् (for किंचिन्). — ^{b}) D_6 $M_{1.3}$ °वदाचरेत्; T_2 °रिवाचरन्. M_4 न मुमूर्षुः पदा चरन्. — ^{c}) D_7 S चोभे (for चैव). D_7 नाहीनं न च विद्विषन्.

25 =(var.) 1. 11. 14: B. 12. 320. 10; Śaṅkhasaṁhitā 7. 7; Ahirbudhnyasaṁhitā 15. 65^{cd}–66^{ab}.

सर्वास्ताः समभित्यज्य निमेषादिष्व्यवस्थितः ॥ २६
तेषु नित्यमसक्तश्च त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः ।
सुपरित्यक्तसंकल्पः सुनिर्णिक्तात्मकल्मषः ॥ २७
विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो व्यतीतः सर्ववागुराः ।
न वशे कस्यचित्तिष्ठन्सधर्मा मातरिश्वनः ॥ २८
वीतरागश्चरन्नेवं तुष्टिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् ।
तृष्णया हि महत्पापमज्ञानादस्मि कारितः ॥ २९
कुशलाकुशलान्येके कृत्वा कर्माणि मानवाः ।
कार्यकारणसंश्लिष्टं स्वजनं नाम बिभ्रति ॥ ३०
आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् ।
प्रतिगृह्णाति तत्पापं कर्तुः कर्मफलं हि तत् ॥ ३१
एवं संसारचक्रेऽस्मिन्व्याविद्धे रथचक्रवत् ।
समेति भूतग्रामोऽयं भूतग्रामेण कार्यवान् ॥ ३२
जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरुपद्रुतम् ।
असारमिममस्वन्तं संसारं त्यजतः सुखम् ॥ ३३
दिवः पतत्सु देवेषु स्थानेभ्यश्च महर्षिषु ।

C. 12. 232
B. 12. 9. 34
K. 12. 9. 34

—^{a}) B1 वासौकं; Dn2 M4 वास्येकं; D2–4 वाश्यैकं; G2 वाच्येकं. K3 वक्षतो; M1. 3. 4 तक्षको. —^{b}) K4 चंदनेन सुगंधिना; B2 °नेनैक्षमुक्षतः. Cv cites 25^{ab} as in text. —^{d}) D7 S (except G2) ध्यायन्नुभयतस्तयोः.

26 = (var.) 1. 110. 16. Da om. 26^{ab}. —^{a}) K4 D2. 6. 7 M1. 3 जीविता; M2 जीर्यता (for जीवता). —^{b}) D7 T2 M त्यक्तुं नित्यक्षमाः; T1 G1 त्यक्तुं (T1 °कुर्) नित्यं क्षमा-; G2–4 सर्वास्त्यक्तुं क्षमाः (for कर्तुमभ्युदय-). —^{c}) D7 T G2–4 ताः सर्वाः (by transp.). G1 M4 संपरित्यज्य. —^{d}) B Da1 Dn2 D5. 6 निमेषादिष्व्यवस्थिताः (Da1 °तं); D7 S °दिष्ववस्थितः.

27 = (var.) 1. 110. 17. —^{a}) G1 तेषां. K2. 4 Bo. 1 D2 अशक्तश्च; T2 G1 विरक्तश्च. —^{b}) B (except Bo) D3. 5 G3. 4 -सर्वेंद्रियः क्रियः. —^{c}) K5 Da Dn1 अपरि-; M2 स परि- (for सुपरि-). D8 -संकल्पं. —^{d}) Bo. 2. 5 Da D7 सुविमुक्तात्म-; Dn1 G1 सुनिर्मुक्तात्म-; D3 सुनिर्मिक्तात्म-; D5 T1 G2–4 सुनिर्निक्तात्म-; D8 सुनिमुक्तात्म-; T2 निमुक्तात्मात्म- (for सुनिर्णिक्तात्म-). Da1 D7 T G1. 3. 4 -किल्बिषः (for -कल्मषः).

28 = (var.) 1. 110. 18. After 270, the Cal. ed. passes over four lines in counting. —^{a}) K4 सर्वपापेभ्यो. —^{b}) T1 व्यतीयुः; G1 विमुक्तः; Cv व्यतीतः (as in text). D5 सर्ववागुरः; D7 सर्ववागुरूः; D8 सर्वतोगुराः; Cv as in text. Da विमुक्तः सर्वसंकारात्. —^{c}) M1 तिष्ठेत्; M3 तिष्ठत्. —^{d}) Da1 स्वधर्मा.

29 ^{a}) Bo M2 एव (for एवं). G1 वीतरागाश्चरच्छेच (corrupt). —^{b}) B1. 3. 4 Da D6 (the last three marg. as in text). 7 S मानसीं (Da1 मानसं; T2 नूतनीं; G1 [अ]नागसीं); D4 शास्वतीं. —^{c}) Da1 कृष्णया (for तृ°). Dn2 [अ]पि; G1 तु (for हि). K5 महापापम्. Da2 corrupt.

30 ^{a}) D8 om. the first कुशला. K3 [ए]क; D7 S [ए]वं (T2 [ए]व) (for [ए]के). —^{b}) K2 धर्माणि. D7 T G2–4 M2–4 मानवः. —^{c}) K5 -संश्लिष्टे; Dn2 T G2–4 -संश्लिष्ट-; G1 M1. 3. 4 -संश्लिष्टः. —^{d}) Dn2 स्वजना; D4 स्वाजन्यं; D8 स्वां जन्यं (for स्वजनं). D7 S नाभिनंदति (for नाम बिभ्रति).

31 31^{ab} = 3. 181. 24^{ab}. —^{a}) K2–4 D8 आयुषांते. G1 विभाय; M2 प्रभाय (for प्रहाय). —^{b}) K4. 5 B3 Dn D2 क्षीणप्राणं; B4 damaged. After क्षीणप्रायं, D6 adds (through eye-wandering) भूतग्रामेण (cf. 32^{d}). D7 M2 कलेबरं; T G1. 3. 4 कळेबरं. —^{c}) K4 यत्पापं; D7 यत्किं[चि]त्. —^{d}) Da कर्ता; D7 कर्तः; T1 M1. 3 कर्तुं (for कर्तुः). Da च; D7 T1 G2–4 M1–3 तु (for हि). D7 T G3. 4 M4 यत् (for तत्).

32 ^{b}) Da1 व्याविधे; Dn2 व्याविद्धि; D6 व्याविद्धं; D7 T1 G व्याविद्धो. —^{c}) Da1 °ग्रामेयं; M2 °ग्रामेन (for °ग्रामोऽयं). —^{d}) Dn2 M2 °ग्रामे न. D7 T1 G2–4 कार्यवत् (for °वान्). Cv cites 32^{cd} as in text.

33 = Hitopadeśa IV. 87. K5 Dn D2. 3. 5. 7. 8 repeat 33^{ab} after 37^{ab}. —^{a}) = 6. 35. 8^{c}. G1 -व्याधिः. —^{b}) K2 -देवताभिर्; K4 -देवनाभिर् (for -वेदनाभिर्). K2. 3. 5 (both times) B2. 3 Dn1 (both times) D2. 3 (both first time). 4. 5 (first time). 8 (both times) अभिद्रुतं; Da M4 अभिद्रुतं. G1 परिद्रुतः; T2 परिद्रुतं (for उपद्रुतम्). D7 (first time) T1 G2–4 M2 वेदनाभिपरिद्रुतं (D7 M2 °तः). —^{c}) K3 अस्सारम्; K3 (marg.). 5 B Da D2. 3. 5. 6. 8 G1 अपारम् (for असारम्). K5 B Da Dn1 D2. 3. 5. 6 इव; Dn2 इदम् (for इमम्). K2–4 Dn2 D4. 8 अत्यंतं; K5 Bo. 2–5 Dn1 D2. 3. 5. 6 चास्वस्थं; B1 चासुस्थं; Da1 चास्वर्ग्यं; Da2 वास्वर्णं (वास्वर्ग्यं also); M2 अस्वंत्रं (for अस्वन्तं). T2 असारतममत्यंतं. —^{d}) K3 त्यजतं; K4 त्यजता.

को हि नाम भवेनार्थी भवेत्कारणतत्त्ववित् ॥ ३४
कृत्वा हि विविधं कर्म तत्तद्विविधलक्षणम् ।
पार्थिवैर्नृपतिः स्वल्पैः कारणैरेव बध्यते ॥ ३५
तस्मात्प्रज्ञामृतमिदं चिरान्मां प्रत्युपस्थितम् ।
तत्प्राप्य प्रार्थये स्थानमव्ययं शाश्वतं ध्रुवम् ॥ ३६
एतया सततं वृत्त्या चरन्नेवंप्रकारया ।
देहं संस्थापयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

भीम उवाच ।

श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
अनुवाकहताबुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥ १
आलस्ये कृतचित्तस्य राजधर्मानसूयतः ।
विनाशे धार्तराष्ट्राणां किं फलं भरतर्षभ ॥ २
क्षमानुकम्पा कारुण्यमानृशंस्यं न विद्यते ।

34 Da1 reads 34^{ab} twice. — a) D4 (also as text) T2 देवः पतत्सु; G1 दिवश्रित्सु च (sic); G2 दिवः पतन्स. — b) G1 महर्षयः. — c) K4 भवेदर्थो (for °नार्थी). — d) B2 चरेत्; D3 भवे (for भवेत्).

35 a) T2 कृत्वापि. — b) B1 तत्तद्विधस्य च (hypermetric); T G3. 4 तत्तद्विषय-; G2 तद्वद्विषय- (for तत्तद्विविध-). — c) K4 Da D4. 7. 8 S (G1 orig. as in text) पार्थिवो (for °वैर्). D4 स्वल्पे; M4 सत्त्वैः. — d) B0 Da1 Dn2 M2–4 अव-; D4 T1 G2–4 अपि (for एव). B1 Da1 Dn2 बुध्यते; T2 लभ्यते.

36 a) G1 प्रज्ञामितम्. — b) Da नचिरात्; Dn2 चरात्मा; D7 चिरात्मां; G1 M1. 3 चिरात्मा; M2. 4 चिरान्मा. B0. 1. 3. 5 D2. 3. 5–7 T G1. 3. 4 पर्युपस्थितं (G1 °तः). — c) K4 Da D4. 8 S (except G2) यत्प्राप्य (M1. 3. 4 °प्य). B3 (m as in text) प्रापये; Da प्राप्यते; Dn2 प्रार्थय; T2 प्रार्थयन्; G1 शाश्वत-; G2 M1–3 प्रार्थयेत् (for प्रार्थये). — d) B4 (marg.; also as in text) अव्ययं. D4 शास्वतं; G1 शाश्वतस् (for शाश्वतं). Da D7 S तथा (for ध्रुवम्).

37 = (var.) 1. 110. 19. — a) B2. 4 Dn1 D3. 5 संततं (for सततं). K5 Dn2 धृत्या; Da बुद्ध्या; D8 धृत्वा (for वृत्त्या). — b) Da एवंप्रकाशयः (Da2 °याः); D7 S एकमका (M3. 4 °चा) रया. — After 37^{ab}, K5 Dn D2. 3. 5. 7. 8 repeat 33^{ab} (cf. v. l. 33). — c) D8 सह; G1 (before corr.) भेदं (for देहं). K2–4 D4. 8 संन्यास° (for संस्थाप°). — d) K2. 4 आश्रितः.

Colophon. — *Sub-parvan:* K2–5 B Da Dn D2–6 T2 G1. 2 M राजधर्म (D4 उत्तमानुशासने राजधर्म). — *Adhy. name:* Dn D7 युधिष्ठिरवाक्यं; T G3. 4 विरक्तिलक्षणं; M1–3 संन्यासपरि (M1 om. परि) कीर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2. 4. 5 B1. 2. 4 Da1 Dn D2. 7. 8 S 9 (as in text). — *Śloka no.:* D8 36.

10

☞ Ś1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 1. 1). K1 D1 commence with this adhy.

1 The ref. is om. in D1. 8 G3. Before the ref., K1 reads ॐ; D1 (om. the ref.) begins with श्रीगणेशाय नमः। श्रीकृष्णाय नमः। श्रीगुरवे सरस्वतीरूपाय नमः। श्रीरामाय नमः. K1. 2. 4 Dn D7 T1 भीमसेनः (for भीमः). 1 = 3. 133*: (var.) 5. 130. 6. — a) D6 T2 श्रोत्रियस्यैव. — b) K1. 2. 4 D1 मत्सरस्य; B4 (marg.; also as in text) मतकस्य; T2 मंदस्यास्य (for मन्दकस्य). Da [अ]ल्पमेधसः; Dn1 T2 विपश्चितः. — c) B2 अन्ववाक-; Ca. v as in text. — d) G1 नैव (for नैषा). K3 -दर्शनी.

2 a) K5 आरण्ये; D8 आलस्य-; T2 आलश्य-. D7 G2–4 -बुद्धेस्ते; T1 -बुद्धिस्ते (for -चित्तस्य). — c)

क्षात्रमाचरतो मार्गमपि बन्धोस्त्वदन्तरे ॥ ३
यदीमां भवतो बुद्धिं विद्याम वयमीदृशीम् ।
शस्त्रं नैव ग्रहीष्यामो न वधिष्याम कंचन ॥ ४
भैक्ष्यमेवाचरिष्याम शरीरस्या विमोक्षणात् ।
न चेदं दारुणं युद्धमभविष्यन्महीक्षिताम् ॥ ५
प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति वै कवयो विदुः ।
स्थावरं जङ्गमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ ६
आददानस्य चेद्राज्यं ये केचित्परिपन्थिनः ।
हन्तव्यास्त इति प्राज्ञाः क्षत्रधर्मविदो विदुः ॥ ७
ते सदोषा हतास्माभी राज्यस्य परिपन्थिनः ।
तान्हत्वा भुङ्क्ष्व धर्मेण युधिष्ठिर महीमिमाम् ॥ ८
यथा हि पुरुषः खात्वा कूपमप्राप्य चोदकम् ।
पङ्कदिग्धो निवर्तेत कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥ ९
यथारुह्य महावृक्षमपहृत्य ततो मधु ।
अप्राश्य निधनं गच्छेत्कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥ १०
यथा महान्तमध्वानमाशया पुरुषः पतन् ।

C. 12. 287; B. 12. 10. 11; K. 12. 10. 11

D8 विनाशो. —^{d}) Da भरतर्षभः.

3 ^{a}) Da M1.3.4 कृपानुकंपा (M1 °प-); T1 G2–4 भूतानुकंपा; T2 G1 दयानु°; M2 कृतानु°. —^{b}) D1 आनृशंसं. T2 G1 दृश्यते (for विद्यते). —^{c}) K2.4 क्षत्रम्. Da2 T2 आचारतो; T1 G2–4 आचरतां (G4 °ता). —^{d}) B1 त्वदांतरे; Da1 Dn2 तदंतरे; Cv त्वदंतरा. K2.4 D1.4 अपि कस्य च त्वां विना; D7 T1 G2–4 अपि बंधौ त्वनंतरे; T2 अपि बंधादनंतरे; G1 अपि बद्धत्वनंतरे; M1.3 अवि(M1 °वी)बद्धावनंतरे; M2.4 अपि बंधावनंतरे.

4 ^{a}) B1 Da D8 T2 G1.2 M1.3 यदिमां. —^{b}) K1.4 विदाम; D1 विंदाम; D8 विंद्याम. B8 T1 G3 ईदृशं (for °शीम्). —^{c}) B4 Dn2 D7 S अस्त्रं (for शस्त्रं). D1 नवे (sic) (for नैव). Bo.4 Da D4 G1.2 M1.3.4 नैवाग्रहीष्याम (Da1 °मि; G2 M4 °मो); D1 T2 नैव गृहीष्यामो; T1 G3.4 नैवागमि°. —^{d}) Da D4 M नावधिष्याम. K5 Da1 B1 D4.8 किंचन (for कं°). G2 वधिष्यामः कथंचन.

5 ^{a}) Bo Da Dn2 D8 S भैक्षम्. K1 D1 चरिष्यामः; K2.3 B3–5 Dn2 D2.3.5.6 G2–4 M1.4 [अ]चरिष्यामः; Bo आचरिष्यामि. —^{b}) Dn2 D4.8 G1 शरीरस्य (for °रस्या). K (except K3) B D1–3.5–7 विमोचनात्. M1.3 शरीरस्यापि मोक्षणात्. —^{c}) K1.4 D1 चैतद्; K3 D4 च तद् (for चेदं). —^{d}) K1 अभविष्यं; G2–4 भविष्यति (for अभविष्यन्).

6 = (var.) manu. 5. 28. —^{a}) B1 D6 प्राणस्यार्थम्; Da Dn2 G1 °स्यांतम्. —K2 repeats 6^{cd} after 7. —^{c}) K1 स्थावरे जंगमे. T1 चैवं. —^{d}) Dn2 D1 सर्वप्राणस्य. K1.2 (both times).4 D1 जीवनं (for भोजनम्).

7 ^{a}) K1.2 आदधानस्य; D1 अरुंधानस्य. Bo.3 (m as in text). 5 यद् (for चेद्). —^{b}) D1 पारि° (for परि°). —D4 repeats 7^{c}–8^{b} after 8^{ab}. —^{c}) D1 ते इति (with hiatus). D5 प्राप्ताः; D8 प्रज्ञाः. D7 S हंतव्यास्तेकृतप्र(G1.2 M2 °प्रा)ज्ञाः. —^{d}) Da Dn2 क्षात्र-; D1 क्षत्रं (for क्षत्र-). —After [illegible], K2 repeats 6^{cd}

8 ^{a}) D1 दोषदोषा; T2 ते सदोषं; M4 तेन दोषा (for ते सदोषा). K1.4 D1 हताः सर्वे. —^{b}) D7 S (except T2) अन्नस्य (G1 अनेक-) (for राज्यस्य). —After 8^{ab}, D4 repeats 7^{c}–8^{b}. —^{c}) T तद्धत्वा. G1 भुक्त- (for भुङ्क्ष्व). —^{d}) Da भविष्यति (for युधिष्ठिर).

9 ^{a}) K4 पुरुषः. K1.5 स्नात्वा (?); K3 D4.8 कृत्वा (for खात्वा). Da यथा हि पुरुषव्याघ्रः (Da1 पुरुषः खात्वा also). —^{b}) K1.2.4 नोदकं. D1 कूपे संप्राप्य वोदकं. —^{c}) D1 विवर्तेत. —^{d}) B Dn2 D2.3.5.6 T2 G1 कर्मैतन्नस्; G3 कर्मोदंतस्. K1–4 D1.4 तथाविधं (for तथोपमम्). —After 9, K3.5 D4 G3 read 13.

10 G3 om. (hapl.) 10. —^{a}) D7 T2 अधिरुह्य; G1 अवरुह्य (for यथा°). T1 G4 महद्वृक्षम्. —^{b}) Da अवगृह्य; D1 अपहृत्वा; G1 अपाहृत्य. G1 तथा (for ततो). Da1 मधुः (for मधु). —^{c}) K4 अप्राप (sic); Da D7 अप्राप्य; Dn2 अपीत्वा (for अप्राश्य). Da D7 S (G3 om.) मरणं (for निधनं). —^{d}) B (B4 damaged) Dn1 D2.3.5.6 G1 कर्मैतन्नस्. K1–4 D1.4 तथाविधं (D4 °धे). —After 10, K1.2.4 Bo–4 D2.3.6.7 T G1.2.4 M read 13 (Bo om. 13^{bc}; B2 13^{ab} only).

11 K1.2.4 D1 om. (hapl.) 11. T2 G1 transp. 11 and 12. —^{a}) Da यथा हि महदध्वानम्. —^{b})

C. 12. 287
B. 12. 10. 11
K. 12. 10. 11

स निराशो निवर्तेत कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥ ११
यथा शत्रून्घातयित्वा पुरुषः कुरुसत्तम ।
आत्मानं घातयेत्पश्चात्कर्मेदं नस्तथाविधम् ॥ १२
यथान्नं क्षुधितो लब्ध्वा न भुञ्जीत यदृच्छया ।
कामी च कामिनीं लब्ध्वा कर्मेदं नस्तथाविधम् ॥ १३
वयमेवात्र गर्ह्या हि ये वयं मन्दचेतसः ।
त्वां राजन्ननुगच्छामो ज्येष्ठोऽयमिति भारत ॥ १४
वयं हि बाहुबलिनः कृतविद्या मनस्विनः ।
क्लीबस्य वाक्ये तिष्ठामो यथैवाशक्तयस्तथा ॥ १५
अगतीन्कागतीनस्मान्नष्टार्थानर्थसिद्धये ।
कथं वै नानुपश्येयुर्जनाः पश्यन्ति यादृशम् ॥ १६
आपत्काले हि संन्यासः कर्तव्य इति शिष्यते ।
जरयाभिपरीतेन शत्रुभिर्व्यंसितेन च ॥ १७
तस्मादिह कृतप्रज्ञास्त्यागं न परिचक्षते ।
धर्मव्यतिक्रमं चेदं मन्यन्ते सूक्ष्मदर्शिनः ॥ १८
कथं तस्मात्समुत्पन्नस्तन्निष्ठस्तदुपाश्रयः ।
तदेव निन्दन्नासीत श्रद्धा वान्यत्र गृह्यते ॥ १९
श्रिया विहीनैरधनैर्नास्तिकैः संप्रवर्तितम् ।

K8 Da D4. 7 T G2-4 M1 व्रजेत्; B0-2. 5 Dn2 D. M2-4 व्रजन्; D7 [अ]व्रवीत्. G1 व्रजत् (for पतन्) — c) D6. 8 निरासो; B0 विवर्तेत. — d) K5 B D1 D2. 3. 5. 6. 8 कर्मैतन्नस्. K8 D4 तथाविधं.

12 T2 G1 transp. 11 and 12. — a) K1. 2 D शत्रुं. G4 खातयित्वा. — b) G1 पुरुषं. K8 Dn D4. कुरुनंदन; K4 कुरुसत्तमः; K5 Da2 D2. 3. 5. 6 पुरुषो त्तम (Da2 °मं); Da1 पुरुषोपमः. — c) Da1 घातं तस्मा; Da2 घातये पश्चात्. — d) B0. 1. 3. 5 D2. 3. 5. T2 G1 कर्मैतन्नस्; B4 damaged. K5 B D2. 3. 5-7 तथोपमं.

13 D5 om. (hapl.) 13. K1. 2. 4 B0-4 D2. 3. 6. T G1. 2. 4 M read 13 (B0 om. 13bc; B2 on 13cd) after 10; K3. 5 D4 G3, after 9. — a) D8 यथा त्वं; G1 यथार्णं (for यथान्नं). Da1 लुब्ध्व — B0 om. 13bc. — b) K2. 3. 5 B2. 3 Da Dn I भुंजीयाद्; G1 भुंजत (for भुञ्जीत). D8 यदृक्षय — B2 om. 13cd. — c) K1. 2 D1. 6 कामीव; K4 का च; D2. 3 कामी वा (for कामी च). K2 कामिनं; I कामितं; D1. 2. 8 कामिनी. — d) B (B2 om.) D2. 3. G1 कर्मैतन्नस्. K5 B (B2 om.) Dn D2. 3. 5-8 S तथोपम

14 b) K5 B Dn D3. 5. 6. 8 यद्; G2-4 रे ‘‘ ये). D1 मंत्र; T1 G3. 4 मूढ (for मन्द). I D4 -मेधसः; K4 B Da Dn D2. 3. 5. 7 G4 -ं (for °सः). — c) M4 तां (for त्वां). B3. 4 D2 अनुगच्छाम.

16 a) K3-5 B Da Dn D2-6 अगतीकगतीन्; अग्रमीका°; D7 S Cv. दुर्गतीन (M3 °नां)ग°. D8 - तीनगतीतस्मान् (sic). ❀ Cn: अगतीकगतीन् ... दृष्यं मार्षम् । ❀. — b) K1. 4 B2 D1 नष्टार्थानि (B2 °र्थां न-; D1 °र्थान्नि)ष्ट-; G1 इष्टार्थानर्थ-. — c) K2. 4 वै नात्र; Da1 वै भ्रातृ; Da2 वै नानृ; Dn2 नैवानु-; D1 न वात्र; D6 चैवानु-; G1 वा नानु- (for वै नानु-). K1. 2. 4 D1 पश्येथा (for -पश्येयुर्). — d) T2 त्वां च; G1 त्वां तु (for जनाः). K3. 5 B D (except D1) M1. 3. 4 पश्यत; T2 G1 पश्येत (for पश्यन्ति). Da यातनं; G3 तादृशं; M1. 3 यादृशः.

17 a) Da आपत्कल्पे. K3 D4 [ऽ]पि (for हि). K1 Da2 Dn2 D4 स न्यासः. — b) K3 D4 शस्यते; B1 दिश्यते; Da2 सष्यते; D6 सिष्यते; D8 शिष्टते (for शिष्यते). — c) Da2 निपरीतेन (sic); D1 [ऽ]तिपरी°; D4 हि परा°; D7 संपरी°; M1. 3 हि परी°. — d) D4 त्रानुभिर् (sic) (for शत्रुभिर्). Before व्यंसितेन, वारिसूदन is cancelled in T2. K1 व्यसितेन; B4 Da1 D4 व्यंशितेन; D8 घातितेन; G1 व्यंसितस्य. K4 Da Dn2 D2. 3 G2 M2 वा (for च).

18 a) B1 महाप्रज्ञास्; D1 कृतप्राज्ञास्. — b) T2 त्यागेन (for त्यागं न). T1 G2-4 सं- (for न). K3 परिवक्ष्यते. — c) B2 कर्म- (for धर्म-). Dn1 -व्यतिकरं (for °क्रमं). K3. 5 B D2-6 S चेमं; Dn चैव; D7 चेमे; D8 चैनं (for चेदं).

19 K3 om. 19. — a) All MSS. (except D4; Ś1 missing; K3 om.) and Cv समुत्पन्नास्. — b) K1. 2 Dn D1. 3 तन्निष्ठास्तदुपाश्रयाः; K4 राजन्निष्ठातदाश्रयाः; K5 B Da D2. 3. 5-7 S ततो जातास्त(D2 °ता त)दाश्रयाः (M4 °यः). Ca cites तदाश्रयाः. — c) D7 T G2-4 न चेमं; M4 तमेव (for तदेव). K1 निंदं नासीनं; K2 निंदनासीत; K4 निंदाभासे तु; K5 B (B4 damaged) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 निंदां (B2 °द्यं; Da D8 °दा) भासे(Dn2 °व्ये)युर्; D7 T G भू(T2 दू)षये-

वेदवादस्य विज्ञानं सत्याभासमिवानृतम् ॥ २०
शक्यं तु मौण्ड्यमास्थाय बिभ्रतात्मानमात्मना ।
धर्मच्छद्म समास्थाय आसितुं न तु जीवितुम् ॥ २१
शक्यं पुनररण्येषु सुखमेकेन जीवितुम् ।
अबिभ्रता पुत्रपौत्रान्देवर्षीनतिथीन्पितॄन् ॥ २२
नेमे मृगाः स्वर्गजितो न वराहा न पक्षिणः ।
अथैतेन प्रकारेण पुण्यमाहुर्न ताञ्जनाः ॥ २३
यदि संन्यासतः सिद्धिं राजन्कश्चिदवाप्नुयात् ।
पर्वताश्च द्रुमाश्चैव क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ॥ २४
एते हि नित्यसंन्यासा दृश्यन्ते निरुपद्रवाः ।
अपरिग्रहवन्तश्च सततं चात्मचारिणः ॥ २५
अथ चेदात्मभाग्येषु नान्येषां सिद्धिमश्नुते ।
तस्मात्कर्मैव कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥ २६
औदकाः सृष्टयश्चैव जन्तवः सिद्धिमाप्नुयुः ।

C. 12. 303
B. 12. 10. 27
K. 12. 10. 27

युस्ते (T2 G1 °यें); M निंदयेयुस्ते (for निन्दन्त्यासीत). — ^{d}) K1 श्रद्धया तत्र; K4. 5 B (B4 damaged) Da Dn D2. 3. 5 धाता तत्र न; D1 श्रद्धा तत्र न; D7 श्रद्धा ह्यत्र (submetric); D8 धीमान्नत्र न; S श्रद्धावानत्र (T1 श्रद्धधानाः प्र-; G1 ते श्रद्धा नात्र) (for श्रद्धा वान्यत्र). K4 गह्यते; K5 B2. 3. 5 Da2 Dn D2. 3. 5. 7. 8 S गर्ह्यते; B1 गर्हते (for गृह्यते). K2 श्रद्धतांतंत्र-गेयते (sic); D6 धाता तत्र नराधिप.

20 = (var.) B. 12. 269. 17. — ^{a}) T1 G2-4 क्रिया-; T2 दया- (for श्रिया). G1 अनयैर् (for अधनैर्). — ^{b}) B (except B2) संप्रदर्शितं); Da परि-कीर्तितं; Dn D8 G1 संप्रकीर्तितं; D7 °वर्तितुं; M2 °गर्जितं (for °वर्तितम्). T2 व्यसितस्य च वर्तितं (sic). — ^{c}) B2 -वाक्यस्य (for -वादस्य). K1 D1 वेदवेदा-(°देवा)परिज्ञातं; K4 D4. 8 वेदवाद(D4 वेदादेवा-; D8 वेदादेव)परिज्ञानं; D7 T वेदाभ्यासमिवा(T2 °सस्य वि)-ज्ञानं; G M वेदाभासमिवा(G1 M2 °मिव)ज्ञानं; Cv वेदाभासस्य विज्ञानं. — ^{d}) B2. 4. 5 सत्याभाषम्; G1 सत्यभासम्. Da1 [अ]नृपं.

21 For the repetition of 21^{ab} in T2, cf. v. l. 22. — ^{a}) K2. 3 D7. 8 T G2 M2 तु (T2 second time न) मौढ्यम्; K4. 5 B3. 4 (marg.) D2. 3. 5. 6 तु मौनम्; B1. 2. 4. 5 पौरुषम्; Da तु मौढ्यम् (for तु मौण्ड्यम्). K1 शक्यो मौद्रामास्थाय (corrupt); D1 G3. 4 न शक्यं (D1 शक्तं) मौढ्यमा°. — G1 om. (hapl.) 21^{bc}. — ^{b}) B1 जीविता°; G3. 4 M1. 3 बिभ्रदा° (for बिभ्रता°). — ^{c}) K3 D4 समाधाय; Da2 ततोमास्था (sic). — ^{d}) K1 D1 वर्तितं; K2-5 D4. 8 वर्तितुं; B Da2 Dn D2. 3. 5. 6 च्यवितुं; Da1 च्यसितुं; D7 M1. 3 आसीत्तु; T1 G3. 4 M4 आसीतुं; G1 ह्यासितुं (for आसितुं). K1. 5 B D1. 2 न च; K4 च न; D4 न तु (for न तु). K1 D1 M1. 3. 4 जीवितं (for °तुम्).

22 B1 D7 T1 G om. (hapl.) 22^{ab}. T2 transp. 22^{ab} and 22^{cd}, repeating between them 21^{ab}. — ^{a}) T2 नित्यं (for शक्यं). — ^{b}) B4 (marg.) एतेन (also एकेन as in text). K1. 2. 4 D1 वर्तितुं (K1 D1 °तं).

23 ^{a}) K1. 2. 4 D1 न वै; Da नेवै; Dn2 T2 न मे (for नेमे). D7 जिता (for मृगाः). — ^{b}) K4 न वराहो न; Dn1 वराहा न च; D2 वरानवन (sic) (for न वराहा न). — ^{c}) K5 B Dn2 D2. 3. 5. 6 अ(Dn2 त)-थान्येन; Dn1 अथानेन; D8 तथैतेन. D7 अथैते प्रेक्ष-कारेण. — ^{d}) K1 Da D1. 4. 7. 8 S पुण्यानाहुर्; B पुण्येना(B4. 5 °णा)हुर्. K4. 5 Dn1 D2. 3. 5. 6 न तं जनाः; B जिताञ्जनान्; Da1 न ताञ्जनान्; Dn2 न ते जनाः; D8 नताक्षताः; T2 न ता जनाः; G1 नतात्मनः (for न ताञ्जनाः).

24 ^{a}) K1 स न्यासतः; Da1 सस्यासन (sic); D1 सन्यामृतः; T2 संन्यासिनां; G1 संन्यासिना. K3 om. (? hapl.) from द्धिं up to संन्यासा (in 25^{a}). K1. 2 D1 कश्चित्; D8 सिद्धि; G1 सार्धं (for सिद्धिं). — ^{b}) K1. 2 D1 सिद्धिं राजन्; K5 B2 राजा कश्चिद्. — ^{d}) G1 राजन् (for क्षिप्रं). Da2 अवामुपात् (sic); D1 अवाप्नुयाः.

25 K3 om. 25^{a} (cf. v. l. 24). K1. 2 D1 om. (hapl.) 25^{a}-27^{b}. — ^{a}) G1 °संन्याहा. — ^{d}) K3 D4 चात्मधारिणः; Dn D8 ब्रह्मचारिणः; D7 S चाप्रभाषि-(G1 °भक्षि)णः.

26 K1. 2. 4 D1 om. 26 (for K1. 2 D1, cf. v. l. 25). — ^{a}) Da मंदभाग्यानाम्; D2. 3. 8 T G2-4 M2 आत्म-भोग्येषु; Cv °भोगेषु; Cap as in text. — ^{b}) Da अन्येषां; Cap as in text. G1 सिद्धिर् (for सिद्धिम्). B D2. 3. 5. 6 आप्नुते; Da1 अश्नुते; D4 अश्नुत. — 26^{cd} = 28^{cd}. K3 D4. 8 om. 26^{cd}. — ^{c}) Dn2 यस्मात्. B5 च (for [ए]व). — ^{d}) अकर्मिणां.

27 K1. 2. 5 D1 om. 27^{ab} (for K1. 2 D1, cf. v. l. 25). G1 M4 om. (hapl.) 27^{a}-28^{d}. — ^{a}) D

C. 12. 303
B. 12. 10. 27
K. 12. 10. 27

येषामात्मैव भर्तव्यो नान्यः कश्चन विद्यते ॥ २७
अवेक्षस्व यथा स्वैः स्वैः कर्मभिर्व्यापृतं जगत् ।
तस्मात्कर्मैव कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

अर्जुन उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
तापसैः सह संवादं शक्रस्य भरतर्षभ ॥ १
केचिद्गृहान्परित्यज्य वनमभ्यगमन्द्विजाः ।
अजातश्मश्रवो मन्दाः कुले जाताः प्रवव्रजुः ॥ २
धर्मोऽयमिति मन्वाना ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिताः ।
त्यक्त्वा गृहान्पितॄंश्चैव तानिन्द्रोऽन्वकृपायत ॥ ३
तानाबभाषे भगवान्पक्षी भूत्वा हिरण्मयः ।
सुदुष्करं मनुष्यैश्च यत्कृतं विघसाशिभिः ॥ ४
पुण्यं च बत कर्मैषां प्रशस्तं चैव जीवितम् ।

*दकाः; D8 क्षदकाः; G2 औदनाः; M1. 3 ओदकाः. Da गृष्टयश्; D8 कृमयश् (for सृष्टयश्). D4 चापि. — ^{b}) Da आययुः (for आस्रुयुः). K4 B D2. 3. 5. 6 क्षिप्रं (K4 D2. 3. 5 नित्यं) सिद्धिमवा(B5 D6 °द्धिमा [submetric])प्नुयुः. — ^{c}) K3 B2 Dn D4. 8 तेषाम्; K4 D7 T G2–4 M1 एषाम्; Da यासाम् (for येषाम्). Da भर्तव्या; D7 G3 M1 कर्तव्यो. — ^{d}) Da कश्चिन्न. — After 27, K1. 2. 4 D1 ins.:

11* तेऽपि वै पुरुषा लोके पर्वतानामिहोपमाः ।

[The prior half in K1 and post. half in D1 are corrupt].

28 G1 M4 om. 28 (cf. v. l. 27). — ^{a}) B1 अवेक्षत; D3 अवेक्ष्यस्व. B1 यथार्थैः स्वैः. D8 lacuna for स्वैः स्वैः. — ^{b}) K4 व्याप्यते; Da Dn2 T1 G3 व्यावृतं; M2 व्याततं (for व्यापृतं). — $28^{cd} = 26^{cd}$. D8 कर्तव्यो. — ^{d}) K1. 4 D1 भूतिर् (for सिद्धिर्).

Colophon om. in G1 M4. *Sub-parvan:* All MSS. (except G4; Ś1 missing; G1 M4 om.) राजधर्म. — *Adhy. name:* B2 Dn D6. 7 T1 G2. 4 भीमवाक्यं; M कर्मस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 B1. 2. 4 Da1 Dn D2. 7. 8 S 10 (as in text).

11

From this adhyāya, there is an addition of the variant readings of V1 to the Critical Apparatus. — For the v. l. of V1 for adhy. 1–10, see Critical Notes.

1 D8 om. the ref. — ^{a}) T2 G1 ब्राह्मणैः (for तापसैः).

2 ^{a}) K3. 4 D4 गृहं (for गृहान्). — ^{b}) K2. 5 B Dn D1–3. 5. 7 अभ्यागमन्; Da1 अन्वगमन्. K8 D4 वनं मौढ्यात्समाश्रिताः. — K3 om. (hapl.) 2^{c}–3^{b}. — ^{c}) M1. 3 धीराः (for मन्दाः). D1 अज्ञातमाश्रमो मर्त्याः — ^{d}) Da कुलजाताः.

3 K3 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — ^{a}) D1 मन्वानो. — ^{b}) D4 समाहिताः (for व्यवस्थिताः). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 S समृद्धा ब्रह्म(D7 S धर्म)चारिणः (Dn2 °वादिनः). — ^{c}) K5 B1 Da Dn D6. 8 भ्रातॄन्; B6. 2–5 D2. 3. 5. 7 G1 पितॄन् (for गृहान्). Da2 om. पितॄन्. B D2. 3. 5 मातरं च; D7 G1 गृहांश्चैव (for पितॄंश्चैव). — ^{d}) K1 वाक्यमब्रवीत्: V1 ह्यकृपायत; B1 [s]न्वकृपाय च. D1 तान्निर्द्रो*क्यपानह (corrupt); D8 नानिद्रान्वन्हपापतः (corrupt).

4 ^{a}) K5 तान्बभाषे (submetric); Da1 नानाविभाषे; D2. 3. 5 तान्बभाषे स; D7 T G स तान्बभाषे (for तानाब°). Da हरिराट्; D7 T G1. 3. 4 M मघ- (T2 °ख)वान् (for भग°). — ^{c}) D1 सुदुःकरं; G1 सुदुष्कृतं. Da तन्मनुष्यैर् (for मनुष्यैश्च). K1. 4 D1. 4 S तत् (G1 M1. 2 तु) (for च). — ^{d}) M2 वर्तितुं (for यत्कृतं). B1 विप्रसाशिभिः; D1. 7. 8 विघसादि(D8 °सि)भिः; Cv as in text.

5 ^{a}) G1 पुण्यश्. Da चरत; Dn D8 भवति; D2 च तव; T1 G2–4 तद्वत (for च बत). V1 B Dn D2. 3. 5. 8 कर्मेदं (for कर्मैषां). D6 पुण्यं वै तदिदं कर्म,

संसिद्धास्ते गतिं मुख्यां प्राप्ता धर्मपरायणाः ॥ ५

ऋषय ऊचुः ।

अहो बतायं शकुनिर्विघसाशान्प्रशंसति ।
अस्मान्नूनमयं शास्ति वयं च विघसाशिनः ॥ ६

शकुनिरुवाच ।

नाहं युष्मान्प्रशंसामि पङ्कदिग्धाञ्जस्खलान् ।
उच्छिष्टभोजिनो मन्दानन्ये वै विघसाशिनः ॥ ७

ऋषय ऊचुः ।

इदं श्रेयः परमिति वयमेवाभ्युपास्महे ।
शकुने ब्रूहि यच्छ्रेयो भृशं वै श्रद्दधाम ते ॥ ८

शकुनिरुवाच ।

यदि मां नाभिशङ्कध्वं विभज्यात्मानमात्मना ।
ततोऽहं वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्यं हितं वचः ॥ ९

ऋषय ऊचुः ।

शृणुमस्ते वचस्तात पन्थानो विदितास्तव ।
नियोगे चैव धर्मात्मन्स्थातुमिच्छाम शाधि नः ॥ १०

शकुनिरुवाच ।

चतुष्पदां गौः प्रवरा लोहानां काञ्चनं वरम् ।
शब्दानां प्रवरो मन्त्रो ब्राह्मणो द्विपदां वरः ॥ ११

मन्त्रोऽयं जातकर्मादि ब्राह्मणस्य विधीयते ।

C. 12. 316
B. 12. 11. 12
K. 12. 11. 12

—^{b}) G_1 चापि (for चैव). Dn_2 जीवितुं. —^{c}) K_5 V_1 B Dn $D_{2.3.5-8}$ सिद्धार्थास् (for संसिद्धास्). K_1 मुख्यं; K_4 D_1 पुण्यां (for मुख्यां). —^{d}) D_7 S कर्म- (for धर्म-).

6 G_1 om. (hapl.) 6–7 with ref. D_8 om. the ref. —^{a}) D_1 बताये; D_8 च तापं (for बतायं). K_1 विघसादान्; V_1 B_1 Dn D_2 °साशीन्; Da विथसाशान् (sic); D_8 विघसासन्. —^{c}) $K_{1.2.4}$ D_1 नूनमस्मान् (by transp.). D_1 नयं; D_7 अघं (for अयं). D_8 शांति (for शास्ति). —^{d}) $K_{1.2}$ D_1 न; V_1 B_4 Da Dn_2 $D_{3.5.7}$ T G_{2-4} M **C**v हि; B_4 (marg.) चेद् (for च).

7 $K_{1.2}$ D_1 G_1 om. (hapl.) 7 (for G_1, cf. v. l. 6). D_8 om. the ref. D_3 reads 7^{ab} on marg. —^{a}) Dn_2 न हि (for नाहं). —^{c}) $D_{5.6}$ उच्छिष्टभोजनो; D_8 °ष्टभोजनी. —^{d}) T G_{2-4} तु; $M_{1.3}$ व (for वै). D_6 विघशासिनः; D_8 विघसासिनः.

8 $D_{1.8}$ G_1 om. the ref. —^{a}) G_1 वरम् (for परम्). —^{b}) D_1 [अ]भ्युपद्महे; D_8 [अ]त्युपास्महे. K_1 वयमेवाह्युपत्सुहे (sic); K_4 वनमेवाभ्युपत्सहे; V_1 वयमेवाभ्युपत्समहि; Da_1 वयमेवमवास्थितः; Da_2 वयमेव व्यवस्थिताः; D_4 तदेवाभ्यवपत्समहि (sic); D_7 S वयमेवममं- (M °वं ह्यमं)स्महि. —^{c}) Da_1 शकुनो; G_1 शक्र नो (for शकुने). $K_{1.2.4}$ यद्वेत्थ; D_1 यद्विस्य (sic) (for यच्छ्रेयो). —^{d}) K_5 B_1 Dn_2 भृशं ते; T G वयं वै. K_5 B_2 Da Dn_2 D_8 T_2 $G_{1.2}$ श्रद्दधामहे; V_1 श्रद्दधीमहि; M_2° धास्महे. K_1 भृशं श्रद्धहे वयं (submetric); K_{2-4} D_4 भृशं श्रद्दध्म(K_3 श्रद्धाम)हे वयं; D_1 भृशं श्रद्महवयेत् (corrupt).

9 B_1 om. (hapl.) 9–10 with ref. D_8 om. the ref. —^{a}) G_1 यदा (for यदि). Da वा; D_7 मन्; $M_{1.3}$ मा (for मां). K_{2-4} D_1 नातिशंकध्वं; Da नाभिशकध्वं; T_1 G_{2-4} नाभिशंसध्वं; T_2 नाभिशंकेध्वं; G_1 नाभिशसध्वं. —^{b}) $B_{0.2-5}$ $D_{2.3.5.6}$ आत्मनि (for °ना). —^{c}) Da G_1 सं-; D_1 वा (for वः). —^{d}) K_4 Dn_2 D_1 $G_{1.2}$ $M_{1.3}$ यथातथ्यं; V_1 यथातत्त्वं; D_3 याथातथ्य-. D_8 हि ते (for हितं).

10 B_1 om. 10 (cf. v. l. 9). D_8 om. the ref.; T G_{2-4} तापसाः (for ऋषयः). —^{a}) Da पथ्यं; T G_{2-4} तावत् (for तात). —^{b}) G_1 बंधानो (for पन्थानो). Dn_2 विदितस्; D_4 विवितास्. —^{c}) Bo नियोगे तव; T_1 नियोगेनैव; $G_{2.3}$ नियोगाच्चैव. K_3 धर्म्ये च; Dn_2 D_1 $M_{3.4}$ धर्मात्मं (D_1 °त्मां); D_4 धर्मत्वं; D_8 धर्मात्मा (for धर्मात्मन्). —^{d}) Da Dn_2 D_6 इच्छामि (for °म). $K_{1.2}$ D_1 स्थातुकामा हि (K_1 °माद्धि) ते वयं; K_3 D_4 स्थातुं (D_4 °तु-) कामान्विशाधि नः; D_8 स्थातुमिशा कुतः (corrupt).

11 D_8 G_1 om. the ref. —^{a}) D_1 चतुष्पादां; D_8 चतुःपदां. Da गो; D_4 गोः; G_3 $M_{1.3}$ गौ. V_1 प्रवरो. —^{b}) G_1 लोभानां. K_3 M_1 परं. —^{c}) G_2 प्रणवं (for प्रवरो). —^{d}) K $D_{1-3.5}$ transp. ब्राह्मणो and द्विपदां. $M_{1.3}$ ब्राह्मणा. D_8 हि पदा (for द्विपदां). $M_{2.3}$ वराः.

12 ^{a}) K_5 मंत्रोक्तं; G_3 संस्कारो; **C**a मंत्रो हि and मन्त्रोऽयं (as in text). K_4 B Dn_1 $D_{2-5.7}$ T_1 G_{2-4} M_2 °कर्मादिर्. —^{c}) K_3 D_1 $M_{1.3}$ जीवितो; B $D_{2.3.5}$ जीवतां; $G_{3.4}$ जीवते. Dn D_8 [ऽ]पि; D_7

C. 12. 316
B. 12. 11. 12
K 12. 11. 12

जीवतो यो यथाकालं श्मशाननिधनादिति ॥ १२
कर्माणि वैदिकान्यस्य स्वर्ग्यः पन्थास्त्वनुत्तमः ।
अथ सर्वाणि कर्माणि मन्त्रसिद्धानि चक्षते ॥ १३
आम्नायदृढवादीनि तथा सिद्धिरिहेष्यते ।
मासार्धमासा ऋतव आदित्यशशितारकम् ॥ १४
ईहन्ते सर्वभूतानि तदृतं कर्मसङ्गिनाम् ।
सिद्धिक्षेत्रमिदं पुण्यमयमेवाश्रमो महान् ॥ १५
अथ ये कर्म निन्दन्तो मनुष्याः कापथं गताः ।
मूढानामर्थहीनानां तेषामेनस्तु विद्यते ॥ १६
देववंशान्पितृवंशान्ब्रह्मवंशांश्च शाश्वतान् ।
संत्यज्य मूढा वर्तन्ते ततो यान्त्यश्रुतीपथम् ॥ १७
एतद्वोऽस्तु तपो युक्तं ददानीत्यृषिचोदितम् ।
तस्मात्तदध्यवसतस्तपस्वि तप उच्यते ॥ १८
देववंशान्पितृवंशान्ब्रह्मवंशांश्च शाश्वतान्
संविभज्य गुरोश्चर्यां तद्वै दुष्करमुच्यते ॥ १९
देवा वै दुष्करं कृत्वा विभूतिं परमां गताः ।

T G1. 2 यं (for यो). Da जीवंतोययथाकालं (sic). — ^{d}) Da1 श्मशानं; D4. 8 स्मशान°. K1. 8 Dn -निधनादिभिः; V1 °नानि च; Bo °दिना; B1 °नानि ह; D1 °नावधि; D7 °नादिताः; T1 G3 °नांतिकः; D8 °नादिकं; T2 G1 M °नादितः; G2. 4 °नांतिकं.

13 ^{a}) K3 वैद्यकानि; D4 वेदिकानि. — ^{b}) K1 V1 Da स्वर्गः; D8 स्वर्ग-; M2. 3 स्वर्ग (for स्वर्ग्यः). V1 B (B4 damaged) Dn D2. 3. 5. 6 क्रतूत्तमः; Da D7 S ह्यनुत्तमः. — ^{c}) K3 Da D4 transp. सर्वाणि and कर्माणि. K2. 5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 कथं मे (D8 अथेमे) सर्वकर्माणि; T2 अथ कर्माणि सिद्धानि. — ^{d}) Da मंत्रासिद्धा न (Da2 °द्धानि). K1 शकुने; K2. 5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 चक्रिरे (for चक्षते).

14 ^{a}) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 7 आत्मानं; D1 आंताय- (sic) (for आम्नाय-). K1. 3. 5 V1 B D G1 -दृढवादीति (Da °वादिति; D7 corrupt; D8 °वादानि). Cnp Cv as in text. — ^{b}) B3 Da यथा. K1 सिद्धिरिहोष्यते; D8 सिद्धिकरिष्यते (sic). — ^{c}) B3 मासार्द्ध- (for °र्ध-). V1 Bo. 1. 4 Da1 D1 -मास ऋतव; D7 G1 M1. 3. 4 -मासान्परित; M2 -मासाञ्चरित. — ^{d}) D7 S आदित्यश्चंद्र-; D8 आदित्यशक्ति-. K1. 4 -शशितारकः; K2 D1 G2–4 -तारकाः. V1 चादित्या चंद्रतारकाः.

15 ^{a}) Da Dn2 D1. 8 इहंते; T1 G3. 4 प्रसंते; G1 ईहते; G2 गृहंते (for ईहन्ते). T G2–4 कर्म (for सर्व-). — ^{b}) K5 V1 B D तदिदं (D1 तद्दतं). K5 Dn D5 -संज्ञितं; B2. 5 D2. 3 संज्ञिनां; Da D7 S -शंसिनां; D6 -संज्ञिकं; D8 -संमितं (for -सङ्गिनाम्). — ^{c}) K1 B1 D1 सिद्ध- (for सिद्धि-). G2 इमं (for इदं). D8 सिद्धं ते त्वमिमं पुण्य (sic). — ^{d}) D8 कथम् (for अयम्). K1 G1 आश्रयो.

16 D4 om. 16. — ^{a}) K1. 2. 4 यत्; K3 Dn2 D8 [इ]दं; D1 वा; D2. 3. 5 चेत् (for ये). — ^{b}) K1 कथं (submetric); K3 D8 कुपथं. Ca cites 16^{ab} as in text. — ^{c}) Da2 मूढात्मानाम् (hypermetric); G1 मूर्धानाम् (for मूढानाम्). K1. 2. 4 D1 हीनवित्तानां; B2 अथ हीनानां; D8 अर्थहंतानां. — ^{d}) K1 एवम- (sic); K2 D1 एव तु; B1. 2 एनश्च; D8 एतं तु; G1 एवं तु (for एनस्तु).

17 17^{ab} = 19^{ab}. D4 reads 17^{ab} twice (first time corrupt). — ^{ab}) K3. 5 V1 B Da D4. 6. 8 S (except M4) ब्रह्मवंशान्पितृ(D4 [first time] °न्मुनि)-वंशांश्च (by transp.). D1 ब्राह्म- (for ब्रह्म-). K3. 5 तथैव च; Ca च शाश्वतान् (as in text). — D4 G1 om. (hapl.) 17^{c}–19^{b}. — ^{c}) K5 ये त्यज्य; D6 संभज्य. — ^{d}) K5 यांत्यश्रुतेः; D7. 8 T1 G2–4 यां(D8 या)त्यशुचीन्; T2 यांत्यशुचिं; M यांत्यश्रुतीन् (for यान्त्यश्रुती-). ꣸ Cn : श्रुतीति दैर्घ्यमार्षम् । ꣸ K1. 2 -पदं; K4 -पदे; B2 (orig. as in text) D8 S (G1 om.) पथः (for -पथम्).

18 D4 G1 om. 18 (cf. v. l. 17). K8 om. 18^{ab}. — ^{a}) G2 -युक्तास् (for युक्तं). — ^{b}) K2 B1. 3 Dn ददामि; D2. 3. 8 इदानीम्; D5 ददाति; G3 तदानीम् (for ददानि). D2. 3. 8 G2 om. [इ]ति. K1 Dn1 [इ]-त्युषि (sic); D1 corrupt. D7 दद्यादित्यार्षिचोदितं. — ^{c}) K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6 तस्मा(Bo देहिष्य-; Bc °तु ष्य)वस्थानं; D8 तदभ्यवसतां; S (G1 om.) Cnp तद्ध्यावसतः (for तदध्य°). K1 D1 तस्मातुदध्यवसनात् (sic); K4 एतस्मात्तदध्यवसनात् (hypermetric); V1 तस्मात्तु तुल्यवस्थानं. — ^{d}) D7 T G2–4 M तपस्वित्वमथो(D7 G2 M4 °स्वित्वमिहो ; T1 G3. 4 °स्वीत्वमिहो)च्यते.

19 D4 om. 19^{ab} (cf. v. l. 17). — ^{ab}) = 17^{ab}. V1 B Da Dn D6. 8 S (except M4; G1 om.) transp. पितृ- and ब्रह्म-. D7 ऋषि- (for पितृ-). D1 -वंशाश्च

तस्माद्गार्हस्थ्यमुद्वोढुं दुष्करं प्रब्रवीमि वः ॥ २०
तपः श्रेष्ठं प्रजानां हि मूलमेतन्न संशयः ।
कुटुम्बविधिनानेन यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २१
एतद्विदुस्तपो विप्रा द्वंद्वातीता विमत्सराः ।
तस्माद्वनं मध्यमं च लोकेषु तप उच्यते ॥ २२
दुराधर्षं पदं चैव गच्छन्ति विघसाशिनः ।
सायंप्रातर्विभज्यान्नं स्वकुटुम्बे यथाविधि ॥ २३
दत्त्वातिथिभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः स्वजनस्य च ।
अवशिष्टानि येऽश्नन्ति तानाहुर्विघसाशिनः ॥ २४
तस्मात्स्वधर्ममास्थाय सुव्रताः सत्यवादिनः ।
लोकस्य गुरवो भूत्वा ते भवन्त्यनुपस्कृताः ॥ २५
त्रिदिवं प्राप्य शक्रस्य स्वर्गलोके विमत्सराः ।
वसन्ति शाश्वतीर्वर्षा जना दुष्करकारिणः ॥ २६
ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा तस्य धर्मार्थसंहितम् ।
उत्सृज्य नास्तिकगतिं गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रिताः ॥ २७
तस्मात्त्वमपि दुर्धर्ष धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम् ।
प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां हतामित्रां नरोत्तम ॥ २८

C. 12. 332
B. 12. 11. 28
K. 12. 11. 28

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(for °श्न). —c) K3 D4 प्रविभज्य. D7 भृगोश् (for गुरोश्). D1 मां विभज्य गुरोर्चयां (sic). —d) B1 दुष्कर; Dn2 पुष्करम्.

20 a) K1 दुष्कृतं (for दुष्करं). B0. 1. 3 तप्त्वा (for कृत्वा). —b) Dn2 विभूतीं. V1 परमं. —c) D8 गार्हस्थम्. —d) D1 दुःकरं. V1 ते.

21 a) K1 ततः; D8 एतत् (for तपः). K5 B (except B3) Dn2 D2. 3. 5–7 वै (for हि). V1 तपः श्रेष्ठं प्रजानाथै (sic); D7 S ततः श्रेष्ठाः प्रजाः सर्वाः (D7 °र्वां). —b) V1 वर्तते तन्; B2 D7 T1 G2–4 M धृतिमूलं; D4 शूलमेतन्; D6 वर्धते तन्; D8 गूढमेतन्; T2 दृढमूला; G1 धृतशूला (for मूलमेतन्). —c) K1. 3 D4 कुटुंबि-; M कुडुंब-. G1 नेया; M1. 3 तेन (for [अ]नेन). B0 कुटुंबविविधानेन. —d) D4 तस्मिन्. K1. 2 प्रति स्थितं.

22 a) G1 एवं (for एतद्). Dn2 ततो (for तपो). D4. 8 -वृद्धा; T1 G2–4 -युक्ता; T2 -युक्तं (for विप्रा). —b) D8 om. द्वंद्वा. —c) K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 व्रतं; D8 धनं (for वनं). K3. 5 V1 Dn D4. 6. 8 तु (for च). D7 T G एतस्माद्धनमध्यं (D7 T2 °ध्यं; G1 °थ्यं) तु; M एतस्माद्वनमध्यं तु; Cnp Cv एतस्माद्वनमध्ये तु. —d) D8 प्रजानां (for लोकेषु).

23 a) Dn2 दुराघर्ष-. D1 पुरं; D8 व्रतं; D4. 7 S (except G3) परं (M3 वरं) (for पदं). K1 दैव (sic); G1. 2. 4 चैवं. B1 दुराधर्षास्पदं चैव. —b) B3 D5. 8 विघसासिनः; Da1 D6 विघशासिनः; G1 विध्यथाशिनः. —c) K8 विभुज्यान्नं; Da1 विभज्यानां. —d) Dn2 स्वकुटुंबैर्; D7 T1 G1. 4 स्वे कुटुंबे; M स्वे कुडुंबे.

24 With 24, cf. Jātaka 338, Gāthā 6. Da1 reads 24 twice. —a) Da (Da1 both times) भूतेभ्यः (for देवे°). —b) K B2 D1. 4. 8 स्वजनाय (for °नस्य). —c) D8 अवसिष्टं तु. G1 (*sup. lin.* as in text) ते (for ये). —d) Da1 (both times) D6 विघशासिनः; D1 °साशिनाः; D8 °सासिनः.

25 K1. 2 D1 om. (hapl.) 25ab. —a) D8 तं (for स्व-). —b) T2 G1 धर्मिष्ठाः (for सुव्रताः). —d) T2 (also as in text) G1 [अ]नुपासिताः; M1 °पस्कृतां; M3 °पस्कृता.

26 K3 om. 26a–27a. —a) Da यांति (for प्राप्य). —b) Da स्वर्गलोकं; D7 S सर्वलोक- (for स्वर्गलोके). M1. 3. 4 -नमस्कृताः (for विमत्सराः). —c) V1 वर्षंति (for वसन्ति). K1 शाश्वतीवर्षान्; K2. 5 V1 B Dn D2. 5. 6 शाश्वतान्वर्षान्; Da शाश्वतांस्ते वै; D4 शास्वतीर्वर्षा; D7. 8 S शाश्वतं वर्षं (D8 वर्षा; G2 वर्षान्). —d) Da समा; D2 राजा (for जना). K1. 2 G1 दुष्कृत- (for दुष्कर-).

27 Before 27, K4. 5 B Dn D2. 3. 5. 6 ins. अर्जुन उवाच. K3 om. 27a (cf. v. l. 26). —a) K2. 4 D1 तस्य (for श्रुत्वा). —b) K2. 4 D1 पथ्यं (for तस्य). K1 -संहिता. Dn धर्मार्थसहितं हितं. —c) K1 नास्तिक्यगतिं; K3 D4 नास्तिक्यमतिं; K5 V1 Da D7 S Cnp नास्तिकमतिं; B Dn D2. 3. 5. 6 नास्तीति गता. —d) Da D1. 8 गार्हस्थं. K3 B Dn D2. 3. 5. 8 समुपाश्रिताः (Da °श्रितः); D6 समुपागताः; T2 G1 M2 धर्ममास्थिताः.

28 b) K5 B4 Dn D2. 3. 5 धर्मज्ञ; Da1 दुद्धर्षं;

१२

C. 22. 333
B. 12. 12. 1
K. 12. 12. 1

वैशंपायन उवाच ।
अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा नकुलो वाक्यमब्रवीत् ।
राजानमभिसंप्रेक्ष्य सर्वधर्मभृतां वरम् ॥ १
अनुरुध्य महाप्राज्ञो भ्रातुश्चित्तमरिंदमः ।
व्यूढोरस्को महाबाहुस्ताम्रास्यो मितभाषिता ॥ २
विशाखयूपे देवानां सर्वेषामग्रयश्चिताः ।
तस्माद्विद्धि महाराज देवान्कर्मपथि स्थितान् ॥ ३
अनास्तिकानास्तिकानां प्राणदाः पितरश्च ये ।
तेऽपि कर्मैव कुर्वन्ति विधिं पश्यस्व पार्थिव ।
वेदवादापविद्धांस्तु तान्विद्धि भृशनास्तिकान् ॥ ४
न हि वेदोक्तमुत्सृज्य विप्रः सर्वेषु कर्मसु ।
देवयानेन नाकस्य पृष्ठमाप्नोति भारत ॥ ५
अत्याश्रमानयं सर्वानित्याहुर्वेदनिश्चयाः ।
ब्राह्मणाः श्रुतिसंपन्नास्तान्निबोध जनाधिप ॥ ६

Da2 दुर्दुर्ष; D7 G3 दुर्धर्ष; G1 दुर्धर्षा. —[c]) Da1 प्रसाधि. T1 सर्वां (for कृत्स्नां). —[d]) K1. 3. 4 Da2 D4. 7 T G हतामित्रो. K3. 5 Dn D2–6 नराधिप (K3 °पः); Da नरोत्तमः; D1 नरोत्तमं; T G नृपोत्तम.

Colophon. — *Sub-parvan:* N (except D8; Ś1 missing) T2 राजधर्म. — *Adhy. name:* Dn1 D7 अर्जुनवाक्यं; T1 G2. 4 अर्जुनवचनं; M1. 2 ऋषिशकुनिसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B2. 4 Da1 Dn D2. 7. 8 S 11 (as in text). — *Śloka no.:* D8 28.

12

Ś1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 D8 om. the ref. K2 D1 om. 1[cd]. —[c]) T1 G2 इति (for अभि-). —[d]) Bo. 1. 3. 4 D2 -विदां (for °भृतां). K4. 5 V1 B Da2 Dn1 D2–6 वरः; Da1 D8 वर (for वरम्).

2 [a]) K1 G1 अनुरुध्यं; Bo. 4 (marg.; also as in text) Ca अनुरुध्यन्; B5 °रुंधन्; Dn2 °बुध्य; D8 °बुध्यन् (for अनुरुध्य). B1 D2 महाप्रज्ञो; Da महाबाहो. —[b]) B (except B3) Dn2 D8 M1. 3 अरिंदम; D1 अरिर्दम (sic). —[c]) K1. 2. 4 महाप्राज्ञ; D1 °प्राज्ञस् (for °बाहुस्). —[d]) K3 Dn2 D6 ताम्राक्षो; D7 ताम्रास्य-; D8 कृताक्षो. V1 Da M2–4 मितभाषि D1 [ऽ]मृतभाषिता; D7 G4 मृदुभाषिता (D7 °तां); G1 मितभाषित.

3 Before 3, MSS. ins. नकुल उवाच. —[a]) Da1 विशाखयूपा; D7 T1 G1. 3. 4 Cnp विशालयूपा (D7 Cnp °पे; G1 °पो); D8 विशोषयूपे; Cv विशास्ययूपे; Ca as in text. K4 दैवानां. —[b]) Da2 अग्नय[:] स्थिताः. —[c]) K3 D4 M2 महाबाहो; D1 °प्राज्ञ. —[d]) K1 देवा; K3 देवाः. K3 Da T2 G1 कर्मपथे; D4 °पथा; T1 G2–4 कर्मविधि (for कर्मपथि). K4 देवदेवान्पथि स्थितान्; K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6 M2 देवाः कर्मफले (M2 °पथि) स्थिताः; D8 देवान्कर्मस्वत्रस्थितान्.

4 [a]) K1. 4 आस्तिकानास्तिकानां वै; K2 आस्तिनास्तिकानां वै (submetric); K3. 5 Dn अनास्तिकानां भूतानां (K3 om. भूतानां); D1 अनास्तिकानास्तिकानां वै (hypermetric); D4 न नास्तिकानास्तिकानां; D8 अनास्तिकानानास्तिका. —[c]) D7 S कर्माणि (for कर्मैव). —[d]) D1 विधिः. K1. 3 D1. 8 प्रेक्ष्यस्व; K2 प्रेक्ष्यस्य; K4 V1 Bo. 3–5 D4 प्रेक्षस्व; K5 B2. 4 (marg.) Dn D2. 3. 5. 6 संप्रेक्ष्य; B1 संप्रेस्व (sic) (for पश्यस्व). K3 Bo. 1. 3 (marg.; also as in text) Da1 D4 T G M2 भारत (for पार्थिव). Da2 विधिपश्यत्स्वभारतः (sic). —[e]) D5 वेदवादाग्र-. K5 V1 Bo. 3. 5 Dn D2. 3. 5–7 -विद्धांश्च; B1 -विद्ध्यांश्च; B2 -सिद्धांश्च; D8 -विद्धास्तु (for -विद्धांस्तु). Da वेदवादविरुद्धांस्तु. Ca cites वेदवादापविद्धासु.

5 Da om. 5[ab]. —[a]) G1 देवोक्तम्. —[b]) K1 विधिः (for विप्रः). K4 D1 विधिसर्वसुकर्मसु (sic); V1 विप्रः कर्मसु वर्तते. —[c]) G1 देवायनेन. K3 नागस्य. —[d]) D7 ब्रह्मम् (for पृष्ठम्). B1. 2. 5 आयाति; B4 (marg.; also as in text) आस्थाय (for आप्नोति). T2 पृष्ठमारोहत प्रभो.

6 [a]) K2 अत्याश्रयान्; D1 अभ्याश्रयान्. B5 D7 अयं धर्मान्; Dn2 इमानर्थान्; D8 इमान्सर्वान् (for अयं सर्वान्). K4 अत्याशुर्नाम्नं सर्वान् (sic); G1 अन्याश्रमानवसर्वान् (sic). Ca cites अहं. Cv as in text.

वित्तानि धर्मलब्धानि क्रतुमुख्येष्ववासृजन् ।
कृतात्मसु महाराज स वै त्यागी स्मृतो नरः ॥ ७
अनवेक्ष्य सुखादानं तथैवोर्ध्वं प्रतिष्ठितः ।
आत्मत्यागी महाराज स त्यागी तामसः प्रभो ॥ ८
अनिकेतः परिपतन्वृक्षमूलाश्रयो मुनिः ।
अपाचकः सदा योगी स त्यागी पार्थ भिक्षुकः ॥ ९
क्रोधहर्षावनादृत्य पैशुन्यं च विशां पते ।
विप्रो वेदानधीते यः स त्यागी गुरुपूजकः ॥ १०
आश्रमांस्तुलया सर्वान्धृतानाहुर्मनीषिणः ।
एकतस्ते त्रयो राजन्गृहस्थाश्रम एकतः ॥ ११
समीक्षते तु योऽर्थं वै कामं स्वर्गं च भारत ।
अयं पन्था महर्षीणामियं लोकविदां गतिः ॥ १२
इति यः कुरुते भावं स त्यागी भरतर्षभ ।
न यः परित्यज्य गृहान्वनमेति विमूढवत् ॥ १३
यदा कामान्समीक्षेत धर्मवैतंसिकोऽनृजुः ।
अथैनं मृत्युपाशेन कण्ठे बध्नाति मृत्युराट् ॥ १४

— [b]) Da D2–4.6 M2 वेदनिश्रयात्; D7 वेदपारगाः; T1 G वेदनिश्रिताः (G1 °श्रयः); M1.3.4 वेद(M1 *sup. lin.* सर्व)निश्रयं. — [c]) K1.4 B0–8 D3.5 M1 श्रुतसंपन्नास्; D1 श्रुतसंस्पर्शास्. D7 ब्राह्मणाञ्श्रुतिसंपन्नांस्. — [d]) K1.5 Cv तं; K4 Da Dn2 D1 T G M2 तन्; D8 त्वं (for तान्). V1 B4 Dn1 D6.8 नराधिप; D7 S यथातथं (for जनाधिप).

7 [a]) T2 G1 M1.3.4 धनानि (for वित्तानि). K2 धन-; K5 B4 (m as in text) D3.5.6 कर्म-; D7 धर्माल्; G1 सर्व- (for धर्म-). Da -लुब्धानि. — [b]) Bo वा सृजन्; B4 (marg.; also as in text) यः सृजन्; Dn1 T2 M4 [अ]वासृजत्; D1 [अ]वासृजेत्; D4 [अ]वात्यजन्; D8 वासृजत्. — [c]) K2–4 Bo Da D1.2 T2 G2 कृतात्मा सु-; K5 V1 B1–5 Dn D3–5.8 कृतात्मा स (Dn2 तु); D6 कृतार्थासु; D7 M2 कृत्वात्मा सु- (for कृतात्मसु). Ca cites कृतात्मा. K3 महाराजन्; D1 महाप्राज्ञा; D4 महात्राजन्. — [d]) K1.2.4 D1 नरोत्तमः (for स्मृतो नरः).

8 [a]) B1 D3.5 M2 अनपेक्ष्य. Da सुखं दानं; D8 सुषादानं. Bo अनवेक्ष्यमर्थदानं; D2 अनपेक्षसुखानं (sic). — [b]) B2 तथैवान्नं; G1 तथैवोर्ध्वं-. K1 अधिष्ठितः; B2 Da T2 G1.2 प्रतिष्ठितं; M4 प्रतिष्ठिता. D1 तथैवोचमधिष्ठिता. — [d]) Bo S (except G1) तापसः; Da तामतः. K2.4 B2.4.5 D1 M2 स्मृतः; K5 Dn2 D2.3.5 मतः; D7 प्रभुः (for प्रभो).

9 [a]) D3 परितपन् (by metathesis). — [b]) K1.2.4 D1 वृक्षमूलाश्रमो; Da ब्रह्ममूलाश्रयो; T1 G4 M1.3.4 वृक्षमूलशयो; G2.3 °मूलाशयो. — [c]) K1.4.5 Bo.4.5 (m as in text) Da Dn D1 S अ(K1 आ)याचकः; D4 अपाकर्यः; D7 अयाचका (for अपाचकः). — [d]) Dn2 योगी (for त्यागी). D3.5.7 भिक्षकः.

10 D2 om. (hapl.) 10. — [a]) K1.4 [अ]नादृत्य; D1 °धृत्य; D3 (*sup. lin.* as in text) °श्रित्य. — [b]) K3.5 Da2 Dn1 D3.4 G2 पैशून्यं; Da1 पिशूनां; D8 पशून्यं; G1 पैशुनश्; M पैशुनं. K3 Dn D4.7.8 विशेषतः (for विशां पते). — [c]) K3 D4 अधीयीत; D1 अधीयेत (for अधीते यः). — [d]) K5 पार्थ उच्यते; V1 B Dn D3.5–7 पार्थ (V1 B3 पथि) भिक्षु(D7 °क्ष)कः (for गुरुपूजकः).

11 [a]) G1 om. from लया up to एकतस्ते (in [c]). Da1 आश्रमंस्तुलया; Dn2 आश्रमास्तुलयन्. — [b]) K1 वृतान्; Da1 धृतानि; Da2 धनान् (for धृतान्). — [c]) Da1 एकत्रस्. V1 Dn D8 S (G1 om.) च (for ते). B1 त्रयी (for त्रयो). Da (for राजन्). — [d]) Da T2 स्थाश्रमम् Bo एव च (for एकतः).

12 [a]) T1 M2 समीक्ष्यते (for °क्षते). K2 पार्थं; K3 योर्थं; D7 योर्थान् (for योऽर्थं). D1 वा (for वै). K1 समीक्षतेत्तयोर्थं वै (sic); K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 समीक्ष्य तुलया पार्थं; D7.8 समीक्षते तथा पार्थ. — [b]) Bo कर्म स्वर्गं; D1 कर्मवर्गं; S कामं धर्मं (for कामं स्वर्गं). D7 पार्थिव (for भारत). — [d]) K3 D4 असौ; T1 अयं (for इयं). K1.4 D1 T2 G1 वेद- (for लोक-).

13 [a]) D7 ज्ञातयः (for इति यः). D1 या (for यः). M4 (*inf. lin.*) त्यागं (for भावं). — [b]) B4 योगी (for त्यागी). — [c]) D6.8 तपः; T G M4 (*inf. lin.*) नरः (for न यः). M2 परित्याज्य. Dn1 गृहाद्. — [d]) D1 धनमेति. M2 स (for वि-). Da वने वसति मूढवत्.

14 [a]) B3 (marg.; also as in text) सदा; Da1 D4 यथा (for यदा). Da परीक्षेत; D7.8 समीक्ष्येत. — [b]) T2 धर्मवैपंडितो; G1 धर्मवैतंडिको; Ca धर्मवर्तसको. K5 V1 Bo Da Dn D2.3.5.6 Cv नरः (for

C. 12. 347
B. 12. 12. 16
K 12. 12. 16

अभिमानकृतं कर्म नैतत्फलवदुच्यते
त्यागयुक्तं महाराज सर्वमेव महाफलम् ॥ १५
शमो दमस्तपो दानं सत्यं शौचमथार्जवम् ।
यज्ञो धृतिश्च धर्मश्च नित्यमार्षो विधिः स्मृतः ॥ १६
पितृदेवातिथिकृते समारम्भोऽत्र शस्यते ।
अत्रैव हि महाराज त्रिवर्गः केवलं फलम् ॥ १७
एतस्मिन्वर्तमानस्य विधौ विप्रनिषेविते ।
त्यागिनः प्रसृतस्येह नोच्छित्तिर्विद्यते क्वचित् ॥ १८

असृजद्धि प्रजा राजन्प्रजापतिरकल्मषः ।
मां यक्ष्यन्तीति शान्तात्मा यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ १९
वीरुधश्चैव वृक्षांश्च यज्ञार्थं च तथौषधीः ।
पशूंश्चैव तथा मेध्यान्यज्ञार्थानि हवींषि च ॥ २०
गृहस्थाश्रमिणस्तच्च यज्ञकर्म विरोधकम् ।
तस्माद्गार्हस्थ्यमेवेह दुष्करं दुर्लभं तथा ॥ २१
तत्संप्राप्य गृहस्था ये पशुधान्यसमन्विताः ।
न यजन्ते महाराज शाश्वतं तेषु किल्बिषम् ॥ २२

ऽनृजुः). K1 धर्मन्वैतिस्विकोनृजुः (corrupt); K4 धर्मान्वैतंपिकोनृजः (corrupt); D1 धर्मान्वैतस्विकोनृजुः (sic); D7 धर्माच्चैतंसिकस्तदा; D8 वर्म च फलं ततः (submetric). — ^{d}) D7 कश्चिद् (for कण्ठे).

15 ^{a}) K1 D1 अभीमान-; K5 अतिमान-. D1 नैतच् (for कर्म). — After 15^{a}, D5 reads (erroneously) वैतंसिको नरः and om. 15^{bcd}. — ^{b}) K3 D4 न तत्; D1 चैतत् (for नैतत्). M2 अर्थवद्. — K1 om. (hapl.) 15^{c}–17^{b}. — ^{d}) D4 एतन् (for एव). D7 यथाफलं.

16 K1 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 तथा धैर्यं (D6 °र्यः) (for तपो दानं). — ^{b}) K2. 4 D1 T G तथार्जवं; D6 धनार्जवं (for अथा°). — ^{c}) Dn2 यतो (for यज्ञो). G1 यज्ञे धृतिं च शीलं च. — ^{d}) V1 सत्यम् (for नित्यम्). B1 आर्यो; D7 T G3. 4 आप्तो; M आप्यो (for आर्षो). K3 विधं स्मृतं; B4 विधिः कृतः. G1 नित्यमापोविधिस्मृतिः; G2 नित्यमाप्नोति विस्तृतः.

17 K1 om. 17^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) D1 -कृत- (for -कृते). G1 पितृदेवादविकृते. — ^{b}) T2 समारंभी. V1 [ऽ]स्य शस्यते; B1 Dn2 D1. 7 S प्रशस्यते; Da [ऽ]नुशस्यते; D4 [ऽ]त्र दृश्यते; D8 [ऽ]त्र गम्यते. — ^{c}) D8 च (for हि). — ^{d}) K1. 2. 4 D1 महत् (for फलम्).

18 = (var.) 34. — ^{a}) D8 एतस्य (for एतस्मिन्) — ^{b}) K1 Da D5 विप्रतिषेविते; K2. 5 विप्रतिषेधिते; K3 B3 Dn1 D2–4. 6 [अ]प्रतिषेधिते; B1 विप्रनिषेधिते; B5 °निषेवते; D8 [अ]प्रतिषिध्यते; G1 विपनिषेचिते; G2 विप्रैर्निषेविते (for विप्रनिषेविते). V1 विधौ राजन्यशोचिते; Dn2 विधिवत्प्रतिषेधते. — ^{c}) Da योगिनः. K4 प्रभृतस्य; B5 प्रसूतस्य; Da प्राश्रितस्य; D6 प्रसृतेस्य; G2 प्रथितस्य (for प्रसृ°). — ^{d}) K1. 4 विच्छित्तिर्; D1 विश्रित्तिर्; T2 नो भेदो; G1 विच्छेदो (for नोच्छित्तिर्). K1. 2. 4 D1 चिरं (for क्वचित्).

19 ^{a}) D7 असृजद्भिः (for °जद्धि). K5 B2 Da Dn D2. 3. 5. 6 वै (for हि). V1 असृजद्विप्र राजानं. — ^{b}) Da2 प्रजायतेर् (for °पतिर्). Da अकल्मकः; D1 G4 M3. 4 अकल्मषाः. — ^{c}) K1 युक्ष्यंतीति; K5 V1 D6. 8 G2 M2 यक्षं°; D1 युक्षं°; D4 यक्ष्मं°. Dn धर्मात्मा (for शान्तात्मा). K4 मां यक्ष्यंतीविशांतात्मा; G1 मां मा धक्ष्यंति शांतात्मा.

20 ^{a}) Da विरुद्धश्चैव. — ^{b}) K1. 2. 4 D1 यज्ञार्थेषु; K5 Dn °र्थं वै; Da यज्ञार्थाय; D7 S यज्ञा(M3 °ज्ञे)र्थे च. B D2. 3. 5. 7 महौषधीः; Da तथौषधिः (Da2 °धी); G3 तथा विधिः (for तथौषधीः). — ^{d}) K5 B D3. 5. 6 यज्ञार्थां(B3 °र्था)श्च; V1 यज्ञार्थं च; Da1 यज्ञार्थाय; Da2 corrupt; Dn2 °र्थं च (for °र्थानि).

21 ^{a}) K1. 4 D1 तांश्च; K3 Dn2 D4. 8 चैव; D7 तस्य (for तच्च). — ^{b}) K1 Da1 D4. 7. 8 T2 M °कर्माविरोधिकं (D4. 7. 8 °नः); K3 D3 °कर्मावरोधिनः; K4 V1 B0. 2–4 Dn2 D1 G2. 4 °कर्माविरोधकं; Da2 D2 °कर्मविरोधिनः (Da2 °कं); G1 °धर्माविराधितं. ❀ Cn: विरोधकं निगडवद्विशेषेण रोधकम्। ❀. — ^{c}) Da1 गार्हस्थम्. — ^{d}) B2 transp. दुष्करं and दुर्लभं. D7 दुर्हरं; S दुर्भरं (for दुर्लभं)

22 ^{a}) K1. 2. 4 D1. 6 तं (D6 तत्) संस्थाप्य. Dn2 मनुष्या ये; D4 गृहस्थाय (for गृहस्था ये). — ^{b}) K1. 2. 4 D1 धन- (for पशु-). K3 Dn D4. 7. 8 -धनान्विताः; D1 -समन्वितः; T2 G1 -धनान्युत (for -समन्विताः). — ^{c}) K1 M4 जयंते; K4 यजंती; D1 यज्ञंते (for यजन्ते). — ^{d}) Dn2 तस्य (for तेषु).

स्वाध्याययज्ञा ऋषयो ज्ञानयज्ञास्तथापरे ।
अथापरे महायज्ञान्मनसैव वितन्वते ॥ २३
एवं *दानसमाधानं मार्गमातिष्ठतो नृप ।
द्विजातेर्ब्रह्मभूतस्य स्पृहयन्ति दिवौकसः ॥ २४
स रत्नानि विचित्राणि संभृतानि ततस्ततः ।
मखेष्वनभिसंत्यज्य नास्तिक्यमभिजल्पसि ।
कुटुम्बमास्थिते त्यागं न पश्यामि नराधिप ॥ २५
राजसूयाश्वमेधेषु सर्वमेधेषु वा पुनः ।
ये चान्ये क्रतवस्तात ब्राह्मणैरभिपूजिताः ।
तैर्यजस्व महाराज शक्रो देवपतिर्यथा ॥ २६
राज्ञः प्रमाददोषेण दस्युभिः परिमुष्यताम् ।
अशरण्यः प्रजानां यः स राजा कलिरुच्यते ॥ २७
अश्वान्गाश्चैव दासीश्च करेणूश्च स्वलंकृताः ।
ग्रामाञ्जनपदांश्चैव क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥ २८
अप्रदाय द्विजातिभ्यो मात्सर्याविष्टचेतसः ।
वयं ते राजकलयो भविष्यामो विशां पते ॥ २९
अदातारोऽशरण्याश्च राजकिल्बिषभागिनः ।
दुःखानामेव भोक्तारो न सुखानां कदाचन ॥ ३०
च महायज्ञैरकृत्वा च पितृस्वधाम् ।
तीर्थेष्वनभिसंत्यज्य प्रव्रजिष्यसि चेदथ ॥ ३१

C. 12. 365
B. 12. 12. 33
K. 12. 12. 52

23 a) D7 T1 G3 त्वृषयो; G4 स्पृहयो; M ह्यृषयो (for ऋषयो). — b) D2. 3. 5 दान- (for ज्ञान-). — c) K D1. 4 तथापरे (for अथा°). K1 D1 महायज्ञं (D1 °ज्ञान्); G3 महाप्राज्ञा (for °यज्ञान्). — d) K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 मनस्येव (for °सैव). — After 23, D7 S ins. a passage given in App. I (No. 1).

24 D1 reads 24ab on marg. — a) K1. 2 दानसमादाने; K3 दाने समाधानम्; K4 मनःसमादाने; K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 मनःसमाधानं; V1 मनः समाधाय; D1 दानसमादानो; D4 दानसमाध्यानं; D7 T2 M स्वर्गसमाधानं (T2 °न-); T1 G2–4 स्वर्गं (G2 °र्गं-) समापन्ना; G1 सवत्समाधान- (sic) (for *दानसमाधानं). — b) K3 ऐकाग्र्यं यत्र तिष्ठते; D8 मार्जमाजिवतो नृप (corrupt). — c) D1 द्विजातो; D8 द्विजांते; G1 द्विजाते. D7 निष्कामब्रह्मभूताय-

25 a) K4 D1 T2 सु-; B1 त्वं (for स). Da सर्वरत्नानि चित्राणि. — b) K3. 5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6 M1. 3 संहृतानि; D7 T G संप्राप्तानि; D8 संहृतानि (for संभृतानि). K2. 4 D1 इतस्ततः; K3 ततस्तव. — c) K1 मच्येपु; D1 सखेपु (for मखेपु). Da2 [अ]नभिसंन्यस्य; D4 [अ]संपरित्यज्य; D7 न हि संत्यज्य; D8 नाभिसं° (for [अ]नभिसं°). — d) S अभिजल्पसे. — e) M1. 3 कुडुंबम्; M4 कुडंबम्. K1. 4 D1 आश्रित्य; Da आश्रिते (for आस्थिते). — f) Da जनाधिप (for नरा°).

26 a) M4 राजसूयश्च (for °सूयाश्व-). — b) V1 हयमेधेषु (for सर्व°). — c) T2 G1 चापि (for चान्ये). D6 शस्ता; T2 तत्र (for तात). — d) Da प्रतिपूजिताः (Da1 °त); D6 अपि पूजिताः; G2 उपशोभिताः. — e) K5 V1 B Da D2. 3. 5–7 T1 G2–4 M महीपाल (for महाराज).

27 a) K1. 2 D1 G2 राजा; K4 राज्ञां; T1 G3. 4 राज-; T2 राज्ञा (for राज्ञः). D1 प्रसाद- (for प्रमाद-). — b) Da शत्रुभिः (for दस्युभिः). K1 D1 अपि मुच्यतां; K2 V1 Bo. 1 परिमुच्यतां; K3 D7 T1 G1 °मुच्यते; T2 G2. 4 M2. 4 °मुच्यते; G3 °पीड्यते; M1. 3 °मृच्यते (for °मुष्यताम्). — c) D8 सः (for यः). — d) D4 M1. 3 राज- (for राजा).

28 a) Bo. 1. 4. 5 D2. 3 (by corr.). 5. 6 दासांश्च; D8 राशीश्च (for दासीश्च). — b) K1 करेणूंश्च; Da T2 G1. 2 M2 °णुश्च; D8 °णश्च. K1. 4 Da स्वलंकृतान्. — c) B2 ग्रामं. Da1 जनपदश्चैव. — d) D4 क्षत्राणि. B5 विविधानि (for च गृहाणि).

29 b) K1. 3. 4 D1 मात्सर्यासक्त-. T1 -चेतनः. — c) K4 D1 राजकलया; D8 °कुलिनो. — d) K3. 5 B Dn D2–6. 8 भविष्याम.

30 a) Da1 [ऽ]शरणश्च; Da2 °ण्यश्च. — b) K1. 4 Bo D1. 5 राजन् (for राज-). D8 -कीविष- (sic). G4 -भाजिनः. — B1 om. (? hapl.) 30cd. — c) Dn D8 दोषाणाम् (for दुःखानाम्). K1 दुःखारामेमवोक्तारो (sic).) Da कथंचन.

31 a) K1 om.; D1 वै (for च). — K1 om. 31b–32e. — b) D1 वा (for च). K4 D1 [अ]पि च स्वधां; K5 पितृस्वधा; D2 °स्वधान्; D4 °स्वधाः; G1 °स्वसां; M2 °स्वधां; M1. 3 (*sup. lin.*) °स्वमां (for °स्वधाम्). — e) K5 V1 B Da D2. 3. 5. 6 तीर्थानि

C. 12. 365
B. 12. 12. 34
K. 12. 12. 53

छिन्नाभ्रमिव गन्तासि विलयं मारुतेरितम् ।
लोकयोरुभयोर्भ्रष्टो ह्यन्तराले व्यवस्थितः ॥ ३२
अन्तर्बहिश्च यत्किंचिन्मनोव्यासङ्गकारकम् ।
परित्यज्य भवेत्त्यागी न यो हित्वा प्रतिष्ठते ॥ ३३
एतस्मिन्वर्तमानस्य विधौ विप्रनिषेविते ।
ब्राह्मणस्य महाराज नोच्छित्तिर्विद्यते क्वचित् ॥ ३४
निहत्य शत्रूंस्तरसा समृद्धा-
ञ्शक्रो यथा दैत्यबलानि संख्ये ।
कः पार्थ शोचेन्निरतः स्वधर्मे
पूर्वैः स्मृते पार्थिव शिष्टजुष्टे ॥ ३५
क्षात्रेण धर्मेण पराक्रमेण
जित्वा महीं मन्त्रविद्भ्यः प्रदाय ।
नाकस्य पृष्ठेऽसि नरेन्द्र गन्ता
न शोचितव्यं भवताद्य पार्थ ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२

(for तीर्थेषु). V1 D7 न हि (for [अ]नाभि-). K2.3 Dn -संप्लुत्य; K5 V1 B Da D2.3.5.6 -संगम्य; D1 -मत्यज्य (sic) (for -संत्यज्य). — d) Dn D8 चेत्प्रभो; D4 चेन्मृषा; T2 G1 चेत्तथा.

32 K1 om. 32abc (cf. v. l. 31). — a) cf. 6. 28. 38b. B4 (marg.) छिन्नाभ्र; D7 S भिन्नाभ्र (T2 G1 °भ्रम्). D8 गंतव्यं (for गन्तासि). — b) G2 बलवन्- (for विलयं). Bo. 3 D2.3.5.7 S (except G1) मारुतेरितः. — c) Da लोकमारुतयोर्-. — d) K1 ह्यंतकाले; D1 ह्यतकाले; D7 ह्यंतराळे;, T1 G2-4 अंतराळे; T2 M अंतराळ-; G1 त्वंतराले.

33 b) B1 D2 T1 G2-4 -व्यासंगकारणं; Da M2 -व्याकुलकारणं (M2 °कं). — D7 om. 33c-34d. — c) B4 (marg.) भवेत्स; Da परि- (for भवेत्). — d) T1 नयोनत्व- (sic); T2 न योनर्थः; G1 न योर्थ*. T1 G3 प्रतिष्ठिते. K2.3.5 V1 B Dn D2.3.5-8 न हित्वा प्रतितिष्ठति (K2 °ते). Cv as in text.

34 =(var.) 18. D7 om. 34 (cf. v. l. 33). — b) K1 [अ]प्रतिषेविते; K2 G1 विप्रतिषेधिते; K3.5 Dn1 D3.4.8 [अ]प्रतिषेधिते; V1 B T1 G2-4 विप्रैर्निषेवि- (G2 °न्य)ते; Dn2 [अ]प्रतिषेधने; D1 हे प्रतिषेविते (for विप्रनिषेविते).

35 a) Da1 नहत्य. Da2 शत्रुस. D7 समृद्धा; T1 G4 स वृद्धान्; G3 प्रवृद्धान्. — b) T1 G2-4 संघे; G1 M संखे. Da2 शक्रो दैत्यस्याभिबलानि संख्ये. — c) B5 कैः; D1 क्क (for कः). Da शोचन् (for शोचेन्). K1 निरताः; B2 निहतान्; D6 निरते (for °तः). D8 स्वधर्मैः; T G2.4 तु धर्मे. — d) K1 पूर्वं; D6.8 M1.3 पूर्वे; D7 पूर्व-. V1 Bo. 1.4 Da D3.5-7 स्मृतः (D3.7 °तो); B2 T1 G2-4 कृते; B5 सुतः; Dn1 श्रिते (for स्मृते). Da1 पार्थ वि- (for पार्थिव). V1 B Da1 D5.6 -शिष्टजुष्टः; S -मुख्यमुख्ये (T2 G1 M2 °ख्यैः). — After 35, Da ins.:

12* न चापि शोचिति हताः स्वधर्मे
पूर्वैः कृते पार्थिवमुख्यमुख्यैः ।

[(L. 2) cf. 35d.]

36 a) D4 क्षत्रेण; G2 क्षेत्रेण. D5 om. धर्मेण. D7 S युद्धेन (for धर्मेण). — b) Da वेदविद्भ्यः (for मन्त्र°). — c) B1 पृष्ठेभि-; Dn2 पृष्ठे च; D6 पृष्ठे स; D8 T G1.3.4 पृष्ठे हि; M पृष्ठं हि. — d) Da भरताय (Da2 °द्य); Dn2 भवता च; D8 भवतीहि. Bo पक्षे; B1 Da पार्थः. V1 भवता पार्थ किंचित्.

Colophon. — *Sub-parvan:* All MSS. (except D8 T1 G4; Ś1 missing) राजधर्म. — *Adhy. name:* Dn D7 G2.4 M1.3 नकुलवाक्यं (G2 °लवचनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1.2.4 Da1 Dn D2.7.8 S 12 (as in text). — *Śloka no.:* D8 38.

१३

सहदेव उवाच ।
न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ।
शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ॥ १
बाह्यद्रव्यविमुक्तस्य शारीरेषु च गृध्यतः ।
यो धर्मो यत्सुखं वा स्याद्द्विषतां तत्तथास्तु नः ॥ २
शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य पृथिवीमनुशासतः ।
यो धर्मो यत्सुखं वा स्यात्सुहृदां तत्तथास्तु नः ॥ ३
द्व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।
ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ ४
ब्रह्ममृत्यू च तौ राजन्नात्मन्येव समाश्रितौ ।
अदृश्यमानौ भूतानि योधयेतामसंशयम् ॥ ५
अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत ।
भित्त्वा शरीरं भूतानां न हिंसा प्रतिपत्स्यते ॥ ६
अथापि च सहोत्पत्तिः सत्त्वस्य प्रलयस्तथा ।
नष्टे शरीरे नष्टं स्याद्वृथा च स्यात्क्रियापथः ॥ ७
तस्मादेकान्तमुत्सृज्य पूर्वैः पूर्वतरैश्च यः ।

C. 12. 378
B. 12. 13. 8
K. 12. 13. 8

13

Ś1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 = B. 14. 13. 1. D8 om. the ref. — [a]) K1. 4 D2. 8 M2. 4 बाह्य॰; Da राज्यं (for बाह्यं). K3 द्रव्यशारीर॰ (for द्रव्यमुत्सृज्य). — B1 om. 1[cd]. — [c]) M4 शरीरं. D7 धर्मम् (for द्रव्यम्).

2 = B. 14. 13. 2. — [a]) K1. 4 B1 D1–5 M1. 3. 4 ॰वियुक्तस्य; Da ॰विरक्तस्य; D8 ॰विभुक्तस्य. — [b]) K1. 2 B1 D1. 8 G4 शरीरेषु (for शा॰). K3. 5 Dn D2. 3. 5 [अ]नु॰; B0. 2. 5 D8 T1 तु (for च). K1. 4 D1 गृह्णतः; G1 गृध्नतः. Da1 शारीरे चापि गृह्यत; Da2 D6 शारीरे चापि (D6 स्वनु॰) गृध्यतः. — [c]) K1 यस्माद्; D7 वास्मान् (for वा स्याद्). — [d]) Da D4 विद्विषां; D7 T2 G1 सुहृदां; Cv दुर्हृदां (for द्विषतां). G1 om. तत्. K1 तत्तवास्तु; Da तत्तदस्तु. K1. 4 वै (for नः).

3 T2 G1 om. (hapl.) 3. V1 reads 3[ab] on marg. — [a]) M1. 3 शारीर॰; Cv शरीरं. D7 धर्मम् (for द्रव्यम्). — [b]) D8 सिद्धिर्भवति शासतः. — K3 om. 3[c]–4[b]. — [c]) K1 यस्मात्; Da1 च स्यात्; Da2 corrupt; D7 वास्मान् (for वा स्यात्). — [d]) B1 अस्तु तत्तथा. Da1 विद्विषां तत्तदस्तु सः; Da2 corrupt.

4 = B. 14. 13. 3; 51. 29. K3 om. 4[ab] (cf. v. l. 3). — [a]) K4 द्विक्षरस्तु; B2 द्व्यक्षरं तु. Ca cites द्व्यक्षरः. D7 हरे मृत्युस्. — [b]) K1 द्व्यक्षरं जन्म शा॰; Da त्र्यक्षर॰ ब्रह्मशाश्वतः; D8 ते ममेति च शा॰. T2 om. (hapl.) 4[cd]. — [c]) Da धक्षते; D6 तु भवेन्; D7 S (T2 om.) द्व्यक्षरो (for च भवेन्). — [d]) G3 निर्ममेति.

5 = B. 14. 13. 4. — [a]) K1. 2. 4 B2 (m as in text) D1 T G3. 4 जन्म॰ (for ब्रह्म॰). K3. 5 Dn1 D8 ततो राजन्; V1 B D2. 3. 5–7 तु तौ (B3 शुभौ) राजन्; B3 (marg.) Da उभौ राजन्; Dn2 तयो राजन्; D7 तु राजन्वा; S तु (T2 G2 M2 च) राजन्द्वाव् (for च तौ राजन्). — [b]) D7 चात्मन्येव. K1. 2. 4 B1 Da D1 व्यवस्थितौ; D4 समाश्रिते; D8 ॰सृतौ; G1 ॰हितौ; G2 ॰श्रुतौ (for ॰श्रितौ). — [c]) B1 Da1 D1 अदृश्यमानो. — [d]) D1 [अ]योधयेताम्; S योजयेताम्. G1 असंशयः.

6 = B. 14. 13. 5. — [a]) B4 (marg.; also as in text) जीवस्य; Dn2 तत्त्वस्य; Cv as in text. — [b]) K1 निर्वतो (sic); Dn1 निरतो. — [c]) K2. 5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 G3 हत्वा; Da1 भीत्वा; D7 T1 G1. 2. 4 हित्वा (for भित्त्वा). — [d]) K1 D1 अहिंसा; K4 V1 B0–3 Da Dn1 D2. 3. 5 T G2–4 न हिंसां; D7 G1 न हि सं॰; M4 न हि सा (sic). K1. 2. 4 D1 प्रतिपत्स्यति; K3 B0. 2. 3. 5 D4. 6 ॰पत्स्यसे; B4 damaged; Da D7 S ॰पद्यते (for ॰पत्स्यते).

7 [a]) V1 यथापि च; B D2. 3. 5. 6 तथापि च; D7 T G1 अथ वापि. Dn2 तथापि सहसोत्पत्तिः. — [b]) B3 प्रलयं; D7 S (mostly) प्रळयस्. — D8 om. 7[c]–8[b]. — [c]) V1 B0–2. 5 G1 नष्टः; B4 doubtful (for नष्टं). — [d]) Da भ्रिया; G3. 4 वृधा; T2 यथा. K1 दस्यान्; S तस्य (for च स्यात्). K4 यथा; Da ॰फलं (for ॰पथः).

C.12. 378
B.12. 3.1 18
K 1.2 13. 18

पन्था निषेवितः सद्भिः स निषेव्यो विजानता ॥ ८
लब्ध्वापि पृथिवीं कृत्स्नां सहस्थावरजङ्गमाम् ।
न भुङ्क्ते यो नृपः सम्यङ्निष्फलं तस्य जीवितम् ॥ ९
अथ वा वसतो राजन्वने वन्येन जीवतः ।
द्रव्येषु यस्य ममता मृत्योरास्ये स वर्तते ॥ १०
बाह्याभ्यन्तरभूतानां स्वभावं पश्य भारत ।
ये तु पश्यन्ति तद्भावं मुच्यन्ते महतो भयात् ॥ ११
भवान्पिता भवान्माता भवान्भ्राता भवान्गुरुः ।
दुःखप्रलापानार्तस्य तस्मान्मे क्षन्तुमर्हसि ॥ १२
तथ्यं वा यदि वातथ्यं यन्मयैतत्प्रभाषितम् ।
तद्विद्धि पृथिवीपाल भक्त्या भरतसत्तम ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

8 D_8 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{b}) Da_1 यः; Da_2 °तरास्तपः; $D_{3.5}$ $G_{2.4}$ °तरश्च यः. T_2 सर्वैः श्च सः. — ^{c}) D_7 निसेवितः; D_8 निषेधितः. — ^{d}) Da_1 सेवितव्यो; D_5 निषेव्यो हि; D_8 स निषेध्यो. Da_2 corrupt; D_1 संनिषेव्यो धियावता (sic). — After 8, D_7 S ins.:

13* स्वायंभुवेन मनुना तथान्यैश्चक्रवर्तिभिः ।
यद्ययं ह्यधमः पन्थाः कस्मात्तैस्तैर्निषेवितः ।
कृतत्रेतादियुक्तानि गुणवन्ति च भारत ।
युगानि बहुशस्तैश्च भुक्तेयमवनिर्नृप ।

[(L. 2) G_1 यद्यस्य धर्मपंथा हि (for prior half). G_1 तस्मात् (for क°).]

9 9^{ab} = B. 14. 13. 6^{ab}. G_1 reads 9^{a}–10^{c} on marg. — ^{a}) $K_{1.3.4}$ Da $D_{1.4}$ सर्वां (for कृत्स्नां). — ^{b}) Da °जंगमं. — ^{c}) Da_1 भुक्ते; Cv as in text. D_8 तं लब्धा पृथिवी सर्वा (sic). — ^{d}) Da $D_{4.7}$ S किं फलं (for निष्फलं). K_3 Da D_7 T_2 G_1 जीविते.

10 =(var.) B. 14. 13. 7. G_1 reads 10^{abc} on marg. (cf. v. l. 9). — ^{a}) G_1 वनतो (for वसतो). — ^{b}) $B_{0.2}$ Da_1 D_3 G_3 $M_{1.3}$ जीवितः. — ^{c}) T_2 G_1 द्रव्येषु (for द्रव्येषु). D_8 समती (sic) (for ममता). — ^{d}) V_1 प्र-; G_2 [ऽ]पि (for स). Da मृत्योरामस्य(Da_2 °रास्यम)वर्तते.

11 =(var.) B. 14. 13. 8. — ^{a}) $K_{2.5}$ V_1 B Dn $D_{2.3.5.6}$ बाह्यांतरं (Dn_2 °रे) च; D_4 D_7 S बाह्यांतराणां (for बाह्याभ्यन्तर-). G_1 स्वभावम् (for -भूतानां). — ^{b}) T_2 G_1 अंतरं; G_4 विशेषं (for स्वभावं). — ^{c}) K_3 ये प्र-; D_7 $G_{2.3}$ येन; G_4 योनु-; M येनु- (for ये तु). G_4 -पश्यति. $K_{2.4}$ सद्भावं; K_3 B (B_2 marg.) Dn $D_{4.8}$ T G_1 M तद्भूतं; K_5 $D_{2.3.5}$ Cnp तद्वृत्तं; V_1 तं भूतं; Da यद्भूतं; D_6 तद्वृत्तिं; D_7 तद्भूते; G_2 संभूतं; $G_{3.4}$ सद्भूतं (for तद्भावं). — ^{d}) V_1 $D_{1.3}$ (by corr.) $._7$ G_4 मुच्यते. K_3 Dn $D_{4.7.8}$ T_1 G_{1-3} M_{1-3} ते महा-; B_4 सर्वतो (for महतो).

12 ^{ab}) B_2 Da बंधुर् (for भ्राता). K_5 प्रभुः (for गुरुः). V_1 D_8 भवान्माता भवान्भ्राता पिता बंधुर्भ(V_1 चैव भ)वान्गुरुः. — ^{c}) D_1 M_1 -प्रलापम्. K_1 दुःखप्रलपनात्तस्य; D_7 °प्रलापानात्तस्य. — ^{d}) B_1 Dn तन्मे त्वं; D_1 भवान्मे; G_1 तन्मे न (for तस्मान्मे). G_1 क्रोद्धुम् (for क्षन्तुम्). Da_1 अर्हति. D_7 T_2 तन्मे न क्रोद्धुमर्हसि (T_2 °ति); T_1 G_{2-4} M तन्मे क्षन्तुमिहार्हसि.

13 ^{a}) D_8 [अ]पथ्यं (for [अ]तथ्यं). $K_{1.4}$ D_1 अतथ्यं यदि वा तथ्यं. — ^{b}) V_1 तन् (for यन्). $M_{1.3}$ मम (for मया). — ^{d}) Da नृपतिसत्तम; D_4 भारतसत्तम; G_2 भावतो हरेः (sic). M_3 भरतसत्तमाः.

Colophon. — *Sub-parvan:* K V_1 B Da Dn_1 D_{1-7} T_2 $G_{1.2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name:* Dn D_7 T_1 $G_{2.4}$ $M_{1.3}$ सहदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 $B_{3.4}$ Da_1 Dn $D_{2.7.8}$ S 13 (as in text). — *Śloka no.:* D_8 12.

१४

वैशंपायन उवाच ।
अव्याहरति कौन्तेये धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
भ्रातॄणां ब्रुवतां तांस्तान्विविधान्वेदनिश्चयान् ॥ १
महाभिजनसंपन्ना श्रीमत्यायतलोचना ।
अभ्यभाषत राजेन्द्रं द्रौपदी योषितां वरा ॥ २
आसीनमृषभं राज्ञां भ्रातृभिः परिवारितम् ।
सिंहशार्दूलसदृशैर्वारणैरिव यूथपम् ॥ ३
अभिमानवती नित्यं विशेषेण युधिष्ठिरे ।
लालिता सततं राज्ञा धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ॥ ४
आमन्त्र्य विपुलश्रोणी साम्ना परमवल्गुना ।
भर्तारमभिसंप्रेक्ष्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ ५
इमे ते भ्रातरः पार्थ शुष्यन्त स्तोकका इव ।
वावाश्यमानास्तिष्ठन्ति न चैनानभिनन्दसे ॥ ६
नन्दयैतान्महाराज मत्तानिव महाद्विपान् ।
उपपन्नेन वाक्येन सततं दुःखभागिनः ॥ ७
कथं द्वैतवने राजन्पूर्वमुक्त्वा तथा वचः ।
भ्रातॄनेतान्स्म सहिताञ्शीतवातातपार्दितान् ॥ ८
वयं दुर्योधनं हत्वा मृधे भोक्ष्याम मेदिनीम् ।
संपूर्णां सर्वकामानामाहवे विजयैषिणः ॥ ९
विरथांश्च रथान्कृत्वा निहत्य च महागजान् ।

C. 12. 393
B. 12. 14. 10
K. 12. 14. 10

14

☞ Ś1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 D8 om. the ref. — a) K1 सुव्याहरति. D1. 8 कौंतेय; G2 °यं. — b) D1 राजधर्मे; D4 धर्मपुत्रे (for °राजे). D8 om. from युधिष्ठिरे up to महाभिजन (in 2a). D4 युधिष्ठिर. — cd) Da transp. ब्रुवतां and विविधान्. T G3. 4 वदतां; G1. 2 विविधास् (for ब्रुवतां).

2 a) D8 om. महाभिजन (cf. v. l. 1). — c) K2. 3. 5 B3–5 Dn D1–3. 5. 6. 8 राजेंद्र; B1 D7 S राजानं (for राजेन्द्रं). — d) K4 वर.

3 a) Da2 आसीनमृष्यमृषभं राज्ञां (hypermetric). b) D1 भ्रातृभिर्भ्रातृभिःरितं (sic). — c) K4 V1 B0–2. 5 Dn2 D2. 3. 5. 6 -सदृशं. — d) G3 यूधपं.

4 a) K1 अतिमान-; Ca as in text. — b) D7 युधिष्ठिरः. — c) T2 G3. 4 M1. 3. 4 लाळिता. D7 [अ]-सदृशं (for सततं). Dn2 राज्ञी (for °ज्ञा). — d) D4 धर्मदर्शना. D7 S धर्माधर्मनिदर्शिनी.

5 a) K2 Dn1 D8 -श्रेणी (for -श्रोणी). S आमंत्रयित्वा सुश्रोणी. Ca cites आमन्त्र्य (as in text). — b) = 1. 73. 16 : 3. 44. 28 ; 188. 2 ; 290. 9 : 5. 92. 9. D1 समभिप्रेक्ष्य; D8 अभिसंवीक्ष्य.

6 Before 6, all MSS. (except G1; Ś1 missing) ins. द्रौपद्युवाच. — b) K1. 2. 4 B D1–3. 5. 6 शुष्यंति; K5 V1 Dn S Cv शुष्यंते (for शुष्यन्त[:]). D8 श्लोकका; Ca. v स्तोकका (as in text). — c) K3. 4 V1 B0 Dn1 D4 M वावश्य(B0 °स्य)मानास्; B1. 2. 5 Da1 वावास्य°; Dn2 वैरस्य°; Da1 न वाच्यमानस्; D7 पोप्लूयमानास्; D8 पापास्यनास् (corrupt); T1 G2–4 त्वां पश्यमानास्; T2 G1 विचार्यमाणास्; Ca वाशब्दमानास्. — d) K5 चैतान्; D4 वेतान्. Ca cites एतान्. K1–3 Dn2 D1. 4 अभिनंदसि; T1 °मन्यसे.

7 a) D7 S [इ]मान् (G2. 4 [ए]नान्) (for [ए]तान्). K5 D2. 3. 5 महाबाहो (for °राज). — b) K3 B0. 1. 4. 5 D4 महागजान्; G3 महद्धिपान्. Da मेघा इव मरुधिपान् (sic). — c) Da2 उपयत्नेन; Ca °पन्नेन (as in text). — d) D1 दुःखभागिना; G2 °भाजनः; M2 °दायिनः.

8 b) K1. 4 D1 T1 G2 उक्तं; D8 भुक्त्वा. — c) K1. 4 सुसहितान्; B1 च सहि°; D1 सुमहितान्; D4 मत्संहितान्; D8 स सहितान्; T1 G3. 4 M तु सहि°; T2 G1 च (G1 तु) विहितान्. — d) V1 °र्धितान् (for °र्दितान्).

9 V1 reads 9 on marg. — b) Da इमां (for मृधे). K1 भोक्ष्यामि; Da1 भोक्षाम. Da1 वेदिनीं; Da2 वेदिनां. — c) Da1 सपूर्णां; D4 सपूर्णाः. V1 -कामेन (for °मानाम्). — After 9, Da1 reads (for the first time) 11cd, repeating it in its proper place.

C. 12. 393
B. 12. 14. 10
K. 12. 14. 10

संस्तीर्य च रथैर्भूमिं ससादिभिररिंदमाः ॥ १०
यजतां विविधैर्यज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ।
वनवासकृतं दुःखं भविष्यति सुखाय नः ॥ ११
इत्येतानेवमुक्त्वा त्वं स्वयं धर्मभृतां वर ।
कथमद्य पुनर्वीर विनिहंसि मनांस्युत ॥ १२
न क्लीबो वसुधां भुङ्क्ते न क्लीबो धनमश्नुते ।
न क्लीबस्य गृहे पुत्रा मत्स्याः पङ्क इवासते ॥ १३
नादण्डः क्षत्रियो भाति नादण्डो भूतिमश्नुते ।
नादण्डस्य प्रजा राज्ञः सुखमेधन्ति भारत ॥ १४
मित्रता सर्वभूतेषु दानमध्ययनं तपः ।
ब्राह्मणस्यैष धर्मः स्यान्न राज्ञो राजसत्तम ॥ १५
असतां प्रतिषेधश्च सतां च परिपालनम् ।
एष राज्ञां परो धर्मः समरे चापलायनम् ॥ १६
यस्मिन्क्षमा च क्रोधश्च दानादाने भयाभये ।
निग्रहानुग्रहौ चोभौ स वै धर्मविदुच्यते ॥ १७
न श्रुतेन न दानेन न सान्त्वेन न चेज्यया ।
त्वयेयं पृथिवी लब्धा *नोत्कोचेन तथाप्युत ॥ १८
यत्तद्बलममित्राणां तथा वीरसमुद्यतम् ।

10 D7 om. 10. V1 reads 10[ab] on marg. — [a]) K1. 2 D1 T2 विहीनां(T2 °ना)श्च; B4 (marg.; also as in text) विरथश्च; D4 M1. 3. 4 विवीरांश्च; T1 G3. 4 नृवीरांश्च; G1 विहानाश्च- (for विरथांश्च). T1 G3. 4 हत्वा (for कृत्वा). — [b]) D1 -रथान्; S (except T2 G1) -द्विपान् (for -गजान्). — [c]) Dn2 च रथं; G3. 4 सरथैर्. — [d]) K1 (marg.) भीमादिभिर्. K1. 2. 4 Da D1 अरिंदम (Da °मः).

11 [a]) K1 यजंतां; K5 यजतै (sic); B1. 4 (marg.; also as in text) यजध्वं; D1 यजंतो; D7 S यजेम (T2 G1 °यं; G2 °य). — [b]) K1. 4 समिद्धैर्. Dn2 प्राप्त- (for आप्त-). — Da1 reads 11[cd] (for the first time) after 9. — [c]) D7 T1 G2–4 M4 -गतं (for -कृतं). — [d]) G2 सुखायनं. K1. 4. 5 V1 B0. 1. 3. 4. 5 (m as in text) Dn D2. 3. 5. 8 वः; D6 च (for नः).

12 [a]) K3 इत्युक्तानेवम्; D4 इत्युक्त्वा नैवम्. Da त्वां; T1 तु; G2 lacuna (for त्वं). — [b]) K1 स्वेते; K4 स्वे च (for स्वयं). Da धर्माभृतां. K4 B3. 4 (m as in text) Da D4 M4 वरः (for वर). — [d]) Da2 विनिहंति; D1 °हिंसि. Da वचांसि (for मनांसि). V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 नः (for [उ]त). K5 मंभांसि विनिहंसि नः (corrupt).

13 [b]) K2 धर्मम्; D7 S राज्यम् (for धनम्). T2 G1 आवसेत् (for अश्नुते). — K3 om. (hapl.) 13[c]–14[b]. — [d]) K4 वत्सा: पंक; T वत्साः पु(T2 प्र)ष्टा; G1 M वत्सपाका; G2 वत्सपाला; G3. 4 वित्तपाला; Ca मत्स्याः पङ्क (as in text). K1. 2 D1 वत्साः पौत्रास्तथासते; D8 मत्स्याः षङ्क इवासतौ (sic).

14 K3 om. 14[ab] (cf. v. l. 13). — [b]) Da2 नादंडैर्. K2. 4. 5 B1. 3. 5 Dn1 D1–3. 6. 7 T G M4 भूमिम् (for भूतिम्). — [c]) G2–4 राजन्; Ca राज्ञः (as in text). — [d]) K Dn D4. 8 विंदंति; D1 विंदति (for एधन्ति). — After 14, D7 S ins. a passage given in App. I (No. 2).

15 [a]) K3 S मैत्रता. K1. 2. 4 D1 -लोकेषु (for -भूतेषु). — [c]) K3. 5 B2 Dn D4–8 G1
— [d]) Da न राज्ञे. D2. 6 नृपसत्तम.

16 G1 om. 16[ab]. — [a]) K3 असमं (for °तां). K1 प्रति यो दंडो (for प्रतिषेधश्च). — [b]) B0–4 Da D3. 5 प्रतिपालनं; M1. 3 [अ]परिपा°. — [c]) S राज्ञः (for राज्ञां). D1 एष ब्रह्मपरो राज्ञो. — [d]) G1 समरेष्वपला°.

17 [a]) G1 कोपश्च (for क्रोधश्च). — [c]) B1 D1 विग्रहानु°; D4 M2 निग्रहानुग्रहो; D7 निग्रहानिग्रहै. B2 चैव (for चोभौ). — [d]) K1. 2. 4 D1 धर्मः प्रशस्यते; K3 D4 धर्मा(D4 धीमा)निहोच्यते; D7 भवधर्मे यदुच्यते.

18 [ab]) D7 T G2–4 M transp. श्रुतेन (T2 व्रतेन) and सान्त्वेन. G1 सामेन (for श्रुतेन). D8 रणांतेन (for न सान्त्वेन). K1 सत्वेन; V1 शांत्वेन; G1 व्रतेन (for सान्त्वेन). D4 चेच्छया (for चेज्यया). Da न साम्ना न च दानेन न श्रुतेन न चेज्यया. — [c]) D1 त्वयीयं; D7 त्वयेदं. — [d]) K1 नो कांचनेन च (submetric); K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 S न संकोचेन चाप्युत (K2 तथाप्युत [hypermetric]; B3 Da2 Dn2 D3. 7 T G1. 3. 4 वाप्युत; M1. 3 चाच्युत; M2 पार्थिव); K4 न कोचेन तथाप्युत; D1 नोत्कामेन तथाप्युत; D4 कौटिल्येन न चाप्युत; D8 न संकोचनयाच्युत.

19 [a]) D1 corrupt. D7 यत्तत्फलम्. — [b]) K5 B3 Dn2 तथा वीर्य-; B2 तथा वीर्यं; D7 यथा वीर-;

हस्त्यश्वरथसंपन्नं त्रिभिरङ्गैर्महत्तरम् ॥ १९
रक्षितं द्रोणकर्णाभ्यामश्वत्थाम्ना कृपेण च ।
तत्त्वया निहतं वीर तस्माद्भुङ्क्ष्व वसुंधराम् ॥ २०
जम्बूद्वीपो महाराज नानाजनपदायुतः ।
त्वया पुरुषशार्दूल दण्डेन मृदितः प्रभो ॥ २१
जम्बूद्वीपेन सदृशः क्रौञ्चद्वीपो नराधिप ।
अपरेण महामेरोर्दण्डेन मृदितस्त्वया ॥ २२
क्रौञ्चद्वीपेन सदृशः शाकद्वीपो नराधिप ।
पूर्वेण तु महामेरोर्दण्डेन मृदितस्त्वया ॥ २३
उत्तरेण महामेरोः शाकद्वीपेन संमितः ।
भद्राश्वः पुरुषव्याघ्र दण्डेन मृदितस्त्वया ॥ २४
द्वीपाश्च सान्तरद्वीपा नानाजनपदालयाः ।
विगाह्य सागरं वीर दण्डेन मृदितास्त्वया ॥ २५
एतान्यप्रतिमानि त्वं कृत्वा कर्माणि भारत ।
न प्रीयसे महाराज पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २६
स त्वं भ्रातॄनिमान्दृष्ट्वा प्रतिनन्दस्व भारत ।
ऋषभानिव संमत्तान्गजेन्द्रानूर्जितानिव ॥ २७
अमरप्रतिमाः सर्वे शत्रुसाहाः परंतपाः ।
एकोऽपि हि सुखायैषां क्षमः स्यादिति मे मतिः ॥ २८
किं पुनः पुरुषव्याघ्राः पतयो मे नरर्षभाः ।
समस्तानीन्द्रियाणीव शरीरस्य विचेष्टने ॥ २९
अनृतं माब्रवीच्छ्वश्रूः सर्वज्ञा सर्वदर्शिनी ।

C. 12. 413
B. 12. 14. 30
K. 12. 14. 71

D_8 यथाचार्यं. Da_2 -समुच्चयः; D_8 समुद्यतः; G_2 -समुद्यतां. T_1 M_2 तथा विरसमु°. —^{c}) B_1 -संपूर्णं (for -संपन्नं). —^{d}) K_3 D_4 महत्तरैः; K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ अनुत्तमं; D_1 महत्तमं (for °त्तरम्).

20 ^{b}) K_1 D_8 कृपेन. —^{c}) Dn_2 D_6 G_2 M_4 निहितं (for निहतं). —^{d}) Da D_4 भुङ्क्व. Da महीमिमां (for वसुंधराम्).

21 ^{a}) $K_{1.4}$ D_1 $M_{3.4}$ जंबु-. —^{b}) $K_{1.2.4.5}$ D_1 °जनपदैर्युतः. —^{d}) B_3 मुदितः; Da_2 मृतितः. $K_{1.4}$ त्वया; K_2 तथा; D_1 नृप (for प्रभो).

22 ^{a}) Da_1 स जंबू- (hypermetric); D_1 M_3 जंबु-. —^{b}) Da_1 नराद्वीपः (for नराधिप). — D_8 om. 22^{cd}. —^{c}) K_4 B Dn $D_{2.3.5.6}$ अधरेण. D_7 T G_{2-4} महामेरुर् (D_7 °रुः); G_1 °बाहो; $M_{1.3.4}$ °मेरुं (for °मेरोर्). Da अवरेण तथा मेरोर्. Cnp cites अपरेण (as in text). —^{d}) D_7 पुण्येन (for दण्डेन). T_2 निहतस्. $M_{1.3}$ तदा (for त्वया).

23 D_7 om. (hapl.) 23–24; S om. (hapl.) 23. —^{a}) B_1 जंबु- (for क्रौञ्च-). —^{b}) $K_{1.3}$ शिव-; K_2 स्मित-; B_1 क्रौंच- (for शाक-). —^{c}) K_{1-3} Da $D_{1.4}$ पूर्वेण च (Da स); B_1 अधरेण. —^{d}) B_3 मुदितस्.

24 K_1 (hapl.) D_7 om. 24 (for D_7, cf. v. l. 21). —^{a}) G_1 (before corr.) महाराज (for °मेरोर्). —^{b}) D_4 शिवद्वीपेन (for शाक°). Da संगतः; D_1 सस्मितः; T_2 निर्मितः; G_1 संमतः; G_{2-4} संयुतः (for संमितः). — V_1 reads 24^{cd} on marg. —^{c}) Da भद्राश्व. —^{d}) B_3 मुदितस्.

25 ^{a}) $K_{1.2.4}$ D_1 तु (for च). K_1 सातुर-; Da_1 G_1 सांतरा-. —^{b}) K_5 Da Dn D_8 °पदाश्रयाः; D_7 T_2 °पदायुताः. —^{d}) $K_{3.4}$ B_1 Da Dn_2 G_2 $M_{1.3}$ मुदितस्; B_3 मुदितस्; T_2 broken.

26 ^{a}) K_5 Dn [अ]प्रतिमेयानि; Da_1 प्रतिमेयात्वा (sic); Da_2 [अ]प्रतिमानित्वा; G_1 प्रतिमानि त्वं. —^{b}) Da_2 कर्मा च (sic); G_1 कर्मणि. —^{c}) K_1 प्रीयसे त्वं; D_8 न प्रीयासु. Da_2 मयाताराजन् (sic); T_1 G_{2-4} कथं राजन् (for महाराज).

27 ^{a}) Dn_2 D_2 G_1 भ्रातृनिमान्; D_7 भ्रातृणिमां. —^{b}) K_4 °नंदन्स; G_1 °नंद्यस्व. —^{c}) $K_{1.4}$ M वृषभान्. Da $D_{2.3.5-7}$ S संपन्नान् (for संमत्तान्). —^{d}) K_3 D_4 ऊर्जितान्यथा; S गर्जितानिव (T_2 G_1 इव गर्जितान्).

28 ^{a}) $K_{1.4.5}$ Dn_2 $D_{2.4.6.8}$ G_2 °प्रतिभाः. Da अमरप्रतिमान्सर्वान्. —^{b}) Da सर्वसूदान्; Dn_2 शत्रून्साहाः. —^{c}) K_1 D_7 S एकैकोपि (K_1 °को हि). $D_{1.3}$ जयाय (for सुखाय). —^{d}) $K_{1.2.4}$ योग्यः; $K_{3.5}$ B Dn $D_{2.3.5-7}$ S मम (G_1 [before corr.] अर्थः; M_1 अलं); $D_{1.3}$ प्रभुः (for क्षमः as in D_4 only). Da corrupt.

29 ^{a}) N (except $D_{4.8}$) G_1 पुरुषव्याघ्र. —^{b}) D_8 ससहामा (for पतयो मे). G_1 पतयो नरर्षभकाः (sic). —^{c}) Dn_2 D_1 °याण्येव.

30 ^{b}) Da_1 अव्रतं; Da_2 अव्रतं; D_1 नानृतं; T_2

C. 12. 413
B. 12. 14. 30
K. 12. 14. 71

युधिष्ठिरस्त्वां पाञ्चालि सुखे धास्यत्यनुत्तमे ॥ ३०
हत्वा राजसहस्राणि बहून्याशुपराक्रमः ।
तद्व्यर्थं संप्रपश्यामि मोहात्तव जनाधिप ॥ ३१
येषामुन्मत्तको ज्येष्ठः सर्वे तस्योपचारिणः ।
तवोन्मादेन राजेन्द्र सोन्मादाः सर्वपाण्डवाः ॥ ३२
यदि हि स्युरनुन्मत्ता भ्रातरस्ते जनाधिप ।
बद्ध्वा त्वां नास्तिकैः सार्धं प्रशासेयुर्वसुंधराम् ॥ ३३
कुरुते मूढमेवं हि यः श्रेयो नाधिगच्छति ।
धूपैरञ्जनयोगैश्च नस्यकर्मभिरेव च ।
भेषजैः स चिकित्स्यः स्याद्य उन्मार्गेण गच्छति ॥ ३४
साहं सर्वाधमा लोके स्त्रीणां भरतसत्तम ।
तथा विनिकृतामित्रैर्याहमिच्छामि जीवितुम् ॥ ३५
एतेषां यतमानानामुत्पद्यन्ते तु संपदः ।
त्वं तु सर्वां महीं लब्ध्वा कुरुषे स्वयमापदम् ॥ ३६
यथास्तां संमतौ राज्ञां पृथिव्यां राजसत्तमौ ।
मान्धाता चाम्बरीषश्च तथा राजन्विराजसे ॥ ३७

ननु त्वाम्; M3 अमृतं. K3 D1 चाब्रवीच्; K3 V1 B Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 T G3. 4 नाब्र-; Dn2 वाब्र-; T2 अब्र- (for नाब्र-). Da2 Dn2 शुश्रू:. — ^{b}) Da धर्मज्ञा. K1. 4 D1 समदर्शिनी; V1 समवादिनी; B8 Da D2. 3. 6 G2 धर्मदर्शि(Da2 °र्श)नी. G1 lacuna. — ^{c}) K1 तु; M त्वा (for त्वां). B1 G1 M3. 4 पांचाली. — ^{d}) K1 मुखे. D1 दास्यति; G1. 2 यास्यति; G3 योक्ष्यति (for धास्यति).

31 ^{a}) D1 गज-; G1 नाम (for राज-). — ^{b}) K1 बहून्पार्थ-; K2. 4 बहून्यार्य-. K5 B D2. 3. 5. 6 -पराक्रमी; V1 Da पराक्रमात्; G1 पराक्रमैः. — ^{c}) G1 तद्वत्वं. B1 Da1 संप्रवक्ष्यामि. — ^{d}) K1 वचो मातुर् (for मोहात्तव). B1 T1 नराधिप (for जना°).

32 ^{a}) M1 एषान्. T2 G1 उन्मादको. Da ये त्वामुन्मत्तकं ज्येष्ठं. — ^{b}) K1. 4 तेन्ये प्रमादिनः; K2. 5 V1 B Dn D8 तेप्यनुसारिणः; Da तेप्यनुयाजिनः (Da2 °यायिनः); D1 तेन्ये प्रसादिनः; S तेप्यवमानिताः (for तस्योपचारिणः). D2. 3. 5–7 ते सर्वेप्यनुसारिणः; text as in K3 D4 only. — ^{c}) K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तवोन्मादान् (B1 °न्मत्ता) महाराज; D1 corrupt. — ^{d}) K1 सौंदाता (sic).

33 K1 om. 33^{ab}. — ^{a}) V1 यदि वा स्युर्; Dn2 D7 M1. 3 यदि हिंस्युर्; T1 D3. 4 यदिह स्युर्. — ^{b}) K4. 5 V1 B D1–3. 5–8 G2. 3 M2 नराधिप (D1 धनाधि*); Da यवीयसे (Da2 °सः) (for जनाधिप). — G3 om. 33^{cd}. — ^{c}) Dn2 तां (for त्वां). Da नासिकैः (sic).

34 ^{a}) K1 सर्वते (sic); K3 ब्रवते; K4 कुर्वते; K5 कुर्वतां; D4. 8 ब्रुवते. K2. 4 D8 मूढमेवं यः (D8 ते); K5 बाढमेवं हि; V1 B Da Dn D1–3. 5. 6 मूढ एवं हि; D4 मूढमेनं हि; M1. 3 मूढमात्मानं (for मूढमेवं हि). — ^{b}) K2. 4 स श्रेयो; K5 यो येषां; D1 यः सुश्रेयो (hypermetric); D4 यच्छ्रेयार् (sic); D7. 8 T G2–4 यच्छ्रेयो; G1 यत्र यो (for यः श्रेयो). — ^{c}) K4 Bo. 2 (m as in text). 3. 5 Da D2. 5. 6 धूपैर्. — ^{d}) K4 D5 Cnp नष्ट-; Bo. 4 D2. 3. 6 नस्त-; Da2 तस्य; G1 नास्य- (for नस्य-). — ^{e}) Da भैषजैः. K4 Bo स चिकित्स्यः; V1 अचिकित्स्यः; D8 च चिकित्स्यः. K1 यो (for स्याद्). — ^{f}) K1 योगमार्गेण; D1 यो न मार्गेण (for य उन्मार्गेण). — For 34^{ef}, D7 S subst:

14* उन्मत्तिरपनेतव्या तव राजन्यदृच्छया ।

35 D7 T2 G1 om. 35. — ^{a}) Da सहि (for साहं). T1 G3. 4 सर्वासमा. — ^{b}) Dn2 भारतसत्तम. — ^{c}) K1. 2. 4 विरहिता; V1 Bo–4 Dn1 D2. 6 विनाकृता. K1. 2. 4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 पुत्रैर्; D1 पुत्रे; D8 मंत्रैर् (for [अ]मित्रैर्). — ^{d}) D1. 8 M1 जीवितं. — After 35, D7 S (D7 T2 G1 which om. 35, after 14*) ins. a passage given in App. I (No. 3).

36 ^{a}) K1. 2. 4 D1 अन्येषां; K3 D4 एकेषां; D2 एषां ते (for एतेषां). — ^{b}) T1 उत्पथं तु; T2 G1. 3. 4 M उत्प(T2 °त्पा)द्यंति; G2 उत्पतंति (for °द्यन्ते). K1. 3. 5 Da D4. 8 S [अ]नया नृप (K5 °यान्नृप). V1 B Dn D2. 3. 5. 6 न मेद्य वचनं मृषा; D1 राज्ञां यातीव दुर्लभा; D7 उत्पाद्यतनया नृप (sic). — ^{c}) K4 त्वां तु; D1 त्वां त्वं. V1 B Dn D2. 3. 5. 6 त्यक्त्वा (for लब्ध्वा). D8 त्वं त्वनर्हः फलं लब्ध्वा. — ^{d}) D1 वृणुषे (for कुरुषे). K5 D1. 8 आपदः.

37 ^{a}) B1 (marg.; also as in text) तथास्तां; Da यथास्वीं (sic); D8 यथा त्वं. K5 D4 T1 संमतो; V1 Bo. 2–5 D1–3. 5 समितौ; Da D8 सर्वतो (for संमतौ). T1 राजन् (for राज्ञां). — ^{b}) Da1 पृथिवीं. K1. 3 D1. 3 राजसत्तम (D8 °मः).

38 ^{b}) Bo. 1 राज- (for प्रजा). K2. 4 Dn1 S (ex-

प्रशाधि पृथिवीं देवीं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
सपर्वतवनद्वीपां मा राजन्विमना भव ॥ ३८
यजस्व विविधैर्यज्ञैर्जुह्वन्नग्नीन्प्रयच्छ च ।
पुराणि भोगान्वासांसि द्विजातिभ्यो नृपोत्तम ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

वैशंपायन उवाच ।
याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ।
अनुमान्य महाबाहुं ज्येष्ठं भ्रातरमीश्वरम् ॥ १
दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ २
धर्मं संरक्षते दण्डस्तथैवार्थं नराधिप ।
कामं संरक्षते दण्डस्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ॥ ३
दण्डेन रक्ष्यते धान्यं धनं दण्डेन रक्ष्यते ।
एतद्विद्वन्नुपादत्स्व स्वभावं पश्य लौकिकम् ॥ ४
राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्वते ।

C. 12. 428
B. 12. 15. 5
K. 12. 15. 5

cept M4) पालय. Da धर्मेण नृपसत्तम. — d) D7 S च भूः (for भव).

39 b) K3. 5 Dn D8 युध्यस्वारीन् ; V1 B1. 2. 4 D3. 5 जुह्वन्न(V1 °ह्रस्वा)ग्निं ; Bo युध्यदग्निं ; B3 D6 जुह्वदग्निं ; B5 Da T2 G1 जुहुध्यग्निं ; D1. 4 corrupt ; D2 जुहावग्निं ; D7 जुहवग्नीन् ; T1 G2–4 M जुहुध्य(M1. 3 °स्य) ग्नीन् (for जुह्वन्नग्नीन्). B1 प्रयच्छत ; M1. 3 प्रयच्छ वा (M1 वः). — c) K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 धनानि (for पुराणि). Da ग्रामान् (for भोगान्). K3 D4 दानानि (for वासांसि). — d) K1. 4 नरोत्तम ; K8 नराधिपः ; Dn2 D4 नराधिप ; D1 नरर्षभ ; D8 नृपोक्षमः ; M2. 4 नृपोत्तमः (for °त्तम).

Colophon. — *Sub-parvan :* K V1 B Da Dn D2–4. 6. 7 T2 G1. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name :* Dn D7 T1 G1. 2. 4 M1–3 द्रौपदी(T1 °दि)वाक्यं ; D6 वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K5 B2. 4 Da1 Dn D2. 5. 7. 8 S 14 (as in text).

15

Ś1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 D8 om. the ref. — c) V1 अनुशिश्ये (for °मान्य). K2 Da D4. 7 T महाबाहुर् ; D2. 3. 5. 6 °बाहो ; G1 °राजं (for °बाहुं). — d) K2 ईदृशं ; K4. 5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6 अच्युतं (B1 °त) ; D8 उच्यते (for ईश्वरम्).

2 = Manu. 7. 18. Before 2, all MSS. (except D8 M2–4) ins. अर्जुन उवाच. — a) Bo शास्ति राजन् ; D7. 8 दंडः शांति ; M2 दयिताः किं (for दण्डः शास्ति). — b) D7 °रक्षणं. — c) Da सुप्ते प्रजागर्ति. — d) Dn2 धर्मे (for धर्मं). Da जनाः (for बुधाः).

3 a) D3 धर्म (for धर्मं). D2. 3. 5 सं(D3 ·सं)· रक्षणे ; G1 संरक्ष्यते (for °क्षते). K1. 2. 4. 5 D1. 4. 8 दंडः संरक्ष(D8 °क्ष्य)ते धर्मं ; K3 दंडः संरक्षते (submetric). — K3 om. 3b–4b. — b) B1 तथा राज्यं (for तथैवार्थं). K5 B (except B4) Dn D4. 8 जनाधिप ; Da महीपते (for नराधिप). — c) B1 कामः (for कामं). D2. 6 च रक्षते ; D8 G1 M2 संरक्ष्यते. — d) Da त्रिदंडो ; D7 त्रिवर्णो.

4 K3 om. 4ab (cf. v. l. 3). — a) K1. 2. 4 V1 B5 Da2 Dn2 D2. 6. 7 (by corr.) G1 रक्षते. — b) K5 प्रजा (for धनं). K1. 2. 4 B3 D6 रक्षते (for रक्ष्यते). V1 Bo–2. 4 (m as in text). 5 Da M धनं दंडोभिरक्षति (Bo °क्ष्यते ; Da °क्षसि) ; D8 दंडेन रक्षते प्रजाः. — D1 repeats 4cd. — c) K4. 5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6 T1 G3. 4 M2 एवं (for एतद्). B3 G1 विद्वान्. B3 and Bomb. Ed. उपाधरस्व ; D4 °दस्व ; D7 S (except M4) °दाय (for °दत्स्व). — d) K4 B3. 5 Dn D2. 3. 5–7 भावं पश्यस्व (D5 पश्येति) (for स्वभावं पश्य). K1 कौलिकं (for लौकिकम्). Da स्वभावं पंचलौकिकं.

5 — a) K4 राजदंडे ; M1 राजन्दंड·. V1 repeats ·भयादेके on marg. K1 एव (for एके). — Da om. (hapl.) 5bc. V1 reads 5bcd on marg. D5 om. (hapl.) from 5b up to सांसिद्धिके (in 6c). — b) T G1. 2. 4

C. 12. 428
B. 12. 15. 5
K. 12. 15. 5

यमदण्डभयादेके परलोकभयादपि ॥ ५
परस्परभयादेके पापाः पापं न कुर्वते ।
एवं सांसिद्धिके लोके सर्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥ ६
दण्डस्यैव भयादेके न खादन्ति परस्परम् ।
अन्धे तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ७
यस्माददान्तान्दमयत्यशिष्टान्दण्डयत्यपि ।
दमनाद्दण्डनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः ॥ ८
वाचि दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणम् ।
दानदण्डः स्मृतो वैश्यो निर्दण्डः शूद्र उच्यते ॥ ९
असंमोहाय मर्त्यानामर्थसंरक्षणाय च ।
मर्यादा स्थापिता लोके दण्डसंज्ञा विशां पते ॥ १०
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति सूनृतः ।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ ११
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः ॥ १२
नाभीतो यजते राजन्नाभीतो दातुमिच्छति ।
नाभीतः पुरुषः कश्चित्समये स्थातुमिच्छति ॥ १३
नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दारुणम् ।
नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् ॥ १४
नाघ्नतः कीर्तिरस्तीह न वित्तं न पुनः प्रजाः ।

नराः (for पापाः). G3 परस्परभयात्परे. — D8 om. (hapl.) 5^{e}–6^{b}. — ^{c}) K3 अन्ये (for एके). — ^{d}) B1 परलोके; Da परस्पर- (for °लोक-). K1. 2. 4 G8 पापाः (G8 नराः) पापं न कुर्वते (cf. ^{b}).

6 V1 reads 6 on marg. D5 om. up to सांसिद्धिके (cf. v. l. 5). D8 G3 om. (hapl.) 6^{ab} (for D8, cf. v. l. 5). — ^{a}) Bo परस्परं; Da परलोक- (for °स्पर-). — ^{b}) Bo om न. — ^{c}) K4 सांसिद्धिलोकेषु; D7 T1 G3. 4 M संसिद्धि(M2 °द्ध)के लोके. **Ca** cites सांसिद्धिके (as in text). — ^{d}) D6. 8 सर्वदंडे; G1 सर्वदंडैः.

7 ^{a}) D4 दंडस्येव; D7 °स्येह. V1 reads दंडस्यैव भया on marg. T1 G2–4 लोके (for एके). — ^{b}) Da खानंति (sic). — ^{c}) V1 B Da2 D3. 5. 7 S मज्जेरन्; Da1 रज्जेरन्.

8 ^{a}) Dn2 तस्माद्. K1 D1. G1 अदांतं; T1 G2 दांतांश्च; G3 दंतांश्च. V1 दशयति; Bo. 2–5 Da D2. 3. 5. 7 T G दमयेद् (for दमयति). D8 यस्माददांता दमयन्. — ^{b}) K1 अशिष्टं; Bo. 3–5 संदुष्टान्; B2 Da D2. 3. 5 संतुष्टान्; D7 G2–4 दुर्वृत्तान्; T1 उद्रिक्तान्; T2 G1 यदुष्टान्; M1. 3 उदुष्टान्; M2 उद्वृत्तान्; M4 अदुष्टान् (for अशिष्टान्). D2 M3 दमयति. — ^{c}) Da दर्शनाद् (for दमनाद्), and चापि (for चैव). — After 8, K1 ins. (cf. 6^{ab}):

15* परलोकभयादेते पापाः पापं न कुर्वते ।

9 ^{a}) V1 Da Dn D2. 3. 5. 6 वाचा; D1 वादि- (for वाचि). — ^{b}) K1. 4 G1 M2. 4 भुजार्पणः; M1. 3 भुजार्पितः; **C**v as in text. — ^{c}) D7 T1 G2–4 M1. 3. 4 धन- (for दान-). D7 वैश्ये. K Da D4. 8 दान(K1 नाना)दंडाः स्मृता वैश्या. — ^{d}) D7 निर्दमः. ※ **Ca**: निर्दण्डः सर्वदण्डः । ※.

10 ^{a}) K1 मर्त्याणाम्; Da लोकानाम्. — ^{c}) B1 मर्यादाः.

11 = (var.) Manu. 7. 25. — ^{a}) D7 लोहितार्थो. — ^{b}) K3 B1. 3 Da1 D4 M1. 3 पापहा; K5 Dn2 D8 धर्मतः; V1 Bo. 2. 3 (marg.). 4. 5 Dn1 D2. 3. 5–7 T1 G2–4 M2. 4 सूव्रतः; Da2 यायदा; T2 G1 सूद्वृतः (for सूनृतः). — ^{c}) M1. 3 प्राज्ञास् (for प्रजास्). K5 V1 Bo–4 Dn D2. 3. 5. 6. 8 मुह्यंते; G1 मुह्याम.

12 D1 om. (hapl.) 12^{a}–13^{b}. — ^{b}) B3. 4 Dn D2. 3. 5. 6 G1 च; G3 हि (for [अ]थ). K1 भैक्षुकः; Da भिक्षुकाः. — ^{c}) D3. 4 दंडस्येव. B4 D7 एके (for एते). — ^{d}) K3 D4 सर्वे स्युर् (for मनुष्या).

13 D1 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — ^{a}) G1 नाहितो (also in 13^{b} and 13^{c}). D8 व्रजते; G2 जयते (for यजते). D4 राज्ञां; G3 राजा (for राजन्). — ^{d}) D1 सामयेत्तुमियइछति (corrupt).

14 ^{a}) K1 नार्थित्वा; K2. 4 नार्दित्वा; **C**v as in text. Da परधर्माणि; D4 °कर्माणि; **C**v as in text. — ^{b}) K5 Bo. 3–5 Dn M1. 3 दुष्करं (for दारुणम्). — After 14^{ab}, G2 ins. 16*, om. 14^{c}–15^{d}. — ^{c}) Da T2 G1 नाच्छित्वा. — ^{d}) K1. 2. 4 Da D1 परमां; D8 महति.

15 G2 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{a}) K2 न भ्रतः; T2 G1 निघ्नतः. — ^{b}) K1 नः (for the second न). B4

इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत ॥ १५
य एव देवा हन्तारस्ताँल्लोकोऽर्चयते भृशम् ।
हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ॥ १६
हन्ता कालस्तथा वायुर्मृत्युर्वैश्रवणो रविः ।
वसवो मरुतः साध्या विश्वेदेवाश्च भारत ॥ १७
एतान्देवान्नमस्यन्ति प्रतापप्रणता जनाः ।
न ब्रह्माणं न धातारं न पूषाणं कथंचन ॥ १८
मध्यस्थान्सर्वभूतेषु दान्ताञ्शमपरायणान् ।
यजन्ते मानवाः केचित्प्रशान्ताः सर्वकर्मसु ॥ १९
न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कंचिदहिंसया ।
सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति दुर्बलैर्बलवत्तराः ॥ २०
नकुलो मूषकानत्ति बिडालो नकुलं तथा ।
बिडालमत्ति श्वा राजञ्श्वानं व्यालमृगस्तथा ॥ २१
तानत्ति पुरुषः सर्वान्पश्य धर्मो यथागतः ।
प्राणस्यान्नमिदं सर्वं जङ्गमं स्थावरं च यत् ॥ २२
विधानं देवविहितं तत्र विद्वान्न मुह्यति ।
यथा सृष्टोऽसि राजेन्द्र तथा भवितुमर्हसि ॥ २३
विनीतक्रोधहर्षा हि मन्दा वनमुपाश्रिताः ।

C. 12. 447
B. 12. 15. 24
K. 12. 15. 24

(marg.) यशः (for पुनः). — ^{d}) K_2 समपश्यत; V_1 प्रत्यपद्यत; Dn_2 D_1 समपद्यते. — T $G_{1.3.4}$ ins. after 15: G_2 (om. 14^{c}–15^{d}), after 14^{ab}:

16* माहेन्द्रं च ग्रहं लेभे लोकानां चेश्वरोऽभवत् ।

16 ^{a}) D_3 (by corr.).7 त (for य). G_3 एष. Da यवहंता सर्वतं(Da_1 om. तं)त्र (corrupt). — ^{b}) K_1 तं लोको; V_1 G_1 ताँल्लोकान्; Da तं लोके. V_1 अर्चयते (hypermetric); Dn_1 D_1 [ऽ]भ्यर्चयेद्; T_1 श्रयते; T_2 भजते; G_1 लभते. — Da_2 om. (hapl.) 16^{cd}. — ^{c}) Da_1 T_1 G_{2-4} ततः (for तथा). K_4 om. (hapl.) from स्कन्दः up to तथा (in 17^{a}). Da_1 शक्रः; D_1 कंदः.

17 K_4 om. up to तथा (cf. v. l. 16). — ^{ab}) B_3 Dn $D_{2.3.5.6}$ मृत्युर्वायुर् (by transp.). T_1 यमः (also as in text); T_2 G_1 [ऽ]पि च (for रविः). Da_1 मृत्युश्च श्रवणोरपि (for ^{b}).

18 ^{a}) G_2 एते देवा. $K_{1.4}$ प्रपश्यंति; Da उपास्यं- (Da_1 °श्यं)ति; D_1 प्रनश्यंति. — ^{c}) K_1 V_1 $Bo_{-2.5}$ Da_2 $D_{3.7.8}$ T_1 $G_{1.4}$ $M_{1.3}$ ब्राह्मणं; G_3 ब्रह्मब्राह्मणं (hypermetric) (for ब्राह्मणं). K_1 यातारं; M_1 दातारं (for धातारं). — ^{d}) K_1 न कर्माणं; K_3 D_4 पूषणं न (for न पूषाणं).

19 ^{ab}) Da $D_{5.8}$ मध्यस्था. B_1 यस्मात् (for दान्तान्). K_3 क्षेम-; B_1 श्रम-; B_3 Da_1 सम-; $D_{2.3.6.7}$ काम-; D_4 क्षम- (for शम-). B_4 reads in marg. मध्यस्थाः, दांताः and शमपरायणाः. — V_1 reads 19^{cd} on marg. — ^{c}) K_3 जयंते; G_1 यजंतो. — ^{d}) B (B_4 m as in text) Da Dn $D_{2.3.5.6}$ प्रशस्ताः; D_4 S प्रशांतान्; D_7 प्रशांतात् (for प्रशान्ताः).

20 V_1 reads 20^{a} on marg. — ^{a}) T_2 G_2 च (for हि). Da_1 पश्याम. — ^{b}) V_1 reads लोके on marg. V_1 D_8 $G_{2.4}$ किंचिद्; Da M_2 कश्चिद्; D_1 त्रैलोके चिदहंसया. — ^{c}) = 3. 199. 24^{a}. $K_{3.5}$ B_{2-5} Dn_1 $D_{2.3.5.6.8}$ M_2 सत्वा हि (for सत्त्वानि). Da सर्वस- (Da_1 °सा)त्वेन जीवंति.

21 ^{a}) K_{1-4} V_1 $Bo_{-2.4.5}$ D (except $D_{4.6}$) मूषिकान्; B_3 मूसिकान्. — ^{b}) G_2 M बिलाळो. G_1 मूषिकं; $M_{1.3}$ नकुलस् (for °लं). — T_2 G_1 om. (hapl.) 21^{cd}. — ^{c}) G_2 M बिलाळम्. — ^{d}) V_1 श्वानो. $K_{1.2.4}$ D_1 व्याघ्रमुखास्; K_3 D_4 व्यालमृगास्; T_1 $G_{3.4}$ $M_{1.3}$ व्याळमृगस्. ❀ Ca: व्यालमृगः चित्रमृगः । ❀.

22 ^{b}) B_4 (marg.; also as in text) Da यस्य (for पश्य). $B_{3.4}$ (marg.; also as in text) Dn $D_{2.3.6}$ कालो (for धर्मो). T_1 G_{2-4} पश्य धर्मं यथागतं. — ^{d}) V_1 $B_{2.3}$ $D_{3.5.6}$ $M_{1.3}$ transp. जङ्गमं and स्थावरं.

23 ^{a}) $K_{2.5}$ $B_{2.5}$ Dn $D_{2.3.5.6}$ G_{2-4} M_1 दैव- (for देव-). — ^{b}) Dn_1 यत्र; G_1 तत्तु (for तत्र). $Bo_{.1}$ विद्वांस्तत्र (by transp.). G_1 M मुह्यते. — ^{c}) M_1 तथा (for यथा). — ^{d}) B_1 Dn_2 अर्हति.

24 — ^{a}) K_2 °हर्षक्रोधौ हि; K_4 °हर्षक्रोधा हि; Dn_2 $D_{2.8}$ °क्रोधहर्षादि; D_6 °वर्षा हि; M_1 °मर्षाभि; M_3 °हर्षाभि. — ^{b}) $K_{1.2}$ D_1 सर्पा; K_3 D_4 वृद्धा; D_7 T G_{2-4} दांता (for मन्दा). K_1 V_1 Da G_1 अपाश्रिताः (K_1 Da_1 °तः); D_3 उपासृताः. — ^{c}) K_1 बाधं; K_4 वधां; Dn_2 D_8 बंधं; M_2 धनं; Cv वधं (as in text). — ^{d}) $K_{1.4}$ तामसाः; G_1 तापसं. Dn_2 $D_{1.8}$ प्राणपालनं (for °यापनम्).

C. 12. 447
B. 12. 15. 24
K. 12. 15. 24

विना वधं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणयापनम् ॥ २४
उदके बहवः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च ।
न च कश्चिन्न तान्हन्ति किमन्यत्प्राणयापनात् ॥ २५
सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित् ।
पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात्स्कन्धपर्ययः ॥ २६
ग्रामान्निष्क्रम्य मुनयो विगतक्रोधमत्सराः ।
वने कुटुम्बधर्माणो दृश्यन्ते परिमोहिताः ॥ २७
भूमिं भित्त्वौषधीश्छित्त्वा वृक्षादीनण्डजान्पशून् ।
मनुष्यास्तन्वते यज्ञांस्ते स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च ॥ २८
दण्डनीत्यां प्रणीतायां सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ।
कौन्तेय सर्वभूतानां तत्र मे नास्ति संशयः ॥ २९
दण्डश्चेन्न भवेल्लोके व्यनशिष्यन्निमाः प्रजाः ।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ ३०
सत्यं चेदं ब्रह्मणा पूर्वमुक्तं
दण्डः प्रजा रक्षति साधु नीतः ।
पश्याग्नयश्च प्रतिशाम्यन्त्यभीताः
संतर्जिता दण्डभयाज्ज्वलन्ति ॥ ३१
अन्धं तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किंचन ।

25 [b]) V1 B Da D2. 3. 5. 6 पर्वतेषु; G2 चपलेषु (for च फलेषु). — [c]) M1. 3 तत् (for च). Cv as in text. — [d]) K5 D8 प्राणघातनं; Dn2 °घातनात्; D7 T G °यापनं (for °यापनात्).

26 [a]) G1 सूक्ष्मयोरनि भूतानि (sic). — [b]) M2 कर्हिचित् (for कानिचित्). — [c]) V1 B1 Da D8 पक्षिणां; D1 पाक्षिणो; D7 T G1. 3. 4 M पक्ष्मणोर्. K1. 4 Bo D1. 4. 7. 8 S वि(G2 हि)निपातेन; V1 B1 Da गमनेनापि (for ऽपि निपातेन). — [d]) K4 तेषां; G1 यक्षां (for येषां). K5 D1. 2. 3 (*inf. lin.*) 6. 8 प्राण-; B8 स्कंद-; D7 T1 G2–4 काल-; Ca स्कन्ध- (as in text). Da येषां स्यात्कदनं महत्.

27 B1 om. (hapl.) 27–29. — [a]) D4 निर्गम्य; G1 निर्गत्य (for निष्क्रम्य). — [b]) V1 Bo. 2. 4. 5 Da D8 T2 G1. 2 M विनीत- (for विगत-). — [c]) M1. 3. 4 कुडुंब-. — [d]) V1 मोहिता जनाः.

28 B1 om. 28 (cf. v. l. 27). — [a]) T2 भूमेर्भित्वा (for भूमिं भित्त्वा). M1 भूमीं. D7. 8 G8 भित्त्वौषधिं; T1 भित्त्वोषधिं; G4 °षधींश्. M8 °षधि; D1 भित्त्वा (for छित्त्वा). — [b]) G3. 4 अप्यजान् (for अण्डजान्). K1 corrupt; D1 तथा (for पशून्). T1 वृक्षादीन्य-प्यजान्पशून्; T2 वृक्षानिंधनजान्पशून्; G1 वृक्षानद्ध्नजा-न्पशून् (sic). — [d]) D1 स्वर्गान्. V1 Bo. 4. 5 D1 M1 हि (for च).

29 B1 om. 29 (cf. v. l. 27). — [a]) Da दंडनीतौ. M1. 3 प्रणीत्यायां. — [b]) Da2 सिध्यंतु; G1 [ऽ]सिध्यन् (for सिध्यन्ति). K1 D1 उपक्रमः; Da2 प्रक्रमाः. Ca cites उपक्रमाः (as in text). — [c]) M1. 3 कौंतेयः.

30 = (var.) 12. 67. 16. — [a]) D4 चात्र (for चेन्न). — D5 om. (hapl.) 30[b]–32[c]. — [b]) K3. 5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 विनश्येयुर्; G1 [ऽ]प्यनशुष्यन्; G2. 3 विनशिष्यन् (for व्यनशिष्यन्). D4 विनश्यंति प्रजा इमाः. — With 30[cd], cf. Manu. 7. 20[cd]. — [c]) K1 स्थूले; K4 शूला; K5 B (except Bo. 2) Dn D2. 3. 7 T G2–4 जले; D8 शूलेन (hypermetric) (for शूले). K B3 Dn D2 T2 [अ]भक्ष्यन्; Da [अ]पक्षन्; D8 [अ]पक्षान्; D6 [अ]भक्षन्; D7 G2. 4 M [अ]घक्ष्यन्; D8 [अ]यक्षा (sic); T1 G1 [अ]धक्ष्य; G3 [अ]धक्ष्याद् (for [अ]पक्ष्यन्). D1 तिमिन्मात्स्यान्निवापक्षुर् (sic). — D8 om. from दुर्बलान् in 30[d] up to तम इ (in 32[a]). — [d]) D1 दुर्बलं बिलवत्तरः.

31 D5. 8 om. 31 (cf. v. l. 30). — [a]) D7 S व्रतेदं (for चेदं). G2 उक्तो. — [b]) M1. 3 साधुनीति (M3 °तिः). — [c]) Da पंचाग्नयश्; D7 तश्याग्नयः. K1 प्रतिहर्षस्य भीताः; K2. 4. 5 Bo. 3. 5 (marg.) Dn D6 च (Bo. 5 सं-) प्रतिशाम्य भीताः; K3 D4 प्रतिधर्षस्य भीताः; V1 प्रतिमासस्य भीताः; B1 D7 T1 G2–4 पूतिमांसस्य भीताः; B2 प्रतिमापश्य भीताः; Da च प्रतिमानभीताः; D1 प्रतिहर्षस्य भीतः; D2 च प्रतिशाम्यंतीताः; T2 M पूति-माषस्य (M1 °नासस्य) भीताः; G1 पूतमाषस्य भीताः (for च प्रतिशाम्यन्त्यभीताः, as in D3. 7 only). — [d]) D7 दंडभयाश्चरंति. — After 31, M1. 3 ins.:

17* यदि न प्रणयेद्राजन्दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः ।

32 = (var.) Rām. 2. 67. 36. D5 om. 33[abc]; D8 om. अन्धं तम इ (cf. v. l. 30). — [a]) G1 अलं (for अन्धं). — [b]) K2 V1 B Dn1 D3. 6 प्राज्ञायत (B1 °येत); K4 प्रजायेत; D2. 7 G2 M1–3 प्रज्ञायत. — [c]) D1 न दंडे चेत्. Da1 अमेल्लोके; Da2 अस्मे लोकेः. — [d]) Da भजते; D3 विभज्यन्. D8 साधु-साधुनी; G1 साध्वसाधुषु; G3 साध्वसाध्विति.

दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विभजन्साध्वसाधुनी ॥ ३२
येऽपि संभिन्नमर्यादा नास्तिका वेदनिन्दकाः ।
तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनोपनिपीडिताः ॥ ३३
सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
दण्डस्य हि भयाद्भीतो भोगायेह प्रकल्पते ॥ ३४
चातुर्वर्ण्याप्रमोहाय सुनीतनयनाय च ।
दण्डो विधात्रा विहितो धर्मार्थावभिरक्षितुम् ॥ ३५
यदि दण्डान्न बिभ्येयुर्वयांसि श्वापदानि च ।
अद्युः पशून्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि हवींषि च ॥ ३६
न ब्रह्मचार्यधीयीत कल्याणी गौर्न दुह्यते ।
न कन्योद्वहनं गच्छेद्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ३७
विश्वलोपः प्रवर्तेत भिद्येरन्सर्वसेतवः ।
ममत्वं न प्रजानीयुर्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ३८
न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः ।
विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ३९
चरेयुर्नाश्रमे धर्मं यथोक्तं विधिमाश्रिताः । C. 12. 463 B. 12. 15. 41 K. 12. 15. 41

33 = (var.) Rām. 2. 67. 32. — [a]) V1 D2. 3. 5. 6 ये तु; D7 T G1. 3. 4 M4 ये हि; M1. 3 येभिः (for येऽपि). D7 स्म (for सं-). — 33[cd] = (var.) Manu. 7. 23[cd]. — [d]) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 दंडेनाशु (for °नोप-).

34 = (var.) Manu. 7. 22. — [a]) K2. 4 सर्व-; Dn2 सर्वे (for सर्वो). Dn2 दंडजिता. Da Dn2 D1. 8 लोके. — [b]) K4 दुर्बलो. M1 [ऽ]पि; M4 तु (for हि). K3. 5 B D (except D1. 7) जनः (for नरः). — [c]) K4 दंडेन (for दण्डस्य). G1 भवाद् (for भयाद्). — [d]) K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6 भोगायैव; T1 G2–4 °यापि (for °येह). K5 B Dn D2. 3. 5–8 T1 M प्रवर्तते (for प्रकल्पते).

35 [a]) K4 चतुर्वर्ण्य-; D3 चातुर्वर्ण्ये; G1 °वर्णे-. K2. 3 D7 T G3. 4 M2. 4 -प्रमोहाय; K5 B Da Dn D5. 8 -प्रमोदाय; D2. 3. 6 -प्रसादाय (for -[अ]प्रमोहाय). — [b]) K3. 5 B3 T1 G2–4 सुनीति-. K2. 4 Dn2 -नयनानि; D7 T G1. 3. 4 M -करणाय (for -नयनाय). D2–5. 8 सुनीताय (D4 सुविनीत-) नयाय च. — [c]) K1. 2. 4 विधातृ-; D8 [ऽ]पि धात्रा. Da D7 S दंडो हि विहितो धात्रा. — [d]) K1. 2. 4 धर्मार्थे. K1. 2. 4 D1 T G2–4 चापि; K5 भुवि; V1 B0–3. 5 चानु-; B4 D2. 3. 5. 6 M चाभि-; Da [अ]नु- (for [अ]भि-). K4 रक्षितं; D1 रक्षतं; D7 -रक्षति; D8 -वीक्षितुं. G1 धर्मार्थौ च पिनक्षति (sic).

36 [a]) V1 B1 दंडो न; B0 दंडा न (for दण्डान्न). K1 बिभेयुर्; V1 B0. 1. 3. 4 विद्येयुर्; Da D4 T1 G M बिभियुर्; D1 [अ]वभियुर्; D7 T2 बिभयुर्. — [b]) K4 Da2 श्वपदानि; G1 च पदानि (for श्वापदानि). — G1 om. (hapl.) 36[cd]. — [c]) Dn2 आद्युः; T G2–4 M2. 8 हन्युः (for अद्युः). D1 अमूपस्थैर् (for अद्युः पशून्). — [d]) K1. 3. 4 D1 यज्ञांगानि (for यज्ञार्थानि).

37 [a]) B1 ब्रह्म चापि; Da1 ब्रह्मचर्या (for ब्रह्मचारी). D6 अधीयेत. K1 न ब्रवीचापि धीयेत (sic); K2. 4 न व्रती चाप्यधीयेत; D1 न ब्रवीचापि धीयेत (sic); D8 न ब्रह्मचार्यधीयांत (sic). — [b]) K3 दुह्यसि (for °ते). K5 V1 B Da Dn D2. 3 (before corr.). 5. 6 कल्याणीं (D6 °णी) न दुहेत गां; D3 (by corr. *sec. m.*). 8 कल्याणी (D8 °नं) न दुहेत गौः; D7 T G न काल्यं (D7 नाकल्पं; T1 G4 °ल्लं) दुह (T1 °हि) ते च गौः; M न कल्याणं गौः. Ca cites कल्याणी (as in text). — [c]) K1–3 कन्यावहनं; K4 D4 कन्याद्वहनं; V1 कव्यो हवनं; B0. 4 (m as in text) कन्योहवनं; Da कल्यो हवनं; D1 कन्योवहनं; D6 कल्पोद्वहनं; G2 हन्योद्वहनं (for कन्योद्वहनं). — [d]) T2 G1 यत्र (for यदि). Da पातयेत्; D7 T G वर्तते (for पालयेत्). — After 37, M1. 3 read (for the first time) 40, repeating it in its proper place.

38 M2. 4 om. (hapl.) 38–39. V1 reads 38–40 after 42. — [a]) K5 B Da D2. 3. 5. 6 Ca विष्व (B1 °श्व)ग्लोपः; G1 विह्वलोप (sic). — [b]) = Manu. 7. 24[b]. — [c]) K4 D1 समत्वं; Da1 मनत्वं; Da2 मनस्वं; D4 मसमत्वं (for ममत्वं). D2. 6 वि- (for प्र-).

39 K1–4 M2. 4 om. (hapl.) 39 (for M2. 4, cf. v. l. 38). T2 G1 om. (hapl.) 39–40. For sequence in V1, cf. v. l. 38. — [a]) Da -सत्राश्च. — [d]) Da1 पातयेत्.

40 D8 om. (hapl.) 40–41. T2 G1 om. 40 (cf. v. l. 39). For sequence in V1, cf. v. l. 38. Da transp. 40 and 41. D7 reads 40 after 42. M1. 3 read 40 (for the first time) after 37. — [a]) K1. 2. 4 D1 M4 नाश्रमा; K3. 5 नाश्रमं; M1 (first time). 3 (both times) नात्र वै; M2 नात्र मे (for नाश्रमे). — [b]) B2. 4 Da D1–3. 5–7 यथोक्त- (for °क्तं). K1. 3. 4 D1 धर्मम्; Da विधिना (for विधिम्). — [d]) D1 धर्मो; D4 दंडं (for दण्डो). Da1 D4 पातयेत्; M4 चालयेत

C. 12. 463
B. 12. 15. 40
K. 12. 15. 40

न विद्यां प्राप्नुयात्कश्चिद्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ४०
न चोष्ट्रा न बलीवर्दा नाश्वाश्वतरगर्दभाः ।
युक्ता वहेयुर्यानानि यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ४१
न प्रेष्या वचनं कुर्युर्न बालो जातु कर्हिचित् ।
तिष्ठेत्पितृमते धर्मे यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ४२
दण्डे स्थिताः प्रजाः सर्वा भयं दण्डं विदुर्बुधाः ।
दण्डे स्वर्गो मनुष्याणां लोकोऽयं च प्रतिष्ठितः ॥ ४३
न तत्र कूटं पापं वा वञ्चना वापि दृश्यते ।
यत्र दण्डः सुविहितश्चरत्यरिविनाशनः ॥ ४४
हविः श्वा प्रपिबेद्धृष्टो दण्डश्चेन्नोद्यतो भवेत् ।
हरेत्काकः पुरोडाशं यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ४५
यदिदं धर्मतो राज्यं विहितं यद्यधर्मतः
कार्यस्तत्र न शोको वै भुङ्क्ष्व भोगानजस्रं च ॥ ४६
सुखेन धर्मं श्रीमन्तश्चरन्ति शुचिवाससः ।
संवसन्तः प्रियैर्दारैर्भुञ्जानाश्चान्नमुत्तमम् ॥ ४७
अर्थे सर्वे समारम्भाः समायत्ता न संशयः ।
स च दण्डे समायत्तः पश्य दण्डस्य गौरवम् ॥ ४८
लोकयात्रार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतम् ।

(for पाल°).

41 K_2 om. (hapl.) 41–42. D_8 om. 41 (cf. v. l. 40). Da transp. 40 and 41. — ^{a}) V_1 D_7 T G $M_{2.4}$ नैवोष्ट्रा; Da M_1 नव्रोष्ट्रा; D_4 नेवोष्ट्रा. — ^{b}) T_2 G_1 न चाश्वतर° (G_1 °नर°); G_3 गवाश्वतर°. — ^{d}) D_4 दंडं (for दण्डो). Da D_4 पात° (for पाल°).

42 $K_{2.4}$ om. (hapl.) 42 (for K_2, cf. v. l. 41). — ^{a}) Da प्रैष्या. K_1 कुर्वन् (for कुर्युर्). — ^{b}) $K_{1.5}$ V_1 B Da Dn $D_{1.7.8}$ T $G_{3.4}$ M_2 न बाला; $D_{2.3.5.6}$ नारी वा (for न बालो). D_8 यांतु (sic). $K_{1.3}$ $D_{1.4}$ कस्यचित् (for कर्हि°). — ^{c}) V_1 B Da $D_{2.3.5.6}$ Ca पितृमती; Dn_2 पितृमयी; D_7 T G पितुर्मते. — ^{d}) Da_1 D_4 दंडं (Da_1 °डो) न पातयेत्. — After 42, V_1 reads 38–40, while D_7 reads 40.

43 ^{a}) Da सर्वे (for सर्वा). — ^{b}) $B_{0.5}$ धर्मं दंडं; B_1 Da भयं दंडे; Dn_1 दंडे सर्वं; Dn_2 $D_{2.3.5.6}$ दंडं सर्वं; D_7 भयाद्दंडं; T_2 भयं दंडे (for भयं दण्डं). — ^{c}) V_1 दंडात्. D_6 स्वर्गं. — ^{d}) K_1 लोकेयं; D_4 लोको मे; M_4 लोको यश्. M_2 लोको यत्र प्रतिष्ठितः.

44 Da transp. 44^{ab} and 44^{cd}. Dn_2 reads 44^{ab} on marg. S (except M_4) repeats 44^{ab} after 44^{cd}. — ^{a}) T G_{2-4} कपटं (all first time) (T_1 $G_{3.4}$ hypermetric) (for कूटं). T_2 G_2 (both first time) om. वा. S (except M_4) (second time) पापं क्रूरं (for कूटं पापं). D_7 न (for वा). — ^{b}) T_2 (first time) नापि (for वापि). Da D_7 S (except M_4) (second time) प्रवर्तते (for [अ]पि दृश्यते). K_5 वैरं वापि न दृश्यते. — D_7 om. 44^{cd}. — ^{c}) B_2 सुविपुलश्; M_4 स विहितश्. — ^{d}) Da T_1 $G_{3.4}$ अघ-; D_3 अर- (for अरि-). V_1 B (except B_2) $D_{2.3.5.6}$ चरते रिपुबाधनः.

45 ^{a}) = (var.) Manu. 7. 21^b. B_1 हविषो; G_2 हविश्च. K_3 Da D_7 T G M_4 प्र(Da व्र)लिहेद्; K_5 B Dn_2 $D_{2.3.5}$ [अ]पि लिहेद्. K_3 D_1 दृष्टो; K_5 B Da $D_{2.3.5}$ दृष्ट्वा; D_7 S दृष्टं (for धृष्टो). V_1 Dn_2 हवींषि प्रपिबे(Dn_2 °ब)च्छ्वा वै. — ^{c}) = (var.) Manu. 7. 21^a. K_1 हरेत कः; D_7 भवेत्काकः; T_1 $G_{2.4}$ लिहेत्काकः. — ^{d}) Dn_2 यावद् (for यदि). D_4 दंडं. K_5 D_8 न पीडयेत्; Da_1 न्यपातयेत्; D_4 न पात° (for न पाल°).

46 ^{a}) K_1 यदि ते; $K_{2.3.5}$ B_4 Dn D_8 यदीदं; K_4 यदि भो. Da विहितं (for धर्मतो). Da_2 राजं. D_7 T_2 G यदि दंडव(G_1 °म)तो राज्यं. — ^{b}) B_4 (marg. ; also as in text) विजितं; M_4 विद्रितं (for विहितं). Da धर्मतो वाथ धर्मतः. — ^{c}) $D_{1.7}$ T $G_{1.3.4}$ M कार्यं (for कार्यस्). K_1 D_1 शोकस्ते; K_3 D_4 शोको हि; D_7 S कार्यं च; D_8 शोकार्थो (for शोको वै). — ^{d}) D_4 भुक्ष्व.

47 ^{a}) D_8 शुषेन. — ^{b}) K_5 चरंतः. Da विचरंति सुवाससः. — ^{c}) M_2 भारैर् (for दारैर्). K_3 D_4 संवरः प्रियैर् (D_4 °ये) दानैर्; D_8 संवसतः फलैर्दानैर्. Cnp cites संवसन्तः (as in text). — ^{d}) V_1 भुंजानश्.

48 ^{a}) K_1 अर्थैं; Da अनु-; M_4 सर्वे (for अर्थे). S (except G_1) सर्व- (for सर्वे). — V_1 reads 48^c–56^b on marg. — ^{c}) D_6 सर्व- (for स च). $B_{1.4.5}$ दंड- (for दण्डे). K_1 समाधातुः; V_1 समाचित्तः (for °यत्तः). — ^{d}) Da पौरुषं (for गौरवम्).

49 V_1 reads 49 on marg. (cf. v. l. 48). — ^{a}) K_1 लोकत्रयार्थम्. — ^{b}) D_8 हतं (for कृतम्). — ^{c}) D_4 corrupt. $K_{2.4}$ वाथ; D_1 वा प्र- (for साधु-). K_1 अहिंसवोप्यहिंसेति; Da अहिंसा साध्वसिंहेति (sic).

अहिंसा साधुहिंसेति श्रेयान्धर्मपरिग्रहः ॥ ४९
नात्यन्तगुणवान्कश्चिन्न चाप्यत्यन्तनिर्गुणः
उभयं सर्वकार्येषु दृश्यते साध्वसाधु च ॥ ५०
पशूनां वृषणं छित्त्वा ततो भिन्दन्ति नस्तकान् ।
कृषन्ति बहवो भारान्बध्नन्ति दमयन्ति च ॥ ५१
एवं पर्याकुले लोके विपथे जर्जरीकृते ।
तैस्तैर्न्यायैर्महाराज पुराणं धर्ममाचर ॥ ५२
यज देहि प्रजा रक्ष धर्मं समनुपालय ।
अमित्राञ्जहि कौन्तेय मित्राणि परिपालय ॥ ५३
मा च ते निघ्नतः शत्रून्मन्युर्भवतु भारत
न तत्र किल्बिषं किंचित्कर्तुर्भवति भारत ॥ ५४
आततायी हि यो हन्यादाततायिनमागतम् ।
न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ ५५
अवध्यः सर्वभूतानामन्तरात्मा न संशयः ।
अवध्ये चात्मनि कथं वध्यो भवति केनचित् ॥ ५६
यथा हि पुरुषः शालां पुनः संप्रविशेन्नवाम् ।

C. 12. 480
B. 12. 12. 57
K. 12. 15. 57

50 V1 reads 50 on marg. (cf. v. l. 48). — a) V1 Bo. 1. 4. 5 Dn D2. 3. 5 T2 नात्यंतं; B2 नात्यर्थं; B3 नात्यंतं; Da नान्यं तं; G1 नात्यंत-. K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 S -गुणवत्. K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 S किंचिन्. — b) K1 नैव चात्यंत-; K4 Da D1 न चैवा°; Dn2 न वाप्य°. V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 S -निर्गुणं; D8 -निर्जुनः. — c) G1 उभयः. — d) K1 साधु साधु. K5 D2 G1 (before corr.) वा (for च).

51 = (var.) B. 12. 262. 37. V1 reads 51 on marg. (cf. v. l. 48). — a) K1. 2. 4 वृषणान्; K3 D4 वृषणौ. K1. 2. 4 Dn1 D1 भित्त्वा; M4 जित्वा. — b) B4 भिंदंन (sic); D1 विंदंति. K1. 4 M नस्तुकान्; K2 V1 T2 मस्तकान्; K3. 5 Dn2 D4. 7 T1 G2–4 नासिकां; B1 नासिका; B3. 4 Dni D5 (by corr.). 6 मस्तकं; B5 (marg.; also as in text) नासिका; D1 नास्तुकान्; D2. 3. 5 (before corr.) नस्तकं; D8 नाशिकां; G1 नासिकान्; Cv नस्सुतान्; text as in Bo. 2. 5 (orig.) Ca. np only. Da ततो भिक्षेजिनस्तकात् (sic). — c) K4 कृष्यंति; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 वहंति; G1 कृषंत (sic). B5 (marg.) पाशवो (also बहवो as in text). K1. 4 D1 वाहान्; B D2. 3. 5. 6 भारं; T1 G2–4 राजन् (for भारान्). — d) B1 च दर्मंति; M2 मदयंति (for दमयन्ति).

52 V1 reads 52 on marg. (cf. v. l. 48). — b) K3 विपथैर्; K5 Dn2 D4. 8 विषयैर्; B Da1 Dn1 D2. 3. 5. 6 वितथे (B2 °ते); Da2 वितथैर्; D1 विपथो; (for विपथे). Da जर्जरीकृतौ; T2 G2. 3 झर्झरीकृते. — c) K1 तत्तत्प्रायैर्; Da तैस्तैर्नयैर् (for °न्यायैर्). — d) D7 S (except M2) आचरेत्.

53 V1 reads 53 on marg. (cf. v. l. 48). — a) G1 यक्ष्व (for यज). K5 D6. 8 G2 प्रजां. Da यजस्व रक्ष वसुधां. — b) B1 धर्मं समुपपालय; T1 G2–4 स्वधर्ममनु°; T2 धर्मं संस्मर (sic); G1 धर्मं *स्मानुपालय. — c) D7 G1 अमित्रं. K3 D4 जय; D7 हिहि (for जहि). — d) D8 परिपालये. K4 मित्रान्समनुपालय.

54 V1 reads 54 on marg. (cf. v. l. 48). — b) K1. 4 D6–8 G1 भवति (for °तु). K (except K3) B2. 4 D (except D4. 7) पार्थिव (for भारत). V1 Da मन्युर्भरतसत्तम. — G1 om. (hapl.) 54^{cd}. — c) Da युद्धे (for किंचित्). — d) Da S (except G2; G1 om.) हंतुर्; D7 हर्तुर् (for कर्तुर्). G2 भवतु. V1 B3 पार्थिव; Da किंचन (for भारत).

55 Cf. Manu. 8. 350–51; Bodhāyanasmṛti 1. 10. 14. V1 reads 55 on marg. (cf. v. l. 48). — a) K1. 4 D1 च; V1 B Dn2 D2. 3. 5. 6 G1 M2. 4 तु; Da D7 T1 G2–4 M1. 3 [इ]ति (for हि). — b) Da1 आतयायिनम्. D7 S आहवे (for आगतम्). — c) Da ब्रह्महा स स्यान्; G2 भ्रूणहास्तस्यां; M2 °हास्यास्यान्. Ca cites भ्रूणहा (as in text). — d) V1 B2. 4 (before corr.) Da Dn D2. 3. 5. 6 T1 G3. 4 मन्युस्तन्मन्युम् (Da1 °स्तन्मनुम्; Dn2 °स्तान्मन्युम्). K2. 4 Bo. 2–5 Da D1. 3–5 अर्छति; K3 Ca आर्छति; G3 इच्छति; Cv ऋच्छति (as in text).

56 V1 reads 56^{ab} on marg. (cf. v. l. 48). — d) K1 वार्यो; Da वधो; M1. 3. 4 वध्या. K3. 5 Dn D4. 8 कस्यचित्; Da D7 S कर्हि° (for केन°).

57 a) B1 यथादि-; G1 यथार्थ- (for यथा हि). — b) V1 पुरः (for पुनः). D8 संप्राविशन्. K1–3 विशेत्सा (K1 °त्सो)थ पुनर्नवां; D1 विशेत्सोद्य पुनर्नवं; D6 S पुनः प्रविशते न वा (G1 नृप; G2 M2 नवां). — After 57^{ab}, Da D7 S read 58^{cd}. — d) G2 प्रवर्तते (for प्रपद्यते).

58 K3 om. (hapl.) 58^{ab}. V1 reads 58^{ab} on

C. 12. 480
B. 12. 15. 57
K. 12. 15. 57

एवं जीवः शरीराणि तानि तानि प्रपद्यते ॥ ५७
देहान्पुराणानुत्सृज्य नवान्संप्रतिपद्यते ।
एवं मृत्युमुखं प्राहुर्ये जनास्तत्त्वदर्शिनः ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशंपायन उवाच ।
अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
धैर्यमास्थाय तेजस्वी ज्येष्ठं भ्रातरमब्रवीत् ॥ १
राजन्विदितधर्मोऽसि न तेऽस्त्यविदितं भुवि ।
उपशिक्षाम ते वृत्तं सदैव न च शक्नुमः ॥ २
न वक्ष्यामि न वक्ष्यामीत्येवं मे मनसि स्थितम् ।
अतिदुःखात्तु वक्ष्यामि तन्निबोध जनाधिप ॥ ३
भवतस्तु प्रमोहेन सर्वं संशयितं कृतम् ।
विक्लवत्वं च नः प्राप्तमबलत्वं तथैव च ॥ ४
कथं हि राजा लोकस्य सर्वशास्त्रविशारदः ।
मोहमापद्यते दैन्याद्यथा कुपुरुषस्तथा ॥ ५
आगतिश्च गतिश्चैव लोकस्य विदिता तव ।
आयत्यां च तदात्वे च न तेऽस्त्यविदितं प्रभो ॥ ६
एवं गते महाराज राज्यं प्रति जनाधिप ।

marg. — a) K1 देहं पुराणमुत्सृज्य; D7 S देहानुत्सृज्य ते (D7 T G1. 3. 4 °जते) राजन्. — b) D7 T G प्रतिपत्स्यति (G2 °त्स्यंति) चापरान्; M प्रपद्यंति (M2 °द्यति) चराचराः (M2. 4 °रान्). — Da D7 S read 58cd after 57ab. — c) K1. 4 D4 मृत्युं (for मृत्यु-). K2. 4 D1 -मुखे प्राहुर्; B4 Dn D2. 3. 5. 6 -मुखान्याहुर्; Da D7 S -पथं प्राहुर्. — d) K5 Dn जना ये (by transp.).

Colophon. — *Sub-parvan :* K V1 B Da Dn1 D1–7 G1. 2 M राजधर्म. — *Adhy. name :* Dn1 पुनरर्जुनवाक्यं; D7 T1 G2. 4 M1–3 अर्जुनवाक्यं (M2 °वचनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B2. 3 Da1 Dn D2. 7. 8 S 15 (as in text).

16

Ś1 is missing for this adhy. (cf. v.l. 12.1.1). With stanzas 8–26 of this adhy., cf. B. 14. 12. 1–16.

1 D8 om. the ref. — b) K1 D1 [ऽ]भ्यमर्षणः; K4 [ऽ]तिमर्षणः; K5 ह्यमर्षणः; B1 D6 [ऽ]त्यमर्षितः; Ca as in text. — c) K1. 2. 4 आलंब्य; D1 आलंभ्य (for आस्थाय). D7 S तं ज्येष्ठं (for तेजस्वी). — d) S भ्राता (M2 वीरं) (for ज्येष्ठं).

2 Before 2, B2 ins. भीमसेन उवाच. — a) T1 -धर्मासि. — b) K5 Dn क्वचित् (for भुवि). — c) K1-B5 Dn1 D4 उपशिक्षामहे; Da1 उपशिष्याम ते; D7 वयं शिक्षाम ते. K1 D4 त्वत्तः; K4 D2. 3. 5. 6 वृत्तिं (for वृत्तं). — d) B1 सदैवं; D4 सदेव. K2. 4 B6. 5 Da M4 च न (by transp.). V1 सदैव विगतक्लमः; D7 T G M2 सर्वे चैव न शक्नुमः

3 b) G1 (with hiatus) om. इति. B4 Dn1 D2. 3. 5. 6 मनसि मे (by transp.). — c) D4 अवि- (for अति-). — d) V1 D8 M2 नराधिप.

4 a) K3 B Dn D2. 3. 5. 6 सं- (for तु). — b) M4 संशयितुं. T1 स्थितं. B2 Da सर्वे (Da2 °र्वं) संशयिता वयं. — c) D2. 3. 5. 6 सं- (for नः).

5 a) Da1 राज-. K1. 4 D1 लोकेषु. — b) K3 विहिशास्त्र- (sic). K1 D1 -विदां वरः; Da1 -विशारद (for -विशारदः). — c) K5 V1 B1. 4. 5 Dn2 D8 G1 आपद्यसे. Da D7 S धीमान् (for दैन्याद्). — d) K5 V1 B Dn D2. 3. 5–8 T G M2 कापुरुषस् (B4 °षास्). K4 यथोक्तपुरुषस्तथा.

6 a) K4. 5 B Dn D2. 3. 5. 6 G2 M2 अगतिश्च; K3 अगतिस्व-. Ca cites अगतिः. S (except G2) चापि (for चैव). D7 आगतश्च गतश्चापि. — b) B2 Da लोके च. K5 D4 विदिते; V1 विहिता; D7 विदितं. D8

हेतुमत्र प्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥ ७
द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा ।
परस्परं तयोर्जन्म निर्द्वंद्वं नोपलभ्यते ॥ ८
शारीराज्जायते व्याधिर्मानसो नात्र संशयः ।
मानसाज्जायते व्याधिः शारीर इति निश्चयः ॥ ९
शारीरमानसे दुःखे योऽतीते *अनुशोचति ।
दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ १०
शीतोष्णे चैव वायुश्च त्रयः शारीरजा गुणाः ।
तेषां गुणानां साम्यं च तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ॥ ११
तेषामन्यतमोत्सेके विधानमुपदिश्यते ।
उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णं प्रबाध्यते ॥ १२
सत्त्वं रजस्तमश्चैव मानसाः स्युस्त्रयो गुणाः ।

C. 12. 494
B. 12. 16. 13
K. 12. 16. 13

यथा (for तव). — ^{c}) Dn2 तदात्वेन; G1 तथात्वे च (for तदा°). Ca.v cite तदात्वे (as in text). — ^{d}) K3 D4 M विभो (for प्रभो).

7 G1 om. 7^{ab}. — ^{a}) B2.4 D2.3.5.6 कृते; B3 ज्ञाते; D7 गतो (for गते). — ^{b}) K1 पाहि (for प्रति). K2.4 D7 T G2–4 नराधिप (for जना°). — ^{c}) D7 S हेतुमात्रं तु वक्ष्यामि. — ^{d}) K2.3.5 D8 M2 तम् (for तद्).

8 = B. 14. 12. 1. — ^{a}) D7 G1 M2 विविधो (for द्वि°). — G1 om. (hapl.) 8^b—9^c. — ^{b}) D2 शरीरो. K4 मानवस्. — ^{d}) K1.2.4 V1 Da Dn2 D1.8 M2 निर्द्वंद्वो. T2 G2 M2.4 नोपपद्यते. T1 नैकमेवोपलभ्यते.

9 = (var.) B. 14. 12. 2. G1 om. 9^{abc} (cf. v. l. 8). — ^{a}) K4 V1 Bo Da1 D8 M2 शरीराज्; M1 शारीरं. — ^{c}) M2 मनसो (for मानसाज्). K1.2.4 चासौ; K5 B2–5 Dn D2.3.5.6.8 वापि; V1 Bo.1 Da M1–3 चापि (for व्याधिः).

10 With 10, cf. B. 12. 330. 9. — ^{a}) K3.5 D8 शारीरे; M2 शरीर- (for शारीर-). V1 B Dn D2.3.5.6 शारीरं मानसं दुःखं. — ^{b}) K1 योत्तीतो; K2.3 V1 B Dn D2.3.5.6 योतीतम्; Da1 यानीतो; Da2 यातीनो. K1.4.5 D1 चानु°; Da ह्यनु°; D4 S त्वनु°; D7 तं नु (for *अनु°). D8 योसीतेह्यनुशोचति. — ^{c}) Da दुःखे च. D2 लभ्यते. — ^{d}) G1 द्वावनंतौ. K3.5 Da Dn च विंदति (for प्रपद्यते).

11 = (var.) B. 14. 12. 3. — ^{a}) K4 D1.8 शीतोष्णं. — ^{b}) D8 साररजा. — K5 B Dn D1–3.5.6 S repeat 11^c–12^b (G1 11^c–12^d) after 13^{ab}. — ^{c}) V1 शाम्यं. K1.2.4.5 V1 B Dn1 D1–3.5.6 (all except K1.2, both times; Bo, second time) यत्; Da D7 S (both times) चेत् (for च). — ^{d}) D7 तमाहुः. B1 (both times) D6 (second time) सुस्थ-; D1 (first time) स्वप्न- (for स्वस्थ-).

12 12^{ab} = B. 14. 12. 5^{cd}. For repetition of 12^{ab} in T G2–4 M and of 12 in G1, cf. v. l. 11. — ^{a}) K3 °तमोत्सेको; K5 Dn (all first time) °तमोद्रेके; B1 (first time) °तमो लोके. Ca cites उत्सेके. — ^{b}) Da अनुदिश्यते; D1 (first time) उपसिध्यते; D8 G2 (both times) °इश्यते; T2 (both times) इदमुच्यते; M2 (second time) उपपद्यते; Cv as in text. — K1.2 D7 om. 12^c–13^b. — 12^{cd} = (var.) B. 14. 12. 4^{ab}. — ^{c}) K4 D2.3.5 T1 M वध्यते; G1 (second time) शम्यते (for बाध्यते). — ^{d}) V1 Bo–3.5 Da1 D1.2.6 T1 G M (G1 both times) प्रशाम्यति (for प्रबाध्यते) B4 T2 उष्णं शीतेन शाम्यति; Da2 सर्वेनोष्णं प्रशाम्यति. — After 12, T2 G1 M ins. (G1 and M repeating it after 13^{cd}; but G1, after previous repetition of 12^{cd}): D7, after 13:

18* उभाभ्यां वध्यते वायुर्विधानमिदमुच्यते ।

[D7 वध्यते; T2 (second time) G1 (both times) साध्यते (for वध्यते). T2 (first time) मोहाद्; D7 and T2 G1 M (all second time) मोहो (for वायुर्).]

— Thereafter, M1 reads 13^{cd}, followed by a repetition of 18*. On the other hand, K4 reads 14^{ab} after 12.

13 13^{ab} = (var.) B. 14. 12. 4^{cd}. K1.2 D7 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — ^{a}) K5 B1 Dn इति; T2 G1 चेति (for चैव). — ^{b}) Da (Da1 corrupt) त्रयः स्युर्मानसा; T त्रयो वै मानसा; G1 M2 त्रयः शारीरजा; M1.3.4 त्रयो मानसजा (for मानसाः स्युस्त्रयो). — After 13^{ab}, K5 V1 B Dn D1–3.5.6 S repeat 11^c–12^b (G1 11^c–12^d) (cf. v. l. 11). T2 ins. after the repetition of 12^{ab}:

19* रजसा शाम्यते सत्त्वं रजः सत्त्वेन शाम्यति ।

repeating thereafter 18* (cf. v. l. 12).

— 13^{cd} = (var.) B. 14. 12. 6^{ab}. T2 G1 om. 13^{cd}. For the transp. of 13^{cd} with the repetition of 18* in M, cf. v. l. 12. — ^{c}) V1 D7 T1 G2.4 M वध्यते; G3 वर्धते

C. 12. 495
B. 12. 16. 14
K. 12. 16. 14

हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते ॥ १३
कश्चित्सुखे वर्तमानो दुःखस्य स्मर्तुमिच्छति ।
कश्चिद्दुःखे वर्तमानः सुखस्य स्मर्तुमिच्छति ॥ १४
स त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी च सुखस्य च ।
न दुःखी सुखजातस्य न सुखी दुःखजस्य वा ॥ १५
स्मर्तुमर्हसि कौरव्य दिष्टं तु बलवत्तरम् ।
अथ वा ते स्वभावोऽयं येन पार्थिव कृष्यसे ॥ १६
दृष्ट्वा सभागतां कृष्णामेकवस्त्रां रजस्वलाम् ।
मिषतां पाण्डुपुत्राणां न तस्य स्मर्तुमर्हसि ॥ १७
प्रव्राजनं च नगरादजिनैश्च निवासनम् ।
महारण्यनिवासश्च न तस्य स्मर्तुमर्हसि ॥ १८
जटासुरात्परिक्लेशं चित्रसेनेन चाहवम् ।
सैन्धवाच्च परिक्लेशं कथं विस्मृतवानसि ।
पुनरज्ञातचर्यायां कीचकेन पदा वधम् ॥ १९
यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिंदम ।
मनसैकेन ते युद्धमिदं घोरमुपस्थितम् ॥ २०

(for बाध्यते). —^{d}) V1 D7 वध्यते; T1 G2. 4 M1–3 बध्यते; G3 वर्धते (for बाध्यते). — D7 reads and M repeats 18* after 13^{cd}, G1 after the repetition of 12^{cd} (cf. v. l. 12).

14 14^{ab} = B. 14. 12. 6^{ef}. K4 reads 14^{ab} after 12. —^{a}) G1 किंचित्- (for कश्चित्). —^{b}) K1. 4 D1 दुःखं संस्मर्तुम्. — K3 B4 Dn2 D4 G2 om. (hapl.) 14^{cd}. — 14^{cd} = B. 14. 12. 6^{cd}. —^{c}) G1 किंचिद्- (for कश्चिद्). —^{d}) Da अर्हति (for इच्छति).

15 15^{ab} = (var.) B. 14. 12. 7^{ab}. —^{a}) G2 सर्वं (for स त्वं). D1 दुःखे (for दुःखी). —^{b}) K1. 2. 4 D1 सु- (for the first च). B2 Da2 Dn D6 M वा (for the second च). — K1–4 D1. 4. 7 T1 G3 om. (hapl.) 15^{cd}. —^{c}) = B. 14. 12. 7^{c}. Dn2 न दुःख-; T2 G1. 2. 4 नादुःखी. K5 दुःखजातस्य; T2 G1 दुःखभाजस्यान्; G2. 4 M3. 4 दुःखभावस्य; M1. 2 सुखभावस्य. —^{d}) K D3 M सुखजस्य च (M1 वा). B0 च (for वा). T2 G1. 2. 4 ना(T2 न)सुखी च सुखस्य च (= 15^{b}).

16 ^{a}) K2. 4. 5 B0–2. 5 D3–5 इच्छसि; M2 अर्हति. —^{b}) K1. 2. 5 B1 Dn D1. 2. 4. 5. 8 दिष्टं हि; K4 V1 B3 दिष्टाच्च; B0. 5 दिष्टांतं; B2 दिष्टात्तु; B4 D3 दिष्टं न (for दिष्टं तु). K3 फलवत्तरं. Da दृष्ट्वा फलमनु- (Da2 °मनं)त्तरं. 16^{ab} = (var.) B. 14. 12. 8^{ab}. —^{d}) D7 T G पांडव (for पार्थिव). K5 V1 B0. 1. 3–5 Dn D6 क्लिश्यसे; D1 हृष्यसे; T1 G3. 4 तुष्यसे (for कृष्यसे). Da क्लिश्यसे येन पार्थिव.

17 = (var.) B. 14. 12. 8^{cdef}. —^{ab}) K3 D4 transp. सभागतां and रजस्वलां. D2 om. (hapl.) from स (in 17^{a}) up to निवास (in 18^{c}). Da1 स्वभागतं (sic). K1 एकवक्त्रां. —^{d}) K1 तस्यास्मर्तुम्; B4 D3. 5 तत्संस्मर्तुम्; D7 G1 तत्प्रस्मर्तुम्. K2–4 D4. 7. 8 T1 G2–4 इच्छसि (K4 °ति). — After 17, K1. 2. 4 D1 read 19^{ef}, followed by 20*.

18 = B. 14. 12. 9. D3 om. (hapl.) 18. Dn2 repeats 18^{ab} after 19^{ab}. D2 om. up to निवास (cf. v. l. 17). —^{a}) M1 प्रव्राजिनं. —^{b}) K1. 5 Da Dn D3. 5. 6 Ca च विवासनं; K3 D4 प्रतिवा°. —^{c}) D4 महारण्ये. D7 T1 G2–4 निवासं च. —^{d}) K2. 3 T1 G2–4 इच्छसि (for अर्हसि).

19 19^{abcd} = (var.) 14. 12. 10. —^{a}) K3 D4 परिक्लेशश्. —^{b}) B2 चित्रसेनस्य. Da1 Dn2 चावहं; G1 वासुखं (for चाहवम्). — After 19^{ab}, Dn2 repeats 18^{ab}. —^{c}) K3 D4 सु-; V1 तु; D7 हि (for च). — K1. 2. 4 D1 read 19^{ef} (followed by 20*) after 17. — 19^{ef} = (var.) B. 14. 12. 11^{ab}. —^{e}) Da2 आज्ञात-. K1 -चर्यायाः. —^{f}) K1. 2 पदाहतं; K4 °हतं; V1 यदावधं; Dn2 (before corr.) पदावहं; D2. 4 पदा वधे. — After 19^{ef}, K V1 B Da Dn D1–6. 8 ins.:

20* द्रौपद्या राजपुत्र्याश्च कथं विस्मृतवानसि ।

[K1. 2. 4 Da तत्; K3 D4 त्वं (for च). V1 B D1. 3. 5. 6 तत्कथं विस्मृतो ह्यसि (for the post. half).]

— On the other hand, D7 S ins. after 19^{ef}:

21* बलवन्तो वयं राजन्देवैरपि सुदुर्जयाः ।
कथं भृत्यत्वमापन्ना विराटनगरे स्मर ।

20 = (var.) B 14. 12. 12. —^{a}) K1. 4 यश्च ते; B2 यत्र ते; D1 यत्कृते. T2 G1 भीष्मद्रोणाभ्यां. —^{b}) Da विशां पते (for अरिंदम). —^{c}) T G4 आत्मनैकेन; G3 मानसैकेन. K3. 5 Dn D4 तद्युद्धम् (Dn2 °ध्यम्); V1 B Da D2. 3. 5–7 S योद्धव्यं (for ते युद्धम्). —^{d}) V1 B D2. 3. 5–7 S तत्ते युद्धम् (for इदं घोरम्). B4 (marg.; also as in text) अवस्थितं.

यत्र नास्ति शरैः कार्यं न मित्रैर्न च बन्धुभिः ।
आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ २१
तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे प्राणान्यदि हि मोक्ष्यसे ।
अन्यं देहं समास्थाय पुनस्तेनैव योत्स्यसे ॥ २२
तस्मादद्यैव गन्तव्यं युद्धस्य भरतर्षभ ।
एतज्जित्वा महाराज कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ २३
एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम् ।
पितृपैतामहे वृत्ते शाधि राज्यं यथोचितम् ॥ २४
दिष्ट्या दुर्योधनः पापो निहतः सानुगो युधि ।
द्रौपद्याः केशपक्षस्य दिष्ट्या त्वं पदवीं गतः ॥ २५
यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ।
वयं ते किंकराः पार्थ वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ २६

C. 12. 510
B. 12. 16. 29
K. 12. 16. 29

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

21 = (var.) B. 14. 12. 14. K1. 2. 4 om. (hapl.) 21. V1 repeats 21 and cancels it. — a) D4 तत्र. D4. 7 T2 M नाभिसरैः; D8 भाविशरैः; T1 G2–4 नाभिधरैः (for नास्ति शरैः). — G2 om. 21cd.

22 a) = 23a; B. 14. 12. 15a. B2 यस्मिन्; D1 अस्मिन्. Da तस्मात्त्वं निर्जितो युद्धे. — b) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 6. 8 प्राणान्यदि वि-; D7 S त्वं प्राणान्यदि. K3 V1 B2 Da D6. 8 -मोक्षसे. — c) K4 Dn D6–8 T G1. 3. 4 अन्यदेहं. — d) K1 K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 M1. 3 ततस्तैरपि (M1. 3 °भि-); D7 T G M2. 4 ततस्तैरिह. K1 D1 युध्यते; K2. 4 युध्यसे; K3 योक्ष्यसे; B1. 5 योत्स्यासि; Dn2 D7 योत्स्यते (for योत्स्यसे). — Ca. b quote the following stanza (with commentary) after 22:

22* यो ज्ञनाढ्यः स पतितस्तदुच्छिष्टं यदल्पकम्
बह्वपथ्यं बलवतो न किंचित्त्रायते धनम् ।

23 23ab = (var.) B. 14. 12. 13ab. Da1 reads 23ab twice. — b) K1 बुध्यस्व; K2–5 V1 B Da Dn D1–3. 5. 6. 8 युध्य(Da °द्ध)स्व; D7 S युद्धाय (for युद्धस्य as in D4 only!). — After 23ab, N (except D7) Cv ins. (cf. B. 14. 12. 13cd, 15ab):

23* पारमव्यक्तरूपस्य व्यक्तं त्यक्त्वा स्वकर्मभिः ।
तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवस्थां गमिष्यसि ।

[(L. 1) K3–5 B Dn D2. 3. 5–7 परमव्यक्त-; Da मानसव्यक्त-. K2 -व्यक्तस्य; Cv (also as in text) -वर्मस्य (for -रूपस्य). K1. 2. 4 मोहं; D1 महं; D5 व्याप्तिं; Cv युक्तं (for व्यक्तं). K3 V1 B1 उक्त्वा; Da मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). — K1. 2. 4 D1 om. line 2. — (L. 2) Da corrupt; B4 (marg.; also as above) गमिष्यता.]

23cd = (var.) B. 14. 12. 15cd. — c) M4 एनं. K1. 2. 4 D1 कृत्वा (for जित्वा). D2. 3. 5 महाबाहो. — d) M1 भविष्यति.

24 = B. 14. 12. 16. — a) M1. 3 एनां. D8 बुद्धिर्. — b) D1. 6. 8 अगतिं (for आ°). — c) K1. 4 G2 °पैतामहं; D1 °पितामहं. K1. 4 D1 राज्यं; D7 T2 G1 धर्मे (for वृत्ते). — d) K1. 2. 4 D1 प्राप्तं (for राज्यं). K1. 2. 4 D1 कुलोचितं; T2 इतोर्जितं; G1 इतोचितं (for यथो°).

25 b) Da2 सानुजो. D6 यदि (for युधि). K3 D4 सानुगो (D4 °जो) निहतो युधि; D7 S निहतः (T2 G1 निर्जितः) सपदानुगः. — c) K3 B Da Dn D2–6 केशपाशस्य; D7 क्लेशपक्षस्य. — d) K1. 2. 4 D1 बंधो विनिर्गतः; V1 B Da1 D7 S ते पदवीं (G3 M1. 3 °वी-) गताः (G3 -इताः; M1. 3. 4 -गताः).

26 d) B1 केशवश्च महामतिः.

Colophon. — *Sub-parvan:* K V1 B Da Dn1 D1–7 T2 G1. 2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* Dn1 D7 T1 G4 भीमवाक्यं; M1–3 भीमसेनवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1. 3. 4 Da1 Dn2 D1. 2. 7. 8 S 16 (as in text). — *Śloka no.:* D8 27.

१७

C. 12. 511
B. 12. 17. 1
K. 12. 17. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

असंतोषः प्रमादश्च मदो रागोऽप्रशान्तता ।
बलं मोहोऽभिमानश्च उद्वेगश्चापि सर्वशः ॥ १
एभिः पाप्मभिराविष्टो राज्यं त्वमभिकाङ्क्षसि ।
निरामिषो विनिर्मुक्तः प्रशान्तः सुसुखी भव ॥ २
य इमामखिलां भूमिं शिष्यादेको महीपतिः
तस्याप्युदरमेवैकं किमिदं त्वं प्रशंससि ॥ ३
नाह्ना पूरयितुं शक्या न मासेन नरर्षभ ।
अपूर्यां पूरयन्निच्छामायुषापि न शक्नुयात् ॥ ४
यथेद्धः प्रज्वलत्यग्निरसमिद्धः प्रशाम्यति ।
अल्पाहारतया त्वग्निं शमयौदर्यमुत्थितम् ।
जयोदरं पृथिव्या ते श्रेयो निर्जितया जितम् ॥ ५
मानुषान्कामभोगांस्त्वमैश्वर्यं च प्रशंससि ।
अभोगिनोऽबलाश्चैव यान्ति स्थानमनुत्तमम् ॥ ६
योगक्षेमौ च राष्ट्रस्य धर्माधर्मौ त्वयि स्थितौ ।
मुच्यस्व महतो भारात्त्यागमेवाभिसंश्रय ॥ ७

17

Ś1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 D8 G1 om. the ref. — a) K8 प्रमोदश्च ; Da1 प्रसादश्च. — b) D7 मोदरागो. B1 D7 [ऽ]पशांतता ; Da [ऽ]प्रसन्नता. — cd) K1 तद्वेगश्. K3.5 B Dn D2-5.8 [अ]प्युद्वेगश्. K1.3 V1 B Dn D1.3.5 चैव (for चापि). D7 S अनुद्वेगश्च सर्वशः.

2 a) M4 पर्वभिर् (for पाप्मभिर्). D7 आविष्टे ; G2 आश्लिष्टो. — b) K2.4 D8 अभिकांक्षसे ; Da2 °कांक्ष्यसि ; G2 °कांक्षति. — c) B1.4 विनिर्युक्तः. — d) K2-4 B2 Da1 D2-5.7 स सुखी ; Da2 सुसुखी ; T2 G1 त्वं सुखी ; M2 सुसुखो. K8 D4 भवेत्. T1 G2-4 प्रशांतात्मा सुखी भव.

3 a) M1.2 उर्वीं (for भूमिं). — b) K3 शिश्याद् ; M2 शिष्याम् ; Ca. v as in text. — c) G1 [उ]दारम्. K5 V1 B Dn D2.3.5.6.8 एकं वै (D8 हि) ; T2 एषा हि.

4 Da2 om. 4a-5b. — a) V1 B D7 अह्ना ; Da1 अन्ना ; D8 अह्न (for नाह्ना). K1.2.4 V1 B Da1 D1-3.5 T2 G1.2 M2 शक्यं ; K3.5 Dn D6.7 T1 G3.4 M1.3 शक्यां ; text as in D4 M4. — b) K1 D1 परंतप (for नरर्षभ). K3.5 V1 B Dn D2.3.5-8 G1 न मासैर् (Dn2 न मांसैर् ; D8 न मांसै ; G1 मासेन) भरतर्षभ. — c) Dn2 G1 अपूर्णां ; D8 अपूर्णा ; Ca as in text. K1 पूरये त्रिष्णाम् ; Da1 पूरयन्नाशाम्. — d) Dn2 मनसापि न ; D1 आयुषा नैव ; G1 आयुषामपि (for आयुषापि न).

5 Da2 om. 5ab (cf. v. l. 4). — a) K4 यथेद्धिः ; B1 यथैधः ; D2.3.5 यथेष्टः ; D8 यथेंद्र ; T2 यदिद्धः ; M2 यथोर्ध्वं (for यथेद्धः). Ca cites इद्धः. T1 प्रज्वलन्नग्निः. — c) K1.4 [अ]प्यग्निं ; D7 [अ]ग्नित्वं ; T G2-4 M1.3.4 [अ]ग्निं त्वं ; G1 नित्यं (for त्वग्निं). Da1 अल्पाहारत्वयाग्नित्वं ; Da2 °हारतयाज्ञे त्वं ; M2 °हारं तथाग्नित्वं. — d) K1 द्वामय (sic) ; M1.3 शामय. V1 Bo.2-5 D2.3.5-7 T1 G2-4 M1.3.4 [औ]दरम् ; Dn1 [औ]दार्यम् ; Dn2 [ओ]दर्यम् ; T2 G1 [ओ]दरम् ; M2 [आ]दरम् (for [औ]दर्यम्). B1 शमयेदेवमुत्थितं ; Da शमयौदरमूर्छितं. — After 5cd, N (except D7 ; Ś1 missing) ins. :

24* आत्मोदरकृतेऽथाज्ञः करोति विघसं बहु ।

[Cf. 3. 2. 61ab. K8 D4 चाज्ञः ; K5 Dn D1.6.8 [ऽ]प्राज्ञः (for ऽथाज्ञः). Dn2 विविधं ; D1 विपसं ; D2.8 वैशसं ; D8 विषमं (for विघसं).]

— e) B1 ययोदरं ; T1 G2 जयोदारं. K2 पृथिव्यास् ; D7 पृथिव्यां. — f) Da1 om. (hapl.) तया जि. D7 S तया (for जितम्).

6 a) K1.4 D1 मानुष्यान्. Da च (for त्वं). — c) K4 अमोघिनो (for अभोगिनो). D1 T2 G1 [ऽ]बलात्. S चापि (for चैव). — d) D1 याति ; M2.3 यात.

7 a) K2.5 B Da D3.5.7.8 T1 M1.3 योगः क्षेमश्च ; V1 Dn2 योगक्षेमस्य ; Dn1 D2 T2 G1.2 योगक्षेमश्च ; M2.4 °क्षेमं च. Ca cites योगः and क्षेमः. V1 B Dn1 D2.3.5.6 राज्यस्य ; Da राज्यं च. — b) D7 T1 G1.3.4 श्रितौ (G1 also as in text) ; G2 श्रुतौ (for

एकोदरकृते व्याघ्रः करोति विघसं बहु ।
तमन्येऽप्युपजीवन्ति मन्दवेगंचरा मृगाः ॥ ८
विषयान्प्रतिसंहृत्य संन्यासं कुरुते यतिः ।
न च तुष्यन्ति राजानः पश्य बुद्ध्यन्तरं यथा ॥ ९
पत्राहारैरश्मकुट्टैर्दन्तोलूखलिकैस्तथा ।
अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च तैरयं नरको जितः ॥ १०
यश्चेमां वसुधां कृत्स्नां प्रशासेदखिलां नृपः ।
तुल्याश्मकाञ्चनो यश्च स कृतार्थो न पार्थिवः ॥ ११

संकल्पेषु निरारम्भो निराशो निर्ममो भव ।
विशोकं स्थानमातिष्ठ इह चामुत्र चाव्ययम् ॥ १२
निरामिषा न शोचन्ति शोचसि त्वं किमामिषम् ।
परित्यज्यामिषं सर्वं मृषावादात्प्रमोक्ष्यसे ॥ १३
पन्थानौ पितृयानश्च देवयानश्च विश्रुतौ ।
ईजानाः पितृयानेन देवयानेन मोक्षिणः ॥ १४
तपसा ब्रह्मचर्येण स्वाध्यायेन च पाविताः ।
विमुच्य देहान्वै भान्ति मृत्योरविषयं गताः ॥ १५

C. 12. 526
B. 12. 17. 15
K. 12. 17. 16

स्थितौ). — c) D7 अप्यस्व (for मुच्यस्व). K1 भाग- ; K5 भोगान् ; D7 भारं ; M3 भारान् (for भारात्). — d) Da यागम् (for त्यागम्). Da2 संश्रम. — D5 om. (hapl.) from श्रय (in d) up to सं (in 9a).

8 D5 om. 8 (cf. v. l. 7). — a) B2 Da आत्मोदर-. K5 -कृतं ; D1 -वृको (for -कृते). B2 व्याघ्रं. — b) K1 विगसं ; K5 B1 D8 विषमं ; D1 विध्वसं ; D2. 3 Cv विशसं ; D6 वैशसं ; Ca विघसं (as in text). D7 S बहून्सत्त्वाञ्जिघांसति. — c) D8 तं कन्ये ; M1. 3 तानन्ये. — d) K1 मंदचानुगता ; K2. 4 मंदमनुगता ; K5 Dn D8 मंदा लोभवशा (D8 °वशी-) ; V1 B1–5 Da D2. 3. 6 मंदा लोभरता (V1 B5 Da °तरा) ; Bo मंदा वेगतरा ; D1 मंदवानुगता ; D4 M मंदलेपतरा (D4 °चरा) ; D7 T G मंदवेगतरा (for °वेगंचरा as in K3 only). K1. 2. 4 D1 वृकाः (for मृगाः).

9 D5 om. up to सं (in a) (cf. v. l. 7). — a) K1. 2. 4 °संपद्य ; K3. 5 B Da Dn D1. 6. 8 °संगृह्य (B1 °सह्य) ; V1 °गृह्यैव ; D7 °संभृत्य. — b) K4 Dn2 स न्यासं ; D7 S Cnp संन्यासे. K1. 3 B2–5 Dn1 D6. 8 K3. 4 V1 B D2. 3. 5–8 यदि ; D7 मतिः ; S Cnp मतिं (for यतिः). — c) K2. 4 न तु ; Da नव ; D1 तत्र (for न च). V1 Bo. 1. 4. 5 Dn2 D2. 3. 5. 6 Da द्विष्यंति (for तुष्यन्ति). — d) T1 G3. 4 रं ; Cv as in text. Ca cites वृद्ध्यांतरं.

10 a) Da2 यताहारैर् ; D8 यंत्राहारैर्. Da अश्मकदैर् ; D1 अश्मकुंदैर् ; D6 असकुट्टैर् ; D8 रथ्यकुट्टैर्. — b) K3 D4 °खलिभिस् ; V1 Bo Dn2 G1 °खलकैस् ; G2 °खलिखैस्. — c) K1 अभक्षैर् ; Da2 अ- M3 अट्टक्षैर्.

11 a) K5 D8 यस्त्विमां ; B2 Da यश्चैनाम् ; D4 याश्चेमां. B2 अवनिं ; Da1 अवनं ; Da2 अवनीं ; D7. 8 S पृथिवीं (for वसुधां). G2 सर्वां (for कृत्स्नां). — b) K1. 2. 4 D1. 4 प्रशिष्याद्. Da1 अखिलं. — c) Da1 तुलाश्म- ; D8 तुल्यास्म- ; M4 तुल्याश्च. B4 (marg. ; also as in text) यस्य. — d) G1 सुतानर्थान्स (for स कृतार्थो न).

12 a) D1 सकर्मल्पेषु (corrupt) ; M2 निःसंकल्पो. B1 निरालंभो. — b) T2 निराशी ; G1. 2 M निराशीर् (for निराशो). B1 भवेत्. — c) K4 विशोके ; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 अशोकं ; T G4 विशोक- ; G3 विशोकः. K1. 2. 4 D1 स्थानमाविश्य ; V1 Bo. 3–5 Dn1 D2. 3. 5 °मातिष्ठन् ; G3 सुमनातिष्ठ.

13 a) V1 Bo–2. 5 Da निरामिषं ; B4 (before corr.) °मिषान् ; D2 °मिष्य. — b) Bo. 5 त्वं शोचसि (by transp.). D7 S शोचंति त्वामिषै(G1 °है)षिणः. — c) Da1 °त्यज्याशिखं ; Da2 °त्यज्यासिषं ; D1 °त्याज्यामिषं ; D8 °त्याज्यमिमं. — d) K5 Bo प्रमोक्षसे ; B2 Da विमोक्षसे ; D7 T G M1. 3 प्रमुच्यसे (D7 G2 °ते).

14 a) Da पंथानो ; D1 पार्थानो ; D4 पथाणो (for पन्थानौ). D4 M पितृयाणश्च (M2 °णं च). — b) M2 देवयानं च. M न (M2 नः) श्रुतौ. — c) K D1. 4. 8 राजानः ; V1 G1 ईजानः ; Ca as in text. M1. 3. 4 पितृयाणेन. — d) D7 मोक्षिताः.

15 b) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 महर्षयः ; D7 च पालिताः ; T G च भाविताः (T2 G1 °ताम्). — c) M2 विमुक्त- (for °च्य). K5 Dn D8 देहांस्ते. K3. 5 Dn D3–5. 7. 8 T G2–4 यांति ; G1 ह्यस्मिन् (for भान्ति). — d) G1 न विषयं.

16 a) K1 अमिषां ; Cv as in text. K3 D4 च धनं ; Dn2 विषयं ; D1 बंधनो ; D8 तु धनं (for बन्धनं). B2 Da प्रोक्तं (for लोके). — b) B1 धर्मे हेतुं ; B2 Da कर्म चोक्तं ; Dn2 धर्मे भोक्तुं ; D7 कर्म भोक्तं ;

C. 12. 529
B. 12. 17. 17
K. 12. 17. 17

आमिषं बन्धनं लोके कर्मेहोक्तं तथामिषम् ।
ताभ्यां विमुक्तः पाशाभ्यां पदमाप्नोति तत्परम् ॥ १६
अपि गाथामिमां गीतां जनकेन वदन्त्युत ।
निर्द्वंद्वेन विमुक्तेन मोक्षं समनुपश्यता ॥ १७
अनन्तं बत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किंचन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किंचन ॥ १८
प्रज्ञाप्रासादमारुह्य नशोच्याञ्शोचतो जनान् ।
जगतीस्थानिवाद्रिस्थो मन्दबुद्धीनवेक्षते ॥ १९
दृश्यं पश्यति यः पश्यन्स चक्षुष्मान्स बुद्धिमान् ।
अज्ञातानां च विज्ञानात्संबोधाद्बुद्धिरुच्यते ॥ २०
यस्तु वाचं विजानाति बहुमानमियात्स वै ।
ब्रह्मभावप्रसूतानां वैद्यानां भावितात्मनाम् ॥ २१
यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २२
ते जनानां गतिं यान्ति नाविद्वांसोऽल्पचेतसः ।
नाबुद्धयो नातपसः सर्वं बुद्धौ प्रतिष्ठितम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

G1 कर्मे भोक्तं (for कर्मेहोक्तं). B1 तथा विधिं; Da निरामिषं; G2 यथामिषं. — c) M2 आभ्यां. G2 विमुक्त-; M2 विरक्तः. K3 शापाभ्यां; K5 V1 Bo. 1. 3. 4 (marg. also as in text). 5 Dn D1. 8 S पापाभ्यां. — d) M2 परम्. K1 D1 आप्नुहि. D8 तत्परां; M2 तत्पदं.

17 a) K3 अतिगाथाम्; Da अपि शाखाम्; D7 अविगाढाम्; G1 अथ गाथाम् (for अपि गाथाम्). K5 Dn D6 पुरा (for इमां). — b) K1 D4 वदस्युत; D8 विदंत्युत. — c) T2 वियुक्तेन; G1 नियुक्तेन (for विमु°). — d) K4 D8 °पश्यतां; B2 °वर्तता; D4 °पश्यत.

18 = (var.) B. 12. 178. 2; 276. 4. Cf. Mahājanakajātaka (539), Gāthā 125; Dhammapada 200; Uttarādhyayana S. 9. 14. — a) K1. 4 D1 वित्तं मे (by transp.); D8 मे चित्रं. — K2 om. (hapl.) 18^{cd}. — c) K4 D2. 3. 5 प्रदग्धायां (for प्रदीप्तायां). — d) Dn2 दहति. D7 S दह्यते मे न किंचन.

19 = (var.) B. 12. 151. 11; cf. 3. 198. 93^{abcd}. Yogasūtrabhāṣya on 1. 47; Ahirbudhnyasaṁhitā 15. 71^{cd}–72^{ab}. Cf. Mahāvagga I, 5. 7; Dhammapada 28; Milinda (Trenckner) 387. — a) K5 V1 Da1 Dn ·प्रसादम्. — b) K1 M2. 4 अशोचन्; K2 V1 B2 D3. 5 अशोच्यः; K4 D1 अशोच्या; K5 D4. 8 नशोच्यः; Bo. 1. 3–5 D2. 6 अशोच्याञ्; Dn2 अशोच्याच्; D7 T2 G1 न शोचेच्; T1 G2–4 M1. 3 नशोचञ् (for नशोच्याञ्). K1. 3. 4 V1 Dn1 D3. 5 शोचते; D8 शोचयेञ्. — B1 D2 om. (hapl.) 19^{c}–20^{b}. — c) K4 जगति-; Ca जगती- (as in text). G1 जगतिस्थोथ वाद्रिस्थो. — d) D7 अवेक्ष्यते; G4 अपेक्षते. K1 मंदबुद्धी न चेक्षते; K2 °द्धिनें वेक्ष्यते; K3 Da2 Dn1 D3. 5. 8 °द्धिनें चेक्षते; K4 °द्धीनवक्ष्यसे; K5 B3. 5 °द्धिनें वेक्षते.

20 B1 D2 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — a) V1 Bo. 2–5 D3. 5. 6 पश्यन्; Da Ca पश्यं (for दृश्यं). V1 Bo. 5 Da D3. 5 M4 पश्यं (for पश्यन्). — b) Da Dn2 चक्षुष्मान्न स (Da1 °ष्मान्सम-; Da2 °ष्मात्तत्स) बु°. — c) K1. 4 अज्ञानानां; Dn1 अज्ञानान्न (for अज्ञातानां). V1 Da D6 तु (for च). Da2 विना ज्ञानात् (hypermetric); D4 विज्ञाता (for विज्ञानात्). D7 S न (G1 आ-) पाठाद् (for संबोधाद्).

21 a) Dn2 यस्तु चैवं; D7 T G यस्तु मानं; M यस्त्वात्मानं. V1 चैतां; B4 (marg.; also as in text) तासं (for वाचं). — b) D5 सखे (for स वै). — c) D7 ब्रह्महा च; G2–4 ब्रह्मभावे; M1. 3 °भावः. K3. Dn ·प्रपन्नानां; D7 S Cv ·प्रभूतानां. — d) B1 D1 विद्यानां; D4 G1 वेद्यानां; D8 वेदानां; M1. 3 वैश्यानां; Ca as in text.

22 = 6. 35. 30. Cv cites 22^{ab} as in text. — a) V1 यथा (for यदा). V1 भूतं (for भूत-). — c) Da स (for च).

23 a) G1 यस्ता (for यान्ति). — b) Dn2 D1 न विद्वांसो; D8 नाविद्वांस्ते. Da [ऽ]ल्पबुद्धयः; Dn D2. 3. 5 [ऽ]ल्पचेतनाः; D6 °वेधसः; T2 G2 विचेतसः. — c) Da नामतयः (for नातपसः). V1 नाविद्वांसोप्यन्यचेतसः (hypermetric).

Colophon. — *Sub-parvan:* K V1 B Dn D1–7 T2 G1. 2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* K5 Dn1 G2 M युधिष्ठिरवाक्यं; T1 G4 M1. 2 युधिष्ठिरवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B4 Da1 Dn D2. 7. 8 T G M2–4 17 (as in text); M1 (erroneously) 7. — *Śloka no.:* D8 24.

१८

वैशंपायन उवाच ।

तूष्णींभूतं तु राजानं पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ।
संतप्तः शोकदुःखाभ्यां राज्ञो वाक्शल्यपीडितः ॥ १
कथयन्ति पुरावृत्तमितिहासमिमं जनाः ।
विदेहराज्ञः संवादं भार्यया सह भारत ॥ २
उत्सृज्य राज्यं भैक्षार्थं कृतबुद्धिं जनेश्वरम् ।
विदेहराजं महिषी दुःखिता प्रत्यभाषत ॥ ३
धनान्यपत्यं मित्राणि रत्नानि विविधानि च ।
पन्थानं पावनं हित्वा जनको मौण्ड्यमास्थितः ॥ ४
तं ददर्श प्रिया भार्या भैक्ष्यवृत्तिमकिंचनम् ।
धानामुष्टिमुपासीनं निरीहं गतमत्सरम् ॥ ५
तमुवाच समागम्य भर्तारमकुतोभयम् ।
क्रुद्धा मनस्विनी भार्या विविक्ते हेतुमद्वचः ॥ ६
कथमुत्सृज्य राज्यं स्वं धनधान्यसमाचितम् ।
कापालीं वृत्तिमास्थाय धानामुष्टिर्वनेऽचरः ॥ ७
प्रतिज्ञा तेऽन्यथा राजन्विचेष्टा चान्यथा तव ।

C. 12. 542
B. 12. 18. 8
K. 12. 18. 8

18

Ś1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 D4. 6. 8 om. the ref. — a) D4 तूष्णीभूतं. Bo. 5 च (for तु). — c) K1 संततो; B2 Da M2 संतप्तं. K1. 2. 4 Bo. 1. 3. 4 D1–3. 5 दुःखशोकाभ्यां; B2 Da शोक-मन्युभ्यां. — d) K1 G3 राज्ञां; K3. 5 B4 D8 G1 राज-; K4 V1 Bo. 5 Da T1 G4 राज्ञा (for राज्ञो). B3 (marg.; also as in text) वैक्लव्य-; Da1 वात्सल्य-; D1 वा शल्य- (for वाक्शल्य-). D8 -ताडितः. B2 कुंती-पुत्रं युधिष्ठिरं.

2 Before 2, K1. 4. 5 B Dn D2–6 T G1. 3. 4 ins. अर्जुन उवाच. — c) K4 विदेहे (for °ह-). K2 D3. 5 -राज- (for -राज्ञः). — d) D8 शौर्यया (for भार्यया).

3 a) D6 राज्यमुत्सृज्य (by transp.); T1 उत्सृज्य राष्ट्रं. K1 ऐश्वर्यं; K2. 4 D6 भैक्ष्यार्थं (K4 °र्थं-); B1. 3–5 D2. 3. 5 भिक्षार्थं; Da भैक्षाय; D1 भैक्ष्यर्थी; D4 T G1 M भैक्षार्थे (for भैक्षार्थं). — b) K1. 4 D1 भूत-बुद्धिं. K5 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 नरेश्वरं (for जने°). — c) K2. 3. 5 B1. 3–5 Dn D1–3. 5. 7. 8 T2 G1. 2 M -राज- (for -राजं). G1 -महिषीं. — d) K4 प्रतिभाषत; K5 V1 Dn D6. 8 व्यद°; Cnp as in text.

4 a) K1 धानान्यपातिं; D8 धनान्यसत्यं; G1. 3 धन्यान्यपत्य- (G3 °त्यं). K5 Dn2 दाराश्च; B Dn1 D2. 3. 5. 6 दारांश्च; D8 दमाश्च (for मित्राणि). — c) D7 पाद्यानं; T2 G1 प्रजानां (for पन्थानं). K5 B Dn D5 पावकं; D7 T2 G1 पालनं (for पावनं). Ca cites पापकं. K3 D4 त्यक्त्वा (for हित्वा). — d) D7 S जनकं. K1 D4 मौंढ्यम्; K2–5 V1 B Da2 Dn D1–3. 5–7 T G2–4 M2 मौढ्यम्; Da1 मोंढ्यम्; D8 रौद्रम्. Da D7 S आस्थितं.

5 a) Da ददर्श तं (by transp). G1 तदा (for प्रिया). — B1 om. (hapl.) 5b–6c. — b) D1 G2. 4 M भैक्षवृत्तिम् (G1 °त्तम्). — G1 om. (hapl.) 5c. — c) T2 धान्यमुष्टिम्. Ca cites धाना. K3 D4 उदा-सीनं (for उपा°). — d) Da1 निरहं; G1 नीरदं; Ca निरीहं (as in text). V1 Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6 T2 G1 वीतमत्सरं.

6 B1 om. 6abc (cf. v. l. 5). — a) K B2–5 D1. 8 समागत्य; D7 समुपागम्य (hypermetric); G1 तदागम्य. — c) D6 तपस्विनी. — d) Da1 विवक्ते; D7 विमुक्ते. Da देहमद्वच (sic).

7 Before 7, V1 Da ins. भा(Da2 ना)र्योवाच. — a) K1 राज्यस्वं; Da1 राज्यत्वं. Dn2 D6 M2 त्वं; D2 om. स्वं; G1 तु (for स्वं). — b) K2. 3. 5 B1 Da Dn D4. 6. 8 -समन्वितं; Bo. 3–5 -समाहितं; G2 -सम-न्वितः. — c) Da1 कापाली-; Da2 कपालि-. — d) K1 धान्यमुष्टि-; K2. 4 B1 धानामुष्टि-; K5 D8 धानावृत्तिर्; D7 S धाना(G3 °न्य)मुष्टिम् (for धानामुष्टिर्). K1 D1 रतोसि वै; K2 -रतोवरं; K4 -रतेवरः; V1 Bo–2. 5 मतो वरः; B3. 4 Dn D2. 3. 5. 6 न ते वरः (D3 °रा); D7 S उपाससे; D8 वचेनरः (by metathesis).

8 a) G1 सा (for ते). Da D7 T G M2 वृथा (for ऽन्यथा). — b) B2 Da च वृथा; D6. 8 नान्यथा; D7 स्वान्यथा; M1. 3 वान्यथा (for चा°). K2. 4 तथा; M2 नृप (for तव). — c) V1 उत्सृज्यं (for °ज्य). D7 S राज्यं महत् (D7 मम) समुत्सृज्य. — d) D1 स्वमे

C. 12. 542
B. 12. 18. 8
K. 12. 18. 8

यद्राज्यं महदुत्सृज्य स्वल्पे तुष्यसि पार्थिव ॥ ८
नैतेनातिथयो राजन्देवर्षिपितरस्तथा ।
शक्यमद्य त्वया भर्तुं मोघस्तेऽयं परिश्रमः ॥ ९
देवतातिथिभिश्चैव पितृभिश्चैव पार्थिव ।
सर्वैरेतैः परित्यक्तः परिव्रजसि निष्क्रियः ॥ १०
यस्त्वं त्रैविद्यवृद्धानां ब्राह्मणानां सहस्रशः ।
भर्ता भूत्वा च लोकस्य सोऽद्यान्यैर्भृतिमिच्छसि ॥ ११
श्रियं हित्वा प्रदीप्तां त्वं श्ववत्संप्रति वीक्ष्यसे ।
अपुत्रा जननी तेऽद्य कौसल्या चापतिस्त्वया ॥ १२
अशीतिर्धर्मकामास्त्वां क्षत्रियाः पर्युपासते ।
त्वदाशामभिकाङ्क्षन्त्यः कृपणाः फलहेतुकाः ॥ १३
ताश्च त्वं विफलाः कुर्वन्कांल्लोकान्नु गमिष्यसि ।
राजन्संशयिते मोक्षे परतन्त्रेषु देहिषु ॥ १४
नैव तेऽस्ति परो लोको नापरः पापकर्मणः ।
धर्म्यान्दारान्परित्यज्य यस्त्वमिच्छसि जीवितुम् १५
स्रजो गन्धानलंकारान्वासांसि विविधानि च ।
किमर्थमभिसंत्यज्य परिव्रजसि निष्क्रियः ॥ १६
निपानं सर्वभूतानां भूत्वा त्वं पावनं महत् ।
आढ्यो वनस्पतिर्भूत्वा सोऽद्यान्यान्पर्युपाससे ॥ १७
खादन्ति हस्तिनं न्यासे क्रव्यादा बहवोऽप्युत ।

(for स्वल्पे). K3–5 V1 B3. 4 Dn D2. 6. 8 T1 M1. 3. 4 लुभ्यसि; Bo बध्यसि; D1. 7 G3. 4 मुह्यसि; G1 लुध्यसि.

9 B1 D6 om. (hapl.) 9^{a}–10^{b}. — ^{a}) K5 D8 एतेन (for नैतेन). — ^{c}) K5 V1 B (B1 om.) Da Dn D2. 3. 5. 8 अद्य शक्यास् (Da2 °क्तास्; Dn2 °क्या); M1. 3. 4 शक्या ह्यद्य. G1 मया (for त्वया). D7 हर्तुं (for भर्तुं). — ^{d}) G1. 3 मोहस्.

10 B1 D6 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — After 10, V1 repeats 9^{c}–10^{b}, 9^{a}–9^{c} and 10^{d}, and cancels the same.

11 ^{a}) Da1 त्रिविधा- (for त्रैविद्य-). D1 -बुद्धानां; D6 -गृद्धानां. — ^{c}) D7 T G [अ]थ (for च). K3 लोकेस्य; D2. 3. 5 लोकानां. — ^{d}) K1. 2 D1 सोप्यन्यैर्; K4 सोप्यनैर्; K5 Dn सोद्य तैर्; V1 सोद्यां वै; D4 सोद्यातैर्; D8 सोध्वतैर्; T2 सोन्येभ्यो. K2. 4 D8 T G3. 4 M1 भूतिम्; K3 D4 वृत्तिम्; Ca भृतिम् (as in text). Da1 सोद्य नैनृतमिच्छसि.

12 ^{a}) K2. 4 [अ]ति-; D2. 3. 5 तु; Da D6. 7 S (except G2) [अ]द्य (for प्र-). D8 प्रदीप्तायां (for °प्तां त्वं). T1 G2–4 तां; G1 च (for त्वं). K1 Bo. 1. 3–5 D1 श्रियं दीप्तां तु (K1 च दीप्तां; D1 दीप्तां च) हित्वा त्वं. — ^{b}) K1 श्वावत्. K4 या प्रति-; D2. 3. 5 G3 सं(D2 स)परि- (for संप्रति). K3 B D1. 4. 6 वीक्षसे; Da1 वीक्षतः; S -पत्स्यसे (for वीक्ष्यसे). V1 शववत्प्रतिवीक्ष्यसे; D7 शववत्संप्रवत्स्यसे; D8 त्वं श्ववासं प्रतीक्षसे. — ^{c}) G1 अपुत्र-. M4 जनने. — ^{d}) K3–5 V1 B Da Dn1 D1–6. 8 कौशल्या. D7 S पातिता (for चापतिस्). Dn2 कौसल्या वा पतिव्रता.

13 ^{a}) K3. 5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D1–3. 5. 6. 8 असी च; B1 स्वामिनं; D4 आशीभिर्; D7 S आश्रिता (for अशीतिर्). K3 D4. 8 धर्मकामाभ्यां (D8 °स्त्वं). — D8 om. (hapl.) 13^{c}–17^{d}. — ^{c}) All MSS. (except D4; D8 om.) °काङ्क्षतः. — ^{d}) D4 फलहेतवः; M °हैतुकाः; Ca as in text.

14 D8 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) K V1 B2. 3. 5 Dn D3. 5–7 S तांश्च त्वं; Bo. 1. 4 तांस्त्वं च; Da तास्त्वेन; D1 तां च त्वं; D2 तां च त्वं; text as in D4 only. K V1 B Da Dn1 D1. 3. 5–7 S विफलान्; Dn2 D2 विफलां; text as in D4 only. D7 T G कृत्वा (for कुर्वन्). — ^{b}) K1. 2. 4 D1. 7 T1 G2–4 M कान्नु लोकान्; K5 V1 Dn D2. 3. 5. 6 कं नु लोकं; Da किं तु लोकं. T2 G1 कान् लोकान्प्रतिपद्य(T2 °स्य)से. — ^{c}) K1. 4 संशयता. Da1 राजन्नन्नु संशयिते. — ^{d}) D7 भेदिषु (for देहिषु).

15 D8 om. 15 (cf. v. l. 13). — ^{a}) K3. 4 नैवं. Dn2 G3 तेस्तु. K4 Dn2 परे लोके. — ^{b}) G1 नापरं. — ^{c}) K2. 4 Da Dn2 D6 M2 धर्मान्.

16 D8 om. 16 (cf. v. l. 13). — ^{b}) D2. 3. 5 वस्त्राणि (for वासांसि). — ^{c}) D4 किं राज्यम् (for किमर्थम्). K3 D4 इति; T G अपि (for अभि-). — ^{d}) M2 निष्क्रयः.

17 D8 om. 17 (cf. v. l. 13). — ^{a}) G1 निवापनं तु भू°. Ca cites निपानं. — ^{b}) K1 भूता त्वं. K4 Da1 भूत्वा तं. — ^{c}) K2–5 D6 G1 M आद्यो; D7 आर्द्रो. K3 वाचस्पतिर्. T G2–4 आद्या(T2 आद्यो)वनिपतिर्भूत्वा. — ^{d}) K1 सोत्यातां; K5 Dn सोन्यांस्त्वं (Dn2 °स्तान्).

बहवः कृमयश्चैव किंपुनस्त्वामनर्थकम् ॥ १८
य इमां कुण्डिकां भिन्द्यात्रिविष्टब्धं च ते हरेत् ।
वासश्चापहरेत्तस्मिन्कथं ते मानसं भवेत् ॥ १९
यस्त्वयं सर्वमुत्सृज्य धानामुष्टिपरिग्रहः ।
यदानेन समं सर्वं किमिदं मम दीयते ।
धानामुष्टिरिहार्थश्चेत्प्रतिज्ञा ते विनश्यति ॥ २०
का वाहं तव को मे त्वं कोऽद्य ते मय्यनुग्रहः ।
प्रशाधि पृथिवीं राजन्यत्र तेऽनुग्रहो भवेत् ।
प्रासादं शयनं यानं वासांस्याभरणानि च ॥ २१
श्रिया निराशैरधनैस्त्यक्तमित्रैरकिंचनैः ।
सौखिकैः संभृतानर्थान्यः संत्यजसि किं नु तत् ॥ २२
योऽत्यन्तं प्रतिगृह्णीयाद्यश्च दद्यात्सदैव हि ।
तयोस्त्वमन्तरं विद्धि श्रेयांस्ताभ्यां क उच्यते ॥ २३
सदैव याचमानेषु सत्सु दम्भविवर्जिषु ।
एतेषु दक्षिणा दत्ता दावाग्नाविव दुर्हुतम् ॥ २४
जातवेदा यथा राजन्नादग्ध्वैवोपशाम्यति ।

C. 12. 560
B. 12. 18. 25
K. 12. 18. 26

K4 Da D1.7 पर्युपासते.

18 ^{a}) K1 हास्तिनां; D8 हंतिनं; G1 हास्तिनो. K4.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 Ca न्यासैः; D1 न्यासैं. — ^{b}) B1 द्रुतः; D8 [ऽ]च्युतः; M1.3 [ऽ]पि च; M2 [ऽ]च्युत. — ^{c}) K1.2.4 D1 क्रिमयो बहवश्; Bo Da बहवः क्रिमयश्.

19 ^{a}) T2 G1 इमां च (for य इमां). K1.2 हडकां; K3 कुड्डिकां; K4 हडिकां; Da कुडिकां; D1 कुंडकां; M1.3 कुंडितां. T2 G3-4 कुंडिकामात्रां (for °कां भिन्द्यात्). K4 भिंद्यां; Da1 भित्त्वा; Da2 D2 भिद्यात्; D1 भिद्यां; D7 मात्रा; T1 छिंद्यात्; G1.2 मात्रां (for भिन्द्यात्). — ^{b}) K1 D1 त्रियष्टिं चैव; K5 त्रिविष्टार्थं च; V1 त्रिविष्टत्वं च; Da त्रिविष्टब्धां च; D2.3.5.6 Cv त्रिविष्टत्वं च; D8 निविष्टार्थं च; G1 त्रिष्टस्थां च (submetric). K5 B4 Dn D1.8 यो (for ते). — ^{c}) V1 ग्रासश् (for वासश्). V1 B Dn D2.3.5.7 G2 [अ]पि हरेत्. Da वसवश्चापरेदेतत् (Da2 °हरेदेव).

20 B1 om. (hapl.) 20^{a}–21^{d}. — ^{a}) Da1 यस्य यं; Da2 D4 यः स्वयं. D7 T G यस्त्वं सर्वं समुत्सृज्य. — ^{b}) K1 Da D1.7 S धाना(G2.3 °न्य)मुष्टिरनु(T2 G1 °मुप)-ग्रहः; K2.4.5 V1 Bo.2–5 Dn D2.3.5–8 °मुष्टेरनुग्रहः; text as in K3 D4 only. — D8 om. (hapl.) 20^{c}–21^{b}. — ^{c}) K1 V1 Da1 S यद(M1.3 °द्य)नेन; K3 यथानेन; B4 (marg.; also as in text) दानेन नो; Dn2 D1 यद्दानेन. K1.4 तु ते सर्वे (K4 °र्वं); D6 समं पूर्वं; T G कृतं सर्वं (T2 G1 कर्म). — ^{d}) D7 S किमयं. K4 त्ववसीद्यते; V1 Bo.3–5 D2.3.5.6 ह्यवसीद्यसे; B2 अवसीदसे; Dn ह्यवसीयसे; D1 मम दीयसे; G1 मम हीयते. Da किमर्थमवसीद्यसे. — ^{e}) K2.3 B2-4 D3.5 धानामुष्टेर्; Dn2 धनामुष्टिर्; G2 धान्यमुष्टेर्. K1 D1 इहार्थे; M1.3 इहार्थ्यंश्. T2 च (for चेत्). — ^{d}) K1 प्रतिज्ञानं; K2.4 D1 °ज्ञातं. K1 विवक्षते; K2 विवक्ष्यति; K4 V1 Bo.2–5 Dn2 D3.5.6 विनंक्ष्यति; Da विनंक्ष(Da2 °क्ष्य)सि; Dn2 विनंक्षति; D1 निक्ष्यति (sic); D2 विनक्ष्यति; D7 S नशिष्यते.

21 B1 om. 21^{abcd}; D8 om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). — ^{a}) Dn1 D3.5 M1.3 च (for वा). — ^{b}) K5 V1 B Dn D2.3.5.6 कश्च; Da यदि (for कोऽद्य). K3 D4 [ऽ]नुग्रहो मयि (by transp.). — ^{c}) G1 प्रशासि. — ^{d}) K5 V1 Bo.4.5 Dn D6 G2 यदि; B2 अत्र; Da D2.3.5 तत्र (for यत्र). B2 Da मे (for ते), and महान् (for भवेत्). — ^{e}) K4 D1.6 प्रसादं; D4 प्रसादः; Da D7 T2 G1.3.4 M प्रासादे; G2 प्रसादे (for प्रासादं). Da तत्र (for यानं). — ^{f}) Dn2 वासाभ्याभरणानि च.

22 ^{ab}) D4 श्रियो; Cnp श्रियां. K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 विहीनैर्; D7 निधानैर्. B2 त्यक्तपुत्रैर्. K1.2.4 श्रिया निराशानधनांस्त्यक्तमित्रानकिंचनान्. — ^{c}) K1 सौक्षिकान्; K2.4 सौखिकान्; Da सौर्थिकैः; D1 सौख्यकैः; D7 सोधिकैः; D8 शोचितः; G1 सोखलैः; Cv सौष्टिकैः. K1 B5 (m as in text) D4 संभृतानर्थौ; B1 संभृतो नार्थौ; B4 संवृतानर्थान्; D7 S संभृतो योर्थः. — ^{d}) S न (T2 G1.2 स) (for यः). K2.3.5 V1 B (except Bo) Da Dn D1–3.5.6 M2 संत्यजति. B1 ततः; D7 तु तं; S (except M2) नु तं (for नु तत्).

23 ^{a}) D1 योन्यं तं; D8 योत्पन्नं; T2 G1 M4 योत्यर्थं; M2 यो नित्यं. — ^{b}) K4 यच्च. Da ह (for हि). — ^{d}) K2.4 श्रेयस्; T2 श्रेयो. D7 T1 G2–4 आभ्यां; T2 नाभ्यां (for ताभ्यां). K2 किमुच्यते.

24) K1 सत्स्वदंभ-; T1 G3.4 सत्सु संभ-; T2 G1.2 M1.3.4 सत्सु डंभ-; M2 डंभस्तंभ- (for सत्सु दम्भ-). K3.5 Dn D1–6 तथा दंभान्वितेषु च; B1 (through eye-wandering) नो वै तथा शाम्यति वै द्विजः (cf. 25^{d}).

C. 12. 560
B. 12. 18. 26
K. 12. 18. 26

सदैव याचमानो वै तथा शाम्यति न द्विजः ॥ २५
सतां च वेदा अन्नं च लोकेऽस्मिन्प्रकृतिर्ध्रुवा ।
न चेद्दाता भवेद्दाता कुतः स्युर्मोक्षकाङ्क्षिणः ॥ २६
अन्नाद्गृहस्था लोकेऽस्मिन्भिक्षवस्तत एव च ।
अन्नात्प्राणः प्रभवति अन्नदः प्राणदो भवेत् ॥ २७
गृहस्थेभ्योऽभिनिर्वृत्ता गृहस्थानेव संश्रिताः ।
प्रभवं च प्रतिष्ठां च दान्ता निन्दन्त आसते ॥ २८
त्यागान्न भिक्षुकं विद्यान्न मौण्ड्यान्न च याचनात् ।
ऋजुस्तु योऽर्थं त्यजति तं सुखं विद्धि भिक्षुकम् ॥ २९
असक्तः सक्तवद्गच्छन्निःसङ्गो मुक्तबन्धनः ।
समः शत्रौ च मित्रे च स वै मुक्तो महीपते ॥ ३०
परिव्रजन्ति दानार्थं मुण्डाः काषायवाससः ।

— c) K3 दक्षणा. K4 दत्त्वा; D8 दंता. — d) K1 ह्यनंताचवि- (sic); K2.4 D1 ह्यनन्नाविव; D6 दावाह्याविव. Ca cites दावाग्नौ. B5 Da दुर्लभं; T2 दुर्भृतं; G1 दुर्व्रतं; M1–3 दुर्हृतं.

25 ab) D8 यातवेदा. G1 यदा (for यथा). K3 राजन्नादग्ध्वैनोप°; Bo.2 राजन्नादग्धैवोप°; B1 राजन्मा दग्ध्वा चोप°; B3 (m as in text) राजन्नादंडे चोप°; D1 राजन्नादग्ध्वोचोप°; D4 राजन्नादग्धेनोप°; D7 राजन्नदग्धेनोप°; S राजन्नदग्ध्वा (T2 °न्नादग्ध्वा; G2 °न्नदग्ध्वै-; M1.3.4 °न्नदग्धे-; M2 °न्नजग्धे-) नोप°. — c) K1.2 D1 तथैव (for सदैव). D2 G1 याचमाने. K1.5 B3 Dn D8 G2 हि; D2.3 [ऽ]पि (for वै). — d) K1.4 D1 सदा (for तथा). K1.2.4 D1 T1 G2–4 नो; K5 Bo.1.3.5 Dn D2.3.5–7 M4 वै; B2 हि; M1.3 चेद् (for न). Da हि द्विजैः; M2 पार्थिवः (for न द्विजः). D7 T2 G1 न तथा शाम्यति द्विजः; D8 तथा शाम्यंति वैजं द्विजः (corrupt).

26 a) K3 D4 सत्यं (for सतां). V1 Dn1 D2.3.7 ह्यर्थं च; B Da D5.6 ह्यन्नं च. K5 D8 सतां वै ददतोन्नं च. — b) K1.3.4 D1.4 लोकेषु (for °स्मिन्). K1 D1 प्रकृतिध्रुवा; Da1 °तिर्ध्रुवः; Dn2 °तिर्नृप; D7 °तिर्ध्रुवं. Ca cites प्रकृतिः. — c) K1 V1 Bo D1 न चेत्तात; K2.4.5 B3–5 Dn1 D2.3.5–7 न चेद्राजा; Dn2 न वेत्सतां; D7 S अन्नदाता; D8 न चेत्सत्वां. B2 Da न चादाता. — d) K1 कुतस्तं; S कुशास्तं (for कुतः स्युर्). D1 corrupt.

27 K4 om. (hapl.) 27ab. — a) D2.3 गृहस्थाल्लु; M2.4 गृहस्थो. — b) Da D4 T2 तव; D1 तप; M2 तत्र (for तत). K1.2 D1 T2 हि; V1 Bo.1.3–5 D2.3.5 तु (for च). — c) D1 G1 प्राणाः. — d) K1 अन्नंदः. D1 प्रणदो; D8 प्रासदो.

28 a) K1.2.4 V1 Bo.2.3.5 D1–3.5.7 विनिर्वृत्ता; K5 [ऽ]पि निर्मुक्ता; B1.4 Dn D7 विनिर्मुक्ता; Da विनिर्भूत्वा; D7 *निर्वृत्ता; D8 [ऽ]पि निर्वृक्ता; T1 G3.4 M2 हि निर्वृत्ता; T2 ह्यनिर्वृत्ता; G2 [ऽ]प्यनि°. M1 [ऽ]भिनिर्विता (for ऽभिनिर्वृत्ता). — b) D7 S चाश्रिताः; D8 संमताः (for संश्रिताः). K2.4 D1 गृहस्थानेन (D1 °ने च) संस्थिताः. — c) B4 (m as in text) प्रभावं. — d) K5 D4 दीना; D7 T G2.3 ज्ञात्वा; D8 G1 दाता (for दान्ता). K1 निर्दंत; K2–5 Bo.1.3–5 Da Dn2 D2.3.5 विंदंत; Dn1 विंदंति; D1.6 G1 निंदत; D8 निर्वृत्त (for निन्दन्त).

29 a) D7 सत्यान्न; T2 G1 न्यायान्न; G2.4 M त्यागं न; G3 त्यजन्न (for त्यागान्न). Da1 भिक्षुकिं. D7 T1 G न विंदेद्भैक्षाशान्; T2 न विंदेद्भिक्षाशां; M न विंदेद्भिक्षाद्यान् (M2 °र्थान्) (for भिक्षुकं विद्यान्). K2.3.5 D8 Cv विंद्यान्; B4 विंदान् (for विद्यान्). — b) K2.3.5 Da Dn1 D4.7.8 T G M2 मौढ्या(G1 °ड्या)न्; Dn2 मौढ्यं (for मौण्ड्यान्). M1.3 याचनाः (for याचनात्). K1.4 न च मौढ्यान्न याच(K1 °द)-नात्; V1 B D1–3.5.6 न मुंडं न (D1 नैव मुंडं) च याचकं. — c) K1 योर्थी; K4 V1 Da2 D4.7 S योर्थास् (for योऽर्थं). — d) K5 Dn D2 न सुखं; Da1 सुखं तद्; D1 (om. तं) सुखं; D7 S तं मुक्तं (M1.3 तदुक्तं). Da1 विधि-; Da2 corrupt (for विद्धि). Da Dn1 D8 भैक्षकं; D7 हिक्षुकं.

30 a) Bo D8 अशक्तः; D7 असत्तत्. K2.5 D8 G2 शक्तवद्; G2 सद्भवद्. K1 V1 Dn1 D1 गच्छेन्; Da गच्छेद्. — b) Da विमुक्तो (for निःसङ्गो). G1 °बंधनात्. — c) = 6. 34. 18a. D7 समः पुत्रेष्वमित्रे च; S समः पुत्रे च शत्रौ (G1 ह्यमित्रे) च. — d) K1 D2 सर्वैर्मुक्तो; Bo.4 स विमुक्तो. B5 महीपतिः.

31 a) B1 परिव्रजंते; Da °व्रजति. K1 ह्यत्यंतं; K2.3 ह्यन्यर्थं; V1 [अ]नीहार्थं; Bo.3–5 D7 हीनार्थं; B1 Dn2 D1.3 हीनार्था; Da ये (Da1 जे) मुंडा; Dn1 दीनार्था; D4 धानार्थं; D7 ये नार्थं; T G2.4 M1–3 येनर्था; G1 ये न त्वां; G3 M4 येनर्थान् (for दानार्थं). — b) Da मंदाः; T2 G1 मुग्धाः. B1 काशाय-; Da1 कषाय-; D1 काक्षाय-. — c) K1 वृत्ता;

सिता बहुविधैः पाशैः संचिन्वन्तो वृथामिषम् ॥ ३१
त्रयीं च नाम वार्तां च त्यक्त्वा पुत्रांस्त्यजन्ति ये ।
त्रिविष्टब्धं च वासश्च प्रतिगृह्णन्त्यबुद्धयः ॥ ३२
अनिष्कषाये काषायमीहार्थमिति विद्धि तत् ।
धर्मध्वजानां मुण्डानां वृत्त्यर्थमिति मे मतिः ॥ ३३
काषायैरजिनैश्चीरैर्नग्नान्मुण्डाञ्जटाधरान् ।
बिभ्रत्साधून्महाराज जय लोकाञ्जितेन्द्रियः ॥ ३४
अग्न्याधेयानि गुर्वर्थान्क्रतून्सपशुदक्षिणान् ।
ददात्यहरहः पूर्वं को नु धर्मतरस्ततः ॥ ३५
तत्त्वज्ञो जनको राजा लोकेऽस्मिन्निति गीयते ।
सोऽप्यासीन्मोहसंपन्नो मा मोहवशमन्वगाः ॥ ३६
एवं धर्ममनुक्रान्तं सदा दानपरैर्नरैः ।
आनृशंस्यगुणोपेतैः कामक्रोधविवर्जिताः ॥ ३७
पालयन्तः प्रजाश्चैव दानमुत्तममास्थिताः ।
इष्टाँल्लोकानवाप्स्यामो ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ३८

C. 12. 574
B. 12. 18. 40
K. 12. 18. 40

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

K2.4 D1 वृता; V1 D6 चिता; D8 चित्वा; T2 सूता; G1 स्यूता; Cv सिता (as in text). — d) K4 D6.8 सचिन्वंतो; D7 T1 G2-4 विचि°. K1.2.4 D1 महीमिमां; D6 यथामिषं; D8 वृथाविषं; T2 वृषामिव.

32 a) K1.4 नाम च; G3 च मान- (for च नाम). D8 वा वार्तां (for वार्तां च). — b) K5 Dn D7 S व्रजंति; B1.4 त्यजंते; D1 स्वजंति; D8 नजंति (sic) (for त्यजन्ति). V1 ते (for ये). — c) K1 त्रियष्टिब्धं; K4 त्रियष्टध्वं; Dn2 त्रिविष्टध्वं; D1 त्रियष्टित्वं; D6 त्रिविष्टपं (for त्रिविष्टब्धं). D2.3 त्रिविष्टपत्वं (D2 °त्व-) वासश्च. — d) Da T2 G1 M परि- (for प्रति-).

33 a) K1.4 D4.7 T G M2 अनिष्कषायाः; V1 अनिज्यया ये; D1 अनिष्कषायो; D6.8 M4 °षाय; M1 °षायि-; M3 °षायी (for °षाये). K4 काषार्थम्; V1 काषायं; B2 कासायम्; D1 काषायी. — b) V1 हीनार्थम्; T G3.4 इहार्थम्. Dn2 इह; D8 प्रति (for इति). K3 D4 तान्; K5 B Dn D2.3.6.8 M1.3 तं; G1 M2 यत् (for तत्). Da corrupt. — K1.2 om. 33cd. — c) G1 मुक्तानां. — d) K3 D4 ईहार्थम्; V1 कृतार्थम्; B2.3.4 (m as in text) Dn1 D6.8 कृत्यार्थम्; Dn2 कृतार्थम्; M1.3 भृत्यर्थम् (for वृत्त्यर्थम्). V1 ये (for मे).

34 a) M2 कषायैर्; Cv as in text. K1 आजिनैश्; K4 अक्षिनैश्; Da रंजितैश्; G1 अजितैश्. G3 चीनैर्. — b) D1 नग्नान्मुंड-; D7 T2 G1.2 नानामुंडान्. V1 B D2.3.5 नग्ना मुंडा जटाधराः; M नग्नो मुंडस्तथा जटी. — c) D8 बिभ्रसत्वं; Cv °त्साधून् (as in text). — d) V1 B Da1 D2.3.5 जयेल्; Da2 जये; G2-4 यथा (for जय).

35 a) K1.2 अग्न्याधेयांश्च; K5 अग्निदेयानि; D8 अग्निं दे°. K1 B Da D5.6.8 गुर्वर्थं; D2.3 °र्थैः; T2 पर्वार्थान्. Dn2 अग्निदेवानि गुर्वानि; D1 corrupt; G1 अग्न्याधेयादिपर्वार्थान्. — b) K3 D4 च बहु-; K5 B4 D8 ह्यपि सु-; G1 सबहु- (for सपशु-). K2.4 -दीक्षितान्. — c) K1.2.4 D1 करोषि (for ददाति). D8 om. from हरहः up to एवं ध (in 37a). D1 M1.3 कुर्वन् (for पूर्वं). — d) K1 (before corr.).2.4.5 V1 B D2-5.7 T G1.2.4 M2.4 -रतस् (for -तरस्). Dn2 को नु धर्मस्ततस्तव.

36 D8 om. 36 (cf. v. l. 35). Before 36, K5 B Da Dn D2.3.5.6 ins. अर्जुन उवाच. — b) D1 इह (for इति). K3 D4 कथ्यते; T2 G1 M धीयते (for गीयते). — c) K1.2.4 सोथापि; K3 D4 स ह्यासीन्. K3 D4 मान- (for मोह-).

37 D8 om. एवं ध (cf. v. l. 35). — a) M4 एतं (for एवं). K1.2.4 D1 उपक्रांतः; K5 V1 B2 Da Dn2 D7 T1 G2-4 M अनुक्रांताः. T2 G1 एवं धर्मपराक्रांताः. — b) D4 सर्वं- (for सदा). K1.2.4 V1 Bo. 1.3-5 D1-3.5.6 -तपःपरैः; B2 Da Dn1 D7 S -तपःपराः; D8 -परंपरैः. — After 37ab, B2 Da read (for the first time) 38ab repeating it in its proper place. — c) V1 Dn2 आनृशंस-; Da1 D8 अनृशंस-. K5 Dn D8 -गुणोपेताः; V1 B Da D2.3.5-7 S -गुणैर्युक्ताः. — d) D7 S -राग- (for -क्रोध-). K1.4 D4 -विवर्जितैः.

38 B2 Da read 38ab (for the first time) after 37ab. — a) K5 V1 B (B2 both times) Da (both times) Dn D2.3.5-8 S प्रजानां पालने युक्ता. — b) D4 धनम्; D7 S दमम् (for दानम्). D8 उत्पत्यम् (sic). B2 (first time) दानयुक्तसमस्थिताः; B2 Da

१९

C. 12. 575
B. 12. 19. 1
K. 12. 19. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

वेदाहं तात शास्त्राणि अपराणि पराणि च ।
उभयं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ॥ १
आकुलानि च शास्त्राणि हेतुभिश्चित्रितानि च ।
निश्चयश्चैव यन्मात्रो वेदाहं तं यथाविधि ॥ २
त्वं तु केवलमस्त्रज्ञो वीरव्रतमनुष्ठितः ।
शास्त्रार्थं तत्त्वतो गन्तुं न समर्थः कथंचन ॥ ३
शास्त्रार्थसूक्ष्मदर्शी यो धर्मनिश्चयकोविदः ।
तेनाप्येवं न वाच्योऽहं यदि धर्मं प्रपश्यसि ॥ ४
भ्रातृसौहृदमास्थाय यदुक्तं वचनं त्वया ।
न्याय्यं युक्तं च कौन्तेय प्रीतोऽहं तेन तेऽर्जुन ॥ ५
युद्धधर्मेषु सर्वेषु क्रियाणां नैपुणेषु च ।

(all second time) ऋजवः सत्यवादिनः. — ^{c}) T1 G2–4 इष्ट्वा; G1 इष्ट्या (for इष्टान्). K1. 2. 4 D1 कामान्; T1 G लोकम् (for लोकान्). — After 38^c, K3–5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D1–3. 5. 6. 8 ins. :

25* गुरुवृद्धोपचायिनः ।
देवतातिथिभृत्यानां निर्वपन्तो यथाविधि ।
स्थानमिष्टमवाप्स्यामो·

[(L. 1) K3 Da D2 Ca -वृद्धाप-; K4 -वृद्धानु-. Dn2 D1. 6 -यायिनः; D8 -जायिनः. — (L. 2) K5 Dn D8 -भूतानां (for -भृत्यानां). Da निवपंतो. K3 यथाविधं; Bo Da1 D6 यथा विधिः.]

— ^{d}). K1 ब्रह्मण्यात्; K2 D8 ब्राह्मण्याः; V1 ब्रह्मणः; D1 ब्राह्मणः; D4 ब्रह्मण्यः.

Colophon. — *Sub-parvan :* K V1 B Da Dn2 D1–7 T2 G1. 2 M राजधर्म. — *Adhy. name :* K5 Dn D7 अर्जुनवाक्यं; T G4 अर्जुनवचनं; M1–3 जनकोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B3. 4 Da1 Dn1 D2. 7. 8 S 18 (as in text).

19

Ś1 is missing up to 8^c (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 D8 G2 om. the ref. — ^{a}) Da तानि; G1 तादृक् (for तात). — B1 om. (hapl.) 1^b–2^a. — ^{b}) K1–4 D1. 4. 8 पूर्वाणि च (for अपराणि). G1 च भारत; M3. 4 वराणि च (for पराणि च). — With 1^{cd}, cf. 3. 2. 70^{ab}; B. 12. 241. 1^{ab}; 242. 3^{ab}. — ^{c}) D1 चैव (for वेद-). — ^{d}) D1 त्यजंति; G1 लाभेति.

2 D8 om. hapl. 2^{ab}. B1 om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). — ^{a}) Da1 D1 अकुलानि; T1 G3. 4 अमूलानि; T2 G1. 2 आमूलानि. — ^{b}) K2. 3. 5 Da Dn D7 G2 चिंतितानि; D1 चि*ताति; D4 G1 चित्र°. V1 वै; M2 [उ]त (for च). — ^{e}) V1 Da1 चापि; B2 चादि; T G1. 2. 4 M चैष (for चैव). K1 यं मात्रो; K5 Dn योमुत्र; V1 B1–4 D2. 3. 5. 6. 8 यो मंत्रे; Bo मंत्रेण; B5 (marg.) यो वेदे; Da D1 यो मंत्रो; T2 यमत्रो (for यन्मात्रो).

3 ^{a}) B3 (marg.; also as in text) D8 केवलमंत्रज्ञो; D1 °लशास्त्रज्ञो; D7 S °लशास्त्रज्ञो. — ^{b}) K4 वीरवृत्तम्; G2 धीरव्रतम्; M4 वीरं व्रतम्. Da अनुष्ठिता; G2 अनुष्ठितं; G3 अधिष्ठितः; G4 अ*ष्ठितः. K3. 5 Dn D4. 8 वीरव्रतसमन्वितः. — ^{c}) K1 शास्त्रं तु; K2. 4 D1 शास्त्रं त्वं (for शास्त्रार्थं). K3 D8 कर्तुं; D2–5 ज्ञातुं (for गन्तुं). — ^{d}) V1 Bo. 3. 4 Da Dn D2. 3. 5 G2 असमर्थः.

4 ^{a}) Dn2 G1 शास्त्रार्थं. B3 (m as in text). 4 D2. 3. 5–7 S -तत्त्व- (for -सूक्ष्म-). Da2 -प्रदर्शी (hypermetric). D7 T1 G2–4 च (for यो). — ^{b}) M4 -निश्चल-. K1. 2. 4 D1 -कारकः (for -कोविदः). — ^{d}) G1 यश्च (for यदि). K5 B4 D1. 2. 7. 8 T2 G1. 2. 4 M1. 3. 4 प्रपश्यति; Da1 प्रशस्यसि (for प्रपश्यसि).

5 ^{a}) K1. 2. 4 D1 -सौहार्दम्. — ^{b}) B1 मया (for त्वया). — ^{c}) K1. 4 Bo D1. 7 S न्याय-; K8 D4 नीत्या. D2. 6 उक्तं (for युक्तं). — T2 G1 om. 5^d–6^e. — After 5, S (T2 G1 om.) ins. :

26* ममेश्वरसमं सत्त्वं ब्रह्मणा चैव यत्समम् ।
वासुदेवसमं चैव न भूतं न भविष्यति ।
तथा त्वं यौधमुख्येषु सत्त्वं परममुच्यते ।
बलमिन्द्रे च वायौ च बलं यच्च जनार्दने ।
तद्बलं भीमसेने च त्वयि चार्जुन विद्यते । [5]
त्वत्समश्चित्रयोधी च दूरपाती च पाण्डव ।
दिव्यास्त्रेण च संपन्नः को वान्यस्त्वत्समो नरः ।

[(L. 3) G2 M2–4 Cv तद्वत्त्वं (for तथा त्वं). G2 इष्यते; G4 उच्यसे; M1. 3. 4 इष्यसे. — (L. 6) G2 तत्समं (for त्वत्समश्). — (L. 7) M1. 3. 4 दिव्यास्त्रबलसं°).]

न त्वया सदृशः कश्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ६
धर्मसूक्ष्मं तु यद्वाक्यं तत्र दुष्प्रतरं त्वया ।
धनंजय न मे बुद्धिमभिशङ्कितुमर्हसि ॥ ७
युद्धशास्त्रविदेव त्वं न वृद्धाः सेवितास्त्वया ।
समासविस्तरविदां न तेषां वेत्सि निश्चयम् ॥ ८
तपस्त्यागो विधिरिति निश्चयस्तात धीमताम् ।
परं परं ज्याय एषां सैषा नैःश्रेयसी गतिः ॥ ९
न त्वेतन्मन्यसे पार्थ न ज्यायोऽस्ति धनादिति ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा नैतत्प्रधानतः ॥ १०
तपःस्वाध्यायशीला हि दृश्यन्ते धार्मिका जनाः ।
ऋषयस्तपसा युक्ता येषां लोकाः सनातनाः ॥ ११
अजातश्मश्रवो धीरास्तथान्ये वनवासिनः ।
अनन्ता अधना एव स्वाध्यायेन दिवं गताः ॥ १२
उत्तरेण तु पन्थानमार्या विषयनिग्रहात् ।
अबुद्धिजं तमस्त्यक्त्वा लोकांस्त्यागवतां गताः ॥१३
दक्षिणेन तु पन्थानं यं भास्वन्तं प्रपश्यसि ।
एते क्रियावतां लोका ये श्मशानानि भेजिरे ॥ १४
अनिर्देश्या गतिः सा तु यां प्रपश्यन्ति मोक्षिणः

C. 12. 589
B. 12. 19. 15
K. 12. 19. 19

6 G1 om. 6^{abc} (cf. v. l. 5). — a) D5 om. from धर्मेषु up to तु (in 7^{b}). Dn1 -कर्मेषु; Dn2 -कर्मसु (for -धर्मेषु). — b) K1. 2 D1 क्रियाया; K4 Bo. 1 Da D2. 3 क्रियायां. D1 नेगुणेषु; D4 नेपुंणिषु (sic). — d) D1 कश्चन (for विद्यते). T2 G1 त्वदन्येषु न विद्यते. — After 6, S ins.:

27* धार्मिकं धर्मयुक्तं च निःशेषं ज्ञायते मया ।

7 D5 om. up to तु (in b) (cf. v. l. 6). — a) D4 नु; G2 च (for तु). D7 S वाच्यं. K3 Bo. 1. 3–5 Da Dn D2. 3. 4. 6. 8 धर्म(Da1 °र्मे; Dn2 °र्म्ये)सूक्ष्मतरं वाच्यं (Dn2 °क्यं); V1 B2 धर्मे सूक्ष्मं तु (V1 न) यद्वाच्यं. — b) K1 corrupt; K2. 4 Da D1. 5 तत्तु; B2 तत्तद्; Cv तच्च. K5 दुःखतरं; Da2 दुष्यतरं; D1 दुःप्रभवं. D4 तद्धि दुःप्रतरं त्वया. Ca. v cite दुष्प्रतरं (as in text). — c) G1 बुद्धम्. — d) Bo D4 G1 M1. 3. 4 अति- (for अभि-). M2 -शासितुम्; M4 -शायितुम्.

8 a) M2. 4 शुद्ध- (for युद्ध-). — b) G1 तद् (for न). — c) K1. 4 D1 समासाद्; K2. 5 B Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 संक्षिप्त- (for समास-). K1. 4 D1 -विस्तराद्विद्यां; D8 -विस्तरान्वेदान्; M2 -विस्तारविदां. — Ś1 commences with 8^{d}. — d) K3 D1 निश्चयान्; T2 निर्णयं; G2 निश्चितं. V1 D8 तेषां वेत्सि न नि°.

9 b) Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6 त्वेष; B1 त्वेषु (for तात). B2 निश्चयोयं मतो मम. — c) Ś1 K2 D1 पूर्वं परं; K3. 5 B1. 2 Da Dn D8 S परस्परं. Dn2 D8 पावनं वा (for ज्याय एषां). Ś1 एषा; K2. 4 एष (for एषां). K1 एवं परंपरा प्राप्ता. — d) Ś1 सैषां; K3. 5 B Da Dn D2. 3. 5. 6 येषां; V1 D4. 8 एषा; D1 एष; D7 S इति (for सैषा). Ś1 नैःश्रीयसी; G1 नः श्रेयसी; some MSS. नैश्रे°. K2. 3 B Dn D2–7 S मतिः (for गतिः).

10 a) K1 न त्वेतं; K3 B D4 यत्तु (B3 °स्तु) तन्; K4 न ते तन्; K5 V1 Dn1 D2. 6. 7 T1 G2–4 यत्स्वेतन्; Da D3. 5. 8 T2 G1 M2. 4 यत्त्वेतन्; M1. 3 यत्त्वेतं (for न त्वेतन्). M4 मन्यते. — b) Ś1 K1. 4 न्यायो (for ज्यायो). B5 धनादिभिः. — c) K5 B Da Dn1 तत्र (for अत्र). K1. 2. 4 D1 कथयिष्यामि; Bo. 5 वर्तयिष्यामो; Ca as in text. — d) D5 वैतस्. D6 प्रजानतः. Ca as in text.

11 a) B2 °यजानीहि (sic); G2 °यशीलाभिर्; M1. 3 °यशीला वै. — c) D7 S ऋषयस्तत्परा ना(G1 °रात्रा)म. — d) Da सतातनः.

12 K2 om. (? hapl.) 12^{ab}. — a) K3 Da -स्म-श्रवो; K4 Dn D1 -शत्रवो; D4 -स्मश्रावो (for -श्मश्रवो). — c) K1 अन्यता (for अधना). K2. 4 एवं. K3. 5 V1 B Da Dn D1–6. 8 अरण्ये (Da °ण्य-) बहव(K3 ऋषय-; D4 रुचय)श्चैव; D7 S अरुणाः केतवश्चैव.

13 B1 om. (hapl.) 13. Ś1 K2 om. (hapl.) 13^{b}–14^{a}. — a) V1 च (for तु). — b) D7 मार्गा (for आर्या). D2 -विग्रहात्. K1 यं भास्वंतं प्रपश्यसि (= 14^{b}). — c) D8 अनुद्धितं (for अबुद्धिजं). — d) K4 लोककांस्त्यागतां गताः.

14 Ś1 K2 om. 14^{a} (cf. v. l. 13). — b) Da1 यं भासंतं; D8 भास्वंतं च; G2 M2 यद्भास्वंतं. K1 D4 प्रपश्यति; K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 प्रचक्षते (B3 °से also). — c) K4 लोके; D8 लोकान्; M1. 3 लोको. — d) M1. 3. 4 श्मशानादि.

15 a) D2 अनिर्देशा; G1 °र्देश्य-. — b) D7 S योगिनः (for मोक्षिणः). — c) K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6 योगः; Da योग-; G1 त्यागा- (for त्यागः). — d)

C. 12. 589
B. 12. 19. 15
K. 12. 19. 19

तस्मात्त्यागः प्रधानेष्टः स तु दुःखः प्रवेदितुम् ॥ १५
अनुसृत्य तु शास्त्राणि कवयः समवस्थिताः ।
अपीह स्यादपीह स्यात्सारासारदिदृक्षया ॥ १६
वेदवादानतिक्रम्य शास्त्राण्यारण्यकानि च ।
विपाट्य कदलीस्कन्धं सारं ददृशिरे न ते ॥ १७
अथैकान्तव्युदासेन शरीरे पञ्चभौतिके ।
इच्छाद्वेषसमायुक्तमात्मानं प्राहुरिङ्गितैः ॥ १८
अग्राह्यश्चक्षुषा सोऽपि अनिर्देश्यं च तद्गिरा ।
कर्महेतुपुरस्कारं भूतेषु परिवर्तते ॥ १९
कल्याणगोचरं कृत्वा मनस्तृष्णां निगृह्य च ।
कर्मसंततिमुत्सृज्य स्यान्निरालम्बनः सुखी ॥ २०
अस्मिन्नेवं सूक्ष्मगम्ये मार्गे सद्भिर्निषेविते ।
कथमर्थमनर्थाढ्यमर्जुन त्वं प्रशंससि ॥ २१
पूर्वशास्त्रविदो ह्येवं जनाः पश्यन्ति भारत ।
क्रियासु निरता नित्यं दाने यज्ञे च कर्मणि ॥ २२
भवन्ति सुदुरावर्ता हेतुमन्तोऽपि पण्डिताः ।
दृढपूर्वश्रुता मूढा नैतदस्तीति वादिनः ॥ २३
अमृतस्यावमन्तारो वक्तारो जनसंसदि ।

Ś1 B4 D1 दुःखः (as in text); Da D4 दुःख-; the rest दुःखं. K3 प्रविदितुः; Da -प्रवेदितुः; D1 M1. 3 प्रवेदितं; M4 प्रपेदितं.

16 a) K1 D3. 8 अनुत्सृज्य तु; K2. 4. 5 B1. 5 Dn D1. 4 °स्मृत्य तु; K3 Da T1 G2-4 M4 व्यनुसृत्य तु; B2 समुत्सृज्य तु; D2 अनुसृज्य तु; T2 G1 अनुकृत्य तु; M1. 3 व्यनुसृत्यति; M2 ह्यनुत्सृज्य तु. — b) Da D1 M1. 3 समुपस्थिताः; D4 च सम-; D8 समुपा°; G1 समय° (for समव°). — c) D4 अपांहंस्यादपाहंस्या (sic); Cv as in text. — d) B4 सारासारं; Da तत्तत्सार-; D4 M4 सारात्सार-. K1 -दिदृक्षता.

17 a) V1 वेदशास्त्राणि (for °वादान्). — c) K2. 4 B3 Da1 D6 G1 (before corr.) -स्कंदं; K3. 5 Dn D4. 8 Cv °स्तंभं (for °स्कन्धं). — d) G1 सारान्. V1 D7 च (for ते).

18 a) B2 Da तथैकांत-; Dn2 अथ कांत-; D1 अथैकांतम्; D6. 8 °कांते. D1 उदासेन; D8 [ऽ]प्युदासीनाः; G1 -व्युदासे च. Cv cites एकांतव्युदासेन (as in text). — b) G1 M1 शारीरे. K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2-7 S पांचभौ(D4 °भू)तिके. — d) Ś1 इंगितैः; K1 अंगितैः; D1 इंगतैः; D4 इमितैः.

19 a) K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2-8 S अग्राह्यं. K3. 5 V1 B Da2 Dn D2. 3. 5. 6 सूक्ष्मम्; Da1 शूक्ष्मम्; D7. 8 S सत्त्वम् (for सोऽपि). — b) K1 ह्यनिर्देशं; K2. 4 D1 ह्यनिर्देश्यं; Da1 अनिर्देशं. Da1 गिरे; Dn2 D3 (before corr.). 7 गिरां; D8 गिरं; Cv as in text. — c) D4 -परिस्थानं; D8 -परिस्कारं; T2 G1 -दुराधारं (for -पुरस्कारं).

20 a) K1 कल्यान-. K4 -गौचरं. — b) B4 (marg.; also as in text) D1 मनस्तृर्णां; Da1 मनसृष्टां; D8 मनस्कक्षं; G2 मानं तृष्णां. — D6 om. (hapl.) 20c-21b. — c) K1. 4 Da D1. 6 सर्वं सम्-; Dn2 -संतानम्; D7 -संनतिम्; T2 -संगतिम् (for -संततिम्). — d) T2 G2 स (for स्यान्). K1 निरालंभनः; Da निरालंबनं. D7 सुखं (for सुखी). D2 स्यान्निरालं प्रशंससि.

21 D2 om. 21. D6 om. 21ab (cf. v. l. 20). — a) B1 T G2-4 तस्मिन् (for अस्मिन्). V1 B0. 2-5 Da D3. 5 Cv अस्मिन् वै (B2 Da हि) सूक्ष्मगम्ये च. — b) D8 गम्ये (for मार्गे). — c) B3 D3. 5. 6 अनर्थाख्यम्; Da अनर्थाद्य; Dn2 अनर्थाय. D4 कथमर्थसमायुक्तम्; G3 कथमर्थं तमर्थाढ्यम्. — d) Dn2 D6 अर्जुनस्. Da प्रपश्यसि.

22 Before 22, Da ins. अर्जुन उवाच. — a) K1 B2 Da T2 सर्व-; K2. 4 D1 धर्म- (for पूर्व-). Dn2 -शास्त्राविदो. K3 V1 B Da D2. 3. 5. 6 [ऽ]प्येवं; G3 M1. 3 ह्येव. D8 सर्वसावस्त्रदोप्येवं. — Da2 om. 22c-23d. — c) K1. 4 B2 Da1 D1 क्रियायां (for क्रियासु). — d) D4 वाज्ञवं (corrupt) (for यज्ञे च).

23 Da2 om. 23 (cf. v. l. 22). — a) D4 सति (for भवन्ति). Dn2 सुदुरावृत्ता; D2 °रावर्तो; T2 °रावार्ता. G2 प्रभवंति पुरावर्ता. — b) D7 त्रि- (for ऽपि). — c) K3 D4. 8 दृष्टपूर्व-; K5 Dn दृढपूर्वे; Da1 D2. 3. 5. 6 दृढपूर्वं; T1 G3 मूढपूर्व-. K5 B0. 1. 3-5 Dn D2. 3. 5. 6 -स्मृता मूढा; V1 B2 G4 M1. 3. 4 -श्रुता (G4 °त्वा) मूर्खा; T1 G3 -स्मृता मूर्खा; T2 -श्रुतमुखो; G1 -श्रुतमुखा. D7 दृढपूर्वाश्रितमुखा. — d) K4 न तद्; Cv as in text.

24 a) K5 B D3. 5. 7 T1 G3 अनृतस्य (for अमृ°). K2 D4 (both corrupt). — c) K1. 2 D1 पृथिवीं (for

चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वावदूका बहुश्रुताः ॥ २४
यान्वयं नाभिजानीमः कस्ताञ्ज्ञातुमिहार्हति ।
एवं प्राज्ञान्सतश्चापि महतः शास्त्रवित्तमान् ॥ २५

तपसा महदाप्नोति बुद्ध्या वै विन्दते महत् ।
त्यागेन सुखमाप्नोति सदा कौन्तेय धर्मवित् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

20

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्वाक्यान्तरे वक्ता देवस्थानो महातपाः ।
अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ १
यद्वचः फल्गुनेनोक्तं न ज्यायोऽस्ति धनादिति ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि तदेकाग्रमनाः शृणु ॥ २

अजातशत्रो धर्मेण कृत्स्ना ते वसुधा जिता ।
तां जित्वा न वृथा राजंस्त्वं परित्यक्तुमर्हसि ॥ ३
चतुष्पदी हि निःश्रेणी कर्मण्येषा प्रतिष्ठिता ।
तां क्रमेण महाबाहो यथावज्जय पार्थिव ॥ ४
तस्मात्पार्थ महायज्ञैर्यजस्व बहुदक्षिणैः ।

C. 12. 605
B. 12. 20. 5
K. 12. 20. 4

वसुधां).

25 ^{a}) K_{1} यात्वयं (sic); $B_{0.1.3-5}$ Dn $D_{2.3.5}$ पार्थ यन् (Dn_{1} यान्); D_{4} आत्वपा (corrupt); D_{7} योन्वयं; T_{2} ये वयं (for यान्वयं). K_{5} V_{1} B Dn D_{2-8} S Cv न वि-; Da प्रति- (for नाभि-). —^{b}) D_{8} कस्तं; G_{2} M_{2} कस्माज्; $M_{1.3}$ कस्तां. $B_{1.5}$ Da $D_{7.8}$ T_{1} G_{4} (also as in text) अर्हसि. D_{1} कश्च ताञ्ज्ञातुमर्हसि. —^{c}) K_{4} B_{1} D_{1} -प्रज्ञान्; B_{2} प्राज्ञात्वा (sic); Da ज्ञात्वा; D_{7} T_{2} $M_{1.3.4}$ -प्रज्ञा; D_{8} T_{1} G_{2-4} M_{2} प्राज्ञा; G_{1} प्रजा (for प्राज्ञान्). $K_{2.3}$ सताश्; K_{5} मतश्; B_{5} सतां; D_{6} सुतश्; D_{7} S नराश्; D_{8} श्रुताश् (for सतश्). —^{d}) K_{4} महत्ता; D_{7} S बहवः; D_{8} महांतः (for महतः). Bo °निश्चयान्; Da °वित्तवान्; $D_{7.8}$ S °वित्तमाः.

26 ^{a}) D_{7} S सुखम् (G_{2} दुःखम्) (for महद्). Ca: महत् ब्रह्म । ❀. —^{b}) $D_{6.8}$ विदते; G_{1} वितते. $K_{2.4}$ महान्. —^{c}) K_{3} B_{2} D_{7} S महद् (for सुखम्). —^{d}) D_{7} T_{1} G_{2-4} तदा (for सदा). K_{1} धर्मभृत्; V_{1} B (except B_{2}) Dn $D_{2.3.5.6}$ तत्त्ववित्.

Colophon. — *Sub-parvan:* K V_{1} B Da Dn D_{2-7} T $G_{1.2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name:* K_{5} Dn G_{2} युधिष्ठिरवाक्यं; T_{1} G_{4} युधिष्ठिरवचनं; $M_{1.3}$ अर्थनिंदा; M_{2} अनिंदा (sic). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_{2-4} Da_{1} Dn $D_{2.7.8}$ S 19 (as in text).

20

1 D_{8} om. the ref. —^{a}) K_{4} B (except B_{2}) $D_{2.3.5-7}$ S अस्मिन् (for त°). D_{7} S वाक्यं (for वक्ता). —^{b}) V_{1} देहस्थानो. G_{2} M महामनाः; Cv °तपाः (as in text). —^{c}) V_{1} अभिनीति-. T_{2} G_{1} M राजन् (for वाक्यम्). —^{d}) B_{2} Da T_{2} G_{1} प्रत्युवाच. Da युधिष्ठिरः.

2 Before 2, K_{5} $B_{2.5}$ Da Dn D_{1} M ins. देवस्थान उवाच. —^{a}) K_{4} यद्वचा; D_{1} यद्वाचा. $Ś_{1}$ $K_{1.3.5}$ V_{1} B D (except $D_{1.7}$) फाल्गुनेन. —^{c}) $K_{4.6}$ D_{1} वर्णयि° (for वर्तयि°). —^{d}) $K_{3.5}$ $D_{4.8}$ तदेकांत°; B_{2} (with hiatus) तद्धि एक°; Da M_{4} तदिहैक° (for तदेकाग्र°).

3 ^{a}) D_{4} पद्रित्वत्तात्रौ (corrupt) (for अजातशत्रो). ^{b}) B_{2} Da D_{7} S पृथिवी (for वसुधा). —^{c}) D_{7} त्यत्वा (sic). Dn $D_{3.5.7}$ च (for न). —^{d}) $Ś_{1}$ त्वां; Dn न (for त्वं). K_{3} D_{4} त्वमित्युक्तां नुमर्हसि (sic); K_{5} V_{1} Da $D_{2.3.5-8}$ S परित्यक्तुमिहार्हसि.

4 With 4^{ab}, cf. B. 12. 242. 15^{ab}. —^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ D_{1} M चतुष्पादी; T_{2} G_{1} °ष्पथे; G_{2} Cv °ष्पदा; Ca as in text. $M_{1.3.4}$ ह (for हि). $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ Ca निःश्रणिः; K_{3} $M_{1.3.4}$ निश्रेणी; K_{4} D_{1} निःश्रेणि; D_{4} निश्रोणी; D_{7} G_{2} न श्रेणी; Cv as in text. —^{b}) K_{3} V_{1} Dn D_{7} S Cv ब्रह्मण्येषा (Dn_{2} °षां); K_{5} °ण्येव;

C. 12. 605
B. 12. 20. 5
K. 12. 20. 5

स्वाध्याययज्ञा ऋषयो ज्ञानयज्ञास्तथापरे ॥ ५
कर्मनिष्ठांस्तु बुध्येथास्तपोनिष्ठांश्च भारत ।
वैखानसानां राजेन्द्र वचनं श्रूयते यथा ॥ ६
ईहते धनहेतोर्यस्तस्यानीहा गरीयसी ।
भूयान्दोषः प्रवर्धेत यस्तं धनमपाश्रयेत् ॥ ७
कृच्छ्राच्च द्रव्यसंहारं कुर्वन्ति धनकारणात् ।
धनेन तृषितोऽबुद्ध्या भ्रूणहत्यां न बुध्यते ॥ ८
अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते ।
अनर्हार्हापरिज्ञानाद्दानधर्मोऽपि दुष्करः ॥ ९
यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा
यष्टादिष्टः पुरुषो रक्षिता च ।
तस्मात्सर्वं यज्ञ एवोपयोज्यं
धनं ततोऽनन्तर एव कामः ॥ १०
यज्ञैरिन्द्रो विविधैरन्नवद्भि-
र्देवान्सर्वानभ्ययान्महौजाः ।
तेनेन्द्रत्वं प्राप्य विभ्राजतेऽसौ

D4 °ण्येष. — d) D7 पांडव (for पार्थिव).

5 c) T G त्वृषयो; M2. 4 ह्यृषयो. — d) T G3. 4 ध्यान- (for ज्ञान-).

6 a) D1. 2. 6–8 T G °निष्ठाश्. K3. 5 V1 B S च (for तु). D4 om. (hapl.) from बुध्येथा up to श्च (in b). D7 T1 G2–4 बुध्यर्थास्; D8 युध्येथास्; T2 G1 वृद्ध्यर्थास्. — b) D6–8 T2 G °निष्ठाश्च; T1 °यज्ञाश्च (for °निष्ठांश्च). D4 भारते; M1. 8 पार्थिव (for भारत). — c) K3 D4 वैषानसानां. K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3 S कौंतेय (for राजेन्द्र). — d) K4 D1 श्रूयते वचनं (by transp.). K1 D8 श्रूयतां (for श्रूयते). B2 Da2 D2. 3. 8 तथा (for यथा).

7 a) K2. 3. 5 B1–3. 5 Dn1 D2. 3. 5–7 Cv ईहेत (D7 ईहत); Da1 D4 इह ते (for ईहते). G2 Cv धर्म- (for धन-). — b) D7 Cv सेहा; T2 G1 नेहा (for [अ]नीहा). — c) K4 दोषा; D1 दोषान्; Cv as in text. K2 V1 B (B4 damaged) Da Dn1 D2. 3. 5. 6 M1 हि (B2 Da वि-) वर्धेत; K5 Dn2 D8 G2 हि वर्तेत; D7 च वर्धेत; T1 G3. 4 [ऽ]स्य वर्तेत; T2 G1 तु वर्ध्ये(T2 °र्धे)त; M2–4 [ऽ]भिवर्धे(M2 °र्ते)त (for प्रवर्धेत). — d) K2. 4 यस्तद्; Dn2 यस्त्वं (for यस्तं). K3. 5 V1 B Dn D2–7 धर्मम्. K3 Bo. 1. 3–5 Dn D2–6 उपाश्रयेत्; K5 अपाहरेत्; V1 अपाश्रयेत्. Da यस्तु धर्ममपाश्रयत्; D1 corrupt; D7 S यत्तत् (T G1 M4 यस्तत्) कर्म समाश्रयेत् (D7 °चरेत्; G1 °श्रये; M2 °श्रयात्); D8 यदधर्ममथाब्रवीत्.

8 a) K4 कृच्छ्राश्च; K5 V1 Da Dn D6. 8 कृत्स्नं च; D4 कष्टाव- (sic). Ś1 (*sup. lin.* as in text) K2 धन-; K1 धर्म-; D8 दृद्य-; Ca द्रव्य- (as in text). K3 M4 -संसारं; D4 -संभारं; T2 G1 -संस्कारं; Ca -संहारं (as in text). — b) K5 V1 Dn D2. 3. 5–8 S विधि-; B वध- (for धन-). K3 D4 -कारणे. — c) K3 Da D4. 7 T1 G M Cv आत्मना; K5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 आत्मानं; B2 आत्माना- (for धनेन). K1 भूषितो; K3 तुषितो; K5 सततं; V1 B1. 3 Dn D1. 3. 5 दूषितो; B2 हृषितो; Da2 नषितो; D2. 6 दूषितं; D4 T2 हृषितो; D7 T1 G3. 4 मृषितो; D8 तृषितं; G1 दृष्टीतो; G2 मुषितो; Ca तृषितो (as in text). K5 बुद्धा. — d) D6 Ca भ्रूणहत्या. M2 स (for न). D4 बुध्यात् (submetric).

9 a) Da1 अनर्ह ते; D4 पनर्हते. — b) D1 न ददाति न यदर्हते (hypermetric). — c) K8 B Da Dn D2–7 S अर्हानर्ह- (by transp.). K1 -[अ]परिज्ञानं; M1 °रिज्ञानां; M3 °रीज्ञानां. K4 अनर्हात्युपरिज्ञानाद्; D8 अर्हापरिज्ञतादानात्. — d) K1 °धर्मेपि; K5 Bo. 5 D2. 3. 5. 7 S (except M1) °धर्मो हि; D1 °धर्मोप-. D8 दुर्विदः (for दुष्करः).

10 a) Ś1 यज्ञानि; G2 इष्टाय (for यज्ञाय). D7 S लोके (for धात्रा). — b) K1 D1 G2 यथादिष्टः (D1 °ष्टा); K5 Dn यज्ञोद्दिष्टः; V1 B2 Da यज्ञे सृष्टाः; Bo. 1. 3–5 D3. 5. 6 यज्ञे दिष्टः; D2 यजेदिष्टः; D4 षष्टादिष्टः; D7 यदादिष्टः; D8 यज्ञे दृष्टः; M2 यष्टादिष्टं; M4 यज्ञादिष्टः; Cnp यज्ञसृष्टः (for यष्टादिष्टः). V1 Da पुरुषा. B2 Da रक्षितारः. — c) M2 यज्ञम् (for यज्ञ). D4 एवोपयोर्धं. — d) Dn2 तपो; G1 जितो (for ततो). D4 [ऽ]नंतरम्. K2 काम एव (by transp.). B2 धनं तु कामाय तु तत्प्रशस्तं; D1 (also as in text) धनं च धाम्यं तत एव कामः.

11 a) K B Dn D1. 2. 4. 6. 8 G1. 2 M1–3 रत्नवद्भिर्; Da अर्थे° (for अन्न°). — b) K2 D1 दैत्यान् (for देवान्). K1 अभ्यतयां; K2. 4 अभ्यभवन्; K3 Bo. 2. 4. 5 Da Dn D2–4. 6. 7 S Ca अत्ययाद्; D1 अभ्यभवत् (for अभ्ययान्). K3. 5 B D S भूरितेजाः (D1 सत्तेजः

तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयोज्यम् ॥ ११
महादेवः सर्वमेधे महात्मा
हुत्वात्मानं देवदेवो विभूतः ।
विश्वाँल्लोकान्व्याप्य विष्टभ्य कीर्त्या
विरोचते द्युतिमान्कृत्तिवासाः ॥ १२
आविक्षितः पार्थिवो वै मरुत्तः
स्वृद्ध्या मर्त्यो योऽजयद्देवराजम् ।
यज्ञे यस्य श्रीः स्वयं संनिविष्टा
यस्मिन्भाण्डं काञ्चनं सर्वमासीत् ॥ १३
हरिश्चन्द्रः पार्थिवेन्द्रः श्रुतस्ते
यज्ञैरिष्ट्वा पुण्यकृद्वीतशोकः ।
ऋद्ध्या शक्रं योऽजयन्मानुषः सं-
स्तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयोज्यम् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि विंशतितमोऽध्यायः ॥ २०

२१

देवस्थान उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
इन्द्रेण समये पृष्टो यदुवाच बृहस्पतिः ॥ १
संतोषो वै स्वर्गतमः संतोषः परमं सुखम् ।

C. 12. 616
B. 12. 21.
K. 12. 21. 2

[corrupt]) (for महौजाः). — [c]) D7 तेनैव द्यां; S तेनेंद्रो द्यां. Da विराजते (for विश्रा°). — [d]) D2. 3. 5 M4 सर्वं यज्ञे (by transp.). V1 Da1 सर्वं; Da2 सार्वं.

12 [a]) Da महोदरः (for महादेवः). K5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 सर्वयज्ञे (for °मेधे). — [b]) K1 D4 [s]पि भूयः; K3 [s]पि भूतः; K4. 5 B Dn D2. 3. 5–8 S बभूव (for विभूतः). — [c]) K2. 4 विद्वान् (for विश्वान्). K3 D1. 8 प्राप्य (for व्याप्य). T2 नित्यं; G1 नित्या (for कीर्त्या). — [d]) K3. 5 V1 B (except B2) Dn D2–8 S विराजते (Dn2 विरोचने) (for विरोचते). K1 D4 कृतिवासाः.

13 [a]) Ś1 (marg.; orig. as in text) T1 G2–4 M4 आवीक्षितः; K1 अवीक्षितः; K4 आविक्ष्यतः; D1 अविक्षितः; D6 अविक्षिप्तः; G1 अपिक्षितः; M8 आविक्षतः; Cv as in text. K3 B D2–7 T G2–4 M1. 3. 4 [s]भून्; K5 V1 Dn D8 M2 [s]सौ; G1 [s]हन् (for वै). K3 प्रसन्नः; K4 ममर्तुः; D1 मरुत्यः (sic). — [b]) Ś1 K2. 4 स्पर्धा; K1. 3 D4 स्पर्धन्; K5 D2. 3. 5. 7. 8 वृद्ध्या; V1 B Da Dn D6 T1 G2–4 ऋद्ध्या; D1 स्वर्धा; T2 बुध्या; G1 मध्यान्; M1 स्वध्या; M2 स्पर्ध्या; M8 स्वर्ध्या (for स्वृद्ध्या as in M4 only). Ś1 मर्त्यं; K1 मृत्यो; K5 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 शक्रं; G3 मत्तो (for मर्त्यो). Ś1 K4 योनयद्; V1 Da2 T2 G4 M2 योजयेद्; D1 येतयद्; D4 [s]याजयद्; G2 यो यजन्; M1. 3. 4 योयजद् (for योऽजयद्). K3 Da2 एव राजं; G3 धर्मराजं. — [c]) D4 श्रीश्वर्ये निविष्टा. — [d]) V1 तस्मिन् (for यस्मिन्). G2 भांडे; Ca भाण्डं (as in text).

14 [a]) Da1 हरिश्चेंद्रः; D1 हरिचंद्रः. K2–5 B5 D1. 3 G1. 2 M2. 4 पार्थिवेंद्र; D2 om. — [b]) K2. 4 D1 पुण्यवद्; K5 Bo. 1. 3–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 पुण्यभाग्. B2 पुण्यकीर्तिर्ह्यशोकः. — [c]) V1 [यो]जयेन्; Da1 मानुषस्त्वं; G4 मानुषस्य (for मानुषः संस्). — [d]) D2. 3. 5 सर्वं यज्ञ (for यज्ञे सर्वम्). D1 [उ]पपन्नं; D4 °याज्यं (for °योज्यम्).

Colophon om. in D8. — *Sub-parvan:* K V1 B D (D8 om.) T G1. 2. 4 M राजधर्म. —*Adhy. name:* Dn T G2. 4 M1–3 देवस्थानवाक्यं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B2–4 Dn D2. 7 S 20 (as in text). — *Śloka no.:* Dn1 D8 14.

21

1 D8 om. the ref. — [a]) K3 B2 Da D4 अत्रापि; T1 G2–4 अत्र च (for अत्रैव). — [c]) T2 G1 संशये. Dn2 पृष्ठो; D4 सृष्टो; D6 इष्टो; D8 दृष्टो; G1 पृष्टे (for पृष्टो).

2 [a]) K4 संतोषे. K2. 4 Da2 D4 स्वर्ग्यतमः; D1 स्वगृतमः (sic); D7 S स्वर्गसमः; D8 स्वर्गमकः. — [b]) D8 M4 संतोषं. — [c]) K2. 4 Da D1. 7. 8 T2 G3 तुष्टे न;

C. 12. 616
B. 12. 21. 2
K. 12. 21. 2

तुष्टेर्न किंचित्परतः सुसम्यक्परितिष्ठति ॥ २
यदा संहरते कामान्कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
तदात्मज्योतिरात्मैव स्वात्मनैव प्रसीदति ॥ ३
न बिभेति यदा चायं यदा चास्मान्न बिभ्यति ।
कामद्वेषौ च जयति तदात्मानं प्रपश्यति ॥ ४
यदासौ सर्वभूतानां न क्रुध्यति न दुष्यति ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ५
एवं कौन्तेय भूतानि तं तं धर्मं तथा तथा ।
तदा तदा प्रपश्यन्ति तस्माद्बुध्यस्व भारत ॥ ६
अन्ये शमं प्रशंसन्ति व्यायाममपरे तथा ।
नैकं न चापरं केचिदुभयं च तथापरे ॥ ७
यज्ञमेके प्रशंसन्ति संन्यासमपरे जनाः ।
दानमेके प्रशंसन्ति केचिदेव प्रतिग्रहम् ।
केचित्सर्वं परित्यज्य तूष्णीं ध्यायन्त आसते ॥ ८
राज्यमेके प्रशंसन्ति सर्वेषां परिपालनम् ।
हत्वा भित्त्वा च छित्त्वा च केचिदेकान्तशीलिनः ॥ ९

G1 कष्टेन; G2 तुष्टौ तु. T2 G1 सम्यक् (for किंचित्). — ^{d}) K2. 3. 5 V1 B D सा (for सु॰). D8 सक्यं (for ॰सम्यक्). K (except K1) Bo. 2–6 Dn D2–8 S प्रति॰ (D4 उप॰) (for परि॰).

3 = B. 12. 174. 51. 3^{ab} = (var.) 6. 24. 58^{ab}. — ^{a}) Bo Da1 कामं. — ^{b}) G1 कूर्मोंगानिव. B1 सर्वतः. — ^{c}) D2 तदास्यज्योतिर् (sic). K2 V1 Da Dn D6. 8 अचिराद्; B3 आत्मा च; D1 आत्मेव; D7 आत्मातिर्; T1 G3. 4 M1. 3. 4 आत्मरतिर् (hypermetric); G2 आत्माग्निर्; M2 आत्मेति (for आत्मैव). T2 G1 तदात्म॰ ज्योतिषेवात्मा. — ^{d}) K2–5 V1 B1. 3. 4 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 स्वात्मन्येव; Bo. 2. 5 D7 S आत्मन्येव; D1. 4 स्वात्मनेव (for ॰नैव).

4 4^{ab} = B. 12. 174. 4^{ab}. — ^{a}) D1 चिंतेति (for बिभेति). Da चाप; D1 चार्यो; D7 चादौ; S चासौ (for चायं). — ^{b}) D1 विद्यति (for बिभ्यति). Da2 यदा चास्मा भविष्यति. — ^{c}) M2 यजति (for जयति). — ^{d}) Ś1 K1 स; K5 D8 च (for प्र॰).

5 ^{a}) V1 T2 सर्वभूतानि. — ^{b}) K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 T1 G2–4 M द्रुह्यति; D4 corrupt; T2 G1 मुह्यति (for क्रुध्यति). K2. 4. 5 D1 G2 तुष्यति; B Dn D2. 3. 5. 6 कांक्षति; D4 दुह्यति; D7 T G1 M हृष्यति (for दुष्यति). — 5^{cd} = B. 12. 174. 54^{cd}.

6 ^{a}) D3 सर्वं॰ (sic) (for एवं). D7 S (except G2) भूतानां. Da1 एवं भूतेय कौंतेय (sic). — ^{b}) Bo. 4. 5 D2. 3. 5 तत्तत्कर्म; T G1 M2–4 तत्तद्धर्मं. — ^{c}) K3. 5 B Dn D2. 3. 5. 6 त(Bo य)दात्मना (for तदा तदा). V1 Da D4. 7. 8 S प्रशंसंति (for प्रपश्यन्ति). — T2 G1 om. (hapl.) 6^d–8^c. V1 reads 6^d–9^c on marg. — ^{d}) B4 युज्यस्व (for बुध्यस्व).

7 T2 G1 om. 7 (cf. v. l. 6). V1 reads 7 on marg. The sequence in B2 Da is 8^{ab}, 7^{cd}, 8^{cd}, 7^{ab}. — ^{a}) B1 सामं; B3 Dn D2. 3. 5 Cv साम; D7 T1 G3. 4 शर्मं; M1. 3 समं (for शमं). — ^{b}) B1 संन्यासम् (for व्यायामम्). K3. 5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2–8 S (T2 G1 om.) जनाः (for तथा). B2 Da केचिच्चैव प्रतिग्रहं (cf. 8^d). — B2 Da D4 transp. 7^{cd} and 8^{ab}; D4 also repeats 7^{cd} after 8^e. D6 om. 7^c–8^b. T1 G2–4 M repeat 7^{cd} after 8^{ab}. — ^{c}) K3 D4 नैतं (D4 second time नैतं); D8 नैके; T1 G2–4 M2 (all first time) नैतन् (for नैकं). K3. 5 D4 (both times) तथापरे; Dn D5. 8 न चापरे; G2 (second time) M (M2 first time as in text) Cv न च परं. K5 Da किंचिद्; D8 कंचिद् (for केचिद्). — ^{d}) K4 उभये. Dn2 न (for च).

8 T2 G1 om. 8^{abc} (cf. v. l. 6). K3 D6 om. 8^{ab}. (for D6, cf. v. l. 7). B2 Da D4 transp. 7^{cd} and 8^{ab}. V1 reads 8 on marg. — ^{a}) K5 यज्ञमेव; Da जप(Da2 ॰य)मेके; D1 यज्ञमेकं. — K4 om. (hapl.) D7 om. (hapl.) 8^{bc}. In T1 G2–4 M, 7^{cd} is repeated after 8^{ab}; in D4, after 8^e. — ^{d}) K5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5–8 S केचिच्चैव; D4 केचिदिव. K5 D8 परिग्रहं (for प्रतिग्रहं). B2 Da सत्यं चापि तथापरे. — ^{f}) D6 ध्यायंतम्.

9 K4 om. 9^a (cf. v. l. 8). V1 reads 9^{abc} on marg. — ^{a}) D2. 3. 5 एके चैव (for राज्यमेके). — ^{b}) K2–5 V1 B D (except D1) S प्रजानां (for सर्वेषां). S (except T2 G1) परिपालनात्. — ^{c}) Dn1 D6 G2 हित्वा; T2 G1 तथा (for हत्वा). K3. 5 V1 B D (except D1) transp. भित्त्वा and छित्त्वा. T G1. 3. 4 हित्वा (for भित्त्वा). D7 S जित्वा (M4 हित्वा) (for छित्त्वा). — ^{d}) Da G1 ॰शालिनः; M2 ॰जीविनः (for ॰शीलिनः).

एतत्सर्वं समालोक्य बुधानामेष निश्चयः ।
अद्रोहेणैव भूतानां यो धर्मः स सतां मतः ॥ १०
अद्रोहः सत्यवचनं संविभागो धृतिः क्षमा ।
प्रजनः स्वेषु दारेषु मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ ११
धनं धर्मप्रधानेष्टं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
तस्मादेवं प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालय ॥ १२
यो हि राज्ये स्थितः शश्वद्वशी तुल्यप्रियाप्रियः ।
क्षत्रियो यज्ञशिष्टाशी राजशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ १३
असाधुनिग्रहरतः साधूनां प्रग्रहे रतः ।
धर्मे वर्त्मनि संस्थाप्य प्रजा वर्तेत धर्मवित् ॥ १४
पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु वने वन्येन वर्तयन् ।
विधिना श्रामणेनैव कुर्यात्कालमतन्द्रितः ॥ १५
य एवं वर्तते राजा राजधर्मविनिश्चितः ।
तस्यायं च परश्चैव लोकः स्यात्सफलो नृप ।
निर्वाणं तु सुदुष्पारं बहुविघ्नं च मे मतम् ॥ १६
एवं धर्ममनुक्रान्ताः सत्यदानतपःपराः ।
आनृशंस्यगुणैर्युक्ताः कामक्रोधविवर्जिताः ॥ १७
प्रजानां पालने युक्ता दममुत्तममास्थिताः ।

C. 12. 633
B. 12. 21. 19
K. 12. 21. 20

10 ^{b}) K3 D4 इति (for एष). D7 निर्णयः. D5. 8 ब्रवीम्येष विनिश्चयं. —^{c}) = Manu. 4. 2^{a}; cf. Manu. 4. 148^{c}. Dn2 अद्रोहेण च; D1 अद्रोहेनैव. —^{d}) D7 योयं धर्मः सनातनः.

11 Cf. 12. 60. 7. G3 om. 11^{a}. —^{b}) Dn2 D1 स्व (for सं-). K2 धृतिक्षमा; K3 B2 Da D4 S दमः (T2 °म-) क्षमा (B2 M1. 3 °माः; G1 °मः); K5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 दया दमः; D7 दमक्षमः (for धृतिः क्षमा). —^{c}) K2. 4. 5 B2. 4. 5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 M प्रजनं; D7 T1 G प्रजानां (for प्रजनः). Da1 स्वे स्व- (for स्वेषु). —^{d}) = 6. 38. 2^{d}. G1 श्रीर् (for ह्रीर्).

12 ^{a}) K3 धर्मं धर्म-; K4 धनं धर्मं; K5 V1 B4. 5 Da Dn D1. 6 M2 एवं धर्मं; Bo एवं धर्म्य-; B1 D8 एवं धर्म-; B2 एवंविधं; B3 D3. 5 एवं धर्म्यं; D7 T2 G एतद्धर्मं; T1 M4 एतं धर्मं; M1. 3 एनं धर्म- (for धनं धर्म-). D1 प्रधानेषु; D8 -प्रदानेषु; G1 प्रजानेष्टं. —^{c}) K2–4 D4 एनं; K5 B Da Dn D2. 3. 5–8 S एतत् (for एवं). —^{d}) K Da2 D4. 8 प्रति- (for परि-).

13 ^{a}) D8 यो राज्येपि. K1 राज्यैंभितः (sic). —^{b}) K4 तुल्ये. —^{c}) Dn2 °शिष्टसि; D6. 8 °शिष्टासी. D4 क्षत्रियाया यज्ञमिष्टाशी (sic). —^{d}) K2. 3. 5 Dn2 D1 G1 राजा; D2 राज्य- (for राज-). K1 शास्त्रास्त्र- (for °र्थ-).

14 B1 om. (hapl.) 14. —^{b}) K3 साधुना; D4 साधुनां. K3. 5 D4 पालने (for प्रग्रहे). —V1 reads 14^{cd} on marg. —^{c}) K3. 5 V1 Bo. 2–5 Da2 Dn D1. 2. 4. 6. 8 धर्म-; Da1 धर्म्य-; D7 धर्म्यं; S (except T1 M2) धर्म्यें (for धर्मे). —^{d}) G1 प्राज्ञो (for प्रजा). K3. 5 धर्मतः (for °वित्). D7 प्राज्ञो धर्मोनुवर्तते.

15 V1 reads 15^{ab} on marg. —^{a}) D1 -संक्रमित-. K2–5 V1 B Da Dn D2–8 S च (for तु). —^{b}) D4 वन- (for वने). B4 भारत; D7 S वर्तयेत् (for वर्तयन्). —^{c}) Ś1 ग्रामनेनैव; K1 श्रामण्ये°; K2 D1 ग्रामणे°; K3 श्रामणा°; K5 V1 Bo. 2–5 Dn1 D2. 3. 5. 6 M4 श्रावणे°; B1 श्रायणे°; Dn2 साधने°; D7 श्रमणे°; D8 Cv श्रवणे°; T2 श्रमगे° (for श्रामणे°). T1 G2–4 विधानमाश्रमाणां वै. —^{d}) D7 S (except T2 M2) कुर्वन् (for कुर्यात्). K5 B1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 8 कर्माणि; V1 Bo. 2 Da कामम् (for कालम्). D6 कुर्यात्काममतं द्विजः.

16 ^{a}) B2 (marg.; also as in text) G1 एवं यो (for य एवं). K1 B2 (before corr.) राजन्. D4 om. राजा. —^{b}) K1 D8 स राजा धर्मनिश्चितः; K4 D4 राजधर्मैंपि (D4 °र्मैं वि-) निश्चितः; T2 G1 राजधर्मविनिश्चयः. —^{c}) Ś1 K1. 4 चापरश्च; D1 वापरश्च. —^{d}) D7 कौसल्या (for लोकः स्यात्). K5 V1 B Da Dn D2. 4. 5. 6. 8 सफलोदयः. —^{e}) Ś1 K1 T2 G1 Cv च; K3. 5 B Da Dn D2–6 हि (for तु). K3 V1 B D2–5 Cv सुदुष्प्रापं; K5 Dn2 °ष्प्राप्यं; Dn1 सुदुःप्राप्यं. —^{f}) Da बहुवित्तं. K1 ते (for मे).

17 ^{a}) D7 T G एतद्; M4 एतं (for एवं). D2–5 अनुप्राप्ताः. —^{b}) Ś1 K4 B2 D1. 4 G1 -धर्म- (for -दान-).) D4 अनृशसगुण.

18 ^{b}) K3 धनम्; K4. 5 Bo. 1. 3. 5 Dn D2. 3. 5. 6 धर्मम् (for दमम्). T2 आश्रिताः. B4 damaged. —^{c}) K2–5 V1 B Dn Da D2. 3. 5–8 S °णार्थे (for °णार्थं). K1 युध्येन; K5 V1 B Dn D2. 3. 5–8 S युध्यंतः (G1 °ति). —^{d}) G2–4 संप्राप्य (for °प्ता). K5 V1 B D2. 3. 5–7 प्राप्ता गतिमनुत्तमां; D1 प्राप्ता गतिमुत्तमं (sic).

C. 12. 683
B. 12. 21. 19
K. 12. 21. 21

गोब्राह्मणार्थे युद्धेन संप्राप्ता गतिमुत्तमाम् ॥ १८
एवं रुद्राः सवसवस्तथादित्याः परंतप ।
साध्या राजर्षिसंघाश्च धर्ममेतं समाश्रिताः ।
अप्रमत्तास्ततः स्वर्गं प्राप्ताः पुण्यैः स्वकर्मभिः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्वाक्यान्तरे वाक्यं पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ।
विषण्णमनसं ज्येष्ठमिदं भ्रातरमीश्वरम् ॥ १
क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ प्राप्य राज्यमनुत्तमम् ।
जित्वा चारीन्नरश्रेष्ठ तप्यते किं भवान्भृशम् ॥ २
क्षत्रियाणां महाराज संग्रामे निधनं स्मृतम् ।
विशिष्टं बहुभिर्यज्ञैः क्षत्रधर्ममनुस्मर ॥ ३
ब्राह्मणानां तपस्त्यागः प्रेत्यधर्मविधिः स्मृतः ।
क्षत्रियाणां च विहितं संग्रामे निधनं विभो ॥ ४
क्षत्रधर्मो महारौद्रः शस्त्रनित्य इति स्मृतः ।
वधश्च भरतश्रेष्ठ काले शस्त्रेण संयुगे ॥ ५
ब्राह्मणस्यापि चेद्राजन्क्षत्रधर्मेण तिष्ठतः ।

19 [a]) Ś$_1$ सवसवास्; K$_1$ तु वसवस्; D$_a$ सवरुणास्; G$_1$ तथादित्या. — [b]) G$_1$ वसवश्च (for तथादित्याः). — [c]) K$_8$ D$_4$ साक्षाद् (for साध्या). — [d]) K$_{2.4}$ धर्ममेते; G$_1$ °मेनं; G$_2$ शममेतत्. — [e]) G$_1$ प्रमत्तास्तु. Ś$_1$ B$_1$ तथा (for ततः). K$_4$ सर्गं. — [f]) G$_1$ प्राप्तं. K$_1$ सुकर्मभिः.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś$_1$ K V$_1$ B Dn D$_{1-7}$ T G$_{1.3}$ M राजधर्म. — *Adhy. name :* Dn T$_1$ G$_4$ देवस्थानवाक्यं; M$_{1.3}$ बृहस्पतिवचननिर्देशनं; M$_2$ बृहस्पतिवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K$_5$ B$_{2-4}$ Da$_1$ Dn D$_{2.7}$ (marg.) S 21 (as in text); D$_8$ 20. — *Śloka no.:* Dn$_1$ 21.

22

1 D$_8$ om. the ref. — [a]) K$_5$ B Dn D$_{2.3.5.7.8}$ T G अस्मिन्; Ca तस्मिन् (as in text). K$_3$ om. वाक्यान्तरे. K$_5$ Dn D$_8$ एवांतरे. Da एतस्मिन्नंतरे वाक्यं. — [c]) K$_5$ V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5-8}$ S निर्विण्ण- (for विषण्ण-). K$_3$ D$_4$ -वदनं. — [d]) D$_8$ इति (for इदं). K$_5$ V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5-8}$ S अच्युतं (B$_1$ अच्युत); D$_1$ अब्रवीत् (for ईश्वरम्).

2 Before 2, B$_2$ Da D$_7$ ins. अर्जुन उवाच. — [a]) B$_1$ क्षेत्र- (for क्षत्र-). K$_5$ D$_8$ सर्वज्ञ (for धर्म°). — [b]) B$_1$ प्राप्यं; D$_{2.8}$ प्राप्तं. K$_5$ V$_1$ B Dn D$_{2.3.5-8}$ S सुदुर्लभं (for अनुत्तमम्). — [c]) M$_2$ भित्त्वा (for जित्वा). K$_{2.4}$ D$_1$ [अ]प्यरीन्. — [d]) G$_1$ तप्यसे. K$_5$ Dn भृशं भवान् (by transp.). D$_8$ तप्यते कीदृशं भवान्.

3 [a]) K$_1$ om. (hapl.) from महाराज up to क्षत्रियाणां (in 4[c]). — [b]) K$_5$ V$_1$ Bo.$_{1.3-5}$ D (except D$_{4.7}$) G$_2$ मतं (for स्मृतम्). — [c]) Dn$_1$ विशिष्टैर्. — [d]) K$_4$ D$_8$ °धर्ममनुस्मरन्; B Dn D$_{2.3.5.6}$ °धर्मविधिः स्मृतः.

4 K$_1$ om. up to क्षत्रियाणां (cf. v. l. 3). Bo.$_1$ om. (hapl.) 4[ab]. — [a]) B$_2$ Da ब्राह्मणस्य. Ś$_1$ K$_{2.4}$ D$_1$ दमस्; T$_1$ G$_{3.4}$ जपस् (for तपस्). — [b]) K$_{4.5}$ B$_{2-5}$ Da D$_{2.3.5}$ एष; D$_8$ प्रेत- (for प्रेत्य-). Da$_1$ -धर्मविधः. — D$_7$ om. (hapl.) 4[c]–5[b]. — [c]) K$_3$ D$_4$ T$_2$ G$_1$ तु; V$_1$ B D$_{2.3.5.6}$ T$_1$ G$_{2-4}$ M हि (for च). K$_5$ V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5.6}$ S निधनं (for विहितं). D$_8$ क्षत्रियाणां महाराज. — [d]) K$_5$ V$_1$ Bo.$_{2.3}$ (marg.).$_5$ Da Dn$_1$ D$_{6.8}$ S विहितं (G$_1$ °तः); B$_{1.3.4}$ Dn$_2$ D$_{2.3.5}$ नियतं (for निधनं). K$_{4.5}$ V$_1$ B D (D$_7$ om.) S प्रभो (Dn$_2$ मतं) (for विभो).

5 D$_7$ om. 5[ab] (cf. v. l. 4). — [a]) Dn$_2$ D$_{3.5.6}$ क्षात्रधर्मो; G$_2$ क्षत्रधर्मे. Da$_1$ महाराज. — [b]) Dn$_2$ शास्त्रनित्य; G$_1$ शस्त्वच्छस्य (sic). — [c]) Dn$_1$ वध्यश्च; M$_4$ वधं च.

6 D$_6$ om. 6. — [a]) K$_5$ तद्; B$_3$ D$_8$ ते; D$_4$ वै (for चेद्). — [b]) K$_1$ °धर्मे तु. K$_5$ V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5.8}$ S वर्ततः (for तिष्ठतः). — [d]) K$_1$ क्षात्रं. K$_5$ B Da Dn D$_{2.3.5.8}$ ब्रह्मसंभवं; V$_1$ D$_7$ S °संहि(V$_1$

प्रशस्तं जीवितं लोके क्षत्रं हि ब्रह्मसंस्थितम् ॥ ६
न त्यागो न पुनर्याच्ञा न तपो मनुजेश्वर ।
क्षत्रियस्य विधीयन्ते न परस्वोपजीवनम् ॥ ७
स भवान्सर्वधर्मज्ञः सर्वात्मा भरतर्षभ ।
राजा मनीषी निपुणो लोके दृष्टपरावरः ॥ ८
त्यक्त्वा संतापजं शोकं दंशितो भव कर्मणि ।
क्षत्रियस्य विशेषेण हृदयं वज्रसंहतम् ॥ ९
जित्वारीन्क्षत्रधर्मेण प्राप्य राज्यमकण्टकम् ।
विजितात्मा मनुष्येन्द्र यज्ञदानपरो भव ॥ १०
इन्द्रो वै ब्रह्मणः पुत्रः कर्मणा क्षत्रियोऽभवत् ।
ज्ञातीनां पापवृत्तीनां जघान नवतीर्नव ॥ ११
तच्चास्य कर्म पूज्यं हि प्रशस्यं च विशां पते ।
तेन चेन्द्रत्वमापेदे देवानामिति नः श्रुतम् ॥ १२
स त्वं यज्ञैर्महाराज यजस्व बहुदक्षिणैः ।
यथैवेन्द्रो मनुष्येन्द्र चिराय विगतज्वरः ॥ १३
मा त्वमेवंगते किंचित्क्षत्रियर्षभ शोचिथाः ।
गतास्ते क्षत्रधर्मेण शस्त्रपूताः परां गतिम् ॥ १४
भवितव्यं तथा तच्च यद्वृत्तं भरतर्षभ ।
दिष्टं हि राजशार्दूल न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ १५

C. 12. 650
B. 12. 22. 15
K. 12. 22. 15

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

°जि°; T2 G1. 2 °मि)तं.

7 [a]) K2 न त्यागेन; D1 नित्यागेन. K1. 3. 5 V1 B Da Dn D2–8 S यज्ञो; K4 योगो; D1 यागा (for याच्ञा with Ś1 K2). —[b]) Ś1 तापसा; K1 तपो वा; K2. 4 D1 तथैव (for न तपो). K2. 4 B1 D1 मनुजाधिप; K3 मनुजेश्वरः. —[d]) K4 B5 D1–3. 5. 7. 8 T G M2 परस्योप°; B2 परार्थोप°; D4 परश्रोप°. V1 -जीविनम्; M1. 3 -जीवितं.

8 [a]) Ś1 M4 सभावान्; M2 स्वभावात् (for स भवान्). —[b]) K3. 5 V1 B Dn D2–8 S धर्मात्मा (for सर्वा°). —[d]) D2 लोकेदृष्टः; D7 T G दृष्टलोक°. Bo. 1. 4 (m as in text) D3 (*inf. lin.*). 5 -परावरः; D3. 5 (marg.). 7 -पराक्रमः; D8 -परायणः.

9 [a]) K1 त्यक्ते. K4 संतापजै शोके (sic). B2 लोकं (for शोकं). —[b]) = (var.) 33. 8[b]. Ś1 K2. 4 D1 T1 G M दंसितो; Bo दंसतो. B4 Da कर्मणा; D6 कर्मसु; M कर्मणे (for कर्मणि). —[c]) D8 विशेषज्ञ (for °षेण). —[d]) G1 यज्ञ- (for वज्र-). Ś1 K1. 3 V1 Bo. 2–5 Da D2–5. 7. 8 G2–4 M2 -संहितं; K2. 5 Dn -संनिभं; B1 -संभृतं; T2 G1 -संमितं (for -संहतम्). Cnp विजयं धर्मसंहितं.

10 [a]) B2 Da हत्वा (for जित्वा). Ś1 K1 [अ]रिं. —[c]) K1 विजितारिर्; Da विजित्यात्मा; D2. 3. 5. 6 (marg.) विदितार्थो; D6 विजितास्ति; D8 विदितात्मा. D1 जितात्मा मनुषश्रेष्ठ. —[d]) D1. 6 यज्ञदानं (for °दान-). Bo [ऽ]भवत् (for भव).

11 [a]) D1 वै ब्राह्मणः; G1 वैश्रवणः; Ca as in text. B2 इंद्रश्रेष्ठत्वमाकांक्षन्. —[b]) K2. 3. 5 V1 B Dn D2–5. 7. 8 S क्षत्रियः कर्मणा (by transp.). K5 G2 M4 भवेत्; D1 [ऽ]भवात्. D6 क्षत्रियः समपद्यत. —[c]) Dn S पापवृत्ता(Dn2 °त्रा)नां; D4 °वर्तानां; D6 °बुद्धीनां (for °वृत्तीनां). —[d]) = 2. 22. 18[b]: B. 9. 51. 36[b]; ṚV. 1. 84. 13; Tait. Br. 1. 5. 8. D7 नवतिर्. Ca cites नवतीर्नव and glosses दशाधिकाष्टशतानि.

12 [a]) D2. 3. 5. 8 तथास्य; M2 तच्चान्यत्. K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 S (except M2) च; D4 वै (for हि). —[b]) D7 S (except G2) प्रशस्तं; D8 प्रशास्यं. D4 ते (for च). —[c]) K2 D4 चंद्रत्वम्. K5 Dn तेनेंद्रत्वं समापेदे; D8 तेनेवेंद्रत्वमा°. Ca cites इन्द्रत्वं. —[d]) M2 न (for नः). T1 G2. 3 श्रुतिः.

13 [a]) K1 D1 यज्ञं. Da D7 S बहुविधैर् (for महाराज). —[b]) V1 भूरिदक्षिणैः; Da वर°. —[c]) K1. 2 D1 मनुष्येषु.

14 [a]) D7 एवंविधे. —[b]) T G1. 2. 4 M1. 2 शोचथाः. K5 Dn1 शोचेथाः क्षत्रियर्षभ; Dn2 शोचेता भरतर्षभ; G3 क्षत्रियस्य विशोचथाः. — V1 reads 14[cd] on marg. —[c]) D6 क्षात्र°; T2 M2 शस्त्र° (for क्षत्र°). —[d]) Da1 शस्त्रभूतां; Da2 °भूतां. D1 परं (for परां).

15 V1 reads 15[ab] on marg. —[b]) Bo. 1. 4. 5 प्रवृत्तं.

२३

C. 12. 651
B. 12. 23. 1
K. 12. 23. 1

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु कौन्तेयो गुडाकेशेन भारत ।
नोवाच किंचित्कौरव्यस्ततो द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १
बीभत्सोर्वचनं सम्यक्सत्यमेतद्युधिष्ठिर ।
शास्त्रदृष्टः परो धर्मः स्मृतो गार्हस्थ्य आश्रमः ॥ २
स्वधर्मं चर धर्मज्ञ यथाशास्त्रं यथाविधि ।
न हि गार्हस्थ्यमुत्सृज्य तवारण्यं विधीयते ॥ ३
गृहस्थं हि सदा देवाः पितर ऋषयस्तथा ।
भृत्याश्चैवोपजीवन्ति तान्भजस्व महीपते ॥ ४
वयांसि पशवश्चैव भूतानि च महीपते ।
गृहस्थैरेव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ ५
सोऽयं चतुर्णामेतेषामाश्रमाणां दुराचरः ।
तं चराविमनाः पार्थ दुश्चरं दुर्बलेन्द्रियैः ॥ ६
वेदज्ञानं च ते कृत्स्नं तपश्च चरितं महत् ।
पितृपैतामहे राज्ये धुरमुद्वोढुमर्हसि ॥ ७
तपो यज्ञस्तथा विद्या भैक्षमिन्द्रियनिग्रहः ।

B2 Da नृपसत्तम (for भरतर्षभ). — ^{c}) D7 G3 दृष्टं (for दिष्टं). V1 राजशार्दूलं; Da नृपशार्दूल; M4 नर°. — ^{d}) Da1 D6 इति वर्तितुं; D1 अतिवर्तितं.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K V1 (on marg.) B Da Dn D1–7 T G1.2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* K5 Dn T G2.4 अर्जुनवाक्यं; M1–3 इंद्रनिदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B3.4 Da1 Dn D2.7 (marg.) S 22 (as in text); D8 21. — *Śloka no.:* Dn1 D1.8 15.

23

1 D6.8 om. the ref. — ^{a}) D1 उक्तं; D8 उक्त्वा (for उक्तस्). — ^{b}) K3.5 V1 B Dn D2–6.8 पांडवः (D8 °व); Da2 भारतः; T2 G1 धीमता (for भारत). — ^{c}) K1.3 B Da1 Dn1 D1.2.4.6.8 M4 कौरव्य; M2 कौरव्यं; M4 (*inf. lin. sec. m.*) वचनं (for कौरव्यस्). — ^{d}) G1 तदा (for ततो).

2 Before 2, K4.5 V1 B Dn D2.3.5–7 T2 G M ins. व्यास उवाच. — ^{a}) K5 Dn सौम्य; Da श्रुत्वा (for सम्यक्). — ^{b}) K3 मतम्; D4 ऋतम् (for सत्यम्). — ^{c}) K5 D4 शास्त्रे; Ca शास्त्र- (as in text). D4 [अ]परो (for परो). — ^{d}) K2.4 B2 D1 श्रुतो; K5 Dn G2 स्थितो (for स्मृतो). K4.5 B1.4 Da D1–6.8 गार्हस्थ; Dn G2 गार्हस्थ्यम् (for °स्थ्य). K5 B1 Da आश्रमे; Dn G2 आश्रितः.

3 ^{a}) G1 स (for स्व-). Ś1 K1 च हि (for चर). D4 धर्मज्ञे. — K3 reads 3^{b}–4^{b} on marg. — ^{b}) B1 यथाकामं; Da D2.3.5.8 यथाशक्ति; D7 S शास्त्रदृष्टं (for यथाशास्त्रं). K1 यथा विधिः. — ^{d}) D4 महीपते (for विधीयते).

4 G2 om. 4. K3 reads 4^{ab} on marg. — ^{a}) Da गृहस्थस्य (Da2 °श्च); D3 गृहस्था हि; T1 G3.4 गृहिणं हि. — ^{b}) K1 पितरो (for पितर). K2.3.5 V1 B Da Dn D2–8 S (G2 om.) पितरोतिथयस्तथा; K4 D1 ऋषयः पितरस्तथा; text as in Ś1 only. — ^{c}) D7 -लिप्यंते; S (G2 om.) -लि(M4 -ल)प्संते (for -जीवन्ति). — ^{d}) K3.5 V1 B Da Dn D2–8 T1 G3.4 M भरस्व; G1 हरस्व (for भजस्व).

5 ^{b}) K3.5 V1 B Dn D2–8 S जनाधिप; Da जनानि च (for महीपते). — 5^{cd} = (var.) Manu. 3. 78. — ^{c}) D6 अवधार्यं च (for एव धार्यन्ते). — ^{d}) K3.5 V1 B Dn D2–8 T G तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी (D7 T G °मः; D8 °माः); M तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रमः.

6 ^{a}) G1 योयं. K3 एषां तु (for एतेषाम्). Da1 सोयं चतुर्वर्णा तेषाम् (sic). — ^{b}) Ś1 K2 G3 दुरावरः; K1 (before corr.) M2.3 दुराचराः; K1 (by corr.) च दुश्चरः; D1 दुरावसः. — ^{c}) K5 Dn [अ]द्य विधिं; V1 B Da D2.3.5.6.8 [आ]शु विधिं (for [अ]विमनाः). — ^{d}) V1 योधार्यो (for दुश्चरं).

7 With 7^{ab}, cf. 11^{ab}. — ^{a}) Da D7 S हि (for च). — ^{b}) B2 सु- (for च). K5 Da1 Dn [आ]-चरितं. G3 तपश्चरति तं महत्. — ^{c}) K3.5 V1 B Da Dn D2–8 S °महं राज्यं. — ^{d}) K3.5 V1 B Dn D2–6.8 S धुर्यवद्; Da धूर्यवद्; D7 धार्यवद् (for

ध्यानमेकान्तशीलत्वं तुष्टिर्दानं च शक्तितः ॥ ८
ब्राह्मणानां महाराज चेष्टाः संसिद्धिकारिकाः ।
क्षत्रियाणां च वक्ष्यामि तवापि विदितं पुनः ॥ ९
यज्ञो विद्या समुत्थानमसंतोषः श्रियं प्रति ।
दण्डधारणमत्युग्रं प्रजानां परिपालनम् ॥ १०
वेदज्ञानं तथा कृत्स्नं तपः सुचरितं तथा ।
द्रविणोपार्जनं भूरि पात्रेषु प्रतिपादनम् ॥ ११
एतानि राज्ञां कर्माणि सुकृतानि विशां पते ।
इमं लोकममुं लोकं साधयन्तीति नः श्रुतम् ॥ १२
तेषां ज्यायस्तु कौन्तेय दण्डधारणमुच्यते ।
बलं हि क्षत्रिये नित्यं बले दण्डः समाहितः ॥ १३
एताश्चेष्टाः क्षत्रियाणां राजन्संसिद्धिकारिकाः ।
अपि गाथामिमां चापि बृहस्पतिरभाषत ॥ १४
भूमिरेतौ निगिरति सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ १५
सुद्युम्नश्चापि राजर्षिः श्रूयते दण्डधारणात् ।
प्राप्तवान्परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ॥ १६

C. 12 666 B. 12. 23. 16 K 12. 23. 16

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

धुरमुद्-). B3 (marg.) शौचमर्हसि (also वोढुमर्हसि).

8 ^{a}) T2 G1 दमो (for तपो). D4 यज्ञास्. B Da Dn D2.3.5.6.8 क्षमा; T2 G1 तपो (for तथा). K3 विज्ञा. — ^{b}) K2.3.5 V1 B (except Bo) Da1 Dn D1.3.5–8 G1 भैक्ष्यम्; D4 भिक्ष्यम्. K3.5 V1 B Da Dn D2–8 S ·संयमः (for ·निग्रहः). — After 8^{ab}, T1 G3.4 read 10^{a}–11^{b} and G2, 10^{ab} and 11^{ab} (for the first time), repeating them in their proper places. — ^{c}) T1 G2–4 तथा हि (for ध्यानम्). K3 V1 B D2.3.5 G2 M2.4 ·शीलित्वं. D7 ध्यानमेकांततः शीलस्. — ^{d}) K1 तुष्टिं. Bo.2–5 Dn D2.3.5.6.8 G2 ज्ञानं (for दानं).

9 ^{a}) D7 ब्राह्मणानामियं चेष्टा. — ^{b}) K1.5 V1 B Dn D2.3.5.6.8 T G2–4 चेष्टा; Da चेष्टां; D7 ज्ञान-. K1 T2 G1 M1.3 ·कारकाः; K5 V1 B Dn D3.5–8 T1 G2–4 ·कारिका; D2 ·कारिणी (for ·कारिकाः). — ^{c}) K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5–8 S (except M2) तु; D4 जु (for च). — ^{d}) Ś1 K1 तथापि; T G1.3.4 त्वयापि; M2 तवाभि-. K3 D4 विदिताः. Da प्रभो (for पुनः). D7 तच्चापि विहितं मम.

10 T1 G3.4 read 10^{a}–11^{b} and G2, 10^{ab} and 11^{ab} (for the first time) after 8^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) T1 G2–4 (all first time) ध्यानं; M1 यज्ञ- (for यज्ञो). Dn2 यज्ञो विज्ञानमुत्थानम्. Ca cites समुत्थानं (as in text). — ^{b}) T1 G2–4 (all first time) संतोषश्च. — ^{c}) K3.5 V1 B Dn D2–8 S (T1 G3.4 both times) उग्रत्वं (for अत्युग्रं). — ^{d}) B4 पालनं परं (for परिपालनम्).

11 For the first occurrence of 11^{ab} in T1 G2–4, cf. v. l. 8. V1 reads 11 on marg. T2 G1 om. 11^{ab}. With 11^{ab}, cf. 7^{ab}. — ^{b}) K1 यथा; D7 T1 (first time as in text) G2 (both times), 3, 4 (both first time as in text) महत् (for तथा). — ^{c}) Dn1 द्रविणोपार्जवं; D7 S द्रविणं चार्जितं (T2 °णस्यार्जनं; G2–4 °णं स्वार्जितं; M4 °णं स्वार्जितं). — ^{d}) K3.5 V1 B Dn D2–6.8 पात्रे च. B3 (m as in text) प्रतिपालनं. D7 S सम्यग्वै दंडधारणं (G1 °रिणं).

12 ^{a}) D7 S लोके चत्वारि (for राज्ञां कर्माणि). — ^{c}) D6 इदं (for इमं). K3.5 V1 B Dn D2–8 चैव (for लोकं). S साधयंति (G2 °ते) परे (G1 °रं; M1 °रो) लोके. — ^{d}) D7 S मानवानिति. Bo.4 (m as in text) [इ]ह (for [इ]ति). G1 विश्रुतं.

13 ^{a}) K5 V1 Bo.2–5 Da Dn D2.3.5.6.8 T1 G2–4 M एषां; D7 एषो; T2 G1 एतज्. Dn2 राज्याय; Da S ज्यायश्च; D7 [ऽ]ध्यायश्च. — ^{c}) D1.7 क्षत्रियो. — ^{d}) K1 बलं (for बले).

14 D4 om. 14. — ^{a}) K5 Dn विद्याः; V1 B1.5 D2.6.8 श्रेष्ठाः (for चेष्टाः). — ^{b}) Ś1 K1.4 G1.2 ·कारकाः. — ^{c}) K2.4 D1 अत्र; K8 अथ (for अपि). D7 T1 G3.4 गाथाम्. K3 D2.3.7 S (except M2) चात्र; B2 राजन्; Dn D6 चैव; D8 चाह (for चापि). — ^{d}) K3.5 B Dn D2–8 S (except G4) अगायत (for अभाषत).

15 = (var.) 2. 50. 21 : 5. 33. 49 : 12. 57. 3 ; B. 13. 36. 16 ; Śukranīti IV. 7. 303. — ^{a}) B5 (marg. ;

२४

C. 12. 667
B. 12. 23. 17
K. 12. 23. 17

युधिष्ठिर उवाच ।
भगवन्कर्मणा केन सुद्युम्नो वसुधाधिपः ।
संसिद्धिं परमां प्राप्तः श्रोतुमिच्छामि तं नृपम्

व्यास उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शङ्खश्च लिखितश्चास्तां भ्रातरौ संयतव्रतौ ॥ २
तयोरावसथावास्तां रमणीयौ पृथक्पृथक् ।
नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैरुपेतौ बाहुदामनु ॥ ३
ततः कदाचिल्लिखितः शङ्खस्याश्रममागमत् ।
यदृच्छयापि शङ्खोऽथ निष्क्रान्तोऽभवदाश्रमात् ॥ ४
सोऽभिगम्याश्रमं भ्रातुः शङ्खस्य लिखितस्तदा ।
फलानि शातयामास सम्यक्परिणतान्युत ॥ ५
तान्युपादाय विस्रब्धो भक्षयामास स द्विजः ।
तस्मिंश्च भक्षयत्येव शङ्खोऽप्याश्रममागमत् ॥ ६
भक्षयन्तं तु तं दृष्ट्वा शङ्खो भ्रातरमब्रवीत् ।
कुतः फलान्यवाप्तानि हेतुना केन खादसि ॥ ७
सोऽब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमुपस्पृश्याभिवाद्य च
इत एव गृहीतानि मयेति प्रहसन्निव ॥ ८

also as in text) नाथयति; Dn2 निगिलति. — b) Ś1 M2 सर्पा; K2.4 D1 सर्पान्; D7 T G M1.3.4 सर्पौ (for सर्पौ). Da1 बलि- (for बिल-). S -शयाविव. — c) T1 क्षत्रियं (for राजानं). D7 S चाप्ययोद्धारं. — d) D4 चाप्रवासनं; G1 °सिनः.

16 a) Bo.1.8 (m. as in text) प्रद्युम्नश्च; Da1 श्रूसुम्नश्च; D8 सुद्युम्नं. — c) Da लब्धवान्.

Colophon om. in K3.5 V1 B Da Dn D2–6.8. — *Sub-parvan:* K1.2.4 D1.7 T G1.2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* T1 G2–4 व्यासवाक्यं; M1–3 गृहस्थाश्रमस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) D7 S 23 (as in text; but G2 [erroneously] 13).

24

1 D8 om. the ref. — a) Da2 D4 M2 भगवान्. b) Da1 सद्युम्नो; Da2 सुद्युस्नो. — c) B2 Da D7 T1 G1.3.4 सिद्धिं परमिकां प्राप्तः. — d) K1 D7 M4 नृप; D1 G4 नृपः; D4 नयं (for नृपम्).

2 D8 om. the ref. Ś1 K1 व्यासदेवः; G1 भगवान्. T2 G1 om. 2ab. — c) B1 चैव (for चास्तां). — d) K3.5 B2 Dn D8 शंसितव्रतौ; V1 Bo.1.3–5 Da D2–7 S संशित°.

3 a) Ś1 अवसथाव्. — c) Ś1 K Dn D1 G2 नित्यं (for नित्य-). Da2 दक्षैर् (for वृक्षैर्). — d) Bo.5 उपेतैर्; G3.4 उपेतो. Ś1 (*sup. lin.* as in text) बाहुदा नृप; K2.4 D1 भरतर्षभ. Ca.v cite बाहुदामनु (as in text). D7 उपेता बहुधामनः (sic).

4 b) K5 Dn आगतः; D1 आगतं; D2 आगत् (submetric). — c) K5 V1 B Da Dn D2.3.5–8 T G2–4 M transp. अपि and अथ. K3 D4 T2 च (for [ऽ]पि). K3 D4 [ऽ]पि; T2 G1 च (for [अ]थ).

5 a) Bo सोपि (for सोऽभि-). — b) K3 चक्रस्य; Da चक्रम्य; D4 चक्राम्य; D7 शंखमल्; T G1.2.4 चंक्रमन्; G3 M1.3.4 चक्रमल्; M2 चंक्रमल् (for शङ्खस्य). K5 B1 Da D7 T G1.3.4 तथा (for तदा). — c) K5 B3 Dn पात° (for शात°). — d) Da परिणताम् पुनः D4 द्विजमादायसस्तथा (sic).

6 D4 om. 6ab. — a) Dn अभ्युपा° (for तान्युपा°) K4 Dn1 विस्रब्धौ; Bo.2 D8 विश्रब्धो. — b) G1 वै; M2 तद् (for स). — c) Dn1 अस्मिंश्च. K8 D3.7.8 [ए]वं (for [ए]व). — d) D1 शांखोपि; D6 शंखस्य. K1 आगत् (submetric); K5 Dn D4 आगतः (for °मत्).

7 a) D2.3.5.8 च तं; D4 नु तं; T1 ततो; G2–4 तदा (for तु तं). Ś1 K1.2 दृष्ट्वा तं (by transp.). — d) K3.5 D4.7 S खादसे केन हेतुना.

8 a) V1 Da1 G2 श्रेष्ठम् (for ज्ये°). — b) V1 B D (except D4.7) उपसृत्य; G1 °गम्य. — c) V1 इतः प्रती-; Da इतो गृहाद्; D1 एत एव (for इत एव). — d) Da2 नयेति.

9 a) B5 Dn D2 तथा; D7 S ततः (for तदा).

तमब्रवीत्तदा शङ्खस्तीव्रकोपसमन्वितः ।
स्तेयं त्वया कृतमिदं फलान्याददता स्वयम् ।
गच्छ राजानमासाद्य स्वकर्म प्रथयस्व वै ॥ ९
अदत्तादानमेवेदं कृतं पार्थिवसत्तम ।
स्तेनं मां त्वं विदित्वा च स्वधर्ममनुपालय ।
शीघ्रं धारय चौरस्य मम दण्डं नराधिप ॥ १०
इत्युक्तस्तस्य वचनात्सुद्युम्नं वसुधाधिपम् ।
अभ्यगच्छन्महाबाहो लिखितः संशितव्रतः ॥ ११
सुद्युम्नस्त्वन्तपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतम् ।
अभ्यगच्छत्सहामात्यः पद्भ्यामेव नरेश्वरः ॥ १२

तमब्रवीत्समागत्य स राजा ब्रह्मवित्तमम् ।
किमागमनमाचक्ष्व भगवन्कृतमेव तत् ॥ १३
एवमुक्तः स विप्रर्षिः सुद्युम्नमिदमब्रवीत् ।
प्रतिश्रौषि करिष्येति श्रुत्वा तत्कर्तुमर्हसि ॥ १४
अनिसृष्टानि गुरुणा फलानि पुरुषर्षभ ।
भक्षितानि मया राजंस्तत्र मां शाधि माचिरम् ॥ १५

सुद्युम्न उवाच ।

प्रमाणं चेन्मतो राजा भवतो दण्डधारणे ।
अनुज्ञायामपि तथा हेतुः स्याद्ब्राह्मणर्षभ ॥ १६
स भवानभ्यनुज्ञातः शुचिकर्मा महाव्रतः ।

C. 12. 684
B. 12. 23. 34
K. 12. 23. 34

—[b]) V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 -रोष- (for -कोप-). —[c]) K2 D1 कृत्वा (for त्वया). K3. 5 D4 स्तेयं कृतमिदं तात. —[d]) K2 M1 [अ]ददता. —[f]) D7 स्वकर्म. B Da Dn D2. 3. 5–8 T2 G1 कथयस्व (for प्रथ°). Da2 मे (for वै). — After 9, B3 (marg.) ins.:

28* लिखितोऽथ तदा गत्वा भ्रातुर्वाक्येन चोदितः ।
सुद्युम्नविषयं राजन्नुवाचेदं सुदुःखितः ।

10 Before 10, B3 ins. लिखित उवाच. —[a]) K5 Dn एवं हि; V1 Bo. 1. 3–5 D2. 3. 5. 6 एवं मे; B2 Da D7 S एतन्मे; D4 corrupt (for एवेदं). —[b]) K4 कृते; M1. 3 कृतः. —[c]) K1 तेन (for स्तेनं). V1 Bo मा (for मां). B2 Da1 [इ]ह; Da2 ह (for च). —[e]) Dn2 कारय. K5 D3. 7 S चोरस्य. —[f]) D1 सम-; D6 यम- (for मम). B2 Da नरेश्वर; D1 धराधिप; D5 नराधिपं (for °धिप).

11 Dn2 reads 11[ab] on marg. —[b]) D6 सुद्युम्नः. V1 B Dn D2. 3. 5–8 स (Dn1 तं) नराधिपं (D6 °पः); M4 वसुधाधिपः. —[c]) K1 अभ्यगच्छं; D1 अभ्यागच्छन्. V1 Bo–2 Dn S (except M4) महाभागो. —[d]) K4 संश्रित-; K5 संसित-; Dn1 D2–5. 8 शंसित-; D1 शंशत- (for संशित-).

12 [a]) K2. 4 D1 त्वनुपालेभ्यः; K5 त्वथ राजेंद्रः; D5 तंतपालेभ्यः; D5 (*inf. lin.*). 7 G1 तं तु पौरेभ्यः; T1 G2–4 द्वारपालेभ्यः; T2 त्वंतपारेभ्यः; Ca cites अन्तपालेभ्यः. —[b]) D7 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). —[c]) T1 G2–4 अभ्यागच्छत्; M3 अभ्यगच्छन्. D2. 3. 5 महाभागः; D4 महात्मानं; D3 महाबाहो (for सहामात्यः). —[d]) K3 B2 D4 जनाधिपः (B2 °प); K5 T1 G4 नराधिपः; V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 M4 जनेश्वरः; D7 T2 G1–3 नराधिप. M1. 3 प्रीत्या चैव जनेश्वर.

13 [a]) K3 D4 शमात्मानं; K5 महात्मानं; V1 B Da Dn D1–3. 5–8 S समागम्य. —[b]) K5 संसितव्रतं; B Dn D2. 3. 5. 6. 8 धर्मवित्तमं. D7 T G राजा ब्राह्मणसत्तमं. —[d]) Dn2 D4 M2. 4 भगवान् (D4 सर्वथा also). K3 D4 कृतवानसि. B3 Da ते; B4 च (for तत्).

14 [a]) K3. 5 B2 Da D4. 7 S तु (for स). K3. 5 B2 Da D4 ब्रह्मर्षिः. —[b]) B2 Da D7 S राजानम् (for सुद्युम्नम्). —[c]) K2. 3. 5 V1 B D S Cv प्रतिश्रुत्य; K4 प्रतिश्रुति (for °श्रौषि). Dn2 करिष्ये तु; Cv [अ]करिष्येति. —[d]) Ś1 K1 श्रुतं (for श्रुत्वा). M4 तं (for तत्).

15 [b]) Ś1 K1 भरतर्षभ; K2. 4 नृपसत्तम; V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 मनुजर्षभ; B2 Da पृथिवीपते; D1 भूपसत्तम (for पुरुषर्षभ). — T1 om. (hapl.) 15[c]–16[d]. —[c]) B5 महाराजंस्; Dn महाराज. —[d]) D1. 7 S (T1 om.) मा (for मां). K5 Da1 साधि (for शाधि); — After 15, Ś1 K1. 2. 4 D1 read an addl. colophon.

16 D8 om. the ref. T1 om. 16 (cf. v. l. 15). —[b]) K1 -धारिणे; D1 -दारिणी (for -धारणे). —[c]) T2 अनुज्ञातुम्; G1 अनुज्ञाम्; Cv °ज्ञायाम् (as in text). V1 ततो (for तथा). —[d]) K3 D4 राजा (for हेतुः). D7 G1 M1. 3. 4 स्यां. Ś1 ब्राह्मणः प्रभुः; K1. 5 °णर्षभः; K2 D1 °णः प्रभो.

17 [a]) Ś1 अभ्यनुज्ञाता; K1 यद्यनुज्ञाता. Cv as in text. —[b]) B1 शुचिकामी; Cnp श्रुतकर्मा. B2 Da समाहितः. K3. 5 D4 गच्छ ब्रह्मन्यथेप्सितं. —[c])

C. 12. 684
B. 12. 23. 34
K 12. 23. 34

ब्रूहि कामानतोऽन्यांस्त्वं करिष्यामि हि ते वचः १७

व्यास उवाच ।

छन्द्यमानोऽपि ब्रह्मर्षिः पार्थिवेन महात्मना ।
नान्यं वै वरयामास तस्माद्दण्डादृते वरम् ॥ १८

ततः स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः ।
करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम सः ॥ १९

स गत्वा भ्रातरं शङ्खमार्तरूपोऽब्रवीदिदम् ।
धृतदण्डस्य दुर्बुद्धेर्भगवन्क्षन्तुमर्हसि ॥ २०

शङ्ख उवाच ।

न कुप्ये तव धर्मज्ञ न च दूषयसे मम ।
धर्मस्तु ते व्यतिक्रान्तस्ततस्ते निष्कृतिः कृता ॥ २१

स गत्वा बाहुदां शीघ्रं तर्पयस्व यथाविधि ।
देवान्पितॄनृषींश्चैव मा चाधर्मे मनः कृथाः ॥ २२

व्यास उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शङ्खस्य लिखितस्तदा ।
अवगाह्यापगां पुण्यामुदकार्थं प्रचक्रमे ॥ २३

प्रादुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसंनिभौ ।
ततः स विस्मितो भ्रातुर्दर्शयामास तौ करौ ॥ २४

ततस्तमब्रवीच्छङ्खस्तपसेदं कृतं मया ।
मा च तेऽत्र विशङ्का भूद्दैवमेव विधीयते ॥ २५

B_2 तु; D_7 त्वां; G_2 स्वं (for त्वं). —^{d}) B_2 Da च ते; D_1 हितं (for हि ते).

18 Bo D_8 om. the ref. —^{a}) K_8 V_1 B_{0-8} D_6 स च्छंद्यमानो; K_5 $B_{4. 5}$ Dn_1 $D_{2-5. 8}$ M_{1-8} संछंद्यमानो; Da स च्छंद्मानो; Dn_2 स्वच्छंद्मानो; D_7 T चोछंद्य-मानो; $G_{1. 8. 4}$ संचोद्यमानो; G_2 संछेद्यमानो; M_4 सं-ह्लत्यमानो (for छन्द्यमानोऽपि). B_1 महर्षिः; T $G_{1. 8. 4}$ M_4 विप्रर्षिः. $K_{2. 4}$ D_1 ब्रह्मर्षिश्छंद्यमानोपि (by transp.). —^{c}) K_8 नान्यत्र-; K_4 नान्ये वै; B_1 नान्यत्स; D_4 नान्यात्यु (corrupt); M_{1-8} नान्यत्र (for नान्यं वै). K_5 V_1 $Bo_{. 2-5}$ Da $D_{2. 3. 5. 8}$ स; D_6 सं-; D_7 T G च; M_4 तु (for वै). — D_4 om. (hapl.) 18^{d}–19^{c}. —^{d}) K_2 व्रतं; T_1 G_{2-4} परं (for वरम्).

19 D_4 om. 19^{abc} (cf. v. l. 18). B_1 om. 19^{a}–20^{b}. —^{c}) K_5 करौ प्रक्षेद°; Dn_2 स करौ छेद°; G_1 करौ प्रच्छाद°. —^{d}) Da_1 धनदंडो. K_1 कृतागसः (for जगाम सः).

20 B_1 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). —^{c}) T_1 G_{2-4} भगवन् (for दुर्बुद्धेर्). B_2 धृतदंडोस्मि दुर्बुद्धिर्. —^{d}) Dn_1 भवांस्तत्; D_4 भगवान्; T_1 G_{2-4} मम त्वं (for भगवन्).

21 D_8 om. the ref. —^{b}) Dn त्वं; $D_{2. 3}$ सं-; D_8 त[द्] (for च). $Ś_1$ श्रमयसे; K_1 corrupt (for दूष°). — After 21^{ab}, S ins.:

29* सुनिर्मलं कुलं ब्रह्मन्नस्मिञ्जगति विश्रुतम् ।

—^{c}) K_8 D_4 तात; M त्वया (for तु ते). D_7 T_1 G_{2-4} धर्मस्त्वया हतो भूयांस्; T_2 त्वयाधर्मो कृतो भूयांस्; G_1 अधर्मस्त्वया कृतो भूयांस् (hypermetric). —^{d}) K_8 D_4 तत्र; D_5 तेन; D_8 कृतास् (for ततस्). Da_1 निक्रितिः; Ca निष्कृतिः (as in text).

22 ^{a}) $Ś_1$ बाहुजां. D_7 स्नात्वा (for शीघ्रं). —^{c}) $K_{8. 5}$ B D S ऋषीन्पितॄंश् (by transp.). —^{d}) D_8 भावधर्मे (for मा चाधर्मे). D_8 G_3 कृताः. — After 22, S ins.:

30* ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् ।
महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह ।
न स्तेयसदृशं ब्रह्मन्महापातकमस्त्युत ।
जगत्यस्मिन्महाभाग ब्रह्महत्यासमं हि तत् ।
सर्वपातकिनां ब्रह्मन्दण्डः शारीर उच्यते । [5]
तस्करस्य विशेषेण नान्यो दण्डो विधीयते ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यः शूद्रोऽथ वा द्विजः ।
सर्वे कामकृते पापे हन्तव्या न विचारणा ।
राजभिर्धृतदण्डा वै कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा । [10]
उद्धृतं नः कुलं ब्रह्मन्नाज्ञा दण्डे धृते त्वयि ।

[(L. 1–2) Cf. Manu. 11. 54. — (L. 3) T_1 $G_{2. 4}$ ह; G_3 हि (for [उ]त). — (L. 9–10) cf. Manu. 8. 318.]

23 V_1 D_8 S om. the ref. —^{a}) $D_{5. 8}$ ततस् (for तस्य). Bo [ए]तद् (for तद्). —^{b}) K_8 Bo Da_1 $D_{4. 7}$ T_2 $G_{3. 4}$ M_4 °तस्तथा; G_2 °तस्य च (for °तस्तदा).

24 ^{ab}) D_7 S करौ तस्य (G_3 °स्यां) ततो (by transp.). —^{c}) T_1 G_{2-4} सविस्मयो; G_1 सुविस्मितो.

25 ^{b}) K_8 मया कृतं (by transp.). —^{c}) B_1 ते

लिखित उवाच ।

किं नु नाहं त्वया पूतः पूर्वमेव महाद्युते ।
यस्य ते तपसो वीर्यमीदृशं द्विजसत्तम ॥ २६

शङ्ख उवाच ।

एवमतन्मया कार्यं नाहं दण्डधरस्तव ।
स च पूतो नरपतिस्त्वं चापि पितृभिः सह ॥ २७

व्यास उवाच ।

स राजा पाण्डवश्रेष्ठ श्रेष्ठो वै तेन कर्मणा ।
प्राप्तवान्परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ॥ २८
एष धर्मः क्षत्रियाणां प्रजानां परिपालनम् ।
उत्पथेऽस्मिन्महाराज मा च शोके मनः कृथाः ॥ २९
भ्रातुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्मज्ञसत्तम
दण्ड एव हि राजेन्द्र क्षत्रधर्मो न मुण्डनम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

वैशंपायन उवाच ।

पुनरेव महर्षिस्तं कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
अजातशत्रुं कौन्तेयमिदं वचनमर्थवत् ॥ १
अरण्ये वसतां तात भ्रातॄणां ते तपस्विनाम्

C. 12. 699
B. 12. 24. 2
K. 12. 24. 2

तत्र; Dn_1 तत्र वि- (for तेऽत्र वि-). $D_{2.3.5.8}$ विशंका मा च तेत्राभूद्. —^{d}) $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ T_2 दैवमत्र; $D_{4.7}$ T_1 G M एवमत्र (for दैवमेव). D_7 विधीयतां.

26 D_8 om. the ref. —^{a}) K_8 D_4 हंत; K_5 B_2 Da Dn_2 $D_{2.7}$ **Cv** (also as in text) किं तु; D_8 किल (for किं नु). —^{b}) B_2 Da कृतपूर्वं महामते. —^{c}) Da तपसा. —^{d}) K_3 B_2 Da मुनिसत्तम.

27 D_8 om. the ref. Dn_2 वैशंपायनः (for व्यासः). —^{a}) Da एतमे(Da_2 °न्मे)तन्; G_1 M_4 एवमेव; M_2 °मेवं (for °मेतन्). B_0 Da महाकार्यं; D_7 S त्वया कार्यं. —^{d}) Dn_2 तं चापि; M_2 त्वयापि (for त्वं चापि).

28 D_8 om. the ref. —^{a}) V_1 भरतश्रेष्ठ; $B_{1.2.5}$ $D_{3.5.7}$ T_1 $G_{3.4}$ पांडवश्रेष्ठः. —^{b}) $K_{3.5}$ V_1 $B_{0.1.3-5}$ $D_{2.3-5.8}$ श्रेयान्वै तेन; K_4 ज्येष्ठो वै तेन; B_2 श्रेयांश्चैतेन; Dn S श्रेयानेतेन; D_7 श्रेयो नेतेन (for श्रेष्ठो वै तेन). —^{cd}) = 12. 23. 16^{cd}.

29 ^{a}) M_1 एवं (for एष). $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 क्षत्रियस्य. —^{b}) D_6 °पालितं. —K_3 om. (hapl.) 29^c–30^d. Da om. 29^{cd}. —^{c}) K_5 V_1 B Dn D_{2-6} उत्पथोन्यो; D_7 S उत्पथेभ्यो; D_8 उत्थायोन्यो (for उत्पथेऽस्मिन्). M महीपाल. —^{d}) $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_1; Da om.) S स्म (for च).

30 K_3 om. 30 (cf. v. l. 29). —^{a}) Da आतुरस्य (for भ्रा°). —^{b}) G_1 कुरु (for शृणु). B_2 Da $D_{2.3.5.8}$ धर्मभृतां वर (D_2 °रं); D_7 T G पांडव तत्त्वतः; $M_{1.3}$ धर्मज्ञ तत्त्वतः. —^{c}) $Ś_1$ दंड एव तु; K_1 दंड एवं तु; T_1 दंडं तव हि. —^{d}) B_2 क्षत्रियस्य (for क्षत्रधर्मो). K_1 क्षत्रधर्मे तु मंडनं; V_1 (marg. as in text) क्षत्रधर्मस्य मंडनं; Da क्षात्रो धर्मपरो मतः. **Ca** cites न मुण्डनम् (as in text). **Cap** मंडनं.

Colophon. —*Sub-parvan:* N (except D_8) T $G_{1.2}$ M राजधर्म. —*Adhy. name:* Dn व्यासवाक्यं; D_7 सुद्युम्नलिखितसंवादः; T_1 $G_{2.4}$ सुद्युम्नशंखलिखितसंवादः; G_1 शंखलिखितसंवादः; M_{1-3} शंखलिखितोपाख्यानं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 B_{2-4} Dn $D_{2.7}$ 23; D_8 22; S 24 (as in text). —*Śloka no.:* Dn_1 47; D_8 37.

25

1 D_8 om. the ref. —^{b}) Dn_2 मुनिः; D_7 (by corr.) [ऽ]र्थवत् (for ऽब्रवीत्). —K_8 reads 1^{cd} twice. —^{d}) $Ś_1$ (before corr.) B_1 Dn D_7 G_3 अब्रवीत्; K_4 अब्रुवन् (for अर्थवत्)

C. 12. 699
B. 12. 24. 2
K. 12. 24. 2

मनोरथा महाराज ये तत्रासन्युधिष्ठिर ॥ २
तानिमे भरतश्रेष्ठ प्राप्नुवन्तु महारथाः ।
प्रशाधि पृथिवीं पार्थ ययातिरिव नाहुषः ॥ ३
अरण्ये दुःखवसतिरनुभूता तपस्विभिः ।
दुःखस्यान्ते नरव्याघ्राः सुखं त्वनुभवन्त्विमे ॥ ४
धर्ममर्थं च कामं च भ्रातृभिः सह भारत ।
अनुभूय ततः पश्चात्प्रस्थातासि विशां पते ॥ ५
अतिथीनां च पितॄणां देवतानां च भारत ।
आनृण्यं गच्छ कौन्तेय ततः स्वर्गं गमिष्यसि ॥ ६
सर्वमेधाश्वमेधाभ्यां यजस्व कुरुनन्दन ।
ततः पश्चान्महाराज गमिष्यसि परां गतिम् ॥ ७
भ्रातॄंश्च सर्वान्क्रतुभिः संयोज्य बहुदक्षिणैः ।
संप्राप्तः कीर्तिमतुलां पाण्डवेय भविष्यसि ॥ ८
विद्म ते पुरुषव्याघ्र वचनं कुरुनन्दन ।
शृणु मत्त्व यथा कुर्वन्धर्मान्न च्यवते नृपः ॥ ९
आददानस्य च धनं निग्रहं च युधिष्ठिर ।
समानं धर्मकुशलाः स्थापयन्ति नरेश्वर ॥ १०
देशकालप्रतीक्षे यो दस्योर्दर्शयते नृपः ।

2 Cf. 12. 14. 8–11. — [a]) $K_{1.2.4}$ B_2 Da D_1 तत्र (for तात). — [b]) V_1 $Bo_{.1.3-5}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ मनस्विनां; B_2 Da तर° (for तप°). — [c]) K_1 मनोरथे; G_4 °रथो; M_1 °रथं (for °रथा). — [d]) K_4 तदा (for तत्र).

3 D_2 om. 3^a–6^a. — [a]) B_2 Da °श्रेष्ठाः. — [b]) K_2 प्राप्नुवंतो; K_4 °वंत; Dn_2 D_7 $M_{1.3}$ °वंति (for °वन्तु). — [d]) V_1 यजातिर्. K_5 पार्थिवः (for नाहुषः).

4 D_2 om. 4 (cf. v. l. 3). — [a]) K_3 V_1 Dn_2 -वसतीर्. — [b]) V_1 अनुभूतास्. — [c]) Dn_2 दुःख-स्यांते. K_5 V_1 Da Dn D_7 S नरव्याघ्र (V_1 °व्याघ्रः; Da °श्रेष्ठाः). — [d]) $K_{2.4}$ सुखं चानु-; $K_{3.5}$ V_1 B Dn_2 D_{3-8} S सुखान्यनु-; D_1 सुखं वानु-. K_3 D_4 -वसंत्विमे; V_1 $Bo_{.1.3-5}$ Dn $D_{3.5-7}$ G_1 -भवंतु वै (D_5 ते; D_7 G_1 मे); D_8 $M_{3.4}$ -भवंति मे (D_8 वै).

5 D_2 om. 5 (cf. v. l. 3). — [b]) $K_{3.5}$ D_4 M_2 (before corr.) पार्थिव (for भारत). — D_4 om. (hapl.) 5^c–6^b. — [d]) D_7 S प्रस्थास्यसि; Ca °तासि (as in text). B_2 Da नराधिप (for विशां पते).

6 D_2 om. 6^a; D_4 om. 6^{ab} (cf. v. l. 3, 5). — [a]) Dn अर्थिनां च (for अतिथीनां). K_{2-5} B Da Dn_2 $D_{1.3.5-8}$ T G_{2-4} M पितॄणां च (by transp.); G_3 पवित्रां च. — [b]) K_3 पार्थिव. — [c]) Da_1 अरण्यं (for आनृण्यं). D_6 राजेंद्र (for कौन्तेय). — [d]) B_2 Da अवाप्स्यसि (for गमिष्यसि). V_1 $Bo_{.1.3-5}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ ततः सर्वं (Dn तत्सर्वं च) करिष्यसि.

7 $M_{1.3}$ om. (hapl.) 7–8. — [a]) D_4 तथा च सर्व-मेधाभ्यां. — [b]) Da नृपसत्तम; D_7 T G $M_{2.4}$ कुरु-पुंगव. — [d]) $D_{4.6}$ गमिष्यति; G_3 गमिष्यामि.

8 $M_{1.3}$ om. 8 (cf. v. l. 7). — [ab]) B_2 Da संयोज्य क्रतुभिर् (by transp.). $D_{4.8}$ संयाज्य. B_2 Da भूरि- (for बहु-). — [c]) D_7 T G M_4 संप्राप्य (for °प्तः). K_3 om. from मतुलां up to कुर्व (in 9^c). — [d]) Da D_7 S ($M_{1.3}$ om.) गमिष्यसि.

9 K_3 om. up to कुर्व (cf. v. l. 8). — [a]) Ś1 K (K_3 om.) V_1 B_5 Dn_2 $D_{1-3.5.6}$ विद्मस्ते; B_1 D_8 T $G_{3.4}$ विद्यते; B_2 Da_1 विद्महे; Da_2 विग्रहे; Dn_1 निंद्यंते; D_4 विम्नस्ते; D_7 विह्वते. — [b]) K_5 B Da $D_{2.3.5.6.8}$ कुरुसत्तम; D_7 T G °पुंगव. — [c]) K_1 श्रृणुमश्च; $K_{2.4.5}$ $Bo_{.1.3-5}$ $D_{1-6.8}$ श्रृणु चैव; B_2 Da D_7 T G $M_{2.4}$ श्रृणुष्व च; Dn श्रृणुष्वैवं; $M_{1.3}$ कुरुष्व च (for श्रृणु मत्त्व as in Ś1 only). D_7 T_2 G_1 यथापूर्वं. — [d]) Dn न धर्माच्; T_2 धर्मांश्च. K_4 B_3 Dn_2 D_2 च्यवसे; D_7 S चलसे (T_2 लभसे). K_4 $B_{1.3-5}$ Dn $D_{2.3.5.7.8}$ S नृप. Da धर्मार्थं लभते नरः.

10 [a]) $D_{2.3.6}$ $M_{1.3}$ आददानं च (for °दानस्य). K_5 B Da Dn $D_{1-5.7.8}$ T G_{2-4} M विजयं; D_6 निश्चयं; G_1 विषयं. K_3 विजयं आददानस्य. — [b]) B_2 Dn_2 D_8 -विग्रहं; D_6 निहंति (for निग्रहं). — [c]) K_4 B (except B_2) Dn $D_{2.3.5-8}$ T $G_{1.3.4}$ समान-. — [d]) K_4 D_1 स्नापयंति. K_3 D_1 नरेश्वरे; V_1 B (except Bo) $D_{3.5-7}$ S Cnp °श्वरं; Da °श्वराः. — After 10, D_7 S ins.:

31* प्रत्यक्षमनुमानं च उपमानं तथागमः ।
अर्थापत्तिस्तथैतिह्यं संशयो निर्णयस्तथा ।
आकारो हीङ्गितश्चैव गतिश्चेष्टा च भारत ।
प्रतिज्ञा चैव हेतुश्च दृष्टान्तोपनयस्तथा ।
उक्तिर्निगमनं तेषां प्रमेयं च प्रयोजनम् । [5]

शास्त्रजां बुद्धिमास्थाय नैनसा स हि युज्यते ॥ ११
आदाय बलिषड्भागं यो राष्ट्रं नाभिरक्षति ।
प्रतिगृह्णाति तत्पापं चतुर्थांशेन पार्थिवः ॥ १२
निबोध च यथातिष्ठन्धर्मान्न च्यवते नृपः ।
निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामनुरुध्यन्नपेतभीः ।
कामक्रोधावनादृत्य पितेव समदर्शनः ॥ १३
दैवेनोपहते राजा कर्मकाले महाद्युते ।
प्रमादयति तत्कर्म न तत्राहुरतिक्रमम् ॥ १४
तरसा बुद्धिपूर्वं वा निग्राह्या एव शत्रवः ।
पापैः सह न संदध्याद्राष्ट्रं पण्यं न कारयेत् ॥ १५
शूराश्चार्याश्च सत्कार्या विद्वांसश्च युधिष्ठिर ।
गोमतो धनिनश्चैव परिपाल्या विशेषतः ॥ १६

C. 12. 714
B. 12. 24. 17
K. 12. 24. 20

एतानि साधनान्याहुर्बहुवर्गप्रसिद्धये ।
प्रत्यक्षमनुमानं च सर्वेषां योनिरिष्यते ।
प्रमाणज्ञो हि शक्नोति दण्डयोनौ विचक्षणः ।
अप्रमाणवता नीतो दण्डो हन्यान्महीपतिम् ।
[(L. 2) M1–3 अयैषां. — (L. 8) M दंडनीतौ.]

11 [a]) G1 देशकालौ. K4 B Dn D1. 3. 5. 6. 8 प्रतीक्षी यो (Dn2 °क्षीणो); K5 D4 -प्रतीक्ष्यो वै (D4 यो); V1 -प्रतीक्षा यो; D7 T1 G2–4 M -प्रतीक्षो यः; T2 G1 °क्षेद्यः. — [b]) K3. 5 V1 B2–5 Dn D1–6. 8 दस्यून् (K3 D4 दस्यो; K5 इतो; B1 दस्युर्; D5 नशून् (sic) मर्षयते (Dn2 °से); K4 दस्यून्दर्शयते; Bo दश्यून्मर्षयते; D7 S शत्रूंस्तान्मर्ष(D7 G3 °न्मृष-; T1 °मर्ष-; G2 °न्हर्ष)-येत्. Dn D4. 7 T G M2 नृप. — N (except D7; K3 om.) repeats 11[cd] after 13. — [c]) K1 (both times) D4 (second time) शास्त्रज्ञां; K3. 5 D4 (all first time) शास्त्रज्ञो. — [d]) V1 (first time) युज्यते नैव सा हितः (sic); V1 Bo. 1. 3–5 D2. 3. 5. 6. 8 (all second time) नैनसा सोनुयुज्यते; Bo. 1. 3–5 D3. 5. 6 (all first time) युज्यते नैनसा स ह; B2 (first time) युज्यते नैनसा विभो; B2 (second time) न स युध्येत एनसा; Da (both first time) न युज्येते(Da2 °त्ये)नसा विभो; Da (both second time) न स युज्यत एव सा; Dn (both both times) युज्यते नैनसा हि सः; D2. 8 (both first time) युज्यते नैव सा सह; S संयुज्येतै(T1 °जत्ये-; G3 °ज्यैतै-; G4 °ज्येतै)नसा न सः (T2 हि सः). Cv सर्वेषां योनिरुच्यते.

12 K3 om. 12–13. — [a]) D7 T2 G1 M2 आददन्; G2–4 M1. 3. 4 आददद्. K4 बलिसर्वागं; Ca °षड्भागं (as in text). — [b]) G1 राष्ट्रान्. G3 -गच्छति (for -रक्षति). — [cd]) K5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5–8 भूमिपः; G4 M4 पार्थिव. B2 Da चतुर्थांशेन पापस्य नृपः समनुलिप्यते.

13 K3 om. 13 (cf. v. l. 12). — [a]) D7 न योगे (for निबोध). D2 तथा (for यथा). D4 राजन् (for [आ]तिष्ठन्). — [b]) = 9[d]. K5 धीमाश्च; Bo. 1. 3. 5 D2. 3. 5 न धर्माच्; B2 Da धर्मार्थं; T G1. 4 M2. 4 धर्म्याश्च; G3 धर्म्यै च; M1. 3 ध्यायन्न. B2 Da G3 लभते; D7 T G1. 2. 4 M चलते (for च्यवते). D7 S पथः (for नृपः). — [c]) D4 निग्रहान्. — [d]) K1 Bo. 1. 3–5 अव-; Dn D3. 6 अनि-; S अवि- (for अनु-). D1 -धीः; D4 -भाः (for -भीः). D7 आविरुध्य न चेतसि. — After 13, N (except D7; K3 om.) repeats 11[cd].

14 [a]) T2 G1 दैवाद्; G2 देवेन (for दैवेन). K2. 4 D1 [उ]पहतो; K3. 5 V1 B Da Dn D2–8 T2 G1 M1–3 [अ]भ्याहतो (D7 G1 °ते); T1 G2–4 M4 [अ]-भ्यागतो (for [उ]पहते). — [b]) Da1 धर्मकाले; T1 कर्मकालो. K3 महायते; Da महीयते; T2 G1 विशां पते. — [c]) Ś1 K1 D1 प्रसाधयति; K2. 3 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2–6. 8 न साध°. K2. 3 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 यत् (for तत्). B2 Da D7 S यन्न साधयते कर्म. — [d]) D7 S व्यतिक्रमं (D7 °मः).

15 [a]) G1 त्वां (for वा). — [b]) V1 reads from ग्राह्या (in 15[b]) up to परि (in 16[d]) on marg. K4 B2. 8 D2. 3. 5. 8 T2 निगृह्या; D4 निनाह्या; G1 निग्रह्या. — [d]) D5. 7 T G2 M राष्ट्र-; G3 दृष्ट्वा (for राष्ट्रं). Ś1 K (except K3) V1 B D (except D4) M2 पुण्यं च (D7 न); T2 -पत्यं न; G2. 3 -पश्यन्न; M3 -पण्यं च; M4 corrupt.

16 V1 reads up to परि (in [d]) on marg. — [ab]) D7 शूराद्धर्म्याग-; T G शूरान्धर्मां(T1 °र्म्यां-; G1 °र्म्या)श्च. D7 T1 G सत्(D7 G3 सं)कुर्याद्. B1 विद्वांसोपि; T1 G3. 4 °सं च. D8 सक्ता युक्तोपि नैव (for सत्कार्या विद्वांसश्च). B2 Da नराधिप (for युधिष्ठिर). — [c]) K1 गोतमो; K3. 5 B Da Dn D1. 5 T1 G2. 3 M Cv गोमिनो; V1 गोमानि; D2. 3. 6. 8 योगिनो; D4 यागिनो; D7 G4 गोमंतो; T2 G1 भोगिनो (for गोमतो).

17 [a]) T2 G1 व्यवहारे च. K5 V1 B Da Dn D1–6. 8 धर्मेषु; D7 S योक्तव्याश्(G1 °ध्यश्). — [b]) K3. 5 V1

C. 12. 715
B. 12. 24. 18
K 12. 24. 21

व्यवहारेषु धर्म्येषु नियोज्याश्च बहुश्रुताः ।
गुणयुक्तेऽपि नैकस्मिन्विश्वस्याच्च विचक्षणः ॥ १७
अरक्षिता दुर्विनीतो मानी स्तब्धोऽभ्यसूयकः ।
एनसा युज्यते राजा दुर्दान्त इति चोच्यते ॥ १८
येऽरक्ष्यमाणा हीयन्ते दैवेनोपहते नृपे ।
तस्करैश्चापि हन्यन्ते सर्वं तद्राजकिल्बिषम् ॥ १९
सुमन्त्रिते सुनीते च विधिवच्चोपपादिते ।
पौरुषे कर्मणि कृते नास्त्यधर्मो युधिष्ठिर ॥ २०
विपद्यन्ते समारम्भाः सिध्यन्त्यपि च दैवतः ।
कृते पुरुषकारे तु नैनः स्पृशति पार्थिवम् ॥ २१
अत्र ते राजशार्दूल वर्तयिष्ये कथामिमाम् ।
यद्वृत्तं पूर्वराजर्षेर्हयग्रीवस्य पार्थिव ॥ २२
शत्रून्हत्वा हतस्याजौ शूरस्याक्लिष्टकर्मणः ।
असहायस्य धीरस्य निर्जितस्य युधिष्ठिर ॥ २३
यत्कर्म वै निग्रहे शात्रवाणां
योगश्चाग्र्यः पालने मानवानाम् ।

B Da Dn D2–6. 8 योक्तव्याश्च (K5 योक्तव्याः सु° ; Da1 योव्यक्ताश्च); D7 G3. 4 पृष्टव्याश्च ; T1 G1. 2 M1. 3. 4 प्रष्टव्याश्च ; T2 M2 द्रष्टव्याश्च (for नियोज्याश्च). — After 17^{ab}, D7 S Cv ins. :

32* प्रमाणज्ञा महीपाल न्यायशास्त्रावलम्बिनः ।
वेदार्थतत्त्वविद्राजंस्तर्कशास्त्रबहुश्रुतः ।
मन्त्रे च व्यवहारे च नियोक्तव्यो विजानता ।
तर्कशास्त्रकृता बुद्धिर्धर्मशास्त्रकृता च या ।
दण्डनीतिकृता चैव त्रैलोक्यमपि साधयेत् । [5]
नियोज्या वेदतत्त्वज्ञा यज्ञकर्मसु पार्थिव ।
वेदज्ञा ये च शास्त्रज्ञास्ते च राजन्सुबुद्धयः ।
आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीतिषु पारगाः ।
ते तु सर्वत्र योक्तव्यास्ते च बुद्धेः परां गताः ।

[(L. 2) D7 °बहिष्कृताः ; T1 G2. 3 °बहुश्रुताः. — (L. 3) D7 G3. 4 नियोक्तव्या. — (L. 9) D7 M3 तेषु ; G2 ते च ; M2 तेपि (for ते तु). T M4 परं गताः]

— c) D4 गुणयुक्तोपि. — d) K1. 4 विश्वस्याश्च ; K2. 3 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 M4 °सेत ; K5 °सेन्न ; B2 Da2 T1 G M1–3 °सीत ; Da1 °सीति ; D4 विश्रसेत ; D7 प्रसीदति (for विश्वस्याच्च). K2 M2 विचक्षणाः (M2 °णैः).

18 a) D1 दुर्विनीता. — b) K3 भूता ; D4 भूतो (for स्तब्धो). Ś1 K1 Da1 T2 [ऽ]नसूयकः ; K4 D1. 7 T1 G1. 3. 4 M1–3 ह्यसूयकः (M2 °यिता) ; Bo. 2 [ऽ]नुसू° ; B4 damaged ; Da2 [ऽ]नरूपक (sic). — c) T2 राजन्. — d) D1 दुर्भांत. G1 इव (for इति).

19) K1 [ऽ]रक्ष्यमाणां ; K3. 4 V1 Da G2 [ऽ]रक्षमाणा. K1 हीयंतीं. — b) T1 G2 देवेन ; Cv as in text. K1 [उ]पहतो ; K3 corrupt ; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 S Cv [अ]भ्याहता (B1 °हते ; T1 G2 °गता). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 S Cv नृपः ; (T2 नराः ; G1 नृपाः). — c) K3 Da D4 M2. 4 चाव- ; B2 चाभ्य- ; T1 G1. 2. 4 M1. 3 चाप- (for चापि). K3. 5 V1 Bo. 4. 5 Dn1 D2–4. 6–8 S मृद्यंते ; B1 युज्यंते ; B2 -सूयंते ; B3 D5 मुह्यंते ; Da1 -मृह्यंते ; Da2 -मद्यंते ; Dn2 हीयंते (for हन्यन्ते). — d) K2. 4 D1 T2 तत्सर्वं (by transp.) ; D7 सर्वतो.

20 a) D1 सुसंधिते ; D2 सुमंत्रते ; D8 समंत्रिते. D7 सुनीतौ. — b) K3 D4 S न्यायतश् ; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 सर्वशश् (for विधिवच्). D7 -पातिते. — D2 om. 21^{c}. — d) B2 Da महीपते ; D6 नरर्षभ (for युधिष्ठिर).

21 K3 B4 om. 21 ; V1 om. 21^{ab}. — a) Ś1 K1. 4 विपश्यंते ; K2 विपच्यंते ; Dn1 विच्छिद्यंते ; D7 विपद्येते. Ś1 समारब्धाः ; B2 Da S च कर्माणि ; D7 [ऽ]स्य कर्माणि (for समारम्भाः). — b) K1 lacuna ; B2 Da न (for च). K5 Bo. 1. 3. 5 D6 धर्मतः ; D2. 3. 5. 8 कर्मतः. D7 M2 दैवतात् ; T G देवताः ; M1. 3 दैवतैः (for दैवतः). Ś1 K1. 2. 4 सिध्यत्यपि (Ś1 [*inf. lin.*] सिद्धाभ्यपि) च देवताः ; Dn सिध्यंते चापि दैवतः ; D4 सिध्यंतापि नृदेवतः. — c) K1 corrupt ; V1 D6. 7 T G च ; D4 नु (for तु). — d) V1 M1. 3 नैनं (for नैनः). G1. 2 M1 पार्थिव ; M2 पार्थिवः.

22 a) B1 T2 तत्र. T2 नृपशार्दूल. — b) Ś1 (by corr.) K2. 4. 5 D1 वर्णयिष्ये ; B2 Da D7 S कथयिष्ये. — c) B1 T2 यदुक्तं ; Da1 यद्दत्तं. — d) K3 V1 B (except B2) Dn D2. 6. 8 पांडव (for पार्थिव).

23) K5 Bo. 2 Da D3. 5 शत्रुं. D7 हतस्यासौ. — c) K3 D4 S वीरस्य ; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 संग्रामे (for धीरस्य).

कृत्वा कर्म प्राप्य कीर्तिं सुयुद्धे
वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ २४
संत्यक्तात्मा समरेष्वाततायी
शस्त्रैश्छिन्नो दस्युभिरर्द्यमानः ।
अश्वग्रीवः कर्मशीलो महात्मा
संसिद्धात्मा मोदते देवलोके ॥ २५
धनुर्यूपो रशना ज्या शरः स्रु-
क्स्रुवः खड्गो रुधिरं यत्र चाज्यम् ।
रथो वेदी कामगो युद्धमग्नि-
श्चातुर्होत्रं चतुरो वाजिमुख्याः ॥ २६
हुत्वा तस्मिन्यज्ञवह्नावथारी-
न्पापान्मुक्तो राजसिंहस्तरस्वी ।
प्राणान्हुत्वा चावभृथे रणे स
वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ २७
राष्ट्रं रक्षन्बुद्धिपूर्वं नयेन
संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा ।
सर्वाँल्लोकान्व्याप्य कीर्त्या मनस्वी
वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ २८
दैवीं सिद्धिं मानुषीं दण्डनीतिं
योगन्यायैः पालयित्वा महीं च ।
तस्माद्राजा धर्मशीलो महात्मा
हयग्रीवो मोदते स्वर्गलोके ॥ २९
विद्वांस्त्यागी श्रद्दधानः कृतज्ञ-
स्त्यक्त्वा लोकं मानुषं कर्म कृत्वा ।

C. 12. 732
B. 12. 24. 31
K. 12. 24. 39

24 ^{a}) B_{2-4} यत्र (for यत्). Da_1 वेति ग्रहे; D_4 विनिग्रहे. — ^{b}) D_1 योगश्चाराः; D_7 S (except G_2) योगं चाध्र्यं ($M_{1.3}$ चोग्र्यं). B_2 पावनो. B_1 मासनानां. — ^{c}) K_2 प्राप (for °प्य). V_1 B_3 (marg.) Dn D_6 स युद्धाद्; $Bo_{1.3.5}$ Da सुयुद्धाद्; B_2 $D_{2.3.5.8}$ सुयुद्धा; B_4 सुमृद्धा; T_1 G प्रयुद्धे. — ^{d}) $K_{3.5}$ V_1 B Dn $D_{2.3.5.6.8}$ स्वर्गलोके; D_7 चैव लोके.

25 B_1 om. 25. V_1 reads 25 on marg. — ^{a}) K_3 कोशं त्यक्त्वा; D_4 काशं त्यक्त्वा (for संत्यक्तात्मा). Bo_4 $D_{3.5.6.8}$ श(B_4 D_6 स)रणेष्वाततायी; D_4 समरे ह्यात°; T_1 G °रे चाततायी (G_1 °यि-). — ^{b}) Dn_1 D_1 शस्त्रैश्छन्नो; D_7 शस्त्रैकेना (sic); T_1 शस्त्राच्छिन्नौ; T_2 शस्त्रैर्भिन्नौ. K_1 अस्यमानः; $K_{3.5}$ V_1 B (B_1 om.) Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ वध्य°; D_1 बाध्य°; D_4 रुध्य°; D_7 S युध्य° (for अर्द्य°). — ^{c}) D_4 हयग्रीवः. D_7 T G पुण्य- (for कर्म-). — ^{d}) K_3 $D_{4.7}$ T_2 संत्यक्तात्मा; Dn_1 D_8 संसिद्धार्थौ; D_2 संसिध्यात्मा; D_6 संसिध्यत्यात्मा (for संसिद्धात्मा). K_5 V_1 B (B_1 om.) Dn $D_{2.3.6.8}$ स्वर्गलोके; D_4 T_1 $G_{3.4}$ जीव° (for देव°).

26 ^{a}) B_1 यूपध्वजा ** (for यूपो रशना ज्या). D_4 थूपा (for यूपो). V_1 $B_{2.5}$ रथेध्मा; Bo_4 रथेध्म; B_3 (by corr.) Da D_6 रसना; Cv रशना (as in text). M_4 [आ]ज्यः (for ज्या). V_1 Bo शर-; D_7 शराः. V_1 Bo_1 D_1 श्रुक्; Da_1 तु; D_4 lacuna.; $G_{1.2}$ स्रक् (for स्रुक्). — ^{b}) Bo_1 श्रुवः; D_1 श्रवः; $M_{1.3}$ स्रवं. D_7 षड्गो. B_2 Da तत्र (for यत्र). D_1 राज्यं (for चाज्यम्). — ^{c}) K_1 वेची; D_7 S (except T_1) वेदिः. K_3 कामगा; V_1 B_2 Da कामतो; $Bo_{1.3.5}$ Dn_1 $D_{2.3.5.8}$ कामजो; D_4 कामगे. — ^{d}) K_3 -मुखाः; G_1 -मुख्यः.

27 ^{a}) B_2 Da_2 तस्मिन्हुत्वा (by transp.); Da_1 corrupt. D_7 S आजि- (for यज्ञ-). T_1 G_{2-4} $M_{1.3.4}$ [अ]रातीन्; T_2 यथारीन्. — ^{b}) D_1 पापैर्; D_7 S पाशान् (for पापान्). $D_{4.7}$ मुक्ता; T $G_{2.3}$ M मुक्त्वा; G_1 मत्वा (for मुक्तो). — ^{c}) $G_{3.4}$ मुक्त्वा (for हुत्वा). K_3 चावरुद्धो; D_4 वाचरुद्धो; D_7 चावभृथो. K_8 D_4 रणाग्रे; D_7 T G_2 M रणेषु; $G_{1.3.4}$ रथेषु (for रणे स). — ^{d}) Bo_1 Dn_1 $D_{2.3.5.8}$ स्वर्गलोके; D_7 जीव°.

28 ^{a}) $Bo_{1.4}$ राज्यं; Da_2 राजं. Dn_2 युक्तं; G_1 रक्षेद् (for रक्षन्). — ^{b}) Bo संयुक्तात्मा. — ^{c}) K_3 V_1 M_1 प्राप्य; D_1 ध्याप्य (for व्याप्य). — ^{d}) B_1 जीवलोके; Da $D_{5.8}$ स्वर्ग° (for देव°).

29 K_5 om. 29. — ^{a}) B_1 G_3 देवीं. B_2 Da मानवीं (for मानुषीं). T_1 $G_{1.2.4}$ दंडनीत्या; G_3 °रीत्या. — ^{b}) $K_{2.3}$ $Bo_{1.3.5}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ योगन्यासैः; D_1 यो न न्यायैः; D_4 योगन्यायौ. — ^{c}) Dn_1 यज्ञ-; T_2 पुण्य- (for धर्म-). — ^{d}) All MSS. (except Ś$_1$ K_1; K_5 om.) वाजिग्रीवो. K_{2-4} B_{2-5} Da S देवलोके.

30 ^{a}) K_1 विश्वांस्. B_2 Da धर्मशीलः; D_1 ब्रह्म * मा.

C. 12. 732
B. 12. 24. 31
K. 12. 24. 39

मेधाविनां विदुषां संमतानां
तनुत्यजां लोकमाक्रम्य राजा ॥ ३०
सम्यग्वेदान्प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य
सम्यग्राष्ट्रं पालयित्वा महात्मा ।
चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे
वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ ३१
जित्वा संग्रामान्पालयित्वा प्रजाश्च
सोमं पीत्वा तर्पयित्वा द्विजाग्र्यान् ।
युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजानां
युद्धे क्षीणो मोदते देवलोके ॥ ३२
वृत्तं यस्य श्लाघनीयं मनुष्याः
सन्तो विद्वांसश्चार्हयन्त्यर्हणीयाः ।
स्वर्गं जित्वा वीरलोकांश्च गत्वा
सिद्धिं प्राप्तः पुण्यकीर्तिर्महात्मा ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५

२६

वैशंपायन उवाच ।
द्वैपायनवचः श्रुत्वा कुपिते च धनंजये ।
व्यासमामन्त्र्य कौन्तेयः प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥ १
न पार्थिवमिदं राज्यं न च भोगाः पृथग्विधाः ।

(for श्रद्दधानः). T_2 [अ]नसूयुः (for कृतज्ञः). — [b]) Da लोकान्; G_1 $M_{1.3.4}$ लोभं. — [d]) T_1 तनुं त्यक्त्वा (for तनुत्यजां). Da अक्रम्य; T_2 आक्राम. K_3 राज्ञा; B_2 Da सम्यक्; G राज्ञां (for राजा).

31 [a]) B_2 Da वेदान्सर्वान् (for सम्यग्वेदान्). M_4 सर्वे· (for प्राप्य). V_1 शस्त्राणि (for शा°). — [b]) Da_1 राष्ट्रं; Dn राज्यं; D_1 दृष्टं; D_4 अष्टं; D_7 corrupt; T_2 लोकं (for राष्ट्रं). T_2 प्रापयित्वा. B_1 om. (hapl.) from महात्मा up to तर्पयित्वा (in 32[b]). D_6 प्रजां च (for महात्मा). — [c]) D_7 T_2 G_3 पालयित्वा (for स्थाप°). — [d]) D_8 om. from वाजिग्रीवो up to संग्रामान् (in 32[a]). $K_{2.4}$ $Bo_{.3-5}$ $D_{1-3.5}$ स्वर्गलोके; Dn_1 जीवलोके (for देव°).

32 K_4 G_2 om. (hapl.) 32. B_1 om. up to तर्पयित्वा (cf. v. l. 31). D_8 om. जित्वा संग्रामान् (cf. v. l. 31). — [a]) D_4 भित्वा. K_1 शत्रून्; D_6 समग्रान्; D_7 T $G_{1.3.4}$ $M_{2.4}$ संग्रामं; $M_{1.3}$ संग्रामे. B_2 Da T_2 M च राष्ट्रं; D_7 T_1 सराष्ट्रं; $G_{1.3.4}$ स्वराष्ट्रं (for प्रजाश्च). — [b]) D_4 सामं. Da_2 lacuna; Dn_2 पालयित्वा (for तर्प°). G_4 प्रजाग्र्यान्. — [c]) Da_1 युक्ता; Dn_1 युक्तं; $D_{6.7}$ T $G_{1.3.4}$ शक्त्या (for युक्त्या). $Ś_1$ K_1 Da द्विजानां; D_8 जनानां (for प्रजानां). — [d]) T_2 वाजिग्रीवो (for युद्धे क्षीणो). K_3 राजा; D_7 क्षीणे; M_4 क्षीणायुः (for क्षीणो). $Bo_{.1.3}$ $D_{6.8}$ स्वर्गलोके; D_7 G_3 जीव° (for देव°).

33 [a]) B_2 Da_1 वृत्तिं; G_4 युक्तं; M_1 वृत्ति (for वृत्तं). B_2 श्लाघनीयां. — [b]) D_1 सत्यो; D_8 संतोषे (for सन्तो). K_1 नित्यं; V_1 विद्वांसाश्च (for विद्वांसश्च). $K_{3.5}$ $M_{1.3}$ om. च. V_1 अर्हति (sic). $K_{2.3.5}$ V_1 B Da_1 Dn $D_{2.3.5-8}$ [अ]र्हणीयं (B_2 °यां). Ca cites अर्हयन्ति (as in text). — [c]) D_7 सर्गं. $K_{3.5}$ लब्ध्वा; D_4 सख्या (for जित्वा). K_3 D_4 च जित्वा; K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S अवाप्य (for च गत्वा). — [d]) D_7 पुण्यलोकं (for °कीर्तिर्).

Colophon. — *Sub-parvan:* K_{2-5} V_1 B Da Dn D_{1-7} T_2 $G_{1.2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name:* B_2 वाजिग्रीवोपाख्यानं; Dn व्यासवाक्यं; D_7 हयग्रीवप्रशंसा; T_1 G हयग्रीवोपाख्यानं; M_{1-3} अश्वग्रीवो°. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_6 $B_{3.4}$ Da_1 Dn D_2 24; B_2 D_8 23; D_7 S 25 (as in text). — *Śloka no.:* Dn_1 34; D_8 33.

26

1 K_3 D_8 om. the ref. — [c]) B_2 Da D_7 T_1 G M_{1-3} कौरव्यः (for कौन्तेयः).

2 Before 2, $K_{4.5}$ B (except Bo) Da Dn D_{1-3},

प्रीणयन्ति मनो मेऽद्य शोको मां नर्दयत्ययम् ॥ २
श्रुत्वा च वीरहीनानामपुत्राणां च योषिताम् ।
परिदेवयमानानां शान्तिं नोपलभे मुने ॥ ३
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं व्यासो योगविदां वरः ।
युधिष्ठिरं महाप्राज्ञं धर्मज्ञो वेदपारगः ॥ ४
न कर्मणा लभ्यते चिन्तया वा
नाप्यस्य दाता पुरुषस्य कश्चित् ।
पर्याययोगाद्विहितं विधात्रा
कालेन सर्वं लभते मनुष्यः ॥ ५
न बुद्धिशास्त्राध्ययनेन शक्यं
प्राप्तुं विशेषैर्मनुजैरकाले ।
मूर्खोऽपि प्राप्नोति कदाचिदर्था-
न्कालो हि कार्यं प्रति निर्विशेषः ॥ ६
नाभूतिकाले च फलं ददाति
शिल्पं न मन्त्राश्च तथौषधानि ।
तान्येव कालेन समाहितानि
सिध्यन्ति चेध्यन्ति च भूतिकाले ॥ ७
कालेन शीघ्राः प्रविवान्ति वाताः
कालेन वृष्टिर्जलदानुपैति ।
कालेन पद्मोत्पलवज्जलं च

C. 12. 739
B. 12. 25. 8
K. 12. 25. 8

5. 6 G_4 $M_{1.4}$ ins. युधिष्ठिर उवाच. — [a]) M_2 त्विदं (for इदं). K_3 राजं. — [b]) K_5 V_1 B Dn $D_{2.3.5.6.8}$ भोगाश्च (by transp.). D_1 पृथग्विषाः. — [c]) $K_{3.4}$ D_1 नंदयंति; Da प्रीणयंते (Da_2 °त). — [d]) T_2 लोको (for शोको). $M_{1.3.4}$ मा (for मां). K_1 तु तुदयत्ययं; $K_{2.4}$ अर्दय°; K_3 V_1 $Bo_{1.3-5}$ Da Dn $D_{5.6.8}$ T_2 रुंधय°; K_5 रोधय°; B_2 न्यरुणद्धयं; D_1 *ऽदयत्ययं; $D_{2.3}$ रुंधतीत्ययं; D_4 बंधय°; D_7 M रंध्रय°; T_1 G दारय°; text as in Ś$_1$ only.

3 [a]) $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S वीरविहीनानां (for च वीर-). — [b]) D_7 S विपुत्राणां (for अपु°). — [c]) K_5 D_4 परिदेवनमार्तानां. — [d]) B_1 नोपालभे मुने; Da नोपलभेमहि; Dn_2 $D_{2.3.5.8}$ नोपलभामहे; D_6 नो लभते मुने. D_7 T G न शांतिं मनसा (T_2 °सो) लभे.

4 Before 4, B_2 ins. वैशंपायन उवाच. — [a]) D_1 इत्युक्त्वा. — [b]) D_4 व्यायो (for व्यासो). $B_{1.2}$ Da D_1 वेदविदां (for योग°). — [c]) $Bo_{3.5}$ D_{3-5} महाप्रज्ञं; B_2 Da_2 °प्राज्ञ; Dn_1 D_8 °प्राज्ञो; D_1 °प्राज्ञां; T_1 G °भार्गं. — [d]) $K_{2.4}$ योग-; K_3 $D_{4.7}$ S धर्म- (for वेद-). G_2 $M_{2.4}$ -पारगं. D_8 वेदवेदांगपारगः.

5 Before 5, $K_{4.5}$ B Da Dn $D_{1-3.5-7}$ T $G_{1.3.4}$ M_4 ins. व्यास उवाच. — [a]) Da_1 लभते. V_1 चिंतया लभ्यते (by transp.). Dn चेज्यया (for चिन्तया). Da नो (for वा). — [b]) $K_{3.5}$ B Dn $D_{2-6.8}$ नाप्यस्ति; Da नोप्यस्ति. D_7 S transp. दाता and कश्चित्. — [d]) K_4 D_1 योगं (for सर्वं).

6 [a]) T_1 G_{2-4} -शक्त्या (for -शास्त्रा-). B_2 Da_1 D_7 शक्यः. — [b]) K_1 प्राप्तं; D_7 प्राप्तैर्. K_{2-4} V_1 B Da_2 Dn $D_{1-3.5.6.8}$ विशेषं; Da_1 D_4 विशेषो; D_7 अशेषं. K_1 न काले (for अकाले). — [c]) $K_{2.4}$ D_1 transp. मूर्खोऽपि and प्राप्नोति. M_2 हि (for ऽपि). $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_1) S चाप्नोति. K_1 कदर्थमर्थं. — [d]) D_7 T_2 M कालं (कार्यं). T_1 G कालो हि सर्वं पुरुषस्य दाता.

7 [a]) K_{3-5} V_1 $Bo_{1.3-5}$ Dn $D_{2-6.8}$ M नाभूतिकालेषु; D_7 न दूर°; T G न (T_2 ना-) भूर°. B_2 Da हि (for च). V_1 दिशंति; B Dn $D_{2.3.5.6}$ $M_{1.3}$ ददंति; Da ददंते. — [b]) $K_{2.4.5}$ $D_{1.4}$ शिल्पं च; K_3 V_1 B Da_2 Dn $D_{2.3.5-8}$ S शिल्पानि; Da_1 शल्यानि (for शिल्पं न). V_1 T_1 $G_{1.3.4}$ मंत्राणि; Da G_2 मित्राणि; D_1 मंत्राच्च; D_8 मंत्रांश्च (for मन्त्राश्च). — [c]) D_1 वनान्येष (sic) (for तान्येव). G_1 (before corr.) काल्येन. Da_1 G_1 (before corr.) समाहितेन. — [d]) Bo ऋध्यंति (for सि°). $K_{2.4}$ D_1 चेध्यंति; $K_{3.5}$ $B_{4.5}$ Dn D_{2-5} वर्धंति; V_1 Da रुध्यंति; Bo सिध्यंति; B_1 $D_{6.8}$ बुध्यंति; $B_{2.3}$ ऋध्यंति; D_7 M_2 वै संति; T G M_4 चैधंति; $M_{1.3}$ वैधंति (for चेध्यन्ति as in Ś$_1$ K_1 only). Da च भूमि°; D_4 विभूति°.

8 [a]) D_1 कामेन; D_4 कोलेन (for कालेन). D_7 T G_{2-4} M_{1-3} शीघ्रं. K_{2-4} V_1 B_2 Da $D_{1.4}$ T_2 प्रतिवांति; K_5 $Bo_{1.3.5}$ Dn $D_{2.3.5.8}$ प्रवहंति; B_4 प्रभवंति; D_6 प्रहरंति; D_7 प्राविभिन्न-; G_{1-3} प्रविशंति; $M_{1.3}$ प्रविवांत (for प्रविवान्ति). Da_1 वाचाः; D_7 वातः. — [b]) K_3 वृतिं; Da_1 घृष्टिर्; Da_2 घृष्टिर् (for वृ°). K_3 बलवान् (for जलदान्). — [c]) B_2 Da D_7 T G M_2 °वत्य आपः; B_3 not collated; $M_{1.3}$

C. 12. 739
B. 12. 25. 8
K. 12. 25. 8

कालेन पुष्यन्ति नगा वनेषु ॥ ८
कालेन कृष्णाश्च सिताश्च रात्र्यः
कालेन चन्द्रः परिपूर्णबिम्बः ।
नाकालतः पुष्पफलं नगानां
नाकालवेगाः सरितो वहन्ति ॥ ९
नाकालमत्ताः खगपन्नगाश्च
मृगद्विपाः शैलमहाग्रहाश्च ।
नाकालतः स्त्रीषु भवन्ति गर्भा
नायान्त्यकाले शिशिरोष्णवर्षाः ॥ १०
नाकालतो म्रियते जायते वा
नाकालतो व्याहरते च बालः ।
नाकालतो यौवनमभ्युपैति
नाकालतो रोहति बीजमुप्तम् ॥ ११
नाकालतो भानुरुपैति योगं
नाकालतोऽस्तं गिरिमभ्युपैति ।
नाकालतो वर्धते हीयते च
चन्द्रः समुद्रश्च महोर्मिमाली ॥ १२
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं राज्ञा सेनजिता दुःखार्तेन युधिष्ठिर ॥ १३
सर्वानेवैष पर्यायो मर्त्यान्स्पृशति दुस्तरः ।
कालेन परिपक्वा हि म्रियन्ते सर्वमानवाः ॥ १४
घ्नन्ति चान्यान्नरा राजंस्तानप्यन्ये नरास्तथा ।
संज्ञैषा लौकिकी राजन्न हिनस्ति न हन्यते ॥ १५
हन्तीति मन्यते कश्चिन्न हन्तीत्यपि चापरे ।

°पन्थ आपः; M4 °पंत्य आपः. — ^{d}) M1. 8 पुष्पंति; M4 पुष्प्यंति. K1 नगीवनेषु; B8 not collated; D2. 3. 5 वनेषु वृक्षाः; D8 जलेषु वृक्षाः. K3 D4 काले नगाः फलिता वै वनेषु.

9 ^{a}) B0. 2 शिताश्च; D7 समाश्च (for सिताश्च). T1 रात्र्याः. — ^{b}) K2 पूर्णः (for चन्द्रः). K3. 5 Dn D6 T G1. 3. 4 M3 प्रति- (for परि-). K3. 5 D4 -मूर्तिः; B2 Da D7 S -रश्मिः (for -बिम्बः). — ^{c}) Da1 D4 पुष्पफल-; D7 °फले. K2. 3. 5 B D (except D1) S द्रुमाणां (for नगानां). — ^{d}) D7 G1 न काल-. D4 G1 -योगात् (for -वेगाः).

10 D1 om. (hapl.) 10^{a}—11^{b}. — ^{a}) K3 D4 नाकालवंतः; Dn2 नाकालवेगाः; G1 नकालमत्ता. — V1 reads 10^{b} on marg. — ^{b}) K3 D4 द्विपाश्च शैलाश्च; V1 B2 मृगद्विपा व्याल-; Dn2 D6 मृगद्विपाश्चैव; D7 S वन(G1. 4 °र)द्विपाः शैल- (for मृगद्विपाः शैल-). Ś1 K (except K3) -महागुहाश्च; V1 B Da D2. 3. 5. 6. 8 T G -महा(G3 -वना)मृगाश्च; Dn -मृगाश्च लोके; M1. 3 -महाद्रुमाश्च (for -महाग्रहाश्च). — ^{c}) Da1 सर्वति भर्गा; and Da2 सर्वतोभंगा (both corrupt). — ^{d}) K1 G2 काले (for [अ]काले).

11 K1 om. (hapl.) 11^{a}–12^{a}. D1 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). V1 reads 11^{b} on marg. — ^{b}) B2 व्याहरंते. K3 D4 [ऽ]त्र (for च). B2 Da बालाः (Da2 °ला). — ^{c}) D1 भत्युपैति. — ^{d}) D1 न कालतो. D6 सर्वम् (for बीजम्).

12 K1 om. 12^{a} (cf. v.l. 11). D4 om. (hapl.) 12^{ab}. — ^{a}) D1 न कालतो. B0 D3 भानुम्. — ^{b}) D1 गिरिसद्म°; D4 गिरिमृत्यु°. — ^{c}) V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 T2 M हीयते वर्धते (M1. 3 om. वर्धते) (by transp.); D1 [ऽ]वर्धत दीयते; G1 वर्धतो हीयते. Da1 D7 S वा (for च). — ^{d}) Dn1 समुद्रोपि. T च महोर्मिमालः; G चपलो(G4 च चलो)र्मिमालः (G1 °लं).

13 ^{c}) B2 Da D7 S (except M2) से(Da श्ये)नजिता राज्ञा (by transp.). K5 सोमजिता; B4 D3. 8 श्येनजिता.

14 ^{b}) Da1 मर्त्ता; D7 मर्त्यो. K3. 5 Dn D4 दुःसहः; G1 दुस्तरं. — ^{c}) D7 S (except G2) च (for हि). — ^{d}) G1 म्रीयंते. D7 S चापि (for सर्व-). V1 Dn D6 -पार्थिवाः (for -मानवाः).

15 ^{a}) Da1 चारान्; D8 वान्यान्; T2 G1. 4 चान्ये (for चान्यान्). K2. 3. 5 B1. 3–5 Dn G2 M नरान्; T2 तथा (for नरा). D7 G3 घ्नंति चान्येन राजंस्तान्. — ^{b}) D4 om. from नप्यन्ये up to हन्ती (in 16^{b}). D7 G3 अप्यन्येन (for तानप्यन्ये). K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 S तथा नराः (T2 पराः). — ^{c}) Ś1 K1–4 तात (for राजन्). — ^{d}) Ś1 K1 न च नास्ति; K4 तर्हि नास्ति; D1 corrupt; D7 T G न निहंति (for न हिनस्ति).

16 D4 om. up to हन्ती (in ^{b}) (cf. v.l. 15).

स्वभावतस्तु नियतौ भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ १६
नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।
अहो कष्टमिति ध्यायञ्शोकस्यापचितिं चरेत् ॥ १७
स किं शोचसि मूढः सञ्शोच्यः किमनुशोचसि ।
पश्य दुःखेषु दुःखानि भयेषु च भयान्यपि ॥ १८
आत्मापि चायं न मम सर्वापि पृथिवी मम ।
यथा मम तथान्येषामिति पश्यन्न मुह्यति ॥ १९
शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ २०
एवमेतानि कालेन प्रियद्वेष्याणि भागशः ।
जीवेषु परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ २१
दुःखमेवास्ति न सुखं तस्मात्तदुपलभ्यते ।
तृष्णार्तिप्रभवं दुःखं दुःखार्तिप्रभवं सुखम् ॥ २२
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम् ॥ २३
सुखमन्ते हि दुःखानां दुःखमन्ते सुखस्य च ।
तस्मादेतद्द्वयं जह्याद्य इच्छेच्छाश्वतं सुखम् ॥ २४
यन्निमित्तं भवेच्छोकस्तापो वा दुःखमूर्छितः ।

C. 12. 756
B. 12. 25. 25
K. 12. 25. 25

—^{a}) Da हन्यंति (for हन्तीति). —^{b}) K2.4 निहंतीति; Da1 हन्यंत्यपि (for हन्तीत्यपि). M4 [अ]थ (for [अ]पि). K3.5 V1 B D (except D1) चापरः. —^{c}) D1 नियतो; D8 निहतौ. T2 एष स्वभावो नियतो. —^{d}) M1.3 प्रभवाव्ययौ; Ca as in text.

17 = (var.) B. 12. 174. 7. 17^{ab} = 12. 174. 6^{ab}. —^{a}) K3 D4 पुत्रे (for दारे). Da नष्टधानेव (Da2 नष्टाधाने च) दारे वा. —^{b}) K3 D4 दारे (for पुत्रे). —^{c}) K1 अहं (for अहो). K2.3 V1 B Da Dn D2.3.5–8 दुःखम् (for कष्टम्). B2 Da T1 G M3 ध्यात्वा (for ध्यायन्). —^{d}) V1 Bo.1.3–5 Dn D2.3.5.6.8 T1 G M1.3 दुःखस्य; D1 corrupt (for शोकस्य). M1.3 [अ]पचितिश्. Da1 शोकशापचितं चरेत्.

18 ^{a}) B2 Da D7 S कथं (T2 अथ) (for स किं). B2 Da D4.7 S (except M1) मुह्यसि (D7 G1.3.4 °ति) (for शोचसि). B2 Da संमूढः. —^{b}) V1 शोच्य; B1 T2 शोच्यं; Dn2 D2.3.5.6.8 शोच्यान्; D1 corrupt. K1 छोश्य(*inf. lin.* °च्य)न्न मुह्यति (corrupt). — K1 om. 18^{cd}. —^{c}) K2 V1 D4.6 यस्य (for पश्य). D8 om. दुःखेषु. D7 S transp. दुःखेषु and दुःखानि. B2 Da दुःखेन (for दुःखेषु). —^{d}) B2 भयेन (for भयेषु). T1 G3.4 M2.3 [अ]ति-; G1 [इ]ति; G2 M1.4 [अ]पि (for च). Ś1 K5 च (for [अ]पि). — After 18^{b}, K1 reads 20^{ab}.

19 = (var.) B. 12. 174. 14^{abcd}: B. 14. 32. 11^{c}–12^{b}. —^{a}) D6 om. [अ]पि. D7 मनसा (for न मम). Ca cites 19^{a} as in text. — K3 om. 19^{b}. —^{b}) V1 B Da1 D2–6 S वा; Da2 om.; D7 च (for [अ]पि). —^{c}) G2 यथा (for तथा). G3.4 ह्येषां (for [अ]न्येषां). —^{d}) T2 मुह्यसि. Ca cites 19^{d} as in text.

20 = 3. 2. 15: B. 11. 2. 22: B. 12. 174. 40; 330. 2: B. 18. 5. 61; Hitopadeśa I. 2. K1 reads 20^{ab} after 18^{b}. —^{b}) V1 B (B3.4 both marg.; also as in text) S (except G1) भय- (for हर्ष-).

21 = (var.) B. 12. 174. 48. —^{a}) K2.4 एषाम् (for एवम्). —^{b}) K4 -द्वेषानि; B3.4 D3.5 -द्वेष्यानि; D4.8 द्वेषाणि; G4 -प्रेष्याणि (for -द्वेष्याणि). B4 (marg.) D2.3.5 भागतः; B4 भारत (for भागशः). —^{c}) K4 ते येषु (for जीवेषु).

22 ^{a}) D1 सुखे (for सुखं). — D1 om. 22^{b}–23^{c}. —^{b}) Bo.1.3 (m as in text).4 D2.3.5.8 यद् (for तद्). B2.3 (marg.) -लभ्यसे; B3 -लक्षते; D5 -लक्ष्यते. — 22^{cd} = B. 12. 174. 18^{ab}. —^{c}) D7 तृष्णार्त-; Ca as in text. D4 -प्राभवं. —^{d}) K1 D2.3.8 दुःखांत- (for दुःखार्ति-).

23 ^{ab}) D1 om. 23^{abc} (cf. v. l. 22). K3 om. 23^{ab}. D4 om. 23^{a}. After 23^{b}, Da2 ins. 34*. 23^{ab} = 3. 247. 45^{ab}: B. 12. 174. 19^{ab}. Da2 D4 om. (hapl.) 23^{c}–24^{d}. —^{cd}) = B. 12. 174. 20^{cd}. D7 अनित्यं (for न नित्यं in both places).

24 Da2 D4 om. 24 (cf. v. l. 23). K4 om. 24^{b}. — For 24^{ab}, K3.5 V1 B Da1 Dn D2.3.5.6–8 S subst.:

33* सुखमेव हि दुःखान्तं कदाचिद्दुःखतः सुखम् ।

[Bo.4.5 सुखमेवेह; Dn1 दुःखमेव हि. B4.5 दुःखात्तु; D7 दुखांतः. M2 कदापि. T1 G दुःखिनः. K8 सुतां (for सुखम्.)]

^{c}) K4 त्यज (for जह्याद्). — K4 om. 24^{d}. —^{d})

C. 12. 756
B. 12. 25. 25
K. 12. 25. 25

आयासो वापि यन्मूलस्तदेकाङ्गमपि त्यजेत् ॥ २५
सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वाप्रियम् ।
प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजितः ॥ २६
ईषदप्यङ्ग दाराणां पुत्राणां वा चराप्रियम् ।
ततो ज्ञास्यसि कः कस्य केन वा कथमेव वा ॥ २७
ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धेः परं गताः ।
त एव सुखमेधन्ते मध्यः क्लेशेन युज्यते ॥ २८
इत्यब्रवीन्महाप्राज्ञो युधिष्ठिर स सेनजित् ।
परावरज्ञो लोकस्य धर्मवित्सुखदुःखवित् ॥ २९
सुखी परस्य यो दुःखे न जातु स सुखी भवेत् ।
दुःखानां हि क्षयो नास्ति जायते ह्यपरात्परम् ॥ ३०
सुखं च दुःखं च भवाभवौ च
लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।
पर्यायशः सर्वमिह स्पृशन्ति
तस्माद्धीरो नैव हृष्येन्न कुप्येत् ॥ ३१
दीक्षां यज्ञे पालनं युद्धमाहु-
र्योगं राष्ट्रे दण्डनीत्या च सम्यक् ।
वित्तत्यागं दक्षिणानां च यज्ञे
सम्यग्ज्ञानं पावनानीति विद्यात् ॥ ३२
रक्षन्राष्ट्रं बुद्धिपूर्वं नयेन

Da1 यद् (for य). Bo शाश्वतः सुखं; D7 S भूतिमात्मनः. — B2 Da1 ins. after 24: Da2 after 23[ab] (cf. 22[cd]):

34* सुखान्तप्रभवं दुःखं दुःखान्तप्रभवं सुखम् ।

25 =(var.) B. 12. 174. 43. — [a]) Ś1 K5 V1 B Da Dn1 D2. 3. 5. 6 T2 G2 यन्निमित्तो. — [b]) K4 तपो. Ś1 K1. 3–5 D1. 4 भृशदारुणः; B1. 3 (m as in text). 4 D3. 5. 6 दुःखमूर्जितं; Da दुःखमूर्तिजं; D7 S दुःखमेव वा. — [c]) Da आयामो; M4 आयसो. Ś1 D7 T1 G3 वा यतोमूलं; K4 Da D1. 4 T2 G1. 2. 4 वा यतो- (D4 °हो)मूलस्; B2 वापि यतोमूलस् (hypermetric). — [d]) D1 तदैकांगम्; D4 तदेकांतम्.

26 = B. 12. 174. 39. — [b]) K1 द्वेष्यता; K4 द्वेष्यं वा (for प्रियं वा). — [c]) V1 Bo. 1. 3–5 D2. 3. 5. 8 प्राप्तकालम्; D4 प्राप्तप्राप्तम्. D7 T G [अ]वि(D7 °पि)दूयता (for [अ]पराजितः).

27 [a]) K5 अप्यथ; M1. 3 अप्यंग. Ca cites अङ्ग (as in text). V1 रामाणां (for दाराणां). — [b]) K4 B Da (Da1 both times) D5. 7. 8 S वा(D5 T2 चा)चरन्प्रियं; K5 V1 Dn D6 आ(Dn1 अ)चरन्प्रियं; D2. 3 च चर°. — After 27[ab], Da1 repeats 26[c]–27[b]. — [c]) T2 M4 ज्ञास्यति. — [d]) Dn M1 च (for the second वा).

28 = B. 12. 174. 33. — [a]) Da मूढतमो; Ca as in text. — [b]) K5 T2 परां गताः; G1 पराहताः. — [d]) K2 मध्ये; D1 मान्यः; M [S]प्यन्यः (for मध्यः). K5 क्लिश्यंतरितो जनः (sic); V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 मध्यमः क्लिश्यते जनः. Ca cites मध्यमः.

29 [d]) T1 G स राजा; M1. 3 [अ]धर्मवित् (for धर्मवित्). T2 प्राणिनां चैव धर्मवित्.

30 [a]) D1 सुखे (for सुखी). Ś1 K1 दुःखी (for दुःखे). K3. 5 Bo. 1. 4. 5 D2–5. 8 येन दुःखेन यो दुःखी; V1 B2. 3 Da Dn D4. 6. 7 S Cv पर(G3 परं)दुःखेन यो दुःखी. — [b]) K3. 5 Dn D4. 6 transp. जातु and स. M1. 3 न (for स). D7 भवे. — [c]) D1 वा (for हि). [d]) G1 जायेत. B2 ह्यपराभवं; Da T1 G2. 4 M2. 4 °परं; Dn1 D7 G1. 3 M1. 3 °वरं; T2 हि परं परं.

31 Cf. 5. 36. 45. = (var.) 6. 36. 46. — [a]) V1 भयाभयौ. — [b]) D6 जीवनं (for जीवितं). — [c]) K3. 5 B2–4 Dn D2. 3. 5. 6 T G पर्यायतः (D6 °सः). K3. 5 D4 सर्वे (for सर्वम्). K3. 5 Bo. 2. 3. 5 Da D2–5. 8 S इहाप्नुवंति; V1 B4 Dn D6. 7 अवाप्नुवंति; B1 इ*नुवंति; D1 corrupt. — [d]) B5 वीरो; D1 धीरे (for धीरो). K3 न; D4 न च (for नैव). K1 हृष्टे (for हृष्येन्). K3. 5 D4 कुप्येन्न हृष्येत् (by transp.). V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 8 शोचेत्; D1 कुप्यत् (for कुप्येत्). B2 Da तस्मान्मु(B2 °स्मान्न मु)ह्येन्न प्रहृष्येत्कदाचित्; D7 S तस्मान्न मुह्येन्न च संप्रहृष्येत्.

32 [a]) V1 Dn1 दीक्षा. K2 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 S राज्ञः; K3 Da D4. 7 राज्ञां; K5 राज्ञे (for यज्ञे). K2. 3. 5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2–8 S संयुगे; K4 पालने. T1 G धर्मम् (for युद्धम्). — [b]) K4 राष्ट्र-; Da राष्ट्रं; Dn राज्ये. K1–3. 5 V1 Bo. 1. 3. 4 (m as in text). 5 Dn D4 दंडनीत्यां; B2 Da D7 S °नीतिं (M1. 2 °तिम्). — [c]) K3 B Da Dn D2. 3. 5–8 वित्तत्यागो; K4 नित्यत्यागं; M1. 3 चित्तत्यागं. Dn2 D7 S दक्षिणां (D7 °णा)

संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा ।
सर्वांल्लोकान्धर्ममूर्त्या चरंश्चा-
प्यूर्ध्वं देहान्मोदते देवलोके ॥ ३३
जित्वा संग्रामान्पालयित्वा च राष्ट्रं
सोमं पीत्वा वर्धयित्वा प्रजाश्च ।
युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजानां
युद्धे क्षीणो मोदते देवलोके ॥ ३४
सम्यग्वेदान्प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य
सम्यग्राष्ट्रं पालयित्वा च राजा ।
चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे
पूतात्मा वै मोदते देवलोके ॥ ३५
यस्य वृत्तं नमस्यन्ति स्वर्गस्थस्यापि मानवाः ।
पौरजानपदामात्याः स राजा राजसत्तमः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

युधिष्ठिर उवाच ।
अभिमन्यौ हते बाले द्रौपद्यास्तनयेषु च ।
धृष्टद्युम्ने विराटे च द्रुपदे च महीपतौ ॥ १
वसुषेणे च धर्मज्ञे धृष्टकेतौ च पार्थिवे ।

C. 12. 800
B. 12. 27. 2
K. 12. 26. 2

चैव (Dn2 ये च; D7 चैष). — ^{d}) K2.3.5 B D2–5 दानं; Da1 ज्ञाने; D7 त्राणं; G2 त्राणं (for ज्ञानं). D1 विद्या; D2 विंद्यात्; T2 विद्वान्.

33 ^{a}) G3 सम्यग् (for रक्षन्). D1 धाष्ट्र (sic) (for राष्ट्रं). K1 D4 बुद्धिपूर्वं. — ^{b}) K4.5 D1 B2 Da युद्ध- (for यज्ञ-). — ^{cd}) K2.5 V1 Bo.2.3. Da2 Dn D2.3.5–8 S धर्मदृष्ट्या; B4 damaged; Da1 धर्मं दृष्ट्वा. K4 चरेच्चापि; B1 D4 चरं चापि; B2 Da2 चरंश्च; B4 damaged; Da1 चरस्य; D7 विशोक; T1 G1.3 M4 [अ]वलोकन्; T2 [अ]वलोक्य; G2 M1–3 [अ]-वलोकान्; G4 विलोकन् (for चरंश्चापि). B2 Da त्यक्त्वा; B4 damaged; G3 तूर्णं (for ऊर्ध्वं). Da देहं; D1 देह्यन् (sic). D5 स्वर्गलोके (for देव°). — After 33, D7 ins. 35*.

34 D7 om. (hapl.) 34. — ^{a}) K1 T1 G M1.3 संग्रामं; Da संग्रामो; M2 संग्रामे. — ^{b}) M2 प्रजां च. — ^{c}) Da1 युक्ता. — ^{d}) Da S पश्चात्; D4 युद्ध- (for युद्धे). K5 क्षीणे; T1 G1.2.4 M क्षीणायुर्; G3 क्षीणान्. — S (except T2) ins. after 34: D7, after 33:

35* यजन्ति यज्ञान्विजयन्ति राज्यं
रक्षन्ति राष्ट्राणि प्रियाणि चैषाम् ।

[(L. 1) M त्यजंति (for यजन्ति). M1.3.4 राष्ट्राणि (for यज्ञान्वि-).]

35 D8 T2 om. (hapl.) 35. — ^{a}) Da बुद्धि-; D7 धर्म-; T1 G M1.3.4 सर्वं- (for प्राप्य). D7 -शास्त्रान्. — ^{b}) K5 Dn G1 राज्यं (for राष्ट्रं). K4 स्वराजा; D7 T1 G M1.3.4 प्रजाश्च; M2 प्रजां च. — ^{c}) D7 S (T2 om.) शास्त्रदृष्ट्या निवेश्य (D7 विलोकान्; M4 प्रवेश्य) (for स्थापयित्वा स्वधर्मे). — ^{d}) Ś1 K1 D1 स्वर्गलोके.

36 ^{a}) D5 वृत्ते; G1 व्रतं (for वृत्तं). B2 Da प्रशंसंति (for नमस्यन्ति). — ^{b}) K2 स्वर्गस्यापि च; K4 स्वर्गस्यापि च; Da स्वर्गस्थमपि. — ^{c}) D4 G1 °पदा-मात्याः. — ^{d}) D7 T1 G M2 राजन् (for राजा). Ś1 K5 D7 T2 -सत्तम.

Colophon om. in Ś1 K1.2 D1. — *Sub-parvan:* K3–5 V1 B Da Dn D2–7 T2 G1.2 M राजधर्म. *Adhy. name:* B1 सेनजिद्गीता; Dn1 सेनजिदुपा-ख्यानं; T1 G सेनजिद्वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B4 Da1 Dn D2 25; D7 S 26 (as in text); D8 24. — *Śloka no.:* Dn1 36; D8 35.

After adhy. 26, N (except D7) ins. a passage given in App. I (No. 4).

27

1 D4.8 om. the ref. — ^{a}) K4 बाल्ये. — Da2 om. 1^{b}–2^{d}. — ^{d}) G1 द्रौपदे. B2 महामतौ.

C. 12. 800
B. 12. 27. 2
K. 12. 26. 2

तथान्येषु नरेन्द्रेषु नानादेश्येषु संयुगे ॥ २
न विमुञ्चति मां शोको ज्ञातिघातिनमातुरम् ।
राज्यकामुकमत्युग्रं स्ववंशोच्छेदकारकम् ॥ ३
यस्याङ्के क्रीडमानेन मया वै परिवर्तितम् ।
स मया राज्यलुब्धेन गाङ्गेयो विनिपातितः ॥ ४
यदा ह्येनं विघूर्णन्तमपश्यं पार्थसायकैः ।
कम्पमानं यथा वज्रैः प्रेक्षमाणं शिखण्डिनम् ॥ ५
जीर्णं सिंहमिव प्रांशुं नरसिंहं पितामहम् ।
कीर्यमाणं शरैस्तीक्ष्णैर्दृष्ट्वा मे व्यथितं मनः ॥ ६
प्राङ्मुखं सीदमानं च रथादपच्युतं शरैः ।
घूर्णमानं यथा शैलं तदा मे कश्मलोऽभवत् ॥ ७
यः स बाणधनुष्पाणिर्योधयामास भार्गवम् ।
बहून्यहानि कौरव्यः कुरुक्षेत्रे महामृधे ॥ ८
समेतं पार्थिवं क्षत्रं वाराणस्यां नदीसुतः ।
कन्यार्थमाह्वयद्वीरो रथेनैकेन संयुगे ॥ ९
येन चोग्रायुधो राजा चक्रवर्ती दुरासदः ।
दग्धः शस्त्रप्रतापेन स मया युधि घातितः ॥ १०
स्वयं मृत्युं रक्षमाणः पाञ्चाल्यं यः शिखण्डिनम् ।

2 Da$_2$ om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) B$_1$ वसुसेने; Dn$_1$ वृषसेने; Cnp as in text. M$_2$ धर्मज्ञ-. — ^{b}) K$_5$ वृषकेतौ; D$_4$ दृष्ट°. K$_3$ पातितौ; K$_5$ D$_4$ पातिते; B$_2$ D$_7$ S चेदिपे; Da$_1$ चेदिते; D$_{6.8}$ पार्थिव-. — ^{d}) Da$_1$ D$_{4.8}$ G$_4$ -देशेषु.

3 Bo om. (hapl.) 3–9. — ^{a}) K$_2$ Dn D$_7$ च मुंचति; B$_2$ Da मुंचति च (for विमुञ्चति). D$_4$ शोको मां (by transp.). G$_2$ न विमुंचन्निमाल्ँलोकान्. — ^{b}) D$_2$ om. घातिन; Da$_2$ -यातिनम्. — ^{c}) V$_1$ राज्यघातिनम्. — ^{d}) B$_5$ स्ववंशच्छेद-; D$_7$ S स्ववंशोत्साद-. K$_2$ B$_{1.3-5}$ Dn -कारिणं; D$_{6.7}$ -कारणं (for -कारकम्).

4 Bo om. 4 (cf. v. l. 3). — ^{a}) D$_4$ यस्यांकि (sic); D$_8$ यस्यांगे. D$_7$ क्रीडमाने च; D$_8$ °यानेन (for °मानेन). — ^{b}) Da D$_7$ T G$_{3.4}$ M Cv वि-; G$_1$ [अ]पि; G$_2$ च (for वै). B$_2$ Da$_1$ परिसर्पितं; Da$_2$ °सर्पितः; D$_6$ °कीर्तितं; T$_2$ °वर्धितं; G$_3$ °वर्तनं (for °वर्तितम्). — ^{d}) K$_{2.3.5}$ V$_1$ B$_{1-5}$ Da Dn D$_{2-6.8}$ S युधि पातितः.

5 Bo om. 5 (cf. v. l. 3). — ^{a}) K$_3$ D$_4$ चैनं. D$_1$ विघर्णांतम् (sic). — ^{b}) D$_7$ S मदर्थं (for अपश्यं). B$_{1.2}$ -शायकैः. — ^{c}) K$_3$ B$_{3.4}$ Da कंप्यमानं; D$_7$ S तक्ष्यमाणं (G$_1$ ताक्ष्यं°). D$_7$ M$_3$ यथावज्रैः. — ^{d}) K$_1$ प्रक्षमाणं; K$_{2-5}$ B (Bo om.) Dn D$_{3.5-8}$ G M$_{1-3}$ प्रेक्ष्य°; Da प्रेर्यं°. K$_{4.5}$ Dn D$_{2.3.5.6.8}$ शिखंडिना; B$_2$ °डिणं; B$_4$ °डिनः; D$_4$ शिषंडिनं.

6 Bc om. 6 (cf. v. l. 3). — ^{a}) K$_{2.3}$ B$_{2.3.5}$ Dn$_2$ D$_{2-8}$ जीर्ण-. K$_4$ D$_4$ प्रांशु-; V$_1$ B$_{1.3-5}$ D$_{2.3.5.8}$ [अ]रण्ये; B$_2$ Da प्रासं; D$_7$ S प्राज्ञं (for प्रांशुं). — ^{b}) D$_8$ नरसिंह-. — ^{c}) B$_1$ D$_4$ कार्यमाणं; D$_7$ यतमान. K$_{2.3.5}$ V$_1$ B (Bo om.) D (except D$_1$) S दीप्तैर् (for तीक्ष्णैर्). — ^{d}) V$_1$ भृशं (for दृष्ट्वा).

7 Bo om. 7 (cf. v. l. 3). — ^{a}) D$_{2.3.8}$ M$_2$ प्रा- Da$_1$ प्राङ्मुखी. M$_2$ सीदमानश्च. — ^{b}) K$_{1.4}$ अप्रच्युतं; D$_1$ अपहृतं (for अपच्युतं). K$_5$ V$_1$ B (Bo om.) Da Dn D$_{2.3.5-8}$ S Cv रथे (T G Cv °थात्) प- (K$_5$ पा)ररथारुजं; D$_4$ कश्मलंरपररथारुजो (sic). — ^{d}) T$_1$ G$_{1.3.4}$ तथा (for तदा). K$_1$ कल्मशो. K$_3$ Da$_1$ G$_1$ भवेत् (for ऽभवत्).

8 Bo om. 8 (cf. v. l. 3). — ^{a}) D$_4$ यस्य; D$_7$ यश्च (for यः स). Da चाप- (for बाण-). — ^{c}) K$_4$ ब्रह्माणि (for बहूनि). Da D$_{3.5}$ कौरव्य; M$_{1.3}$ कौरव्यं. — ^{d}) D$_4$ -क्षेत्र-. K$_3$ D$_4$ -मृधि.

9 Bo om. 9 (cf. v. l. 3). — ^{a}) Dn$_2$ समेतां. G$_1$ पार्थिवः. V$_1$ B$_{1.3.4}$ Da$_1$ क्षेत्रं. — ^{b}) T$_2$ G$_2$ M$_{2.4}$ वारणस्यां. B$_{1.4}$ तु दीक्षितं (B$_4$ °तः); B$_3$ (m as in text) न दीक्षितं; D$_4$ नदासुतीः (sic); G$_3$ नदीसुतं. — ^{c}) B$_3$ कस्यार्थम्; Da$_2$ कृत्यार्थन् (sic). K$_1$ आहुर्यद्; D$_7$ आगतान् (for आह्वयद्). G$_{1.2}$ धीरो. — ^{d}) Da रणेन (for रथेन). B$_2$ पार्थिवान् (for संयुगे).

10 ^{b}) D$_1$ चक्रे वर्ती. Da$_1$ सुरासदः; T$_2$ निपातितः. — ^{c}) K$_4$ दग्धा; D$_8$ दग्ध-; T$_2$ दंड- (for दग्धः). K$_2$ Dn$_1$ चास्त्र-; Dn$_2$ चात्र; D$_2$ शास्त्र- (for शस्त्र-). — ^{d}) B (B$_4$ damaged) Da Dn$_1$ D$_{2.3.5.7.8}$ T G$_{2-4}$ M$_{1.3.4}$ पातितः (for घा°).

11 ^{a}) K$_{2.3}$ Da D$_{2.6}$ T$_2$ G$_{1.2}$ M$_{2.4}$ रक्ष्य(Da वक्ष्य)माणः (T$_2$ G$_1$ °णं). — ^{b}) Da$_1$ D$_{1.3.8}$ पंचाल्यं. B$_2$ तु; Da च (for यः). D$_1$ शिखंडितं. — ^{c}) T$_2$ G$_2$ स (for न). D$_{3.5.8}$ शातया°. — ^{d}) Da निवारितः.

न बाणैः पातयामास सोऽर्जुनेन निपातितः ॥ ११
यदैनं पतितं भूमावपश्यं रुधिरोक्षितम् ।
तदैवाविशदत्युग्रो ज्वरो मे मुनिसत्तम ॥ १२
येन संवर्धिता बाला येन स्म परिरक्षिताः ।
स मया राज्यलुब्धेन पापेन गुरुघातिना ।
अल्पकालस्य राज्यस्य कृते मूढेन घातितः ॥ १३
आचार्यश्च महेष्वासः सर्वपार्थिवपूजितः ।
अभिगम्य रणे मिथ्या पापेनोक्तः सुतं प्रति ॥ १४
तन्मे दहति गात्राणि यन्मां गुरुरभाषत ।
सत्यवाक्यो हि राजंस्त्वं यदि जीवति मे सुतः ।
सत्यं मा *मर्शयन्विप्रो मयि तत्परिपृष्टवान् ॥ १५
कुञ्जरं चान्तरं कृत्वा मिथ्योपचरितं मया ।
सुभृशं राज्यलुब्धेन पापेन गुरुघातिना ॥ १६
सत्यकञ्चुकमास्थाय मयोक्तो गुरुराहवे ।
अश्वत्थामा हत इति कुञ्जरे विनिपातिते ।
कांल्लोकान्गमिष्यामि कृत्वा तत्कर्म दारुणम् ॥ १७
अघातयं च यत्कर्णं समरेष्वपलायिनम् ।
ज्येष्ठं भ्रातरमत्युग्रं को मत्तः पापकृत्तमः ॥ १८
अभिमन्युं च यद्बालं जातं सिंहमिवाद्रिषु ।
प्रावेशयमहं लुब्धो वाहिनीं द्रोणपालिताम् ॥ १९
तदाप्रभृति बीभत्सुं न शक्नोमि निरीक्षितुम् ।
कृष्णं च पुण्डरीकाक्षं किल्बिषी भ्रूणहा यथा ॥ २०

C. 12. 820
B. 12. 27. 22
K. 12. 26. 21

12 ^{a}) B_{1} T_{1} $G_{1.3}$ यदेनं; B_{4} Da_{1} यदिनं. $D_{2.3}$ पातितं. — ^{b}) D_{1} अवध्यं. D_{6} रुधिरोक्षतं; G_{2} °क्षितः. — ^{c}) K_{3} $D_{4.7}$ T_{1} तदेव. Da_{1} [आ]विशम्. D_{7} अभ्यग्रो. Da_{2} corrupt. — ^{d}) B_{2} शोको; D_{1} जारो (for ज्वरो). $K_{3.5}$ V_{1} B Da Dn $D_{2.4.6-8}$ S मां (G_{2} $M_{1.3.4}$ मा; M_{2} वा) (for मे). B_{2} Da इह (for मुनि-). Da D_{4} -सत्तमः.

13 ^{a}) D_{1} संविधिता; D_{4} संवाद्धिना. — ^{b}) B_{2} Da D_{7} T_{2} G_{1} सं- (for स्म). Dn_{1} D_{6} परिपालिताः. — ^{c}) D_{1} राज्यल°; D_{4} राजलु°. — ^{e}) D_{8} अल्पकालेन. — ^{f}) K_{5} मुग्धेन (for मूढेन). K_{3} $D_{2.3.5.7.8}$ S पातितः. D_{4} मया मुग्धे निपातितः.

14 ^{a}) B_{2} Dn_{2} आचार्यः स; Da_{1} आचार्यस्य; D_{8} अत्राश्चर्य-. — ^{c}) D_{4} अधिगम्य. — ^{d}) Da जयं (for सुतं).

15 ^{b}) K_{3} V_{1} D_{4} मे; $G_{1.2}$ M मा (for मां). K_{1} अभाषित. — ^{c}) $K_{3.5}$ V_{1} B Da Dn_{2} D_{2-8} S सत्य(Da सृज्य)माख्याहि (D_{6} °य; M_{3} °ति); Dn_{1} सत्यं वदस्व. B_{2} Da राजेंद्र; B_{5} मे राजंस्त्वं (hypermetric); Dn_{2} जीवंस्त्वं. — ^{d}) Da_{1} सुतं. — ^{e}) Ś$_{1}$ K_{1-4} V_{1} $Bo_{.1.3-5}$ Dn_{1} $D_{2.3.5.7.8}$ T_{2} G_{2-4} M_{2} सत्यमामर्षयन् (K_{1} °यं); K_{5} सत्यं मां मर्षयन्; Dn_{2} T_{1} G_{1} $M_{1.3.4}$ सत्यं मा मर्षयन्; D_{1} सत्यमामर्षयद्; D_{6} सत्यमावर्षयन् (for सत्यं मा *मर्शयन्). B_{2} नान्यस्या *** द्विप्रो; Da_{1} न्याय[नान्य]स्याश्रद्दधद्विप्रो; Da_{2} तान्यस्याश्रदधिप्रो (corrupt). — ^{f}) $D_{3.5}$ मय्येतत्; D_{4} मयि यत्. B_{1} -सृष्टवान्; D_{4} -वष्टवान्; T G -दृष्टवान् (for -पृष्ट°).

16 ^{a}) Da कुंजरं चातुरं; D_{7} आत्मानं चांतरं; M_{2} कुंजरस्यांतरं. Ca cites अन्तरं (as in text). D_{1} हत्वा. — ^{b}) V_{1} B Da $D_{4.6}$ G $M_{1.3.4}$ -चरितो. — 16^{cd} = (var.) 13^{cd}. — ^{c}) K_{4} $D_{1.4}$ स भृशं.

17 D_{4} om. up to लोकान् (in ^{e}). — ^{a}) D_{5} सत्त्वकंचुकम्; D_{7} सत्यं कवचम्. V_{1} $Bo_{.1.3-5}$ Da उत्सृज्य; B_{2} Dn $D_{2.3.5.6.8}$ उन्मुच्य; D_{7} S आमुच्य (for आस्थाय). — ^{b}) Ś$_{1}$ $K_{1.2.4}$ D_{1} निहतो; $K_{3.5}$ B_{2} Da $D_{2.3.5.8}$ स मया; V_{1} $Bo_{.1.3-5}$ Dn D_{6} मया स (Dn_{2} सु-). G_{1} गुरुणाहवे. — ^{d}) K_{3} Da D_{7} M निहते कुंजरे मुने (K_{3} हते); K_{5} कुंजरे मुने हते (sic); V_{1} B Dn $D_{2.3.5.6.8}$ मयोक्तः कुंजरे हते; T G कुंजरे निहते मुने. — ^{e}) $K_{3.5}$ $D_{3.5.8}$ कं नु लोकं; Dn कांल्लोकान्नु; D_{2} कान्नु लोकं; D_{7} कांल्लोकान् (submetric); T_{1} G_{2-4} कान्वा लोकान्; G_{1} कांश्च लोकान्. — ^{f}) V_{1} D_{6} M_{4} कर्म सुदारुणं; $Bo_{.1.3-5}$ Dn $D_{2.3.5.8}$ कर्म सुदुष्करं (for तत्कर्म दारुणम्).

18 K_{3} om. up to पाप (in ^{d}). — ^{b}) Da T_{1} अपातयच्च. Da_{2} यत्कर्णं; G_{3} तत्कर्णं. — ^{c}) $K_{2.5}$ Da Dn_{2} $D_{4.6}$ G_{1} M_{4} ज्येष्ठ-. K_{1} अत्युग्रे; D_{7} T G अत्युग्रः. — ^{d}) D_{4} पापकोत्तमः.

19 ^{a}) Da मद्बालं. — ^{b}) D_{1} सिंहं जातम् (by transp.). V_{1} सिंह (for सिंहम्). — ^{c}) D_{8} प्रावेशहं; M_{2} प्रवेशयम्. D_{8} यत्र; G_{4} अयं (for अहं). $M_{1.2}$ युद्धे (for लुब्धो). — ^{d}) K_{2} वाहिणीं.

20 ^{a}) D_{7} बीभत्सुर्. — ^{b}) D_{7} शक्नोति. V_{1} D_{7}

C. 12. 820
B. 12. 27. 22
K. 12. 26. 22

द्रौपदीं चाप्यदुःखार्हां पञ्चपुत्रविनाकृताम् ।
शोचामि पृथिवीं हीनां पञ्चभिः पर्वतैरिव ॥ २१

सोऽहमागस्करः पापः पृथिवीनाशकारकः
आसीन एवमेवेदं शोषयिष्ये कलेवरम् ॥ २२

प्रायोपविष्टं जानीध्वमद्य मां गुरुघातिनम् ।
जातिष्वन्यास्वपि यथा न भवेयं कुलान्तकृत् ॥ २३

न भोक्ष्ये न च पानीयमुपयोक्ष्ये कथंचन ।
शोषयिष्ये प्रियान्प्राणानिहस्थोऽहं तपोधन ॥ २४

यथेष्टं गम्यतां काममनुजाने प्रसाद्य वः ।
सर्वे मामनुजानीत त्यक्ष्यामीदं कलेवरम् ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

तमेवंवादिनं पार्थं बन्धुशोकेन विह्वलम्
मैवमित्यब्रवीद्व्यासो निगृह्य मुनिसत्तमः ॥ २६

अतिवेलं महाराज न शोकं कर्तुमर्हसि ।
पुनरुक्तं प्रवक्ष्यामि दिष्टमेतदिति प्रभो ॥ २७

संयोगा विप्रयोगाश्च जातानां प्राणिनां ध्रुवम् ।
बुद्बुदा इव तोयेषु भवन्ति न भवन्ति च ॥ २८

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ २९

सुखं दुःखान्तमालस्यं दाक्ष्यं दुःखं सुखोदयम् ।

T G3. 4 M1. 3 [अ]भिवी° (for निरी°). — d) D2. 3. 5. 8 ब्रह्महा यथा; T2 भ्रूणहा इव; M2 भ्रूणहत्यया.

21 a) D1 वा (for च). K1. 2. 4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 चापि (K2. 4 प्राप्य; D6 चाति-) दुःखार्ता. — b) V1 B1. 2 Da Dn D6 °पुत्रैर् (for °पुत्र-). — c) G2 पतिभिर् (for पृथिवीं). — d) D6 पंचमैः (for °भिः).

22 c) K1 आमीष (for आसीन). G2 अत एव ममै-वेदं. — d) D3. 7 T1 G3. 4 M1. 3. 4 कळेबरं.

23 a) D7 T2 G1. 3. 4 M जानीध्व. — b) K3 Dn1 अथ मां; Da2 corrupt; D7 S मामद्य (G2 समाद्य). Dn2 कुरु-. Da -घातिनां. — B1 om. 23^{c}–24^{b}. — c) Da च (for [अ]पि). K2 तथा (for यथा). B2 D7 T1 G M यथान्यास्वपि जातीषु; T2 यथान्यासं विजानीष्व. — After 23, K5 ins.:

36* नोपभोक्ष्ये वरान्भोगाञ्च राज्यं तत्परिच्छदान् ।

24 B1 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — a) M1 न च (for the first न). K2. 4 भोज्यं; K5 चान्नं; Da1 भोक्षे (भोक्ष्ये). — b) K1 उपयोक्षे; K5 Dn D6–8 उपभोक्ष्ये; B2 अपयोक्ष्ये; D4 उपयोक्ष्य. D1–3. 5. 8 कदाचन. — c) D1 मोचयिष्ये; G1 तोषयिष्ये. Da D6 प्राणा; G1 पुत्रान्. — d) Da गृहस्थोहं; Dn2 D6 निहतोहं. K3 B1–5 Dn2 D6 तपोधनाः; K4 Bo Da °धनः; D4. 7 °धनं.

25 a) K4 G4 कर्मं (for कामम्). — b) D7 अनु-कामे. K4. 5 Da D7 M1. 3 च (for वः). — c) K1 B1 D1 सर्वेषाम्. B2 Da अनुजानीध्वं. — d) B1 परि-त्यक्ष्ये; Da परित्यक्के; D1 तक्ष्यामीदं. D3. 7 T1 G3. 4 M1. 3. 4 कळेबरं. — After 25, V1 (marg.) Da1 read the colophon, repeating it in its proper place.

26 Ś1 K1–3. 5 D1. 4. 5. 7. 8 T G M2. 4 om. the ref. — a) Da D1 तमेव (तमेवं-). — b) B2 विधुरं; D4 पीडितं (for विह्वलम्). — c) D1. 7 नैवम्. — d) K5 D4 मुनिसत्तम. — After 26, Ś1 K1. 2. 4 D1 read the colophon, repeating it in its proper place.

27 Before 27, Ś1 K V1 B Da Dn D1–6 M1–3 ins. व्यास उवाच (K2. 4 श्रीवेदव्यासः). — a) D8 अतिबलं; Ca as in text. T1 महाभाग; G1 °राजन्. — c) K1 पुरुरुक्तं (sic). K2. 3. 5 Bo. 1. 3–5 Dn तु; B2 Da D2. 3. 5–8 S च (for प्र-). — d) B1 पुरातने (for इति प्रभो).

28 B1 D6 om. (hapl.) 28^{a}–29^{b}. — a) K4 संयोग-; Da2 संयोगाद्; D1 corrupt. Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo. 2–5 Da Dn D1–3. 5. 8 विप्रयोगांता. D4. 7 T G M1. 3. 4 संयोगाश्च वियोगाश्च (D4 om. वियोगाश्च). — b) M1. 3 जातीनां. V1 Bo. 2. 4. 5 Dn2 D2–5. 7 T1 G4 ध्रुवाः; B3 D8 G1 M ध्रुवः; G3 ध्रुवा. — c) Da लोकेषु (for तोयेषु).

29 = (var.) 11. 2. 3: B. 12. 330. 20: B. 14. 44. 19; Rām. 2. 105. 16; 7. 52. 11; Gobhilasmṛti 3. 43; Kathāsaritsāgara 51. 26^{cd}–27^{ab}; Divyāvadāna (Cowell) p. 27. B1 D6 om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). — a) K1 निचयः. — b) D8 एतेनांताः. — c) K4 संयोग-. D2. 3. 8 °गाश्च वियोगांता. — d) V1 Bo. 1. 5 D7 S च (for हि).

30 (var. B. 12. 174. 38. — a) D8 दुःखं;

भूतिः श्रीर्ह्रीर्धृतिः सिद्धिर्नादक्षे निवसन्त्युत ॥ ३०
नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय दुर्हृदः ।
न च प्रज्ञालमर्थेभ्यो न सुखेभ्योऽप्यलं धनम् ॥ ३१

यथा सृष्टोऽसि कौन्तेय धात्रा कर्मसु तत्कुरु ।
अत एव हि सिद्धिस्ते नेशस्त्वमात्मना नृप ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

वैशंपायन उवाच ।
ज्ञातिशोकाभितप्तस्य प्राणानभ्युत्सिसृक्षतः ।
ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य व्यासः शोकमपानुदत् ॥ १
व्यास उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अश्मगीतं नरव्याघ्र तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २
अश्मानं ब्राह्मणं प्राज्ञं वैदेहो जनको नृपः ।
संशयं परिपप्रच्छ दुःखशोकपरिप्लुतः ॥ ३
जनक उवाच ।
आगमे यदि वापाये ज्ञातीनां द्रविणस्य च ।
नरेण प्रतिपत्तव्यं कल्याणं कथमिच्छता ॥ ४
अश्मोवाच ।
उत्पन्नमिममात्मानं नरस्यानन्तरं ततः ।
तानि तान्यभिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ५ C 12. 837 B. 12. 28. 5 K. 12. 27. 5

G1 M1 सुख (for सुखं). Dn आलक्ष्यं; D2.3 आलक्ष्य; D7 आलस्य-; Ca as in text. —b) Dn2 दीक्ष्यं दुःखं; D2.3 वीक्ष्य दुःखं; D4 दुःखं दाख्यं; D5 (om. दाक्ष्यं) दुःखं; D7 S दुःखं दाक्ष्यं (by transp.). Ca cites दाक्ष्यं (as in text). —c) D7 T G M1.3.4 विभूतिः श्रीर् (for भूतिः श्रीर्ह्रीर्). Ca cites भूतिः (as in text). K1.2.4 श्रीश्च; Da1 M2 श्रीर्धीर्; Da2 स्त्री धीर्; D2.3.5.8 ह्रीः श्रीर्; D4 श्रीधा (for श्रीर्ह्रीर्). K1 वृत्तिः सिद्धिं; K3 Bo.1.3–5 Dn D1–3.5.6.8 धृतिः कीर्तिर्; Da1 धृतिसिद्धान्. —d) Ś1 K1 नादक्षो; D1 नादे (sic). K3.5 Dn D2.3.5.6.8 दक्षे (D3 °क्ष्ये) वसति नालसे.

31 = (var.) B. 12. 174. 29. —b) B2 Da Dn D2.3.5–8 T G2–4 M शात्रवः; G1 शात्रवाः (for दुर्हृदः). —c) D6.7 प्रज्ञानम्; Bom. ed. प्रजालम् (for प्रज्ञालम्). अर्थिभ्यो; D7 T G1.2.4 M अर्थानां. G3 न च प्रज्ञा अनर्थानां. —d) D3.5.7.8 S सुखानामलं.

32 b) B1 धर्म (for धात्रा). D2.3.5.8 कर्म स तत्; D7 S कर्म तथा. —c) D7 एवं. Da1 सिध्यंते; Da2 सिद्धि ते. —d) K2–5 V1 B2.3 Da Dn D1–6.8 कर्मणां; Bo.1.4 Da कर्मणो; B5 कर्मणी; D7 S ह्यात्ममो. K1 नैशस्त्वेनात्मना नृप (sic).

Colophon. —Ś1 K1.2.4 D1 (erroneously) read this colophon after st. 26, and V1 Da1 after 25, all repeating it in the proper place. —*Sub-parvan:* Ś1 K V1 B (B4 damaged) Da Dn D1–7 T2 G1.2 M राजधर्म. —*Adhy. name:* B1 युधिष्ठिरशांत्वना; Dn1 युधिष्ठिरविलापः; Dn2 व्यासवाक्यं; T1 G1.4 युधिष्ठिर-शोकापनोदनं; M2 युधिष्ठिरप्रायोपवेशनिवर्तनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): B1 Da1 Dn D2.7 S 27 (as in text); D3 26. —*Śloka no.:* Dn1 24.

28

1 D3 om. the ref. —b) Ś1 (before corr.) Ca अत्युत्-; D4 अप्युत्- (for अभ्युत्-). B1 -सिसिक्षतः. Da D7 S प्राणानिष्टांस् (Da भ्रातृनिष्टांस्; T2 प्राणनिष्टां) त्यजिष्यतः. —c) T2 राज- (for पाण्डु-). —d) K4 Da उपानुदत्; D3 अवानु°.

2 D3 om. the ref. —c) D7 अजनीत (for अश्मगीतं). —d) K1 मन् (for तन्).

3 a) D4 अस्मश्मानं (sic). Da प्राप्तं; D1 प्राज्ञ. —b) K1 D1 वैदेहं. B1 Da1 Dn D7 T1 G2–4 नृप (for नृपः). —c) Da समयं (for संशयं). —d) K3.5 V1 B D (except D1) S -समन्वितः (for -परिप्लुतः).

4 Da D3 om. the ref. —a) K4 आगमो यदि

C. 12. 838
B. 12. 28. 6
K. 12. 27. 6

तेषामन्यतरापत्तौ यद्यदेवोपसेवते ।
तत्तद्धि चेतनामस्य हरत्यभ्रमिवानिलः ॥ ६
अभिजातोऽस्मि सिद्धोऽस्मि नास्मि केवलमानुषः ।
इत्येवं हेतुभिस्तस्य त्रिभिश्चित्तं प्रसिच्यति ॥ ७
स प्रसिक्तमना भोगान्विसृज्य पितृसंचितान् ।
परिक्षीणः परस्वानामादानं साधु मन्यते ॥ ८
तमतिक्रान्तमर्यादमाददानमसांप्रतम् ।
प्रतिषेधन्ति राजानो लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ ९
ये च विंशतिवर्षा वा त्रिंशद्वर्षाश्च मानवाः ।
परेण ते वर्षशतान्न भविष्यन्ति पार्थिव ॥ १०
तेषां परमदुःखानां बुद्ध्या भेषजमादिशेत् ।
सर्वप्राणभृतां वृत्तं प्रेक्षमाणस्ततस्ततः ॥ ११
मानसानां पुनर्योनिर्दुःखानां चित्तविभ्रमः ।
अनिष्टोपनिपातो वा तृतीयं नोपपद्यते ॥ १२
एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवम् ।
विविधान्युपवर्तन्ते तथा सांस्पर्शकानि च ॥ १३

वापायो. — b) V1 Da Dn2 D6. 7 S (except G4) वा; B1 ह (for च). — c) B0 परि- (for प्रति-). — d) D7 इच्छत; M1 इच्छतां. D1 कथं कल्या*मिच्छतां.

5 = (var.) B. 12. 176. 4. D8 om. the ref. K2. 4 अश्मकः; G1 अश्मानः; M4 अश्मः (for अश्मा). — a) Ś1 K1. 4 इदम्; B0. 1 एवम् (for इमम्). — b) D7 अन्वास्य (for नरस्य). — c) B5 Da [अ]तिवर्तते; Dn1 [अ]नु°. — B1 om. 5^{d}–7^{a}.

6 B1 om. 6 (cf. v. l. 5). — a) D4 °तरायत्तो; T1 G2–4 °तरोत्पत्तौ; T2 °तमापत्तौ. — b) K2 V1 B0. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 [उ]पपद्यते; K3 °मेरते; D1 °मेवते (for °सेवते). — c) K2. 3. 5 V1 Da Dn D2. 6 तदस्य; B0. 2–5 D3–5. 8 तदत्र; D7 T G M2 तत्तत्र; M1. 3. 4 तत्तस्य (for तत्तद्धि). K2. 3. 5 V1 Da Dn D6 आशु (for अस्य). — d) D7 M4 [अ]नलः.

7 =(var.) B. 12. 176. 17^{cd}–18^{ab}. B1 om. 7^{a} (cf. v. l. 5). — a) V1 °जातोसि. Da शूरो (for सिद्धो). Ca cites सिद्धः. — b) G1 नास्त्यकेवल°; M1 नास्ति केवल°. — c) K2. 3. 5 V1 B Dn D2–8 S इत्येभिर्; Da इत्येतैर् (for इत्येवं). D4 स्वस्य; D7 तत्र (for तस्य). — d) G3 चित्रं. Ś1 (by corr.) K4 D1 प्रसिध्यति; K1–3. 5 B0. 2–5 Dn D2–6. 8 T1 G1. 2. 4 M प्रसिच्यते; V1 प्रसाद्यते; B1 T2 Cap प्रसज्यते; Da1 प्रसावति; Da2 प्रमाद्यति; D7 G3 प्रसिध्यते; text as in Ś1 (before corr.) Ca only.

8 = (var.) B. 12. 176. 18^{cdef}. — a) K2 योप्रसिक्त-; K3 V1 B1. 3 (marg.) Da Dn D2. 6 G1. 2. 4 M2 Ca संप्रसक्त-; K4 योप्रसक्त-; K5 B0. 2–5 D3–5. 8 T1 G3 M1. 3. 4 Cv संप्रासिक्त-; D1 T2 स प्रसक्त-; D7 स प्रसिद्ध-; text as in Ś1 K1 only. D1 भोगाद्; Ca.v as in text. — b) B0. 3 विसृजन्; D4 विसृष्ट-; Ca विसृज्य (as in text). K1 पितृमश्रित्तान् (sic); V1 B3 मृत्युसंमितान्; B2. 4 पितृसंचयान्; Dn2 परिसंचितान्. — c) V1 परक्षीणः; G1 परीक्षिणः; Ca as in text. V1 परिस्वानां. — D8 om. (hapl.) 8^{d}–9^{a}. — d) B2 Da अभि-; D7 S बहु (for साधु).

9 = (var.) B. 12. 176. 19. D8 om. 9^{a} (cf. v. l. 8). Da1 om. 9^{cd}. — d) = 3. 198. 26^{d}. D1 लब्धा; Ca लुब्धा (as in text).

10 D7 T G transp. 10 and 11. — a) D1 नर्वं (for च). V1 B Da Dn2 D2. 3. 5. 7. 8 S (except G1) वै (for वा). — b) D1 °द्वर्षाच्च मानुषाः. — c) Da सर्वे न; Cv परेण (as in text). B2 Da Cv वर्षशता; G3 °शतं. — d) B2 Da भविष्यंतीह; T1 G न जीविष्यंति. Da2 G4 पार्थिवः; D4 G2. 3 °वाः.

11 11^{ab} = (var.) B. 12. 176. 21^{ab}. D7 T G transp. 10 and 11. D8 reads 11 twice. — b) K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2–7. 8 (both times) S भैषज्यमाचरेत्. Ca cites भेषजम् (as in text). — c) D3. 6. 8 (first time) सर्वं (for सर्व-). Da1 -भृतं; D2 -धृतां (for -भृतां). D8 (first time) वरं; T2 G1. 2 वित्तं (for वृत्तं). — d) Ś1 K4 D1 प्रेक्षणीयम्; K1 G2 °माणम्; K2 °माणंस्; Da2 °माणास्; Dn1 प्रेक्ष्यमाणस्. Ś1 K1. 4 D1 G2 इतस्ततः; M4 समंततः. D8 (first time) प्रेक्ष्यमाणभाविष्यति (sic).

12 a) D1 मानुसानां; D6 मानुषानां. V1 (orig.) याति; V1 m योनिं (for °निर्). — b) V1 चैव विभ्रमं. — c) K2 °ष्टोपरितापो; K4 °ष्टोपरिपातो; D7 °ष्टोपनिपाते. — d) M4 तृतीयो. B2 D7 T G1. 3. 4 M1. 3 नोपलभ्यते.

13 =(var.) B. 12. 176. 20. — b) B5 तानीव. D7 मानसे. — c) K2 -सेवंत; K4 -सेवंते; Da1 -सर्पंत;

जरामृत्यू ह भूतानि खादितारौ वृकाविव ।
बलिनां दुर्बलानां च ह्रस्वानां महतामपि ॥ १४
न कश्चिज्जात्वतिक्रामेज्जरामृत्यू ह मानवः ।
अपि सागरपर्यन्तां विजित्येमां वसुंधराम् ॥ १५
सुखं वा यदि वा दुःखं भूतानां पर्युपस्थितम् ।
प्राप्तव्यमवशैः सर्वं परिहारो न विद्यते ॥ १६
पूर्वे वयसि मध्ये वाप्युत्तमे वा नराधिप ।
अवर्जनीयास्तेऽर्था वै काङ्क्षिताश्च ततोऽन्यथा ॥ १७
सुप्रियैर्विप्रयोगश्च संप्रयोगस्तथाप्रियैः ।
अर्थानर्थौ सुखं दुःखं विधानमनुवर्तते ॥ १८
प्रादुर्भावश्च भूतानां देहन्यासस्तथैव च ।
प्राप्तिर्व्यायामयोगश्च सर्वमेतत्प्रतिष्ठितम् ॥ १९
गन्धवर्णरसस्पर्शा निवर्तन्ते स्वभावतः ।
तथैव सुखदुःखानि विधानमनुवर्तते ॥ २०
आसनं शयनं यानमुत्थानं पानभोजनम् ।
नियतं सर्वभूतानां कालेनैव भवन्त्युत ॥ २१
वैद्याश्चाप्यातुराः सन्ति बलवन्तः सुदुर्बलाः ।
स्त्रीमन्तश्च तथा षण्ढा विचित्रः कालपर्ययः ॥ २२

C. 12. 854
B. 12. 28. 22
K. 12. 27. 22

Da2 -सर्प्यंत. D7 विषयानपवर्तते. — d) Da यथा (for तथा). K2. 3. 5 V1 Bo. 5 Dn1 D4 G2 M (M4 *inf. lin.*) संस्पर्शजान्यपि; B1-4 Da D2. 3. 5 संस्पर्शजान्युत; Dn2 संसर्गजान्यपि; D1 सांख्यर्शिकानि च (sic); D6 संस्पृशजान्यपि; D8 संस्पर्शितान्यपि; T G3. 4 संस्पर्शकान्यपि; G1 संकल्पकान्यपि; M4 संकल्पजान्यपि.

14 a) K1 -मृत्युर्; B1. 2 Da2 -मृत्यु. K1-3. 5 V1 B D S हि (for ह). K3. 5 B D (except D1) S (G1 by corr.) भूतानां. G1 (before corr.) जरामृत्यभिभूतानां. — b) K1 D4 खादितारो. K1 वृकाविह; D5 वृकानि(*sup. lin.* °का इ)व. — T1 om. 14c-16b.

15 T1 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) M1. 3 स (for न). Da1 कचिज्. D7 जात्यतिक्रामो; M1 जल्पतिक्रामेज्. — b) K1 D2 -मृत्युर्; D1 मृत्यु. All MSS. (except Ś1; T1 om.) हि. Da2 D7 मानवाः; G3 मानवं. — B1 om. 15cd. — c) D7 अधि- (for अपि). Da1 D7 G1 -पर्यंतं. — d) D6 विजित्य वसुधामिमां.

16 G2 om. 16. T1 om. 16ab (cf. v. l. 14). — b) K1 Bo. 1. 3. 4 Dn2 D6 पर्यवस्थितं; D1 पर्युपासितं; G1. 3. 4 प्रत्युपस्थितं (G1 °तां). V1 दैवतेषु यदुपस्थितं (hypermetric). — c) Dn2 अवशं; D7 S (G2 om.) एव तैः (for अवशैः). — d) V1 परीहारो; D7 परिहासे (for परिहारो).

17 b) K2-5 V1 B Da Dn D1-6. 8 [अ]प्युत्तरे वा; D7 M4 [अ]प्यंत्यमे वा; T1 ह्यंतिमे वा; T2 [अ]प्यंते वापि; G1-3 अंतिमे वा; G4 अंत्यमे वा; M1. 3 उत्तमे वा (with hiatus). Da D7 S जनाधिप. — c) Da ह्यर्था वै; D1 तेर्थाश्च; D7 M3 तीर्था वै; M1 तीर्थो वै. — d) K1 Dn1 कांक्षितापि; K2. 3 V1 B D2. 3. 5. 6. 8 °ता ये; K5 Da1 Dn2 कांक्षतापि; D4 कांक्षिशापि; D7 T G कांक्षि(T2 °क्ष)ता वै; M कांक्षता (M1 °तो) वा. Da2 कांक्षता पितरोन्यथा.

18 a) K4 विप्रयोगाश्च; D1 विप्रियो यैश्च. K2. 3 B Da D2. 3. 5. 8 अप्रियैः (Da1 °यं) सह संयोगो. — b) D1 सप्रयोगस्; G1 सुप्रयोगश्. K5 च सुप्रियैः; V1 Dn D4. 6. 7 S (except T2) च विप्रियैः. K2. 3 B Da D2. 3. 5. 8 विप्रयोगश्च सु(B1. 4 सं)प्रियैः. — c) K5 D4 अर्थोनर्थः; B2 अर्थानर्थं; Da °दर्थं. G1 सुदुःखं वा.

19 Ś1 K1. 2 T2 M2 om. (hapl.) 19-20; K4 om. 19. — a) D1 प्रादुर्भुवश्च. — b) K3. 5 V1 Dn D4 -त्यागस्; Bo -न्यासं (for -न्यासस्). Da हि (for च). — c) K3. 5 B1. 3. 5 Dn D1. 2. 4. 6. 7 प्राप्तिर्; V1 प्राप्ति-; D8 G1 प्राप्त-. D1 व्यायश्च (for -व्यायाम्-). Bo -योगाश्च.

20 Ś1 K1. 2 T2 M2 om. 20 (cf. v. l. 19); V1 reads and cancels 20-24. — a) D7 गंधवीणारथस्पर्शा. Cv as in text. — c) D7 T1 G1 M1. 3. 4 -दुःखानां. — d) K5 V1 Bo. 1. 4. 5 Da Dn2 D1-3. 5. 6. 8 विविधान्यनु°. Ca cites विधानं (as in text).

21 V1 reads and cancels 21. — a) D3 पानम्. — b) V1 अभ्युत्थानानि; Bo. 3 D2. 3. 5. 6. 8 अभ्युत्थानान्न- (B3 °नं च); D1 अर्थानां पान-. K5 D1 -भोजने. — d) K2. 3 B2. 4. 5 Da Dn D1. 4. 6 M1. 3. 4 भवत्युत; T2 तपत्युत.

22 V1 reads and cancels 22. — a) K1 Dn2 चाप्युत्तराः; Da चाभ्यंतराः; M4 चैवातुराः. — b) K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2-8 S च (for सु-). D7 मानवाः (for -दुर्बलाः). — c) K2-5 V1 B Da Dn

C. 12. 815
B. 12. 28. 23
K. 12. 27. 23

कुले जन्म तथा वीर्यमारोग्यं धैर्यमेव च ।
सौभाग्यमुपभोगश्च भवितव्येन लभ्यते ॥ २३
सन्ति पुत्राः सुबहवो दरिद्राणामनिच्छताम् ।
बहूनामिच्छतां नास्ति समृद्धानां विचेष्टताम् ॥ २४
व्याधिरग्निर्जलं शस्त्रं बुभुक्षा श्वापदं विषम् ।
रज्ज्वा च मरणं जन्तोरुच्चाच्च पतनं तथा ॥ २५
निर्याणं यस्य यद्दिष्टं तेन गच्छति हेतुना ।
दृश्यते नाभ्यतिक्रामन्नतिक्रान्तो न वा पुनः ॥ २६
दृश्यते हि युवैवेह विनश्यन्वसुमान्नरः ।
दरिद्रश्च परिक्लिष्टः शतवर्षो जनाधिप ॥ २७
अकिंचनाश्च दृश्यन्ते पुरुषाश्चिरजीविनः ।
समृद्धे च कुले जाता विनश्यन्ति पतंगवत् ॥ २८
प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
काष्ठान्यपि हि जीर्यन्ते दरिद्राणां नराधिप ॥ २९
अहमेतत्करोमीति मन्यते कालचोदितः ।
यद्यदिष्टमसंतोषाद्दुरात्मा पापमाचरन् ॥ ३०

D3. 5. 8 T G2 M1. 2 श्रीमंतश्च. K3. 5 V1 B D (except D1) S चापरे (for च तथा). Ś1 K1. 2. 4 शंढा; Da खंडा; D1 शंढा (for षण्ढा). — d) V1 विचित्राः कालपर्ययाः.

23 V1 reads and cancels 23. — a) K3 तथा धैर्यम्; D2. 3. 5. 8 तथैश्वर्यम्. — b) K3 D4 वीर्यम्; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 S रूपम् (for धैर्यम्). — c) K1 अपि भोगश्च; Da Dn2 D2. 3 G3 उपभोगाश्च. — d) D7 भवितव्ये ह.

24 V1 reads and cancels 24. — b) B5 अलिप्सतां (for अनिच्छताम्). — cd) K2–4 विचेष्टितं (for °ष्टताम्). V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 नास्ति पुत्रः समृद्धानां विचित्रं विधिचेष्टितं.

25 a) T2 शत्रुर् (for शस्त्रं). D8 व्याधिभिर्जलशस्त्रं तु. — b) K1 बुभुक्षास्वापदं; K2–5 B1. 2 Da D2–5. 8 M2 °क्षाश्वापदं; Dn1 G2 °क्षाश्वापदो; Dn2 °क्षा चापदं; D1 °क्षाशापदं; D6 °क्षांश्वापदं; D7 T1 °क्षा चापदो; G1. 3. 4 °क्षा श्वापदो; M1. 4 °क्षाश्वापदा; M3 °क्ष्वाश्वापदा (for °क्षा श्वापदं). T2 दुर्भुक्तं श्वापदामिषं. — c) K2. 3. 5 Dn ज्वरश्च; B1 लज्जा; D7 राज्यं; D8 रक्षा; T1 G1–3 जरा; G4 राजा (for रज्ज्वा). — d) B2 Da उच्चात्प्र°; Dn1 उल्बाच्च; D6 हयाच्च; D8 उड्डाच्च; T2 उच्चाव°; G3 उर्व्याच्च (for उच्चाच्च).

26 a) K4 निर्वाणे; K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 निर्माणे; D1 निर्वाणं (for निर्याणं). K4 V1 B Dn D2. 3. 5–7 यद्दृष्टं; Da1 निर्दिष्टं; Da2 निर्वेष्टं; D8 दृष्टं ते (for यद्दिष्टं). — b) Da Dn D1 T2 गच्छंति. Dn D2. 3. 5 सेतुना. D8 न गच्छति स्वसेतुना. — V1 Bo. 3 m. 5 Dn1 D2. 3. 5. 6 read (with v. l.) 26cd twice. — c) Dn2 D7 दृश्यंते. K1. 3. 5 B3 Dn1 (first time). 2 D4. 6 (first time) T1 नाप्यति°; K4 Bo (first time). 1. 3 m (first time). 4. 5 (first time) D1. 2. 3. 5 (last three first time). 7. 8 G2 नात्यति°; V1 Bo. 3 m. 5 Dn1 D2. 3. 5. 6 (all second time; but V1 both times) चाप्यति°; B2 Da चात्यति°; G1 नाव्यति°; G3 नाह्यति°. — d) K2. 3 Bo (first time). 1. 3 m (first time). 4 Da Dn1 (first time). 2 D2. 3. 5 (last three first time) न निष्क्रांतो; K4 अतिष्क्रांतो; V1 Bo. 3. 5 Dn1 D2. 3. 5. 6 (all second time). 3 अनिग्राह्यो; D7 T G M2 नातिक्रांतो (G2 °ते). K3. 5 V1 Bo (last two both times). 1. 2. 3 m (both times). 4. 5 D (except D1; Dn1 D2. 3. 5. 6 [all both times]) S [ऽ]थ वा (G2 यथा) (for न वा).

27 a) D7. 8 S च (for हि). K1 युवैत्रेहि; Da परैवेह; D4 युवेवेह; D7 S युवा चैव (T2 चैतत्; M चेह). — b) V1 विनश्यन्यथ वा नरः; Bo D2. 3. 5. 8 विनश्यन्मतिमान्नरः; D1 विनश्यत्यसुमान्नरः; T1 G1. 3. 4 °श्यत्यसुमान्नरः; M1. 3 °श्येन्वसुमान्नरः. — c) D5 परिक्लिन्नः. D7 T G1. 3. 4 दरिद्राश्च (G1 °द्रश्च) परिक्लिष्टाः. — d) D1 शतवर्षे; D7 T1 G M2. 3 शतवर्षं; T2 शतं वर्षं. M1 शरवर्षं; M4 शतवर्ष°. K3. 5 V1 B D (except D1) T2 M जरान्वितः (D7 T2 °ताः); T1 G जरा(G1 [by corr.] शरा)तुराः (G2 °रः).

29 = (var.) 5. 34. 49. — ab) Da श्रीमतो; Bo. 3 भोक्तुं लोके (by transp.). G1 शांतिर् (for शक्तिर्). — c) D1 च (for हि). K1 जीवंते. Da D2. 3. 5. 8 जीर्यत्यपि हि काष्ठानि; D7 S दरिद्राणां च (D7 T1 °द्रेण तु; T2 G1. 3. 4 °द्राणां तु) भूयिष्ठं. — d) K3. 5 B Dn D2–6 च (K3. 5 D4 तु; D2. 3. 5 हि) सर्वशः; Da महोदरैः (for नराधिप). D7 S काष्ठं वाश्मापि (D7 T1 °ष्ठमश्मभि°; T2 G2 °ष्ठमश्मापि; G1 °ष्ठधर्मापि; G3. 4 °ष्ठमश्मा हि; M2 °ष्ठं चाश्मापि) जीर्यते.

30 a) D4 एव (for एतत्). — b) K5 °नोदितः. — G4 om. 30c–31d. — c) Ś1 D1. 6 असंतोषो; D4

स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं प्रसङ्गान्निन्दिता बुधैः ।
दृश्यन्ते चापि बहवः संप्रसक्ता बहुश्रुताः ॥ ३१
इति कालेन सर्वार्थानीप्सितानीप्सितानि च ।
स्पृशन्ति सर्वभूतानि निमित्तं नोपलभ्यते ॥ ३२
वायुमाकाशमग्निं च चन्द्रादित्यावहःक्षपे ।
ज्योतींषि सरितः शैलान्कः करोति बिभर्ति वा ॥ ३३
शीतमुष्णं तथा वर्षं कालेन परिवर्तते ।
एवमेव मनुष्याणां सुखदुःखे नरर्षभ ॥ ३४
नौषधानि न शास्त्राणि न होमा न पुनर्जपाः ।
त्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया वापि मानवम् ॥ ३५
यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यतीयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥ ३६
ये चापि पुरुषैः स्त्रीभिर्गीतवाद्यैरुपस्थिताः ।
ये चानाथाः परान्नादाः कालस्तेषु समक्रियः ॥ ३७
मातृपितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ ३८
नैवास्य कश्चिद्भविता नायं भवति कस्यचित् ।
पथि संगतमेवेदं दारबन्धुसुहृद्गणैः ॥ ३९

C. 12. 872
B. 12. 28. 39
K. 12. 27. 39

असंतोषी. Cv as in text. — d) D7 दुरात्मो. D7 S (G4 om.) क्षुद्रम् (G1 दुष्टम्) (for पापम्). K3. 5 B D (except D1) T G1–3 M2 आचरेत्; M1. 3 आचरत् (for °रन्).

31 G4 om. 31 (cf. v. l. 30). — a) = 3. 14. 7^a. K5 [ऽ]क्ष- (for ऽक्षा). V1 B D (except D1. 4) S (G4 om.) मृगयाक्षाः (D7 °याक्ष-; M1. 3 °योक्षाः) स्त्रियः पानं. — b) K B D (except Dn2 D6) प्रसंगा; M1. 4 प्रसंगे. D1 त्रिर्दिता (sic); M1 निंदितां. M3 प्रसंगो- श्चिंदिता बुधैः. — c) K3 V1 B Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 बहव- (Dn2 पुरुषा)श्चात्र; K5 D4. 7 S (G4 om.) चात्र बहवः. — d) K1. 2 Dn2 D6 T2 M2 संप्रयुक्ता; V1 B Da D2. 3. 5. 8 सुप्रयुक्ता; G3 संप्रसक्तं; M1. 3 सं- प्रवृत्ता (for संप्रसक्ता).

32 a) D7 संमत्ता; T2 सर्वार्था (for सर्वार्थान्). — b) K3. 5 B (except B4) Dn D2–6. 8 ईप्सितानी- प्सितानिह; Da1 corrupt; Da2 ईप्सितानि च दृश्यते; D7 निर्मितानि सितान्यह (sic); T2 निर्मितानीप्सितानपि; G M ईप्सितानीप्सितानपि. — c) Da1 दृश्यंते (for स्पृशन्ति). Da2 सर्वभूतानि नमितं. — d) B1 D6 नोपपद्यते; D7 नोपलक्ष्यते. K3 निमित्तेनोपलभ्यते; Cv as in text.

33 a) Ś1 K1 T2 वायुर्. K1 V1 D7 T2 अग्निर्. — b) K2–5 B2 Dn D1–3. 5–7 -क्षये; T2 -क्षपाः (for -क्षपे). Da चंद्रादित्यारहःक्षपाः. — c) Ś1 K1 शैलाः; Da1 चैलान्. — d) V1 B0. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 8 G च; D6 कः (for वा).

34 a) B4 [अ]मर्षं (for वर्षं). — D4 om. 34^c–35^b. — c) D3. 5. 6 एतन् (for एव). — d) Da Dn2 सुखं दुःखं. K4 D2 नरर्षभः; B2 Da नराधिप.

35 D4 om. 35^{ab} (cf. v. l. 34). — a) K4 नौष- धीनि; D8 औषधानि. D3 च (for न). K2. 3. 5 Dn मंत्राश्च; K4 B3. 5 Da D1 G1. 3 M2. 4 शस्त्राणि; D3 चास्त्राणि. — b) Ś1 K1 होमानि; D7 भूमौ न; T1 G1. 3. 4 होमो न (for होमा न). K5 जपः. — c) Ś1 D1 त्रायंति; G4 त्रायते. — d) K2. 3. 5 B3. 5 Da Dn D2. 3. 5. 8 चापि (for वापि).

36 = (var.) B. 12. 174. 15; Rām. 2. 105. 26; Hitopadeśa IV. 73. — c) Ś1 K1 समीत्य. K2 व्यती- तायां; K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 S व्यपेयातां. — d) D1 -समागमाः.

37 K2 Da1 om. (hapl.) 37^{ab}. — a) K3. 4 V1 B Da2 Dn D1–3. 5. 6. 8 चैव पुरुषाः. D7 T G ये च निष्परुषै- र्नृत्त(T1 °गीत-; T2 °नृत्य-); M1 ये च निष्परुषैस्तूर्यैर्. — b) K5 D4 गीतशब्दैर्; T1 नृत्तवाद्यैर्. K5 अपेक्षिताः. — D6 om. 37^c–38^b. — c) Da चानाथाः; D7 G2 च नाथाः; T2 सनाथाः (for चानाथाः). D7 G3 परंनादाः; T2 परेनास्थाः. — d) D2. 3. 5. 8 तेषां (for तेषु).

38 = 11. 2. 12 : (var.) B. 12. 321. 85. D6 om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). — a) Ś1 K5 मातापितृ-. — c) D6 येषु येषु. T [अ]भ्य(T2 [अ]प्य)तीतानि; G व्यती(G1 °नी)तेषु. D7 संसारेभ्यस्त्वभीतानि. — d) D6 देहस्य (for ते कस्य). B2 D7 S तेषु तेषु (T2 तानि तानि; G तानि तेषु) तदा तदा.

39 a) Da S भवति (for भविता). — V1 reads from भवति up to 41^c on marg. — c) Da यस्य सं-; D7 यथार्थं; D3 यदि सं- (for पथि सं-). G1 एवैतं (for एवेदं). — d) D1 धारबंधु-; D6 दारबंध-; T2 पुत्रदार-. B1 Dn D2. 3. 5. 7. 8 -सुहृज्जनैः.

C 12. 872
B. 12. 28. 40
K. 12. 27. 40

क्कासं क्कासि गमिष्यामि को न्वहं किमिहास्थितः ।
कस्मात्कमनुशोचेयमित्येवं स्थापयेन्मनः ।
अनित्ये प्रियसंवासे संसारे चक्रवद्गतौ ॥ ४०
न दृष्टपूर्वं प्रत्यक्षं परलोकं विदुर्बुधाः ।
आगमांस्त्वनतिक्रम्य श्रद्धातव्यं बुभूषता ॥ ४१
कुर्वीत पितृदैवत्यं धर्माणि च समाचरेत् ।
यजेच्च विद्वान्विधिवत्त्रिवर्गं चाप्यनुव्रजेत् ॥ ४२
संनिमज्जज्जगदिदं गम्भीरे कालसागरे ।
जरामृत्युमहाग्राहे न कश्चिदवबुध्यते ॥ ४३
आयुर्वेदमधीयानाः केवलं सपरिग्रहम् ।
दृश्यन्ते बहवो वैद्या व्याधिभिः समभिप्लुताः ॥ ४४
ते पिबन्तः कषायांश्च सर्पींषि विविधानि च ।
न मृत्युमतिवर्तन्ते वेलामिव महोदधिः ॥ ४५
रसायनविदश्चैव सुप्रयुक्तरसायनाः ।
दृश्यन्ते जरया भग्ना नगा नागैरिवोत्तमैः ॥ ४६
तथैव तपसोपेताः स्वाध्यायाभ्यसने रताः ।
दातारो यज्ञशीलाश्च न तरन्ति जरान्तकौ ॥ ४७
न ह्यहानि निवर्तन्ते न मासा न पुनः समाः ।
जातानां सर्वभूतानां न पक्षा न पुनः क्षपाः ॥ ४८
सोऽयं विपुलमध्वानं कालेन ध्रुवमध्रुवः ।
नरोऽवशः समभ्येति सर्वभूतनिषेवितम् ॥ ४९
देहो वा जीवतोऽभ्येति जीवो वाभ्येति देहतः ।

40 V1 reads 40 on marg. — ^{a}) K1 कामे कामि (sic); K2 क्कासि क्कासि; K3–5 B Da Dn D2–8 S क्कासे (D6 क्कासि; D7 क्कासु; T1 G M1. 3. 4 क्कासौ; T2 क्कासै) क्क च; V1 क्कासं क्क च; D1 कोस्मि कोस्मि. — ^{b}) Da किं त्वहं; T2 को न्वयं. B D2. 3. 5. 8 [आ]गतः; D7 S (except M1. 3) स्थितः (for [आ]स्थितः). — ^{c}) D7 T2 G3 M4 तस्मात्. K2. 3 V1 B Da Dn2 D2. 3. 5–8 S किम् (for कम्). D1 अन्वशोचेयं; T G अनुशोचेहम्. — ^{d}) K1. 4 G1 स्थापये. G1 जनः (for मनः). — ^{e}) D1 अनित्यं. B1 T1 G3. 4 प्रियसंसारे. — ^{f}) D7 S चक्रवद्गते. — After 40, N ins. (cf. 39^{cd}):

37* पथि संगतमेवैतद्भ्राता माता पिता सखा ।

[Da एतेद्दं. B2 Da माता भ्राता (by transp.).]

41 V1 reads 41^{abc} on marg. — ^{a}) V1 अदृष्टपूर्वं; Da न दृष्टरूपं. — ^{b}) D1 परिलोकं. — ^{d}) D4 विधातव्यं.

42 ^{a}) K5 कुर्वता. D7 पितृदैवत्य॰. — ^{b}) K3 V1 D1 कर्माणि च; K3. 5 Bo. 1. 3 Dn D3. 3. 5 M1. 3 कार्याणि च; B2 Da धर्मं चैव; B4 कर्म्याणि च; T1 G धर्मानपि. — ^{c}) K4 D1. 4 S यजेत; D7 यजेतद्. B3 वेदविद्विद्वांस्; T G विधिवद्विद्वांस् (by transp.). — ^{d}) Da त्रिवर्गंश्. K1 अनुब्रवीत्; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 उपाचरेत् ((for अनुव्रजेत्).

43 ^{a}) K2. 3 Bo–4 Da Dn2 G1–3 M2 संनिमज्जेज्; K5 D3 संनिमज्जं; T2 सुनिमज्जेज्. — ^{b}) V1 G1. 2 ॰सागरे. — ^{c}) Da D7 S जन्ममृत्यु(T2 ॰नाश)जराग्राहे. — ^{d}) D7 न किंचिद्.

44 ^{a}) D7 S अधीयंतः. — ^{b}) K2 B Da Dn D3. 3. 5. 6. 8 सपरिग्रहाः (Da1 ॰हः); G1. 2 स्वपरिग्रहं. — ^{d}) Bo. 5 समवप्लुताः; T2 तेपि विप्लुताः.

45 45^{ab} = B. 12. 331. 32^{ab}. — ^{a}) D1 ते पिवर्ताः कषायाश्च (sic). — ^{c}) D7 अनु॰; M अभि॰ (for अति॰). — ^{d}) G3 M3 महोदधीः.

46 ^{b}) D8 सुप्रयुक्ता. 46^{cd} = B. 12. 331. 32^{cd}. — ^{d}) D7 T G2–4 M4 नागा (for नगा).

47 ^{a}) K3. 5 D4 युक्ताः (for [उ]पेताः). — ^{b}) Ś1 (before corr.) स्वाध्यायाभ्यासेन; K1 ॰याभ्यासने; D7 ॰याध्यायने; T1 G2–4 M ॰याध्ययने; T2 ॰यनव्रते; G1 ॰याध्यसने. — ^{d}) Da भवंति (for तरन्ति). D1 जगंतकौ; D7 जरांतिकौ; G1 जनांतकौ.

48 ^{a}) Da1 न ह्यहा न; D7 S अहानि न; Cv as in text. B3 नाहानि परिवर्तते. — ^{b}) G3 मनसा (for न मासा). D7 क्षमः; S क्षपाः (for समाः). — ^{c}) K3 om. (hapl.) from तानां up to सर्व भू (in 49^{d}). — ^{d}) Da तपसा (for न पक्षा). D7 S न पुनर्वै (G1 नव्य*वै; M1. 3. 4 न पुनस्तैः) समागमः (D7 ॰माः).

49 K3 om. up to सर्वभू (cf. v. l. 48). — ^{b}) Da D4. 7 T2 G2. 3 M2 अध्रुवं (for अध्रुवः). — ^{c}) D7 स्रोतस्यैव; S स्रोतसैव (T2 M ॰सेव) (for नरोऽवशः). Da corrupt. — ^{d}) D1. 7 सर्वभूता(D7 ॰तश्चा)निषेवितं; M3 सर्वभूतानि कर्षति.

50 ^{a}) D3 देहोप॰; Cv as in text. D7 S जीवि॰

पथि संगतमेवेदं दारैरन्यैश्च बन्धुभिः ॥ ५०
नायमत्यन्तसंवासो लभ्यते जातु केनचित् ।
अपि स्वेन शरीरेण किमुतान्येन केनचित् ॥ ५१
क नु तेऽद्य पिता राजन्क नु तेऽद्य पितामहः ।
न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वां पश्यन्ति तेऽपि च ॥ ५२
न ह्येव पुरुषो द्रष्टा स्वर्गस्य नरकस्य वा ।
आगमस्तु सतां चक्षुर्नृपते तमिहाचर ॥ ५३
चरितब्रह्मचर्यो हि प्रजायेत यजेत च ।
पितृदेवमहर्षीणामानृण्यायानसूयकः ॥ ५४
स यज्ञशीलः प्रजने निविष्टः
प्राग्ब्रह्मचारी प्रविभक्तपक्षः ।
आराधयन्स्वर्गमिमं च लोकं
परं च मुक्त्वा हृदयव्यलीकम् ॥ ५५
सम्यग्घि धर्मं चरतो नृपस्य
द्रव्याणि चाप्याहरतो यथावत् ।
प्रवृत्तचक्रस्य यशोऽभिवर्धते
सर्वेषु लोकेषु चराचरेषु ॥ ५६
व्यास उवाच
इत्येवमाज्ञाय विदेहराजो
वाक्यं समग्रं परिपूर्णहेतुः ।

C. 12. 891
B. 12. 28. 58
K. 12. 27. 58

ताद्; **Cv** as in text. Ś1 (by corr.) K1 Da2 Dn1 D4 **Ca** [ऽ]न्येति; D7 थोति; T G4 वेति; G1 M1. 3. 4 न्यैति; G2 M2 न्येति; **Cv** cites अप्येति. G3 देहो वा जीविताद्वैती. — ^{b}) D7 T1 G देही (for जीवो). Ś1 (by corr.) K1 Da Dn1 D4 [अ]न्येति; D7 T1 G [अ]-प्येति; T2 [अ]प्याति; M न्यैति (for [अ]न्येति). K3 देवतः. — ^{c}) = 39^c. D7 पति- (for पथि). T G1. 2 M1. 3 संगमम्. V1 B Da D2. 3. 5. 6. 8 एवैतद् (Da2 °व). — ^{d}) K3. 5 एतैश् (अन्यैश्).

51 = Hitopadeśa IV. 76. V1 reads 51^{ab} on marg. — ^{a}) D7 अभ्येति (for अत्यन्त-). — ^{b}) Dn2 येन (for जातु). — D6 om. (hapl.) 51^{cd}. — ^{d}) G [अ]न्यत्र (for [अ]न्येन).

52 = 12. 105. 17. — ^{b}) K2. 3 Bo. 1. 3–5 D (except D7) T2 G2 M पितामहाः; K4 पिता सह. — D1 om. from 52^e up to नृपते (in 53^d). — ^{e}) Dn2 पश्यति. — ^{d}) K1 T2 त्वा (for त्वां). V1 B Dn D2. 3. 5. 6 तेनद्य (B1 °द्याः); Da चापरे; D8 तेन वः; T2 ते क्वचित्. D7 त्वामपश्यंति तेपि च.

53 D1 om. up to नृपते (cf. v. l. 52). — ^{a}) K2. 3 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5–8 चैव; B2 Da S -चापि (for ह्येव). Da द्रेष्टा; D7 दृष्टो; T1 G4 दृष्टा; G1. 3 दृष्ट्वा (for द्रष्टा). — ^{b}) K B1. 2 Da Dn D4 M4 च (for वा). — ^{c}) Ś1 K1. 4 M4 च (for तु). Da1 दृष्ट्वा; D7 चक्षुर् (for चक्षुर्). — ^{d}) Bo तमिवाचर; Da त्वादिहावर; D7 तपमिहापर (corrupt).

54 ^{a}) D6 T1 G -व्रत- (for -ब्रह्म-). Dn2 -चर्योसि; T2 -चर्योपि; G1 -चर्योभि-. — ^{b}) D7 पर्यायेत; G2 प्रजायेते. K3 Dn1 यजेति; K4 D2. 3 जयेत; D3 यजंति. Da D7 वा (for च). **Cv** as in text. — ^{c}) K5 V1 B1. 3. 4 (m as in text). 5 Da Dn D2. 3. 5. 6 8 T2 -मनुष्याणाम्. — ^{d}) K2. 3. 5 V1 B (except Bo) Dn2 D2–6. 8 T2 आनृण्याद्; D1 corrupt; M2 आनृण्याच्च. K5 अनुसूयकः. D7 आनृणोनसतोथितः (sic).

55 ^{a}) B2 यज्ञशीली; Da °शीलां. — ^{b}) K2 प्रविभक्तकामः; V1 B Da Dn D2–6. 8 प्रविवि(V1 °भ)क्त-चक्षुः; D7 S प्रविभक्तभैक्षः (M1 °भक्तः; M2. 3 °भक्षः; M4 °मंत्रः). — ^{c}) K1 आराधयं; K2. 3. 5 B2–4 Dn D2. 3. 5. 6. 8 आराधयेत्; Da D4 T1 G3 M °धय; D1 °दयं; D7 आचारयन्. D1 इदं (for इमं). — ^{d}) V1 विमुक्त्वा (for च मुक्त्वा). T G3. 4 M -व्यलीकं. D3. 6 परं मुक्त्वा हृदयस्य व्यलीकं.

56 ^{a}) K2. 3 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 8 समं हि; K5 समं च; V1 S सम्यक्स्व-; D6 सम्यग्वि-; D7 सम्यक्स (for सम्यग्घि). B2 Da M2 नरस्य (for नृपस्य). — ^{b}) K2. 3. 5 B2 Dn1 D4. 7. 8 S चाभ्या(G2 °भ्या)-हरतो; V1 Bo. 1. 3–5 चास्या°; Da चारंभवतो; D1 चाप्यहृति (sic). D7 वयत् (for यथावत्). — ^{c}) K2. 4 D1 T2 G प्रवृद्धचक्रस्य; K3. 5 B1. 3–5 Dn D2. 3 5. 6. 8 प्रवृत्तधर्मस्य; D4 corrupt. D2–5. 8 वि(D4 हि)वर्धते; D7 विवर्धेत्; S [ऽ]भिवर्धेत्. — ^{d}) D2. 3. 5 लोकेषु सर्वेषु (by transp.).

57 Before 57, all MSS. (except B1. 2 Da Dn1) om. the ref. — ^{a}) D7 T G **Cnp** आकर्ण्य; M3 अज्ञाय. Ś1 K1 B1 विदेहराजा; D6 विदर्भराजो. — ^{b}) K2. 3. 5 Dn2 D4. 5 T2 °हेतु; B1. 2 D2. 3. 6–8 G4 M4

C. 12. 891
B. 12. 29. 58
K. 12. 27. 56

अश्मानमामन्त्र्य विशुद्धबुद्धि-
र्ययौ गृहं स्वं प्रति शान्तशोकः ॥ ५७
तथा त्वमप्यच्युत मुञ्च शोक-
मुत्तिष्ठ शक्रोपम हर्षमेहि ।
क्षात्रेण धर्मेण मही जिता ते
तां भुङ्क्ष्व कुन्तीसुत मा विषादीः ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

वैशंपायन उवाच ।
अव्याहरति कौन्तेये धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे ।
गुडाकेशो हृषीकेशमभ्यभाषत पाण्डवः ॥ १
ज्ञातिशोकाभिसंतप्तो धर्मराजः परंतपः ।
एष शोकार्णवे मग्नस्तमाश्वासय माधव ॥ २
सर्वे स्म ते संशयिताः पुनरेव जनार्दन ।
अस्य शोकं महाबाहो प्रणाशयितुमर्हसि ॥ ३
एवमुक्तस्तु गोविन्दो विजयेन महात्मना ।
पर्यवर्तत राजानं पुण्डरीकेक्षणोऽच्युतः ॥ ४
अनतिक्रमणीयो हि धर्मराजस्य केशवः ।

°हेतुं; D_a °केतुः. — ^{b}) B_3 D_a अस्मानम्; D_1 आश्मानम्. $Ś_1$ D_1 विशुद्ध-; D_7 विशुद्धि- (for विशुद्ध-). — ^{d}) K_4 गृहे स्वं; D_a गृहांश्च; D_7 गृहस्थं. K_3 प्रविमृद्य शोकं; D_a प्रति शांतबुद्धः.

58 ^{a}) D_a तथा तम्; D_{n2} यथा त्वम्; D_7 अतस्त्वम्. B_1 असि (for अपि). D_{a1} [अ]प्रतिमुंच; D_7 T G [अ]द्य विमुच्य (G_4 °क्त-); M [अ]च्युत मुच्य (for [अ]च्युत मुञ्च). C_a cites अच्युतः. — ^{c}) K_4 B_1 D_1 क्षत्रेण. K_5 D_4 जितेयं. — ^{d}) M_3 तं (for तां). $K_{2.4}$ मा विषीद; $K_{3.5}$ V_1 B D_a D_n D_{2-8} S मावमंस्थाः; D_1 मा विषीदः.

Colophon. — *Sub-parvan:* K_{2-5} V_1 B D_a D_{n1} D_{1-6} T_2 $G_{1.3}$ M राजधर्म. — *Adhy. name:* B_2 अश्मगीता; D_n व्यासवाक्यं; D_7 G $M_{3.4}$ अश्मजनकसंवादः; T_1 जनकसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_1 22; $B_{3.4}$ D_{a1} D_n $D_{2.7}$ S 28 (as in text); D_8 27. — *Śloka no.:* D_{n1} 59.

29

☞ With st. 16ff. (the Ṣoḍaśarājakīyam), cf. B. 7. 55. 37—70. 25.

1 $K_{1.2}$ om. 1–3. $Ś_1$ reads 1–3 on marg. D_8 om. the ref. After the ref., $Ś_1$ ins. ॐ. — ^{a}) D_a $D_{1.2.4}$ T_2 कौंतेय; D_n राजेंद्रे; D_6 राजेंद्र. — ^{b}) K_4 V_1 $D_{2.3.8}$ M_4 धर्मराजे; D_5 धर्मजे च. — V_1 D_3 read 1^a–2^b on marg. — After 1, D_8 ins. 38*.

2 $K_{1.2}$ om. 2 (cf. v. l. 1). $Ś_1$ reads 2 on marg.; V_1 D_8 read 2^{ab} on marg. Before 2, K_{3-5} B (B_4 damaged) D_a D_n $D_{1-3.5.6}$ S (except M_4) ins. अर्जुन उवाच. — K_5 D_5 ins. after the ref.: D_8 after 1:

38* शोकदावानलजल शोककूपप्रपूरक ।
शोकवल्लीकुठाराद्य शोकनाशनकीर्तन

— ^{a}) V_1 $B_{0.1}$ D_6 -तप्तोयं (for -संतप्तो). — ^{b}) $K_{3.5}$ $B_{0.1.3-5}$ D_n $D_{4.6}$ धर्मपुत्रः (or °त्रो). K_4 $B_{0.1.3-5}$ $D_{1-3.5.6.8}$ युधिष्ठिरः (for परंतपः). — ^{c}) $Ś_1$ D_a एक-; K_4 $B_{1.3}$ $D_{2.3.5.8}$ एवं (for एष). — ^{d}) D_7 पांडवं (for माधव).

3 $Ś_1$ reads 3 on marg. — ^{a}) $Ś_1$ D_1 G_3 M_4 सर्वेस्मै; K_3 सर्वेस्मि; D_a सर्वं स्म; D_4 सर्वे स्मे; G_2 सर्वस्मै (for सर्वे स्म). M_3 वै (for ते). — ^{c}) B_3 D_a शोकमस्य (by transp.). D_7 S महाप्राज्ञ (for °बाहो).

4 Before 4, K V_1 B D_a D_n D_{1-7} T_2 $M_{1.3.4}$ ins. the ref. वैशंपायन उवाच; $Ś_1$ (erroneously) श्रीवासुदेवः. — ^{a}) T_1 G_{2-4} स (for तु). — ^{c}) T_1 पर्यावर्तत; M_3 स न्यव°. T_2 पीतवासा महाबाहुः. — ^{d}) G_3 [ऽ]ब्रवीत् (also ऽच्युतः as in text).

5 ^{b}) D_7 T माधवः (for केशवः). — ^{d}) $Ś_1$ बाल्य-

बाल्यात्प्रभृति गोविन्दः प्रीत्या चाभ्यधिकोऽर्जुनात् ५
संप्रगृह्य महाबाहुर्भुजं चन्दनभूषितम् ।
शैलस्तम्भोपमं शौरिरुवाचाभिविनोदयन् ॥ ६
शुशुभे वदनं तस्य सुदंष्ट्रं चारुलोचनम् ।
व्याकोशमिव विस्पष्टं पद्मं सूर्यविबोधितम् ॥ ७
मा कृथाः पुरुषव्याघ्र शोकं त्वं गात्रशोषणम् ।
न हि ते सुलभा भूयो ये हतास्मिन्रणाजिरे ॥ ८
स्वप्नलब्धा यथा लाभा वितथाः प्रतिबोधने ।
एवं ते क्षत्रिया राजन्ये व्यतीता महारणे ॥ ९
सर्वे ह्यभिमुखाः शूरा विगता रणशोभिनः ।
नैषां कश्चित्पृष्ठतो वा पलायन्वापि पातितः ॥ १०
सर्वे त्यक्त्वात्मनः प्राणान्युद्धा वीरा महाहवे ।
शस्त्रपूता दिवं प्राप्ता न ताञ्शोचितुमर्हसि ॥ ११
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सृञ्जयं पुत्रशोकार्तं यथायं प्राह नारदः ॥ १२
सुखदुःखैरहं त्वं च प्रजाः सर्वाश्च सृञ्जय ।
अविमुक्तं चरिष्यामस्तत्र का परिदेवना ॥ १३
महाभाग्यं परं राज्ञां कीर्त्यमानं मया शृणु ।

C. 12. 967
B. 12. 29. 15
K. 12. 28. 15

धिको॰

6 a) K5 T G M3.4 स (for सं-). — b) K3.4 V1 B Da D2-8 S -रूषितं (for -भूषितम्). — c) D2 स्तंभनिभं; G1 -स्तंभोपमौ. D3 शैलं स्तंभनिभं शौरीद्. — d) V1 [अ]थ; B1 [इ]ति (for [अ]भि-). K3.5 -विहासयन्; V1 Bo.2 Da D4.7 T G2-4 M -विनादयन् (M1.3 °यत्); B3-5 D2.3.5.8 -निनादयन्; D6 -न नादयन् (sic).

7 a) V1 तस्य वदनं (by transp.). Da D1 वचनं (for वदनं). — b) D4 सुदंतं. — c) B1.4.5 व्याकोषम्; T2 G1.3 व्याकोचम्. K1 विसृष्टं; Da1 विस्पृष्टं; D6 विस्फुटं; D7 G M1-3 सुस्पष्टं; T1 सुस्पंदं (for विस्पष्टं). — d) K4 D8 सूर्यम्; D7 कुर्याद् (for सूर्य-). K3.4 B (B2 marg.; also as in text) Dn D2.3.5.6 इवोदिते (D6 °तं) (for -विबोधितम्).

8 Before 8, K2-4 V1 B (B4 damaged) Da Dn D2-6 M1.3 ins. वासुदेव उवाच (M1.3 om. उवाच); K5 (with prefixed श्री-) M2.4 कृष्णः; D7 T G श्रीभगवानुवाच (T1 G1.3.4 om. उवाच). — b) V1 D2.3.5 7.8 T G M1.3 त्वं शोकं (by transp.). — d) Ś1 K1.2.4 D1 हता येस्मिन्; D3 ये हताश्च; T1 G निहतास्मिन्.

9 a) Ś1 (*sup. lin.*) V1 भावा; Da कामा (for लाभा). — b) D2.3.5.8 विफलाः. K4 प्रतिबंधने; D1 (before corr.) प्रतिबोधितं. — c) D7 S (except M2) तथा (for एवं). — d) K3 D4 येभ्यतीता. K2.4 B3 Da D1-3.5.7.8 S रणाजिरे; B1 महामृधे.

10 a) Da तु; Dn D3.5 T2 G2 M2 [ऽ]पि (for हि). V1 D7 S (except T2) वीरा (V1 °रो). — b) K3 Dn विजिता; D7 S निहता. D6 व्रण- (for रण-). — c) B2 Da न कश्चित्पृष्ठतस्तेषां. — d) Ś1 K1 B4 वा विपातितः; K4 D1.7 वा नि°; B3 चापि वाहतः (sic); Da चापि चाहतः; S वापि चाहतः. D4 पलायत्वा निपातितः (sic).

11 a) B2 Da त्यक्ता (B2 °क्त्वा) महात्मानः; D6 त्यक्तात्मनः प्राणान्. — b) Ś1 युद्धा; K4 D1 बुद्धि-; Dn2 युद्धे; D6 युद्धा; D8 युद्धां (for युद्धा). B1 बुद्धा वीरान्; B2 प्राणान्युद्धा (for युद्धा वीरा). K5 V1 B Dn D2.3.5.6.8 महामृधे; D7 S महारणे (for °हवे). — After 11, K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5-7 S (except G2) ins.:

39* क्षत्रधर्मरताः शूरा वेदवेदाङ्गपारगाः ।
प्राप्ता वीरगतिं पुण्यां न ताञ्शोचितुमर्हसि ।

[(L. 1) T2 -विदः (for -रताः). — (L. 2) Dn2 वीरा (for वीर-). K3.5 Dn1 D6 M1 तान्न (by transp.); D7 न त्वं.]

— After the above, K5 Bo.2-5 Da Dn D2.3.5.6 read (for the first time) 15ab, repeating it in its proper place.

12 T2 om. 12ab. — c) K4 संजयं. T2 अत्रैतत्संजयं पूर्वं. — d) K4 यथाह्वं. K3 V1 Bo.1.3-5 Dn D2.3.5.6.8 नारदोब्रवीत्.

13 Before 13, T1 G1.3.4 ins. नारदः. — a) Ś1 (orig.) सुखदुःखम्; K4 सुखं दुःखम्; M4 सुखं दुःखैर्. — b) Da1 D3.8 संजय. B2 ये चान्ये भुवि देहिनः. — c) Ś1 K1 सविमुक्तं; K3.5 V1 B (except B1) Da Dn1 D1-6.8 अविमुक्ता; Dn2 D7 S अवि(M1.3 अव-; M4 अपि)मुक्ता. K2-5 V1 B D S मरिष्यामस् (D7

C. 12. 908
B. 12. 29. 16
K. 12. 28. 15

गच्छावधानं नृपते ततो दुःखं प्रहास्यसि ॥ १४
मृतान्महानुभावांस्त्वं श्रुत्वैव तु महीपतीन् ।
श्रुत्वापनय संतापं शृणु विस्तरशश्च मे ॥ १५
[1] आविक्षितं मरुत्तं मे मृतं सृञ्जय शुश्रुहि ।
यस्य सेन्द्राः सवरुणा बृहस्पतिपुरोगमाः ।
देवा विश्वसृजो राज्ञो यज्ञमीयुर्महात्मनः ॥ १६
यः स्पर्धामनयच्छक्रं देवराजं शतक्रतुम् ।
शक्रप्रियैषी यं विद्वान्प्रत्याचष्ट बृहस्पतिः ।
संवर्तो याजयामास यं पीडार्थं बृहस्पतेः ॥ १७
यस्मिन्प्रशासति सतां नृपतौ नृपसत्तम
अकृष्टपच्या पृथिवी विबभौ चैत्यमालिनी ॥ १८
आविक्षितस्य वै सत्रे विश्वे देवाः सभासदः ।
मरुतः परिवेष्टारः साध्याश्चासन्महात्मनः ॥ १९
मरुद्गणा मरुत्तस्य यत्सोममपिबन्त ते ।
देवान्मनुष्यान्गन्धर्वानत्यरिच्यन्त दक्षिणाः ॥ २०
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।

मनुष्यास्ते). —d) = 6. 24. 28d. K1 D3.4 T1 G1 परिवेदना.

14 a) B4 महोभाग्यं; M2 माहाभाग्यं. K2–5 V1 B D (except D1) S पुरा (for परं). —b) Ś1 (by corr.) अग्निमानां; B2 Da D7 T G M1.3.4 कथ्यमानं (for कीर्त्यमानं). B1 यथा (for मया). M2 कीर्त्यमानतया शृणु. —c) Da शक्त्वावधानं; D4 यथावधानं. —d) D1 प्रहस्यसि; T2 विहास्यसि.

15 For the repetition in K5 Bo.2–5 Da Dn D2.3.5.6 of 15ab after 39*, cf. v. l. 11. —b) Da1 शुचैव (for श्रुत्वैव). K2.3.5 V1 B D (except D1; Dn D6 both times) S पृथिवीपतीन् (K5 °क्षितः; Da °पते). —c) K2–5 Bo.2.3.5 Da D2.3.5.6.8 T G2.4 M2 शैत्यमानय; B1 सममानय; B3 (marg.) M1.3.4 श्वैत्यमानय; B4 damaged; B5 (marg.) शैत्यमागम-; Dn शममानय; D4 शेत्यमानय; D7 प्रोक्ष मानस-; G1 सैन्यमानय; G3 शैमिमानय (for श्रुत्वापनय). V1 सृंजयागतसंतापः. —d) Bo T2 G1.2 M विस्तरतश्च; G4 विस्तारशश्च. K3.5 D4 स्वयं (for च मे). — After 15, K4.5 V1 B Da Dn D1–3.5.6.8 ins.:

40* क्रूरग्रहाभिशमनमायुर्वर्धनमुत्तमम् ।
अग्निमाणां क्षितिभुजामुपादानं मनोहरम् ।

[(L. 1) D6 आयुर्बंधनम्. — (L. 2) K5 अग्निमानां. D1 उपाख्यानं (for °दानं). B1 मनोरमं; Da उपायनं (for मनोहरम्).]

16 With 16–21, cf. ŚB. 13. 5. 4. 6; AB. 8. 21; cf. also B. 7. 55. 37c–50d: B. 14. 4. 10. —a) D1 आविक्षतं; T1 G3.4 M1.3 आवीक्षितं. K2.3.5 B Da D1–3.5–8 S च; V1 चेन्; Dn वै (for मे). —b) K2.4 V1 B Da Dn D1–3.5–8 S शुश्रुम (D7 T G M1–3 °मः) (for शुश्रुहि). K3.5 D4 शुश्रुम सृंजय. — Ś1 K1.2.4 om. 16cd. —c) D1.4 देव. M विश्वजितो. K1 राज्ञे; Da राजा; D7 T G राजन् (for राज्ञो).

17 a) Ś1 स्पर्धामकरोच्; K2.4 D1 स्पर्धामानयच्; K3.5 Bo.2.3 Dn D2.3.5.6.8 M2 स्पर्धयाजयच्; V1 B5 Da1 D7 स्पर्धयानयच्; B1 T1 G1.3.4 स्पर्धमानयच्; B4 damaged; B5 (marg.) M1.3.4 स्पर्धयायजच्; Da2 स्पर्धयातयच्; T2 स्पर्धमानो वै (for स्पर्धामनयच्). D7 शक्रो. K1 यसार्धमनयच्छक्रं (sic). —b) D1 देवराज्यं; D7 °राजः. K3.5 V1 B D (except D1) S पुरंदरं (D7 °रः) (for शतक्रतुम्). —c) D7 शक्रप्रियेषया; T1 G1.3.4 M4 °प्रियैषिणं; M3 °प्रियैषियं. —d) M1 प्रेत्याचष्ट. G1.2 बृहस्पतिं. —e) K1 सर्वतो; Da1 संव्यर्तो. —f) K2.4 D1 यं व्रीडार्थं; K3 यं पीडार्धं; B1 यत्पीडार्थं; B2 यवीयाथै (sic); B4.5 Da यवीयान्वै; Dn यवीयान्स; D4 यः कनीयान्; D7 स यवीयान्; T2 यं प्रियार्थं (for यं पीडार्थं). K4 D2 बृहस्पते; B1 Da बृहस्पतिः.

18 a) Da अस्मिन् (for य°). All MSS. (except Ś1 K1.2) महीं (for सतां). —b) K3 B1.3–5 Dn D1.3.5.6.8 राजसत्तम; K4 Da नृपसत्तमः. —c) K4 अघृष्टपच्या; D3 अकृष्टपश्चात्; M1.3 अकृष्टवच्च (M3 °च्चा). —d) Ś1 (orig.) K2.4 Da1 D1–3.5.7.8 T G सस्य-; Da2 चैस; Dn2 राज- (for चैत्य-). K3.5 D4 विविधौषधि(K5 °ध)मालिनी.

19 a) D1 अविक्षतस्य; T1 G3.4 M1.3 आवीक्षितस्य. K5 वै यज्ञे; Da वै सर्वे; D7 S सत्रे वै (by transp.). —b) Da सर्वे (for विश्वे). B1 सदासदः. —c) T2 परिवेष्टाः सदस्याश्च. —d) B2 पार्थिवाश्च; D1 साध्याश्चात्म-; D4 सभ्याश्चासन्; T1 G सदस्याश्च; T2 मरुतश्च (for साध्याश्चासन्). D7 T G दिवौकसः (for महात्मनः).

20 a) K4.5 V1 Bo.2–5 Da D2.3.5.6.8 मरुद्गणो. —b) K1.2 अपि वर्तते; K3 D4.7 अपिबन्द्रुतं; K4

पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ २१
[2] सुहोत्रं चेद्वैतिथिनं मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
यस्मै हिरण्यं ववृषे मघवान्परिवत्सरम् ॥ २२
सत्यनामा वसुमती यं प्राप्यासीज्जनाधिप ।
हिरण्यमवहन्नद्यस्तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ २३
कूर्मान्कर्कटकान्नक्रान्मकराञ्शिशुकानपि ।
नदीष्वपातयद्राजन्मघवा लोकपूजितः ॥ २४
हैरण्यान्पतितान्दृष्ट्वा मत्स्यान्मकरकच्छपान् ।
सहस्रशोऽथ शतशस्ततोऽस्मयत वैतिथिः ॥ २५
तद्धिरण्यमपर्यन्तमावृत्तं कुरुजाङ्गले ।
ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ २६
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अदक्षिणमयज्वानं श्वैत्य संशाम्य मा शुचः ॥ २७

C. 12. 923
B. 12. 29. 31
K. 12. 28. 30

V1 Bo. 2-5 Da Dn2 D1-3. 5. 6. 8 अपिबत्ततः; K5 अपिबद्वृतं; B1 Dn1 अपिवंस्ततः; T G अपिबन्तुत; M अपिबत्सुतं (M2 °बन्नतं). — e) Da1 G2 देवा मनुष्या·

21 c) K1 पुण्यान्; G1 पुत्रान् (for पुत्रात्). D7 T G तुभ्यं (for चैव). — After 21, D7 T G ins. (cf. B. 7. 55. 50cd; 56. 12cd; 57. 12cd; etc.):

41* अयज्वानमदक्षिण्यमभिश्वैत्येत्युपाहरत् ।

[T2 G1. 2 अदक्षण्यम्. T2 अभिश्वत्येति; G2 अभिचैत्येति. T2 G1. 2 [उ]दाहरत्.]

22 With 22-27, cf. B. 7. 56. 1-12. — a) Ś1 (orig.) D7 च द्वैतिथिनं; Ś1(by corr.) K5 Dn2 D3. 8 चैवा°; K1 च त्रे°; K3 चेद्वे°; V1 B4 Da1 चेद्°; Bo. 5 चेदै°; Da2 चेह तिथिनं; Dn1 D2. 3. 5 चैवौ°; G1 चेद्वैतिथीनां; G2 चेद्वैतिथी (sic); M1 चेद्वैतिथीन. B2 सुहोत्रं चेदौतमाथिनं; D1 सहोत्रवेदतिथिनं; D4 सुहात्रं चद्वेतिथिनं. — b) G2 कृतं (for मृतं). Da1 संजय (for सृञ्जय). K3 B2 D4 शुश्रुम संजय (by transp.). D1. 7 T G M1. 3 शुश्रुमः. M4 adds संजय after शुश्रुम. — D8 om. from 22c up to तस्मिन् (in 23d). — c) K2-5 V1 B Da Dn D2. 6 T2 यस्मिन् (for यस्मै). — d) K2. 3 Bo. 1. 5 Dn1 D1 M4 मघवा; K4 मेघवा; B4 damaged. K5 D4 प्रतिवत्सरं; Da अपिवत्सयं (Da2 °यं).

23 D8 om. up to तस्मिन् (cf. v. l. 22). — b) K1 जनाधिपः; K2. 3. 5 Bo. 2-5 Da Dn D2-7 S (except M1) जनाधिपं; V1 नराधिप (for जनाधिप). D2 यं प्राप्यासीननाधिपं (sic). — c) B1 अहरन्; Da1 अह्वन् (by metathesis). K1 हिरण्यसर्वहन्नघस; हिरण्मयवहन्नघस·

24 a) K3 B1 कूर्मन्; Bo. 4. 5 D4 कूर्मं; D7 T G मत्स्यान् (for कूर्मान्). Da1 कुर्कराकान्; D7 कुक्कुटकान्. Da2 कूर्माकुर्कुरानक्रान् (corrupt). — b) D7 T2 G1. 2 M कच्छपान् (for मकरान्). K1 किंशुकानपि; K2 Dn1 शिशुकानपि; K5 D2. 7 T G1. 2. 4 M शिं(M3. 4 किं)· शुमारकान्; V1 B Da D1. 3-6. 8 G3 शिशुमारकान् (B1 marg. शिशुमानपि); Dn2 शुशुकानपि. — c) V1 पातयद्; D7 T G2-4 [अ]वासृजद्; G1 [अ]वसृजद्. K2. 4 D1 राजा (for राजन्). D2. 3. 5. 8 नदीषु पातयामास. — d) K3. 5 Da D4. 7 S मघवान्.

25 a) K2. 5 Da Dn D4. 6 T1 G3 हिरण्यान्; V1 B D2. 3. 6. 8 हिरण्यं; G2 हैरिण्यान्. B1-4 D2. 3. 6. 8 पतितं; B5 रजतं; Da1 भतितान्. K1 सृष्ट्वा. — b) D4 मछान्. D2. 3. 8 मकरान्मत्स्यकच्छपान्. — c) D1 [S]पशतशस्; G1 [S]थ सशतशस् (hypermetric). Da1 सहस्रशोयुतशस् (submetric); Da2 corrupt. — d) Bo. 1 वैतथिः; Da1 चातिथिः; Da2 घातिथिः; D4 वितिथिः; M4 (inf. lin.) वैथति (for वैतिथिः). K3. 5 V1 B2. 3. 5 Dn D1-3. 5. 6. 8 ततोस्मयदथो(Dn2 °थौ)· तिथिः (B2 °थी); B4 damaged.

26 a) K1 अपयातम्; G3 अपश्यंतम् (for अपर्यन्तम्.). — b) K2. 3. 5 B Dn D1-3. 5-7 आवृतं; Da1 आवर्तं; M3 आहृतं. Ś1 K1. 3. 4 B1 Da D2. 3 कुरुजंगले; K2 °जंघले; D1 °जंगगैः; D4 °जंगलि. — c) Ś1 (by corr.) K1 राजानं; Ś1 (orig.) ईजानं; D1 ज्ञानेप·; M4 (inf. lin.) राजासौ (for ईजानो). K3 Dn1 वितथे. — d) K3. 5 B5 D4 दक्षिणामत्य(K3 °भ्य)· कालयत्; V1 Bo-4 Da Dn D6 ब्राह्मणेभ्यः समर्पयत् (B3 Da1 Dn समार्पयत्; D6 समर्पयेत्); D2. 3. 5 दक्षिणार्थमकालयत्; ·D7 °भ्यस्त्वमंहतः; D8 दक्षिणार्थमकल्पयत्; S ब्राह्मणेभ्यस्त्वमन्यत (M1. 3 °मंसतः; M2. 4 °मंहत).

27 27abcd = (var.) 21. — a) K1 मृतः (submetric; for ममार). Da1 संजय. — b) T2 तु यः (for त्वया). — c) Ś1 पुत्रान्. Ś1 Da पुत्रतरस् (Ś1 रश्). Da D7 T G तुभ्यं (for चैव). — d) K4

C. 12. 924
B. 12. 29. 31
K. 12. 28. 31

[3] अङ्गं बृहद्रथं चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यः सहस्रं सहस्राणां श्वेतानश्वानवासृजत् ॥ २८
सहस्रं च सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः ।
ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ॥ २९
शतं शतसहस्राणां वृषाणां हेममालिनाम् ।
गवां सहस्रानुचरं दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ३०
अङ्गस्य यजमानस्य तदा विष्णुपदे गिरौ ।
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ३१
यस्य यज्ञेषु राजेन्द्र शतसंख्येषु वै पुनः ।
देवान्मनुष्यान्गन्धर्वानत्यरिच्यन्त दक्षिणाः ॥ ३२
न जातो जनिता चान्यः पुमान्यस्तत्प्रदास्यति ।
यदङ्गः प्रददौ वित्तं सोमसंस्थासु सप्तसु ॥ ३३
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ३४
[4] शिबिमौशीनरं चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
य इमां पृथिवीं कृत्स्नां चर्मवत्समवेष्टयत् ॥ ३५

D1.6 °तप्यथा. — G2 om. (hapl.) 27^{e}–34^{d}. — e) D7 T G1.3.4 अयज्वानमद(T1 G3.4 °दा)क्षिण्यं. — f) Ś1 (by corr.) श्वैत्यं; Ś1 (before corr.) K2 चैत्य; K3.5 तं वै; K4 शैत्य; V1 Bo. 1. 3–5 चैनं; B2 पुत्रं (*inf. lin. sec. m.* शैब्य); Da चिरं; Dn1 D2.3.5 चैत्य; Dn2 स्वैर; D1 मैवं; D4 त्वं वेत्; D6 चैवं; D8 M2 चैत्यं (for श्वैत्यं). B2 संस्मृत्य.

28 With 28–34, cf. AB. 8. 22. G2 om. 28 (cf. v. l. 27). — b) K3 V1 B Da Dn D2.3.5.7.8 सृंजय (Da1 संजय) शुश्रुमः (K3 V1 B Dn D2.3.5 M4 °म). —Bo. 1. 5 D3.6 om. (hapl.) 28^{e}–29^{d}. V1 reads 28^{cd} on marg. D1 om. (hapl.). 28^{d}–30^{a}. — d) V1 om. (hapl.) नश्वा.

29 Bo. 1. 5 D1.2.6 G2 om. 29 (cf. v. l. 28, 27). — a) V1 यः सहस्रं (for सहस्रं च). — b) V1 B2–4 Da Dn D3.5.8 हेम(Da हैम)परिष्कृ(D8 °क्षि)ताः. —D4.8 om. 29^{cd}. — d) D7 T G1.3.4 दक्षिणा. —After 29, Dn2 reads 31^{ab}. K5 V1 B2–4 Da Dn D2.3.5.7 S (except M4; G2 om.) ins. after 29. Bo. 1. 5 D2.6 after 28^{ab}: D4.8 after 29^{ab}:

42* य सहस्रं सहस्राणां गजानामतिपद्मिनाम् ।
ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ।

[(L. 1) D7 om. (hapl.) from णां (in line 1, prior half) to सहस्रा (in 30^{a}). T1 om. post. half. Da D4 अभिपद्मिनां; T2 G1 M1–3 पद्ममालिनां; G3.4 हेममालिनां (for अतिपद्मिनाम्). — D8 om. line 2. —(L. 2) T G3.4 दक्षिणा.]

30 G2 om. 30 (cf. v. l. 27). D1.7 om. 30^{a} (for D1, cf. v. l. 28). — a) B1.2.3 (orig.) D3.5 -सहस्राणि (for °णां). — c) B2 Da2 सहस्रांश्चतुरो; Da1 सहस्रं चतुरो; D7 सहस्रानुवरं; T G1.3.4 सहस्रानुचरा (T2 G1 °रान्). — d) K3 दक्षणाम्; D7 T G1.3.4 दक्षिणा (for °णाम्). K1 अनुकालयं; K5 D2.3.5.8 समकालयत् (D8 °यन्); D1.4 अभ्यकार(D4 °ल)यत्.

31 G2 om. 31 (cf. v. l. 27). Dn2 reads 31^{ab} after 29. — a) K1 अंगस्या. K2 ईजमानस्य; D8 मयमानस्य. — b) K4 Bo D4 तथा; B2 पुण्ये; Da प्राप्य; D7 तव (for तदा). — 31^{cd} = (var.) 1. 112. 9^{ab}: 3. 86. 6^{cd}; 121. 7^{cd}. Cf. ŚB. 13. 5. 4. 18; Viṣṇup. 4. 1. 19^{ab}. — d) Da1 द्विजायते.

32 G2 om. 32 (cf. v. l. 27). — a) D1.4 तस्य (for यस्य). Bo. 5 यज्ञेषु यस्य राजेंद्र; D2.3.5.8 यस्य राजेंद्र यज्ञेषु. — b) K1 वै पुरः; K3.5 V1 B Da Dn1 D2.3.5.6 S (G2 om.) वै पुरा; Dn2 वा पुरा; D4 विपुरा; D7 वा पुरं; D8 न पुरा (for वै पुनः). — 32^{cd} = 20^{cd}. — d) Ś1 अतिरिच्यंत; K1 अभिरिच्यत; Da1 corrupt; D1 G3 अत्यरिच्यत. Da1 दक्षिणात्; G3 दक्षिणा.

33 G2 om. 33 (cf. v. l. 27). — a) K1 D1 T G3.4 M वा; K2–5 V1 Bo. 1. 3–5 D1–3.5.7.8 म (for च). B2 G1 [अ]न्य. — b) K5 B5 D2.3.5.8 यः सं°; B2 यस्तु; D6 यस्तत्; T1 G1.3.4 कस्तत्; T2 कश्चित् (for यस्तत्). Da2 प्रजास्यति. K1 Dn2 ततोन्यस्त- (Dn2 पुरान्यस्त)त्प्रदास्यति. — c) D1 यद्दत्तः. Da1 चित्तं. — d) K1 om. सोम. D7 T2 G3 M2.4 पार्थिव; T1 G4 M1.3 पार्थिवः; G1 पार्थिपः (for सप्तसु).

34 G2 om. 34 (cf. v. l. 27). — a) Da1 संजय. — c) D2 reads पुत्रात् twice. K1 M1 पुत्रान्. Ś1 K1 पुत्रतरश्च. T G1.3.4 तुभ्यं (for चैव). D8 पुत्राण्यंतरतश्चैव. — After 34, D7 ins. 41*.

35 With 35–39, cf. B. 7. 58. 1–15. B1 om.

महता रथघोषेण पृथिवीमनुनादयन् ।
एकच्छत्रां महीं चक्रे जैत्रेणैकरथेन यः ॥ ३६
यावदद्य गवाश्वं स्यादारण्यैः पशुभिः सह ।
तावतीः प्रददौ गाः स शिबिरौशीनरोऽध्वरे ॥ ३७
नोद्यन्तारं धुरं तस्य कंचिन्मेने प्रजापतिः ।
न भूतं न भविष्यन्तं सर्वराजसु भारत ।
अन्यत्रौशीनराच्छैब्याद्राजर्षेरिन्द्रविक्रमात् ॥ ३८
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अदक्षिणमयज्वानं तं वै संशाम्य मा शुचः ॥ ३९
[5] भरतं चैव दौःषन्तिं मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
शाकुन्तलिं महेष्वासं भूरिद्रविणतेजसम् ॥ ४०
यो बद्ध्वा त्रिंशतो ह्यश्वान्देवेभ्यो यमुनामनु ।
सरस्वतीं विंशतिं च गङ्गामनु चतुर्दश ॥ ४१
अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
इष्टवान्स महातेजा दौःषन्तिर्भरतः पुरा ॥ ४२

C. 12. 940
B. 12. 29. 47
K. 12. 29. 47

(hapl.) 35–45; D8 om. (hapl.) 35–39. —^{a}) D1 शिवम् (for शिबिम्). M4 चापि (for चैव). —^{b}) V1 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5–7 S सृंजय शुश्रुम (D7 T G M1–3 °मः); Da संजय शुश्रुमः. —^{c}) K2–5 Dn D1. 4. 6. 7 T G सर्वां (for कृत्स्नां). —^{d}) Ś1 K1 परिवेष्टयेत्; K4 D1 परिवेष्टयन् (D1 °यत्); D4 पर्यवेष्टयत्; T1 G1 समचेष्टत; G2 M2 समवेष्टत.

36 B1 D8 om. 36 (cf. v. l. 35). —^{a}) K1 रव-घोषेण. —^{b}) B2 Da कंपयन्निव मेदिनीं. —^{c}) Dn2 एकचक्रां (for °च्छत्रां).

37 B1 D8 om. 37 (cf. v. l. 35). —^{a}) K2. 4. 5 V1 B (B1 om.) Da2 Dn D1–3. 5. 6 G1–3 अस्य; M1. 3 उर्व्यां; M4 (*inf. lin.* as in text) मह्यां (for अद्य). Da1 यावदंश्व (sic) (for यावदद्य). D7 [अ]गवाश्वस्य; T2 गवांशस्य; G1 गवांश्व स्याद्. —^{b}) D4 आरण्ये. D7 हताः (for सह). —^{c}) K1 गावः; V1 गावौ (for गाः स). —^{d}) K1 औशीनरेश्वर; D4 corrupt; M3 औशीनरेध्वरे.

38 B1 D8 om. 38 (cf. v. l. 35). —^{a}) K5 V1 Bo. 2. 3. 5 Da Dn D6. 7 न वोढारं; B4. 5 (marg.) D3 नोद्यन्भारं; D1 नदोदोरं (sic); D2 नोद्यन्भार-; D4 नावोढारं (for नोद्यन्तारं). K4 धुरे; D4 धुरस्. K3 नोर्यंतारतस्तस्य (corrupt). —^{b}) Ś1 K1 G3 किंचिन्; Da1 कस्मिन्; Da2 D7 G2 M1. 3. 4 कश्चिन्. G1 प्रजापतिं. —^{c}) K3–5 V1 B (B1 om.) D (except D1; D8 om.) S (except M2) न (Da अ-) भविष्यं च (D6 °ष्यं वा; T2 °ष्यच्च). —^{d}) Dn M4 सृंजय; T2 मानद (for भारत). —^{e}) B2. 3 D2 अन्यदौ(B2 °द्रौ)शीनराच्.

39 B1 D8 om. 39 (cf. v. l. 35). G om. 39^{abcd}. Ś1 V1 Bo. 3. 5 Dn D2. 3. 5–7 T (T1 om. 39^{bc}) M transp. 39^{abcd} and 39^{ef}. —^{a}) Da1 संजय. —T1 om. 39^{bc}. —^{c}) Ś1 पुण्यतराच्; K1 °तराश्; D4 °तरं. D2. 3. 5. 7 T2 M1–3 तुभ्यं (for चैव). — After 39^d, D7 repeats 41* (cf. v. l. 34). B4 om. 39^{ef}. —^{e}) K3 अदक्षणम्; G1 अदक्षिण्यम्. —^{f}) K2. 4 चैत्य संशाम्य; Da D7 S पुत्रं संस्मृत्य; D1 मैव संशास्य (for तं वै संशाम्य). K1 चेचैसंशात्यनाशुचः (sic); V1 Bo. 2. 3. 5 Dn D2. 3. 5. 6 मा पुत्रमनुतप्यथाः (= 39^d).

40 With 40–45, cf. B. 7. 68. 1–17; AB. 8. 23; ŚB. 13. 5. 4. 11–13. B1 om. 40 (cf. v. l. 35). —^{a}) K1 दौष्टंतं; K2. 3 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 7. 8 T1 G3. 4 दौ(Dn2 दो)ष्यंतिं; K4 D4. 6 दौष्कंतिं; K5 दौष्यंतं; D1 दौष्वंतं; G1 दौष्यंतीं. —^{b}) K1. 4. 5 B2 Da D1. 4 transp. सृंजय and शुश्रुम. D7 S (except M4) शुश्रुमः. —^{c}) K3. 5 V1 Bo. 2–5 D (except D1) S शाकुंतलं (G1 M1. 3. 4 °लं). V1 Bo. 2–5 D (except D1) S महात्मानं. —^{d}) V1 -दक्षिण-; D3 T2 G2 M2 -द्रवण-. Dn -संचयं; D2 G2 -चेतसं (for -तेजसम्).

41 B1 om. 41 (cf. v. l. 35). —^{a}) K1 यो बुध्यात्; Da यो विद्वांस्; D4 यावध्नात्; D7 T G1. 3. 4 M1. 3. 4 योबध्नात्. K3 G2 त्रिशतो; K5 Bo. 3 Dn D2. 3. 5. 6 त्रिशतं; B4. 5 D3 त्रिंशतं; Da त्रिंशतांश् (for त्रिंशतो). K3 ह्याश्वान्; K5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 चाश्वान्; D7 T1 वाजिं; T2 G M वाजीन् (M1 °जिन्). —^{b}) K3 देवेशो. M1. 3 यमुनामनुः. —^{c}) K3 त्रिंशतं च; D7 T G त्रिंशतोनु; M त्रिंशदनु (M2 °दद्य). —^{d}) D8 चतुर्दिशः.

42 B1 om. 42 (cf. v. l. 35). —^{a}) M4 सु- (for स). K3 D4 य इ(K3 यद)ष्टवान्महाराजो. —^{d}) Ś1 दौष्टंतिर्; K1–3. 5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1. 3. 4 दौष्यंतिर्; K4 D6 दौष्कंतिर्; D1 दौष्वंतिर्; D4 दोष्कंतिर्; M4 दौष्षंतीर्. V1 Bo. 3–5 D2. 3. 5. 8

C. 12. 941
B. 12. 29. 46
K. 12. 28. 46

भरतस्य महत्कर्म सर्वराजसु पार्थिवाः ।
खं मर्त्या इव बाहुभ्यां नानुगन्तुमशक्नुवन् ॥ ४३
परं सहस्राद्यो बद्ध्वा हयान्वेदीं विचित्य च ।
सहस्रं यत्र पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ॥ ४४
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ४५
[6] रामं दाशरथिं चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
योऽन्वकम्पत वै नित्यं प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥ ४६
विधवा यस्य विषये नानाथाः काश्चनाभवन् ।
सर्वस्यासीत्पितृसमो रामो राज्यं यदान्वशात् ॥ ४७
कालवर्षाश्च पर्जन्याः सस्यानि रसवन्ति च ।
नित्यं सुभिक्षमेवासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ४८
प्राणिनो नाप्सु मज्जन्ति नानर्थे पावकोऽदहत् ।
न व्यालजं भयं चासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ४९

भरतस्तदा; D6.7 °तर्षभ.

43 B1 om. 43 (cf. v. l. 35). — a) Da [अ]भवत्; D7 T G तु यत् (for महत्). — b) B4 D3.5 दृष्ट्वा; D4 सर्वं (for सर्व-). K1 D7 पार्थिवः; T G M2.4 पार्थिव. — c) D1 खे मर्त्या; D7 खं मंतु; D8 ख-मर्त्या; T1 G1.3.4 M3.4 खं मर्त्ये. — d) D4 G1 M2.4 अशक्नुवत् (M2 °वान्).

44 B1 om. 44 (cf. v. l. 35). — a) V1 B3-5 D2.3.5.6.8 परं सहस्रान्; B2 परं सहस्रं; Da परान्सहस्रान्; D4 परःसहस्रान्. K1 बध्या; K2.3.5 बद्धान्; V1 D1 बद्धा; Bo हत्वा; D8 बुद्धा (for बद्ध्वा). D7 T G सहस्रं यद्धयान्बध्नात्; M1-3 सहस्रं यः (M2 या) परं बद्ध्वा; M4 सहस्राद्यः परं बद्ध्वा. — b) K2-5 V1 Bo.2-5 Da Dn D2.3.5.8 हयान्वेदीर् (V1 Da °दी); D7 T G पुरा विद्यां (T1 G2 °द्या); M हयान्वेद्यां (M2 °द्यान्). K2-5 V1 Bo.2-5 D S वितत्य (D1 विचित्य; D4 विवित्य). — d) Ś1 K1 विप्राय; K2 कंठाय; D7 करभान् (for कण्वाय). D6 भरतं. D4 ददे.

45 B1 G1.4 om. 45 (for B1, cf. v. l. 35). T1 om. 45^{bc}. — a) Ś1 K1 पुण्यतराश्च; Bo °तरं. D7 T2 G2 M1-3 तुभ्यं (for चैव). — After 45, D- repeats 41* (cf. v. l. 34).

46 With 46–55, cf. B. 7. 59. 1–25. — a) T G चापि (for चैव). — b) K1 सृंजयः; Dn1 संजय (for सृञ्जय). V1 Bo Dn2 D2-5 M4 सृंजय शुश्रुम (by transp.); Da1 D6 संजय शुश्रुमः (D6 °म); D7.8 T G M2 सृंजय शुश्रुमः. Da2 सृजं मृतय शुश्रुमः (corrupt). — c) Dn2 G1 योनुकंपत. Da वैरिभ्यः (for वै नित्यं). — d) T2 पिता (for प्रजाः).

47 With 47^{ab}, cf. Rām. 1. 1. 91^{cd}. — a) D7 नाथवान् (for विधवा). G2 ह्यस्य (for यस्य). B2 चानाथा; D7 विषयो (for विषये). — b) D4 नानार्थः. K1 कांचनाभवन्. D2 नानाथः कश्चनाभवत्; D7 S नान- (M4 °ना)र्थः कस्यचिद्भवेत्. — c) Ś1 सर्वोप्यासीत्; K1 सचेप्यासीत् (sic); K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 सदैवासीत्; K4 D4 सर्वस्यासीन्; D7 सर्वस्य स्यात्; M2 सर्वस्य वै (for सर्वस्यासीत्). K2 पुत्रसमो. — d) K2.4.5 V1 B1.2.5 Dn D3.5.6.8 यदन्वशात् (K5 °सात्); Da1 यदा स्वसात्; M1 यदान्वगात्.

48 With 48^{a}, cf. Rām. 6. 128. 102^{c}. — a) Ś1 K1 कालवर्षाणि; K3.5 V1 B Da Dn D2-8 S °वर्षी च (M1 °वर्षीव); D1 °वर्षाश्च. K3.5 V1 B Da Dn D2-8 S पर्जन्यः. — b) Ś1 K1 दशवंति च; K4 D1 फलवंति च; V1 B Da Dn2 D7 M समपा(Bo °वा)दयत् (M2 °यन्); Dn1 D6 समुपादयन् (D6 °यत्); T G समवर्धयत् (T2 G2 °यन्). — c) T1 G3.4 M4 सुषमम्; G1 सुष्टुमम्; G2 M2 सुसुखम् (for सुभिक्षम्). — d) Ś1 प्रशास्यति. — After 48, Da ins. 43* (cf. v. l. 51).

49 With 49, cf. Rām. 1. 1. 92. Ś1 om. 49. V1 reads from st. 49 up to the end of 42* on marg. — a) D8 नाशु (for नाप्सु). K1.4 मज्जंश्च; B5 Dn2 D6 मज्जंत; D1 [अ]मज्जंति; M [अ]मज्जंत. Da प्राणिनोमा(Da2 °प)त्सुमर्जुन (corrupt). — b) K3 नात्रर्षो; K4 नानर्था; K5 Bo.5 Da1 Dn2 D4.6 नानर्थं; V1 B1-4 Dn1 D2.3.5.8 नान्यथा; Da2 नानर्था; D1 corrupt. D4 T2 दहेत्; M1.3 दहन्. — With 49^{cd}, cf. Rām. 6. 128. 98^{cd}. — c) K5 D4 व्याधिजं; B2 Da व्याधितो; D7 M व्याळतो; T1 G व्याळकाद्; T2 व्याळाद्वै (for व्यालजं). Da भवे चासीद्; T2 भयं नासीद्. K3 V1 Bo.1.3-5 Dn D2.3.5.6.8 रुजा (V1 Bo D3.5.8 °जो; B1 °जं) भयं न तत्रासीद्. — After 49, M2 reads (with var.) and cancels 52*. B1 G1 ins. after 49, 43* (cf. v. l. 51).

50 With 50, cf. Rām. 6. 128. 101. B1 G1 om. (hapl.) 50–51; G2 om. (hapl.) 50. V1 reads 50

आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिकाः ।
अरोगाः सर्वसिद्धार्थाः प्रजा रामे प्रशासति ॥ ५०
नान्योन्येन विवादोऽभूत्स्त्रीणामपि कुतो नृणाम् ।
धर्मनित्याः प्रजाश्चासन्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ५१
नित्यपुष्पफलाश्चैव पादपा निरुपद्रवाः ।
सर्वा द्रोणदुघा गावो रामे राज्यं प्रशासति ॥ ५२
स चतुर्दश वर्षाणि वने प्रोष्य महातपाः ।
दशाश्वमेधाञ्जारूथ्यानाजहार निरर्गलान् ॥ ५३
श्यामो युवा लोहिताक्षो मत्तवारणविक्रमः ।
दश वर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत् ॥ ५४
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ५५
[7] भगीरथं च राजानं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यस्येन्द्रो वितते यज्ञे सोमं पीत्वा मदोत्कटः ॥ ५६ C. 12. 953 B. 12. 29. 63 K. 12. 28. 63

on marg. 50^{ab} = (var.) 3. 181. 16^{ab}. — ^{a}) K1 आसं; K5 आयुर्; D4 आयु- (for आसन्). K2. 3 V1 B2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 °सहस्रिण्यस्; D7 T G3. 4 °सहस्राश्च; M1. 3 °सहस्रेण. — ^{b}) D3. 5. 8 वर्षं; M2 पुत्रेण (hypermetric) (for पुत्र-). K3. 5 B4 D4 T G3. 4 -सहस्रिणः (B4 °नः). — After 50^{c}, Dn2 D2 ins. post. half of line 1 and line 2 of 43*. — ^{d}) K2. 3. 5 V1 B (B1 om.) Da Dn1 D3–8 S (G1 om.) रामे राज्यं (for प्रजा रामे). Dn2 D2 निर्भया[:] स्वैरचारिणः. — After 50, K5 ins. 43* (cf. v. l. 51).

51 K5 B1 Dn2 D2 G1 M1. 3 om. 51 (for B1 G1, cf. v. l. 50). V1 reads 51 on marg. — ^{a}) V1 न चान्योन्य- (for नान्योन्येन). — ^{b}) K1 कुतोर्पणां (sic). — With 51^{cd}, cf. Rām. 6. 128. 103^{cd}. — ^{c}) D4 धर्मवृता. D1 प्रजावासं; M2 प्रजा राजन्. — K2. 3 V1 (marg.) Bo. 2–5 Dn1 D3–6. 8 T1 G2. 3 M2. 4 ins. after 51: K5 after 50: B1 G1, after 49: Da, after 48: Dn2 D2 (both om. prior half of. line 1) after 50^{c}:

43* संतुष्टाः सर्वसिद्धार्था निर्भयाः स्वैरचारिणः ।
नराः सत्यव्रताश्चासन्रामे राज्यं प्रशासति ।

[(L. 1) K5 पूर्व-; B4 परि- (for सर्व-). G3 -सत्त्वानि (for -सिद्धार्था). Da चैव चारिणः; G1 स्वैरकारिणः. — (L. 2) V1 D2 सत्यरताश्चासन्; Da T1 G1–3 M2. 4 सत्यव्रतधरा.]

52 With 52^{ab}, cf. Rām. 6. 128. 102^{ab}. D7 T2 G4 om. (hapl.) 52. — ^{a}) B2 Da M ऋतु-; D2. 6 नित्यं (for नित्य-). B2 Da चापि (for चैव). — ^{c}) M2 द्रोणदुहा. — ^{d}) D1 G1 रामो.

53 ^{a}) Da चतुर्दश च वर्षाणि. — B1 reads 46* after 53^{a} and om. (hapl.) 53^{b}–54^{c}. — ^{b}) K3. 5 D4. 7 S महामनाः; B2 Da °यशाः (for °तपाः). · After 53^{ab}, D4 ins.:

44* जघान राक्षसं रामः पौलस्त्यं लोककण्टकम् ।

With 53^{cd}, cf. 3. 275. 69; Rām. 6. 128. 95^{cd}. — ^{c}) Ś1 दश्वाश्व- (sic). G1 -मेधेन. K1 जार्थध्यान् (corrupt); D4 corrupt; D7 T G M2 आजह्रे; M1. 3. 4 जारुथ्याम्. — ^{d}) D7 रथ्याश्चैव; T G3. 4 जारूथ्यान्स; G2 यथाविधि (for आजहार). D7 T1 G3. 4 M1. 3. 4 निरर्गलाम्; D8 निराकुलान्. G1 यथा विधिरनर्गलान्.

54 B1 om. 54^{abc} (cf. v. l. 53). With 54^{ab}, cf. Vāyu P. II. 26. 191^{cd}. — ^{a}) V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M transp. श्यामो and युवा. — ^{b}) K3 D4 मत्तमातंगविक्रमं (D4 °मः); K5 V1 B (B1 om.) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 S मातंग इव यूथपः; D1 मत्तवारणविक्रमः; D7 मानुषा इव यूथपाः. — After 54^{ab}, N (except K3 D4. 7; B1 om.) ins.:

45* आजानुबाहुः सुमुखो हरिस्कन्धो महाभुजः ।

[= (var.) B. 7. 59. 21^{ab}; Vāyu P. II. 26. 191^{cd}. K5 V1 B (B1 om.) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 सिंह- (for हरि-).]

— ^{c}) K4 दशवर्षं; D4 शरवर्ष-; M1. 3. 4 एकादश (for दशवर्ष-). — K5 V1 (marg.) B Dn D1–3. 5. 6. 8 T2 ins. after 54^{c} (B1, after 53^{a}):

46* दशवर्षशतानि च ।
अयोध्याधिपतिर्भूत्वा ·

[(L. 1) D2. 3. 5 [अ]पि (for च). — (L. 2) T2 सीतापतिर्महाबाहू.]

55 D7 om. (hapl.) 55–58. G4 om. 55. — ^{a}) Da2 संजय. — T1 om. 55^{bc}. — ^{b}) T2 तु यः (for त्वया). — ^{c}) Da T2 G1–3 तुभ्यं (for चैव). — ^{d}) Da2 नापुत्रम्. Da1 ममापुत्रनुतप्यथा (corrupt).

56 With 56–63, cf. B. 7. 60. 1–13. D7 om. 56 (cf. v. l. 55). — ^{b}) K4 V1 Bo. 1. 4. 5 D2. 3. 5. 6. 8

C. 12. 957
B. 12. 29. 64
K. 12. 28. 64

असुराणां सहस्राणि बहूनि सुरसत्तमः ।
अजयद्बाहुवीर्येण भगवान्पाकशासनः ॥ ५७
यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः ।
ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ५८
सर्वा रथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्युजः ।
रथे रथे शतं नागाः पद्मिनो हेममालिनः ॥ ५९
सहस्रमश्वा एकैकं हस्तिनं पृष्ठतोऽन्वयुः ।
गवां सहस्रमश्वेऽश्वे सहस्रं गव्यजाविकम् ॥ ६०
उपह्वरे निवसतो यस्याङ्के निषसाद ह ।
गङ्गा भागीरथी तस्मादुर्वशी ह्यभवत्पुरा ॥ ६१
भूरिदक्षिणमिक्ष्वाकुं यजमानं भगीरथम् ।
त्रिलोकपथगा गङ्गा दुहितृत्वमुपेयुषी ॥ ६२
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ६३
[8] दिलीपं *चैवैलविलं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यस्य कर्माणि भूरीणि कथयन्ति द्विजातयः ॥ ६४
इमां वै वसुसंपन्नां वसुधां वसुधाधिपः ।
ददौ तस्मिन्महायज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ ६५
तस्येह यजमानस्य यज्ञे यज्ञे पुरोहितः ।
सहस्रं वारणान्हैमान्दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ६६

M4 संजय शुश्रुम (by transp.); Da T G M1 सृं(Da सं)जय शुश्रुमः; Dn1 शुश्रुम संजय.

57 D7 om. 57 (cf. v. l. 55). —^{b}) K5 Da स सुरेश्वरः; B2 च सुरेश्वर (for सुरसत्तमः). —^{d}) B2 D4 S (except T1) मघवान् (for भग°). B2 S लोकपूजितः (for पाकशासनः).

58 = (var.) 29. D7 om. 58 (cf v. l. 55). —^{a}) D4 M2 सहस्राणि (for °णां). —^{b}) Ś1 K1. 4 B1 D1 -विभूषणाः (K1 °णः); B2 -परिष्कृताः. —^{d}) T G M1. 3 दक्षिणा (for °णाम्). K3 अपकालयत्; D1 अभ्यका°; D4 अभ्याकारयत्.

59 ^{a}) D7 रथं (for रथ-). —^{b}) Bo G1 सर्व-. Da G1 चतुर्युजाः. —^{c}) Dn1 शतं शतं रथे नागाः.

60 ^{a}) Bo अश्वा एवैकं; D1 अश्वचैकैकं (sic); D7 अश्वमेकैकं; T2 एकमैकैकं. —^{b}) B2 हस्तिकं; Da2 हस्तिनो; D7 हस्तिनां. —^{c}) D1 द्वे (for the second ऽश्वे). —^{d}) K4 गविजाविकं; K5 V1 Bo. 3-5 D2. 3. 5 चाप्यजाविकं; D1. 6 वाप्य°; D8 गव्यजाविर्यं.

61 ^{a}) B5 (marg.; also as in text) उपतीरे; D1 उपह्वेरे; D4 उपयज्ञे. D7 T2 [ऽ]तिव्यथिता (for निवसतो). —^{c}) G2 यस्माद्. —^{d}) Ś1 K1. 2. 4 D1 दुहिता (for उर्वशी). Ś1 K2. 4 D1 [अ]भ्यभवत्; K1 [अ]द्य भवत्; Da D7 S [इ]त्यभवत् (M3 °न्); Dn चाभवत्.

62 ^{a}) Ś1 K1. 4 D1 शूरं दक्षिणम्; D3 भूतिद°; T2 भूमिरक्षिणम्; G2 भूरिद्रविणम्. Ś1 D1 इक्ष्वाकं; K3. 5 G2 ऐक्ष्वाकं; Dn D2. 3 (marg.). 5 ऐक्ष्वाकुं; M1. 3 ऐक्ष्वाकु- (for इक्ष्वाकुं). —^{c}) K2. 4 त्रैलोक्य-; D1 M1 त्रिलोकं. —^{d}) K2. 4 D1 दुहितृत्वम्. K4 उपायुषी; K5 उपागता; Da2 D7 G1 उपेयुषि

63 G1. 4 om. 63. —^{a}) Da1 संजय (for सृञ्जय). — T1 G3 om. 63^{bc}. —^{b}) T2 तु यः; G2 तव (for त्वया). —^{c}) Dn2 पुण्यात् (for पुत्रात्). D7 G2 M2. 3 तुभ्यं (for चैव). —^{d}) G2 पुत्रमप्यनु°. — After 63, D7 repeats 41* (cf. v. l. 34, 45).

64 With 64-73, cf. B. 7. 61. 1-12. —^{a}) Ś1 चैव निविडं; K1 चैषत्रिविडं; K2 चैवेडभिडं; K3 B2 चेदैलविलं; K4 चैव द्रविडं; K5 T2 चैव राजानं; V1 Bo. 1. 3-5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 च महात्मानं; D1 वेदैविद्गुर्षं; D4 वेदेलविल; D7 corrupt; T1 चैवैलिवलिं; G1 चैवलिबिलिं; G2 च महाप्राज्ञं; G3. 4 M1. 3 चैवैलिबिलिं; M2 चैवैलिबिलं; M4 चैवैलिविलं (for *चैवैलविलं). —^{b}) Bo. 4. 5 Dn2 G2 M4 संजय शुश्रुम (by transp.); Da D7 T G1. 3. 4 M2 सृं(Da1 सं)जय शुश्रुमः. D4 संजय (for सृञ्जय). —^{c}) B2 दिव्यानि (for भूरीणि). —^{d}) B2 प्रवदंति (for कथयन्ति). D7 T G मनीषिणः (for द्विजातयः).

65 ^{a}) K3. 5 V1 B D (except D1) S य (M2 स) इमां. K3. 5 B Dn D2-8 S वसुसंपूर्णां; V1 Da वसुना पूर्णां (Da1 °र्णं). —^{c}) K3. 5 D4. 7 S ईजानो वितते यज्ञे. —^{d}) K3 D4 समाहरत्; D7 M त्वमंहत; T1 G त्वमम्यत; T2 यमंसत (for समाहितः).

66 ^{a}) K3. 5 V1 B Da Dn D2-6. 8 M यस्येह; D7 T G यस्य वै. Da °मानश्च. —^{b}) K1. 4 D1 यज्ञः;

यस्य यज्ञे महानासीद्यूपः श्रीमान्हिरण्मयः ।
तं देवाः कर्म कुर्वाणाः शक्रज्येष्ठा उपाश्रयन् ॥ ६७
चषालो यस्य सौवर्णस्तस्मिन्यूपे हिरण्मये ।
ननृतुर्देवगन्धर्वाः षट्सहस्राणि सप्तधा ॥ ६८
अवादयत्तत्र वीणां मध्ये विश्वावसुः स्वयम् ।
सर्वभूतान्यमन्यन्त मम वादयतीत्ययम् ॥ ६९
एतद्राज्ञो दिलीपस्य राजानो नानुचक्रिरे ।
यत्स्त्रियो हेमसंपन्नाः पथि मत्ताः स्म शेरते ॥ ७०
राजानमुग्रधन्वानं दिलीपं सत्यवादिनम् ।
येऽपश्यन्सुमहात्मानं तेऽपि स्वर्गजितो नराः ॥ ७१
त्रयः शब्दा न जीर्यन्ते दिलीपस्य निवेशने ।
स्वाध्यायघोषो ज्याघोषो दीयतामिति चैव हि ॥ ७२
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ७३
[9] मांधातारं यौवनाश्वं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यं देवा मरुतो गर्भं पितुः पार्श्वादपाहरन् ॥ ७४
संवृद्धो युवनाश्वस्य जठरे यो महात्मनः ।
पृषदाज्योद्भवः श्रीमांस्त्रिलोकविजयी नृपः ॥ ७५

C. 12. 973
B. 12. 29. 82
K. 12. 28. 82

K5 यज्ञैः (for the second यज्ञे). K1 पुरोहिताः; Da पुराभवः (Da2 °वत्); D4 पुराहितः; G1 पुरोहितं. — c) D7. 8 हेमान्. — d) K3 दक्षणाम्; D7 T G दक्षिणा. K3 D1. 4 अभ्यकालयत्; K4 अभिका°. Bo. 3–5 D2. 3. 5. 8 दक्षिणार्थमकालयत्.

67 b) Ś1 यूपश्रीः सहिरण्मया; K1 यूपं श्रीस्सहिरंमया (sic); K4 D1 यूपसः श्रीर्हिरण्मयः. — c) K4 ते (for तं). D7 T2 नम; M नर्म (for कर्म). B2 कुर्वाणं; — d) V1 B D4–6 S शक्रश्रेष्ठा; D2 कुरुश्रेष्ठा. Bo. 3. 5 D2. 3. 8 अपाश्रयन्; B2 समा°; D7 T G उपासते; M1. 3 इवोच्छ्रयन्. D8 शक्रः श्रेष्ठमुपाश्रयेत्.

68 a) K2. 3 B Da Dn D2–7 S चषाले; K5 V1 चखाले; D8 वर्षाले. K1. 3. 5 V1 B D (except D1) S सौवर्णे. — b) D3. 5. 8 तस्य (for तस्मिन्). D8 यूप°. — d) K3. 4 B5 Da सप्त च; K5 सप्तशः; D1 सप्त वा.

69 a) Dn1 T2 M1. 3 अवादयंस्. D8 अवदायत्र वीराणां (sic). — b) D1 विश्वसुः. B2 Da स्वयं विश्वावसुस्तदा. D8 om. from स्वयम् up to the end of 69. — d) Ś1 K1. 2. 4 D1 रम्यं (for मम). Da °यतीह्ययं.

70 a) Da एतद्राजो. — c) V1 Bo. 2–5 Da1 Dn D2. 3. 5. 6 यस्येभा; B1 यस्येते; Da2 यस्येना; D7 S यद्योषा. V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 S (except T2) हेमसंछन्नाः. — d) D7 S क्षी(T1 G3. 4 क्षी)बाः पथिषु शेरते.

71 a) D7 राजानश्च. K3 शक्रधन्वानं; K5 B1 Dn D5 शतध°; V1 Bo. 2–5 Da D6 चक्रध°; D2. 3 शत्रुदमनं; D4 शत्रुधन्वानं; D7 S चित्रध°; D8 शतिदमनं. — B2 om. (hapl.) 71bc. — b) D7 T G अपराजितं (for सत्यवादिनम्). — c) T2 ये पश्यंति महा°.

72 a) B3 (m as in text) शीर्यंते. B2 Da श्यश्रूयंत त्रयः शब्दा. — b) K1 विवेशने; D6 निवेशनं. — c) B2 Da D7 S स्वाधायशब्दो. Bo. 2. 3 Da S ज्याशब्दो. D7 om. ज्याघोषो. B4 (marg.; also as in text) D2. 3. 5. 8 ज्याघोषो ब्रह्म(D8 ब्राह्म)घोषश्च; B5 स्वाध्यायज्याघोषशब्दो. — d) M2 om. चैव हि. K3 B4. 5 Dn वै त्रयः; V1 चैव यत्; Bo–3 Da D6 चैव यः; D2–5 चैव ह; T2 यस्त वै; G2 चेन्मम. D7 T1 G3 M1. 3. 4 दीयतां दीयतामिति; G1 शब्दो दैन्दीयतामिति (sic); G4 शब्दोयं दीयतामिति.

73 T1 G1. 3. 4 om. 73. — c) Dn2 पुण्यात् (for पुत्रात्). T2 G2 M तुभ्यं (for चैव). — After 73, D7 repeats 41* (cf. v. l. 34, 45, 63).

74 With 74–86, cf. B. 7. 62. 1–20. B3 reads 74–76 on marg. — a) D1 मंधातारं. Da यौवनश्वं (Da2 सं); D4 योवनाश्व (sic). — b) B2 संजय; Da1 संजयः; Da2 सृंजयः. Bo. 1. 3–5 Dn2 D2. 3. 5. 8 मृतं सृं(D8 सं)जय शुश्रुम; D7 T G M2 मृतं सृं(G3 M2 सं)जय शुश्रुमः. — c) D7 T G M4 देवावश्विनौ (for देवा मरुतो). — d) Da corrupt. B2 अवासृजन्. Dn2 D4. 6 अवाहरन्; D7 T G M4 निरूहतुः.

75 B3 reads 75 on marg. — a) K2. 3 D6. 7 G2 M2 स वृद्धो; B1. 2 Da Dn1 समृद्धो; M1 संवर्धो. K1 यव°; Da1 यौव° (for युव°). — b) M2 सु° (for यो). — c) Ś1 °ज्यो भवेत्; K1 D1 M1 °ज्योभवत्; K4 D4 °ज्येभवत् (for °ज्योद्भवः). — d) Da Dn2 त्रैलोक्य° (for त्रिलोक°). B4 नृप. D8 त्रिषु लोकविजी नृपः (sic)

C. 12. 976
B. 12. 29. 83
K. 12. 28. 83

यं दृष्ट्वा पितुरुत्सङ्गे शयानं देवरूपिणम् ।
अन्योन्यमब्रुवन्देवाः कमयं धास्यतीति वै ॥ ७६
मामेव धास्यतीत्येवमिन्द्रो *अभ्यवपद्यत ।
मांधातेति ततस्तस्य नाम चक्रे शतक्रतुः ॥ ७७
ततस्तु पयसो धारां पुष्टिहेतोर्महात्मनः ।
तस्यास्ये यौवनाश्वस्य पाणिरिन्द्रस्य चास्रवत् ॥ ७८
तं पिबन्पाणिमिन्द्रस्य समामह्ना व्यवर्धत ।
स आसीद्द्वादशसमो द्वादशाहेन पार्थिव ॥ ७९
तमियं पृथिवी सर्वा एकाह्ना समपद्यत ।
धर्मात्मानं महात्मानं शूरमिन्द्रसमं युधि ॥ ८०
य आङ्गारं हि नृपतिं मरुत्तमसितं गयम् ।
अङ्गं बृहद्रथं चैव मांधाता समरेऽजयत् ॥ ८१
यौवनाश्वो यदाङ्गारं समरे समयोधयत् ।
विस्फारैर्धनुषो देवा द्यौरभेदीति मेनिरे ॥ ८२
यतः सूर्य उदेति स्म यत्र च प्रतितिष्ठति ।
सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मांधातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ८३
अश्वमेधशतेनेष्ट्वा राजसूयशतेन च ।
अददाद्रोहितान्मत्स्यान्ब्राह्मणेभ्यो महीपतिः ॥ ८४

---

76 B8 reads 76 on marg. — b) Ś1 °रूपिनः· K1 °रूपिपः (sic). — d) Ś1 कमन्यं; Da1 कामयं; D7 T G M2.4 किमयं.

77 a) K2.4 D1 मामयं; K5 मामेवं. K5 [ए]व (for [ए]वम्). K3 V1 B (except B1; B4 partly damaged) Da D2–8 S मामेवायं धास्यतीति. — b) Ś1 K1.2.4 D1 ह्यभ्यव° (for *अभ्यवप°). K3.5 D4 तमिंद्रः प्रत्यपद्यत (K5 °भाषत); V1 B2.3.5 D2.3.5.6.8 तमिंद्रो ऽभ्युप°; B0 Da तमिंद्रो ह्युपपद्यते; B1 Dn इंद्रोथाभ्यु- (Dn2 °ह्यु)पद्यत; B4 damaged; D7 T2 M तमिंद्रो ऽभ्यव°; T1 G तमिंद्रो ह्यभ्य° (G2 °त्य°). — c) Ś1 K1 ततस्तत्र; Da तदा तस्य. — d) D7 S शचीपतिः (for शतक्रतुः).

78 a) T2 च (for तु). Da पयसा. B2 Da1 D7 S धाराः. — c) Da तस्यास्य; D7 सुतस्य. — d) K1 चासुवत्; B0.2.4 चाश्रवत्; T2 चासृजत्. D8 पाणिरिंद्रश्रवास्रवत् (sic).

79 a) D1 संपिब. — b) K1.2 B2 D3.3.6.7 सममह्ना; K5 V1 B0.1.3.4 Dn D5.8 शतमह्ना; Ś1 (by corr.) B5 Da शयमह्ना; K3 D4 समा अह्ना; K4 स तमह्ना; D1 स समह्ना; G1 स मांधाता (for समामह्ना as in Ś1 [orig.] G2 M1.3.4). — c) M1.3 आसीत्स (by transp.). V1 B1 Da वासव- (for द्वादश-). Ś1 (by corr.) -शयो (for -समो). — d) K2–5 V1 B Da Dn D2–6.8 M1.3.4 पार्थिवः; D7 T G वीर्यवान् (for पार्थिव).

80 a) K5 V1 Da Dn D2 तमिमं; B2 damaged; D6 तमिवं. V1 सर्वान्; Da कृत्स्ना (for सर्वा). — b) Ś1 K1.4 D1.4 [अ]प्येकाह्ना; V1 अकामा; Da चैकाह्ना. B2 Da D3.3.5.8 प्रत्यपद्यत; D1 समपश्यत. — c) Da धर्मार्थानं. — d) D7 श्रुतम् (for शूरम्). T1 -जितं (for -समं).

81 a) K2.3.5 V1 B (B4 damaged) Dn D1–3.5.6 यश्चांगारं; D7 यो नकर्णं; D8 यश्चागारं; S योनरण्यं (M1 °ण्यह्न). K2.3.5 V1 B0.1.3 Dn D6 तु नृपतिं; B2 Da नरपतिं; B4 damaged; D2–5.7.8 S च नृपतिं. — b) Ś1 शयं; T1 हयं (for गयम्). — c) K3 आयं; D4 आंगं (for अङ्गं). D7 भद्रकथं; M4 बार्हद्रथं. — d) K2 समजीवयत्; K4 समनोजयत्.

82 a) D1 यौवनाशो; D2 °नाश्वे; D4 °नाश्व. K3 D4 यदाङ्गारः; D7 S यदा चार्प. — b) K4.5 V1 B Da Dn D2–6.8 प्रत्ययुध्यत (D4 °नः); D7 S प्रत्यपद्यत. — c) Ś1 K1.4 D1.2.6.8 विस्फारं; K5 D4 विस्फारे; V1 B Da D3.7 G3.4 विष्फारं (B1 °रो); D5 विष्फारैर्; T1 G2 M2 विष्फारान्; T2 M1.3.4 विष्फाराद्; G1 विष्फार्य (for विस्फारैर्). D4 धनुषा. — d) V1 धोरनादीति (sic); B0.3 Da गौरवेणाति-; B2 धौरनादीति; D1 धोरीनादीति (sic); D2.3.8 गौरवेणाभि-; D7 धौर्नै भेदीति; G1 धौरहेदिति (for द्यौरभेदीति).

83 = (var.) Vāyu P. II. 26. 68; Bhāgavata P. 9. 6. 37. — a) K3.5 Da2 D4 यत्र; Dn यस्य (for यतः). — b) B2 Da यस्मिंश्च; Dn2 D6 यत्र यः. — c) V1 तत्सर्वं (by transp.). D1 योवनाश्वस्य. — d) M1.3 मांधाता. Da D1.4 M4 क्षत्रमु(D4 °नु)च्यते.

84 b) D2 om. (hapl.) from सूय up to व्यभज (in 85d). — After 84ab, Dn2 reads (hapl.) तर्पयामास विप्रेंद्र (cf. 89c). — c) K2.3.5 V1 B Da Dn D3–6.8 अददद्; D1 आददद्; G1 आददाद्. M1.3.4 अश्वान् (for मत्स्यान्). — d) K2.3.5 V1 B D (except D1; D2 om.) S विशां पते (K2.3 D4 पतिः) (for महीपतिः).

हैरण्यान्योजनोत्सेधानायतान्दशयोजनम् ।
अतिरिक्तान्द्विजातिभ्यो व्यभजन्नितरे जनाः ॥ ८५
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ८६
[10] ययातिं नाहुषं चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
य इमां पृथिवीं सर्वां विजित्य सहसागराम् ॥ ८७
शम्यापातेनाभ्यतीयाद्वेदीभिश्चित्रयन्नृप ।
ईजानः क्रतुभिः पुण्यैः पर्यगच्छद्वसुंधराम् ॥ ८८
इष्ट्वा क्रतुसहस्रेण वाजिमेधशतेन च ।
तर्पयामास देवेन्द्रं त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः ॥ ८९
व्यूढे देवासुरे युद्धे हत्वा दैतेयदानवान् ।
व्यभजत्पृथिवीं कृत्स्नां ययातिर्नहुषात्मजः ॥ ९०
अन्तेषु पुत्रान्निक्षिप्य यदुद्रुह्युपुरोगमान् ।
पूरुं राज्येऽभिषिच्य स्वे सदारः प्रस्थितो वनम् ॥ ९१
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ९२
[11] अम्बरीषं च नाभागं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यं प्रजा वव्रिरे पुण्यं गोप्तारं नृपसत्तम ॥ ९३

C. 12. 993
B. 12. 29. 100
K. 12. 28. 100

85 D2 om. up to व्यभज (cf. v. l. 84). — a) K4 योजनोत्सेधो; D8 योजयन्मेधान्. — b) K4 नायतान्. Da D1 शत(D1 दश)योजनान्. — Ś1 K1 D1 om. 85cd. — c) K3. 5 B1. 2 D3. 5 G2 अतिरिक्तं; D4 M2 अतिरिक्त-. — d) K2. 5 Dn1 व्यभजंस्त्वितरे; Da °ज्यन्नितरे; D7 °जंते च ये (for °जन्नितरे).

86 T1 G1. 3. 4 om. 86bc. — b) T2 तु यः (for त्वया). — c) T2 M1. 3 तुभ्यं (for चैव). — After 86, D7 repeats 41* (cf. v. l. 34, 45, 63, 73).

87 With 87–92, cf. B. 7. 63. 1–11. — a) Da1 ययाति-; D6 ययान-; M3 ययातिर्. Da नृपतिं (for नाहुषं). M4 चापि (for चैव). — b) K2 शुश्रुम संजय; V1 Bo. 3–5 Dn2 D2. 3. 5. 6 M1. 3. 4 सृंजय शुश्रुम (by transp.); Da D7. 8 T G M2 सृं(Da1 D8 G2 सं)जय शुश्रुमः (D8 G2 °म). — c) K1 सर्वा; K2. 3 V1 B D (except D1) T1 कृत्स्नां (for सर्वां). — V1 reads (hapl.) 87d–90c on marg. — d) K1 D1 -सागरं. K5 विजित्वा सागरांबरां.

88 V1 reads 88 on marg. — a) Ś1 (by corr.) K1 चैत्या-; Ś1 (orig.) रथा-; Bo–2 सम्या- (for शम्या-). Da [अ]त्य(Da2 °न्य)तीयाद्; D7 [अ]भ्यगच्छद्; S [अ]भ्य(G1. 3 [अ]धि)गच्छद्. V1 सम्यातेनाभ्यतीयाद् (corrupt); D1 स यातेनाभ्यतीतश्च. — b) D7 S वेदिभिश्. V1 चित्रयोन् (sic); T2 चित्रवन्. K2 नृपैः; K4. 5 V1 B2 Da D4 नृपः; Bo. 1. 3–5 Dn D1–3. 5–8 महीं (for नृप). — c) Da इयाज (for ईजानः). K2. 4 यज्ञैः; V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 मुख्यैः (for पुण्यैः). — d) M2 पर्यगच्छन्.

89 V1 reads 89 on marg. — b) K3. 5 V1 B Da Dn D1–6. 8 वाजपेय-; D7 S राजसूय- (for वाजिमेध-) D8 -शतानि. — c) B2 Da तोष° (for तर्प°). Ś1 K1 देवेंद्रांस्; B1. 5 Dn D6. 7 S विप्रेंद्रांस्.

90 V1 reads 90abc on marg. — a) K3 व्यूढै; K4 व्यूढं; D1 व्यूढ-; D2. 3. 8 व्यूहे. Dn व्यूढेनासुरयुद्धेन. — d) M1. 3 नाहुषात्मजः.

91 a) K1 अंत्ये सु-; K2. 3 B2 Dn2 अंत्येषु; Bo. 5 अंते तु; D1 अन्येषु; T2 पदेषु (for अन्तेषु). G2 पुत्रं. K4 विनिक्षिप्य (hypermetric); M2 विक्षिप्य. — b) Ś1 K4. 5 V1 D1. 4. 6. 8 T2 M1–3 यदुद्रुह्य-; Da1 ह्यवद्रुह्य-; Da2 यवद्रुह्य-; M4 यदुं द्रुह्यु-. — c) K1 B1 पुत्रं; M4 सुतं (for पूरुं). K1. 2. 4 °षिच्य स्वं; K5 V1 B Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 °षिच्याथ; Da G1 °षिच्यस्व; D1 °षिच्यं* (for °षिच्य स्वे). — d) K3. 5 D4 सभार्यः; Dn2 स्वदारः. K3 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 S प्रा(G3 प्र)विशद् (for प्रस्थितो).

92 T1 G1. 3. 4 om. 92bc. — b) T2 तु यः (for त्वया). — c) Ś1 K1 पुण्यतमश्. D7 T2 G2 M1. 3 तुभ्यं (for चैव). — After 92, D7 repeats 41* (cf. v. l. 34, 45, 63, 73, 86).

93 With 93–97, cf. B. 7. 64. 1–17. D3 reads 93–97 on marg. — a) Ś1 अंबरीशं; D1 अनुरीषं. Ś1 K1. 2. 4 तु (for च). K5 राजानं. — b) V1 Bo. 3–5 Dn D3. 5. 6 G2. 4 M3. 4 सृंजय शुश्रुम (by transp.); D7 T G1. 3 M1. 2 सृंजय शुश्रुमः. Da1 संजयं; Da2 सृजयः; D4 संजय (for सृञ्जय). — c) Dn2 पूर्वा (for पुण्यं). — d) K1 नृपमुत्तमं; Bo Dn2 D7 T1 G1. 4 नृपसत्तम.

94 D8 reads 94 on marg. — b) K2 Da1 M1 यायिनां; K4 यायनां; Da2 D4 यातिनां; D1 वाजिनं; T2 योधिनां (for याजिनाम्). — c) D7 विविधे (for

C. 12. 994
B. 12. 29. 101
K. 12. 28. 101

यः सहस्रं सहस्राणां राज्ञामयुत याजिनाम् ।
ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ ९४
नैतत्पूर्वे जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
इत्यम्बरीषं नाभागमन्वमोदन्त दक्षिणाः ॥ ९५
शतं राजसहस्राणि शतं राजशतानि च ।
सर्वेऽश्वमेधैरीजानास्तेऽभ्ययुर्दक्षिणायनम् ॥ ९६
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ९७
[12] शशबिन्दुं चैत्ररथं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यस्य भार्यासहस्राणां शतमासीन्महात्मनः ॥ ९८
सहस्रं तु सहस्राणां यस्यासञ्शाशबिन्दवः ।
हिरण्यकवचाः सर्वे सर्वे चोत्तमधन्विनः ॥ ९९
शतं कन्या राजपुत्रमेकैकं पृष्ठतोऽन्वयुः ।
कन्यां कन्यां शतं नागा नागं नागं शतं रथाः १००
रथं रथं शतं चाश्वा देशजा हेममालिनः ।
अश्वमश्वं शतं गावो गां गां तद्वदजाविकम् ॥ १०१
एतद्धनमपर्यन्तमश्वमेधे महामखे ।
शशबिन्दुर्महाराज ब्राह्मणेभ्यः समादिशत् ॥ १०२
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १०३

वितते). — d) K3 B (except B1) Dn D2. 3. 5. 6. 8 सुसंहितः; K5 समाहरन्; Da सहस्रशः; D4 समाहरत्; D7 T2 त्वमंहत; T1 G त्वमन्यत; M ह्यमंहत (for समाहितः). Ś1 K1 ब्राह्मणाः सुसमाहिताः.

95 D8 reads 95 on marg. — a) B2 D6 पूर्वं जनाश्; Dn2 पूर्वजनाश्; T1 G1. 3. 4 तु पूर्वंजाश्. — b) D6 भविष्यंति (for करि°). — c) Ś1 [अं]बरीशं; D7 S [अं]बरीषे (M1. 3 °षो). K2 V1 B1. 3–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 नाभागिम्; K5 D1 राजानम्; Bo नागाभिम्; D7 S नाभागे (M1. 3 °ग). — d) K4 अन्वमोदंति; Da अनुमोदंत; M1–3 अन्वमोदत. Ś1 K1 दक्षिणैः; B4 दक्षिणा.

96 D3 reads 96 on marg.. — a) B3 सतं (for शतं). — c) B2 Da सर्वेश्वमेधे; T1 G1. 3. 4 सर्वाश्वमेधैर्. B2 Da राजानं (for ईजानास्). — d) K2. 3. 5 Bo–8 Dn D2. 3. 5. 6. 8 तेन्वयुर्; Da1 तेत्वयुर्; D4 तत्वयुर् (corrupt); G1–3 ते ययुर्. Bo Da1 दक्षिणानयं; D1 G1 °धनं (for °यनम्).

97 D8 reads 97 on marg. T1 G1. 3. 4 om. 97bc. — b) T2 तु यः (for त्वया). — c) D7 पुण्यकृतस्. D7 T2 G2 तुभ्यं (for चैव). — After 97, D7 repeats 41* (cf. v. l. 34, 45, 63, 73, 86).

98 With 98–103, cf. B. 7. 65. 1–12. — a) Da शशबिंदु-; D1 शतबिंद्रच् (sic); T2 G3. 4 शशिबिंदुं; M4 शतबिंदुं. V1 चित्ररथं; T2 चैत्ररथिं. — b) V1 Bo. 4. 5 D7 S संजय शुश्रुम (D7 T G M2 °मः); Da1 शुश्रुम संजय. — Ś1 repeats 98d–99a after 99a. B2 om. (hapl.) 98d–99a.

99 B2 om. 99a (cf. v. l. 98). After 99a, Ś1 repeats 98d–99a. — a) V1 हि (for तु). — b) Ś1 K1 T2 शाशिबिंदवाः; K2 V1 B3–5 Dn1 D2. 3. 5 T1 G2 शाशबिंदवाः; K3. 5 शाशवैंदवाः; K4 शतबिंदवः; Bo शसबिंदवाः; B1 ससबिंदवः; B2 D7 M1 शशबिंदवः; D1 शासबेंदवाः; D8 शशबिंदवाः; M4 शाशविंदवः. G1 यस्यासिं च सबिंदवः. — c) Ś1 °कवचश्. Ś1 K1 चैव; M4 सर्वाः (for सर्वे).

100 b) Dn1 पृथग् (for पृष्ठतो). — c) K4 D7 शता (for शतं). — d) K3 D4 नागे नागे. K1 रथं (for रथाः). D7 नागानां सरथं रथाः.

101 a) K3. 5 V1 B (except B2) Dn D1–6. 8 रथे रथे (D4 °थ-); D7 रथं रथ-; M2 रथे रथं. Da2 श्वाचो; D2 चाश्वः; D4 चाश्व-; G2 चाश्वं (for चाश्वा). — b) D2. 3. 5. 8 कुलजा; D7 देशजान्. M1. 3 हैम- (for हेम-). — c) V1 B1. 4 D1 अश्वे चाश्वे; Bo. 3. 5 Da1 Dn D2. 3. 5. 6. 8 अश्वे अश्वे; Da2 corrupt; M अश्वं चाश्वं. — d) K5 V1 B D (except D7) G2 M गवां (D4 गां गा) G1 गंगां.

102 a) B1 Da1 अदाद्; Da2 अद (sic) (for एतद्). — b) K4 अश्वमेधं; Da1 °मेध-. Da महाक्रतौ (for °मखे). — c) K2. 4 शतबिंदुर्; T2 G4 शशि°. K3 Da1 D4 °राजो; D1 G1 °राजा. — d) K2. 3. 5 V1 Bo. 3–5 Dn D3. 5. 6. 8 समार्पयत्; B1 सुसंयतः; B2 D1. 2 समर्पयत्; Da समाहितः; D4 समाहरत्; D7 M ह्यमंहत; T1 G3. 4 ह्यमन्यत; T2 G1. 2 ह्यमंसत (for समादिशत्).

103 Ś1 K1 om. from सृञ्जय up to the end of 103. T1 G1 3. 4 om. 103bc. — c) D7 T2 तुभ्यं (for चैव).

[13] गयमामूर्तरयसं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यः स वर्षशतं राजा हुतशिष्टाशनोऽभवत् ॥ १०४
यस्मै वह्निर्वरान्प्रादात्ततो वव्रे वरान्गयः ।
ददतो मेऽक्षया चास्तु धर्मे श्रद्धा च वर्धताम् ॥१०५
मनो मे रमतां सत्ये त्वत्प्रसादाद्धुताशन ।
लेभे च कामांस्तान्सर्वान्पावकादिति नः श्रुतम् ॥१०६
दर्शेन पौर्णमासेन चातुर्मास्यैः पुनः पुनः ।
अयजत्स महातेजाः सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १०७
शतं गवां सहस्राणि शतमश्वशतानि च ।
उत्थायोत्थाय वै प्रादात्सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १०८
तर्पयामास सोमेन देवान्वित्तैर्द्विजानपि ।
पितॄन्स्वधाभिः कामैश्च स्त्रियः स्वाः पुरुषर्षभ ॥ १०९
सौवर्णां पृथिवीं कृत्वा दशव्यामां द्विरायताम् ।
दक्षिणामददद्राजा वाजिमेधमहामखे ॥ ११०
यावत्यः सिकता राजन्गङ्गायाः पुरुषर्षभ ।
तावतीरेव गाः प्रादादामूर्तरयसो गयः ॥ १११

C. 12. 1011
B. 12. 29. 118
K. 12. 28. 118

— After 103, D7 repeats 41* (cf. v. l. 34, 45, 63, 73, 86, 97).

104 With 104–112, cf. B. 7. 66. 1–21. —[a]) Ś1 (orig.) आधूर्त-; Ś1 (by corr.) K3. 5 V1 Bo. 3–5 Dn D1–3. 5. 6. 8 चामूर्त-; K1 आसीत्ता (sic); Da आव्यूर्त-; D7 T G चाधूर्त-; M1. 3 आसूर्त-; M4 आसूत्त- (for Bo. 1. 3. 4 -वयसं; D7 T G2–4 M3 -रजसं; G1 -रजसो. —[b]) K2 B3 Da D7 T1 G1. 3. 4 M2 सृं(Da सं)जय शुश्रुमः; V1 Bo. 4. 5 D1. 2. 6 T2 M4 सृंजय शुश्रुम (by transp.). —[c]) Ś1 K1. 2. 4 G1. 3 यस्तु; B2 Da यो वै; D7 यश्च (for यः स). —[d]) K1 (marg. *sec. m.*; orig. as in text) अन्न- (for हुत-). B2 (m as in text) महान्; D6 T2 भवेत् (for ऽभवत्).

105 [a]) K3. 5 Dn2 D4 तस्मै (for यस्मै). K3. 5 V1 B Da2 Dn D1–6. 8 T2 वरं; Da1 वरो. —[b]) Da1 कृतो; Da2 कृते; D7 तत्ते (for ततो). D1–3. 5. 8 वरं (for वरान्). Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1 ह यः; B2 D1 च यः; Da च सः (for गयः). —[c]) D4 ददता. K3 Dn1 D5. 8 योक्षयं वित्तं; K5 Da D4 S मे क्षयो मा भूद्; V1 B Dn2 D1–3. 6 मेक्षयं वित्तं; D7 मे क्षणे मा भूद् (for मेऽक्षया चास्तु). K2. 4 देवता मच्छिवायाभूद्. —[d]) Da D7 T G2–4 धर्म- (for धर्मे). B1 Dn2 D6 वर्ततां.

106 Da om. 106[c]–109[d]. —[c]) K4 लेभे कामांश्च तान्सर्वान्; B2 लेभे च स वरान्सर्वान्; D4 लभे च कामान्सर्वांस्तन्; D7 लभते च यथाकामान्; S लेभे च कामान्सर्वां(T2 सर्वान्कामां)स्तान्. — K1 om. 106[d]–109[a]. —[d]) D2 G1 न (for नः). B5 श्रुतः. D7 सर्वांस्तान्पावकादिति.

107 K1 Da om. 107 (cf. v. l. 106). —[a]) V1 Bo. 2–5 Dn D1–3. 5. 6. 8 दर्शे च; B1 दर्श च; M4 दर्शने. K2. 4 M1. 3. 4 पौर्णमास्येन; K3. 5 D4. 7 T G M2 पूर्णमासेन; V1 Bo. 2. 5 D1. 2. 6. 8 पौर्णमासे च; B1 पौर्णमासं च; B3. 4 Dn D3. 5 पूर्णमासे च. —[b]) Ś1 (orig.; erased later) चातुर्मास्येन (hypermetric); K2 चातुर्मास्यै; K3–5 V1 B1–4. 5 (marg.) Dn D5. 6. 8 चातुर्मास्ये; Bo. 5 D1–3 °र्मासे. —[c]) K3 Dn1 D6. 7 अजयत् (by metathesis). V1 Bo. 2–5 हयमेधेन; B1 अश्वमेधेन; D1 वाजिमेधेन; D7 च महातेजाः (for स महा°). —[d]) K2 समुद्रं; M2. 4 सहस्र-. G2 परिवत्सरं.

108 Ś1 (hapl.) K1 Da D4 (hapl.) om. 108 (for K1 Da, cf. v. l. 106). V1 reads 108 on marg. —[a]) B2 नाग- (for गवां). —[b]) K2 V1 Bo. 3–5 Dn D1–3. 5. 6. 8 अश्वतराणि; B2 °शताणि. —[c]) D1 स (for वै). —[d]) M2. 4 सहस्र-.

109 Da om. 109; K1 om. 109[a] (cf. v. l. 106). —[b]) K1 वित्तैः पूर्णान् (for देवान्वित्तैर्). D2. 3. 5. 8 अपि द्विजान् (by transp.). —[c]) T2 पितॄंश्च स्वधया कामैः. —[d]) D7 त्रयस् (for स्त्रियः). K2 स्त्रीः; K3 B1 Dn स; Bo श्वाः; D7 स्वां (for स्वाः). K4 B1. 3 D4 T2 M2 पुरुषर्षभः; D2. 3. 5. 8 भरतर्षभ.

110 V1 reads 110 on marg. —[a]) K4 सौवर्णं; B2. 5 Dn2 सौवर्णौं. —[b]) D6 हिरण्यतां (for द्विरायताम्). [c]) K4 D7 S अददाद्; Bo अयजद्. —[d]) All MSS. (except Ś1) वाजि(K1 °पि)मेधे. B3 महारथे; Dn D1 °क्रतौ; D7 महामधे.

111 V1 reads 111[ab] on marg. —[a]) K1 यावतीः; K3 D1. 2 यावंत्यः. Bo. 2. 5 शिकता; D7 च कृता. —[b]) K2. 3. 5 V1 B D1–3. 5–8 S गंगायां (T2 गयायां). Da D2. 3. 5. 7. 8 S भरतर्षभ (Da °भः); D4 पुरुषर्षभे. —[d]) Ś1 K4 D1 अमूर्तरयसो; K1 अमूल्यपयसो; B1 आमूर्तरससो; D7 S आधूर्त(M1. 3 आसूर्त-; M4 आसूत्त)-

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ११२
[14] रन्तिदेवं च साङ्कृत्यं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
सम्यगाराध्य यः शक्रं वरं लेभे महायशाः ॥ ११३
अन्नं च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।
श्रद्धा च नो मा व्यगमन्मा च याचिष्म कंचन ११४
उपातिष्ठन्त पशवः स्वयं तं संशितव्रतम् ।
ग्राम्यारण्या महात्मानं रन्तिदेवं यशस्विनम् ॥ ११५
महानदी चर्मराशेरुत्क्लेदात्सुस्रुवे यतः ।
ततश्चर्मण्वतीत्येवं विख्याता सा महानदी ॥ ११६
ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान्सदसि प्रतते नृपः ।
तुभ्यं तुभ्यं निष्कमिति यत्राक्रोशन्ति वै द्विजाः ।
सहस्रं तुभ्यमित्युक्त्वा ब्राह्मणान्स्म प्रपद्यते ॥ ११७
अन्वाहार्योपकरणं द्रव्योपकरणं च यत् ।
घटाः स्थाल्यः कटाहाश्च पात्र्यश्च पिठरा अपि ।
न तत्किंचिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमतः ॥ ११८
साङ्कृते रन्तिदेवस्य यां रात्रिमवसद्गृहे ।
आलभ्यन्त शतं गावः सहस्राणि च विंशतिः ॥ ११९

रजसो (M2.4 °यसो).

112 [a]) Da1 संजय. — T1 G1.3.4 om. 112[bc]. — [b]) D1 तया; T2 तु यः. — [c]) D7 पुण्यकृत्तस्. D3.5.7.8 T2 G2 M तुभ्यं (for चैव). — After 112, D7 repeats 41* (cf. v. l. 34, 45, 63, 73, 86, 97, 103).

113 With 113-121, cf. B. 7. 67. 1-21. — [b]) V1 Bo.1.4.5 Dn2 G2 M2.4 संजय शुश्रुम (by transp.); Da D7 T G1.3.4 सृं(Da सं)जय शुश्रुमः. — [c]) K8 शक्र-; V1 B Dn D2.3.5.6.8 शक्राद्. D7 समाराध्य च यः शक्रं. — [d]) K5 Da D7 S वरान् (T2 स वरान् hypermetric). K3 महाजसाः; B2 damaged; Da2 °यसा; Dn °तपाः.

114 [a]) K3 नौ (for नो). — [b]) K1 D8 अतिथिंश्च. Ś1 K1 लभेमहे; Da2 °म ह. — [c]) D6 मां (for मा). K8 om. from व्यगमन् up to रन्तिदेवं (in 115[d]). K1 विगमं; D7 T1 G2-4 व्यपगान्; M1.3 [अ]त्यगमे; M4 [अ]तिगमे. — [d]) Bo.1.3.4 याचिस (sic). T2 M2 किंचन.

115 K8 om. up to रन्तिदेवं (cf. v. l. 114). — [a]) K4 T2 उपा(T2 °प)तिष्ठंति; K5 V1 B Da Dn1 D4.6 उपा(Da1 °प)तिष्ठंश्च; D1-3.5 उपतिष्ठं(D2 °ष्ठ)त. — [b]) V1 Bo.1 संयतं; D1 स्वयं ते; D7 स्वयं ता. K4 शांशित-; D1 सांशित-; D5.6.8 शंसित-. — [c]) Da1 ग्राम्यारण्य-; G1 ग्रामारण्या.

116 [b]) Ś1 K1 उत्क्लेशात्; Da ककुदात्; M2 उत्क्रमात्; M4 उत्स्वेदात्. K2 B2 Dn2 ससृजे; K3-5 V1 सुश्रुवे; Bo.1 शुश्रुवे; B3 D2.3.5.6.8 जायते; D1 सस्रुवे; D4 सुस्रुवा. B1 तयः (for यतः). — [c]) D7 पृतश्च् (for ततश्च्). B2.4 D4 G1.3.4 [ए]व (for [ए]वं). — [d]) D3.5.8 व्याख्याता. K4 च (for सा). D4 महानदा.

117 K8 om. (hapl.) 117[abcde]. — [a]) D7 महानिष्का; D8 ददौ निष्ठान्; T1 G1.3 M3 [S]ददा(G1 °द्)स्विष्कान्; M4 ददौ निष्कं. — [b]) K1 M2 प्रततो; V1 प्रसृते; Da1 प्रनते; D7 प्रददौ; T G1.3.4 M4 प्रयतो; G2 प्रथमो; M1.3 प्रयते (for प्रतते). Da1 Dn D7 T2 M1.3 नृप. — [c]) B1 सत्यं (for the first तुभ्यं). K5 D4 निष्क इति; D7 इती तुभ्यं; T2 इति यदा; G3 तुभ्यमिति (for निष्कमिति). K2 Dn D6 तुभ्यं निष्कं तुभ्यं निष्कम्. — [d]) K2 Dn D6 इति क्रोशंति; V1 B D1-3.5 S यदा(T2 तदा-; M2 यथा)क्रोशंति; Da तत्राक्रोशंत; D4 यत्राक्रोशंत; D7 यत्रोत्क्रोशंति (for यत्राक्रोशन्ति). D1 G1 द्विजः. — [f]) K1.4 B2 D1 T1 स प्रपद्यते; K2.3.5 Bo.1.5 Dn D8 संप्रपद्यते; V1 Da समपद्यत; T2 च प्रपद्यते; G प्रतिपद्यते.

118 [ab]) M2 तथा (for च यत्). D7 अन्वाहार्यप्रकरणं द्रव्यप्रकरणं च यत्; T2 अन्वाहार्यो पुरो भांडं कांचनं च बभूव यत्. — [c]) K1 Da घंटाः; D7 यस्य (for घटाः). K3.5 Bo-3.5 Dn D2-8 S पाश्यः (M2 °श्याः); V1 पात्रे; B4 पश्यः; Da पात्र- (for स्थाल्यः). V1 B Da Dn D2.3.5-8 S क(V1 T2 ब)टाहाश्च. D1 पात्राण्यनेकरूपाणि. — [d]) K1 corrupt; K2.4 पात्र्याश्च; K3 V1 B D S स्थाल्यश्च; K5 स्थाल्याश्च. Ś1 पिठिरा अपि; K3.5 D4 विविधा अपि; V1 B Da Dn D2.3.5-8 S पिठराणि च; D1 पिठराणिति. — [e]) K2 ततः; K3.5 V1 B D (except D1) S नासीत् (for न तत्). — [f]) Da1 °देवश्च. Ś1 (by corr.) धर्मतः.

119 [b]) K2-4 B2 Da1 D4 से; Da2 यो (for यां). Ś1 K2.4 V1 B Da Dn D1-3.5-8 T G M1.3 अवसन्;

तत्र स्म सूदाः क्रोशन्ति सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।
सूपभूयिष्ठमश्नीध्वं नाद्य मांसं यथा पुरा ॥ १२०
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १२१
[15] सगरं च महात्मानं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
ऐक्ष्वाकं पुरुषव्याघ्रमतिमानुषविक्रमम् ॥ १२२
षष्टिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तं पृष्ठतोऽन्वयुः ।
नक्षत्रराजं वर्षान्ते व्यभ्रे ज्योतिर्गणा इव ॥ १२३
एकच्छत्रा मही यस्य प्रणता ह्यभवत्पुरा ।
योऽश्वमेधसहस्रेण तर्पयामास देवताः ॥ १२४
यः प्रादात्काञ्चनस्तम्भं प्रासादं सर्वकाञ्चनम् ।
पूर्णं पद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसंकुलम् ॥ १२५
द्विजातिभ्योऽनुरूपेभ्यः कामानुच्चावचांस्तथा ।
यस्यादेशेन तद्वित्तं व्यभजन्त द्विजातयः ॥ १२६
खानयामास यः कोपात्पृथिवीं सागराङ्किताम् ।
यस्य नाम्ना समुद्रश्च सागरत्वमुपागतः ॥ १२७
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १२८

C. 12. 1028
B. 12. 29. 136
K. 12. 28. 136

K1 अवसं; D4 अवसान्; M4 अतिथिर् (for अवसद् as in K3.5 M3). — In K1, 119^{cd} is written and cancelled. — e) K3 अलभेत; K4 आलभंत; V1 D2.3.5.8 अलभ्यंत; Da अलभ्यत; D1 अलभ्यतु; D4 अलभंत; D7 अलभ्यंते; T G आलभ्यंते. D7 T G तदा (for शतं). — d) T G1.3.4 [ए]क- (for च). B1 D4 M2 विंशति. D7 सहस्रा ह्येकविंशति.

120 a) Bo यत्र (for तत्र). B2 सूदाश्च (for स्म सूदाः). — c) K2–5 B1 D8 सूपं (for सूप-). D7 आनीतं; D8 अश्निर्ध्वं; T G अश्नीत. Da सूपभूयिष्ठभोक्तव्यं. — d) K1 भोज्यं (for मांसं). D7 S (except M2) यथापुरं.

121 T1 G om. 121^{bc}. — e) D7 पुण्यकृतस् (for °तरश्). D2.7 T2 तुभ्यं (for चैव).

122 D7 om. (hapl.) 122–136. — a) K5 महाबाहुं (for °त्मानं). — b) V1 Bo.4 Da2 T G2.4 M1–3 संजय शुश्रुम (B4 Da2 T G4 °मः); Da1 G1.3 सैंजय शुश्रुमः. — c) K5 Bo.2–5 Dn1 G1 ऐक्ष्वाकुं; V1 B1 Dn2 D2.3.5.6 M इक्ष्वाकुं; Da D8 इक्ष्वाकु-; D1 चेक्ष्वाकं; D4 एक्ष्वाकं. — d) T1 G1.3.4 -विग्रहं (for -विक्रमम्). Ś1 K1 अतिमानातिविभ्रमम्.

123 D7 om. 123 (cf. v.l. 122). 123^{ab} = (var.) Rām. 1. 5. 2^{cd}. — a) K5 B1 D1.8 षष्टि-; V1 Dn2 षष्ठि-; B3 Da1 D5 षष्टिं. B5 शत- (for पुत्र-). Ś1 K1 -सहस्राणां. — b) D6 यांतिम्; D8 यातम् (for यान्तं). V1 Bo.1.3–5 Da Dn D2.3.5.6.8 अनुज-(Bo °य)ग्मिरे; B2 S पर्यवारयन् (for पृष्ठतोऽन्वयुः). — c) D1 °राज-; D6 °नाथं; G1 °राजा. — d) T1 G व्यभ्रं.

124 D7 om. 124 (cf. v.l. 122). — b) K2.3.5 V1 Bo.3–5 Da Dn D2.3.5.6 T1 G3.4 प्रतापादभ°; B2 D8 T2 G1 M प्रभावादभ°; G2 प्रसादादभ°. — For 124^{c}–125^{b}, cf. AB. 8. 22. — c) B2 D1 S सोश्वमेध- (D1 °धे); Da साश्वमेध-; D4 याश्वमेध-. Da1 -सहस्राणि (for °स्रेण). — d) T G वै सुरान् (for देवताः).

125 D7 om. 125 (cf. v.l. 122). — a) B1 प्रादाद्यः (by transp.); D1 याः प्रादाः. K2.3.5 V1 B Da Dn D2–6.8 S कनक-; K4 D1 कांचनं. D1 स्तंभे. 125^{ab} = 12. 44. 12^{cd}. — b) Da G2 प्रसादं. — K3 om. 125^{c}–126^{b}. D2 om. from 125^{c} up to यः (in 127^{a}). — c) D1 T G2–4 पूर्ण-; D4 फुल्ल- (for पूर्णं). Da पद्मोपलाक्षीणां; T G -पद्मदलाकीर्णं. — d) B4 शयनमुत्तमं (marg. °नसंगतं).

126 D2.7 om. 126 (cf. v.l. 125, 122); K3 om. 126^{ab} (cf. v. 125). — a) Da1 S (except G2) [ऽ]भिरूपेभ्यः; Da2 [ऽ]निरू°; Dn2 [ऽ]नुरूपस्य. — b) K5 V1 B Da Dn D3–6.8 S च विविधान् (G4 च विषयान्) (for उच्चावचांस्). K2.4 V1 B Da Dn D3–6.8 S बहून् (for तथा). — c) D1 यस्य देशेन. B2 Da T1 G1.3.4 M1 यद् (for तद्). — d) K2.4 व्यभजंति.

127 D7 om. 127 (cf. v.l. 122). D2 om. up to यः (cf. v.l. 125). — a) D1.8 खनयामास. S क्रोधात् (for कोपात्). — b) K5 Da2 सागरांबरां; Da1 °रांबरं; D4 °रांतिकां; D6 °राकरां; D8 °रांकिकं (for °राङ्किताम्). — c) Da यश्च (for यस्य). K4 नामा. K4 D2 समुद्रस्य; D1 °द्रोपि. — d) B2 उपेयिवान्; D1 अवाप्तवान्; D4 उमागतः; G1 उपागतं; M2 उपागमत्.

128 D7 om. 128 (cf. v.l. 122). Ś1 K1 om.

C. 12. 1030
B. 12. 29. 137
K. 12. 28. 137

[16] राजानं च पृथुं वैन्यं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यमभ्यषिञ्चन्संभूय महारण्ये महर्षयः ॥ १२९
प्रथयिष्यति वै लोकान्पृथुरित्येव शब्दितः ।
क्षताच्च नस्त्रायतीति स तस्मात्क्षत्रियः स्मृतः ॥ १३०
पृथुं वैन्यं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मेति यदब्रुवन्
ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥ १३१
अकृष्टपच्या पृथिवी पुटके पुटके मधु ।
सर्वा द्रोणदुघा गावो वैन्यस्यासन्प्रशासतः ॥ १३२
अरोगाः सर्वसिद्धार्था मनुष्या अकुतोभयाः ।
यथाभिकाममवसन्क्षेत्रेषु च गृहेषु च ॥ १३३
आपः संस्तम्भिरे यस्य समुद्रस्य यियासतः ।
सरितश्चानुदीर्यन्त ध्वजसङ्गश्च नाभवत् ॥ १३४
हैरण्यांस्त्रिनलोत्सेधान्पर्वतानेकविंशतिम् ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ राजा योऽश्वमेधे महामखे ॥ १३५
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १३६
किं वै तूष्णीं ध्यायसि सृञ्जय त्वं
न मे राजन्वाचमिमां शृणोषि ।

128^{bcd}; T_1 G om. 128^{bc}. T_2 partly damaged.

129 With 129–136, cf. B. 7. 69. 1–32. D_7 om. 129 (cf. v. l. 122). — ^{a}) K_1 वैनं; K_3 Da $D_{2.3}$ (marg.; also as in text).$_5$ वैण्यं. — ^{b}) $B_{1.3-5}$ Dn_2 S सृं(G_3 सं)जय शुश्रुम (T $G_{1.3.4}$ $M_{1.3}$ °मः). Da_2 सृंजयः; D_4 शृंजय. — B_5 repeats 129^{cd} after 130. After 129, B_5 reads (for the first time) 132^{cd}, repeating it in its proper place.

130 D_7 om. 130 (cf. v. l. 122). D_1 reads 130^{ab} twice. — ^{a}) K_4 प्रथयित्वा इमान्; Dn_2 °यिष्यंति वै; D_1 (second time) बृहता कुरुते. — ^{b}) Da M_2 विश्रुतः; D_1 (second time) शब्दिभिः (for शब्दितः). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 क्षताश्च नस्; V_1 $B_{1.3}$ Dn D_6 G_2 क्षताद्यो वै; $B_{0.4.5}$ $D_{2.3.5.8}$ क्षतात्त्रो वै; B_2 Da क्षतात्स नस्. B_2 D_4 T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.3.4}$ त्रास्यतीति. — ^{d}) K_5 D_4 ततोसौ; B_2 तेन वै स (hypermetric); Da तेन वै; S ततो हि (M_2 ततोति-) (for स तस्मात्). — After 130, B_5 repeats 129^{cd}.

131 D_7 om. 131 (cf. v. l. 122). — ^{a}) K_4 $D_{4.8}$ पृथु-. Da $D_{5.8}$ वैण्यं; D_4 -वेण्यं. G_2 प्रजां. — ^{b}) K_1 रक्तः स्मेति; T G रक्षस्वेति. V_1 यदाब्रवन्. K_3 रक्ताः स्म इति चाब्रुवन्. — ^{c}) Da_1 D_1 राज्येति. — ^{d}) Da_2 भजातयः (for अजायत).

132 D_7 om. 132 (cf. v. l. 122). B_5 reads 132^{cd} (for the first time) after 129. 132^a = 12. 70. 12^a. — ^{c}) M_2 द्रोणदुहा. — ^{d}) B_5 (second time) D_8 वैण्यस्य.

133 D_7 om. 133 (cf. v. l. 122). G_3 om. (hapl.) 133^a–134^b. — ^{a}) D_1 आरोगाः; D_4 अरागाः; M_2 आरोग्याः. D_1 सर्वसीतायां. — ^{b}) K_1 सर्वाक्षा; Da मानुषा. B_0 त्वकुतो°; B_2 Da D_2 ह्यकुतो°. — ^{c}) $Ś_1$ यथातिकामम्; K_3 D_4 यथारम°; T $G_{1.2.4}$ तथा नि°; M यथा नि°.

134 D_7 om. 134 (cf. v. l. 122). G_3 om. 134^{ab} (cf. v. l. 133). — ^{a}) Da_1 अपः. $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn D_{2-5} S (G_3 om.) तस्तंभिरे; D_6 तु स्तंभिरे. $B_{1-3.5}$ Da Dn $D_{2.3.5.8}$ T $G_{1.2.4}$ चास्य; $M_{1.3.4}$ तस्य. D_8 आपस्यस्तंभिरे चास्य (sic). — ^{b}) K_1 यियामतः (sic). K_{2-5} V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ S (G_3 om.) समुद्रमभियास्यतः. — ^{c}) K_{3-5} Dn $D_{1.4.6.8}$ चान्वदीर्यंत; B_2 चानुकी°; Da_1 चात्वकी°; Da_2 चावकी°. S शैलाश्चापाश्च($M_{1.3.4}$ °श्चैवान्व-; M_2 °श्चैवाव)दीर्यंत ($M_{1.3}$ °कीर्यंत). — ^{d}) $K_{3.5}$ V_1 B D (D_7 om.) T_1 G_{2-4} ध्वजभंगश्च; G_1 ध्वजभंगाश्च; $M_{1.3}$ ध्वजं संगश्च. Da_2 नाभवतः; G_1 °वन्. $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ ध्वजसंघो (K_1 °गो) महानभूत्.

135 D_7 om. 135 (cf. v. l. 122). — ^{a}) Da हैरण्यंस्. K_1 V_1 S (G_3 before corr. as in text) त्रि- ($G_{1.2}$ त्रीन्)नरोत्सेधान्; $K_{3.5}$ D_4 योजनोत्सेधान्; D_1 corrupt. — ^{b}) K_2 B_0 °विंशतिः; Da D_8 °विंशति; $G_{1.3.4}$ °विंशतीन्. — ^{d}) K_1 योश्वमेध-; Da सोश्वमेधे. T_2 महाक्रतौ.

136 D_7 om. 136 (cf. v. l. 122). T_1 G om. 136^{bc}. — ^{d}) D_1 मां (for मा).

137 ^{a}) K_2 Dn वा (for वै). T_1 G राजन् (for तूष्णीं). K_4 transp. ध्यायसि and सृञ्जय. $K_{3.5}$ D_4 तिष्ठसि; V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S ध्यायसे. Da_2 D_7 संजयस्. — ^{b}) G वै (for मे). T_1 G तूष्णीं (for राजन्). B_3 श्रृणोसि; D_7 श्रृणुष्व. — ^{e}) K_1 वै (for चेन्). K_4 मोघं. K_1 Da विप्रलंभं; K_4 °लुप्तं; K_5

न चेन्मोघं विप्रलप्तं मयेदं
　पथ्यं मुमूर्षोरिव सम्यगुक्तम् ॥ १३७
　　सृञ्जय उवाच ।
शृणोमि ते नारद वाचमेतां
　विचित्रार्थां स्रजमिव पुण्यगन्धाम् ।
राजर्षीणां पुण्यकृतां महात्मनां
　कीर्त्या युक्तां शोकनिर्णाशनार्थम् ॥ १३८
न ते मोघं विप्रलप्तं महर्षे
　दृष्ट्वैव त्वां नारदाहं विशोकः ।
शुश्रूषे ते वचनं ब्रह्मवादि-
　न्न ते तृप्याम्यमृतस्येव पानात् ॥ १३९
अमोघदर्शिन्मम चेत्प्रसादं
　सुताघदग्धस्य विभो प्रकुर्याः ।
मृतस्य संजीवनमद्य मे स्या-
　त्तव प्रसादात्सुतसंगमश्च ॥ १४०
　　नारद उवाच ।
यस्ते पुत्रो दयितोऽयं वियातः
　स्वर्णष्ठीवी यमदात्पर्वतस्ते ।
पुनस्ते तं पुत्रमहं ददामि
　हिरण्यनाभं वर्षसहस्रिणं च ॥ १४१　C. 12. 1042 B. 12. 29. 149 K. 12. 26. 149

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

°लब्ध; B1 विपुलोक्तं; D6.7 T G2.4 विप्रलब्धं; G1.3 °लुब्धं (for विप्रलप्तं). K2.3.5 Dn1 D6 ममेदं; Da प्रनष्टं येदं. — d) K3 सुप्रयुक्तं; Dn1 संप्रयुक्तं; Dn2 M4 सम्यगुप्तं; T2 सत्यमुक्तं. — After 137, Ś1 K1 D1 ins. (erroneously) the colophon, repeating it after st. 141.

138 D3 om. the ref.; Da संजयः. — a) Da शृणोषि; G1 °ति. K3.5 Da Dn1 D3 एनां (for एतां). — c) B2 पुण्यवतां. — d) T2 प्रीत्या (for कीर्त्या). Ś1 K1 युक्तं; K2-5 V1 Bo.1.3-5 Dn2 D2.3.5-8 S युक्तानां; B2 Da युतानां; Dn1 युतां (for युक्तां). Ś1 °निर्नाशयुक्तं; K1-4 V1 B2 Dn1 D2.8 T1 G1.2.4 °निर्नाशनार्थां (K1 °र्थेत्; V1 B2 D2 G4 °र्थं); K5 Bo D6 °विनाशनार्थं; B1 Dn2 D4 T2 G3 °निर्णाशनार्थां; Da °विनोदनार्थं; D1 °निर्नाशहेतुं; M1.3 °दीर्णाशनार्थं; M2 °विनाशनार्थां; M4 °निर्नशनार्थं (for °निर्णाशनार्थम्).

139 a) G2 तन्मे; M1 न तो. K4 विप्रलुप्तं; K5 Da D3 विप्रलंभं; B1 विपुलं तपो; D6.7 T G विप्रलब्धं (G1 °लुब्धं). G1 महर्षेर्. — b) K3 V1 B Dn D2.3.5.6.8 [अ]हं; K4 Da2 तां (for त्वां). K1.3 V1 B Dn D2.3.5.6.8 नारद त्वां विशोकः; K1 (marg.) नारदहं वि°; Da °दोहं वि°; T G नारद (G1 °दा-) वीतशोकः. D7 दृष्ट्वैषस्त्वा नानरवीतशोकं (sic). — c) K5 शुश्रूषवे; D1.7 °षते. D1 वचनी. Bo.4 सत्यवादिन्; D1 M1 ब्रह्मवादी. — d) Da1 तृप्याम् (for तृप्यामि).

140 a) D1 corrupt; D7 °दर्शी; D1 °दर्श (for °दर्शिन्). D1 प्रसादे; T2 प्रसन्न (for प्रसादं). — b) K1 B1.5 Da1 सुताप-; K2.3.5 V1 Bo-3 Dn D2-6.8 G2 संताप-; B4 (marg.) Da2 D7 T G3.4 M2.4 सुताय; G1 सुदाय-; M1.3 पुत्राधि- (for सुताघ-). T2 देहस्य (for -दग्धस्य). Bo.4 प्रभो; Dn2 D4.7 T1 G1.3.4 M1.3 विभोः. D7 प्रतप्य; T2 प्रकुर्यात्. — c) All MSS. (except Ś1 K1 D1) सुतस्य (for मृतस्य). — d) B1 °संगमं च; D7 T G -संगमाप्नुयां (T2 G1.2 °यात्).

141 D8 G3 om. the ref. — a) K3 D4.7 S श- (T2 न)यितोयं; K5 प्रसितोयं; V1 B Da Dn D2.6 गमितोयं (B2 °तो वै); D1 नयतोयं; D8 [ऽ]यं गमितो. K1 विषात; K2.3 M2 विघातः; K4.5 B Da Dn D2.5.8 विजातः (B1 विजज्ञे); V1 विजाते; D7 विशातः; T1 G विशोकः; T2 विशांतः (for वियातः). D3.6 यस्ते (D6 यस्य) पुत्रोयं गमितो यो विजातः. — b) B2 स्वंतु- (sic); D1 सवर्ण- (for स्वर्ण-). Ś1 K1.4 D1 च (for ते). — c) Ś1 K1 पुत्रं (for पुनस्). K2.4 Dn D2.8 तु ते; K3 तेन्यं; K5 B5 Da1 तेहं; B2 Da2 D7 S तं ते (G3 ततो); D4 तेभ्यं (for ते तं). V1 Bo.2.3 Da1 D2.3.5.6 T1 G4 M ददानि (M2 °सि); B4 damaged; Da2 ददाति. D1 पुत्र ते पुत्रहं ददासि

C. 12. 1043
B 12. 30. 1
K. 12. 29. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

स कथं काञ्चनष्ठीवी सृञ्जयस्य सुतोऽभवत् ।
पर्वतेन किमर्थं च दत्तः केन ममार च ॥ १
यदा वर्षसहस्रायुस्तदा भवति मानवः ।
कथमप्राप्तकौमारः सृञ्जयस्य सुतो मृतः ॥ २
उताहो नाममात्रं वै सुवर्णष्ठीविनोऽभवत् ।
तथ्यं वा काञ्चनष्ठीवीत्येतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३

वासुदेव उवाच ।

अत्र ते कथयिष्यामि यथा वृत्तं जनेश्वर ।
नारदः पर्वतश्चैव प्रागृषी लोकपूजितौ ॥ ४
मातुलो भागिनेयश्च देवलोकादिहागतौ ।
विहर्तुकामौ संप्रीत्या मानुष्येषु पुरा प्रभू ॥ ५
हविःपवित्रभोज्येन देवभोज्येन चैव ह ।
नारदो मातुलश्चैव भागिनेयश्च पर्वतः ॥ ६
तावुभौ तपसोपेताववनीतलचारिणौ ।
भुञ्जानौ मानुषान्भोगान्यथावत्पर्यधावताम् ॥ ७
प्रीतिमन्तौ मुदा युक्तौ समयं तत्र चक्रतुः ।
यो भवेद्धृदि संकल्पः शुभो वा यदि वाशुभः ।

(sic). —[d]) Dn_2 $D_{2.3.5,6.8}$ हिरण्यगर्भ·. K_3 पुत्र·; D_4 पुत्रं (for वर्ष·). D_7 ·सहस्राणि च.

Colophon om. in V_1. —*Sub-parvan:* N (except D_8) T $G_{1.2}$ M राजधर्म. —*Adhy. name:* $K_{2.4}$ सृंजयोपाख्यानं; K_3 D_4 षोडशराजक; $B_{0.2-5}$ Da Dn_1 D_6 T_1 G_{2-4} षोडशराजकोपाख्यानं; Dn_2 षोडशराजकीयोपाख्यानं; $D_{2.3.5}$ G_1 M_2 षोडशराजोपाख्यानं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 $B_{1.4}$ Da_1 Dn D_7 S 29 (as in text); D_8 28.

30

1 D_8 om. the ref. —[b]) M [आ]त्मजो (for सुतो). —[c]) D_1 पंचं (sic) (for पर्व°). K_2 Dn_1 D_2 वा; T_2 तु (for च). —[d]) D_7 G_3 दत्तं (for दत्तः). V_1 B D (except $D_{1.4.7}$) तेन; G_3 एको (for केन). Bo ममाचर (for ममार च).

2 [a]) G यतो (for यदा). —[c]) Da अप्राप्य (for °प्त-). —[d]) Da_2 संजयस्य.

3 [a]) K_5 D_4 ·मात्रं तु; V_1 $B_{1.4}$ वै मात्रं; Da D_7 ·मात्रं तत्; S ·मात्रं च. —[b]) Dn_2 सुवर्णष्ठीविणो; G_1 °तो; $M_{1.3}$ °ता. T_2 G_3 भवेत् (for ऽभवत्). —[c]) K_3 D_4 सत्यं; K_5 V_1 $B_{2.3}$ (marg. as in text).$_5$ Dn $D_{2.3.5-8}$ कथं (for तथ्यं). D_8 कांचनं पृथ्वी. —[d]) Dn_2 ह्येतद्; T_1 G एतद् (for [इ]त्येतद्). D_1 वेदितं.

4 D_8 om. the ref.; K_2 श्रीवासुदेवः; K_5 $D_{3.5}$ श्रीकृष्णः; V_1 श्रीकृष्ण उवाच; D_7 श्रीव्यासः; T G श्रीभगवान् (for वासुदेव उवाच). —[a]) K_3 V_1 B Da D_{2-8} S (except G_2) वर्तयिष्यामि; K_5 Dn वर्ण° (for कथ°). —[b]) $K_{3.5}$ $B_{0.4.5}$ $D_{4.6.7}$ T G नरेश्वर; B_2 Da महीपते (for जनेश्वर). —[d]) K_{2-5} V_1 B Da Dn D_{3-7} S द्वावृषी; $D_{2.8}$ महर्षी (for प्रागृषी). K_4 देव· (for लोक·). V_1 B Da Dn_2 $D_{2.3.5.6.8}$ ·संम(D_6 °मि)तौ; Dn_1 ·सत्तमौ; D_7 S ·विश्रुतौ (for ·पूजितौ).

5 [a]) Da_1 भागिनेयस्य; D_1 भागिनीयश्च. —[c]) K_1 विहंतुकामौ. D_6 सुप्रीत्या. —[d]) K V_1 B Da Dn $D_{1-6.8}$ T_2 G_2 M मानुषेषु; D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ मनुष्येषु. G_1 पुनः (for पुरा). K_1 D_1 प्रभु; K_3 T_2 प्रभो; V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ विभो; D_7 G_1 प्रभुः (for प्रभू).

6 [a]) M_4 ·पवित्रेणाज्येन. —[b]) D_8 lacuna (for देवभोज्येन). T_1 $G_{3.4}$ दैव· (for देव·). Da ·लोकेन (for ·भोज्येन). $Ś_1$ K_{1-4} Dn D_1 T G हि (for ह). —[cd]) $D_{1-3.5.8}$ मातुलो नारदः (by transp.). $K_{3.5}$ V_1 B (B_4 damaged) Da $D_{3.4.6-8}$ T_1 G M तत्र (for चैव). $B_{0.1.3.5}$ $D_{6.7}$ T_1 G $M_{3.4}$ तु (for the second च). T_2 मातुलो भागिनेयश्च नारदः पर्वतस्तथा.

7 [a]) K_4 तापसौपेतो (sic). —[b]) K_1 धरनी· (for अवनी·). —[c]) $Ś_1$ मानुष्यान्. M_4 भोग्यान् (for भोगान्). —[d]) D_4 पर्यधावंती (sic).

अन्योन्यस्य स आख्येयो मृषा शापोऽन्यथा भवेत् ८
तौ तथेति प्रतिज्ञाय महर्षी लोकपूजितौ ।
सृञ्जयं श्वैत्यमभ्येत्य राजानमिदमूचतुः ॥ ९
आवां भवति वत्स्यावः कंचित्कालं हिताय ते ।
यथावत्पृथिवीपाल आवयोः प्रगुणीभव ।
तथेति कृत्वा तौ राजा सत्कृत्योपचचार ह ॥ १०
ततः कदाचित्तौ राजा महात्मानौ तथागतौ ।
अब्रवीत्परमप्रीतः सुतेयं वरवर्णिनी ॥ ११
एकैव मम कन्यैषा युवां परिचरिष्यति ।
दर्शनीयानवद्याङ्गी शीलवृत्तसमन्विता ।
सुकुमारी कुमारी च पद्मकिञ्जल्कसंनिभा ॥ १२
परमं सौम्य इत्युक्तस्ताभ्यां राजा शशास ताम् ।
कन्ये विप्रावुपचर देववत्पितृवच्च ह ॥ १३
सा तु कन्या तथेत्युक्त्वा पितरं धर्मचारिणी ।
यथानिर्देशं राज्ञस्तौ सत्कृत्योपचचार ह ॥ १४
तस्यास्तथोपचारेण रूपेणाप्रतिमेन च ।
नारदं हृच्छयस्तूर्णं सहसैवान्वपद्यत ॥ १५
ववृधे च ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः ।

C. 12. 1059
B. 12. 30. 17
K. 12. 29. 17

8 a) Da प्रीतियुक्तौ; Dn2 D4 °मंतो (for °मन्तौ). — b) K3.5 V1 B Dn D2–8 S चैव (B2 चापि) (for तत्र). —$8^{cd}=19^{cd}$. — c) B5 Dn1 वृद्धि- (for हृदि). — d) G1 [अ]शुभं. — D7 om. (hapl.) 8^{e}–19^{d}. — e) B4 Dn च (for स). — f) K4 नृप (for मृषा).

9 D7 om. 9 (cf. v. l. 8). — b) S देवर्षी (for महर्षी). D2.3.5.8 -संमतौ (for -पूजितौ). — c) Ś1 (marg.) Da शैब्यम्; K2.4 B1–3 Dn D2.3.5.6.8 M4 चैत्यम् (for श्वैत्यम्). M1.8 अभ्येत्य (for अभ्येत्य). K3.5 D4 त(D4 य)दा संजयमभ्येत्य; V1 संजयं तौ समभ्येत्य.

10 D7 om. 10 (cf. v. l. 8). — a) Ś1 (m as in text) K1 D1 आवां भुवि निवत्स्यामः. — b) V1 D1.4 G1 किंचित्-. G1 (before corr.) विधाय (for हिताय). — d) B2 आवयोः प्रादिशाश्रयं. Ca प्रगुणीभव (as in text). — e) B2 Da [इ]त्युक्त्वा तु (Da च) (for [इ]ति कृत्वा). V1 B1.3 Dn D2.3.5.6.8 राजा तौ (by transp.).

11 D7 om. 11 (cf. v. l. 8). — a) B2 Da कदाचित्तौ मुनी राजा. — b) B2 Da सुखासीनौ (for महात्मानौ). K2.4 सभागतौ; V1 Bo.1.3.5 Dn D2.3.5.6.8 तपोधनौ; B4 तपस्विनौ (for तथागतौ). — d) Ś1 K1 सुतेति (for सुतेयं). S देवरूपिणी (for वरवर्णिनी).

12 D7 om. 12 (cf. v. l. 8). — a) Ś1 K1 Bo D1 एकैकं (for एकैव). K4 कल्पैषा (for कन्यैषा). — d) B4 damaged. Da शीले (for शील-). Bo.3 -वृत्ति- (for -वृत्त-). K2.4 -समायुता; K3.5 V1 B (B4 damaged) Da Dn D2–6.8 -समाहिता (for -समन्विता). — e) K5 D4 कुमारी सुकुमारी (by transp.). ❀ Ca: सुकुमारीति नाम्ना । ❀ — f) K2–5 V1 B1 Dn M1.3.4 -सुप्रभा; Da D2–6.8 M2 -सप्रभा (for -संनिभा).

13 D7 om. 13 (cf. v. l. 8). — a) K5 परमो. K V1 Bo.1.3–5 D (D7 om.) G2 सौम्यम्. K2–5 Dn D8 G2 इत्युक्तं (K4 °क्त; G2 °क्त्वा). B2 इत्युक्त्वा तौ सुतामाह; T G1.3.4 परं सौम्येयमित्युक्त्वा. — b) K1 शशीसमः (for शशास ताम्). Ś1 सः (for ताम्). B2 सुकुमारीं महीपतिः. — c) V1 Bo.3.4 कन्यां; B1 Da कन्या (sic). D1.2 विप्राम् (for विप्राव्). K4 परिचर; Bo.4 Da उपचरेद् (Da °रे) (for °चर). B2 उपचर्याविमौ भद्रे. — d) Ś1 K1.4 D1 देवर्षी (for देववत्). D2.3.5 पितृवद्देववत् (by transp.). G3 प्रियवत् (for पितृ°). K2.4 त्वमू; B2 उभौ (for च ह). — After 13, Da (erroneously) repeats portions of B2 variants for 13^{a}, 13^{c} with 12^{c}, 13^{d} to make up a stanza, mostly repetitious.

14 D7 om. 14 (cf. v. l. 8). — a) K5 D1 च (for तु). Bo कन्या च. D2.3.5.8 कन्या तु (by transp.). K1 तथोत्युक्तः (sic) (for तथेत्युक्त्वा). — b) K5 B5 (m as in text) धर्मचारिणं; B4 कर्मचारिणी (for धर्म°). — c) G1.2 यथानिदेशे. — d) K1 संस्कृत्य (for सत्कृत्य). B2 सा (for ह). K4 सत्याद्युपचचार ह; Da1 मुनिपरीच° (sic); Da2 मुनि**चचार सा.

15 D7 om. 15 (cf. v. l. 8). — a) K2.3.5 V1 Bo.1.3–5 Dn D2.3.5.6.8 S तेन (for तथा). B2 Da भक्त्यो(B2 °क्त्या)पहारसंलापै. — c) K1 नारदे. Da हृच्छयात्; T1 G1.3.4 प्रश्रयस् (for हृच्छ°). — d) K1 [अ]ण्व(marg. °नु)पद्यत; K3 Dn1 T2 [अ]भ्य°; B2 damaged.

C. 12. 1060
B. 12. 30. 18
K. 12. 29. 17

यथा शुक्लस्य पक्षस्य प्रवृत्तावुडुराट्छनैः ॥ १६
न च तं भागिनेयाय पर्वताय महात्मने ।
शशंस मन्मथं तीव्रं व्रीडमानः स धर्मवित् ॥ १७
तपसा चेङ्गितेनाथ पर्वतोऽथ बुबोध तत् ।
कामार्तं नारदं क्रुद्धः शशापैनं ततो भृशम् ॥ १८
कृत्वा समयमव्यग्रो भवान्वै सहितो मया ।
यो भवेद्धृदि संकल्पः शुभो वा यदि वाशुभः ॥ १९
अन्योन्यस्य स आख्येय इति तद्वै मृषा कृतम् ।
भवता वचनं ब्रह्मंस्तस्मादेतद्वदाम्यहम् ॥ २०
न हि कामं प्रवर्तन्तं भवानाचष्ट मे पुरा ।
सुकुमार्यां कुमार्यां ते तस्मादेष शपाम्यहम् ॥ २१
ब्रह्मवादी गुरुर्यस्मात्तपस्वी ब्राह्मणश्च सन् ।
अकार्षीः समयभ्रंशमावाभ्यां यः कृतो मिथः ॥ २२
शप्स्ये तस्मात्सुसंक्रुद्धो भवन्तं तं निबोध मे ।
सुकुमारी च ते भार्या भविष्यति न संशयः ॥ २३
वानरं चैव कन्या त्वां विवाहात्प्रभृति प्रभो ।

---

16 D7 om. 16 (cf. v. l. 8). —a) Da1 विवृद्धे (for चवृधे). K2.3.5 V1 B Da Dn D2–6.8 S हि (for च). D6 मनस्; T G सदा; M1.3 तथा; M2.4 तदा (for ततस्). —c) B1 Da1 शुक्रस्य (for शुक्लस्य). —d) K3 प्रवृद्धान्; K4 D1 °त्तान्; K5 D4 °द्धाव्; V1 प्रवृद्धश्. K1 उत्तराः (sic); V1 B Dn D2.3.5.6.8 चंद्रमाः (for उडुराट्).

17 D7 om. 17 (cf. v. l. 8). —a) T G M2 तद् (for तं). —c) G1 शशंसीं (sic) (for शशंस). K3 मनथं; Dn हृच्छयं; G1 मथयंस् (for मन्मथं). —d) S व्रीळमानः (for व्रीड°).

18 D7 om. 18 (cf. v. l. 8). —a) B2 Da तपोभिर् (for तपसा). K2 G1 वा; B2 Da lacuna (for च). K3.5 V1 B D (except D1; D7 om.) G2 M इंगितैश्चैव; T G1.3.4 इंगितं चैव. —b) K1.3.5 B D (D7 om.) तं; T G ह (for तत्). —c) K1 कामांधं. K4 दृष्ट्वा; Da शुद्धः (for क्रुद्धः). —d) B1 तपो; Da तदा; S अथो (M2 अतो) (for ततो). K3 नृपः; D4 नृप (for भृशम्).

19 D7 om. 19 (cf. v. l. 8). —a) K1 छित्वा (sic) (for कृत्वा). V1 Da अव्यग्रं; B1 अव्यग्र. —19cd = 8cd. —c) B1 बुद्धि; B4 damaged (for हृदि).

20 a) = 8a. D4 अन्योन्यतः. Dn2 च; D7 सम्°; T1 G1.3.4 तद् (for स). T1 G आख्येयम्. —b) D1 तं (for तद्). T2 वा (for वै). D8 मृषायतं (for मृषा कृतम्). G1 कृतिं (for कृतम्). —c) D1 M1.4 (*inf. lin.*) भवतां; G1.2 °तो; M4 महतां (for भवता). Da ब्रह्म (for ब्रह्मंस्). —d) K1 एत; K3 V1 B0.2–5 Dn S एष; K5 B1 D2.6.7 एव; Da एत्वं; D4 एप (sic) (for एतद्). K1.3.5 D4.7 T G व्रजामि; V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 शपामि; M ब्रवीमि (for वदामि).

21 Ś1 K1 om. (hapl.) 21. —a) K3 D4 प्रवर्द्धं- (D4 °र्द्धं)तं; K4 प्रवृत्तातं; K5 प्रवर्धेतं; B4 T1 G2–4 M1.3 प्रवृत्तं तं; B5 (marg.) प्रवृत्तं तु; D1 प्रवर्तंते; M2 प्रवृद्धं तं. —b) K3.5 D4 प्रभो (for पुरा). —c) D7 कुमारांस् (for °र्यां). K2.4 Da D2.3.5.8 च; K5 D4 यस्; B0.3–5 D1 हि; B2 यत् (for ते). —d) K4.5 V1 B Da D1–6.8 G2 M तस्मान् (B2 तेन; Da यस्ते) नैतत्; D7 T G1.3.4 तस्मान्नैष (for °देष). K4.5 V1 B D (except Dn) S क्ष (D4 क्ष)मामि (for शपामि).

22 a) K2 V1 B D (except D1.4) S (except M1.3) -चारी; K4 -चार्ये (for -वादी). —b) K1 (marg.) G1 ब्रह्मणश्. V1 सः; D1 यत् (for सन्). B4 (marg.) Dn2 D2.3.5.6.8 तपस्वी नियतव्रतः. —c) V1 Da Dn1 D8 अकार्षीत्. D2.3.5.7.8 नियम- (for समय-). —d) B2 यत्कृतं (for यः कृतो).

23 a) B4 damaged. K4 तु (for सु-). D7 T1 G M तस्माच्छ(G1 °त्त)प्स्यामि संक्रुद्धो; T2 तच्छप्स्यामि च सं°. —b) Da1 भवितं तं; D7 भगवंतं (for भवन्तं तं). V1 तन् (for तं). —c) D7 T G1.3.4 तु ते; G2 M1–3 कृते (for च ते). —d) D7 भवतीयं; T G भवितेयं (for भविष्यति). M2 दिव्यरूपा भविष्यति.

24 a) D7 S वानरत्वं च (for °रं चैव). K5 B3.4 (marg.) Dn ते रूपं; V1 B2 Da रूपं ते; B0 त्वां कन्या (by transp.); B1 D2.3.5.6–8 S ते कन्या; B4 त्वां रूपं; B5 तां कन्या (sic). —b) G3 विरहात् (for विवा°). —c) K4 V1 B0.3–5 D8 संद्रक्ष्यंते; B1 संद्रक्ष्यंति; D1 संद्रक्ष्यति; D2 संरक्षते; D5.6.8

संद्रक्ष्यन्ति नराश्चान्ये स्वरूपेण विनाकृतम् ॥ २४
स तद्वाक्यं तु विज्ञाय नारदः पर्वतात्तदा ।
अशपत्तमपि क्रोधाद्भागिनेयं स मातुलः ॥ २५
तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ।
युक्तोऽपि धर्मनित्यश्च न स्वर्गवासमाप्स्यसि ॥ २६
तौ तु शप्त्वा भृशं क्रुद्धौ परस्परममर्षणौ ।
प्रतिजग्मतुरन्योन्यं क्रुद्धाविव गजोत्तमौ ॥ २७
पर्वतः पृथिवीं कृत्स्नां विचचार महामुनिः ।
पूज्यमानो यथान्यायं तेजसा स्वेन भारत ॥ २८
अथ तामलभत्कन्यां नारदः सृञ्जयात्मजाम् ।
धर्मेण धर्मप्रवरः सुकुमारीमनिन्दिताम् ॥ २९
सा तु कन्या यथाशापं नारदं तं ददर्श ह ।
पाणिग्रहणमन्त्राणां प्रयोगादेव वानरम् ॥ ३०
सुकुमारी च देवर्षिं वानरप्रतिमाननम् ।
नैवावमन्यत तदा प्रीतिमत्येव चाभवत् ॥ ३१
उपतस्थे च भर्तारं न चान्यं मनसाप्यगात् ।
देवं मुनिं वा यक्षं वा पतित्वे पतिवत्सला ॥ ३२
ततः कदाचिद्भगवान्पर्वतोऽनुससार ह ।
वनं विरहितं किंचित्तत्रापश्यत्स नारदम् ॥ ३३
ततोऽभिवाद्य प्रोवाच नारदं पर्वतस्तदा ।

C. 12. 1077
B. 12. 30. 35
K. 12. 29. 36

संद्रक्ष्यते (for °क्ष्यन्ति). D1 नराच् (for नराश्). B2 Da D7 S द्रक्ष्यंते (G2 °क्ष्यंति; M1.3 °क्ष्यते) मानवाश्चान्ये. —[d]) Bo. 2–5 D2.3.5.8 M [अ]विनाकृतं; Dn विनाशनं (for विनाकृतम्).

25 [a]) D6 एतद्; T2 तत्तद् (for स तद्). V1 च शापं (for तद्वाक्यं). Da [अ]वज्ञाय (for विज्ञाय). —[b]) K2 नारदात्. D7 S पर्वतं (M1 °तान्) नारदस्. K3.4 पर्वतस्; V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 पर्वतं (for °तात्). Ś1 V1 B1 Dn1 D1.7 T2 G2 M1.3 तथा (for तदा). —[c]) B2 Da D7 S शशाप (for अशपत्). B2 समभि-; Da श(Da2 स)मति-; Dn2 D7 T G तमभि- (for तमपि). Dn2 D7 T G1.3.4 क्रुद्धो (for क्रोधाद्). D6 आशपं तमपि क्रोधात्. —[d]) D8 च मातुलः; D7 स मातुलं; D8 G1 समाकुलः.

26 [b]) B4 damaged. Ś1 K1 धनेन (for दमेन). —[c]) M1.3 हि (for ऽपि). K3 D4 ब्रह्मनित्यश्; K4 धर्मनिष्ठश्; B4 Dn नित्यधर्मश्; D1 धर्ममित्यश्; T2 धर्मयुक्तश् (for °नित्यश्). G3 युक्तोपि धर्मं निश्रित्य. —[d]) K4.5 D1.4 स्वर्गं (for स्वर्ग-). K5 D4 एष्यति (for आप्स्यसि). K2.3 V1 Bo.1.3–5 Dn D2.3.5.6.8 न वै स्वर्गमवाप्स्यसि; B2 Da स्वर्गं नावाप्स्यते भवान्; D7 T1 G M स्वर्गे नो (M ना-) वासमाप्स्यसि; T2 स्वर्गे वासं न चा°.

27 [a]) K1.4 Dn2 D1 भृशं क्रुद्धो; Bo.3 m.4.5 D2.3.5.6.8 सुसंक्रुद्धौ; B3 तथान्योन्यं; T2 परं ; M3.4 तौ शप्त्वा भृशसंक्रुद्धौ. —[b]) K1 (before corr. as in text) V1 B2 S अमर्षिणौ; Bo.3 m.4.5 D2.3.5.8 अमर्षितौ. B3 अज्ञातपरमार्थिनौ. — G2 om. 27[cd]. —[d]) B4 मत्ताव् (for क्रुद्धाव्). M2 महागजौ (for गजोत्तमौ).

28 [b]) K3 V1 Bo.1.3–5 Dn D2.3.5.6.8 -मतिः (for -मुनिः). —[c]) Ś1 D1 -न्याय्यं (for -न्यायं).

29 [b]) K3 D1.4 संजयाच्छुभां (D1 °त्सुतां). — V1 reads 29[cd] on marg. —[c]) K2.3.5 V1 B D (except D1) S विप्र- (for धर्म-).

30 [a]) Da1 -न्यायं (for -शापं). —[b]) Da वानरं (for नारदं). —[d]) K5 V1 B Dn D2.3.5.6.8 नियोगाद् (for प्र°). V1 Bo.3–5 Dn D2.3.5.6.8 नारदं (for वानरम्).

31 [a]) B2 Da D7 S तु (for च). —[b]) Da °प्रतिमानिनी (Da2 °ननि). —[c]) K4 मैव (for नैव). Da D1 [अ]वामन्यत; M1.3 [अ]वमन्येत. —[d]) D1 [अ]भवेत्.

32 [a]) K3–5 D4 सुकुमारी (for उपतस्थे). —[b]) D7 T1 G1.3.4 M1.3.4 [अ]गमत् (for [अ]प्यगात्). —[c]) Ś1 K1.4 D1 च (for the first वा).

33 [a]) Ś1 K1 तदा (for ततः). — G2 om. 33[b]–34[a]. —[b]) V1 B (B4 damaged) D (except D1.4) S (G2 om.) [ऽ]नुचचार (for ऽनुससार). —[c]) K3.4 वने (for वनं). D8 M1.3 विरचितं; Ca °हितं (as in text). Ś1 K1.4 कश्चित् (for किंचित्). —[d]) Ś1 नारद (sic); G1 नारदः.

34 G2 om. 34[a] (cf. v. l. 33). —[b]) Da D4 M1.3.4 मातुलं (for नारदं). D7 T1 G पर्वतो नारदं

C. 12. 1078
B. 12. 30. 36
K. 12. 29. 35

भवान्प्रसादं कुरुतां स्वर्गादेशाय मे प्रभो ॥ ३४
तमुवाच ततो दृष्ट्वा पर्वतं नारदस्तदा ।
कृताञ्जलिमुपासीनं दीनं दीनतरः स्वयम् ॥ ३५
त्वयाहं प्रथमं शप्तो वानरस्त्वं भविष्यसि ।
इत्युक्तेन मया पश्चाच्छप्तस्त्वमपि मत्सरात् ।
अद्यप्रभृति वै वासं स्वर्गे नावाप्स्यसीति ह ॥ ३६
तव नैतद्धि सदृशं पुत्रस्थाने हि मे भवान् ।
निवर्तयेतां तौ शापमन्योऽन्येन तदा मुनी ॥ ३७
श्रीसमृद्धं तदा दृष्ट्वा नारदं देवरूपिणम् ।
सुकुमारी प्रदुद्राव परपत्यभिशङ्कया ॥ ३८
तां पर्वतस्ततो दृष्ट्वा प्रद्रवन्तीमनिन्दिताम् ।
अब्रवीत्तव भर्तैष नात्र कार्या विचारणा ॥ ३९
ऋषिः परमधर्मात्मा नारदो भगवान्प्रभुः ।
तवैवाभेद्यहृदयो मा ते भूदत्र संशयः ॥ ४०
सानुनीता बहुविधं पर्वतेन महात्मना ।
शापदोषं च तं भर्तुः श्रुत्वा स्वां प्रकृतिं गता ।

(by transp.). Ś1 K1.4 D7 तथा (for तदा). T2 पर्वतो मातुलं तदा. — c) V1 भगवन् (hypermetric) (for भवान्). V1 Dn कुरुतात् (for °तां). — d) Bo.1.5 Da स्वर्गदेशाय; D7 S स्वर्गावासाय.

35 b) K4 Bo D7 T G M1-3 नारदः पर्वतं (by transp.). K1-4 Dn D7 T2 तथा (for तदा). — d) Ś1 K1 G2 M2 दीनदीनतरः (Ś1 °रं); Dn2 T1 G1 दीनं दीनतर-; D7 दीनं दीनतरं. T1 -स्वरं (for स्वयम्).

36 a) D7 त्वयाहं पुरतश्चैव. — b) T2 G1 वानरत्वं (for °स्त्वं). Da भविष्यति; D1 भवेरिति (for भविष्यसि). — c) D7 T G इत्युक्ते च; M4 °क्त्वैनं (for °क्तेन). D7 यथा (for मया). — d) Ś1 K1.4 अति-; Bo D8 असि (for अपि). — e) T1 G नो (sic) (for वै). — f) D6 स्वर्ग (for स्वर्गे). V1 B2 D8 M1 नावाप्स्यतीति; Da नायाप्स्यसीति; D1 नैवा°. K4 Dn2 D2 [इ]ह; B2.3 Da वै; D6 च (for ह). Ś1 K1 वा (for न).

37 a) B2 न तु वा; Da न तव (for तव न). K2.3.5 Dn2 D2.4.6.8 विसदृशं (for हि स°). — b) D1 पुत्रस्थानं; T2 G1 M1.3.4 °स्थानो; Ca °स्थाने (as in text). D6 [ऽ]भवत् (for भवान्). — Before 37c, T2 ins. श्रीकृष्णः. — c) Bo.5 Da D1.7 T G1.3.4 न्यवर्त° (for निवर्त°). K2.3.5 V1 B Dn D2.3.5.6.8 शापाद्; Da पापम् (for शापम्). — d) K4 D1.7 T G M1.3 अन्योन्यस्य. B2 Da T2 महा-; D2.3.5.8 ततो (for तदा). V1 [आ]त्मना; Da G1 मुनिः; D7 त्वमः (sic) (for मुनी).

38 a) B2 असमृद्धं; G1 श्रीसमूर्द्ध (sic). K5 B2 Da D2.3-5.8 T2 ततो (for तदा). — b) D2.3.5.8 -दर्शनं (for -रूपिणम्). — c) D4 सुकुमारा. K1 दुद्राव; T1 G2-4 न संप्राप (for प्रदुद्राव). — d) K1.4 Da पर इत्यभिशंकया; D7 S परपुंसि वि(D7 M1.3 °स-वि-; T2 G1 °सीव)शंकया.

39 a) K1 om. from 39a up to सुतं (in 12. 31. 30a). D1 पर्वतौ सतो (for °तस्ततो). — b) V1 Dn2 D4 T1 G [अ]पाद्रवन्तीम्; B2 द्रवमानाम्; Ca प्र° (as in text). V1 अनंदिताम्; D1 अनिर्दिर्तां. — c) B4 damaged. D7 कर्तैव; D8 भर्तायं; T2 भर्तेति (for भर्तैष).

40 K1 om. 40 (cf. v. l. 39). — a) D7 S -धर्मज्ञो (for -धर्मात्मा). D4 ऋषिः स (hypermetric) (for ऋषिः). — b) B1 ऋषिः; G2 प्रभुं (for प्रभुः). — c) Ś1 K3.4 D4 तथैव (for तवैव). K4 भीरुहृदयो; D7 चोद्य°; T2 चार्य°; M1.3.4 [अ]वेद्य° (for [अ]भेद्य°). — d) B2 Da1 भवत्वत्र; Da2 भवत्यत्र (for ते भूदत्र). D7 S मा भूत्ते संशयोत्र वै (M2 तु).

41 K1 om. 41 (cf. v. l. 39). — a) B1 D1 सुनीता (for [अ]नुनीता). — c) D1 -तोषं (sic) (for -दोषं). D4 M2 तद्; M1 ते (for तं). T2 भर्तुश्च (for तं भर्तुः). — d) B2 Da D7 T G M2.4 सा; D1.2 सां (for स्वां). Ś1 गतः; Bo Da2 D8 गताः (for गता). K2.3.5 Dn2 D4 श्रुत्वा प्रकृतिमागता. — e) B4 damaged. B2 Da [ऽ]पि; D8 प्र- (for ऽथ). B2 Da गतः; D7 यथा (for ययौ). — f) K3.5 B Dn1 D3.5 [ऽ]भि-; Da Dn2 D2.4.6.7 T1 G M4 [ऽ]पि; D8 [ऽ]भ्या-; M1.3 वि-; M2 तु (for ऽथ). K3.5 B D (except D1) T1 G M [अ]गमद् (for ययौ). K2.4 D1 गृहं. T2 प्रकृतिं नारदोगमत्.

42 K1 om. 42 (cf. v. l. 39). Before 42, K2 V1 B1.2 Da Dn D8 G1 ins. वासुदेव उ°; K4.5 Bo.3-5 D2.3.5 कृष्ण उ°; D1 श्रीभगवानु°. — a) K5 V1 B D (except D1.4.7) M -कर्ता (for -कर्मा). D8

पर्वतोऽथ ययौ स्वर्गं नारदोऽथ ययौ गृहान् ॥ ४१
प्रत्यक्षकर्मा सर्वस्य नारदोऽयं महानृषिः ।
एष वक्ष्यति वै पृष्टो यथा वृत्तं नरोत्तम ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

वैशंपायन उवाच ।
ततो राजा पाण्डुसुतो नारदं प्रत्यभाषत ।
भगवञ्श्रोतुमिच्छामि सुवर्णष्ठीविसंभवम् ॥ १
एवमुक्तः स च मुनिर्धर्मराजेन नारदः ।
आचचक्षे यथा वृत्तं सुवर्णष्ठीविनं प्रति ॥ २
एवमेतन्महाराज यथायं केशवोऽब्रवीत् ।
कार्यस्यास्य तु यच्छेषं तत्ते वक्ष्यामि पृच्छतः ॥ ३
अहं च पर्वतश्चैव स्वस्रीयो मे महामुनिः ।
वस्तुकामावभिगतौ सृञ्जयं जयतां वरम् ॥ ४
तत्र संपूजितौ तेन विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सर्वकामैः सुविहितौ निवसावोऽस्य वेश्मनि ॥ ५
व्यतिक्रान्तासु वर्षासु समये गमनस्य च ।

C. 12. 1093
B. 12. 31. 6
K. 12. 30. 6

सर्वे स्म (for सर्वस्य). —[b]) K3. 5 V1 B (except B2) Dn D2. 3. 5. 6. 8 भगवान् (for ऽयं महान्). —[c]) K3. 5 V1 B Da Dn D4. 6. 7 S ते; D2. 3. 5. 8 सं- (for वै). —[d]) K3. 5 B1 D4. 7 S नरेश्वर (D7 G2 M2 °रः); B2 Da महीपते; D2. 3. 8 नरोत्तमं.

Colophon om. in K1 (cf. v. l. 39). —*Sub-parvan:* K2–5 V1 B D (except D3) S (except G3) राजधर्म. —*Adhy. name:* K3 Bo. 3–5 D4 नारदपर्वतोपाख्यानं; Dn1 भगवद्वाक्यं; T1 G पर्वतनारदसंवादः; M2 पर्वतनारदाख्यानं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K2. 5 B2. 4 Da Dn D2. 7 S 30 (as in text); D8 29. —*Śloka no.:* Dn1 45; D8 44.

31

☞ K1 om. from 1 up to सृञ्जयोऽपि सुतं (in 30*) (cf. v. l. 12. 30. 39).

1 D8 T1 om. the ref. —[a]) D1 गता (for राजा). Ś1 K4. 5 D1. 4 पांडुपुत्रो. Bo. 4. 5 T1 G ततो धर्म(Bo. 4. 5 ततः पांडु)सुतो राजा. — Before 1[cd], K4 D2. 3. 5. 6 ins. युधिष्ठिर उवाच. —[c]) Da1 भगवान्.

2 B1 om. 2–3. —[a]) D7 [अ]थ (for स). K (K1 om.) V1 Bo. 3–5 Dn D2–6 तु स (for स च). B2 Da D7 S देवर्षिर् (for च मुनिर्). —[d]) B2 D6 सुवर्णष्ठीविसंभवं.

3 B1 om. 3 (cf. v. l. 2). Before 3, K3. 4. 5 V1 (marg.) Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6 M4 ins. नारद उवाच. —[a]) B2 Da एव (for एतन्). K3 V Bo. 3–5 D2–6. 8 M2 महाबाहो (for °राज). —[b]) D1 यथाग्रं. —[c]) T1 G तस्याः कथाया यच्छेषं. —[d]) Bo. 4 (m as in text) तव; D1 ततो (for तत्ते). B2 भारत (for पृच्छतः).

4 [a]) D4 अयं (for अहं). —[b]) Ś1 स्वस्रीयी; B1 स्वश्रीयो; Dn2 स्वस्त्रियो; D1 स्वस्रेयो; G2 स्वस्रीयो. Ś1 यो; G2 [ऽ]यं (for मे). D7 महामतिः (for °मुनिः). —[c]) M1 अ(*sup. lin.* व)स्तुकामाव्. M2 [उ]पगतौ (for [अ]भि°). —[d]) D1 तुषतां (for जयतां).

5 [a]) Ś1 K4 D1 अत्र (for तत्र). K2. 3. 5 V1 B (except B2) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तत्रा(Bo. 5 °दा)वां पूजितौ (D8 °तस्) तेन. —[c]) Bo. 2 D1 सु(D1 स)-विहितैर्. —[d]) K4 D8 निवसासो(D8 °यो)स्य; D2. 3 निवासायास्य; D7 निवासो यस्य; M4 न्यवसावास्य.

6 [a]) K3 D5. 8 अति° (for व्यति°). D2 om.

C. 12. 1093
B. 12. 31. 6
K. 12. 30. 6

पर्वतो मामुवाचेदं काले वचनमर्थवत् ॥ ६
आवामस्य नरेन्द्रस्य गृहे परमपूजितौ ।
उषितौ समये ब्रह्मंश्चिन्त्यतामत्र सांप्रतम् ॥ ७
ततोऽहमब्रुवं राजन्पर्वतं शुभदर्शनम् ।
सर्वमेतत्त्वयि विभो भागिनेयोपपद्यते ॥ ८
वरेण छन्द्यतां राजा लभतां यद्यदिच्छति ।
आवयोस्तपसा सिद्धिं प्राप्नोतु यदि मन्यसे ॥ ९
तत आहूय राजानं सृञ्जयं शुभदर्शनम् ।
पर्वतोऽनुमतं वाक्यमुवाच मुनिपुंगवः ॥ १०
प्रीतौ स्वो नृप सत्कारैस्तव ह्यार्जवसंभृतैः ।
आवाभ्यामभ्यनुज्ञातो वरं नृवर चिन्तय ॥ ११
देवानामविहिंसायां यद्भवेन्मानुषक्षमम् ।
तद्गृहाण महाराज पूजार्हौ नौ मतो भवान् ॥ १२

सृञ्जय उवाच ।

प्रीतौ भवन्तौ यदि मे कृतमेतावता मम ।
एष एव परो लाभो निर्वृत्तो मे महाफलः ॥ १३

नारद उवाच ।

तमेवंवादिनं भूयः पर्वतः प्रत्यभाषत ।
वृणीष्व राजन्संकल्पो यस्ते हृदि चिरं स्थितः ॥ १४

सृञ्जय उवाच ।

अभीप्सामि सुतं वीरं वीर्यवन्तं दृढव्रतम् ।
आयुष्मन्तं महाभागं देवराजसमद्युतिम् ॥ १५

वर्षासु. —d) D1 वचसम् (for वचनम्). Da अब्रवीत् (for अर्थवत्).

7 a) D1 वरेद्रस्य (sic) (for नरेन्द्रस्य). —b) V1 °पूजिते; D1 °पूजिता; D4 °पूजितो. —c) D1 तोषेतौ (sic); M4 उषितो. D7 T G3.4 M1–3 समयं; G1.2 स वयं (for समये). —d) D1 विजिताम् (for चिन्त्य°). V1 B0.2.4.5 D2.3.5.7 S (except M1.3) अस्य (for अत्र). K3 Dn तद्विचिंतय सांप्रतं.

8 a) M1.3 अब्रुवन्. —c) Da एव (for एतत्).

9 a) D1 पुरेणश्छद्य मां राजा (sic). —b) Da1 इच्छसि. —c) D1 तमसा; T2 तपसां. Ś1 सिद्धिः; D7 विद्धं (for सिद्धिं). —d) T2 प्रयातु (for प्राप्नोतु).

10 a) D7 तत्र (for तत). D1 आदय; D7 चाहूय (for आहूय). —b) K3.5 V1 B D (except D2) S जयतां वरं (for शुभदर्शनम्). —c) K2.3 [ऽ]नुमतो; B0.3 (marg.).5 D2.3.5.6.8 मम तद् (for ऽनुमतं). —d) D7 अवोचं; T G1.3.4 अवोचत् (for उवाच). K3.5 V1 B Dn D2–6.8 M कुरुपुंगव (B5 M2 °वः); K4 मुनिपुंगव; Da D7 T G कुरुनंदन.

11 a) D4 प्रीतो. Da2 सो; D6 स; M4 स्वे (for स्वो). G2 यदि (for नृप). K3 संस्कारो. —b) K2.5 B3 D7 T1 G4 भवदार्जवसंभृतैः; K3 भवंतौ जव°; V1 B0–3.5 Dn D2.3.5.6.8 भवतोर्जव°; B4 damaged; Da T2 भवतो जन°; G1–3 भवता भूप (G2 तूप-); M भवतार्जव°. —c) D7 अप्यनु° (for अभ्यनु°). —d) G3 तन्नृप (for नृवर). D1 वरो नृवर चिंतय; D6.7 T2 वरं नृप विचिंतय.

12 a) V1 B1.2.5 Da D6 T1 G1 M1.3 अपि हिंसायां; D4 अविहिंसायै. —b) K2.3 V1 B Da Dn D3.5.6.8 न (for यद्). K4 V1 B1–4 Dn D2.3.5.6.8 मानुषक्षयं (V1 B4 °यः); T2 °षैः क्षमं; G °षे क्षमं; M1.3 °षं क्षमं. —d) K (K1 om.) Dn D2.6 पूजार्हौ; B4 (marg.) D3.5 पुत्रार्हौ. B4 (marg.) D3.5 नो; D1 मे (for नौ). — After 12, Ś1 D1 ins. an addl. colophon.

13 V1 reads on marg. 13–14 with the ref.; K3 D3 om. the ref. —a) D4 प्रीतो. T1 G1.3.4 हि (for मे). —c) D2.3.5.8 महा-; M4 वरो (for परो). —d) D1–3 निवृत्तो.

14 V1 reads 14 on marg. Before 14, several MSS. om. the ref. —a) Dn2 M1 तमेव. T2 वीरं (for भूयः). —b) K4 प्रतिभाषत. B1 प्रत्यभाषत पर्वतः. —c) D4 वृणीथ. K3.5 V1 B Da Dn D2–6.8 संकल्पं. K4 वरं वृणीष्व संकल्पो; D7 S शृणु राजन्स्वसं(D7 °न्स्वयं; G °न्सुसं)कल्पं. —d) K2.3.5 B D (except D1.4) T G M2 यत्ते (for यस्ते). D3 om. चिरं. K2.3 V1 B5 Dn D2.6.7 T G M2 चिरं स्थितं; B0.1.3.4 D1.3–5 चिरस्थितं (D1.4 °तः); B2 विराक्षितं; Da विवक्षितं (for चिरं स्थितः).

15 Ś1 K2–5 D4.7.8 S om. the ref. —a) K4 स वव्रे तु; D6.8 अभीप्स्यामि; D7 °प्सति; S °प्ससि (G1 °प्स हि; G2 °प्स्यासि). Ś1 M4 वीर. —c) Da महात्मानं (for °भागं). —d) M2 -प्रभं (for -द्युतिम्).

16 V1 reads on marg. 16–17 with the ref.;

पर्वत उवाच ।

भविष्यत्येष ते कामो न त्वायुष्मान्भविष्यति ।
देवराजाभिभूत्यर्थं संकल्पो ह्येष ते हृदि ॥ १६
सुवर्णष्ठीवनाच्चैव स्वर्णष्ठीवी भविष्यति ।
रक्ष्यश्च देवराजात्स देवराजसमद्युतिः ॥ १७

नारद उवाच ।

तच्छ्रुत्वा सृञ्जयो वाक्यं पर्वतस्य महात्मनः ।
प्रसादयामास तदा नैतदेवं भवेदिति ॥ १८
आयुष्मान्मे भवेत्पुत्रो भवतस्तपसा मुने ।
न च तं पर्वतः किंचिदुवाचेन्द्रव्यपेक्षया ॥ १९
तमहं नृपतिं दीनमब्रुवं पुनरेव तु ।
स्मर्तव्योऽहं महाराज दर्शयिष्यामि ते स्मृतः ॥ २०
अहं ते दयितं पुत्रं प्रेतराजवशं गतम् ।
पुनर्दास्यामि तद्रूपं मा शुचः पृथिवीपते ॥ २१
एवमुक्त्वा तु नृपतिं प्रयातौ स्वो यथेप्सितम् ।
सृञ्जयश्च यथाकामं प्रविवेश स्वमन्दिरम् ॥ २२
सृञ्जयस्याथ राजर्षेः कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
जज्ञे पुत्रो महावीर्यस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २३
ववृधे स यथाकालं सरसीव महोत्पलम् ।
बभूव काञ्चनष्ठीवी यथार्थं नाम तस्य तत् ॥ २४
तदद्भुततमं लोके पप्रथे कुरुसत्तम ।
बुबुधे तच्च देवेन्द्रो वरदानं महात्मनोः ॥ २५
ततस्त्वभिभवाद्भीतो बृहस्पतिमते स्थितः ।
कुमारस्यान्तरप्रेक्षी बभूव बलवृत्रहा ॥ २६

C. 12. 1113
B. 12. 31. 26
K. 12. 30. 26

Ś1 K2.4 D4.7.8 S om. the ref. — [a]) B2 Da2 T2 G2 [ए]व (for [ए]ष). — D7 reads 16[c]–17[b] after 27[ab]. — [c]) V1 B1 -भूत्यर्थः (for -भूत्यर्थं). D1 G1.3 देवराजविभूत्यर्थं; D6 °राजादि°. — [d]) M3 ह्येषु. D7 T2 नो (for ते). V1 भवेत् (for हृदि).

17 [a]) Da चापि (for चैव). V1 B Dn D2.3.5.6.8 ख्यातः सुवर्णष्ठीवीति. — [b]) V1 Dn पुत्रस्तव (for स्वर्णष्ठीवी). Dn2 भवेदिति (for भविष्यति). B D2.3.5.6.8 पुत्र(B5 सुत)स्ते सं(B1.3.4 स; D6 च)-भविष्यति. — [c]) B1.2 रक्षस्व (for रक्ष्यश्च). M1–3 देवराज्ञो(M2 °ज्ञा)सौ (for °राजात्स). B2 D8 तं; T1 G हि; T2 च; M4 वै (for स). Ś1 रक्ष्यः स देवराजश्च. — [d]) B2 °समद्युतिं.

18 [a]) K5 Da1 संजयो. — [b]) Da1 पर्वतश्च. K5 महामुनेः. — [d]) D4 एव (for एवं). K3 B0.3 (marg.).5 D4 भविष्यति (for भवेदिति).

19 [a]) M2.4 च (for मे). D4 पुत्रौ. — [b]) D7 T G3.4 भवतोस् (for °तस्). Dn1 तपसो. — [d]) D4 [इं]द्रमुपेक्षया (for [इ]न्द्रव्यपे°).

20 [b]) K2.3 Dn2 D1 अब्रुवन्; D8 ब्रुवतं (for अब्रुवं). Dn D2 च (for तु). — [c]) K2 Da2 Dn G4 [ऽ]स्मि; D2 G1.3 हि; T2 [ऽ]यं (for ऽहं) M3 त्वया राजन् (for महाराज). — [d]) K3.5 D4 नृप; B3 (m as in text).4 Da D2.3.5.8 T2 G2 M2 सुतं (for स्मृतः).

21 [a]) B0.5 अहं ते दर्शयिष्यामि. — [b]) Da -वशे (for °वशं). T2 प्रेतराजवशानुगं. — [c]) K3 D4 दर्शयिष्यामि तद्रूपं.

22 [b]) D7 प्रयातस्. K4 स्वौ; Dn2 G1 स्वे; D7 तं; M2 स्व- (for स्वो). Dn2 पथि स्थितं (for यथेप्सितम्). — G2 om. (hapl.) 22[cd]. — [c]) Da [अ]पि (for च). D4 यथाकालं (for °कामं). — [d]) Da1 स्वमंदिरे; S (except M4; G2 om.) स्वकं गृहं.

23 [a]) Da1 [अ]र्थे; D7 T M1–3 तु; G1–3 च (for [अ]थ). G1 राजर्षे. — [c]) Da D8 G1 यज्ञे (for जज्ञे). D1 महावीर्यास्.

24 [a]) K3 D1.4 G2 च (for स). K3.4 B0 Da D4 यथाकामं; G °काले. — [b]) D4 यथोत्पलं (for महो°). — [d]) D7 M2 तदर्थं (for यथार्थं). B1 तस्य च; D4 चाभवत् (for तस्य तत्).

25 [a]) D2.3 अद्भुतमिमं; D4 °ततरं (for °ततमं). — [b]) Da1 Dn2 प्रथमे; D7 T G प्रथितं; M ववृधे (M4 °ते); Cv पप्रथे (as in text). D7 T G कुरुपुंगव; M1–3 °नंदन; Cv °सत्तम (as in text). — [c]) B1 ववृधे (for बुबुधे). B2 Da D7 T G तस्य (for तच्च). — [d]) Da1 वरदाने. K3 V1 B0.4.5 Dn1 महर्षितः; K5 D4 तपस्विनोः; B1.3 महर्षिणः; B2 Da D2.3.5.8 महर्षिणा; Dn2 D6 महर्षिभिः; D7 G3.4 महर्षिणोः; T G1.2 M मनीषिणोः (for महात्मनोः).

26 [a]) K2.3.5 Dn1 D4 स्वाभिभवाद्; Da त्वतिभ-

C. 12. 1114
B. 12. 31. 27
K. 12. 30. 27

चोदयामास वज्रं स दिव्यास्त्रं मूर्तिसंस्थितम् ।
व्याघ्रो भूत्वा जहीमं त्वं राजपुत्रमिति प्रभो ॥ २७
विवृद्धः किल वीर्येण मामेषोऽभिभविष्यति ।
सृञ्जयस्य सुतो वज्र यथैनं पर्वतो ददौ ॥ २८
एवमुक्तस्तु शक्रेण वज्रः परपुरंजयः ।
कुमारस्यान्तरप्रेक्षी नित्यमेवान्वपद्यत ॥ २९
सृञ्जयोऽपि सुतं प्राप्य देवराजसमद्युतिम् ।
हृष्टः सान्तःपुरो राजा वननित्योऽभवत्तदा ॥ ३०
ततो भागीरथीतीरे कदाचिद्वननिर्झरे ।
धात्रीद्वितीयो बालः स क्रीडार्थं पर्यधावत ॥ ३१
पञ्चवर्षकदेशीयो बालो नागेन्द्रविक्रमः ।
सहसोत्पतितं व्याघ्रमाससाद महाबलः ॥ ३२
तेन चैव विनिष्पिष्टो वेपमानो नृपात्मजः ।
व्यसुः पपात मेदिन्यां ततो धात्री विचुक्रुशे ॥ ३३
हत्वा तु राजपुत्रं स तत्रैवान्तरधीयत ।
शार्दूलो देवराजस्य माययान्तर्हितस्तदा ॥ ३४
धात्र्यास्तु निनदं श्रुत्वा रुदत्याः परमार्तवत् ।
अभ्यधावत तं देशं स्वयमेव महीपतिः ॥ ३५
स ददर्श गतासुं तं शयानं पीतशोणितम् ।
कुमारं विगतानन्दं निशाकरमिव च्युतम् ॥ ३६

वद्; T_2 स भगवान्; M_2 त्वभिभवेत् (for °वाद्). G_1 M_2 प्रीतो (for भीतो). — ^{d}) Da नित्यमेवान्वपद्यत (= 29^{d}).

27 ^{a}) $K_{3.5}$ D_4 नोदयामास. K_2 Dn_1 तद्वज्रं; $K_{3.5}$ D_4 वै वज्रं; D_2 स वज्रं (by transp.); $D_{3.5.8}$ वज्रं वै. D_7 S स वज्रं चोदयामास. — ^{b}) $K_{2.5}$ V_1 B Da Dn $D_{3.5.6.8}$ S मूर्तिमत्स्थितं; D_2 °मास्थितं; D_7 मृत्युपस्थितं. — After 27^{ab}, D_7 reads 16^{e}–17^{b}. — ^{c}) D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ तं (for त्वं).

28 ^{a}) K_2 Dn M_4 प्रवृद्धः (for विवृद्धः). — ^{b}) T_2 M_4 एव (for एषो). — K_4 om. (hapl.) 28^{c}–29^{d}. — ^{c}) V_1 Bo Da Dn_2 $D_{1-3.5.6}$ T_2 सुतं. D_2 $G_{1.2}$ M_2 वज्रं; T_2 वज्री (for वज्र). — ^{d}) Da यमेनं; D_7 T $G_{1.3.4}$ यथेमं; G_2 अथेमं (for यथैनं). K_3 D_4 नारदो (for पर्वतो). K_5 $B_{1.4}$ Dn D_6 [अ]ब्रवीत् (for ददौ).

29 K_4 om. 29 (cf. v. l. 28). — ^{b}) Ś$_1$ $D_{3.4}$ परपुरंजय. — ^{c}) Ś$_1$ D_1 कुमारस्यांतरापेक्षी; $K_{2.3.5}$ $B_{1.4}$ (m as in text) Dn $D_{4.6}$ °मंतरप्रेक्षी. — ^{d}) $K_{3.5}$ D_4 G_2 M [अ]न्ववर्तत; B_1 °पद्यते; D_7 T $G_{1.3.4}$ [अ]भ्यवर्तत (for [अ]न्वपद्यत).

30 K_1 om. सृञ्जयोऽपि सुतं (cf. v. l. 1). — ^{b}) Da_2 D_6 -द्युतिः (for -द्युतिम्). — ^{c}) Ś$_1$ दृष्टः; K_1 D_1 दृष्ट्वा; Da रुष्टः; $M_{1.3}$ तुष्टः (for हृष्टः). K_1 मातुः पुरो; Bo शांतः पुरो; D_6 सांतःपुरे. — ^{d}) Ś$_1$ K_1 D_1 वर(K_1 °रं)हृष्टो (for वननित्यो). V_1 B (except B_2) Dn $D_{2.3.5.6.8}$ बभूव ह (for ऽभवत्तदा.)

31 ^{b}) K_5 V_1 B (except B_2) D (except $D_{4.7}$) कदाचिन्निर्जने वने. — ^{c}) B_2 Da बालोसौ; D_6 बालस्तु; D_7 बालस्य; D_8 बहुलः; M_2 बालः सन् (for बालः स). — ^{d}) V_1 पर्यधावतां; Da °धावतः; T_1 G_{2-4} °धावयत्.

32 ^{a}) K_4 B_2 Dn_1 D_4 पंचवर्षै(B_2 °र्षि-; D_4 °र्षे)-कदेशीयो; G_1 °वर्षकदर्शी यो. — ^{b}) Ś$_1$ K_1 D_1 °संनिभः (for °विक्रमः). — ^{c}) Ś$_1$ K_1 D_1 सिंहश्चोत्पतितं बालम्; Cv as in text. — ^{d}) K_5 V_1 $B_{0.3.5}$ D (except Da $D_{1.7}$) G_2 M Cv महाबलं.

33 ^{a}) $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_1) S Cv स बालस्तेन निष्पिष्टो. — ^{c}) D_1 व्यासुः. — ^{d}) Da_2 विचक्रुशेः (sic).

34 D_1 transp. 34^{ab} and 34^{cd}, reading 34^{cd} twice. — ^{a}) K_2 D_4 तं हत्वा (for हत्वा तु). $M_{1.3}$ सा (for स). — ^{d}) B_3 (m as in text) पपात (for मायया). G_2 तथा (for तदा).

35 ^{b}) K_5 V_1 B D (except Dn_2) S (except $M_{2.4}$) रुदंत्याः. D_1 परमार्थवत्.

36 ^{ab}) Ś$_1$ K_1 संददर्श; B_2 Da_2 ददर्श च; Da_1 ददर्शय (for स ददर्श). K_3 V_1 B D (except D_1) S (except $M_{1.3}$) transp. गतासुं and शयानं. Ś$_1$ K_1 स (for तं). — V_1 reads 36^{cd} on marg. — ^{c}) T_2 निहतानंदं (for विगता°). — ^{d}) B_1 द्युतिं; G_2 स्थितं (for च्युतम्). Ś$_1$ $K_{1.4}$ V_1 D_1 निशाकरसमद्युतिं.

37 ^{a}) $B_{0.3-5}$ $D_{3.5.8}$ उत्संग (for उत्सङ्गम्). — ^{b}) B (except B_5) Dn_1 -मानसः; Dn_2 $D_{5.6}$

स तमुत्सङ्गमारोप्य परिपीडितवक्षसम् ।
पुत्रं रुधिरसंसिक्तं पर्यदेवयदातुरः ॥ ३७
ततस्ता मातरस्तस्य रुदन्त्यः शोककर्शिताः ।
अभ्यधावन्त तं देशं यत्र राजा स सृञ्जयः ॥ ३८
ततः स राजा सस्मार मामन्तर्गतमानसः ।
तच्चाहं चिन्तितं ज्ञात्वा गतवांस्तस्य दर्शनम् ॥ ३९
स मयैतानि वाक्यानि श्रावितः शोकलालसः ।
यानि ते यदुवीरेण कथितानि महीपते ॥ ४०
संजीवितश्चापि मया वासवानुमते तदा ।
भवितव्यं तथा तच्च न तच्छक्यमतोऽन्यथा ॥ ४१
अत ऊर्ध्वं कुमारः स स्वर्णष्ठीवी महायशाः ।
चित्तं प्रसादयामास पितुर्मातुश्च वीर्यवान् ॥ ४२
कारयामास राज्यं स पितरि स्वर्गते विभुः ।
वर्षाणामेकशतवत्सहस्रं भीमविक्रमः ॥ ४३
तत इष्ट्वा महायज्ञैर्बहुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
तर्पयामास देवांश्च पितॄंश्चैव महाद्युतिः ॥ ४४
उत्पाद्य च बहून्पुत्रान्कुलसंतानकारिणः ।
कालेन महता राजन्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४५
स त्वं राजेन्द्र संजातं शोकमेतन्निवर्तय ।
यथा त्वां केशवः प्राह व्यासश्च सुमहातपाः ॥ ४६
पितृपैतामहं राज्यमास्थाय धुरमुद्वह ।
इष्ट्वा पुण्यैर्महायज्ञैरिष्टाँल्लोकानवाप्स्यसि ॥ ४७

C. 12. 1134
B. 12. 31. 47
K. 12. 30. 47

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१

-लक्षणं; G2 -वत्सलं (for -वक्षसम्). K5 D4 परिपाटितवक्षसं. — V1 reads 37^{c}–39^{b} on marg. — ^{c}) K1 पुत्रे. Ś1 K1.2.4 D1 रुधिरसंयुक्तं; D7 °संसक्तं; M1.3 °सिक्तांगं (for °संसिक्तं).

38 V1 reads 38 on marg. — ^{a}) K5 चास्य (for तस्य). — ^{b}) K3 D8 G2 रुदत्यः. Ś1 K1.2.4 V1 B Dn1 D1–3.5.6.8 शोककर्षिताः. — ^{c}) Da D8 M1 अभ्यधावत.

39 V1 reads 39^{ab} on marg. — ^{a}) D2.3.5.8 तु (for स). — ^{b}) Da D7 M1.3 मामंतर्गतमानसाः (D7 M1.3 °सं); Dn1 मामेव गतमानसः; M2 मामंतर्गतचेतनः. — ^{c}) K1.5 B4 D7 S तस्य; K3.5 Dn1 D8 तदा; B2 Da तत्र; D2.3.5 ततो (for तच्च). Dn1 चिंतनं. — ^{d}) D6.7 तत्र (for तस्य).

40 ^{a}) T2 यन् (for स). D7 T M1.3.4 तानि (for [ए]तानि). Dn मयैतानि च वाक्यानि; G समये तानि वा°. — ^{c}) M2 लोकवीरेण (for यदु°). — ^{d}) T1 G1.3.4 श्रावितानि (for कथितानि).

41 ^{a}) K4 Bo.5 Dn2 D2.3.5–8 स (for सं-). K2.5 V1 B (except B1) D (except D1.4.7) पुनर् (for मया). — ^{b}) Ś1 K1 तथा; D7 S पुनः (for तदा). — ^{c}) V1 Dn1 T2 तदा; D2.3.5.8 M2.4 यथा (for तथा). D1 यश्च; G1 यद्वत्; M2.4 यच्च (for तच्च). — ^{d}) B2 च (for तत्).

42 ^{a}) K2 Dn D1 T2 तत (for अत). Da1 कुमारं. K2.3 Bo.3–5 Da2 Dn1 G4 तु; D7 G1–3 च (for स). — ^{b}) B2 Da1 [इ]ति नामतः; Dn1 महामनाः (for °यशाः). — ^{d}) Ś1 K1 मातुः पितुश्च (by transp.).

43 ^{a}) K2.3 V1 B D (except D1.6) S च (for स). — ^{b}) K2 B (except B2) Dn D2.3.5.6.8 नृप; K3–5 D4 T G1.2 भुवि; V1 नृपे (for विभुः). Da पितर्युपरते प्रभुः. — ^{c}) Ś1 K1 एकं (for एक-). K3.5 V1 B D (except D1.7) वर्षाणां शतमेकं च (K5 वा). — ^{d}) V1 (by corr.) सहस्रं भूरिदक्षिणः; B2 °स्रं परिवत्सरान्.

44 ^{a}) Dn ईजे (for इष्ट्वा). — ^{b}) Bo.5 D3.5 भूरिदक्षिणः. — ^{d}) T2 च स (for चैव). Ś1 K1.2 D1 महाद्युते. M4 पितॄंश्च परमद्युतिः.

45 ^{b}) V1 °संततिकारिणः; B2 Da °संतानकारकान्. — D1 reads 45^{c}–47^{d} twice. — ^{c}) D8 तावत्; G2 M1.3 राजा (for राजन्). — ^{d}) K1 उपैयिवान्; K4 उपागतः.

46 For repetition in D1, cf. v. l. 45. — ^{a}) G1–3 एवं (for स त्वं). — ^{b}) K2.3 Dn G4 एनं; K5 V1 Bo.2.4.5 D1.4 T2 M एतं; G1–3 एव (for एतन्). — ^{c}) Ś1 K1.4 D1 [अ]यं (for त्वां). — ^{d}) Ś1 K1 D1 [ए]व महामुनिः; K3.5 सुमहामतिः; B1 Da

३२

C. 12. 1135
B. 12. 32. 1
K. 12. 31. 1

वैशंपायन उवाच ।
तूष्णींभूतं तु राजानं शोचमानं युधिष्ठिरम् ।
तपस्वी धर्मतत्त्वज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १
प्रजानां पालनं धर्मो राज्ञां राजीवलोचन ।
धर्मः प्रमाणं लोकस्य नित्यं धर्मानुवर्तनम् ॥ २
अनुतिष्ठस्व वै राजन्पितृपैतामहं पदम् ।
ब्राह्मणेषु च यो धर्मः स नित्यो वेदनिश्चितः ॥ ३
तत्प्रमाणं प्रमाणानां शाश्वतं भरतर्षभ ।
तस्य धर्मस्य कृत्स्नस्य क्षत्रियः परिरक्षिता ॥ ४
तथा यः प्रतिहन्त्यस्य शासनं विषये नरः ।
स बाहुभ्यां विनिग्राह्यो लोकयात्राविघातकः ॥ ५
प्रमाणमप्रमाणं यः कुर्यान्मोहवशं गतः ।
भृत्यो वा यदि वा पुत्रस्तपस्वी वापि कश्चन ।
पापान्सर्वैरुपायैस्तान्नियच्छेद्घातयेत वा ॥ ६
अतोऽन्यथा वर्तमानो राजा प्राप्नोति किल्बिषम् ।
धर्मं विनश्यमानं हि यो न रक्षेत्स धर्महा ॥ ७

D_8 °यशाः; D_4 °द्युतिः.

47 For repetition in D_1, cf. v. l. 45. —[c]) G_1 (before corr.) महाप्राज्ञैर्. $D_{3.5.6.8}$ इष्ट्वा यज्ञैर्महापुण्यैर्. —[d]) B_5 D_{n1} इष्टं लोकम्; D_{n2} इष्ट्वा लोकम् (for इष्टाँल्लोकान्). B_2 गमिष्यसि; D_{a2} अवाप्स्यति.

Colophon. — *Sub-parvan:* N (except D_{a2} $D_{4.8}$) T G_2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* Ś$_1$ K_1 D_1 स्वर्णष्ठीविसंवादः; K_3 D_4 स्वर्णष्ठीव्यु(D_4 °यु)पाख्यानं; V_1 B_{2-4} Da D_{n1} D_8 स्व(Da सुव)र्णष्ठीविसंभवः; T_1 G_3 स्वर्णष्ठीविचरितं; $G_{1.4}$ स्वर्णष्ठीविचरितकथनं; G_3 स्वर्णष्ठीविकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 $B_{1.2.4}$ D_{a1} Dn D_2 T G_{2-4} M 31 (as in text); B_3 D_8 G_1 30; D_7 21. — *Śloka no.:* D_{n1} D_8 47.

32

1 D_8 om. the ref. —[b]) D_7 S कुंतीपुत्रं (for शोचमानं). —[c]) D_7 $M_{1.3}$ तत्र (D_7 °त्व-) धर्मज्ञः; T_1 G सर्वतत्त्वज्ञः (for धर्म°).

2 Before 2, $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{6.7}$ S ins. व्यास उवाच. —[a]) D_4 पालने. —[b]) B_1 Da $D_{6.8}$ G_1 °लोचनः (Da °नं). —[c]) Ś$_1$ K_1 D_1 धर्म्यं; K_5 धर्मे; $B_{0.5}$ D_{a2} $D_{3.7.8}$ G_3 धर्म-; D_5 धर्मं (for धर्मः). —[d]) $K_{2.3.5}$ V_1 Dn धर्मानुवर्तिनः (K_2 V_1 °नं); D_7 S धर्मोनुवर्त्यतां (T_2 M_1 °तैतां; G_2 °तैत).

3 [a]) M_3 अनुष्ठितस्व. $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_1) S Cn तद् (B_2 T_2 तं) (for वै). —[c]) K_1 ब्रह्मणेषु; $K_{3.5}$ D_4 ब्राह्मणस्य. $K_{3.5}$ $B_{0.2-5}$ Da $D_{4.7}$ T_1 G $M_{2.4}$ तु (for च). V_1 B_1 Dn $D_{2.3.5.6.8}$ तपो; $M_{1.3}$ तयोर् (for च यो). —[d]) $B_{2.4}$ वेदनिष्ठितः; Da धर्मनिश्चितः; D_1 देव°.

4 [a]) D_8 तं (for तत्). $K_{2.3.5}$ V_1 B (except B_3) Dn $D_{2.3.5.8}$ ब्राह्मणानां (for प्रमा°). —[b]) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 शास्त्राणां (for शाश्वतं). —[c]) D_7 T $G_{1.3.4}$ transp. धर्मस्य and कृत्स्नस्य. $K_{3.5}$ D_4 नित्यस्य (for कृत्स्नस्य).

5 [a]) V_1 D_6 यस्तस्य; $B_{0.3-5}$ स्वयं यः; B_1 $D_{2.5.8}$ यः स्वयं; B_2 Da तस्य यः; Dn यस्तपः (for तथा यः). K_4 T_2 $M_{1.3.4}$ प्रतिहंतास्य; D_7 परितस्तस्य (for प्रतिहन्त्यस्य). K_2 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ M_2 स्य (for [अ]स्य). —[b]) T_2 [आ]भासनं (for शासनं). $B_{1.4}$ (marg.) Da D_{n1} $D_{2.4.5.8}$ रतः (for नरः). —[c]) V_1 सुबाहुभ्यां. —[d]) B_1 लोके यात्रा°; D_8 लोकपाल°.

6 [a]) D_2 om. (hapl.) प्रमाणम-. T_2 प्रमाणं ह्यप्रमाणं वा. —[b]) M_2 मोहवशानुगः. —[c]) B_2 Da D_7 S [अ]प्यथ (for यदि). T_2 [अ]भृत्यस् (for पुत्रस्). —[d]) D_{n1} वाथ (for वापि). V_1 D_{n2} D_6 कथंचन (for [अ]पि कश्चन). —[e]) K_1 पापां (by corr. °पी); K_3 D_4 पापं; K_5 $B_{0.4}$ G_1 $M_{1.3}$ पापात्; D_1 यश्चात् (for पापान्). Ś$_1$ B_2 सर्वान् (for सर्वैर्). K_3 D_4 तं (for तान्). —[f]) $K_{2.3.5}$ D_1 शातये(D_1 °यै)त; B (B_4 damaged) Da $D_{3.5.6.8}$ M_{1-3} घातयीत; Dn D_2 Cn शातयीत; G_2 पातयेत (for घातयेत).

7 [a]) Da D_{n2} D_6 ततो; D_{n1} अथो (for अतो). —[b]) D_7 प्राप्नोति किल किल्बिषं. —[c]) Da धर्म्यं.

ते त्वया धर्महन्तारो निहताः सपदानुगाः ।
स्वधर्मे वर्तमानस्त्वं किं नु शोचसि पाण्डव ।
राजा हि हन्याद्दद्याच्च प्रजा रक्षेच्च धर्मतः ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

न तेऽभिशङ्के वचनं यद्ब्रवीषि तपोधन ।
अपरोक्षो हि ते धर्मः सर्वधर्मभृतां वर ॥ ९
मया ह्यवध्या बहवो घातिता राज्यकारणात् ।
तान्यकार्याणि मे ब्रह्मन्दहन्ति च तपन्ति च ॥ १०

व्यास उवाच ।

ईश्वरो वा भवेत्कर्ता पुरुषो वापि भारत ।
हठो वा वर्तते लोके कर्मजं वा फलं स्मृतम् ॥ ११
ईश्वरेण नियुक्ता हि साध्वसाधु च पार्थिव ।
कुर्वन्ति पुरुषाः कर्म फलमीश्वरगामि तत् ॥ १२
यथा हि पुरुषश्छिन्द्याद्वृक्षं परशुना वने ।
छेत्तुरेव भवेत्पापं परशोर्न कथंचन ॥ १३
अथ वा तदुपादानात्प्राप्नुयुः कर्मणः फलम् ।
दण्डशस्त्रकृतं पापं पुरुषे तन्न विद्यते ॥ १४
न चैतदिष्टं कौन्तेय यदन्येन फलं कृतम् ।
प्राप्नुयादिति तस्माच्च ईश्वरे तन्निवेशय ॥ १५
अथ वा पुरुषः कर्ता कर्मणोः शुभपापयोः ।

C. 12. 1131
B. 12. 32. 17
K. 12. 31. 17

K1 Dn1 D1 विनाश्यमानं.

8 a) K4 M2.4 ये; D3 तत् (for ते). D7 धर्मे-हर्तारो. — b) T2 हंतव्याः (for निहताः). — e) K3 स्वधर्मं; V1 D6 स्वे धर्मे. K3 D4 तु (for त्वं). — d) Da कस्मात् (for किं नु). — e) D7 T G नि- (for हि). D4 वध्यांश्च; D7 अन्यांश्च (for दद्याच्च). — f) M4 स्व- (for च). —After 8, Ś1 K1 D1 ins. an addl. colophon.

9 D8 om. the ref. — a) D4.7 S [ऽ]ति- (for ऽभि-). — b) K5 यो (for ते). — d) B1 D (except D1.4.7) M4 °विदां (for °भृतां). V1 Da वरः.

10 a) K2.5 V1 B D (except D1.4) S त्वव- (M1.8 °बु)ध्या (for ह्यवध्या). — b) T1 निहता (for घातिता). — c) K2.3.5 V1 B D S तानि (D1 °न्य-) कर्माणि (for तान्यकार्याणि). K5 D4.7 S माम्; Da ये; Cn मे (as in text). K1 ब्रह्मं; B2 Da विप्र; D2.3.5.6.8 राजन्; D7 S अद्य (for ब्रह्मन्). — d) D1 om. the first च. K1 देहं सर्वं; K4 गर्हंति च; B2 प्रदहंति; D7 T G Cn पचंति च (for दहन्ति च). K1 D7 T G दहंति च; K5 तपोधन; V1 B3-5 Da Dn2 D2.3.5.6.8 M पचंति च; B0.1 पतंति च; Dn1 परंतप (for तपन्ति च).

11 D6 om. the ref. — a) D7 T1 G [ऽ]पि; T2 हि (for वा). — e) Ś1 K1.3.4 D1.2 हतो वा; Da पुण्यं वा; T1 G मापरो; T2 हरौ वा; Cv भद्रे वा (for हठो वा). Ś1 K1 D1 लोकः. — d) K1 हि; T2 यत् (for वा). B0 भुक्तं; B3 नृप; Da नृपः; D7 S नृषु (G4 शृणु); Cv स्मृतम् (as in text).

12 a) K2 Da Dn D4 नि(Da वि)युक्तो हि; K4 नियुक्तानि; G3 वियुक्ता हि. — b) K2.4 V1 B D (except D4.7) भारत (for पार्थिव). — c) K2 Dn कुरुते; V1 B1 D6 कुर्वते. K4 Dn पुरुषः. — d) K2.4 ईश्वरगामिनं; K5 Da D7 °गामि यत्. Cv cites ईश्वरगामि.

13 a) Da1 D6 छिद्याद्. — c) Da छित्तुर्; D2.3.5.8 कर्तुर् (for छेत्तुर्). — d) K1 (marg.; before corr. as in text) परस्य (for परशोर्).

14 a) B1 तदुपादानाः. — b) K5 B2.3.5 D (except D1.4.6) S (except M1-3) प्राप्नुयात् (for °प्नुयुः). D1 M2 कर्मणां. —$14^{cd} = 17^{cd}$. — c) B2 Da अस्त्रदंड- (Da °डे)कृतं; D4.6 दंडशास्त्र°; T1 G शस्त्रकर्म°. — d) K5 पुरुषं. Da1 निवेद्यते (for न विद्यते).

15 K5 D8 om. (hapl.) 15-17. — a) B1 चेत्तद्; Cv चैव (for चैतद्). M1.8 इष्टः. — b) K1 यद्यन्येन; D1 यसत्येन (sic). V1 B (except B2) D (except Da D1; D8 om.) S (except M1.8) transp. फलं and कृतम्. — c) V1 अपि; B2 D2.3.5 यदि (for इति). K2.8 Dn D1.4 यस्माच्च. D2.3.5 वा; D6 मे (for च). — D6 om. (hapl.) 15^{d}-16^{c}. — d) Ś1 K1.4 V1 B1.3.4 D1-3.5 M1.3 [अ]पीश्वरे (for ईश्वरे). K2.4 तन्निवेद(K4 °श)येत्; Da संनिवेशय (for तन्नि°).

16 K5 D8 om. 16; D6 om. 16^{abc} (cf. v. l. 15). — a) V1 B4 (marg.) तथा; B2.3.5 Da T1 G1-3 यथा; G4 यत्र (for अथ). K3 [अ]स्ति; V1 B Dn D2.3.5 M1-3 [अ]पि; Da हि; D7 T1 G [अ]त्र; T2 तत् (for वा). — b) K3 कर्मणे; D1

C. 12. 1181
B. 12. 32. 17
K. 12. 31. 17

न परं विद्यते तस्मादेवमन्यच्छुभं कुरु ॥ १६
न हि कश्चित्क्वचिद्राजन्दिष्टात्प्रतिनिवर्तते ।
दण्डशस्त्रकृतं पापं पुरुषे तन्न विद्यते ॥ १७
यदि वा मन्यसे राजन्हठे लोकं प्रतिष्ठितम् ।
एवमप्यशुभं कर्म न भूतं न भविष्यति ॥ १८
अथाभिपत्तिर्लोकस्य कर्तव्या शुभपापयोः ।
अभिपन्नतमं लोके राज्ञामुद्यतदण्डनम् ॥ १९
अथापि लोके कर्माणि समावर्तन्त भारत ।
शुभाशुभफलं चेमे प्राप्नुवन्तीति मे मतिः ॥ २०
एवं सत्यं शुभादेशं कर्मणस्तत्फलं ध्रुवम् ।
त्यज तद्राजशार्दूल मैवं शोके मनः कृथाः ॥ २१
स्वधर्मे वर्तमानस्य सापवादेऽपि भारत ।
एवमात्मपरित्यागस्तव राजन्न शोभनः ॥ २२
विहितानीह कौन्तेय प्रायश्चित्तानि कर्मिणाम् ।
शरीरवांस्तानि कुर्यादशरीरः पराभवेत् ॥ २३
तद्राजञ्जीवमानस्त्वं प्रायश्चित्तं चरिष्यसि ।
प्रायश्चित्तमकृत्वा तु प्रेत्य तप्तासि भारत ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२

°णः. — D7 om. (hapl.) 16^c–19^b. — ^c) K3 V1 B D (except D1; D6–8 om.) S न (D4 T G1. 3. 4 ना-) परो (for न परं). Ś1 K1 कस्माद्; B5 D4 T2 यस्माद्. ^d) D1. 6 कृतं (for कुरु). V1 B Dn D2. 3. 5 Cn एवमेतच्छुभं कृतं; Da एवमन्यकृतं कुतः; S एवमप्य-शुभं कुतः.

17 K5 D7. 8 om. 17 (cf. v. l. 15, 16). — ^a) D6 न वै; T1 G नेह (for न हि). B2 Da किंचित् (for कश्चित्). — ^b) K2. 4 V1 B (except B2) D2. 3. 5 G3 Cn दिष्टं; M4 निष्टात् (for दिष्टात्). —17^cd = 14^cd. K1 om. (? hapl.) 17^cd. — ^c) K4 D6 दंडशास्त्रकृतं. — ^d) Ś1 तच्चि-; K3 तत्र; Da न तु (for तन्न). M2. 4 (*sup. lin.* as in text) कदाचिदुपपद्यते.

18 D7 om. 18 (cf. v. l. 16). — ^a) B6 मा (for वा). — ^b) Ś1 K1 D1 पर-; K2. 4 दंडे; V1 B6. 2–5 Da1 D2. 3. 5. 8 हठं; B1 शुभं; Da2 Dn2 D6 Cn हतं; Dn1 हठम्; T G हरे (G2. 4 °रौ) (for हठे). K3. 5 D4 लोकः; V1 B (except B2) Dn D2. 3. 5. 6. 8 Cn एकं; Da लोके; S सर्वं (for लोकं). K3 D4 प्रतिष्ठितः; K5 प्रवर्तते; Cv हठे सर्वं प्रतिष्ठितं. — ^c) K5 om. कर्म.

19 D7 om. 19^ab (cf. v. l. 16). — ^a) K5 B6. 3. 5 Da यथा; V1 तथा (for अथ). K1 [अ]भिपत्तिं; B2 भवति; S [उ]पपत्तिर्; Cn. v अभिपत्तिर् (as in text). — ^b) B2 कर्ता तु; Da कर्ता नु (for कर्तव्या). Dn1 पुण्य° (for शुभ°). — ^c) K1. 3. 5 V1 B D (except D1. 4. 7) आभिपन्नमिदं (K1 °मतं; B1 °मिमं) लोके.

— ^d) D7 T G राज्यम् (for राज्ञाम्). Ś1 K4 D1 -दंड-वत्; Da2 -दंडितं; D7 -दंडकं; Cv -नम् (as in text).

20 ^a) K1 V1 B (except B1) D (except D1. 7) T G1–3 M1. 3 तथापि. — ^b) K3. 5 V1 B D (except D1. 7) समावर्तति; T2 M1. 3. 4 समवर्तत; Cn समापतति. — ^c) Dn2 °शुभफले; D4 °शुभं फलं. K3. 5 D4 चैव; B2 D2. 3. 5. 8 चापि; B4 G1 चैमे; Dn1 G4 चैते; T2 चेति (for चेमे). — ^d) K1 श्रुतिः; B2 Da T1 G M मतं (for मतिः). T2 शुभमेव सतां मतं.

21 ^a) K3 D4 पश्य स्वभावेन; K5 B6. 4. 5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 अपश्य(D6 °स्य)शुभं कर्म; V1 B1 यस्य (V1 पश्य) शुभं देशं; B2 Da प(Da2 प्रप)श्याशुभं चैव; B3 पश्य शुभं कर्म; D7 S पश्य (G1. 4 अपश्य-) शुभादेशं (for सत्यं शुभादेशं). — ^b) Da कर्मणं (Da2 °णां). K1 om. तत्. Da चेत् (for तत्). B6. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 फलात्मकं; G1 फलस्तुवं (for फलं ध्रुवम्). — ^c) K3 B1 त्यजतां (for त्यज तद्). K5 B6. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 त्वं; V1 B2 Da D4 तं (for तद्). — ^d) Dn2 M2 मैव; D2. 3. 5. 8 मा च (for मैवं). D6 G1 M1. 3 लोके (for शोके).

22 ^a) B4 (marg.) अधर्मे; D8 सधर्मे; Cv स्वधर्मे (as in text). — ^d) Da D7 G1. 2 शोभनं.

23 ^a) K (except K1) V1 B (except B6) D T G2–4 M1. 3. 4 हि; M2 च (for [इ]ह). K1 कौरव्य (for कौन्तेय). — ^b) K3–5 V1 B D (except D1) S कर्मणां (Da °णा). — ^c) M4 शारीरवांस्.

३३

युधिष्ठिर उवाच ।
हताः पुत्राश्च पौत्राश्च भ्रातरः पितरस्तथा ।
श्वशुरा गुरवश्चैव मातुलाः सपितामहाः ॥ १
क्षत्रियाश्च महात्मानः संबन्धिसुहृदस्तथा ।
वयस्या ज्ञातयश्चैव भ्रातरश्च पितामह ॥ २
बहवश्च मनुष्येन्द्रा नानादेशसमागताः ।
घातिता राज्यलुब्धेन मयैकेन पितामह ॥ ३
तांस्तादृशानहं हत्वा धर्मनित्यान्महीक्षितः ।
असकृत्सोमपान्वीरान्किं प्राप्स्यामि तपोधन ॥ ४
दह्याम्यनिशमद्याहं चिन्तयानः पुनः पुनः ।
हीनां पार्थिवसिंहैस्तैः श्रीमद्भिः पृथिवीमिमाम् ॥ ५
दृष्ट्वा ज्ञातिवधं घोरं हतांश्च शतशः परान् ।
कोटिशश्च नरानन्यान्परितप्ये पितामह ॥ ६
का नु तासां वरस्त्रीणामवस्थाद्य भविष्यति ।
विहीनानां स्वतनयैः पतिभिर्भ्रातृभिस्तथा ॥ ७
अस्मानन्तकरान्घोरान्पाण्डवान्वृष्णिसंहितान् ।
आक्रोशन्त्यः कृशा दीना निपतन्त्यश्च भूतले ॥ ८
अपश्यन्त्यः पितॄन्भ्रातॄन्पतीन्पुत्रांश्च योषितः ।

C. 12. 1166
B. 12. 33. 9
K. 12. 31. 34

24 ^{b}) K5 V1 Dn D5 करिष्यसि (for चरि°). — ^{c}) D7 T1 G M1. 8 वै (for तु). — ^{d}) K1 तप्सामि; K3. 5 D4 तप्स्यसि.

Colophon addl. in Ś1 K1 D1 after 8; om. in D7 S. — *Sub-parvan :* N (except D7. 8) राजधर्म. — *Adhy. name :* V1 Dn2 D6 प्रायश्चित्तविधिः; Dn1 व्यासवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B1. 2. 4 Da1 Dn D3 32 (as in text); D8 31. — *Śloka no. :* Dn1 25; D8 22.

33

1 D8 om. the ref. — ^{a}) G1 हत- (for हताः). — ^{c}) D4 स्वसुरा (for श्वशुरा). — ^{d}) K3. 5 V1 B (B4 damaged) D (except D1. 7) च (for स-). M8 स पितामहः.

2 ^{a}) D7 T G महाभागाः (for °त्मानः). — ^{b}) G1 संबंधिः; M8 संबंधी. — ^{c}) K1 चान्ये (for चैव). K2. 3. 5 V1 B D (except D1) S वयस्या भागिनेयाश्च. — ^{d}) K2. 3. 5 V1 B D (except D1) S ज्ञातयश् (for भ्रातरश्). Ś1 K1. 4 D1 स- (for च). Ś1 K1. 2. 4 V1 B1 D1. 7 G1–3 -पितामहाः; B2 Da Dn2 D6 महामुने.

3 D2. 4 om. (hapl.) 3. — ^{a}) D7 मनुष्येंद्र. — ^{d}) B2 D7 S मयोग्रेण (for मयैकेन). Da2 T1 G1. 3 पितामहः (G3 °हाः).

4 ^{c}) T2 G2 सोमपो (for सोमपान्). D4 वीर. — ^{d}) K4 D1 प्राप्स्यसि.

5 = (var.) B. 13. 57. 1. — ^{a}) K1. 4 D1 मुह्यामि (for दह्यामि). K2. 3 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 M2. 4 अद्यापि; B2 Da एवाहं (for अद्याहं). — ^{c}) Ś1 K1. 4 D1 पुरुषसिंहैस्; K3. 5 Bo. 2–5 D2–5. 8 पार्थिवसंघैस् (for °सिंहैस्). K5 च (for

6 ^{a}) Da हत्वा (Da2 °ता) (for दृष्ट्वा). — ^{b}) K1 हतश्च; D4 °तंश्च; D6 °ताश्च. Ś1 K1 परं; M1–3 नरान्; M4 नृपान् (for परान्). — 6^{cd} = (var.) B. 13. 57. 2^{cd}. — ^{c}) B2 Da जनान् (for नरान्). T G1–3 अद्य (for अन्यान्). — ^{d}) K3 D4 परिदह्ये; Da °ताप्य; D7 T G M2 परि(M2 °रं)तप्स्ये.

7 = (var.) B. 13. 57. 3. — ^{a}) D7 G1 परस्त्रीणाम्; T2 पुरंध्रीणाम् (for वरस्त्रीणाम्). — ^{c}) K2 Dn D7 T G तु; B1 D6 सु- (for स्व-). — ^{d}) K3 Dn2 D4 M2 पितृभिर् (for पतिभिर्). K1 ज्ञातिभिस् (for भ्रातृभिस्).

8 ^{b}) K5 V1 B Dn वृष्णिसंहतान्; M4 वृष्टिसंहि°. — ^{c}) Da1 आक्रोशंतः; M1. 3 °शत्यः. G1 दीनान्. — ^{d}) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 प्रपतिष्यंति; G4 निपतंति च (for °तन्त्यश्च). K3 D4 भूतलं.

9 D1. 6 G2 M2 °श्यंतः. B2 Da प्रियान् (for पितॄन्). — ^{b}) D7 T1 G च भारत; T2 पितामह (for च योषितः). — B1 om. 9^{c}–10^{d}. — ^{c}) K1 transp. त्यक्त्वा and प्राणान्. K5 B (B1 om.) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 स्त्रियः; D1 प्रियाः (for प्रियान्). K2 D7 T

C. 12. 1168
B. 12. 33. 9
K 12. 31. 34

त्यक्त्वा प्राणान्प्रियान्सर्वा गमिष्यन्ति यमक्षयम् ॥ ९
वत्सलत्वाद्द्विजश्रेष्ठ तत्र मे नास्ति संशयः ।
व्यक्तं सौक्ष्म्याच्च धर्मस्य प्राप्स्यामः स्त्रीवधं वयम् ॥१०
ते वयं सुहृदो हत्वा कृत्वा पापमनन्तकम् ।
नरके निपतिष्यामो ह्यधःशिरस एव च ॥ ११
शरीराणि विमोक्ष्यामस्तपसोग्रेण सत्तम ।
आश्रमांश्च विशेषांस्त्वं ममाचक्ष्व पितामह ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा द्वैपायनस्तदा ।
समीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या ऋषिः प्रोवाच पाण्डवम् ॥ १
मा विषादं कृथा राजन्क्षत्रधर्ममनुस्मर ।
स्वधर्मेण हता ह्येते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ २
काङ्क्षमाणाः श्रियं कृत्स्नां पृथिव्यां च महद्यशः
कृतान्तविधिसंयुक्ताः कालेन निधनं गताः ॥ ३
न त्वं हन्ता न भीमोऽपि नार्जुनो न यमावपि ।

G1. 3. 4 M2 सर्वान्.

10 B1 om. 10 (cf. v. l. 9). — a) Da2 द्विजश्रेष्ठं; G1 °श्रेष्ठस्. — c) M1. 3 व्यक्तः. K3 सोक्ष्याच्च; V1 शौक्ष्म्याच्च; D1 सौक्ष्म्याश्च; D6 सौम्या च; D7 सौक्ष्माच्च. — d) S (except G1 M1) प्राप्स्याम. T2 G1 निधनं (for स्त्रीवधं). D2. 3. 8 स्वयं (for वयम्).

11 Cf. B. 13. 57. 4. — a) Dn1 यद् (for ते). — b) D7 अनंतरं. — c) D7 T1 G1. 3. 4 प्रपतिष्यामो. — d) K4 हृद:-; M1. 3 अधः-; M2 त्वधः- (for ह्यधः-). B5 M ह; D7 lacuna; T G हि (for च).

12 Cf. B. 13. 57. 5. — a) K3 B2 Da D4 S त्यजिष्यामस्; D7 तुजिष्यामि (for विमोक्ष्यामस्). K5 शरीरं च त्यजिष्यामि. — b) M1 तमसोग्रेण. D2. 3. 5. 8 कर्मणा (for सत्तम). — G3 om. 12cd. — c) K2. 3. 5 V1 B D (except D1) S (G3 om.) आश्रमाणां (Da °णो) (for °मांश्च). K2. 5 Bo. 3–5 Dn1 D2. 3. 5. 8 विशेषं; K4 °शेषात्; M1. 3 °शेषास् (for °शेषांस्). G1 (before corr.) विशेषाणां. Da त्वां (for त्वं). — d) K2–4 D4 समाचक्ष्व; K5 B4 Dn D1 अथा° (for ममा°). B3 Da तपोधन (for पितामह).

Colophon om. in K3–5 V1 B Da Dn D3–6. 8. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2 D1. 7 S (except T1 G3. 4) राजधर्म. — *Adhy. name:* T1 G1. 3. 4 युधिष्ठिरानुतापः; M2 प्रायश्चित्तकरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D7 S 32.

34

1 Cf. B. 13. 57. 6. D3 om. the ref. The portion from 1b up to 22c in G4 is lost on a missing folio. — b) K3 D4 तथा (for तदा). — c) K3 V1 B Da Dn D2–6. 8 निरीक्ष्य; D7 S (G4 missing) परीक्ष्य (for समीक्ष्य). Da निश्चयं (for निपुणं). B2 सम्यग् (for बुद्ध्या). — d) K5 मुनिः; D4. 7 पुनः; T2 ततः; G1 ऋषिं (for ऋषिः).

2 G4 missing (cf. v. l. 1). Before 2, N (except D7. 8) S (except T2 M3; G4 missing) ins. व्यास उवाच. — a) K5 वृथा (for कृथा). — b) K5 Bo. 3. 5 Da M1. 3 अनुस्मरन्. — c) Dn2 कृता; G1 हिता (for हता). K1 एते; B2 Da ते वै (for ह्येते). — d) Da पुरुष° (for क्षत्रिय°).

3 G4 missing (cf. v. l. 1). — a) K1 Da कांक्ष्यमाणाः (Da1 °णः); D8 G1 कांक्षमाणां (G1 °णा). D8 स्वयं (for श्रियं). K4 सर्वे; D1 सर्वे (for कृत्स्नां). — b) D2. 3. 5. 8 सहस्रशः (for महद्यशः). — c) D7 कृतांते. — d) D7 S (G4 missing) मरणं (for निधनं).

4 G4 missing (cf. v. l. 1). — a) T2 हेतुर् (for हन्ता). K3. 5 V1 B Da Dn D2–8 S (G4 missing)

कालः पर्यायधर्मेण प्राणानादत्त देहिनाम् ॥ ४
न यस्य मातापितरौ नानुग्राह्योऽस्ति कश्चन ।
कर्मसाक्षी प्रजानां यस्तेन कालेन संहृताः ॥ ५
हेतुमात्रमिदं तस्य कालस्य पुरुषर्षभ ।
यद्धन्ति भूतैर्भूतानि तदस्मै रूपमैश्वरम् ॥ ६
कर्ममूर्त्यात्मकं विद्धि साक्षिणं शुभपापयोः ।
सुखदुःखगुणोदर्कं कालं कालफलप्रदम् ॥ ७
तेषामपि महाबाहो कर्माणि परिचिन्तय ।
विनाशहेतुकारित्वे यैस्ते कालवशं गताः ॥ ८
आत्मनश्च विजानीहि नियमव्रतशीलताम् ।
यदा त्वमीदृशं कर्म विधिनाक्रम्य कारितः ॥ ९
त्वष्ट्रेव विहितं यन्त्रं यथा स्थापयितुर्वशे ।
कर्मणा कालयुक्तेन तथेदं भ्राम्यते जगत् ॥ १०
पुरुषस्य हि दृष्टेमामुत्पत्तिमनिमित्ततः ।
यदृच्छया विनाशं च शोकहर्षावनर्थकौ ॥ ११
व्यलीकं चापि यत्त्वत्र चित्तवैतंसिकं तव ।
तदर्थमिष्यते राजन्प्रायश्चित्तं तदाचर ॥ १२
इदं च श्रूयते पार्थ युद्धे देवासुरे पुरा ।

C. 12. 1184
B. 12. 33. 25
K. 12. 32. 13

[ऽ]यं; D_1 [ऽ]स्ति (for ऽपि). —^{b}) K_1 पुनर्यमौ (for यमावपि). —^{d}) Da कालान्; Dn_2 प्राणाय (for प्राणान्). D_4 आत्ति हि (for आदत्त). Da देहिनो.

5 G_4 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K_5 V_1 B (except B_2) D (except $D_{1.4.7}$) तस्य (for यस्य) —^{b}) V_1 B_1 Dn D_6 हि (for ऽस्ति). —^{c}) K_3 D_4 पृथिव्यां सर्वराजानस्; B_2 देवापि हि न जानीयुस्. —^{d}) $Ś_1$ स हृतः; K_1 ते हताः; K_3 B_1 संहि(B_1 °ह)ताः; B_2 मोहिताः (for संहृताः).

6 G_4 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) D_6 तत्र (for तस्य). —^{b}) K_2 V_1 B (except B_2) D (except $D_{1.4.7}$) विहितं; K_4 कर्णस्य (for कालस्य). K_2 V_1 $Bo_{1.3-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ भरत°; K_{3-5} B_2 $D_{1.4.7}$ S (G_4 missing) मनुज° (for पुरुष°). —^{c}) D_7 T_1 $G_{1.3}$ युध्यंति. K_5 भूता ये (for भूतानि). —^{d}) K_5 तादृशं; Da तत्तस्य; D_2 तस्य ते; $D_{3.7}$ S (G_4 missing) त(G_3 य)दस्य (for तदस्मै). Da_1 D_7 परमेश्वर (Da_1 °री); Da_2 S (G_4 missing) परमै(T_1 G_{1-3} °मे)श्वरं (for रूपमैश्वरम्). D_4 रूपमस्य तदै*रं.

7 G_4 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) D_7 -मुक्त्या- (for -मूर्त्या-). K_1 कर्ममू(by corr. °सू)र्त्यात्मना विद्धि; V_1 $Bo_{1.3-5}$ Da Dn $D_{1-3.5.6.8}$ क(D_1 ध)र्मसूत्रात्मकं विद्धि; B_2 कर्मप्रत्यात्मकं बुद्धिः. —^{b}) Dn_1 पुण्य° (for शुभ°). —^{c}) B_2 सुखदुःखैर्महाराज; Da अथ दुःखसुखोदर्कं; D_7 S (G_4 missing) सुखदुःखफलोदर्कं (D_7 T G_{1-3} °र्कः). —^{d}) D_7 काले; $M_{1.3}$ काल- (for कालं). D_4 कालं (for काल-). B_2 कालपुण्यफलप्रदे; T $G_{2.3}$ काले काले फलप्रदः; G_1 कालः कालफलप्रदः.

8 G_4 missing (cf. v. l. 1). —^{b}) B_5 परिचिंतयन्. —^{c}) $M_{3.4}$ -हैतु- (for हेतु-). $K_{1.4}$ G_2 °कारित्वं; $K_{2.3.5}$ $Bo_{2.3.5}$ Da Dn $D_{2.4-8}$ T_2 G_1 M °कानि त्वं; V_1 $B_{1.4}$ D_3 T_1 G_3 °कानित्यं (for °कारित्वे). —^{d}) $D_{4.8}$ तैः (for ते). D_8 गतं.

9 G_4 missing (cf. v. l. 1). —^{b}) K_5 -शीलितां. V_1 Bo_{3-5} $D_{2.3.5.6.8}$ यतव्रतसुशीलतां; B_1 Dn नियतव्रतशीलितां (Dn °शासनं). —^{c}) $Ś_1$ K_2 तथा (for यदा). —^{d}) B_1 G_2 कारितं; Da कारिताः.

10 G_4 missing (cf. v. l. 1). K_2 D_1 transp. 10 and 11. —^{a}) $Ś_1$ त्वष्ट्रैव. —^{b}) B_3 (m as in text) तदा; Dn_1 तथा (for यथा). $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_1) S (G_4 missing) चे(Da_2 वे)ष्टयितुर् (for स्थाप°). B_1 वने (for वशे). —^{c}) M_2 कर्माणि; Cv कर्मणा (as in text). —^{d}) Dn D_6 चेष्टते (for भ्राम्यते).

11 G_4 missing (cf. v. l. 1). K_2 D_1 transp. 10 and 11. D_1 transp. 11^{ab} and 11^{cd}. —^{a}) D_1 यदृच्छया (for पुरुषस्य). K_1 [इ]ह; M_4 [अ]पि (for हि). $Ś_1$ दृष्ट्वैवम्; Da_1 मे दृष्ट्वाम्; D_7 दृष्ट्वैमाम्. —^{c}) D_1 पुरुषस्य (for यदृच्छया).

12 G_4 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) Da व्यलीकश्. Da D_7 S (G_4 missing) अपि (for चापि). $K_{2.4}$ D_1 तत्; Da_1 lacuna (for यत्). $K_{1.2.4.5}$ $Bo_{2.5}$ Dn_2 $D_{1.2.4.7}$ S (G_4 missing) तत्र; Da_1 यत्र (for त्वत्र). —^{b}) V_1 D_2 चित्तं (for चित्त-). $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 चित्तवैभ्रंशि($Ś_1$ °श)कं (for °वैतंसिकं). Cn, v cite चित्तं and वैतंसिकं. Da M_4 नृप; $M_{1.3}$ तु तत्; M_2 ततः (for तव). —^{d}) Da तथैव च; M समाचर (for तदा°).

C. 12. 1184
B. 12. 33. 25
K. 12. 32. 13

असुरा भ्रातरो ज्येष्ठा देवाश्चापि यवीयसः ॥ १३
तेषामपि श्रीनिमित्तं महानासीत्समुच्छ्रयः ।
युद्धं वर्षसहस्राणि द्वात्रिंशदभवत्किल ॥ १४
एकार्णवां महीं कृत्वा रुधिरेण परिप्लुताम् ।
जघ्नुर्दैत्यांस्तदा देवास्त्रिदिवं चैव लेभिरे ॥ १५
तथैव पृथिवीं लब्ध्वा ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
संश्रिता दानवानां वै साह्यार्थे दर्पमोहिताः ॥ १६
शालावृका इति ख्यातास्त्रिषु लोकेषु भारत ।
अष्टाशीतिसहस्राणि ते चापि विबुधैर्हताः ॥ १७
धर्मव्युच्छित्तिमिच्छन्तो येऽधर्मस्य प्रवर्तकाः ।
हन्तव्यास्ते दुरात्मानो देवैर्दैत्या इवोल्बणाः ॥ १८
एकं हत्वा यदि कुले शिष्टानां स्यादनामयम् ।
कुलं हत्वाथ राष्ट्रं वा न तद्वृत्तोपघातकम् ॥ १९
अधर्मरूपो धर्मो हि कश्चिदस्ति नराधिप ।
धर्मश्चाधर्मरूपोऽस्ति तच्च ज्ञेयं विपश्चिता ॥ २०
तस्मात्संस्तम्भयात्मानं श्रुतवानसि पाण्डव ।
देवैः पूर्वगतं मार्गमनुयातोऽसि भारत ॥ २१
न हीदृशा गमिष्यन्ति नरकं पाण्डवर्षभ ।

13 G4 missing (cf. v. l. 1). — a) K1 इमं (for इदं). B4 Dn D2. 3. 5. 6. 8 तु; D4 हि (for च). D4 K3 राजन् (for पार्थ). — b) D5 देवासुरं. B3. 4 तदा (for पुरा). — c) D4 भ्रातरा. D5 (marg. *sec. m.*) ज्येष्ठान्. — d) K4 ह्यवी° (for यवी°). D7 S (G4 missing) यवीयांसस्तथा सुराः (M1. 3. 4 °सः सुरास्तथा).

14 G4 missing (cf. v. l. 1). — a) B2 Da तेषां श्रेयो(Da श्रियो)निमित्तं हि. — b) Ś1 महाक्षयः; K1 समुच्छ्रमः; B2 m Da समुद्यमः. — d) Da द्वाविंशद् (for द्वात्रिंशद्). M1 अभवन्.

15 G4 missing (cf. v. l. 1). — b) D7 परिप्लुताः. — c) D1 जुगुर् (for जघ्नुर्). K (except K1) B1. 5 D (except D2) T G1–3 M2. 4 तथा (for तदा). Ś1 दैत्यास्; D7 देवांस्. — d) D1 त्रिदेवि (for °दिवं). K1 चाव-; K3 Dn2 D6 T2 चाभि-; V1 B Da Dn1 D2. 3. 5. 7. 8 T2 G1–3 M2. 4 चापि; M1. 3 चोप- (for चैव).

16 G4 missing (cf. v. l. 1). — a) B0. 3–5 D2. 3. 5. 8 अथैवं (for तथैव). — c) Ś1 K1. 5 D4 दानवानासन् (for °वानां वै). K4 D1 स; B0. 3–5 D2. 3. 5. 8 स्म; B2 तु; Da D7 S (G4 missing) च (for वै). — d) K1 (by corr.) साह्यर्थे; K2–4 B0. 2. 3 Dn2 D7 T1 G1–3 साह्यार्थं; V1 B1 Dn1 D6 T2 सह्यार्थं; Da D2. 3. 5. 8 M2 सह्यार्थे; D1 युद्धार्थे; Cn साह्यार्थे (as in text). K4 दर्पमोक्षिताः.

17 G4 missing (cf. v. l. 1). — a) Ś1 सालावृक; D7 S (G4 missing) सालावृका (G1 °व्रता). D4 इव (for इति). — d) Da [ऽ]द्य (for च).

18 G4 missing (cf. v. l. 1). — a) Ś1 K1–3 V1 D7 धर्मवि(K3 °व्यो)च्छित्तिम्; T2 °वच्छक्तिम्; G1 °व्यतिच्छति(by corr. °व्यच्छति)म् (for °व्युच्छित्तिम्). — b) Ś1 transp. ये and [अ]धर्मस्य. — c) M1 गंतव्यास् (for हन्तव्यास्). Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1 महात्मानो (for दुरा°). — d) Ś1 K1 इह (for इव). D7 S (except M1. 3; G4 missing) [उ]द्धताः (D7 °तौ) (for [उ]ल्बणाः).

19 G4 missing (cf. v. l. 1). — a) K1 B1 D2. 3. 6 एवं (for एकं). Ś1 K1. 4 D1 G1. 3 कुलं (for कुले). — b) Da अनामयः (Da2 °नः). — c) V1 B0. 3–5 D2. 3. 5. 8 राष्ट्रं वा; B2 वा राष्ट्रं. K3. 5 Dn D6 कुलं हत्वा च राष्ट्रे (Dn2 D6 °ष्ट्रं) च; B1 Da D7 T G1–3 M कुले (D7 M °लं) वा यदि वा राष्ट्रे (D7 M4 °ष्ट्रं; T1 G1. 3 °ज्ये; T2 G2 °ज्यं). — d) T2 नैतद्; G1 तत्तद् (for न तद्). Ś1 °पातकं (for °घातकम्). K1 न तद्वृत्वोपपातकं; K2. 4 D1 न तत्कृत्वोपपा°; M4 न तद्युक्तोपघा°.

20 G4 missing (cf. v. l. 1). — a) Ś1 K1. 4 D1 वा; Cv हि (as in text). — b) K4 नराधिपः. — c) B2 च (for ऽस्ति). Da अधर्मो धर्मरूपश्च; D7 S (G4 missing) धर्मरूपो ह्यधर्मश्च. — d) K3. 5 D4 स च ज्ञेयो; M1. 3 तद्विज्ञेयं (for तच्च ज्ञेयं). — After 20, K3 D4 read 23–24.

21 G4 missing (cf. v. l. 1). — b) B1 अपि (for असि). D4 पांडवं; D7 भारत (for पाण्डव). — Da2 reads 21^cd twice. — c) Ś1 K1. 4 D1 पूर्वतरं; K3 D4. 7 T G1–3 पूर्वं(T2 °र्वे)कृतं (for °गतं). — d) B1 हि (for ऽसि). B2 पार्थिव; B3 (m as in text) Da D7 T G1–3 M2 पांडव (for भारत).

22 G4 missing for 22^abc (cf. v. l. 1). — a)

भ्रातॄनाश्वासयैतांस्त्वं सुहृदश्च परंतप ॥ २२
योहि पापसमारम्भे कार्ये तद्भावभावितः ।
कुर्वन्नपि तथैव स्यात्कृत्वा च निरपत्रपः ॥ २३
तस्मिंस्तत्कलुषं सर्वं समाप्तमिति शब्दितम् ।
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति ह्रासो वा पापकर्मणः ॥ २४
त्वं तु शुक्लाभिजातीयः परदोषेण कारितः ।
अनिच्छमानः कर्मेदं कृत्वा च परितप्यसे ॥ २५
अश्वमेधो महायज्ञः प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।
तमाहर महाराज विपाप्मैवं भविष्यसि ॥ २६
मरुद्भिः सह जित्वारीन्मघवान्पाकशासनः ।
एकैकं क्रतुमाहृत्य शतकृत्वः शतक्रतुः ॥ २७
पूतपाप्मा जितस्वर्गो लोकान्प्राप्य सुखोदयान् ।
मरुद्गणवृतः शक्रः शुशुभे भासयन्दिशः ॥ २८
स्वर्गलोके महीयन्तमप्सरोभिः शचीपतिम् ।
ऋषयः पर्युपासन्ते देवाश्च विबुधेश्वरम् ॥ २९
सोऽयं त्वमिह संक्रान्तो विक्रमेण वसुंधराम् ।
निर्जिताश्च महीपाला विक्रमेण त्वयानघ ॥ ३०
तेषां पुराणि राष्ट्राणि गत्वा राजन्सुहृद्वृतः ।
भ्रातॄन्पुत्रांश्च पौत्रांश्च स्वे स्वे राज्येऽभिषेचय ॥ ३१
बालानपि च गर्भस्थान्सान्त्वानि समुदाचरन् ।

C. 12. 1203
B. 12. 33. 44
K. 12. 32. 32

Da2 गमिष्यंत; M4 भजिष्यंति (for गमि°). —b) B2 Da D2. 3. 5. 8 भरतर्षभ; D7 T1 G1-3 पार्थिवर्षभ; T2 प्रति पार्थिव (for पाण्डवर्षभ). —c) V1 B2 D7 [ए]नांस्; D1 [ए]ताश् (for [ए]तांस्). Ś1 K1. 4 D1 च (for त्वं).

23 K3 D4 read 23–24 after 20. —a) K4 पापं (for पाप-). K4 B1 D2. 3. 5 T2 G1 -समारंभः. D8 यो पापसममारंभः. —b) D3. 8 कार्य (D8 °र्यं)ते भावि-भावितः; D5 कार्यते**नावितः. —c) M1. 3 तथैवास्यात्. —d) D1 तथा (for कृत्वा). B2 [अ]पि (for च). Da कृत्वापि निरुपद्रव.

24 For sequence in K3 D4, cf. v. l. 23. —a) B2 स (for तत्). K1 करषं; D7 T1 G1. 3. 4 किल्बिषं; M4 सकलं (for कलुषं). B2. 3 (m as in text) Da धर्मं; D7 S (except T2 G2) कर्म (for सर्वं). —b) D7 T1 G1. 3. 4 समस्तम् (for समाप्तम्). D7 चोदितं (for शब्दितम्). —c) D5 नरस्य (for न तस्य). —d) K3 ह्रासो; T2 श्रेयो; M2. 4 भ्रासो (for ह्रासो). M1. 3 प्रह्रासोचापकर्मणः (sic).

25 a) K1 कृत्व-; Bo. 5 त्वं च (for त्वं तु). —b) K3. 5 D4 कर्शितः; Cv कारितः (as in text). —c) D7 अनिच्छमानं. —d) K1 परितप्यसि; K5 D5 °तप्यते; D7 T1 G3 °तप्स्यसे.

26 a) K3. 5 D4 महाप्राज्ञ (for °यज्ञः). —b) M2 प्रायश्चित्त. K5 Bo. 2-4 Da S (except M1. 3) उदाहृतः. —c) K1 उपाहर; G3 तमाहरं. —d) K1 Da विपाप्मैव. Da भविष्यति; D7 °ष्यथ.

27 a) K4 हत्वारीन्; G1 जित्वारिं (for जित्वारीन्). —b) Ś1 D1 मघवा; K1. 4. 5 V1 B D (except D4. 7) T2 भगवान् (for मघवान्). D4 om. from पाक- up to लोकान् (in 28b). —c) D7 आवर्त्य; G3 आहृत्यः (for आहृत्य). —d) V1 शतं कृत्वा; Dn2 शत कृत्वा (for °कृत्वः). M2 सहस्रशः (for शतक्रतुः).

28 D4 om. up to लोकान् (cf. v. l. 27). —a) K2-5 V1 B D (D4 om.) T G धूतपाप्मा. D1 जितं (for जित-). —b) Da D3 प्राप (for प्राप्य). —c) K2. 3 Dn D6 मरुद्गणैर् (for °द्गण-). —d) G1-3 शोभयन् (for भासयन्).

29 a) K2. 3 V1 B (except Bo. 1) Da Dn2 D3 स्वर्गे (for स्वर्ग-). D1 महेयतम्; M1. 3 महीयानम्; Cn °यन्तम् (as in text). —b) D1 अप्सोरभिः. M1. 3 शतक्रतुं (for शचीपतिम्). —c) V1 Da2 D2. 3. 5. 8 G1 पर्युपासंत. —d) B2 Da विबुधाधिपं; D1 °श्वरं.

30 a) All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4 D1) से (G1 सो)यं त्वामनुसंप्राप्ता (D7 °प्य). —b) All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4 D1) वसुंधरा. —c) D4 विनिर्जिता (for निर्जिताश्च). Dn1 महीपाल. —d) K5 G2 विक्रमेन. B2 Da विभो; M2 नृप (for [अ]नघ).

31 b) D7 T1 G1. 3. 4 दत्त्वा (for गत्वा). B2 Da सुहृत्तमान्; G2 सुहृद्वृतं. —c) Da2 om. पौत्रांश्च. K1. 2. 4 D1 पितॄन्पुत्रांश्च (D1 °त्राश्च) भृत्यांश्च. —d) B1 स्थाने; T2 राष्ट्रे (for राज्ये).

32 b) K1 सांत्वानि; K2. 3. 5 Dn1 D4 सांत्वेन

C. 12. 1203
B. 12. 33. 44
K. 12. 32. 32

रञ्जयन्प्रकृतीः सर्वाः परिपाहि वसुंधराम् ॥ ३२
कुमारो नास्ति येषां च कन्यास्तत्राभिषेचय
कामाशयो हि स्त्रीवर्गः शोकमेवं प्रहास्यति ॥ ३३
एवमाश्वासनं कृत्वा सर्वराष्ट्रेषु भारत ।
यजस्व वाजिमेधेन यथेन्द्रो विजयी पुरा ॥ ३४
अशोच्यास्ते महात्मानः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
स्वकर्मभिर्गता नाशं कृतान्तबलमोहिताः ॥ ३५
अवाप्तः क्षत्रधर्मस्ते राज्यं प्राप्तमकल्मषम् ।
चरस्व धर्मं कौन्तेय श्रेयान्यः प्रेत्य भाविकः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

युधिष्ठिर उवाच ।
कानि कृत्वेह कर्माणि प्रायश्चित्तीयते नरः ।
किं कृत्वा चैव मुच्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

व्यास उवाच ।
अकुर्वन्विहितं कर्म प्रतिषिद्धानि चाचरन् ।
प्रायश्चित्तीयते ह्येवं नरो मिथ्या च वर्तयन् ॥ २

K4 V1 B1. 3 Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 संततिं; D1 सत्वानि; D7 स्थानानि (for सान्त्वानि). K4 B0. 4. 5 D1 समुपाचरन्; V1 °पाचर; D4 °दाचर. B2 अपालयन्नराधिप; Da पालयस्व नराधिपः. — [d]) K5 D4 अभिशाधि; Da पर्यैही(Da2 °हि)मां (for परिपाहि).

33 [b]) D6 [अ]भिषिंचय. K5 तेषां कन्याभिषेचय. — [c]) D8 [ऽ]पि (for हि). D7 कामां यो हि स्त्रिवर्गं यः. — [d]) D7 एकं (for एवं). K3 V1 Dn T2 प्रहास्यसि; D7 प्रशास्यति.

34 [a]) T2 एवं कृत्वा समाधानं. — [d]) G1. 2 विजये. D7 पुनः (for पुरा).

35 [a]) B2 Da D7 S (except M4) न शोच्यास्ते. D7 M4 महाराज (for °त्मानः). — [b]) D5 G2 क्षत्रियर्षभाः; M1. 3 भरतर्षभ (for क्षत्रिय°). — D7 om. 35[cd]. — [c]) T2 कृतातंकाः (for गता नाशं). — [d]) K3. 5 D4 कृतांतवशमोहिताः; D8 °बलवाहिताः.

36 [a]) G1. 2 अवाप्त-. D7 अवाप्तं क्षत्रधर्मं ते. — [b]) B2 Da D4. 7 S transp. राज्यं and प्राप्तं. All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4 D1) अकंटकं (for अकल्मषम्). — [c]) K5 Dn रक्षस्व (for चरस्व). Da2 धर्मे; D1. 2 धर्मं; D7 कर्म (for धर्मं). — [d]) K1 श्रेयोन्यः; B2 D8 श्रेयाश्च:; B2 m S श्रेष्ठो यः (for श्रेयान्यः). Ś1 प्रीतिभाविकः; K1 G3 प्रत्यभाविकं (G3 °कः); K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 प्रेत्य भारत; G2 M2 प्रेत्यभाविकं (M2 °तः) (for प्रेत्य भाविकः). D7 श्रेयः प्रेत्यस्वभाविकः.

Colophon. — *Sub-parvan:* All MSS. (except D8 G3. 4) राजधर्म. — *Adhy. name:* V1 B0–3. 5 Dn D6 प्रायश्चित्तीये (Dn2 °श्चित्ते); G4 व्यासवचनः; M2 देवासुरयुद्धनिदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1. 2. 4 Da1 Dn D2. 7 S 33; D8 32. — *Śloka no.:* Dn1 D8 48.

35

1 D8 om. the ref. — [a]) B2 Da D7 S कानि कर्माणि कृत्वेह. — [b]) Da प्रायश्चित्तायते. — [c]) D2. 3. 5. 8 चेह (for चैव). K4 देहमुच्येत; Dn मुच्यते तत्र; D7 वै विमुच्येत; G4 चैति च स्वर्गं (for चैव मुच्येत). — [d]) B2 Da तपोधन (Da °नः) (for पितामह).

2 Cf. Manu. 11. 44. D8 M4 om. the ref. — [b]) T2 प्रतिसिद्धानि. B0 वा चरन्; G1 चाचर. — [c]) Da प्रायश्चित्तायते. — [d]) K1 च वर्जयन्; K3. 5 D1 विवर्तयन्; K4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 Cn [अ]नुवर्तयन्; D6 [अ]भिवर्त° (for च वर्त°).

3 [a]) Ś1 K1. 2. 4 [अ]भ्युदये; Ca. n. v °दितो (as in text). — [b]) G4 भावचारी (for ब्रह्म°). Da भवत्पुनः; M4 भवन्त्युत. — [c]) D7 T2 यथा (for तथा). Ś1 K1. 4 सूर्योभि°; Ca. n सूर्याभि° (as in text). — [d]) K3. 4 B1 Dn1 D1. 3. 4–6. 8 श्यावदं(D2. 6 °द)त्यपि.

4 [a]) V1 परिवेत्ता च (hypermetric). D7 T1 G

सूर्येणाभ्युदितो यश्च ब्रह्मचारी भवत्युत ।
तथा सूर्याभिनिर्मुक्तः कुनखी श्यावदन्नपि ॥ ३
परिवित्तिः परिवेत्ता ब्रह्मोज्झो यश्च कुत्सकः ।
दिधिषूपतिस्तथा यः स्यादग्रेदिधिषुरेव च ॥ ४
अवकीर्णी भवेद्यश्च द्विजातिवधकस्तथा ।
अतीर्थे ब्रह्मणस्त्यागी तीर्थे चाप्रतिपादकः ॥ ५
ग्रामयाजी च कौन्तेय राज्ञश्च परिविक्रयी ।
शूद्रस्त्रीवधको यश्च पूर्वः पूर्वस्तु गर्हितः ॥ ६
वृथापशुसमालम्भी वनदाहस्य कारकः ।
अनृतेनोपचर्ता च प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा ॥ ७
यश्चाग्नीनपविध्येत तथैव ब्रह्मविक्रयी ।
एतान्येनांसि सर्वाणि व्युत्क्रान्तसमयश्च यः ॥ ८
अकार्याण्यपि वक्ष्यामि यानि तानि निबोध मे ।
लोकवेदविरुद्धानि तान्येकाग्रमनाः शृणु ॥ ९
स्वधर्मस्य परित्यागः परधर्मस्य च क्रिया ।
अयाज्ययाजनं चैव तथाभक्ष्यस्य भक्षणम् ॥ १०
शरणागतसंत्यागो भृत्यस्याभरणं तथा ।
रसानां विक्रयश्चापि तिर्यग्योनिवधस्तथा ॥ ११

M1–3 परिवेत्ता (M1 °त्त-) परिवित्तिः (D7 °त्तश्च, hypermetric). — ^{b}) K2.4 B Da1 Dn D2.3.5.6.8 ब्रह्मघ्नो; Da2 D1 ब्रह्म यो (for ब्रह्मोज्झो). K3.5 D4 ब्रह्मेज्या(K3 °ह्या- ; D4 °आ)याश्च; V1 ब्रह्मघ्नोस्य च (for ब्रह्मोज्झो यश्च). B2 दूषकः (for कुत्सकः). K1 ब्रह्मोज्ञेयश्चित्सकः (sic) ; D7 S ब्रह्मे(G3 °ह्म)ज्यायाश्च दूषकः. — After 4^{ab}, K3.5 D4 read 6^{cd}. D1 reads 4^{cd} twice. — ^{c}) Hypermetric. T1 च (for यः). Da1 M1–3 om. स्याद्. K2.5 B1.3 Dn D2.3.6.8 T2 M4 दिधिषू- (B3 °सू)पपतिर्यः स्याद् (K5 °तिस्तु यः स्याद्). Ca. v cite दिधीषूपपतिर्. — ^{d}) Da तथा; M1–3 ह्यग्रे- (for अग्रे-).

5 D6 om. 5. B2 Da transp. 5^{ab} and 5^{cd}. — ^{a}) Da1 अवकीर्णाद्; Da2 °कीर्णे-; D7 °कीर्णस्; M2 °कीर्णिस्; Cv अवकीर्णी (as in text). K3.5 Da D4.7 S तथा (for भवेद्). B1 G2 यस्तु (for यश्च). — ^{b}) G1–3 °वधकारकः. — ^{c}) K5 अतीर्थंब्राह्मणस्. K1.4 V1 B Da Dn2 D2.3.5.7.8 T1 G1.3.4 M1.3.4 ब्राह्मणस् (V1 D7 G1.3.4 °ण-); T2 G2 ब्राह्मणे. — ^{d}) K4 °घातकः (for °पादकः).

6 ^{a}) Ś1 (*sup. lin.* as in text) V1 B D (except D7) Cn ग्रामघाती; Cnp °याजी (as in text). — ^{b}) K5 गजाश्च ; B (except B2) Dn D2.3.5.6.8 मांसस्य (for राज्ञश्च). D7 T G वा (for च). — After 6^{ab}, Dn reads 8^{ab}. K3.5 D4 read 6^{cd} after 4^{ab}. G2 om. 6^{c}–7^{d}; G4 om. (hapl.) 6^{c}–8^{b}. — ^{c}) K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 गुरुस्त्री°; D7 T G1.3 M2.4 स्त्रीशूद्र° (for शूद्रस्त्री°). K5 D7 तु (for च). — ^{d}) K2.3 V1 T2 पूर्व-; K5 पूर्वैः; Dn2 यश्च; D4 पूर्वाः (for पूर्वः). D2.3.5.8 पूर्वश्च; D4 °र्वेसु; G3 °र्वस्य.

7 G2.4 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) D1 व्यथा; D6 यथा (for वृथा-). Ś1 K1 M -पशुसमारंभी; Da °जंभी (for -पशुसमालम्भी). — ^{b}) K2.5 V1 B Da Dn D2–6.8 गृहदाहस्य (Da1 D8 °हश्च) (for वन°). D3.8 दारकः; D4 कारणं (for कारकः). — 7^{cd} = 12. 36. 20^{ab}. — ^{c}) D6 अनृते च; T2 अन्यायेन (for अनृतेन). K1 V1 Bo. 2.4.5 D3–6.8 [उ]पवर्ता; K2.4 M2 °कर्ता; K3.5 B3 Dn D1.2 °वर्ती; B1 °हर्ता; D7 °वीता; T G1.3 °वक्ता (for °चर्ता). — ^{d}) K2 D7 T2 G1.3 प्रतिषेद्धा; M1.3 °रुन्धो; M4 °रुन्धा (for °रोद्धा). D2.3.5.8 च यः (for तथा).

8 G4 om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). D8 om. (hapl.) 8. Dn reads 8^{ab} after 6^{ab}. — ^{a}) Da त्रीनग्नीन् (for यश्चाग्नीन्). V1 B1 Da Dn2 D6 परिमुच्येत; D1 पतिरेयश्च (sic) (for अपविध्येत). K5 यस्या मासस्य विध्येत. — ^{b}) Da ब्रह्मविक्रे(Da2 °क्रि)या; Cnp राजविक्रयी. — ^{c}) K1 T2 एतान्यन्यानि सर्वाणि.

9 ^{a}) K3.5 V1 B Da Dn D2–6.8 S तु; D1.7 च (for [अ]पि). — ^{b}) Dn2 तानि यानि (by transp.); M2 तानि तानि. — ^{c}) T2 G2 M1.3 लोके (for लोक-). — After 9^{c}, D1 repeats 9^{b} and om. V1 reads 9^{d}–12^{e} on marg.

10 V1 reads 10 on marg. — ^{b}) Bo च क्रियाः; G3 चाश्रयः; M4 च क्रियः (for च क्रिया). — D2 om. 10^{c}–11^{b}. — ^{c}) Da1 अयाज्ययाचनं; D1.4 अयाध्य(D1 °जि)याजनं. D4 चेव; D7 तस्य (for चैव). — ^{d}) K5 भक्षकः. D7 T G अभक्ष्यस्य च भक्षणं.

11 V1 reads 11 on marg. D2 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). D8 repeats 11^{a}–13^{b} after 13^{ab}. — ^{c}) K4 V1 D2.3.5.8 T2 चैव (for चापि).

C. 12. 1219
B. 12. 34. 12
K. 12. 33. 14

आधानादीनि कर्माणि शक्तिमान्न करोति यः ।
अप्रयच्छंश्च सर्वाणि नित्यं देयानि भारत ॥ १२
दक्षिणानामदानं च ब्राह्मणस्वाभिमर्शनम् ।
सर्वाण्येतान्यकार्याणि प्राहुर्धर्मविदो जनाः ॥ १३
पित्रा विभजते पुत्रो यश्च स्याद्गुरुतल्पगः ।
अप्रजायन्नधर्मेण भवत्याधर्मिको जनः ॥ १४
उक्तान्येतानि कर्माणि विस्तरेणेतरेण च ।
यानि कुर्वन्नकुर्वंश्च प्रायश्चित्तीयते जनः ॥ १५
एतान्येव तु कर्माणि क्रियमाणानि मानवान् ।
येषु येषु निमित्तेषु न लिम्पन्त्यथ तच्छृणु ॥ १६
प्रगृह्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तगं रणे ।
जिघांसन्तं निहत्याजौ न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ १७
अपि चाप्यत्र कौन्तेय मन्त्रो वेदेषु पठ्यते ।
वेदप्रमाणविहितं तं धर्मं प्रब्रवीमि ते ॥ १८
अपेतं ब्राह्मणं वृत्ताद्यो हन्यादाततायिनम् ।
न तेन ब्रह्महा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ १९

12 For sequence in D8, cf. v. l. 11. V1 reads 12^{abe} on marg. — ^{a}) B1 धर्मादीनि च; Da1 आधायादीनि; D8 अधाना° (for आधाना°). — ^{b}) D7 च (for यः). — ^{c}) T2 अपप्रदश्च सर्वाणि. — ^{d}) K1–3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 T G M1. 3. 4 नित्य- (for नित्यं).

13 For sequence in D8, cf. v. l. 11. — ^{a}) Ś1 K2. 4 अदानत्वं (for अदानं च). K1 दक्षिणानामदान- (*sup. lin.* °दांत)त्वं. — ^{b}) K1 -नंदनं; K3. 5 D4 -कर्शनं; V1 Bo. 1. 3–5 Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 -म(D3 -ध)-र्षणं; Dn1 -मर्षनं; D1 -वर्षणं (for -मर्शनम्). B2 ब्राह्मणं वापि मर्षणं; Da ब्रह्मा(Da2 °ह्म)णस्वाभिमर्षणं; M1 ब्राह्मणस्याभिमर्शनं. — ^{c}) Bo D1 M1 कार्याणि; B1 D7 T2 कर्माणि (for [अ]कार्याणि). — ^{d}) D7 T G तथा (for जनाः).

14 ^{a}) K3. 5 Bo. 4. 5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 विवदते; B1 विषदते; Ca विभजते (as in text). K2 B2 पुत्रान् (for पुत्रो). Ś1 K1. 4 V1 Da D1. 4 पिता विभजते पुत्रान्. — ^{b}) K4 D4 तु (for च). D2 om. from ल्पगः up to न्येव तु (in 16^{a}). — ^{c}) D7 G अप्रजोयन्; M1 °योजश्; M2 °ज्ञायन्; M3 °जो यश्; M4 °जायंश् (for °जायन्). Ca cites अप्रज्ञायन्. K5 V1 B D (except D1. 4; D2 om.) T G नरव्याघ्र; M1. 3. 4 च धर्मेण (for अधर्मेण). K2 अप्रजा येन धर्मेण. — ^{d}) Ś1 K1 (before corr.). 3 Dn2 D7. 8 G1. 3 M3. 4 [आ]-धार्मिको; K1 (by corr.). 2. 4. 5 V1 B Da Dn1 D3. 5. 6 T2 [अ]धा° (for [आ]ध°). K1 D1 जनाः; K3. 5 V1 B1. 2. 5 Da Dn D3–8 S नरः (for जनः).

15 D2 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{b}) Da तु (for च). — ^{c}) D1 यानि कुर्वंति कुर्वंश्च; G3 यानि कुर्वंश्च पापानि. — ^{d}) Da प्रायश्चित्तायते नराः.

16 D2 om. up to °न्येव तु (cf. v. l. 14). — ^{a}) Da1 एताश्चेव; D7 ह्रतान्येव; M4 एतान्यपि (for °न्येव). D1 M4 च (for तु). Da कार्याणि (for कर्माणि). — ^{b}) K4. 5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 मानवाः; B1 D1 °वः; D7 S (except M1. 3) °वैः. — ^{d}) K2. 4 Bo. 2–5 Da D2. 3. 5. 7. 8 T2 G2 M2. 4 लिप्यंति; K3. 5 V1 B1 Dn D6 लिप्यंते; D1 T1 G3 लिपंति; G1 लुंपंति (for लिम्पन्ति). K1. 3. 5 V1 B (except B2) D (except Da D4) S (except M1. 3. 4) तान् (D1 G1 तां) (for तच्).

17 = (var.) Vasiṣṭha Smṛti 3. 20. — ^{a}) K1 शत्रुम् (for शस्त्रम्). — ^{b}) D3. 5 अति- (for अपि). K3. 5 Bo D4 G3 अपि वेदांत(K5 °ग)पारगं (G3 °गः). — ^{c}) V1 B D (except D1. 4) T G M4 जिघांसीयान् (T2 °याद्) (for निहत्याजौ). — ^{d}) T2 इति न (for न तेन).

18 ^{a}) K2 Dn1 इति; T2 अथ (for अपि). K5 T2 M2 वा (for च). B4 (marg.) Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 [अ]न्यत्र (for [अ]प्यत्र). — ^{b}) M1. 3 मंत्रे. V1 सेंद्रे देवे च पठ्यते. — ^{c}) Bo M1. 3 वेदप्रमाणं (for °प्रमाण-). — ^{d}) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 धर्मं च; D7 धर्मं तं (by transp.); T1 G2–4 धर्मं हि. G1 हि ब्रवीमि (for प्रब्र°). K1 [अ]हं (for ते).

19 Cf. 12. 15. 55. Manu. 8. 350–51; Vasiṣṭha Smṛti 3. 21; Bodhāyana Smṛti 1. 10. 14. — ^{a}) Da1 अपेतां. Ś1 K1 वित्ताद्; Da वृत्ता; D4 वृत्तान्; D7 वृद्धं (for वृत्ताद्). D1 अनेतं ब्रह्मणं वृत्ताद् (sic). — ^{b}) D7 तं (for यो). K3 आततायिकं; Da1 °यिनां. — ^{c}) K4 ब्रह्मणा. — ^{d}) K1 D7 मृत्युस्; M1. 3 मनुस् (for मन्युस्). K2–4 V1 B D (except D4) T1 G3. 4 M4 तन्- (for तं). Ś1 K1. 3. 5 Bo. 2–5 Da D2. 3. 5. 6 मन्युमर्छे(B2 °र्चे)ति.

20 ^{a}) D1 प्राज्ञा° (for प्राणा°). M4 यथा (for

प्राणात्यये तथाज्ञानादाचरन्मदिरामपि ।
अचोदितो धर्मपरः पुनः संस्कारमर्हति ॥ २०
एतत्ते सर्वमाख्यातं कौन्तेयाभक्ष्यभक्षणम् ।
प्रायश्चित्तविधानेन सर्वमेतेन शुध्यति ॥ २१
गुरुतल्पं हि गुर्वर्थे न दूषयति मानवम् ।
उद्दालकः श्वेतकेतुं जनयामास शिष्यतः ॥ २२
स्तेयं कुर्वंस्तु गुर्वर्थमापत्सु न निबध्यते ।
बहुशः कामकारेण न चेद्यः संप्रवर्तते ॥ २३
अन्यत्र ब्राह्मणस्वेभ्य आददानो न दुष्यति ।
स्वयमप्राशिता यश्च न स पापेन लिप्यते ॥ २४
प्राणत्राणेऽनृतं वाच्यमात्मनो वा परस्य वा ।
गुर्वर्थे स्त्रीषु चैव स्याद्विवाहकरणेषु च ॥ २५
नावर्तते व्रतं स्वप्ने शुक्रमोक्षे कथंचन ।
आज्यहोमः समिद्धेऽग्नौ प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ २६
पारिवित्त्यं च पतिते नास्ति प्रव्रजिते तथा ।
भिक्षिते पारदार्यं च न तद्धर्मस्य दूषकम् ॥ २७
वृथापशुसमालम्भं नैव कुर्यान्न कारयेत् ।
अनुग्रहः पशूनां हि संस्कारो विधिचोदितः ॥ २८
अनर्हे ब्राह्मणे दत्तमज्ञानात्तन्न दूषकम् ।
सकारणं तथा तीर्थेऽतीर्थे वा प्रतिपादनम् ॥ २९

C. 12. 1236
B. 12. 34. 29
K. 12. 33. 31

तथा). — b) K1 अचरन्; B2 Da आचरेन्; D7 T1 G आचम्य; T2 आचामन्; M2 आचारं (for आचरन्). K3 D4 गर्हितान्यपि; B2 Da मदिरां यदि (for °रामपि). — c) K (except K1) B0. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6 आदेशितो; V1 अचोदितां; B2 आचोदितो; D8 आदर्शितो (for अचोदितो). K3–5 V1 B Dn D1–3. 5. 6. 8 T2 धर्मपरैः; D7 °वरः. Da स चोदितो ब्रह्मपरः.

21 b) V1 [अ]भक्षभक्षणं; D4 [अ]भक्षलक्षणे. — c) K4 प्रायश्चित्तं. D7 प्रायश्चित्तं दधानेन. — d) G2 सर्वमेधेन. K1 (before corr.) B2 M1 शुध्यते; D7 सिध्यति.

22 a) D7 गुरुतल्पो; G4 °तल्पे. K (except K1) गुर्वर्थं. — b) D1 दूषयेति.

23 a) D2. 3 कुर्याच्; D8 गुर्वंश् (for कुर्वंस्). K5 V1 B2 Dn1 D2. 3. 5. 7. 8 च; T G हि (for तु). D2 G1 गुर्वर्थे. — b) K3 Dn1 D6 निषिध्यते; V1 विबध्यते; B0 विध्यते (sic); Da निबंध्यते; D4 निबु°; D8 कुव° (for निब°). K5 आपत्सु च न विद्यते; D7 S आ- (G1 मा)पत्स्वपि न पातकी (M °कं). — c) K4 D7 T G1. 4 M1. 3 कामचारेण.

24 a) M1. 3 नान्यत्र. Da ब्राह्मणेभ्यश्च; D4 ब्रह्मणस्वेभ्य; D7 ब्राह्मणस्तेभ्य; D8 °श्चेत्य (for °स्वेभ्य). — b) M2. 4 त्वाददानो. K2 G3 तुष्यति (G3 °ते); D2 शुध्यति; D4. 7 G4 M1 दूष्यते (D4 °ति); T1 M2. 3 दुष्यते. — c) K4 आप्राशिता; T G प्रकाशिता (for अप्रा°). M2 याश्च. — d) D6 transp. न and स.

25 a) B2 प्राणत्यागेनृतेदोष; Da °त्राणेनृतेदोषे.
— b) K3 Dn1 D2. 3. 5. 8 च (for the second वा). — c) Dn1 गुर्वर्थे. M1 चैवास्याद्. — d) Da1 -करणेषु वा; D1 °णे तथा; D7 T G °णे नृप (for °णेषु च).

26 a) K2. 4. 5 D2. 4 न लुप्यते; Da1 नाव्रतेत; Da2 D1 नावर्तेत (for नावर्तते). — b) D7 T1 G M1. 3. 4 शुक्रमोक्षे; T2 शुक्रमोक्षः. — c) B0 आज्यहोम-. Ś1 K1 समृद्धे; D1. 7 समिद्धो. Da आज्यहोममसिद्धाग्नौ (Da1 °भिद्धाग्नौ).

27 a) K1. 5 G4 परिवित्तं; K4 D2. 3. 8 पारिविद्यं; B1 पारिवित्तं; B4 damaged; Da °वित्तिस्; T2 पारदार्यं; G2 परिवृत्त्यं. K2. 4. 5 V1 B D (except D1) S तु; K3 तु (for च). — b) Da2 प्रव्रजितं; D1 °जते. D7 [s]थ वा; T G [s]पि वा (for तथा). — c) Ś1 K1 शिक्षिते; K5 D4 T1 G भिक्षुके (G1 °को); Da1 भक्षिते. K1 पारदार्यं; Da D7 T1 G पा(Da1 G1 प)रदार्ये; D5 परदार्यं. — d) K2. 3. 5 V1 B Dn D3. 5. 6. 8 transp. न and तद्धर्मस्य. T2 तु (for तद्). Ś1 K1. 4. 5 B5 D1 दूषणं. Da तद्धर्मस्य न दूषकं (hypermetric).

28 a) Ś1 K1 B3 M °समारंभं; D4 -समालंभो. — b) V1 कार्यं (for कुर्यान्). K1 न कुर्याञ्च च कारयेत्. — c) Ś1 K1. 4 D1 च (for हि). — d) K4 संस्कार्यो; Dn2 D3. 8 संस्कारे. K5 Dn1 D4. 7 विधिनो (D7 °पा)- दितः.

29 a) M2 ब्रह्मणो. M2. 4 दानम् (for दत्तम्). — b) D7 अज्ञानार्थं (for °नात्तन्). K4 D6 तु (for तन्). D4 om. न. Ś1 K (except K3) D1 दूषणं. — c) K1 D3. 7 सत्कारणं; K2. 3 V1 B Da Dn D1. 3,

C 12. 1237
B. 12. 34. 30
K. 12. 33. 32

स्त्रियस्तथापचारिण्यो निष्कृतिः स्याददूषिका ।
अपि सा पूयते तेन न तु भर्ता प्रदुष्यते ॥ ३०
तत्त्वं ज्ञात्वा तु सोमस्य विक्रयः स्याददूषकः ।
असमर्थस्य भृत्यस्य विसर्गः स्याददोषवान् ।
वनदाहो गवामर्थे क्रियमाणो न दूषकः ॥ ३१
उक्तान्येतानि कर्माणि यानि कुर्वन्न दुष्यति ।
प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामि विस्तरेणैव भारत ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

व्यास उवाच ।
तपसा कर्मभिश्चैव प्रदानेन च भारत ।
पुनाति पापं पुरुषः पूतश्चेन्न प्रवर्तते ॥ १
एककालं तु भुञ्जानश्चरन्भैक्षं स्वकर्मकृत् ।
कपालपाणिः खट्वाङ्गी ब्रह्मचारी सदोत्थितः ॥ २
अनसूयुरधःशायी कर्म लोके प्रकाशयन् ।

5.8 सत्काराणां; K5 संकराणां; D4 निःकारणं; D8 संस्काराणां. — D7 om. (hapl.) 29[d]–31[e]. — [d]) All MSS. (except Ś1 K1; D7 om.) नित्यं (for स्तीर्थे). T1 च (for वा). B1.3–5 Dn2 D2.3.5.6.8 T2 G M1.3 चाप्रतिपादनं (Dn2 D5 °कं). K4 प्रत्यपादनं.

30 D7 om. 30 (cf. v. l. 29). — [a]) K5 स्त्रियं; V1 B D (except D1.2.4; D7 om.) G2 M1–3 स्त्रियास्. K1.3.5 V1 B D (D7 om.) G2 M Ca [अ]प-चारिण्या; T G1.3.4 [अ]भिचारिण्या (T1 G3 °ण्यो). K2.4 स्त्रियश्च परिचारिण्यो. — [b]) Ś1 K1 D1 T2 G4 अदूषिता; K2 °षकः; K4 G1.3 °षकाः; D4 °षिकः. — D4 om. (hapl.) 30[c]–31[b]. — [c]) Bo स (for सा). Da2 पूज्यते; T1 G3.4 दूयते; T2 त्यज्यते (for पूयते). — [d]) K4 D2.3.5 च (for तु). K4.5 B (except B2; B4 damaged) D (D1.7 om.) T2 M2 प्रदुष्यति.

31 D4 om. 31[ab] (cf. v. l. 30); D7 om. 31[abcde] (cf. v. l. 29). — [a]) Da1 सोमश्च. T2 तत्त्वज्ञोप्यनुसोमस्य; M1.3 न त्वज्ञात्वा च सोमस्य. — [b]) T2 G4 विक्रयी; M1.3.4 विक्रियः. K4 V1 B Da Dn D2.3.5.8 S अदोषवान्; D6 अदूषिका (for अदूषकः). — V1 reads 31[cd] on marg. — [d]) K2 अदूषकः; K3.5 D4 अदोषभाक् (for °वान्). — [f]) K1.2 क्रियमानो; Da1 ह्रियमाणो; D7 क्रियमाणे. D1 दूषितः; D6 दोषकः; G2 दूषकं; M2 दुष्यते.

32 [b]) B1 D7 S दूष्यते; B2 लिप्यते. — [d]) T G1.3.4 च (for [ए]व). K1 [ए]व पार्थिव; B2 Da विशां पते (for [ए]व भारत). — After 32, D7 S ins.:

47* यानि कृत्वा नरः पूतो भविष्यति नराधिप ।

[G3 पुनः (for नरः). G1 नराधिपः.]

Colophon. — *Sub-parvan:* All MSS. (except V1 D8 G3.4) राजधर्म. — *Adhy. name:* V1 Bo.1.4.5 Dn1 प्रायश्चित्तीयं; D7 T1 G1.2.4 प्रायश्चित्तविधानं; M2 प्रायश्चित्तसंक्षेपकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B1.2.4 Da1 Dn1 D1.2.7 S 34; D8 33. — *Śloka no.:* Dn1 32; D8 34.

36

1 D8 om. the ref. — [a]) Da तपस्या-; Ca °सा (as in text). D2.3.5.8 कर्मणा; Ca कर्मभिश्च (as in text). — [b]) D6 प्रधानेन (for प्रदा°). Ś1 K1 तु (for च). — [c]) Dn2 (marg.) पुरुषं; D4 पुरुषाः. — [d]) K B2.3.5 D (except Da D1.7) पुनश्च (for पूतश्च). M1.3 नः (for न). B (except Bo.2) D2.3.5.6.8 प्रवर्तयेत्. T2 पूतो न प्रतिवर्तते.

2 [a]) K5 एककाले. K3.5 B (except B2) D2–5 च; K4 हि (for तु). K3.4 V1 B (except B2) D (except Da D4.7) भुंजीत (for भुञ्जानश्च). — [b]) N (except Ś1 D4.6.7) भैक्ष्यं. — [c]) Da2 खड्गांगी; D1 G2 खट्वांगे (G2 °गो); D4 षट्वांगी; Cv as in text. — [d]) K1 नदोक्थितः; K5 वने स्थितः; D7 चतोर्थितः (sic) (for सदोत्थितः).

पूर्णैर्द्वादशभिर्वर्षैर्ब्रह्महा विप्रमुच्यते ॥ ३
षड्भिर्वर्षैः कृच्छ्रभोजी ब्रह्महा पूयते नरः ।
मासे मासे समश्नंस्तु त्रिभिर्वर्षैः प्रमुच्यते ॥ ४
संवत्सरेण मासाशी पूयते नात्र संशयः ।
तथैवोपरमन्राजन्स्वल्पेनापि प्रमुच्यते ॥ ५
क्रतुना चाश्वमेधेन पूयते नात्र संशयः ।
ये चास्यावभृथे स्नान्ति केचिदेवंविधा नराः ॥ ६
ते सर्वे पूतपाप्मानो भवन्तीति परा श्रुतिः ।
ब्राह्मणार्थे हतो युद्धे मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ ७
गवां शतसहस्रं तु पात्रेभ्यः प्रतिपादयन् ।
ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव च ॥ ८
कपिलानां सहस्राणि यो दद्यात्पञ्चविंशतिम् ।
दोग्ध्रीणां स च पापेभ्यः सर्वेभ्यो विप्रमुच्यते ॥ ९
गोसहस्रं सवत्सानां दोग्ध्रीणां प्राणसंशये ।

C. 12. 1253
B. 12. 35. 13
K. 12. 34. 13

3 ^{a}) Ś1 अनसूय (for °सूयुर्). K1 D4 अनसूर्यम- (D4 °र)धःशायी; D8 °सूयधरःशायी. — ^{b}) G4 लोक- (for लोके). Ś1 प्रशंसयन् (for प्रकाश°). — ^{c}) D4 पूर्णे. Da पूर्णे तु द्वादशे वर्षे; M2 पूर्णे द्वादशमे वर्षे. Ca द्वादशभिर्वर्षैः (as in text). — ^{d}) T2 प्रविमुच्यते; G1 स वि°; G3.4 प्रति° (for विप्र°). — After 3, K4.5 V1 B D (except D1.4.7) ins. (= [var.] Manu. 11. 73, 75^{ab}, 76^{ab}, 76^{cd}, 79^{cd}):

48* लक्ष्यः शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ।
प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ।
जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ।
सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् । [5]
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ।

[(L. 1) B1.2 लक्ष्यं; Da लक्षः. K4 शस्त्रभृतां शस्याद्; Da °भृताभ्या(Da2 °त्मा)साद् (for °भृतां वा स्याद्). Ca cites लक्षः शस्त्रकृतां. K4 विद्विष्याम्; Da2 विपूषाम् (for त्रिदु°). B1 पुनः (for [आ]त्मनः). — (L. 2) B1 प्राश्यद् (for प्रास्येद्). Cv cites त्रिरवाक्शिराः. K4 समिद्धोत्रिरवाक्शिरां; D2.3.5 समिद्धेन्नाव(D5 °द्धे रणे)-वाक्शिराः. — (L. 3) K4 B Da D2.3.5.8 om. वा. Bo.4.5 °तरं (for °तमं). B5 देवं (for वेदं). — (L. 4) K5 ब्रह्मविदे (for वेद°). Bo सर्वस्वं वेदविदाय (for the prior half). B4 °दापयेत् (for °पादयेत्). — (L. 5) K5 धात्रीं (for धनं). — (L. 6) K5 वा (for च).]
— After the above, D1 reads 6^{ab}.

4 ^{a}) Ś1 G1 कृच्छ्रभोगी; B2 °चारी (for °भोजी). — ^{b}) Ś1 (before corr.) ब्रह्मयो; Ś1 (*sup. lin.*) K1 D1 ब्रह्मघ्नः (for ब्रह्महा). Da2 पूजते; D1 पूतयं (for पूयते). Ś1 K1 D1 जनः (for नरः). — ^{c}) K1 मासं मासे; K2 मासं मासं; K4 मासे मासं; B2 मासि मासि; Da1 D4 मासमासे; Cv मासे मासे (as in text). K1 D4.7 S प्रलंबस्तु; K2 फलं वस्तु; K5 श्नपयस्तु (sic); V1 समाश्नंस्तु (for समश्नंस्तु). Cv cites समश्नन् (as in text). Bo.3.4 Da च (for तु). — ^{d}) K D4.5 व्यपोहति; Da T1 G1.2 विमुच्यते (for प्रमु°).

5 Da1 om. (hapl.) 5. — ^{a}) K1.4 V1 Da2 D5.7 मांसाशी; D4 मासासी; D6.8 वाताशी (D8 °सी) (for मासाशी). — ^{b}) Da2 पूजये; Dn2 पूर्यते. — Ś1 K1.2.4 D7.8 om. (hapl.) 5^{c}–6^{b}; D1 om. 5^{cd}. — ^{c}) K5 B Dn D2.3.5.6 [उ]पवसन्; Da2 T °रमाद् (for °रमन्). — ^{d}) Da2 [ए]व (for [अ]पि). Dn1 प्रपूयते (for प्रमुच्यते).

6 Ś1 K1.2.4 D7.8 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5); D1 reads 6^{ab} after 48*. — ^{a}) V1 Bo.4 Dn1 वा; T G [अ]पि (for च). — ^{b}) Da2 पूज्यते. — ^{c}) K1 देवस्य; K2 V1 Da D1 ये चापि (for ये चास्य). K1 स्नाति; Da M1-3 स्नाताः (for स्नान्ति). K3.5 B (except B2) Dn D2.3.5.6.8 ये चाप्यवभृथस्नाताः. — ^{d}) V1 B (except B2) D (except Dn D1) S जनाः (for नराः).

7 ^{a}) K1.3.5 V1 B D (D7 lacuna) धू(D1.4 धु)-त° (for पूत°). — ^{b}) D1 लभंति (for भवन्ति). G1 पुरा (for परा). Da1 श्रुतिं. — D4 om. (hapl.) from 7^{d} up to ब्रह्महा वि (in 8^{c}).

8 D4 om. up to ब्रह्महा वि (cf. v. l. 7). — ^{a}) Da वा (for तु). — ^{b}) Ś1 K1.4 D1 विप्रेभ्यः; T2 पात्रे गाः (for पात्रेभ्यः). Ś1 K2.4.5 B2 Dn D1.2 प्रतिपादयेत्; M1.3 °यत्. — ^{c}) V1 Bo.1.3-5 D2.3.5.8 M ब्रह्महत्या (D2.5.8 °त्यां) विमुच्येत; B2 Da D7 T G मुच्यते ब्रह्महत्यायाः. — ^{d}) T2 हि (for च).

9 ^{a}) K1.4 सहस्रं तु (for सहस्राणि). — ^{b}) Dn2 D1.4.7 पंचविंशति. — ^{c}) Ś1 K1.4 D1 तु सः; D2.3.5.6 सर्वे; M2-4 च स (by transp.). — ^{d}) D7 T1

C. 12. 1253
B. 12. 35. 13
K. 12. 34. 13

साधुभ्यो वै दरिद्रेभ्यो दत्त्वा मुच्येत किल्बिषात् ॥ १०
शतं वै यस्तु काम्बोजान्ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
नियतेभ्यो महीपाल स च पापात्प्रमुच्यते ॥ ११
मनोरथं तु यो दद्यादेकस्मा अपि भारत ।
न कीर्तयेत दत्त्वा यः स च पापात्प्रमुच्यते ॥ १२
सुरापानं सकृत्पीत्वा योऽग्निवर्णां पिबेद्द्विजः ।
स पावयत्यथात्मानमिह लोके परत्र च ॥ १३
मेरुप्रपातं प्रपतञ्ज्वलनं वा समाविशन् ।
महाप्रस्थानमातिष्ठन्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १४
बृहस्पतिसवेनेष्ट्वा सुरापो ब्राह्मणः पुनः ।
समितिं ब्राह्मणैर्गच्छेदिति वै ब्राह्मणी श्रुतिः ॥ १५
भूमिप्रदानं कुर्याद्यः सुरां पीत्वा विमत्सरः ।
पुनर्न च पिबेद्राजन्संस्कृतः शुध्यते नरः ॥ १६
गुरुतल्पी शिलां तप्तामायसीमधिसंविशेत् ।

G1.2.4 [ऽ]पि प्रमु° (for विप्रमु°). — After 9, D6 reads 12.

10 K4 om. (hapl.) 10–11. — a) Da2 सवासानां; D1 सवत्सं तु (for °त्सानां). — b) K2 T2 प्राणसंक्षये; D8 °संशयः. — Bo om. 10c–12d. — d) D1 मुच्यते सर्वकिल्बिषात्.

11 K4 Bo om. 11 (cf. v. l. 10). — a) D8 वा (for वै). Da1 चाश्वंस्तु; T2 अश्वांश्च (for वै यस्तु). — c) D7 T G महाराज (for महीपाल). — d) D4 om. च. D3.5.8 सर्वपापैः (for स च पापात्). B2 M2.4 विमुच्यते.

12 Bo.1 D7 om. (hapl.) 12 (for Bo, cf. v. l. 10). D6 reads 12 after 9. — a) K8 D4 मनोहरं; Ca °रथं (as in text). — b) Ś1 K4 D1 एकस्माय- (K4 °द)पि भारत; K1 M1.3 एक(K1 °का)स्मायापि भा°; K5 V1 B3–5 D2.3.5.8 एकस्मै यदि भा°; B2 कस्यचिन्मनुजेश्वर; Da कर्मविन्मनुजेश्वर; D4 एकाश्रमपि भारत (sic); T G एकस्मै भरत(G1–3 पुरुष)र्षभ. — c) K8 V1 D4 कीर्तये च (V1 °येच्च); B2 Da °यति (for °येत). B2.5 यो दत्त्वा (by transp.); Da दत्त्वा च. S न कीर्तयेच्च (T1 G3.4 °ये च) तद्दत्त्वा. — d) K5 D2.3.5.8 सर्वपापैः; B2 Da सोपि पापाद् (for स च पापात्). B2 Da M2.4 विमुच्यते (for प्रमु°).

13 a) K1.3 V1 B1.3–5 Dn D1–6.8 सकृत्कृत्वा; K5 च यः कृत्वा; D7 S तु यः कुर्याद् (M कृत्वा). B2 Da कृत्वा चाथ सुरापानं (Da °णम्). — 13b = (var.) Manu. 11. 90b. — b) Da M2.4 अग्नि°; D7 T G M1.3 वह्नि° (for योऽग्नि°). K5 B2.4 (marg.) Da Dn1 D2.3.5.8 सुरां पिबेत्; D4 G1–3 पिबेन्नरः; M2 द्विजः पिबेत् (by transp.). K2 योग्निवर्णं भसे द्विजः (sic); Cv अग्निवर्णां सुरां पिबेत्. — cd) M3 पातयति (for पाव°). Ś1 यथात्मानम् (hypermetric) (for [अ]था°). T2 स पावयेद्यथा लोके परत्र च महीपते

14 a) V1 B Da Dn D2.3.5–8 M4 मरुप्रपातं; D1 भृगु°; D4 मेरुप्रपातान्; T G M2 मरुत्प्रपातं; Ca मेरुप्रपातं (as in text). K4 M2 प्रपतेज्; Dn2 °तज्; D1 प्रयतं; G3 प्रतपञ् (for प्रपतञ्). M1.3 मरुत्प्रपातः पतनं. — b) B1.2 M1.3 च (for वा). K2.4.5 D2 M2.4 समाविशेत्. — c) Ś1 K1.4 आतन्वन् (for आतिष्ठन्). — d) Bo.5 D7 S (except M1.3) सर्वकिल्बिषात्.

15 a) K2 बृहस्पतिं वने दृष्ट्वा; D4 °तिसर्वेनष्ट्वा; D6 °तिसवैरिष्ट्वा. — b) Da D1 G1 ब्रह्मणः. — c) D2.8 स शुद्धिं (for समितिं). K2.4.5 V1 B1.5 Dn D2.3.5.6 ब्राह्मणो; K3 Bo.3.4 Da D4.8 M4 ब्रह्मणो; G1 ब्रह्मणैर्. T2 ब्राह्मणैः संगमं गच्छेद्. — d) B2 T G M2.4 इती(G1 °ति)यं; D7 M1.3 द्वितीयं (for इति वै). K4.5 V1 Bo.1.3–5 Da1 Dn D2.3.8 ब्रह्मणः; B2 वैदिकी; Da2 ब्रह्मणां; D5.6 ब्राह्मणः; D7 ब्राह्मणे; T1 G1.3.4 ब्रह्मणी. Ś1 D1 स्मृतिः (for श्रुतिः).

16 a) D6 भूतिः; M1.3 भूमिः (for भूमि-). Bo -दानं प्र-; Dn2 -प्रदानः; D1 -प्रशनं (for -प्रदानं). — K3 om. from नं कुर्याद्यः up to तप्ता (in 17a). K1 B2 D4 M यः कुर्यात् (by transp.). D8 च (for यः). D7 T G उदपा(G1 उपादा)नं शिवं कुर्यात्. — b) K4 D1.4.8 सुरा. K5 विशेषतः (for विमत्सरः). — c) K2 पिबते (for पिबेद्). B2 चापि; Da ब्रह्मन् (for राजन्). — d) K4.5 V1 B Da Dn D1–6.8 T2 संस्कृतः स च (K5 वि-) शुध्यति; D7 T1 G M °तः स च (D7 om. च) शुध्यते.

17 K3 om. up to तप्ता (cf. v. l. 16). — a) Da2 गुरुतल्पां; D1 °तल्पीं. — b) K3.5 B (except B1) Da Dn D6 अभि-; D7 T G वाथ (for अधि-). — c) Ś1 K4 V1 Da1 T2 G1.3 प्राणावाधा(K4 G3 °दा)य; K1.2 पाणावादाय; D4 G2 पाणोवाधाय (for पाणावाधाय). K2.4 वै (for वा). Ś1 वो शेपं (for वा शेफं). K3 G1 शेफः; K4 शेयं; Da1 शेषं; D4

पाणावाधाय वा शेफं प्रव्रजेदूर्ध्वदर्शनः ।। १७
शरीरस्य विमोक्षेण मुच्यते कर्मणोऽशुभात् ।
कर्मभ्यो विप्रमुच्यन्ते यत्ताः संवत्सरं स्त्रियः ।। १८
महाव्रतं चरेद्यस्तु दद्यात्सर्वस्वमेव तु ।
गुर्वर्थे वा हतो युद्धे स मुच्येत्कर्मणोऽशुभात् ।। १९
अनृतेनोपचर्ता च प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा ।
उपहृत्य प्रियं तस्मै तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।। २०

अवकीर्णिनिमित्तं तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।
खरचर्मवासाः षण्मासं तथा मुच्येत किल्बिषात् ।। २१
परदारापहारी च परस्यापहरन्वसु ।
संवत्सरं व्रती भूत्वा तथा मुच्येत किल्बिषात् ।। २२
स्तेयं तु यस्यापहरेत्तस्मै दद्यात्समं वसु ।
विविधेनाभ्युपायेन तेन मुच्येत किल्बिषात् ।। २३
कृच्छ्राद्द्वादशरात्रेण स्वभ्यस्तेन दशावरम् ।

C. 12. 1267
B. 12. 35. 27
K. 12. 34. 27

शिश्नं; M_{1-3} शेपं (for शेफं). K_5 पाणावधान्वा शेषं (submetric); $B_{0.4}$ अपकृत्यात्मनः शेफं (B_4° फः); $B_{1.3}$ अप(B_1 °प्र)कृत्यात्मनः (B_3 °ना) शेफं; B_5 Dn $D_{2.6}$ अवकृत्यात्मनः शेफं (Dn_1 °पं); D_1 प्रोत्कृत्य चात्मनः शिस्नं; $D_{3.5.8}$ अपकर्त्यात्मनः शेफं; D_7 प्राणाबाधायाव-शेषः (sic). —^{d}) D_4 प्रवृजेद् (for प्रव्र°). Da_1 G_2 M_2 °दर्शनं; Da_2 °दर्शना; G_1 (before corr.) °दर्शिनः. D_7 प्रसृजेदूर्ध्वदर्शकः.

18 ^{a}) M_2 [अ]पि मोक्षेण (for विमो°). —^{b}) Da_1 कर्मणा. — D_7 G_2 om. (hapl.) 18^{c}–19^{d}. —^{c}) K_4 Da_2 विप्रमुच्येते; Da_1 T_2 °च्येत; D_4 °च्यते; G_3 [ऽ]पि विमुच्यंते. G_4 कर्मणोपि प्रमुच्यंते. —^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ $D_{1.6}$ T_2 यतः; K_4 यं ताः; B Da Dn_1 $D_{3.5}$ T_1 G (G_2 om.) M (except M_2) य(B_1 र)ताः (for यत्ताः). T_2 तु यः (for स्त्रियः).

19 D_7 G_2 om. 19 (cf. v. l. 18). —^{a}) T_2 एवं (for यस्तु). —^{b}) $K_{3.5}$ Dn_2 $D_{2-4.6}$ च; $D_{5.8}$ S (G_2 om.) वा (for तु). Da प्रदद्यात्सर्वमेव तु. —^{c}) Ś$_1$ K_1 D_1 गुर्वर्थं; $M_{1.3}$ °र्थौ. D_2 हतैर्; G_1 हृतो; G_3 हते (for हतो). M_1 बुद्धे (for युद्धे). —^{d}) V_1 B_2 Da D_6 मुच्यते; G_3 विमुच्येत् (for स मु°). D_1 स मुच्येत्सर्वकिल्बिषैः.

20 20^{ab} = 12. 35. 7^{cd}. —^{a}) Da D_6 अनृते च; D_1 अवृत्तेन (for अनृतेन). $K_{3.5}$ $D_{1.8}$ [उ]पवर्ती; $B_{1.3.5}$ Da Dn_2 D_{2-6} M_2 °वर्ता; T G °वक्ता (for °चर्ता). K_5 Dn $D_{2.3.5.8}$ चेत्; $B_{0.4.5}$ यः; D_4 तु (for च). $K_{2.4}$ अनृतेनोपचरति. —^{b}) K_2 वाग्नि-रोधाद्; K_4 वा निरोद्धा; D_7 T G_{2-4} $M_{2.4}$ प्रतिरुध्वा (for °रोद्धा). B_3 गुरुस्. T_1 $G_{1.3.4}$ तदा (for तथा). —^{c}) $K_{3.5}$ V_1 B Dn D_5 उपाहृत्य; Da $D_{2.3.8}$ उपकृत्य; T_1 G °गृह्य (for °हृत्य). —^{d}) B_2 Da D_7 S मनसः प्रीतिकारकं (Da T_2 °के; D_7 °कः; $M_{1.3}$ °णं).

21 ^{a}) B_4 damaged. K_4 Bo Da_1 T_1 G_4 अव-कीर्ण-; D_8 $M_{1.3.4}$ अव(D_8 °प)कीर्णि[illegible] G_3 °कीर्णौ (for °कीर्णि-). M_{1-3} -निमित्तात्. $B_{0.5}$ S (except M_2) च (for तु). D_7 निमित्तब्रह्महत्या च. —^{b}) D_7 अवकीर्ण-; $M_{1.3}$ ब्रह्मवध्यो (for °हत्या-). B_2 Da_1 -समं (for -व्रतं). —^{c}) Hypermetric. Ś$_1$ $K_{1.3}$ B_1 Da D_1 गोचर्मवासाः; K_2 गोकर्णवासा; K_4 सर्वामवासाः D_4 गोचर्मवसोः. K (except K_4) V_1 $B_{1.2.3m.5}$ Da Dn $D_{4.6}$ षण्मासांस् (for षण्मासं). D_7 खरचर्मवसाः षड्भिस. —^{d}) D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ ततो (for तथा). D_6 संकटात् (for किल्बिषात्).

22 Da_2 G_2 om. (hapl.) 22. —^{a}) K_5 B_2 G_1 -सेवी; V_1 $B_{3.4}$ (both marg. as in text) Dn D_6 -चारी (for -हारी). V_1 $B_{0.3.5}$ Dn $D_{2.3.5}$ G_1 तु (for च). K_3 Da_1 $D_{4.7}$ T $G_{3.4}$ M परदारोपसेवी तु (Da_1 च); D_3 धनं तु यस्यापहरेत् (cf. 23^{a}). —^{b}) D_8 तस्मैस्य (for परस्य). D_7 S (G_2 om.) [अ]प($M_{1.3.4}$ [उ]प)हरेद् (for °हरन्). — K_1 om. 22^{cd}. —^{c}) $D_{4.7}$ G_1 M_2 संवत्सर-. D_7 T $G_{1.3.4}$ -व्रतं ती(D_7 -ची-; T G_4 च)र्त्वा (for व्रती भूत्वा). —^{d}) Ś$_1$ K_4 तस्मान्; Da_1 ततो; D_7 सदा; $M_{2.4}$ तदा (for तथा).

23 D_7 om. (hapl.) 23. K_1 transp. 23^{ab} and 23^{cd}. —^{a}) $K_{3.5}$ V_1 $B_{0.3-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ धनं; B_2 T $G_{1.3.4}$ स्तेनस्; G_2 स्तेनं; $M_{1.3}$ स्तैन्यात्; [illegible] 4 स्तैन्यं (for स्तेयं). D_1 स्तेयेन (for स्तेयं तु). —^{c}) M विदितेन (for विविधेन). K_4 Dn_2 D_4 G_4 [अ]प्युपायेन (for [अ]भ्यु°). —^{d}) K_3 Dn $D_{2.4}$ तदा; K_5 V_1 B (B_2 damaged) $D_{3.5.6.8}$ तथा; Da T_1 $G_{1.3.4}$ $M_{1.3}$ स्तेनो; T_2 ततो (for तेन).

24 ^{a}) Ś$_1$ K_4 B_2 Dn_2 कृच्छ्रं; Da_2 कृच्छ्रे; D_1 Cv as in text. —^{b}) D_4 दशीचरन्; T_1 $G_{1.3.4}$ $M_{1.3}$ दशापरं (for °वरम्). K_5 V_1 B Da Dn $D_{1-3.5.6.8}$ संयतात्मा व्रते स्थितः. —^{c}) B_2 परि-

C. 12. 1267
P. 12. 35. 27
, 12. 34. 27

परिवेत्ता भवेत्पूतः परिविक्तिश्च भारत ॥ २४
निवेश्यं तु भवेत्तेन सदा तारयिता पितॄन् ।
न तु स्त्रिया भवेद्दोषो न तु सा तेन लिप्यते ॥ २५
भजने ह्यृतुना शुद्धं चातुर्मास्यं विधीयते ।
स्त्रियस्तेन विशुध्यन्ति इति धर्मविदो विदुः ॥ २६
स्त्रियस्त्वाशङ्किताः पापैर्नोपगम्या हि जानता ।
रजसा ता विशुध्यन्ते भस्मना भाजनं यथा ॥ २७
चतुष्पात्सकलो धर्मो ब्राह्मणानां विधीयते ।
पादावकृष्टो राजन्ये तथा धर्मो विधीयते ॥ २८
तथा वैश्ये च शूद्रे च पादः पादो विधीयते ।
विद्यादेवंविधेनैषां गुरुलाघवनिश्चयम् ॥ २९
तिर्यग्योनिवधं कृत्वा द्रुमांश्छित्त्वेतरान्बहून् ।
त्रिरात्रं वायुभक्षः स्यात्कर्म च प्रथयेन्नरः ॥ ३०
अगम्यागमने राजन्प्रायश्चित्तं विधीयते ।

विद्धिर्; Da °चित्तिर्; D7 T2 M °वित्तिर्; T1 G °वित्ती (for °वेत्ता) Da2 पुनः (for पूतः). — d) B2 D7 S परिवत्ता (for °वित्तिश्च). B3. 4 तु (for च). K3 V1 B1 Dn D6 तथैव च (for च भारत).

25 a) Ś1 K1. 5 B4 D1. 7. 8 G3. 4 निवेश्य तु; Ś1 (before corr.) निवृत्ते तु; K4 विनिवृत्ते; B1 M4 Cv निवेश्यस्तु; B3 (m as in text) विविश्यं तु; D4 नेतेष्यंतु (for निवेश्यं तु). K1 भयं; K2 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 G2 M1. 3 पुनस्; Cv भवेत् (as in text). — b) Da भवात्; D7 T G M1. 3 भवेत्; M2. 4 पुनस् (for सदा). K2. 5 V1 B0–3. 5 Dn D3. 4. 8 T1 M तारयता; K4 तार*ते; B4 Da D5 °यते; D1 °यिते. — c) D1 तत् (for न). K1 तत्; T2 हि (for तु). Ś1 M2. 4 स्त्रियो. — d) K3–5 D4. 7 T2 G4 M हि (for तु). K3. 5 तेन स (for सा तेन).

26 a) K1 भाज*; K2–5 V1 B D (except D1) T G2 M1. 2 Cv भो(D7 व्रा)जनं; G1. 3. 4 M3. 4 भाजनं (for भजने). K1 ह्युत्तना; K2. 3 B3. 4. 5 m Da Dn D2. 3. 6. 8 Cv ह्यंतरा; K4 D4 ह्यंतुना; K5 ह्यंतुना; V1 B0. 1 D7 ऋतुना; B2 ह्युत्तमा; B5 क्रतुना; D1 ह्यत्तुना; D5 ह्यंबुरा; T2 त्वृतुना; G1 तृतुना; G2 पूतिना; G3. 4 भूतिना (for ह्यृतुना). K1 युद्धं; Bo D4 सिद्धं; D1 शुद्धिं (for शुद्धं). Ca भोजनं ह्यंतरा — b) K2–4 Dn D1–5. 8 चातुर्मास्ये (D1 °से); K5 °र्मास्यैर्; T1 °र्मास्यां. — D7 om. (hapl.) 26c–28b. — c) K3. 5 V1 B1. 3–5 Dn D2–6. 8 M2. 4 प्रशुध्यंति (D2. 3 M2 °त); Bo [अ]पि शुध्यंति; B2 Da न दुष्यंति (for विशुध्यन्ति). K2 स्त्रियस्ते या न शुध्यंति. — d) D1 धर्मविदौ.

27 D7 om. 27 (cf. v. l. 26). — a) G2 [अ]शंकिताः. V1 B D (except D1. 4; D7 om.) पापा; S Cv पापे (G1 [before corr.] °पो). — b) D1 नोपगम्य; G3 °गम्याद्; Cv °गम्या (as in text). All MSS. (except Ś1 K1. 2 D1; D7 om.) विजानता; Cv विजानती (for हि जानता). — c) K4 D1. 4 S विशुध्यंति. — d) Bo तथा (for यथा). — After 27, K5 V1 B D (except D4; D7 om.) ins.:

49* पादजोच्छिष्टकांस्यं च गवाघ्रातमथापि वा ।
गण्डूषोच्छिष्टमपि वा विशुध्येद्दशभिस्तु तत् ।

[(L. 1) B1 उदकोच्छिष्ट°; D2 पादपोच्छिष्ट°. Ca cites कांस्यं. K5 V1 Bo Dn D6 यद्; Da2 lacuna (for च). D1 काक-; D3. 5 गवां (for गवा-). B2 Da च (for वा). —(L. 2) Da शुश्रूपो- (गण्डूषो-). K5 D2. 3. 5. 8 अथ (for अपि). V1 B (except B3) Da च (for वा). Ca cites दशभिः. Da ततः (for तु तत्).]

28 D7 om. 28ab (cf. v. l. 26). — b) K5 V1 B (except B2) D (except D1. 4; D7 om.) ब्राह्मणस्य. — c) K5 Da D5 M4 पादापकृष्टो; D7 T G पादो(D7 °दे)न ह्(T2 -कृ)ष्टो; Ca पादावकृष्टो (as in text). — d) D7 तदा (for तथा). G2 धर्मे. B2 Da तथा धर्मं न (B2 °र्मानु-) हीयते.

29 V1 reads 29a on marg. — a) K1 यथा (for तथा). K3 कलो धर्मे (for च शूद्रे च). — b) Bo. 5 पादः पादौ; B4 पादौ पादो; M2 पाददोषो (for पादः पादो). K3 शूद्रे च पादोवहीयात्; D4 G4 M3. 4 पादः पादोवही(G4 °पद्दी)यते. — c) Da1 -धनेनैषां; D7 -विधानैषां; T1 G2–4 -विधे तेषां (for -विधेनैषां). — D7 om. (hapl.) 29d–32a. — d) T G -निर्णयं (for -निश्चयम्).

30 D7 om. 30 (cf. v. l. 29). — a) D4 -वधे; G1 -विधिं (for -वधं). — b) K4 बहूनपि; T G [उ]त्तरान्बहून्. — c) D4 त्रिरात्रे. K1 Da D1 वायुभक्ष्यः; T2 G1. 2 M1. 3. 4 °भक्ष-. — d) K4 वा (for च). K2. 3 Dn D6 S च प्रथयन्; D2. 3. 5. 8 विप्रथये (D2 °य)न् (for च प्रथयेन्). D4 स्वकर्म पृथयन्नरः.

आर्द्रवस्त्रेण षण्मासं विहार्यं भस्मशायिना ॥ ३१
एष एव तु सर्वेषामकार्याणां विधिर्भवेत् ।
ब्राह्मणोक्तेन विधिना दृष्टान्तागमहेतुभिः ॥ ३२
सावित्रीमप्यधीयानः शुचौ देशे मिताशनः ।
अहिंस्रोऽमन्दकोऽजल्पन्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ ३३
अहःसु सततं तिष्ठेदभ्याकाशं निशि स्वपेत् ।
त्रिरह्नस्त्रिर्निशायाश्च सवासा जलमाविशेत् ॥ ३४
स्त्रीशूद्रपतितांश्चापि नाभिभाषेद्व्रतान्वितः ।
पापान्यज्ञानतः कृत्वा मुच्येदेवंव्रतो द्विजः ॥ ३५
शुभाशुभफलं प्रेत्य लभते भूतसाक्षिकः ।
अतिरिच्येत्तयोर्यत्तु तत्कर्ता लभते फलम् ॥ ३६
तस्माद्दानेन तपसा कर्मणा च शुभं फलम् ।
वर्धयेदशुभं कृत्वा यथा स्यादतिरेकवान् ॥ ३७
कुर्याच्छुभानि कर्माणि निमित्ते पापकर्मणाम् ।
दद्यान्नित्यं च वित्तानि तथा मुच्येत किल्बिषात् ॥ ३८
अनुरूपं हि पापस्य प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।
महापातकवर्जं तु प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ३९
भक्ष्याभक्ष्येषु सर्वेषु वाच्यावाच्ये तथैव च ।

G. 12. 1284
B. 12. 35. 44
K. 12. 34. 42

31 D7 om. 31 (cf. v. l. 29). — a) Ś1 K1 D1 अगम्यगमने (D1 °नं). — c) All MSS. (except Ś1 K1 D1.4; D7 om.) षण्मासान्. — d) T1 G1.3.4 विभार्यं (for विहार्यं).

32 D7 om. 32a (cf. v. l. 29). — a) S एवम् (for एव). K1 एवं (for एव). K5 च (for तु). Da स्वकार्याणां (for तु सर्वेषाम्). — b) Da सवर्वां च (for अकार्याणां). B4 विधीयते (for विधिर्भवेत्). — c) Some MSS. ब्रह्मणोक्तेन; K1 आगमोक्तेन. — d) K4 दृष्टेनागम-; Da2 पृष्ट्वा गमन- (for दृष्टान्तागम). D7 S -हेतुना (M1.3 °नां) (for -हेतुभिः).

33 a) K3 V1 B (except B2) Dn D2.3.5.6.8 M2.4 [अ]धीयीत; Da °यश्च; M1 [अ]पीयानः. — b) G1 मिताशनं. — c) Dn2 अहिंसो; M2 अहिंस्रे. Da मंचकं; D7 S मंदकं. K1 G1 M1.3 जल्पं; K5 V1 B Dn D2.3.5.6.8 [ऽ]जल्पो; D7 T G2-4 M2.4 जल्पन् (for ऽजल्पन्). — d) D4 मुंचते; M1.3 उच्यते (for मुच्यते). D7 S -किल्बिषात्.

34 a) Da2 अहस्तु. Da D7 S तिष्ठन् (for तिष्ठेद्). — b) K2.4 D2.3.5.8 अत्याकाशं; Bo T2 अप्या°; Da G2 अद्या°; D1 अन्या°; D7 अभ्याक्रोशं; M1.3 अप्सुकाशे; M2.4 अभ्याकाशे. V1 B Da Dn2 D2.3.5.6.8 निशां; Dn1 D7 S निशा. V1 B D (except D1.4) S स्वपन् (for स्वपेत्). — 34cd = (var.) Manu. 11. 223ab. — c) K2.3.5 Dn D2.3.6.8 त्रिरह्नि; K4 °रक्षस; D1 T2 °रह्ना; D7 °रन्विस; M1 °रह्नास; M4 °रहस (for त्रिरह्नस). K2.3.5 V1 B D (except Da) S (except M4) निशायां (for °याश्च). — d) T2 सहसा; G1 सवत्सा; M1.4 सुवासा (for सवासा).

35 35ab = (var.) Manu. 11. 223cd. — a) B2 D1 स्त्रीशूद्रं. K1 चैव (for चापि). K3 V1 Bo.1.3-5 Dn D2.3.5.6.8 स्त्रीशूद्रं पतितं चा(B1 वा)पि. — b) T G नाभिभाषेत वाग्यतः. — d) D7 मुच्याद्. B4 (marg.) Dn2 -विधो (for -व्रतो). K4 शुच्येदेवं ततो द्विजः; B2.3 Da D2.3.5.8 मुच्येतैवंविधो (D3 °वं द्विधा) द्विजः (Da नरः); M4 °देवव्रतो द्विज.

36 a) Bo शुभाशुभं (for °शुभ-). B2 M -फले (for -फलं). D7 T G एवं शुभाशुभं प्रेत्य. — b) All MSS. (except Ś1 K1.2 D4) भूतसाक्षिकं. — c) G1 (before corr.).3 यस्तु (for यत्तु). K2.3 V1 B Da Dn D1-3.5.6.8 अतिरिच्येत यो यत्र; K4 °रिक्तं तयोर्यत्र; K5 °रिच्येत यद्यत्र; D4 °रिच्येत यद्यं तु; D7 °रिच्येत पापस्तु; T2 °रिक्ततपो यस्तु; M1 °रिच्ये तयोर्यत्तु. Cv cites अतिरिच्येत and यत्र.

37 a) Da1 Dn1 ज्ञानेन (for दानेन). — b) K5 [अ]त्र; T G (except G4) वा (for च). D3 शुभंजं (for च शुभं). K3.5 V1 B Dn D1.4.6 फलं शुभं (by transp.). — c) Ś1 K1.4 पावयेद्; D4 वर्धयद् (for °येद्). — d) Ś1 K4 तथा (for यथा). D7 यथा दास्यति केशवान्.

38 a) M4 तस्माच् (for कुर्याच्). — b) V1 B (except B2) Da Dn D2.3.5.6.8 निवर्तेत्पापकर्मणः; D1 न*र्तेत्पापकर्मणा. — c) B2 Da दत्त्वा (for दद्यात्). B2 Da D4.7 S च नित्यं (by transp.). K1 नित्यानि (for वित्तानि). — d) Ś1 K1 D1 तदा; V1 M4 यथा (for तथा).

39 a) B2 Da अनिरूपि(B2 °पे)तपापस्य. — c) D1 M1.3.4 -वर्ज्यं (for -वर्जं). B (except B1.2) D2.3.5.8 च (for तु).

C. 12. 1284
B. 12. 35. 44
K. 12. 34. 44

अज्ञानज्ञानयो राजन्विहितान्यनुजानते ॥ ४०
जानता तु कृतं पापं गुरु सर्वं भवत्युत ।
अज्ञानात्स्खलिते दोषे प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ४१
शक्यते विधिना पापं यथोक्तेन व्यपोहितुम् ।
आस्तिके श्रद्दधाने तु विधिरेष विधीयते ॥ ४२
नास्तिकाश्रद्दधानेषु पुरुषेषु कदाचन ।
दम्भदोषप्रधानेषु विधिरेष न दृश्यते ॥ ४३
शिष्टाचारश्च शिष्टश्च धर्मो धर्मभृतां वर ।
सेवितव्यो नरव्याघ्र प्रेत्य चेह सुखार्थिना ॥ ४४
स राजन्मोक्ष्यसे पापात्तेन पूर्वेण हेतुना ।
त्राणार्थं वा वधेनैषामथ वा नृपकर्मणा ॥ ४५
अथ वा ते घृणा काचित्प्रायश्चित्तं चरिष्यसि ।
मा त्वेवानार्यजुष्टेन कर्मणा निधनं गमः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

40 [a]) V1 B (except B2) Dn D2. 3. 5. 6. 8 चान्येषु (for सर्वेषु). — [b]) K1 वाच्यावाच्यं. — [c]) Ś1 D7 अज्ञातज्ञातयो राजन्; D4 अज्ञानयोगाद्यद्राजन्. — [d]) K2. 5 Bo. 2–5 Da Dn D6. 8 [अ]नुजानतः; V1 B1 D1–3. 5 [अ]नु(B1 °न्व)जायते; D7 S विजानता (M °ते) (for [अ]नुजानते). K3 D4 विहितं त्वणु जायते; Cv विहितान्यविजानता.

41 [a]) B2 Da हि (for तु). D3 कृतः. — [b]) K3 गुरुवर्थं; K4 गुरुचर्यं. — [c]) Ś1 K1 स्खलितं; V1 स्वल्पके; B2 च कृते; T1 G2–4 फलिते; T2 पतिते (for स्खलिते). K2 Bo. 1. 3–5 D (except D1. 4. 7) अज्ञानात्स्वल्पको दोषः.

42 [a]) D3 आर्द्रवस्त्रेण षण्मासा (cf. 31[c]). — [b]) D3 यदुक्तेन. D2 व्यपोहितं; D4 °हति; D8 °हतु; Ca °हितुम् (as in text). — [c]) Da1 आस्तिक्ये. K4 श्रुद्धदाने च; D1 श्रद्दधानेन (for °धाने तु). K2. 5 V1 B Da1 Dn D2. 3. 5–8 S च (for तु). Da2 आस्तिको श्रद्दधानेषु. — Da2 om. (hapl.) 42[d]–43[a].

43 Da2 om. 43[a] (cf. v. l. 42). — [a]) K3 Dn2 D2 नास्तिके. — Dn2 reads 43[bc] on marg. — [b]) K3 D4 पुरुषे न कथंचन. — [c]) K5 B3. 4 m. 5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 दंभद्वेष°; Da1 दंभो दोष°; D7 T G2–4 M1. 3. 4 डंभदोष°; M2 डंभलोभ° (for दम्भदोष°). Ś1 °प्रदानेषु; B2 Da °परीतेषु (for °प्रधानेषु). G1 संगदोषप्रधाने तु. — [d]) V1 विधीयते; B1 न इष्यते; D7 S न शिष्य(T2 न शस्य°; G1 विशिष्य)ते (for न दृश्यते).

44 [a]) Dn2 शिष्टाश्च; D7 T1 G1. 3. 4 M1. 3. 4 दिष्टश्च. B2 Da विशिष्टाचाराशिष्टश्च. — [b]) D1 धर्मे. D7 T1 G M1. 3. 4 धर्मविदां (for °भृतां). Da2 D4. 7 G1 वरः. — [c]) D4 स चिंतव्यो (for सेवितव्यो). — [d]) K3. 5 V1 Bo. 5 Dn D1. 6. 7 T1 G4 M1–3 प्रेत्येह च; T2 G2 प्रेत्य चैव (for प्रेत्य चेह). V1 B2 Da1 Dn D6 M1. 3 सुखेप्सुना; Bo. 3–5 सुखेप्सया; B1 D2. 3. 5. 8 सुखेच्छया; Da2 सुविष्णुना; D7 T G M2. 4 हितेप्सुना (for सुखार्थिना).

45 [a]) D8 त्वमस्मात् (for स राजन्). K B (except Bo. 5) Da Dn2 D1–6. 8 मोक्षसे; D7 S (except M2. 4) मोक्ष्यते. D1. 4 पापा. — [b]) K2. 3 Dn1 D8 M2 पूर्वेन; D1 पूर्वेन (for पूर्वेण). — [c]) K2–5 V1 B D (except D1. 7) प्रा(D4 आ)णार्थं; T1 G2. 4 तृष्णा° (T1 °णा°; G4 °षा)र्थं (for त्राणार्थं). B1 च (for वा). K2. 3. 5 V1 B D (except D7) धनेनैषाम्; T1 G1. 3. 4 वधे तेषाम् (for वधेनैषाम्). K1 त्राणार्थं वधृधेनैषाम्.

46 [a]) Da D2. 3. 5. 8 राजन्; Dn2 कश्चित् (for काचित्). — [b]) K2. 4 करिष्यसि. — [c]) K1 D1 सा; Dn2 स (for मा). K2. 4 त्वं तु; K5 D3. 5. 8 त्वं च; Bo D2 त्वं वा; B2 [आ]तैव; Dn2 त्वेन; D1 वृथा; T1 G2–4 चैव; G1 [अ]न्येव (for त्वेव). B1 °दुष्टेन (for °जुष्टेन). — [d]) K2. 5 B1. 2 Da Dn D6 मन्युना; D7 S मृत्युना (for कर्मणा). G3 M1. 3 गतः (for गमः).

☞ Before the colophon, all MSS. (except Ś1 K1. 2. 4) read 37. 1.

Colophon om. in D2. — *Sub-parvan :* N (except K3 Dn1 D4. 8; D2 om.) S (except T1 G3) राजधर्म. — *Adhy. name :* K3 V1 B Dn D4–6 प्रायश्चित्तीये; Da प्रायश्चित्तविधिः; T1 G1. 2. 4 व्यासवचनं; M2 प्रायश्च कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B2. 4 Da Dn D7 S 35; D8 34. — *Śloka no. :* Dn1 50; D8 49.

३७

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तो भगवता धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु प्रत्युवाच तपोधनम् ॥ १
किं भक्ष्यं किमभक्ष्यं च किं च देयं प्रशस्यते ।
किं च पात्रमपात्रं वा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
व्यास उवाच
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्
सिद्धानां चैव संवादं मनोश्चैव प्रजापतेः ॥ ३
सिद्धास्तपोव्रतपराः समागम्य पुरा विभुम् ।
धर्मं पप्रच्छुरासीनमादिकाले प्रजापतिम् ॥ ४
कथमन्नं कथं दानं कथमध्ययनं तपः ।
कार्याकार्यं च नः सर्वं शंस वै त्वं प्रजापते ॥ ५
तैरेवमुक्तो भगवान्मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
शुश्रूषध्वं यथावृत्तं धर्मं व्याससमासतः ॥ ६

C. 12. 1296
B. 12. 36. 5
K. 12. 38. 5

37

1 D1 om. 1. All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4; D1 om.) read 1, before the colophon of adhy. 36. D8 om. the ref. — b) K8 D4 धर्मपुत्रो; B5 °राजा. — c) V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 मुहूर्तेन (for °र्तं तु). B2 Da स; M1. 3 वै (for तु). — d) K3 तपोधनः.

2 Before 2, all MSS. (except D8 G2) ins. युधिष्ठिर उवाच. — a) K4 Bo. 1. 4. 5 D3. 6. 8 चाप्य-भक्ष्यं; K5 V1 B3 Dn D5 चाप्य° (for किम°). Da D1. 6 वा (for च). — b) K1 भवता किं (for किं च देयं). K5 D4 किं नु; G1 किंचिद् (for किं च). D2 प्रशम्यते; D6 प्रचक्षते. — c) K1 किं पात्रं किम् (for किं च पात्रम्). — d) B2 Da M1. 3 तपोधन (for पितामह).

3 D8 om. the ref. — d) Bo महात्मनः (for प्रजापतेः).

4 a) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 ऋषयस्तु; D7 S महर्षयो (for सिद्धास्तपो-). K1 -परा; D7 M1. 3. 4 -धराः (for -पराः). — b) V1 Bo. 1. 3 Dn D6 परं; B4 (m as in text). 5 पुरं (for पुरा). G4 प्रजापतिं (for पुरा विभुम्). Bo. 4 (m as in text). 5 विधिं; D7 S (except G4) प्रभुं (for विभुम्). — d) B3 प्रजापतिः.

5 a) B1 कथमर्थं; Da2 कथं यत्र; D1 वायमन्नं (for कथमन्नं). K5 Dn पात्रं; V1 Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6. 8 पात्रं; B1 ज्ञानं (for दानं). — b) K5 V1 B1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 दानम् (for कथम्). K3 B2 D4. 7 S गम्यागम्याः कथं स्त्रियः. —K2 om. (hapl) 5c–7b. V1 reads from 5c up to the end of line 3 of 50* on marg. — c) K4. 5 V1 B (except B2) Dn D2. 3. 5. 6. 8 यत् (for नः). — d) Ś1 D1 यत्त्वं; K1 युद्धं; V1 चेदं; B2 Da त्वं वै (by transp.); M2. 4 तत्त्वं.

6 K2 om. 6 (cf. v. l. 5). V1 reads 6 on marg. b) D4 G1 मनु-. K1 G4 °भवो (for °भुवो). — After 6ab, M4 ins. मनुः. — c) B1 शृणुध्वं हि; Da1 शुश्रूष त्वं (for °षध्वं). Da1 °वृद्धं (for °वृत्तं). — d) B1 -समाहितः (for -समासतः). B2 धर्मं विधि-निषेधितं; D7 धर्मप्राप्तिं समासतः. — K5 V1 B D (except D1. 4. 7) ins. after 6: K4 after 7:

50* अनादेशे जपो होम उपवासस्तथैव च ।
आत्मज्ञानं पुण्यनद्यो यत्र प्रायश्च तत्पराः ।
अनादिष्टं तथैतानि पुण्यानि धरणीभृतः ।
सुवर्णप्राशनमपि रत्नादिस्नानमेव च ।
देवस्थानाभिगमनमाज्यप्राशनमेव च । [5]
एतानि मेध्यं पुरुषं कुर्वन्त्याशु न संशयः ।
न गर्वेण भवेत्प्राज्ञः कदाचिदपि मानवः ।
दीर्घमायुरथेच्छन्हि त्रिरात्रं चोष्णपो भवेत् ।

[V1 reads lines 1–3 on marg. — (L. 1) Cv अनादेशे जपे होम. — (L. 2) D8 आत्मदानं. Dn D8 (*sup. lin. sec. m.*). 6 प्राज्ञाश् (for प्रायश्). Cnp यत्रोपाया[श्]. K5 यश्च प्रायात्तु तत्परः; V1 यत्र प्रायश्चं स वसत्; B1 ययः याश्चित्ततत्परः (sic). — K5 repeats line 3 with v. l. — (L. 3) K5 (first time) दीक्षान्येतानि पुण्यानि; Bo. 1. 3–5 Dn D6 दिष्टान्ये(B1 दृष्टवै)तानि पुण्यानि; B2 Da दिष्टव्रतानि पुण्यानि (for the prior half). B Da Dn D6 पुण्याश्च. B4. 5 D8 -धृतः (for -भृतः). — (L. 4) B1 D6 -स्थानम् (for -स्नानम्)

C. 12. 1301
B. 12. 36. 10
K. 12. 35. 10

अदत्तस्यानुपादानं दानमध्ययनं तपः ।
अहिंसा सत्यमक्रोधः क्षमेज्या धर्मलक्षणम् ॥ ७
य एव धर्मः सोऽधर्मोऽदेशेऽकाले प्रतिष्ठितः ।
आदानमनृतं हिंसा धर्मो व्यावस्थिकः स्मृतः ॥ ८
द्विविधौ चाप्युभावेतौ धर्माधर्मौ विजानताम् ।
अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिश्च द्वैविध्यं लोकवेदयोः ॥ ९
अप्रवृत्तेरमर्त्यत्वं मर्त्यत्वं कर्मणः फलम् ।
अशुभस्याशुभं विद्याच्छुभस्य शुभमेव च ॥ १०
एतयोश्चोभयोः स्यातां शुभाशुभतया तथा ।
दैवं च दैवयुक्तं च प्राणश्च प्रलयश्च ह ॥ ११
अप्रेक्षापूर्वकरणादशुभानां शुभं फलम्
ऊर्ध्वं भवति संदेहादिह दृष्टार्थमेव वा
अप्रेक्षापूर्वकरणात्प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ १२
क्रोधमोहकृते चैव दृष्टान्तागमहेतुभिः ।
शरीराणामुपक्लेशो मनसश्च प्रियाप्रिये ।
तदौषधैश्च मन्त्रैश्च प्रायश्चित्तैश्च शाम्यति ॥ १३

—(L. 6) om. (hapl.) in B2. Da1 मध्ये (for मेध्यं). Da कुर्वीत्याश्च. —(L. 7) V1 B2. 3. 5 (last two marg.) Da पिबेत् (for भवेत्). B1 न सव्येनापिबेत्प्राज्ञः (for the prior half). —(L. 8) K5 °रणछेद्यो हि (for °रथेच्छन्दि). Da चोष्णयो. Cnp पिबेत् (for भवेत्).]

7 Cf. 3. 2. 71. K3 om. 7^{ab} (cf. v. l. 5). —a) Da2 -दायो (for -दानं). —c) = 6. 38. 2^{a}. —d) K3-5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 इज्या धर्मस्य लक्षणं; D7 S क्षमा धर्मस्य (T2 वै धर्म°) लक्षणं. — After 7, K4 ins. 50*.

8 a) All MSS. (except Ś1 K1. 4 D1) स (for य). B2 Da D7 S चैव; D1 एवं (for एव). —b) K2. 3. 5 V1 B Dn D2-8 T G1. 3. 4 [ऽ]देशकाले; Da [ऽ]काले [ऽ]देशे; G2 [ऽ]देशकालो; M [ऽ]देशकाल° (for ऽदेशेऽकाले). —c) Ś1 K4 V1 B1 D7 T1 G1. 3. 4 M1. 3. 4 अदानम्; Da1 आदानाम्. —d) K1 धर्मे. K1 व्यावस्थितः; K3. 5 V1 B Da Dn D2-8 M Cv ह्यावस्थि(D7 °इय)कः; T G ह्यात्यंतिकः; Ca व्यावस्थिकः (as in text). Da1 स्मृताः.

9 a) K4 B2 Da D4. 7 T G M2. 4 om. च. D6 वा (for च). Dn2 चाप्य° (for चाप्यु°). —b) K1 धर्माधर्म; D2. 5 **धर्मौ (D2 °र्मो). K (except K4) B5 Da D4. 6. 8 T2 G2 M2 विजानता. —d) B1. 5 द्वि- (B5 द्वै)विधं; D4 द्विवध्यं. D6 लोकपादयोः.

10 a) Da अप्रवृत्तेर्. K4 अप्रवृत्तैरमर्तृत्वं. —b) K4 मर्तृत्वं; B1 प्रवृत्ते; D4 मर्तत्वं. K4 D1 कर्मणा. K5 मर्त्यत्वं कर्मलक्षणं. —d) M1. 3 शुभस्याशुभम्. K2 वा; D2. 3. 5. 8 तत् (for च).

11 a) Ca. v as in text. —b) Bo. 2 फले (for तथा). —c) K1 D1 देवश्; K5 एवं; D7 देवं (for दैवं). K1. 4. 5 D1 दैवयुक्तः; K2 D7 देवयुक्तं. Dn D6 दैवसंयुक्तं (for दैवयुक्तं च). Ś1 (orig. as in text) K (except K3) D1 स्यात् (for च). —d) V1 B1. 3. 4. 5 (marg.) Da2 Dn D3. 5. 6. 8 प्राणाश्च; D1 प्रायश्च; D2 प्रालाणाः (for प्राणश्च). K5 प्रणयश्; B5 (marg.) प्रणयाश्; Dn D6 प्राणदश् (for प्रलयश्). K5 च हि; D2. 3. 5. 7. 8 T2 तथा (for च ह). Cv cites प्राणः and प्रलयः.

12 a) K2. 3 V1 B (except Bo. 2) Da2 Dn D4-6. 8 अपेक्षा-; K5 G1 अप्रेक्ष्य (G1 °क्ष्या-). Cv अपेक्षापूर्वकरणात्. — D1 om. (hapl.) 12^{bcde}. —b) V1 Da1 D2-5. 8 फलं शुभं (by transp.); Dn1 शुभाशुभं; Cv शुभं फलं (as in text). —c) V1 दिष्टं; B2 दृष्टं; B3 (m as in text) पूर्वं (for ऊर्ध्वं). K4 D4 तद्देहाद् (for संदे°). Cv ऊर्ध्वं भवति संदेहात्. — D8 om. 12^{d}-13^{d}. —d) K4 इति (for इह). Ś1 K1 दृष्टांतम्; V1 दिष्टार्थम्; Da तिष्टार्थम्; T1 G1. 3. 4 [अ]दिष्टा°; T2 देष्टा°; M1. 3 दृष्ट्वा° (for दृष्टा°). K3. 5 V1 B D (except D4. 7; D1. 8 om.) G2 च (for वा). —e) K2. 3. 5 V1 B (except Bo. 2) Da2 Dn D2. 3. 5. 6 अपेक्षा-; G2 अप्रेक्ष्याः. — After 12, Da ins. 51*.

13 D8 om. 13^{abcd} (cf. v. l. 12). B2 repeats after 51* st. 13 with v. l. —a) K4 -कृतं (for -कृते). —b) D1 दृष्टान्यागम- (for दृष्टान्ता°). —c) Da उपक्लेशे. —d) Da मानसस्य (for मनसश्च). D1 प्रियाप्रियौ. —e) K1 तदौषदौश्च; K3 B (except B1; B2 (first time) D2. 3. 6 तथौषधैश्च; B2 (second time) Da न चौषधिभिर्; D4 तद्दोषधैश्च. —f) K1 B (except B1; B2 first time) D2. 3. 5 M1. 3 च शाम्यते; B2 (second time) न शाम्यति; Da निशाम्यति. —K4 V1 B Dn D1-3. 5. 6. 8 ins. after 13: Da, after 12:

जातिश्रेण्यधिवासानां कुलधर्मांश्च सर्वतः ।
वर्जयेन्न हि तं धर्मं येषां धर्मो न विद्यते ॥ १४
दश वा वेदशास्त्रज्ञास्त्रयो वा धर्मपाठकाः ।
यद्ब्रूयुः कार्य उत्पन्ने स धर्मो धर्मसंशये ॥ १५
अरुणा मृत्तिका चैव तथा चैव पिपीलकाः ।
श्लेष्मातकस्तथा विप्रैरभक्ष्यं विषमेव च ॥ १६
अभक्ष्या ब्राह्मणैर्मत्स्याः शकलैर्ये विवर्जिताः ।
चतुष्पात्कच्छपादन्यो मण्डूका जलजाश्च ये ॥ १७
भासा हंसाः सुपर्णाश्च चक्रवाका बकाः प्लवाः ।
कङ्को मद्गुश्च गृध्राश्च काकोलूकं तथैव च ॥ १८
क्रव्यादाः पक्षिणः सर्वे चतुष्पादाश्च दंष्ट्रिणः ।
येषां चोभयतो दन्ताश्चतुर्दंष्ट्राश्च सर्वशः ॥ १९
एडकाश्वखरोष्ट्रीणां सूतिकानां गवामपि ।
मानुषीणां मृगीणां च न पिबेद्ब्राह्मणः पयः ॥ २०

C. 12. 1317
B. 12. 36. 25
K. 12. 35. 25

51* उपवासमेकरात्रं दण्डोत्सर्गे नराधिपः ।
विशुध्येदात्मशुद्ध्यर्थं त्रिरात्रं तु पुरोहितः ।
क्षयं शोकं प्रकुर्वाणो न म्रियेत यदा नरः ।
शस्त्रादिभिरुपाविष्टास्त्रिरात्रं तत्र निर्दिशेत् ।

[D8 om. line 1 and the prior half of line 2. —(L. 1) Cv cites prior half as above. B1 Dn2 दंडोत्सर्गें; Ca. v °त्सर्गे (as above). K4 V1 Bo. 1 D1 नराधिप. —(L. 2) Bo °शुद्ध्यर्थे. Dn2 त्रिरात्रे. —(L. 3) K4 नाम्रीयेत; Da1 न म्रियते. —(L. 4) Da Dn1 शास्त्रादिभिस्.* Dn1 D1 उपाविष्टं; Ca उपविष्टः. V1 निर्दशेत्.]

14 a) Dn2 D4 ज्ञाति- (for जाति-). Ś1 -श्रीण्यधि-; K1 -श्रेण्यभि-. Ca cites -श्रेण्यधिवासाच्च. — b) D3 कुलधर्माश्. K2. 5 B2 D4 Ca सर्वशः; Da1 शाश्वतः; D7 S शाश्वतान्. — c) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 वर्जयंति; D7 वर्तयेन; Ca वर्जयेन्न (as in text). Ś1 K1 D1. 4. 7 S Ca हि ते (Ś1 [*sup. lin.*] हि तान्); K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 च ये; Da हि ये (for हि तं). Ś1 K5 धर्मान्; Da धंर्मे; D1. 4 S Ca धर्मा; D7 धर्मो (for धर्मं). K3 वर्जयान्निहिते धर्मा. — d) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तेषां (for येषां). Ca येषां धर्मो न कारणम्.

15 a) V1 दशधा (for दश वा). K3 B2 D4 -धर्मज्ञास्; D1 -शास्त्रज्ञस्. — b) K4 G3 धर्मपालकाः; V1 D3. 5 °पावकाः; B1 D2. 8 (*sup. lin.*). 8 T2 °पारगाः; B4 damaged; D4 वेदपा*काः. — c) Ś1 M4 तद् (for यद्). Dn2 D6 T1 G3. 4 कार्यम्. — d) K5 D2. 3. 5. 8 धर्मनिश्चये; Dn2 °संशयः; G3 °संश्रये.

16 a) Ś1 अरुम्रा; K2. 4 D4 अभक्ष्या; K3 D1 अरुणा (D1 °णां); K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 अनड्वान्; D7 M1. 3. 4 अरुष्णा; T G M2 अनुष्णा (for अरुणा). K3 पूर्तिकाश्; K4 मृत्तिकाश्; D1 °काच् (for मृत्तिका). — b) K2 M2. 4 [ए]व च; K3. 5 ये च; M1. 2 या च (for चैव). K (except K1) D4. 7 S पिपीलिकाः. V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तथा क्षुद्र(B2 °द्राः)पिपीलिकाः. — c) V1 B1 D1 T2 M1. 3 श्लेष्मातकास् (D1 °काच्; T2 °कं); D4 श्लेष्मांतकस्. D1 ins. चैव before तथा. — d) Ś1 K1 अभक्ष्यो; K2. 4. 5 D4. 8 G1 अभक्षं. K5 उच्यते (for एव च).

17 a) Ś1 ब्राह्मणैरश्या; K1 °णैमृश्यां (for °णैर्मत्स्याः). — b) V1 B2–5 Da D6 शल्कैर्ये (B4 °र्यो) वै (V1 च); Dn शुल्कै(Dn2 °क्लै)र्ये वै (for शकलैर्ये). Bo D2. 3. 5 शल्कैर्ये परिवर्जिताः; D7 शशाश्चैव विवर्जितैः; D8 शल्कयैः परिवर्तिताः. — c) Cv चतुष्पात्कच्छपाज्ज[द]न्यो. — d) K1. 4 D1 मांडू(K1 °डु)का; K5 मंडका; D7 T1 G3. 4 मंडूको (G4 °जो). T2 जलगाश्च.

18 a) B2 भाषा (for भासा). Ś1 K1 कर्णाः; D2 सांहः (sic) (for हंसाः). D6 सुवर्णाश्; D8 कुकर्णाश् (for सुपर्णाश्). — b) K5 V1 B (except B2) Dn D2. 3. 5. 6. 8 प्लवा बकाः (by transp.); D7 T G बका वृकाः. — c) K1. 2. 4 कंकमद्गुश्च (K1 °ण-; K4 °र-); K3 D4 कंका मद्गुश्च; K5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D5. 6 काको म°; B2 मद्गुरश्चैव; D1 कमद्गुणश्च; D2 कामो मंदुश्च; D3. 8 काको मंडु(D8 °डू)श्च; D7 S मद्गवश्चैव. K5 V1 B (except B1. 2) Dn D2. 3. 5. 6. 8 गृध्रश्च. — d) K5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 श्येनोलूकस्; B2 Da S काकोलूका(B3 °क)स्; D7 कालूकाश्च (for काकोलूकं).

19 a) K1 क्रव्यादः. K3. 5 V1 B D (except D1) S दंष्ट्रिणः. Da चैव (for सर्वे). — b) All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4 D1) चतुष्पात्पक्षिणश्च ये. — c) D1 दंतश्; D7 दंश्याश् (for दन्ताश्). — d) Ś1 K1. 2 D1–3. 5. 8 -दंताश् (for -दंष्ट्राश्).

20 a) K1 एडिकाश्व-; V1 B Da Dn1 D2. 3. 8 ए-(D8 ऐ)डकाश्च; D1 वडकाश्व-; D7 एलाकाश्च; T1

C. 12. 1318
B 12. 36. 26
K. 12. 35. 26

प्रेतान्नं सूतिकान्नं च यच्च किंचिदनिर्दशम् ।
अभोज्यं चाप्यपेयं च धेन्वा दुग्धमनिर्दशम् ॥ २१
तक्ष्णश्चर्मावकर्तुश्च पुंश्चल्या रजकस्य च ।
चिकित्सकस्य यच्चान्नमभोज्यं रक्षिणस्तथा ॥ २२
गणग्रामाभिशस्तानां रङ्गस्त्रीजीविनश्च ये ।
*परिवित्तिनपुंसां च बन्दिद्यूतविदां तथा ॥ २३
वार्यमाणाहृतं चान्नं शुक्तं पर्युषितं च यत् ।
सुरानुगतमुच्छिष्टमभोज्यं शेषितं च यत् ॥ २४
पिष्टमांसेक्षुशाकानां विकाराः पयसस्तथा ।
सक्तुधानाकरम्भाश्च नोपभोज्याश्चिरस्थिताः ॥ २५

G1. 4 एळकाश्च; T2 G2 M एळ(G2 °ण)काश्च-; G3 एक-ळाश्च (for एडकाश्च-). K4 V1 D3. 5. 6. 8 -खरोष्ट्राणां; B2 Da D7 S (except G2) -मृगी(D7 °धो)ष्ट्राणां (for -खरोष्ट्रीणां). — b) D1 पतिकानां; D7 M1–3 सूत(M3 °त्र)कानां; T G M4 सूकरा(M4 °री)णां (for सूतिकानां); Ca as in text. — c) Da मानुषानां. B2 Da D7 S ख(M2 क)रीणां (for मृगीणां).

21 D1 partly damaged. — a) Da D7 S (except G4) सूतकान्नं (M1. 3 °लं). — b) K4 यश्च; B5 यत्तत् (for यच्च). Bo D7 G1. 3 M1 3 अनिर्दिशं; D8 °शितं (for °दशम्). — D7 om. (hapl.) 21^{cd}. — c) D1 अभाज्यं. — d) K2. 3. 5 V1 B D (except D1. 4; D7 om.) M2 धेनोर्; M1. 3. 4 वेद्वा (for धेन्वा). G1. 3. 4 M1 अनिर्दिशं. — After 21, K4. 5 V1 B D (except D4; D7 om.) ins.:

52* राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
आयुः सुवर्णकारान्नमवीरायाश्च योषितः ।
विष्ठा वार्धुषिकस्यान्नं गणिकान्नमथेन्द्रियम् ।
मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्वशः ।
दीक्षितस्य कदर्यस्य क्रतुविक्रयिकस्य च । [5]

[(L. 1) D8 राजं ते राज आदत्ते (for the prior half.) — (L. 2) D8 आयुः सर्वेण कारांतम् (for the prior half.) — K5 om. from -कारान्न° up to स्त्री- (in line 4). Ca cites अवीरायाः (in the post. half). — (L. 3) B1 वार्धुषिकान्नं च. D8 कर्णिकान्नम् (for गणिकान्नम्). Ca cites इन्द्रियम् (as above). — (L. 4) Bo. 2. 5 Da D1 मृष्यं(D1 °ष्य)ते. K5 Dn D6 स्त्रीजितान्नं. D8 मृष्यंति योपपार्ति स्त्री जीवितानां च सर्वशः (sic). — (L. 5) Ca prior half as above. B1. 3 Da क्रतुविक्रा(B3 °क्र)-यकस्य च; D1 °विक्रयिकस्तथा.]

22 a) K1 तक्ष्णश्चंदा-; B5 Da तक्ष्णुश्चर्मा-. D8 तीक्ष्णश्चमचिकर्तुश्च. — b) D4 G1 पुंश्चल्य- (for पुंश्चल्या). — c) M1 चिकित्सकश्च. — d) B1 अभक्षभक्षिणस्तथा; D7 अभक्ष्यं पक्षिणां तथा.

23 a) D2 गणद्यामाभि- (for गणग्रामाभि-). K4. 5 -शस्त्रागां; T1 -शंस्तानां. — b) V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 -जीविनां तथा; B2 Da -जीविनामपि; M4 -जीवनश्च ये. — c) Ś1 K2. 4 D1 परिवेत्तृदासपुंसां; K1 °वित्तिदासपुंसां; K3. 5 °वित्तिनं(K5 °त्तेन)पुंसां च; V1 Bo. 1. 3–5 D2. 3 5 °वित्तिकानां (B1 °ना स-; B3 °मानां) पुंसां च (hypermetric); B2 Dn1 D4. 6. 8 °वित्तीनां (D4 °त्तेन; D8 °कानां) पुंसां च; Da Dn2 D7 S °वित्ती(Dn2 D7 G1 M °त्ति)नामपुंसां च. — d) Ś1 M1. 3. 4 वंदि-; Dn2 बंदी-; D7 रंग-; G1–3 पुंसि (for बंदि-). Da1 D7 -विद्वांस् (for -विदां).

24 — a) Ś1 K4 वार्यमाणं (Ś1 °नं) हितं; K1. 2 का(K2 वा)र्यमाणं हि तच्; K5 वामपाण्याहृतं; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 वाम(B1 वाघ्र-; B2 सव्य)हस्ताहृतं; D1 वामहस्तोद्धृतं; D4 वार्यमाणहृतं; D7 T1 G M वाद्यमाना°; T2 धार्यमाणा° (for वार्यमाणा° as in K3 only). — b) K1 उक्तं; K2. 4. 5 Da D2 3. 5 8 M शुष्कं; K3 B3 Dn D6 भक्तं; V1 Bo. 1. 3 m. 5 D7 G1 भुक्तं; T2 रूक्षं; G3 शुक्ता; G4 क्षितं (for शुक्तं). — D1. 4 G3 om. (hapl.) 24^{cd}. — d) Ś1 D7 T G1. 2 M1 3. 4 शोधि(T2 °णि)तं.

25 a) V1 Bo. 3–5 Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 पिष्टस्य (Bo lacuna for स्य) चेक्षुशाकानां; B2 Da पिष्टेक्षुरसशाका(B2 °काशा)नां; Dn2 पिष्टस्य चक्षुभूतानां (sic); D7 पिष्टमांसेपुशाबानां; M4 °मांसेक्षुचापानां. — b) K2. 4 विकारः; D7 विनाशं; T1 G1. 3. 4 आविकाः (for विकाराः). — c) Ś1 D1. 4 T1 G1. 3. 4 सक्तुधानाः; K5 V1 Bo–2. 5 D8 शक्तुधाना-; D7 सक्तुयानाः (for °धाना-). K3. 5 V1 B (except B2) Dn D1–3. 5. 6. 8 -करंभाणां; K2. 4 -करंपाश्च (for -करम्भाश्च). Ca cites करम्भाः. — d) K3 V1 B Da Dn D6 M4 नोपभोज्या(B2 Da M4 °यो ज्या)स; M1. 3 °योज्यंश्च (for °भोज्याश्च). Bo. 3. 5 D7 G1 M1. 3. 4 चिरं स्थिताः; Da1 शिरस्तथा; D4. 8 चिर-स्थिताः.

26 a) K3. 5 V1 Da D4. 5 कृशरं; Bo–2 कृषरं. — b) T G अपूपं; M1. 3 अपूपांश्च. D7 T2 G2 (D7 °ताः); T1 G3. 4 वृथा कृतं; M1. 3. 4 पू[वृ]था कृतान्

पायसं कृसरं मांसमपूपाश्च वृथा कृताः ।
अभोज्याश्चाप्यभक्ष्याश्च ब्राह्मणैर्गृहमेधिभिः ॥ २६
देवान्पितॄन्मनुष्यांश्च मुनीन्गृह्याश्च देवताः ।
पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थो भोक्तुमर्हति ॥ २७
यथा प्रव्रजितो भिक्षुर्गृहस्थः स्वगृहे वसेत् ।
एवंवृत्तः प्रियैर्दारैः संवसन्धर्ममाप्नुयात् ॥ २८
न दद्याद्यशसे दानं न भयान्नोपकारिणे ।
न नृत्तगीतशीलेषु हासकेषु च धार्मिकः ॥ २९
न मत्ते नैव चोन्मत्ते न स्तेने न चिकित्सके ।
न वाग्घीने विवर्णे वा नाङ्गहीने न वामने ॥ ३०
न दुर्जने दौष्कुले वा व्रतैर्वा यो न संस्कृतः ।
अश्रोत्रिये मृतं दानं ब्राह्मणेऽब्रह्मवादिनि ॥ ३१
असम्यक्चैव यद्दत्तमसम्यक्च प्रतिग्रहः ।
उभयोः स्यादनर्थाय दातुरादातुरेव च ॥ ३२
यथा खदिरमालम्ब्य शिलां वाप्यर्णवं तरन् ।
मज्जते मज्जते तद्वद्दाता यश्च प्रतीच्छकः ॥ ३३

C. 12. 1333
B 12. 36. 40
K. 12. 35. 40

(M_4 °ताः); **Ca** वृथा कृताः (as in text). — D_4 om. (hapl.) 26^c–27^b. — ^{c}) $K_{3.5}$ V_1 $Bo_{1.3-5}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ अपेयाश्; K_4 अभोज्यश्; B_2 Da M_4 अभक्ष्याश् (for अभोज्याश्). B_2 Da $M_{1.3}$ [अ]पेयाश्; M_4 [अ]भोज्याश् (for [अ]भक्ष्याश्). D_7 T G अभोज्यं चाप्य(D_7 चिर)भक्ष्यं च.

27 D_4 om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). — ^{a}) K_1 देवां. All MSS. (except Ś$_1$ $K_{1.4}$ D_1; D_4 om.) ऋषीन् (for पितॄन्). — ^{b}) V_1 B D (except D_1; D_4 om.) S पितॄन् (for मुनीन्). B_1 M_4 गुह्या(M_4 °ह्यां) श्च D_7 T $G_{1.3.4}$ भृत्यांश्च; G_2 पुत्रांश्च; M_2 च गृह- (for गृह्याश्च). — ^{c}) $K_{2.4}$ D_1 भोजयित्वा (for पूज°) — ^{d}) Dn_2 इच्छति (for अर्हति). B_2 Da गृहस्थः शेषभुग्भ(Da_1 °मश्न)वेत्.

28 ^{a}) Ś$_1$ वृथा (for यथा). G_2 प्रव्राजितो. — ^{b}) $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_1) S तथै(D_4 °थे)व (for गृहस्थः). K_2 Dn_2 $D_{3.6}$ G_2 M_2 स्वे; Da [अ]स्य; T_2 च (for स्व-). $K_{3.5}$ $B_{1.5}$ Dn_2 D_4 G_4 वसन् (for वसेत्). — Da_2 om. 28^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ D_1 एवंवृत्तैः (D_1 °त्ते). K_1 प्रियं. Ś$_1$ K_1 दानैः (for दारैः). — ^{d}) B (except B_1) $D_{3.5.8}$ वसन्सद्-; G_1 संबंधं (for संवसन्). K_1 आविशेत् (for आप्नुयात्). K_3 D_4 सर्वधर्ममवाप्नुयात्; V_1 वसन्धर्ममवाप्नु°; Da_1 संवसन्स्वगृहे वसेत्.

29 ^{a}) T_2 अलसे (for यशसे). — ^{b}) V_1 नो (for the first न). — ^{c}) $K_{1.5}$ V_1 B D (except $D_{4.7}$; D_1 corrupt) नृत्य- (for नृत्त-). Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 -शीलेभ्यो; B_2 Da -कुशले (for -शीलेषु). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 हासकेभ्यश्च. **Ca** cites हासकेषु (as in text). D_7 धार्मिकाः; T_1 G धर्मतः.

30 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ D_1 न हि; $K_{2.3.5}$ V_1 B (except Bo_5) Da Dn D_{2-8} चैव (for नैव). $K_{2.3.5}$ V_1 $B_{1.3}$ Da Dn $D_{2.4.6.7}$ नोन्मत्ते; M_2 चोन्मत्तो. — ^{b}) D_7 न च स्तेने; G_1 M_4 न स्तेनै(M_4 °ये)न (for न स्तेने न). K_5 V_1 $Bo_{1.3-5}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ च कुत्सके (B_5 °ने); B_2 Da च कुत्सिते; D_7 S नपुंसके (for चिकित्सके). — ^{c}) K_4 Dn_2 वाग्हीने; D_7 वाग्मिने; T_2 पापिने; M_2 चित्रे न (for वाग्वीने). D_4 न वाचाले (for विवर्णे वा). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ D_1 विवासने (K_4 °हे); K_2 चिकित्सके (for न वामने).

31 ^{a}) G_1 दुर्ज्ञाने (for दुर्जने). V_1 दुष्कुले. $K_{3.5}$ D_4 दुर्जने दु(K_3 दौ)ष्कुले वा(K_5 चा)पि; Da न दुष्कुले दुर्जने वा. — ^{b}) Da_1 व्रजैर्; D_7 वृतस् (for व्रतैर्). $K_{2.5}$ B (except B_1) Dn $D_{2-6.8}$ $M_{1.3}$ यो वा (by transp.); K_3 या वा; D_7 ते यो; T_1 $G_{1.3.4}$ वा ये. Dn_2 T_1 $G_{1.3.4}$ संस्कृताः. **Ca** cites व्रतैः and असंस्कृतः. — ^{c}) $K_{2.5}$ V_1 B (except B_2) Dn $D_{2.3.5.6.8}$ न(K_2 अ-)श्रोत्रियम्; K_3 न श्रोत्रिये (for अश्रोत्रिये). $K_{2.3.5}$ V_1 $Bo_{1.3-5}$ Dn $D_{2-6.8}$ ऋते; B_2 वा यद्; Da वा तद्; D_7 T G च तद् (for मृतं). — ^{d}) K_5 B (except B_1) Da Dn $D_{2.3.5-7}$ S ब्राह्मणे ब्रह्मवर्जिते.

32 ^{a}) D_7 T G दानम् (for दत्तम्). — ^{b}) V_1 यः; B_1 D_8 वा (for च). V_1 परिग्रहः; D_4 परिगृहः. D_7 ब्राह्मं सम्यक्परिग्रहः. — K_3 om. 32^c–33^b. — ^{c}) B_1 Dn $D_{2.3.5.6}$ उभयं. — ^{d}) K_4 दत्त (for दातुर्). B_1 वा (for च).

33 K_3 om. 33^{ab} (cf. v. l. 32). — ^{a}) Bo D_7 यदा (for यथा). V_1 चादिरम् (sic); D_4 T_2 खादिरम्; **Ca** ख° (as in text). Ś$_1$ $K_{1.4}$ D_1 आदाय; Da D_7 आलक्ष्य (for आलम्ब्य). — ^{b}) G_1 शीलां. Ś$_1$ $K_{1.4}$ lacuna; T_2 च (for वा). $K_{1.2.4}$ Da_2 D_1 [अ]र्णवां (Da_2 °तं). $K_{2.4}$ D_1 तरे; V_1 तरेत्; Da_2 चरन्;

C. 12. 1333
B. 12. 36. 41
K. 12. 35. 41

काष्ठैरार्द्रैर्यथा वह्निरुपस्तीर्णो न दीप्यते ।
तपःस्वाध्यायचारित्रैरेवं हीनः प्रतिग्रही ॥ ३४
कपाले यद्वदापः स्युः श्वदृतौ वा यथा पयः ।
आश्रयस्थानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम् ॥ ३५
निर्मन्त्रो निर्व्रतो यः स्यादशास्त्रज्ञोऽनसूयकः ।
अनुक्रोशात्प्रदातव्यं दीनेष्वेवं नरेष्वपि ॥ ३६
न वै देयमनुक्रोशाद्दीनायाप्यपकारिणे ।
आप्ताचरितमित्येव धर्म इत्येव वा पुनः ॥ ३७
निष्कारणं स्म तद्दत्तं ब्राह्मणे धर्मवर्जिते ।
भवेदपात्रदोषेण न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ३८
यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
ब्राह्मणश्चानधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥ ३९
यथा पण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला
शकुनिर्वाप्यपक्षः स्यान्निर्मन्त्रो ब्राह्मणस्तथा ॥ ४०
ग्रामधान्यं यथा शून्यं यथा कूपश्च निर्जलः ।
यथा हुतमनग्नौ च तथैव स्यान्निराकृतौ ॥ ४१

D7 तरत्. — c) K2. 3. 5 V1 B Dn D1-3 S मज्जेत; B4 m मज्जति; Da मज्जेते (for the first मज्जते). K2. 3. 5 V1 B Da Dn D1-3. 5. 6. 8 मज्जतस्; D4 °जयेत्; D7 S °ज्जतां (M °ता) (for the second मज्जते). Ś1 K1 यद्वद्. — d) K2. 4 प्रतीयकः; K3. 5 D4. 7 S प्रती(D7 T2 G4 °य)च्छति; B2 प्रमुगृह्णति (sic); Dn D6 प्रतिग्रही; D8 [अ]परिक्षकः; Ca प्रतीच्छकः (as in text). Da गतो यश्चानुगृह्णति (Da2 °ह्णीते).

34 a) G1 यदा (for यथा). — b) Da अवस्तीर्णे; D7 T1 G अवदी(G2 °ती)र्णो; T2 अविचीर्णो; M अवकीर्णो; Ca उपस्तीर्णो (as in text). K5 D4 दीप्यति. — c) D4 -चरित्रेर्; D8 -चरितैर्. — d) Da प्रतिग्रहः; D1. 4. 7 °गृही.

35 a) V1 D8 च (for स्युः). — b) Bo D7 श्वद्रुतौ; Da स्वदनौ; D8 च वृत्तौ; Ca श्वदृतौ (as in text). K2. 8 B (except B5) Dn D2. 3. 5. 6 T2 च (for वा). — c) K1 आश्रम- (for आश्रय-). — d) Dn1 वृत्तहीनं; G1 वृत्तिहीने. B2 D2. 6. 8 G1 यथा (for तथा). K4 D7 श्रुतः; G4 श्रुतिः.

36 a) G1 निर्मंत्रे. Ś1 K2. 3. 5 V1 B (except B4) Dn D2. 3. 5-8 S निर्वृतो (G1 °ते); D4 निर्जपो (for निर्व्रतो). D8 यस्माद् (for यः स्याद्). — b) K4 अशास्त्रज्ञा. Da D6. 7 [ऽ]नु-; D4 [ऽ]प्य-; M3. 4 ह्य- (for ऽन-). D8 [ऽ]नमूषकः (for °सूयकः). Ca cites असूयकः. — d) B1. 2 Dn D8 G1 हीनेषु; D2. 3. 5 कुलेषु (for दीनेषु). Ś1 K1. 4 D7 T2 M4 [ए]व नरेषु; V1 B (except B2) Dn D1-3. 5. 6 [अ]त्रापि(Dn2 D1. 6 त°)केषु; M1-3 [ए]वेतरेषु (for [ए]वं नरेषु). Dn D6 M1. 3 च (for [अ]पि).

37 a) D7 वो; T G वा; M2 च (for वै). — b) K2 दीनायाः पापकारिणे; K3 Dn1 दीनार्तातुरकेष्वपि; K4 D1 °याप्युपकारिणे; K5 °यातुरिणे तथा; V1 दीनायात्ययिकेष्वपि; B D2. 3. 5. 6 °र्तातुरिणेष्व(B2 °णे अ)पि; Da दीनांधातुरिणे अपि; Dn2 दीनार्तानुचरेष्वपि; D4 °यात्तरिणे अपि; D7 S °याप(M2 °ल्प)गुणाय तु (D7 च); D8 °यांतरिते अपि. — c) K4 आस्ता- (for आप्ता-). K2. 3. 5 Bo. 1. 3-5 D (except D1) T1 G आप्ता(K2 आस्तां; D4 प्राप्ता)चरित (D8 °चारित्र) इत्येव; B2 सुप्ता चारित्र इत्येवं; T2 आप्तचारित्र इत्येव. — d) B2 परः (for पुनः).

38 a) T2 निष्कारणे. K2-5 V1 B D (except D4) T G M2 स्मृ(B2 Da श्रु)तं (for स्म तद्). K1 निष्कारणस्य तद्दत्तं. — b) K2. 3. 5 V1 B Da Dn D1. 6-8 S ब्रह्म-; D2. 3. 5 वेद- (for धर्म-). — c) Ś1 अपात्रं (for अपात्र-). D7 T G M1. 3. 4 न फलेत्पा(G1 °ले पा)त्रदोषेण. — d) K2. 3 V1 B (except B2) D (except D1. 4. 7) M2 च (for मे). D2. 3. 5 [अ]स्त्यत्र (by transp.).

39 a) D1 दानमयो; Ca दारु° (as in text). B1 G1 हस्ति. — c) K1 [अ]नधीयानो (before corr. °नास्). — d) K3. 5 V1 B (except B2) Dn D4. 6. 8 बिभ्रति (for -धारकाः).

40 a) K1 (m as in text) D7 षंढो; K2 कंढो; Da2 D6 खंडो (Da2 °टो) (for षण्ढो). — b) K1 (marg.) गौरुथविर्; Dn2 गौरिव; D4. 7 G2 गोर्गवि; M1. 3 दौर्गवि (for गौर्गवि). Cv यथा गौर्भुवि चाफला. ❀ Ca: षण्ढो गौः स्त्रीगवि इत्यन्वयः। ❀ K1 om. च. K3. 5 B1 D4. 8 वर्तते; Da वाफला; T2 M1. 3 चाफलाः (T2 °लः); G2 चापला. — c) K1 [अ]भक्षयः (for [अ]पक्षः).

41 a) K5 ग्रहाधान्यं; V1 B1 ग्रामं धान्यं; D1 ग्रामधान्यैर्; D7 ग्रामाधारं; T G M2 ग्रामस्थानं; M1.

देवतानां पितॄणां च हव्यकव्यविनाशनः ।
शत्रुरर्थहरो मूर्खो न लोकान्प्राप्तुमर्हति ॥ ४२

एतत्ते कथितं सर्वं यथा वृत्तं युधिष्ठिर ।
समासेन महद्ध्येतच्छ्रोतव्यं भरतर्षभ ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

युधिष्ठिर उवाच ।
श्रोतुमिच्छामि भगवन्विस्तरेण महामुने ।
राजधर्मान्द्विजश्रेष्ठ चातुर्वर्ण्यस्य चाखिलान् ॥ १
आपत्सु च यथा नीतिर्विधातव्या महीक्षिता ।
धर्म्यमालम्ब्य पन्थानं विजयेयं कथं महीम् ॥ २
प्रायश्चित्तकथा ह्येषा भक्ष्याभक्ष्यविवर्धिता ।
कौतूहलानुप्रवणा हर्षं जनयतीव मे ॥ ३
धर्मचर्या च राज्यं च नित्यमेव विरुध्यते ।
येन मुह्यति मे चेतश्चिन्तयानस्य नित्यशः ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।
तमुवाच महातेजा व्यासो वेदविदां वरः ।
नारदं समभिप्रेक्ष्य सर्वं जानन्पुरातनम् ॥ ५

C. 12. 1348
B. 12. 37. 5
K 12. 36. 5

8.4 °धानं. D8 ग्रामो धान्यैर्यथा शून्यो. — ^{d}) M2 च (for स्यात्). D4 निराकृतो; M °कृतिः; Ca °कृतौ (as in text).

42 ^{b}) K2.5 V1 B (except B2) Dn D2.3.5–8 M -विनाशकः (D7 °नं). — ^{c}) K1 शक्ररक्त-; D7 T1 G1.4 सर्वधार्थ-; T2 G2 M2 सर्वार्थार्थ-; G3 सर्वदार्थ-; M1.3.4 सर्वथार्थ- (for शत्रुरर्थ-). V1 Da मूढो; D4 मूर्षो (for मूर्खो). — ^{d}) K1 आप्तुम्; K3 हर्तुम्; D4 कर्तुम् (for प्राप्तुम्). Da D4.6 अर्हसि (for अर्हति).

43 ^{a}) K3.5 एतत्ते सर्वमाख्यातं. — ^{b}) D4 युधिष्ठिरः. B2 Da यथावद्भरतर्षभ. — K3 om. 43^{cd}. — ^{c}) K1 महर्ष्येतच्; K5 मयाप्येतच्; V1 महाबुद्धे (for महद्ध्येतच्). — ^{d}) B2 Da पृथिवीपते; D1 M3 भरतर्षभः.

Colophon om. in K3; D1 damaged. — *Subparvan:* Ś1 K1.2.4.5 V1 B D (except Da1 D8; D1 damaged) T2 G1.2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* Bo.1.3–5 D5 भक्ष्याभक्ष्यविधिः; B2 Da भक्ष्याभक्ष्यविधानं; Dn1 प्रायश्चित्तीयं; D7 T1 G1.2.4 भक्ष्याभक्ष्यविचारः (G1 °रं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1.4 Da1 Dn D7 S 36; D2.8 35. — *Śloka no.:* Dn1 52.

38

1 D8 om. the ref. — ^{c}) Ś1 K1.4 D1 राजधर्म. — ^{d}) K5 B1 D7 G1 चातुर्वर्णस्य; V1 चतुर्वर्ण्यस्य. K1.4 D1 चाखिलं.

2 ^{b}) All MSS. (except Ś1 K1.4 D1) प्रणेतव्या द्विजोत्तम (D6 °मा:). — ^{c}) Ś1 V1 B3 Dn2 D1.3.6.7 धर्मम्. K5 B1–3 Dn D3.5.6 आलक्ष्य (for आलम्ब्य). — ^{d}) G1 विजयोयं. M4 यथा (for कथं).

3 ^{a}) D3.6.7 प्रायश्चित्तं (D7 °त्तिः) (for °श्चित्त-). D2.3.6.7 कथं (for -कथा). D2.3.6.7 T2 ह्येषां. — ^{b}) Ś1 K V1 B Dn D1–6 M4 (*inf. lin.*) -विवर्जिता (D4.5 °ताः); D7 T G -समन्विता (G3 °ताः) (for -विवर्धिता). Da धर्माधर्मविवर्द्धनि; D8 भक्षाभक्षविवेकिनी. — ^{c}) D2.3.6 G1 -प्रवणात् (G1 °णं) (for -प्रवणा). B1 D4 कौतूहलात्तु (D4 °लं न) श्रवणात्. — ^{d}) K2 हर्षों; K4 वर्षो; D1 corrupt; G1 वर्षं (for हर्षं). Ś1 K1 तत्र प्रवर्तते; K2.4 यत्र (K4 ह्यत्र) विवर्धते; Bo.5 जनयती मम; D1 corrupt (for °तीव मे).

4 ^{a}) Da1 om. -चर्या च. Dn1 धर्मचर्यां; T1 G4 °चर्यं. — ^{b}) M एतद् (for एव). — ^{c}) K2.3.5 B1 Da Dn D6–8 एवं (D7 °व); V1 Bo.3–5 D2.3.5 एतन् (for येन). — ^{d}) K1 चिंत्यमानस्य. B2 Da सर्वशः; M2 निश्चयः (for नित्यशः).

5 D8 om. the ref. — ^{a}) V1 B D (except D1.4.7) महाराज (for °तेजा). — ^{b}) D1 व्यासे. — ^{c})

C. 12. 1349
B. 12. 37. 6
K. 12. 36. 6

श्रोतुमिच्छसि चेद्धर्मानखिलेन युधिष्ठिर ।
प्रैहि भीष्मं महाबाहो वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ६
स ते सर्वरहस्येषु संशयान्मनसि स्थितान् ।
छेत्ता भागीरथीपुत्रः सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ ७
जनयामास यं देवी दिव्या त्रिपथगा नदी ।
साक्षाद्ददर्श यो देवान्सर्वाञ्शक्रपुरोगमान् ॥ ८
बृहस्पतिपुरोगांश्च देवर्षीनसकृत्प्रभुः ।
तोषयित्वोपचारेण राजनीतिमधीतवान् ॥ ९
उशना वेद यच्छास्त्रं देवासुरगुरुर्द्विजः ।
तच्च सर्वं सवैयाख्यं प्राप्तवान्कुरुसत्तमः ॥ १०
भार्गवाच्च्यवनाच्चापि वेदानङ्गोपबृंहितान् ।
प्रतिपेदे महाबुद्धिर्वसिष्ठाच्च यतव्रतात् ॥ ११
पितामहसुतं ज्येष्ठं कुमारं दीप्ततेजसम् ।
अध्यात्मगतितत्त्वज्ञमुपाशिक्षत यः पुरा ॥ १२
मार्कण्डेयमुखात्कृत्स्नं यतिधर्ममवाप्तवान् ।
रामादस्त्राणि शक्राच्च प्राप्तवान्भरतर्षभ ॥ १३
मृत्युरात्मेच्छया यस्य जातस्य मनुजेष्वपि ।
तथानपत्यस्य सतः पुण्यलोका दिवि श्रुताः ॥ १४

D_{6} -प्रेत्य (for -प्रेक्ष्य). —[d]) $K_{2.3}$ V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ सर्वज्ञानां; D_{4} सर्वजानः (for सर्वं जानन्). D_{8} सर्वज्ञानं च पश्यसि.

6 Before 6, B_{2} Da ins. व्यास उवाच. —[a]) K_{4} Da इच्छामि; T_{1} G इच्छास्ति. K_{5} V_{1} B (except B_{2}) Dn $D_{2.3.5.6.8}$ T_{1} G धर्मं (for धर्मान्). D_{7} श्रोतुमिच्छेद्धर्मान् (submetric). —[b]) K_{3} V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S निखिलेन (K_{3} Da T_{2} अखिलेन; D_{7} अखिलांश्च) नराधिप (G_{4} °पं); K_{5} D_{4} नि(D_{4} अ)खिलानपि पार्थिव. —[c]) $G_{1.2}$ प्रेहि; Ca प्रैहि (as in text). $D_{2.3.5}$ महाबाहुं. —[d]) B_{2} Da D_{7} T G कुरुवृद्धं पितामहं.

7 [a]) K_{5} V_{1} Dn D_{6} धर्म- (for सर्व-). —[c]) M_{4} हेत्ता (for छेत्ता). —[d]) B_{2} D_{7} S (except M_{2}) सर्वत(D_{7} °स)त्त्ववित्; D_{1} °धर्मजित्.

8 [a]) Da $G_{1.2}$ तं (for यं). —[b]) B_{2} Da D_{4} गंगा (for दिव्या). $K_{3.5}$ V_{1} $B_{1.2.4}$ $D_{4.8}$ G_{1} त्रिपथगामिनी. —[c]) B_{2} Da यो ददृशे (for ददर्श यो). G_{1} विद्वान् (for देवान्). —[d]) Da_{2} सर्वे-; D_{7} T_{2} दिव्यान् (for सर्वान्). V_{1} B (except B_{2}) Dn $D_{2.3.5.6.8}$ इंद्र- (for शक्र-).

9 [a]) D_{7} G_{1} -पुरोगाश्च. K_{5} Dn D_{6} तु (for च). —[b]) $D_{2.3.5}$ महर्षीन् (for देव°). K_{1} B_{2} M विभुः; D_{8} प्रभुं; D_{7} द्विजः (for प्रभुः). —[c]) D_{2} [अ]पचारेण; D_{7} [उ]पहा°. —[d]) D_{7} राजनीतिवधीष्टवान् (sic).

10 [a]) G_{2} उशनाद्. D_{1} शस्त्रं (for शास्त्रं). —[b]) $K_{2.3.5}$ V_{1} B D (except $D_{4.7}$) यच्च देव- (V_{1} D_{8} वेद) (for देवासुर-). D_{4} -गुरु- (for -गुरुर्). K_{4} द्विजाः. —[c]) K_{5} B_{2} Dn D_{6} यच्च; D_{7} T G स च (for तच्च). B_{5} Dn D_{6} $G_{2.3}$ धर्मं (for सर्वं). $Ś_{1}$ K_{4} D_{1} स एवार्थं (K_{4} °यं; D_{1} °र्थः); K_{1} मयैव्याख्यं (sic); V_{1} B_{2} Da स वै विद्वान्; B_{1} $G_{2.3}$ स वैयाघ्रं (B_{1} °घ्रः); G_{1} $M_{2.4}$ सवैय्याख्यं; Ca, v सवैयाख्यं (as in text). —[d]) D_{4} प्राय- (for प्राप्त-). $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ B_{1} D_{1} M_{2} कुरुसत्तम; B_{2} Da भरतर्षभ.

11 [a]) T_{2} G_{2} भार्गव-. K_{1} भार्गवाः श्यवनाश्चापि. —[b]) Da वेदात्. $Ś_{1}$ K_{4} V_{1} B_{1} Da $D_{1.8}$ सांगोपबृंहितान् (Da °बृंहणात्). K_{1} वेदं सांगोपबृंहितम्. —[c]) K_{2} V_{1} B Dn $D_{2.3.5.6.8}$ महाबाहुर्. —[d]) D_{1} य *-व्रतां; $D_{2.3.5}$ धृतव्रतः (for यतव्रतात्). $K_{2.3.5}$ V_{1} B Da Dn $D_{4.6-8}$ S वसि(V_{1} B °शि)ष्ठाच्चरितव्रतः (B_{2} °त).

12 [a]) Dn_{2} पितामहं. D_{4} -सुत- (for -सुतं). D_{6} पितामहसुताज्ज्येष्ठं. —[d]) K_{1} उपादिक्षत; K_{5} D_{4} °ति- (D_{4} °नि)ष्ठत; $D_{1.6}$ °शिक्षित. K_{5} यत्; T_{2} वै; M_{4} या (for यः). , K_{3} B_{1} उपातिष्ठ(B_{1} °शिक्ष)यतः पुरा; Cv as in text.

13 [a]) K_{1} मार्कंडेय-. K_{4} D_{1} सर्वं (for कृत्स्नं). —[b]) $Ś_{1}$ Dn_{2} $D_{1.7}$ G_{3} $M_{1.3}$ यदि (for यति-). —[d]) K_{2} भरतर्षभः; $K_{3.5}$ V_{1} B Da Dn D_{2-8} S पुरुषर्षभः (B_{1} $D_{7.8}$ M_{1-3} °भ).

14 [a]) B_{1} गृह्य वात्मेच्छया (for मृत्युरात्मे°). —[b]) T_{2} मनुजेष्वपि तिष्ठतु. —[c]) $Ś_{1}$ K_{1} यथा (for तथा). D_{1} न पुरस्य (for [अ]नपत्यस्य). D_{7} सुतः (for सतः). —[d]) B_{2} Da_{2} $D_{6.7}$ T_{1} G_{2-4} M_{1-3} पुण्या लोका. Dn_{2} D_{1} दिवि श्रुतः; T_{2} हि विश्रुताः. D_{6} पुनर्लोका इति स्मृताः.

15 [c]) Da वाविदितं; G_{2} नाविजितं. —[d]) V_{1}

यस्य ब्रह्मर्षयः पुण्या नित्यमासन्सभासदः ।
यस्य नाविदितं किंचिज्ज्ञानज्ञेयेषु विद्यते ॥ १५
स ते वक्ष्यति धर्मज्ञः सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्ववित् ।
तमभ्येहि पुरा प्राणान्स विमुञ्चति धर्मवित् ॥ १६
एवमुक्तस्तु कौन्तेयो दीर्घप्रज्ञो महाद्युतिः ।
उवाच वदतां श्रेष्ठं व्यासं सत्यवतीसुतम् ॥ १७
वैशसं सुमहत्कृत्वा ज्ञातीनां लोमहर्षणम् ।
आगस्कृत्सर्वलोकस्य पृथिवीनाशकारकः ॥ १८
घातयित्वा तमेवाजौ छलेनाजिह्मयोधिनम् ।
उपसंप्रष्टुमर्हामि तमहं केन हेतुना ॥ १९
ततस्तं नृपतिश्रेष्ठं चातुर्वर्ण्यहितेप्सया ।
पुनराह महाबाहुर्यदुश्रेष्ठो महाद्युतिः ॥ २०
नेदानीमतिनिर्बन्धं शोके कर्तुमिहार्हसि ।
यदाह भगवान्व्यासस्तत्कुरुष्व नृपोत्तम ॥ २१
ब्राह्मणास्त्वां महाबाहो भ्रातरश्च महौजसः ।
पर्जन्यमिव घर्मार्ता आशंसाना उपासते ॥ २२
हतशिष्टाश्च राजानः कृत्स्नं चैव समागतम् ।
चातुर्वर्ण्यं महाराज राष्ट्रं ते कुरुजाङ्गलम् ॥ २३
प्रियार्थमपि चैतेषां ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
नियोगादस्य च गुरोर्व्यासस्यामिततेजसः ॥ २४

C. 12. 1367
B. 12. 37. 24
K. 12. 36. 24

Bo. 3–5 Da D4 S ज्ञानं (G2 ज्ञेयं); D1 जातं (for ज्ञान-). K5 Dn2 D6 -यज्ञेषु; D8 -ज्ञानेषु; M4 -श्रेयेषु (for -ज्ञेयेषु). D7 T G दृश्यते (for विद्यते).

16 [a]) K8 धर्मज्ञे. — [b]) M2 om. सूक्ष्म-. K8 B2 Da D4. 7 T G M1. 3. 4 धर्मसूक्ष्मा(K3 M4 °र्मं सूक्ष्मा-; B2 Da °र्मान्सूक्ष्मा-; G3 °र्मसूत्रा)र्थतत्त्ववित्. — V1 reads 16[cd] on marg. — [c]) K8 अभ्येति. Da2 सुरा; Ca पुरा (as in text). Cv तमभ्येहि पुरा प्राणान्. — [d]) Da विमुच्यति; Ca °ञ्चति (as in text). B2 तत्त्ववित् (for धर्म°).

17 Before 17, B2 Da ins. वैशंपायन उवाच. — [b]) Ś1 B1 दीर्घप्राज्ञो. K3 Dn2 D4. 7 T G महीपतिः; K5 V1 B Da Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 M महामतिः (for °द्युतिः). — [c]) D8 वचनं (for वदतां). B2 D7 S श्रेष्ठो. — [d]) D1 -मतं (for -सुतम्).

18 Before 18, all MSS. (except D7. 8 M8) ins. युधिष्ठिर उवाच. — [a]) Da1 D4 वैशंसं (D4 °शं); D8 वैशं *; Ca वैशसं (as in text). — [b]) K2 लोक-; K8 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 6. 7 S रोम- (for लोम-). — [d]) K5 D3–5 पृथिव्या (for पृथिवी-). M1. 3 -नाशकारकां.

19 [ab]) V1 B1. 2 Da D4. 8 पातयित्वा. D7 तथैव (for तमेव). K1 S transp. तमेव and छलेन. D2. 8 छद्मना; D4 बलेन (for छलेन). Ś1 -योधितं; G1 -योजिनं. — [c]) D7 उपधिपृष्टम् (for उपसंप्रष्टुम्). Da इच्छामि (for अर्हामि).

20 Before 20, all MSS. (except Ś1 K1 D1. 4. 8) ins. वैशंपायन उवाच. — [a]) D7 T G तु (for तं). K1–3 D6 नृपतिं (for नृपति-). — [b]) Dn2 T2 G3 चातुर्वर्ण-. Ś1 K1. 4 D1 -हितेच्छया; G4 -हितेप्सितं. — [c]) D7 T G2–4 M पुनरेव; G1 चातुर्वर्ण्य- (for पुनराह). — [d]) K3 B (except B1. 2) Dn D2–6 महामतिः; K5 महीपतिं; D7 S [ऽ]ब्रवीद्वचः (for महा- ::).

21 Before 21, K2. 3 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 M2. 4 ins. वासुदेव उवाच; K5 श्रीकृष्ण उ°; D7 T G श्रीभगवानु°. — [a]) Ś1 D1 त्वमनिर्बंधं; K1 तमनि°; G1 इति नि° (for अतिनि°). Ca cites अनिर्बन्धं. — [b]) Ś1 K1. 2. 5 D1. 2. 4 शोकं. K3. 5 V1 B D (except D1) S त्वं कर्तुमर्हसि (for कर्तुमिहार्हसि). — [c]) D2 यत्ते ह (for यदाह).

22 [a]) Ś1 K1. 4 D1 च; Da1 त्वं (for त्वां). — [b]) Dn2 हतौजसः; D1 महो°. — [c]) M1. 3 पर्जन्य (for °न्यम्). All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4 D1) घर्मार्ते. — [d]) K1 नाशंमाना; K3 V1 B Da Dn D2–8 S Ca नाथमाना; K5 तप्यमाना (for आशंसाना). K2. 4 D1 सर्वे त्वां समु(D1 °म)पासते.

23 [a]) D8 हतश्रेष्ठाश्च. — [b]) V1 B Da D3. 5. 7. 8 S चैतत्; Dn2 चैवम् (for चैव). Dn2 उपागतं (for समा°). — D8 om. 23[c]–27[b]. — [c]) D1 चातुर्वर्ण्यं. — [d]) D4 द्रष्टुं (for राष्ट्रं). Da च (for ते). K3. 5 D1 कुरुजांगलान्; K4 B2. 4 °जंगलं; G1 कुलजांगलं.

24 D8 om. 24 (cf. v. l. 23). — [a]) K1 इव (for अपि). D6 वा (for च). — [c]) K1. 4 च गुरो; Da2 Dn2 चतुरोर् (for च गुरोर्).

C. 12. 1368
B. 12. 37. 25
K. 12. 36. 25

सुहृदां चास्मदादीनां द्रौपद्याश्च परंतप ।
कुरु प्रियममित्रघ्न लोकस्य च हितं कुरु ॥ २५
एवमुक्तस्तु कृष्णेन राजा राजीवलोचनः ।
हितार्थं सर्वलोकस्य समुत्तस्थौ महातपाः ॥ २६
सोऽनुनीतो नरव्याघ्रो विष्टरश्रवसा स्वयम् ।
द्वैपायनेन च तथा देवस्थानेन जिष्णुना ॥ २७
एतैश्चान्यैश्च बहुभिरनुनीतो युधिष्ठिरः ।
व्यजहान्मानसं दुःखं संतापं च महामनाः ॥ २८
श्रुतवाक्यः श्रुतनिधिः श्रुतश्रव्यविशारदः ।
व्यवस्य मनसः शान्तिमगच्छत्पाण्डुनन्दनः ॥ २९
स तैः परिवृतो राजा नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य स्वपुरं प्रविवेश ह ॥ ३०
प्रविविक्षुः स धर्मज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अर्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ ३१
ततो रथं नवं शुभ्रं कम्बलाजिनसंवृतम् ।
युक्तं षोडशभिर्गोभिः पाण्डुरैः शुभलक्षणैः ॥ ३२
मन्त्रैरभ्यर्चितः पुण्यैः स्तूयमानो महर्षिभिः ।
आरुरोह यथा देवः सोमोऽमृतमयं रथम् ॥ ३३
जग्राह रश्मीन्कौन्तेयो भीमो भीमपराक्रमः
अर्जुनः पाण्डुरं छत्रं धारयामास भानुमत् ॥ ३४

---

25 D8 om. 25 (cf. v. l. 23). — a) V1 B Da Dn D5. 6 T2 G2 M2 om. च. D7 G3 चास्मदीयानां. — b) G1 परंतपः. — c) Bo कुरुः. G1 अमित्रघ्नं. — d) D7 तु (for च). Ś1 K1 प्रियं कुरु; K4 D1 तथा प्रियं (for हितं कुरु). — After 25, Ś1 K1. 2. 4 D1 ins. an addl. colophon.

26 D8 om. 26 (cf. v. l. 23). Before 26, all MSS. (except Da D8 G2 M1. 3) ins. वैशंपायन उवाच. — a) K2. 3 V1 B Da Dn D6 स (for तु). K5 कौंतेयः (for कृष्णेन). — b) K5 कृष्णेनानंतमूर्तिना. — d) K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn D2–4. 6 T G M1. 2. 4 महामनाः; Bo. 3–5 D5 °मतिः; D1. 7 M3 °रमना (for °तपाः).

27 D1 om. (hapl.) 27–28. D8 om. 27ab (cf. v. l. 23). — a) D7 S (except M1. 3) भगवता (for नरव्याघ्रो). — c) Ś1 K1. 4 तदा; D7 सदा (for तथा).

28 D1 om. 28 (cf. v. l. 27). V1 reads 28c–31b on marg. — c) Ś1 K1 व्यजहन् (K1 °हं); K4 °वान्; V1 विजहान्; B2 अत्यजन्; Da अद्य यन्; D2. 3. 5 व्यामुंचन्; G4 M1. 3 व्याजहान् (for व्यजहान्). — d) D8 तु (for च). K3. 5 V1 B Dn D2–8 S महायशाः; Da °तपाः.

29 V1 reads 29 on marg. — a) B1 श्रुत्वा राजा (for श्रुतवाक्यः). K1. 5 V1 B5 D4. 8 श्रुतविधिः. — b) D7 S (except G1) श्रुतश्राव्य- (for °श्रव्य-). — c) Ś1 K1. 4 V1 B2 Da Dn2 D1. 6 ततः स (Ś1 K1 सु-); D8 ततोसौ (for व्यवस्य). K4 D2–4. 5 (before corr.). 7 S मनसा (for मनसः). — d) K1 G1. 3 अगमत्; K4 अभवत्; D7 अयच्छत्. G4 कुरुनंदनः.

30 V1 reads 30 on marg. Da2 om. from 30a up to राष्ट्रं पु (in c). — b) D8 नक्षत्र इव. K1 वासवः (for चन्द्रमाः). — d) B5 स्वं पुरं; D7 S पुरं सं- (T2 G2 M2 स्वं) (for स्वपुरं).

31 V1 reads 31ab on marg. — a) K1 प्रविशिक्षं; K4 °शिक्षन्; D1 °शिक्षत्; M1. 3 °विक्षन्; M4 °चक्षुः (for °विक्षुः). Ś1 K1 D1 स्व- (for स). D3 धर्मात्मा; M4 धर्मज्ञ. K2 प्रविशन्नगरं राजा; V1 Da वि (Da2 प्र) विक्षुः सर्वधर्मज्ञः. — c) D8 अर्पयामास. D1 देवाश्च. — d) D1 G1 ब्राह्मणाश्च.

32 a) K3 V1 B Da Dn D7 T2 G2 M नवं रथं (by transp.); K5 D2–5 रथवरं; D6 T1 G1. 3. 4 नव- रथं. K4 शुभं. — b) K1 -संयुतं (for -संवृतम्). D1 कंबलानि न संवृतं. — c) Da1 गुप्तं; D4 सुतं (for युक्तं). D7 S त्वश्वैः (for गोभिः). — d) V1 B1. 2. 4. 5 S पांडरैः; Bo पांडरैश्च (hypermetric). Ś1 K1. 4 D1 पशुलक्षणैः; Da शुभदर्शनैः; T1 शुभ्रलक्षणैः.

33 a) K1 सर्वैर् (for मन्त्रैर्). K2. 3. 5 B4. 5 Dn D6. 7 S अभ्यर्चितं; Da °र्चितैः. — b) Dn2 स्तूयमानं; M2 °मानैश्. K3. 5 V1 B D (except D1) S च बं- (some S MSS. वं) दिभिः (for महर्षिभिः). — c) V1 B (except B5) Da Dn D6. 8 रथं चैत्र (for यथा देवः). K1 सोमो (for देवः). — d) K1 देवो (for सोमो). D8 [ऽ]मृतमयो; G1 भूतमयं. V1 B (B5 m as in text) Da Dn D6. 8 यथा; G2 रसं (for रथम्)

34 a) D1 रश्मी; Ca रश्मीन् (as in text). — c)

ध्रियमाणं तु तच्छत्रं पाण्डुरं तस्य मूर्धनि ।
शुशुभे तारकाराजसितमभ्रमिवाम्बरे ॥ ३५
चामरव्यजने चास्य वीरौ जगृहतुस्तदा ।
चन्द्ररश्मिप्रभे शुभ्रे माद्रीपुत्रावलंकृते ॥ ३६
ते पञ्च रथमास्थाय भ्रातरः समलंकृताः ।
भूतानीव समस्तानि राजन्ददृशिरे तदा ॥ ३७
आस्थाय तु रथं शुभ्रं युक्तमश्वैर्महाजवैः ।
अन्वयात्पृष्ठतो राजन्युयुत्सुः पाण्डवाग्रजम् ॥ ३८
रथं हेममयं शुभ्रं सैन्यसुग्रीवयोजितम् ।
सह सात्यकिना कृष्णः समास्थायान्वयात्कुरून् ॥ ३९
नरयानेन तु ज्येष्ठः पिता पार्थस्य भारत ।
अग्रतो धर्मराजस्य गान्धारीसहितो ययौ ॥ ४०
कुरुस्त्रियश्च ताः सर्वाः कुन्ती कृष्णा च द्रौपदी ।
यानैरुच्चावचैर्जग्मुर्विदुरेण पुरस्कृताः ॥ ४१
ततो रथाश्च बहुला नागाश्च समलंकृताः ।
पादाताश्च हयाश्चैव पृष्ठतः समनुव्रजन् ॥ ४२
ततो वैतालिकैः सूतैर्मागधैश्च सुभाषितैः ।
स्तूयमानो ययौ राजा नगरं नागसाह्वयम् ॥ ४३
तत्प्रयाणं महाबाहोर्बभूवाप्रतिमं भुवि ।
आकुलाकुलमुत्सृष्टं हृष्टपुष्टजनान्वितम् ॥ ४४

C. 12. 1387
B. 12. 37. 44
K. 12. 36. 44

V1 Bo–2. 4 T1 G M पांडरं (T1 G2 M2 °र-). — d) K1 तंतुमत् (for भानु°).

35 a) Da ध्रियमाणस्; D2–5 T1 G3. 4 ध्री(D4 घ्र)यमाणं. K2. 5 Dn D1. 6 च तच्; B1 D7. 8 तु तं (for तु तच्). — b) V1 Bo. 2. 4. 5 S पांडरं (M3 °वं). K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 रथ-; D7 S राज- (M1. 3 नृप-) (for तस्य). — c) Ś1 K2. 4 तारका राजन्. K1. 3 D4. 7 T2 M तारकराजः (K1 °जं); K5 V1 B (B4 damaged) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 °काकीर्णं; T1 G °के (G3 °कै) राजन् (for °काराज-). — d) B1 इह (for इव). K2. 4 [अं]बरं; D2. 3 श्रिया (for [अ]- म्बरे). D7 T2 M सि(D7 T2 शि)ताभ्र इव चांबरे.

36 a) B1 D7 चामरे. K2. 3. 5 V1 Bo. 1. 3–5 Da Dn1 D2. 3. 5. 6 त्वस्य; B3 Dn2 D7. 8 S तस्य; D4 चास्ये (for चास्य). — b) G3 जग्राहतुस्; M4 विविज- तुस् (for जगृहतुस्). D4. 8 तथा. — D1 om. (hapl.) 36c–37d. — c) B2 Da -प्रतिकाशे; D4 -शुभे शुभ्रे (for -प्रभे शुभ्रे). B4 शुक्ले; D7 T G दिव्ये (for शुभ्रे). — d) K5 B1 Da D7 S (except T2 G2 M2) [अ]लंकृतौ.

37 D1 om. 37 (cf. v. l. 36). — a) Da1 पंचै. — b) M4 समलंकृतां. — c) K1 श्रुतानि (for भूतानि). D2 भूतानिव; D7. 8 °नि च; Ca °नीव (as in text). K1 समास्तानि. — d) Da2 ददर्शिरे. Da1 तथा; Da2 जनाः; D7 सदा (for तदा).

38 a) K1 तद्-; V1 G3 तं (for तु). B2 Da दिव्यं (for शुभ्रं). — b) V1 Bo. 2–5 D (except D1. 4) S (except M1. 3) मनोजवैः; B1 मनोहरैः (for महाजवैः). — c) D7 राजा (for राजन्). — d) Da1 युयुत्सं. Ś1 K1. 4 D1 पांडुनंदनं; M1 पांडवाग्रजः.

39 a) D3 रथे हेममयः शुभ्रं. — b) K1. 3. 5 B Da Dn D2. 3. 5. 6 T2 G2 M2 शैब्य-; V1 सैब्य- (for सैन्य-). — d) K1 [अं]धकां; Bo. 3–5 D3. 5 [अ]भ्ययात्; G1 [अ]न्यथा (for [अ]न्वयात्). D8 [अ]नवग्रभूत् (for [अ]न्वयात्कुरून्). B2 बली; Da1 कुरुः (for कुरून्).

40 a) B1 नारायनेन (for नरया°). K2. 4 D1 ज्येष्ठस्तु नरयानेन. — K1 om. 40c–41d.

41 K1 om. 41 (cf. v. l. 40). — b) Ś1 K (K1 om.) V1 Bo. 1. 3–5 Dn D1–6. 8 तथैव च; B2 Da च भाविनी; T1 G च माधवी (for च द्रौपदी). — c) G1 अन्यैर् (for यानैर्). — d) M4 विदुरेव.

42 D8 om. (hapl.) 42ab. — a) K4 रथाश्वा (for रथाश्च). — b) Ś1 K3 B Dn D3–5 नागाश्व- (for नागाश्च). — c) K1 पदाताश्च; B2 Da D7 S प(B2 पा)दातयो; D1 पादाताश्च. D7 रथश्च (for हयाश्च). G3 चान्ये (for चैव). — d) Ś1 K1. 2. 4 वै समाव्रजन् (for समनु°)

43 a) S (except G1) वैतालिकैः. — c) K3. 5 D2–5 शीघ्रं (for राजा).

44 a) Ś1 प्रयानं; K2. 4 Dn2 D7. 8 प्रमाणं; B1 प्रयासं (for प्रयाणं). K4 Bo. 5 Dn2 D1. 3. 8 M महा- बाहो; D7 T G °राज (for °बाहोर्). — b) G2 बभावप्रतिलं; M4 बहु वा° (for बभूवा°). — c) V1 प्राकु- लाकुलम्. K (except K1) V1 B2–5 Da Dn2 D2. 4. 6. 8

C. 12. 1388
B. 12. 37. 45
K. 12. 36. 45

अभियाने तु पार्थस्य नरैर्नगरवासिभिः ।
नगरं राजमार्गश्च यथावत्समलंकृतम् ॥ ४५
पाण्डुरेण च माल्येन पताकाभिश्च वेदिभिः ।
संवृतो राजमार्गश्च धूपनैश्च सुधूपितः ॥ ४६
अथ चूर्णैश्च गन्धानां नानापुष्पैः प्रियङ्गुभिः
माल्यदामभिरासक्तैः राजवेश्माभिसंवृतम् ॥ ४७
कुम्भाश्च नगरद्वारि वारिपूर्णा दृढा नवाः ।
कन्याः सुमनसश्छागाः स्थापितास्तत्र तत्र ह ॥ ४८
तथा स्वलंकृतद्वारं नगरं पाण्डुनन्दनः ।
स्तूयमानः शुभैर्वाक्यैः प्रविवेश सुहृद्वृतः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८

T2 M उत्कृष्टं; Bo. 1 Dn1 D8. 5 G4 उत्कृष्टं (for उत्सृष्टं). — d) Da1 -जुष्ट-; Da2 -दुष्ट-; D4 M1. 8 -तुष्ट- (for -पुष्ट-). K1 -जनार्चितं; K2. 5 V1 B Da Dn D2. 8. 5. 6. 8 -जनाकुलं; K8 D4 -जना पुनः; D7 S -जनायुतं.

45 G2 reads 45 after 46^{ab}. — a) D7 G1 अभिधाने. — c) G2 नागरं. Ś1 K2. 8 B2 Da Dn2 D4 G1 M2. 4 राजमार्गाश्च; K5 नागमार्गश्च; Dn1 D6 राजमार्गं; D8 °मार्गाश्च. — d) K2. 8 B2 Da2 D4 M2. 4 -कृताः; V1 B1 M1. 8 -कृतः; Da1 -कृतां (for -कृतम्).

46 T2 om. (hapl.) 46–47. — a) V1 Bo. 1. 4. 5 D1. 6. 7 S (T2 om.) पांडरेण. — b) Ś1 K1. 2. 4 D1 शोभितः; K8. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 मेदिनी; T1 G8 मेदिभिः (for वेदिभिः). — After 46^{ab}, G2 reads 45. — c) K2. 8 V1 B (except B1. 2) Dn D2. 8. 5. 6 संस्कृतो; K5 D4. 7 संवृता. K5 D4 राजमार्गे. All MSS. (except Ś1 K1. 4 D1) [अ]भूद् (for च). — d) V1 धूपैश्चापि (for धूपनैश्च). K8 V1 Bo. 1. 8. 4. m. 5 Dn D6–8 S (except M2. 4; T2 om.) प्रधूपितः (D7 °तैः); B2 सुधूपितैः; B4 पृथग्विधैः (for सुधूपितः).

47 T2 om. 47 (cf. v. l. 46). — a) K1 शूतैश्च; V1 T1 G1. 8. 4 पूर्णैश्च. — b) V1 B (except B2) Dn D6. 8 G2 नानापुष्प-; T1 G8. 4 M नागपुष्पैः. D7 प्रियांशुभिः. — c) B2 Da माल्यदामपरिक्षिप्तं; D7 S (T2 om.) °दामभिरालंबै. Ca cites माल्यदामभिः (as in text). — d) K5 -संवृतैः. B2 Da राजवेश्माद्य (B2 °श्य) लंकृतं; D2 राज्यवेश्मभिसंवृतं.

48 a) D4 कुंभाश्चा. D8 कुंतीश्च नरकाद्वारि. — b) Da पू (Da2 प) रिपूर्णा. K2 दृढाननाः; K8 B2 D4. 5 नवाः सिताः; K4 V1 Bo. 1. 8–5 Da D2. 8 (marg. sec. m.). 6. 7 T1 G M नवा दृढाः (by transp.); K5 निवेशिताः; D8 युवाः सिता; D8 तथा दृढाः; T2 नवा घृताः. — c) B2 damaged; D8 सिताः; G1. 2 अन्याः (for कन्याः). K1 सुमनुच्छायाः (sup. lin. °गा) (submetric); K5 V1 Bo. 2. 5 D2. 8. 5. 6 सुमनसो गौरीः; Da °सश्छागो; D7 T G °सश्चापि; M2 °सश्चैव. Ca cites सुमनसः and गौरीः. — d) T2 हि (for ह).

49 a) K1–8 V1 D2. 8. 5 यथा (for तथा). K1. 4 D2. 4. 8 स्वलंकृतं (K1 D4 °त-); K2. 8 V1 B1. 4. 5 Dn D1. 8. 5 स्वलंकृतं (B1 °ता-); K5 चालंकृत-; D7 S ह्यलंकृत- (D7 M2 °तं). B2 Da तादृशं वीक्ष्यमाणस्तु (B2 °नस्तु; Da1 °णस्य). — b) D7 पांडुनंदन-. — c) Dn2 G1 स्तूयमानैः. D2. 8. 5 सुहृद्- (for शुभैर्). — d) D2 सुहृज्जनं.

Colophon. — *Sub-parvan:* All MSS. (except K4 D8) राजधर्म. — *Adhy. name:* V1 Bo–2. 4. 5 D7 T1 G1. 2. 4 नगरप्रवेशः; B8 पांडवनगरप्रवेशः; M1–8 नागपुरप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1. 4 Da1 Dn D7 S 37; D2. 8 36. — *Śloka no.:* Dn1 49.

३९

वैशंपायन उवाच ।
प्रवेशने तु पार्थानां जनस्य पुरवासिनः ।
दिदृक्षूणां सहस्राणि समाजग्मुर्बहून्यथ ॥ १
स राजमार्गः शुशुभे समलंकृतचत्वरः ।
यथा चन्द्रोदये राजन्वर्धमानो महोदधिः ॥ २
गृहाणि राजमार्गे तु रत्नवन्ति बृहन्ति च ।
प्राकम्पन्तेव भारेण स्त्रीणां पूर्णानि भारत ॥ ३
ताः शनैरिव सव्रीडं प्रशशंसुर्युधिष्ठिरम् ।
भीमसेनार्जुनौ चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ४
धन्या त्वमसि पाञ्चालि या त्वं पुरुषसत्तमान् ।
उपतिष्ठसि कल्याणि महर्षीनिव गौतमी ॥ ५
तव कर्माण्यमोघानि व्रतचर्या च भामिनि ।
इति कृष्णां महाराज प्रशशंसुस्तदा स्त्रियः ॥ ६
प्रशंसावचनैस्तासां मिथःशब्दैश्च भारत ।
प्रीतिजैश्च तदा शब्दैः पुरमासीत्समाकुलम् ॥ ७
तमतीत्य यथायुक्तं राजमार्गं युधिष्ठिरः ।
अलंकृतं शोभमानमुपायाद्राजवेश्म ह ॥ ८
ततः प्रकृतयः सर्वाः पौरजानपदास्तथा ।
ऊचुः कथाः कर्णसुखाः समुपेत्य ततस्ततः ॥ ९
दिष्ट्या जयसि राजेन्द्र शत्रूञ्शत्रुनिसूदन ।

C. 12. 1402
B. 12. 38. 10
K. 12. 37. 10

39

1 D8 om. the ref.. — a) Ś1 K1 V1 Dn2 D1 प्रवेशेन; T1 G1. 3 प्रवेशनं. D8 पार्थस्य. — b) K2. 5 V1 B (except B1) D (except D4. 8) S जनानां पुरवासिनां (V1 °नः). — c) K3 सहस्राणां. — d) D7 तथा (for समा-). K5 V1 B0. 3–5 Da Dn D6. 8 सहस्रशः; B1 समंततः; D7 S (except M2. 4) बहून्यपि.

2 a) K3 om. (hapl.) from -मार्ग up to राज (in 3a). Da1 राजमार्गे. T2 transp. स and राजमार्गः. — c) D8 राजा (for राजन्).

3 K3 om. up to राज- (cf. v. l. 2). — a) K2. 3. 5 B2 Dn D4. 6. 7 S (except M1. 3) राज(K3 om. राज)-मार्गेषु; D8 °मार्गेण (for °मार्गे तु). — b) D1 om. बृहन्ति. K2 V1 B (except B2) Dn D6. 8 महांति च; D7 T G बहून्यपि (for बृहन्ति च). — c) K1. 4 D1. 2. 6. 8 प्रा(K1 D8 प्र)कंपंते च; K2. 3. 5 Dn1 D4 प्रा-(K5 D4 प्र)कंपंतीव; D7 S प्राकंपन्निव. B2 प्राकंपंते भरेणैव; Da प्राकंपत भयेनैव. — d) B2 D7 T G M4 सर्वशः; M2 भागशः (for भारत). Da रत्न(Da2 °त्नं)पूर्णानि सर्वशः.

4 a) B1 सव्रीडाः; S सव्रीळं (M1. 3 °ळाः). — c) T2 M चोभौ (for चैव).

5 a) K1 अपि (for असि). Da1 पंचालि; T2 G1. 2 M4 पांचाली. D8 धन्या धर्मा स पांचालि. — b) K5 D1 पुरुषसत्तमं. — c) Ś1 K1 D1 कल्याणी; Da धर्मज्ञे. — d) Ś1 K1. 4 B0 महर्षेर् (B0 °र्षीर्) (for °र्षीन्).

6 a) K5 D2. 3m. 4 M4 [अ]मेयानि; D8 सेव्यानि (for [अ]मोघानि). — b) K5 D4 G3 व्रतचर्याश्. Ś1 G1 M2 भामिनी; K2. 3 V1 B Da Dn D4. 6 भाविनि; K4 मानिनि. — d) D8 मुदा (for तदा). Da1 प्रियः (for स्त्रियः).

7 a) D7 प्रशशंसुश्च वचनैर्. — b) K1 मिथःशब्दश्च; D1 मिथाशब्दैश्च. — c) K1. 4. 5 V1 B0–2. 5 Da Dn2 D1–4. 7 S (except T2 G2 M2) तथा (for तदा). D5 प्रीतियुक्तैस्तथा सर्वैः. — d) K2. 4 D1 महाकुलं (for समा°).

8 a) Ś1 K1. 4 B0. 2. 4. 5 D2. 4 T G4 M तथा-; D3. 5 कथा- (for यथा-). — b) Ś1 युधिष्ठिर; B0. 4. 5 कुरूत्तमः. — d) K3–5 B0. 4. 5 Dn2 D2–5 राजवेश्म तत्; B3 (m as in text) D8 °वेश्मनि; D7 °वेश्मसु.

9 b) K2–5 B3–5 Dn D2. 3. 5 पौरा (for पौर-). K4 जानपदस्; D2. 3. 5 जनपदास् (for जानपदास्). K5 B3 Dn1 T1 तदा (for तथा). — c) K1. 3. 5 V1 B Da Dn D2–6 M4 ऊचुः कर्णसुखा वाचः (K1 °खारंभास्); D7 T G M1–3 ऊचुः श्रोत्र(M2 °तु)सुखा वाचः. — d) K1 M4 तमुपेत्य.

10 b) K1. 4 शत्रुं शत्रु-; K3 D4 शत्रुवृंद- (for शत्रूञ्शत्रु-). K3. 5 D2–5 -निबर्हण; Da Dn D6–8 T G -निषूदन.

C. 12. 1402
B. 12. 38. 10
K. 12. 37. 10

दिष्ट्या राज्यं पुनः प्राप्तं धर्मेण च बलेन च ॥ १०
भव नस्त्वं महाराज राजेह शरदां शतम् ।
प्रजाः पालय धर्मेण यथेन्द्रस्त्रिदिवं नृप ॥ ११
एवं राजकुलद्वारि मङ्गलैरभिपूजितः ।
आशीर्वादान्द्विजैरुक्तान्प्रतिगृह्य समन्ततः ॥ १२
प्रविश्य भवनं राजा देवराजगृहोपमम् ।
श्रुत्वा विजयसंयुक्तं रथात्पश्चादवातरत् ॥ १३
प्रविश्याभ्यन्तरं श्रीमान्दैवतान्यभिगम्य च ।
पूजयामास रत्नैश्च गन्धैर्माल्यैश्च सर्वशः ॥ १४
निश्चक्राम ततः श्रीमान्पुनरेव महायशाः ।
ददर्श ब्राह्मणांश्चैव सोऽभिरूपानुपस्थितान् ॥ १५
स संवृतस्तदा विप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः ।
शुशुभे विमलश्चन्द्रस्तारागणवृतो यथा ॥ १६
तान्स संपूजयामास कौन्तेयो विधिवद्द्विजान् ।
धौम्यं गुरुं पुरस्कृत्य ज्येष्ठं पितरमेव च ॥ १७
सुमनोमोदकै रत्नैर्हिरण्येन च भूरिणा ।
गोभिर्वस्त्रैश्च राजेन्द्र विविधैश्च किमिच्छकैः ॥ १८
ततः पुण्याहघोषोऽभूद्दिवं स्तब्ध्वेव भारत ।
सुहृदां हर्षजननः पुण्यः श्रुतिसुखावहः ॥ १९
हंसवन्नेदुषां राजन्द्विजानां तत्र भारती ।

---

11 a) $Ś_1$ K_1 भवान्न(K_1 °न)स्तु; K_5 भविता त्वं; D_2 भवनं च; D_3 भव त्वं च; D_8 भव सत्यं (for भव नस्त्वं). B_4 महाभाग (for °राज). — b) D_8 राजेशः; G_2 राज्याय (for राजेह). Da_2 शरणं; D_3 शरदः (for शरदां). — c) V_1 D_8 प्रजां. — d) K_3 त्रिदिवि; K_5 स्वदिवं. $K_{3.5}$ D_4 पुनः; V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ तथा (for नृप).

12 a) $M_{1.3}$ राजपुर- (for °कुल-). T_2 -द्वारं (for -द्वारि). — b) T G_{2-4} मंगळैर्. K_1 अभिपूजितैः; T_2 °संवृतं; G_2 उपपूजितः. $M_{2.4}$ मंगलेनाभिपूजितः. — c) K_4 भक्तान्; K_5 D_{2-5} दत्तान्; T_2 युक्तान् (for उक्तान्).

13 a) T_2 प्रविवेश गृहं राजा. — c) Dn D_6 श्रद्धा- (for श्रुत्वा). — d) $D_{2.3}$ रथपार्श्वादवातरत्.

14 a) B_2 D_7 S (except $M_{1.3}$) राजा (for श्रीमान्). — b) Da_1 दैवतानभि-; $D_{1.4}$ M_2 देवतान्य(D_4 °म)भि-. c) V_1 B_2 D_7 S गंधैश्च (for रत्नैश्च). — D_2 om. 14d–16a. — d) $K_{3.5}$ B_5 Dn $D_{6.8}$ गंधमाल्यैश्च; V_1 रत्नैर्माल्यैश्च; B_2 Da D_7 S माल्यै (G_3 °लै) रत्नै(D_4 °न्यै)श्च. M_2 सर्वतः.

15 D_2 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) T_2 विनिष्क्रम्य (for निश्चक्राम). — c) Dn_2 D_4 ब्राह्मणाश्; D_1 ब्रह्मणांश्. — d) $K_{3.5}$ V_1 B D (except $D_{1.7}$; D_2 om.) $M_{2.4}$ अवस्थितान् (for उप°).

16 D_2 om. 16a (cf. v. l. 14). — a) D_7 स सर्वतस्; D_8 स संभृतस्; M_2 ततो वृतस् (for स संवृतस्). V_1 तथा; G_3 सदा (for तदा). — b) D_7 T $G_{1.3.4}$ आशीर्वादं (for °वाद-). — c) $K_{1.4}$ D_1 निर्मलश्; D_4 विपुलश् (for विमलश्). D_8 चैव (for चन्द्रस्). — d) D_7 -वृतगणो; D_8 -गणधृतो (for -गणवृतो).

17 a) B_2 सर्वान्; M_4 स तान् (by transp.). D_4 om. स. K_5 V_1 $Bo_{1.3-5}$ Da Dn $D_{6.8}$ तांस्तु वै पूजयामास; $D_{2.3.5}$ तान्सर्वान्पूज°. — c) G_1 सौम्यं (for धौम्यं). $M_{1.3}$ गुरून्. — After 17, T G ins.:

53* प्रविवेश सभां राजा सुधर्मां वासवो यथा ।

18 a) $Ś_1$ D_6 सुमना·. $Ś_1$ (marg.) K_1 D_4 $M_{1.3}$ श्च(D_1 आ)त्रैर्; M_4 अन्यैर् (for रत्नैर्). K_4 D_2 सुमनाभिस्तथा रत्नैर्. — c) D_4 राजेंद्रो. — d) Ca cites किमिच्छकैः (as in text). B_1 विविधैर्हृदिकोत्थकैः.

19 b) K_1 इवं; D_4 इव (for दिवं). K_1 लब्धेह; K_5 भित्त्वेव; Da_1 स्तब्ध्वेह; D_8 स्पृगिह; $G_{1.2}$ स्तब्ध्येव. Ca cites स्तब्ध्वा (as in text). — c) $K_{2.4}$ V_1 B (except B_2) Dn $D_{1.6.8}$ प्रीतिजननः. — d) $K_{4.5}$ Bo_4 $D_{3.7}$ T $G_{1.3.4}$ $M_{1.4}$ पुण्य- (for पुण्यः).

20 a) K_2 V_1 $Bo_{1.3}$ m. $_5$ त्रिदुषां; K_4 नदतां; D_1 तरतां; D_6 नहुषां; D_8 नेदुषी; Ca नेदुषां (as in text). K_1 G_1 M_2 राजं; $K_{2.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ राजा; K_3 D_4 तत्र (for राजन्). D_7 भवने विदुषो राजन्. — b) $K_{3.5}$ D_4 भूप (for तत्र). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 Ca भारतीः; $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ M_3 भारतीं; D_8 G_2 भारत; G_1 भारति. — c) $Ś_1$ $K_{1.4}$ $M_{1.3.4}$ शुश्रुवुर् (for शुश्रुवे). — d) K_1 Da_2 पुष्कलाक्षा- (Da_2 °क्ष-); G_1 पुष्करार्थ- (for °लार्थ-). $K_{2.4}$ $M_{1.3}$ -पदाक्षराः; $K_{3.5}$ V_1 Bo_{2-5} Da Dn $D_{1-3.5.6.8}$ °क्षरां; D_7 °क्षरान् (for °क्षरा). B_1 पुष्करानुपदाक्षरं.

शुश्रुवे वेदविदुषां पुष्कलार्थपदाक्षरा ॥ २०
ततो दुन्दुभिनिर्घोषः शङ्खानां च मनोरमः ।
जयं प्रवदतां तत्र स्वनः प्रादुरभून्नृप ॥ २१
निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः ।
राजानं ब्राह्मणच्छद्मा चार्वाको राक्षसोऽब्रवीत् ॥ २२
तत्र दुर्योधनसखा भिक्षुरूपेण संवृतः ।
सांख्यः शिखी त्रिदण्डी च धृष्टो विगतसाध्वसः ॥ २३
वृतः सर्वैस्तदा विप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः ।
परंसहस्रै राजेन्द्र तपोनियमसंस्थितैः ॥ २४
स दुष्टः पापमाशंसन्पाण्डवानां महात्मनाम् ।
अनामन्त्र्यैव तान्विप्रांस्तमुवाच महीपतिम् ॥ २५
इमे प्राहुर्द्विजाः सर्वे समारोप्य वचो मयि ।
धिग्भवन्तं कुनृपतिं ज्ञातिघातिनमस्तु वै ॥ २६
किं ते राज्येन कौन्तेय कृत्वेमं ज्ञातिसंक्षयम् ।
घातयित्वा गुरूंश्चैव मृतं श्रेयो न जीवितम् ॥ २७
इति ते वै द्विजाः श्रुत्वा तस्य घोरस्य रक्षसः ।
विव्यथुश्चुक्रुशुश्चैव तस्य वाक्यप्रधर्षिताः ॥ २८
ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे स च राजा युधिष्ठिरः ।

C. 12. 1421
B. 12. 38. 29
K. 12. 37. 29

21 [a]) G1 -निर्घोषैः. — [b]) D7 S रवो महान् (for मनोरमः). — Dn1 om. 21[c]–22[d]. Dn2 reads 21[c]–22[d] on marg. — [c]) Ś1 K1 जयः. G1 प्रददतां. — [d]) D3. 5 पुनः (for स्वनः). K1 ततः; Da नृपः (for नृप).

22 Dn1 om. 22; Dn2 reads it on marg. (cf. v. l. 21). — [a]) D2. 3. 7. 8 G3. 4 निःशब्देव (D3 °षु). B2 निःशब्दस्तिमिते तत्र. — [b]) D7 विप्रजनः. B2 प्रभो; T2 पुरः; M2 पुरा (for पुनः). — [c]) K1 ब्राह्मणच्छंदी; Ca °च्छद्मा (as in text). — [d]) K4 रजसो; D8 वाक्यम् (for राक्षसो).

23 [a]) D4 G1. 3 -सखो; D8 -शंखा (for -सखा). Ca cites दुर्योधनसखा (as in text). — [c]) K (except K1) B (except B1) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 साक्षः; D1 सांख्याः; D4 शांतः (for सांख्यः). Da2 शिखा; D7 शिशी (for शिखी). — [d]) Ś1 K1 D4 पृष्टो; D7 दृष्टो; Ca धृष्टो (as in text). D8 -साध्वसं.

24 [a]) D7 धृतः (for वृतः). K3. 5 V1 B[a] (except Bo) D (except D1. 7) तथा (for तदा). — [b]) T2 आशीर्वादं. Da1 -विचक्षुभिः; D2. 3 -दिदृक्षुभिः; D8 -विवक्षणैः (for -विवक्षुभिः). — [c]) B1. 2 D1. 4. 7 T G परः- (for परं-). Ca cites परंसहस्रै (as in text). Ś1 K1 राजेंद्रस्. V1 परं विर्हि ये राजेंद्र (sic). — [d]) Ś1 K1 ततो; K2 D1 वृतो (for तपो-). K1. 4 V1 Bo. 1. 3–5 Dn -संश्रितैः; K2 D1 -संशितैः; K3. 5 D2. 3. 5 M4 -संवृतैः; D4 -संवृतः. B2 Da D8 तपोनियममाश्रितैः.

25 [a]) K4 B1 T G2–4 M4 सुदुष्टः. K1 आशंसे; V1 B D (except D1. 4. 8) S आशंसुः (for आशंसन्) — [c]) K1 अनामन्त्र्यैव; D7 T2 G अनुमंत्र्यै(G1 °त्रै)व. V1 च (for [ए]व). — [d]) D7 S (except M1. 3) इत्युवाच (for तमु°). G1 महीपतिः.

26 Before 26, K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 ins. चार्वाक उवाच. — [c]) K1 D7 कुरुपतिं. — [d]) Bo. 4 (m as in text) राज-; D4 जाति- (for ज्ञाति-). Ś1 (marg. *sec. m.*) अस्ति वै; T1 G आहवे (for अस्तु वै). Ś1 K1 B1. 4 m Ca ज्ञातिघातिन्नमोस्तु वै (B1 Ca ते).

27 [a]) Dn1 तेन स्याद्धि (for ते राज्येन). — [b]) K1 कृत्वैषां; K5 कृत्वैवं. K4 कृत्वेवं ज्ञानजीवितं. — [c]) G3 कुरूंश्च (for गुरूंश्च). — D8 om. (hapl.) 27[d]–28[c]. — [d]) D7 [s]नु-; G1 [s]पि (for न).

28 Before 28, B2 Dn1 D2. 3 m. 5 ins. वैशंपायन उवाच. D8 om. 28[abc] (cf. v. l. 27). — [a]) M2 वै (for ते). K3 Da D4. 7 T G M2. 3 तद्; M4 च (for वै). Da T2 वचः; D1 G1 द्विजः (for द्विजाः). — [b]) All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4 D1; D8 om.) दुष्टस्य (for घोरस्य). K5 Da2 राक्षसाः (Da2 °सः). — [c]) Ś1 K1 D7 विव्यथुश्च; D1 विवृथु (for विव्यथुश्च). K1 M3 चुकुशुश्च (for °शुश्च). G4 चापि (for चैव). — Da om. 28[d]–29[a]. — [d]) D7 तस्य वाक्याविशेषितं; T G M2 तस्य वाक्याप(T2 G2 °क्याव-; M2 °त्याप्र)-धर्षितः.

29 Da om. 29[a] (cf. v. l. 28). — [b]) Ś1 K1 तु (for च). D4 राज- (for राजा). — [c]) S व्रीळिताः. — [d]) D8 आसीद् (for आसन्).

30 D8 om. the ref. — [a]) D8 प्रसीददतु भवान्मेद्य. — [b]) D7 [अ]भियाचितः. — [c]) K2. 3. 5 V1 B Da Dn

C. 12. 1421
B. 12. 38. 29
K. 12. 37. 29

व्रीडिताः परमोद्विग्नास्तूष्णीमासन्विशां पते ॥ २९

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रसीदन्तु भवन्तो मे प्रणतस्याभियाचतः ।
प्रत्यापन्नं व्यसनिनं न मां धिक्कर्तुमर्हथ ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

ततो राजन्ब्राह्मणास्ते सर्व एव विशां पते ।
ऊचुर्नैतद्वचोऽस्माकं श्रीरस्तु तव पार्थिव ॥ ३१
जज्ञुश्चैव महात्मानस्ततस्तं ज्ञानचक्षुषा ।
ब्राह्मणा वेदविद्वांसस्तपोभिर्विमलीकृताः ॥ ३२

ब्राह्मणा ऊचुः ।

एष दुर्योधनसखा चार्वाको नाम राक्षसः ।
परिव्राजकरूपेण हितं तस्य चिकीर्षति ॥ ३३
न वयं ब्रूम धर्मात्मन्व्येतु ते भयमीदृशम् ।
उपतिष्ठतु कल्याणं भवन्तं भ्रातृभिः सह ॥ ३४

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे हुंकारैः क्रोधमूर्छिताः ।
निर्भर्त्सयन्तः शुचयो निजघ्नुः पापराक्षसम् ॥ ३५
स पपात विनिर्दग्धस्तेजसा ब्रह्मवादिनाम् ।
महेन्द्राशनिनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ ३६
पूजिताश्च ययुर्विप्रा राजानमभिनन्द्य तम् ।
राजा च हर्षमापेदे पाण्डवः ससुहृज्जनः ॥ ३७

वासुदेव उवाच ।

ब्राह्मणास्तात लोकेऽस्मिन्नर्चनीयाः सदा मम ।
एते भूमिचरा देवा वाग्विषाः सुप्रसादकाः ॥ ३८

$D_{2.3.5.6.8}$ M_4 प्र(B_5 अ)त्यासन्न- (D_6 M_4 °न्नं); D_1 प्रतिपन्नं ; D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ प्रत्यापन्न- . K_5 -व्यवसिनं (for -व्यसनिनं). — ^{d}) $G_{1.2}$ M_4 मा (for मां). T G_{1-3} बा(G_3 आ)धितुम् (for धिक्कर्तुम्). B_1 अर्हसि.

31 D_8 om. the ref. — ^{a}) Da ततस्ते ब्राह्मणा राजन् . — ^{c}) K_4 वक्तुं नैव (for ऊचुर्नैतद्). D_7 T_1 G नैष द्विजो (for नैतद्वचो). — ^{d}) T_1 G अन्यस्तु (for श्रीरस्तु)

32 ^{a}) K_1 ततश्च ; $D_{1.8}$ ऊचुश्च ; D_7 जग्मुश्च ; T_2 द्विजाश्च ; Ca जज्ञुश्च (as in text). D_7 T_1 G $M_{2.4}$ चैनं (for चैव). — ^{b}) M_2 ते (for तं). — ^{c}) D_2 ब्रह्मणा . — ^{d}) G_1 तपो हि (for तपोभिर्). K_1 विमलीकृतः ; V_1 $B_{1.3.4}$ Da D_8 निर्मलीकृताः (Da_1 °तः) (for विमली°)

33 D_8 om. the ref. D_1 G_1 ब्राह्मण (for ब्राह्मणा). — ^{a}) T_1 G_{2-4}. राजन् (for एष). $Ś_1$ $G_{1.2}$ -सखः (for -सखा). — ^{b}) D_7 S विश्रुतो (M_4 °ज्ञातो) ब्रह्मराक्षसः .

34 ^{a}) K_4 वयं ब्रूमो न धर्मात्मन् . — ^{b}) $D_{1.8}$ येतु ; M व्यैतु (for व्येतु). D_8 वयम् (for भयम्). — ^{c}) D_6 उपातिष्टतु ; D_8 उपतिष्ठंतु . — ^{d}) D_6 पितृभिः .

35 D_8 om. the ref. — ^{b}) B_1 -मूर्छितैः ; M_4 -मूर्छितः . — Da om. 35^{cd}. — ^{c}) K_1 G_1 निर्भर्त्सयंतः ; D_7 निर्जल्पुवंतः . D_8 निर्भर्यंतः शुचो योनिः . — ^{d}) K_1

36 D_8 om. 36^a–37^b. — ^{a}) B_{3-5} पपात च (for स पपात). — ^{b}) Da_1 ब्रह्मवादिनं . — ^{c}) D_1 -निर्दग्धाः .

37 D_8 om. 37^{ab} (cf. v. l. 36). — ^{c}) $D_{3.5}$ तु (for च). $D_{2.3.5}$ आलेभे ; D_6 आदत्ते (for आपेदे). — ^{d}) K_1 Dn_2 पांडवाः ससुहृज्जनाः (K_1 [before corr.] °नः); Da_2 पांडवे समुसत्कनः (sic). — After 37, all MSS. (except D_8) ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* $Ś_1$ K V_1 B_{1-5} Da Dn D_{1-7} T_2 $G_{1.2}$ M राजधर्म . — *Adhy. name :* K_1 B_2 Da D_7 M चार्वाकनिग्रहः ; K_2 V_1 $B_{0.3-5}$ Dn_1 D_6 चार्वाकवधः ; T_1 $G_{1.4}$ राक्षसवधः ; G_2 चार्वाकराक्षसवधः . — *Adhy. no.* (figures, words or both): $B_{1.4.5}$ Da_1 Dn D_7 S 38 ; B_2 39 . — *Śloka no. :* Dn_1 36 ; Dn_2 35 .]
— After the addl. colophon , Dn $D_{2.3.6}$ T G ins. :

54* वैशंपायन उवाच ।
ततस्तत्र तु राजानं तिष्ठन्तं भ्रातृभिः सह ।
उवाच देवकीपुत्रः सर्वदर्शी जनार्दनः ।
[(L. 1) G_4 स्मृत्वा (for तत्र).]

38 K_6 om. from 38 (with the ref.) up to the end of the Adhy. D_7 T G श्रीभगवान् (for वासुदेव उवाच). — ^{a}) K_1 ब्राह्मणस् . — ^{b}) K_1 अर्चनीयः ; Da °नीय . D_7 T G अर्चनीयतमाः सदा . — ^{c}) D_8 M_2 भूमिधरा . — ^{d}) K_1 तु (for सु-). D_7 सुप्रसादनाः ;

पुरा कृतयुगे तात चार्वाको नाम राक्षसः ।
तपस्तेपे महाबाहो बदर्यां बहुवत्सरम् ॥ ३९
छन्द्यमानो वरेणाथ ब्रह्मणा स पुनः पुनः ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो वरयामास भारत ॥ ४०
द्विजावमानादन्यत्र प्रादाद्वरमनुत्तमम् ।
अभयं सर्वभूतेभ्यस्ततस्तस्मै जगत्प्रभुः ॥ ४१
स तु लब्धवरः पापो देवानमितविक्रमः ।
राक्षसस्तापयामास तीव्रकर्मा महाबलः ॥ ४२
ततो देवाः समेत्याथ ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ।
वधाय रक्षसस्तस्य बलविप्रकृतास्तदा ॥ ४३
तानुवाचाव्ययो देवो विहितं तत्र वै मया ।
यथास्य भविता मृत्युरचिरेणैव भारत ॥ ४४
राजा दुर्योधनो नाम सखास्य भविता नृप ।
तस्य स्नेहावबद्धोऽसौ ब्राह्मणानवमंस्यते ॥ ४५
तत्रैनं रुषिता विप्रा विप्रकारप्रधर्षिताः ।
धक्ष्यन्ति वाग्बलाः पापं ततो नाशं गमिष्यति ॥ ४६
स एष निहतः शेते ब्रह्मदण्डेन राक्षसः ।
चार्वाको नृपतिश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ ॥ ४७
हतास्ते क्षत्रधर्मेण ज्ञातयस्तव पार्थिव ।
स्वर्गताश्च महात्मानो वीराः क्षत्रियपुंगवाः ॥ ४८

C. 12. 1441
B. 12. 39. 11
K. 12. 38. 12

D$_8$ °दायकाः.

39 K$_5$ om. 39 (cf. v. l. 38). —^{a}) V$_1$ B D (except D$_{1.4.7}$) T$_2$ G$_2$ M$_2$ राजंश् (for तात). —^{c}) Da महाराज (for °बाहो). —^{d}) K$_{2.4}$ दुष्करं; D$_7$ पादाग्नो (for बदर्यां). All MSS. (except Ś$_1$ K$_{2.4}$; K$_5$ om.) बहुवार्षिकं (for °वत्सरम्).

40 K$_5$ om. 40 (cf. v. l. 38). —^{a}) K$_1$ वरेणासौ; D$_1$ वरीतात (for वरेणाथ). K$_3$ V$_1$ B Da Dn D$_{2-8}$ S वरेण छं(T$_1$ G$_{3.4}$ °ण छा-; G$_1$ °णाच्छा)-द्यमानश्च (Da D$_8$ °मानः स; D$_3$ °मानं च). —^{b}) B$_1$ ब्राह्मणान्; G$_1$ ब्राह्मणा. B$_{3.4}$ [अ]सौ; Dn D$_{6.8}$ T$_1$ G$_{1-3}$ च (for स). T$_2$ सर्वतः (for स पुनः). —^{c}) Cv as in text. — B$_5$ Da$_1$ D$_8$ om. (hapl.) 40^d–41^c.

41 K$_5$ om. 41 (cf. v. l. 38). B$_5$ Da$_1$ D$_8$ om. 41^{abc} (cf. v. l. 40). —^{a}) D$_{3.5}$ द्विजावमाननादन्यत्. —^{d}) K$_{2.3}$ V$_1$ B Da Dn$_1$ D$_{2-6.8}$ ददौ तस्मै (V$_1$ °स्मिन्) जगत्पतिः (K$_{2.3}$ D$_4$ °त्प्रभुः); Dn$_2$ ददौ तस्य बृहस्पतिः.

42 K$_5$ om. 42 (cf. v. l. 38). —^{b}) K$_1$ देवानामतिविक्रमः; D$_7$ दुर्जयोमित°. —^{c}) Da$_2$ स्थापयामास; M$_2$ ताडया°. —^{d}) K$_1$ तीक्ष्णकर्मा. T$_2$ बलान्वितः; G$_1$ (before corr.) महाबलाः.

43 K$_5$ om. 43 (cf. v. l. 38). —^{a}) K$_1$ T$_2$ समभ्येत्य; K$_{2.4}$ V$_1$ B D (except D$_{1.4}$) समेताश्च (for °त्याथ). —^{b}) Da$_1$ ब्राह्मणाम्; D$_8$ ब्रह्मणाम्. D$_1$ अब्रवीत् (for अब्रुवन्). — Da$_1$ om. 43^{cd}. —^{c}) Dn$_2$ G$_1$ राक्षसस्. —^{d}) D$_2$ बलं (for बल-). G$_2$ तथा (for तदा).

44 K$_5$ om. 44 (cf. v. l. 38). —^{a}) B$_3$ Dn$_1$ D$_{2.3.5}$ ततो; D$_8$ [अ]प्ययो (for [अ]व्ययो). T$_1$ देवा; G$_{1.2}$ देवास्. —^{b}) V$_1$ B D (except D$_{1.4.7}$) T$_2$ M$_2$ विहितस्. Da तस्य; G$_2$ तव (for तत्र). D$_8$ देवयोः (for वै मया). —^{c}) D$_1$ तथास्य. —^{d}) K$_{2-4}$ B Da Dn D$_{2.3.5.6.8}$ [इ]ति भारत; D$_7$ T G दिवौकसः (for [ए]व भारत).

45 K$_5$ om. 45 (cf. v. l. 38). —^{b}) K$_{2.3}$ B$_{0-2.3}$ (m as in text)$_{.4.5}$ Dn D$_{1-6.8}$ नृषु; K$_4$ पुरा; Da भुवि; D$_7$ T G नृपः (for नृप). D$_{2.3.5}$ भवितास्य सखा नृषु. —^{c}) M$_{1-3}$ तत्र; M$_4$ कृत- (for तस्य). D$_7$ T G तत्स्नेहेनावबद्धोसौ. —^{d}) V$_1$ अवमन्यते.

46 K$_5$ om. 46 (cf. v. l. 38). —^{a}) Ś$_1$ D$_{1-3}$ तत्रैवं (D$_1$ °व). Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ D$_{1.4}$ कुपिता (for रुषिता). —^{b}) K$_1$ D$_1$ -प्रदर्शिताः; D$_8$ -प्रधर्षिवत्. —^{c}) Ś$_1$ K$_1$ D$_7$ वाग्बलात्; Da वाग्यता. Da प्रासं (for पापं). —^{d}) D$_8$ गमिष्यसि.

47 K$_5$ om. 47 (cf. v. l. 38). —^{a}) K$_1$ एवं (for एष). K$_1$ (before corr. as in text) निहितः. D$_1$ शीतिर्; D$_6$ शेषे (for शेते). —^{b}) B$_2$ ताडितः (for राक्षसः). —^{c}) Ś$_1$ K$_1$ चार्वाकं. K$_1$ D$_8$ नृपतिः; G$_4$ भरत- (for नृपति-). —^{d}) T$_2$ मा शुचोत्र महाबल.

48 K$_5$ om. 48 (cf. v. l. 38). —^{a}) D$_7$ क्षत्रधर्मे (submetric); D$_8$ ब्रह्मचर्येण. —^{b}) K$_3$ D$_{1.4.6}$ भारत (for पार्थिव). —^{c}) D$_1$ स्वर्गताश्च; D$_8$ स्वर्गतोस्य. —^{d}) Ś$_1$ K$_1$ D$_1$ -पावनाः (for -पुंगवाः).

C. 12. 1442
B. 12. 39. 12
K. 12. 38. 13

स त्वमातिष्ठ कल्याणं मा ते भूद्ग्लानिरच्युत । शत्रूञ्जहि प्रजा रक्ष द्विजांश्च प्रतिपालय ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

वैशंपायन उवाच ।
ततः कुन्तीसुतो राजा गतमन्युर्गतज्वरः ।
काञ्चने प्राङ्मुखो हृष्टो न्यषीदत्परमासने ॥ १
तमेवाभिमुखौ पीठे *सेव्यास्तरणसंवृते ।
सात्यकिर्वासुदेवश्च निषीदतुररिंदमौ ॥ २
मध्ये कृत्वा तु राजानं भीमसेनार्जुनावुभौ ।
निषीदतुर्महात्मानौ श्लक्ष्णयोर्मणिपीठयोः ॥ ३
दान्ते शय्यासने शुभ्रे जाम्बूनदविभूषिते ।
पृथापि सहदेवेन सहास्ते नकुलेन च ॥ ४
सुधर्मा विदुरो धौम्यो धृतराष्ट्रश्च कौरवः ।
निषेदुर्ज्वलनाकारेष्वासनेषु पृथक्पृथक् ॥ ५
युयुत्सुः संजयश्चैव गान्धारी च यशस्विनी ।

---

49 K5 om. 49 (cf. v. l. 38). — a) G2 सर्वम् (for स त्वम्). Ś1 (*sec. m.*) कल्याणिन्; K2–4 B Da Dn D2. 3. 5–7 S कार्याणि; V1 D1. 4 कर्माणि (D1 °णिन्); D8 कल्याणि (for कल्याणं). — b) Dn2 भूग्लानिर्; D1 भून्मतिर्; D7 T G M2 भूद्बुद्धिर्; D3 भुक्तानिर् (for भूद्ग्लानिर्). B3 उच्यते; D1 ईदृशी; D7 S (except M1. 3) अन्यथा; Ca अच्युत (as in text). — c) K1 Dn2 शत्रुं जहि; Bo. 3–5 D1–3. 5 जहि शत्रून् (by transp.); D4 शत्रूञ्जय. — d) K2. 3 V1 B D (except D1. 4. 7) परिपूज(D2 °र)य.

Colophon om. in K5 (cf. v. l. 38). — *Sub-parvan:* K1–4 V1 B Da Dn D1.–4. 6. 7 T2 G2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* Bo. 1. 3–5 Da Dn2 D5. 6 चार्वाकवधः; B2 चार्वाकनिग्रहः; T1 G1. 3. 4 चार्वाकचरित(G3 om. -चरित)कथनं; G2 चार्वाकचरितं; M चार्वाकोत्पत्तिः (M2. 4 °त्तिकथनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 Da1 Dn D7 M 39 (as in text); B2 40; D2. 3 37. — *Śloka no.:* Dn 13.

40

1 D3 om. the ref. — c) B2 कांचनो. D7 S सुखे (for हृष्टो). — d) Bo. 2. 3 D2. 5. 3 न्यसीदत् (for न्यषीदत्).

2 a) V1 B1. 2. 5 Da M1. 3 [अ]भिमुखं; D1 °मुखः; D7 G1 °मुखो. D7 S पीठं. — b) Ś1 K1 सव्यास्तरणसंवृते; K2. 4 पराध्यी(K4 °रध्या)स्तरणावृते; K3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 3 प्रदीप्ते (D4 °हृष्टौ) कांचने शुभे; D1 स्पर्ध्यास्तरणसंवृते; D7 S प्रमृष्टं कांचनं शुभं. — d) K1 D4 M1. 3 निषेदतुर्; V1 Dn1 D7 न्यषीदतुर् (for निषी°).

3 a) D3 T2 M1. 3 transp. कृत्वा and तु. D2. 3. 5 च (for तु). Bo राजानो. — c) K4 निषीदतं; Da D1. 4 M1. 3 निषे(D4 °ष)दतुर्; D7 G1 न्यषी°. — d) B2 शुभ्रयोर्; B5 स्वर्णयोर् (for श्लक्ष्ण°). Dn2 मधुपीठयोः.

4 a) K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 3 सिंहासने (for शय्या°). Ś1 K1 शुक्ले; D8 शुक्ते (for शुभ्रे). — c) D7 प्रयाहि (for पृथापि). — d) K1 सहस्ते.

5 a) Ś1 K (except K5) D1. 4 Ca (Cap as in text) सुधन्वा. Ś1 विधुरो. Cv cites सुधर्मा विदुरः (as in text). D7 S (except M2) विदुरः सह(M4 °दुः सुधर्मा)धौम्यश्च. — b) Ś1 K1. 4 D1 घ(K4 D1 ज)नेश्वरः; B5 D4 च कौरव (for च कौरवः). — c) K4 निषीदुर्.

धृतराष्ट्रो यतो राजा ततः सर्वे उपाविशन् ॥ ६
तत्रोपविष्टो धर्मात्मा श्वेताः सुमनसोऽस्पृशत् ।
स्वस्तिकानक्षतान्भूमिं सुवर्णं रजतं मणीन् ॥ ७
ततः प्रकृतयः सर्वाः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ।
ददृशुर्धर्मराजानमादाय बहु मङ्गलम् ॥ ८
पृथिवीं च सुवर्णं च रत्नानि विविधानि च ।
आभिषेचनिकं भाण्डं सर्वसंभारसंभृतम् ॥ ९
काञ्चनौदुम्बरास्तत्र राजताः पृथिवीमयाः ।
पूर्णकुम्भाः सुमनसो लाजा बर्हींषि गोरसाः ॥ १०
शमीपलाशपुंनागाः समिधो मधुसर्पिषी ।
स्रुव औदुम्बरः शङ्खास्तथा हेमविभूषिताः ॥ ११
दाशार्हेणाभ्यनुज्ञातस्तत्र धौम्यः पुरोहितः ।
प्रागुदक्प्रवणां वेदीं लक्षणेनोपलिप्य हृ ॥ १२
व्याघ्रचर्मोत्तरे श्लक्ष्णे सर्वतोभद्र आसने ।
दृढपादप्रतिष्ठाने हुताशनसमत्विषि ॥ १३
उपवेश्य महात्मानं कृष्णां च द्रुपदात्मजाम् ।
जुहाव पावकं धीमान्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ १४
अभ्यषिञ्चत्पतिं पृथ्व्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्

C. 12. 1457
B. 12. 40. 15
K. 12. 39. 15

6 a) K1 युयुत्सुं; D1 ययुत्सः. Ś1 संजयश्. D2. 3 तत्र (for चैव). — d) B5 पार्श्वे (for सर्वे). K2-4 V1 B D (except D1. 4. 7) Cap समाविशन् (Da1 °शेत्); Ca उपाविशन् (as in text).

7 K3 D4 om. 7ab. — a) M2 ततोपविष्टो (for तत्रोप°). — b) K2 स्तुताः; K5 स्वेत; T2 M श्वेतान्. G2 M सुमनस[:] स्पृशत्. Ś1 K1 V1 B1 D7 T1 G1. 3. 4 [ऽ]स्पृशन्; K2. 4 [ऽ]दधत् (for ऽस्पृशत्). D1 श्वेताश्च सुमनाः स्पृशेत् (sic). — c) K1 अक्षितां; M4 अक्षता; Ca °तान् (as in text). Cv cites भूमिं. — d) M4 सुवर्ण-. Cv cites सुवर्णं रजतं. V1 B D (except D1. 4. 7) मणिं.

8 b) K5 युधिष्ठिरं (for पुरोहितम्). — d) K2 बल (for बहु).

9 a) N (except Ś1 D8) T G2-4 M1. 3 अभिषेच- (K1 °क)निकं. — d) D4 सर्वे (for सर्व-). K3 -संसार- (for -संभार-). K3 D2-4 M4 -संवृतं.

10 a) K1 Dn2 D2. 6 M4 कांचनोदुंबरास्. Ca cites औदुम्बराः. K5 कांचनास्ताम्रजास्तत्र. — b) D8 रजताः. — c) Ś1 पूर्व-; K5 Dn1 D4 पूर्णाः (for पूर्ण-). — d) Ś1 K4 T1 G3 गोरसः; V1 B D (except D1. 4. 7) गोरसं.

11 a) K3 D4 -पुल्लास-; V1 -खदिराः; D7 T G1. 3. 4 -पालाश- (T1 °शं); G2 M4 -समिधः (for -पुंनागाः). K2 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 श(B1. 5 Da1 स)मीपि (B2 Da1 °पै)प्पलपालाश-; K4 समीपलासपुष्पाणि. — b) G2 पृथक्च; M4 पालाश (for समिधो). — c) K5 B1. 2. 5 श्रुव; D7 ध्रुव (for स्रुव). K4 D8 चौदुंबरः. K2-4 V1 B D (except D1. 4) S शंखस्. Ś1 K1 श्रु(K1 स्र)वतोदुंबरः शंखास्; D1 सौवर्णोदुंबराः शंखास्. — d) G2 हैम- (for हेम-). K4 V1 B (except B1) D (except D1. 4) S (except T2) -विभूषितः. — After 11, K5 ins.:

55* औदुम्बरं रत्नपीठं व्याघ्रचर्मोत्तरच्छदम् ।

12 a) M4 [अ]प्यनु- (for [अ]भ्यनु-). D8 दशार्हो-गाभ्यनुज्ञातस्. — b) D7 तथा (for तत्र). — c) K2 -प्रावणे; K3 V1 Da Dn D1-3. 5. 7. 8 T G M2 -प्रवणे (D1 °णं); B D6 -प्लुवने (B2 °णे) (for -प्रवणां). D5 वेदीः; D7 S (except T2 G2 M2) वेदिं. — d) K3 लक्षणैरुप-; K5 लेषनैद्रुप-; D4 लक्षणोरुप- (for °णेनोप-). K4 V1 B (except B3) Da2 Dn D2. 3. 5 -लिख्य; Da1 -लक्ष्य; D6 -लिश्य; M2 -लिह्य (for -लिप्य). K3. 5 V1 B (except B5) Da Dn D4. 6-8 S (except M1. 3) च (for हृ).

13 a) K2. 3 V1 B D (except D1. 4. 7) शुक्ले (Da1 °क्ले) (for श्लक्ष्णे). — c) M1. 3 दृषत्- (for दृढ-). — d) Da -समन्विते; M1 °र्पिते; M3 °र्चिते (for °त्विषि).

14 a) D4 उपवेशो. Ś1 K1 D1 महास्थाने; D7 T1 M1. 3. 4 °राजं (for °त्मानं). — c) G1 पालिकान् (for पावकं). — After 14, all MSS. (except Ś1 K1. 2) ins.:

56* तत उत्थाय दाशार्हः शङ्खमादाय पूजितम् ।

[V1 B1. 2 Da1 D8 पूजितः; D7 S (except M1. 3) पूरितं (for पूजितम्).]

15 a) K1. 4 अभिषिंचत्; M1. 3 अभ्यषिंचन्. Da2 om. पृथ्व्याः. G1 M3 पृथ्व्यां. D8 अवाप्यं च पतिः पृथ्व्याः. — b) M1 धृतराष्ट्रं. D5 स (for च). M1. 3 राजर्षि (M3 °र्षीं). — After 15, K4. 5 V1 B D (except D1. 4. 7) ins.:

C. 12. 1458
B. 12. 40. 16
K. 12. 39. 15

धृतराष्ट्रश्च राजर्षिः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ १५
ततोऽनुवादयामासुः पणवानकदुन्दुभीः ।
धर्मराजोऽपि तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मतः ॥ १६
पूजयामास तांश्चापि विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
ततो निष्कसहस्रेण ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयत् ।
वेदाध्ययनसंपन्नाञ्शीलवृत्तसमन्वितान् ॥ १७
ते प्रीता ब्राह्मणा राजन्स्वस्त्यूचुर्जयमेव च ।
हंसा इव च नर्दन्तः प्रशशंसुर्युधिष्ठिरम् ॥ १८
युधिष्ठिर महाबाहो दिष्ट्या जयसि पाण्डव ।
दिष्ट्या स्वधर्मं प्राप्तोऽसि विक्रमेण महाद्युते ॥ १९
दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
त्वं चापि कुशली राजन्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २०
मुक्ता वीरक्षयादस्मात्संग्रामान्निहतद्विषः ।
क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्याणि पाण्डव ॥ २१
ततः प्रत्यर्चितः सद्भिर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
प्रतिपेदे महद्राज्यं सुहृद्भिः सह भारत ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४०

57* समनुज्ञाय कृष्णेन भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।
पाञ्चजन्याभिषिक्तश्च राजामृतमुखोऽभवत् ।

[(L. 1) V1 अनुज्ञातः स; B1 समनुज्ञातः; Dn D6 अनुज्ञातोथ. D8 समनुज्ञातयः कृत्स्नाः (for the prior half). Da1 भारत (for पाण्डवः). V1 B1 D8 पांडवो (D8 कृष्णेन) भ्रातृभिः सह (for the post. half). — (L. 2) B1 पंचजन्याभिरक्तश्च (for the prior half). Ca अमृतमुखः (as above).]

16 a) T2 [ऽ]न्ये (for ऽनु-). V1 D2. 3. 5 [ऽ]नुवादयामास. D8 om. from वादया up to तां (in 17a). — b) K3 D4. 7 S (except M1. 3) पटहानक- (for पणवानक-). K1 Da D2 -दुंदुभिः; K2. 3. 5 B1. 5 Dn D1. 4. 6. 7 S -दुंदुभीन्. — c) D4 हि (for ऽपि).

17 D8 om. पूजयामास तां (cf. v. l. 16). — b) G1 भूरिदक्षिणाः. — d) K4 ब्राह्मणाः. Ś1 K1. 2. 4 V1 B1 D8 स्वस्त्यवाचयन्; K3. 5 B3 (m as in text). 4 Dn1 D1. 2. 4. 6 T2 M1. 3. 4 स्वस्ति वाच(D1 °द)यन्; B2 Da1 G1 M2 स्वस्त्यवाचयत्; Da2 स्वस्त्यवाचयः (for स्वस्ति वाचयत्). — e) D3 (m as in text) वृत्ता° (for वेदा°). — f) Ś1 K1 शीलवृत्ति-; K2 B2 Da Dn D6. 8 धृति(D6 °त)शील-; V1 B0. 3-5 D2. 3. 5 वृत्तशील-; B1 नीतिशील- (for शीलवृत्त-). D7 M1. 3. 4 -समाहितान् (for -समन्वितान्).

18 a) D1 ब्रह्मणा. D4 राज्ञि; D7 T1 G1. 3. 4 राज्ञः (for राजन्). — b) B2 Da स्वस्त्याह (Da °हुर्); D7 स्वस्त्यंबु (for स्वस्त्यूचुर्). K3. 5 D4. 7 S (except T2 G2 M2) जनमेजय (for जयमेव च). — c) K1. 5 D1 च (K5 वि) नंदंतः; D4 विनर्दंतः (for च न°). — d) D4 युधिष्ठिर.

19 b) D7 S (except M2) पार्थिव (for पाण्डव). — c) D7 T1 G1. 3. 4 प्राप्नोषि (for प्राप्तोऽसि). D8 दिष्ट्या धर्मं प्राप्नुवंति.

20 a) K3 गांजीव° (for गाण्डीव°). — b) K5 स (for च). M2 पांडव. — K2 om. 20c–22b. — d) Da1 पांडव. — After 20, T2 ins. :

58* रथैः कुशलिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः ससुहृज्जनः ।
लोकनाथस्य कृष्णस्य प्रसादाद्भरतर्षभ ।
विजित्य शत्रूनखिलान्प्रजा धर्मेण रञ्जयन् ।
शाश्वतं सवनद्वीपां परिपालय मेदिनीम् ।

21 K2 om. 21 (cf. v. l. 20). — a) Ś1 वीरद्विपाद्; K1 °श्रिपाद् (for °क्षयाद्). K3. 5 Dn D6 तस्मात् (for अस्मात्). — b) V1 B Dn D2. 3. 5. 6 विजितद्विषः; Da हि जित°; D8 वितमद्विषाः (sic). — c) K5 V1 B D (except D1. 4. 7) T1 G1-3 -कार्याणि (for -कालानि). — d) T1 पार्थिव; M1. 3. 4 भारत (for पाण्डव). K5 V1 B D (except D1. 4. 7) कुरु सर्वाणि भारत.

22 K5 D8 om. (hapl.) 22. K2 om. 22ab (cf. v. l. 20). — a) G1 प्रतर्पितः (for प्रत्यर्चितः). — c) K1 (sec. m.) मही; K3 Dn2 D4. 7 T G महा- (for महद्). — After 22, T2 ins. a passage given in App. I (No. 5).

४१

वैशंपायन उवाच ।
प्रकृतीनां तु तद्वाक्यं देशकालोपसंहितम् ।
श्रुत्वा युधिष्ठिरो राजाथोत्तरं प्रत्यभाषत ॥ १
धन्याः पाण्डुसुता लोके येषां ब्राह्मणपुंगवाः ।
तथ्यान्वाप्यथ वातथ्यान्गुणानाहुः समागताः ॥ २
अनुग्राह्या वयं नूनं भवतामिति मे मतिः ।
यत्रैवं गुणसंपन्नानस्मान्ब्रूथ विमत्सराः ॥ ३
धृतराष्ट्रो महाराजः पिता नो दैवतं परम् ।
शासनेऽस्य प्रिये चैव स्थेयं मत्प्रियकाङ्क्षिभिः ॥ ४
एतदर्थं हि जीवामि कृत्वा ज्ञातिवधं महत् ।
अस्य शुश्रूषणं कार्यं मया नित्यमतन्द्रिणा ॥ ५
यदि चाहमनुग्राह्यो भवतां सुहृदां ततः ।
धृतराष्ट्रे यथापूर्वं वृत्तिं वर्तितुमर्हथ ॥ ६
एष नाथो हि जगतो भवतां च मया सह ।
अस्यैव पृथिवी कृत्स्ना पाण्डवाः सर्व एव च ।
एतन्मनसि कर्तव्यं भवद्भिर्वचनं मम ॥ ७

C. 12. 1474
B. 12. 41. 8
K 12. 40. 8

Colophon om. in D6. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 4. 5 V1 B D (except Dn2 D4. 8; D6 om.) S (except G3. 4) राजधर्म॰. — *Adhy. name :* Ś1 युधिष्ठिराभिषेचनं; K1. 3. 4 V1 Bo–4 D (except D1. 8; D6 om.) S युधिष्ठिरा(T1 धर्मपुत्रा)भिषेकः; K2 B5 युधिष्ठिरराज्याभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B4 Da1 Dn1 D7 S 40 (as in text); D2. 8 38. — *Śloka no.:* Dn1 24.

41

1 D8 om. the ref. D6 om. 1. — a) K5 V1 B D (except D4. 7; D6 om.) च (for तु). — b) K4 ॰कालोपि (for ॰कालोप॰). K1 V1 B D (except D1. 4. 7; D6 om.) T G M2 ॰बृंहितं (for ॰संहितम्). Ca cites उपसंहितम् (as in text). — c) G1 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). — d) K1. 3. 5 चोत्तरं; V1 Bo–3. 5 Da Dn2 D2. 3. 5. 7 सोत्तरं; B4 Dn1 सोंतरं; D1 ह्युत्तरं; D4. 8 सत्वरं; G1 [अ]थोत्तरं (for [अ]थो॰). K1 समभाषत; K3 G3 प्रत्य(G3 ॰ति)पद्यत.

2 Before 2, T1 G ins. युधिष्ठिर उवाच. — a) K2 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 नूनं; D7 राज्ञा; T1 तावद्; T2 G M1. 3. 4 राजन्; M2 सर्वे (for लोके). — b) B1 येषां पांडव ब्राह्मणाः. — c) K1. 5 D4. 7 T1 G M1–3 तथ्या(G1 ॰स्या)न्वा यदि; V1 तथ्यांस्तानथ; B2 तथ्यांस्तथाथ; Da2 corrupt; D1. 2 तथात्व(D1 ॰न्वा)॰प्यथ (for तथ्यान्वा॰). Da1 corrupt; M4 तथ्यं वा यदि वातथ्यं. — d) B1 M2 समावृ(M2 ॰हि)ताः; Da ॰गतं; D7 समं गताः.

3 c) K1–3. 5 B1. 2. 5 Dn D2. 4. 6. 8 यदेवं; K4 M1. 3 यत्रैव; Bo. 4 यदैवं; Da1 यदेव (for यत्रैवं). — d) K V1 Bo. 1. 3 (marg.; also as in text). 4 Dn2 D1. 4. 8 G2 M ब्रूत. Da1 विमत्सरान्.

4 a) Dn2 D8 महाराज. D4 om. from राजः up to दर्थं (in 5a). — b) Ś1 D1 पूतात्मा; K5 Dn D2. 3. 5. 6 पिता मे (for पिता नो). D8 तं नो दैववत्तं परं. — c) Ś1 शासनस्य (for ॰नेऽस्य). — d) K1 मे प्रिय॰; Bo. 4. 5 मत्प्रीति॰ (for मत्प्रिय॰).

5 D4 om. एतदर्थं (cf. v. l. 4). — a) D7 राजानं (for जीवामि). — c) B2 Da D8 तस्य (for अस्य). — d) Da1 अतेंद्रयाः (sic) (for अतन्द्रिणा).

6 a) K4 D3. 4. 7. 8 S वाहम्; Da वायम् (for चाहम्). D8 अनुग्राहो. — b) G2 भवतं (for भवतां). K1 सुहृदो भवतस्; K3. 5 D4 सुहृदां भवतां (by transp.). Da1 सुहृदं; D1 सुदह्यं; D7 सुकृतां (for सुहृदां). K1. 2 V1 B D (except D1. 7) G2 तथा (for ततः). — c) K1. 5 G1 धृतराष्ट्रो (K5 ॰ष्ट्रं). — d) K1. 8 D4 वृत्त्या; V1 वृत्तं (for वृत्तिं). K2. 4 वर्तयता(K4 ॰यिथा)नघाः (for वर्तितुमर्हथ). G1 अर्हति.

7 a) B2 नाथोस्य. Ś1 K4 B1 D3. 5. 7 G3. 4 जगतां. V1 य एष नाथो जगतो. — b) Dn2 भवंतां. — c) K1 अस्येयं (for अस्यैव). K2. 4 जगती (for पृथिवी). B2 Da सर्वा (for कृत्स्ना). D7 S (except M2. 4) अस्य प्रसादे पृथिवी. — d) M4 पूर्वं (for सर्वं). D7 T2 G3 हि; T1 G2–4 तु (for च).

C. 12. 1474
B. 12. 41. 8
K 12. 40. 8

अनुगम्य च राजानं यथेष्टं गम्यतामिति ।
पौरजानपदान्सर्वान्विसृज्य कुरुनन्दनः ।
यौवराज्येन कौरव्यो भीमसेनमयोजयत् ॥ ८
मन्त्रे च निश्चये चैव षाड्गुण्यस्य च चिन्तने ।
विदुरं बुद्धिसंपन्नं प्रीतिमान्वै समादिशत् ॥ ९
कृताकृतपरिज्ञाने तथायव्ययचिन्तने ।
संजयं योजयामास ऋद्धमृद्धैर्गुणैर्युतम् ॥ १०
बलस्य परिमाणे च भक्तवेतनयोस्तथा ।
नकुलं व्यादिशद्राजा कर्मिणामन्ववेक्षणे ॥ ११
परचक्रोपरोधे च दृप्तानां चावमर्दने ।
युधिष्ठिरो महाराजः फल्गुनं व्यादिदेश ह ॥ १२
द्विजानां वेदकार्येषु कार्येष्वन्येषु चैव हि ।
धौम्यं पुरोधसां श्रेष्ठं व्यादिदेश परंतपः ॥ १३
सहदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत् ।
तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्वावस्थो विशां पते ॥ १४
यान्यानमन्यद्योग्यांश्च येषु येष्विह कर्मसु ।
तांस्तांस्तेष्वेव युयुजे प्रीयमाणो महीपतिः ॥ १५
विदुरं संजयं चैव युयुत्सुं च महामतिम् ।

8 ^{a}) K1. 3. 5 D1. 4 अनुमान्य; D2. 3. 7 S °ज्ञाप्य (for °गम्य). K2. 4 तु (for च). K3 वरजो (for राजानं). V1 B Da Dn D5. 6. 8 अनुज्ञाप्याथ तान्राजा. — ^{b}) K1. 5 यथेच्छं. D2. 3. 5 इह (for इति). — ^{c}) D1 पौरा (for पौर-). K1 -जानपदां. K1 मुख्यां; D4 मुख्यान् (for सर्वान्). — ^{d}) K1 विचार्य (for विसृज्य). V1 पांडुनंदनः; B1 M4 कुरुनंदन. — ^{e}) K1. 3. 4 D4 यौवराज्यं च. K2 Dn D2. 3. 5. 6 कौंतेयं; V1 B Da D7. 8 S कौरव्यं (V1 M1. 3 °व्य) (for कौरव्यो).

9 ^{a}) Bo मंत्रेण; Da1 मंत्रश्च; Da2 M1. 3 मंत्रस्य. D1 चिंतने (for निश्चये). G2 तस्मिन् (for चैव). — ^{b}) Da1 T G1. 3. 4 षड्गुणस्य; D2 षाड्गुणस्य; G2 गुणस्यापि. V1 Da1 D7 T G विचिंतने (Da1 °येत्; T1 °ये); Da2 विक्षितते (sic); D1 न निश्चये (for च चिन्तने). — Da1 repeats 9^{cd} after 10^{ab}. — ^{c}) K1 प्रीतिसंपन्नः (for बुद्धिसंपन्नं). — ^{d}) K5 V1 B D (except D1. 4) S स (for वै). K1 विनियोजयत् (for वै समादिशत्). K3 D4 न्ययोजयत्; Da समाविशत्; D7 उपादि° (for समादि°).

10 ^{a}) Da कृताकृत्यपरि(Da2 °तप)ज्ञाने. — ^{b}) K5 K6 तथा च (for तथाय-). M2 -दर्शने (for -चिन्तने). — After 10^{ab}, Da1 repeats 9^{cd}. — ^{c}) G1 संजयां. — ^{d}) K2 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 वृद्धं सर्व-; K3. 5 D4 T2 M2 वृद्धमृद्धैर्; K4 वृद्धं वृद्धं; D1 वृद्धं वृद्धैर्; T1 G2–4 दृढं वृद्धैर् (G2 °द्धि-); G1 दृढमृद्धैर्; M1. 3. 4 वृद्धं वृद्धेर् (for ऋद्धमृद्धैर्). K3. 5 D4 युतं गुणैः (by transp.); D6 -गुणैर्वृतं. K1 वृद्धमृद्धियुतं गुणैः.

11 ^{a}) Da1 परिणामे. G1 om. च. — ^{b}) K4 *कचेतनयोस्तथा (corrupt); T2 भक्तवेतनिके तथा. Da1 repeats 11^{c} after 12^{ab}. — ^{c}) V1 M1. 3. 4 चादिशद्; D7 T2 प्रेषयद्; T1 G M2 प्रादिशद् (for व्यादि°). — ^{d}) All MSS. (except Ś1 K2 D1) कर्मणां (G1 °णा). K1. 3 5 V1 B Dn D2–8 T G2–4 M चान्ववेक्ष(Dn2 °ष)णे; Da1 G1 वा(G1 ना)न्ववेक्षणे; Da2 चान्ववेक्षते; D1 अनुवीक्षणे (for अन्ववे°).

12 ^{a}) K1 परचक्रोपमर्दे च; Dn2 °रोधेन; G1 परिचक्रोपरोधे च. — ^{b}) K2. 4. 5 V1 B1. 2 Da Dn D2. 6. 8 दुष्टानां; D7 दृष्टानां; M2 युक्तानां (for दृप्तानां). D1. 7 T G om. च. Dn1 विमर्दने (for [अ]वम°). — After 12^{ab}, Da1 repeats 11^{c}. — ^{c}) Ś1 K1. 4 G2 महाराजा; K2. 3 Dn D2. 7. 8 T2 G3. 4 M1. 3 °राज. — ^{d}) Some MSS. फाल्गुनं. Dn1 चादिदेश; D7 प्रादि°.

13 K3 om. 13. — ^{a}) B0. 2–5 (B4. 5 marg.; also as in text) Da Dn T2 G1. 2 देवकार्येषु; D8 वेदकार्ये च (for °र्येषु). K1. 5 D4 द्विजदैवतकार्येषु. — ^{b}) K1 D4 अग्निकार्येषु (for कार्येष्वन्येषु). B D (except D1. 7) T1 G3. 4 M1–3 ह (for हि). — ^{d}) K2 V1 B D (except D1. 4. 7) नित्यमेव समादिशत्.

14 Bo om. (hapl.) 14^{ab}. — ^{a}) Da2 सहदेव- (for °देवं). — ^{d}) V1 सर्वारंभे; B1 शरीरस्थो; M सर्वावस्थं (for °वस्थो). K1 सर्वावस्थासु भारत.

15 ^{a}) K1 D2 योग्यान्; K5 M3 येन्यान्; M2. 4 अन्यान् (for यान्यान्). K1 अन्यांश्च; D7 S अमात्यान् (for अमन्यद्). D1 योगाश्च; D7 अन्यांश्च; G2 योधांश्च (for योग्यांश्च). * Da1 यान्यान्यमन्ययोग्यांश्च — ^{b}) K1 D4. 7 T1 G M [अ]थ; K4 [अ]ह; T2 [अ]पि- (for [इ]ह). — D5 reads 15^{c}–16^{c} twice. — ^{c}) D7 श्रेष्ठेषु; G1. 2 च तेषु; M1. 3 एवाथ (for तेष्वेव). T1 G3. 4 तांस्तांस्तेषु युयुजे (sub-metric).

अब्रवीत्परवीरघ्नो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ॥ १६
उत्थायोत्थाय यत्कार्यमस्य राज्ञः पितुर्मम ।
सर्वं भवद्भिः कर्तव्यमप्रमत्तैर्यथातथम् ॥ १७
पौरजानपदानां च यानि कार्याणि नित्यशः ।
राजानं समनुज्ञाप्य तानि कार्याणि धर्मतः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा ज्ञातीनां ये हता मृधे ।
श्राद्धानि कारयामास तेषां पृथगुदारधीः ॥ १
धृतराष्ट्रो ददौ राजा पुत्राणामौर्ध्वदेहिकम् ।
सर्वकामगुणोपेतमन्नं गाश्च धनानि च ।
रत्नानि च विचित्राणि महार्हाणि महायशाः ॥ २
युधिष्ठिरस्तु कर्णस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
धृष्टद्युम्नाभिमन्युभ्यां हैडिम्बस्य च रक्षसः ॥ ३
विराटप्रभृतीनां च सुहृदामुपकारिणाम् ।
द्रुपदद्रौपदेयानां द्रौपद्या सहितो ददौ ॥ ४

C. 12. 1490
B. 12. 42. 5
K. 12. 41. 4

— ^{d}) D7 T1 G1. 3 ध्रियमाणो.

16 ^{a}) Da1 सैव; D4 चेत्र (for चैव). — ^{b}) V1 B5 D7 महामतिः; B0. 2 Da D2 T G2 महीपतिः; B1 Dn2 D3 G1. 3. 4 M1. 3. 4 महीपतिं. — ^{c}) D2. 3. 5 पृथिवीपालो; D7 T G M2 परमप्रीतो (for परवीरघ्नो). — ^{d}) Da धर्मार्थो (for धर्मात्मा).

17 ^{a}) Dn1 T2 G1 M2 तत्; Dn2 D6 सत्- (for यत्). D3 युक्ताय (for यत्कार्यम्). — ^{b}) B3 (marg. as in text). 4 D2. 3. 5 कार्यं (for राज्ञः). — ^{c}) K1 D1. 4 सर्वैर् (for सर्वं). — ^{d}) D3 अप्रमत्तं; Ca °मत्तैः (as in text). Dn2 D3 यथायथं; D7 T G4 M य(D7 त)था मया; G1-3 यथा मम (for यथातथम्).

18 ^{b}) K1. 5 Da कर्माणि (for कार्याणि). K1. 3. 5 D4 भागशः; Dn D2. 3. 6 सर्वशः (for नित्यशः). — ^{c}) Da2 राजानां (sic). K1 -ज्ञाय; D7 T1 G -प्राप्य (for -ज्ञाप्य). — ^{d}) K3 B2. 4 D3. 5 कर्माणि; Dn2 सर्वाणि (for कार्याणि). K3. 5 D4 भारत; V1 B Dn D2. 3. 5. 8 भागशः; Da नित्यशः; D6 सर्वशः; D7 सर्वतः (for धर्मतः).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K2. 4. 5 V1 Da Dn D2. 3. 5-7 T G1. 2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 B3 Da Dn2 D6 M2 भीमसेनराज्या(Ś1 °ज्यं)भिषेकः; K1 B1 भीमराज्या°; K2. 4 युधिष्ठिराभिषेकः; K3 V1 B0. 4. 5 D2-5 भीमयौवराज्याभिषेकः; Dn1 अधिकार-नियमः; D7 राज्याभिषेकः; T1 G1. 3. 4 M1. 3 राज्याधिकार(M1. 3 अधिकार)विभागः; G2 भीमाद्यधिकारप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B1. 4 Da1 Dn1 D7 S 41 (as in text); B2 42; D2. 3 39. — *Śloka no.:* Dn1 19.

42

1 D3 om. the ref. — ^{b}) M4 transp. हता and मृधे. K3 Dn D6 युधि; G1 वधे (for मृधे). K1 ज्ञातीनां संयतात्मनां. — ^{d}) Da D1 पृथक्पृथग् (for तेषां पृ°).

2 ^{a}) D7 तदा; T2 तथा (for ददौ). K5 तत्र (for राजा). — ^{b}) Da1 पौत्राणाम्. Ś1 T2 और्ध्वदैहिकं; K5 °देहिके. — ^{c}) Dn2 सर्वं (for सर्व-). Ś1 D1 -गणोपेतम् (for -गुणो°). — ^{d}) Da युधिष्ठिर (for धनानि च). — ^{ef}) K3. 5 D4 transp. विचित्राणि and महार्हाणि.

3 ^{ab}) B3. 4 D2. 3. 5 M4 च (for तु). All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4 D1) transp. कर्णस्य and द्रोणस्य. D2 तु (for च). — Da om. 3^{cd}. — ^{c}) K2. 4 धृष्टद्युम्नस्याभिमन्यो (K2 °न्योर्); K3. 5 D4. 7 S द्रौपदेयाभिमन्यूनां. — ^{d}) K1 हिडिंबस्य; K3 D4. 8 G1 हैडंब(D8 °भ)स्य. D8 भेदयोः (for रक्षसः).

4 ^{a}) D8 विष्णुराटप्रभृतीनां. — ^{b}) D8 वसुदाम्

C. 12. 1490
B. 12. 42. 5
K. 12. 41. 5

ब्राह्मणानां सहस्राणि पृथगेकैकमुद्दिशन् ।
धनैश्च वस्त्रै रत्नैश्च गोभिश्च समतर्पयत् ॥ ५
ये चान्ये पृथिवीपाला येषां नास्ति सुहृज्जनः ।
उद्दिश्योद्दिश्य तेषां च चक्रे राजौर्ध्वदेहिकम् ॥ ६
सभाः प्रपाश्च विविधास्तडागानि च पाण्डवः ।
सुहृदां कारयामास सर्वेषामौर्ध्वदेहिकम् ॥ ७
स तेषामनृणो भूत्वा गत्वा लोकेष्ववाच्यताम् ।
कृतकृत्योऽभवद्राजा प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ८

धृतराष्ट्रं यथापूर्वं गान्धारीं विदुरं तथा ।
सर्वांश्च कौरवामात्यान्भृत्यांश्च समपूजयत् ॥ ९
याश्च तत्र स्त्रियः काश्चिद्धतवीरा हतात्मजाः ।
सर्वास्ताः कौरवो राजा संपूज्यापालयद्घृणी ॥ १०
दीनान्धकृपणानां च गृहाच्छादनभोजनैः ।
आनृशंस्यपरो राजा चकारानुग्रहं प्रभुः ॥ ११
स विजित्य महीं कृत्स्नामानृण्यं प्राप्य वैरिषु ।
निःसपत्नः सुखी राजा विजहार युधिष्ठिरः ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

(for सुहृ°). —^{c}) Da2 द्रुपदं; Dn2 द्रुपदो (for द्रुपद-). —^{d}) Dn2 D1 द्रौपद्यां.

5 ^{b}) Ś1 K1 D1 एकैकमु(D1 °म)द्वहन्; K2.4 °मादिशन् (K4 °त्); M1.3 °शोद्दिशन् (for °मुद्दिशन्). —^{c}) D1 transp. च and वस्त्रैः. K2.4 transp. वस्त्रैः and रत्नैः. K3.5 V1 B Da Dn D2–8 S धनै (B6 Dn1 M1.3.4 °न-) रत्नैश्च गोभि(V1 भोगै)श्च. —^{d}) K3.5 V1 B D (except D1) S वस्त्रैश्च (for गोभिश्च). Ś1 B3 समतर्पयन् (B3 °र्प्यैयत्); K2.4 समपूजयत् (K4 °न्); V1 स समर्पयत्.

6 ^{a}) B2 चैव; D4 चास्य (for चान्ये). —^{b}) Ś1 °ज्जनाः (for °ज्जनः). —^{c}) K5 D4 हि (for च). T2 उद्दिश्य तेषां च तदा. —^{d}) K1.4 राजोर्ध्वदैहिकं; K2.3 V1 B Da Dn D2.3.5–7 S (except T2) राजौ(K2 D7 °जो)र्ध्वदेहिकं.

7 K3 D4 transp. 7 and 8. V1 reads 7 on marg. —^{a}) K1 स ताः (for सभाः). K5 समाश्रयाश्च (for सभाः प्रपाश्च). D1 G1 प्रभाश्च (for प्रपाश्च). Ca cites प्रपाः (as in text). —^{b}) Ś1 K4 D1.8 तडाकानि; K3 B2–4 Dn1 D3.5.7 T G M1.2.4 तटाकानि; K5 तरणानि; M3 ताटकानि (for तडागानि). —^{d}) Dn2 स तेषाम् (for सर्वेषाम्). K2.3.5 V1 B Da Dn D2.3.5–8 S और्ध्वदेहिकं (V1 °कें; D2 °कै); D4 ऊर्ध्वदेहिके. Ś1 K1 चक्रे राजौ(K1 °जो)र्ध्वदैहिकं (= 6^{d}); D1 चक्रे चैवोर्ध्वदैहिकं.

8 K3 D4 transp. 7 and 8. D7 om. 8^{ab}. —^{a}) D2 G2.3 सर्वेषाम् (for स तेषाम्). —^{b}) K1 Da वाच्यतां; M1.3 [अ]हाच्यतां (sic) (for [अ]वा°). —^{d}) D2 धर्मेन (for धर्मेण). K5 धर्मेण पालयन्महीं.

9 D7 om. 9–10; D8 om. 9. —^{b}) K4 D2 गांधारी. D1 विदुरांस् (for विदुरं). —^{c}) V1 om. च. K2.3.5 B1 Dn D6 कौरवान्मान्यान्; D1 T2 °वामात्य- (for °मात्यान्). —^{d}) D4 स (for च). Ś1 भृत्यान्समपूजयन्; K1 भृत्यांस्समपूजयत्; K3 भृत्यान्समरपूजयन्; T G M2 वृत्त्या च समपू(M2 °यो)जयत्; M1.3.4 वृत्त्या समम(M1 स सम)पूजयन्.

10 D7 om. 10 (cf. v. l. 9). —^{a}) G3 यत्र (for तत्र). —^{b}) K1 महात्मजाः; M1.3 हतप्रजाः (for हतात्मजाः). — Da1 repeats 10^{cd} after 11. —^{c}) D4 कौरवौ. —^{d}) K1 पालयद्; D6 [अ]पालयन् (for °यद्). G1–3 प्रजाः (for घृणी).

11 ^{a}) Dn D6 नीचांध-; D4 M2 दीनानां (for दीनान्ध-). —^{c}) M2 आनृशंसपरो राजा. —^{d}) Dn1 [अ]नुग्रहः. B1 प्रभुं; D2.3.5 विभुः (for प्रभुः). — After 11, Da1 repeats 10^{cd}.

12 ^{a}) K1 D2 निर्जित्य; K4 निर्दिश्य (for विजित्य). —^{b}) Da1 आनृण्यं. K4 चाप्यवैरिषु; D7 T G प्राप्य वै नृषु.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1.2.4.5 V1 B Dn D1.3.5.8 T2 G2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* K3 V1 B (except B1) Da Dn D2–6 श्राद्धक्रिया; D7 ऊर्ध्वदेहकरणं; T1 G1.2.4 M2 और्ध्वदैहिककरणं; M1.3 °देहिकं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2.5 B1.4 Da1 Dn D7 S 42 (as in text); B2 43; D2.3 40. — *Śloka no.:* Dn1 12.

४३

वैशंपायन उवाच ।
अभिषिक्तो महाप्राज्ञो राज्यं प्राप्य युधिष्ठिरः ।
दाशार्हं पुण्डरीकाक्षमुवाच प्राञ्जलिः शुचिः ॥ १
तव कृष्ण प्रसादेन नयेन च बलेन च ।
बुद्ध्या च यदुशार्दूल तथा विक्रमणेन च ॥ २
पुनः प्राप्तमिदं राज्यं पितृपैतामहं मया ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष पुनः पुनररिंदम ॥ ३
त्वामेकमाहुः पुरुषं त्वामाहुः सात्वतां पतिम् ।
नामभिस्त्वां बहुविधैः स्तुवन्ति परमर्षयः ॥ ४
विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।
विष्णो जिष्णो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ॥ ५
अदित्याः सप्तरात्रं तु पुराणे गर्भतां गतः ।
पृश्निगर्भस्त्वमेवैकस्त्रियुगं त्वां वदन्त्यपि ॥ ६
शुचिश्रवा हृषीकेशो घृतार्चिर्हंस उच्यसे ।
त्रिचक्षुः शंभुरेकस्त्वं विभुर्दामोदरोऽपि च ॥ ७
वराहोऽग्निर्बृहद्भानुर्वृषणस्तार्क्ष्यलक्षणः ।
अनीकसाहः पुरुषः शिपिविष्ट उरुक्रमः ॥ ८
वाचिष्ठ उग्रः सेनानीः सत्यो वाजसनिर्गुहः ।

C. 12. 1507
B. 12. 43. 9
K. 12. 42. 9

43

1 D8 M4 om. the ref. — a) Da1 D2. 3. 8 महाराजो (Da1 °ज्ञो). — c) D1. 7 दशार्हं. K3 om. (? hapl.) from शार्हं up to यदु (in 2c). — G1 om. (hapl.) 1d–3c. — d) Da1 प्रांजलिं.

2 K3 om. up to यदु; G1 om. 2 (cf. v. l. 1). Before 2, T1 G2–4 ins. युधिष्ठिरः. — b) D7 T G2–4 M2. 4 बलेन च नयेन च. — D7 T G2–4 M2 transp. 2cd and 3ab. — c) K2 युधि; M1. 3. 4 नर- (for यदु-). — d) K5 वै विक्रमेन (for विक्रमणेन).

3 G1 om. 3abc (cf. v. l. 1). D7 T G2–4 M2 transp. 2cd and 3ab. — d) D4 G1 अरिंदमः.

4 a) Ca एवं (for एकम्). — b) K4 सर्वज्ञं; Da त्वमाहुः (for त्वामाहुः). K5 D7 S सर्वतो-; Dn2 Ca सत्वतां (for सात्वतां). K5 V1 B1. 2 Da Dn2 D8 T1 G M1–3 Ca -गतिं; D7 T2 दिशि; M4 -गतं (for पतिम्). — c) Ś1 K1. 4 D1 सामभिस् (for नाम°). G1 त्वं; M2 त्वा. — d) K3 V1 Bo–4 D (except D1) T1 G M1. 3. 4 प्रयता द्विजाः (Dn2 °जैः). B5 M2 B5 विवि)धा द्विजाः; T2 प्रणयाद्द्विजाः (for परमर्षयः).

5 c) D7 S शर्व (for कृष्ण). — d) G1 वैकुंठः. K3. 5 D4 परमेश्वर (for पुरुषोत्तम).

6 a) Ś1 (by corr.) K B1 D6. 8 G1. 2 M आदित्याः; Dn2 T2 आदित्यः. K2–5 V1 B Da Dn D1–3. 5. 6. 8 सप्तधा त्वं; D7 सप्तरात्रा; T2 °रात्रस्; M2 सर्वरात्रं (for सप्त°). D4 च; D7 S त्वं (G1 त्वा; G3. 4 त्वां) (for तु). — b) V1 Dn2 D7 T2 पुराणो; B1 प्रधाने. G1 धर्मतां (for गर्भतां). K1 D1 गताः. — c) K4 वृष्णि- (for पृश्नि-). — d) K1 त्रियुगे; Ca त्रियुगं (as in text). G3 M2. 4 त्वा (for त्वां). B5 वदन्नपि; Da1 वदत्यपि (for वदन्त्यपि).

7 a) D4 श्रुतश्रवा; D5 शुचिः श्रुत्वा; G1 शुशुश्राव (for शुचिश्रवा). K1 हृषीकेषो; M4 °केश. — b) V1 Bo. 2. 3. 5 Da Dn1 D3. 5. 7 घृतार्चिर्; M3 हुतार्चिर् (for घृता°). D7 हास; D8 हर (for हंस). K V1 Bo. 2–4 D (except D4. 5) S उच्यते. — c) D7 S नृ(T2 G2 न)चक्षुः (for त्रिच°). Da1 शांभुर्. K1 एव; M2 ईशस् (for एकस्). — d) D7 S (except M1. 2) मृदुर् (for विभुर्). V1 दामोदरोपि वा; D2 °दरः प्रभुः (for °दरोऽपि च).

8 a) Da2 वराहोपि; D7 T G वरुणोग्निर्; D8 M4 वराहा(M4 °हौं)ग्निर् (for वराहो°). — b) K3 B1 D4 धिषणस् (B1 °णं); K5 Bo. 2 Dn D5 वृषभस्; Da विषणस्; D8 बृह° (for वृष°). K1 तार्क्ष-; D1 G1 ताक्ष्य-; D8 ताक्ष- (for तार्क्ष्य-). Ca cites तार्क्ष्य. — c) Ś1 K1 D1 अने(D1 °नै)कसाहः; D7 अनीकसाक्ष-; G1 M अनेकशाखः (G1 °ख-) (for अनीकसाहः). — d) V1 पराक्रमः (for उरु°).

9 a) K1 वाछिष्ट; K2. 5 Bo. 2–4 Dn D2. 3. 5 वरिष्ठ (K5 °ष्टः); K3 B3 (marg.) Da D4. 8 वासि(Da1 °सी)ष्ठ; K4 रोचिष्ठ; V1 वाशिष्ठ; B1. 5 D6

C. 12. 1507
B. 12. 43. 9
K. 12. 42. 9

अच्युतश्च्यावनोऽरीणां संकृतिर्विकृतिर्वृषः ॥ ९
कृतवर्मा त्वमेवाद्रिर्वृषगर्भो वृषाकपिः ।
सिन्धुक्षिदूर्मिस्त्रिककुत्त्रिधामा त्रिवृदच्युतः ॥ १०
सम्राड्विराट् स्वराड्चैव सुरराड्धर्मदो भवः ।
ः कृष्णः कृष्णवर्त्मा त्वमेव च ॥ ११
स्विष्टकृद्भिषगावर्तः कपिलस्त्वं च वामनः ।
यज्ञो ध्रुवः पतंगश्च जयत्सेनस्त्वमुच्यसे ॥ १२
शिखण्डी नहुषो बभ्रुर्दिवस्पृक्त्वं पुनर्वसुः ।
सुबभ्रुरुक्षो रुक्मस्त्वं सुषेणो दुन्दुभिस्तथा ॥ १३
गभस्तिनेमिः श्रीपद्मं पुष्करं पुष्पधारणः

वशिष्ठ; D1.7 वावि(D7 °द्धि)ष्ठ; T1 G3.4 वाचीष्ट; G1 M1.3.4 वाचिष्ट (for वाचिष्ठ). Ś1 K Bo.1 Dn3 D1.2.4.6–8 T2 G2 M2 उग्र-; Dn1 उरु- (for उग्रः). Dn2 D4 G1 सेनानी (G1 °निः); D1 सीनानीः (sic). — b) Ś1 K1 वाजिसनिर्; D2 राजसनिर्; Ca वाजसनिर् (as in text). Bo.3–5 D6 G3 गुणः; Dn2 गुरुः (for गुहः). D7 सत्यो वाचमुनिर्गुहः; D8 मतो वालमनिर्गुणः. — c) Ś1 श्यावनो; B1.3 D7 T1 G1.3.4 M1.3.4 च्यवनो (for च्यावनो). K5 वीरः; D8 राजा (for ऽरीणां). Da1 अच्युतस्त्यावनोरीणां. — d) Ś1 सक्रुतिर्; K1.2 संस्कृति-; K3 B1–5 Da D2.3.5 संस्कृतो; V1 Bo Dn D6.8 M1.3.4 संस्कृतिर्; D7 संहृतिर्; T2 G2 सुकृतिर् (for संकृ°). K4 विकृतिव्ययः; B2 Da प्रकृतिविधिः; S (except M2.4) प्रकृतिर्विभुः (G4 °वृषः) (for विकृतिर्वृषः). K2 Bo D8 विषः (for वृषः).

10 a) K1 कृष्णवन्मा; K2–5 Dn1 D2.3 M कृष्णवर्मा (D8 °र्मं); V1 ऊर्ध्वधर्मस्; B Da Dn2 D6–8 T G1.3.4 ऊर्ध्ववर्मा (G1 °वात्मा); D4 कृष्णं वर्मा; D5 कृष्णधर्मस्; G2 ऊर्ध्वात्मा त्वं (for कृतवर्मा). K3 च मेवादिर्; B2 त्रिवस्योत्रिर्; Da त्रिवर्त्मादि (Da2 °दिर्) (for त्वमेवाद्रिर्). K1 V1 D2.3.5 [अ]ग्निर्; K5 Dn2 D4.7.8 S [आ]दिर्; Bo.1.4.5 [अ]त्रिर् (for [अ]द्रिर्). — b) K5 वृषकर्मा; V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 वृषद(B3 °षाद्)र्भो; D7 S वृषपर्वा (M4 °र्वे-) (for °गर्भो). Da महाकपिः; M3.4 वृषाकविः (for °कपिः). — c) K1 सिंधुक्षिदूर्मि-; K2 Da2 Dn1 D2.5 सिंधुर्विधर्मस्; K3 सिंधुक्षिरूर्मिस्; K4 सिंधूक्षधूर्मिस्; K5 सिंधुक्षिमूर्तिस्; V1 Bo.2–5 D3.6.7 सिंधुर्विदु(D6 °दू)र्मिस्; B1 सिंधुर्वितुर्मं; Da1 सिंधुर्विद्रस्ते; Dn2 D8 T2 सिंधुर्विधूमस्; D4 सिंधुक्षिधर्मिस्; T1 G सिंधुर्विधूर्मिस्; M सिंधुर्विडूर्मिस (for सिंधुक्षिदू°). K1 त्रिककु-; K2–5 V1 Bo.2–5 Da2 Dn D2–5.7.8 T1 G M2 त्रिककुप्; B1 त्रिचक्षुस्; Da1 ककुभिस् (for त्रिककुत्). — d) D7 त्रियामा; T2 अधामा (for त्रिधामा). K2.5 V1 B D (except D1.4.7) त्रि(D8 तृ)दिवा- (B4 °वो)च्युतः.

11 a) T2 साम्राड् (for सम्राड्). K5 V1 B1.3 Dn D2.3.5 6.8 सुराट्; G1 स्वरात् (for स्वराट्). Ś1 (orig.) K1 स प्रावृट्राट्स्वन(K1 °र)श्चैव; Ś1 (by corr.) सम्राड्राट्सुराट्चैव (submetric). — b) Ś1 K1 धर्मदोद्भ(Ś1 °ह)वः; K5 °दो भव (for °दो भवः). K2.4 सुराड्धर्मगुहो भवः; V1 Bo.1.3–5 Dn D2–6.8 सुरराजो भवोद्भ(B1 °वो भ-; D2 °वद्भ)वः; B2 सुरराड्भूसुरोद्भवः; Da वसुराड्भूर्भुवो भुवः; D1 ब्रह्मराज्यो भवो भवः; D7 T G1.2.4 स्व(D7 T सु)राड्(D7 om. ड्)भूतमयो भवः; G3 सुराणमरुतयो भव. — c) T2 विभूतिर्; G4 इभुर्भूर् (sic) (for विभुर्भूर्). K1 D1 आविभूः; K2.3.5 B1 अतिभूः; D2.3 अत्रिभूः (for अभिभूः). D4 कृष्ण. V1 B1 D8 विभुर्भू(B1 भूवि भू)रिविभुः कृष्णः.

12 a) B3.4 स्वस्तिकृद्; B5 D1 स्विष्टि(D1 °ष्टं)कृद्; D4 सृष्टि° (for स्विष्ट°). Ś1 K1 भिषगावर्तः (Ś1 °वन्नः); K3.5 V1 B (except B1) Da Dn D2.3.5.6 M2 भिषजावर्तः (for भिषगा°). — b) K1 स (for च). D7.8 T G3 मानवः (for वामनः). — c) K1 यज्ञध्रुवः. — d) V1 Bo.2–5 D (except D1.4.7) यज्ञसेनस्; B1 यज्ञासनस् (for जयत्सेनस्). K4 Da D1.6–8 उच्यते.

13 a) Ś1 K1 D1 बहुशो; K2.5 D4.7 S म(D7 मा)हिषो (for नहुषो). Ś1 बभ्रु; K1 बभ्रुं. — b) D7 T2 G1.2 दिविस्पृक्. B4 °वसु. — c) K1 स बभ्रुर्; K2.3.5 V1 B5 Da Dn D5 सुबभ्रू; K4 D1–4.6 सुबभ्रु (for सुबभ्रुर्). Ś1 उक्ष्यो; K1 उक्षोर्; K2–5 V1 B5 Dn D2.3.5.6 रुक्म-; Bo.4 उंज-; B1 उरु-; B2 अर्क-; B3 अंज-; Da उच्छ-; D1 -दक्ष्यो; D4 -रुक्मो; D8 उक्सु-; T G2–4 उक्षा; G1 उक्ष्मा (for उक्षो as in D7 only). K1 उक्तः स्वं; K2.3.5 D7 T2 यज्ञस्त्वं; K4 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 यज्ञश्च; D4 T1 G युग्मस्त्वं (for रुक्मस्त्वं as in Ś1 D1 only). M प्रभ्रुरुदयुग्मस्त्वं. — d) K5 Da1 D4.8 सुखेणो; V1 सुसेणो; M2.4 सोमभाग् (for सुषेणो). B1 भिक्षुकस्; Dn2 डुंडुभिस् (for दुन्दु°).

14 a) B1 G1 M1.3 गभस्तिनेमि- (B1 °मी). Ś1 श्रेपद्मं (sic); K2 T1 G1.3.4 श्रीवत्सः; K3–5 V1 B

ऋभुर्विभुः सर्वसूक्ष्मस्त्वं सावित्रं च पठ्यसे ॥ १४
अम्भोनिधिस्त्वं ब्रह्मा त्वं पवित्रं धाम धन्व च ।
हिरण्यगर्भं त्वामाहुः स्वधा स्वाहा च केशव ॥ १५
योनिस्त्वमस्य प्रलयश्च कृष्ण
त्वमेवेदं सृजसि विश्वमग्रे ।
विश्वं चेदं त्वद्वशे विश्वयोने
नमोऽस्तु ते शार्ङ्गचक्रासिपाणे ॥ १६
एवं स्तुतो धर्मराजेन कृष्णः
सभामध्ये प्रीतिमान्पुष्कराक्षः ।
तमभ्यनन्दद्भारतं पुष्कलाभि-
र्वाग्भिर्ज्येष्ठं पाण्डवं यादवाग्र्यः ॥ १७

C. 12. 1515
B. 12. 43. 17

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

D (except D1. 8) T2 G2 M2. 4 श्रीपद्मः; M1. 3 श्रीपद्मः (for श्रीपद्मं). — b) Da D1 om. पुष्करं. K (except K1) V1 B Dn D6-8 S पुष्करः; D2-5 सत्त्व-(D4 °ह)स्थः (for पुष्करं). K1 D1 शु(D1 पु)ष्कधारणः; K4 V1 Bo. 3-5 D2-5 पुष्पधारकः (K4 °रिणः); K5 B1 D7 T G M4 शु(K5 सु)ष्मधार(G3 °रि)णः; M1-3 शुष्मवारणः (for पुष्पधा°). — c) K1. 5 M4 ऋजुर्; Da धातुर्; Dn2 D8 ऋतुर्; M2 ऋतुर् (for ऋभुर्). D8 बभ्रुः (for विभुः). B2 D3. 5 M2 सर्वसूक्ष्मं; M1. 3 समः सूक्ष्मन्; M4 सर्वसूस्त्वं (for °सूक्ष्मस्). — d) K4 चारित्रं; K5 धारित्वं; T G धरित्री (for सावित्रं) K5 om. च. K1. 2 V1 B Da1 Dn D2. 3. 5. 6 चारित्रं (K1 त्वं मंवि [sic]) चैव पठ्यसे (Dn2 °ते); K3 D4 त्वं धातृत्वं प्रपठ्य(D4 °द्य)से; Da2 D8 चारित्र्यं (Da2 °त्र) चैव कथ्य(Da2 यद्य)से; D7 त्वं धमित्रश्च पठ्यते (sic); M धरित्री त्वं च पठ्यसे.

15 a) K3 द्रप्सां; B3 m आक्ष्यो; D7 स्त्रियो; T1 G तपो-; T2 शिवो; M1. 3 दृष्टिर्; M2. 4 दृप्तो (for अम्भो-). Ś1 श्रेष्ठो.विधिस्; Ś1 m D1 स्र(D1 सृ)ष्टा विधिस्; K1 स्रष्टा निधिस्; K2. 4 श्रेष्ठो निधिस् (for अम्भोनिधिस्). B2. 4 M2-4 ब्रह्म. Da2 om. त्वं. D2. 3. 5 च (for त्वं). — b) K2. 4 चैव हि; K5 V1 B4 Dn D2. 3. 5. 6 धामवित्; Bo-2. 3 (marg.). 5 D8 धामवत्; B3 धाम च; Da धीमवत् (for धन्व च). — c) Ś1 Da1 हिरण्यगर्भस्त्वामाहुः; D7 T G °र्भः पुरुषः; M1-3 °र्भस्त्वं पूर्वं (M2 पूषा); M4 °र्भस्त्वं पुरुषः (hypermetric). — d) Ś1 K1 स्वधां स्वाहां; Da1 स्वाहा स्वाधा. K2 B1. 3. 4 Da Dn2 D6-8 T M1. 3 केशवः.

16 a) B1 Da M1. 3. 4 प्रलयस्य (for °यश्च). K1 कृष्णः. — G1 om. (hapl.) 16b–17a. — b) K1 Da2 D1. 8 G3 वेदं; K4. 5 V1 Bo-2. 3 (marg.) D7 चेदं (for [इ]दं). K5 V1 Bo. 2-5 Da D1-5. 8 विसृजसि; D7 S (G1 om.) सृ(M4 सं)जसे (for सृजसि). — c) D4 विश्वेशेदं (for विश्वं चेदं). D1 विश्वयोनि. — d) B1 -चक्रपाणिने; G3 -धन्वासिपाणे (for -चक्रासि°).

17 G1 om. 17a (cf. v. l. 16). Before 17, K (except K1) D4 T1 G2. 3 ins. वैशंपायन उवाच. Ś1 D1 erroneously read 17 (with colophon) after 12. 45. 18ab; K1 also erroneously reads the same (with colophon) after 12. 45. 17ab. — b) K1. 4 D1 सतां (for सभा-). G1 पुष्कलाक्षः. — Bo om. 17cd. — c) K1 M1. 3 अभ्यनंदन्. K4 Dn2 D6. 8 भ्रातरं; Dn1 D3. 5 M4 भारत; D1 T1 G3. 4 भरतं (for भारतं). —After 17, K2. 4 T1 G ins.:

60* एतन्नामशतं विष्णोर्धर्मराजेन कीर्तितम् ।
यः पठेच्छृणुयाद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

[(L. 1) K2 एवं (for एतन्). — (L. 2) G2 यत् (for यः), and चापि (for वापि).]

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B1. 2. 4. 5 Da2 Dn1 D1-7 T2 G2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* V1 Bo. 1. 3-5 Da Dn2 D3. 5. 6 M2 वासुदेवस्तुतिः; B2 D7 T1 G3. 4 M1. 3 कृष्णस्तुतिः; Dn1 भगवत्स्तुतिः; D2 देवस्तुतिः; G1. 2 कृष्णनामशतस्तुतिः (G2 °स्तोत्रं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B1. 4 Da1 Dn1 D7 S 43 (as in text); D2. 8 41. *Śloka no.:* Dn1 17.

४४

K. 12. 1516
B. 12. 44. 1
K. 13. 43. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततो विसर्जयामास सर्वाः प्रकृतयो नृपः ।
विविशुश्चाभ्यनुज्ञाता यथास्वानि गृहाणि च ॥ १
ततो युधिष्ठिरो राजा भीमं भीमपराक्रमम् ।
सान्त्वयन्नब्रवीद्धीमानर्जुनं यमजौ तथा ॥ २
शत्रुभिर्विविधैः शस्त्रैः कृत्तदेहा महारणे ।
श्रान्ता भवन्तः सुभृशं तापिताः शोकमन्युभिः ॥ ३
अरण्ये दुःखवसतीर्मत्कृते पुरुषोत्तमाः ।
भवद्भिरनुभूताश्च यथा कुपुरुषैस्तथा ॥ ४
यथासुखं यथाजोषं जयोऽयमनुभूयताम् ।
विश्रान्ताँल्लब्धविज्ञानाञ्श्वः समेतास्मि वः पुनः ॥ ५
ततो दुर्योधनगृहं प्रासादैरुपशोभितम् ।
बहुरत्नसमाकीर्णं दासीदाससमाकुलम् ॥ ६
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातं भ्रात्रा दत्तं वृकोदरः ।
प्रतिपेदे महाबाहुर्मन्दरं मघवानिव ॥ ७
यथा दुर्योधनगृहं तथा दुःशासनस्य च ।
प्रासादमालासंयुक्तं हेमतोरणभूषितम् ॥ ८
दासीदाससुसंपूर्णं प्रभूतधनधान्यवत् ।

44

1 D8 om. the ref. — b) K2 प्रकृतीः (submetric); D7 S ताः प्रकृतीः; D8 कृतपयो (for प्रकृतयो). G2 M1. 3 नृप. Ś1 K1 स पू(K1 स)र्वाः प्रकृतीर्नृपः; K4 स सर्वा प्रकृती नृपः (sic); D1 स सर्वः प्रकृतेर्नृपः. — c) K1 चाभ्यनुज्ञातो; D7 ता ह्यनुज्ञाता (for चाभ्यनु°). — d) Da2 D1 यथास्वामि- (for °स्वानि). K4 D1 गृहानि. K3. 5 B2 D4 ताः; K4 V1 Bo. 1. 3–5 Da Dn D2. 3. 5–8 T G M2 ते (for च). M1. 3 यथा त्वं हृष्टमानसः.

2 cd) V1 शांत्वयन्. D7 T2 transp. अब्रवीद् and अर्जुनं. K1. 3. 5 V1 B Dn D6. 8 श्रीमान् (for धीमान्). D1. 4 सांत्वयानोब्रवीद्धी(D1 °न्वब्रवीच्छ्री)मान्. K3 D4 यमलौ; D1 यमजो (for यमजौ). D6 यथा (for तथा).

3 b) Ś1 कृत्तदेहो; K3 V1 Bo. 2–4 Da Dn D2–7 S क्षतदेहा; K4 क्रतु°; K5 B1 कृंत°; D8 कृत° (for कृत्त°). K1 महाण च (sic); D1 महारणो. — c) K1 शांता (for श्रान्ता). — d) Ś1 K1 D1 शोकमन्युना (K1 °मध्यगाः).

4 a) B1 आरण्ये. K1 Dn D7 T G1. 3. 4 दुःखवसतिर् (K1 °तीं; T °तिं); K3. 5 D4 कष्टवसतीर्; D8 दुःखवासितां. — b) D1 मत्कृतं; D8 अक्षं ते (for मत्कृते). Ś1 K1. 4 D1 G1 पुरुषोत्तम (D1 °मः); V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 भरतर्षभाः. — c) K1 अनुभूतश्च; V1 B Da Dn D5. 6. 8 °ता हि; D2. 3 °ता वै; D7 S °ता च (for °ताश्च). — d) K4 D1 कुपुरुषे (K4 °पस्); K5 G1 कापुरुषै(K5 °पा)स्.

5 a) K1 यथातोषं; K5 °योगं; B1 °योग्यं; B2. 5 °योषं (for °जोषं). D8 यथासुखं योगं (submetric). — b) D1. 4 अनुभूषितां (D4 °भूय तं) (for °यताम्). — c) Ś1 D1 विश्रांतं; K1 Dn2 M1 विश्रांता. Ś1 K1 D1 लब्धविज्ञानं (K1 °ना); D7 S °विश्वासान् (D7 M4 °सा) (for °विज्ञानान्). Da1 corrupt. — d) M4 समेवास्मि. D8 वै (for वः). D1 श्वः संमतोस्मितः पुनः (sic).

6 b) Bo प्रसादैर्. After प्रासा, D4 repeats (hapl.) from 5c up to प्रासा. D1 प्रसादे हर्षशोभितं.

7 a) M4 धृतराष्ट्रो (for °राष्ट्रा-). D7 T G M4 -ज्ञातो (for -ज्ञातं). — b) Da1 D7 भ्रातृदत्तं; D1 भ्राता दत्त- (for भ्रात्रा दत्तं). — d) G2 om. मन्दरं. Ś1 K (except K3) B1. 5 Dn D6 मंदिरं.

8 b) D1 यथा (for तथा). D6 दुःशासनाद्गृहं (for °नस्य च). Da1 om. च. K2 V1 Bo. 3–5 Dn D7. 8 S (except M1. 3) तु (for च). — After 8ab, D6 reads (for the first time) 10cd, repeating it in its proper place. — c) Bo D1 प्रसाद-. D2. 3. 5. 8 -संसक्तं (for -संयुक्तं). — d) T1 G3 हैम- (for हेम-). D7 T G -संयुतं (for -भूषितम्).

9 M2 om. (hapl.) 9a–12b. — a) K3 दासदासी-; D1 दासे दास- (for दासीदास-). Ś1 K1. 4 D1 -समायुक्तं; K5 -समाकीर्णं; Da -समं पूर्णं. — b) D4 प्रसूत- (for प्रभूत-). Ś1 K1. 4 -धान्यकं (for °वत्). — c) D1 प्रतिपेदे सहदेवाहुर् (sic). — After 9, K3 ins.:

प्रतिपेदे महाबाहुरर्जुनो राजशासनात् ॥ ९
दुर्मर्षणस्य भवनं दुःशासनगृहाद्वरम् ।
कुबेरभवनप्रख्यं मणिहेमविभूषितम् ॥ १०
नकुलाय वरार्हाय कर्शिताय महावने ।
ददौ प्रीतो महाराज धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ११
दुर्मुखस्य च वेश्माग्र्यं श्रीमत्कनकभूषितम् ।
पूर्णं पद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसंकुलम् ॥ १२
प्रददौ सहदेवाय सततं प्रियकारिणे ।
मुमुदे तच्च लब्ध्वा स कैलासं धनदो यथा ॥ १३
युयुत्सुर्विदुरश्चैव संजयश्च महाद्युतिः ।
सुधर्मा चैव धौम्यश्च यथास्वं जग्मुरालयान् ॥ १४
सह सात्यकिना शौरिरर्जुनस्य निवेशनम् ।
विवेश पुरुषव्याघ्रो व्याघ्रो गिरिगुहामिव ॥ १५
तत्र भक्षान्नपानैस्ते समुपेताः सुखोषिताः ।
सुखप्रबुद्धा राजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरम् ॥ १६

C. 12. 1531
B. 12. 44. 16
K. 12. 43. 16

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

61* दुःशासनस्य तु गृहं भेजे सर्वसमृद्धिमत् ।

10 M2 om. 10 (cf. v. l. 9). — a) Ś1 K1. 4 D1 दुर्दर्शनस्य भवनं. — b) M4 -गृहोपमं (for -गृहाद्वरम्). — D6 reads 10cd after 8ab.

11 M2 om. 11 (cf. v. l. 9); D8 om. 11ab. — a) K1 Bo. 8 D3–5. 7 S (M2 om.) महार्हाय (for वरा°). — B1 om. (hapl.) 11b–13a. — b) Ś1 K1. 4 Bo. 5 D1. 6 कर्षिताय. K4. 5 V1 D2. 3 महात्म(K4 °मु)ने; D7 S (M2 om.) °हवे (for °वने). — c) D7 T G M1. 3 प्रीत्या (for प्रीतो). K1. 2 महाराजा (K2 °जौ); D7 T2 G2. 4 °बाहुर्; T1 G1. 3 °बाहो (for °राज). — d) K3. 5 V1 B (B1 om.) Da Dn D4. 6. 8 धर्मपुत्रो; D7 T G1–3 M1. 3 °सूनुर् (for °राजो).

12 M2 om. 12ab (cf. v. l. 9); B1 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) M1. 3. 4 दुर्मखस्य. K3. 5 Bo. 3–5 D3–5 S (M2 om.) तु (for च). V1 D2 वेश्माग्रं; Da1 D4 वेश्माग्रो; D1 वेश्माध्यं (sic); D6 वेश्मानं (for वेश्माग्र्यं). — b) V1 B (B1 om.) Da Dn D2. 3. 5 -भूषणं (for -भूषितम्). — 12cd = 29. 125cd. — c) K1 पद्मं (sic); K2–5 V1 B (except Bo; B1 om.) D (except Dn1 D7) T2 M2 पूर्ण- (for पूर्णं). — d) Da1 om. स्त्रीणां. B5 -मंगलं (for -संकुलम्).

13 B1 om. 13a (cf. v. l. 11). — a) G1 reads सहदेवाय twice. — b) M4 संनतं (for सततं). B4 प्रीति- (for प्रिय-). — c) D8 तं तु (for तच्च). Bo. 3–5 Da2 D2. 3. 5. 8 M4 [अ]सौ (for स). Ś1 K1. 4 D1 मुमुदे तद्गृहं लब्ध्वा (D1 °ब्ध्वासौ [hypermetric]); G1 शम्यादेतच्च लब्धा स. — d) K3 D4. 6 कैलाशं.

14 a) Ś1 K1 विजयश् (for विदुरश्). — b) K4 महाद्युते; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 विशां पते; D7 S (except G1) महामतिः (for °द्युतिः). — c) Ś1 सुधर्मश्; D4 सुधन्वा (for सुधर्मा). — d) K3. 5 B1. 2. 4 D2–5 G M2. 4 यथास्थान्; Da तथास्वं; D6 यथास्वां (for यथास्वं). Ś1 K2. 4 आलयं; Da आसयान् (for आलयान्)

15 d) Da2 om. व्याघ्रो. K3 Bo -गुहानिव (for °मिव).

16 a) K1 ततो (for तत्र). K1–4 V1 B (except B4) D (except Dn2 D1) S (except M1. 3. 4) भक्ष्यान्न-. Ś1 K1. 4 D1 -पानेन; Dn1 -पानैस्तं; M1. 3 -पानैस्तैः (for -पानैस्ते). — b) K2. 4 समुपेतः. K4 D7 सुखोषितः (D7 °चिताः); D1 सुषोषिताः (for सुखो°). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 मुदिताः सुसुखोषिताः. — c) Ś1 K1 D1 T1 G4 M2 सुखप्रसुप्ता; K4 D2 °प्रबोधा (D2 °बुद्धा); B1 Da अथ प्रबुद्धा; M1. 3. 4 सुखं प्र° (for सुखप्र°).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 5 V1 B Da Dn D1–3. 5–7 T2 G1. 2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1 गृहप्रविभागः; K3 B4 D4 गृहविभागाः (B4 °गः); V1 Bo–3. 5 Da D2. 3. 5 T1 G1. 4 M1–3 गृहप्रवेशः (M1. 3 °वेशनः); D7 भीमादीनां गृहनिरूपणं; G2 भ्रातॄणां गृहप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B1. 4 Dn D7 S 44 (as in text); Da1 D1. 8 42. — *Śloka no.:* Dn1 16.

४५

C. 12. 1532
B. 12. 45. 1
K. 12. 44. 1

जनमेजय उवाच ।
प्राप्य राज्यं महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
यदन्यदकरोद्विप्र तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ १
भगवान्वा हृषीकेशस्त्रैलोक्यस्य परो गुरुः ।
ऋषे यदकरोद्वीरस्तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
शृणु राजेन्द्र तत्त्वेन कीर्त्यमानं मयानघ ।
वासुदेवं पुरस्कृत्य यदकुर्वत पाण्डवाः ॥ ३
प्राप्य राज्यं महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
चातुर्वर्ण्यं यथायोगं स्वे स्वे धर्मे न्यवेशयत् ॥ ४
ब्राह्मणानां सहस्रं च स्नातकानां महात्मनाम् ।
सहस्रनिष्कमेकैकं वाचयामास पाण्डवः ॥ ५
तथानुजीविनो भृत्यान्संश्रितानतिथीनपि ।
कामैः संतर्पयामास कृपणांस्तर्कुकानपि ॥ ६
पुरोहिताय धौम्याय प्रादादयुतशः स गाः ।
धनं सुवर्णं रजतं वासांसि विविधानि च ॥ ७
कृपाय च महाराज गुरुवृत्तिमवर्तत ।
विदुराय च धर्मात्मा पूजां चक्रे यतव्रतः ॥ ८

45

1 $1^{ab}=4^{ab}$. D8 om. the ref. —^{a}) D7 S transp. प्राप्य and राज्यं. Dn D6 महाबाहुर्; M2.4 °राजो (for °तेजा). —^{b}) K2.3.5 V1 B D (except D7) M धर्मपुत्रो (for °राजो). —Ś1 K1 om. (hapl.) 1^{c}–4^{b}. —^{c}) M2.4 किम् (for यद्). D2.3.5 कर्म (for विप्र). —^{d}) B1 विप्रम् (for वक्तुम्). B0.5 तन्मे व्याख्यातुमर्हसि.

2 Ś1 K1 G1 om. 2 (for Ś1 K1, cf. v. l. 1). V1 reads 2 on marg. —^{b}) Da पुरो (for परो). B4 M2 त्रैलोक्यपरमो गुरुः. —^{c}) D1 M4 वीर; D8 विप्र (for वीरस्). —^{d}) K4 त्वं; V1 B0.5 D7 T2 मे (for च). D8 तन्मे वक्तुमिहार्हसि.

3 Ś1 K1 om. 3 (cf. v. l. 1). D8 om. the ref. —^{a}) K3.5 V1 B Da Dn D1–3.5.6.8 transp. राजेन्द्र and तत्त्वेन. D4 om. तत्त्वेन. —^{b}) K2.4 D4 कथ्यमानं; Da1 कीर्ति°; D1 कीर्त° (for कीर्त्य°). —^{d}) V1 D5 T G (except G2) M4 अकुर्वत (for °र्वत).

4 Ś1 K1 om. 4^{ab} (cf. v. l. 1); D7 om. 4–5. $4^{ab}=1^{ab}$. —^{a}) K4 प्राप्त- (for प्राप्य). V1 B Da Dn D6.8 महाराज (for °तेजा). —^{b}) K3.5 D4 M4 धर्मपुत्रो; V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 T G कुंतीपुत्रो; D1 धर्मराजे (for °राजो). —^{c}) K2.3.5 V1 B0 Dn D4.6.8 यथायोग्यं (D8 °गः) (for °योगं). —^{d}) D8 स्वस्थानेन (for स्वे स्वे धर्मे). D1 om. धर्मे. K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 स्थाने (for धर्मे). K3 न्यवेदयत्. —For 4^{cd}, S subst.:

62* वर्णान्संस्थापयामास नयेन विनयेन च ।
[T2 संतर्पयामास.]

5 D7 om. 5 (cf. v. l. 4). —^{c}) K1 D1 सहस्र(D1 °स्रा)निष्क; K2.3 B Da Dn D3.5.6.8 G2 M2–4 °स्रं निष्कम्; T1 G1.3.4 °स्रनिष्कैर्. —^{d}) K2.4.5 V1 B1.2 Da Dn D2.3.6.8 दापयामास; D1 corrupt; S तर्पयामास (for वाचया°). Da1 पांडवं; D1 पांडवैः; G1 पांडवाः.

6 ^{a}) B2 Da अथ; D8 यथा (for तथा). Ś1 K2 [अ]नुजीवतो; T2 तु जीवतो (for [अ]नुजीविनो). G1 मर्त्यान् (for भृत्यान्). —^{b}) D1.7 आ(D7 सु)श्रितान्; D8 स सृ° (for संश्रि°). —^{c}) D7 संतर्पयामासुः. —^{d}) K1 कृपाणां; Dn1 कृपणं; D6 G1 कृपणास्; D7 कृपणैस्; Ca °णान् (as in text). Ś1 K1 तर्कैकैर्; K2.4 तर्णकान्; K3.5 D4 तर्पु°; V1 तंगतीन्; B2 तस्त्रकान्; D1 भिक्षु°; D6 T1 G तार्कि°; D7 T2 तस्कृतान्; Ca तर्क्कान् (as in text).

7 ^{b}) Da अयुतशाः (Da1 °स्रः); D1 अप्रतश् (for अयु°). Ś1 K1.2 D1 च सः; K4.5 B0.5 D4 च गाः; D7 तथा; G1 सहाः (for स गाः). —^{c}) V1 रत्नं वा (for रजतं). —^{d}) K3 V1 B Da Dn1 D6.8 G2 M2 [अ]पि (for च).

8 ^{a}) K1 Dn2 D8 कृपया (for कृपाय). K1 महाराजो. —^{b}) K3 D4 T2 पितृवृत्तिम्; K5 गुरुवृत्तिर्; D7 T1 G M पितृवत्तम् (D7 °र्तिम्); D8 गुरुवृत्तिम् (for गुरु°). K5 V1 D1 T अवर्तयत्; G1.3.4 अतर्पयत्

भक्षान्नपानैर्विविधैर्वासोभिः शयनासनैः ।
सर्वान्संतोषयामास संश्रितान्ददतां वरः ॥ ९
लब्धप्रशमनं कृत्वा स राजा राजसत्तम ।
युयुत्सोर्धार्तराष्ट्रस्य पूजां चक्रे महायशाः ॥ १०
धृतराष्ट्राय तद्राज्यं गान्धार्यै विदुराय च ।
निवेद्य स्वस्थवद्राजन्नास्ते राजा युधिष्ठिरः ॥ ११
तथा सर्वं स नगरं प्रसाद्य जनमेजय ।
वासुदेवं महात्मानमभ्यगच्छत्कृताञ्जलिः ॥ १२
ततो महति पर्यङ्के मणिकाञ्चनभूषिते ।
ददर्श कृष्णमासीनं नीलं मेराविवाम्बुदम् ॥ १३
जाज्वल्यमानं वपुषा दिव्याभरणभूषितम् ।
पीतकौशेयसंवीतं हेम्नीवोपहितं मणिम् ॥ १४
कौस्तुभेन उरःस्थेन मणिनाभिविराजितम् ।
उद्यतेवोदयं शैलं सूर्येणाप्तकिरीटिनम् ।
नौपम्यं विद्यते यस्य त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ १५
सोऽभिगम्य महात्मानं विष्णुं पुरुषविग्रहम् ।

C. 12. 1547
B. 12. 45. 16
K. 12. 44. 17

(for अवर्तत). — D_7 om. 8^e–10^b. — ^{c}) V_1 महाराज; B Da Dn $D_{6.8}$ च राजासौ; $D_{2.3.5}$ च राजा स; T G महातेजाः (for च धर्मात्मा). — ^{d}) $K_{3.5}$ D_4 transp. पूजां and चक्रे.

9 D_7 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) $K_{1.4.5}$ B (except B_2) D (except $D_{4.8}$; D_7 om.) T G भक्ष्यान्न- (for भक्षान्न-). — ^{b}) D_8 शयनाशनैः. — ^{c}) $Ś_1$ स तोषयामास; T_2 सुतोष° (for संतोष°). — ^{d}) Bo संश्रितं; M प्रार्थितैर् (for संश्रितान्). K_1 मरुतां (for ददतां). D_8 संस्तृतान्वेद भारतः.

10 D_7 om. 10^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) D_1 लब्धं (for लब्ध-). K_1 -प्रशसनं (for °मनं). — ^{b}) V_1 $Bo._{4.5}$ $D_{4.8}$ T_2 $G_{2.4}$ राजसत्तमः; Da D_1 G_1 °सत्तमं; M_2 °कर्मसु. — ^{c}) Da Dn_2 युयुत्सुर् (for °त्सोर्). D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ धृतराष्ट्रस्य (for धार्त°). — ^{d}) D_8 प्रजां (for पूजां). D_4 महायशः; D_8 सहां यशाः (sic); $M_{1.3}$ महात्मनः; $M_{2.4}$ °मनाः (for °यशाः).

11 ^{a}) $Ś_1$ K_1 D_8 तद्वाक्यं; Dn_2 यद्राज्यं; D_1 तद्राह्यं (for तद्राज्यं). — ^{b}) $D_{1.4}$ गांधार्यै. — ^{c}) $K_{2.8}$ निवेद; T_2 G_2 निवेश्य (for निवेद्य). V_1 B (except B_1) Dn $D_{2.3.5.6}$ सुस्थवद्; D_1 स्वस्थयद् (for °वद्). V_1 B D (except $D_{1.4.7}$) राजा; $M_{2.4}$ राज्यम् (for राजन्). — ^{d}) V_1 B D (except $D_{1.4.7}$) सुखमास्ते; T_2 आस्ते राजन् (for आस्ते राजा).

12 ^{a}) V_1 ससत्कारं; D_8 स नगरा (for स नगरं). — ^{b}) D_1 प्रजाद्य; D_8 प्रासाद्य (for प्रसाद्य). Da D_1 जनमेजयः (D_1 °यं); Dn $D_{2.3.5.6}$ भरतर्षभ. $K_{2.4}$ प्रसाद्य (K_4 °द-) विविधैर्धनैः.

13 ^{c}) V_1 ददर्श तं समासीनं. — ^{d}) D_7 G_1 नीलमेघम्; M_2 नीलं मोरम् (for नीलं मेराव्). D_1 इवांबुदं (sic); M_2 इवांबरं (for इवाम्बुदम्). V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ नील($D_{2.3.5}$ नव)मेघसमद्युतिं.

14 D_1 om. 14^a–15^b. — ^{a}) B_1 पुरुषं (for वपुषा). — ^{b}) D_8 -भूषिता (for -भूषितम्). — ^{c}) $Bo._5$ -कौषेय- (for कौशेय-). K_3 om. from संवीतं up to दयं (in 15^c). K_3 V_1 B D (except $D_{4.7}$; D_1 om.) M_2 -वसनं (for -संवीतं). — ^{d}) $K_{1.5}$ Da_2 D_2 T $G_{1.3.4}$ हेम्ने वोपहि(K_5 Da_2 D_2 °ग-; G_1 °ह)-तं; V_1 हेम्ना चोपगतं; B $D_{3.5.6}$ हेम्नी(B_5 m °म्ने)-वोपगतं (D_6 °तिं); Da_1 हेम्ने चोपगतिं; Dn हेम्नैवोपगतं; D_8 हेम्नेवायुचितं; G_2 हेम्नेनोपहितं; M_2 हेम्नि वोपहितं.

15 D_1 om. 15^{ab}; K_3 om. up to दयं in 15^c (cf. v. l. 14). — ^{a}) $Ś_1$ K_1 V_1 B_1 D_8 शिरस्थेन; $K_{2.4.5}$ $Bo._{3-5}$ Dn D_{2-6} [उ]रसि°; Da_1 [उ]तर°; Da_2 उरु°; D_7 T G [अ]प्युर°; M ह्युरस्थे(M_1 °स्वे)न (for उरःस्थेन). — ^{b}) $Ś_1$ (also as in text) मणिनाभिविभूषितं; B_1 Da_1 D_8 °तिविराजितं; T_2 °नापि विराजितं; M_2 °नाभिपराजितं; M_4 °नारभिराजितं. — V_1 reads 15^{cd} on marg. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ $D_{2.8}$ उद्यतेव; V_1 उदितेन; Dn_2 उद्यते च; D_1 उदिते च; D_4 उद्यनेन; D_7 उद्यदेव (for °तेव). Dn_2 शैषं (for शैलं). D_8 उद्यते रथशिलं (corrupt). — ^{d}) $D_{1.7}$ S सूर्येणाप्तं ($M_{1.3}$ °णोप्तं; M_4 °णोप्त-). $K_{1.2.4}$ -किरीटिना (K_1 °नां). V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.8}$ सूर्येणाभि(D_8 °तानि)विराजितं; D_6 रूप्यनाभिविराजितं. — ^{e}) K_1 नौपमं. Ca cites औपम्यं. $Ś_1$ K_1 किंचित्; $K_{2.4}$ V_1 B D (except $D_{4.7}$) M तस्य (for यस्य). — ^{f}) D_8 कश्चन.

16 ^{b}) D_4 -रूपिणं; T_1 G -सत्तमं (for -विग्रहम्). — D_1 om. 16^c–17^d. — ^{c}) K_5 मधुरां भाषा; V_1 B Dn $D_{6.8}$ °रं राजा; Da $D_{2.3.5}$ वचनं राजा; D_7 S मधुरा(G_2 °रं)भाषं (D_7 M_3 °भाषी; G_1 °ष-) (for

C. 12. 1548
B. 12. 45. 17
K. 12. 44. 17

उवाच मधुराभाषः स्मितपूर्वमिदं तदा ॥ १६
सुखेन ते निशा कच्चिद्व्युष्टा बुद्धिमतां वर ।
कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवाच्युत ॥ १७
तव ह्याश्रित्य तां देवीं बुद्धिं बुद्धिमतां वर ।
वयं राज्यमनुप्राप्ताः पृथिवी च वशे स्थिता ॥ १८
भवत्प्रसादाद्भगवंस्त्रिलोकगतिविक्रम ।
जयः प्राप्तो यशश्चाग्र्यं न च धर्माच्च्युता वयम् ॥ १९
तं तथा भाषमाणं तु धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
नोवाच भगवान्किंचिद्ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

युधिष्ठिर उवाच ।
किमिदं परमाश्चर्यं ध्यायस्यमितविक्रम ।
कच्चिल्लोकत्रयस्यास्य स्वस्ति लोकपरायण ॥ १
चतुर्थं ध्यानमार्गं त्वमालम्ब्य पुरुषोत्तम ।

°भाषः). — ^{d}) K2. 4 वचः (for तदा).

17 D1 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{a}) B1 तदा; D7 यथा (for निशा). K3 Dn2 कश्चिद्. — ^{b}) Dn2 M3 युष्टा; M4 जुष्टा (for व्युष्टा). G2 वरं. D7 T2 व्युष्टा पुरुषसत्तम. — After 17^{ab}, K1 erroneously reads 12. 43. 17 (with colophon). K1. 3 om. (hapl.) 17^{c}–18^{b}. — ^{c}) D6 कश्चिज् (for कच्चिज्). M1 ज्ञानासि (for ज्ञानानि).

18 K1. 3 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — ^{a}) T2 [ह्र]ह (for हि). K2 तां देवी; M2 तं देव (for तां देवीं). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तथैवोप(Da °पा)श्रिता देवी; D7 तथैवाश्रित्य तं देवं; T1 G3. 4 त्वं ह्याशु कीर्त्यतां देवीं. — ^{b}) Ś1 K5 V1 B D (except D1. 4) बुद्धिर्; M2 बुद्ध्या (for बुद्धिं). — After 18^{ab}, Ś1 D1 read erroneously 12. 43. 17 (with colophon). Before 18^{cd}, Ś1 K1 ins. वैशंपायन उवाच. — ^{c}) D7 वरं (for वयं). Da अयं प्राप्यं (sic); D7 अनुप्राप्तं. — ^{d}) D8 पृथिव्या.

19 ^{a}) K2 V1 B D (except D1. 4. 7) M तव (for भवत्). Da2 भगवांस्; D4 गोविंद (for भगवंस्). — ^{b}) D7 त्रिलोकाद्; G3 त्रिलोका (for त्रिलोक-). K5 Dn1 D4 M -गत-; D7 अस्ति (for -गति-). Ś1 K1. 5 B1 D1. 6. 7 G3 M4 -विक्रमः (for -विक्रम). T G2. 4 त्रिलोकातिग(T2 °तीत)विक्रम. — ^{c}) V1 B D (except D1. 4. 7) M2 जयं प्राप्ता (D8 °प्तो); G2 यशः प्राप्तो. D4 चापि (for चाग्र्यं). — K3 om. from ग्र्यं up to किंचिद्ध्या (in 20^{cd}). — ^{d}) Dn2 D2. 6 M2 धर्मच्युता. T1 G न धर्मात्प्रच्युता वयं.

20 K3 om. up to किंचिद्ध्या (cf. v. l. 19). — ^{a}) Da1 न (for तं). Ś1 K1. 2. 4 D1 च (for तु). — ^{b}) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 अरिंदम (B6 °मं; Da1 °मः); D8 युधिष्ठिर (for °ष्ठिरम्). — ^{c}) D7 T2 M4 transp. भगवान् and किंचिद्. — ^{d}) B1 D1 -पद्यते (for -पद्यत). D8 ध्यातमेवान्यपद्यते (sic).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 3–5 V1 B Da Dn D1–3. 5–7 T2 G1. 2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1 D1 ध्यानोपयोगः; D7 युधिष्ठिरवाक्यं; T1 G1. 4 °रवचनं; M1. 3 कृष्णदर्शनं; M2 वासुदेवगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B2. 4 Da1 Dn2 D7 S 45 (as in text); D2 43. — *Śloka no.:* Dn1 21.

46

1 D8 om. the ref. — ^{b}) D7 G1. 4 -विक्रमः. — ^{c}) K1. 4 D1. 6 कश्चिल् (for कच्चिल्). — ^{d}) D8 -परायणं. —After 1, D7 T G M2 read 4^{ab}, (T1 G3. 4 M2 repeating it in its proper place).

2 M4 om. 2. — ^{a}) D1 ध्यानमार्गे. K4 तु; D7 तम् (for त्वम्). Cv as in text. — ^{b}) K4 आलंब्य (for आलम्ब्य). K3. 5 B D (except D1) S (M4 om.)

अपक्रान्तो यतो देव तेन मे विस्मितं मनः ॥ २
निगृहीतो हि वायुस्ते पञ्चकर्मा शरीरगः ।
इन्द्रियाणि च सर्वाणि मनसि स्थापितानि ते ॥ ३
इन्द्रियाणि मनश्चैव बुद्धौ संवेशितानि ते ।
सर्वश्चैव गणो देव क्षेत्रज्ञे ते निवेशितः ॥ ४
नेङ्गन्ति तव रोमाणि स्थिरा बुद्धिस्तथा मनः ।
स्थाणुकुड्यशिलाभूतो निरीहश्चासि माधव ॥ ५
यथा दीपो निवातस्थो निरिङ्गो ज्वलतेऽच्युत ।
तथासि भगवन्देव निश्चलो दृढनिश्चयः ॥ ६

यदि श्रोतुमिहार्हामि न रहस्यं च ते यदि ।
छिन्धि मे संशयं देव प्रपन्नायाभियाचते ॥ ७
त्वं हि कर्ता विकर्ता च त्वं क्षरं चाक्षरं च हि ।
अनादिनिधनश्चाद्यस्त्वमेव पुरुषोत्तम ॥ ८
त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय शिरसा प्रणताय च ।
ध्यानस्यास्य यथातत्त्वं ब्रूहि धर्मभृतां वर ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

ततः स्वगोचरे न्यस्य मनो बुद्धीन्द्रियाणि च
स्मितपूर्वमुवाचेदं भगवान्वासवानुजः ॥ १०

C 12. 1562
B. 12. 46. 10
K. 12. 45. 10

पुरुषर्षभ (D7 °र्भ). — c) Da1 अचक्रांतो; G1 तव क्रांतो (for अपक्रान्तो). D4 यातो (for यतो). K2.3 V1 B1.3.5 Da2 Dn D2.3.5.6 M1.3 देवस्; D7 दोषस्; T1 G जीवस् (for देव). — d) Da2 om. मे. B1 वचः (for मनः).

3 a) D1 निगृह्यंतो. D1 om. हि. B1 (also as in text) स्म; D4 [s]थ (for हि). — b) D8 पंचकश्च (for °कर्मा). K1 (*sup. lin.* also as in text) शरीरगाः; K3.5 °रजः. — c) K5 Dn प्रसन्नानि; D7 मनश्चास्य (for च सर्वाणि). — d) D8 स्थापिकानि.

4 K4 B1 D1.4 om. (hapl.) 4[ab]. D7 T G M2 (T1 G3.4 M2 for the first time) read 4[ab] after 1. — a) V1 B (B1 om.) Da Dn D2.3.5.8 वाक्च (D8 °क्य-) सत्त्वं (Da1 °त्त्वं) च गोविंद. — b) Da1 बुद्धो संशोयितानि ते. — c) V1 B D (except D7) T1 G सर्वे (for सर्वश्). K3 M2.4 चैष; K5 ते च (for चैव). K5 T2 M गुणो; V1 B D T1 G गुणा (for गणो). K1 देवः; B3 D2-5 G2 देवाः. — d) V1 B0-2.4 Da Dn2 D8 क्षेत्रे (Dn2 °त्र-) क्षेत्रे; D1 धर्मक्षेत्रे (for क्षेत्रज्ञे ते). K2-4 B Da2 Dn D2.3.5.8 G नि(K4 न)वेशिताः; K5 D4.6 वि(D4 [s]भि-; D6 सं)निवेशिताः; Da1 निशेविताः (for ते निवेशिताः).

5 a) Da1 M2 नेंगते (Da1 °तं); D4 नंगति (sic); D7 नेंगतिश्; D8 अनंगं; Ca नेङ्गन्ति (as in text). D7 T G चैव; D8 तीव्र- (for तव). K3 कर्माणि; B1 रूपाणि (for रोमाणि). — b) T G यथा; M4 स्थिता (for स्थिरा). V1 तथान्मनः. — c) V1 B Da D2.3.5.6.8 काष्ठकुड्य- (Dn2 °ड्य-); D1 स्थानु°; D7 Dn रुध्यकाष्ठ-; S कुड्यकाष्ठ- (for स्थाणुकुड्य-). K3 -भूता (for -भूतो). — d) K1 M1.2 चापि (for चासि). D7 माधवः.

6 a) = 6. 28. 19[a]. D1.3 निवासस्थो (for °तस्थो). — b) K3 Da1 D3.6 निरंगो; K5 B1 नेंगते (for निरिङ्गो). V1 ज्वलतेजसः (for °तेऽच्युत). K3 B Da Dn D2.3.5.6 पुनः; K5 G1 [s]च्युतः (for ऽच्युत). D8 प्रह्वलंते गते पुनः. Cv as in text. — c) K1 तथापि (for सि). Da1 D4.8 T1 भगवान्. — Ś1 reads 6[d]–7[c] on marg. *sec. m.* — d) V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 पाषाण इव निश्चलः; D7 S निश्चलो योगनिश्चया(G3 M1 °ला)त्. — After 6, K2 ins. (cf. 6[c], 7[d]):

63* तथापि भगवन्देव प्रपन्नायाभियाचते ।

7 a) Ś1 K1 यथार्हामि (K1 °सि); V1 इहार्हाणि; D1 यथार्होसि (for इहार्हामि). — b) D7 रहस्यश्. G2 मे (for ते). — c) K2 D1 छिंदि.

8 b) K1 त्वं रक्षं; K2 त्वक्षरं (for त्वं क्षरं). K4 वाक्षरं (for चा°). Ś1 K1.2.4 D1 यदि (for च हि). K3 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 क्षरं चैवाक्षरं च (D8 न) हि; D5 (also) क्षरं चाक्षरमेव हि; D7 S त्वं क्षर(D7 रक्ष)श्चाक्षरश्च ह (M हि). — c) D8 अनाद्य- (for °दि-). Dn D1.6.8 -निधनं (for °नश्). Ś1 चान्यस्; K5 चासि; D1 चाऽयास्; D7 M1.3 ह्याद्य; T G1.3.4 M2.4 ह्याद्यस्; G2 ह्यद्यस् (for चाद्यस्). — d) D7 S (except T2) त्वमेकः (for °व). Ś1 K1 B1 पुरुषोत्तमः.

9 a) K2.4 D7 T1 G1.3.4 त्वं; D4 त्वात्; D8 तत्-; T2 G2 M त्वां (for त्वत्-). D7 T2 शिरसा (D7 °सां) (for भक्ताय). — b) D7 नताय (for शिरसा). T2 प्रणताय च माधव. — c) K1 D1 ज्ञानस्य (for ध्यानस्य). D4 [अ]थ (for [अ]स्य). K1 यथावृत्तं (for

शरतल्पगतो भीष्मः शाम्यन्निव हुताशनः ।
मां ध्याति पुरुषव्याघ्रस्ततो मे तद्गतं मनः ॥ ११
यस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
न सहेद्देवराजोऽपि तमस्मि मनसा गतः ॥ १२
येनाभिद्रुत्य तरसा समस्तं राजमण्डलम् ।
ऊढास्तिस्रः पुरा कन्यास्तमस्मि मनसा गतः ॥ १३
त्रयोविंशतिरात्रं यो योधयामास भार्गवम् ।
न च रामेण निस्तीर्णस्तमस्मि मनसा गतः ॥ १४
यं गङ्गा गर्भविधिना धारयामास पार्थिवम् ।
वसिष्ठशिष्यं तं तात मनसास्मि गतो नृप ॥ १५
दिव्यास्त्राणि महातेजा यो धारयति बुद्धिमान् ।
साङ्गांश्च चतुरो वेदांस्तमस्मि मनसा गतः ॥ १६
रामस्य दयितं शिष्यं जामदग्न्यस्य पाण्डव ।
आधारं सर्वविद्यानां तमस्मि मनसा गतः ॥ १७
एकीकृत्येन्द्रियग्रामं मनः संयम्य मेधया ।
शरणं मामुपागच्छत्ततो मे तद्गतं मनः ॥ १८

°तत्त्वं). — ^{d}) K_3 धर्मविदां. G_1 M_1 वरः.

10 $Ś_1$ K_{1-3} $Bo._{1.3.5}$ D (except D_6) T G_{1-3} M_2 om. the ref. — ^{a}) $K_{2.4.5}$ B (except B_2) Da Dn $D_{2.3.5.6}$ स्वे (for स्व-). D_7 ततः स्वे गोचरत्यन्यन्; D_8 ततः स्वर्गोचरन्यस्य; T_2 तस्य गोचरयन्यस्य- — ^{b}) K_2 V_1 B Da Dn_1 $D_{3.5-7}$ $M_{1.3.4}$ सः (for च). G_2 मनो मे तद्गतं मनः. — G_2 om. 10^{c}–11^{d}. — ^{d}) G_1 भगवन्. B_3 वासवात्मजः. — The portion from वासवानुजः up to वासुदेव उवाच in 12. 49. 1 is lost in G_3 on missing folios.

11 G_2 om. 11; G_3 missing (cf. v. l. 10). Before 11, K_4 $D_{2.3.5}$ ins. भगवानुवाच; K_5 V_1 B Da Dn D_6 वासुदेव उवाच. — ^{a}) D_7 शरतल्पं; Ca शरतल्प° (as in text). — ^{b}) D_7 शमन् (for शाम्यन्). — ^{c}) K_1 साध्यति; D_8 संध्याति (for मां ध्याति). $B_{1.2}$ $D_{3.6.7}$ -व्याघ्र-. — ^{d}) D_7 T_2 तत्परं; Ca तद्गतं (as in text). D_2 वचः (for मनः).

12 G_3 missing (cf. v. l. 10). — ^{a}) Dn_2 तस्य; C_1 यस्य (as in text). D_1 ज्याताळ-; Ca ज्यातल- (as in text). — ^{b}) $G_{1.2}$ M विष्फूर्जितम् (for विस्फू°). D_1 [अ]शने. — ^{c}) K_5 D_1 सहद्; Dn_1 सेहेद् (for सहेद्). — ^{d}) M_1 अस्मिन् (for अस्मि). K_1 शरणं (for मनसा).

13 G_3 missing (cf. v. l. 10). G_1 om. (hapl.) 13–16. — ^{a}) K_3 [अ]तिकाल्य; $K_{4.5}$ B_{2-5} Dn $D_{2.3.5.6}$ [अ]भिजित्य; V_1 °कृत्य; B_1 °द्रुह्य (for °द्रुत्य). D_7 सहसा (for तरसा). D_4 यस्ताभिजित्य तरसा. — ^{b}) $Ś_1$ D_1 समस्ताद्राजमंडलात्; D_8 °स्तं रवताडितं (sic). — ^{c}) K_5 हृतास्; D_8 हृतस् (for ऊढास्). D_8 त्र्यस (for तिस्रः). K_2 Dn_1 D_1 तु ताः; K_4 V_1 $Bo_{-2.4.5}$ Da Dn_2 $D_{2.3.5.8}$ तथा; B_3 तदा; D_6 ततो (for पुरा). — ^{d}) G_2 M_1 अस्मिन् (for अस्मि).

14 G_3 missing (cf. v. l. 10). G_1 om. 14 (cf. v. l. 13). $M_{1.3}$ om. (hapl.) 14–16. V_1 reads 14 on marg. — ^{a}) K_1 -रात्रो; K_5 -रात्रिं (for -रात्रं). K_3 D_4 च (for यो). — ^{b}) K_1 भार्गवान्; Da_2 °वे. — ^{c}) Bo D_1 विस्तीर्णस्; Dn_2 निस्तीर्णं; M_2 निर्भिण्णस्. — ^{d}) D_8 तमस्मिन्मनस्यागतं. — After 14, K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ read 18.

15 G_3 missing (cf. v. l. 10); D_4 G_1 $M_{1.3}$ om. 15 (for G_1, cf. v. l. 13; for $M_{1.3}$, v. l. 14). D_7 om. (hapl.) 15–16. — ^{a}) D_8 योगमा (for यं गङ्गा). — ^{b}) K_3 भार्गवं; K_5 B_6 Dn_1 $D_{1.2.3}$ T_2 M_2 पार्थिव; T_1 G_4 भारत (T_1 °तं) (for पार्थिवम्). — ^{c}) V_1 B (except $Bo._4$) Da_1 D_8 वशिष्ठ- (for वसिष्ठ-). $Ś_1$ K_1 -शिष्टं (for -शिष्यं). $Ś_1$ K_1 B_5 तं तातं; K_3 आचार्यं (for तं तात). — ^{d}) $B_{3.5}$ मनसाभि-; Da_1 मनश्चास्मि (for °सास्मि). K_1 नृपः; $K_{4.5}$ V_1 B Da $D_{2.3.5.8}$ ब्रह्मं (Bo °यं) (for नृप). $K_{2.3}$ Dn D_6 T_2 G_2 तम(T_2 G_2 गतो)स्मि मनसा गतः (T_2 G_2 नृप).

16 G_3 missing (cf. v. l. 10). $K_{2.3}$ (both hapl.) D_7 G_1 $M_{1.3}$ om. 16 (for D_7 G_1 $M_{1.3}$, cf. v. l. 13, 14, 15). — ^{a}) K_1 दिव्यास्त्राणि; D_8 दिवाखाणि (for दिव्या°). M_4 महातेजो. — ^{b}) D_6 यां (for यो). — ^{c}) D_1 वेदास्. — ^{d}) G_2 अस्मिन् (for अस्मि). Da_2 गतं (for गतः).

17 G_3 missing (cf. v. l. 10). $Ś_1$ K_1 om. (hapl.) 17. D_1 transp. 17 and 18. — ^{a}) D_8 दयिते सिष्यं; T_2 °तः शिष्यो (for °तं शिष्यं). Da_1 रामदयितं शिष्यं (submetric). — ^{b}) $K_{3.5}$ B_6 $D_{1.4}$ भारत (for पाण्डव). — ^{c}) M_2 आधारः. M_1 अस्मिन् (for अस्मि). D_4 आधारणं मामुपागं.

18 G_3 missing (cf. v. l. 10). D_4 om. 18. K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ read 18, after 14. D_1 transp. 17 and 18. — ^{a}) Da एकं कृत्वा. D_1 G_1

स हि भूतं च भव्यं च भवच्च पुरुषर्षभ ।
वेत्ति धर्मभृतां श्रेष्ठस्ततो मे तद्गतं मनः ॥ १९
तस्मिन्हि पुरुषव्याघ्रे कर्मभिः स्वैर्दिवं गते ।
भविष्यति मही पार्थ नष्टचन्द्रेव शर्वरी ॥ २०
तद्युधिष्ठिर गाङ्गेयं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।
अभिगम्योपसंगृह्य पृच्छ यत्ते मनोगतम् ॥ २१
चातुर्वेद्यं चातुर्होत्रं चातुराश्रम्यमेव च ।
चातुर्वर्ण्यस्य धर्मं च पृच्छैनं पृथिवीपते ॥ २२

तस्मिन्नस्तमिते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ।
ज्ञानान्यल्पीभविष्यन्ति तस्मात्त्वां चोदयाम्यहम् ॥ २३
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथ्यं वचनमुत्तमम् ।
साश्रुकण्ठः स धर्मज्ञो जनार्दनमुवाच ह ॥ २४
यद्भवानाह भीष्मस्य प्रभावं प्रति माधव ।
तथा तन्नात्र संदेहो विद्यते मम मानद ॥ २५
महाभाग्यं हि भीष्मस्य प्रभावश्च महात्मनः ।
श्रुतं मया कथयतां ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ २६

C 12. 1578
B 12. 46. 26
K. 12. 45. 26

एकीकृतेंद्रिय(D1 °यं)ग्रामं; D8 एके जितेंद्रियग्रामो· —b) K2 संयम·; D1 संयस्य (for संयस्य). —c) K1 समुपागच्छत् (for मामुपा°).

19 G3 missing (cf. v. l. 10). —a) T2 न (for स). Ś1 विश्भूतं (sic) (for हि भूतं). K1 *चव्यं च (sic); K3 च भाव्यं च; V1 भविष्यं च; B Da1 Dn D1–3. 5. 6. 8 भविष्यच्च; Da2 भविष्यं (submetric) (for च भव्यं च). —b) K1 भव्यं च; K4 भवश्च (for भवच्च). Ś1 पुरुषोर्षभ; K1. 3 B2 D4 T1 G1. 2 पुरुषर्षभः; B3–5 Dn D3. 5. 6 भरतर्षभ· —c) V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5–7 T1 G4 धर्मविदां; B2 सर्वविदां; D8 धर्मज्ञतां (for °भृतां). V1 D6 श्रेष्ठ; T1 G1. 4 श्रेष्ठं. —d) K5 V1 B D (except D4. 7) तमस्मि मनसा गतः.

20 G3 missing (cf. v. l. 10). —a) Da1 यस्मिन्. K3. 5 D4 तु (for हि). Da2 -व्याघ्रो· —b) B1. 5 Da कर्मभिः स्वर्ग(Da1 खे स-; Da2 स्वैः स)मागते; B2 °भिः स्वैर्गतो दिवं; D7 S (G3 missing) शांते भीष्मे महात्मनि; D8 कर्मविश्वैः समागतैः; Ca कर्मभिः स्वैः समागते· —c) V1 B1 महीपाल; Da महापार्थ (for मही पार्थ).

21 G3 missing (cf. v. l. 10). —a) Bo. 2. 3 Da तं (for तद्). —c) D8 [अ]व- (for [उ]प-). —d) K1 D1 पृच्छे(D1 °च्छ)यं ते; D8 पृच्छ स त्वं; G1 प्रयच्छत्ते (पृच्छ यत्ते).

22 Cf. 12. 50. 31a–32b. G3 missing (cf. v. l. 10). —a) K1 D8 चतुर्वेद्यं (D8 °धं); K2. 3 V1 Bo. 1. 3–5 Da Dn D2–6 T2 चातुर्विद्यं; B3 °र्विद्यां; D7 °र्विद्यं; G2 M3 °र्वैद्यं (for °वेद्यं). K1 D8 चतुर्होत्रं. K5 M1. 3 चातुर्होत्रं चातुर्वेद्यं. —b) K1 चतुराश्रम्यम्· —c) K4 M1 चतुर्वर्ण्यस्य; T1 G1. 2. 4 चातुर्वर्ण्यं (G2 °र्णं) च (for °र्ण्यस्य). Ś1 K1 धर्मं त्वं; K4. 5 धर्मस्य; M2 धर्म्यं च (for धर्मं च). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 राजधर्मांश्च निखिलान्; D1 चातुर्वर्ण्यकास्य धर्मं त्वं (hypermetric); D7 T2 चातुराश्रम्यधर्मं च (T2 °मांश्च). —d) Ś1 K3. 5 D1. 4 पृच्छेमं; K1 पृच्छेयं; V1 पृच्छैमं; D7 T G1. 2. 4 पृच्छ त्वं; M2. 4 पृच्छ तं.

23 G3 missing (cf. v. l. 10). —a) K5 अस्तं गते; Da1 अस्तमसि; D6 अस्तिमिते. Ca cites अस्तम्. —b) M4 कौरवान्न (for °वाणां). —c) D2 [अ]ल्पी-; G2 [अ]ल्पं (for [अ]ल्पी-). V1 B1. 2 Da Dn D6 8 ज्ञानान्यस्तं गमिष्यंति. —d) K1 reads त्वां on marg. Ś1 D1 त्वा (for त्वां). K3 D4 8 नोदयामि.

24 G3 missing (cf. v. l. 10). Before 24, K2. 4 Dn1 ins. वैशंपायन उवाच. —a) B3 तं (for तत्). —b) D7 तथा (for तथ्यं). —c) K1 D1. 7 T1 G1. 4 M1. 3. 4 सास्त्र(K1 °स्त्रु)कंठः; T2 साधु कृत्वा (for साश्रुकण्ठः). K1 सु- (for स). —d) D2. 3. 5 वचनं चेदमब्रवीत्.

25 G3 missing (cf. v. l. 10). Before 25, Dn1 T1 G1. 2 ins. युधिष्ठिर उवाच. —b) D8 om. प्रभावं. K4 प्रतापं (for प्रभावं). D7 T2 मानद (for माधव). —c) Ś1 K1 D1 [ए]तन्नास्ति; D4 T G1. 2. 4 M1. 2 [ए]व (M1 °वं) नात्र; D7 [ए]व तत्र; D8 तं नात्र; M3. 4 [ए]तन्नात्र (for तन्नात्र). —d) D1 हृदये (for विद्यते). K2 मानदैः; K3 नारद; V1 B1–3 D (except D1. 4. 5) T G1. 2. 4 माधव (for मानद).

26 G3 missing (cf. v. l. 10). —a) Dn D6. 7 S (G3 missing) च (for हि). —b) D7 T1 G1. 4 M1. 3. 4 प्रभावं (for °वश्च). V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 5. 6. 8 महाद्युते; B1 D8 °द्युतेः (for °त्मनः). —c) Ś1 D1 श्रुतो; D4 श्रुते; T2 श्रुता (for श्रुतं). D7

C. 12. 1579
B. 12. 46. 27
K. 12. 45. 27

भवांश्च कर्ता लोकानां यद्ब्रवीत्यरिसूदन ।
तथा तदनभिध्येयं वाक्यं यादवनन्दन ॥ २७
यतस्त्वनुग्रहकृता बुद्धिस्ते मयि माधव ।
त्वामग्रतः पुरस्कृत्य भीष्मं पश्यामहे वयम् ॥ २८
आवृत्ते भगवत्यर्के स हि लोकान्गमिष्यति ।
त्वद्दर्शनं महाबाहो तस्मादर्हति कौरवः ॥ २९
तव ह्याद्यस्य देवस्य क्षरस्यैवाक्षरस्य च ।
दर्शनं तस्य लाभः स्यात्त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः ॥ ३०
श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य वचनं मधुसूदनः ।
पार्श्वस्थं सात्यकिं प्राह रथो मे युज्यतामिति ॥ ३१
सात्यकिस्तूपनिष्क्रम्य केशवस्य समीपतः ।
दारुकं प्राह कृष्णस्य युज्यतां रथ इत्युत ॥ ३२
स सात्यकेराशु वचो निशम्य
रथोत्तमं काञ्चनभूषिताङ्गम् ।
मसारगल्वर्कमयैर्विभङ्गै-
र्विभूषितं हेमपिनद्धचक्रम् ॥ ३३
दिवाकरांशुप्रभमाशुगामिनं
विचित्रनानामणिरत्नभूषितम् ।

यथाकामं; T2 कथा तात (for कथयतां). — d) K5 ब्राह्मण्यानां.

27 G3 missing (cf. v. l. 10). — a) Da2 भवश्च; T2 भवान्हि (for भवांश्च). K1 लोकस्य. — b) Da तद् (for यद्). Ś1 D1 ब्रवीषि; K1 (*sup. lin.*; marg. also as in text) ब्रवीतु; K4 ब्रवीः (for ब्रवीति). Ś1 K1 [अ]रिसूदनः. — c) K2. 4 D3. 5 T1 G1. 2. 4 तदा तद्; V1 तथावद्. K1 अननिध्येय (sic); K4 अभिनंदेयं; D7 अन्वभिध्येयं; T G1. 2. 4 अवबु°; Ca अनभि° (as in text). Ś1 तथैव तदनाख्येयं; D1 तथैव नंदनाख्येयं; D4. 6 तथैव तदभिध्येयं; D8 यथावत्तदभि°. — d) B1 राज्यं (for वाक्यं). D1 -चंदन (for -नन्दन).

28 G3 missing (cf. v. l. 10). — a) K3. 5 B D (except D1) S (G3 missing) यदि (for यतस्). K1 D7 T2 स्व(D7 वा-; T2 ह्य)नुग्रहकृता; K3-5 Dn D4 त्व(D4 ष्व)नुग्रहवती (K4 °कर्ता); Da °ग्रहं कृत्वा. — b) D8 यादव; M4 मानद (for माधव). — c) Ś1 K1. 2. 4 D1 भवंतमग्रतः कृत्वा; D4 त्वामेव हि पुरस्कृत्य; Ca as in text. — d) K8 Dn D4 यास्यामहे; B4. 5 पृच्छा° (for पश्या°).

29 G3 missing (cf. v. l. 10). — a) Da आवृत्तं; Dn1 G1 आवृत्ये; D1 अवृते; D6 आवृतो; Ca आवृत्ते (as in text). Da1 भगवत्तर्के (for °त्यर्के). Cv as in text. — b) D1 लोक- (for लोकान्). — d) M1. 3 सोर्हति (for अर्हति). Bo. 1. 5 कौरव.

30 G3 missing (cf. v. l. 10). — a) K2. 4 त्वाद्यस्य; K3 V1 B Dn D2. 3. 5-8 चा°; Da वा° (for ह्या°). D4 वेद्यस्य (for देवस्य). — b) B2 Da चाक्षरस्य; G1 [ए]व क्ष° (for [ए]वाक्ष°). M1 वा (for च). — c) K4 चैव; V1 B1 Da Dn D8 त्वस्य (for तस्य). K3 लाभं. Da स्या (for स्यात्). — d) K3 D1 च (for हि). D4. 6 धर्ममयो (D4 °र्थो) (for ब्रह्म°). Ś1 K1 विधिः.

31 G3 missing (cf. v. l. 10). Before 31, N (except D7. 8) G1. 2 M1-3 ins. वैशंपायन उवाच. — a) K2. 3 V1 B Da1 Dn D6. 8 G2. 4 श्रुत्वैवं; K5 Da2 D7 T G1 श्रुत्वैव; D2. 3. 5 श्रुत्वेदं. — b) D7 चरितं (for वचनं). D7 M1 -सूदन. — c) Da1 सात्यकं.

32 G3 missing (cf. v. l. 10). — a) V1 चाशु; B D (except D1. 7) त्वाशु (for तूप-). G1. 2 तु परिक्रम्य. — b) D1 माधवस्य (for केश°). — d) T2 उत्तमः (for इत्युत)

33 G3 missing (cf. v. l. 10). — b) D1 -चित्रितांगं (for -भूषि°). — c) Ś1 (by corr. also as in text) K1 D2. 4. 6 सु(D2. 6 स)सार-; B1 सचंद्र-; B8 शसार-; Dn2 समार- (for मसार-). K2 D8 -गत्वा(D8 °ल्वा)र्के-; B1 -तारार्के-; D2 -नल्वर्के-; D7 T2 -गल्लर्के- (for -गल्वर्के-). K1 V1 Bo. 5 D4-7 M1. 3 विहंगैर् (D1 °गे); K4 च रत्नैर्; Dn2 D2. 8 Cap विटंकैर्; D3. 5 विटंगैर्; T2 M2. 4 विहंगमैर् (for विभङ्गैर्). D1 ससागरल्वर्कमयैर्विहंगैर्; T1 G1. 2 समागमस्स्वर्णमयैर्विहं(G1 °भं)गैर; G4 मसागरैरर्कमयैर्वि°; Ca as in text. — d) D4 विभूषिनं. Ś1 -विनद्ध-; K1 -विरुद्ध-; K2. 4. 5 V1 B Da Dn D6 -निबद्ध-; D1 -वितद्ध- (for -पिनद्ध-). B6 -चित्रं (for -चक्रम्).

34 G3 missing (cf. v. l. 10). — a) D6 -प्रभुम् (for -प्रभम्). — b) V1 B D (except D1. 4) -भूषितांत(D2 °व-; D6 °ब-; D8 °प)रं (for -रत्नभूषितम्).

नवोदितं सूर्यमिव प्रतापिनं
विचित्रताक्ष्यर्ध्वजिनं पताकिनम् ॥ ३४
सुग्रीवसैन्यप्रमुखैर्वराश्वै-
र्मनोजवैः काञ्चनभूषिताङ्गैः ।
सुयुक्तमावेदयदच्युताय
कृताञ्जलिर्दारुको राजसिंह ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

जनमेजय उवाच ।
शरतल्पे शयानस्तु भरतानां पितामहः ।
कथमुत्सृष्टवान्देहं कं च योगमधारयत् ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
शृणुष्वावहितो राजञ्शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
भीष्मस्य कुरुशार्दूल देहोत्सर्गं महात्मनः ॥ २
निवृत्तमात्रे त्वयन उत्तरे वै दिवाकरे ।
समावेशयदात्मानमात्मन्येव समाहितः ॥ ३
विकीर्णांशुरिवादित्यो भीष्मः शरशतैश्चितः ।
शिश्ये परमया लक्ष्म्या वृतो ब्राह्मणसत्तमैः ॥ ४

C. 12. 1591
B. 12. 47. 4
K. 12. 46. 5

-K2.4 transp. 34^{c} and 34^{d}. — ^{c}) D1 नदितं; D4 नवोदिनं (for °दितं). D2.8 सूर्यं. K3 D4 M1-3 प्रभाविनं; Bo प्रपेदिरे; B3-5 D2.3.5 प्रपेदे; Dn2 प्रतापितं; D1 प्रजापिनं; D7 T G1.2.4 प्रभासितं (for प्रतापिनं). — Da om. 34^{d}. — ^{d}) B1 -तार्क्ष-; M2 -तार्क्ष्यं (for -तार्क्ष्य-). Ś1 K1 D1 -प्रतिमं (D1 °म-) (for -ध्वजिनं).

35 G3 missing (cf. v. l. 10). — ^{a}) K4.5 B6 Dn -शै (K4 -सै) न्यप्रमुखैर्; V1 Bo-4 Da D2.3.5.6 8 -शैब्य (V1 B1 Da -सैब्य) प्रवरैर् (for -सैन्यप्रमुखैर्). V1 हयाग्रैर्; D1 वनश्वैर्; D2.3.5.6 महाश्वैर् (for वरा°). — ^{b}) Dn2 मनोजवः. — ^{c}) K2.4 स युक्तम्; K3.5 B2 Da Dn D3 G1.2 M संयु°; D6 स्वसु° (for सुयु°). Ś1 K1 आवेदयता; Dn2 आवेदयम्; D7 आयोजयद्. — ^{d}) K1 दानको (sic); B1 दारुकं (for °को). Dn2 M2 राजसिंहः; D4.7 G1 °सिंहं.

Colophon om. in Ś1 K1 D1; G3 missing. — *Sub-parvan:* K (K1 om) V1 B D (except D4.8; D1 om.) T2 G2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* T1 G1.2.4 भगवद्वचनं; M1.3 भीष्मस्मरणं; M2 भीष्माभिगमनारंभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B1.4 D2.8 44. Da1 Dn D7 S (G3 missing) 46 (as in text). — *Śloka no.:* Dn1 D8 35.

47

☞ This adhy. is missing in G3 (cf. v. l. 12. 46. 10).

1 D8 om. the ref. — ^{a}) B1 D1.8 शरतल्प-. D1 शयानं. D1 च (for तु). — ^{b}) K4 T2 G2.4 भारतानां (for भर°). K3 Da1 पितामहं (Da1 °ह). — ^{d}) Ś1 K2 कं स; D1 स कं; D8 पंच- (for कं च).

2 D8 om. the ref. — ^{a}) D1 भूत्वा (for राजञ्). Da शृणुष्वैव (Da2 °ष्वव) हितो राजन्. — ^{b}) D1 शुचे राजन् (for शुचिर्भूत्वा). — D1 om. (hapl.) 2^{c}-3^{d}. ^{d}) M3.4 देहोत्सर्गं (for °त्सर्गं). — K3-5 D4 ins. after 2: D7 T G1.2.4 after 3^{ab}:

64* शुक्लपक्षस्य चाष्टम्यां माघमासस्य पार्थिव ।
प्राजापत्ये च नक्षत्रे मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।

[(L. 2) K3-5 D4 प्राजापत्यं. T2 सु- (for च). K3-5 D4 मध्य- (for मध्यं).]

3 Bo om. (hapl.) from st. 3 up to line 1 of 65*. D1 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) D7 T G1.4 प्रवृत्त- (for नि°). G1.2 अयनम्. — ^{b}) D7 T G1.2.4 उत्तरेण (for °रे वै). — After 3^{ab}, D7 T G1.2.4 ins. 64* (cf. v. l. 2). — ^{d}) K5 समाहितं.

4 Bo om. 4 (cf. v. l. 3). — ^{a}) Da विस्तीर्णांशुर्

C. 12. 1592
B. 12. 47. 5
K. 12. 46. 6

व्यासेन वेदश्रवसा नारदेन सुरर्षिणा ।
देवस्थानेन वात्स्येन तथाश्मकसुमन्तुना ॥ ५
एतैश्चान्यैर्मुनिगणैर्महाभागैर्महात्मभिः ।
श्रद्धादमपुरस्कारैर्वृतश्चन्द्र इव ग्रहैः ॥ ६

भीष्मस्तु पुरुषव्याघ्रः कर्मणा मनसा गिरा ।
शरतल्पगतः कृष्णं प्रदध्यौ प्राञ्जलिः स्थितः ॥ ७
स्वरेण पुष्टनादेन तुष्टाव मधुसूदनम् ।
योगेश्वरं पद्मनाभं विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् ॥ ८

(for विकी°). — b) Da भीष्म-; D7 T1 G1. 2. 4 वीरः (for भीष्मः). Da2 शतशतैश्; M4 शरशि°. Da1 चितं (for चितः). — c) Ś1 K1. 2. 4 B (except B4; Bo om.) Da D6. 8 शिष्ये. D6 लक्ष्या. K5 Dn2 D4 शुशुभे परया (D4 °मया [hypermetric]) लक्ष्म्या. — d) Da2 -सत्तमौ; M4 -पुंगवैः (for -सत्तमैः).

5 Bo om. 5ab (cf. v. l. 3). — a) V1 B2. 3 Da D7 S (except M2; G3 missing) देव- (for वद). K5 B4. 5 Dn D2. 3. 5. 8 -विदुषा (for -श्रवसा). — b) K3 Da D4 महर्षिणा (for सुर°). — After 5ab, D7 T G1. 2. 4 ins. 65*. — c) K5 देवलेन तु; V1 न दास्येन (for देवस्थानेन). T2 वत्सेन. — d) K5 कन्वेन तु; V1 Bo. 3–5 Dn2 D5–7 S (G3 missing) तथाश्मेन; B1. 2 D3 तथाश्ये (B1 °स्से)न-; Da D2. 8 तथान्ये (D2 °न्ये-; D8 °स्से)न (for तथाश्मक-). Da -सुमन्युना (for -सुमन्तुना). — K2. 4. 5 V1 B (Bo om. line 1) D (except D1. 4) M2 ins. after 5:

65* तथा जैमिनिना चैव पैलेन च महात्मना ।
शाण्डिल्यदेवलाभ्यां च मैत्रेयेण च धीमता ।

[(L. 1) D7 T G1. 4 चापि (for चैव). D6. 7 T G1. 2. 4 पैल्वेन; D8 बलेन च (for पैलेन च). — (L. 2) Dn1 देवराताभ्यां (for °लाभ्यां च). D8 मैत्रेयो बद्धधीमता (for the post. half). K5 D7 T G1. 2. 4 शां(D7 शौं)डिल्यगौतमाभ्यां च (K5 °मात्रेयैर्) भा(T1 G2 भ)रद्वाजेन धीमता.]

K2. 4. 5 V1 B D (except D1. 4. 7) cont.:

66* असितेन वसिष्ठेन कौशिकेन महात्मना ।
हारीतलोमशाभ्यां च तथात्रेयेण धीमता ।
बृहस्पतिश्च शुक्रश्च च्यवनश्च महामुनिः ।
सनत्कुमारः कपिलो वाल्मीकिस्तुम्बुरुः कुरुः ।
मौद्गल्यो भार्गवो रामस्तृणबिन्दुर्महामुनिः । [5]
पिप्पलादश्च वायुश्च संवर्तः पुलहः कचः ।
काश्यपश्च पुलस्त्यश्च क्रतुर्दक्षः पराशरः ।
मरीचिरङ्गिराः काश्यो गौतमो गालवो मुनिः ।
धौम्यो विभाण्डो माण्डव्यो धौम्रः कृष्णानुभौतिकः ।
उलूकः परमो विप्रो मार्कण्डेयो महामुनिः । [10]
भास्करिः पूरणः कृष्णः सूतः परमधार्मिकः ।

[(L. 1) Bo. 1 D6 वशिष्ठेन. K4 कौशकेन. — (L. 2) Da1 -शोमलाभ्यां. D8 तु (for च). D6 दत्ता- (for तथा). — (L. 3) D8 शुक्रस्य. — (L. 4) V1 B Da1 D8. 5. 8 सनत्कुमार(B5 °रः)कपिलौ (B1. 3 Da1 °लो) (for the prior half). K5 क्रतुः (for कुरुः). — (L. 5) Da1 मौद्गलो. D8 नाम (for रामस्). V1 तृणजंतुर्. B (except B5) °जह्नुर्; Da1 °जन्नुर्; Da2 त्रणनक्रुर् (sic) (for तृणबिन्दुर्). — (L. 6) K3 Dn1 [अ]थ (for the first च). K2. 4 क्रतुः; Da2 कुठः (for कचः). — K2. 4 om. line 7. K3 om. lines 7–11. — (L. 7) B4 Dn1 कश्यपश्च. K5 काश्यपश्च क्रतुर्दक्षः पराशरमहामुनिः. — (L. 8) D3 अंगिकाः (for °राः). — V1 om. lines 9–10. — (L. 9) Da धौम्य-; Dn धौम्यः (for धौम्रः). K4 कृष्णात्म-; D3. 5. 8 °न्न- (for °नु-). — (L. 11) Bo Da भास्करः (for °रिः). Da D6 पूरणिः (Da1 °णिं).] — K5 cont.

67* तं बाह्यमुनिना चैव गालवेन महात्मना ।
श्रीमता याज्ञवल्क्येन शङ्खेन पुलहेन च ।

6 a) D8 च मुनिभिर् (for मुनिगणैर्). — c) K5 -दया-; Da2 -दमः; M2 -[आ]दर- (for -दम-). K2–4 V1 B1. 2 Da Dn D6 -शमोपेतैर् (for -पुरस्कारैर्). — d) K1 वृत्तश् (for वृतश्). — After 6, K5 ins.:

68* तथान्यैर्मुनिभिश्चैव पुलस्त्येन महात्मना ।

7 a) Dn1 स (for तु). G3 M2 पुरुषव्याघ्र-. — d) K5 स दध्यौ; D2. 8 प्रदध्मौ (D8 °ध्म); M2 प्रभक्ष्या (for प्रदध्यौ). K4 D1. 8 प्रांजलि-; D4 प्रांजलि (sic). Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5–7 S (G3 missing) शुचिः (for स्थितः).

8 a) K2. 3 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 स्वरेण हृष्ट- (D8 पुट)पुष्टेन; D4 पुष्टं नादेत तुष्टाव (sic); D7 S (G3 missing) स्वरेणाथ सु(D7 स्व)पुष्टेन. — b) D4 श्रद्धया (for तुष्टाव). — c) K1 D1 योगीश्वरं. G3 जगन्नाथं (for पद्मनाभं). — d) V1 transp. विष्णुं and जिष्णुं. D7 T1 G1. 4 कृष्णं; D8 विश्वं (for विष्णुं). K3 D5 कृष्णं (for जिष्णुं). D7 उमापतिं; D8 जगत्पतिः. — After 8, D7 T G1. 2. 4 ins.:

69* अनादिनिधनं जिष्णुमात्मयोनिं सनातनम् ।

कृताञ्जलिः शुचिर्भूत्वा वाग्विदां प्रवरः प्रभुम् ।
भीष्मः परमधर्मात्मा वासुदेवमथास्तुवत् ॥ ९
आरिराधयिषुः कृष्णं वाचं जिगमिषामि याम् ।
तया व्याससमासिन्या प्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥ १०
शुचिः शुचिषदं हंसं तत्परः परमेष्ठिनम् ।
युक्त्वा सर्वात्मनात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम् ॥ ११
यस्मिन्विश्वानि भूतानि तिष्ठन्ति च विशन्ति च ।
गुणभूतानि भूतेशे सूत्रे मणिगणा इव ॥ १२
यस्मिन्नित्ये तते तन्तौ दृढे स्रगिव तिष्ठति ।
सदसद्ग्रथितं विश्वं विश्वाङ्गे विश्वकर्मणि ॥ १३
हरिं सहस्रशिरसं सहस्रचरणेक्षणम् ।
प्राहुर्नारायणं देवं यं विश्वस्य परायणम् ॥ १४

C. 12. 1622
B. 12. 47. 24
K. 12. 46. 27

[D7 T1 G4 विष्णुम् (for जि°).]

9 [a]) Dn2 पुरो (for शुचिर्). Dn1 कृतांजलिपुटो भूत्वा. — [b]) B2 Da1 M1. 3 प्रवरं (Da1 °र-). K5 V1 B (except B2) Da Dn D2. 3. 5. 7 T G2. 4 M2. 4 प्रभुः ; G1 प्रभो. D8 वाग्विदानां वरः प्रभुः. — [d]) D6. 8 [अ]ब्रवीत् (for [अ]स्तुवत्).

10 Before 10, N (except K1 D7. 8) T1 G4 M1. 3. 4 ins. भीष्म उवाच. — [a]) Ś1 K1 Da1 D4 आर- (Da1 अरि-)राधयिषुः. — [b]) D7 पापं (for वाचं). K3–5 V1 B Da Dn D2–6 T1 G1 M1. 3. 4 Cv जिग- (D6 °गि)दिषामि (for जिगमि°). K1 यं ; K5 D4 [अ]हं ; B1 च ; D8 T2 [इ]व ; Cv याम् (as in text). — [c]) T2 तथा (for तया). D1 व्यासमासिन्या (sic) ; T2 G1 व्याससमासाभ्यां (G1 °सिन्यां). — [d]) Da1 प्रीयतः ; D8 प्राप्ता तां (for प्रीयतां). D8 पुरुषोत्तम.

11 = (var.) Garuḍa P., I. 2. 15^{cd}–16^{ab}. Cf. Kaṭha Up. I. 2. 2. — [a]) K4. 5 V1 B (except Bo) D (except D1. 4) S (G3 missing) शुचिं (Da2 °चि-). K (except K1) V1 B D (except D4) शुचि(D8 °च)पदं (for °षदं). Da1 हंस ; D8 ह्यंसं. — [b]) K3 V1 B (except B4) Da Dn D1–3. 5. 6 तत्पदं ; K5 D4. 7. 8 T G1. 2. 4 M2 तत्परं ; M1. 3. 4 परमं (for तत्परः). — [c]) K1 Da2 युक्तया ; K2. 3. 5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6 G2 M2 मुक्त्वा ; Da1 युक्तां ; D7 युक्तं ; D8 T2 युक्तः (for युक्त्वा). — [d]) G1 प्रपद्येत्. M4 जगत्पतिं. — After 11, K2. 4 V1 B D (except D4. 8) S (G3 missing) ins. :

70* अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः ।
एकोऽयं वेद भगवान्धाता नारायणो हरिः ।
नारायणादृषिगणास्तथा सिद्धमहोरगाः ।
देवा देवर्षयश्चैव यं विदुः परमव्ययम् ।
देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । [5]
यं न जानन्ति को ह्येष कुतो वा भगवानिति ।

[(L. 1) V1 Bo. 3. 4 D1. 3. 5 G1 अनाद्यं तत् (for °द्यन्तं). T2 M2 ऋषयो ; M4 नृषयो (for नर्षयो). — (L. 2) D6 लोकः (for एको). D6 स एव ; D7 T G1. 4 तद्वेद (for [ऽ]यं वेद). Bo. 3–5 विभुः (for हरिः). — Before line 3, T2 ins. हरिः. — (L. 3) K4 Da1 D1 नारायणं (Da1 °णः). K4 सिद्धि- ; B4 D7 G4 M1. 3. 4 सिद्धा (for सिद्ध-). — Da1 om. lines 4–5. — (L. 4) D1 om. यं. K2. 4 D7 S (G3 missing) दुःखभेषजं ; D3 परमाव्ययं (for परम°). — (L. 5) Bo. 4. 5 G1 M1. 3. 4 -गंधर्व-. M1. 3 -किन्नराः (for -पन्नगाः). D7 T G1. 2. 4 M2. 4 यक्षरगाः (for the post. half). — (L. 6) Bo. 3–5 कोप्येष (for को ह्येष). Da1 वो (for वा).]

— After the above, D7 T G1. 2. 4 ins. lines 3–4 of 73*.

☞ For sequence of 12–52 in D7 S (G3 missing), see the Tabular Statement on pp. 194–195.

12 = Garuḍa P., I. 2. 16^{cd}–17^{ab}. — [a]) K3 यस्मिन्भूतानि सर्वाणि ; D8 यस्य त्रिगुणभूतानि. — [b]) Cf. Tait. Up. 3. 1. K2 om. the first च. D7 T G2. 4 प्रविशंति ; M1. 3 च नशंति ; M2 विन° ; M4 प्रलयंति (for च विशन्ति). D8 om. विशन्ति च. T1 G1. 4 [अ]पि (for च). — [c]) V1 Da2 भूतेश. — [d]) = 6. 29. 7^{d}.

13 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — [a]) B1 विद्ये (for नित्ये). D8 न ते (for तते). D1. 4 तं ते ; D8 ते तौ (for तन्तौ). — [b]) Da1 दृष्टे ; T1 G1. 4 सर्वे ; G2 सर्वा (for दृढे). D7 त्वगिव (for स्रगिव). — [c]) D4 सर्वं सद्- (for सद्- सद्-). — [d]) B2 Da विश्वकर्माणमीश्वरं ; D8 विस्वर्गे विश्वकर्मणा.

14 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. With 14^{ab}, cf. Ṛv. 10. 90^{ab} ; Śvetāśvatara Up. 3. 14^{ab}. — [a]) D8 हरिः. — [b]) Da1 सहस्रचरणं क्षणं ; Da2 °णां क्षणां ; D8 सहस्रनवरेक्षरं. — After 14^{ab}, K2. 4. 5 V1 B D (except D4. 7. 8) ins. :

Tabular Statement, showing sequence of st. 12–52 in D_7 S (G_3 missing)

D_7	T_1 G_1	T_2	G_2	G_4	$M_{1.3}$	M_2	M_4
73*, 3–4	73*, 3–4	73*, 3–4	73*, 3–4	73*, 3–4			
12	12	12	12	12	12	12	12
22	22	22	22 (twice)	22	22		
13^a–16^b	13^a–16^b	13^a–16^b	13^a–16^b	13^a–16^b	13^a–16^b	13^a–16^b	13^a–16^b
	16^{cd}	16^{cd}	16^{cd}	16^{cd}	16^{cd}	16^{cd}	16^{cd}
17–20	17–20	17–20	17–20	17–20	17–20	17–20	17–20
	73*, 1–2 ; 5–10		73*, 1–2 ; 5–10				
21	21	21	21	21	21	21	21
		73*, 1–2 ; 5–10					
						22	22
23–24	23–24	23–24	23–24	23–24	23–24	23–24	23–24
	74*	74*	74*	74*			
25	25	25	25	25	25	25	25
26	26	26	26	26	26		26
30	30	30	30	30	30		30
27	27	27	27	27	27		27
28–29	28–29	28–29	28–29	28–29	28–29	28–29	28–29
31–35	31–35	31–35	31–35	31–35	31–35	31–35	31–35
		44					
42		42					
37–39		37–39					
36	36	36	36	36	36	36	36
79*, 5–6		79*, 5–6					
	44		44	44	44	44	44
	42		42	42	42	42	42
	37		37	37	37	37	37
	38		38		38	38	38
	39		39			39	
40–41	40–41	40–41	40–41	40–41	40–41	40–41	40–41

D_7	T_1 G_1	T_2	G_2	G_4	$M_{1.3}$	M_2	M_4
79*, 1–2	79*	79*, 1–2	79*				
43	43	43	43	43	43	43	43
46	46	46	46	46	46	46	46
84*		84*					
App.I,(No.6), lines 7–8		App.I,(No.6), lines 7–8					
45	45	45	45	45	45	45	45
50	50	50	50	50	50	50	50
47	47	47	47	47	47	47	47
	84*		84*				
80*	80*	80*	80*				
83*	83*	83*	83*				
49	49	49	49	49	49	49	49
86*	86*	86*	86*				
79*, 9–10		79*, 9–10					
51	51	51	51	51	51	51	51
87*	87*	87*	87*				
88*	88*	88*	88*	88*	88*	88*	88*
48	48		48	48	48	48	48
85*	85*		85*				
		App I,(No.6), lines 37–38					
53	53		53	53	53	53	53
App.I,(No.6), lines 37–38							
76*		76*				76*	
App.I, (No.6) (main body)							
						77*	
54	54	54	54	54	54	54	54
	76*		76*				
	77*		77*				
App.I,(No.6), lines 47–55	App.I, (No.6)	App.I, (No.6) (main body)	App.I, (No.6)				

C. 12. 1622
B. 12. 47. 24
K. 12. 46. 27

अणीयसामणीयांसं स्थविष्ठं च स्थवीयसाम् ।
गरीयसां गरिष्ठं च श्रेष्ठं च श्रेयसामपि ॥ १५
यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च ।
गृणन्ति सत्यकर्माणं सत्यं सत्येषु सामसु ॥ १६
चतुर्भिश्चतुरात्मानं सत्त्वस्थं सात्वतां पतिम् ।
यं दिव्यैर्देवमर्चन्ति गुह्यैः परमनामभिः ॥ १७
यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ।
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै दीप्तमग्निमिवारणिः ॥ १८
यमनन्यो व्यपेताशीरात्मानं वीतकल्मषम्
इष्ट्वानन्त्याय गोविन्दं पश्यत्यात्मन्यवस्थितम् ॥१९
पुराणे पुरुषः प्रोक्तो ब्रह्मा प्रोक्तो युगादिषु ।
क्षये संकर्षणः प्रोक्तस्तमुपास्यमुपास्महे ॥ २०

71* सहस्रबाहुमुकुटं सहस्रवदनोज्ज्वलम् ।

[B1 -शिरसं (for -मुकुटं). Dn2 -नयनो° (for -वदनो°).]
—^{a}) B1 प्राज्ञं; D7 प्रभुं (for प्राहुर्). —^{d}) D7 T2 विश्वस्य च परायणं.

15 = Garuḍa P., I. 2. 18. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. With 15^{a}, cf. Kaṭha Up. I. 2. 20; Śvetāśvatara Up. 3. 10. —^{b}) D1 स्थवीर्यवान्; D4 स्थतीयसां (for स्थवी°). —^{c}) D1 गरीयसा. K1 तु (for च). —^{d}) Ś1 श्रेयश्च; K2.4 D1 श्रेयांसं (for श्रेष्ठं च). D8 M4 परं (for अपि).

16 = (var.) Garuḍa P., I. 2. 19. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. —^{a}) K5 यं वाक्येषु; D4 G1 शं(D4 य)वाकेषु (for यं वा°). K1 नुवाकेषु; D1.8 [अ]नुवाक्येषु (for °केषु). G2 यं वा यज्ञाख्यमंत्रेषु. —^{b}) D8 निषत्सूपनिषत्सदा. Cv as in text. —D6 om. 16^{cd}. —^{c}) K1 (*sup. lin.*; also as in text) श्रृण्वंति (for गृणन्ति). T G1.2.4 सत्यधर्माणः (for °कर्माणं). —^{d}) V1 नित्यं (for सत्यं). G1.2 धामसु; M4 नामसु (for सामसु). ❀ Ca: यं वाकेष्वनुवाकेष्विति । वाकाः पुरुषसूक्तादयः यैः पुरुषपूजा विहिता । अनुवाकाः विभ्राडादयः यैः देवताः स्तूयन्ते । निषदः यैः संसारो निन्द्यते । यथा अन्धं तमः प्रविशन्ति (Īśa Up. 9) इत्यादि । उपनिषदः आत्मप्रकाशकवाक्यानि गीतादीनि ॥ तेषु चतुर्भिः वाकानुवाकनिषदुपनिषद्भिः चतुरात्मानं विष्णुहरिनरनारायणात्मानं अर्चयन्ति । ❀

17 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. —^{b}) V1 सात्वतं; Da1 सत्त्वस्थां; D7 °स्थः; T1 G1.4 °स्थाः (for °स्थं). Bo.4.5 सत्त्वतां; Da जगतां (for सात्वतां). B1 सात्वताम्पति (for °तां पतिम्). D7 पतिः. —^{c}) D3 ये; G1 यदू (for यं). T1 दिव्यः. T1 G1.2 परम् (for देवम्). —^{d}) Bo.2 Da गुह्यं. —After 17, K2.4.5 V1 B (except B1) D (except D4.7.8) ins.:

72* यस्मिन्नित्यं तपस्तप्तं यदङ्गेष्वनुतिष्ठति ।
सर्वात्मा सर्वविस्सर्वः सर्वज्ञः सर्वभावनः ।

[(L. 1) B5 (marg.) Da न (for [अ]नु-). Bo.5 यदंगे चाधितिष्ठति; D1 यदन्येषु न ति° (for the post. half). —(L. 2) D5 om. सर्वज्ञः. K4 B2 D1.3 सर्वगः (for सर्वज्ञः).]

18 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. B1 om. 18^{c}–19^{d}. —^{c}) D7 ब्राह्मणो (for ब्रह्मणो). D4 वेदस्य रक्षणार्थाय; T1 G1.4 गोप्तारं ब्रह्मणो ह्य(T1 °णौघ)स्य. Cv as in text. —^{d}) Ś1 (*sup. lin.*; also as in text) D1 देवम् (for दीप्तम्). Da1 D1 [इ]वारणिं (Da1 °णः

19 B1 om. 19 (cf. v. l. 18). For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. —^{a}) B3.4 जामदग्न्यो; D3 यमनल्को (sic); G1 यदनन्यो (for यमनन्यो). Da1 D7 [अ]प्य(Da1 °व)पेताशीर्; D4 व्यपेता° (sic) (for व्यपेता°). —^{b}) K3.4 वीतकल्मषः; D4 वीनकल्मखः (sic). —^{c}) K2.3 Da Dn D5.6 इष्ट्या; K4.5 D2 इष्ट्वा; B4 D3 इष्ट्वा; Cnp इष्ट्वा (as in text). K3 D6 [अ]नंताय; D7 [आ]नंदाय; G1 नात्याय (for [आ]नन्त्याय). —^{d}) Cf. 6. 37. 11^{d}. K2.4 D1 पश्यंति (for पश्यति). K3 V1 B (B1 om.) Da Dn D2.3.5–7 S (G3 missing) पश्य(D7 अप-; G4 समे)त्यात्मानमात्मनि.

20 = (var.) Garuḍa P., I 2. 20. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. K2.4 V1 B (except B1) Da Dn D2.3.5.6 transp. 20 and 21. V1 reads 21^{d}, 20 and line 1 of 73* on marg. —^{ab}) K1.5 D1 पुराणः (D1 °णं). Da2 पुरुषं प्रोक्तं. D8 प्राप्तो (for the first प्रोक्तो). D8 ब्रह्म. Da2 om. ब्रह्मा प्रोक्तो. D4 प्रोक्ता (for the second प्रोक्तो). K8 V1 B Da1 Dn D2.3.5–7 S (G3 missing) पुराणे पुरुषं प्रोक्तं (K3 °क्तो) ब्रह्म प्रोक्तं (K3 D8 °क्तो) युगादिषु. —^{c}) D1 क्षयः. K2.3.5 V1 B Da Dn D2.3.5–7 S (G3 missing) क्षये संकर्षणं प्रोक्तं. —^{d}) Ca as in text

अतिवाय्विन्द्रकर्माणमतिसूर्याग्नितेजसम् ।
अतिबुद्धीन्द्रियात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम् ॥ २१
यं वै विश्वस्य कर्तारं जगतस्तस्थुषां पतिम् ।
वदन्ति जगतोऽध्यक्षमक्षरं परमं पदम् ॥ २२
हिरण्यवर्णं यं गर्भमदितिर्दैत्यनाशनम् ।
एकं द्वादशधा जज्ञे तस्मै सूर्यात्मने नमः ॥ २३
शुक्ले देवान्पितॄन्कृष्णे तर्पयत्यमृतेन यः ।
यश्च राजा द्विजातीनां तस्मै सोमात्मने नमः ॥ २४

C. 12. 1628
B. 12. 47. 39
K. 12. 46. 40

— Ś1 K V1 B Da Dn D1-6. 8 T1 G1. 2 ins. after 20: D7 G4 (which om. lines 1-2 and 5-10) after 70*: T2 after 21:

73* यमेकं बहुधात्मानं प्रादुर्भूतमधोक्षजम् ।
नान्यभक्ताः क्रियावन्तो यजन्ते सर्वकामदम् ।
यमाहुर्जगतः कोशं यस्मिन्संनिहिताः प्रजाः ।
यस्मिँल्लोकाः स्फुरन्तीमे जले शकुनयो यथा ।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत्सदसतः परम् । [5]
अनादिमध्यपर्यन्तं न देवा नर्षयो विदुः ।
यं सुरासुरगन्धर्वाः ससिद्धर्षिमहोरगाः ।
प्रयता नित्यमर्चन्ति परमं दुःखभेषजम् ।
अनादिनिधनं देवमात्मयोनिं सनातनम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं हरिं नारायणं प्रभुम् । [10]

[K2 om. lines 1-2. V1 reads line 1 on marg. — (L. 1) Bo बहुमात्मानं. D4 अधौक्षजं. — (L. 2) K4 नान्यं भक्ताः; D2 नान्यभक्तः; T1 तान्यशक्ताः; G1 तान्ये शक्त्या; G2 तमहंस्ताः (for नान्यभक्ताः). K4 यजंति; D8 यजते; G1 क्षयंते (यजन्ते). T1 G1. 2 -काम(G1 °मि)नं (for -कामदम्). — D7 T G1. 2. 4 read lines 3-4 after 70*. — (L 3) Da2 यथाहुर् (for यमाहुर्). K4 कौषं; V1 B Da2 D2. 3. 5 कोषं. B2 Da2 T G1. 2. 4 च (B2 Da2 सु-) निहिताः; Da1 D7 च (Da1 सं-) निहताः; D8 damaged (for संनिहिताः). D8 हितः (for प्रजाः). — (Lines 4-5) = Garuḍa Purāṇa, I. 2. 21. — (L. 4) K5 अस्मिँल् (for य°). K1 सृजंति (for स्फुरन्ति). D7 T G1. 2. 4 [ए]ते (for [इ]मे). K1 जलं; B1 D1. 2. 7. 8 T G2. 4 जाले; D4 जालो; G1 काले (for जले). — (L. 5) K1 नृतम् (for ऋतम्). K1 om. ब्रह्म. K1 Dn सदसतोः (Dn2 सदसतत्); D8 सदसतं (for सदसतः). D8 वरं (for परम्). — (L. 6) Dn1 ऋषयो (for नर्षयो). D8 देवते शयनं प्रभुः (for the post. half). — D8 om. lines 7-10. — (L. 7) Dn T2 सिद्धा ऋषि- (for ससिद्धर्षि-). — (L. 8) Ś1 Da D1 अर्हंति (for अर्चन्ति). T2 G1. 2 सुख- (for दुःख-). Ś1 -भैषजं; D1 -भेजयेत् (for -भेषजम्). — (L. 9) Da1 -योनि- (for -योनिं). — (L. 10) K4 Da1 अप्रतर्क- (Da1 अतर्क्य)म् (for अप्रतर्क्यम्). B1 अभिज्ञेयं (for अवि°). Dn अप्रेक्ष्यमनभिज्ञेयं (for the prior half). D4 हरि-. K8 T1 G1. 2 विभुं; D2 शुभं (for प्रभुम्).]

21 B1 om. 21. K2. 4 V1 B (B1 om.) Da Dn D2. 3. 5. 6 transp. 20 and 21. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194-195. — a) Da1 -वायेंद्र-; Da2 -वाधिंद्र-; D1 -वाविद्र-; D8 -वाय्वेंद्र- (for -वाय्विन्द्र-). Da1 D1. 8 -कर्माणि. — b) K2. 3. 5 Dn -सूर्याति- (for -सूर्याग्नि-). — V1 Dn2 read 21^{d} on marg. — d) Da प्रतिप्रद्ये (Da2 °द्य); D8 प्रपद्ये तं (by transp.). M1. 3. 4 जगत्पतिं. — After 21, T2 reads 73* (cf. v. l 20).

22 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194-195. G2 reads 22 twice. Ś1 reads 22^{ab} on marg. — a) T1 G2 (first time). 4 च (for वै). — b) D1 Ca जगतां. K1 T G2 (both times). 4 तस्थुषः; Ca तस्थुषां (as in text). B4 गतिं (for पतिम्). — c) D2. 3 ध्येयम् (for [ऽ]ध्यक्षम्). — d) Da अपरं (for अक्षरं). G2 (first time) अध्यात्मं चापि चिन्तकाः.

23 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194-195. Before 23^{a}, G1 ins. ॐ. — a) Dn2 -गर्भं यं; D8 -पर्णजं (for -वर्णं यं). — b) Ś1 K1. 3. 5 V1 B1-5 D3. 5 अदितेर्; K2 D7 M2 अदितिं (for अदितिर्). M4 -शासनं (for -नाशनम्). G2 अदिदैत्य-विनाशनं. — c) Bo. 4. 5 एवं (for एकं). K1 ज्ञेयं; Da D2 यज्ञे; T2 [अ]सूत; Ca जज्ञे (as in text). D7 एकं द्वादश जायेत. — d) Ca. v as in text. — After 23, K5 reads 28, repeating it in its proper place; while, D6 reads 27.

24 Ś1 K1 D1 om. 24. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194-195. — a) K4 शुक्ल; B1 शुक्रे (for शुक्ले). — c) K5 योसौ; Da1 यस्य; D8 अश्व (for यश्च). — After 24, T G1. 2. 4 ins.:

74* हुताशनमुखैर्देवैर्धार्यते सकलं जगत् ।
हविः प्रथमभोक्ता च तस्मै होत्रात्मने नमः ।

[(L. 1) T1 G4 धार्यते (for ध्यायते). — (L. 2) T1 G4 यस्; T2 स (for च).]

C. 12. 1628
B. 12. 47. 40
K. 12. 46. 42

महतस्तमसः पारे पुरुषं ज्वलनद्युतिम् ।
यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ॥ २५
यं बृहन्तं बृहत्युक्थे यमग्नौ यं महाध्वरे ।
यं विप्रसंघा गायन्ति तस्मै वेदात्मने नमः ॥ २६
ऋग्यजुःसामधामानं दशार्धहविराकृतिम् ।
यं सप्ततन्तुं तन्वन्ति तस्मै यज्ञात्मने नमः ॥ २७
यः सुपर्णो यजुर्नाम छन्दोगात्रस्त्रिवृच्छिराः ।
रथंतरबृहत्यक्षस्तस्मै स्तोत्रात्मने नमः ॥ २८
यः सहस्रसवे सत्रे जज्ञे विश्वसृजामृषिः ।
हिरण्यवर्णः शकुनिस्तस्मै हंसात्मने नमः ॥ २९

25 Cf. Śvetāśvatara Up. 3. 8. $Ś_1$ reads 25 on marg. For sequence in D_7 S (G_3 missing), see pp. 194–195. — [a]) B_2 Da तपसः (for तमसः). D_6 पारं; D_8 पात्रे (for पारे). — [b]) V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-7}$ S (G_3 missing) पुरुषं द्युति(D_7 द्युमित[hypermetric])तेजसं; D_8 पुरुषं क्षलनद्युतिं (sic). — [c]) T_1 $G_{1.2.4}$ यज् (for यं). K_3 Dn_1 $D_{1.4}$ अश्येति; Ca अत्येति (as in text). — [d]) V_1 $Bo._2$ ज्ञानात्मने (for ज्ञेया°). — After 25, $K_{2.4}$ read 32.

26 K_1 M_2 om. 26–27. For sequence in D_7 S (G_3 missing), see pp. 194–195. D_1 om. 26[ab]. — [a]) $Ś_1$ $K_{2.4}$ बृहत्कुक्षिं; K_5 Da $D_{4.8}$ बृहत्युच्छे; T_1 $M_{1.3.4}$ बृहत्युक्थ्ये ($M_{1.3.4}$ °श्ये); T_2 बृहत्यर्थे; $G_{1.2}$ महत्युक्थ्ये (for बृहत्युक्थे). Ca cites उक्थे. — [b]) K_4 समग्नौ; Bo महांतं; D_8 यमाग्नं (for यमग्नौ). K_5 च (for यं). — [c]) D_7 T_2 विप्राः साम (for विप्रसंघा). — [d]) B_1 G_1 देवात्मने (for वेदा°).

27 Cf. Ṛv. 10. 52. 4; 124. 1. K_1 D_5 M_2 om. 27 (for K_1 M_2, cf. v. l. 26). D_6 reads 27 after 23. For sequence in D_7 S (G_3 missing), see pp. 194–195. — [a]) $Ś_1$ (*sup. lin.*; also as in text) B_2 Da Ca (by corr.; orig. as in text) -सामसंस्थानं; K_3 D_4 -सामाथर्वाणं; D_7 T_2 -सामनामानं (for °धामानं). — [b]) K_4 दशार्द्ध-; K_5 °र्हं; D_7 °र्ध्यं; D_8 °र्द्वं- (for °र्ध-). Ca cites दशार्ध. K_5 Dn °हविरात्मकं; B_1 D_7 °राकृतिः; B_5 (m as in text) °राहुतिं; D_4 °राकृति; D_6 °हरणाहुतं. — [c]) D_4 damaged; D_8 यं सत्रे तनुतच्छति (sic). — After 27, $K_{4.5}$ V_1 $B_{2.4.5}$ Dn $D_{1-3.6}$ ins. (= [var.] Vāmana P., 26. 1; = [var.] Viṣṇusmṛti [ed. Jībānand] 33[cd]–34[ab]):

75* चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ।
हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै होमात्मने नमः ।

[(L. 2) K_4 सोमात्मने; V_1 $B_{2.4.5}$ D_6 हंसा°; D_8 यज्ञा°.]

28 K_5 reads 28 (for the first time) after 23. For sequence in D_7 S (G_3 missing), see pp. 194–195. — [a]) B_1 सुपांता; Da सुवर्णो (Da_2 °र्णो) (for सुपर्णो). K_1 $D_{1.4}$ T_1 -नामा; $M_{1.3.4}$ नाम्ना. Ca as in text. — [b]) K_5 (first time) om. छंदो-. $Bo._{4.5}$ D_8 छंदोगात्र-; Da_2 M_4 °गायत्रस् (hypermetric) (for °गात्रस्). K_5 (first time) G_1 त्रिर(G_1 त्रयु)-च्छिराः; Da_1 $D_{1.7}$ त्रिवृच्छि(Da_1 °च्छ)रः. — [c]) K_1 रथांतर-; $K_{2-4.5}$ (both times) V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-7}$ T_2 $G_{1.2}$ M_{1-3} रथंतरं; D_8 तथंतर- (for रथं°). $Ś_1$ D_7 S (G_3 missing) बृ(G_1 दु)हत्पक्षस्; K_1 -बृहत्यक्ष; $K_{2.5}$ (both times) V_1 $Bo._{3-5}$ Da_1 Dn $D_{2.3.5.6}$ °त्साम; B_2 Da_2 °त्सामस्; D_4 °त्यक्षस् (for °त्यक्षस्). — [d]) K_1 D_4 सो(D_4 भो)मात्मने; K_2 सामा°; K_3 B_5 (m as in text) D_1 स्तोमा°; K_5 (first time) तार्क्ष्या°; K_5 (second time) होत्रा° (for स्तोत्रात्मने). K_4 om. नमः.

29 For sequence in D_7 S (G_3 missing), see pp. 194–195. $Ś_1$ reads 29 on marg. — [a]) V_1 $B_{1.2}$ Da_1 यं; Da_2 ये (for यः). $Ś_1$ K_1 सहस्रास(K_1 °म)वे; B_1 °स्रशरे; $B_{3.4}$ $D_{2.3.5}$ °महे; Dn $D_{1.7}$ °समे; D_8 सः सप्रसवे (for सहस्रसवे). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 यज्ञे; B_1 शत्रे (for सत्रे). — [b]) K_4 सत्रे; V_1 Bo $D_{2.4.6.8}$ यज्ञे (for जज्ञे). V_1 B Da Dn_2 $D_{2.3.5.6}$ Ca विश्वं (Dn_2 D_2 °श्व-) सृजन् (Bo °जाम्) (for विश्वसृजाम्). D_7 इति (for ऋषिः). — [c]) K_3 Dn D_7 S (G_3 missing) हिरण्यपक्षः शकुनिस्; V_1 B Da $D_{2.3.5.6}$ °वर्णं (Da °र्णं-) शकुनिं (Da_2 °निस्). — [d]) V_1 B (except B_3) $D_{2.3.5-7}$ S (G_3 missing) तार्क्ष्यात्मने; Da_1 तक्ष्या°; Da_2 ताक्ष्या° (for हंसा°).

30 M_2 om. 30. For sequence in D_7 S (G_3 missing), see pp. 194–195. — [a]) K_4 B_3 Da $D_{4.7}$ T_1 M पदांग-; K_5 $Bo._4$ Dn $D_{2.3.5}$ G_2 पादांगं (for पदाङ्ग). — [b]) $K_{2.4}$ V_1 $Bo._{1.3-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6}$ T_2 $G_{1.4}$ $M_{1.3.4}$ -भूपर्णं; B_2 D_7 T_1 G_2 -भूषितं (for -लक्षणम्). — [c]) D_1 अक्षिरं (for अक्षरं). Dn D_7 T_1

पदाङ्गं संधिपर्वाणं स्वरव्यञ्जनलक्षणम् ।
यमाहुरक्षरं नित्यं तस्मै वागात्मने नमः ॥ ३०
यश्चिनोति सतां सेतुमृतेनामृतयोनिना ।
धर्मार्थव्यवहाराङ्गैस्तस्मै सत्यात्मने नमः ॥ ३१
यं पृथग्धर्मचरणाः पृथग्धर्मफलैषिणः ।
पृथग्धर्मैः समर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः ॥ ३२
यं तं व्यक्तस्थमव्यक्तं विचिन्वन्ति महर्षयः ।
क्षेत्रे क्षेत्रज्ञमासीनं तस्मै क्षेत्रात्मने नमः ॥ ३३
यं दृगात्मानमात्मस्थं वृतं षोडशभिर्गुणैः ।
प्राहुः सप्तदशं सांख्यास्तस्मै सांख्यात्मने नमः ॥ ३४
यं विनिद्रा जितश्वासाः सत्त्वस्थाः संयतेन्द्रियाः ।
ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ ३५ C. 12. 1633 B. 12. 47. 54 K. 12. 46. 55

G4 दिव्यं; T2 G1.2 विप्रास् (for नित्यं). — d) B1 वाचात्मने. Da2 मनं (for नमः). — K2.4.5 V1 B Da Dn D1–3.5.6 ins. after 30: D7 T2, after line 38 of App. I, (No. 6): T1 G1.2 after 54: M2 after 53:

76* यज्ञाङ्गो यो वराहो वै भूत्वा गामुज्जहार ह ।
लोकत्रयहितार्थाय तस्मै वीर्यात्मने नमः ।
यः शेते योगमास्थाय पर्यङ्के नागभूषिते ।
फणासहस्ररचिते तस्मै निद्रात्मने नमः ।

[K5 D7 T G1.2 M2 om. lines 1–2. — (L. 1) Da1 यौ वराहो; Da2 याव° (for यो व°). — After line 2, K2 reads 78*. — (L. 3) Da1 नागभूषिके. D7 T G1.2 M2 यः शेते क्षीर(D7 शेष)पर्यंके दिव्ये नाग(T1 G2 दिव्यनाग-; G1 °व्ययोग)विभूषिते (T2 °तः). — (L. 4) Da1 D7 फटा- (for फणा-). Dn2 -रचितं (for °ते). D7 रुद्रात्मने; T2 शेषा°.]

— After the above, D7 ins. a passage given in App. I, (No. 6). T1 G1.2 M2 cont.: D7 T2 ins. after line 42 of App. I, (No. 6):

77* विश्वे च मरुतश्चैव रुद्रादित्याश्विनावपि ।
वसवः सिद्धसाध्याश्च तस्मै देवात्मने नमः ।

[(L. 1) T2 विश्वेश- (for विश्वे च). M2 तथा (for अपि).]

— After the above, T1 G1.2 ins. a passage given in App. I, (No. 6); D7 ins. it after 76* and T2 after 54.

31 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — a) Ś1 K1 यस्मिन्नेति (K1 °न्नति-); K3 D4 यः (D4 यं) सिनोति; K5 Dn2 D6 यस्तनोति; Dn1 यस्तेनाभि- (for यश्चिनोति). K1 मतां; Bo शतां (for सतां). Ś1 सेतुन्; D1 सेतुर्; D7 योनिम् (for सेतुम्). — b) D1 -योजिना; D2 -योगिना (for -योनिना). — c) K5 -व्यवहारांशैर्; D4 °ह्नारात्मस् (for).

32 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. K2.4 read 32 after 25. — a) K1 -धर्मचरणात्. D7 धर्मस्पृग्धर्मचरणं; T2 धर्मभृद्धर्मचाराणां. — c) Da1 D7 पृथग्धर्माः (Da1 °र्मैः); D1 पृथाधर्मैः. — d) D7 यज्ञात्मने. — K4.5 B (except B1) D (except D2.4.7.8) ins. after 32: K2 after line 2 of 76*:

78* यतः सर्वे प्रसूयन्ते ह्यनङ्गात्माङ्गदेहिनः ।
उन्मादः सर्वभूतानां तस्मै कामात्मने नमः ।

[(L. 1) K4 ह्यनंगादात्म-; K5 °गाः सर्वे-; Bo. 3–5 °गात्सांग-; D1 °गात्मान- (for °ङ्गात्माङ्ग-). Da2 -देहिनां; Dn2 -देहिना (for -देहिनः). — (L. 2) Da कालात्मने.]

33 K4 om. 33–34. V1 reads 33–38 on marg. For sequence in D7 S (G3 missinig), see pp. 194–195. — a) K5 Dn यं च; V1 B Da D2.3.5.6 M2 यत्तद्; T2 यं तु; G2 यत्तं (for यं तं). K2 सुव्यक्तम्; V1 व्यक्तम् (submetric) (for व्यक्तस्थम्). Da1 आत्मानं (for अव्यक्तं). — b) Ś1 व्यचिन्वंत. — c) Da1 G2 M2 क्षेत्र- (for क्षेत्रे). V1 क्षेत्रे क्षेत्रे समासीनं; D7 क्षेत्रं क्षेत्रसमासीनं. — d) D8 क्षत्रात्मने.

34 K4 om. 34 (cf. v. l. 33). V1 reads 34 on marg. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — a) Ś1 (*sup. lin.*) K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 Ca यं त्रिधात्मानम्; D1 यदिष्वा-; D4 क्षेयद्वा°; D8 संदगा° (for यं दृगा°). — b) D8 गणैः (for गुणैः). Cv as in text. — c) D8 प्राहि (for प्राहुः). K3 M1–3 सप्तदशं (M1.3 °शां); D8 सप्तधरा (for °दशं). Cv cites यं सप्तदशीं प्राहुः. — d) K1 D1 स(D1 सा)ख्यात्मने; D8 संख्या°.

35 D8 om. 35. V1 reads 35 on marg. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195.
a) G1.2 विनिश्वासाः (for जित°). — b) V1 B2 Da D6 T1 G1.2.4 M संतुष्टाः; B1 संयुक्ताः; D7 T2 योगिन

C. 12. 1633
B. 12. 47. 55
K. 12. 46. 55

अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः ।
शान्ताः संन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः ॥ ३६
योऽसौ युगसहस्रान्ते प्रदीप्तार्चिर्विभावसुः ।
संभक्षयति भूतानि तस्मै घोरात्मने नमः ॥ ३७
संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं जगत् ।
बालः स्वपिति यश्चैकस्तस्मै मायात्मने नमः ॥ ३८
सहस्रशिरसे तस्मै पुरुषायामितात्मने
चतुःसमुद्रपर्याययोगनिद्रात्मने नमः ॥ ३९
अजस्य नाभावध्येकं यस्मिन्विश्वं प्रतिष्ठितम् ।
पुष्करं पुष्कराक्षस्य तस्मै पद्मात्मने नमः ॥ ४०
यस्य केशेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसंधिषु ।
कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः ॥ ४१

(for सत्त्वस्थाः). Da1 संजितेंद्रियाः (for संय°). Bo. 3-5 D2. 3. 5 शांता दांता जितेंद्रियाः. —D1 om. (hapl.) 35e-36b. — After 35, T2 reads 44.

36 D6 om. 36-37. V1 reads 36 on marg. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194-195. D1 om. 36ab (cf. v. l. 35). —a) Dn2 अगुण्य- (for अपुण्य). B1 -पुण्योपवने; Dn2 °परमो. —b) D8 यः (for यं). B1 भवक्षयाः (submetric) (for भवनिर्भयाः). Cv cites पुनर्भव- (as in text). — After 36, D7 T2 ins. lines 5-6 of 79*; while T1 G1. 2. 4 M read 44.

37 D6 om. 37 (cf. v. l. 36). V1 reads 37 on marg. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194-195. —b) M2 प्रदिप्ताग्निर्. Da विभावसौ. D8 प्रदिप्ताविचभावसुः (sic). —c) Da1 D8 स र(Da1 सम)क्षयति; D2 G1 संभक्षयंति. —d) D8 योगात्मने.

38 G4 om. 38-39. V1 reads 38 on marg. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194-195. —a) K4 संभक्ष; Da1 स भक्ष्य. B1 यं संभक्ष्य सर्वभूतान्. —b) D1. 4. 7 वैकार्णवं; D6 चैवा° (for चैका°). —c) K1 Da1 स्वपति.

39 G4 M1. 3. 4 om. 39 (for G4, cf. v. l. 38). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 transp. 39 and 40. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194-195. —a) K2 V1 B Da Dn D2. 3. 6 चैव (for तस्मै). —b) D8 पुरुषाणां. K4 D8 मितात्मने; K5 Bo. 2-4 M2 [अ]मृ(K5 °लि)तात्मने; D1 मिमिता° (hypermetric); D4 [अ]मित्वा°; D6 T2 महा° (for [अ]मिता°). —c) D1 -समुद्रे (for -समुद्र-). K4 D7 -पर्याये; K5 -पर्यंक-; D6 -पर्यायै; T1 G1. 2 -पयसि (for -पर्याय-). —d) K5 तस्मै; M2 -योगि- (for -योग-).

40 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 transp. 39 and 40. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194-195. —a) Ś1 K1. 2. 4 D1. 4 नाभावप्येकं (K1 °दं); K5 नाभौ मध्यस्थं; V1 B1. 2 Da नाभौ संभूते; Bo. 3-5 Dn D2. 3. 5. 6 नाभ्यां (Dn D6 °भौ) संभूतं (for नाभावध्येकं). —b) D1 विश्व-. —c) K5 V1 B1. 2. 4. 5m D (except D1. 5. 7) T2 G2 पुष्करे; Ca पुष्करं (as in text). Ś1 Da1 पुष्कराख्यस्य (Da1 °क्षश्च). —d) Ś1 K1-4 D1. 4. 8 ब्रह्मात्मने; Da2 यज्ञा° (for पद्मा°). — After 40, K5 ins. 79*.

41 K5 om. 41. V1 reads 41 on marg. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194-195. —a) Da1 यश्च (for यस्य). —d) D4 तौयात्मने. — After 41, N (K5 after 40) T G1. 2 ins.:

79* यस्मात्सर्वाः प्रसूयन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।
यस्मिंश्चैव प्रलीयन्ते तस्मै हेत्वात्मने नमः ।
यो निषण्णो भवेद्रात्रौ दिवा भवति विष्ठितः ।
इष्टानिष्टस्य च द्रष्टा तस्मै द्रष्ट्रात्मने नमः ।
अकुण्ठं सर्वकार्येषु धर्मकार्यार्थमुद्यतम् । [5]
वैकुण्ठस्य हि तद्रूपं तस्मै कार्यात्मने नमः ।
त्रिःसप्तकृत्वो यः क्षत्रं धर्मव्युत्क्रान्तगौरवम् ।
क्रुद्धो निजघ्ने समरे तस्मै क्रौर्यात्मने नमः ।
विभज्य पंचधात्मानं वायुर्भूत्वा शरीरगः
यश्चेष्टयति भूतानि तस्मै वाय्वात्मने नमः । [10]

[(L. 1) D8 यस्याः (for यस्मात्). K4 सर्वे; D1 प्राणाः; G1 स्वर्गाः (for सर्वाः). K1 प्रजायंते; D4 प्रसूयते; T1 G1. 2 प्रवर्तंते (for प्रसूयन्ते). K1 सर्व-; K5 B1 स्वर्ग- (for सर्ग-). B1 -पालन- (for -प्रलय-). K2 -विक्रमाः; Da1 D6. 7 -विक्रयाः (for -विक्रियाः). — (L. 2) D2. 3 प्रलीयंति. Da2 हेमात्मने. — D6. 7 T G1. 2 om. lines 3-4. — (L. 3) K4 D4 निषणो; D8 °ण्णो (for °ण्णो). D4 देवा (for दिवा). Ś1 चेष्टितः; K1 वेष्टितः; K2-4 D2-5. 8 विष्ठितः; D1 निष्ठितः (for विष्ठितः). —(L. 4) Bo यो द्रष्टा; Da द्रष्टाय (for च द्रष्टा). K4 ब्रह्मात्मने; D1 द्रष्टा°; D4 दृष्टा° (for द्रष्ट्रा°). — D7 T2 read lines 5-6 after 36. — (L. 5) Da सकुंठं; D7. 8 T2

युगेष्वावर्तते योऽशैर्दिनर्त्वयनहायनैः ।
सर्गप्रलययोः कर्ता तस्मै कालात्मने नमः ॥ ४२
ब्रह्म वक्त्रं भुजौ क्षत्रं कृत्स्नमूरूदरं विशः ।
पादौ यस्याश्रिताः शूद्रास्तस्मै वर्णात्मने नमः ॥ ४३
यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः ।
सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः ॥ ४४
विषये वर्तमानानां यं तं वैशेषिकैर्गुणैः ।
प्राहुर्विषयगोप्तारं तस्मै गोप्त्रात्मने नमः ॥ ४५
अन्नपानेन्धनमयो रसप्राणविवर्धनः ।
यो धारयति भूतानि तस्मै प्राणात्मने नमः ॥ ४६

C. 12. 1660
B. 12. 47. 71
K. 12. 46. 68

अकुंठः; T1 G1. 2 अकार्यः (for अकुण्ठं). V1 उत्तमं ; D7 T1 उद्यतः. K2-4 D4 धर्मकार्येष्व(K2. 4 °र्थे स)मुद्यतं (D4 °तां); Da धर्मकामार्थमुद्यतं; T2 यमकार्यार्थमुद्यतः (for the post. half). — (L. 6) K2 V1 B2. 3 Da Dn D6 G1 च ; D7 T2 तु (for हि). K3. 5 V1 Bo.2. 3. 5 Da Dn D4. 6 यद्रूपं. — V1 B (except B2) Da D2. 3. 5-7 T2 om. lines 7-8; T1 G2 om. lines 7-10. Lines 7-8 = lines 23-24 of App. I, (No. 6). — (L. 7) K3 repeats the prior half after line 8. G1 चैको (for क्षत्रं). Ś1 धर्मं ; D1 धर्मा (for धर्म-). B2 G1 धर्ममुत्क्रम्य (G1 °न्युत्क्रांति-) गौरवात् (for the post. half). — (L. 8) D8 कुले (for क्रुद्धो). G1 जघान क्षत्रियान्संघे (for the prior half). Ś1 K1 B2 ऊर्जा(B2 °र्या)त्मने ; K2-5 D8 क्रु(D8 क्र)द्धा° ; D1 सूर्या° ; D4 कुर्जा°. — D7 T2 read lines 9-10 after 86*. — (L. 9) K3 om. the prior half. Bo. 3-5 D3. 5 वायुर्भूतः ; D7 पंचाहुति- ; T2 पंचभूत- (for वायुर्भूत्वा). — D1 om. line 10. — (L. 10) Ś1 K D4. 7. 8 T2 चे(D8 वे)ष्टयत्यंग(D7 °त्सेव)क- (Ś1 K1-3 म)र्माणि (for the prior half). K4 चेष्टात्मने ; Da1 वाद्या° ; Da2 सर्वा° ; D4 वाय्वा°.]

42 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194-195. — a) K1 D2 युगेष्टावर्तते. K1 योद्गैर् ; K2. 5 B1. 2 Da D1. 6 योसौ ; K4 यौसौ ; V1 Bo. 3-5 Dn D2. 3. 5 M2 योगैर् ; D7 यो यैर् (for योंऽशैर्). D8 युगेष्टवर्तयोनौ (sic) ; T2 °षु चावर्तते यो. — b) K1. 3 D2. 3 दिनत्व(K1 °वत्व- ; K3 °नत्वा)यनहायनैः ; K5 V1 B1. 2 Da Dn D6 T1 G1. 2. 4 M मासर्त्वय(B1 °र्तुदि- ; Da1 °त्वय- ; Da2 °त्रैय)नहायनैः (M2 °ने) ; D1. 4 दिनर्त्तु- (D4 °त्व)यन° ; D7 शमार्था न द्दा° (sic) ; T2 मासैरयन°. — c) B1 स्वर्ग-. Dn2 -प्रलयतो (for °योः). Ś1 सर्गप्रलययोगेन. — d) Bo लोकात्मने (for काला°).

43 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194-195. — a) Ś1 K2 ब्रह्मा. Dn2 वक्र ; D8 चक्रं (for वक्त्रं). D8 भुजो. D1. 6 क्षेत्रं ; D7 क्षात्रं (for क्षत्रं). — b) K5 ऊरू च वै ; Da2 ऊरूहरं (for °दरं). D8 कृन्स्नूसुतदरं विशः (sic). — c) D2 [आ]श्रितः शूद्रस्. — d) Da2 सूक्ष्मैर् (for तस्मै)

44 D7 om. 44. For sequence in D7 8 (G3 missing), see pp. 194-195. Ś1 K1 read 44 after 54. — a) K1 D8 मूर्ध्ना. — b) D8 खन्नातिश्च (sic) (for खं नाभिश्च). D8 चरणे ; M1. 3 °णा. — c) K2. 4 Dn2 S (G3 missing) श्रोत्रं. — d) Da1 कालात्मने. — After 44, V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 read 47.

45 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194-195. — a) D8 विषयवर्ततेमानां (sic) ; Ca as in text. — b) Ś1 K2. 4 D1 युक्तं ; G2 युक्तैर् (for यं तं). D8 वैषेशिको ; T G1. 4 M1. 3. 4 वैषयिकैर् ; Ca वैशेषिकैर् (as in text). — c) V1 D8 आहुर् (for प्रा°). — d) K1 गुप्तात्मने ; Da1 D1. 6. 8 गोप्ता° ; Da2 गोता°. Ca as in text.

46 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194-195. — a) K5 D1. 7. 8 अन्नपाने (D8 °नं) त्वन्न(D1 यज्ञ- ; D7 वन- ; D8 धन)मयो. — b) D8 रसः ; G1 अस्य (for रस-). B4. 5 (both marg. as in text) -प्राण- (for -प्राण-). D8 -विवर्धनैः. — V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 ins. after 46 : Ś1 K D1. 4. 7 T2 after 47 : T1 G1. 2 after 84* :

80* प्राणानां धारणार्थाय योऽन्नं भुङ्क्ते चतुर्विधम् ।
अन्तर्भूतः पचत्यग्निस्तस्मै पाकात्मने नमः ।
पिङ्गेक्षणसटं यस्य रूपं दंष्ट्रानखायुधम् ।
दानवेन्द्रान्तकरणं तस्मै दृप्तात्मने नमः ।
रसातलगतः श्रीमाननन्तो भगवान्विभुः । [5]
जगद्धारयते कृत्स्नं तस्मै वीर्यात्मने नमः ।

[Ś1 K (except K4) D1. 4. 8 om. lines 1-2 ; D7 T G1. 2 om. lines 1-4. — (L. 2) B4 [अ]ग्निस् (for अग्निस्). — After line 2, B1 ins. :

81* विषये वर्तमानानां श्रोत्रादीनां च यः प्रभुः ।
वेदते सर्वविषयांस्तस्मै चित्रात्मने नमः ।

— Lines 3-4 = lines 17-18 of App. I, (No. 6). V1 om. lines 3-6. — (L. 3) D8 पिंगक्षण-. Ś1 D1 -पुटं ; B1 -जटं (for -सटं). — After line 4, Dn1 ins. :

C. 12. 1857
B. 12. 47. 69
K. 12. 46. 72

परः कालात्परो यज्ञात्परः सदसतोश्च यः ।
अनादिरादिर्विश्वस्य तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ ४७
यो मोहयति भूतानि स्नेहरागानुबन्धनैः ।
सर्गस्य रक्षणार्थाय तस्मै मोहात्मने नमः ॥ ४८
आत्मज्ञानमिदं ज्ञानं ज्ञात्वा पञ्चस्ववस्थितम् ।
यं ज्ञानिनोऽधिगच्छन्ति तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ ४९
अप्रमेयशरीराय सर्वतोऽनन्तचक्षुषे ।
अपारपरिमेयाय तस्मै चिन्त्यात्मने नमः ॥ ५०
जटिने दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे ।
कमण्डलुनिषङ्गाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ ५१

82* यं न देवा न गन्धर्वा न दैत्या न च दानवाः ।
तत्त्वतो हि विजानन्ति तस्मै सूक्ष्मात्मने नमः ।

— D1 om. lines 5–6. — (L. 5) D8 रसातः श्रीगतः श्रीमांश् (for the prior half). Da न संतो; D8 चरंतो (for अनन्तो). Ś1 D4.7 भो(Ś1 यो)गवान्; K1 योगिनां (for भगवान्). B1 T2 G1 प्रभुः. — (L. 6) D7 T G1.2 योसौ (for कृत्स्नं), and शेषात्मने (for वीर्या°).]

— D7 T G1.2 cont.:

83* ज्वलनार्केन्दुताराणां ज्योतिषां दिव्यमूर्तिनाम्
यस्तेजयति तेजांसि तस्मै तेजात्मने नमः ।

On the other hand, D7 T2 ins. after 46: T1 G1.2 after 47:

84* वैद्युतो जाठरश्चैव पावकः शुचिरेव च ।
दहनः सर्वभक्षाणां तस्मै वह्न्यात्मने नमः ।

[(L. 1) T2 ह्यजरश्; G2 जठराश् (for जाठरश्). D7 सूक्ष्मो जठरकश्चैव (for the prior half). — (L. 2) D7 T2 सर्वभक्षो यस् (for °भक्षाणां).]

— After the above, D7 T2 ins. lines 7–8 of App. I, (No. 6).

47 V1 B Da Dn D2.3.5.6 read 47 after 44. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — a) B1 D1 पर-; D7 वरं (for परः). D8 परे (for परो). — b) K (except K1) V1 B1.2 Da D1.4.8 T2 G2 M सदसतश्; D7 T1 G1.4 सदसदश् (for सदसतोश्). B0.3–5 Dn D2.3.5.6 परात्परतरश्च (D2.3.5 °तरो हि) यः (B5 सः). — c) K4 D8 आदि- (for आदिर्). M2 सर्वस्य (for विश्वस्य). — After 47, Ś1 K D1.4 ins. 80*: D7 T2 ins. 80* followed by 83*: and T1 G1.2 84*, 80* and 83*. On the other hand, D2.6 ins. after 47 a passage given in App. I, (No. 7).

48 D2 T2 om. 48. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — a) D8 दामोदयति भूतानि. — b) Ś1 K4 D1 मोह-; T1 G1 सर्व- (for स्नेह). All MSS. (except Ś1 K D1.4.8; D2 T2 om.; G3 missing) -पाशानु- (for -रागानु-). — c) B1 D8 स्वर्गस्य; Da संगमस्य (Da1 °स्य); D7 G1 सर्वस्य (for सर्गस्य). D7 दक्षिणार्थाय. — D6 om. 48^{d}–49^{a}. — After 48, D7 T1 G1.2 ins.:

85* चैतन्यं सर्वतो नित्यं सर्वप्राणिहृदि स्थितम् ।
सर्वातीततरं सूक्ष्मं तस्मै सूक्ष्मात्मने नमः ।

49 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. D6 om. 49^{abc} (cf. v. l. 48). — a) T2 आत्मानं यदिदं ज्ञानं. — b) Da Dn1 कृत्वा (for ज्ञात्वा). Da2 पंचत्व° (for पञ्चस्व°). — c) V1 B Da Dn D2.3.5.7 S (G3 missing) ज्ञानेन (for ज्ञानिनो). Da2 Dn2 [अ]भि- (for [ऽ]धि-). D8 यं ज्ञानिनिधिगच्छंति (sic). — D7 T G1.2 ins. after 49: Ś1 K D1.4.8 after 50:

86* सांख्यैर्योगैर्विनिश्चित्य साध्यैश्च परमर्षिभिः ।
यस्य न ज्ञायते तत्त्वं तस्मै गुह्यात्मने नमः ।

[(L. 1) K1–3 ज्ञान-; D1 संख्ये (for सांख्यैर्). D1 विनिश्चित्य. D8 om. साध्यैश्च. K1–3 साख्यैश्च (sic) (for साध्यैश्च). — (L. 2) K4 G1.2 तु (for न). D8 सूक्ष्मात्मने.]

— After the above, D7 T2 ins. lines 9–10 of 79* (cf. v. l. 41).

50 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — b) K2 V1 B Da Dn D2.3.5–7 S (G3 missing) बुद्धि-; D1 नत- (for ऽनन्त-). — c) Dn G2 अनंत- (for अपार-). Ś1 K1 D1.8 -परमेयाय; B1 Dn2 D6.7 T G1.4 M1–3 -परिमाणाय; Da M4 °णामाय. — d) K5 D1 चिंतात्मने; V1 B Da Dn D2.3.5–7 T G1.2.4 M2.4 दिव्या°; D8 चित्ता°; M1.3 विद्या°. — After 50, Ś1 K D1.4.8 ins. 86* (cf. v. l. 49).

51 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — a) B Da D2.3.5.6 जटिले; T2 अजिते (for जटिने). K4 मुंडिने. — c) Da -विषर्णाय (sic);

शूलिने त्रिदशेशाय त्र्यम्बकाय महात्मने ।
भस्मदिग्धोर्ध्वलिङ्गाय तस्मै रुद्रात्मने नमः ॥ ५२
पञ्चभूतात्मभूताय भूतादिनिधनात्मने ।
अक्रोधद्रोहमोहाय तस्मै शान्तात्मने नमः ॥ ५३
यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः ।
यश्च सर्वमयो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ ५४
विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।
अपवर्गोऽसि भूतानां पञ्चानां परतः स्थितः ॥ ५५
नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु ।
नमस्ते दिक्षु सर्वासु त्वं हि सर्वपरायणम् ॥ ५६
नमस्ते भगवन्विष्णो लोकानां प्रभवाप्यय ।
त्वं हि कर्ता हृषीकेश संहर्ता चापराजितः ॥ ५७
तेन पश्यामि ते दिव्यान्भावान्हि त्रिषु वर्त्मसु ।
तच्च पश्यामि तत्त्वेन यत्ते रूपं सनातनम् ॥ ५८

C. 12. 1676
B. 12. 47. 87
K. 12. 46. 11[illegible]

D4 -विखंगाय (sic) (for -निषङ्गाय). — d) Ś1 K1. 3. 5 D4. 8 रुद्रात्मने (for ब्रह्मा°). — After 51, D7 T G1. 2 ins.:

87* यो जातो वसुदेवेन देवक्यां यदुनन्दनः।
शङ्खचक्रगदापाणिर्वासुदेवात्मने नमः।

[(L. 1) D7 T2 वसुदेवस्य; G1 वासुदेवेन.]

52 Ś1 K1. 3. 5 D4. 8 om. 52. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — a) Da1 त्रिदशेयाय; Da2 त्रिदिशेशाय. — b) Ca cites त्र्यम्बकाय (as in text). — D1 om. (hapl.) 52c–53b. — c) B1 Dn भस्मदिग्धार्थं(B1 °ग्धांग)लिंगाय. — For 52, D7 T G1. 2. 4 M subst.:

88* शिरःकपालमालाय व्याघ्रचर्मनिवासिने ।
भस्मदिग्धशरीराय तस्मै रुद्रात्मने नमः ।

— After 52, K2. 4 V1 B D (except D4. 7. 8; D1 om.) ins.:

89* चन्द्रार्धकृतशीर्षाय व्यालयज्ञोपवीतिने ।
पिनाकशूलहस्ताय तस्मा उग्रात्मने नमः ।

[(L. 1) K2 Dn2 D6 -कृश- (for -कृत-). V1 व्याड-; Da1 काल- (for व्याल-). — (L. 2) K2. 4 भूतादि(K2 °धि)निधनाय च; V1 तस्मै रुद्रात्मने नमः (for the post. half).]

On the other hand, T2 ins., after 52, lines 37–38 of App. I, (No. 6), followed by 76*.

53 T2 om. (hapl.) 53. D1 om. 53ab (cf. v. l. 52). For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — a) K3 Dn D4 सर्व- (for पञ्च-). Da1 om. भूताय. — b) K4 भूतानां (for भूतादि-). K1 -विधनात्मने; V1 B D (except Da D4. 8; D1 om.) T1 G1. 2 M -निधनाय च. — c) K5 -द्रोहदेहाय; D8 -द्रोहागर्हाय (for -द्रोहमोहाय). — d) D6 शीतात्मने. — After 53, D7 ins. lines 37–38 of App. I, (No. 6), followed by 76* and lines 1–6, 9–22, 25–30, and 39–44 of App. I, (No. 6); while M2 ins. 76* and 77*.

54 K3 om. (hapl.) 54. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — a) D1 सर्वो (for the first सर्वं). — b) Da सर्वसंश्रयः (Da1 °यं) (for °तश्च यः). D8 ये (for यः). — c) D7 यस्तु. V1 B Da2 D2. 3. 5–7 T G2. 4 M देवस्; Da1 देव; G1 वेदस् (for नित्यं). — After 54, Ś1 K1 read 44; D7 ins. lines 47–55 of App. I, (No. 6); T1 G1. 2, 76*–77* followed by App. I, (No. 6); while T2 lines 1–6, 9–22, 25–30, 39–44 and 47–51 of App. I, (No. 6).

55 = 12. 51. 3. — a) B3 सर्वकर्मन्; Da M3 विश्वकर्म (Da2 °र्मा). — b) B3 D6. 8 -संभवः. — c) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 S (G3 missing) अपवर्गस्थ- (Da Dn2 G1 °र्गश्च; T2 °र्गः स)भूतानां; D7 अवमस्थश्च भू°. — d) K4 पुरतः; D7 अपरः; M1. 3 परत- (for परतः). D1 G1. 2 परमास्थितः.

56 = 12. 51. 4. — d) K2 एव; K4 मे च; D1 मेसि; D7 T2 विश्व- (for सर्व-). D7. 8 T2 G2 M -परायणः (M1. 3. 4 °ण). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 त्वं हि सर्व(V1 Bo–2 Da कर्म-; B5 D6 धर्म)मयो निधिः.

57 = 12. 51. 2. — a) D8 नमस्ते भगवान्हंत्रि. — b) Ś1 K1. 2. 4 D1 प्रभवाय तु (K2. 4 ते); V1 Bo–2. 4 Da2 Dn D3. 5. 8 G4 M3. 4 °व्यय; B5 Da1 °व्ययः; D2 °ध्ययं; D6 T1 °प्ययः (for °प्यय). — D8 om. 57c–58b. — c) T1 G1 हृषीकेशः. — d) D4 च पराजितः; M1. 3. 4 चापराजित.

58 = 12. 51. 5c–6b. D8 om. 58ab (cf. v. l. 57). — ab) Dn न हि (for तेन). K1. 5 V1 B (except B3) Da Dn2 D1–3. 5. 6 भावान्दिव्यान् (by transp.); Dn1 भावं दिव्यं. Da1 ह त्रिषु; D7 त्रिषु

C. 12. 1676
B. 12. 47. 88
K. 12. 46. 119

दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां देवी वसुंधरा ।
विक्रमेण त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ५९
अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।
ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम् ॥ ६०
यथा विष्णुमयं सत्यं यथा विष्णुमयं हविः ।
यथा विष्णुमयं सर्वं पाप्मा मे नश्यतां तथा ॥ ६१

च (for हि त्रिषु). — ^{c}) K5 Dn त्वां तु; D6 लब्ध-; T2 तत्तु; M त्वां च (for तत्त्व). M2 वक्ष्यामि. Dn2 सत्त्वेन; D7 T2 दिव्येन; M1. 3. 4 रूपेण (for तत्त्वेन). — ^{d}) D3 यं प्राहेयं सनातनं.

59 Cf. 3. 13. 47; 6. 64. 7. 59^{ab} = 12. 51. 7^{ab}. — ^{a}) Dn1 D7 दिव्यं; T1 नभस् (for दिवं). Da2 [अ]वाप्तं. Ś1 K D1. 4. 8 द्यौस्त्वया शिरसा व्याप्ता. — ^{b}) D4 यस्यां देवी; D7 T2 देवी पद्भ्यां (by transp.). D1 वसुंदरा; D8 °धरां. — ^{c}) D1 लोकः. — ^{d}) T1 हि (for [ऽ]सि). B2 सनातन. — After 59, K2. 4 V1 B Da Dn D1–3. 5. 6 ins.:

90* दिशो भुजा रविश्चक्षुर्वीर्यं शुक्रप्रजापती ।
सप्त मार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततेजसः ।

[(L. 1) = 12. 51. 7^{cd}. V1 B2 D1 भुजौ. Da2 चक्षु (for चक्षुर्). D2 वीर्य- (for वीर्यं). V1 इंद्र- (for शुक्र-). K2 B1 Da Dn वीर्यं शुक्रः (K2 शुक्र-; Da ब्रह्म) प्रजापतिः (for the post. half). — (L. 2) = 12. 51. 6^{cd}.]

— On the other hand, D7 T G1. 2 ins. after 59:

91* अव्यक्तं व्यक्तरूपेण व्याप्तं सर्वं त्वया विभो ।
व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण व्याप्तं सर्वं त्वया विभो ।
अव्यक्तं ब्रह्मणो रूपं व्यक्तमेतच्चराचरम् ।

[T1 G1. 2 om. line 1. — (L. 1) D7 विश्वं (for सर्वं). — D7 om. lines 2–3. T2 om. line 3. — (L. 3) G1 ब्राह्मणं (for ब्रह्मणो).]

While K5 ins. lines 1–4 of 93* after 59.

60 60^{ab} = 12. 51. 8^{ab}. — ^{a}) Dn2 अतशी-; D8 अतिसी- (for अतसी-). — ^{b}) B1 पीतवाससमद्युतिं; D2. 3. 5. 6 °कौशेयवाससं. — D7 ins. after 60^{ab}: T2 after 60:

92* वपुंष्यनुमिमीतस्ते मेघस्येव सविद्युतः ।

[D7 वपुषि.]

— After the above, D7 repeats and T2 reads lines 50–51 of App. I, (No. 6), followed, in T2, by 96*. — ^{d}) K3 D4 जायते (for विद्यते). — K2. 4 V1 B Da D1–3. 5. 6 ins. after 60: K5, after 59: Dn, after 94*:

93* नमो नरकसंत्रासरक्षामण्डलकारिणे ।
संसारनिम्नगावर्ततरकाष्ठाय विष्णवे ।
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ।
प्राणकान्तारपाथेयं संसारच्छेदभेषजम् । [5]
दुःखशोकपरित्राणं हरिरित्यक्षरद्वयम् ।

[(L. 1) Da2 -संकाश- (for -संत्रास-). Dn2 -रक्ष- (for -रक्षा-). Da1 -कारिणं (for °णे). — (L. 2) K4 D1 -प्लव-; Bo Dn -तरि- (for -तर-). — K5 om. lines 5–6. — (L. 5) K4 पास्य- (for प्राण-). B2 Dn संसारो- (B2 °रं) (for °र-). B2 Da -व्याधि- (for -च्छेद-). — (L. 6) V1 B1 Da Dn2 D6 -क्लेश- (for -शोक-).]

— K4 cont.: Dn ins. after 60:

94* एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो
दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ।
दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म
कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ।
कृष्णव्रताः कृष्णमनुस्मरन्तो [5]
रात्रौ च कृष्णं पुनरुत्थिता ये ।
ते कृष्णदेहाः प्रविशन्ति कृष्ण-
माज्यं यथा मन्त्रहुतं हुताशे ।

[(L. 2) K4 -मेधी- (for -मेधा-). — (L. 5) K4 कृष्णे रताः कृष्णमनुस्मरंति. — (L. 6) K4 यः (for ये). — (L. 7) K4 -भिन्नदेहाः (for कृष्ण°). — (L. 8) K4 हविर्यथा मंत्रहुतं हुतासे.]

— On the other hand, D7 T1 G1. 2. 4 ins. 97* after 60; while M ins. after 60:

95* नारायणं सहस्राक्षं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
हिरण्यनाभं यज्ञाङ्गममृतं विश्वतोमुखम् ।

[Lines 1–2 = lines 50–51 of App. I, (No. 6). — (L. 2) M1. 3 विश्वांगम् (for यज्ञाङ्गम्). — After the above M ins. 97*.]

61 ^{a}) D3 विश्वमयं. K1 सत्त्वं; K4 सर्वं (for सत्यं). — D6 om. 61^{bc}. — ^{b}) K2. 5 Dn2 D1 तथा (for यथा). Ś1 K1 T2 हरिः; K2. 4 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5 जगत् (for हविः). — ^{c}) G1 तथा (for यथा).

त्वां प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे ।
यच्छ्रेयः पुण्डरीकाक्ष तद्ध्यायस्व सुरोत्तम ॥ ६२
इति विद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः ।
वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दनः ॥ ६३
एतावदुक्त्वा वचनं भीष्मस्तद्गतमानसः ।
नम इत्येव कृष्णाय प्रणाममकरोत्तदा ॥ ६४
अभिगम्य तु योगेन भक्तिं भीष्मस्य माधवः ।
त्रैकाल्यदर्शनं ज्ञानं दिव्यं दातुं ययौ हरिः ॥ ६५
तस्मिन्नुपरते शब्दे ततस्ते ब्रह्मवादिनः ।
भीष्मं वाग्भिर्बाष्पकण्ठास्तमानर्चुर्महामतिम् ॥ ६६
ते स्तुवन्तश्च विप्राग्र्याः केशवं पुरुषोत्तमम् ।
भीष्मं च शनकैः सर्वे प्रशशंसुः पुनः पुनः ॥ ६७
विदित्वा भक्तियोगं तु भीष्मस्य पुरुषोत्तमः ।
सहसोत्थाय संहृष्टो यानमेवान्वपद्यत ॥ ६८

C. 12. 1683
B. 12. 47. 104
K. 12. 46. 137

— After 61, T G1. 2. 4 ins.:

96* तस्य यज्ञवराहस्य विष्णोरमिततेजसः ।
प्रणामं येऽपि कुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ।

[Lines 1–2 = lines 5–6 of App. I, (No. 6). — (L. 2) T2 प्रकुर्वंति (for [ऽ]पि कु°).]

— On the other hand, K2 ins. 97* after 61.

62 = 12. 51. 9. — a) Ś1 K B1 D1. 4 त्वत्-; D8 तत्- (for त्वां). — b) K5 B2 Da T G1. 2. 4 जिगी(Da2 °जी)षते (for °षवे). — d) D7 ध्येयोसि (for ध्यायस्व). D2. 4. 5 सुरेश्वर; D8 नरोत्तम (for सुरोत्तम).

63 b) K5 विष्णुसंस्तुतः (for °रीडितः). — c) D1 वाग्यज्ञो नार्चितो देवः; T1 G4 M °ज्ञेन परो यज्ञः (M1–3 देवः). — d) K4 स (for मे). — K4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 ins. after 63: K2 after 61: D7 T1 G1. 2. 4 after 60: T2 after 92*, followed by lines 50–51 of App. I, (No. 6): M after 95* (for T2 M, cf. v. l. 60):

97* नारायणपरं ब्रह्म नारायणपरं तपः ।
नारायणपरं चेदं सर्वं नारायणात्मकम् ।

[(L. 1) Dn1 D7 नारायणः; M2. 4 °णं (for the first °ण-). T2 -नर- (for the first -परं). Dn1 D7 नारायणः (for the second °ण-). Da1 -परंतप (for परं तपः). — (L. 2) D6 -पदं (for -परं). K2. 4 दैवं; B1 D6 देवं; Da1 D2 वेदं; D7 S (G3 missing) सत्यं (for चेदं). Dn नारायणः (Dn2 °ण-) परो देवः (for the prior half). D6 सर्व- (for सर्वं). Dn1 सर्वं नारायणः सदा; D7 S (G3 missing) नारायणपरं परं (T2 °रं पदं; M1 °रापरं; M2 °रं वरं) (for the post. half).]

64 Before 64, all MSS. (except D8; G3 missing) ins. वैशंपायन उवाच. — c) D8 नमस्ते इत्यकृष्णाय (sic). — d) K1 D1. 3 प्राणामम्; Da1 प्राणायाम् (sic) (for प्रणामम्).

65 D7 T G1. 2. 4 M2. 4 read 65 after 67. — a) K3. 5 V1 B1. 3. 5 D4–7 T G1. 2. 4 M1. 4 अधिगम्य; D1 अव° (for अभि°). — b) D1 केशवः (for माधवः). — c) Ś1 K2. 4 D1. 4 त्रैकाल-; K5 B0. 3. 4 Da Dn1 D2. 3. 5–8 S (G3 missing) त्रैलोक्य-; V1 त्रैकाल्यं (for त्रैकाल्य-). V1 B1–3. 5 (marg.; also as in text) Da D6. 8 -दर्शने; G1 M3. 4 -दर्शन- (for -दर्शनं). — d) K1 शांतं; K3. 5 V1 B Da Dn1 D1–7 S (G3 missing) दत्त्वा; Dn2 ज्ञात्वा (for दातुं). K1 ददौ (for ययौ). — After 65, M1. 3 ins.:

98* अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
स्तवराजः समाप्तोऽयं विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
गाङ्गेयेन पुरा गीतः महापातकनाशनः ।

[Lines 3–4 = Lines 9–10 of 99*.]

66 a) D1 अपरते. D1 शब्दो; D7 S (G3 missing) वाक्ये (for शब्दे). — c) S (G3 missing) बाष्पग- (M °क)ळास् (for °कण्ठास्). K5 शरतल्पे महाभागं. — d) K1. 4 D1. 3 M1. 3 समानर्चुर्; K5 शयानं तु; B1 प्रशशंसुर्; Da तमानर्च्छन् (for तमानर्चुर्). B2 G1 महाद्युतिं; Da नराधिपं; D6 महामतिः; M1. 3 महीपतिं.

67 a) D7 संस्तुवंतश् (for ते स्तु°). D1 विप्रख्याः; D7 T1 G1. 2. 4 विप्रेंद्राः (for विप्राग्र्याः). — b) D4 पुरुषर्षभं. — K5 om. 67cd. — c) T2 वाक्यैः (for सर्वे). — After 67, D7 T G1. 2. 4 M2. 4 read 65.

68 Before 68, K2 D4 ins. वैशंपायन उवाच. — a) K1 भक्तियोगे. B1 D7 S (G3 missing) तं; Da च (for तु). D8 विदित्वा स क्रियायोगं. — b) M4 पुरु-

C 12 1684
B. 12 47. 105
K 12. 46. 138

केशवः सात्यकिश्चैव रथेनैकेन जग्मतुः ।
अपरेण महात्मानौ युधिष्ठिरधनंजयौ ॥ ६९
भीमसेनो यमौ चोभौ रथमेकं समाश्रितौ ।
कृपो युयुत्सुः सूतश्च संजयश्चापरं रथम् ॥ ७०
ते रथैर्नगराकारैः प्रयाताः पुरुषर्षभाः ।
नेमिघोषेण महता कम्पयन्तो वसुंधराम् ॥ ७१
ततो गिरः पुरुषवरस्तवान्विता
द्विजेरिताः पथि सुमनाः स शुश्रुवे ।
कृताञ्जलिं प्रणतमथापरं जनं
स केशिहा मुदितमनाभ्यनन्दत ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।
ततः स च हृषीकेशः स च राजा युधिष्ठिरः
कृपादयश्च ते सर्वे चत्वारः पाण्डवाश्च ह ॥ १
रथैस्ते नगराकारैः पताकाध्वजशोभितैः ।

षोत्तमं. — ^{c}) T1 G1. 2 तं हृष्टो (for संहृष्टो). — ^{d}) G2 ध्यानम् (for यानम्). D1 अनुपद्यते.

69 ^{a}) Dn1 चापि (for चैव).

70 ^{a}) D6 भीमसेन- (for °सेनो). Da2 च्ययौ (for यमौ). B2 चैव (for चोभौ). — ^{b}) Dn2 रथं चैकं (for रथमेकं). K2. 4 V1 B Da Dn1 D1-3. 5. 7. 8 S (G3 missing) समास्थि(Dn1 T2 °श्रि)ताः; K3 D4 च संस्थिताः (for समास्थितौ). — ^{d}) K3 परं रथं; K4 [अ]परं तथा; Dn1 परंतप (for [अ]परं रथम्).

71 D7 om. 71^{a}-72^{b}. — ^{b}) Da1 प्रयताः; D1 प्रयातः; M4 प्रत्याताः (for प्रयाताः). — ^{c}) D1 नेमिघोषोप्यमहता (sic). — ^{d}) M4 कंपयंते.

72 D7 om. 72^{ab} (cf. v. l. 71). — ^{a}) G1 -चर- (-वर-). T G1. 2. 4 -स्तवेरिता (for -स्तवान्विता). — ^{b}) T1 G1. 4 पथिषु मनाक् (for पथि सुमनाः). T2 च (for स). — B2 om. 72^{c}. — ^{c}) K1 B1 कृतांजलिः. Ś1 प्रणतिम् (for प्रणतम्). M2 तथापरं. — ^{d}) Ś1 K1 V1 B0. 1 D1. 6 मुदितमथ (for °मना). B2 [अ]भ्यनंदयत्; Da1 °दनः; Da2 °दतः; D8 G2 M2 त्य(D8 [अ]त्य)नंदत (for [अ]भ्य°). — After 72, D7 T G1. 2 ins.:

99* इति स्मरन्पठति च शार्ङ्गधन्वनः
शृणोति वा यदुकुलनन्दनस्तवम् ।
स चक्रभृत्प्रतिहतसर्वकिल्बिषो
जनार्दनं प्रविशति देहसंक्षये ।
यं योगिनः प्राणवियोगकाले [5]
यत्नेन चित्ते विनिवेशयन्ति ।
स तं पुरस्ताद्धरिमीक्षमाणः
प्राणाञ्जहौ प्राप्तफलो हि भीष्मः ।
स्तवराजः समाप्तोऽयं विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
गाङ्गेयेन पुरा गीतो महापातकनाशनः । [10]
इदं नरः स्तवराजं मुमुक्षुः
पठञ्शुचिः कलुषितकल्मषापहम् ।
व्यतीत्य लोकान्महतः समागता-
न्पदं संगच्छत्यमृतं महात्मनः ।

[(L. 1) D7 T1 -धन्विनं. — Lines 9-10 = lines 3-4 of 98*. T reads lines 9-10 after line 14. —(L. 11) D7 T1 इमं (for इदं), and उत्तमं (for मुमुक्षुः). — (L. 13) T2 G1. 2 अतीत्य. D7 T1 समाकुलान् (for °गतान्). — (L. 14) D7 T1 संगच्छेत् (for °च्छति).]

Colophon. — *Sub-parvan:* N (except K4 Dn2 D8) S (except G4; G3 missing) राजधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 4 V1 B Da Dn1 D1-3. 5-7 T1 G1. 2. 4 M1-8 स्तवराजः; K2 भीष्मस्तवराजः; K3 भगवतो विष्णो[:] स्तवराजः; K5 भीष्मोक्तस्तवराजः; D4 श्रीविष्णो[:] स्तवराजः; T2 विष्णुस्तवराजः. — *Adhy. no.:* (figures, words or both): B1. 4 Dn1 D7 S (G3 missing) 47 (as in text); Da1 49; D2. 8 45. — *Śloka no.:* Dn1 109.

48

This adhy. is missing in G3 (cf. v. l. 12. 46. 10).

1 D8 om. the ref. — ^{d}) K2 पांडवश्च ह; V1 B

ययुराशु कुरुक्षेत्रं वाजिभिः शीघ्रगामिभिः ॥ २
तेऽवतीर्य कुरुक्षेत्रं केशमज्जास्थिसंकुलम् ।
देहन्यासः कृतो यत्र क्षत्रियैस्तैर्महात्मभिः ॥ ३
गजाश्वदेहास्थिचयैः पर्वतैरिव संचितम् ।
नरशीर्षकपालैश्च शङ्खैरिव समाचितम् ॥ ४
चितासहस्रैर्निचितं वर्मशस्त्रसमाकुलम् ।
आपानभूमिं कालस्य तदा भुक्तोज्झितामिव ॥ ५
भूतसंघानुचरितं रक्षोगणनिषेवितम् ।
पश्यन्तस्ते कुरुक्षेत्रं ययुराशु महारथाः ॥ ६
गच्छन्नेव महाबाहुः सर्वयादवनन्दनः ।
युधिष्ठिराय प्रोवाच जामदग्न्यस्य विक्रमम् ॥ ७
अमी रामह्रदाः पञ्च दृश्यन्ते पार्थ दूरतः ।
येषु संतर्पयामास पूर्वान्क्षत्रियशोणितैः ॥ ८
त्रिःसप्तकृत्वो वसुधां कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
इहेदानीं ततो रामः कर्मणो विरराम ह ॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया तदा ।
रामेणेति यदात्थ त्वमत्र मे संशयो महान् ॥ १० C. 12. 1707 B. 12. 48. 10 K. 12. 47. 10

D2.3.5.6 पांडवर्षभाः (V1 Da1 °भः); D7 T2 पार्थिवाश्च ते (for पाण्डवाश्च ह). K3.5 Dn D4.8 T1 G1.2.4 M ते (for ह).

2 ^{a}) D1 रथस्तैर्. V1 B (except Bo.4) Dn D2.3.5.6 T G1.2.4 तैर्; D7 तु (for ते). Dn1 D7 S (G3 missing) नगरप्रख्यैः (for °राकारैः). — ^{b}) K5 -शोभिभिः; V1 B D2.3.5.6 -मालिभिः; Da -मायिभिः (for -शोभितैः). — ^{c}) Da ययुराजा (sic) (for °राशु). Dn2 कुरुक्षेत्रे. — ^{d}) K3.4 D8 शीघ्रवाहिभिः (for °गामिभिः).

3 ^{a}) T1 G1.2.4 अव° (for तेऽव°). D7 T G1.2.4 कुरुक्षेत्रे. D8 तेन वीर्यैरथोपस्थं. — ^{b}) Da -संजलं; D7 T G2.4 -संकुले; Ca -संकुलम् (as in text). — D1 repeats 3^{cd} after 4. D4 reads 3^{c}–4^{b} after 6^{ab}. — ^{c}) K4 देहमासा (sic) (for °न्यासः). Da2 देहन्यासकरो यत्र (sic). — ^{d}) D1 क्षत्रियस्. V1 B D1–3.5 महाहवे; Da °मृधे; D7 S (G3 missing) °रथैः (for °त्मभिः).

4 For sequence of 4^{ab} in D4, cf. v. l. 3. — ^{a}) Ś1 D1 गजाश्वदेहा(D1 °ह)स्थिचितैः; K1 °देवास्थिनितैः; B1 °देहास्थिरथैः. — ^{b}) B1 इति (for इव). K1 सुच्छ्रितं (sic); D7 T2 संचयैः; T1 G1.2.4 M संचितैः (for संचितम्). — K2.4 om. (hapl.) 4^{cd}. K3 transp. 4^{cd} and 5^{ab}. — ^{d}) Da सद्यैर्; D2 संखैर्; D7 T G1.4 M हंसैर् (for शङ्खैर्). B1 एव (for इव). K1.3 D1.4 समाकुलं; V1 Dn D7 S (G3 missing) च सर्वशः; B Da D2.3.5.6 हि सर्वशः (for समाचितम्). D8 शाखैर्विव समन्वितं (sic).

5 D1.4 om. 5^{ab}. K3 transp. 4^{cd} and 5^{ab}. ^{a}) Ś1 K1.4 गदा- (for चिता-). K1.2 निचितैर्; K4 निचतैर्. K5 Da Dn चितासहस्रप्र(Da °नि)चितं. — ^{b}) D8 चर्म- (for वर्म-). D2.3.5.8 -समाचितं; M1–3 -रथाकुलं (for -समा°). — ^{c}) K1 Da1 D1 अपानभूमिं; K3.4 Da2 D2.4.8 आपान(K3 अपाने)भूमि-. V1 B Da Dn1 (before corr. as in text) D2.3.5.6 रुद्रस्य (for कालस्य). — ^{d}) K2.5 B2.4 Dn D3.5.6 तथा (for तदा). Da भुक्तोश्रिताम्; D4 °जिताम्; G1 भुक्त्वोर्झिताम्. D8 तदा मुक्तो हि तानि च.

6 ^{a}) K1 D4 भूतसंगा(D4 °वा)नुचरितं (sic); V1 Bo.4.5 (m as in text) °संहार(V1 °त)चरितं; B2 D1–3.5.6 T2 M2.4 °संघात°; B3 °संहातनिचितं; Da °संघातरचितं. — After 6^{ab}, D4 reads 3^{c}–4^{b}. ^{c}) Ś1 तं (for ते). — ^{d}) Da G1 ययूर्. K1 पशु- (आशु). K5 महात्मनः (for °रथाः).

7 ^{a}) K1 D1 एतं; B1 इव (for एव). — ^{b}) K1 D1 स वै; Bo.1 G1 सर्वं (for सर्व-). K4 -नंदन.

8 ^{ab}) D8 आसी (sic) (for अमी). K1 V1 Bo–2.5 Da D1–3.5.6 transp. पञ्च and पार्थ. D1 दृश्यंतो. K1 पार्थसूरतः; D8 पार्थिवरतः (for पार्थ दू°). — ^{c}) K5 Da2 Dn2 तेषु (for येषु). — ^{d}) K1 पूर्णान्; V1 B Da Dn D2.3.5.6 पितॄन्; G2 पूर्वं (for पूर्वान्). Da -शोणितः. D8 पूर्वा तु क्षत्रशोणितैः.

9 ^{a}) D8 त्रिःसप्तकृतो वसुधा. — ^{b}) K4 निःक्षत्रियं; D1 G1.2 M निक्षत्रियां (D1 M1.3 °यं). D4 om. (hapl.) from प्रभुः up to निःक्षत्रियाः (in 10^{b}). Ś1 K1.4 V1 B2 D1 G1 विभुः (for प्रभुः). — ^{c}) K3 य इदानीं (for इहेदानीं). D2 तपो; M1.3 तदा (for ततो). — ^{d}) Dn1 D2 कर्मणा.

10 D4 om. up to निःक्षत्रिया (cf. v. l. 9). D8

C. 12. 1708
P. 12. 48. 11
K. 12. 47. 11

क्षत्रबीजं यदा दग्धं रामेण यदुपुंगव ।
कथं भूयः समुत्पत्तिः क्षत्रस्यामितविक्रम ॥ ११
महात्मना भगवता रामेण यदुपुंगव ।
कथमुत्सादितं क्षत्रं कथं वृद्धिं पुनर्गतम् ॥ १२
महाभारतयुद्धे हि कोटिशः क्षत्रिया हताः ।
तथाभूच्च मही कीर्णा क्षत्रियैर्वदतां वर ॥ १३
एवं मे छिन्धि वार्ष्णेय संशयं तार्क्ष्यकेतन ।
आगमो हि परः कृष्ण त्वत्तो नो वासवानुज ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

ततो व्रजन्नेव गदाग्रजः प्रभुः
शशंस तस्मै निखिलेन तत्त्वतः ।
युधिष्ठिरायाप्रतिमौजसे तदा
यथाभवत्क्षत्रियसंकुला मही ॥ १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

---

om. the ref. — a) K2 D8 M1.3 त्रिःसप्तकृत्वा. K3.5 वसुधा (K5 °धां) (for पृथिवी). — b) K3 कृत्वा (for कृता). G1.2 M निक्षत्रिया. K2 V1 B Da Dn D3. 5–7 S (G3 missing) पुरा (for तदा). D8 कृतंतः क्षत्रिया तदा. — c) K1 यथा भूत्वा; K2.3 V1 B (except Bo) Dn D2–5 T2 यथात्थ त्वमेः; D1.8 यदार्थेत्वम् (for यदात्थ त्वम्). — d) M1.3 ते (for मे). K3 मम (for महान्).

11 a) Ś1 K1 D1 क्षात्रं (K1 °त्र-) बीजं; D2.3 क्षत्रवीर्यं (for °बीजं). K4 तदा; B1.5 Dn2 D1.2.7 T G1.2.4 M1.3 यथा (for यदा). D6 दग्धे; T2 वृत्तं (for दग्धं). — b) K5 Da D7 यदुनंदन (Da2 °नः). — Ś1 K1 B1 om. (hapl.) 11^{c}–12^{b}. V1 reads 11^{c}–12^{b} on marg. — c) D3 समुत्पात्तिं; D8 °त्पत्य; M1.3 °त्पन्नं. — d) M1.3 क्षत्रं च (for क्षत्रस्य). Bo.2 Da D8 G1 [अ]मितविक्रमः; B4 °विक्रमे.

12 Ś1 K1 B1 om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). V1 reads 12^{ab} on marg. — b) D7 S (G3 missing) यदुनंदन. — c) D8 कथमुत्पादितं क्षेत्रं. — d) Da1 D7 T G1.2.4 ऋद्धिं (Da1 °द्धं) (for वृद्धिं). Dn उपागतं; D7 S (G3 missing) गतं पुनः (by transp.).

13 a) K5 -युद्धेषु; D1 M2 -युद्धेन; T2 -युद्धेपि; G2 -युद्धे वा (for -युद्धे हि). K3 D4 भारते हि महायुद्धे; V1 B Da Dn D2.3.5.6 महता रथयुद्धेन. — b) T1 G1 गताः (for हताः). — c) K4 तैरभूच्च; D1.4 T2 M2 यथाभूच्च (T2 °श्च) (for तथा°). — After 13, K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 ins.:

100* किमर्थं भार्गवेणेदं क्षत्रमुत्सादितं पुरा ।
रामेण यदुशार्दूल कुरुक्षेत्रे महात्मना ।

[(L. 1) Dn2 भार्गवेनेदं. — (L. 2) Dn2 युद्ध- (for यदु-). Bo कुरुक्षेत्रं. Da महाबलः (Da1 °लाः).]

14 a) K3.5 V1 B1.5 Da Dn D4.6.8 T G1.2.4 M1.3 एतन्; Bo.2–4 D1 M4 एतं (for एवं). Da कात्स्न्र्येन (for वार्ष्णेय). — b) B2 Da2 तार्क्षकेतन. — c) Cv cites आगमः (as in text). D7 T1 G1.4 M4 वरः; D1 पुनः; Cv परः (as in text). — d) Ś1 त्वत्तो न; B1 त्ववानो (sic); D1 तत्वत्तो (sic). K1 वा महाभुज; Da वासवानुजः.

15 V1 Bo.1.3.5 Da D2.3.5.7.8 S (G3 missing) om. the ref. — a) B5 (m as in text) युद्धे (for ततो). V1 B Da Dn D2.3.5.6 यथा(Da2 °दा)वत्स; G2 वदन्नेव (for व्रजन्नेव). — b) G1 शश्वस् (sic) (for शशंस). — c) Dn2 [अ]प्रतिमोजसे. G1.2 तथा (for तदा).

Colophon. — *Sub-parvan :* N (except Dn2 D4.7.8) T2 G1.2 M राजधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1.3 V1 B Da Dn D2.3.5.6 रामोपाख्यानं; D4 परशुरामोपाख्यानं; M1.3 कुरुक्षेत्रदर्शनं; M2 रामकथाप्रश्नः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B1.2.4 Dn D7 S (G3 missing) 48 (as in text); Da1 50; D2.8 46. — *Śloka no. :* Dn1 16; D8 15.

४९

वासुदेव उवाच ।

शृणु कौन्तेय रामस्य मया यावत्परिश्रुतम् ।
महर्षीणां कथयतां कारणं तस्य जन्म च ॥ १

यथा च जामदग्न्येन कोटिशः क्षत्रिया हताः ।
उद्भूता राजवंशेषु ये भूयो भारते हताः ॥ २

जह्नोरजह्नुस्तनयो बल्लवस्तस्य चात्मजः ।
कुशिको नाम धर्मज्ञस्तस्य पुत्रो महीपतिः ॥ ३

उग्रं तपः समातिष्ठत्सहस्राक्षसमो भुवि ।
पुत्रं लभेयमजितं त्रिलोकेश्वरमित्युत ॥ ४

तमुग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरंदरः ।
समर्थः पुत्रजनने स्वयमेवैत्य भारत ॥ ५

पुत्रत्वमगमद्राजंस्तस्य लोकेश्वरेश्वरः ।
गाधिर्नामाभवत्पुत्रः कौशिकः पाकशासनः ॥ ६

तस्य कन्याभवद्राजन्नाम्ना सत्यवती प्रभो ।
तां गाधिः कविपुत्राय सोर्चीकाय ददौ प्रभुः ॥ ७

ततः प्रीतस्तु कौन्तेय भार्गवः कुरुनन्दन ।

C. 12. 1722
B. 12. 49. 9
K. 12. 49. 9

49

1 D_8 om. the ref.; ref. missing in G_3 (cf. v. l. 12. 46. 10). K_5 $M_{1.3}$ कृष्ण उ°; D_1 वैशंपायन उ°; D_7 T_2 भगवानु°; G_2 केशव उ° (for वासुदेव उ°). —[a]) Da_1 $M_{1.3}$ transp. कौन्तेय and रामस्य. —[b]) $K_{2.4}$ यच्च (for यावत्). K_1 प्रतिश्रुतं (for परि°). V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ प्रभा(Da_1 °भ)वो यो मया (Da_2 °हा-) श्रुतः. —[c]) D_8 कथयता. —[d]) V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ विक्रमं (for कारणं). B_2 transp. तस्य and जन्म.

2 [a]) D_7 यथावज्; D_8 यथा ते (for यथा च). —V_1 om. (hapl.) 2^{cd}. —[c]) D_1 तद्भूता; D_7 S (except $M_{1.3}$) संभूता; D_8 उद्धृता (for उद्भूता). —[d]) K_1 भूता; D_8 भूते (for भूयो). D_7 भारता; Ca भारते (as in text).

3 [a]) V_1 B D (except $D_{4.7}$) G_2 अजस्तु (for अजह्नुस्). K_5 जह्नो राजस्तु तनयो. —[b]) $Ś_1$ T_2 $M_{1.3}$ वल्लवस्; K_3 D_4 ब(K_3 भ)ल्लभस्; D_7 पल्लवस्; T_1 G वल्लभस्; $M_{2.4}$ धर्मपुस् (sic) (for बल्लवस्). K_3 G_1 चात्मज. V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ बलाकाश्वस्तु (Da_1 °शश्व; Da_2 °श्वस्तु; D_6 °श्वश्व) तत्सुतः; D_1 बल्पकाख्य* चात्मजः (sic); D_8 बलाकाश्वसुतः सुतः. —[c]) $K_{3.4}$ कुशको. T_2 धर्मात्मा (for धर्मज्ञस्). —[d]) K_1 D_1 G_4 महामतिः; K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ T_2 महीपते.

4 [a]) K_2 Dn_1 अउयं (for उग्रं). K_1 समातिष्ठं; D_4 स आतिष्ठत्; T_2 M_1 समातिष्ठन्. —[b]) K_1 D_1 सहस्रांशु- (for °स्राक्ष-). K_4 B_2 -समं; B_4 -समा; D_1 damaged. Da D_8 युधि; D_7 S विभुः (for भुवि). —[c]) $Ś_1$ K_1 $D_{1.7}$ T_1 $G_{1.3.4}$ $M_{3.4}$ लेभे यम् (for लभेयम्) K_2 D_4 अतुलं; D_7 T_1 G M_2 अमितं; T_2 असुतं; M_1 अजितुं (for °तं). —[d]) $K_{2.4}$ त्रैलोक्ये° (for त्रिलोके°). D_8 इत्युह (sic) (for इत्युत).

5 D_7 om. 5^{cd}. —[a]) K_1 समर्थे-; K_{2-5} V_1 B Da Dn D_{2-6} $G_{1.2}$ समर्थं; D_8 सामर्थ्ये (for समर्थः). —[d]) $Ś_1$ D_8 एवेति; $K_{2.4}$ एवाथ; K_3 एवैर- (sic); D_4 T_1 $G_{1.3.4}$ एवेत्य; T_2 एत्यैव (for एवैत्य). $Ś_1$ D_8 G_3 [अ]भाषत; K_3 भाषत. K_5 स्वयमेवाभ्यभाषत; V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ स्वयमेवान्व(D_6 °[illegible])पद्यत (B_1 D_2 °ते).

6 [a]) K_4 राज्ञस् (for राजंस्). —[b]) G_1 अस्य (for तस्य). Da तस्य लोकेश्वरः (Da_1 °र-) प्रभुः. —[c]) D_8 भवत् (for [अ]भवत्). K_1 पुत्रात्. —[d]) K_1 कौशेयः; K_3 कौशकः; $D_{3.5}$ क्षत्रियः; T_1 G कुशिकः (for कौ°). $K_{2.4}$ पापनाशनः.

7 [a]) K_3 $D_{4.8}$ राज्ञो; Da_2 राजा (for राजन्). —[b]) D_8 नामा. V_1 प्रभोः; D_7 S विभो (for प्रभो). —[c]) D_1 याधिः; $M_{1.3.4}$ गाथिः (for गाधिः). K_5 Dn D_7 S (except $M_{1.3}$) भृगु- (for कवि-). —[d]) $K_{2.4}$ B_1 D_7 T G $M_{2.4}$ ऋची(B_1 °र्ची)काय; K_3 Da_1 सोच्ची°; K_5 सर्ची°; Da_2 D_4 सोचीका(Da_2 °चित्का)य; Dn_2 D_1 $M_{1.3}$ सोर्चि°; D_6 सौर्ची°; D_8 सोवि° (for सोर्ची°).

8 [a]) $K_{2.4}$ कविः (K_4 °वि-); D_4 नतः (for ततः). $K_{2.4}$ पु(K_4 -पु)त्रस्तु; D_7 T_2 $M_{1.3}$ तया स; T_1 G तया हि; $M_{2.4}$ प्रीतः स (for प्रीतस्तु). K_3 कौंतेये.

C. 12. 1722
B. 12. 49. 8
K. 12. 48. 8

पुत्रार्थे श्रपयामास चरुं गाधेस्तथैव च ॥ ८
आहूय चाह तां भार्यामृचीको भार्गवस्तदा ।
उपयोज्यश्चरुरयं त्वया मात्राप्ययं तव ॥ ९
तस्या जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान्क्षत्रियर्षभः ।
अजय्यः क्षत्रियैर्लोके क्षत्रियर्षभसूदनः ॥ १०
तवापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं तपोन्वितम् ।
शमात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुरेष विधास्यति ॥ ११
इत्येवमुक्त्वा तां भार्यामृचीको भृगुनन्दनः ।
तपस्यभिरतो धीमाञ्जगामारण्यमेव ह ॥ १२
एतस्मिन्नेव काले तु तीर्थयात्रापरो नृपः ।
गाधिः सदारः संप्राप्त ऋचीकस्याश्रमं प्रति ॥ १३
चरुद्वयं गृहीत्वा तु राजन्सत्यवती तदा ।
भर्तुर्वाक्यादथाव्यग्रा मात्रे हृष्टा न्यवेदयत् ॥ १४
माता तु तस्याः कौन्तेय दुहित्रे स्वं चरुं ददौ ।
तस्याश्चरुमथाज्ञातमात्मसंस्थं चकार ह ॥ १५
अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्तकरं तदा

V1 B Da Dn D2.3.5.6 Cal. Bom. ed. तस्याः (Dn2 °स्य) प्रीतः स शौचेन. — [b]) K3.4 B3 Da Dn1 D8 कुरुनंदनः; D7 T G3 °पुंगव; G1.2.4 °पुंगवः. — [c]) K1 D1 पुत्रार्थी; K2.3.5 V1 B Da Dn D2–6.8 M4 पुत्रार्थं (for °र्थे). Ś1 K1 D1 प्रार्थयामास; D8 अर्पं°; G1 श्राप°. — [d]) T1 चरन् (for चरुं). Ś1 D1 चरुं गाधि(D1 °दे)स्; D8 चतुरंगास्; M1.3.4 चरुं गाथेस् (for चरुं गाधेस्).

9 [a]) D6 आह्वाय (for आहूय). K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 [उ]वाच तां; D1 वाथ तां; D8 M2.4 चाग(D8 °हं)तां (for चाह तां). K2.4 आहूय च स्वभार्यां वै. — [b]) K3 B2–5 Da2 D2.3.5 स(Da2 सि)र्चीको; V1 Bo Da1 Dn सोर्ची(Da1 °चि)को; B1 साध्वीं स; D6 सौर्चीको; D8 ऋषीको (for ऋचीको). B4 Da तथा; M2.4 [अ]ब्रवीत् (for तदा). — [c]) K2.4 उपभोजश्; D8 °योज्यंश्; Ca °योज्यश् (as in text). Cv as in text. — [d]) K1 मात्रांतरं (for मात्राप्ययं). Ś1 [अ]परं तव; K2–4 D1.4.8 त्व(D1 स्व)यं तव; D7 T G M2.4 च भामिनि (G1 M4 °नी) (for [अ]प्ययं तव). M1.3 तव मातुस्तथैव च.

10 [a]) K2–4 V1 B5 D6 तस्यां (for तस्या). Da2 तत्राजनिष्यते पुत्रो. — [b]) B3 पुरुषर्षभः. — [c]) K4 D8 अजेयः (for अजय्यः). D8 T1 G1 लोकैः.

11 [a]) K2 कल्याणं. —V1 reads 11[c]–12[d] on marg. — [bc]) Ś1 K1 D1.7 श्रुतिमंतं; D8 घृत° (for धृति°). K3.4 तपोधनं; B1 सुशांतिकं; M1.3 तपस्विनं (for तपोन्वितम्). V1 Bo.2–5 Da Dn D2.3.5.6 transp. तपोन्वितम् and शमात्मकं. K5 तपोन्वितं; D1.8 क्ष-(D1 रा)मात्मकं; T2 शृता° (for शमा°). — [d]) K4.5 चरुरेव; D8 चतुरेषा (for चरुरेष).

12 D8 om. 12[a]–13[b]. V1 reads 12 on marg. — [a]) K2.4 स्वां (for तां). — [b]) V1 B (except B1) Dn D2.3.5.6 सो(B5 सा-; D6 सौ)र्चीको; Da1 सोर्चीको; Da2 सोर्चिको (for ऋचीको). — [c]) D4 [अ]धिरतो; D7 [अ]भिमतो (for °रतो). K1.5 B5 Dn1 D3.5 श्रीमान्. — [d]) K1 Bo.3–5 Da Dn1 D2.3.5 हि; K2.4 B1 Dn2 D7 T G M2 (for ह).

13 D8 om. 13[ab] (cf. v. l. 12). — [b]) D1 -पुरो (for -परो). Da1 D6 G1–3 M1.3 नृप. — [c]) B2 damaged. Dn2 गाधी. B1 संतप्तः (for संप्राप्त). — [d]) B2 damaged. V1 Bo.3–5 Dn D2.3.5.6.8 सोर्ची-(Dn2 D8 °र्चि)कस्य; Da1 सोची°; Da2 सोचि° (for ऋची°).

14 [a]) D8 चतुर्द्वयं (for चरुद्वयं). V1 B Da Dn D2.3.5 च; D6 सा (for तु). — [c]) K (except K1) Bo.3.4 Da Dn1 D4 वाक्यम्; B1 वाण्या (for वाक्याद्). V1 B Dn D2.3.5.6 तथा व्यग्रा; D8 अथ व्यग्रा. D7 S भर्त्रा दत्तं प्रसन्नेन (M2 °त्तमथाव्यग्रा).

15 [a]) Ś1 K1 D1 [अ]पि (for तु). — [b]) D8 (for °त्रे). B1 तु; D4.7 G1–3 स्व- (for स्वं). Da1 चरं; D8 चतुर् (for चरुं). — [c]) Da1 तस्यामरुम् (for तस्याश्च°). V1 तदा (for अथ). K (except K1) V1 B Da Dn D2.3.5.6 [अ]ज्ञानाद्; D7 [आ]ज्ञेया (for [अ]ज्ञातम्). D8 तस्याश्च तमथोन्यात (sic). — [d]) D7 तमात्मीयं; D8 स्मात्मसंस्थं (sic) (for आत्म°). D1 चरुं ददौ (for चकार ह).

16 [b]) Ś1 D2.3.7 G3 तथा (for तदा). — [c]) D1 दीप्तं च (for दीप्तेन). — [d]) D1 वपुषां. M2 घोष- (for घोर-).

धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनम् ॥ १६
तामृचीकस्तदा दृष्ट्वा ध्यानयोगेन वै ततः ।
अब्रवीद्राजशार्दूल स्वां भार्यां वरवर्णिनीम् ॥ १७
मात्रासि व्यंसिता भद्रे चरुव्यत्यासहेतुना ।
जनिष्यते हि ते पुत्रः क्रूरकर्मा महाबलः ॥ १८
जनिष्यते हि ते भ्राता ब्रह्मभूतस्तपोधनः ।
विश्वं हि ब्रह्म तपसा मया तत्र समर्पितम् ॥ १९
सैवमुक्ता महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा ।
पपात शिरसा तस्मै वेपन्ती चाब्रवीदिदम् ॥ २०
नार्होऽसि भगवन्नद्य वक्तुमेवंविधं वचः ।
ब्राह्मणापसदं पुत्रं प्राप्स्यसीति महामुने ॥ २१

ऋचीक उवाच ।

नैष संकल्पितः कामो मया भद्रे तथा त्वयि ।
उग्रकर्मा भवेत्पुत्रश्चरुर्माता च कारणम् ॥ २२

सत्यवत्युवाच ।

इच्छँल्लोकानपि मुने सृजेथाः किं पुनर्मम । C. 12. 1739 B. 12. 49. 24 K. 12. 48. 24

17 [a]) B0 तम् (for ताम्). Da ऋचिकं; D8 ऋचकस्. D7 T G ततो (for तदा). T2 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). — [b]) K2.4.5 D8 वै तदा; D7 T2 M सुव्रतः; T1 G भारत (T1 °तः) (for वै ततः). V1 B Da Dn D2.3.5.6 तस्या गर्भगतं द्विजं. — [c]) B1 सोब्रवीद्. K D8 राजशार्दूलः; V1 B Da Dn D1–3.5–7 T1 G3 M2.4 भृगु(D1 भ्राज)शार्दूलः. — [d]) V1 B Da Dn D2.3.5.6 देवरूपिणीं (Da1 °णं); D8 वरवर्णिनी.

18 [a]) K1 व्यांसिता; K2–5 D4.7 M2 वंचिता; B0 व्यंशिता; Da2 व्यंतिता; D8 व्यसिता; Ca व्यंसिता (as in text). — [b]) D8 वरिव्यासासहेतुना (sic). Ca cites व्यत्यासः. — [c]) K2 V1 B Da Dn D2.3.5.6 भविष्यति; K5 D8 जनिष्य(D8 °ष्यं)ति (for °ष्यते). D7 T G तस्माज्जनिष्यते पुत्रः. — [d]) D7 क्रूरवर्मा (for °कर्मा). V1 B Da Dn D2.3.5.6 [अ]त्यमर्षणः; T2 महाबली (for °बलः).

19 [a]) K3 D8 जनिष्य(D8 °ष्यं)ति; K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 उत्पत्स्यति (B1.4 Dn2 D2.6 °ते) (for जनिष्यते). K (except K1) B Da Dn D2–6.8 च (for हि). D4 om. ते. K2.4 माता (for भ्राता). D7 S जनयिष्यति माता ते. — [b]) K1 क्रूरकर्मा; B1 ब्राह्मणेभ्यस् (for ब्रह्मभूतस्). V1 B Da Dn D2.3.5.6 तपोरतः (D6 °निधिः); M2 तपस्विनं. K2.4 D7 T G M1.3.4 ब्रह्मभूतं तपोधनं; D1 ब्रह्मभूतस्य योधनः. [cd]) V1 B Da Dn D2.3.5.6 विश्वं हि ब्रह्म सुमहच्चरौ तव समाहितं. — After 19, K4.5 V1 B D (except D1.4.7.8) ins.:

101* क्षत्रवीर्यं च सकलं तव मात्रे समर्पितम् ।
विपर्ययेण ते भद्रे नैतदेवं भविष्यति ।
मातुस्ते ब्राह्मणो भूयात्तव च क्षत्रियः सुतः ।

[(L. 1) Dn2 सुमहत् (for सकलं). K4 D8.5 transp. तव and मात्रे. — (L. 2) Dn2 विपर्ययेन (for °येण). V1 तं (for ते). — (L. 3) Da1 ब्रह्मणो. Da2 om. सुतः.]

20 [a]) D1 सा वै मुक्ता; D8 सैव वक्ता. D4 महाभागी. — [b]) K1 भर्ग; K4 D1 भर्ता; D8 भद्रा (for भर्त्रा). — [c]) K1 D1 ननाम (for पपात). — [d]) Ś1 K1.2.4 B0.4.5 D1–3.5 वेपमाना; G2 M वेपती च (for °न्ती च).

21 [a]) B0.3.4 D3.5 M नार्हसे; D6 नार्हसि (for नार्होऽसि). V1 भगवानद्य. Ś1 K1 D1 मेद्य (for अद्य). — [c]) Ś1 K1 D7 T1 G2–4 M Cv ब्राह्मणापशदं; Da ब्राह्मणीयसदं; D1.4 ब्रह्मणापसदं; G1 ब्राह्मणापरतं; Ca °पसदं (as in text). B1 ब्राह्मणायसदं पुत्रः (sic). — [d]) K (except K5) D1.8 M1.3.4 प्राप्स्यामि; V1 प्राप्स्यति (for प्राप्स्यसि). K5 महामते; V1 B Da Dn D2.3.5.6 हि मां प्र(B2 वि)भो (for महामुने).

22 K5 om. (hapl.) 22–23. D8 om. the ref.; M1.3 ऋषिरुवाच (for ऋचीक उ°). — [a]) D7 नैव; T G नैवं (for नैष). Da G1 संकल्पितं. K1 कामं. — [b]) Da यथा; G1 माया (for मया). V1 B D2.3.5 यथा; Da D8 मया; D1 M1.3.4 तदा (for तथा). D7 T2 -विधि (for त्वयि). — [c]) V1 B Da Dn D2.3.5.6 समुत्पन्नश्; D8 भवे पुत्राश् (for भवेत्पुत्रश्). — [d]) K1 चरुं; D8 चातुर् (for चरुर्). D1 कारुणं (for कारणम्). K4 V1 Da Dn D2.3.5.6 चरुव्य(Da1 °व)त्यासहेतुना (K4 °कारणं); D7 S चरुव्यत्यास(G1 °त्यय)कारणात्.

23 K5 om. 23 (cf. v. l. 22); D8 om. the ref. — [a]) B5 दृष्ट्वा; D6.8 इत्थं (for इच्छँल्). — [b]) K1

C. 12. 1739
B. 12. 49. 24
K. 12. 48. 24

शमात्मकमृजुं पुत्रं लभेयं जपतां वर ॥ २३

ऋचीक उवाच ।

नोक्तपूर्वं मया भद्रे स्वैरेष्वप्यनृतं वचः ।
किमुताग्निं समाधाय मन्त्रवच्चरुसाधने ॥ २४

सत्यवत्युवाच ।

काममेवं भवेत्पौत्रो ममेह तव चैव ह ।
शमात्मकमृजुं पुत्रं लभेयं जपतां वर ॥ २५

ऋचीक उवाच ।

पुत्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे वा वरवर्णिनि ।
यथा त्वयोक्तं तु वचस्तथा भद्रे भविष्यति ॥ २६

वासुदेव उवाच ।

ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् ।
तपस्यभिरतं शान्तं जमदग्निं शमात्मकम् ॥ २७
विश्वामित्रं च दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः ।
प्राप ब्रह्मर्षिसमितं विश्वेन ब्रह्मणा युतम् ॥ २८
आर्चीको जनयामास जमदग्निः सुदारुणम् ।
सर्वविद्यान्तगं श्रेष्ठं धनुर्वेदे च पारगम् ।
रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ २९

D_8 सृजे यः; Dn_2 सृजेताः; D_4 सृजथाः (for सृजेथाः). V_1 B Da_2 Dn $D_{2.3.5.6}$ सुतं; Da_1 स्मृतं (for मम). — D_1 om. 23^{e}–24^{d}. $23^{cd} = 25^{cd}$. — ^{c}) B_1 समास्मकम् (for शमा°). D_8 सृजात्मकसमं पुत्रं. — ^{d}) Ś K (K_5 om.) $D_{4.8}$ जयतां; D_7 T G तपतां (for जपतां). K_4 $D_{7.8}$ T_1 G_{1-3} वरं; T_2 वरः. V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ दातुमर्हसि मे प्रभो.

24 D_1 om. 24 (cf. v. l. 23); D_7 om. (hapl.) 24–25. $Ś_1$ reads 24 on marg. — ^{ab}) K_5 [अ]नृतं (for मया). T_1 $G_{1.3}$ स्वप्नेषु (for स्वैरेषु). K_5 कदाचन (for [अ]नृतं वचः). K_2 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ नोक्तपूर्वानृतं भद्रे (Da_1 द्रे द्रे) स्वैरेष्वपि कदाचन. — ^{c}) T_2 किमिदानीं (for किमुताग्निं). $Ś_1$ समादाय; K_5 $D_{2.3.5}$ पुरस्कृत्य (for समाधाय). — ^{d}) Da_1 चारु- (for चरु-). — After 24, $K_{4.5}$ V_1 B D (except $D_{4.8}$; $D_{1.7}$ om.) ins.:

102* दृष्टमेतत्पुरा भद्रे ज्ञातं च तपसा मया ।
ब्रह्मभूतं हि सकलं पितुस्तव कुलं भवेत् ।

[(L. 1) Ca दृष्टमेतत्पुरा (as above). —(L. 2) D_6 च (for हि).]

25 D_7 om. 25 (cf. v. l. 24). D_8 om. the ref. — ^{a}) K_{2-4} $D_{4.8}$ S ईदृग् (for एवं). D_8 भवे; $G_{1.3.4}$ भवः (for भवेत्). K_1 Da_1 G_1 पुत्रो. — ^{b}) M ममायं (for ममेह). $Ś_1$ K_1 D_1 चेह च; K_5 V_1 Bo_{2-5} Da Dn_1 $D_{2.3.5}$ M च प्रभो (for चैव ह). K_3 D_4 मम चेह तथै(D_4 °वै)व ह; B_1 Dn_2 D_6 ममेह च तव (B_1 वरः) प्रभो; T G मा मैवं (T_2 न मेयं; $G_{1.3}$ मामेवं) तनयः प्रभो. — $25^{cd} = 23^{cd}$. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_1; D_7 om.) अहं; K_2 इमं; K_4 इदं (for ऋजुं). — ^{d}) K V_1 B_1 Da_2 Dn $D_{2.4.6.8}$ जयतां; T_2 G_2 तपतां; G_3 जगतां (for जपतां). $K_{2.4}$ $D_{2.3}$ G_1 M_4 वरं; Da_2 वरः.

26 D_8 om. the ref. $D_{1.4}$ ऋषी(D_1 °ष)क (for ऋचीक). — ^{a}) G_1 पुत्रो. — ^{b}) V_1 B D (except Da_1 $D_{1.4.8}$) च (for वा). Da G_1 $M_{1.4}$ वरवर्णिनी (Da_1 °र्णनी). — ^{c}) $Bo_{3.4}$ transp. यथा and त्वया. K_5 V_1 B D (except $D_{1.4.7.8}$) वचनं (for तु वचस्).

27 Da_1 D_8 om. the ref. T_2 कृष्ण (for वासुदेव). — ^{b}) D_1 भार्गवात्. — D_1 om. 27^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ [अ]धिरतं. K_4 $D_{2.3.5.8}$ S (except T_2) दांतं (for शान्तं). — ^{d}) K_4 B_1 $D_{2.3.5}$ तपोनिधिं; V_1 Bo_{2-5} Da Dn D_6 यतव्रतं (Da_1 °तः); D_7 समातृकं (for शमात्मकम्). — After 27, B_1 ins.:

103* सोऽपि पुत्रं ह्यजनयज्जामदग्न्यं सुदारुणम् ।

[B_1 also यतव्रतं (for सुदारुणम्).]

28 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 तु (for च). — ^{b}) Da_1 गाधिं; $M_{1.3}$ गाथिं; M_4 गाथिः (for गाधिः). K_1 D_8 $M_{1.3.4}$ -नंदनं. — ^{c}) K_4 D_8 प्राप्त. D_8 -समितिं; G_3 -संमिधिं; M_4 -यमितं (for -समितं). K_2 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ यः (Dn_2 यं) प्राप ब्रह्मसमितं (V_1 $B_{1.2}$ D_6 °मितिं; Da_2 °हितं). — ^{d}) D_8 [आ]यतं (for युतम्). K_2 B_5 Dn $D_{1-3.5.6}$ विश्वैर्ब्रह्म($D_{2.3}$ °श्वैर्ब्रह्मण्य-; D_5 °श्वैर्ब्राह्म-; D_6 °श्वं ब्रह्म)गुणैर्युतं.

29 ^{a}) K_4 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-7}$ S ऋचीको; D_4 अर्चीको. — After 29^{a}, K_4 V_1 B D (except $D_{1.4.8}$) S ins.:

104* जमदग्निं तपोनिधिम् ।
सोऽपि पुत्रं ह्यजनयद् ।

[(L. 1) Da_2 तपोनिधिः; T_1 °धनं. — (L. 2) D_1

एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्यात्मजो बली ।
अर्जुनो नाम तेजस्वी क्षत्रियो हैहयान्वयः ॥ ३०
ददाह पृथिवीं सर्वां सप्तद्वीपां सपत्तनाम् ।
स्वबाहुस्त्रबलेनाजौ धर्मेण परमेण च ॥ ३१
तृषितेन स कौरव्य भिक्षितश्चित्रभानुना ।
सहस्रबाहुर्विक्रान्तः प्रादाद्भिक्षामथाग्नये ॥ ३२
ग्रामान्पुराणि घोषांश्च पत्तनानि च वीर्यवान् ।
जज्वाल तस्य बाणैस्तु चित्रभानुर्दिधक्षया ॥ ३३
स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेन महातपाः ।
ददाह कार्तवीर्यस्य शैलानथ वनानि च ॥ ३४
स शून्यमाश्रमारण्यं वरुणस्यात्मजस्य तत् ।
ददाह पवनेनेद्धश्चित्रभानुः सहैहयः ॥ ३५
आपवस्तं ततो रोषाच्छशापार्जुनमच्युत ।
दग्धेऽऽश्रमे महाराज कार्तवीर्येण वीर्यवान् ॥ ३६

C. 12. 1757
B. 12. 49. 42
K. 12. 48. 42

S (except M1. 3) व्यजनयद्.] — b) Bo जमदग्निं; B1 D4 ज(B1 जा)मदग्न्यं. — c) Dn2 -विद्यागतं (for °न्तगं). B2 ज्येष्ठं (for श्रेष्ठं). D8 सर्वविद्यागश्रेष्ठं च. — d) K5 V1 Bo-4 Da Dn D2. 3. 5. 6 धनुर्वेदस्य; B5 °वेदेषु; D1 °वेदं च (for °वेदे च). — e) K1 -हर्तारं. — After 29, K5 V1 B D (except D7. 8) ins.:

105* तोषयित्वा महादेवं पर्वते गन्धमादने ।
अस्त्राणि वरयामास परशुं चातितेजसम् ।
स तेनाकुण्ठधारेण ज्वलितानलवर्चसा ।
कुठारेणाप्रमेयेण लोकेष्वप्रतिमोऽभवत् ।

[L. 1) D1 गंधशब्दने. — (L. 2) D3-5 शस्त्राणि. — (L. 3) Da1 -धीरेण (for -धारेण). Da1 -वर्चसः; D6 -तेजसा (for -वर्चसा). — (L. 4) D4 दुर्वारेण (for कुठा°). Bo Da D1. 3. 5 [अ]प्रमेयेन. Da1 भवेत् (for ऽभवत्).]

30 b) K4 कृतं (for कृत-). G1 -वीर्यात्मको (for °त्मजो). Bo वशी (for बली). — d) Ś1 K1 D7 T G1. 2. 4 M हेहयान्व(K1 °न्वु)यः; V1 B Da Dn D2-6 हैहयाधिपः; G3 हेहयात्मजः. — After 30, K5 V1 B D (except D7. 8) ins.:

106* दत्तात्रेयप्रसादेन राजा बाहुसहस्रवान् ।
चक्रवर्ती महातेजा विप्राणामाश्रमेधिके ।

[(L. 1) B1 आश्रमेधिके.]

31 a) K5 V1 B Da Dn D1-3. 5 ददौ स; D4 ददौ स ह (hypermetric); D7 S अजयत् (for ददाह). V1 कृत्स्नां (for सर्वां). — b) D1 सप्तदीपां. Ś1 सपट्टनां; K2. 5 Dn1 D1. 6. 7 T G सपर्वतां; K3 °ख्रगां (for °त्तनाम्). — c) K5 स्वबाहुग्र-; V1 B1. 5 स बाहुस्त्र-; D1 स बाहुस्त्रि- (for स्वबाहुस्त्र-). K4 -बली नाजौ (for -बलेनाजौ). D8 स बाहस्त्रबलो राजा (sic). — d) V1 B D (except D7. 8) जित्वा परमधर्मवित्.

32 a) K1 मृषितेन (for तृषि°). V1 B Da Dn D1-3. 5. 6 च कौंतेय (Da °यो); D7 T2 G2 M1. 3. 4 च कौरव्य; G1 स कौरव्यः. — b) Da1 G4 भक्षितस्. — c) K1 G1 सहस्रबाहु-; G2 °बानुर् (for °बाहुर्). D1 विक्रांताः.

33 a) D1 पुरान्स (for पुराणि). V1 B Da Dn D1. 3. 5. 6 राष्ट्राणि; D7 S राष्ट्रं च (for घोषांश्च). — b) Ś1 पट्टनानि च; V1 B Da Dn D1-3. 5. 6 घोषां-(Da1 °षं)श्चैव तु (Dn1 °वानु-; Dn2 D6 °व स) (for पत्तनानि च). D7 S पत्तना(T2 G1. 2 °ट्टणा)न्यटवी-स्तथा. — Bo om. (hapl.) 33c-36d. — c) D7 बाणैर् (for तस्य). K1 बालैस्तु; K3. 5 बाणेषु; V1 B (Bo om.) Da Dn D1-6 बाणाग्राच् (Da1 °न्); D7 धनुषस्; D8 बाणे तु; S बाणेद्धस् (for बाणैस्तु). — d) K4 G1 चित्रभानु-. D8 दिदक्षया (for दिध°). — After 33, D1 (erroneously) repeats 31-33.

34 Bo om. 34 (cf. v. l. 33). — a) Ś1 सतस्य (for स तस्य). — b) K4 B1 Dn D8 प्रभावेण; Da प्रतावेन (sic). K3. 5 D4 महात्मनः; V1 B (Bo om.) Da D6 °यशाः; Dn महौजसः; D1 महामनाः; D2. 3. 5 महीयसा (D2 °सः) (for महातपाः). — d) Ś1 K1. 3 D1 शैलान्यथ; T2 स शैलं हि (for शैलानथ). D7 T1 G [अ]पि (for [अ]थ. Ś1 वनान्यथ; V1 B (Bo om.) Da Dn D2. 3. 5. 6 वनस्पतीन्; D7 T G धरामपि (for वनानि च). K2. 4 बहुग्रामशतान्यपि.

35 Bo om. 35 (cf. v. l. 33). — a) B (Bo om.) Da Dn D2. 3. 5. 6 आश्रमं रम्यं (Dn2 D6 पुण्यं) (for आश्रमारण्यं). K4 स शून्यसाश्रमारण्यं. — b) D7 T2 G1 [आ]श्रमस्य (for [आ]त्मजस्य). D8 हि; M2 तं (for तत्). K5 वशिष्ठस्य महात्मनः; V1 B (Bo om.) Da Dn D2. 3. 5. 6 Cv आपवस्य महात्मनः. — c) D1 पवने चेद्धाश्; G1 पवनेनेद्धा. — d) Ś1 K1 D1. 7 सहेहयः.

36 Bo om. 36 (cf. v. l. 33). — a) Ś1 K1 Ca

C. 12. 1758
B. 12. 49. 43
K. 12. 48. 43

त्वया न वर्जितं मोहाद्यस्माद्वनमिदं मम ।
दग्धं तस्माद्रणे रामो बाहूंस्ते छेत्स्यतेऽर्जुन ॥ ३७
अर्जुनस्तु महाराज बली नित्यं शमात्मकः ।
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च दाता शूरश्च भारत ॥ ३८
तस्य पुत्राः सुबलिनः शापेनासन्पितुर्वधे ।
निमित्तमवलिप्ता वै नृशंसाश्चैव नित्यदा ॥ ३९
जमदग्निधेन्वास्ते वत्समानिन्युर्भरतर्षभ ।
अज्ञातं कार्तवीर्यस्य हैहयेन्द्रस्य धीमतः ॥ ४०
ततोऽर्जुनस्य बाहूंस्तु छित्त्वा वै पौरुषान्वितः ।
तं रुवन्तं ततो वत्सं जामदग्न्यः स्वमाश्रमम् ।
प्रत्यानयत राजेन्द्र तेषामन्तःपुरात्प्रभुः ॥ ४१
अर्जुनस्य सुतास्ते तु संभूयाबुद्धयस्तदा ।
गत्वाश्रममसंबुद्धं जमदग्नेर्महात्मनः ॥ ४२
अपातयन्त भल्लाग्रैः शिरः कायान्नराधिप ।

आपचं(K1 °द्यं)तस्; K2.4 आ(K4 अ)पध्वस्तस्; K3 अवस्तंतस्; V1 B (Bo om.) Da Dn D2–6 आपवस्तु; D1 आपदानुस्; D7 आपपस्तं; D8 आपस्तंब-; T1 G1–3 आपतंतं (for आपवस्तं). Ś1 K1 तपो- (for ततो). — b) K1 B4 Da D2.3.6 M1.3 अच्युतः; B1 D1 G2 अच्युतं (for अच्युत). — c) Ś1 D4 दग्धाश्रमे; K1 दग्धश्रम-; K4 दग्धे वने; D1 दग्धो*मे. ❀ **Cv**: दग्धेश्रम इत्यत्र श्रमे आश्रमे । ❀ V1 B (Bo om.) Da Dn D2.3.5.6 महाबाहो (for °राज). — d) K1 कांतिवीर्येण; D1 कर्म° (for कार्त°).

37 a) K1 वर्तितं (for वर्जितं). V1 B Da Dn D2.3.5.6 यस्मान् (for मोहाद्). — b) G1 अस्माद् (for यस्माद्). T2 त्वग्निर् (for वनम्). V1 B Da Dn D2.3.5.6 ममेदं हि महद्व(Da2 °द्व)नं. — c) D1 दग्धे (for दग्धं), and वने (for रणे).

38 a) D4 आर्जुनस्. M3 स (for तु). V1 B Da Dn D2.3.5.6 महातेजा; T2 °भाग (for °राज). b) B3 समात्मकः; Da1 शमात्मकं. — c) K2 D8 ब्राह्मण्यश्च. D8 सरण्यश्च (for शर°). — d) K4 दांत-; T2 दान- (for दाता). — After 38, K4.5 V1 B D (except D1.7.8) ins.:

107* नाचिन्तयत्तदा शापं तेन दत्तं महात्मना ।

[D4 नाचिंतयस् (for °यत्). Da1 तया (for तदा).]

39 a) K1 D1 सुबहवः; K2–5 B (except Bo) Dn1 D3–5 तु बलिनः; T2 सुमनसः; G2.4 स बलिनः (for सुब°). — b) D2 वने (for वधे). K1 समेत्यासंपितर्वधे (sic). — c) K2.3.5 V1 Bo.2–5 Da Dn D3.6.8 M2 निमित्ताद् (for °त्तम्). B1.3 दर्पलिप्ता वै; D1 अवि°; D7 T G अवलिप्तास्ते; D8 °लिप्तायै (for °लिप्ता वै); **Ca** अव° (as in text). — d) K1 नृशंसश्; D8 °स्यश्; **Ca** नृशंसाश् (as in text). K3.5 Dn D4 सर्वदा; V1 Bo.1.3–5 Da D2.3.5.6 नित्यशः; B2 सर्वशः (for नित्यदा).

40 ^{ab}) 40^{a} Hypermetric. Ś1 जमदग्नेर्. B1 जमदग्निमुनेर्धेनुं; D8 °ग्निवशातेवन्मा (sic) (for ^{a}). K2.4 जमदग्निं वंचयित्वा वत्सामानिन्यतुस्तदा; K5 D7 S °ग्नेस्तु (M1.3.4 °श्च) धेन्वास्ते वत्समानिन्युरच्युत; B2 °ग्निधेनोर्वत्सं ते समानिन्युर्नरर्षभ. — c) K2 V1 Bo.1.5 Da1 Dn2 D6 अज्ञाताः; K4 Da2 अज्ञाता (for °तं). V1 B Da Dn D2.3.5.6 कार्तवीर्येण. — d) Ś1 K1 हेहयस्य च धीमतः; V1 B Da Dn D2.3.5.6 हैहयेंद्रेण धीमता; D7 T1 G1.3.4 M1.3.4 हेहयेंद्रस्य धीमतः. — After 40, K5 V1 B D (except D7.8) ins.:

108* तन्निमित्तमभूद्युद्धं जामदग्नेर्महात्मनः ।

[Da वैरं (for युद्धं). V1 Bo Da D1.4 जमदग्नेर्.]

41 a) D8 [ऽ]र्जुनस्तु (for °नस्य). D8 बाहुंस्. K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 तांश्; D7 S स; (for तु). D1 om. तु. — b) K1 पुरुषान्वितः; D1 पौहषाञ्चितः (sic). K2–5 V1 B Da Dn D2–6, 8 छित्त्वा रामो रुषान्वितः (Da1 °ताः); D7 S चिच्छेद रुषितोनघ (M4 °घः). — c) D1 om. रुवन्तं. K1 हवंतं; K3 D4 रुदंतं; K4 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 भ्रमंतं (for रुवन्तं). D7 S प्रत्याजहार (D7 M1–3 °हरत) तं वत्सं. — M om. 41^{def}. — d) Da1 जामदग्न्यं; G1 °दग्य-. Ś1 स्वमाश्रमात्; K4 °श्रमः; Da1 °श्रयं (for °श्रमम्). — D7 T G om. 41^{ef}. — e) Da1 राजेंद्रो. f) K2 -पुरं यतं; K5 -पुरात्ततः (for -पुरात्प्रभुः).

42 K2 om. 42^{ab}. — a) D8 अर्जुनस्तु. Ś1 K1 D1 ये; B2 तं (for ते). D7 S (except G4) [ऽ]थ (for तु). — b) B1 G1 संभूता[:]; D4 संभूयां. **Ca** cites संभूय (as in text). Bo बुद्धयस्. B3 D7 T2 G1–3 M1.3 तथा (for तदा). — K3 om. from 42^{c} up to अपातयन्त (in 43^{a}). — c) M2 हत्वा (for गत्वा). K2.4.5 V1 B3–5 Da2 Dn D1–3.5.6 T1 G2–4 असंबुद्धा; Bo–2 °बुद्धा; Da1 G1 °बद्धा (for °बुद्धं). — d) G1 जामदग्नेर्. — After 42,

समित्कुशार्थं रामस्य निर्गतस्य महात्मनः ॥ ४३
ततः पितृवधामर्षाद्रामः परममन्युमान् ।
निःक्षत्रियां प्रतिश्रुत्य महीं शस्त्रमगृह्णत ॥ ४४
ततः स भृगुशार्दूलः कार्तवीर्यस्य वीर्यवान् ।
विक्रम्य निजघानाशु पुत्रान्पौत्रांश्च सर्वशः ॥ ४५
स हैहयसहस्राणि हत्वा परममन्युमान् ।
चकार भार्गवो राजन्महीं शोणितकर्दमाम् ॥ ४६
स तथा सुमहातेजाः कृत्वा निःक्षत्रियां महीम् ।
कृपया परयाविष्टो वनमेव जगाम ह ॥ ४७
ततो वर्षसहस्रेषु समतीतेषु केषुचित् ।
क्षोभं संप्राप्तवांस्तीव्रं प्रकृत्या कोपनः प्रभुः ॥ ४८
विश्वामित्रस्य पौत्रस्तु रैभ्यपुत्रो महातपाः ।
परावसुर्महाराज क्षिप्त्वाह जनसंसदि ॥ ४९
ये ते ययातिपतने यज्ञे सन्तः समागताः ।
प्रतर्दनप्रभृतयो राम किं क्षत्रिया न ते ॥ ५०
मिथ्याप्रतिज्ञो राम त्वं कत्थसे जनसंसदि ।

C. 12. 1778
B. 12. 49. 59
K. 12. 48. 59

G2.3 ins. 109*.

43 K3 om. अपातयन्त (cf. v. l. 42). G2.3 om. 43. K3 repeats 43^{ab} (with v. l.) after 43. — ^{ab}) K1 D2 अपातयत; D6 °यंतः. K1 बह्लाग्रैः (for भ°). K1 D6.8 नराधिपः (D6 °पाः); K3 (second time) °पान्. K2.4 शिरस्ते चिच्छिदुः सर्वे पितुर्वधमनुस्मरन्. — K2.4 om. 43^{cd}. — ^{c}) B0 D4 शमित्; D8 शंशित् (for समित्-). D2.3 यातस्य (for रामस्य). — ^{d}) B5 Dn निर्यातस्य (for निर्ग°). V1 B Dn D6 यशस्विनः. D2.3.5 रामस्य सुमहात्मनः. — D7 T G1.4 M ins. after 43: G2.3 after 42:

109* प्रत्यक्षं राममातुश्च तथैवाश्रमवासिनाम् ।
श्रुत्वा रामस्तमर्थं च क्रुद्धः कालानलोपमः
धनुर्वेदेऽद्वितीयो हि दिव्यास्त्रैः समलंकृतः ।
चन्द्रबिम्बार्धसंकाशं परशुं गृह्य भार्गवः ।

[(L. 3) T2 धनुर्वेदविनीतो हि; M1.3.4 °वेदाद्वितीयो हि (for the prior half). G3 समलंकृतं. — (L. 4) T2 -बिंबार्क- (for °र्ध-). M1.3 भास्वरं (for भार्गवः).]

44 D4 om. (hapl.) 44; K3 om. 44^{ab}. — ^{a}) K2.4.5 -वधामर्षी; V1 B2 Da D2.3.5.6 -वधं मत्वा (for -वधामर्षाद्). D8 ततः पत्युर्धरामर्षाद्. — ^{b}) Ś1 K1.4 D1 -मन्युना; D2 -मन्युवान् (for °मान्). — K5 om. 44^{c}–45^{b}; G4 om. (hapl.) 44^{c}–46^{b}. — ^{c}) D6 निःक्षत्रियं; G1.2 M निक्षत्रियां. D8 न क्षत्रियां समुद्दिश्य. — ^{d}) T2 रामः (for महीं). Ś1 K1.4 अस्त्रम् (for शस्त्रम्). Ś1 K1 D1 अगृह्यत; Da1 D8 अगृह्णतः.

45 G4 om. 45; K5 om. 45^{ab} (for both, cf. v. l. 44). — ^{a}) D8 नृप- (for भृगु-). D1 -शार्दूल. ^{b}) D1 कार्मवीर्यस्य. — D2 om. 45^{c}–46^{b}. — ^{c}) Da विजघान. — ^{d}) K2.4 transp. पुत्रान् and पौत्रांस्. D7 S (G4 om.) तथैव च (for च सर्वशः).

46 D2 G4 om. 46^{ab} (cf. v. l. 45, 44). — ^{a}) D4.7 S (G4 om.) हेहय- (for हैहय-). Ś1 K1 स हेहयस्य हार्देन. — ^{b}) K1 गत्वा (for हत्वा). Ś1 K1.4 -मन्युवान् (K4 °ना). — ^{cd}) B1 स ह्रदा (for भार्गवो). D7 T G महीं सागरपर्यंतां चकार रुधिरोक्षितां.

47 ^{a}) D4 तत् (for स). B1.3.4 Dn D1.8.5 [आ]शु (for सु-). — ^{b}) G1.2 M1.3.4 निक्षत्रियां. — ^{c}) D8 परमया (hypermetric) (for परया). — ^{d}) Da1 मनम् (for वनम्).

48 ^{a}) M4 तपो- (for ततो). — ^{b}) D2 केनचित्. — ^{c}) K2.3 V1 B0.2–5 Dn1 D2.3.5.6 M1.3.4 क्षेपं; K4 क्षेमं; K5 क्षमां; B1 D4.8 क्षयं; Da क्षत्रं; Dn2 क्षमा; D1 क्षौत्रं; D7 T G M2 कोपं (for क्षोभं). D1 मे (for सं-). K3 Dn D6 तत्र; D8 तीव्रः (for तीव्रं). — ^{d}) D1 पुनः (for प्रभुः).

49 ^{a}) K1.2.4 पुत्रस्तु. — ^{b}) K1 M1.3 रैभ्यः (for रैभ्य-). — ^{c}) K1 परावसुं. B1 महाबाहुः (for °राज). — ^{d}) K2.4 क्षिप्तोयं; B1 क्षिप्त्वा तं; D6 क्षिप्राह; D8 क्षिप्ताह (for क्षिप्त्वाह). K2.4 तेन (for जन-).

50 ^{a}) K1 T2 G एते; K2.4 यत्ते; D1.8 यते; D4 याते (for ये ते). K5 जजाति- (for ययाति-). — ^{b}) B1 यज्ञाः; D8 यत्ते (for यज्ञे). Da1 समागतः. — ^{c}) K1 प्रतंदन-; D8 प्रातर्दन- (for प्रतर्दन-). — ^{d}) D4 दाम; G1 रामं; M1.3 रामः. D6 न हताश्च (for क्षत्रिया न). D1 वाचतं (hypermetric); D8 हवाः (for न ते).

51 ^{a}) Dn2 D6 रामस्. M2 च (for त्वं). — ^{b}) K1 कथं मे; D8 कथ्यते. — ^{c}) D8 क्षयात् (for भ°).

C. 12. 1774
B. 12. 49. 59
K. 12. 48. 59

भयात्क्षत्रियवीराणां पर्वतं समुपाश्रितः ॥ ५१
स पुनः क्षत्रियशतैः पृथिवीमनुसंतताम् ।
परावसोस्तदा श्रुत्वा शस्त्रं जग्राह भार्गवः ॥ ५२
ततो ये क्षत्रिया राजञ्शतशस्तेन जीविताः ।
ते विवृद्धा महावीर्याः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥ ५३
स पुनस्ताञ्जघानाशु बालानपि नराधिप ।
गर्भस्थैस्तु मही व्याप्ता पुनरेवाभवत्तदा ॥ ५४
जातं जातं स गर्भं तु पुनरेव जघान ह ।
अरक्षंश्च सुतान्कांश्चित्तदा क्षत्रिययोषितः ॥ ५५
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
दक्षिणामश्वमेधान्ते कश्यपायाददत्ततः ॥ ५६
क्षत्रियाणां तु शेषार्थं करेणोद्दिश्य कश्यपः ।
स्रुक्प्रग्रहवता राजञ्श्रीमान्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ५७
गच्छ पारं समुद्रस्य दक्षिणस्य महामुने ।
न ते मद्विषये राम वस्तव्यमिह कर्हिचित् ॥ ५८
ततः शूर्पारकं देशं सागरस्तस्य निर्ममे ।
संत्रासाज्जामदग्न्यस्य सोऽपरान्तं महीतलम् ॥ ५९
कश्यपस्तु महाराज प्रतिगृह्य महीमिमाम् ।

— d) $K_{3.5}$ D_4 समुपाश्रयन् (K_5 °त्); Dn_2 D_6 समुपास्थितः; D_8 सत्युपाशितः (sic).

52 a) $K_{2.5}$ V_1 B D (except $D_{4.8}$) T_1 $G_{3.4}$ सा (for स). — b) $Ś_1$ K_{2-4} अनुसंततं; K_1 अनुमंततां; K_5 अव*स्तृता; D_1 damaged; D_8 अनुसंसतां (for अनुसंतताम्). V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ पृथिवी सर्वतस्तृ- (B_1 °र्वतस्मृ-; Dn_2 °र्वतास्थि-; D_2 समवस्तृ)ता. — c) K_5 V_1 $B_{0.3-5}$ Dn $D_{2.3.5.6}$ वचः; $B_{1.2}$ ततः; Da T G तु तत् (for तदा).

53 a) B_1 [ऽ]थ; D_1 यं; M_2 वै (for ये). — b) D_8 स्वेन (for तेन). K_5 V_1 $B_{0.1.3-5}$ Da Dn $D_{5.6}$ G_1 वर्जिताः; B_2 $D_{1-3.7}$ T G_{2-4} M निर्जिताः (for जीविताः). — c) D_8 तद् (for ते). K_4 T_2 M_1 प्रवृद्धा; D_7 T_1 G M_2 [ऽ]पि वृद्धा; D_8 विवृद्ध- (for °द्धा). $Ś_1$ K_1 D_1 महावीराः. — d) D_8 पृथिव्यै पततैभवत् (sic).

54 a) K_1 Dn_2 तां; D_8 तं (for तान्). D_8 जिघान. — b) G_2 बालान्यपि (for °नपि). $D_{2.3.5}$ जनाधिप. — c) D_6 च (for तु). V_1 B Da $D_{2.3.5.6}$ पुनर्व्याप्ता; D_8 महाव्याप्ता; G_{1-3} मही प्राप्ता (for मही व्याप्ता). — d) V_1 B Da $D_{2.3.5.6}$ मही क्षत्रियपुंगवैः.

55 a) V_1 $B_{0.2.4.5}$ तु; B_1 Da हि; D_2 T_2 च (for स). V_1 B (except B_1) $D_{2.3.5}$ हि (for तु). D_6 जातं जातं पुनर्गर्भं. — b) $B_{0.1.3.4}$ $D_{2.3.5}$ तत एव (for पुनरेव). D_8 सः (for ह). — c) Da_1 अरक्षांश्; D_1 अरक्षच्; $D_{4.8}$ °क्षश् (D_8 °क्षस्) (for °क्षंश्). K_4 $B_{0.5}$ $D_{2.8}$ तु (for च). K_1 सुताः; M_4 सुतां. K_1 $D_{1.2.4}$ कांश्चि(D_1 °श्चि)त्.

56 b) $K_{2.4}$ ततो (for कृत्वा). K_3 $M_{1.3.4}$ निक्षत्रियां; B_5 निःक्षत्रियं. $K_{2.4}$ विभुः (for प्रभुः). — d) Dn_2 (before corr.) काशिपाय; D_7 S काश्य° (for कश्य°). K_3 $D_{6.7}$ T G_{2-4} $M_{2.4}$ [अ]ददात्; G_1 ददात्. G_2 तदा (for ततः). D_3 कश्यपादवदात्ततः (sic).

57 a) Dn स (Dn_2 om. स) क्षत्रियाणां शेषार्थं. — b) D_8 आदिश्य (for उद्दिश्य). D_7 S काश्यपः. — c) V_1 $B_{0.3.4}$ श्रुक्-; D_7 T_1 G_1 स्रक्- (for स्रुक्-). $G_{1.2}$ -प्रग्राहवता. $M_{1.3}$ रामं (for राजन्). D_8 स्रुक्प्रग्रहतमा राजन्; T_2 स प्रगृह्य च तां रा°. — d) V_1 B Da Dn ततो (for श्रीमान्). $D_{2.3.5.6}$ ततो वचनमब्रवीत्.

58 a) $Ś_1$ [अ]पारं; K_3 D_4 पारे; K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ तीरं (for पारं). — b) $K_{3.5}$ D_4 महामते; G_1 °त्मने (for °मुने). — c) D_1 मद्विषयो. — d) T_2 वस्तव्य (for °व्यम्). $K_{2.4}$ T_2 G_2 M_1 इति (for इह). K_1 D_8 कर्हंचित्. — After 58, D_7 S ins.:

110* पृथिवी दक्षिणा दत्ता वाजिमेधे मम त्वया ।
पुनरस्याः पृथिव्या हि दत्त्वा दातुमनीश्वरः ।

[(L. 1) D_7 महामखे (for मम त्वया). — (L. 2) $M_{1.3.4}$ दानम् (for दातुम्).]

59 D_2 om. 59. — a) K_1 D_8 शू(D_8 सू)र्पाकरं; K_4 °रके; K_5 V_1 $B_{0.2.4.5}$ D_{4-6} सूर्पारकं; B_1 Da D_3 सूर्या°; B_3 सूर्प्या° (for शूर्पा°). D_7 S (except T_2) Cv ततः शूर्पाकरोद्देशं. — b) K_1 D_1 समुद्रस्तस्य; Da सागरांभस्य (for सागरस्तस्य). — c) K_5 V_1 B Da Dn $D_{1.3.5.6}$ सहसा (for संत्रासाज्). D_1 जामदर्ग्यस्य; G_3 °दग्न्यश्च. — d) $K_{4.5}$ $B_{2.3}$ Da Dn $D_{3.5}$ M_2 सोपरांत-; B_1 सागरांतां; D_1 सोपरांत्सीन् (sic); D_8 °रात्तं; T_2 परांतं च (for सोऽपरान्तं).

60 a) K_1 कस्यपस्तु; D_7 S काश्यपस्तु (G_1 °स्य).

कृत्वा ब्राह्मणसंस्थां वै प्रविवेश महावनम् ॥ ६०
ततः शूद्राश्च वैश्याश्च यथास्वैरप्रचारिणः ।
अवर्तन्त द्विजाग्र्याणां दारेषु भरतर्षभ ॥ ६१
अराजके जीवलोके दुर्बला बलवत्तरैः ।
बाध्यन्ते न च वित्तेषु प्रभुत्वमिह कस्यचित् ॥ ६२

ततः कालेन पृथिवी प्रविवेश रसातलम् ।
अरक्ष्यमाणा विधिवत्क्षत्रियैर्धर्मरक्षिभिः ॥ ६३
ऊरुणा धारयामास कश्यपः पृथिवीं ततः ।
निमज्जन्तीं तदा राजंस्तेनोर्वीति मही स्मृता ॥ ६४
रक्षिणश्च समुद्दिश्य प्रायाचत्पृथिवी तदा ।

C. 12. 1788
B. 12. 49. 74
K. 12. 48. 80

(for कश्य°). K5 V1 B D (except D1.4.7.8) तां (for तु). K3 D4 महातेजाः. — b) V1 B D (except D1.4.7.8) वसुंधरां; G1 इमां महीं (by transp.). — c) K1 D8 M2 -संस्था (for -संस्थां). — d) G1 महद्वनं. K5 V1 B D (except D1.4.7.8) प्रविष्टः सु(B1 स)महद्व(Da1 °द्ध)नं.

61 a) T1 G तत्र (for ततः). D4 वेश्याश्च. — b) K1 D1 -स्वैरं; D4.8 -स्वेर- (for -स्वैर-). K3 D4 -विहारिणः (D4 °णा); D8 T2 -प्रसा(D8 °वा)रिणः. — c) Ś1 K1 B1 आवर्तत; V1 B2 Da अन्ववर्तन्; M1.3.4 अवर्तति (M4 °र्तत) (for अवर्तन्त).

62 a) K4 जनपदे; D7 कृते लोके; D8 राजलोके (for जीव°). — b) Ś1 D1 दुर्बलो. — c) K3 D4.7.8 S वध्यंते; K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 पीड्यंते; D1 बाध्यते (for °न्ते). K1 न तु; K2.4 तत्र; K3.5 B D (except D1.7.8) T2 न हि (for न च). K1 B4 विप्रेषु; Dn1 वृत्तेषु (for वित्तेषु). — d) K2.4 इति (for इह). K5 कर्हिचित्. V1 B D (except D1.4.7.8) प्रभुत्वं कस्यचि(B1 °त्वमभव)त्तदा. — After 62, D7 S ins.:

111* ब्राह्मणा मद्यपाः केचिन्मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चोत्पथगामिनः ।
परस्परं समाश्रित्य घातयन्त्यपथि स्थिताः ।
स्वधर्मं ब्राह्मणास्त्यक्त्वा पाषण्डांश्च समाश्रिताः ।
चौरिकानृतमायाश्च सर्वे चैव प्रकुर्वते । [5]
स्वधर्मस्थान्द्विजान्हत्वा तथाश्रमनिवासिनः ।
वैश्याः सत्पथसंस्थाश्च शूद्रा ये चैव धार्मिकाः
तान्सर्वान्घातयन्ति स्म दुराचाराः सुनिर्भयाः ।
यज्ञाध्ययनशीलांश्च आश्रमस्थांस्तपस्विनः ।
गोपालवृद्धनारीणां नाशं कुर्वन्ति चापरे । [10]
आन्वीक्षकी त्रयी वार्ता न च नीतिः प्रवर्तते ।
व्रात्यतां समनुप्राप्ता बहवो हि द्विजातयः ।
अधरोत्तरापचारेण म्लेच्छभूताश्च सर्वशः ।

[(L. 1) G1 ब्रह्मणा. G2 ब्रह्मणा क्षत्रिया वैश्या (for the prior half). G1 महा- (for मूर्खाः). — (L. 2) T1 चापरे (for क्षत्रिया). — (L. 3) G2 अथाश्रित्य (for समा°). D7 T2 G2 पथि; T1 G1.3.4 [अ]पथ- (for °थि). G2 स्थितान्; M4 स्थितः. — (L. 4) D7 पार्षंडत्वं (for पाषण्डांश्च). T2 M1.3 पार्षंडं धर्मं (T2 °डमत)माश्रिताः (for the post. half). — (L. 5) G3 -[अ]मृत- (for -[अ]नृत-). — (L. 6) M1.3.4 स्वकर्मस्थान्. — (L. 7) D7 G4 M1.3 वैश्यान्सत्पथसंस्थांश्च (for the prior half). M चेह (for चैव). — (L. 8) D7 चिंतयंति; M4 पातयंति. M1.3 सुनिर्घृणाः (for °र्भयाः). — (L. 9) D7 T2 G1 M2 -शीलाश्च. D7 आश्रमस्थास्. — (L. 10) M1.3.4 गोबाल- (for गोपाल-). G2 M4 -वृद्धा (for -वृद्ध-). — (L. 11) M3 आन्वीक्षिकी. G2 दंड- (for न च). — (L. 12) T2 G1.2 M2 व्रात्यानां; M1.3 प्राप्यतां (for व्रात्यतां). M1 [ऽ]पि (for हि). — (L. 13) Hypermetric. D7 अधरोत्ताप- (for °त्तराप-). D7 -भूतानि (for -भूताश्च). Cv cites अधरोत्तरोपचारेण.]

63 After 63a, K5 V1 B D (except D1.4.7.8) ins.:

112* पीड्यमाना दुरात्मभिः ।
विपर्ययेण तेनाशु·

— b) Dn2 रसातलं (for रसा°). — c) K1.5 Da1 D2-4.8 अरक्ष(K1 °क्षि)माणा; K3 *क्षर°; K4 प्ररक्ष्य°; (for अरक्ष्य°). D8 पृथिवी (for विधिवत्). — d) K3 D4 T2 धर्मचारिभिः; D7 वर्मरक्षिभिः; D8 धर्मरक्षति (for °क्षिभिः). — After 63, K5 V1 B D (except D1.4.7.8) ins.:

113* तां दृष्ट्वा द्रवतीं तत्र संभ्रान्तः स महामनाः ।

[Dn2 (before corr.) पुत्र (for तत्र). K5 V1 B2 Da Dn D6 संत्रासात्स; B5 संभ्रांतः सु-; D2 संभ्रांता स (for संभ्रान्तः स). B2 Da महातपाः.]

64 B2 damaged. — a) Da वरुणा; Dn2 उरुणा; D8 अरुणा (for ऊरुणा). — b) D7 S काश्यपः. Da गतः; T2 G2 तथा (for ततः). — c) Ś1 निमजती; K1.2 D1.4 °जंती; K4 °ज्जते; K5 °ज्जति. D7 S ततो (for तदा). V1 B (B2 damaged) Da Dn D2.3.5,

C. 12. 1789
B. 12. 49. 74
K. 12. 48. 60

प्रसाद्य कश्यपं देवी क्षत्रियान्बाहुशालिनः ॥ ६५
सन्ति ब्रह्मन्मया गुप्ता नृषु क्षत्रियपुंगवाः ।
हैहयानां कुले जातास्ते संरक्षन्तु मां मुने ॥ ६६
अस्ति पौरवदायादो विडूरथसुतः प्रभो ।
ऋक्षैः संवर्धितो विप्र ऋक्षवत्येव पर्वते ॥ ६७
तथानुकम्पमानेन यज्वनाथामितौजसा ।
पराशरेण दायादः सौदासस्याभिरक्षितः ॥ ६८
सर्वकर्माणि कुरुते तस्यर्षेः शूद्रवद्धि सः ।
सर्वकर्मेत्यभिख्यातः स मां रक्षतु पार्थिव ॥ ६९
शिबेः पुत्रो महातेजा गोपतिर्नाम नामतः ।
वने संरक्षितो गोभिः सोऽभिरक्षतु मां मुने ॥ ७०
प्रतर्दनस्य पुत्रस्तु वत्सो नाम महायशाः ।
वत्सैः संवर्धितो गोष्ठे स मां रक्षतु पार्थिवः ॥ ७१
दधिवाहनपौत्रस्तु पुत्रो दिविरथस्य ह ।
अङ्गः स गौतमेनापि गङ्गाकूलेऽभिरक्षितः ॥ ७२
बृहद्रथो महाबाहुर्भुवि भूतिपुरस्कृतः ।

^{c}. 8 धृता तेनो(Da धरो)रुणा येन. — ^{d}) D2. 3. 5. 6. 8 तदा (for तेन). Da महा-; G1 महीं (for मही). T2 ततोर्वीति स्मृता मही.

65 ^{a}) V1 Bo. 1. 3–5 D2. 3. 5. 6 G3 रक्षणं (B1 °णां) च; B2 Da Dn रक्षणार्थं; T1 G1 रक्षिणं च (for रक्षिणश्च). — ^{b}) Ś1 D1. 8 प्रायाश्च; K1 प्रायश्च; K4 प्रयाचे; K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6 ययाचे; Da ययातिं; D4 प्रयावत्; D7 प्रयजत्; G3. 4 प्रयाचत् (for प्राया°). D1 G1 पृथिवीं. G2 ततः (for तदा). — ^{c}) K4 प्रसादं; B1 आसाद्य (for प्र°). D4 कश्यप; D7 S काश्यपं. — ^{d}) K1 D1. 4 बहुशालिनः; M बाहुषालिनः. V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 वरयामास भूपतीन् (V1 B Da °पतिं; Dn1 °मिपं).

66 Before 66, all MSS. (except D7. 8 G2 M4) ins. पृथिव्युवाच. — ^{a}) D8 सति (for सन्ति). T2 ब्रह्मर्षिभिर्; G2 ब्रह्म मया (for ब्रह्मन्मया). K5 G1 गुप्तान्; Da1 गुप्तः; D8 युक्तस्. — ^{b}) K2. 4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 M2 स्त्रीषु; D8 त्रिषु (for नृषु). D8 -पुंगवः. — ^{c}) Ś1 K1 D7 S हेहयानां; D1 देह°. — ^{d}) Ś1 K1. 4 D1 स रक्षंतु (for संर°). D8 om. मां मुने. K1 D1 मामिति (for मां मुने). D7 S (except M2) ते रक्षंतु महामुने.

67 Cf. 1. 90. 41–42; 211. 10. D4 reads 67 twice. — ^{a}) D7 T G कौरव- (for पौ°). — ^{b}) K1 विन्दूरथ-; K2–5 V1 B Da Dn D2–6. 8 विदूरथ-; D1 विद्र° (for विडू°). Ś1 K1. 4 D1 प्रभुः. — ^{c}) D1 अक्षैः (for ऋक्षैः). Dn2 राजा; M4 विप्रा (for विप्र). — ^{d}) K3 ऋषवति (for ऋक्ष°). V1 B2 Da Dn [अ]थ (for [ए]व). B1 ऋक्षवत्पर्वते तथा; D4 (first time) ऋक्षवंतु मां मुने; D4 (second time) ऋक्षवंते च पर्वते.

68 B2 damaged. — ^{a}) D2. 6 यथा (for तथा). K1 [अ]न्वकंपमानेन; Da [अ]नुकंपयानेन; D8 अनुकंपयमानेन. — ^{b}) Ś1 D1 या(D1 य)ज्वनो; K1. 4 M1. 3 यज्विना (K1 °नो); K5 D4 छादितो (for यज्वना). K4 D7 T1 G च; K5 [अ]पि; T2 हि (for [अ]थ). Ś1 K1 D1 [अ]मि(K1 मि)तौजसः; G2 [अ]न्यचेतसा (for [अ]मितौजसा). K3 छादितोऽवामितौजसा (sic); M4 यज्विनामितते°. — ^{c}) D8 पाराशरेण. K1 दायादात्; M1 दायादा. — ^{d}) K1 D1 सौदामस्य. D1 -रक्षतः (for -रक्षितः).

69 ^{a}) M [अ]कुरुत (for कुरुते). — ^{b}) D8 तत्स्पर्शे (for तस्यर्षेः). K1. 2. 4 शूद्रवच्च (K1 °वश्च); G1 °वद्धिं. D8 विशः; T2 हि नः (for हि सः). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 शूद्रवत्त(Da1 °त्स)स्य स (B2 वै) द्विजः. — ^{c}) D4. 8 विख्यातः (for [अ]भि°). — ^{d}) T2 G1. 2 M1. 3 मा (for मां). K1 संसारक्षतपार्थिवः.

70 D1 G1 om. (hapl.) 70–71. — ^{a}) K3 शबेः; Da Dn D7 T G (G1 om.) शिबि- (for शिबेः). — ^{b}) K1 गोपतिं; D8 गोमती; M1. 3 गोतमिर्; M4 गोमतिर् (for गोप°). — K2 om. 70^{cd}. — ^{c}) Ś1 D4 T1 G2–4 M2 स रक्षितो; K1 [ऽ]भिर°; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. संवर्धितो; D8 संरक्षतो (for °क्षितो). — ^{d}) K3 [ऽ]भिरक्षंतु. D8 G2 M1. 3 मा (for मां).

71 D1 G1 om. 71 (cf. v. l. 70). — ^{a}) D8 प्रातर्दनस्य. Ś1 K1 M2. 4 च (for तु). — ^{b}) All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4; D1 G1 om.) महाबलः. — ^{c}) Ś1 K1. 4 D4. 7 T2 संरक्षितो (D4 °ता); D8 संवर्धितं (for °र्धितो). B1 गोभिः; D8 गैश्च; T2 गोषु; M1 गोष्ठैः (for गोष्ठे). — ^{d}) Ś1 G2 M1. 3 मा (for मां).

72 ^{a}) K2 D1. 7 T1 G1. 3. 4 M -पुत्रस्तु (M2 °श्च) (for -पौत्रस्तु). — ^{b}) D4 पुत्रा; D7 S पौत्रो (for पुत्रो). K2. 3. 5 Dn D1. 4. 8 T1 G M च; V1 B Da D2. 3. 5. 6 तु; D7 T2 यः (for ह). — ^{c}) Ś1 K1 अंगात्; K3. 5 D4. 8 आंगः; V1 Bo–2. 5 m Da Dn

गोलाङ्गूलैर्महाभागो गृध्रकूटेऽभिरक्षितः ॥ ७३
मरुत्तस्यान्ववाये तु क्षत्रियास्तुर्वसोस्त्रयः ।
मरुत्पतिसमा वीर्ये समुद्रेणाभिरक्षिताः ॥ ७४
एते क्षत्रियदायादास्तत्र तत्र परिश्रुताः ।
सम्यङ्मामभिरक्षन्तु ततः स्थास्यामि निश्चला ॥ ७५
एतेषां पितरश्चैव तथैव च पितामहाः ।
मदर्थं निहता युद्धे रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७६
तेषामपचितिश्चैव मया कार्या न संशयः ।
न ह्यहं कामये नित्यमविक्रान्तेन रक्षणम् ॥ ७७
ततः पृथिव्या निर्दिष्टांस्तान्समानीय कश्यपः ।
अभ्यषिञ्चन्महीपालान्क्षत्रियान्वीर्यसंमतान् ॥ ७८
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ।
एवमेतत्पुरा वृत्तं यन्मां पृच्छसि पाण्डव ॥ ७९

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवन्नेव यदुप्रवीरो
युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।

C 12. 1805
B. 12. 49. 90
K. 12. 48. 96

गुप्तः (for अङ्गः). T2 अंभसा (for अङ्गः स). K1 गौमतेन. V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 [आ]सीद् (for अ]पि). — d) D7 T G गंगायामभिरक्षितः.

73 a) D7 M1. 3. 4 बार्हद्रथो (for बृह°). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 G2 M2 महातेजा; D7 T G1. 3. 4 M1. 3. 4 °राज (M1. 3 °जो) (for °बाहुर्). — b) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 भूरि-; D7 T2 भूमि-; T1 G2–4 भूमिर्; G1 M भूतिर् (for भुवि). K4 D2–5. 8 भूत-; V1 Da2 M2 -भूरि- (for भूति-). V1 B1. 2 Da Dn -परिष्कृ(Da °स्कृ)तः; D8 -पुरस्कृतं (for -पुरस्कृतः). — c) Ś1 K1 T1 G1. 3. 4 महाबाहो; Bo. 5 D7 °राज; D1 T2 °बाहुर्; G2 °राजो (for °भागो). Cv as in text. — d) K1 गृध्रकूटो. B1 -रक्षिताः; D1 -रक्षतः.

74 D1 om. (hapl.) 74ab. — a) D4 मरुतस्य. K3 B Dn1 D2. 3. 6 M1. 3 अन्ववाये च; K5 V1 Da Dn2 D4. 5 अन्वये ये च; D8 अन्वये येवं; M4 अन्ववायेपि (for °वाये तु). — b) K2 D4 तुवसोस्; K3 ध्रुवसोस्; K4 तुवशोस्; K5 D1 तुर्वशोस् (for तुर्वसोस्). K1 D8 क्षत्रिया पूर्वशो(D8 स्वर्वसो)स्त्रयः; V1 Da तुर्वसोः क्षत्रियान्वयाः; Bo. 2–5 Dn D2. 3. 5. 6 रक्षिताः क्षत्रियान्वयाः (B2 Dn °स्मजाः); B1 रक्षिताः सर्वतस्त्रयः; D7 T G चतुर्वर्षा नृपास्त्र(G1. 2 °पश्चि)यः; M दुर्धर्षाः क्षत्रियास्त्रयः. — c) K1 -महा- (for -समा). Bo. 3–5 D2. 3. 5 धैर्ये (for वीर्ये). B1 मरुत्वता न मा वीर्ये. — d) K1 D1 -रक्षितः (for -रक्षिताः). D7 T2 स (T2 ते) मरुत्तेन रक्षिताः.

75 ab) K4 मा रक्षंतु (for तत्र तत्र). K3 D4 परिश्रिताः; Da °श्रुताः; Dn1 °श्रिताः (for °श्रुताः). — After 75ab, V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 ins.: K5 ins. after 75:

114* व्योकारहेमकारादिजातिं नित्यमपाश्रिताः ।

[Da व्याकार-; Dn D2. 6 वोकार-; Cnp व्याकार- (for व्योकार-). Ca cites व्याकारः. V1 -जातीर्. Cv cites व्योकारहेमकारादिजातीः. B2 D6 उपाश्रिताः; Dn समा° (for अपा°).]

— c) D8 सम्यक्काम् (for सम्यङ्माम्). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 यदि मामभिरक्षंति (Da °क्ष्यंते). — d) B1 Da1 M1 निश्चलाः (B1 °लः); D7 निश्चयः.

76 c) D8 यदर्थं; G1 तदर्थं. — d) D8 -कर्मणि (for -कर्मणा).

77 a) D7 T G तेषां शोकप्रणाशो (G3 °शे) वै. Ca cites अपचितिः. — b) D7 T1 G4 मया कार्यो; D8 मम कार्यान्; T2 G1–3 तेषां कार्यो (for मम कार्या). K2 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 महामुने (for न संशयः). — c) K5 Dn2 न ह्ययं. — d) K2. 4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 T2 G2 M2 Ca अविक्रांतेन (for अवि°). K4 रक्षसां; D8 रक्षतं (for रक्षणम्). — After 77, K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 ins.:

115* वर्तमानेन वर्तेयं तत्क्षिप्रं संविधीयताम् ।

[K5 तं; Dn2 तान् (for तत्).]

78 Before 78, Ś1 K V1 B Da Dn D1–6 M1–3 ins. वा(K2 श्रीवा)सुदेव उवाच; D7 T G1–3 श्री- (G1 om. श्री)भगवानुवाच. — a) Ś1 D1 पृथिव्यां. K4 निर्दिष्टास्; Da1 निर्दिष्टं. — b) D7 M काश्यपः. D4 तांश्चानीय स कश्यपः; T1 G समानीयाथ काश्यपः; T2 तास्तानानीय काश्यपः. — d) T1 G1. 3. 4 वीर- (for वीर्य-). K5 -संभृतान्; D1 -सत्तमान्; G2 -संमितान् (for -संमतान्).

79 a) V1 तेषां पुत्रान्पौत्राश्च (sic); G2 तेषां पौत्रांश्च पौत्राश्च. — b) M4 येषु (for येषां). G1 प्राण- (for वंशाः). — D8 om. 79cd. — c) Da यथा (for पुरा). — d) M1. 3. 4 मा. M2 पार्थिव; M3 पांडवः.

रथेन तेनाशु ययौ यथार्को विशन्प्रभाभिर्भगवांस्त्रिलोकम् ॥ ८०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

वैशंपायन उवाच ।
ततो रामस्य तत्कर्म श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
विस्मयं परमं गत्वा प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ १
अहो रामस्य वार्ष्णेय शक्रस्येव महात्मनः ।
विक्रमो येन वसुधा क्रोधान्निःक्षत्रिया कृता ॥ २
गोभिः समुद्रेण तथा गोलाङ्गूलर्क्षवानरैः ।
गुप्ता रामभयोद्विग्नाः क्षत्रियाणां कुलोद्वहाः ॥ ३
अहो धन्यो हि लोकोऽयं सभाग्याश्च नरा भुवि ।
यत्र कर्मेदृशं धर्म्यं द्विजेन कृतमच्युत ॥ ४
तथा यान्तौ तदा तात तावच्युतयुधिष्ठिरौ ।
जग्मतुर्यत्र गाङ्गेयः शरतल्पगतः प्रभुः ॥ ५
ततस्ते ददृशुर्भीष्मं शरप्रस्तरशायिनम् ।

---

80 D_8 M_4 om. the ref. —[a]) K_4 भुवत्तीव; Dn भुवंस्तं च; D_1 भुवंते च (for भुवश्चैव). —[b]) B_2 Da वरिष्ठः. —[c]) T_1 G_{1-3} तेनाभि- (for तेनाशु). G_1 om. ययौ. V_1 B Da Dn $D_{2,3,5,6}$ महात्मा (for यथार्कों). —[d]) K_3 D_4 पुष्णन्; K_5 मुष्णन्; D_7 T_1 G_3 दिशं (for विशन्). M प्रभाते (for प्रभाभिर्). $K_{2,4}$ D_7 T G त्रिलोकीं. V_1 B Da Dn $D_{2,3,5,6}$ दिशः प्रकाशन्भगवानिवार्कः; D_8 दिश प्रतीची भगवांस्त्रिलोके.

Colophon. —*Sub-parvan:* $Ś_1$ K V_1 B (except Bo) Da Dn_2 $D_{1-3,5-7}$ T_2 G_{1-3} M राजधर्म. —*Adhy. name:* K (except K_1) V_1 $Bo._{1,3-5}$ Dn D_{2-6} $M_{1,3}$ रामोपाख्यानं; Da जामदग्न्योपाख्यानं; T_1 $G_{1,4}$ रामचरितं; G_2 परशुरामचरितं; G_3 श्रीरामचरितं; M_2 क्षत्रविस्तारकथनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): $B_{1,4}$ Dn_2 D_7 S 49 (as in text); B_2 Da_1 50; $D_{2,8}$ 47. —*Śloka no.:* Dn_1 90; D_8 79.

50

1 D_8 T_1 om. the ref. —[c]) D_1 परं (for परमं).

2 Before 2, T_1 G ins. युधिष्ठिर उवाच. —[b]) D_8 दृष्ट्वास्य च (for शक्रस्येव). —[c]) D_8 विक्रम्य (for °मो). $K_{2,3}$ Dn D_4 वसुधा येन (by transp.); K_5 बहुधा येन. —[d]) $Ś_1$ T_2 G_2 निक्षत्रिया; Da_1 निःक्षत्रियां. Da_1 गता (for कृता).

3 [b]) K_2 -वाक्षरैः (for -वानरैः). —[c]) D_8 गुप्ता नामभियोद्विग्नाः. —[d]) $Ś_1$ K_1 D_1 कुलोद्वहः; K_2 कुरूद्वहः.

4 [a]) $Ś_1$ रहो (for अहो). D_4 धेन्वो; D_8 धन्ये (for धन्यो). $K_{2,3,5}$ V_1 B Da Dn $D_{2-6,8}$ S (except T_2) नृ-; D_7 [ऽ]द्य (for हि). T_2 transp. लोकः and अयं. K_4 अहोरन्ये त्रिलोकोयं. —[b]) B_4 Da_1 सभार्या(Da_1 °गा)श्च (for °ग्याश्च). K_1 रुचा (for नरा). Da_2 विभुः (for भुवि). —[c]) V_1 यस्य (for यत्र). Da_2 धर्म (for कर्म). K_5 D_4 $M_{1,3}$ धर्मं; V_1 धन्यं; D_7 T G M_2 सम्यग् (for धर्म्यं). —[d]) D_7 S द्विजाग्र्यैः (G_1 $M_{1,3,4}$ °ग्र्यैः) (for द्विजेन). V_1 $Bo._{2-5}$ Da Dn $D_{2,3,5,6}$ इत्युत (for अच्युत). B_1 द्विजैरक्षतमित्युत.

5 Before 5, D_7 T G ins. वैशंपायनः. —[a]) V_1 यथा (for तथा). V_1 $Bo._{2-5}$ $D_{2,6}$ वृत्तौ (for यान्तौ). M_2 तैस्तु (for तात). B_1 Da Dn_1 $D_{3,5}$ तथा वृत्तौ कथां (Da Dn_1 तथा) तात; Dn_2 $D_{7,8}$ T G $M_{1,3,4}$ कथयंतौ कथां (D_7 T कथास्; D_8 तदा; M_1 कृतौ; M_3 तु तौ) तात (T_2 तास्तास्; M_4 तां तु). —[b]) T_2 तथाच्युत- (for तावच्युत-).

6 K_3 D_4 om. 6^a–7^b. —[a]) Dn_2 सदृशं (for ददृशुर्). —[b]) B_4 Da -स्रस्तर-; Dn_2 T_2 -संस्तर-; D_2 om. (for -प्रस्तर-). B_1 सहस्रस्तरशायिनं. —[c]) V_1 $Bo._2$ $D_{2,3,5}$ सुरश्मि-; D_8 स्वतसि- (for स्वरश्मि-). D_7 T G -माला- (for -जाल-). $Ś_1$ -संव्यूतं; Da_1 -संवृत्तः; Da_2 -संवीतः (for -संवीतं). —[d]) $K_{2,4}$ सायंकालम् (for °सूर्यम्). K_1 D_1 इवामलं; D_7 G_2

स्वरश्मिजालसंवीतं सायंसूर्यमिवानलम् ॥ ६
उपास्यमानं मुनिभिर्देवैरिव शतक्रतुम् ।
देशे परमधर्मिष्ठे नदीमोघवतीमनु ॥ ७
दूरादेव तमालोक्य कृष्णो राजा च धर्मराट् ।
चत्वारः पाण्डवाश्चैव ते च शारद्वतादयः ॥ ८
अवस्कन्द्याथ वाहेभ्यः संयम्य प्रचलं मनः ।
एकीकृत्येन्द्रियग्राममुपतस्थुर्महामुनीन् ॥ ९
अभिवाद्य च गोविन्दः सात्यकिस्ते च कौरवाः
व्यासादींस्तानृषीन्पश्चाद्गाङ्गेयमुपतस्थिरे ॥ १०
तपोवृद्धिं ततः पृष्ट्वा गाङ्गेयं यदुकौरवाः ।
परिवार्य ततः सर्वे निषेदुः पुरुषर्षभाः ॥ ११
ततो निशम्य गाङ्गेयं शाम्यमानमिवानलम् ।
किंचिद्दीनमना भीष्ममिति होवाच केशवः ॥ १२
कच्चिज्ज्ञानानि ते राजन्प्रसन्नानि यथा पुरा ।
कच्चिदव्याकुला चैव बुद्धिस्ते वदतां वर ॥ १३
शराभिघातदुःखात्ते कच्चिद्गात्रं न दूयते ।
मानसादपि दुःखाद्धि शारीरं बलवत्तरम् ॥ १४
वरदानात्पितुः कामं छन्दमृत्युरसि प्रभो ।
शंतनोर्धर्मशीलस्य न *त्वेतच्छमकारणम् ॥ १५
सुसूक्ष्मोऽपीह देहे वै शल्यो जनयते रुजम् ।

C. 12. 1821
B. 12. 50. 16
K. 12. 49. 16

इव प्रभं ; T G1. 3. 4 इवाप्रभं (G1 °भुं) (for °नलम्). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 सायंसूर्यसमप्रभं ; D8 M सा(D8 मा)ये सूर्यमिवाप्रभं.

7 K3 D4 om. 7ab (cf. v. l. 6). — a) K4 बहुभिर् (for मुनिभिर्). D8 एषास्य मानं बहुभिर्. — b) Da1 शतक्रतुः. — d) Ś1 K1 मोघवतीम् (for ओघ°). Da D8 अनुः.

8 K1 om. 8. — a) Ś1 K4 D2 समालोक्य (for तमा°). — b) K2. 4 धार्मिकः ; K3. 5 V1 B D (except D1) S धर्मजः (for °राट्). — K2. 4 om. 8cd. — c) M1. 3 ते च (for चैव). — d) Ś1 तदा ; V1 ये च (for ते च).

9 a) K5 D4 अवरुह्याथ ; B1 तावस्कंद्याथ ; B2 अरक्षंत्याथ ; D7 T G अवस्कंद्य च (for अवस्कन्द्याथ). Ca cites अवस्कंद्य (as in text). M2. 4 यानेभ्यः (for वाहेभ्यः). — b) K3. 5 D4 [अ]विचलं ; K4 प्रबलं ; Bo च(marg. प्र)लमं ; G2 प्रचलन् (for °लं). B1 सम्यक्प्रचलितं मनः.

10 a) K2. 4 V1 Bo. 2-5 D (except D1. 4) T1 G1. 3. 4 M4 -वाद्य तु ; B1 -वाद्यंत (for -वाद्य च). B1 Da2 Dn2 गोविंदं. — b) K3 कौरव ; K5 (*sup. lin.*) पांडवाः ; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 पार्थिवाः (for कौरवाः). — Ś1 K1 B1 D1 om. (hapl.) 10c-11b. — c) K4 व्यस्ताद् (for पश्चाद्). V1 B (B1 om.) Da Dn D2. 3. 5. 6 व्यासादीनृषिमुख्यांश्च.

11 Ś1 K1 B1 D1 om. 11ab (cf. v. l. 10). — a) G1 ततो वृत्तिं (for तपोवृद्धिं). K2 D8 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). K4. 5 V1 B (B1 om.) Da Dn D2. 3. 5. 6 तपो(D6 °तो)वृद्धं तथा (K4 °तो ; D2. 3. 5. 6 °द्धा) दृष्ट्वा — b) Da यत्र ; D8 यदि (for यदु-). V1 -पुंगवाः ; D7 T1 G1. 3. 4 -पुंगवः (for -कौरवाः).

12 Before 12, K5 ins. वैशंपायन उवाच. — a) K3 B3. 5 Dn D4. 8 S (except G3) निशाम्य. — c) T2 दीनमतिर् (for °मना).

13 Before 13, V1 (marg.) Bo. 4. 5 ins. वासुदेव उवाच ; T1 G1. 3. 4 भगवान्. — a) Ś1 K1. 4 D1 कश्चिज् ; Da1 किंचिज् (for कच्चिज्). K3. 5 D4. 7 S ते (D7 हे) भीष्म ; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 सर्वाणि (for ते राजन्). — b) D7 प्रसन्नोसि. D7 S (except T2 M2) -पुरं ; D8 सुरा (for पुरा). — c) Ś1 K1. 4 D1 कश्चिद् (for कच्चिद्). B2 Da2 Dn1 न व्याकुला ; D1 अथा° ; D8 हि व्या° ; T2 अव्याहता (for °कुला). — d) B1 D1 वस(D1 °श)तां (for वदतां).

14 a) G1 शराभिहत- (for °घात-). K1 Da D7 T G M1 -दुःखार्तं (K1 °र्तो ; Da M1 °र्तें) ; B1 -दुःखं ते ; D1 -दुःखांते (for -दुःखात्ते). — b) D1 कश्चिद् ; D6 क्वचिद्. K1 गात्रो ; T2 देहं (for गात्रं).

15 b) Ś1 K1 Dn2 D1 इति (for असि). — c) D8 शांतनोर्. K5 -निलस्य (for -शीलस्य). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 शांतनोर्धर्मनित्यस्य. — d) D7 T1 G1. 3. 4 ननु (for न तु). D1 [ए]ते (for [ए]तच्). Ś1 K V1 B Da Dn D1-6. 8 मम ; D7 इति ; S Cv इह (for *शम-).

16 a) Da D1. 8 G1 (before corr.) सुसूक्ष्मे. K3 B1-3. 5 D2-6 M1. 3 हि ; K5 Da Dn तु ; V1 Bo. 4

C. 12. 1821
B. 12. 50. 16
K. 12. 49. 16

किं पुनः शरसंघातैश्चितस्य तव भारत ॥ १६
कामं नैतत्तवाख्येयं प्राणिनां प्रभवाप्ययौ ।
भवान्ह्युपदिशेच्छ्रेयो देवानामपि भारत ॥ १७
यद्धि भूतं भविष्यच्च भवच्च पुरुषर्षभ ।
सर्वं तज्ज्ञानवृद्धस्य तव पाणाविवाहितम् ॥ १८
संसारश्चैव भूतानां धर्मस्य च फलोदयः ।
विदितस्ते महाप्राज्ञ त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः ॥ १९
त्वां हि राज्ये स्थितं स्फीते समग्राङ्गमरोगिणम् ।
स्त्रीसहस्रैः परिवृतं पश्यामीहोर्ध्वरेतसम् ॥ २०
ऋते शांतनवाद्भीष्मात्त्रिषु लोकेषु पार्थिव ।
सत्यसंधान्महावीर्याच्छूराद्धर्मैकतत्परात् ॥ २१
मृत्युमावार्य तरसा शरप्रस्तरशायिनः ।
निसर्गप्रभवं किंचिन्न च तातानुशुश्रुम ॥ २२
सत्ये तपसि दाने च यज्ञाधिकरणे तथा ।
धनुर्वेदे च वेदे च नित्यं चैवान्ववेक्षणे ॥ २३
अनृशंसं शुचिं दान्तं सर्वभूतहिते रतम् ।
महारथं त्वत्सदृशं न कंचिदनुशुश्रुम ॥ २४
त्वं हि देवान्सगन्धर्वान्ससुरासुरराक्षसान् ।

च (for [इ]ह). K_1 वै देह- ; $B_{0.3-5}$ $D_{2.3.5.6}$ वै शल्यो ; B_1 देवेंद्र ; M_2 देहो वै. T_2 सुसूक्ष्ममपि देहे वै. — b) K_3 शल्या ; $B_{0.3-5}$ $D_{2.3.5.6}$ देहे (for शल्यो). — d) D_7 चित्तस्य. $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_1) S पार्थिव (for भारत).

17 a) D_8 नैव (for नैतत्). D_2 न वाख्येयौ ; $D_{3.5.6}$ T_2 तवाख्येयौ (T_2 °यो) (for °ख्येयं). — b) B_1 M प्रभवाप्ययं ; B_2 °त्ययं ; Dn_2 °त्ययौ (for °प्ययौ). — c) Ś$_1$ $K_{1.3-5}$ $D_{1.4.7.8}$ T G M_4 उपदिशेत् ; K_2 उपदिशन् (for ह्युपदिशेच्). V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ उपदेष्टुं भवाञ्शक्तो.

18 G_3 om. 18ab. — a) Ś$_1$ K_4 यदि ; V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ यच्च (for यद्धि). Ś$_1$ $K_{2.4}$ Da_2 Dn $D_{1.8}$ भविष्यं च ; K_1 °ष्यश्च (for °ष्यच्च) — b) Ś$_1$ K_1 D_1 भविष्यत् ; B_1 तत्सर्वं ; M_2 भव्यं त्वं (for भवच्च). B_2 Da भरतर्षभ (for पुरुष°). — d) $K_{2.4}$ T_2 [इ]व स्थितं ; T_1 $G_{3.4}$ [इ]हाहृतं ; $G_{1.2}$ [इ]वाहृतं (for °हितम्). B (except B_2) $D_{2.3.5.6}$ तव भीष्म प्रतिष्ठितं.

19 a) K_4 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ संज्ञा(D_8 °भा)रश्च ; T G संसारस्य (for °रश्च). T G [इ]ह (for [ए]व). — c) D_8 विदितस्य (for °तस्ते). — d) All MSS. (except Ś$_1$ $K_{1.2}$ $D_{1.8}$) धर्ममयो (for ब्रह्म°).

20 a) K_3 D_4 नान्यं ; D_1 कं हि ; T_1 G M न हि (for त्वां हि). Da राज्य- (for राज्ये). B_0 स्फीतं ; T_1 G किं(T_1 G_4 कं)चित् (for स्फीते). D_7 न हि राज्ये स्थितमपि ; T_2 न हि राज्यस्थमपि तं. — b) $D_{6.8}$ समग्रामम् ; G_1 °ग्रांकम् (for °ग्राङ्गम्). B_1 Da D_8 अरोगिणां (Da_1 °नं ; Da_2 °तं). — d) K (except K_5) B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ M_2 पश्यामीव ; D_7 T_1 G °मेह ; T_2 °मो हि ; M_4 °मि हि (for °मीह).

21 b) V_1 Da भारत ; B_1 पार्थिवः ; D_7 G_1 पार्थिवं. — c) V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ M_2 -धर्मान् (for -संधान्). Ś$_1$ K_1 -वीरान् ; G_1 -वीर्यान् (for -वीर्यात्). — d) K_1 G_1 शूरान्. Da_1 °तत्पराः.

22 a) D_1 आवाही (for °र्य). V_1 B D (except $D_{1.4.8}$) S तपसा (for तरसा). — b) K_3 D_4 शस्त्र- ; B_1 सह- (for शर-). $B_{0-2.5}$ -स्वस्तर- ; $B_{3.4}$ Dn D_{3-5} -संस्तर- ; Da_1 -शस्वर- ; Da_2 -स्वस्तर- (for -प्रस्तर-). K (except K_1) $B_{0.4.5}$ $D_{4.7.8}$ S -शायिनं (for -शायिनः). — c) $K_{2.4}$ D_7 S त्रिवर्ग- ; D_8 विसर्ग- (for निसर्ग-). D_4 -प्रवरं ; G_2 -प्रवणं (for -प्रभवं). $B_{0.2-4}$ G_2 M_4 कंचिन्. — d) K_3 भव तात ; K_5 रुदताम् ; D_8 न वा तात (for न च तात). $K_{2.4}$ B_1 $D_{4.7.8}$ S (except M_4) [अ]नुशुश्रुमः. V_1 Da न च वा तात शुश्रुमं (V_1 °म ; Da_2 °मः). — After 22, D_7 reads 25.

23 b) $K_{3.5}$ D_4 सत्याधिकरणे ; D_8 यज्ञादि° (for यज्ञाधि°). — d) $B_{3.5}$ Dn D_{2-6} नीत्यां (for नित्यं). K_3 वेद- (for चैव). $K_{1.2.4}$ D_1 [अ]न्व(K_4 °नु)वीक्षणे ; $B_{1-3.5}$ Dn $D_{3.5.6}$ [अ]नु($D_{3.5}$ °न्व)रक्षणे ; D_4 [अ]नूये° (for [अ]न्ववे°).

24 a) D_8 G_1 आनृशंसं. Da_2 M_1 शुचिर् (for शुचिं). — c) G_1 तत्- ; M_2 च (for त्वत्-). — d) $K_{1.5}$ V_1 Da Dn_2 D_8 G_1 किंचिद् (for कं°). $K_{4.5}$ B_1 Da $D_{4.7.8}$ S (except M_4) अनुशुश्रुमः.

25 D_7 reads 25 after 22. — a) T_2 लोकान् (for देवान्). B_1 त्वं देवान्समरे सर्वान्. — b) D_1 -मानुषान् ; D_7 T G -मानवान् (for -राक्षसान्). K_5

शक्त एकरथेनैव विजेतुं नात्र संशयः ॥ २५
त्वं हि भीष्म महाबाहो वसूनां वासवोपमः ।
नित्यं विप्रैः समाख्यातो नवमोऽनवमो गुणैः ॥ २६
अहं हि त्वाभिजानामि यस्त्वं पुरुषसत्तम ।
त्रिदशेष्वपि विख्यातः स्वशक्त्या सुमहाबलः ॥ २७
मनुष्येषु मनुष्येन्द्र न दृष्टो न च मे श्रुतः ।
भवतो यो गुणैस्तुल्यः पृथिव्यां पुरुषः क्वचित् ॥ २८
त्वं हि सर्वैर्गुणै राजन्देवानप्यतिरिच्यसे ।
तपसा हि भवाञ्शक्तः स्रष्टुं लोकांश्चराचरान् ॥ २९
तदस्य तप्यमानस्य ज्ञातीनां संक्षयेण वै ।
ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य शोकं भीष्म व्यपानुद ॥ ३०
ये हि धर्माः समाख्याताश्चातुर्वर्ण्यस्य भारत ।
चातुराश्रम्यसंसृष्टास्ते सर्वे विदितास्तव ॥ ३१
चातुर्वेद्ये च ये प्रोक्ताश्चातुर्होत्रे च भारत ।
सांख्ये योगे च नियता ये च धर्माः सनातनाः ॥ ३२
चातुर्वर्ण्येन यश्चैको धर्मो न स्म विरुध्यते ।

C. 12. 1848
B. 12. 50. 33
K. 12. 49. 34

V1 Bo.2–5 Da Dn D2.3.5.6.8 असुरान्यक्षराक्षसान्; B1 सहगंधर्व°; M1.3.4 सनरासुर°; M2 सासुरोरगमानुषान्. — ^{c}) D1 शक्रस्त्(for शक्त). V1 B (except B1) Da Dn D2.3.5.6 स्वेक-; D1 चैक- (for एक-).

26 D7 om. 26^{ab}. M1.3.4 repeat 26^{ab} after 29^{ab}. — ^{a}) V1 B Da Dn D2.3.5.6 स त्वं (for त्वं हि). — ^{b}) K2.4 वा(K4 व)सवो यथा; T2 M °वोपम. — M2 om. 26^{c}–27^{b}. M1.3.4 read 26^{c}–27^{b} after the repetition of 26^{ab} (cf. v.l. 29). — ^{d}) Bo [ऽ]नवमो; M1.3 ह्यवमो (for नवमो). K3 B4 D1–6 [ऽ]नवमैर्; K5 B3 Da ऽनवभिर्; Bo नवमो; B2 नवभिर्; T G [ऽ]नुपमो (T2 G2 °मैर्); **Ca** ऽनवमो (as in text). **Cv** as in text.

27 D4 reads 27 twice. For sequence in M1.3.4, cf. v.l. 26. M2 om. 27^{ab} (cf. v.l. 26). — ^{a}) K (except K1) B5 Dn D2–8 S (M2 om.) च त्वा; V1 Bo–4 Da त्वां (Da त्वं) च (for हि त्वा). — ^{b}) D7 T1 G स्वयं (for यस्त्वं). K1.4 B2 -सत्तमः (for -सत्तम). B1 यस्त्वं च पुरुषर्षभ. — After 27^{ab}, D7 T G read 29^{cd}. V1 om. (? hapl.) 27^{cd}. — ^{c}) K1 D1.7 G2 M1.3 [अ]भि-; Da [इ]ति (for [अ]पि). — ^{d}) K2.4 स; K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 त्वं (for स्व-). B Da Dn D2.3.5.6 पुरुषोत्तमः (B1.5 D2.3.5 °म); T2 G4 M2.4 सुमहाबल. D4 (cf. 26^{d}) (first time) नवमोऽनवमैर्गुणैः; D8 स्वरशक्त्या महाबलाः.

28 ^{b}) Ś1 K1 D8 [ऽ]स्ति न मे; D1 [ऽ]स्ति न च (for न च मे). D7 S नं च (D7 om. च) दृष्टो न च श्रुतः. — ^{c}) Dn1 भविता (for भवतो). K3 om. यो; K5 V1 B Da Dn1 D2–7 T1 G3 वा (Da वि-); Dn2 ना; T2 G1.2.4 हि (for यो). V1 B1.2 Da Dn युक्तः (for तुल्यः). — ^{d}) B1 युक्तश्च; M2 लोकेषु (for पृथिव्यां). Ś1 K1 न श्रुतः (for पुरुषः). D1 पृथिव्यां भरतर्षभ; T2 पृथिव्यां नाभवेत्ततः.

29 ^{a}) All MSS. (except Ś1 K1.2.4 D8) सर्वै- (for सर्वैर्). D7 S भीष्म (for राजन्). — ^{b}) K1 -रिइयसे; Da D2.8 -रिच्यते (for -रिच्यसे). — After 29^{ab}, M1.3.4 repeat 26^{ab}, followed by 26^{c}–27^{b}. D7 T G read 29^{cd} after 27^{ab}. — ^{c}) Da1 [अ]भि- (for हि). — ^{d}) B1 श्रष्टुं; D8 स्वस्तु (for स्रष्टुं). D7 T G1.3.4 लोके; G2 केन (for लोकांश्). — After 29, K4.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 ins.:

116* किं पुनश्चात्मनो लोकानुत्तमानुत्तमैर्गुणैः ।

30 ^{a}) T2 ततोस्य; M1 तदपि (for तदस्य). Ś1 ताप्यमानस्य; D4 दह्य°; M1 [अ]तप्य° (for तप्य°). — ^{b}) Ś1 K1 V1 B Da1 Dn1 D1–3.5–7 T1 G3.4 M2 संक्षयेन; Da2 संक्षेपेण. — ^{d}) K5 D4 transp. शोकं and भीष्म. D4 व्युपानुद; D7 ह्यपा°; D8 व्यथा°.

31 ^{a}) Da D8 यो (for ये). D7 T1 G M1.3 च; T2 तु (for हि). D8 धर्म- (for धर्माः). — ^{b}) Da Dn2 (before corr.) D8 G1 चातुर्वर्णस्य. — K2 om. from र्ण्यस्य up to 12. 51. 4^{a}. G2 om. (hapl.) 31^{c}–32^{b}. — ^{c}) Da D2.4.6 M2.4 चा(D4 M2 च)तुराश्रम-; D8 चतुराश्रम्य- (for चातुराश्रम्य-). K3.5 V1 B Da Dn D2–6 -संयुक्ताः; K4 -संतुष्टास्; T2 M4 -संपृष्टास्; G1 -संहृष्टास्; M2 -संवृष्टास् (for -संसृष्टास्). K1 चतुराश्रमस्य संसृष्टास् (hypermetric). — ^{d}) K3.5 V1 B Da Dn D2–6 transp. ते and सर्वे.

32 Cf. 12. 46. 22. K2 om. 32 and G2 32^{ab} (for both, cf. v.l. 31). — ^{a}) K3.5 V1 B Da Dn D2–6 M2 चातुर्विद्ये; D8 °वर्णि; M1.3.4 °वैद्ये (for °वेद्ये). — ^{b}) D7 T G1.3.4 चातुर्होत्राश्; D8 °हौमं; M2 चतुर्होत्रे. D4 तु (for च). — ^{c}) V1 B D (except

C. 12. 1849
B. 12. 50. 34
K. 12. 49. 34

सेव्यमानः स चैवाद्यो गाङ्गेय विदितस्तव ॥ ३३
इतिहासपुराणं च कार्त्स्न्येन विदितं तव ।
धर्मशास्त्रं च सकलं नित्यं मनसि ते स्थितम् ॥ ३४
ये च केचन लोकेऽस्मिन्नर्थाः संशयकारकाः ।
तेषां छेत्ता नास्ति लोके त्वदन्यः पुरुषर्षभ ॥ ३५

स पाण्डवेयस्य मनःसमुत्थितं
नरेन्द्र शोकं व्यपकर्ष मेधया ।
भवद्विधा ह्युत्तमबुद्धिविस्तरा
विमुह्यमानस्य जनस्य शान्तये ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

D1. 4) T G M2. 4 योगे सांख्ये (by transp.); M1. 3 योन्ये सांख्ये. Ś1 K5 B1 D7 T G निरताः; K1. 3 D4 नियमाः (for नियता). —d) Ś1 K1 ते (for ये). K5 धर्मे.

33 K2 om. 33 (cf. v. l. 31). —a) Ś1 K1. 4 चातुर्वर्ण्ये(K1 °र्णे)पि यश्च; K5 °वर्णेन यश्च; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 M2 °वर्ण्यस्य यः; D1 °वर्ण्ये च यः; D8 °वर्णोपि यः; T1 G3 °वर्णनयैः; G1. 2. 4 M1 °वर्ण्ये-(G1. 2. 4 °र्ण्ये)न यैः (for चातुर्वर्ण्येन यश्च). K3. 5 Bo. 1. 3–5 Dn1 चोक्तो; V1 B2 Da Dn2 D2. 3. 5. 6 प्रोक्तो (for चैको). D7 T2 चातुर्वर्ण्यमयं चै(T2 °यैश्चै)व; Cv °वर्ण्यस्य यश्चोक्तो. —b) K1 V1 B Dn2 D1–3. 5–8 T2 धर्मो न स (K1 नः स; D8 ना स्म; T2 नस्तद्); T1 G3 न स्म धर्मा; G1 न स्वधर्माद्; G2 न स्म धर्मो (by transp.). D6 विकल्पते (for विरुध्यते). Da धर्मो न न (Da1 नि-) विशिष्यते. — D4 om. 33cd. —c) Ś1 सेवमानः. Ś1 K1 सदैवाद्यो; B1. 3. 4 Dn D2. 3. 5. 6 सवैयाख्यो; D7 T G M2. 4 स चै(D7 तवै)-वान्यो (for °वाद्यो). Cv cites चान्यो. —d) Ś1 D8 विदितास् (D8 °ता). — After 33, K1. 3. 4 V1 B D (except Da2; D4 after 33ab) S (except G2) ins.:

117* प्रतिलोमप्रसूतानां म्लेच्छानां चैव यः स्मृतः ।
देशजातिकुलानां च जानीषे धर्मलक्षणम् ।
वेदोक्तो यश्च शिष्टोक्तः स चैव विदितस्तव ।

[D4 om. line 1. —(L. 1) D1 प्रविलोम- (for प्रतिलोम-). D8 -प्रसन्नात्मा; T2 -प्रभूतानां (for -प्रसूतानां). V1 B Da1 Dn D2. 3. 5. 6 वर्णानां (for म्लेच्छानां). K3 स्मृतं; M4 स्मृताः. —(L. 2) K3 D4 -काल- (for -जाति-). K3 D4 तु (for च). D7 T2 जानीते. —(L. 3) K1 D1 चैव (for यश्च). D4 शिष्टोक्तं; D8 शिष्टैश्च. K1 Bo Dn D1 सदैव; B4 स च वै (for स चैव).]

K1. 3 V1 B Da1 D2–5. 7. 8 T1 G3. 4 M cont.: K5 Da2 G2 ins. after 33:

118* प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च स चापि विदितस्तव ।

[K1. 5 B1 D8 प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च (for the prior half). K5 D4. 8 सर्वो(D4 °र्वो)पि (for स चापि).]

34 K2 om. 34 (cf. v. l. 31); D4 om. (hapl.) 34ab. —a) Ś1 D1. 8 इतिहासाः; K3 अतिहास- (for इति°). Ś1 K1. 4 V1 Bo–2. 4. 5 Da -पुराणाश्च; K3. 5 B3 Dn °णार्थाः; B3 m °णाद्याः; D8 पुराणानि; G2 -पुराणोक्ताः (for -पुराणं च). —b) Ś1 K3. 4 V1 B Da Dn D8 G2 M2 विदितास् (for °तं). D7 T G M4 प्रभो (for तव). K1 केन संविदितास्तव. —c) K3 D4 तु (for च). G1. 2 M4 निखिलं (for सकलं). —d) T2 transp. मनसि and ते. D8 संस्थितं (for ते स्थितम्).

35 K2 om. 35 (cf. v. l. 31). —c) K1 transp. छेत्ता and लोके. T2 वेत्ता (for छेत्ता). —d) K1

36 K2 om. 36 (cf. v. l. 31). —b) Dn2 (before corr.) काले (for शोकं). B2 व्यशकर्ष (for व्यप°). —c) D1 -विस्तराद् (for -विस्तरा). —d) B1 विसह्यमानस्य; D8 विमुक्त°; M2 विमुच्य° (for विमुह्य°). K3. 5 B1 Dn D1. 4 नरस्य (for जनस्य). K1 विमुह्यमानस्य हि शांतये विदुः.

Colophon om. in K2 V1 B1. 4 Da (for K2, cf. v. l. 31). —*Sub-parvan:* Ś1 K (K2 om.) Bo. 2. 5 Dn D1–6 T2 G2 M राजधर्म. —*Adhy. name:* D7 S (except T2 M2. 4) भीष्मदर्शनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): B2 Dn D7 S 50 (as in text); D2. 8 48. —*Śloka no.:* Dn1 D8 38.

५१

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तु वचनं भीष्मो वासुदेवस्य धीमतः ।
किंचिदुन्नाम्य वदनं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १
नमस्ते भगवन्विष्णो लोकानां निधनोद्भव ।
त्वं हि कर्ता हृषीकेश संहर्ता चापराजितः ॥ २
विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।
अपवर्गोऽसि भूतानां पञ्चानां परतः स्थितः ॥ ३
नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु ।
योगेश्वर नमस्तेऽस्तु त्वं हि सर्वपरायणम् ॥ ४
मत्संश्रितं यदात्थ त्वं वचः पुरुषसत्तम ।
तेन पश्यामि ते दिव्यान्भावान्हि त्रिषु वर्त्मसु ॥ ५
तच्च पश्यामि तत्त्वेन यत्ते रूपं सनातनम् ।
सप्त मार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततेजसः ॥ ६
दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां देवी वसुंधरा ।
दिशो भुजौ रविश्चक्षुर्वीर्ये शक्रः प्रतिष्ठितः ॥ ७
अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।

C. 12. 1851
B. 12. 51. 8
K. 12. 50. 8

51

1 K_2 om. 1^a–4^a (cf. v. l. 12. 50. 31). $D_{4,8}$ T_1 om. the ref. — ^{a}) K_3 D_4 तद् (for तु). — ^{c}) D_1 कंचिद् (for किं°). Bo_{2-5} $D_{3,5-7}$ T_2 $G_{2,4}$ उन्नम्य; B_1 उत्थाप्य; D_1 उतास्म (for उन्नाम्य). K_4 B_1 Da_2 G_1 वचनं (for वदनं).

2 =(var.) 12. 47. 57. K_2 om. 2 (cf. v. l. 1). Before 2, $Ś_1$ K_4 $Bo_{1,3-5}$ Dn $D_{2,3,5,6}$ T_1 G ins. भीष्म उवाच. — ^{a}) K_3 Da_1 M_4 भगवान् (for °वन्). K_3 om. (hapl.) from विष्णो upto विश्वात्मन् (in 3^b). K_5 V_1 B D (except $D_{1,8}$) T_1 G M कृष्ण (for विष्णो). T_2 नमस्ते कृष्ण भगवन्. — ^{b}) K_4 निधनोद्भवः; V_1 Bo_{-3} Da $D_{2,5-7}$ $M_{1,3,4}$ प्रभवाव्यय (Da °यः); $B_{4,5}$ Dn D_3 T G M_2 प्रभवाप्यय (B_5 °यः). — ^{d}) T_1 G_1 M चा(G_1 च)पराजित.

3 =12. 47. 55. K_2 om. 3 (cf. v. l. 1). K_3 om. up to विश्वात्मन् (cf. v. l. 2). — ^{a}) Dn_2 G_1 तु (for ऽस्तु). — ^{b}) Da_2 D_8 विश्वसंभवः (D_8 °वं). — ^{c}) K_3 अपवग्रोसि; V_1 Bo_3 Da Dn_1 $D_{2,3,5,6}$ T_2 °वर्गस्तु; $B_{1,2,4,5}$ D_7 T_1 $G_{1,3,4}$ M °वर्गस्थ-; Dn_2 (before corr.) °वर्गोस्त-; G_2 °वर्गश्च (for °वर्गोऽसि). D_1 अपवर्गोभिभूतानां. — ^{d}) K_4 om. पञ्चानां. D_7 पुरतः; G_1 M_4 परत; $M_{1,3}$ परम (for परतः). B_2 Dn_1 D_6 G (except G_4) M स्थित; D_8 स्थिता; T_2 ततः (for स्थितः).

4 = (var.) 12. 47. 56. K_2 om. 4^a (cf. v. l. 1). — ^{a}) D_4 नमः स्त (sic). — ^{c}) K V_1 B Da Dn $D_{1,2,8}$ योगीश्वर; $M_{1,3}$ योगेश्वरन् (for °श्वर). — ^{d}) K_1 B_1 M_2 सर्वपरायण; V_1 Bo_{2-5} Dn $D_{2,3,5,6}$ $M_{1,3}$ °परायणः

5 ^{a}) K_1 B_5 यत्-; B_1 D_1 सत्-; D_7 तत्- (for मत्-). K_3 V_1 D_4 -संश्रयं; Dn_2 -संस्थितं; T_2 -संस्थं यद् (for -संश्रितं). $Ś_1$ V_1 यथात्थ त्वं; K_1 यदा भूत्वं; K_3 यदा तत्त्वं (for यदात्थ त्वं). — 5^{cd} = 12. 47. 58^{ab}. — ^{c}) Dn_2 न ते (for तेन). — G_1 om. (hapl.) from ते up to पश्यामि (in 6^a). V_1 B Dn $D_{2,3,5,6}$ ते भावान्; Da_2 तैतावत् (sic); T_2 ते दिव्या; $M_{2,4}$ दिव्यांस्ते (by transp.). $Ś_1$ ते पश्यामि विभो दिव्यान्. — ^{d}) V_1 B Da_1 Dn $D_{2,3,5,6}$ दिव्यान्; Da_2 दिव्या; T_2 $M_{2,4}$ भवान् (for भावान्). V_1 D_7 T G_{2-4} त्रिषु चं (for हि त्रिषु). K_5 कर्मसु (for वर्त्मसु).

6 6^{ab} = 12. 47. 58^{cd}. G_1 om. up to पश्यामि (cf. v. l. 5). — ^{a}) B_1 Da_1 यच्च; D_2 तत्र; D_8 न च (for तच्च). V_1 B Da Dn $D_{2,3,5,6}$ गोविंद (for तत्त्वेन). — 6^{cd} = 90*, line 2. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 सप्त मार्गान्. $Ś_1$ K_1 D_1 निरुध्यास्मि; T_2 °ध्यंते (for °द्धास्ते). — ^{d}) D_8 त्वयोर् (for वायोर्). D_1 असिततेजसा.

7 7^{ab} = 12. 47. 59^{ab}. — ^{a}) $K_{3,5}$ D_4 द्यौस्त्वया; $D_{1,8}$ द्यौश्च ते (for दिवं ते). K_3 $D_{1,4}$ व्याप्ता (for व्याप्तं). — ^{b}) $K_{1,4}$ देवीं. K_1 वसुंधरां. — 7^{cd} = 90*, line 1. — ^{c}) $K_{2,3,5}$ B_{3-5} Dn_1 D_{2-7} S (except T_2) भुजा; V_1 भुजे; B_2 $D_{1,8}$ भुजो; Da Dn_2 भुजै (for भुजौ). — ^{d}) Bo_5 Dn_2 $D_{2,3,5,6}$ शुक्रः (for शक्रः). K_3 Da_2 प्रतिष्ठितं.

8 8^{ab}=12. 47. 60^{ab}. Dn_1 om. 8^{ab}. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1,2,4}$ अव्ययं; D_1 अप्रियं (for अच्युतम्). B_1 पीत

C. 12. 1851
B. 12. 51. 8
K. 12. 50. 8

वपुर्ह्यनुमिमीमस्ते मेघस्येव सविद्युतः ॥ ८
त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे ।
यच्छ्रेयः पुण्डरीकाक्ष तद्ध्यायस्व सुरोत्तम ॥ ९

वासुदेव उवाच ।

यतः खलु परा भक्तिर्मयि ते पुरुषर्षभ ।
ततो वपुर्मया दिव्यं तव राजन्प्रदर्शितम् ॥ १०
न ह्यभक्ताय राजेन्द्र भक्तायानृजवे न च ।
दर्शयाम्यहमात्मानं न चादान्ताय भारत ॥ ११
भवांस्तु मम भक्तश्च नित्यं चार्जवमास्थितः ।
दमे तपसि सत्ये च दाने च निरतः शुचिः ॥ १२
अर्हस्त्वं भीष्म मां द्रष्टुं तपसा स्वेन पार्थिव ।
तव ह्युपस्थिता लोका येभ्यो नावर्तते पुनः ॥ १३
पञ्चाशतं षट्च कुरुप्रवीर
शेषं दिनानां तव जीवितस्य
ततः शुभैः कर्मफलोदयैस्त्वं
समेष्यसे भीष्म विमुच्य देहम् ॥ १४
एते हि देवा वसवो विमाना-
न्यास्थाय सर्वे ज्वलिताग्निकल्पाः ।
अन्तर्हितास्त्वां प्रतिपालयन्ति
काष्ठां प्रपद्यन्तमुदक्पतंगम् ॥ १५
व्यावृत्तमात्रे भगवत्युदीचीं
सूर्ये दिशं कालवशात्प्रपन्ने ।
गन्तासि लोकान्पुरुषप्रवीर
नावर्तते यानुपलभ्य विद्वान् ॥ १६

संव्यानमच्युतं; M1.3 पीतवासःसमन्वितं. —^{c}) G1 पुनर् (for वपुर्). Dn1 ह्यनुमिमीनस्ते (sic); D8 ह्यनुत्तमं यत्ते. B1 वपुर्भ्रांतं नमस्तेस्तु.

9 = (var.) 12. 47. 62. —^{a}) K2.4 त्वं; D7.8 S त्वां (for त्वत्-). —^{b}) D8 अष्टां (for इष्टां). K3.5 B2 G2 M4 (*sup. lin.* as in text) जिगीषते; Da जिगीष्य(Da2 °य)ते (for जिगीषवे). —^{c}) K1 D4 पुंडरीकाक्ष्य (D4 °क्षस्); K5 (*sup. lin.* as in text) °काख्य; D1 पांडुरीकाक्ष (sic). —^{d}) D7 ध्यायस्व पुरुषोत्तम.

10 D3 om. the ref. T2 G2 श्रीभगवान् (for वासुदेव). —^{a}) G1 पुरा (for परा). K1 शक्तिर् (for भक्तिर्). —^{b}) K3.5 D4 G1 (*sup. lin.*) भरतर्षभ (for पुरुष°). —^{c}) K3.5 V1 B D (except D1) S transp. वपुर् and मया. D1 दिव्यस्. —^{d}) K5 V1 B Da Dn D2.3.5.7 T1 G3.4 त्वयि (for तव). D7 T G विदर्शितं (for प्रद°). Ś1 K1.2 तव राजेंद्र दर्शितं; D8 तं च भीष्म प्रदर्शितं.

11 ^{d}) D1 ते (for न). V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 चाशांताय; D1 चार्दाताय (sic); D7 च दांताय. D4 भारतः.

12 ^{a}) Ś1 K1.2.4 G1.2 च (for तु). M4 मयि (for मम). Da तु (for च). —^{b}) V1 D4 आर्जवम्; M4 त्वार्ज° (for चार्ज°). **Ca** cites आर्जवम्. Da2 आस्थितं. —^{c}) K1 देशे (for दमे). —^{d}) Ś1 K1.2.4 B1 D1.8 नियतः (for निरतः).

13 K5 om. 13^{ab}. —^{a}) K1m अतस्त्वं; D8 महस्त्यं (for अर्हस्त्वं). —^{b}) Bo.3–5 D1–3.5.6.8 G2 before corr.) M2 भारत (for पार्थिव). —^{c}) D1.4 द्युपस्थिता (for ह्युप°). —^{d}) B1 नावर्त्यंते; D7.8 S °र्तसे (for °र्तते). D1 गताः (for पुनः).

14 ^{b}) D1 द्विजानां (for दिनानां). D8 भव (for तव). —^{c}) D4 ततः शुभेः कर्मफलोदयेस्त्वं. —^{d}) D1 समीप्यसे (for समेष्यसे).

15 ^{a}) K1 एह्येहि (for एते हि). G2 om. हि. Da1 दोषा; Dn2 देवो. Ś1 K1 D1.6 विमानान् (for °नानि). —^{b}) D1 [अ]स्थाय. D1 ज्वलितानि (for ज्वलिताग्नि-). —^{c}) Ś1 D1 T2 त्वां परिपालयंति; G1 सांप्रति- (for त्वां प्रति°). —^{d}) D7 T1 G3.4 प्रपद्यंत. D7 T G2–4 M उदक्पतंगां. G1 काष्ठाः प्रपद्यंत उदक्प्रसंगां. **Ca** cites काष्ठां (as in text); also उदक् and पतंगः.

16 ^{a}) K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 व्यावर्त- (D6 °र्त्य)माने; D1 व्या**मात्रे; D7 T1 G3.4 व्यावृत्तमाने; D8 G1 °मार्गे (for °मात्रे). —^{b}) K3.5 V1 B Da Dn D2–7 S जग(T2 मह)त्कालवशं; D8 यजत्कालवसा (for दिशं कालवशात्). — K3 om. 16^{c}–17^{b}. —^{c}) D7 वीरान् (for लोकान्). V1 °प्रवीरा; D8 °प्रवीरानि; G1 (before corr.) °प्रवीरान् (for °प्रवीर). —^{d}) K1 D4 नावर्तंत; D8 [अ]नुवर्तते; G1 (before corr.) आवर्तते; M नावर्तसे (for °र्तते). K1 (by corr.) M4 विद्वन्.

अमुं च लोकं त्वयि भीष्म याते
ज्ञानानि नङ्क्ष्यन्त्यखिलेन वीर ।
अतः स्म सर्वे त्वयि संनिकर्षं
समागता धर्मविवेचनाय ॥ १७

तज्ज्ञातिशोकोपहतश्रुताय
सत्याभिसंधाय युधिष्ठिराय ।
प्रब्रूहि धर्मार्थसमाधियुक्त-
मर्थ्यं वचोऽस्यापनुदास्य शोकम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

वैशंपायन उवाच ।
ततः कृष्णस्य तद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
श्रुत्वा शांतनवो भीष्मः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ १
लोकनाथ महाबाहो शिव नारायणाच्युत ।
तव वाक्यमभिश्रुत्य हर्षेणास्मि परिप्लुतः ॥ २
किं चाहमभिधास्यामि वाक्पते तव संनिधौ ।
यदा वाचोगतं सर्वं तव वाचि समाहितम् ॥ ३
यद्धि किंचित्कृतं लोके कर्तव्यं क्रियते च यत् ।

C. 12. 1865
B. 12. 52. 4
K. 12. 51. 4

17 K3 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^{a}) D8 प्रमुंच (for अमुं च). B1 लोकः (sic); D8 लोके (for लोकं). K4 वीर (for भीष्म). Da1 जातो (for याते). — ^{b}) K1 वक्ष्यंति; B1 रक्ष्यंति; D4. 8 नक्ष्यंति. Ś1 K1. 4 B1 D4. 8 अखिलानि वीर (K4 भीष्म; D8 वीरान्); B2 अचिरेण वीर; D1 अवलोकितानि (for अखिलेन वीर). Da ज्ञानो विनक्ष्यंत्य(Da2 °ती)चिरेण वीर; — D7 S ज्ञानानि सर्वाणि पराभविष्यन्. — ^{c}) M1. 3. 4 ततः (for अतः). K2 V1 B Da Dn D3. 6 तु; D1. 8 स; T2 हि (for स्म). K3. 4 B1 D4. 7. 8 S तव; D1 भव; Ca त्वयि (as in text). D2. 3. 5 संनिकर्षे. — ^{d}) D7 समागते. K5 Dn धर्मविचेतमाय (for °विवेचनाय).

18 ^{a}) D7 तज्ज्ञात-; M2 सज्ञाति- (for तज्ज्ञाति-). Ca cites तत् (as in text). K1. 2 -लोकोपहत-; M1. 3 -शोकोपहतः (for -शोकोपहत-). K3 D4 त्वं (D4 तज्-) ज्ञातिशोकोपहताय सत्यं. — ^{b}) K1 समाभिसंधाय; D1 M4 सत्याभिसंध्याय. — ^{d}) K3 अर्थ्यं; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 सत्यं (for अर्थ्यं). K2. 5 V1 B Da Dn D1–6 [अ]पनुदाशु; K4 [अ]भिनुदाशु (for [अ]पनुदास्य). K3 शोके. K1 अर्था वचो व्यपनुदास्य शोकं; D7 अर्थं वचोस्यानुवदेः शुचं यत्; D8 अर्थं वच स्म प्रणुदास्य शोकं (sic); S अर्थ्यं (T2 अर्थं; G2 तथ्यं) वचोस्यापनुदेच्छ्रमं (T2 M °च्छुचं) यत्.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 Da Dn D1–3. 5–7 T2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* D7 T1 G भीष्मनि(D7 °वि)योगः; M2 वासुदेवस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 Dn2 50; Da1 Dn1 D7 S 51 (as in text); D2. 3 49. — *Śloka no.:* Dn1 D8 18.

52

1 D8 om. the ref. — ^{b}) K5 ततः; Da शुभं; Dn2 (before corr.) तथा (for हितम्). M2 धर्मार्थप्रियसंहितं. — ^{c}) D7 T1 G1. 3. 4 M1. 3 कृष्णं (for भीष्मः).

2 Before 2, B0. 5 T1 G1. 3. 4 ins. भीष्म उवाच. — ^{c}) K4 अभिद्रुत्य; V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 S उप- (D7 °पा)श्रुत्य; D8 अति° (for अभि°). — ^{d}) D8 परिष्कृतः (for °प्लुतः).

3 ^{a}) Ś1 वाहम् (for चाहम्). K1 अभिजानामि (for °धास्यामि). — ^{b}) Ś1 वाक्षतस्; K1–4 Dn1 D7 वाक्यं ते; K5 D2. 3. 5. 6 वाक्यं च; B1. 2 Da वाक्यं तु (B1 वै) (for वाक्पते). — ^{c}) K3 यज्ञानभो;. D6 यदा वाचं; M1 यदा वचो. D1 वद वाङ्गोचरं सर्वं (sic).

4 ^{a}) K1 युधि; K5 यदि; V1 B0. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6 यच्च; B1 सर्वं (for यद्धि). K5 Dn क्वचित्; D8 हितं (for कृतं). — ^{b}) D1 यम्; D6 तत् (for यत्). — ^{c}) Ś1 G1 निसृतं; D1 निस्तुतं. V1 T2 सर्वं; M2 सम्यग् (for देव). — ^{d}) K2. 3. 5 V1 B0. 1. 3–5 Da Dn D2–7 T G1. 3. 4 M3 लोके; D1 लोक[? को] (for लोका). K3. 5 D7. 8 T1 G M बुद्धिमयो; V1 B0. 1. 3–5 Da Dn D2. 3. 5. 6 T2 °मतो; B2 °गतो;

त्वत्तस्तन्निःसृतं देव लोका बुद्धिमया हि ते ॥ ४
कथयेद्देवलोकं यो देवराजसमीपतः ।
धर्मकामार्थशास्त्राणां सोऽर्थान्ब्रूयात्तवाग्रतः ॥ ५
शराभिघाताद्व्यथितं मनो मे मधुसूदन ।
गात्राणि चावसीदन्ति न च बुद्धिः प्रसीदति ॥ ६
न च मे प्रतिभा काचिदस्ति किंचित्प्रभाषितुम् ।
पीड्यमानस्य गोविन्द विषानलसमैः शरैः ॥ ७
बलं मेधाः प्रजरति प्राणाः संत्वरयन्ति च ।
मर्माणि परितप्यन्ते भ्रान्तं चेतस्तथैव च ॥ ८
दौर्बल्यात्सज्जते वाङ्मे स कथं वक्तुमुत्सहे ।
साधु मे त्वं प्रसीदस्व दाशार्हकुलनन्दन ॥ ९
तत्क्षमस्व महाबाहो न ब्रूयां किंचिदच्युत ।
त्वत्संनिधौ च सीदेत वाचस्पतिरपि ब्रुवन् ॥ १०
न दिशः संप्रजानामि नाकाशं न च मेदिनीम् ।
केवलं तव वीर्येण तिष्ठामि मधुसूदन ॥ ११
स्वयमेव प्रभो तस्माद्धर्मराजस्य यद्धितम् ।
तद्ब्रवीह्याशु सर्वेषामागमानां त्वमागमः ॥ १२
कथं त्वयि स्थिते लोके शाश्वते लोककर्तरि ।

D4 °मये (for °मया). K3 तं; B1 ह (for ते).

5 [a]) B1 T2 कथयद् (B1 °न्). K1 lacuna; K4 देवलोकोयं; Dn1 D4 T2 °लोके यो; D8 °लोकं ते (for °लोकं यो). — [b]) D8 देवलोक- (for देवराज-). Dn2 (before corr.) -समीहितः (for -समीपतः). — [c]) K2. 3. 5 Bo Da Dn D1. 2. 4. 6. 7 G1. 2 M1. 3. 4 -मोक्षाणां (for -शास्त्राणां). K1 V1 B1-5 D3. 5 T G3. 4 M2 धर्मार्थकाममोक्षा(K1 °शास्त्रा)णां. — [d]) K2-4 V1 B Da Dn D2. 3. 5-7 T2 G2. 3 M सोर्थं; K5 सो वै; D4 सार्थं; D8 सोयं; T1 G1. 3. 4 कोर्थं (for सोऽर्थान्). K8 D4 असंशयः (for तवाग्रतः).

6 [a]) K4 D7 T G शराभिघात-; K5 V1 Bo. 3. 5 Da Dn D2. 3. 5. 6 °तापाद्; B1 °तसं; B2. 4 °पाताद् (for °घाताद्). — [c]) D2. 5. 6 मम; G1 वाचा (for चाव-). — [d]) K5 D4 (*sup. lin.*) दृष्टिः; D4 वृष्टिः (for बुद्धिः).

7 [a]) D7 T G हि (for च). K4 कश्चिद् (for काचिद्). — [b]) K1. 4 Da D1 प्रभाषितं. — [c]) Dn2 (before corr.) पीड्यमानेषु (for °मानस्य). — [d]) K2. 3 D4 -निभैः (for -समैः).

8 [a]) K1 D1 बलं मेदो जरयति; K2-4 बलं मेधा (K3 वै मे) प्रजहाति; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 बलं (Da1 °ले) मे प्रजहातीव; D4 बलं चेमे प्रजहातिव (sic); D7 T G2-4 M2. 4 प्रजहाति बलं वै मां (T1 G2. 4 वै मा; M2. 4 चैव); M1. 3 प्रजहांति बलं वै मा; G1 प्रजहाति बलीवैमाः (sic). — [b]) Ś1 K1 D1 संता(Ś1 °त)रयंति; D4 M4 सत्वर°; D8 तंत्वर° (for संत्वर°). — [c]) Ś1 K5 V1 B (except B1) Da Dn D2. 3. 5-7 परितप्यंति (for °तप्यन्ते). — [d]) K3 D4 मम चै(D4 चे)तस्; K4 B5 Dn भ्रांतचित्तस्; K5 D1 G1 भ्रात-(K5 °ते)चेतस्; V1 Bo. 1. 3. 4 Da D2. 3. 5. 6 भ्रांतचेता-(B3 °तां)स्; B2 भ्रांतचेतास्; M4 गात्रं चेतस् (for भ्रान्तं चेतस्). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 तथा ह्ययं (for तथैव च).

9 [a]) Ś1 Da2 दौर्बल्या(Da2 °ला)न्. M1 संजतो (for °ते). B1 वाक्यं (for वाङ्मे). K1 दौर्बलीमेज्जते वांगं. — [c]) B1 साधये त्वां; D4 साधुमेव (for साधु मे त्वं). D8 प्रसीद त्वं (for °दस्व). — [d]) D8 दाशाहं- (for दाशार्ह-). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 G2 -कुलवर्धन (for °नन्दन). T2 भगवन्करुणाकर.

10 T2 om. (hapl.) 10-11. — [a]) B1 अक्षमस्य (for तत्क्षमस्व). — [b]) D8 G1 ब्रूयात् (for ब्रूयां). — [c]) K2. 3. 5 V1 Da Dn D7 S (T2 om.) च (M4 हि) सीदेद्धि; Bo. 5 विसीदेच्च; B3. 4 D2. 3. 5. 6 विषीदेच्च; D1 च सीदेच्च; D8 च सीदंति (for च सीदेत). — [d]) D1 वाचां पतिर् (for वाचस्पतिर्).

11 T2 om. 11 (cf. v. l. 10). — [a]) Da प्रतिजानामि (for संप्र°).

12 [a]) B1 अयम् (for स्वयम्). K3. 5 D4. 8 विभो. V1 B Da Dn D2. 3. 5-7 S भवांस् (for प्रभो). — [b]) Da1 धीमतं (for यद्धितम्). — [c]) V1 B Da Dn D2. 3. 5-7 S ब्रवीत्वाशु; D8 °वासु (for °ह्याशु). — [d]) D7 T1 G समागमं (G2 °मः; G3 °तं) (for त्वमागमः). D8 सस्छानस्व ममाग्रतः (sic).

13 [a]) K2 कस्त्वं (for कथं). Da1 स्थिरे (for स्थिते). K3. 5 V1 B D (except D1) S कृष्ण (Dn2 °ष्णे) (for लोके). — [c]) Da यद् (for प्र-). — [d])

प्रब्रूयान्मद्विधः कश्चिद्गुरौ शिष्य इव स्थिते ॥ १३
वासुदेव उवाच ।
उपपन्नमिदं वाक्यं कौरवाणां धुरंधरे ।
महावीर्ये महासत्त्वे स्थिते सर्वार्थदर्शिनि ॥ १४
यच्च मामात्थ गाङ्गेय बाणघातरुजं प्रति ।
गृहाणात्र वरं भीष्म मत्प्रसादकृतं विभो ॥ १५
न ते ग्लानिर्न ते मूर्छा न दाहो न च ते रुजा ।
प्रभविष्यन्ति गाङ्गेय क्षुत्पिपासे न चाप्युत ॥ १६
ज्ञानानि च समग्राणि प्रतिभास्यन्ति तेऽनघ ।
न च ते क्वचिदासक्तिर्बुद्धेः प्रादुर्भविष्यति ॥ १७
सत्त्वस्थं च मनो नित्यं तव भीष्म भविष्यति ।
रजस्तमोभ्यां रहितं घनैर्मुक्त इवोडुराट् ॥ १८
यद्यच्च धर्मसंयुक्तमर्थयुक्तमथापि वा ।
चिन्तयिष्यसि तत्राग्र्या बुद्धिस्तव भविष्यति ॥ १९
इमं च राजशार्दूल भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
चक्षुर्दिव्यं समाश्रित्य द्रक्ष्यस्यमितविक्रम ॥ २०
चतुर्विधं प्रजाजालं संयुक्तो ज्ञानचक्षुषा ।
भीष्म द्रक्ष्यसि तत्त्वेन जले मीन इवामले ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते व्याससहिताः सर्व एव महर्षयः ।
ऋग्यजुःसामसंयुक्तैर्वचोभिः कृष्णमर्चयन् ॥ २२
ततः सर्वार्तवं दिव्यं पुष्पवर्षं नभस्तलात् ।

C. 12. 1884
B. 12. 52. 23
K. 12. 51. 23

Da2 गुरुशिष्य॰. B1 इति (for इव). K2.4 स्थितः; D8 स्थिरे (for स्थिते).

14 D8 om. the ref. T2 G2 श्रीभगवान् (for वासुदेव). — ^{d}) B4.5 Dn D3.5 G1 (before corr.) स्थिरे; D8 स्थिति॰ (for स्थिते). K4 G1 सर्वार्थदर्शिनः (G1 °नी); V1 M2 धर्मार्थदर्शिनि (for सर्वार्थ°).

15 D4 om. 15. D8 om. 15–17. — ^{a}) Ś1 K1 Da D1 यश्च; K3 यस्त्वं (for यच्च). K1 D1 माम(D1 °मा)र्थं (for मामात्थ). — ^{b}) K2 ॰घातरुगं; B1 ॰पातरुजं; Da1 ॰घातरुतं; Da2 ॰वानरुजं (for ॰घातरुजं). — ^{d}) V1 Dn2 M2 मत्प्रसादात्. K3.5 B (except B3) Da1 Dn प्रभो (for विभो).

16 D8 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) D7 न ते संजायते मूर्छा. — ^{b}) D7 T G M1.3 तापो (for दाहो). V1 जरा; B1 Da Dn2 M2 रुजः. D4 न ते दाहो न ते क्रमः. — ^{c}) K4 D2.4.6 G1 प्रभविष्यति (for °विष्यन्ति). — ^{d}) D7 om. from से न up to गाङ्गेयः (in 23^{a}). B1 वाप्युत; Da1 G1 चाच्युत; Da2 वाच्युत (for चाप्युत).

17 D7.8 om. 17 (cf. v. l. 16, 15). — ^{a}) M2.4 ज्ञानानि चापि सर्वाणि. — ^{b}) V1 प्रभविष्यंति; D2 प्रतिभाष्यंति. — ^{c}) D1 कंचिद् (for क्व°). K5 B1 Da आशक्तिर् (for आसक्तिर्). Ca cites आसक्तिः (as in text). — ^{d}) Ś1 D1.4 बुद्धिः (for बुद्धेः).

18 D7 om. 18 (cf. v. l. 16). G1.3 om. 18^{ab}. — ^{a}) D1 सत्वस्थं. — ^{c}) B2.3 D1–3.5.6 रहितो; T G निर्मुक्तं (for रहितं). — D8 om. 18^{d}–20^{a}. — ^{d}) K4 मुक्तम्; D2 मुक्ता.

19 D7.8 om. 19 (cf. v. l. 16, 18). — ^{a}) B1 वचश्च; D4 यद्यत्त्वं (for यद्यच्च). G1.2 धर्मे (for धर्म॰). — ^{b}) K1 om. अर्थयुक्तम्. D1 अर्थयुक्ते. V1 B Dn D2.3.5.6 S (except G2) च (for वा). — ^{c}) K1 चिंतयिष्यामि; G1 °यिष्यति. D1 तत्रास्था (for °ग्र्या). — ^{d}) M1 मंधिस् (for बुद्धिस्).

20 D7 om. 20 (cf. v. l. 16). D8 om. 20^{a} (cf. v. l. 18). — ^{a}) M1.3 इदं (for इमं). — ^{b}) Ca as in text. — ^{c}) D1 चतुर्दिव्यं. — ^{d}) Da D1 अमितविक्रमं (Da1 °मः; D1 °मे).

21 D7 om. 21 (cf. v. l. 16). D1 reads 21^{ab} twice. — ^{a}) V1 Bo–3 Da Dn2 D1 (second time). 2.6 M संसरंतं; B4.5 Dn1 D3.5 संतरंतं (for चतुर्विधं). Ś1 K1 D1 (first time). 8 प्रजापालं (D1 °ल); K2.4 क्रियाजालं; G1 भुजा° (for प्रजा°). — ^{b}) D1 (first time) संयुतं; D4 सयुक्त॰ (for संयुक्तो). — ^{c}) Da1 द्रक्ष्यति; D8 द्रक्षसि; T2 लक्ष्यसि. Da1 सत्त्वेन (for तत्त्वेन). — ^{d}) V1 Bo Da D8 T2 M मीनम्. D8 [अ]नले.

22 D7 om. 22 (cf. v. l. 16). D8 M4 om. the ref. — ^{c}) Ś1 K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 ॰सहितैर् (for ॰संयुक्तैर्). — ^{d}) K3.5 B2 Dn1 D1 M3 आर्चयन्; D2.3.5.6 अस्तुवन् (D2 °त्); D8 अर्पया (for अर्चयन्)

पपात यत्र वार्ष्णेयः सगाङ्गेयः सपाण्डवः ॥ २३
वादित्राणि च दिव्यानि जगुश्चाप्सरसां गणाः ।
न चाहितमनिष्टं वा किंचित्तत्र व्यदृश्यत ॥ २४
ववौ शिवः सुखो वायुः सर्वगन्धवहः शुचिः ।
शान्तायां दिशि शान्ताश्च प्रावदन्मृगपक्षिणः ॥ २५
ततो मुहूर्ताद्भगवान्सहस्रांशुर्दिवाकरः ।
दहन्वनमिवैकान्ते प्रतीच्यां प्रत्यदृश्यत ॥ २६
ततो महर्षयः सर्वे समुत्थाय जनार्दनम् ।
भीष्ममामन्त्रयांचक्रू राजानं च युधिष्ठिरम् ॥ २७
ततः प्रणाममकरोत्केशवः पाण्डवस्तथा ।
सात्यकिः संजयश्चैव स च शारद्वतः कृपः ॥ २८
ततस्ते धर्मनिरताः सम्यक्तैरभिपूजिताः ।
श्वः समेष्याम इत्युक्त्वा यथेष्टं त्वरिता ययुः ॥ २९
तथैवामन्त्र्य गाङ्गेयं केशवस्ते च पाण्डवाः ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य रथानारुरुहुः शुभान् ॥ ३०
ततो रथैः काञ्चनदन्तकूबरै-
र्महीधराभैः समदैश्च दन्तिभिः ।
हयैः सुपर्णैरिव चाशुगामिभिः
पदातिभिश्चात्तशरासनादिभिः ॥ ३१
ययौ रथानां पुरतो हि सा चमू-
स्तथैव पश्चाददतिमात्रसारिणी ।
पुरश्च पश्चाच्च यथा महानदी

---

23 D7 om. up to गाङ्गेयः (cf. v. l. 16). — a) K5 Dn1 सर्वर्तवं; V1 B2 Da स्वनार्तवं; Bo. 4 D2. 6 सार्वर्तवं; Dn2 सर्वर्तुकं; D1 सर्वातुवे (sic); M4 सर्वार्थवद् (for सर्वार्तवं). — b) T2 G2 M2 नभस्थलात्. — d) D7 च पांडवः (for सपाण्डवः).

24 G1 om. 24–25. — a) Dn सर्वाणि (for दिव्यानि). — b) D8 जग्मुश्च (for जगुश्च). Ś1 K1. 2 D1 अप्सरसां (D1 °सो); D4 चाप्सरस- (for चाप्सरसां). — c) Ś1 K2. 4 D1 अदृष्टं; K1 अमृष्टं (for अनिष्टं). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 T G (G1 om.) च (for वा). — d) K3 D4 अत्र (for तत्र). K5 V1 B1–5 Da Dn D2. 3. 5. 6 प्रदृश्यते (K5 °त); Bo प्रदिश्यते; D7 ह्यदृश्यत; D8 स्म दृश्यते (for व्यदृश्यत). D1 तत्रादृश्यत किंचन.

25 G1 om. 25 (cf. v. l. 24). D8 om. (hapl.) 25–26. — a) T2 शीतः (for शिवः). — c) Da1 पश्यतायां (sic) (for शान्तायां). D1 शांतास्व. M1. 3 शांतायांश्शिशि शांताश्च (sic). — d) V1 Bo. 3–5 D2–6 प्राणदन्; D1 प्रावय; D7 प्रापतन् (for प्रावदन्). K3 मुनि- (for मृग-).

26 D8 om. 26 (cf. v. l. 25). — c) D7 इह (for इव). — d) D1 दिशि (for प्रति-). K1 प्रतीश्यांतमदृश्यत (sic).

27 b) K1 समुत्काय; Da °त्थाप्य (for °त्थाय). D8 जनार्दनः. — c) K1 D8 आमंत्रयांचक्रे; D1 G2 चामंत्रयांचक्रू (D1 °क्र).

28 a) K4 ततः प्रयातास्ते सर्वे. — b) Ś1 K1 केशवः पांडवांस्; T2 पांडवः केशवः (by transp.). K5 D8 तदा (for तथा). K2 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 केशवः सहपांडवः. — c) Da1 सात्यकिं. K4 Da संजयश्च (Da1 °यं) (for संजयश्च). — d) V1 Da1 सारद्वतः.

29 a) V1 धर्मनियताः; Da कृष्णसहिताः; T2 धर्मसहिताः (for °निरताः). — b) T2 अधि-; G2 अपि (for अभि-). Da1 -पूजितः; G1 -पूजितैः. — c) Dn2 (before corr.) स्वः (for श्वः). — d) G1 चरिता (for त्वरिता).

30 b) K2 V1 B1–4 Dn D2. 6. 7 केशवः पांडवास्तथा (B3. 4 D2. 6 °स्तदा; D7 om. स्तथा); Bo. 5 Da D3. 5 केशवः पांडवस्तदा (Da °था). — c) Da T2 अथावृत्य (for उपा°). — d) Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6 स्वकान्; D7 तदा; T2 तथा (for शुभान्).

31 a) K3. 5 Dn D4 -चित्र-; V1 Bo. 2–5 Da D2. 3. 5. 6 -रत्न-; B1 -रक्त-; D8 -दत्त-; S (except G2) -दांत- (for -दन्त-). D4 -कूबर- (for -कूबरैर्). — b) G1 सह दैव-; M1. 3 समरैश्च (for समदैश्च). — K1 om. (hapl.) 31cd. — c) Da बभौ; D1 ययै (for हयैः). D8 G1 (before corr.) सुवर्णैर् (for सुप°). D8 वायुगामिभिः (for चाशु°). — d) D8 चांत- (for चात्त-). M2–4 -शरासनासिभिः (for °दिभिः).

32 a) K4 च (for हि). — b) G1 असुमात्र- (for अतिमात्र-). B1 -चारिणी; Dn2 D8 -सारिणि (D8 °णा); T1 G -कारिणी (for -सारिणी). D4 om. from णी up to भगवाश्चि (in 33a). — c) B1 पुनश्च-

पुरर्क्षवन्तं गिरिमेत्य नर्मदा ॥ ३२
ततः पुरस्ताद्भगवान्निशाकरः
समुत्थितस्तामभिहर्षयंश्चमूम् ।
दिवाकरापीतरसास्तथौषधीः
पुनः स्वकेनैव गुणेन योजयन् ॥ ३३
ततः पुरं सुरपुरसंनिभद्युति
प्रविश्य ते यदुवृषपाण्डवास्तदा ।
यथोचितान्भवनवरान्समाविश-
ञ्श्रमान्विता मृगपतयो गुहा इव ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रविश्य भवनं प्रसुप्तो मधुसूदनः
याममात्रावशेषायां यामिन्यां प्रत्यबुध्यत ॥ १
स ध्यानपथमाश्रित्य सर्वज्ञानानि माधवः ।
अवलोक्य ततः पश्चाद्दध्यौ ब्रह्म सनातनम् ॥ २
ततः श्रुतिपुराणज्ञाः शिक्षिता रक्तकण्ठिनः ।
अस्तुवन्विश्वकर्माणं वासुदेवं प्रजापतिम् ॥ ३
पठन्ति पाणिस्वनिकास्तथा गायन्ति गायनाः ।

C. 12. 1899
B. 12. 53. 4
K. 12. 52. 4

(for पुरश्च). B_0 तथा (for यथा). — [d]) K_1 पुरक्षवंतं; $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ तमृक्षवं(Dn_1 °मं)तं; D_1 च सृक्ष्यवंतं; $D_{7.8}$ पुरक्षयंतं (D_8 °त्या); T_2 पुनः क्षिपंतं; G_1 पुनर्क्षवंतं (for पुर°). K_5 $D_{1.2.6}$ एति (for एत्य). K_1 नंददा; V_1 दुर्मदा; $G_{1.3.4}$ निर्मदा. **C**v अथर्क्षवन्तं गिरिमेति नर्मदा.

33 D_4 om. up to भगवान्नि (cf. v. l. 32). — [a]) $K_{3.4}$ च पश्चाद् (for पुरस्ताद्). Da_1 G_1 भगवन्. — [b]) $Ś_1$ अभिमर्षयंश्; Da D_4 T_2 अति(T_2 °पि)हर्षयंश् (for अभि°). $D_{4.8}$ चमू. — [c]) Dn महौषधीः; G_1 तदौ° (for तथौ°). — [d]) D_1 स्वकेनेव; D_8 स्वकीयेन (for स्वकेनैव). M_4 योजयत्. B_1 पुनः स्वकैरेव गुणैरयोजयत्.

34 [a]) K_4 D_2 सुर**; Dn_2 सुरपति- (for °पुर-). K_5 Dn -संमित-; D_1 -संनिभं (for -संनिभ-). $K_{1.4}$ B_1 Dn_1 $D_{1-3.5-7}$ T_1 $G_{1.3.4}$ -द्युतिं; B_3 -द्युतिः (for -द्युति). — [b]) K_4 B_1 Da यदुनृप-; D_1 lacuna (for यदुवृष-). K_4 B_2 Da_1 तथा (for तदा). — [c]) K_3 D_4 भुवनवरान्; T_2 भरतगृहान्. G_1 समादिशन्न् (for °विशन्न्). V_1 यथोचितं ते भवनं समाविशत्. — [d]) $K_{2.4}$ $D_{7.8}$ S क्लमान्विता; K_3 क्रमा° (for श्रमा°). K_1 D_1 यथा गुहां; K_2 गुहा यथा; V_1 Da G_3 (before corr.) M_{1-3} गुहा(Da °हो)मिव; T_2 गुहा इति

Colophon. — *Sub-parvan :* $Ś_1$ K V_1 B Da Dn D_{1-7} T_2 $G_{1.2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name :* T_1 G भीष्मवरप्रदानं; $M_{1.3}$ वरप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K_5 B_4 Da_1 Dn D_7 S 52 (as in text); B_1 51; $D_{2.8}$ 50. — *Śloka no. :* Dn_1 34; D_8 28.

53

1 D_8 om. the ref. — [a]) K_3 भुवनं. V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ M ततः शयनमाविश्य (M °श्रित्य). — [b]) D_2 सुषुप्तो; D_4 प्रहृष्टो; D_7 T G प्रशिश्ये (for प्रसुप्तो). — [c]) $K_{2.3}$ V_1 $B_{2.4}$ Da Dn -मात्रार्ध- (for -मात्राव-). — [d]) B_0 T_2 रजन्यां (for यामिन्यां). K_4 प्रत्यपद्यत; D_1 °वादित (for °बुध्यत).

2 [a]) Dn_1 ज्ञानपथम्; D_7 T G (except G_2) M_4 ध्यानपदम् (for °पथम्). $K_{1.4}$ V_1 B Da Dn $D_{1-3.5-7}$ T_2 M_2 आविश्य; D_8 आस्थाय (for आश्रित्य). $K_{3.5}$ D_4 अथ स ध्यानमाविश्य. — [c]) Dn_2 तपः (for ततः). — [d]) B_1 सनातनः.

3 [a]) D_7 T G सूताः (for ततः). $K_{2.4.5}$ V_1 B Da_1 Dn D_{1-8} S स्तुति-; Da_2 त्रिषु (for श्रुति-). — [b]) K_2 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-7}$ S रक्तकंठाः (M_1 °ठः) सुशिक्षिताः.

4 [a]) Da_2 T_2 पतंति (for पठन्ति). V_1 lacuna

C. 12. 1899
B. 12. 53. 4
K. 13. 52. 4

शङ्खानकमृदङ्गांश्च प्रवाद्यन्त सहस्रशः ॥ ४
वीणापणववेणूनां स्वनश्चातिमनोरमः ।
प्रहास इव विस्तीर्णः शुश्रुवे तस्य वेश्मनः ॥ ५
तथा युधिष्ठिरस्यापि राज्ञो मङ्गलसंहिताः ।
उच्चैरुर्मधुरा वाचो गीतवादित्रसंहिताः ॥ ६
तत उत्थाय दाशार्हः स्नातः प्राञ्जलिरच्युतः ।
जप्त्वा गुह्यं महाबाहुरग्नीनाश्रित्य तस्थिवान् ॥ ७
ततः सहस्रं विप्राणां चतुर्वेदविदां तथा ।
गवां सहस्रेणैकैकं वाचयामास माधवः ॥ ८
मङ्गलालम्भनं कृत्वा आत्मानमवलोक्य च ।
आदर्शे विमले कृष्णस्ततः सात्यकिमब्रवीत् ॥ ९
गच्छ शैनेय जानीहि गत्वा राजनिवेशनम् ।
अपि सज्जो महातेजा भीष्मं द्रष्टुं युधिष्ठिरः ॥ १०
ततः कृष्णस्य वचनात्सात्यकिस्त्वरितो ययौ ।
उपगम्य च राजानं युधिष्ठिरमुवाच ह ॥ ११
युक्तो रथवरो राजन्वासुदेवस्य धीमतः ।
समीपमापगेयस्य प्रयास्यति जनार्दनः ॥ १२
भवत्प्रतीक्षः कृष्णोऽसौ धर्मराज महाद्युते ।
यदत्रानन्तरं कृत्यं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

युज्यतां मे रथवरः फल्गुनाप्रतिमद्युते ।
न सैनिकैश्च यातव्यं यास्यामो वयमेव हि ॥ १४

Da यानि (for पाणि-). D6 -स्वनकाश्; D7 T G -स्वनिनो; M2 -स्वनिता (for -स्वनिकास्). Ca cites पाणिस्वनिकास् (as in text). K5 पठंति पाठका: स्वस्ति; Cv पठंति पाणिका गाथा:. — b) V1 तत्र; D7 G1. 3. 4 गाथा; T G2 M2. 4 गाथा (for तथा). Ś1 K1 गायणा:; K2-4 B1 Dn2 D6. 7 S (except T2 G2 M2) गायका: (for गायना:). — c) K2 शंकानक-; K3 V1 B Dn D2. 3. 5. 6 शंखानथ (for °नक-). K1 D8 T1 G1. 4 M1. 3. 4 -मृदंगाश्च. D1 शंखानवान्नदंगांश्च. — d) K1 (by corr.). 3. 5 Da D1. 4. 7 S (except T2 G3) प्रावाद्यंत; V1 B Dn D2. 3. 5. 6 प्रवाद्यंति (for °द्यन्त).

5 a) D8 -वर्णिनी (for -वेणूनां). B1 शंखानां च मृदंगानां. — b) G1 स्वराश् (for स्वनश्). K3 D2-7 S चापि (for चाति-). K2 -मनोहर:; G1 मनोरमा:. V1 ससतिश्च मनोरम: (sic). — c) Dn D4 सहास; D7 T1 G2-4 प्रभास; D8 आहार; M2 प्रभाव (for प्रहास). D4 इति (for इव). Cv as in text. — d) K2. 4 शुशुभे; B1 शुश्राव; D8 सुश्रुवं; M2. 4 श्रूयते (for शुश्रुवे). D7 तव (for तस्य). K1 (by corr.). 2. 4 D7 T1 G1. 3. 4 वेश्मनि (for °न:).

6 a) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 ततो (for तथा). — b) K5 D4 T G M4 मंगळ(K5 D4 G1 M4 °ल)-संयुता:; D7 मंगलसंनिभा: (for °संहिता:). — c) Ś1 Da1 उच्चैरुर्; D8 उच्चैदुर्; M2 निश्चेरुर्. — d) K2 B4. 5 Dn1 D2. 4. 5 -नि:स्वना:; V1 Bo-3 Da1 Dn2 D6 -निस्वना: (D6 °नै:); D7 T2 -संयुता:; T1 G -बृंहिता:; M1. 3 -संस्थिता:; M2. 4 -मिश्रिता: (for -संहिता:).

7 b) M1. 3 स्नात्वा (for स्नात:). Bo. 3-5 D2. 3. 5. 6 अग्रत: (for अच्युत:). — c) B4. 5 D2-6 जप्यं; D7 lacuna; Ca गुह्यं (as in text). D8 महाबाहो.

8 b) K3 T2 M तदा (for तथा). — c) B1 D8 G3 गवां (D8 गावं) सहस्रमे(B1 °स्रं चै)कैकं. — d) Ś1 K1. 4 D1 तोषयामास; D8 वार° (for वाच°). K3 भारत; T2 केशवं (for माधव:).

9 a) B2-4 Da1 D4 M1. 3. 4 -लभनं; D1 -लंघनं. — b) Ś1 K1 D1 M1-3 [अ]थात्मानम्; K2. 4 D8 चात्मा° (for आत्मा°). K3. 5 D4 तथात्मानं विलोक्य च. — d) D8 तत: सात्यकिर्मघवत् (sic).

10) K1 महाराजा (for °तेजा). — d) Da1 प्रष्टुं (for द्रष्टुं). K1 महेश्वर:; B1 D1 T1 युधिष्ठिरं.

11 c) G2 उपागम्य. — d) V1 B D (except D1. 4. 8) S अभाषत (for उवाच ह).

12 a) D8 राजा (for राजन्). — d) D7 T2 निर्गच्छति; D8 पिपासति (for प्रयास्यति).

13 a) D2. 3. 5. 6 तव (for भवत्-). V1 भवत्प्रतीक्षक: कृष्णो; D8 भवत्प्रतीक्ष्यस्तूर्णं वै. — b) Da महाद्युति:. — K4 om. 13cd. — c) V1 B2 Da D7 T1 G (except G2) कार्यं; B1 कृत्ये; D6 कृत्वा; T2 तत्त्वं (for कृत्यं). — d) B1 Da T2 G1. 2 वक्तुम् (for कर्तुम्). K5 B1 Dn2 D1. 5 G1 (before corr.) अर्हसि (for °ति). — After 13, V1 (marg.) B3-5 D (except D1. 4. 8) ins.:

न च पीडयितव्यो मे भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
अतः पुरःसराश्चापि निवर्तन्तु धनंजय ॥ १५
अद्य प्रभृति गाङ्गेयः परं गुह्यं प्रवक्ष्यति ।
ततो नेच्छामि कौन्तेय पृथग्जनसमागमम् ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।
तद्वाक्यमाकर्ण्य तथा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
युक्तं रथवरं तस्मा आचचक्षे नरर्षभ ॥ १७
ततो युधिष्ठिरो राजा यमौ भीमार्जुनावपि ।
भूतानीव समस्तानि ययुः कृष्णनिवेशनम् ॥ १८
आगच्छत्स्वथ कृष्णोऽपि पाण्डवेषु महात्मसु ।
शैनेयसहितो धीमान्रथमेवान्वपद्यत ॥ १९
रथस्थाः संविदं कृत्वा सुखां पृष्ट्वा च शर्वरीम् ।
मेघघोषै रथवरैः प्रययुस्ते महारथाः ॥ २०
मेघपुष्पं बलाहं च सैन्यं सुग्रीवमेव च ।
दारुकश्चोदयामास वासुदेवस्य वाजिनः ॥ २१
ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ।
गां खुराग्रैस्तथा राजँल्लिखन्तः प्रययुस्तदा ॥ २२
ते ग्रसन्त इवाकाशं वेगवन्तो महाबलाः ।
क्षेत्रं धर्मस्य कृत्स्नस्य कुरुक्षेत्रमवातरन् ॥ २३
ततो ययुर्यत्र भीष्मः शरतल्पगतः प्रभुः ।

C. 12. 1920
B. 12. 53. 24
K. 12. 52. 24

119* एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजो युधिष्ठिरः
[Dn धर्मपुत्रो (for °राजो).]

14 Bo. 3. 4 D8 om. the ref. — b) Ś1 K2 फल्गुण; some MSS. फाल्गुन. K3 -द्युति (for -द्युते). — c) Ś1 K (except K5) D1. 4 प्रयातव्यं; D6 च यास्यामो; M4 च गंतव्यं (for च या°). D8 यदत्रानंतरे कृत्यं (=13c). — d) M1. 3 ह (for हि).

15 c) K3 Dn2 D8 T G अंतः-; B1 ततः (for अतः). B1 पुरःसरांश्च; T1 G -पुरवराश्च. Ś1 K1. 3 D1. 4 चैव (for चापि). — d) Ś1 K1. 2. 4 D1 निवर्तंतां (D1 °ते) (for निवर्तन्तु). G1 धनंजयः.

16 b) K1 परां. Da1 D4 प्रवक्षति. D8 परधर्मां प्रचक्षति. — c) K3. 5 Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6 अतो (for ततो). V1 गांगेय (for कौन्तेय). D8 ततो नेक्षामि कौरव्य. — d) Ca cites पृथग्जनः. G1 M1 -समागतं (M1 °मः) (for °गमम्). B1 यूथशूलसमागमात्.

17 D8 M4 om. the ref. — a) K3 D1. 7 S आज्ञाय; D8 आदाय (for आकर्ण्य). K2. 3 D1. 4. 8 M तदा; D7 T G ततः (for तथा). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 स तद्वाक्यमथाज्ञाय. — b) B युधिष्ठिरः (for धनंजयः). — c) M4 युक्त-. D7 तस्माद् (for तस्मा). — d) Dn2 आचक्षे च (for आचचक्षे). N (except V1 Bo–2 Dn2) T G3. 4 नरर्षभः (for °र्षभ).

18 D4 om. 18c–19d. — c) D8 (erroneously) अर्जुना (for भूतानि). K4 Dn2 (before corr.) D7. 8 च (for [इ]व). — d) D8 ययौ (for ययुः).

19 D4 om. 19 (cf. v. l. 18). — a) Da1 D1 अगच्छत्सु; M2 आगच्छतु (for °च्छत्सु). T2 अपि (for अथ). — c) K4 धीमन्. — d) M1 रथमेवा-प्रपद्यत (sic).

20 a) Ś1 Da1 Dn1 D1 रथस्थां (Da1 °स्था; Dn1 °स्थान्); B1 G1 रथस्थ- (G1 °स्थः) (for °स्थाः). D1 संविधं; Ca संविदं (as in text). — b) K4. 5 D7. 8 S सुखं (for सुखां). Ś1 पृष्ट्वाथ; K5 व्युष्टां तु; Da1 T2 दृष्ट्वा च; Dn2 कृत्वा च (for पृष्ट्वा च). Dn2 D4. 8 शर्वरी (for °रीम्). — c) D1 रथवरं; D8 °वरैः (for °वरैः). — d) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 नरर्षभाः (for महारथाः).

21 a) K4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 बलाहकं मेघपुष्पं. — b) K1. 4 V1 सैब्यं; K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6 शैब्यं (for सैन्यं). — d) D3 वासुदेवश्च (for °देवस्य).

22 b) Ś1 K (except K5) D1. 4 दा (D1 चा)-रुकेन (for °केण). — c) K3. 5 V1 Bo Da Dn (Dn2 marg. by corr.) D2. 6. 7 T1 G1. 3. 4 M2. 4 तदा; D1 ततो (for तथा). D8 गौ खुरैश्च तदा राजन्. Ca cites गां (as in text). — d) K3 प्रययुस्तरां; K5 °स्त्वरां; B1 D2. 6 °युस्तथा (for °युस्तदा).

23 b) K4 D1. 4 महाबलः. — c) B1 D1 क्षत्रं; D2 क्षत्र-; D8 क्षेत्र-; G3 क्षेमं (for क्षेत्रं). Dn2 D2 G1 M1 कृष्णस्य; D8 वेगेन (for कृत्स्नस्य). — d) K3 M3 अवातरत्; D1. 3 °तरं (for °तरन्).

24 c) K1. 4. 5 V1 B Da Dn D1–6 महर्षिभिः; D7 देव° (for ब्रह्म°). — d) Da2 Dn1 वेदगणैद् (for

C. 12. 1920
B. 12. 53. 25
K. 12. 52. 24

आस्ते ब्रह्मर्षिभिः सार्धं ब्रह्मा देवगणैर्यथा ॥ २४
ततोऽवतीर्य गोविन्दो रथात्स च युधिष्ठिरः ।
भीमो गाण्डीवधन्वा च यमौ सात्यकिरेव च ।
ऋषीनभ्यर्चयामासुः करानुद्यम्य दक्षिणान् ॥ २५
स तैः परिवृतो राजा नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
अभ्याजगाम गाङ्गेयं ब्रह्माणमिव वासवः ॥ २६
शरतल्पे शयानं तमादित्यं पतितं यथा ।
ददर्श स महाबाहुर्भयादागतसाध्वसः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३

५४

जनमेजय उवाच ।
धर्मात्मनि महासत्त्वे सत्यसंधे जितात्मनि
देवव्रते महाभागे शरतल्पगतेऽच्युते ॥ १
शयाने वीरशयने भीष्मे शंतनुनन्दने ।
गाङ्गेये पुरुषव्याघ्रे पाण्डवैः पर्युपस्थिते ॥ २
काः कथाः समवर्तन्त तस्मिन्वीरसमागमे ।
हतेषु सर्वसैन्येषु तन्मे शंस महामुने ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
शरतल्पगते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ।
आजग्मुरृषयः सिद्धा नारदप्रमुखा नृप ॥ ४

देव°). D1 M2 इव (for यथा).

25 [b]) D8 तथा (for रथात्). Ś1 K1 तु (for च). — [c]) D2.8 भीष्मो (for भीमो). K3 D4 गांजीव- (for गाण्डीव-). — [d]) Da सात्यकिम्. — [e]) D7 S ऋषीनभ्यर्च(D7 M1 °र्च्य)यंति स्म (D7 °त्यस्मान्). — [f]) K2 दक्षिणं.

26 [a]) K3 राजन् (for राजा). — [b]) G1 क्षेत्रैरिव च चंद्रमाः. — [c]) D7 अथाजगाम (for अभ्या°).

27 [a]) Ś1 K4 Da G1 M4 शरतल्प-; D8 °तल्पै (for °तल्पे). — [b]) B1 तदा; D1 तथा (for यथा). — [c]) K2.5 V1 B2 Da Dn D1.8 transp. ददर्श and स. B1 सु- (for स). K2.3.5 Dn महाबाहुं (for °बाहुर्). — [d]) K2 V1 B (except B1) Da Dn D3.5.6 चागत-; D2 त्वागत- (for आगत-).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1–6 T2 G2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* B Dn1 D2.3.5.7 T1 G1.3.4 भीष्माभिगमनं; G2 भीष्मसमीपे कृष्णादिप्रवेशः; M2 द्वितीयदिवसागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 Da1 Dn D7 S 53 (as in text); B1.4 52; D2.8 51. — *Śloka no.:* Dn 28.

54

1 D8 om. the ref. — [a]) Bo.5 महात्मनि (for धर्मा°). K4 lacuna; V1 B Da Dn D2.3.5.6 -वीर्ये (for -सत्त्वे). — [b]) Bo.4.5 महासत्त्वे (for सत्यसंधे). — [c]) M1.3 देवव्रतो (for °व्रते). D6 समाभागे (for महा°). — [d]) B1 °गतेच्युते; Da2 D8 °गतेच्युत (Da2 °तः); D7 T G M2.4 °गते प्रभौ (D7 °भुः; M2.4 °भो) (for °गतेऽच्युते). Da1 शरतल्पे गतेच्युतः.

2 [b]) K4 V1 B Dn D2.3.5.6 शांतनु- (for शंतनु-). — [c]) D1 गांगेयं. M2 -व्याघ्रैः (for -व्याघ्रे). — [d]) V1 समुपस्थिते; Dn D7 T1 G पर्युपासि(D7 G3 °स)ते; D4 T2 M2 पर्यवस्थिते; D8 प्रत्युपस्थिते (for पर्युपस्थिते).

3 [a]) D8 कथाः समभवत्तत्र. — [b]) Ś1 K1 D1 -समाकुले (for -समागमे). — D8 om. 3[cd]. — [c]) D7 T2 गतेषु (for हतेषु). G1–3 तेषु (for सर्व-). — [d]) D7 T G1–3 M1.3 transp. तन्मे and शंस. K2.4 महामते (for °मुने). M2.4 तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम.

4 D8 om. the ref. — [a]) Da1 D4 शरतल्पे (D4 °ल्पा-) (for °तल्प-). D8 -हते (for -गते). K4 वीरे (for भीष्मे). — [b]) K1.4 D1 कौरवानां. D7.8 S पितामहे (D8 °हाः; G1 °ह) (for धुरंधरे). K3.5 D4 भारतानां पितामहे. — [c]) G1 आजग्मू. K5 Bo D4 T2 सर्वे (for सिद्धा).

हतशिष्टाश्च राजानो युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
धृतराष्ट्रश्च कृष्णश्च भीमार्जुनयमास्तथा ॥ ५
तेऽभिगम्य महात्मानो भरतानां पितामहम् ।
अन्वशोचन्त गाङ्गेयमादित्यं पतितं यथा ॥ ६
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा नारदो देवदर्शनः ।
उवाच पाण्डवान्सर्वान्हतशिष्टांश्च पार्थिवान् ॥ ७
प्राप्तकालं च आचक्षे भीष्मोऽयमनुयुज्यताम् ।
अस्तमेति हि गाङ्गेयो भानुमानिव भारत ॥ ८
अयं प्राणानुत्सिसृक्षुस्तं सर्वेऽभ्येत्य पृच्छत ।
कृत्स्नान्हि विविधान्धर्मांश्चातुर्वर्ण्यस्य वेत्त्ययम् ॥ ९
एष वृद्धः पुरा लोकान्संप्राप्नोति तनुत्यजाम् ।
तं शीघ्रमनुयुञ्जध्वं संशयान्मनसि स्थितान् ॥ १०
एवमुक्ता नारदेन भीष्ममीयुर्नराधिपाः ।
प्रष्टुं चाशक्नुवन्तस्ते वीक्षांचक्रुः परस्परम् ॥ ११
अथोवाच हृषीकेशं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नान्यस्त्वद्देवकीपुत्र शक्तः प्रष्टुं पितामहम् ॥ १२
प्रव्याहरय दुर्धर्ष त्वमग्रे मधुसूदन ।
त्वं हि नस्तात सर्वेषां सर्वधर्मविदुत्तमः ॥ १३
एवमुक्तः पाण्डवेन भगवान्केशवस्तदा ।
अभिगम्य दुराधर्षं प्रव्याहारयदच्युतः ॥ १४

C. 12. 1938
B. 12. 54. 14
K. 12. 53. 14

5 D1 repeats 5[cd] after 6. — [d]) K5 D8 -यमौ (for -यमास्). D8 अपि (for तथा).

6 [a]) D8 तेपि (for तेऽभि-). D1.7 S महात्मानं (for °त्मानो). — [b]) K3.4 D7.8 T2 G1-3 M1-3 भारतानां (for भर°). Da1 D1 पितामहः (D1 °ह). — [c]) Dn D3.5 अनुशोचंत; D8 अन्वशोचत. — [d]) G3 रमंतं (for पतितं). — After 6, D1 repeats 5[cd].

7 [a]) B1 M2 अपि; M4 अथ (for इव). Ś1 K1.4 D1 तु (D1 तं) ध्यात्वा; D8 पुण्यं कृत्वा (hypermetric) (for च ध्यात्वा). D4 मुहूर्तमिवेनुध्यात्वा. — [b]) G3 देवदर्शिनः (for °दर्शनः). — [d]) K3 स्वपार्थिवान् (for च पा°).

8 [a]) Ś1 D1 यदाचक्षे (D1 °ष्टे); K1 D8 य (D8 च) आचष्टे; K5 B1 Dn D2.3.5.6 समाचक्षे; V1 Bo. 2-5 Da समाचष्टे (for च आचक्षे). D7 T2 आचचक्षे प्राप्तकालं; T1 G M आचक्षे (G1.2 °ष्टे) प्राप्तकालं च (M4 वो). — [b]) D4 अनुपृच्छतां; Ca °युज्यताम् (as in text). — [c]) T2 अंतम् (for अस्तम्). K4 D7 T G च (for हि).

9 [b]) K2.4.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 सर्वेभ्य- (K4 °र्वे त्वं)नु-; D4 समभ्येत्य (for सर्वेऽभ्येत्य). Ś1 पृच्छतां. D7 S तं (T2 M2.4 तत्) सर्वमनुपृच्छत (M2 °तां). — D8 om. 9[cd]. — [d]) K3 Dn2 चातुर्वर्ण्यस्य; Da1 °वर्णांश्च; Ca °वर्ण्यस्य (as in text). T2 वेत्त्यसौ (for वेत्त्ययम्). B1 चातुर्वर्णान्सत्वयं (sic).

10 [a]) K4.5 V1 B D (except D4.8) T1 G M2 परान् (for पुरा). — [b]) D4 अवाप्नोति; T2 संप्रयाति; M2.4 प्राप्नोतीति (M4 °ति हि) (for संप्राप्नोति). K3 D8 तनुत्यजं; K4 D1 °त्यजन्; K5 B (except B2) Dn D2.3.5.6 तनुं त्यजन्; G3 तनुं त्यजां; M सुदुर्लभान् (for तनुत्यजाम्). — [c]) D7 T1 G तत्क्षिप्रम्; T2 तत्सर्वम्; M (except M2) तच्छीघ्रम्. K1 अनुपृच्छध्वं; K2.5 B2 Dn M1.3.4 °युंजीध्वं (for °युञ्जध्वं).

11 Before 11, K1.5 V1 B2 D4 ins. वैशंपायन उवाच. — [a]) Ś1 M1.3 उक्त्वा; K3 D8 उक्तो (for उक्ता). — [b]) Ś1 M1 एयुर्; K3 Da आयुर्; D4 आशु (for ईयुर्). D8 भीमार्जुननराधिपाः. — [c]) K4 D4 T2 ना(D4 वा-; T2 न)शक्नुवंतस् (for चाशक्नु°). B1 प्रष्टुं तं चाशक्तवंतः.

12 [a]) B1.5 D2.3.6 तथा; B4 अतो; Dn1 ततो (for अथ). — [b]) D7 T1 G (except G2) M1.3 धर्मपुत्रो (M1.3 °राजो) (for पाण्डु°). — [c]) Ś1 K1 D4 त्वं (for त्वद्). K2.4.5 V1 B D (except D4.7) M1 नान्यस्तु (K4 °न्यस्तं; B1 °न्यन्यै; D4 °न्यस्त्वं; M4 °न्यत्र) देवकीपुत्रात्.

13 [a]) K1.2.4 V1 B Da Dn D2.3.5.6 T1 G प्रव्या(K4 B4 Dn1.2 [before corr.] D2.6 प्रत्या-; B1 अव्या)हर यदुश्रेष्ठ (D6 °ष्ठं); K3.5 D4 प्रत्याहर सु(K5 स्व)दुर्धर्ष (K5 °र्षं); D1 अव्याहारय दुर्मर्ष; D7 T2 प्रव्याहराशु दुर्धर्ष; D8 प्रत्याहारय दुर्धर्ष; M1.3 व्याहारय सुदुर्धर्ष; M2.4 प्रव्याहारय दुर्धर्ष (M2 °र्षं). — [c]) M1.3 न त्वं (for त्वं हि).

14 [b]) D4.8 भगवन्. K3 D4 तथा (for तदा). K1 D1 भगवान्मधुसूदनः. — [d]) Da1 T1 G1 प्रत्या(Da1 °व्या)हरयद्; D7.8 G3.4 प्रत्याहा°; M1.3 प्राव्या°.

C. 12. 1939
B. 12. 54. 15
K. 12. 53. 15

वासुदेव उवाच ।
कच्चित्सुखेन रजनी व्युष्टा ते राजसत्तम ।
विस्पष्टलक्षणा बुद्धिः कच्चिच्चोपस्थिता तव ॥ १५
कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रतिभान्ति च तेऽनघ ।
न ग्लायते च हृदयं न च ते व्याकुलं मनः ॥ १६
भीष्म उवाच ।
दाहो मोहः श्रमश्चैव क्लमो ग्लानिस्तथा रुजा ।
तव प्रसादाद्गोविन्द सद्यो व्यपगतानघ ॥ १७
यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च परमद्युते ।
तत्सर्वमनुपश्यामि पाणौ फलमिवाहितम् ॥ १८
वेदोक्ताश्चैव ये धर्मा वेदान्तनिहिताश्च ये ।
तान्सर्वान्संप्रपश्यामि वरदानात्तवाच्युत ॥ १९
शिष्टैश्च धर्मो यः प्रोक्तः स च मे हृदि वर्तते ।
देशजातिकुलानां च धर्मज्ञोऽस्मि जनार्दन ॥ २०
चतुर्ष्वाश्रमधर्मेषु योऽर्थः स च हृदि स्थितः ।
राजधर्मांश्च सकलानवगच्छामि केशव ॥ २१
यत्र यत्र च वक्तव्यं तद्वक्ष्यामि जनार्दन ।
तव प्रसादाद्धि शुभा मनो मे बुद्धिराविशत् ॥ २२
युवेव चास्मि संवृत्तस्त्वदनुध्यानबृंहितः ।
वक्तुं श्रेयः समर्थोऽस्मि त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ २३

K5 अच्युत. K1 प्रत्याहरदथाच्युतः.

15 K2-4 D4, 8 om. the ref. Ś1 K1 D1 T2 G2 भगवान्; K5 T1 G1, 3, 4 श्रीकृष्ण (for वासुदेव). — [a]) K4 D1 कश्चित्; D8 कंचित् (for कच्चित्). B1 यशसा (for रजनी). — [b]) D2, 3, 5 क्रांता; Ca व्युष्टा (as in text). B1 राजसे राजसत्तमः. — [c]) T2 विसृष्ट- (for विस्पष्ट-). — [d]) K4 D1 कश्चिच् (for कच्चिच्). D8 G1 (before corr.) इव (for तव). D4 कंचित्स्वोपस्थिता तव (sic).

16 [a]) D1 कश्चिज्. — [b]) K1 D1 तव; M1, 3 च ये (for च ते). K5 प्रतिभासंति तेनघ. Ca cites प्रतिभान्ति (as in text). — [c]) D8 कंपते (for ग्लायते). B3, 4 D2, 3, 5, 6 ते (for च). — [d]) Ś1 K1 D1 महत् (for मनः).

17 D8 om. the ref. — [a]) V1 न मे (for दाहो). — [b]) K1 रुणः; V1 B1, 2 Da रुजः; M2 रुजाः. — [c]) K3, 5 V1 B1, 2 Da Dn D4, 7, 8 S वार्ष्णेय (for गोविन्द). — [d]) K1 D1 -गता (D1 °तो) मम; K2, 3, 5 D4, 7, 8 S -गतानि मे (for -गतानघ). K4 V1 B Da Dn D2, 3, 5, 6 सद्यः प्रतिगतानि (B1 °श्च) मे. Ca cites प्रतिगतानि.

18 [a]) K4 D1 यश्च (for यच्च). D7 नूनं (for भूतं). K1 Bo भविष्यं च; K4 D1 °ष्यश्च. — [b]) K4 भवश्च. D2, 3, 5, 6 M2 परमच्युत (for °द्युते). K1 भवच्च भरतर्षभ; D1 भवश्च पुरुषोत्तम. — B1 D5 om. (hapl.) 18[c]-19[d]. — [c]) D8 ततः सर्वमनुः पश्या (sic). — K5 om. (hapl.) 18[d]-19[e]. — [d]) V1 B (B1 om.) Da Dn D2, 3, 6 इवार्पितं; D8 °हिते (for °हितम्). T2 पाणावामलकं यथा (= Rām. 1. 3. 6[a]).

19 B1 D5 om. 19; K5 om. 19[abc] (for all, cf. v. l. 18). — [b]) K2, 4 D7, 8 S वेदांतनियता (T2 °रता-; G2 M2 °चया)श्च; K3 D4 वेदांतानियमाश्च; V1 B (B1 om.) Da Dn D2, 3, 6 वेदांताधिगताश्च; D1 वेदांतविहिताश्च (for °निहिताश्च). Ca cites वेदान्तविहिताः. — [c]) Ś1 K1, 4 संप्रवक्ष्यामि (for °पश्यामि).

20 [b]) T1 G1, 3 transp. च and मे. Ś1 स च सर्वो स्थितः. — Ś1 reads 20[cd] on marg. *sec. m.* — [c]) K8 -ज्ञाति- (for -जाति-). T2 -कुलाचारा (for -कुलानां च). — [d]) T2 ये तज्ञो (sic) (for धर्मज्ञो). Bo जनार्दनः.

21 D7 om. (hapl.) 21[a]-22[b]. — [a]) K1 m. 4, 5 Da Dn2 D2, 8 चतुर्था(K1m °र्धा-; Da °रा-; D2 °ष्टा)श्रमधर्मेषु. — [b]) B4 स हृदि मे (for स च हृदि). — After 21, D1 ins.:

120* सर्वधर्मेषु यो ह्यर्थः स च मे हृदि संस्थितः ।

22 D7 om. 22[ab] (cf. v. l. 21). — [a]) B Dn D2, 3, 5, 6, 8 यच्च; D4 lacuna (for the first यत्र). — After 22[ab], K2, 4 read 24. — [c]) M4 — [d]) K4 B1

23 [a]) D7 युद्धेव; D8 युद्धेन; T1 G त्व (G1 त्वा)-मेव (for युवेव). V1 B Da Dn D2, 3, 5, 6 M2, 4 युवे- (V1 पुरे-; B1 पुरै)वास्मि समावृत्तस्; D1 युद्धे चास्मि समावृत्ते. — [b]) T2 तवानु- (for त्वदनु-). K2, 4 -संहितः; V1 -संवृतः; Ca -बृंहितः (as in text). — K1 om. 23[c]-24[d]. — [c]) Da1 [ऽ]स्मि (for ऽस्मि).

24 K1 om. 24 (cf. v. l. 23). K2, 4 read 24 after 22[ab]. — [a]) V1 D1, 4 भगवान्; Bo तु भगवान्

स्वयं किमर्थं तु भवाञ्श्रेयो न प्राह पाण्डवम् ।
किं ते विवक्षितं चात्र तदाशु वद माधव ॥ २४

वासुदेव उवाच ।

यशसः श्रेयसश्चैव मूलं मां विद्धि कौरव ।
मत्तः सर्वेऽभिनिर्वृत्ता भावाः सदसदात्मकाः ॥ २५
शीतांशुश्चन्द्र इत्युक्ते को लोके विस्मयिष्यति ।
तथैव यशसा पूर्णे मयि को विस्मयिष्यति ॥ २६
आधेयं तु मया भूयो यशस्तव महाद्युते ।
ततो मे विपुला बुद्धिस्त्वयि भीष्म समाहिता ॥ २७
यावद्धि पृथिवीपाल पृथिवी स्थास्यते ध्रुवा ।
तावत्तवाक्षया कीर्तिर्लोकाननु चरिष्यति ॥ २८
यच्च त्वं वक्ष्यसे भीष्म पाण्डवायानुपृच्छते ।
वेदप्रवादा इव ते स्थास्यन्ति वसुधातले ॥ २९
यश्चैतेन प्रमाणेन योक्ष्यत्यात्मानमात्मना ।
स फलं सर्वपुण्यानां प्रेत्य चानुभविष्यति ॥ ३०
एतस्मात्कारणाद्भीष्म मतिर्दिव्या मया हि ते ।
दत्ता यशो विप्रथेत कथं भूयस्तवेति ह ॥ ३१
यावद्धि प्रथते लोके पुरुषस्य यशो भुवि ।
तावत्तस्याक्षयं स्थानं भवतीति विनिश्चितम् ॥ ३२
राजानो हतशिष्टास्त्वां राजन्नभित आसते ।

C. 12. 1957
B. 12. 54. 33
K. 12. 53. 33

(hypermetric); M2.4 नु भवान् (for तु भ°). —[b]) K4 D7 T G M2 पांडवान्; Da1 D8 M1.3.4 पांडवे (Da1 D8 °व) (for °वम्). —[d]) D4 तथाशु.

25 D8 om. the ref.; K1 m T2 G2 श्रीभगवान् (for वासुदेव). —[b]) Ś1 मा (for मां). —[c]) D1 सत्त्वे; D5 lacuna (for मत्तः). K1 D1 [ऽ]भिनिवृत्ता; D7 निवृत्ता हि; T G1.3.4 M1–3 हि निर्वृत्ता (for ऽभिनि°). —[d]) G1.3 °सदात्मिकाः.

26 [a]) T2 शीत (for चन्द्र). —[b]) K4 D7 को लोको; V1 B Da Dn D2.3.5.6 लोके को (by transp.); T1 G तेन को. — D4.7 om. (hapl.) 26[cd]. —[c]) K1 D1 M यशसः (for °सा). M1 पूर्णो (for पूर्णे).

27 [a]) K4 आधीयं; G4 प्रधेयं; M2.4 आवेद्यं (for आधेयं). Da हि (for तु). Bo D2 महा°; D7 T2 महद्; M2 यशो (for मया). —[b]) M2 मया (for यशस्). K3 D4 त्वयि (for तव). Da महामते (for °द्युते). —[c]) D7 T G अतो (for ततो). K1 (by corr.).2 M1.3.4 मे विमला; D8 [ऽ]तिविपुला (for मे वि°). —[d]) G1 भीम (for भीष्म). V1 B Da Dn D2.3.5.6 समर्पिता (for समाहिता).

28 [a]) Bo या बुद्धिः (for यावद्धि). —[b]) K3.5 V1 B Da Dn D2–6.8 M1.3.4 पृथ्वीयं (K3 Bo D4 पृथ्वी सं°) (for पृथिवी). K1 D1 स्थीयते; K5 B (except B1) Dn1 D2.3.5–8 S स्थास्यति (for °ते). Da1 D2.3.5.6 ध्रुवं (for ध्रुवा). —[c]) D1 तु वा (for तव). K1.4 D4.6.8 कीर्ति (for कीर्तिर्). Cv तावत्तस्याक्षया कीर्तिर्. —[d]) K1 अनुद्धरिष्यति (for अनु च°).

29 D1 om. (hapl.) 29–30. —[a]) K1 यश्च; K5 D4 M यांश्च (for यच्च). G2 त्वा (for त्वं). K4 D4 वक्षसे; Da1 प्रक्ष्यसे; D7 वक्ष्यते; G1 रक्ष्यसे. —[b]) Ś1 K1 [अ]नुवक्ष्यते; D7 तु पृच्छते (for [अ]नुपृ°). M2 पांडवेयस्य पृच्छतः. —[c]) K1.4 B (except B2) Dn D2.3.5.6 वेदप्रवाद (for °प्रवादा). Ca cites वेदप्रवादा इव (as in text). —[d]) K1 स्थास्यति; B (except B1) Dn D2.3.5.6 °स्यते (for °स्यन्ति). K5 Bo.1.4.5 D2.3.5–7 T1 G (except G2) पृथिवीतले; D8 वसुधाधिप (for °तले).

30 D1 om. 30 (cf. v. l. 29). —[a]) K1 B1 यश्च (B1 °च्च) तेन; Dn2 तथैतेन; M2 यश्चैनेन (for यश्चैतेन). —[b]) K3 D4 G3 आत्मनि (G3 °नः) (for °ना). —[c]) G2 सर्ववर्णानां (for °पुण्यानां). —[d]) Ś1 वा (for च).

31 [a]) M2.4 तात (for भीष्म). —[b]) Ś1 T2 M2 समाहिता (Ś1 °ते); K2.4 D7 मयाहिता; G1 महीयते (for मया हि ते). —[c]) K2.4 यथा (for दत्ता). K1 om. यशो. K5 V1 B (except Bo) Dn D2.3.5.6 विप्रथयेत्; D1 °थेतं; T2 °थितं; G1 विवबुधे (for विप्रथेत). —[d]) D7 S (except M2.4) इति प्रभो (for तवेति ह).

32 [a]) Bo या बुद्धिः (for यावद्धि). Da प्रथमे; Dn2 (before corr.) प्रथिते; G1 प्रधते (for प्रथते). —[c]) K V1 B D S तावत्तस्याक्षया कीर्तिर् (K3 D4 M1.3.4 लोका). —[d]) K3 M1.3 भवंतीति; K5 M4 भविष्य(M4 °ष्यं)ति; D4 भविष्यंतीति (hypermetric) (for भवतीति). K1.3 Dn विनिश्चिता; M1–3 °श्रयः (M2 °या); M4 [इ]ति निश्चयः (for विनिश्चितम्).

C. 12. 1957
B. 12. 54. 33
K. 12. 53. 33

धर्माननुयुयुक्षन्तस्तेभ्यः प्रब्रूहि भारत ॥ ३३
भवान्हि वयसा वृद्धः श्रुताचारसमन्वितः ।
कुशलो राजधर्माणां पूर्वेषामपराश्च ये ॥ ३४
जन्मप्रभृति ते कश्चिद्वृजिनं न ददर्श ह ।
ज्ञातारमनुधर्माणां त्वां विदुः सर्वपार्थिवाः ॥ ३५
तेभ्यः पितेव पुत्रेभ्यो राजन्ब्रूहि परं नयम् ।
ऋषयश्च हि देवाश्च त्वया नित्यमुपासिताः ॥ ३६
तस्माद्वक्तव्यमेवेह त्वया पश्याम्यशेषतः ।
धर्माञ्शुश्रूषमाणेभ्यः पृष्टेन च सता पुनः ॥ ३७
वक्तव्यं विदुषा चेति धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
अप्रतिब्रुवतः कष्टो दोषो हि भवति प्रभो ॥ ३८
तस्मात्पुत्रैश्च पौत्रैश्च धर्मान्पृष्टः सनातनान् ।
विद्वाञ्जिज्ञासमानैस्त्वं प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

33 [a]) Da ये; T2 च; M2-4 त्वा (for त्वां). — [b]) B2 नियतम्; D4 अमित (for अमित). V1 Da राजन्नियतमासने (V1 °ते). — [c]) K1 अनुनयुंक्षंतस्; K5 अनुयुयुस्वत्तः; B1 अनुप्रयुक्षंतस् (for °युयुक्षन्तस्). Ca cites अन्व(v. l. नु)युयुक्षन्त. D7 T1 G स्वधर्मान-नुयुंक्षंतस्. — [d]) K5 सत्यं (for तेभ्यः). K1 भारतीं.

34 [a]) V1 भगवान् (for भवान्हि). G2 वयो- (sub-metric) (for वयसा). — [b]) D1 M2 श्रुत्वाचार- (for श्रुताचार-). D8 -समाहितः (for -समन्वितः). — [c]) K4 राजधर्माणो; Bo °शार्दूल (for °धर्माणां). — [d]) K4. 5 V1 B2 Da Dn D2. 8 सर्वेषाम् (for पूर्वेषाम्). K1 अपरश्च; K3. 4 D4 अवराश्च; D7 T G अपरे (for अपराश्च).

35 [a]) K3 Bo Da D4. 7 S (except T2 M4) ते (K3 D4 यः; Bo Da तत्) किंचिद् (for ते कश्चिद्). — [b]) D8 च (for न). K3 हि (for ह). — [c]) Da2 स्थावरं; Ca स्थातारं (for ज्ञातारम्). Ś1 K1 D1 S मनुधर्माणां; K2-5 V1 Bo. 1. 4. 5 Dn D2-6 सर्व-धर्माणां; B2 Da सर्वविद्यानां; B3 सर्वभूतानां; D8 उत धर्माणां (for अनुधर्माणां as in D7 only). — [d]) K1 विदुस्त्वां (by transp.); D6 M4 यं (M4 त्वा) विदुः. T2 भुवि (for सर्व-).

36 [b]) D1 राजा (for राजन्). K3. 5 Da D4. 6. 7 S परंतप (G1 °पः); D8 परं त्रयं (for परं नयम्). — [c]) Ś1 K (except K5) Dn D1 चैव; B (except B2) D2. 3. 5. 6 चापि (for च हि). Da2 वेदाश्च (for देवाश्च). — [d]) Da2 उपाश्रिताः (for °सिताः).

37 [a]) D8 अकृत्यम् (for वक्तव्यम्). Ś1 K1 D1 एवेति; K3 B2 Da Dn D2 एवेदं; D4 एवाहं; D6 एवेहं (for एवेह). — [b]) K3 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 [अ]वश्यम् (for पश्यामि). — [c]) K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 धर्मं; G1 तस्माच् (for धर्मान्). K4 D1 शुश्रूषमानेभ्यः. — [d]) Ś1 K1 Da1 सतां पुनः; K2. 4 सनातनं (K4 °नान्); T1 G (except G4) M2. 4 सदा पुनः (for सता पुनः).

38 [a]) T2 भवता (for विदुषा). V1 Da चेह; D7 T G नित्यं; M1. 3 धर्मं (for चेति). — [b]) M1. 3 नित्यम् (for धर्मम्). B1 चाहुर् (for आहुर्). — [c]) B1 अप्रत्युक्तवतः; Da2 अपि विक्रमतः; T2 अप्रतिब्रुवतां. — [d]) V1 दोषोयं. K2-4 V1 B2 Da Dn D7 S (except M2. 4) भवि(K2 °व)ता (for भवति). K2. 4 विभो; D4 प्रभोः.

39 [a]) K4 D2 om. पौत्रैश्च. Ca cites पुत्रैः and पौत्रैः (as in text). — [b]) K2. 3 Dn D8 पृष्टान् (for पृष्टः). Bo. 3-5 D2. 3. 5. 6 पुरातनान् (for सना°). — [c]) K (except K5) V1 B Da Dn1 D1-7 S विद्वन्; D8 वृद्धं. Bo -मानस्त्वं; B1 Dn2 (before corr.) -मानैश्च; D7 T G -मानेभ्यः (for -मानैस्त्वं). — [d]) D4 भारतर्षभ.

Colophon on marg. in V1. —*Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1-6 T2 G1. 2 M राजधर्म. —*Adhy. name:* D7 T1 G2-4 भीष्मकृष्णसंवादः; G1 कृष्ण-संवादः; M1. 3 भीष्मनियोग:; M2 धर्मप्रवचननियोगः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B2 Da Dn D7 S 54 (as in text); B4 53; D2. 8 52. —*Śloka no.:* Dn1 39; D8 38.

५५

वैशंपायन उवाच ।
अथाब्रवीन्महातेजा वाक्यं कौरवनन्दनः ।
हन्त धर्मान्प्रवक्ष्यामि दृढे वाङ्मनसी मम ।
तव प्रसादाद्गोविन्द भूतात्मा ह्यसि शाश्वतः ॥ १
युधिष्ठिरस्तु मां राजा धर्मान्समनुपृच्छतु ।
एवं प्रीतो भविष्यामि धर्मान्वक्ष्यामि चानघ ॥ २
यस्मिन्राजर्षभे जाते धर्मात्मनि महात्मनि ।
अहृष्यन्नृषयः सर्वे स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ३
सर्वेषां दीप्तयशसां कुरूणां धर्मचारिणाम् ।
यस्य नास्ति समः कश्चित्स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ४
धृतिर्दमो ब्रह्मचर्यं क्षमा धर्मश्च नित्यदा ।
यस्मिन्नोजश्च तेजश्च स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ५
सत्यं दानं तपः शौचं शान्तिर्दाक्ष्यमसंभ्रमः ।
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ६
यो न कामान्न संरम्भान्न भयान्नार्थकारणात् ।
कुर्यादधर्मं धर्मात्मा स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ७
संबन्धिनोऽतिथीन्भृत्यान्संश्रितोपाश्रितांश्च यः ।
संमानयति सत्कृत्य स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ८

C. 12. 1970
B. 12. 55. 6
K. 12. 54. 6

55

1 D8 om. the ref. — b) D8 M1 कौरवनंदन. — c) Da अहं; Ca हन्त (as in text). G2 M2 धर्मं (for धर्मान्). — d) K4 D1 G1 दृढ-; D4 दृढं (for दृढे). K3 वाङ्मनसं. — e) Ś1 K1.2.4 D1 भवत् (for तव). — f) T2 पूतात्मा (for भू°). Ś1 ह्यसि; D8 [अ]सि च (for ह्यसि). G1 M4 शाश्वतं.

2 a) Ś1 K1 D4 मां राजन्; K3 मां तात; K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 धर्मात्मा; M1.3 मा राजा. M2.4 युधिष्ठिरो महाराजो. — b) K3 अभ्यनु-; Da एवानु-; D4 अभ्येत्य (for समनु-). G3 -पृच्छत (for -पृच्छतु). K5 Bo.2-4 Dn2 D2.6 मां (D2.6 मा) धर्ममनुपृच्छतु (K5 °ति; B2 °त); V1 धर्मानेवान्वपृच्छत; B1 स्वयं मामनुपृच्छतु; Dn1 D3.5 मां धर्माननु°. — B1 om. 2c–4d. — c) T2 अंतः; M2 तव (for एवं). — d) Dn सर्वान् (for धर्मान्). K5 V1 B (B1 om.) D (except D1.4.8) S चा(G1 वा)खिलान् (for चानघ).

3 B1 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) K2 राजर्षयो (for °र्षभे). Ca as in text. — c) K1 अह्यष्टन्; K3 D4 प्रहृष्टा; D1 G1 आहृष(G1 °ष्य)न्; D8 अहृष्य (for अहृष्यन्). K3 D4 मुनयः; Dn D2 वृष्णयः (for ऋषयः). — d) D7 S (except T2) मा (for मां). K4 G1 पांडव (G1 °वाः).

4 K2.4 (both hapl.) B1 om. 4 (for B1, cf. v. l. 2). D7 om. (hapl.) 4–6. G2 reads 4 after 9. — a) K5 V1 Bo.4.6 Da दीप्तमनसां; D8 °तपसां (for °यशसां). — b) K3 दीप्त- (for धर्म-). — d) S (except T2 G2) मा (for मां). — After 4, T2 reads 6.

5 D7 G2 om. (hapl.) 5 (for D7, cf. v. l. 4). V1 reads 5–6 on marg. — a) M1.3 शमो (for दमो). T2 ब्रह्मचर्यें. — b) K1 तु (for च). T2 नित्यता. V1 क्षमा धर्मादनित्यता. — K4 om. 5cd. — c) K5 ज्ञानश्च (for ओजश्च). D4 om. तेजश्च. — d) D1 S (except M2; G2 om.) मा (for मां). — After 5, K4 (after 5ab).5 B Da Dn D2.3.5.6 read 8.

6 K5 D7 om. (hapl.) 6 (for D7, cf. v. l. 4). V1 reads 6 on marg. T2 reads 6 after 4. D4 transp. 6 and 7. — a) K4 V1 B D (except D1.4; D7 om.) शौर्यं (for शौचं). — b) K (K5 om.) V1 B Da D1-5 T2 G2 M क्षांतिर् (for शान्तिर्). Ś1 K1 D1 मानम् (for दाक्ष्यम्). D8 असंभ्रमं. — d) K1 S मा (for मां). D6 रक्षतु; D8 च पृच्छ (for पृच्छतु).

7 K2 D8 om. (hapl.) 7–9; K1 om. 7abc. D4 transp. 6 and 7. — a) Dn2 ये (for यो). D6 धर्मान् (for कामान्). Da1 स- (for the second न). — b) D6 क्रोधान् (for भयान्). — d) K1 D7 S मा (for मां).

8 K1.2 D8 om. 8 (for K2 D8, cf. v. l. 7). V1 om. (hapl.) 8–9. K4.5 B Da Dn D2.3.5.6 read 8 after 5, K5 repeating it (with v. l.) after 9. D4 transp. 8 and 9. — a) K3.4 B Da Dn D1-3.5.6

सत्यनित्यः क्षमानित्यो ज्ञाननित्योऽतिथिप्रियः ।
यो ददाति सतां नित्यं स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ९
इज्याध्ययननित्यश्च धर्मे च निरतः सदा ।
शान्तः श्रुतरहस्यश्च स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ १०

वासुदेव उवाच ।

लज्जया परयोपेतो धर्मात्मा स युधिष्ठिरः ।
अभिशापभयाद्भीतो भवन्तं नोपसर्पति ॥ ११
लोकस्य कदनं कृत्वा लोकनाथो विशां पते ।
अभिशापभयाद्भीतो भवन्तं नोपसर्पति ॥ १२
पूज्यान्मान्यांश्च भक्तांश्च गुरून्संबन्धिबान्धवान् ।
अर्घ्यार्हानिषुभिर्हत्वा भवन्तं नोपसर्पति ॥ १३

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणानां यथा धर्मो दानमध्ययनं तपः ।
क्षत्रियाणां तथा कृष्ण समरे देहपातनम् ॥ १४
पितॄन्पितामहान्पुत्रान्गुरून्संबन्धिबान्धवान् ।
मिथ्याप्रवृत्तान्यः संख्ये निहन्याद्धर्म एव सः ॥ १५
समयत्यागिनो लुब्धान्गुरूनपि च केशव ।
निहन्ति समरे पापान्क्षत्रियो यः स धर्मवित् ॥ १६

संबंधी(B2 °धा)नतिथीन्भृत्यान् (B2 Da °न्सर्वान्; B6 °न्वृद्धान्); K5 (second time) समुत्थितस्तथा कुर्यां. — ^{b}) D4 तथा (for च यः). K3. 4. 5 (first time) B Da Dn D2. 3. 5. 6 संश्रितांश्चैव यो भृशं (Da यादृशं); D7 T2 संश्रितानाश्रितांश्च यः. — ^{c}) K5 (second time) संमानितश्च; B1 धर्मानयति; T2 संमानयन्यः (for °नयति) K5 (second time) D4 सत्कारैः (for सत्कृत्य). — ^{d}) D7 S (except G2) मा (for मां). G1 माधव (for पाण्डवः).

9 Before 9, G1 ins. वासुदेवः. K2 V1 D7 (hapl.). 8 om. 9 (for V1 K2 D8, cf. v. l. 7, 8). B1 G4 om. (hapl.) 9–10; D4 transp. 8 and 9. — ^{a}) D6 सदा (for सत्य-). M2 -नित्यं (for -नित्यः). — ^{b}) Da जाति-; M2 ज्ञानि- (for ज्ञान-). M4 [ऽ]तिथिप्रियं. — ^{c}) Da सदा (for सतां). — ^{d}) K1 D1 S (G4 om.) मा (for मां). T1 G1. 3 माधव (G3 °वः) (for पाण्डवः). — After 9, K5 repeats 8 (with v. l.), while G2 reads 4.

10 B1 G4 om. 10 (cf. v. l. 9). V1 reads 10 on marg. — ^{a}) K4 -दानानि; Da1 -नित्यस्य; M4 -शीलश्च (for -नित्यश्च). — ^{b}) D1 तदा (for सदा). — ^{c}) D1 श्रांतः (for शान्तः). — ^{d}) K1 D7 S (except G2; G4 om.) मा (for मां). T1 G (G4 om.) माधव (for पाण्डवः).

11 D8 om. the ref. D1 भगवान् (for वासुदेव). D7 S om. (hapl.) 11. — ^{a}) K3 B5 परयोपेता; K4 Da परया(K4 °तो)पेतो (for परयो°). — ^{b}) K3. 5 V1 B Da Dn D2–6 धर्मराजो (for धर्मात्मा स). K2. 4 D8 वै (for स). — $11^{cd} = 12^{cd}$. V1 om. 11^{cd}. — ^{d}) D8 भवतो (for भवन्तं).

12 Before 12, T2 G2 ins. भगवान्; G4 कृष्णः. V1 reads 12^{ab} on marg. — ^{a}) Da1 लोकश्च; M2. 4 लोकानां (for लोकस्य). Da1 कृदनं. K4 स लोकस्य वधं कृत्वा. — ^{b}) D7 S (except M1. 3) च पांडवः (for विशां पते). — $12^{cd} = 11^{cd}$. Ś1 K (except K5) D4. 8 om. 12^{cd}

13 V1 om. (hapl.) 13. — ^{a}) Da पूज्यामात्यांश्च; T1 G (except G2) पूज्यमानांश्च; T2 पूज्यानन्यांश्च; M1. 3 °न्मन्यांश्च (for °न्मान्यांश्च). K5 वंद्यांश्च; Da1 भद्रांश्च (for भक्तांश्च). — ^{b}) Bo कुरु-; B3. 4 D2. 3. 5. 6. 8 गुरु- (for गुरून्). Da -मानवान् (for -बान्धवान्). — ^{c}) K2–4 B D (except D1. 7) अर्घार्हान्; K5 अघ्य°; G2 अर्चा°; M2. 4 पूजा° (for अर्घ्या°). Dn1 भित्त्वा; Dn2 (before corr.) भूत्वा (for हत्वा).

14 ^{d}) D8 देहयातनां (for °पातनम्).

15 D8 om. 15. — ^{a}) Ś1 K1 D1 पौत्रान्; K2. 3 V1 B Da Dn D2. 3 m. 5. 6 M2 भ्रातॄन्; D7 पित्र्यान् (for पुत्रान्). — ^{b}) Bo. 3. 4 D2. 3. 5. 6 गुरु- (for गुरून्). — ^{c}) D4 -प्रवृत्यान् (for -प्रवृत्तान्). Da1 सः (for यः). D7 संघे; S (except T2 G1) संखे (for संख्ये).

16 ^{a}) K1 समर-; B1 समनु-; M4 स्वधर्म- (for समय-). K1 विप्रान् (for लुब्धान्). — ^{b}) B1 हि (for च). D8 G1 (before corr.) केशवः. — ^{c}) D8 न हंति (for निहन्ति). D7 निहंति यस्तान्समरे; M1. 3 निहन्यात्समरे पालान्. — ^{d}) G2 क्षत्रियान् (for °यो). Ś1 K1 D1 स च; Dn1 स हि; Dn2 स ह; D4 यः स्व- (for यः स). — After 16, N (except Ś1 K1 D8) T G ins.:

121* यो लोभान्न समीक्षेत धर्मसेतुं सनातनम् ।
निहन्ति यस्तं समरे क्षत्रियो वै स धर्मवित् ।

आहूतेन रणे नित्यं योद्धव्यं क्षत्रबन्धुना ।
धर्म्यं स्वर्ग्यं च लोक्यं च युद्धं हि मनुरब्रवीत् ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु भीष्मेण धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विनीतवदुपागम्य तस्थौ संदर्शनेऽग्रतः ॥ १८

अथास्य पादौ जग्राह भीष्मश्चाभिननन्द तम् ।
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय निषीदेत्यब्रवीत्तदा ॥ १९

तमुवाचाथ गाङ्गेय ऋषभः सर्वधन्विनाम् ।
पृच्छ मां तात विस्रब्धं मा भैस्त्वं कुरुसत्तम ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

वैशंपायन उवाच ।

प्रणिपत्य हृषीकेशमभिवाद्य पितामहम् ।
अनुमान्य गुरून्सर्वान्पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १
राज्यं वै परमो धर्म इति धर्मविदो विदुः ।

C. 12. 1988
B. 12. 55. 2
K. 12. 55. 2

लोहितोदां केशतृणां गजशैलां ध्वजद्रुमाम् ।
महीं करोति युद्धेषु क्षत्रियो यः स धर्मवित् ।

[Dn2 om. lines 1–2. — (L. 1) T G ये लोभान्न समीक्षेरन् (for the prior half). Da धर्म सत्यं ; D7 धर्मकेतुं (for °सेतुं). B1 जनार्दन (for सनातनम्). — (L. 2) D7 T G तान् (for तं). K5 निहंति समरे यस्तं (for the prior half). K4 यां स; D1 चैव; D7 T1 G2. 4 स च; T2 G1 स ह (G1 by corr. हि) (for वै स). — G2 om. lines 3–4. — (L. 3) D1 लोहितेदा; D4 साहितोदां; G1 (before corr.) लोहितोदं (for °तोदां). K2. 4 B1 -शैल- (for -शैलां). D4 -द्रुमं; G1 (before corr.) -द्रुमान् (for -द्रुमाम्). — (L. 4) B1 नदीं (for महीं). D7 करेषु (for करोति). D6 वै स; D7 स च; T2 स हि (for यः स).]

17 a) D7 अयत्तेन (for आहूतेन). — b) T2 G1 -बांधवान् (for -बन्धुना). — c) D4 धर्मं. K3 D4 स्वर्ग्यं हि; Dn1 स्वर्गं च (for स्वर्ग्यं च). V1 Dn1 D1 G3 लोकं च; B1 युद्धं हि; M1. 3 लौक्यं च (for लोक्यं च). Dn2 D7 धर्मं स्वर्गं च लोकं (D7 °क्यं) च. — d) B1 क्षत्रस्य; M2 युद्धं च (for युद्धं हि).

18 D8 om. the ref. K1 om. 18–20. — a) Ś1 D1 उक्ते; B3 उक्ता (for उक्तस्). — b) B (except B2) Dn D2. 3. 6 धर्मपुत्रो (for °राजो). — d) T2 तद्दर्शने (for संद°). B1 यतः (for ऽग्रतः). D7 संदर्शनाग्रतः; G1 तत्रस्थाद्दर्शनेग्रतः.

19 K1 om. 19 (cf. v. l. 18). — b) K (K1 om.) V1 B D (except D1. 4) T G2–4 M2. 4 चापि (for चाभि-). D1 -ननर्द; D8 ननाद; T2 [अ]भिनंद्य (for -ननन्द). Da नः (for तम्). G1 भीष्मश्चापि न र्निंदितं. — c) Da G3 चैवम् (for चैनम्). — d) G1 न्यषीद (for निषीद).

20 K1 om. 20 (cf. v. l. 18). — b) K (K1 om.) V1 B D (except D4) T1 G2 M2. 4 वृषभः (for ऋषभः). D4 -धन्विता (for -धन्विनाम्). — c) K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5 transp. पृच्छ and मां. Ś1 विस्तंभो; K2. 5 V1 B0. 1. 4. 5 Dn D2 विश्रब्धं; K3. 4 D1. 4. 7 S (except M2) विस्र (K3 D4 °श्र) ब्धो; D8 संरब्धो (for विस्रब्धं). D6 मां पृच्छस्वातिविश्रब्धं. — d) K3. 5 D4 मा भैषीः; G1 भावैस्त्वं (for मा भैस्त्वं). K3 G1 (before corr.) -सत्तमः; D4 -नंदन (for -सत्तम).

Colophon om. in K1. — *Sub-parvan:* Ś1 K2–5 V1 B Da Dn D1–6 T2 G1. 2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* D7 T1 G युधिष्ठिरप्रोत्साहनं; M2 प्रश्नाभ्युपगमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B2 Da1 Dn D7 S 55 (as in text); B1. 4 54; D2. 8 53. — *Śloka no.:* Dn1 22; Dn2 21.

56

1 D8 om. the ref. Dn2 transp. 1 and 2. — a) K3 D4 प्रणिपत्य (for अभिवाद्य). — d) K1 अथा- (for पर्य°).

C. 12. 1988
B. 12. 55. 2
K. 12. 55. 2

महान्तमेतं भारं च मन्ये तद्ब्रूहि पार्थिव ॥ २
राजधर्मान्विशेषेण कथयस्व पितामह ।
सर्वस्य जीवलोकस्य राजधर्माः परायणम् ॥ ३
त्रिवर्गोऽत्र समासक्तो राजधर्मेषु कौरव ।
मोक्षधर्मश्च विस्पष्टः सकलोऽत्र समाहितः ॥ ४
यथा हि रश्मयोऽश्वस्य द्विरदस्याङ्कुशो यथा ।
नरेन्द्रधर्मो लोकस्य तथा प्रग्रहणं स्मृतम् ॥ ५
अत्र वै संप्रमूढे तु धर्मे राजर्षिसेविते ।
लोकस्य संस्था न भवेत्सर्वं च व्याकुलं भवेत् ॥ ६
उदयन्हि यथा सूर्यो नाशयत्यासुरं तमः ।
राजधर्मास्तथालोक्यामाक्षिपन्त्यशुभां गतिम् ॥ ७
तदग्रे राजधर्माणामर्थतत्त्वं पितामह ।
प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ त्वं हि बुद्धिमतां वरः ॥ ८
आगमश्च परस्त्वत्तः सर्वेषां नः परंतप ।

2 G4 damaged. Before 2, Ś1 K B (except B1) Dn D1–3. 5–7 T G1. 2 ins. युधिष्ठिर उवाच. Dn2 transp. 1 and 2. —a) K2–5 V1 B0. 3–5 Da Dn D2–6 राज्ञां (D2 °ज्ञा); D7. 8 S (G4 damaged) राजा (for राज्यं). D2. 3. 5. 6 हि (for वै). Ś1 K1 D1 युद्धं राज्ञां धर्मं इति. —b) Ś1 K1 D1 यत्तु (for इति). K5 D4 वेदाविदो; D8 वृत्त° (for धर्म°). —c) V1 B Da Dn2 D2. 3. 5. 6 एनं; G2 एतद्; M2. 4 एकं (for एतं). K2 भाग्यं (for भारं). K2. 4 वै; S (except M2. 4; G4 damaged) हि (for च). —d) K (except K1) M1. 3 तं; D8 न; M4 त्वं (for तद्). Da D7 S (G4 damaged) भारत (for पार्थिव).

3 K1 repeats (with v. l.) 3^{ab} after 3. —b) K1 (second time) महाद्युते (for पितामह). —c) K2. 4 धर्मस्य (for सर्वस्य). —d) K V1 B Da1 Dn D2. 3. 5–8 T G M2 Ca राजधर्मः (K1 °र्मं; G1 °र्मे); Da2 धर्मराजं. V1 D8 परायणः; Ca °यणम् (as in text).

4 G4 damaged. —a) K3. 5 D4 च; V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 T G2. 3 M हि; G1 [ऽ]भि- (for ऽत्र). K4 D6 समाशक्तो; B0 महानस्ति; B1 G1 स- (G1 -स)मायुक्तो; Da मया स(Da1 श)क्तो; M1. 3 समायत्तो (for °सक्तो). K1 त्रिवर्गः कथमप्युक्तो. —b) M4 -धर्मे हि (for -धर्मेषु). D4 पार्थिव (for कौरव). —c) D7 -धर्मस्य; D8 -धर्मेषु (for -धर्मश्च). —d) K5 सकलेत्र समागतः.

5 G4 damaged. —a) M1. 3 रथा (for यथा). —b) D1 यथांकुशः (by transp.). —D5 repeats 5^{e}–6^{b} after 6. —d) D1 यथा (for तथा). Dn2 प्रगृहणं; D2. 6. 7 प्रहरणं; Ca प्रग्र° (as in text). D4 स्म तं (for स्मृतम्).

6 For the repetition of 6^{ab} in D5, cf. v. l. 5. G4 damaged. —a) M2 तत्र (for अत्र). K2. 4 [ए]व; K3 D4. 7 G1 M चेत्; T2 च (for वै). Ś1 K1 संप्रपूर्णे; T2 त्वं प्रमूढे (संप्र°). K1 वा (for तु). K5 V1 B Da Dn D1–3. 5. 6. 8 अ(B3 Dn त)त्र चेत्संप्रमुह्ये(B1 °युज्ये-; Da °युद्धे-; D6 °मुह्यं)त. —b) G3 धर्म- (for धर्मे). B1 राजनिषेविते; Da1 राजर्षि-सेवितैः; D8 °सत्तमे. —c) D7 T1 G2. 3 (-for लोकस्य). K4 संख्या; Ca संस्था (as in text). T2 G1 त्रैलोक्यं सहसा राजन्. —d) N (except Ś1 K1 B1. 4) T1 G (G4 damaged) M1. 3 -व्याकुली- (for °लं).

7 a) D8 उदेत्तहि; T2 उदयन्वै (for °यन्हि). K2 भानुर् (for सूर्यो). K1 तं सर्वं हि तदा सूर्यो. —b) Dn2 D2 नाशयंति. K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 [अ]शुभं; K4 [अ]श्रुतं; D4 [आ]शु तत्; D7 S [अ]-खिलं; D8 [अ]विरात् (for [आ]सुरं). K1 तपः; D4 तसः (for तमः). —c) Da1 Dn2 D7 T1 G1. 3. 4 राजधर्मस् (for °धर्मास्). B1 आलोकस्य; Dn2 D2. 3. 5. 6 आलोकान्; M1. 3. 4 [अ]लौक्याम् (for [अ]लो°). —d) K1 नाशयंति; K5 Dn1 निक्षिपंति; Dn2 D7 T1 G1. 3. 4 आक्षिपति (for °पन्ति). Ś1 B1 D1. 7 S (G4 damaged) मतिं (for गतिम्). D8 आक्षिपंत्य-शुभाशुभं.

8 G4 damaged. —a) K1 उदग्रे (for तदग्रे). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 राजधर्मान्हि; D8 °धर्मेण (for °धर्माणाम्). —b) K2. 3 T2 अर्थतस्त्वं; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 मदर्थे त्वं (for अर्थतत्त्वं). —d) K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 धर्मभृतां (for बुद्धिमतां). D2 M1. 3 वर; D8 वरं.

9 K2–4 om. 9. —a) B1 तु (for च). D4 पर-श्चत्त्वं हि (sic); D7 वरस्त्वत्तः; G1 परित्यक्तः (for पर-स्त्वत्तः). Cv as in text. —b) B1 D4. 8 परंतपः (D4 °प). —c) D4 भवतं. D7 हि वरं; T2 G1 परमं (for हि परं). B2. 5 (m as in text) Da1 Ca बुद्धं; Da2 बुद्धिं; D7 बुद्ध्या (for बुद्धौ). —d) V1 B1 Dn2 D4 M2 हि; D7. 8 M4 [ऽ]पि; T1 G2–4 [ऽ]नु- (for

भवन्तं हि परं बुद्धौ वासुदेवोऽभिमन्यते ॥ ९

भीष्म उवाच ।

नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥१०
शृणु कार्त्स्न्येन मत्तस्त्वं राजधर्मान्युधिष्ठिर ।
निरुच्यमानान्नियतो यच्चान्यदभिवाञ्छसि ॥ ११
आदावेव कुरुश्रेष्ठ राज्ञा रञ्जनकाम्यया ।
देवतानां द्विजानां च वर्तितव्यं यथाविधि ॥ १२
दैवतान्यर्चयित्वा हि ब्राह्मणांश्च कुरूद्वह ।
आनृण्यं याति धर्मस्य लोकेन च स मान्यते ॥ १३
उत्थाने च सदा पुत्र प्रयतेथा युधिष्ठिर ।
न ह्युत्थानमृते दैवं राज्ञामर्थप्रसिद्धये ॥ १४
साधारणं द्वयं ह्येतद्दैवमुत्थानमेव च ।
पौरुषं हि परं मन्ये दैवं निश्चित्यमुच्यते ॥ १५
विपन्ने च समारम्भे संतापं मा स्म वै कृथाः ।
घटते विनयस्तात राज्ञामेष नयः परः ॥ १६

C. 12. 2002
B. 12. 55. 16
K. 12. 55. 16

ऽभि-). D1 -मन्यसे (for -मन्यते).

10 G4 damaged. D8 om. the ref. — a) K3 om. from महते up to कार्त्स्न्येन (in 11a). K4 D1 बृहते (for महते). — b) D6 धर्माय (for कृष्णाय). — c) K4 Bo. 1. 3. 4. 5 m D2. 3. 5–7 T2 G1. 3 M नमस्कृत्वा ; B5 °स्कृत्वान् (for °स्कृत्य). — d) D8 धर्मात्मन्वक्ष्य शाश्वतान्.

11 K3 om. up to कार्त्स्न्येन (cf. v. l. 10). — a) D8 कार्त्स्न्ये च (for कार्त्स्न्येन). D7 शृणु कार्त्स्न्ये मद्-न्यस्त्वं. — c) D6 निरुच्यमानो (for °मानान्). D7 T G नियतान् (for °तो). — d) K1. 4 D1 यश्च (for यच्च). M3 [अ]न्यम् (for [अ]न्यद्). K V1 B2 Da Dn D4. 7. 8 S (except T2 G1) अपि (for अभि-).

12 G4 damaged. — b) B4 राज्ञां. D7 S (G4 damaged) राज्ञा रंज(G1 राजा)नमिच्छता. — c) Ś1 M (except M2) दैवतानां. Cv as in text. — d) D1 तथा- (for यथा-).

13 a) K4 देवतानि ; V1 दैवतान्. D8 अर्चाहित्वा (for अर्चयित्वा). K4 तु ; K5 च ; D7 [अ]पि (for हि). Ś1 K1 D1 दे(Ś1 दै)वतांश्चा(K1 °ताश्च)र्चयित्वा हि ; D4 देवानभ्यर्चयित्वा हि. — b) K1 Bo ब्राह्मणानां (for °णांश्च). — c) G3 अनृण्यं. D6 चाति- (for याति). D8 आनृण्यं ज्ञातुमिद्देहि. — d) D8 योगेन (for लोकेन). V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5–7 S (G4 damaged) समर्च्यते (Da2 °येत् ; D7 °स्यते) ; B1 स वर्धते (for स मान्यते). K4 लोके स च न मन्यते.

14 G4 damaged. — a) K2 उत्थानं च ; K3 V1 B (except B1) Da Dn D2. 3. 5. 6 G2 Ca °नेन ; D1 °ने वै (for °ने च). K1 [आ]सने (for सदा). M4 पुत्रः. Cv as in text. — b) K4 प्रयथेथा. — c) K1 M1 न ह्युक्ता(M1 °त्ता)नम् ; B1 D8 नाभ्युत्थानम् ; D7 T1 G2. 3 न ह्युत्थानाद् (for °त्थानम्). D3 चैव ; Ca दैवं (as in text). G1 समुत्थानादृते नैवं. D6 om. (hapl.) from दैवं up to मन्ये (in 15c). — d) K2. 4 राजधर्मं ; K3 राज्ञामर्थं (for °मर्थ-). D4 -प्रशांतये (for -प्रसिद्धये). V1 B Da Dn D2. 3. 5 राज्ञामर्थं प्रसाधयेत् ; D8 °र्थः प्रसिध्यति.

15 D6 om. 15abc (cf. v. l. 14). — a) D7 त्वयं (for द्वयं). D4 G1 ह्येतं ; D8 ह्येते (for ह्येतद्). — b) D7 द्दवम् ; G1 देवम्. K1 उत्तानम् (for उत्था°). — c) M4 तु (for हि). D8 स्वरं (for परं). T2 G1 तत्पौरुषम(G1 °षं ह्य)हं मन्ये. — d) D6 न च ; G4 देवैः (for दैवं). B1. 5 D1. 4. 7 T2 G1 निश्चितम् ; B4 निश्चित्यम् ; B5 (marg.) निश्चितम् ; M दुर्निश्च(M2 °त्य)म् (for निश्चित्यम्). D7 अच्युत ; T1 G3 उह्यते (for उच्यते). K1 राज्ञां निश्चित्यमेव च ; K5 D8 दैवं निश्चित्य मन्यते (D8 युज्यते). ❀ Ca : दैवं प्राग्भवीयं कर्म । उत्थानेन पुरुषकारेण । दैवं निश्चित्य पुरुषकारे भावमासज्य । ❀

16 G4 damaged. — a) D8 तु (for च). D8 सदा° (for समा°). — b) D1 चैव (for मा स्म). Ś1 K1 D1 मा (for वै). K3 तथा ; G1 क्रुधाः (for कृथाः). — c) K2–4 D4. 7 T1 G2. 3 M घटेतैवं (K2 M4 °टेतैव ; K3 °टितैव ; K4 °टेनैव ; D4 °टतेव ; D7 °टते च ; G3 °टतैवं ; M1. 3 °टेदेव ; M2 °टेदैवं) सदा तात ; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 घटस्वैवं (K5 Dn2 D6 °टस्वैव ; B1 °टं दैवं) सदात्मानं ; D1 घटेते च सदा सत्यं ; D8 यदैतष सदा तात (sic) ; T2 G1 घटतैवं (G1 °व) यथा तात. — d) D1 संज्ञाम् (for राज्ञाम्). Ś1 K1 D1 अथ (for एष). K2 V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 S (G4 damaged) परो नयः (by transp.). Ca cites नयः (as in text).

17 a) D7 T G4 राज्याद् ; G2 M राज्यम् ; G3 राज्ञाम् (for सत्याद्). K2 स हि सत्यानृते किंचिद्.

C. 12. 2003
B. 12. 55. 17
K. 12. 58. 17

न हि सत्यादृते किंचिद्राज्ञां वै सिद्धिकारणम् ।
सत्ये हि राजा निरतः प्रेत्य चेह हि नन्दति ॥ १७
ऋषीणामपि राजेन्द्र सत्यमेव परं धनम् ।
तथा राज्ञः परं सत्यान्नान्यद्विश्वासकारणम् ॥ १८
गुणवाञ्शीलवान्दान्तो मृदुर्धर्म्यो जितेन्द्रियः ।
सुदर्शः स्थूललक्ष्यश्च न भ्रश्येत सदा श्रियः ॥ १९
आर्जवं सर्वकार्येषु श्रयेथाः कुरुनन्दन ।
पुनर्नयविचारेण त्रयीसंवरणेन च ॥ २०
मृदुर्हि राजा सततं लङ्घ्यो भवति सर्वशः ।
तीक्ष्णाच्चोद्विजते लोकस्तस्मादुभयमाचर ॥ २१
अदण्ड्याश्चैव ते नित्यं विप्राः स्युर्ददतां वर ।
भूतमेतत्परं लोके ब्राह्मणा नाम भारत ॥ २२
मनुना चापि राजेन्द्र गीतौ श्लोकौ महात्मना ।
धर्मेषु स्वेषु कौरव्य हृदि तौ कर्तुमर्हसि ॥ २३
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ २४

D8 न हि सात्यं दमेकं च (sic). — ^{b}) D4 राज्ञं; M राज्ञो (for राज्ञां). K2.4 सत्य- (for सिद्धि-). K8 B D (except D8) S -कारकं (for -कारणम्). — ^{c}) Ś1 K1 Da D1 च (for हि). Bo निरतः प्रेत्य (for राजा निरतः). D8 राज्ञं (for राजा). D4 T1 G3.4 नियतः; G2 निहितः (for निरतः). — ^{d}) Bo राजा (for प्रेत्य). V1 B2 Da2 नंदते; D1 निर्देति; D8 निंदति.

18 G4 damaged. — ^{a}) Ś1 K1 शेषाणाम् (for ऋषी°). — ^{c}) K3.4 D1.8 राज्ञा; B1 राज्ञां (for राज्ञः). B1 D2.3.5.6 G1 M4 सत्यं (for सत्यान्). — ^{d}) G2 आश्वास- (for विश्वास-). S (G4 damaged) -कारकं (for -कारणम्).

19 ^{a}) D8 सत्यवान् (for शील°). D1 दातौ (for दान्तो). — ^{b}) K3 D6 मृदुधर्मो; D7 मृदुर्दंतो; S मृदुर्द(G2 M2 °दुर्द)ण्डो. Ś1 वन्द्यो; K1 वंद्यो; K4 धर्म्यै; Da1 Dn2 D4.8 धर्मो; D1 आर्क्षो (for धर्म्यो). — ^{c}) D1.6 सुदर्श- (for सुदर्शः). — D4 om. from दर्श up to कु (in 20^{b}). Ś1 -लक्ष्योपि; K3.4 B2 D6 M2.4 -लक्षश्च; V1 -वक्षश्च; D1 -लक्षोपि; T2 -लक्ष्यो *; M1.3 -लाक्षश्च (for -लक्ष्यश्च). Ca cites स्थूललक्षः. K1 D7 G1 सुदर्शन(K1 °नः)स्थूललक्षो (K1 °क्ष्यो); D8 सुदर्शस्थललक्षश्च; Cv as in text. — ^{d}) M1 भ्रश्येति. T G1.3.4 तथा; G2 M2 तदा (for सदा). T1 श्रियं; T2 श्रयः (for श्रियः). D6 न भ्रश्येत्तत्पदाश्रयः.

20 D4 om. up to कु (in 20^{b}); G4 damaged for 20^{ab}. — ^{b}) B2 कुरुसत्तम (for °नन्दन). D8 श्रये व्याकुलनंदनः. — After 20^{ab}, D7 S (G4 damaged) ins.:

122* आर्जवेन समायुक्ता मोदन्ते ऋषयो दिवि ।

[G2 सदा युक्तो (for समायुक्ता). T2 G1 ह्यपयो; M2 मुनयो (for ऋषयो).]

— ^{c}) Cv as in text. — ^{d}) T2 G1 मंत्र- (for त्रयी-). Ś1 K1 D1 त्रयीसंहरणेन च; K5 त्रयीसंभावितेन च.

21 ^{b}) D6 लुब्धो (for लङ्घ्यो). T G सर्वतः (for सर्वशः). — G4 damaged in 21^{cd}. — ^{c}) K4 D1 तीक्ष्णाश्च (for तीक्ष्णाच्च). K4 चेद्विजते; Dn2 D8 उद्वि°; G1 (before corr.) चोज्वलिते; G1 (by corr.) चोज्वलते (for चोद्विजते). — ^{d}) K4 चोभयम्; Ca उभ° (as in text). Bo.4 (m as in text).5 D2.7 S (G4 damaged) आचरेत् (for °र).

22 G4 damaged for 22^{ab}. — ^{a}) K4 अदंडनाश्च (hypermetric); D1 अदांड्यश्च; M4 अदंड्याश्च. M नो (for ते). V1 B Da Dn D2.3.5.6 पुत्र (for नित्यं). K1 आरुंडास्ते सदा चैव. — ^{b}) B1 विप्रस्. V1 Bo.2–5 Da D3.5 तु; B1 ते; Dn D2.6 च (for स्युर्). K3 ददतां वरः; K4.5 V1 B Da D3.5–8 T2 वदतां वर; D1 भरतर्षभ. — ^{c}) K1 पुरा (for परं). Cv cites भूतमेतत्परं (as in text). — ^{d}) Ś1 T2 G1 ब्राह्मणानां च; K1 °णानां स; K2–5 V1 B D (except D1.7) °णो नाम (for °णा नाम). K5 नामतः; V1 B Da Dn D2.3.5.6 पांडव (for भारत). G3 ब्राह्मणानां महारथ.

23 ^{a}) V1 B Da Dn D2.3.5.6 T2 चैव; D7 T1 G M1.3 चात्र (for चापि). — ^{b}) D8 गीताः श्लोका महात्मना. — G4 damaged for 23^{cd}. — ^{c}) D5 om. from स्वेषु up to योनिषु (in 24^{d}). Da D7 येषु; D2.3 ह्येषु (for स्वेषु). K5 D4.8 राजेंद्र; V1 कौंतेय (for कौरव्य). — ^{d}) G2 गदितौ (for हृदि तौ).

24 = Manu. 9. 321; 5. 15. 32; 12. 79. 22. D5 om. up to योनिषु (in 24^{d}) (cf. v. l. 23). — ^{a}) M4 आज्यो (for अद्भ्यो). D6 ब्रह्मणः (for °तः). D1

अयो हन्ति यदाश्मानमग्निश्चापोऽभिपद्यते ।
ब्रह्म च क्षत्रियो द्वेष्टि तदा सीदन्ति ते त्रयः ॥ २५
एतज्ज्ञात्वा महाराज नमस्या एव ते द्विजाः ।
भौमं ब्रह्म द्विजश्रेष्ठा धारयन्ति शमान्विताः ॥ २६
एवं चैव नरव्याघ्र लोकतन्त्रविघातकाः ।
निग्राह्या एव सततं बाहुभ्यां ये स्युरीदृशाः ॥ २७
श्लोकौ चोशनसा गीतौ पुरा तात महर्षिणा ।
तौ निबोध महाप्राज्ञ त्वमेकाग्रमना नृप ॥ २८
उद्यम्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तगं रणे ।
निगृह्णीयात्स्वधर्मेण धर्मापेक्षी नरेश्वरः ॥ २९
विनश्यमानं धर्मं हि यो रक्षति स धर्मवित् ।
न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ ३०
एवं चैव नरश्रेष्ठ रक्ष्या एव द्विजातयः ।
स्वपराद्धानपि हि तान्विषयान्ते समुत्सृजेत् ॥ ३१

C. 12. 2017
B. 12. 55. 31
K. 12. 55. 31

क्षत्रे; D8 प्रोक्तः (for क्षत्रम्). Cv as in text. — ^{b}) Ś1 अश्मतो; D1 शश्मने; D8 अश्मतो; G1 अश्मानो. D1 लोलम्; G1 (before corr.) लोभम्; G2 लेहम्; M2 लोकम् (for लोहम्). — ^{c}) Ś1 K1 D1 G2 सर्वगतं; K4 धर्मगतं; T2 सर्वगमं (for °त्रगं). — ^{d}) K4 सास्तु (for स्वासु). Ś1 *श्यति.

25 Cf. 12. 79. 23. — ^{a}) B1 लोहो; Da1 अपो (for अयो). Ś1 यथाश्मानम्; D8 यतात्मानम् (for यदाश्मा°). — ^{b}) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 अग्निना वारि हन्यते; D4 अग्निश्चापोभि(also °वार्य्यभि)हन्यते; D7 S अग्निरा(M2 °श्चा)पो निहंति च. — ^{c}) D1 ब्राह्मणं (for ब्रह्म च). G1 द्वेष्टा. — ^{d}) M2 त्रयं.

26 ^{a}) V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 S एवं (for एतज्). K2. 4 श्रुत्वा; V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 T G कृत्वा; D8 मत्वा (for ज्ञात्वा). K3 om. (hapl.) from राज up to महा (in 28^{c}). — ^{b}) B (except B2) D2. 3. 5. 6 एव हि; D7 T G1 M1. 3 एव नो; G4 मुनयो (for एव ते). — ^{c}) B1 भौमीम् (for भौमं). Ś1 K1 D1 धर्मं; B1 ऋद्धिं (for ब्रह्म). Cv भौमं ब्रह्म (as in text). Dn2 द्विजं (for द्विज-). K4 भौमं द्विजवरश्रेष्ठा. — ^{d}) Ś1 K1 D1 यमान्विताः (D1 °तः); K2. 4 सम°; K5 V1 B Da Dn D2–6 सम(D4 °मा)र्चिताः; D8 महात्मकाः (for शमान्विताः).

27 K3 om. 27 (cf. v. l. 26). — ^{a}) D8 पूर्वं (for एवं). D7 S (except T2) महाराज (for नरव्याघ्र). Cv as in text. — ^{b}) K5 V1 B Da Dn D1–6 लोकत्रय-; D7 S (except M1. 3) लोकयात्रा- (for लोकतन्त्र-). — ^{c}) B1 निर्ग्राह्या; D7 निग्राह्य. M2 नृप (for एव). D7 S बाहुभ्यां (for सततं). — ^{d}) D1 यो. S ब्राह्मणास्ते नरेश्वर.

28 K3 om. up to महा in ^{c} (cf. v. l. 26). — ^{a}) D7 S श्लोकाश्चोशनसा गीताः. — ^{b}) K5 मनीषिणा (for महर्षिणा). D4 पुरातनमनीषिणा. — ^{c}) D7 T G M2. 4 तान्; M1. 3 ता (for तौ). B1 च शृणु (for निबोध). K5 B D (except D1. 4) T G M2 महाराज (for °प्राज्ञ). V1 तौ निबोधय राजेंद्र. — ^{d}) D1 -समा (for -मना). K5 शृणु (for नृप).

29 ^{a}) Cv as in text. — ^{b}) Da D8 वेदांतपारगं (for °गं रणे). — ^{d}) Ś1 K1 D1 धर्मप्रेक्षी; M4 धर्मावेक्षी (for °पेक्षी). K1. 4. 5 D7 G1 M नरेश्वर; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 G2 धराधिपः (B1 °प).

30 ^{a}) K3 D4 विनाश्यमानं; V1 विरम्यमानं (for विनश्य°). G1 धर्माद् (for धर्मं). — ^{b}) V1 B1 Da रक्षेत; Bo. 3–5 Dn D8 [ऽ]भिरक्षेत्; B2 रक्षेत्; D2. 3. 5. 6 [ऽ]धिरक्षेत्; D4 G2 रक्ष्यति (for रक्षति). — 30^{cd} = (var.) 12. 35. 19^{cd}. — ^{c}) K2. 4 V1 B2 Da D6 ब्रह्महा; K5 B1. 3–5 Dn D1–3. 5. 8 T2 धर्महा (for भ्रूणहा). Bo न तेन धर्महासः स्यान्; M2. 4 भ्रूणहा न भवेत्तेन. — ^{d}) Ś1 (orig.) K1 मृत्युस् (for मन्युस्). K3–5 V1 Bo Dn D2. 6. 8 M (except M2) तन् (for तं). Ś1 (orig. as in text) G1 मृत्युम् (for मन्युम्). Ś1 K1. 3 V1 Bo. 2–5 Da Dn2 D4 अच्छेति; B1 अर्हति; D8 ऋद्धति (for ऋच्छति).

31 K4 repeats 31 (with v. l.) after 32. — ^{a}) K4 (second time) राजद्विष्टे; V1 नूनं चैव; D4 एवं चेनन्; D8 एवं चैतन्. M2 कुरुश्रेष्ठ (for नर°). — ^{b}) K4 (both times) Da D6. 8 रक्षा (for रक्ष्या). K1 D1 रक्षास्ते द्विजसत्तमाः (D1 °मः); Cv as in text. — K1 om. 31^{c}–32^{d}. — ^{c}) K2. 3. 5 V1 B Dn D2. 3. 5–8 T2 G3 सा(D7 स्व)पराधान्; K4 (first time) D4 T1 G2 सा(T1 G2 स्वा)पराद्धान्; K4 (second time) अथ आद्धान्; Da सापराधिन् (for स्वपराद्धान्). Ś1 विनिहितान्; D1 अपि तथा; D4 G1 आभि(G1 °वि)हितान् (for अपि हि तान्).

C. 12. 2018
B. 12. 55. 32
K. 12. 55. 32

अभिशस्तमपि ह्येषां कृपायीत विशां पते
ब्रह्मघ्ने गुरुतल्पे च भ्रूणहत्ये तथैव च ॥ ३२
राजद्विष्टे च विप्रस्य विषयान्ते विसर्जनम् ।
विधीयते न शारीरं भयमेषां कदाचन ॥ ३३
दयिताश्च नरास्ते स्युर्नित्यं पुरुषसत्तम ।
न कोशः परमो ह्यन्यो राज्ञां पुरुषसंचयात् ॥ ३४
दुर्गेषु च महाराज षट्सु ये शास्त्रनिश्चिताः ।
सर्वेषु तेषु मन्यन्ते नरदुर्गं सुदुस्तरम् ॥ ३५
तस्मान्नित्यं दया कार्या चातुर्वर्ण्ये विपश्चिता ।
धर्मात्मा सत्यवाक्चैव राजा रञ्जयति प्रजाः ॥ ३६
न च क्षान्तेन ते भाव्यं नित्यं पुरुषसत्तम
अधर्म्यो हि मृदू राजा क्षमावानिव कुञ्जरः ॥ ३७
बार्हस्पत्ये च शास्त्रे वै श्लोका विनियताः पुरा ।
अस्मिन्नर्थे महाराज तन्मे निगदतः शृणु ॥ ३८

32 K1 om. 32 (cf. v. l. 31). Da om. 32[ab]. — [a]) Dn2 अभिशस्तुम्; D1 अविशंस्तम्; D6 अतिशस्तम्; D7 M1. 3 नाभि°; D8 अभिसस्तम्; T2 G1 अपि शस्त्रम् (for अभिशस्तम्). T2 प्रगृह्योर्व्यां; G1 अपि चोर्व्यां (for अपि ह्येषां). — [b]) Ś1 Da पिधातव्यं; K2. 4. 5 D1. 3 विधातव्यं; D4 विकृपायी (sic); D7 T G M2. 4 पीडयेन्न; M1. 3 पीडयीत (for कृपायीत). — [c]) Ś1 K2 D1 ब्रह्मघ्न- (D1 °घ्ना-); D8 ब्राह्मणं (for ब्रह्मघ्ने). Ś1 K4. 5 D1. 3 -तल्पेषु; D4 -तल्पेन (for -तल्पे च). — [d]) D7 G1 ब्रह्महत्ये; Ca भ्रूण° (as in text). Cv as in text. — After 32, K4 repeats 31 (with v. l.).

33 [a]) D1 राजद्विष्टेपि; D7 T2 G2 °द्विषस्य (T2 °श्च); T1 G1. 3. 4 M °द्विष्टस्य (G1 °श्च) (for °द्विष्टे च). B5 विप्रे हि (for विप्रस्य). — [b]) V1 विवर्जनं; D7 T G विवासनं (for विसर्जनम्). — For 33[ab], K1 m subst.:

123* वपनं द्रविणादानं स्वपुर्याश्च विसर्जनम् ।

[c]) G2. 3 हि (for न). — [d]) B Dn2 D2. 3. 5. 6 दंडम् (for भयम्). D7 T G (G4 *inf. lin.*; also as in text) कथंचन (for कदा°). — After 33, K5 ins. an additional colophon [*Sub-parvan :* राजधर्म. — *Adhy. no.* : 56].

34 Before 34, K5 ins. भीष्म उवाच. — [a]) K4 यदि ताश्च; D7 दैवताश्च; D8 दयिताग्ध-; G2. 3 विहिताश्च; M1. 3. 4 दर्पि° (for दयि°). — [b]) K3. 5 -सत्तमः (K5 °माः) (for -सत्तम). V1 B D (except D1. 3; D4, also as in text) S भक्तिमंतो द्विजेषु ये (T2 G1 च). — After 34[ab], K4 reads 37[cd]. K2 om. (hapl.) 34[c]–37[b]. K4 reads 34[cd] after 40[ab]. — [c]) V1 Bo. 2–5 Da D3. 5 कोषः; Dn2 कोपः (for कोशः). K4 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6 [ऽ]न्योस्ति (for ह्यन्यो). B1 न कामोपरमोन्योस्ति; D7 T1 G3. 4 न शोकपरमा तुष्टी (D7 °ष्टि); T2 G1. 2 M न शोकः (M2 कोशः) परमा तुष्टी. — [d]) M2. 4 राज्ञो (for राज्ञां). D7 S भवति (for पुरुष-). Da2 Dn2 -संचयान् (for -संचयात्).

35 K2 om. 35 (cf. v. l. 34). — [a]) M1. 3 दुर्गेषु चैव राजेंद्र. Ca cites दुर्गेषु (as in text). — [b]) Ca cites षट्सु (as in text). K3 D4 शास्त्रनिर्मिताः; K5 °वित्तमाः; D8 °निश्चयान्; T2 G1 सांप्रतं स्थिताः; M कार्यनिश्चयाः (for शास्त्रनिश्चिताः). Cv as in text. — [c]) K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 S सर्वदुर्गेषु (for सर्वेषु तेषु). — [d]) D1 वरदुर्गं (for नर°). Da सदुस्तरं; S सुदुर्गमं. D7 नरदुर्गास्थदुर्गमं.

36 K2 om. 36 (cf. v. l. 34). — [a]) Da1 D8 कार्यं. — [b]) Dn2 D1. 3 चातुर्वर्ण्य- (Dn2 °र्णे) (for °वर्ण्ये). — [c]) Ś1 K1. 5 D1. 4 -वांश्चैव; D7 -वागेन (for -वाक्चैव). — [d]) D8 हि जयति; M2 रंजयते.

37 K2 om. 37[ab] (cf. v. l. 34). — [a]) D8 क्षंतेन. Ś1 वै भाव्यं; K4 नित्यं च; V1 B Dn D2. 3. 5. 6 ते नित्यं; Da1 चेत्यंत; Da2 ते तुभ्यं; D1 [ए]व नित्यं (for ते भाव्यं). — [b]) D1 भाव्यं (for नित्यं). K4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 भाव्यं पुत्र समंततः. — K4 reads 37[cd] after 34[ab]. — [c]) K (except K1) V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 T2 G1. 4 अधर्मो (Dn °र्मो; G4 °र्मे) हि; D1 अधर्म्येति; T1 G2. 3 सुधर्मो हि; M3 सुदम्यो हि (for अधर्म्यो हि). Dn नरो (for मृदू). D8 राजन्.

38 [a]) B1 बार्हस्पत्यर्थ-; D6 °स्पत्येषु (for °स्पत्ये च). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 7. 8 T G शास्त्रे च; D1. 6 शास्त्रेषु (for शास्त्रे वै). — [b]) K (except K1) D1. 4 श्लोको विनियतः (D1 °तीः) पुरा; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 श्लोको निगदितः पुरा; D7 T G1–3 M श्लोकोयं नियतः (G2 °हतः) प्रभो (M1. 2. 4 पुरा); D8 श्लोको वै गीयते पुरा; G4 उक्तः श्लोको यतः प्रभो. — [c]) B1 तस्मिन्. D7 T G निगदितस् (G2 °तास्) (for महाराज).

क्षममाणं नृपं नित्यं नीचः परिभवेज्जनः ।
हस्तियन्ता गजस्येव शिर एवारुरुक्षति ॥ ३९
तस्मान्नैव मृदुर्नित्यं तीक्ष्णो वापि भवेन्नृपः ।
वसन्तेऽर्क इव श्रीमान्न शीतो न च घर्मदः ॥ ४०
प्रत्यक्षेणानुमानेन तथौपम्योपदेशतः ।
परीक्ष्यास्ते महाराज स्वे परे चैव सर्वदा ॥ ४१
व्यसनानि च सर्वाणि त्यजेथा भूरिदक्षिण ।
न चैव न प्रयुञ्जीत सङ्गं तु परिवर्जयेत् ॥ ४२
नित्यं हि व्यसनी लोके परिभूतो भवत्युत ।
उद्वेजयति लोकं चाप्यतिद्वेषी महीपतिः ॥ ४३
भवितव्यं सदा राज्ञा गर्भिणीसहधर्मिणा ।
कारणं च महाराज शृणु येनेदमिष्यते ॥ ४४
यथा हि गर्भिणी हित्वा स्वं प्रियं मनसोऽनुगम् ।
गर्भस्य हितमाधत्ते तथा राज्ञाप्यसंशयम् ॥ ४५
वर्तितव्यं कुरुश्रेष्ठ नित्यं धर्मानुवर्तिना ।
स्वं प्रियं समभित्यज्य यद्यल्लोकहितं भवेत् ॥ ४६
न संत्याज्यं च ते धैर्यं कदाचिदपि पाण्डव ।
धीरस्य स्पष्टदण्डस्य न ह्याज्ञा प्रतिहन्यते ॥ ४७

C. 12. 2032
B. 12. 55. 47
K. 12. 55. 47

---

39 a) D8 हि नृपते (for नृपं नित्यं). — K2 om. (hapl.) 39b–40a. — b) K4 जीव (for नीचः). Ś1 K1.5 D1 -भव(K5 °वं)त्युत; K4 -भवेजल; D8 -भवेजवः; G1 (before corr.) -भवेर्ज्जुनः (for -भवेज्जनः). — c) K4 हस्तयंता; T2 यंतुर्हस्ती. — d) K5 [अ]वरुक्षति; D7 रुरुक्षितः; D8 [अ]वुरक्षति (for [आ]रुरु°).

40 K2 om. 40a (cf. v. l. 39). D6 om. 40a–41b. — a) V1 धर्मान् (for तस्मान्). K5 D4 transp. नैव and नित्यं. D8 तस्मिन्नेवं स्मृतिर्नित्यं. — b) K2 चापि; K3.4 V1 B Da Dn D2.3.5 नैव (for वापि). K1 D2 T2 M1.3 नृप; D4 नरः. — After 40ab, K4 reads 34cd. — c) K1 वसेत्त्वंक (sic); K2.3.5 B Dn D1–5 व(B2.3.5 Dn1 D2.3.5 वा)संतार्के (for वसन्तेऽर्के). — d) G3 नातिशीतो न घर्मदः.

41 D6 om. 41ab (cf. v. l. 40). — b) V1 B Da Dn (Dn2 by corr.) D2.3.5.7 S तथोपम्यागमैरपि (Dn2 before corr. °रिव); D4 तथोपमानशद्वैः*. Ca cites औपम्यं and आगमः. — c) Ś1 K1 G2 प्रतीक्ष्या(G2 °क्षा)स्त; B0.2 परीक्षास्. — d) D1.4 स्व- (for स्वे). V1 B Da Dn D2.3.5.6 नित्यशः (for सर्वदा).

42 b) Ś1 V1 B1 D4 G3 भूरिदक्षिणाः (D4 G3 °णा); K1 °दक्षिणां; T2 G1.4 M2 °दक्षिणः. — c) Ś1 D1 न नीचैश्च; D4 तथैव न; D7 T G1.3.4 न चै(D7 वै)तानि (for न चैव न). K2 प्रयुंजेत; K4 °जते; D7 S °जीथाः (for °जीत). — d) Ś1 K1.4 D1 संगं च; B4 D2.3.5.6 संकीर्णं; T2 G1 संगतिं; G2 सहं तु. Ca cites संगः. D1 [ए]वावि- (for परि-). D8 S -वर्जय (D8 °ये; M2.4 °येः) (for -वर्जयेत्).

43 a) K4 व्यसने (for व्यसनी). V1 B Da Dn D2.3.5.6 लोकस्य व्यसनी नित्यं; D7 T G व्यसनी यस्तु (T1 G2–4 हि नृ-) लोकेस्मिन्; M व्यसनी हि नित्यलोकस्य (M2.4 नित्यं लोकेस्मिन्). — b) Dn2 परिभूत; Ca °भूतः (as in text). Da1 भवत्पुनः; T1 भवंत्युत. — c) D8 युद्धे जयति (for उद्वेज°). K4.5 लोके वा; B2 Da Dn1.n2 (before corr.) D8 लोकस्य; D1 लोके च. — d) Ś K1 [अ]प्यर्थं; V1 B Da Dn D1–3.5.6.8 योति-; D7 ह्यति-; G2 प्रति-; M2.4 अति- (for [अ]प्यति-).

44 a) D1 महा- (for सदा). Da D8 राजा (for राज्ञा). B1 भविष्यति महाराज. — b) D7 गतिर्हि (for गर्भिणी-). D1 -देह- (for -सह-). K3 -धर्मणा; D8 -धर्मिणी (for -धर्मिणा). Ca as in text. — c) G4 तु (for च). — d) K5 ऋच्यते; D1.7 S उच्यते (for इष्यते).

45 a) M4 गर्भिणीं. D8 यथाहि गुर्विणी हित्सत् (sic). — b) K1 स्वप्रियं; G1 (before corr.) स्वं प्रियो. K2.5 मनसा. D8 स्वप्रियनवसोनुगं. — c) K4.5 M हितमादत्ते; Da1 हि समाधत्ते; Da2 हि महा° (for हितमाधत्ते). — d) Ś1 K1–3 Da2 D4.6 राजा (for राज्ञा). K5 [अ]संशयः.

46 a) T2 भवितव्यं; G1 च(before corr. प)रितव्यं (for वर्तितव्यं). — b) K2 V1 B Da Dn D2.3.5.6 सदा; K5 तथा (for नित्यं). D1 -वृत्तिना (for -वर्तिना). — c) Da अप्रियं; D7 M1.3 स्व(D7 सं)प्रियं. K1.3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 तु परि-; T2 संपरि- (for समभि-). G1 स्वं प्रियं संपरिष्वज्य. — d) D8 यदि लोके (for यद्यल्लोक-).

47 a) B1 संत्यज्यं च; Da1 Dn2 संत्याज्य (Dn2 °ज्ये) च; D7 T2 G1 M च संत्यज्य. Da1 धर्मं (for धैर्यं). D8 न च संत्यज्यते धैर्यं; T1 G2–4 न तस्य

C. 12. 2033
B. 12. 55. 48
K. 12. 55. 48

परिहासश्च भृत्यैस्ते न नित्यं वदतां वर ।
कर्तव्यो राजशार्दूल दोषमत्र हि मे शृणु ॥ ४८
अवमन्यन्ति भर्तारं संहर्षादुपजीविनः ।
स्वे स्थाने न च तिष्ठन्ति लङ्घयन्ति हि तद्वचः ॥ ४९
प्रेष्यमाणा विकल्पन्ते गुह्यं चाप्यनुयुञ्जते ।
अयाच्यं चैव याचन्तेऽभोज्यान्याहारयन्ति च ॥ ५०
क्रुध्यन्ति परिदीप्यन्ति भूमिमध्यासतेऽस्य च ।
उत्कोचैर्वञ्चनाभिश्च कार्याण्यनुविहन्ति च ॥ ५१
जर्जरं चास्य विषयं कुर्वन्ति प्रतिरूपकैः ।
स्त्रीरक्षिभिश्च सज्जन्ते तुल्यवेषा भवन्ति च ॥ ५२
वातं च ष्ठीवनं चैव कुर्वते चास्य संनिधौ ।
निर्लज्जा नरशार्दूल व्याहरन्ति च तद्वचः ॥ ५३

त्यज्यते धैर्यं. — ^{b}) M_2 कदाचित्पांडवर्षभ. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ वीरस्य (for धी°). K_4 धृत-; D_1 (*sup. lin.*) स्पृष्ट-; D_4 सृष्ट-; D_6 सम- (for स्पष्ट-). — ^{d}) D_1 न ह्याज्ञामं (hypermetric); G_1 तस्याज्ञा; G_2 न ह्यात्मा (for न ह्याज्ञा). V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ न भयं विद्यते क्वचित्.

48 ^{a}) G_2 परिहासं. $K_{2.4}$ Da च (for ते). — ^{b}) $K_{2.4}$ मा नित्यं; K_5 V_1 B Dn $D_{2.3.5.6}$ नात्यर्थं; Da_1 ते नात्यंतं (hypermetric); Da_2 ते नान्यं (for न नित्यं). $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_1 ददतां (for वदतां). Da वरः. — ^{c}) $M_{1.3}$ नर- (for राज-). — ^{d}) T_2 G_1 ते (for मे).

49 ^{a}) $K_{2.4}$ Da अव(Da_1 वन)मन्य हि; D_8 °मन्यति. — ^{b}) K_4 संकर्षाद्; B (except B_0) Da Dn_1 $D_{2.3.5.6.8}$ संघ°; D_4 सहृ°; D_7 S सहर्षम् (for संहर्षाद्). K_1 अनु- (for उप-). V_1 -जीवकाः; D_1 -जीविना (for -जीविनः). — ^{c}) K_4 D_8 G_2 स्व- (for स्वे). K_4 D_4 च न; D_1 नैव; D_7 S (except $M_{2.4}$) नाव- (for न च). D_7 -निष्टे वै; T_1 $G_{1.3.4}$ $M_{1.3}$ -तिष्ठंते (for तिष्ठन्ति). — ^{d}) $Ś_1$ लंगयंति; B_1 Da_1 $D_{3.5}$ लंघयंते. K_{2-4} V_1 B D (except D_1) S च; K_5 ते (for हि). Da_1 तद्वदः; Dn_1 सत्वतः; Dn_2 तत्त्वतः (for तद्वचः).

50 D_8 om. (hapl.) 50–53. — ^{a}) K_4 प्रेषमाणा; B_1 प्रेष्यवर्गा; Da °माणो; D_1 °माना; D_6 प्रेक्षमाणा; D_7 प्रेष्यमाणान् (for प्रेष्यमाणा). $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ D_1 विकुर्वंति; Da_2 विकल्पं च (for विकल्पन्ते). — ^{b}) $Ś_1$ K_1 D_1 उप-; D_7 [अ]न्व- (for [अ]नु-). B_1 -युज्यते (for -युञ्जते). — ^{c}) Da_1 अवाच्यं; D_7 अयाचं. G_1 चापि (for चैव). V_1 Dn_2 D_1 G_2 याच्यंते. T_2 अयाच्यान्यपि याच्यंते. — ^{d}) K_1 Dn_2 D_6 [ऽ]भोज्यान् (for °ज्यानि). $Ś_1$ K_1 Da [आ]हरयंति; D_6 व्याहार°.

51 D_8 om. 51 (cf. v. l. 50). — ^{a}) $K_{2.4}$ क्रुद्धंति; B_3 क्रुश्यंति; M_4 कुप्यंति. D_7 T G च प्र- (for परि-). K_3 D_4 $M_{3.4}$ -दीव्यंति; $D_{r.7}$ -दीप्यंते; D_2 -दीव्यंति; D_6 -दर्पंति (for -दीप्यन्ति). — V_1 reads 51^{b}–52^{c} on marg. — ^{b}) K_2 भूतिम्; K_4 भूतम् (for भूमिम्). K_5 च यत् (for ऽस्य च). V_1 भूमिपं येधितिष्ठति; B D (except $D_{1.4}$; D_8 om.) M भूमिपाया(D_7 M_{2-4} °मस्या-; M_1 °मत्स्या)धितिष्ठते (B_5 Da M °ति); T_1 G_{2-4} अधितिष्ठंति भूमिपे (G_4 °पं); T_2 G_1 भूमिमध्यास्य तिष्ठते. — ^{c}) K_4 तत्कोवैर्; K_5 उत्कोशैर्; B_1 सत्कारैर् (for उत्कोचैर्). K_1 वंचनैश्चापि (for वञ्चनाभिश्च). — ^{d}) K_3 B_4 (m as in text) D_4 M [अ]स्य वि($M_{2.4}$ नि)हंति; B_1 [अ]त्र वहंति; Da [अ]नुहरंति; Dn_2 [अ]नुवहंति (for [अ]नुवि°). $Ś_1$ $K_{2.4}$ D_7 T G कार्याणि ($Ś_1$ K_4 G_4 °ञि-) घ्नंति चास्य ते; K_1 D_1 कार्यं नि(D_1 वि)घ्नंति चास्य ते.

52 D_8 om. 52 (cf. v. l. 50). V_1 reads 52^{abc} on marg. — ^{a}) D_7 T_1 जर्झरं; G_{2-4} झर्झरं. Dn_2 चाप्य- (for चास्य). $K_{2.4}$ विषयैः (for °यं). — ^{c}) $Ś_1$ D_1 T_2 च युज्यंते; K_1 G_1 M च सृज्य(K_1 °ज्जं)ते; D_7 च युज्जंते; T_1 G_{2-4} प्रस(G_4 °यु)ज्यंते (for च सजन्ते). Cv as in text. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 B Da_1 D_1 तुल्यवेशा; T_2 G_1 °रूपा (for °वेषा).

53 D_8 om. 53 (cf. v. l. 50). — ^{a}) $K_{2.3}$ Dn_1 वांतं; D_5 $G_{1.2}$ वात; T_2 वांत- (for वातं). K_4 च ष्टेवनं; K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ T_2 G_1 (by corr.).$_2$ M निष्ठीवनं; G_1 (before corr.) निष्ठवनं (for च ष्ठीवनं). G_1 चास्य (for चैव). D_7 वातं निर्विष्ठिनं चापि. — ^{b}) $K_{3.5}$ Dn_2 D_4 T_2 M_2 कुर्वंति (K_4 T_2 M_2 °ते) (for कुर्वते). $K_{3.5}$ D_4 [ऽ]स्यैव; D_2 M_2 [ऽ]स्य (for चास्य). — ^{c}) D_1 निक्कन्नान्; T_1 G_{2-4} निर्लज्जं (for °ज्जा). K_{3-5} V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-7}$ T_2 G_1 M_2 राज-; D_1 कुरु- (for नर-). — ^{d}) K_2 व्याहरिष्यंति (for व्याहरन्ति च). D_7 S दुर्वचः (for तद्वचः).

54 ^{a}) D_2 चाहं; $D_{3.5.6}$ वाहं; G_1 (before corr.) भयं (for हयं). Dn_2 चापि (for वापि). T_1 G_{2-4} दंतिनं वा हयं वा(G_2 चा)पि. — ^{b}) $K_{2.5}$ V_1 B D (except D_1) S वा नृप- (for नृपति-). V_1

हयं वा दन्तिनं वापि रथं नृपतिसंमतम् ।
अधिरोहन्त्यनादृत्य हर्षुले पार्थिवे मृदौ ॥ ५४
इदं ते दुष्करं राजन्निदं ते दुर्विचेष्टितम् ।
इत्येवं सुहृदो नाम ब्रुवन्ति परिषद्गताः ॥ ५५
क्रुद्धे चास्मिन्हसन्त्येव न च हृष्यन्ति पूजिताः ।
संघर्षशीलाश्च सदा भवन्त्यन्योन्यकारणात् ॥ ५६
विस्रंसयन्ति मन्त्रं च विवृण्वन्ति च दुष्कृतम् ।
लीलया चैव कुर्वन्ति सावज्ञास्तस्य शासनम् ।
अलंकरणभोज्यं च तथा स्नानानुलेपनम् ॥ ५७
हेलमाना नरव्याघ्र स्वस्थास्तस्योपशृण्वते ।
निन्दन्ति स्वानधीकारान्संत्यजन्ति च भारत ॥ ५८
न वृत्त्या परितुष्यन्ति राजदेयं हरन्ति च ।
क्रीडितुं तेन चेच्छन्ति ससूत्रेणेव पक्षिणा ।
अस्मत्प्रणेयो राजेति लोके चैव वदन्त्युत ॥ ५९

C. 12. 2045
B. 12. 56. 60
K. 12. 55. 60

-संमितं; Bo -सत्तमं; Da1 D1-3. 5-7 T2 G2 -सत्तम (for -संमतम्). K4 रथ धेपतिसंमतं (sic). — c) K2. 3. 5 V1 B Da Dn2 D1 अभि- (for अधि-). Da2 अनावृत्य; D7 T G अवज्ञाय (for अनादृत्य). — d) Ś1 K2 हर्षलुं; K1 हर्षालं; K4 D1. 4. 8 हर्षुलं; V1 Dn2 हर्षले; T1 G2-4 सहर्षाः; T2 हर्षिते; G1 हृहुले; M2 हर्षके (for हर्षुले). Ś1 K1-4 D1. 4. 8 पार्थिवं. Ś1 K1-4 D4 मृदुं; D1 नृपं; D8 नृप; M2 मृदा (for मृदौ). D7 सहर्षं पातु वै मृदुं; Cv हर्षले पार्थिवे मृदौ. Ca cites हर्षलः.

55 a) D7 वदंते (for इदं ते). Da D7 S (except G2 M2) दुष्कृतं (for दुष्करं). — b) Bo om. ते. V1 Bo. 2-5 Da Dn G2 M दुष्टचेष्टितं; B1 दुस्तरं महत्; D2. 3. 5. 6 बुद्धिचेष्टितं (for दुर्वि°). — c) Ś1 D1. 3. 5 इत्येव; K3 D4 इदं ते. K5 V1 Bo. 2-5 Da Dn D2. 3. 5. 6 वाचं; B1 राजन् (for नाम). — d) K3. 5 D2-5 द्विषं(K5 °ष)ति; V1 Bo. 2-5 Da Dn वदंते; D7 S ब्रुव(D7 T2 G2 M2 °वं)ते (for ब्रुवन्ति). B1 वदंति पार्श्वमागताः; D6 द्विषंति परिचाह्वताः; D8 ध्रुवेते परिसंगताः.

56 a) K4 चापि (for चास्मिन्). Ś1 D1 [इ]व (for [ए]व). — b) K1 हृष्टंति; D8 हृष्यंत. — c) K2. 3. 5 V1 Bo-2. 5 Da Dn D3. 5. 6. 8 संहर्ष-; G2 संघेषु (for संघर्ष-). K4 -शूलाश्च; D8 -शीलश्च (for -शीलाश्च). K2. 3. 5 V1 B Dn D2-6 T1 G1-3 M2 तदा; K1 सचत्तं; Da D8 T2 तथा (for सदा). — d) D7 -कारिणः; T2 G1 -वैरिणः (for -कारणात्). D8 भवेत्यन्योन्यकारिताः.

57 a) K4. 5 D4 विश्रंसयंति; D6 विस्रंभ°; D8 विध्वंस°; Ca विभ्रंश°; Cap विस्रंसयन्ति (as in text). K8 D4 मित्रं; M1. 3 मंत्रश् (for मन्त्रं). K1 वा (for च). — b) K4 D6 G1 (before corr.) दुष्करं; V1 दुःकृतं; D8 चेष्टितं (for दुष्कृतम्). — c) D7 S हेलयं-तश्च (T2 G1 °ति न; G2 °ति च) कुर्वंति. — d) K2. 4 शीलनं; G1 नाशनं (for शासनम्). D8 सावज्ञानसनातनं. —Ś1 K1. 2. 4 read 57^{ef} after 59^{ab}. — e) S अलंकाराणि (for °करण-). K1 V1 B Da Dn D1-3. 5. 6 अलंकारे च भोज्ये (D1 °क्ष्ये) च. — f) Ś1 स्नानाव-; D6 स्नाने च (for स्नानानु-). V1 B Da Dn D1-3. 5. 6 -लेपने (for -लेपनम्).

58 a) Ś1 K1 व्रीडमाना; K2. 4. 5 D4 क्रीड(K5 °ड्य)माना; K3 B2. 3 Dn1 D2. 3. 5. 6 हेलनानि; Bo. 1. 4. 5 Dn2 क्रि(Dn2 ह्री)यमाणे; Da1 D1 ह्रियमाणा (D1 °णे); Da2 हिहेलमा; D7 S हेलयाना; D8 अव्रीडिता; Ca हेलमाना (text, as in V1 only). — b) K5 कस्य (for तस्य). Ś1 K1 D1 M1. 3 Ca °वृण्वते; K5 -युंजते; V1 Bo-4. 5 (m as in text) Da Dn D2. 3. 5. 6 -श्रुण्वतः; D4 -कुर्वते; D8 -गृह्णते; G1 M2. 4 -भुंजते (for -श्रृण्वते). — c) B3 Dn निंदंते; Da नंदंति; D7 T G निंदंत (T1 G2-4 °तः) (for निन्दन्ति). — d) B3 Da Dn2 D7 S संत्यजंते; D8 संत्यज्यति.

59 D8 om. 59^{ab}. — a) K1 Dn2 D1 निवृ(D1 °वृ)त्त्या; B1 M2 न भृत्या (M2 °त्याः) (for न वृत्त्या). Ca cites वृत्त्या (as in text). — b) B1 राजदेहं (for °देयं). — After 59^{ab}, Ś1 K1. 2. 4 read 57^{ef}. — c) D1. 8 क्रीडितं. D8 नेच्छंति (for चे°). — d) D1 सु- (for स-). T2 G2 [ए]व (for [इ]व). K4 पक्षिणे; D8 पत्रिणा; G1 पक्षिणः. K8 सूत्रेणेव च पक्षिणा. — e) T2 -प्रियो हि; Ca -प्रणेयो (as in text). — f) K3 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 लोकांश् (for लोके). M2 चैवं. K5 Bo. 3-5 Da1 D2-7 T2 G1. 2 (*sup. lin.* as in text) M2 च (for [उ]त).

60 V1 reads 60^{ab} on marg. D7 T G M2 transp. 60^{ab} and 60^{cd}. — a) V1 om. the first [ए]व. — b) K5 D7. 8 T1 G3. 4 M2 च (for [उ]त). — d) K1 V1 D1. 7 T1 G3. 4 M2 हर्षले; K5 हर्षके; T2 हर्षिते; G1

Ś. 12. 2046
B. 12. 56. 61
K. 12. 55. 61

एते चैवापरे चैव दोषाः प्रादुर्भवन्त्युत । नृपतौ मार्दवोपेते हर्षुले च युधिष्ठिर ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

भीष्म उवाच ।
नित्योद्युक्तेन वै राज्ञा भवितव्यं युधिष्ठिर ।
प्रशाम्यते च राजा हि नारीवोद्यमवर्जितः ॥ १
भगवानुशना चाह श्लोकमत्र विशां पते ।
तमिहैकमना राजन्गदतस्त्वं निबोध मे ॥ २
द्वावेतौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ३
तदेतन्नरशार्दूल हृदि त्वं कर्तुमर्हसि ।
संधेयानपि संधत्स्व विरोध्यांश्च विरोधय ॥ ४
सप्ताङ्गे यश्च ते राज्ये वैपरीत्यं समाचरेत् ।
गुरुर्वा यदि वा मित्रं प्रतिहन्तव्य एव सः ॥ ५
मरुत्तेन हि राज्ञायं गीतः श्लोकः पुरातनः ।

G2 हर्षे च (for हर्षुले). G2 [ए]व (for च).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1–3. 5 V1 B Da Dn D1–6 T2 G1. 2 M राजधर्म. — *Adhy. name :* D7 T1 G3. 4 M (except M4) मार्दवनिंदा; T2 °निंदनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 57; B1. 4 55; Da1 Dn D7 S 56 (as in text); D2. 8 54. — *Śloka no. :* Dn1 61.

57

1 [a]) M4 राज्ञां. — [b]) K1 नराधिप (for युधिष्ठिर). — [c]) K (except K1) V1 B Da Dn D1–6 प्रशस्यते न (B1 Dn1 D1 हि); D7 S न प्रशस्य(D7 °ह्य)स्तु; D8 प्रणस्यते न (for प्रशाम्यते च). Ś1 (orig.; *sec. m.* as in text) हि (for च). Da1 हि राजा (by transp.); D8 सहिता. — [d]) K4. 5 Dn2 नारी च; D4 नाडीव; G1 नापि च (for नारीव). K5 T2 [उ]-द्यत- (for [उ]द्यम-). K5 B1 D4 -वर्जिता; G1 -वर्जितं (for -वर्जितः). D7 नार्योद्यवमानिताः; D8 [अ]रीवोद्यमद्यवाजतः (sic).

2 [a]) Ś1 K1 D1. 7 T1 G3. 4 M2 उशनाश्च. K4 D8 प्राह (for चाह). Dn2 भगवानाह उशना. — [b]) T2 G1 महीपते (for विशां पते). — [c]) K2. 3. 5 V1 Bo. 1. 4. 5 Dn1 D2–6. 8 T2 G (except G4) तदिह; B3 Dn2 यदिह; Da न हि ह (for तमिह). D8 -मनं (for -मना). Da भूत्वा (for राजन्). — [d]) B1 सयत्नस्; Dn2 गदितस्; D7 S (except G2 M2) वदतस् (for गद°). V1 B2 Dn2 सं-; Bo. 1. 3–5 Dn1 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G3. 4 M2 तं; D6 तन्; T2 G1 तु; G2 तान् (for त्वं).

3 = 2. 50. 21 : 5. 33. 49 : 12. 23. 15. — [a]) V1 B Da Dn [इ]मौ (for [ए]तौ). — [b]) B1 D7 T G M1. 3. 4 सर्पौ (B1 °र्पो; G3 °र्पा) बिलशयाविव; M2 बिलमग्नाविवोरगौ. — [c]) V1 चानिरोद्धारं; B1 D7 S चाप्य(B1 °वि-; D7 °प्र-)योद्धारं (for चाविरो°). — [d]) Da ब्राह्मणो. B1 वा (for च).

4 [a]) K4 D6 तदेतं; D4 त्वमेतं; G1 तदेव (for तदेतन्). Da2 न तदेवं तत्र शार्दूल. — [b]) D4 हृद्गतं (for हृदि त्वं). Ś1 transp. त्वं and कर्तुं. — [c]) K4 संधिमान्; B1 सान्वयान् (for संधेयान्). K (except K1) B2 Da Dn D2. 4. 7. 8 G (except G1) अभि-; V1 अधि-; D6 अथ (for अपि). — [d]) D4 विरुद्धांश्च. — After 4, K2. 4 ins. :

124* स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ।

5 [a]) D7 यस्य (for यश्च). Ca cites सप्ताङ्गे यः (as in text). K2 M (except M2) राज्ये वै; K3 D4 राज्ये ते (by transp.). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 सप्तांग(B3 m षडंग)स्य च राज्यस्य. — [b]) K4 D6 वैपरीतं; V1 B Da Dn D3. 5. 7. 8 S विपरीतं (Da °त; D3. 5 °त्यं); D2 lacuna (for वैपरीत्यं). K4 V1 Bo. 3–5 Dn D3. 5. 6 य आचरेत्; B2 Da समाचरः (B2 °रन्); D2 **चरेत्. — [d]) K1 D1 -हर्तव्य (for -हन्तव्य).

राज्याधिकारे राजेन्द्र बृहस्पतिमतः पुरा ॥ ६
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ ७
बाहोः पुत्रेण राज्ञा च सगरेणेह धीमता ।
असमञ्जाः सुतो ज्येष्ठस्त्यक्तः पौरहितैषिणा ॥ ८
असमञ्जाः सरय्वां प्राक्पौराणां बालकान्नृप ।
न्यमज्जयदतः पित्रा निर्भर्त्स्य स विवासितः ॥ ९
ऋषिणोद्दालकेनापि श्वेतकेतुर्महातपाः ।
मिथ्या विप्रानुपचरन्संत्यक्तो दयितः सुतः ॥ १०
लोकरञ्जनमेवात्र राज्ञां धर्मः सनातनः ।
सत्यस्य रक्षणं चैव व्यवहारस्य चार्जवम् ॥ ११
न हिंस्यात्परवित्तानि देयं काले च दापयेत् ।
विक्रान्तः सत्यवाक्क्षान्तो नृपो न चलते पथः ॥ १२
गुप्तमन्त्रो जितक्रोधो शास्त्रार्थगतनिश्चयः ।
धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च सततं रतः ॥ १३
त्रय्या संवृतरन्ध्रश्च राजा भवितुमर्हति ।
वृजिनस्य नरेन्द्राणां नान्यत्संवरणात्परम् ॥ १४
चातुर्वर्ण्यस्य धर्माश्च रक्षितव्या महीक्षिता ।

C. 12. 2061
B. 12. 57. 15
K. 12. 56. 15

D8 च (for सः).

6 [a]) D1 ससत्वेन; D6 मरुत्वेन. Dn2 राज्ञां. V1 B Da Dn D8 वै; D7 S (except M2) [आ]सीत् (for [अ]यं). — [b]) Da सनातनः (for पुरा°). — [c]) K (except K1) V1 Bo. 2–5 Da Dn2 D2. 3. 5. 6 T2 राजाधिकारे; B1 राज्ञा कौरव. — [d]) K4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 -मते (B1 °तेः); D1 -कृतः (for -मतः).

7 = Ādi, App. I, No. 21, lines 109–110: 5. 178. 24: 12. 140. 48; Rām. 2. 21. 13. — [c]) D1 तत्पथे; D7 T G उत्पथं (for उत्पथ-). — [d]) V1 B Da Dn M2 दंडो भवति शाश्वतः (M2 शासनं).

8 [a]) D7 बाह्वोः; T2 स्वाहा- (for बाहोः). Ś1 K4 D1. 8 राज्ञा (D8 °ज्ञे) हि; D2. 3. 5. 6 G2. 3 राजेंद्र (for राज्ञा च). — [b]) K2. 3. 5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D1. 4. 7. 8 T G M2 च (for [इ]ह). B1 सगरेण महात्मना. — [c]) Ś1 K1 (by corr.) Bo D4. 7 S असमंजः (for °मञ्जाः; cf. 3. 106. 10, 14). — [d]) K3 D4 पुर-; D1 पर- (for पौर-). B1 Da1 -हितै(Da1 °ते)षणः; D7 -

9 [a]) Ś1 Bo D1. 7 S असमंजः (for °मञ्जाः). V1 शरय्वां; Da सरय्यां; D2 °ज्वां (for °य्वां). V1 B Da Dn D8 स; D2. 3. 5. 6 T2 च; D7 T1 G M2. 4 वै (for प्राक्). — [c]) M2 अमजयद् (for न्यम°). — D8 om. 9[c]–36[a].

10 D8 om. 10 (cf. v. l. 9). — [a]) V1 गाड[? ल]-केन; Dn2 [औ]द्दालकेन. — [b]) K2. 4 T2 महायशाः; D2. 3. 5 °त्मना (for °तपाः). — [c]) Ś1 अपचरन्; K5 परि°; Bo–4 Da D1 अनु° (for उप°). — [d]) B1 स त्यक्तो (for संत्यक्तो). K2 पुरा; K4 किल (for सुतः).

11 D8 om. 11 (cf. v. l. 9). — [a]) Cf. Raghu. 4. 12; 6. 21. Da2 -यंत्रनम् (for -रञ्जनम्). — [b]) D7 T G M2 राज्ञो (for राज्ञां). — [c]) T2 G1 लक्षणं (for रक्षणं). — [d]) K2–4 D4 व्यवहारेषु (for °रस्य). Ś1 चार्चनं; K1 (before corr.) V1 B (except B3) Dn1 D1. 3. 5 चा(K1 by corr. व)र्जनं; Da चार्जुनं (for चार्जवम्).

12 D8 om. 12 (cf. v. l. 9). — [a]) Dn2 परि-वित्तानि. — [b]) D1 काल्ये (for काले). — [c]) Ś1 K1 B5 D7 S (except G2 M1. 4) सत्यवान् (for °वाक्). Ś1 K1 D1 दांतो; D7 क्रांतो (for क्षान्तो). — [d]) K3. 5 D4 च्यवते; Dn2 (before corr.) लचते (metathesis for चलते). K1 वृषन् (for पथः).

13 D8 om. 13 (cf. v. l. 9). — [a]) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 आत्म(B3 °र्थे)वांश्च; D7 गुप्तमित्रो (for गुप्तमन्त्रो). Ca cites आत्मवान्. — [b]) K2 V1 B2 D2. 3. 5. 6 T2 G (except G4) -कृत-; K5 -प्राप्त-; B1 -मत- (for -गत-). K1 -निश्चलः (for -निश्चयः). Dn D1 शास्त्रानु(D1 °र्था)गतनिश्चयः. — [d]) Da1 D1 नरः (for रतः).

14 D8 om. 14 (cf. v. l. 9). — [a]) Ś1 K2. 3 V1 B (except B2) Da Dn G1 त्रय्यां; K1 स्त्रिया; K5 D2. 3. 5–7 तथा; D1 तेषां; T2 त्रय्याः; G4 कुर्यात् (for त्रय्या). Ś1 K1 संवृत्त- (for संवृत-). K2 -वृत्तश्च; K4 V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 T1 G3 -मंत्रश्च (D2. 3. 5. 6 °स्तु); D1 -पत्रश्च; M1. 3. 4 -रंध्रस्तु — [b]) Da अर्हसि. — K1 om. 14[cd]. — [c]) K (K1 om.) V1 B D (except D4; D8 om.) M2 वृजिनं च (for °नस्य). K5 नरेंद्रस्य (for नरेन्द्राणां).

C. 12. 2061
B. 12. 57. 15
K. 12. 56. 15

धर्मसंकररक्षा हि राज्ञां धर्मः सनातनः ॥ १५
न विश्वसेच्च नृपतिर्न चात्यर्थं न विश्वसेत् ।
षाड्गुण्यगुणदोषांश्च नित्यं बुद्ध्यावलोकयेत् ॥ १६
द्विट्छिद्रदर्शी नृपतिर्नित्यमेव प्रशस्यते ।
त्रिवर्गविदितार्थश्च युक्तचारोपधिश्च यः ॥ १७
कोशस्योपार्जनरतिर्यमवैश्रवणोपमः ।
वेत्ता च दशवर्गस्य स्थानवृद्धिक्षयात्मनः ॥ १८
अभृतानां भवेद्भर्ता भृतानां चान्ववेक्षकः ।
नृपतिः सुमुखश्च स्यात्स्मितपूर्वाभिभाषिता ॥ १९
उपासिता च वृद्धानां जिततन्द्रीरलोलुपः ।
सतां वृत्ते स्थितमतिः सन्तो ह्याचारदर्शिनः ॥ २०
न चाददीत वित्तानि सतां हस्तात्कदाचन ।
असद्भ्यस्तु समादद्यात्सद्भ्यः संप्रतिपादयेत् ॥ २१
स्वयं प्रहर्तादाता च वश्यात्मा वश्यसाधनः ।

— V1 om. 14^{d}–15^{a}. — ^{d}) Ś1 D7 M2 संवत्सरात्; K5 B Da Dn D1–3. 5 चारक्षणात्; M1. 3 संवरणं (for °रणात्). D6 नान्यथारक्षणात्परं.

15 D8 om. 15 (cf. v. l. 9). V1 om. 15^{a} (cf. v. l. 14). — ^{a}) K5 चातुर्वर्ण्यंसु-; B0 Da1 °र्वर्ण्यश्च; T2 G1. 2 °र्वर्णस्य. T2 G1 धर्मश्च. D4 तु (for च). — ^{b}) V1 रक्षितव्यं; T2 G1 रक्षितव्यो (for °तव्या). K1 महात्मना; D2. 3. 5. 6 महीभुता (for °क्षिता). — ^{c}) B3 m Da वर्ण- (for धर्म-). B2 -सत्कर-; D4 -सत्कार- (for -संकर-). K2 -रक्षाभि-; V1 B2. 3 Da Dn2 D4 -रक्षाश्च; B0. 1. 4. 5 Dn1 D2. 5 -रक्षा च; D3 -रक्षां च; D6 -रक्ष्या च; G3 -रक्षाणि (for -रक्षा हि). — ^{d}) D6 रक्षो (for राज्ञां).

16 D8 om. 16 (cf. v. l. 9). — ^{a}) B1 D2. 3. 5. 6 नाविश्वसेच्च (D6 °थ) (for न विश्वसेच्च). G1 M4 नृपतिं. — ^{b}) Ś1 K1. 4 D1 G4 [अ]त्यर्थं न (G4 च); G3 चाप्यर्थं (for चात्यर्थं). N (except K5 V1 B2 D4. 7; D8 om.) च; G4 [अ]पि (for न). — ^{c}) Dn2 D7 -दोषाश्च (for -दोषांश्च). K3 D4 तु (for च).

17 D8 om. 17 (cf. v. l. 9). — ^{a}) K1 (marg. *sec. m.*) द्विषेद्रदर्शी; K5 छिद्रदर्शी च; B1 विनिद्रदर्शी; B2 द्विट्चित्र°; D4 द्विष्यद्रदर्शी; D7 विचित्रदर्शी; T1 G2–4 अछिद्र°; T2 G1 अछिद्रशीलो (for द्विट्छिद्रदर्शी). — ^{b}) D7 एवं. — ^{c}) K5 त्रिवर्गं; B2 Dn D2 त्रिवर्गे (Dn2 °र्गो) (for त्रिवर्ग-). V1 त्रिवर्गे विदितश्चार्थ-. — ^{d}) K2. 3 B2 D7 -चारोपध(D7 °थ)श्च; T1 G3. 4 -चारपथश्च (for -चारोपधिश्च). Ś1 K1. 5 B0. 1. 3 D1. 4 युक्ता(K1 °त्त्या)चारोपधश्च (K1 °पधर्म-; K5 °धिपश्च) यः; V1 -युक्ताचारविधिश्च यः; Da मुक्ताचारोपनिश्चयः; T2 G1. 2 M युक्ताचारपथश्च यः.

18 D8 om. 18 (cf. v. l. 9). — ^{a}) V1 B Da D2. 3. 5. 6 कोषस्य. K1 (by corr.). 3 -रत-; K2. 4 D4 -रतो (for -रतिर्). — ^{b}) K3 D4 दाने; B1 यमे (for यम-). — ^{c}) K4 दशधर्मस्य; K5 V1 B Da Dn D1–3. 5. 6 गुणदोषस्य; D4 देशवर्गस्य; D7 दशसर्गस्य (for °वर्गस्य). Cv as in text. — ^{d}) Da D4 स्थाने (for स्थान-). B1 -वृद्ध-; G1 -वृद्धिं (for -वृद्धि-). Ś1 K1 D1–3. 5. 6 T2 -क्षयात्मकः; B1 -कृषात्मनः (for -क्षयात्मनः). Cv as in text.

19 D8 om. 19 (cf. v. l. 9). With 19^{ab}, cf. 12. 59. 54^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1 D1 अभृत्यानां; B3 अभ्यतानां; D7 T G1 (*sup. lin.*). 3. 4 अभूतानां (for अभृ°). D7 M4 कर्ता; T1 G3. 4 धर्ता (for भर्ता). — ^{b}) Ś1 K1 भृत्यानां; V1 B3–5 Da Dn D3. 5 मृतानां; B1 D7 T G3. 4 भूतानां (for भृतानां). B1 Dn अ(B1 वा)न्ववेक्षकः; G2. 3 चैव रक्षकः (for चान्ववे°). — ^{c}) D1 सुमुखात्; D7 T2 G1 सुगतिश्च (for °मुखश्च). Ca cites सुमुखः (as in text). B0. 3–5 D2. 3. 5. 6 स्याच्च (by transp.); D1 तस्यात्; D7 T2 G1 स्याद्धि; T1 G2–4 नित्यं; M हि स्यात्. — ^{d}) Da1 G4 -भाषितः; D4 -भाषणः (for -भाषिता).

20 D8 om. 20 (cf. v. l. 9). — ^{a}) K3 उपासितानां च वृद्धानां (hypermetric). — ^{b}) B5 Da2 Dn D7 T2 G2. 4 M °तंद्रिर्; Ca °तन्द्रीर् (as in text). K5 न लोलुपः; Ca अलो° (as in text). — ^{c}) Ś1 K1 हित- (for स्थित-). — ^{d}) Ś1 K1 स्वार्तो हि; K3 D4 सत्यवाक्; K5 संताम्; B0. 2–5 Da D3. 5 संतोपि; Dn1 D2 संतोष्य; D7 स्थितां हि; T1 G2. 3 सतां हि; G4 सताम् (for सन्तो हि). K3 D4 पार- (for [आ]चार-). Ś1 K1. 3. 5 Da Dn1 D4 T1 G2–4 -दर्शनः; B0. 3–5 D2. 3. 5. 6 -लक्षणाः; B2 -दर्शनाः (for -दर्शिनः). V1 B1 Dn2 D1 संतोषाचार(Dn2 °ष्यश्चारु)दर्शनः (Dn2 °नाः).

21 D8 om. 21 (cf. v. l. 9). G3 om. (hapl.) 21^{a}–22^{b}. — ^{a}) B1 वाददीत; D2 चाददात; G1 चादत्त च (for चाददीत). — ^{b}) B0 कदा च नः; D7 S (G3 om.) कथंचन (for कदा°). — ^{c}) B1 असतश्च; D7

काले दाता च भोक्ता च शुद्धाचारस्तथैव च ॥ २२
शूरान्भक्तानसंहार्यान्कुले जातानरोगिणः ।
शिष्टाञ्शिष्टाभिसंबन्धान्मानिनो नावमानिनः ॥ २३
विद्याविदो लोकविदः परलोकान्ववेक्षकान् ।
धर्मेषु निरतान्साधूनचलानचलानिव ॥ २४
सहायान्सततं कुर्याद्राजा भूतिपुरस्कृतः ।
तैस्तुल्यश्च भवेद्भोगैश्छत्रमात्राज्ञयाधिकः ॥ २५
प्रत्यक्षा च परोक्षा च वृत्तिश्चास्य भवेत्सदा ।
एवं कृत्वा नरेन्द्रो हि न खेदमिह विन्दति ॥ २६
सर्वातिशङ्की नृपतिर्यश्च सर्वहरो भवेत् ।
स क्षिप्रमनृजुर्लुब्धः स्वजनेनैव बाध्यते ॥ २७
शुचिस्तु पृथिवीपालो लोकचित्तग्रहे रतः ।
न पतत्यरिभिर्ग्रस्तः पतितश्चावतिष्ठते ॥ २८
अक्रोधनोऽथाव्यसनी मृदुदण्डो जितेन्द्रियः ।
राजा भवति भूतानां विश्वास्यो हिमवानिव ॥ २९
प्राज्ञो न्यायगुणोपेतः पररन्ध्रेषु तत्परः ।

C. 12. 2076
B. 12. 57. 30
K. 12. 56 30

असत्यात् (for °न्यस्). K3 V1 B Da Dn D1 M2 च; D4 सु- (for तु). B5 सदादद्यात्; D7 S (G3 om.) समादाय (for °दद्यात्). — d) V1 B0. 1. 3–5 D1 च; B2 Da Dn तु (for सं-).

22 D8 om. 22 (cf. v. l. 9); G3 om. 22ab (cf. v. l. 21). — a) D2. 3. 5. 6 स्याद् (for च). Ś1 K1 B2 D1 T1 G2. 4 स्वयं हर्ता च दाता च. — b) D7 वैश्यात्मा (for वश्यात्मा). K1 वश्यदर्शनः; Dn2 रम्यसाधनः; M1. 3 वश्यसाध(M3 °व)नं (for °साधनः). — c) Dn2 transp. दाता and भोक्ता. — d) T2 G1 श्रद्धाचारस् (for शुद्धा°).

23 D8 om. 23 (cf. v. l. 9). V1 om. 23c–24b. — ab) T2 G1 transp. असंहार्यान् and कुले जातान्. Ca cites असंहा° (as in text). Ca. v as in text. — c) Da इष्टाभि-; G2 शिष्टान- (for शिष्टाभि-). K1 -संबंधां; D2. 3. 5. 6 -संवृद्धान् (for -संबन्धान्). — d) K2. 4 B0. 2–5 Da Dn D1–3. 5. 6 G2 [ऽ]नवमानिनः (D1 °नाः); D7 T2 G1 मानमानिनः; T1 G3. 4 M जम° (for नाव°). B1 मानितानां च मानितान्; Cv मानिनोऽनवमानिनः.

24 D8 om. 24 (cf. v. l. 9). V1 om. 24ab (cf. v. l. 23). — a) Da विद्याविदां. K1 D1 G1 वेदविदः (for लोक°). — b) K1 °लोकान्वि-; B1 °लोकार्थ-; M4 °लोकान्स- (for °लोकान्व-). K2 -वीक्षणान्; K4 -वेक्षणान् (for -वेक्षकान्). Da2 D7 परलोकानवे(D7 °पे)-क्षकान्. — V1 reads 24cd on marg. — c) B4 Dn M (except M2) धर्मे च (for धर्मेषु). K1 नितरां (for निरतान्). — d) D4 सबलानपि (for [अ]चलानिव). K5 Da अबलानबलानिव; V1 सचलानचलानपि; B6 अबलानबलवानिव (hypermetric).

25 D8 om. 25 (cf. v. l. 9). — a) T2 सभार्यां; Ca साहाय्यान्. Ś1 K1 D1 अचलान् (for सततं). M1. 3. 4 विद्याद् (for कुर्याद्). — b) K5 T1 G2. 4 भूरि-; G3 भूमि- (for भूति-). K2. 4 -पुरःसरः; B3 Da Dn -परिष्कृतः; B5 -पुरष्कृतः; D7 -पुरस्करान्; T1 G2. 4 M -पुरस्कृत; T2 G1. 3 -परिष्कृ(G3 °स्कृ)तान् (for -पुरस्कृतः). — c) K2. 3 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 च तुल्यो (by transp.); K4 तु तुल्यो; K5 D4 T2 तुल्यस्तु; D1 G3 तुल्यैश्च; D7 तुल्यं च. Dn2 भोगी. — d) B0 चित्र-; D4 शुक्र- (for छत्र-). Ca as in text.

26 D8 om. 26 (cf. v. l. 9). — a) Da प्रत्यक्षां च परोक्षं च. Ca as in text. — b) Dn M2 भवेत्समा; D2. 3. 5. 6 °त्तदा; D7 T G सदा भवेत् (by transp.). — c) K2 V1 B D7 S कुर्वन् (G1 कुर्यान्) (for कृत्वा). K2 Dn [अ]पि; B1 वा (for हि). — d) B1 अनु (for इह).

27 D8 om. 27 (cf. v. l. 9). — a) V1 B D (except D4. 6; D8 om.) M4 Cap सर्वाभिशंकी; Ca सर्वाति° (as in text). — b) D4 सर्वहा; Ca °हरो (as in text). — K4 om. 27cd. — c) K1 अनृजं; D1 अवृर्जुर् (for अनृजुर्). — d) K2. 3. 5 V1 B Da Dn1 D2–6 बध्यते; Dn2 वध्यते (for बा°).

28 D8 om. 28 (cf. v. l. 9). — a) T1 G (except G1) विशुद्धः (for शुचिस्तु). — b) B1. 2 लोकवृत्त-; Dn1 लोकवित्त-; D7 S (except M2) लोकस्यानु- (for लोकचित्त-). — c) T2 G1 व्याप्तः (for ग्रस्तः). — d) B5 Dn2 D3. 5 परितश्च; T2 पततश्च; G1 स्थपतिश्च (for पतितश्च). K3. 5 B1 D4 D7 S चाधि(K3. 5 B1 D4 °व-; M2. 4 °पि)तिष्ठति.

29 D8 om. 29 (cf. v. l. 9). — a) K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 M2 ह्य(K3 वा)व्यसनी; T2 G1 प्रघ्यश्च (for ऽथाव्यसनी). — d) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1 विश्वाद्यो; Da °सो; T1 G3. 4 M2 विश्वस्यो.

C. 12. 2076
B. 12. 57. 30
K. 12. 56. 30

सुदर्शः सर्ववर्णानां नयापनयवित्तथा ॥ ३०
क्षिप्रकारी जितक्रोधः सुप्रसादो महामनाः ।
अरोगप्रकृतिर्युक्तः क्रियावानविकत्थनः ॥ ३१
आरब्धान्येव कार्याणि न पर्यवसितानि च ।
यस्य राज्ञः प्रदृश्यन्ते स राजा राजसत्तमः ॥ ३२
पुत्रा इव पितुर्गेहे विषये यस्य मानवाः ।
निर्भया विचरिष्यन्ति स राजा राजसत्तमः ॥ ३३
अगूढविभवा यस्य पौरा राष्ट्रनिवासिनः ।
नयापनयवेत्तारः स राजा राजसत्तमः ॥ ३४
स्वकर्मनिरता यस्य जना विषयवासिनः ।
असंघातरता दान्ताः पाल्यमाना यथाविधि ॥ ३५
वश्या नेया विनीताश्च न च संघर्षशीलिनः ।
विषये दानरुचयो नरा यस्य स पार्थिवः ॥ ३६
न यस्य कूटकपटं न माया न च मत्सरः ।
विषये भूमिपालस्य तस्य धर्मः सनातनः ॥ ३७
यः सत्करोति ज्ञानानि नेयः पौरहिते रतः ।
सतां धर्मानुगस्त्यागी स राजा राज्यमर्हति ॥ ३८
यस्य चारश्च मन्त्रश्च नित्यं चैव कृताकृते ।

$Ś_1$ K_1 भगवानिव (for हिम°).

30 D_8 om. 30 (cf. v. l. 9). — [a]) $K_{2.3}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ त्याग- (for न्याय-). — [b]) G_1 परराष्ट्रेषु (for °रन्ध्रेषु). D_7 सत्वरः; T G लालसः (for तत्परः). — [c]) B_4 G_1 सर्वभूतानां (for °वर्णानां). — [d]) $Ś_1$ (*sup. lin.* as in text) -वित्तदा; Da -हेतुना (for -वित्तथा).

31 D_8 om. 31 (cf. v. l. 9). — [b]) G_1 सुप्रसन्नो (for °सादो). K_2 महाबलः (for °मनाः). — [c]) $K_{2.5}$ V_1 $Bo_{.2-5}$ Da Dn $D_{2.5.6}$ अरोष-; B_1 अरोगः (for अरोग-). Da मुक्तः (for युक्तः). — [d]) G_1 क्रियाकार्यविकत्थनः.

32 D_8 om. 32 (cf. v. l. 9). — [a]) K_1 [इ]व (for [ए]व). $Bo_{.5}$ Da $D_{2.6}$ कर्माणि (for कार्याणि). — [b]) $K_{4.5}$ V_1 B Da Dn_1 $D_{1-3.5.6}$ सु-; Dn_2 स्व- (for न). D_7 S [अ]पि (for च). — [c]) B_3 प्रदृश्यंति (for °श्यन्ते). — [d]) D_1 T_2 M (except M_4) राजसत्तम.

33 D_8 om. 33 (cf. v. l. 9). $Ś_1$ K_1 D_1 M_2 om. (hapl.) 33–34. V_1 reads 33 on marg. K_5 Dn_1 transp. 33 and 34. — [a]) Dn_2 गेह. — [b]) $Bo_{.3-5}$ $D_{2.3.5}$ वासिनः (for मानवाः). — [c]) $K_{4.5}$ B_2 Da D_{2-6} वि(D_8 नि)चरंति स्म (for °रिष्यन्ति). — [d]) K_5 T_2 G_2 M (M_2 om.) राजसत्तम.

34 $Ś_1$ K_1 $D_{1.8}$ M_2 om. 34 (cf. v. l. 33; for D_8, cf. v. l. 9). K_5 Dn_1 transp. 33 and 34. — [a]) K_5 -विभवाण्यस्य; B_1 -विषया यस्य (for -विभवा यस्य). — [b]) Bo Da_1 $D_{4.6}$ पौर-; D_7 T_2 G_1 $M_{1.4}$ पुर-; T_1 G_{2-4} नरा; M_3 पुरा (for पौरा). T_2 -विवासिनः (for -निवासिनः). — [c]) B_1 T_2 G_1 -वेत्ता च; T_1 G_{2-4} -वेत्ता यः (for -वेत्तारः). — [d]) T_2 G_2 $M_{1.4}$ राजसत्तम.

35 D_8 om. 35 (cf. v. l. 9). D_1 reads 35 twice. — [a]) D_7 T G स्वधर्म- (for स्वकर्म-). — [b]) Dn_2 (by corr. as in text) -सत्तमः (for -वासिनः). — [c]) D_7 G_1 असंपाद- (G_1 °त-) (for असंघात-). $K_{3.5}$ D_4 -परा (for -रता). T_2 G_1 नित्यं (for दान्ताः).

36 D_8 om. 36[a] (cf. v. l. 9). — [a]) D_7 T_2 G_1 यत्ता (for नेया). $K_{2.3}$ V_1 $Bo_{.2-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6}$ विधेयाश् (for विनीताश्). B_1 वश्या नियोजिताश्चैव; D_4 वश्या नैवाविनीताश्च. — [b]) V_1 B_1 संहर्ष- (for संघर्ष-). D_8 $G_{1.3}$ -शालिनः (for -शीलिनः). — [c]) Da विषया. — [d]) M_2 च पार्थिव (for स पार्थिवः).

37 [a]) G_{2-4} चास्य (for यस्य). K (except K_1) V_1 $B_{1.3}$ Da Dn_2 $D_{4.5.8}$ कूटं; D_7 G_1 कूटः (for कूट-). Da -कपटा; D_7 G_1 -प्रकटं (G_1 °टः); G_{2-4} -प्रशमं (for -कपटं). D_6 न यस्य कुहकं कूटं; Cv न यस्य कूटं कपटं. — [b]) K_4 T_1 G_{2-4} न च माया न (K_4 G_3 वि-) मत्सरः.

38 [a]) D_2 यः संस्करोति; D_7 यस्मात्करोति. K_5 ज्ञातीनि; V_1 भूतानि; B_4 दानानि (for ज्ञा°). — [b]) $K_{2.4}$ $B_{1.5}$ m यश्च; K_3 न यः; K_5 D_7 T_2 G_1 ज्ञेयः; B_3 लेशः; Dn $D_{3.5.6}$ ज्ञेये; D_2 ज्ञेयं; T_1 G_{2-4} श्रेयान् (for नेयः). $K_{2.3.5}$ B_5 Dn_1 D_{2-6} परहिते; $B_{1.2.4}$ D_1 पौरो° (for पौर°). — [c]) K_1 सतो (for सतां). B (except B_2) Dn $D_{2.3.6.7}$ S (except M_2) वर्त्मानुगस् (for धर्मा°). — [d]) S (except M_4) स्वर्गम् (for राज्यम्).

39 [a]) K_3 यश्च (for यस्य). D_1 मंत्राश्च. K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-7}$ यस्य (Da_1 °श्च) चाराश्च मंत्राश्च.

न ज्ञायते हि रिपुभिः स राजा राज्यमर्हति ॥ ३९
श्लोकश्चायं पुरा गीतो भार्गवेण महात्मना ।
आख्याते रामचरिते नृपतिं प्रति भारत ॥ ४०
राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्यां ततो धनम् ।
राजन्यसति लोकस्य कुतो भार्या कुतो धनम् ॥ ४१
तद्राजन्राजसिंहानां नान्यो धर्मः सनातनः ।
ऋते रक्षां सुविस्पष्टां रक्षा लोकस्य धारणम् ॥ ४२
प्राचेतसेन मनुना श्लोकौ चेमावुदाहृतौ ।
राजधर्मेषु राजेन्द्र ताविहैकमनाः शृणु ॥ ४३
षडेतान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे ।
अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ४४
अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीम् ।
ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

भीष्म उवाच ।
एतत्ते राजधर्माणां नवनीतं युधिष्ठिर
बृहस्पतिर्हि भगवान्नान्यं धर्मं प्रशंसति ॥ १
विशालाक्षश्च भगवान्काव्यश्चैव महातपाः ।

C. 12. 2093
B. 12. 58. 2
K. 12. 57. 2

— ^{b}) K5 B Dn D2. 3. 5–8 T1 G2–4 कृताकृताः (D8 T1 G2–4 °तौ) (for °कृते). — ^{c}) K (except K4) V1 B Da Dn1 D2. 3. 5. 6 T1 G4 M (except M4) ज्ञायंते; G2 ज्ञायेते (for °यते). D7 S च (for हि).

40 ^{a}) Bo. 3 D2. 3. 6 चापि (for चायं). D7 S श्लोकद्वयं पुरा गीतं. — ^{b}) Ś1 K1 भार्गवेन. — ^{c}) V1 B (except B1) D (except D1. 7) G3 आख्याने (for °ते). D7 S राजचरिते (for राम°). — ^{d}) D1. 4 नृपति; D7 तमर्थं; T G2–4 M1. 3. 4 राजानं; G1 तमसं; M2 रंजनं (for नृपतिं). Da2 परि (for प्रति).

41 K3 om. from 41^a up to राजन् (in 42^a). — ^{a}) Da1 G1 वंदे; D8 देवी (for विन्देत्). Ca as in text. — ^{b}) Da कुतो (for ततो). Da2 तपोधनैः (for ततो धनम्). — D8 om. 41^{cd}. — ^{c}) G3 राजन्यन्यतु (sic). B1 D7 T G लोकेस्मिन् (for लोकस्य). D2. 3. 5. 6 असत्यस्मिन्महीपाले. Cv cites असत्यस्मिन्.

42 K3 om. तद्राजन् (cf. v. l. 41). — ^{a}) K2 Da2 Dn1 राज्ये; K4. 5 B1 राज्यं (for राजन्). K2 V1 B Da Dn D2. 3. 6 राज्यकामानां (for राजसिंहानां). — ^{c}) D8 संते (for ऋते). K2–4 Dn D4 तु (for सु-). D1 -विस्पृष्टां; D8 -विस्पष्टा. — ^{d}) V1 B1–5 Da Dn D2. 3. 5. 6 धारिणी; Bo धारणी; D4 धारणां.

43 ^{a}) Ś1 K1. 5 Dn2 D4 मुनिना (for मनुना). — ^{b}) K1. 5 D1–3. 5. 6 एतावू; Da1 चेमाम्; D4 चेतावू (for चेमावू). — ^{c}) D2. 3. 5. 6 -धर्मेण (for -धर्मेषु). M2 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — After 43, the sequence in K1 D1 is: 45^{ab}, 44^{cd}; 45^{cd}, 44^{ab}.

44 For sequence in K1 D1, cf. v. l. 43. — ^{a}) D7 T2 G1 बुद्धिमान्; T1 G2–4 षडिमान् (for षडेतान्). D1 पार्थिवो (for पुरुषो). — ^{c}) D7 अप्रमत्तारम् (for °वक्तारम्).

45 For sequence in K1 D1, cf. v. l. 43. — ^{d}) V1 धन- (for वन-).

Colophon. — *Sub-parvan :* — Ś1 K V1 B Da Dn D1–6 T2 G1. 2 M राजधर्म. — *Adhy. name :* D7 T1 G2–4 रक्षाल(G2 °र)क्षणं; G1 राजलक्षणं; M2 अरक्षणनिंदा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 58; B1. 4 56; B2 Da1 Dn S 57 (as in text); D2. 8 55. — *Śloka no. :* Dn1 45; D8 18.

58

1 Before the ref., G2 ins.:

125* श्रीवैशंपायनः ।
एतावदुक्त्वा भूयोऽपि भीष्मः कुरुपितामहः ।
उवाच वचनं धीमान्सर्वतः सारसंग्रहम् ।

C. 12. 2093
B. 12. 58. 2
K. 12. 57. 2

सहस्राक्षो महेन्द्रश्च तथा प्राचेतसो मनुः ॥ २
भरद्वाजश्च भगवांस्तथा गौरशिरा मुनिः ।
राजशास्त्रप्रणेतारो ब्रह्मण्या ब्रह्मवादिनः ॥ ३
रक्षामेव प्रशंसन्ति धर्मं धर्मभृतां वर ।
राज्ञां राजीवताम्राक्ष साधनं चात्र वै शृणु ॥ ४
चारश्च प्रणिधिश्चैव काले दानममत्सरः ।
युक्त्यादानं न चादानमयोगेन युधिष्ठिर ॥ ५
सतां संग्रहणं शौर्यं दाक्ष्यं सत्यं प्रजाहितम् ।
अनार्जवैरार्जवैश्च शत्रुपक्षस्य भेदनम् ॥ ६
साधूनामपरित्यागः कुलीनानां च धारणम् ।
निचयश्च निचेयानां सेवा बुद्धिमतामपि ॥ ७
बलानां हर्षणं नित्यं प्रजानामन्ववेक्षणम् ।
कार्येष्वखेदः कोशस्य तथैव च विवर्धनम् ॥ ८
पुरगुप्तिरविश्वासः पौरसंघातभेदनम् ।
केतनानां च जीर्णानामवेक्षा चैव सीदताम् ॥ ९
द्विविधस्य च दण्डस्य प्रयोगः कालचोदितः ।
अरिमध्यस्थमित्राणां यथावच्चान्ववेक्षणम् ॥ १०
उपजापश्च भृत्यानामात्मनः परदर्शनात् ।

D8 om. the ref. — ^{a}) M1.3 राजधर्माणं. — ^{b}) Dn2 D4 युधिष्ठिरं. — ^{c}) D8 च; G1 तु (for हि). — ^{d}) V1 Dn1 न्यायय्यं (for नान्यं).

2 ^{a}) Dn2 भगवन्. — ^{b}) Ś1 K1 D1 महायशाः (for °तपाः). — After 2^{ab}, D4 reads 3^{cd}. — ^{c}) D8 सहस्रको (for °स्राक्षो). K5 महेंद्राक्षस (for महेन्द्रश्च). — ^{d}) K1 D4 मुनिः (for मनुः).

3 ^{a}) B2 D1.4.6.8 S (except G1.4 M4) भारद्वाजश्च. — ^{b}) D4 अथ (for तथा). G1 गौरशिरो. Da1 मनुः (for मुनिः). — D4 reads 3^{cd} after 2^{ab}. — ^{d}) K1.4 D7 T G2–4 M2 ब्राह्मणा (K4 °ज्ञा); G1 ब्रह्मणा (for °ण्या). M1.3 सत्यवादिनः.

4 ^{a}) D8 राज्ञाम् (for रक्षाम्). — ^{b}) B2 धर्म्यां (for धर्मं). D7.8 वरः. — ^{c}) K4 राज्ञो; G3 रक्षां; M1.3 राज्ञा; M2 राजन् (for राज्ञां). D4 -धर्माक्ष; M1.3 -ताम्राक्षः. — ^{d}) D4 सीधनं. K2.4 मे (for च). K3 V1 B D (except D1.4) S मे (for वै).

5 ^{a}) K4 चारस्य प्रणिधेश्चैव. — ^{b}) K5 D5 अमत्सरं; V1 B (except B2) Dn D2.3.6 °त्सरात् (Dn2 °रान्) (for °त्सरः). — ^{c}) Dn1 T1 च च; D8 तदा; G3 च वा (for न च). D8 दाम (for [आ]-दानम्). — ^{d}) D8 योगेन च (for अयोगेन).

6 ^{a}) D7 संग्रहणे. V1 सद्भिर्; B1 सौख्यं; D7 दाक्ष्यं; T2 G1 दाक्ष्यं (for शौर्यं). — ^{b}) K4 B0 दाक्षं; D1 T1 G2.4 M2 दाक्ष्यं; D7 T2 G1 शौर्यं (for दाक्ष्यं). V1 शौर्यं (for सत्यं). — ^{c}) K1 चैव (for च). — ^{d}) D7 -विवर्धनं; T2 -विमर्दनं; M4 -विनाशनं (for -स्य भेदनम्). T1 G M1.3 शत्रुपक्षाविवर्धनं. — After 6, V1 B D (except D4.7.8) read 9^{c}–10^{b}.

7 ^{a}) D8 अपरित्यागं. — ^{b}) K1 धारणां; K5 धार्मक. D8 कुलीनानावधारणं. — K2.4 om. (hapl.) 7^{c}–8^{b}. — ^{c}) K5 निश्चयाश्च (for निचयश्च). Ca cites निचयः (as in text). — ^{d}) T1 G2–4 सुमहताम्; T2 G1 वृद्धिमताम् (for बुद्धि°). K1 इह (for अपि).

8 K2.4 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{a}) Ś1 K1.5 B1 T G बालानां. B2 Da2 हर्षणा. — ^{b}) K1 B1 T2 G1.4 चान्व(B1 °नु)वेक्षणं; B0 अनु° (for अन्व°). om. 8^{c}–9^{b}. — ^{c}) D8 कार्येण (for कार्येषु). K4 खेदः; D7 [अ]खेदं. V1 B Da D3 कोषस्य (for कोशस्य). — ^{d}) D8 चापि (for च वि-).

9 D5 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) Dn1 पर- (for पुर-). T2 G1 अविश्वासं (for °श्वासः). — ^{b}) Ś1 -वेदिनां; K1.3 D1.4.7.8 T2 G1 -वेदनं (D8 °जं) (for -भेदनम्). V1 पौरसंहातभेदनं; Dn2 D6 °संघाव°. — V1 B D (except D4.7.8) read 9^{c}–10^{b}, after 6. — ^{c}) D5 केतना चैव (for केतनानां च). D8 केतनानामवेक्षा च. Ca cites केतनानां (as in text). — ^{d}) D5 आवेक्ष्यं; D6 लोकानां (for अवेक्षा).

10 For the sequence of 10^{ab} in V1 B D (except D4.7.8), cf. v. l. 9. — ^{a}) D7.8 S (except T2 M2) विविधस्य (for द्विवि°). Da1 चंडस्य (for दण्डस्य). — ^{b}) K2–4 D1.3–5 G1 कालनोदितः (for °चोदितः). D8 प्रयोगः फलनोचितं. — D5 om. 10^{cd}. — ^{c}) D7 -मध्यः स- (for -मध्यस्थ-). — ^{d}) Da1 यथावाचान्ववेक्षणं; D7 अयथाचान्व°.

11 ^{a}) D5 तु (for च). K3 D4.7 T G M4 कृत्यानाम् (for भृ°). — ^{b}) D8 आत्मान (for आत्मनः).

अविश्वासः स्वयं चैव परस्याश्वासनं तथा ॥ ११
नीतिधर्मानुसरणं नित्यमुत्थानमेव च ।
रिपूणाम[illegible]वज्ञानं नित्यं चानार्यवर्जनम् ॥ १२
उत्थानं हि नरेन्द्राणां बृहस्पतिरभाषत ।
राजधर्मस्य यन्मूलं श्लोकांश्चात्र निबोध मे ॥ १३
उत्थानेनामृतं लब्धमुत्थानेनासुरा हताः ।
उत्थानेन महेन्द्रेण श्रैष्ठ्यं प्राप्तं दिवीह च ॥ १४
उत्थानधीरः पुरुषो वाग्धीरानधितिष्ठति ।
उत्थानधीरं वाग्धीरा रमयन्त उपासते ॥ १५
उत्थानहीनो राजा हि बुद्धिमानपि नित्यशः ।
धर्षणीयो रिपूणां स्याद्भुजंग इव निर्विषः ॥ १६
न च शत्रुरवज्ञेयो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।
अल्पोऽपि हि दहत्यग्निर्विषमल्पं हिनस्ति च ॥ १७
एकाश्वेनापि संभूतः शत्रुर्दुर्गसमाश्रितः ।
तं तं तापयते देशमपि राज्ञः समृद्धिनः ॥ १८
राज्ञो रहस्यं यद्वाक्यं जयार्थं लोकसंग्रहः ।

C. 12. 2110
B. 12. 58. 19
K. 12. 57. 19

K_{2-4} V_1 B D (except $D_{7.8}$) M_2 पुरदर्शनं ($K_{2.4}$ M_2 °नात्); K_5 T_2 G_1 परदर्शनं (for °दर्शनात्). —^{c}) $Bo._2$ अविश्वास्यः; $M_{1.3}$ °श्वस्तः (for °श्वासः). D_8 वयं (for स्वयं). —^{d}) $D_{3.5.6}$ पुरस्य (for परस्य).

12 ^{a}) K_1 नीतिर्; D_1 नीत्या (for नीति-). K_2 -वर्णानु-; $M_{2.4}$ -वर्त्मानु- (for -धर्मानु-). $Bo._1$ -शरणं; D_8 -चाराणां (for -सरणं). D_7 T G $M_{1.3}$ नीतिवर्त्मा- (D_7 °रात्मा)नुसारेण. —^{b}) K_4 अन्वयज्ञानं; V_1 यदवज्ञानं; B_4m अनवस्थानं (for °वज्ञानं). —^{d}) D_4 चाकार्य-; D_8 चानार्जे-; T G चा(T_2 G_1 अ)न्याय- (for चानार्य-). T_1 -वर्जितं; M_2 -वर्त्मनः (for -वर्जनम्).

13 ^{a}) V_1 D_7 T G M_2 च (for हि). —^{b}) D_8 अजायत (for अभाषत). —^{c}) K_2 V_1 B Da Dn तन्; M_4 ये (for यन्). —^{d}) D_1 श्लोकाच्; D_7 श्लोकं; D_8 श्लोका; M_4 श्लोकश्.

14 ^{a}) D_8 उत्थानमामृतं (for °नेनामृतं). —^{b}) $Ś_1$ उत्थाने च; K_1 उत्कारे च (for उत्थानेन). $K_{2.4}$ [आ]हतासुराः; $M_{1.3}$ [अ]मृता हताः (for [अ]सुरा हताः). —^{c}) G_2 सुरेंद्रेण; G_3 नरें° (for महेन्द्रेण). —^{d}) $Ś_1$ K_1 D_1 G_1 (before corr.) श्रेष्ठं; K_4 D_2 Da_1 श्लिष्टं (for श्रैष्ठ्यं). B_1 नराधिप; D_8 दिवीह वा; T_2 विहंति च. — After 14, Da_1 repeats 14^{ab}.

15 ^{a}) B Da Dn $D_{2.3.6}$ -वीरः; M_2 -हीनः (for -धीरः). V_1 उत्थानवीरपुरुषा. —^{b}) K_3 V_1 B_{1-5} Da Dn $D_{2.3.6}$ G_1 वाग्वीरान्; Bo वाग्मीरान् (sic) (for वाग्धी°). K_1 अवतिष्ठति; M_1 अतिति°; M_4 अपि ति° (for अधिति°). D_8 वाग्मी राजा ह्यतिष्ठति. —^{c}) K_3 -धीरो; V_1 B_{3-5} Da Dn D_6 -वीरान्; $Bo._2$ -वीरा; B_1 -धीरा; D_2 -वीरं (for -धीरं). K_3 V_1 B_{2-5} Da Dn $D_{2.3.6}$ G_1 M_2 वाग्वीरा; $Bo._1$ वाग्मीरा (for वाग्धीरा). —^{d}) $Ś_1$ K_5 रमयंतम्; B_5 नमयंत (for रमयन्त).

16 ^{a}) $K_{1.2}$ -धीरो (for -हीनो). —^{c}) K_1 दर्शनीयो (for धर्षणीयो). V_1 B Da Dn D_7 S प्र(D_7 S सु)धर्षणीयः शत्रूणां. —^{d}) M_2 भुजंगा इव निर्विषाः.

17 ^{a}) K_4 अवज्ञो हि (for अवज्ञेयो). —^{c}) B_3 स्वल्पो (for अल्पो). M (except M_4) च (for हि). D_1 om. from दहति up to रहस्यं (in 19^{a}). T_2 G_1 हिनस्ति (for दहति). —^{d}) D_6 M_4 वा (for च).

18 D_1 om. 18 (cf. v. l. 17). —^{a}) $K_{2.4.5}$ V_1 B D (except $D_{4.7}$; D_1 om.) **Ca** एकांगे(K_2 $D_{2.6}$ °ते)न (for एकाश्वेन). K_2 $D_{3.6}$ [अ]भि-. **Ca** cites [अ]पि (as in text). V_1 B Da Dn_2 D_7 T_1 G_2 M चोद्भूतः; **Ca** संभूतः (as in text). T_2 G_1 यः कालेनापि चोद्भूतः; $G_{3.4}$ एकाश्वेनाक्षिपेद्भूतः. —^{b}) K_1 शत्रुं; $K_{4.5}$ $D_{2.7.8}$ T_1 G_2 शत्रु-; $G_{3.4}$ शत्रून् (for शत्रुर्). $K_{1.2}$ B Dn $D_{2.3.5.6.8}$ S (except T_2 G_1 M_4) दु- ($D_{2.8}$ T_1 G_2 -दु)र्गं; K_4 -दुर्गे; K_5 -वर्ग- (for दुर्ग-). K_1 $Bo._{3-5}$ Dn $D_{2.3.6}$ उपाश्रितः (for -समा°). —^{c}) $K_{3.4}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.6.8}$ G_2 M_2 सर्वं; K_5 स सं-; D_4 स स; G_1 दत्तं (for तं तं). G_1 दापयते (for ताप°). T_2 देशे. —^{d}) G_4 राज- (for राज्ञः). D_7 समुत्थितः; T_2 G_1 समृद्धितः; **Ca** °द्धिनः (as in text).

19 D_1 om. up to रहस्यं (cf. v. l. 17). —^{a}) $K_{1.2}$ Dn तद् (for यद्). K_5 D_4 M (except M_2) वाच्यं (for वाक्यं). —^{b}) $K_{2.3}$ Dn D_4 यथार्थं; D_7 T G M_2 जयार्थे (for °र्थं). $Ś_1$ K_1 G_1 लोकसंग्रहे (G_1 °हं). —^{c}) $Ś_1$ K_4 हृदयश्; K_1 D_1 हृदयं; M_4 हृदि यश् (for हृदि यच्). K_4 Da_1 चापि; K_5 D_5 यस्य (for चास्य). $Ś_1$ जिह्मः; Da_1 [अ]जिह्मं.

C. 13. 2110
B. 12. 58. 19
K. 12. 57. 19

हृदि यच्चास्य जिह्मं स्यात्कारणार्थं च यद्भवेत् ॥ १९
यच्चास्य कार्यं वृजिनमार्जवेनैव धार्यते ।
दम्भनार्थाय लोकस्य धर्मिष्ठामाचरेत्क्रियाम् ॥ २०
राज्यं हि सुमहत्तन्त्रं दुर्धार्यमकृतात्मभिः ।
न शक्यं मृदुना वोढुमाघातस्थानमुत्तमम् ॥ २१
राज्यं सर्वामिषं नित्यमार्जवेनेह धार्यते ।
तस्मान्मिश्रेण सततं वर्तितव्यं युधिष्ठिर ॥ २२
यद्यप्यस्य विपत्तिः स्याद्रक्षमाणस्य वै प्रजाः ।
सोऽप्यस्य विपुलो धर्म एवंवृत्ता हि भूमिपाः ॥ २३
एष ते राजधर्माणां लेशः समनुवर्णितः ।
भूयस्ते यत्र संदेहस्तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

ततो व्यासश्च भगवान्देवस्थानोऽश्मना सह ।
वासुदेवः कृपश्चैव सात्यकिः संजयस्तथा ॥ २५
साधु साध्विति संहृष्टाः पुष्यमाणैरिवाननैः ।
अस्तुवंस्ते नरव्याघ्रं भीष्मं धर्मभृतां वरम् ॥ २६
ततो दीनमना भीष्ममुवाच कुरुसत्तमः ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां पादौ तस्य शनैः स्पृशन् ॥ २७
श्व इदानीं स्वसंदेहं प्रक्ष्यामि त्वा पितामह ।
उपैति सविताप्यस्तं रसमापीय पार्थिवम् ॥ २८

— ^{d}) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 कारणेन (for °णार्थं). K2–4 D7 T1 G4 M तद् (for यद्).

20 ^{a}) K1. 4 D1 यश्च (for यच्च). — ^{b}) D7 T1 G (except G2) मार्दवेन (for आर्ज°). K2. 4 [ए]व धार्यति; K3 D4 [अ]स्य धार्यतां (D4 °ते); K5 [अ]स्य धारयेत्; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 [इ]ह (Bo [ए]व) निर्जयेत्; T2 G1 [उ]पधार्यते (for [ए]व धा°). — D1 G1 om. (hapl.) 20^{c}–22^{b}. — ^{c}) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 दंभनार्थं च (Da Dn2 हि); D7 T G2–4 M रंजनार्थाय (for दम्भ°). — ^{d}) Ś1 नाचरेत्; K1 माचरेः; M1. 3 अचले (for आचरेत्).

21 D1 G1 om. 21 (cf. v. l. 20). — ^{a}) G4 राज्ञां (for राज्यं). B1 च (for हि). K5 तत्वं; B1 भद्रं; B3 D2. 3. 6. 8 कर्तुं; Da D5 T1 G3 तत्र; D4 तंत्रे (for तन्त्रं). K1 राज्यस्य हि महत्तत्र. — ^{b}) K1 D5 दुर्वार्यमकृतात्मभिः; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 6. 8 धार्यते न कृता°; G4 तद्धार्यमकृता°; M2 दुष्पारमकृता°. — ^{c}) D7 अशक्यं (for न शक्यं). — ^{d}) K3 V1 B (except B1) Da2 Dn1 D3 आयास-; K4 D7 आयात-; K5 Da1 Dn2 D2. 5. 6. 8 आयासं (for आघात-). V1 एव च; D8 S (G1 om.) उत्व(T1 G3. 4 °द्व)णं (for उत्तमम्).

22 D1 G1 om. 22^{ab} (cf. v. l. 20). — ^{a}) Dn2 सर्वमिषं. — ^{b}) B (except B1) Da D2. 3. 5 नार्जवेन (for आर्जवेन). Ś1 K1 हि; B1 D7 T1 G2–4 M1. 4 [ए]व (for [इ]ह). — ^{c}) T2 M2 मित्रेण; G1 चित्रेण; Ca मिश्रेण (as in text). — ^{d}) K1 नराधिप (for युधिष्ठिर).

23 ^{a}) G1 विवर्त्ति (for विपत्तिः). — ^{b}) Ś1 K2. 4 D2. 4. 6. 8 T2 G1 रक्ष्यमाणस्य (for रक्ष°). B1 द्विजाः (for प्रजाः). — ^{c}) M2 हि (for ऽपि). D7 S विमलो (for विपुलो).

24 ^{a}) K1 एते च (for एष ते). — ^{b}) K5 Dn D2. 3. 6 -वर्तितः (for -वर्णितः). — ^{d}) D5. 8 तं (for तद्). V1 B Da Dn D7 S तद्ब्रूहि कुरुसत्तम (D7 T G M2 °नंदन).

25 D8 om. the ref. — ^{a}) K3 D2–6 तु (for च). — ^{b}) K5 V1 B D (except D1. 4) S [ऽ]श्म एव च (for ऽश्मना सह). — ^{c}) K4 D2 वासुदेवा (D2 °वं). — ^{d}) D2. 3. 8 T2 संजयस्.

26 ^{a}) D4. 8 संहर्षात् (for संहृष्टाः). — ^{b}) Ś1 K1. 4 D1 पुष्यमानैर्; K5 तुष्यमानैर्; T G3. 4 घुष्यमाणैर्; Ca पुष्य° (as in text). D8 G4 इवाननैः (G4 °नैः); M2 °निलैः (for °ननैः). — ^{c}) K2. 3 V1 Bo. 1 D3. 4. 6 अस्तुवंस्तं; B2–5 Da D8 °वंस्तु; Dn °वंश्च; D2 °वंस्त (for °वंस्ते). — ^{d}) K4 D2 भीष्म.

27 ^{a}) M2 वाक्यम् (for भीष्मम्). — ^{b}) D1. 7 S -नंदनः (for -सत्तमः). — ^{c}) K1 अंबु- (for अश्रु-). — ^{d}) D2 पदौ (for पादौ). Ś1 K1 D1 करैः; K3 D4. 5. 8 तदा (for शनैः).

28 ^{a}) Da D7 स्व (D7 त्व) इदानीं; T1 G2. 3 गत्वे°; G1 त्वामि°; G4 श्रुत्वे° (for श्व इ°). K3 G3 श्व-; V1 च; B1 सु-; Da2 स-; T1 G4 श्वः (for स्व-). — ^{b}) K1. 3 B1 D1. 4. 7 S (except M2. 4) प्रव- ; K2. 4 Dn2 पृच्छामि त्वां; K5 B2. 4 Dn1 D6

ततो द्विजातीनभिवाद्य केशवः
कृपश्च ते चैव युधिष्ठिरादयः ।
प्रदक्षिणीकृत्य महानदीसुतं
ततो रथानारुरुहुर्मुदा युताः ॥ २९

दृषद्वतीं चाप्यवगाह्य सुव्रताः
कृतोदकार्याः कृतजप्यमङ्गलाः ।
उपास्य संध्यां विधिवत्परंतपा-
स्ततः पुरं ते विविशुर्गजाह्वयम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

वैशंपायन उवाच ।
ततः काल्यं समुत्थाय कृतपौर्वाह्णिकक्रियाः ।
ययुस्ते नगराकारै रथैः पाण्डवयादवाः ॥ १
प्रपद्य च कुरुक्षेत्रं भीष्ममासाद्य चानघम् ।
सुखां च रजनीं पृष्ट्वा गाङ्गेयं रथिनां वरम् । २
व्यासादीनभिवाद्यर्षीन्सर्वैस्तैश्चाभिनन्दिताः ।
निषेदुरभितो भीष्मं परिवार्य समन्ततः ॥ ३
ततो राजा महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्भीष्मं प्रतिपूज्याभिवाद्य च ॥ ४
य एष राजा-राजेति शब्दश्चरति भारत ।

C. 12. 2126
B. 12. 59. 5
K. 12. 58. 5

प्रक्ष्यामि त्वां; V1 Bo. 3. 5 Da D2. 3. 5. 8 वक्ष्यामि त्वां (for प्रक्ष्यामि त्वा). — ^{c}) K (except K1) V1 B Da Dn D2-6. 8 S ह्य(D4 ह्या)स्तं; D7 [अ]भ्यस्तं (for [अ]प्य°). — ^{d}) B2 आपीह; M1. 3 आदाय; M4 आस्थाय (for आपीय).

29 B1 om. 29. — ^{b}) D7 तपश्च; G1 (*sup. lin.*) नृपाश्च (for कृपश्च). — ^{d}) K1. 5 V1 B (B1 om.) D (except D4) M मुदान्विताः (for मुदा युताः).

30 ^{a}) K4 B1. 2 दृशद्वतीं; B4 (m as in text) सरस्वतीं; D4. 8 वृषद्वतीं (for दृष°). G2 अपि (for चापि). D5 अवगुह्य (for °गाह्य). — ^{b}) K1 कृतोदकाक्ताः; K4 V1 B Da Dn D1. 5 T G M2 °कार्था; D2. 3. 6 °काह्याः; D7 °यार्थाः (for °कार्याः). B1 -जाप्य- (for -जप्य-). T1 G2-4 M2 -मंगळाः (for -मङ्गलाः). — ^{c}) T1 G2. 4 सांध्यं (for संध्यां). G1 परं तथा (for परंतपास्). — ^{d}) Ś1 K2. 3 D1. 7 T1 G1-3 परं (for पुरं).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B D1-3. 5-7 T2 G1-3 M राजधर्मं. — *Adhy. name:* K2. 4 पुरप्रवेशनं; T1 G2-4 नीतिसंग्रहः; M2 मार्दवनिन्दा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 59; B1. 4 57; Da1 Dn D7 S 58 (as in text); D2. 3 56. — *Śloka no.:* Dn1 D8 30.

59

1 K2 B1. 4. 5 Da2 D8 G2 om. the ref. — ^{a}) K1. 2. 5 V1 B D (except D1. 7) Ca कल्यं; K3 कल्ये; K4 काले; M4 काल्ये (for काल्यं). — ^{b}) G1 कृता (for कृत-). Ś1 K2 -पौर्वाह्निक-; K1. 3-5 V1 B D (except D1) T2 M2 -पूर्वाह्नि(K5 D2. 4. 6 °ह्नि)क-; G1 -पूर्वाह्निकाः; G2 -पौर्वाह्निकी- (for -पौर्वाह्णिक-). — ^{d}) T2 यानैः (for रथैः).

2 ^{a}) K3. 5 B4. 5 Dn D2-6 T1 G2-4 प्रतिपद्य; V1 B2 प्रपद्य तु; Da2 D1 °द्यं च (for °द्य च). — ^{b}) K5 B1 Da1 Dn1 D8 G3 चानघ (B1 G3 °घाः); Da2 वा नयं (for चानघम्). — Before 2^{cd}, Da2 ins. वैशंपायन उवाच. — ^{c}) T1 G M4 सुखं (for सुखां). Da1 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). — ^{d}) Da वदतां (for रथिनां).

3 ^{a}) D7 T1 G3. 4 अभिवंद्य (for °वाद्य). — ^{b}) V1 ते च (for सर्वैस्). Ś1 K1. 4 D1 चैव; K3 ते च (for तैश्च). B1 अभि- (for चाभि-). Ś1 K1 D8 -वंदिताः; Dn2 D6 -नंदितः; D1 -नर्न्दिताः (for -नन्दिताः). T2 G1 तैः सर्वैरभिनंदिताः. — ^{c}) D3. 5 ते ततो (for अभितो). — ^{d}) G1 परिचर्यं (for °वार्य).

4 ^{b}) B2. 5 D2-8 S धर्मपुत्रो (for °राजो). — D3 om. 4^{cd}. — ^{c}) M1. 3 अब्रवीज्जाह्नवीपुत्रं. — ^{d}) K3. 5

C. 12. 2126
B. 12. 59. 5
K. 12. 58. 5

कथमेष समुत्पन्नस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ५
तुल्यपाणिशिरोग्रीवस्तुल्यबुद्धीन्द्रियात्मकः ।
तुल्यदुःखसुखात्मा च तुल्यपृष्ठभुजोदरः ॥ ६
तुल्यशुक्रास्थिमज्जश्च तुल्यमांसासृगेव च ।
निःश्वासोच्छ्वासतुल्यश्च तुल्यप्राणशरीरवान् ॥ ७
समानजन्ममरणः समः सर्वगुणैर्नृणाम् ।
विशिष्टबुद्धीञ्शूरांश्च कथमेकोऽधितिष्ठति ॥ ८
कथमेको महीं कृत्स्नां वीरशूरार्यसंकुलाम् ।
रक्षत्यपि च लोकोऽस्य प्रसादमभिवाञ्छति ॥ ९
एकस्य च प्रसादेन कृत्स्नो लोकः प्रसीदति ।
व्याकुलेनाकुलः सर्वो भवतीति विनिश्चयः ॥ १०
एतदिच्छाम्यहं सर्वं तत्त्वेन भरतर्षभ ।
श्रोतुं तन्मे यथातत्त्वं प्रब्रूहि वदतां वर ॥ ११
नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति विशां पते ।
यदेकस्मिञ्जगत्सर्वं देववद्याति संनतिम् ॥ १२

भीष्म उवाच ।

नियतस्त्वं नरश्रेष्ठ शृणु सर्वमशेषतः ।
यथा राज्यं समुत्पन्नमादौ कृतयुगेऽभवत् ॥ १३

V1 B D (except D1; D8 om.) S यथाविधि (for [अ]भिवाद्य च).

5 Before 5, Ś1 K B2–5 Dn D1–3. 5. 6 ins. युधिष्ठिर उवाच. — ^{a}) Ś1 K2 D1 राज-; K3. 5 V1 B Da Dn D4. 7 T G2–4 M राजन् (for राजा-). D4 राज्ञेति (for -राजेति). — ^{b}) D5 तरति (for चरति). K1. 4 D1 नित्यशः (for भारत). — ^{d}) B1. 2 Dm1 परंतप (for पितामह).

6 ^{a}) K2 V1 B Da Dn D7. 8 S -भुज- (for -शिरो-). — K3 D2. 4 read 6^{d}–7^{a} (by transp.) after 7. — ^{d}) K5 V1 B Da Dn D2. 6. 8 -मुखोदरः; D7 T2 G1 M -शिरोधरः (for -भुजोदरः). D3. 5 तुल्यमांसस्फिगेव च; T1 G2–4 तुल्यदृष्टिशिरोधरः.

7 D3. 5 transp. 7^{ab} and 7^{cd}. — ^{a}) D4 तुल्यः (for तुल्य-). D4 सुक्रास्थि-; D7 T G2–4 M -शुक्लास्थि-; D8 -गुल्फास्थि-; G1 -शुक्रश्च (for -शुक्रास्थि-). K V1 B (except B2) Dn D1. 4. 6–8 T G M2 -मज्जा च (for -मज्जश्च). — ^{b}) K3 D4 तुल्यमांसास्थिरेव च; D2. 6 M2 °मांसस्फि(D6 °सृ-; M2 °त्व)गेव च; D3. 5 तुल्यपृष्ठमुखोदरः. — ^{c}) Some MSS. निश्वासो°. D4 निःश्वासाच्छासतुल्य*. — D2 om. 7^{d}. — ^{d}) K3. 5 D4 -शरीरभाक्; D3. 5. 6 -शरीरकः (for -शरीरवान्). — After 7, K3 D2. 4 read 6^{d}–7^{a}.

8 ^{a}) G2 समानं (for समान-). — ^{b}) Dn1 G2 समैः (for समः). K4 B (except Bo) Da Dn1 D6–8 T1 G2–4 सर्वैर्; K5 सम- (for सर्व-). K3 -गुणो D2 -गुणां; D4 -समो (for -गुणैर्). — ^{c}) G1 च नरान् (for शूरांश्च).

9 ^{a}) K1 गुप्तां (for कृत्स्नां). — ^{b}) K1. 2. 4 D1 -चेतनः (K4 °नां) (for -संकुलाम्). Ś1 वीरशूरादिसंवृतां; K3. 5 V1 B Da Dn D3. 5. 7. 8 T G शूरवीरार्य(B4 °र्या-; G3 °द्य)संकुलां. — ^{c}) K (except K4) V1 B Da Dn1 D3. 5. 7 T G3. 4 M2. 4 लोक(B4 °के)स्य; D2. 4 लोकं च (for लोकोऽस्य). — ^{d}) V1 Da अपि (for अभि-). D7 -वांछसि (for -वाञ्छति).

10 ^{a}) M2 एतस्य (for एकस्य). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तु; M2 lacuna (for च). Da2 प्रदानेन (for प्रसा°). — ^{b}) Ś1 K1. 2 D1 सर्व- (for कृत्स्नो). — ^{c}) K2. 3. 5 V1 Bo. 2–5 Dn D6. 8 व्याकुले (D8 °लो) च (for °लेन). B1 Da व्याकुले व्याकुलः सर्वो (Da1 °र्वे). — ^{d}) K1 हि निश्चयः; G1 विनिश्चितः (for °श्चयः).

11 ^{a}) K5 V1 B Da Dn D4. 8 T1 G2–4 2. 3. 5. 6 कृत्स्नं (for सर्वं). — ^{b}) D7 T1 G3. 4 त्वत्तो हि; T2 G1 त्वत्तोपि (for तत्त्वेन). — ^{c}) V1 B Da Dn D8 कृत्स्नं; T1 G2–4 सर्वं (for श्रोतुं). D6 यथातथ्यं (for यथातत्त्वं). — ^{d}) Ś1 तद्; Bo. 4 त्वं (for प्र-).

12 V1 reads 12^{ab} on marg. — ^{a}) D4 नेतं. D7 अत्यर्थं; T1 G2–4 M अत्यल्पं (for अल्पं हि). V1 व्यासादीनभिवाद्यर्षीन् (= 3^{a}). — ^{c}) Da य (for यद्). Ś1 K1. 4 D1 कृत्स्नं (for सर्वं). — ^{d}) K1 (for देववद्याति)

13 D8 om. the ref. — ^{a}) B1 नियतस्तु; D6. 7 °तत्त्वं. K2. 3 D2–7 T2 G1 कुरुश्रेष्ठ; K5 V1 B Da Dn D8 G2 नरव्याघ्र (for °श्रेष्ठ). — ^{b}) V1 B2 Da तत्त्वम् (for सर्वम्). — ^{c}) D1 तथा. — ^{d}) V1 B1 Da D1 एतत् (for आदौ). K1 भवेत्; M3 [ऽ]भवन्.

नैव राज्यं न राजासीन्न दण्डो न च दाण्डिकः ।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति च परस्परम् ॥ १४
पालयानास्तथान्योन्यं नरा धर्मेण भारत ।
खेदं परममाजग्मुस्ततस्तान्मोह आविशत् ॥ १५
ते मोहवशमापन्ना मानवा मनुजर्षभ ।
प्रतिपत्तिविमोहाच्च धर्मस्तेषामनीनशत् ॥ १६
नष्टायां प्रतिपत्तौ तु मोहवश्या नरास्तदा ।
लोभस्य वशमापन्नाः सर्वे भारतसत्तम ॥ १७
अप्राप्तस्याभिमर्शं तु कुर्वन्तो मनुजास्ततः ।
कामो नामापरस्तत्र समपद्यत वै प्रभो ॥ १८
तांस्तु कामवशं प्राप्तान्रागो नाम समस्पृशत् ।
रक्ताश्च नाभ्यजानन्त कार्याकार्यं युधिष्ठिर ॥ १९
अगम्यागमनं चैव वाच्यावाच्यं तथैव च ।
भक्ष्याभक्ष्यं च राजेन्द्र दोषादोषं च नात्यजन् ॥ २०
नरलोकेऽस्मिंस्ततो ब्रह्म ननाश ह ।
नाशाच्च ब्रह्मणो राजन्धर्मो नाशमथागमत् ॥ २१
नष्टे ब्रह्मणि धर्मे च देवास्त्रासमथागमन् ।
ते त्रस्ता नरशार्दूल ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ २२

C. 12. 2143
B. 12. 59. 22
K. 12. 58. 22

---

14 With 14, cf. 6. 13. 36; Brahmāṇḍa 1. 19. 106; Vāyu 49. 103; Matsya 122. 44. — [a]) K2. 3 Dn न वै; B1 न च (for नैव). M2 राजा च. — [b]) K3. 5 D4 T1 G3. 4 दंड्यो (for दण्डो). K2. 4 दंडिकः (K4 °काः); D4 दंडकः; **Ca** दाण्डिकः (as in text). Dn2 M2 न च दंडो न दांडिकः. — [c]) K1 धर्मेण च; M2 कर्मणैव (for धर्मेणैव). — [d]) G3 रक्ष्यंते. K3. 5 V1 B Da Dn D1–4. 5 (orig.). 6–8 T1 G2–4 M स्म (for च).

15 [a]) Dn पाल्यमानास् (for पालयानास्). Ś1 K1. 2. 4 D1 पाल्यंति य(D1 त)थान्योन्यं; K3. 5 D2–6 G1 (by corr.) पालयंतस्तथान्योन्यं; G1 (before corr.) पाल्ययान्यास्ततो°. — [c]) D7 S (except M2) दैन्यं (for खेदं). K2 V1 B Da Dn D7. 8 T2 G1 M2. 4 परमुपा-; T1 G2–4 परस्परं (for परममा-). — [d]) Dn2 मोहम्.

16 [b]) K2. 4 D1 मानुष्या (D1 °षा); V1 B Da Dn D7. 8 मनुजा (for मानवा). K3. 5 Dn1 D2–6 भरतर्षभ; D7 G1 मनुजेश्वर; T2 °जोत्तम (for °जर्षभ). — [c]) Ś1 K1 -विमोहाश्च; K2. 4 D1 -विरोधाश्च (K2 °च्च); D7 -विमोक्षाच्च (for -विमोहाच्च). D2. 3. 5. 6 प्रतिपत्तेर्वि(D2 °त्ते वि)मोहेन. — [d]) V1 D4 अनीनिशत्.

17 [a]) K3 B Da Dn D2–6. 8 च (for तु). — [b]) Da1 मोहवशा. K1 T G M2 तदा नराः (by transp.); V1 B Da1 Dn2 नरास्तथा (V1 °तः); D4 नयस्ततः; D7 ततो नराः. — D4 om. (hapl.) 17[c]–18[b]. — [c]) M1 लोकस्य (for लोभस्य). — [d]) V1 मनुजा मनुजर्षभ.

18 D4 om. 18[ab] (cf. v. l. 17). — [a]) K5 M1. 3 अप्राप्यस्य (for °प्तस्य). S1 K4. 5 V1 B (except B1) Dn D8 [अ]भिमर्षं; K1 °लाषं; D7 °तर्षं; M [अ]तित- (M2 °क)र्षं (for [अ]भिमर्शं). K1 ते; B2 च (for तु). D1 अप्राप्तमभिवर्षं तु. — [b]) K4 Da कुर्वंतो; B2 M1. 3. 4 कुर्वंते. K4 Bo. 1. 4. 5 Da M2 मनुजांस्. T2 G1 तदा (for ततः). — [c]) K3 काम- (for कामो). D4 T1 G2–4 नामपरस्; G1 नामापरास् (for °परस्). — [d]) K5 V1 B Da Dn D2. 8 प्रत्य(Dn2 °ति)पद्यत (for सम°).

19 [a]) M4 कांस्तु (for तांस्तु). T1 स तांस्तु कामसंप्राप्तान्; G2. 3 तांस्तु कामाभिसं°. — [b]) K3. 5 D4 [अ]भिसंश्रितः; V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 S (except G1) [अ]भिसंस्पृशत् (Dn2 T1 °न्) (for समस्पृ°). — [c]) K3 रक्षाश्च; M1. 3 रक्तास्ते. K3 D4 -जानंस्ते; Da -नंदंतं (Da2 °तः); T G1 -जानंतः (G1 °तं) (for -जानन्त). — [d]) B Dn D4. 8 कार्याकार्ये (for °कार्यं).

20 [a]) Ś1 K4 D1 अगम्यगमनं; D8 आगम्या°. — [b]) B1 वाच्यावाच्यस्. Da युधिष्ठिर (for तथैव च). — [c]) Da तथैव भक्ष्याभक्ष्यं च. — [d]) V1 Da च नात्यजत्; D2. 3. 5. 6 च नाभ्यगन् (D2 °त्); D8 न चात्यजन्; M1. 3. 4 न तेत्यजन् (for च नात्य°).

21 [a]) B1 विस्मृते; D4 विद्रुते; **Ca** विप्लुते (as in text). V1 Bo–2. 4. 5 Da Dn D8 वै (for ऽस्मिंस्). B3 विप्लुते नरके चैवं. — [b]) V1 B Da Dn D8 ब्रह्म चैव (V1 °वं) (for ततो ब्रह्म). K4 ततो ब्रह्म णनास ह (sic). **Ca** cites ब्रह्म (as in text). — [c]) K5 नाशात्तु; B1 °द्धि. K4 M2 ब्राह्मणो. — [d]) K3 D2–6 उपागमत्; K5 उपागतः; B1 अथागतः (for °गमत्).

22 V1 reads 22[ab] on marg. — [a]) D8 धर्मेण (for धर्मे च). — [b]) K1 वेदास्; M2 देवांस् (for देवास्). D7 T1 G3. 4 M2 [अ]थाविशत् (for °गमन्).

C. 12. 2144
B. 12. 59. 23
K. 12. 58. 23

प्रपद्य भगवन्तं ते देवा लोकपितामहम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे दुःखशोकभयार्दिताः ॥ २३
भगवन्नरलोकस्थं नष्टं ब्रह्म सनातनम् ।
लोभमोहादिभिर्भावैस्ततो नो भयमाविशत् ॥ २४
ब्राह्मणश्च प्रणाशेन धर्मोऽप्यनशदीश्वर ।
ततः स्म समतां याता मर्त्यैस्त्रिभुवनेश्वर ॥ २५
अधो हि वर्षमस्माकं मर्त्यास्तूर्ध्वप्रवर्षिणः ।
क्रियाव्युपरमात्तेषां ततोऽगच्छाम संशयम् ॥ २६
अत्र निःश्रेयसं यन्नस्तद्ध्यायस्व पितामह ।
त्वत्प्रभावसमुत्थोऽसौ प्रभावो नो विनश्यति ॥ २७
तानुवाच सुरान्सर्वान्स्वयंभूर्भगवांस्ततः ।
श्रेयोऽहं चिन्तयिष्यामि व्येतु वो भीः सुरर्षभाः ॥ २८
ततोऽध्यायसहस्राणां शतं चक्रे स्वबुद्धिजम् ।
यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवानुवर्णितः ॥ २९
त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयंभुवा ।
चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गणः ॥ ३०

K3. 5 V1 B Da Dn D2-6. 8 M1. 3. 4 देवां(D6 वेदां- ; D8 दोषा)त्रासः समाविशत्. — [c]) M4 ततस्ते (for ते त्रस्ता).

23 [a]) K5 V1 B Da Dn D8 प्रसाद्य (for प्रपद्य). D5 om. ते. T3 G1 तं (for ते). — [b]) Ś1 K1 V1 Da D2. 3. 5. 6 Ca देवलोके ; K5 B0. 3-5 Dn D8 T2 देवं लोक- ; B2 देवा लोके ; D4 G1 M2 देवलोक- (for देवा लोक-). — [c]) K4 D1 प्रांजलयाः. — [d]) K3. 5 V1 B Da Dn D4. 7. 8 S दुःखवेग(D8 T2 G1 °शोक)-समाह(B5 °हि)ताः ; D2. 3. 5. 6 दुःखावेशसमाहिताः.

24 [b]) K2. 3. 5 V1 B Da Dn D4. 6-8 S ग्रस्तं (for नष्टं). Dn2 लोक (sic) (for ब्रह्म). — [c]) G1 लोभान् (for लोभ-). — [d]) B1 ततो भयमुपाविशत्.

25 [a]) K2. 3 V1 B Da Dn D7. 8 S (except G1) व्यनशद् (for ऽप्य°). V1 D3. 5. 6 M1. 3 ईश्वरः ; D1. 7 G1 ईश्वरं. — [c]) D1 स ; D7 S तु (for स्म). D7 यातं. — [d]) K4 मर्त्यस् ; D2. 3. 5. 6 मर्त्यास् (for मर्त्यैस्). B1 मर्त्यास्ते भुवनेश्वर ; S मर्त्यैस्त्रि(G1 °र्त्यस्त्री)भुवनेश्वराः.

26 [a]) Ś1 वासम् (for वर्षम्). V1 अहो वर्षामहि वयं ; B0. 4. 5 G1 M1-3 अधो हि वर्षा(G1 °र्षे)म वयं ; B1. 2 Da Dn अधो वर्षे(Dn °र्षा)महि (Da °ही) वयं ; D7 T G2-4 M4 अधोभिवर्षास्तु (D7 M4 °म) वयं. — [b]) K2 V1 B3 Dn नरास् ; K3. 5 D4 S भौमास् ; B2 Da D8 भूतास् (for मर्त्यास्). Da Dn1 G3 तूर्ध्वं ; D1 चोर्ध्वं- (for तूर्ध्व-). D8 -प्रहर्षिणः (for -प्रवर्षिणः). Ś1 मर्त्याश्चोर्ध्वप्रदर्शिनः ; K1 अश्यस्तूर्ध्वप्रदर्शिनः ; B1 भूतह्यर्धं प्रवर्षिणः ; D2. 3. 5-7 भौमादूर्ध्वं(D7 °दूर्ध्वं)प्रवर्षिणां (D7 °णः) ; Cv भौमास्तूर्ध्वप्रहर्षिणः. — [c]) Ś1 K1. 5 D8 -व्युप[illegible]मं (K1 °मंस् ; K5 °मस् ; D8 °मां) ; D7 ह्युपरमात् ; Ca -व्युपरमात् (as in text). Da D4 T2 G1 M1. 3 क्रियाभ्यु(D4 G1 °ह्यु)परमात्ते(Da1 °मात्ते- ; Da2 °मात्त्वे- ; D4 °मस्ते)षां. — [d]) Ś1 K1 D1 एते ; D4 अतो (for ततो). B0 संशयः.

27 [a]) Da तत्र ; D8 अथ (for अत्र). B0 D4 G1 M1. 3. 4 निश्रेयसं ; D1 संश्रे° ; D7 निःश्रेयसे ; Ca °यसं (as in text). D2. 3. 5. 6 M2 यत्तत् (for यन्नस्). — [c]) K4 D4. 7 G1 M -प्रसाद- ; T1 G2-4 -प्रसादात् (for -प्रभाव-). K1. 2. 4 -समुत्थानः (for °त्थोऽसौ). — [d]) Ś1 K2 प्रभवो ; K3. 5 V1 B Da Dn D1. 2. 6. 8 स्वभावो ; G1 प्रभावे (for प्रभावो). Ś1 K2. 4 [s]सौ ; D1 मा (for नो). B1 नचश्यति ; D7 S भवत्वयं (D7 G3. 4 °स्ययं ; M1. 3. 4 °त्युत). K1 प्रभवोसौ विनश्यते.

28 Before 28, D2. 3. 5. 6 ins. भीष्म उवाच. — [a]) D7 स्वरन् (for सुरान्). — [b]) B0. 3-5 G1 तदा ; D1 T2 तथा (for ततः). — [c]) K1 Da श्रेयो हि. D4 प्रयतिष्यामि (for चिन्तयि°). — [d]) G1 (before corr.) M1. 3. 4 ह्यैतु (for व्येतु). K1 नरर्षभाः ; D7 S सुरोत्तमाः (for सुरर्षभाः).

29 [a]) K5 D2-6 -सहस्रस्य (for -सहस्राणां). Ca cites सहस्रशतं. Cv as in text. — [b]) G1 स बुद्धिजं ; Cv cites स्व° (as in text). — [c]) D8 अत्र (for यत्र). Da तथैवात्र ; D2. 4 °वार्थाः. — [d]) K2 V1 B Da Dn M चैवाभि- (for चैवानु-). D2. 3. 5. 6 G2 -वर्तिनः (D6 G2 °तः) (for -वर्णितः).

30 [a]) D8 विप्रांतो (for विख्यातो). — [b]) B3 T G गुण (for गण). D8 T1 G3 एव (for एष). D7 स्वयंभुवः. — [c]) B0 एवाह ; B2 Da M इत्येष (for इत्येव). — [d]) D1 पृथगतः (for °गर्थः). K1-3. 5 V1 B Da Dn D2-7 T2 G1. 2. 4 M पृथग्गुणः (Da °णाः) (for पृथग्गणः).

31 [a]) K5 T2 [अ]स्ति (for [अ]पि). B1 D8 त्रिवर्गो- D8 °र्गो)भ्यः ; Da °र्गाश्च्यः (for °र्गोऽन्यः). Cv as in

मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः ।
स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः ॥ ३१
आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च ।
सहायाः कारणं चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः ॥ ३२
त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्ता च भरतर्षभ ।
दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ॥ ३३
अमात्यरक्षाप्रणिधी राजपुत्रस्य रक्षणम् ।
चारश्च विविधोपायः प्रणिधिश्च पृथग्विधः ॥ ३४
साम चोपप्रदानं च भेदो दण्डश्च पाण्डव ।
उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्स्न्येन समुदाहृता ॥ ३५
मन्त्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च ।
विभ्रंशश्चैव मन्त्रस्य सिद्ध्यसिद्ध्योश्च यत्फलम् ॥ ३६
संधिश्च विविधाभिख्यो हीनो मध्यस्तथोत्तमः ।
भयसत्कारवित्ताख्यः कार्त्स्न्येन परिवर्णितः ॥ ३७
यात्राकालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः ।
विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह ॥ ३८

C. 12. 2159
B. 12. 59. 38
K. 12. 58. 38

text. — [b]) B1 व्यक्तं; D4 प्रोक्ताः (for प्रोक्तः). D2 तथा (for तमः). — [c]) Ś1 K4 गुणो (for स्थानं). D4 G1 M1. 3 वृद्धि- (M1 °द्धी) (for वृद्धिः). Da क्षयं. D1 चैवं; M2 चेति (for चैव). — [d]) K5 D4 त्रिवर्गाश्च (for °र्गश्च). Ś1 K1. 4 D1 चेति; D4 चेष; D8 चापि (for चैव). D8 दंडताः.

32 [a]) G2 तु (for the first च). — [b]) Ś1 K1 D1. 7 T [अ]प्युपायः; V1 ह्युपायाः; B2 Da स्युपायाः; M2 उपायाः (for [अ]प्यु°). Ca cites उपायाः. Dn2 कृतम् (for कृत्यम्). — [c]) K1 D1 T2 G1 सहायः; D2. 3. 5. 6 साहायाः. Da1 करणं (for कारणं). K1. 2. 4 D1 चेति (for चैव). D7 M सहाय(M1. 3 °यः)करणं चैव. — [d]) Ś1 K1. 2. 4 D1–6 वर्गोयं; D8 त्रिवर्गो; Ca षड्वर्गो (as in text). T2 G1 नियतः (G1 °त) (for नीतिजः).

33 [a]) K1 चान्वेक्षिकी; D4 T2 G1 चान्वीक्ष(T2 °क्ष्य)की; Ca °क्षिकी (as in text). — [b]) G1 त्रिवार्ता (for वार्ता च). Ca cites वार्ता (as in text). — [c]) Ś1 K1 D1 तु (for च). — [d]) K4 Da प्रदर्शिताः (for निद°).

34 [a]) D7 T1 G2–4 M1–3 -लिप्सा-; G1 M4 -लिप्ताः (M4 °सा) (for -रक्षा-). Dn2 D7 G3 -प्रणिधि- (for -प्रणिधी. — [b]) Bo. 2. 3 Dn D7 T1 G M4 लक्षणं; Da1 दारुणं (for रक्षणम्). — [c]) M1. 3 चाराश्च विविधोपायाः. — [d]) V1 B (except B2) Dn1 D1 प्रणिधेयः; G3. 4 प्रणि(G3 °णी)तश्च (for प्रणिधिश्च). Ca cites प्रणिधिः. B1 सपष्ठकः (for पृथग्विधः).

35 [a]) K2. 4 D1. 7 S चैव; K5 V1 B (except B1) Da Dn D6 भेदः (V1 B4 D6 °दु-); D8 चैहः (for चोप-). B2 Da च दानं; D7 -प्रदानः (for -प्रदानं). — [b]) K5 V1 B (except B1) Da Dn D6. 8 M2 ततो; G3 लोभो (for भेदो). K3 D4 पांडवाः; V1 Bo–4. 5 m Da Dn D1. 7. 8 पार्थिव (Bo D7 °वः); B5 भारत (for पाण्डव). — [d]) Ś1 K1. 2. 4 D1 समुदाहृतं; Bo °पाहृता; D7 T G2 M1. 3 °दाहृताः (for °दाहृता).

36 [a]) Dn2 कृत्स्नं. — [b]) D7 S मंत्र- (for तथा). Ś1 K (except K5) D4. 8 वेदार्थ; T2 G1. 4 M2 भेदोर्थ; M1. 3. 4 भेदोत्थ (for भेदार्थं). D3. 5 वा (for च). — [c]) K (except K1) B Da Dn D1. 4. 7. 8 T G2–4 विभ्रम(B1 °मा)श्च; D2. 3. 5. 6 विभ्रमाच्च; G1 M विभवश्च (for विभ्रंशश्च). K1 Dn2 (before corr.) D7. 8 मंत्रश्च. — [d]) G1 (before corr.) सिद्धि- (for सिद्ध्य-). Da तत्फलं.

37 [a]) D8 माद्यश्च; G1 M4 सिद्धिश्च (for संधिश्च). Ś1 Da D2. 4 Ca विविधाभिख्या (Da1 D4 °क्षो; D2 °श्चा); K2. 3 B1 Dn D6 T2 G1 त्रिविधाभिख्यो (D6 °भीक्ष्यो; G1 °भिख्या); V1 B3. 4 त्रि(V1 वि)विधः ख्यातो (for विविधाभिख्यो). — [b]) K1. 4 मंत्रस् (for मध्यस्). T G2–4 तथा समः; M समस्तथा (for तथोत्तमः). Ca as in text. — [c]) V1 B2. 4 Da1 D2 भयं; B1 उप-; G4 विधि- (for भय-). D2. 3. 5. 6 -संस्कार- (for -सत्कार-). K5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D7 G1 -वित्ताख्यं; B1 D3. 5. 6 T1 G3. 4 -चिंताख्यः (B1 °ख्यं) (for -वित्ताख्यः). — [d]) K2 V1 Bo. 2–5 Da Dn परिवर्णितं; B1 D4 °वर्णिताः; D2. 3. 5. 6 G1 °कीर्तितः (for °वर्णितः).

38 Ś1 K1. 2. 4 D1. 7 T1 om. (hapl.) 38[a]–39[b]. — [a]) V1 यत्राकालाश्च. — D8 om. (hapl.) 38[c]–40[d]. — [d]) B2 Da तथात्म- (for तथार्थ-). T2 -विजयस्तथा; G1 -विजयावहा (for °श्च ह).

39 D8 om. 39 (cf. v. l. 38). Ś1 K1. 2. 4 D1. 7 T1 om. 39[ab] (cf. v. l. 38). — [a]) B1 G2 असुर(G2 °रा)श्च; G1 आसुरैश्च. — [b]) K5 Da D2–6 S (T1 om.)

C. 12. 2160
B. 12. 59. 39
K. 12. 58. 39

आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्स्न्येन वर्णितः ।
लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधं चात्र वर्णितम् ॥ ३९
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशब्दितः ।
प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यस्तु बहुविस्तरः ॥ ४०
रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव ।
विष्टिर्नावश्चराश्चैव देशिकाः पथि चाष्टकम् ॥ ४१
अङ्गान्येतानि कौरव्य प्रकाशानि बलस्य तु ।
जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगा विषादयः ॥ ४२
स्पर्शे चाभ्यवहार्ये चाप्युपांशुर्विविधः स्मृतः ।
अरिर्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ॥ ४३
कृत्स्ना मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह ।
आत्मरक्षणमाश्वासः स्पशानां चान्ववेक्षणम् ॥ ४४

कार्त्स्न्येन परिवर्णितः (D2 G1 °वर्तितः ; D3. 5. 6 °कीर्तितः). — c) M रक्षणं (for लक्षणं). Da1 पंचवर्गश्च ; D7 पंचवर्णस्य ; Ca °वर्गस्य (as in text). — d) Ś1 K1. 4 D1 G1 M1. 3. 4 विविधं ; D7 T1 G2–4 द्विविधं (for त्रिविधं). Ś1 K1. 2. 4 Da D1 चानु- (for चात्र). M2 द्विविधस्तात्र वर्णितं.

40 D8 om. 40 (cf. v. l. 38). — a) D2 om. (the second) प्रकाशश्च. — b) K1. 2. 4 D1 परिवर्णितः ; D7 °चोदितः ; M2 °कीर्तितः (for °शब्दितः). — c) V1 चात्र (for तत्र). — d) K2. 5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D6 गुह्यश्च ; B1 गुह्यार्थो (for गुह्यस्तु). Dn1 वसु- (for बहु-).

41 a) T2 रथ-. D4 T2 नाग-. D7 हयश्चापि (for हयाश्चैव). — D7 om. (hapl.) 41c–47d. — c) K4 D1. 3. 5. 6 G2 वृष्टिर् ; D2 दृष्टिर् ; G1 विषीन् ; G4 षष्टिर् (for विष्टिर्). Ś1 भांडं शराश् ; K1 भावश्चरश् ; K4 D1 भक्तं च(D1 °क्तश्च)राश् ; B1 चाक्षश्चराश् ; Da नावश्चरश् ; G1 नावचराश् (for °श्चराश्). Bo Dn चेह ; Da चैह (for चैव). V1 वृष्टिर्नावश्चराहश्च ; D8 विष्टिंस्तविश्चराश्चैव. — d) Ś1 K1. 4 D1 दैशिकः (for देशिकाः). K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 वृति (for पथि). K2. 5 V1 B1–4 Da Dn चाष्टमं ; K3 D4 काष्टकं ; D1 वाष्टकं ; D8 चाष्टका ; T G चाष्टमः (for चाष्टकम्).

42 D7 om. 42 (cf. v. l. 41). — a) G2 अहानि (for अङ्गानि). — b) Da प्रकारानि ; M प्रकाशस्य (for °शानि). K4 बलं ततः ; B (except B2) बलस्य च ; Da2 लघस्य तु (for बल°). G2 प्रकाशातिबलस्य तु. — c) B4 Da1 D1 -[अ]जंगमश् ; G1 -[अ]जंगमं (for -[अ]जङ्गमाश्). D1 चोक्तश् ; D8 चैकास् (for चोक्ताश्). — d) K5 पूर्ण- ; D8 तूर्ण- (for चूर्ण-). B1 S -योग- (for -योगा).

43 D7 om. 43 (cf. v. l. 41). — a) D1 स्पर्शैश्. V1 B1 D3–5 G3 चाभ्यवहार्यै ; B4 दाभ्य° ; Da वाभ्य° ; D8 T2 G1 चाभ्यवहारे (for °वहार्ये). V1 Bo. 1. 4. 5 Da D2–6. 8 वा (for the second च). — b) Ś1 K1 D1 M4 [अ]प्युपांशु ; V1 D2. 3. 5. 6 T2 ह्युपांशुर् (for [अ]प्यु°). Bo. 3–5 त्रिविधः ; Da विविधां ; D4. 8 द्विविधः ; G1 विविधा. — After 43ab, S ins. :

126* क्रीडापूर्वं रणे द्यूते विस्रम्भेण समन्वितम् ।
उक्तं कैतव्यमित्येतदुपायो नवमो बुधैः ।
उपेक्षा सर्वकार्येषु कर्मणां करणेषु च ।
अनिष्टानां समुत्थाने त्रिवर्गो नश्यते यया ।
इन्द्रजालादिका माया वाग्जीवनकुशीलवैः । [5]
सुनिमित्तैर्दुर्निमित्तैरुत्पातैश्च समन्वितम् ।
डम्भो लिङ्गं समाश्रित्य शत्रुवर्गे प्रयुज्यते ।
शाठ्यं निश्चेष्टता प्रोक्ता चित्तदोषप्रदूषिका ।

[(L. 1) T1 G विस्रंभण- (for °म्भेण). G2 -समन्वितः. — (L. 2) T1 G3 कैतकम् (for °व्यम्). M गुणैः (for बुधैः). — (L. 3) Cv cites prior half as above. — (L. 4) G1. 2 यथा (for यया). — (L. 5) G1 रूपशील- (for वाग्जीवन-). — (L. 6) T1 स्व- (for सु-). Cv cites prior half as above. T2 G1. 2 M समन्विताः (for °न्वितम्). — (L. 7) T2 G1 M2 सांगो ; G2 संगो (for डम्भो). M1. 3 शत्रुवर्गैः (for °वर्गे). — (L. 8) T2 कार्यं ; M3 शाठ्यान् (for शाठ्यं). T2 चित्तदोषप्रदोषकौ ; G3 °प्रदूषिकाः ; G4 °प्रदोषका ; Cv °दूषिते (for the post. half).]

— c) K1 अरिं. K2. 5 V1 B3 Dn T G2–4 M1. 2 मित्र (for मित्रम्). Ś1 K1 D1–3. 5. 6 उदासीनम् ; K3 D4 °सीना (for °सीन). — d) Bo. 5 इत्येव (for इत्येते). Ś1 K1. 4 D1 [ऽ]प्युप- ; T1 G2–4 स्वनु- ; G1 परि- (for ऽप्यनु-).

44 D7 om. 44 (cf. v. l. 41). — a) K3–5 V1 Bo–2 Da D2–6. 8 S कृत्स्नो (for कृत्स्ना). B1 मार्गा ; Da1 मार्गे ; Da2 मार्गं (for मार्ग-). K5 V1 Bo. 2. 5 Da1 D3–6 S -गुणश् (for -गुणाश्). — b) B1 Da D2–5 S भूमिगुणश् ; D1. 8 °गणाश् (for °गुणाश्). D2. 3. 5. 6 यः (for ह). — c) K4 D1. 6. 8 M2 आत्मा- (for आत्म-). D8 आकार (for आश्वासः). — d) Ś1 K2. 4. 5 D1–6 T2 G2–4 M स्पर्शानां ; V1 Bo. 1. 3. 4 m. 5

कल्पना विविधाश्चापि नृनागरथवाजिनाम् ।
व्यूहाश्च विविधाभिख्या विचित्रं युद्धकौशलम् ॥ ४५
उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायनम् ।
शस्त्राणां पायनज्ञानं तथैव भरतर्षभ ॥ ४६
बलव्यसनमुक्तं च तथैव बलहर्षणम् ।
पीडनास्कन्दकालश्च भयकालश्च पाण्डव ॥ ४७
तथा खातविधानं च योगसंचार एव च ।
चौराटव्यबलैश्चोग्रैः परराष्ट्रस्य पीडनम् ॥ ४८
अग्निदैर्गरदैश्चैव प्रतिरूपकचारकैः ।
श्रेणिमुख्योपजापेन वीरुधश्छेदनेन च ॥ ४९
दूषणेन च नागानामाशङ्काजननेन च ।
आरोधनेन भक्तस्य पथश्चोपार्जनेन च ॥ ५०

C. 12. 2171
B. 12. 59. 50
K. 12. 58. 53

Da Dn M2 सर्गाणां; B2 संगानां; B4 खड्गानां; D8 गर्गानां; G1 स्पर्शनं (for स्पशानां). K1 चासु-; M2 श्वन्व- (for चान्व-).

45 D7 om. 45 (cf. v. l. 41). G1 om. (hapl.) 45a–47b. D5 reads 45a–46b twice. —a) V1 चैव; M2 वापि (for चापि). Ś1 K2. 4 कल्पा (Ś1 °ल्पं) नानाविधाश्चापि; D8 कल्याणतां विधाश्चापि. —b) K1 पुंनाग- (for नृनाग-). D3. 5 -नर- (for -रथ-). V1 नृरथनागवाजिनां. —c) K3 D4 विविधाभिज्ञा; K4 °भेदा; V1 °भक्षा; Dn2 °भक्ष्या; D1. 6. 8 °भिक्षा (for °भिख्या). Cv as in text. —d) Bo Da विविधं (for विचित्रं).

46 D7 G1 om. 46 (cf. v. l. 41, 45). For the repetition of 46ab in D5, cf. v. l. 45. —a) D8 उत्पत्याश् (for उत्पाताश्). D2. 3. 5 सुयुद्धं (for निपाताश्). Ś1 K1. 2. 4 D1 उत्पातविनिपाताश्च. —b) Bo सयुद्धं; D2. 3. 5 तथैव (for सुयुद्धं). K1. 2. 4. 5 Dn D1. 4 सुपलायितं (K4 °नं); M अपलायनं (for सुप°). B5 विविधं युद्धकौशलं; D8 सुयुद्धसपलायिनं. —c) K4 Bo. 5 D2. 3. 5 T G2–4 शास्त्राणां; Da अस्त्राणां (for शस्त्राणां). K (except K1) B Da Dn D2. 3. 5. 6 T G (G1 om.) M4 पालनं; V1 यापनं; D1 पातनं; D8 पावनं (for पायन-).

47 D7 om. 47 (cf. v. l. 41); G1 om. 47ab (cf. v. l. 45). Before 47, D5 ins. भीष्म उवाच. —a) T2 बलं (for बल-). K3. 5 V1 B1–3 Dn D1 T2 °युक्तं च; Bo. 5 °निर्मुक्तं; B4 °नियुक्तं; D2. 3. 5. 6 °सूक्तं च (for °मुक्तं च). D8 बलवार्त न मुक्तं च. —c) Ś1 K1. 2. 4 D1. 6 पीडनास्पदं (D6 °यत)कालश्च; V1 B Da D8 पीडा चा(B1 °डाश्चा)पदकालश्च (Bo °लस्य; B1 °लाश्च); Dn1 S पीडायास्पद(Dn1 °डा चास्कंद-; T2 °डायाः स्पष्ट-; G1 °डायास्पष्ट-; M2 °डा चास्पद)कालश्च. —d) K5 V1 B Dn पत्तिज्ञानं; Da पति(Da2 °त्ति)तानश् (for भयकालश्).

48 a) K3–5 V1 B (except B1) Da Dn D2 G2 M2 [आ]ख्यात-; D1. 3. 5. 6 [आ]ख्यान-; D7 T G1. 3. 4 M1. 3. 4 [आ]घात- (for खात-). B5 -विखातं; D7 T2 G1. 3 -विघातं (for -विधानं). Cv तथा यानतदात्वं च. —b) K3. 5 B2. 3 D4 योगः (for योग-). V1 (*sup. lin.* as in text) -संधान; B1 -संधार; B2 Da -संधानम्; G1 -संचर (for -संचार). —c) K1 चौराटव-; K3 D4 चौराटवि-; K4 चौराटविक- (hypermetric); T1 G2. 3 चोरा अपि; G1 चोरादपि; G4 M चोराटवी- (G4 °राट-) (for चौराटव्य-). K3 -बलश्; G2 -बलाश् (for -बलैश्). K2 चौराटबलविकैश्चोग्रैः (hypermetric); K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 T2 चो(Da1 Dn1 D2. 6 चौ)रैराटविकै°; D1 चौराधविवल°; D7 घोरा अविह्वलै°; D8 चौरोराटविकाश्चाग्रैः. —d) G2 -राष्ट्राव- (for -राष्ट्रस्य). Da2 पीडने.

49 a) K2–4 Bo. 2–5 Da D4 रसदैश्; B5 m विषदैश्; D1 गवदैश्; G1 भरदैश् (for गरदैश्). B1 अग्निदेवभवपथैः; D8 आग्निदो गरिदश्चैव. —b) K1 प्रतिकूलक-; T2 प्रतिरूपित- (for °रूपक-). K5 B Da Dn -कारकैः; G1 M -चारिकैः (G1 °तैः) (for -चारकैः). V1 विप्रतिकाररूपकैः. —c) Da D4 श्रोणि-; M1. 3. 4 श्रेणी- (for श्रेणि-). Da1 -मुख्याप- (for -मुख्योप-). B4 -जातेन; D6. 7 T1 G2–4 -तापेन; D8 -जायेत; G1 (by corr.) -पादेन (for -जापेन). D1 श्रोणिमुख्योप्रजायेन (sic). Cv as in text. —d) Ś1 व्यूवधश्; Ś1 (*sup. lin.*) K1 वीवधश्; K3 वीरुधं; Dn2 वीरुधोच्; D4 °धाश्; D7 T G M1. 3. 4 विविधच् (G1 °श्); M2 विवधश् (for वीरु°). D8 चैवनेन (for छेदनेन).

50 a) K1 lacuna; D2. 3. 5. 6 [अ]पि (for च). Bo. 4 तडागानाम् (for च नागानाम्). —b) K5 V1 Da Dn T2 G1. 2 M आतंक-; B2 D7 T1 G3. 4 आतंग-; D6 नाशंका- (for आशङ्का-). —c) K2. 4. 5 V1 B D (except D3. 5) T2 G2 M2 आराधनेन; G1 आयो° (for आरो°). Cv आराधनेन भक्तस्य. —d) K1 D2 पत्युश्; D4 पत्यश् (for पथश्). K3–5 V1 B Da Dn D1. 6. 8 प्रत्ययोपार्जने(V1 °र्जिते)न च; D3. 5 पत्यु-

C. 12. 2172
B. 12. 59. 51
K. 12. 58. 54

सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्रासवृद्धिसमञ्जसम् ।
दूतसामर्थ्ययोगश्च राष्ट्रस्य च विवर्धनम् ॥ ५१
अरिमध्यस्थमित्राणां सम्यक्चोक्तं प्रपञ्चनम् ।
अवमर्दः प्रतीघातस्तथैव च बलीयसाम् ॥ ५२
व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनम् ।
शमो व्यायामयोगश्च योगो द्रव्यस्य संचयः ॥ ५३
अभृतानां च भरणं भृतानां चान्ववेक्षणम् ।
अर्थकाले प्रदानं च व्यसनेष्वप्रसङ्गिता ॥ ५४
तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ये ।
कारणस्य च कर्तुश्च गुणदोषास्तथैव च ॥ ५५
दुष्टेङ्गितं च विविधं वृत्तिश्चैवानुजीविनाम् ।
शङ्कितत्वं च सर्वस्य प्रमादस्य च वर्जनम् ॥ ५६
अलब्धलिप्सा लब्धस्य तथैव च विवर्धनम् ।
प्रदानं च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधिवत्तथा ॥ ५७

श्चोपार्जवेन च; D_7 S प्रत्यश्वो(D_7 प्रत्यश्वो- ; T_1 G_{2-4} पत्यश्वो)पग्रहेण च.

51 a) $D_{2.3.5.6}$ सर्वांगस्य (for सप्ताङ्गस्य). T_2 राष्ट्रस्य (for राज्यस्य). D_7 सप्तस्यांगस्य राज्यस्य. — b) K_1 ह्रस्व-; K_2 ह्राद-; K_3 D_4 ह्रासो; K_4 ह्रासं (for ह्रास-). V_1 B Da Dn Cv -वृद्धी-; D_4 वृद्धिः (for -वृद्धि-). D_7 S -समीक्षणं; Cv समञ्जसम् (as in text). — c) Dn_1 कृत-; D_8 भूत- (for दूत-). $K_{3.4}$ V_1 $Bo_{.2-4}$ Da Dn_2 $D_{1.4.8}$ -योगाश्च; K_5 -संयोगो; B_5 $D_{2.3.5.6}$ -संयोगात्; Dn_1 -योगाच्च; G_1 M_4 -योगं च (for -योगश्च). B_1 दूतस्य सन्नियोगाच्च. — d) B_5 $D_{2.3.5.6}$ स्व(B_5 D_5 स)राष्ट्रस्य; D_7 G_1 राज्यस्य च; D_8 दुर्भस्य च (for राष्ट्रस्य च). B_1 राष्ट्रस्य वधबंधनं.

52 b) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 चोप-; K_3 D_4 -भिक्ष-; K_5 V_1 D_8 $M_{3.4}$ प्रोक्तं; $D_{2.3.5}$ वित्त-; D_7 श्रोत्रं; M_2 चैव (for चोक्तं). K_1 (*sup. lin.*) -प्रवंचनं; Da प्रयोजनं; D_8 प्रपंचकं (for प्रपञ्चनम्). — c) K_1 अवमंदः; Dn_2 $M_{3.4}$ °मर्द- (for °मर्दः). K_2 D_1 प्रतीपातस् (for °घातस्). — d) V_1 $Bo_{.2.3}$ Da Dn D_8 M_2 तथा चैव (for तथैव च). $D_{2.3.5}$ बलीयसा.

53 a) K_4 Da व्यवहारा (Da_1 °राः). V_1 $Bo_{.5}$ च सूक्ष्मश्च; Da D_1 सुसूक्ष्माश्च; D_7 G_2 स सूक्ष्मश्च; D_8 सुरक्षाश्च. G_1 व्यवहारस्य सूक्ष्मं च. — b) D_6 संगि- (for तथा). Da_1 T_2 कटक-; D_4 कंरक-; D_7 कर्णक-; Ca कण्टक° (as in text). K_5 -योधनं (for -शोधनम्). — c) K (except K_4) V_1 B_{2-5} Da Dn D_1 M_2 श्रमो; $Bo_{.1}$ D_8 समो; $D_{2.3.5.6}$ श्रम- (for शमो). D_7 ह्यायाम- (for व्यायाम-). — d) $K_{2.3}$ $Bo_{.1.2}$ (marg. as in text), $_3$ Da Dn D_4 G_2 M_2 त्यागो; $D_{2.3.5-7}$ T_1 $G_{1.3.4}$ $M_{1.3.4}$ योग- (for योगो). D_7 -द्रव्यश्च. V_1 B Dn D_8 संग्रहः; Da संशयः; M_4 संचयं.

54 a) D_1 अनृतानां; D_7 आहूतानां; T_2 अहतानां (for अभृ°). D_1 तरणं (for भरणं). — b) Bo D_7 T_2 भूतानां (for भृतानां). K_4 °रक्षणं (for °वेक्षणम्). D_8 भूतानां च त्वमेक्षणं. — c) K_5 $D_{2.3.5.6}$ अर्थकाल-; D_7 S अंत(D_7 अन्य-; T_2 G_1 अंत्य)काले (for अर्थं°). V_1 B Da Dn अर्थं(B_1 °न्व)स्य काले दानं च. — d) K_3 व्यसनेथ; V_1 $Bo_{.2-5}$ Da Dn °ने च (for °नेषु). K_3 $D_{7.8}$ T_2 $G_{1.2}$ प्रसंगिता (D_8 °तः); Da [अ]-प्रसंगता (Da_1 °ताः); $D_{2.3.5}$ [अ]प्रदर्शिता (for °सङ्गिता). B_1 व्यसनेवार्थसंगिता.

55 a) K_5 यथा (for तथा). D_7 राजन् (for राज-). $M_{1.3}$ -गुणश्च. D_1 om. चैव. M_2 चैवं. — b) $M_{1.3}$ -गुणस् (for -गुणाश्च). V_1 B Da Dn च ह; $D_{7.8}$ S तथा; G_1 (before corr.) तदा (for च ये). — c) $D_{3.4.7.8}$ S (except $G_{1.4}$) करणस्य (for कार°). $D_{2.3}$m$._6$ त्रिवर्गस्य; $D_{3.5}$ तु केतुश्च; D_8 त्वकर्तुश्च (for च क°). V_1 B Da Dn कारणं च त्रिवर्गस्य (Da_1 °श्च). — d) Da D_4 गुणा (for गुण-). Bo -दोषैस् (for -दोषास्).

56 a) K_3 D_7 G_1 दुष्टेंगितश्च (K_3 °तां); V_1 $Bo_{.2-4}$ Da_2 Dn_2 दुष्टेप्सितं; B_5 $D_{2.3.5.6}$ दुश्चेष्टितं; Da_1 Dn_1 दुष्टे स्फी(Dn_1 स्फि)तं; D_8 इष्टेगीतं (for दुष्टेङ्गितं). — b) D_2 वृद्धिं चैव; $D_{3.5}$ वृद्धिश्चैव; D_7 T_2 G_1 विविक्ति(D_7 °क्ति)श्च (for वृत्तिश्चैव). Dn [अ]नुवर्तिनां (for °जीविनाम्). — c) $D_{2.3.5.6}$ शंकि(D_6 शक्ति)त्वं हि (for °तत्वं). — d) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.2.6.8}$ प्रदानस्य; K_3 $D_{4.7}$ प्रसादस्य (for प्रमा°). Da_2 lacuna; $D_{7.8}$ वि- (for च). $Ś_1$ वर्णनं; K_5 वर्जने.

57 a) K_1 D_7 अलुब्ध-; T_1 $G_{3.4}$ अलभ्य- (for अलब्ध-). V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ -लाभो; D_7 -लब्धा (for -लिप्सा). K_1 लुब्धस्य. — c) Da_2 om. प्रदानं च. M_4 प्रसादं च. D_8 त्रिवृद्धस्य; T_2 प्रवृ° (for [illegible]°). — d) K_3 विवृधत् (for विधिवत्). K_2 V_1 $B_{1.2}$ Da Dn $D_{1.6}$ ततः; $Bo_{.3-5}$ $D_{2.3.5}$ T_2 $M_{1.3.4}$

विसर्गोऽर्थस्य धर्मार्थमर्थार्थं कामहेतुना ।
चतुर्थो व्यसनाघाते तथैवात्रानुवर्णितः ॥ ५८
क्रोधजानि तथोग्राणि कामजानि तथैव च ।
दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ व्यसनान्यत्र चैव ह ॥ ५९
मृगयाक्षास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतर्षभ ।
कामजान्याहुराचार्याः प्रोक्तानीह स्वयंभुवा ॥ ६०
वाक्पारुष्यं तथोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च ।
आत्मनो निग्रहस्त्यागोऽथार्थदूषणमेव च ॥ ६१
यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषां च वर्णिताः ।
अवमर्दः प्रतीघातः केतनानां च भञ्जनम् ॥ ६२
चैत्यद्रुमाणामामर्दो रोधःकर्मान्तनाशनम् ।
अपस्करोऽथ गमनं तथोपास्या च वर्णिता ॥ ६३
पणवानकशङ्खानां भेरीणां च युधां वर ।
उपार्जनं च द्रव्याणां परमर्म च तानि षट् ॥ ६४
लब्धस्य च प्रशमनं सतां चैव हि पूजनम् ।
विद्वद्भिरेकीभावश्च प्रातर्होमविधिज्ञता ॥ ६५

C. 12. 2186
B. 12. 59. 65
K. 12. 59. 68

तदा (for तथा).

58 [a]) K1 संस्पर्शो; K2 संमतो; D7 संसंगो (for विसर्गो). Bo. 1. 4. 5 [ऽ]स्य च (for ऽर्थस्य). Da1 धर्मार्थि; D7 धर्माणाम्. — [b]) K3 D8 lacuna; D2 **र्थं (for अर्थार्थं). K3 कामहेतुता; D7 M1. 3. 4 -हु-तुकं; D8 °हैककं; T G M2 °हेतुकं (for °हेतुना). V1 B Da Dn कामहे(V1 B4. 5 Da1 °हे)तुकमुच्यते. — [c]) K2. 3 V1 B Da Dn D1 चतुर्थं; D4 चातुर्थो (for चतुर्थो). D1. 4 व्यसनाघातः (D1 °तो). — [d]) B1 Da तच्चैव (for तथैव). G1 [अ]र्थं- (for [अ]त्र). K1 D8 [अ]नुवर्णिताः; V1 B Da Dn1 D2. 3. 5. 6 °वर्णितं; Dn2 °वंदितं (for °वर्णितः).

59 [a]) D7 G1 ततोग्राणि (for तथो°). — D8 om. 59[cd]. G4 om. (hapl.) 59[c]–61[b]. — [c]) Cv as in text. — [d]) D4 om. (hapl.) from व्यत्र up to कामजा (in 60[c]). K3–5 D1. 7 T2 G2 चैव हि; G3 वै जहि (for चैव ह). Bo. 5 व्यसनानि तथैव च.

60 G4 om. 60; D4 om. up to कामजा in [c] (for both, cf. v. l. 59). D5 om. 60[a]–70[c]. — [a]) Da2 मृगयाख्यास्; G1 °याक्षस (for °याक्षास्). — [b]) K5 त्रयश्च (for स्त्रियश्च).

61 D5 om. 61 (cf. v. l. 60). G4 om. 61[ab] (cf. v. l. 59). D8 om. (hapl.) 61[a]–71[b]. — [a]) Da1 वाक्पारुषं. — [b]) D7 दांडं (for दण्ड-). — [c]) B1 विग्रहस् (for निग्रहस्). V1 Bo. 2–5 Da Dn निग्रहोथा (Da निग्रहोर्था-; Dn1 विग्रहोथा)त्मनस्त्यागम् (B2 Da °गो). — [d]) K1. 5 D4 [ऽ]प्यर्थं-; K2. 4 B1 D1–3. 6. 7 T G ह्यर्थ-; K3 चार्थ-; V1 Bo. 2–5 Da Dn अर्थ- (for ऽथार्थ-). G2 -दूषण.

62 D5. 8 om. 62 (cf. v. l. 60, 61). — [a]) K1 विविधानीव; M4 °धाश्चैव (for °न्येव). — [b]) D7 वर्जिताः (for वर्णिताः). — [c]) K1 अवसंदः; Bo अप-मर्दः; B1 अवमर्दं; M2. 4 °मर्दं-.

63 D5. 8 om. 63 (cf. v. l. 60, 61). — [a]) K1 आमंदो; D7 T2 G1 M2. 4 उन्माथो; G2 आमोदो (for आमर्दो). K5 V1 B Da Dn चैत्यद्रुमाव(V1 °वृक्षाव-; B1 °क्रमाव-; B4 °द्रुमाप)मर्दश्च-. — [b]) B4 बोधः- (for रोधः-). K4 -घर्मांत-; D3 -कर्मानु-; G1 -कर्मांग- (for -कर्मान्त-). K3. 5 V1 B Da Dn D1. 2. 6 रोधःकर्मानुशासनं (B1 °साधनं; B3 °शासनः; B4 °नाशनः). Cv as in text. — [c]) K2–4 Dn1 D1 अपस्कारो; K5 V1 Bo. 2–4 D7 T G1. 3. 4 उपस्कारो; B1 Da2 G2 M उपस्करो; Da1 उपकारो; Dn2 D3 अवस्करो; D2. 6 अवस्कारो; D4 अवैस्कंधा (for अप-स्करो). D1 [ऽ]र्थं- (for ऽथ). V1 Bo. 2–5 Da Dn1 वसनं; B1 दमनं; D7 S वमनं (for गमनं). — [d]) G1 तथोपास्याथ; M3 ततोपास्या च. D1. 7 T G1 M1. 3 वर्णिताः. K2–5 V1 B Da Dn D2. 3. 6 तथो(Da2 °तो)-पायाश्च वर्णिताः; M2 तथोपास्यापवर्जिता

64 D5. 8 om. 64 (cf. v. l. 60, 61). — [b]) K (except K3) V1 B Da Dn D1. 6. 7 T G M2 युधि-ष्ठिर (for युधां वर). — [c]) Ś1 तु (for च). Da वित्तानां (for द्रव्याणां). — [d]) Ś1 परमर्द च; K2. 4 V1 B Da Dn D1 परि(K4 °र-; V1 B2 Da °रा)-मर्दश्च; D7 परमर्माणि; M1–3 °मर्माय (for °मर्म च). G1 च (for षट्). K1 परमेदं शतानि षट्.

65 D5. 8 om. 65 (cf. v. l. 60, 61). — [a]) Ś1 G1 om. च. — [b]) K3. 5 V1 B Da Dn D4. 7 S [अ]भि-; D2. 3. 6 [अ]नु- (for हि). — [c]) K1. 2 D1–3. 5. 7 एकभावश्च; G2 एकीभावं; M2 °भावाश्च. — [d]) K1 D4 प्राश-; K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 6 दान-; D7 पार-; T1 G2–4 जप-; T2 G1 M पाक- (for

C. 12. 2187
B. 12. 59. 66
K. 12. 58. 69

मङ्गलालम्भनं चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ।
आहारयोजनं चैव नित्यमास्तिक्यमेव च ॥ ६६
एकेन च यथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरा गिरः ।
उत्सवानां समाजानां क्रियाः केतनजास्तथा ॥ ६७
प्रत्यक्षा च परोक्षा च सर्वाधिकरणेषु च ।
वृत्तिर्भरतशार्दूल नित्यं चैवान्ववेक्षणम् ॥ ६८
अदण्ड्यत्वं च विप्राणां युक्त्या दण्डनिपातनम् ।
अनुजीविस्वजातिभ्यो गुणेषु परिरक्षणम् ॥ ६९
रक्षणं चैव पौराणां स्वराष्ट्रस्य विवर्धनम् ।
मण्डलस्था च या चिन्ता राजन्द्वादशराजिका ॥ ७०
द्वासप्ततिमतिश्चैव प्रोक्ता या च स्वयंभुवा ।
देशजातिकुलानां च धर्माः समनुवर्णिताः ॥ ७१
धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णितः ।
उपायश्चार्थलिप्सा च विविधा भूरिदक्षिणाः ॥ ७२
मूलकर्मक्रिया चात्र माया योगश्च वर्णितः ।
दूषणं स्रोतसामत्र वर्णितं च स्थिराम्भसाम् ॥ ७३

प्रातर्-). Bo -होमो; B4 -मोह- (for -होम-). D1 प्रादानमविधिज्ञाता (sic).

66 D5. 8 om. 66 (cf. v. l. 60, 61). — a) Ś1 K1 B3. 4 D1. 4 M मंगलालभनं चैव; T2 °रंभणं चैव. Ca cites मंगलालभनं; Cap °लम्भनं (as in text). — b) K3 प्रतिक्रियाः. — Bo om. 66c–71b. — c) M1. 8 -योजना (for -योजनं).

67 Bo D5. 8 om. 67 (cf. v. l. 66, 60, 61). — a) K1 यथोत्थेयं; K2 यथोत्थत्वं; K4 °त्थेयं; V1 B2–4 Da1 पथोत्थेयं; B5 पथोत्थानं; D2. 3. 6 यथान्यायं; D7 यथास्तेयं; T1 G2. 4 तथास्थेयं; T2 G1. 3 यथास्थेयं (for यथोत्थेयं). — b) K4 सत्यत्वे; D2. 3. 6 सत्यं (D2 °त्य) च; D7 सत्यं त्वं (for सत्यत्वं). K4 D1 गिराः; K5 G2 M4 गिरा. M2 अत्यंतमधुरा कथा. — c) D7 T G1. 3. 4 उत्तमानां (for उत्सवानां). — d) G2 क्रिया. K1. 4 कैतव(K4 °न)जास्; D1 केतत्वजास् (for केतन°).

68 Bo D5. 8 om. 68 (cf. v. l. 66, 60, 61). — a) Da3 परोक्षं. B1. 3–5 Dn प्रत्यक्षाश्च (Dn1 °श्चा) परोक्षाश्च. — b) K3 V1 B (Bo om.) Da Dn D4. 7 S [अ]थ; K5 [इ]ह (for च). — c) K2 V1 B1. 3–5 Dn G2 M2 वृत्तेर्; K3 वृद्धिर् (for वृत्तिर्). K5 भवति (for भरत-). — d) K1 [अ]न्ववीक्षणं.

69 Bo D5. 8 om. 69 (cf. v. l. 66, 60, 61). — a) K3. 4 अदंडि(K4 °डु)त्वं; D7 अदग्धता; T G M1. 3 अदंड्यता; M2. 4 °ड्यानां (°ड्यत्वं). — b) G4 युक्तं- (for युक्त्या). M1. 8 -निपातिनं (M3 °तं) (for -निपातनम्). — c) K B (Bo om.) Da Dn2 D2–4. 6. 7 T2 G1. 2 M1. 2 अनुजीविस्व(B2. 5 Da °विषु; B4 ––; D2. 8 °विष्व-; D7 °वस्व)जातिभ्यो. — d) V1 B (Bo om.) Da Dn D2. 3. 6. 7 S गुणेभ्यश्च समुद्भवः (Da °वं).

70 Bo D8 om. 70 (cf. v. l. 66, 61). D5 om. 70^{abc} (cf. v. l. 60). — b) K2. 3 V1 B (Bo om.) Da Dn D3. 7 राष्ट्रस्य च; D2. 6 राष्ट्रस्यै(D6 °स्ये)व (for स्वराष्ट्रस्य). — After 70^{ab}, K5 reads 71^{cd}. — d) K3 D4 T2 द्वादशराजका; B1 M1. 3 °राजिकाः; D3. 5 °वाजिका; Ca °राजिका (as in text).

71 Bo D8 om. 71 (cf. v. l. 66 61). — a) K1 द्वासप्ततिर्; D7 S द्वि(G2 त्रि)सप्तति- (for द्वासप्तति-). V1 B (Bo om.) Da Dn D2–6 -विधा; D7 -मतश्च (for -मतिश्च). — b) V1 B (Bo om.) Da Dn D2–6 शरीरस्य प्रतिक्रिया (= 66^{b}). — K5 reads 71^{cd} after 70^{ab}. — c) K3 दश-; D3. 5 ईश- (for देश-). — d) Dn2 -वर्तिताः (for -वर्णिताः). D7 S (except M2. 4) धर्मः स(G1 स्व)मनुवर्णितः.

72 K5 reads 72^{ab} after 77^{ab}. — a) K1 धर्माश्च. — b) B1 चैव (for चात्र). V1 B1. 2 Da [अ]भिवर्णितः (V1 °ताः); Dn1 D4. 8 [अ]नुवर्णिताः (for °वर्णितः). — c) K3. 5 V1 B1. 4. 5 Dn2 D4. 6. 7 T1 G3. 4 M1. 3. 4 उपायाश्च. V1 चात्म-; D8 T2 G1 चात्र (for चार्थ-). K4 उपायार्थश्च लिप्सा च. — d) Ś1 K1. 2. 4 D1 नीतिनिश्रयाः; K3 M1. 3 भूरिदक्षिणः (K3 °णं); V1 Bo–2. 4. 5 D2. 7 T G1–M4 °दक्षिणा; B3 Dn D3–6 M2 °दक्षिण; D8 हरिदामिता (for भूरिदक्षिणाः).

73 a) Da भूमे-; D8 बहु- (for मूल-). Dn2 मूलकर्मक्रियां चात्र. — b) D8 वर्णिताः. V1 मायाश्चात्रानुवर्णिताः; D4 M2 माया योगाश्च वर्णिताः. — c) K3. 5 D1. 4. 6. 8 श्रोतसाम् (for स्रोत°). K2 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 चैव (for अत्र). — d) V1 दूषणं; G1 वर्णितम्. K2 B2. 5 Da2 Dn D5 [अ]स्थिरां(K2 °तां)भसां; K4 D1 स्थितां°; B1 स्थिरांभसा; D8 छिपांसितं; M1

यैर्यैरुपायैर्लोकश्च न चलेदार्यवर्त्मनः ।
तत्सर्वं राजशार्दूल नीतिशास्त्रेऽनुवर्णितम् ॥ ७४
एतत्कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान्प्रभुः ।
देवानुवाच संहृष्टः सर्वाञ्शक्रपुरोगमान् ॥ ७५
उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च ।
नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता ॥ ७६
दण्डेन सहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका ।
निग्रहानुग्रहरता लोकाननु चरिष्यति ॥ ७७
दण्डेन नीयते चेयं दण्डं नयति चाप्युत ।
दण्डनीतिरिति प्रोक्ता त्रीँल्लोकाननुवर्तते ॥ ७८
षाड्गुण्यगुणसारैषा स्थास्यत्यग्रे महात्मसु ।
महत्त्वात्तस्य दण्डस्य नीतिर्विस्पष्टलक्षणा ॥ ७९
नयचारश्च विपुलो येन सर्वमिदं ततम् ।
आगमश्च पुराणानां महर्षीणां च संभवः ॥ ८०
तीर्थवंशश्च वंशश्च नक्षत्राणां युधिष्ठिर ।
सकलं चातुराश्रम्यं चातुर्होत्रं तथैव च ॥ ८१
चातुर्वर्ण्यं तथैवात्र चातुर्वेद्यं च वर्णितम् ।
इतिहासोपवेदाश्च न्यायः कृत्स्नश्च वर्णितः ॥ ८२

C. 12. 2262
B. 12. 59. 141
K. 12. 58. 150

a. ₄ ध्रुवांभसां (for स्थिराम्भसाम्).

74 ^{a}) K5 V1 B D (except D1. 4. 7) तु; M2 [अ]र्यं (for च). — ^{b}) Bo Dn2 D1 आत्म- (for आर्य-). K3 -वात्मनः; M2 -वर्त्मना. — ^{c}) K4 तत्सर्वे. — ^{d}) K3 D1. 7 -शास्त्रेण; V1 Bo. 4. 5 Da D2. 3. 5. 6 -शास्त्रेषु; B2. 3 Dn -शास्त्रेभि-; D8 -शास्त्रे तु; T2 G1 -शास्त्रानु- (for -शास्त्रेऽनु-).

75 ^{a}) D2. 3 एवं (for एतत्).

76 ^{a}) D8 लोकाय (for लोकस्य). — ^{b}) B1 विसर्ग- (for त्रिवर्ग-). — ^{c}) D2 नवनीते; Ca °नीतं (as in text). D8 यथा दध्नो (for सरस्वत्या). Cv as in text). — ^{d}) K3 D4 transp. बुद्धिः and एषा. K1 m. 2. 4 D1. 8 प्रकाशिता; B1 Da D7 T G प्रभाषिता (for °विता). Cv as in text.

77 ^{a}) D8 ह्येष. T1 दंडेन हि सता ह्येषां. — ^{b}) D8 -लक्षण- (for -रक्षण-). — After 77^{ab}, K5 reads 72^{ab}. — ^{c}) D6 -रतो (for -रता). — ^{d}) Ś1 ननु (for अनु).

78 ^{a}) D1 दंडो न (for दण्डेन). K1 नयते; B1 निहतो; D7 G1 नियते. V1 Bo. 2–5 Dn D2. 3. 5. 6 M2 चेदं; B1 वेदो; Da वेदं; T2 G1 चैतद्; G4 चैव (for चेयं). — ^{b}) D7 दंडे. K5 चाच्युत; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 वा पुनः; D8 वाप्युत (for चाप्युत). Cv as in text. — ^{c}) K4 अति- (for इति). K3 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 ख्याता (for प्रोक्ता). — ^{d}) Da D7 त्रिलोकान् (for त्रीँल्लो°). B1 तु निवर्तते; B3 Da Dn2 D8 अति°; Dn1 अभि°; D4 अनि°; D7 T G अवपत्स्यते; M1. 3. 4 अनुप(M4 °व)त्स्यते (for अनुवर्तते). D2. 3. 5 तां लोको नातिवर्तते.

79 ^{a}) K4 D1 षड्गुण्य-. — ^{b}) B2 महात्मनः. — All MSS. (except Ś1 K D1) read 79^e–85^b after 139. K3. 5 om. 79^c–81^b. D4 om. 79^{cd}. — ^{d}) B1 -दक्षिणा (for -लक्षणा).

80 K3. 5 om. 80 (cf. v. l. 79). D4 reads 80^a–81^b, followed by the repetition of 81^c–85^b, after 131. — ^{a}) Ś1 K2 T2 G1 M नयश्चारश्च; D4 (second time) °चत्वार; D7. 8 T1 G2–4 °श्चायश्च (for °चारश्च). — ^{b}) Dn2 धर्मम् (for सर्वम्). D4 (second time) वतं (for ततम्). — ^{c}) T2 G1 सुराणां च; M2 पुराणं च (for °णानां). — ^{d}) G1 संभवं.

81 K3. 5 om. 81^{ab} (cf. v. l. 79). — ^{a}) Da2 om. the second वंशश्च. D7 S तीर्थवंशाश्च (T1 G3. 4 °शां च) वंशाश्च (T1 °शांश्च). — ^{b}) D7 T1 G क्षत्रियाणां (for नक्षत्राणां). For the repetition in D4, cf. v. l. 80. — ^{c}) K1. 4 Dn2 D1. 4 (both times) चतुराश्रम्यं.

82 For the repetition in D4, cf. v. l. 80. — ^{a}) Ś1 चतुर्वर्ण्यं; D7 S चातुर्वै(T °र्वे)द्यं (for °र्वर्ण्यं). D7 अथैवाद्य; T2 G1 तथा चात्र (for तथैवात्र). — ^{b}) Ś1 K1. 4 B5 D1. 4 (first time) चातुर्वैद्यं; K3. 5 आयुर्वेद्यं; V1 Bo. 4 Da Dn D2. 3. 5. 6 चातुर्विद्यं; D7 S °र्वर्ण्यं (T2 G2 °र्णं) (for °र्वेद्यं). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 कीर्तितं; D7 वर्णितः (for वर्णितम्). — D8 G1 om. (hapl.) 82^c–84^b. — ^{c}) K3. 5 अत्र वेदोपवेदाश्च; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 T1 (by corr.) इतिहासा(Da1 Dn2 D6 °स)श्च वेदाश्च; T1 (before corr.) इतिहासापवेदाश्च. — ^{d}) K2. 5 D3. 5 T1 (*sup. lin.* as in text) कृत्स्नस्य (for °श्च). D4 (second time) न्यायश्च परिवर्णितः.

C. 12. 2263
B. 12. 59. 141
K. 12. 58 150

तपो ज्ञानमहिंसा च सत्यासत्ये नयः परः ।
वृद्धोपसेवा दानं च शौचमुत्थानमेव च ॥ ८३
सर्वभूतानुकम्पा च सर्वमत्रोपवर्णितम् ।
भुवि वाचोगतं यच्च तच्च सर्वं समर्पितम् ॥ ८४
तस्मिन्पैतामहे शास्त्रे पाण्डवैतदसंशयम् ।
धर्मार्थकाममोक्षाश्च सकला ह्यत्र शब्दिताः ॥ ८५

ततस्तां भगवान्नीतिं पूर्वं जग्राह शंकरः ।
बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थाणुरुमापतिः ॥ ८६
युगानामायुषो ह्रासं विज्ञाय भगवाञ्शिवः ।
संचिक्षेप ततः शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृतम् ॥ ८७
वैशालाक्षमिति प्रोक्तं तदिन्द्रः प्रत्यपद्यत ।
दशाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्यो महातपाः ॥ ८८

---

83 D8 G1 om. 83 (cf. v. l. 82). For the repetition in D4, cf. v. l. 80. — a) K2 तपो दानम्; K3. 5 तपोर्जनम्; M2 ततो ज्ञानम् (for तपो ज्ञानम्). — b) Bo च यः (for नयः). D7 S (G1 om.) सत्यं दा- (D7 T1 G4 ज्ञा)नममत्सरः (M2 °रं). — c) D7 S (G1 om.) दाक्ष्यं (for दानं). — d) D7 श्रावम् (for शौचम्).

84 D8 G1 om. 84ab (cf. v. l. 82). For the repetition in D4, cf. v. l. 80. — b) D7 S (G1 om.) एवात्र (for अत्रोप-). Dn2 सर्वमंत्रोपवर्णितं. — B1 om. 84cd. — c) Ś1 वाधोगतं; K2 B (B1 om.) Dn D2. 3. 5. 6 चाधोगतं; Da1 चाचो°; Da2 वाद्यो°; D7 T2 G1. 4 M2 वाचागतं (for वाचो°). K1 D1. 4 (first time) यश्च (for यच्च). K3. 5 भुवि वाचोगतिर्यत्र; D4 (second time) भुवि वाचोपपन्नं यत्. — d) K1 D1. 4 (first time) तश्च (for तच्च).

85 For the repetition in D4, cf. v. l. 80. — a) D4 (second time) अस्मिन्. — b) V1 B Da Dn D2. 3. 4 (second time). 5. 6. 8 पांडवैत(V1 B1 °वेत-; D4 °वैस्त-; D8 °वास्त)न्न संशयः; D7 S (except M1. 3) पांडवेय (D7 G1 °ये) न संशयः. — c) Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6 धर्मकामार्थमोक्षाश्च; M1. 3. 4 धर्मार्थौ काममोक्षौ च. — d) M4 सकलौ (for सकला). Dn2 ह्यर्थे-; D4 अत्र (for ह्यत्र). Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6 कीर्तिताः; D7 M2 वर्णिताः; M1. 3. 4 शब्दितौ (for शब्दिताः). B1 सकलाश्चानुशब्दिताः; D1 स कदा ह्रतशब्दिताः. — After 85, D7 S ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* D7 T2 G1. 2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* T1 G2–4 नीतिसारोद्देशः; M1–3 दंडनीतिसारोद्देशः. — *Adhy. no.:* D7 S 59.]

86 Before 86, D7 S ins. भीष्मः. — a) D3. 5 भगवन्. — c) K3. 5 D2–6 विरूपाक्षः (for विशालाक्षः). — d) K1 D4 G1 शिव-. — After 86, D7 S ins.:

127* अनादिनिधनो देवश्चैतन्यादिसमन्वितः ।
ज्ञानानि च वशे यस्य तारकादीन्यशेषतः ।
अणिमादिगुणोपेतमैश्वर्यं न च कृत्रिमम् ।
तुष्ट्यर्थं ब्रह्मणः पुत्रो ललाटादुत्थितः प्रभुः ।
अरुदत्सस्वनं घोरं जगतः प्रभुरव्ययः । [5]
जायमानः पिता पुत्रे पुत्रः पितरि चैव हि ।
बुद्धिं विश्वसृजे दत्त्वा ब्रह्माण्डं येन निर्मितम् ।
यस्मिन्हिरण्मयो हंसः शकुनिः समपद्यत ।
कर्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
स देवः सर्वभूतात्मा महादेवः सनातनः । [10]
असंख्यातसहस्राणां रुद्राणां स्थानमव्ययम् ।

[(L. 1) M1 देवं. — (L. 2) Cv post. half as above. — (L. 3) D7 च कृतं मम; G3 च ह्यकृत्रिमं (for न च कृ°). — (L. 4) G1 ब्राह्मणः (for ब्र°). D7 उषितः (for उत्थितः). — (L. 5) T2 G1. 2 M2 सस्वरं; M1. 3. 4 सुस्वरं (for सस्वनं). — (L. 6) Cv जायमानं. T2 G2 पितुः पुत्रे; G1 पिता पुत्रः; Cv पिता पुत्रे (as above). G1 M ह (for हि). — (L. 7) G1 सिद्धिं (for बुद्धिं). M विश्वसृजां (for °सृजे). Cv cites रुदनबुद्धिं विश्वसृजे. M2 योगाद् (for दत्त्वा). D7 निष्ठितं (for निर्मितम्). — (L. 8) T2 G2 M2 तस्मिन् (for य°). — (L. 10) D7 एव (for देवः). — (L. 11) D7 T2 G1. 2 M2 असंख्याताः (G1 °त्मा) (for °ख्यात-). D7 उत्तमं; G1 अप्ययः (for अव्ययम्).]

87 D8 repeats 87ab (with v. l.) after 90ab. — a) K5 V1 B (B2 marg.; also as in text) Da Dn D2. 3. 5. 6 M4 प्रजानाम् (for युगा°). Bo. 3 D3. 5 आयुषां ह्रासं; M1. 3 °षोह्रासं (for °षो ह्रासं). D8 (first time) युगाना ह्युषोह्रासं (corrupt). — b) D8 (second time) मुनिः (for शिवः). — d) K3 महार्थो; V1 महांतं; B3 Dn D2. 3. 5–7 महात्मं (for °र्थं).

88 a) D8 विशालाक्षम्; Ca वैशा° (as in text). Ś1 K1. 2. 4 D1 इदं (for इति). K5 प्रोक्तो. — b) K5 तमिंद्रः. Da1 प्रतिपद्यतः. — c) K1 दशाग्रास-; D8 वंशोध्याय- (for दशाध्याय-). — d) Ś1 K1. 2 D1 सु-

भगवानपि तच्छास्त्रं संचिक्षेप पुरंदरः ।
सहस्रैः पञ्चभिस्तात यदुक्तं बाहुदन्तकम् ॥ ८९
अध्यायानां सहस्रैस्तु त्रिभिरेव बृहस्पतिः ।
संचिक्षेपेश्वरो बुद्ध्या बार्हस्पत्यं तदुच्यते ॥ ९०
अध्यायानां सहस्रेण काव्यः संक्षेपमब्रवीत् ।
तच्छास्त्रममितप्रज्ञो योगाचार्यो महातपाः ॥ ९१
एवं लोकानुरोधेन शास्त्रमेतन्महर्षिभिः ।
संक्षिप्तमायुर्विज्ञाय मर्त्यानां ह्रासि पाण्डव ॥ ९२
अथ देवाः समागम्य विष्णुमूचुः प्रजापतिम् ।
एको योऽर्हति मर्त्येभ्यः श्रैष्ठ्यं तं वै समादिश ॥ ९३
ततः संचिन्त्य भगवान्देवो नारायणः प्रभुः ।
तैजसं वै विरजसं सोऽसृजन्मानसं सुतम् ॥ ९४
विरजास्तु महाभाग विभुत्वं भुवि नैच्छत ।
न्यासायैवाभवद्बुद्धिः प्रणीता तस्य पाण्डव ॥ ९५
कीर्तिमांस्तस्य पुत्रोऽभूत्सोऽपि पञ्चातिगोऽभवत् ।
कर्दमस्तस्य च सुतः सोऽप्यतप्यन्महत्तपः ॥ ९६
प्रजापतेः कर्दमस्य अनङ्गो नाम वै सुतः ।
प्रजानां रक्षिता साधुर्दण्डनीतिविशारदः ॥ ९७

C. 12. 2212
B. 12. 59. 91
K. 12. 58. 99

ब्रह्मण्यं (K3 °णो); K4 D7 स ब्रह्मण्यं (D7 °ण्यो); B1 ब्रह्मण्योसौ (for सुब्रह्मण्यो). K3. 5 D4 महायशाः (for °तपाः).

89 [a]) D7 T1 G2–4 मघवान् (for भग°). G1 तच्छास्त्रे. — After 89[a], D7 S ins. :

128* देवात्प्राप्य महेश्वरात् ।
प्रजानां हितमन्विच्छन्.

[(L. 2) D7 T1 G3. 4 प्रजारंजनम् (for °नां हितम्).]
— [b]) D8 चिक्षेप च (for संचिक्षेप). — [c]) M4 चापि (for तात). — [d]) Ś1 K1 D1 बहु-; D3. 5 वाह- (for बाहु-). K5 -वृत्तकं; V1 Dn2 -दत्तकं; B1. 4. 5 Da D1 -दंडकं; D7 S -दंतिकं (for -दन्तकम्). Cv यदुक्तं बाहुदण्डिकः.

90 [a]) D8 अभयानां (for अध्या°). — After 90[ab], D8 repeats 87[ab] (with v. l.). — [c]) D2. 3. 5. 6 पुरो; D8 ततो (for [ई]श्वरो). — [d]) K5 तथैव च; V1 Bo. 2. 4. 5 Da Dn D2. 3. 5–7 S यदुच्यते; B1 तदो°; D8 यदच्युतं (for तदुच्यते).

91 [a]) K1 आध्यायानां. — [b]) K3 D4 संक्षेपतो; K4 संक्षेप्यम् (for °पम्). — [c]) Ś1 K1 D1 अमित-; D8 अभित- (for अमित-). Dn2 -प्राज्ञो (for -प्रज्ञो). — [d]) K3. 5 V1 B D (except D1. 8) S (except M2) महायशाः (for °तपाः).

92 [b]) M2 एकं (for एतत्). — [c]) Da1 संक्षिप्तमायुरंगाय. — [d]) D7 T1 G2–4 लोकानां; M2 प्रजानां (for मर्त्यानां). D7 भ्रासि (for ह्रासि). K5 V1 B Da Dn D1–3. 5. 6. 8 M2 ह्रा(Da2 त्रा)समेव च (D2. 3. 5. 6 वा) (for ह्रासि पाण्डव).

93 [a]) D1 वेदाः (for देवाः). B4. 5 समागत्य (for °गम्य). — [b]) B1 तुष्टुवुश्च तु (hypermetric) (for विष्णुमूचुः). Da प्रजापतिः (Da2 °ति). — [c]) D7 न (for यो). D4 om. from मर्त्येभ्यः up to तै (in 94[c]). B1 मर्त्येषु; D7 मत्तेभ्यः. — [d]) K2. 3 Bo D5. 7. 8 T1 G2–4 श्रेष्ठं; K4 D2. 3 श्रैष्ठं; D1 श्रेष्ठ्यं (for श्रैष्ठ्यं). Ś1 तां वै; V1 B2 Dn वै तं (by transp.); D1 वै*. Da1 समादिशत्; Da2 °दिशः (for °दिश). K1 श्रेष्ठतां वै तमादिश.

94 D4 om. up to तै (in 94[c]) (cf. v. l. 93). D8 reads 94 twice (with v. l.). — [a]) Dn2 D8 (first time) संचित्य. — [c]) Ś1 K1 तेजसं. Bo तैजसामिव राजसं. — [d]) D4 असृजत् (for सोऽसृ°). D8 (first time) सुतं चैव समादिश.

95 [a]) M1. 3 तं (for तु). K2. 3 V1 B Da Dn D2–6. 8 महाभागः; K5 °तेजा; D7 S °राज (G1 °जन्) (for °भाग). — [b]) K1 वित्तत्वं; K3. 5 V1 B Dn D2–6. 8 T1 G2–4 M प्रभुत्वं; T2 G1 भूपत्वं (for विभुत्वं). D8 च वि- (for भुवि). Dn1 D8 नेच्छत; G1 मैच्छत. Da प्रभुत्वं वै स न(Da2 तै)छतः (sic); D7 °त्वे विनियच्छता. — [c]) Ś1 K1. 4 भवेद् (for [अ]भवद्). D1 बुद्धिं. — [d]) Ś1 K1. 2. 4 D1 विनीता; G1 प्रणिता (for प्रणीता). B2 पांडवः.

96 [a]) D7 तु स्व- (for तस्य). — [b]) D4 M2 सोति- (for सोऽपि). D3. 5 पंचालिगो; T1 G3 मर्त्या(G3 °त्या)धिको; G2 मत्याधिगो; G4 मर्त्यातिगो; Ca पञ्चा° (as in text). Bo Da1 Dn2 (before corr.) T2 G2. 3 M2 भवेत् (for ऽभवत्). D7 सवितुश्चातिगोभवत्. Cv as in text. — [c]) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 T2 तु सुतः; T1 G2–4 पुत्रोभूत् (for च सुतः). — [d]) Bo [s]तप्यत (for [s]प्यतप्यन्). Ś1 K1. 4 D1. 7 G2 महातपाः; Da1 महात्मनः (for महत्तपः).

C. 12. 2213
B. 12. 59. 92
K. 12. 58. 100

अनङ्गपुत्रोऽतिबलो नीतिमानधिगम्य वै ।
अभिपेदे महीराज्यमथेन्द्रियवशोऽभवत् ॥ ९८
मृत्योस्तु दुहिता राजन्सुनीथा नाम मानसी ।
प्रख्याता त्रिषु लोकेषु या सा वेनमजीजनत् ॥ ९९
तं प्रजासु विधर्माणं रागद्वेषवशानुगम् ।
मन्त्रपूतैः कुशैर्जघ्नुरृषयो ब्रह्मवादिनः ॥ १००
ममन्थुर्दक्षिणं चोरुमृषयस्तस्य मन्त्रतः ।
ततोऽस्य विकृतो जज्ञे ह्रस्वाङ्गः पुरुषो भुवि ॥ १०१
दग्धस्थाणुप्रतीकाशो रक्ताक्षः कृष्णमूर्धजः ।
निषीदेत्येवमूचुस्तमृषयो ब्रह्मवादिनः ॥ १०२
तस्मान्निषादाः संभूताः क्रूराः शैलवनाश्रयाः ।
ये चान्ये विन्ध्यनिलया म्लेच्छाः शतसहस्रशः ॥ १०३
भूयोऽस्य दक्षिणं पाणिं ममन्थुस्ते महर्षयः ।
ततः पुरुष उत्पन्नो रूपेणेन्द्र इवापरः ॥ १०४
कवची बद्धनिस्त्रिंशः सशरः सशरासनः ।
वेदवेदाङ्गविच्चैव धनुर्वेदे च पारगः ॥ १०५

97 ^{a}) K1. 4 प्रजापते. — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 V1 B Da Dn D1–3. 5. 6. 8 M4 त्वनंगो; Ca अनङ्गो (as in text). D4 T G M2. 4 वीर्यवान् (for वै सुतः). K3. 5 D4 त्वंगो नामेति वै सुतः; M1. 3 [अ]नंगो नामास्य वीर्यवान्. — ^{c}) M4 साधु. V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 प्रजा रक्षयिता साधुर्. — ^{d}) G1 दंडनीतिर् (for दण्डनीति-).

98 ^{a}) K2 [ऽ]तिबली. K3. 5 D4 मंत्रपूतं सदा कृत्वा; D8 अनागपुत्रो निचलो. — ^{b}) K3 repeats from धिगम्य up to 99^{a}. K2. 4 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 T G M2 अभिगम्य (B5 °त्य) (for अधि°). D8 ते (for वै). K3. 5 D4 ततः समभिगम्य वै; M1. 3. 4 नीतिं समधिगम्य वै. — ^{c}) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 प्रतिपेदे (for अभि°). K1 M4 महद्राज्यम्; K4. 5 V1 B D (except D1. 4) T G M2 महाराज्य(Dn2 °ज)म् (for मही°). — ^{d}) D2. 6 यथा (for अथ). K3 (second time) -समो (for -वशो). — After 98, D7 S ins. :

129* प्राप्य नारीं महाभागां रूपिणीं काममोहितः ।
सौभाग्येन च संपन्नां गुणैश्चानुत्तमां सतीम् ।

[(L. 2) G2 संछन्नां (for संपन्नां). G2 चानुमतां (for °त्तमां). M1. 3 गतिं (for सतीम्).]

99 For the repetition in K3, cf. v. l. 98. — ^{a}) D8 स (for तु). K4 दुहित्री. — ^{b}) D7 G1 सुनीता; D8 मनीथा (for सु°). V1 मानसा; B1 D7 T G M1. 3. 4 नामतः; D8 तापसी; M2 भामिनी (for मानसी). — ^{c}) Ś1 K1. 4 D1 या त्रि- (for त्रिषु). — ^{d}) B (except Bo) Dn1 D2. 3. 5. 6 यासौ (for या सा). Da1 वेणम् (for वेनम्). D8 या सा वेणुमजां न वा.

100 ^{a}) D2. 4 G1. 2 M2 विधर्माणां. — ^{b}) D6 रण- (for राग-). — ^{c}) K5 मंत्रपूतं; Da °पुत्रैः; Bom. Ed. °तैः (for °पूतैः). Da1 शत्रु; D4 कुजेशैर् (corrupt) (for कुशैर्). Bo D7. 8 जग्मुर् (for जघ्नुर्). — ^{d}) D8 शाखाया (for ऋषयो).

101 ^{a}) K1 समुंक्ते; K4 ममथुर्; D1 मसुंथ; D6. 8 ममंथ (for ममन्थुर्). M वामतः (for दक्षिणं). D7 G1 M पाणिम्; D8 चेयुम् (for चोरुम्). — ^{b}) Dn2 (before corr.) तत्र; D8 त्वस्य (for तस्य). D7 S भारत; D8 मंथतः (for मन्त्रतः). — ^{c}) B1. 4 D2. 3. 5. 6 ततोति- (for ततोऽस्य). D8 विकृतौ; M1. 3 पुरुषो (for विकृतो). D8 जज्ञो. T1 G2–4 मंत्रवत्तस्य संजज्ञे. — ^{d}) D4 रक्तांग-; D8 खट्वांगः (for ह्रस्वाङ्गः). D7 S ह्रस्वकः पुरुषोशुचिः.

102 ^{a}) Dn2 [illegible]; D7 G2. 3 दंड- (for दग्ध-). K5 -स्थानु-; V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6 -स्थूणा-; B1 -काष्ठ-; D7 -स्थूणः; S -स्थूण- (for -स्थाणु-). — ^{b}) T1 G2. 4 राक्षसः (for रक्ताक्षः). B1 क्लिष्ट- (for कृष्ण-). D1 -मूर्तयः (for -मूर्धजः). — ^{c}) Ś1 K1. 4 T G ते (for तम्). — ^{d}) V1 Bo–2 Da D2. 3. 5. 6 वेदवादिनः (for ब्रह्म°).

103 ^{a}) K1. 4 निशादाः; B1 निषाताः. M2 संप्राप्ताः (for संभूताः). — ^{b}) Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6 -वनालयः; B1 -वनप्रियाः; Da1 -वलाश्रयाः; Da2 -बलाः शयाः (for -वनाश्रयाः). D7 क्रूराश्चैव पराश्रयाः. — ^{c}) K4 -निरता (for -निलया). — ^{d}) D8 -सहस्रकाः.

104 ^{b}) K1 D6 ममथुस्. — ^{c}) D4 om. ततः.

105 K3 om. 105^{ab}. — ^{a}) Da बहु- (for बद्ध-). — K3 reads 105^{cd} after 106^{ab}. — ^{c}) K1. 4 D1 वेदवेदांगवि(K4 om. वि)श्चैव. — ^{d}) T1 G2–4 धनुर्वेदस्य (for °र्वेदे च).

तं दण्डनीतिः सकला श्रिता राजन्नरोत्तमम् ।
ततः स प्राञ्जलिर्वैन्यो महर्षींस्तानुवाच ह ॥ १०६
सुसूक्ष्मा मे समुत्पन्ना बुद्धिर्धर्मार्थदर्शिनी ।
अनया किं मया कार्यं तन्मे तत्त्वेन शंसत ॥ १०७
यन्मां भवन्तो वक्ष्यन्ति कार्यमर्थसमन्वितम् ।
तदहं वै करिष्यामि नात्र कार्या विचारणा ॥ १०८
तमूचुरथ देवास्ते ते चैव परमर्षयः ।
नियतो यत्र धर्मो वै तमशङ्कः समाचर ॥ १०९
प्रियाप्रिये परित्यज्य समः सर्वेषु जन्तुषु ।
कामक्रोधौ च लोभं च मानं चोत्सृज्य दूरतः ॥ ११०
यश्च धर्मात्प्रविचलेल्लोके कश्चन मानवः ।
निग्राह्यस्ते स बाहुभ्यां शश्वद्धर्ममवेक्षतः ॥ १११
प्रतिज्ञां चाधिरोहस्व मनसा कर्मणा गिरा ।
पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म इत्येव चासकृत् ॥ ११२
यश्चात्र धर्मनीत्युक्तो दण्डनीतिव्यपाश्रयः ।
तमशङ्कः करिष्यामि स्ववशो न कदाचन ॥ ११३
अदण्ड्या मे द्विजाश्चेति प्रतिजानीष्व चाभिभो ।
लोकं च संकरात्कृत्स्नात्त्रातास्मीति परंतप ॥ ११४
वैन्यस्ततस्तानुवाच देवानृषिपुरोगमान् ।
ब्राह्मणा मे सहायाश्चेदेवमस्तु सुरर्षभाः ॥ ११५

C. 12. 2230
B. 12. 59. 109
K. 12. 58. 118

106 ^{a}) V1 G3 तद् (for तं). — ^{b}) D1 स्थिता (for श्रिता). Da2 D1.7 नरोत्तम (for °त्तमम्). — After 106^{ab}, K3 reads 105^{cd}. — ^{c}) K5 B2 Dn D4 T2 G2 तु; Da2 lacuna; D1 च (for स). K1m सभ्यो; K3 Da1 वैण्यो; Da2 वैणो; D1 वेन्यो; D4.8 वेण्यो (for वैन्यो). — ^{d}) K1.4 D1.2.6.8 महर्षींस्; G1 महिर्षींस्. K4 तम् (for तान्).

107 ^{a}) D1 G3 ससूक्ष्मा; D4 सुशूक्ष्मा (for सुसूक्ष्मा). K1 [अ]थ; Bo lacuna (for मे). — ^{b}) K1 वर्त्मार्थ-; V1 धर्मात्म- (for धर्मार्थ-). — ^{d}) Dn2 (before corr.) सत्वेन (for तत्त्वेन). K2 शंस ह; D1 संसत.

108 ^{a}) D4 T2 M2 मा (for मां). Dn2 रक्षंति; T2 वेत्स्यंति (for वक्ष्यन्ति). — ^{b}) G3 -समर्थनं (for -समन्वितम्). — ^{c}) S वः (for वै). — ^{d}) K1 विचारणाः.

109 ^{a}) D4 तुष्टुवुस् (for तमूचुर्). K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5–7 S तत्र; D4 त्वत्र; D8 त्वथ (for अथ). T G2–4 M देवाश्च; G1 (before corr.) देवो ह; G1 (by corr.) तदेवास् (for देवास्ते). — ^{b}) D1 तथैव (for ते चैव). D2 ते वै परमहर्षयः. — ^{c}) Ś1 K4.5 D1.4 योत्र; K1 तत्र; D8 यस्तु (for यत्र). D1–3.5 (before corr.) धर्मे वै; D8 धर्मार्थे (for धर्मो वै). ^{d}) B1 तमशंकं. M2 स्वमाचर.

110 ^{a}) Da समुत्सृज्य (for परित्यज्य). — ^{c}) K2.4.5 Dn2 D7.8 S कामं (K4 G1 °म-) क्रोधं (for कामक्रोधौ). Da1 लोभौ (for लोभं). — ^{d}) Bo.4 उत्सृज्य; D8 च सृज (for चोत्सृज्य).

111 ^{a}) K5 स्व-; B2 Da तु (for च). K5 प्रचलेद् (submetric); B1 तु चिवसे (sic); T1 G2–4 प्रचलितो (for प्रविचलेल्). — ^{c}) T2 निगृह्यास्ते. K5 V1 B1–4 Da Dn D2.3.5 T2 स्व-; D8 सु- (for स). D7 स्वबाहुभ्यां च निग्राह्यः. — ^{d}) D7 तेन (for शश्वद्). K1 अवेक्षितः; K3.5 V1 Bo.3–5 Da2 Dn D2–8 S (except G1 M4) °क्षता; K4 Da1 °क्षत; B1 °क्षतां; B2 °क्षया (for °क्षतः).

112 ^{a}) D7 T1 G2–4 om. च. — ^{b}) D7 T1 G2–4 M4 transp. मनसा and कर्मणा. — ^{cd}) T2 G1 transp. भौमं and ब्रह्म. D1 चेत्येव (for इत्येव).

113 ^{a}) K3 D4 चापि; B1 चानु (for चात्र). K2.3.5 V1 B Da Dn D8 धर्मो नित्योक्तो; D1–6 धर्मो नीत्युक्तो; D7 S धर्मं इत्युक्तो (for धर्मनी°). — ^{b}) K2 D1 -व्युपाश्रयः. — ^{c}) M4 अशंकं. — ^{d}) D2.3.5.7 स्ववशे (for °शो).

114 ^{a}) Dn2 चैव (for चेति). K5 अदंड्यो मे द्विजश्रेति. — ^{b}) K3 प्रतिजानीति; V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 °जानीहि (for °जानीष्व). K1 चातिभो; K4 D7 चाविभो; K5 Bo.1.3.4 D2.3.5.6.8 वा विभो; V1 मे विभो; B2.5 Dn हे विभो; Da हे प्रभो; M2 मे प्रभो (for चाभिभो). — ^{c}) M2 लोकांश्च. K5 त्वं (for च). K5 B4 Da G1 शंकरात् (for संक°). K2.3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 कृत्स्नं; M2 कृत्स्नां (for कृत्स्नात्). — ^{d}) Da धाता (for त्राता).

115 ^{a}) K3 D4 वेन्यस्; B1 D8 वैण्यस्; Da1 वैदयस्; Da2 वैश्मस्; Dn2 वैनस् (for वैन्यस्). D7 S वैन्यस्तु तानुवाचेदं. — ^{c}) K1.4.5 सहायाश्च; V1 B Da

C. 12. 2231
B. 12. 59. 110
K. 12. 58. 119

एवमस्त्विति वैन्यस्तु तैरुक्तो ब्रह्मवादिभिः ।
पुरोधाश्चाभवत्तस्य शुक्रो ब्रह्ममयो निधिः ॥ ११६
मन्त्रिणो वालखिल्यास्तु सारस्वत्यो गणो ह्यभूत् ।
महर्षिर्भगवान्गर्गस्तस्य सांवत्सरोऽभवत् ॥ ११७
आत्मनाष्टम इत्येव श्रुतिरेषा परा नृषु ।
उत्पन्नौ बन्दिनौ चास्य तत्पूर्वौ सूतमागधौ ॥ ११८
समतां वसुधायाश्च स सम्यगुपपादयत् ।
वैषम्यं हि परं भूमेरासीदिति ह नः श्रुतम् ॥ ११९
स विष्णुना च देवेन शक्रेण विबुधैः सह ।
ऋषिभिश्च प्रजापाल्ये ब्रह्मणा चाभिषेचितः ॥ १२०

Dn D1–3. 5. 6 महाभागा (Da1 °ग; D1 °गो); D7. 8 सहायास्तु (D7 °स्ते) (for °श्चेद्). — d) K1 चैवमस्तु; K4 D7 देव°; K5 देवाः संस्तु; D8 सदा संतु (for एवमस्तु). D7 T1 G2–4 नरर्षभाः (for सुर°). V1 B Da Dn D1–3. 5. 6 नमस्याः पुरुषर्षभाः (B5 Da1 D6 °भ).

116 a) Da1 वैशस्तु; Da2 वैश्यस्तु; D4 वेन्यस्तु; D8 वेण्यास्तु (for वैन्यस्तु). Ś1 K1 om. from स्तु up to चा (in 118c). — b) Dn2 मुक्तो (for उक्तो). K3 om. (hapl.) from वादिभिः up to मयो (in 116d). — c) D4 तु (for च). Dn2 (before corr.) तत्र (for तस्य). — d) G1 शुको (for शुक्रो). D4 ·विदां वरः (for ·मयो निधिः).

117 Ś1 K1 om. 117 (cf. v. l. 116). — a) K2. 4 वाल्यः(K4 °ल)खिल्यानां; K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn D1 वाल(K3 Da °लि)खिल्याश्च; B0 वालिखिल्यास्तु; D4 चालिखितास्तु; M1. 3. 4 बालखिल्याश्च (for वालखिल्यास्तु). D8 मंत्रिणां बालखिल्यानां. — b) Dn2 G1 सारस्वत्य· (G1 °त·) (for °स्वत्यो). K3 गणौ (for गणो). K3 D4 [अ]भवत्; K5 V1 B Da Dn D1–3. 5. 6. 8 तथा (for ह्यभूत्). D7 सारस्वत्योंगिरोप्यभूत्; M4 (before corr.) सारस्वत्या गणास्तथा. — c) V1 तस्य; Da1 Dn2 गर्भस्; D3. 5 भर्गस् (for गर्गस्). — d) V1 गर्गः (for तस्य). K4 V1 Da1 संवत्सरो. K3 भवेत् (for ऽभवत्). Cv as in text.

118 Ś1 K1 om. up to चा in 118c (cf. v. l. 116). K5 reads 118 after 131*. — a) K5 [अ]नृ*; Da1 [आ]त्मन (for [अ]ष्टम). Da इत्येष; D1 इत्येवं. — b) K2–4 B0. 1. 5 D4. 7 T G M4 प(B5 पु-; D4 सु-; G1 व)रा नृप; K5 पराभवत्; V1 B2–4 Da Dn1 D1. 3. 5. 6 पुरा नृषु; M1–3 परंतप (for परा नृषु). — c) B0 बंदितौ; G1 वादिनौ; M1. 3. 4 वंदिनौ (for बन्दिनौ). D1 तस्य (for चास्य). — d) G2 तौ (for तत्-). Da ·पूर्वो; T2 ·पूर्वा; G1 M ·पूर्वं (for ·पूर्वौ). G1 पूर्व- (for सूत-). — After 118, K4. 5 V1 B Dn D1–3. 5. 6 ins.:

130* तयोः प्रीतो ददौ राजा पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ।
अनूपदेशं सूताय मगधं मागधाय च ।

[(L. 1) K4 वैण्य; B1 वैण्यः. — (L. 2) K4 D1 मागधं.]

K5 cont.:

131* अत्रिर्महात्मा भगवांस्तस्यासीद्वेदकारकः ।
नारदश्चेतिहासादीनि नित्यमेव समादधत् ।

[(L. 2) Prior half hypermetric.]

— After the above, K5 reads 118.

119 a) Dn2 D6 समंता; D4 सगतां; D7 संमतौ (for समतां). — b) Ś1 K1 B3 Dn1 T1 G4 उद्- (for उप-). Da2 Dn2 ·पादयन्; D2. 3. 5 ·धारयत् (for ·पादयत्). — c) Ś1 वैशस्यं (for वैषम्यं). Da1 हि पुरो; D1. 8 M1. 3. 4 च परं; D7 T1 अपरं; T2 G1. 2 M2 परमं; G4 महरद् (for हि परं). Da1 ब्रह्म (for भूमेर्). G3 वैषम्यपरमं भूमेर्. — d) K3 न; K4. 5 D1. 4 हि; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 च (for ह). D7 S इति नः परमा श्रुतिः. — After 119, K4. 5 V1 B Dn D1–3. 5. 6. 8 ins.:

132* मन्वन्तरेषु सर्वेषु विषमा जायते मही ।
उज्जहार ततो वैन्यः शिलाजालान्समन्ततः ।
धनुष्कोट्या महाराज तेन शैला विवर्धिताः ।

[(L. 2) K4 B1 वैण्यः; D8 वेण्यः. D1 om. जाला. — (L. 3) V1 Dn D1. 6 धनुःकोट्या; D8 धनुर्ज्योट्या. D8 शैलं. B0 विवर्धताः; D2. 3. 5. 6 विमर्दिताः (for विवर्धिताः).]

120 a) T1 G2–4 तु; M1 om. (for च). Da1 वेदेन (for देवेन). V1 D8 विष्णुना सह (V1 देव-) देवेन. — b) D8 G1 चक्रेण (for शक्रेण). D1 विविधैः (for विबुधैः). K1. 4 D1 S (except M4) च ह; D7 च यः (for सह). — c) K3. 5 V1 B Da Dn D1–3. 5. 6. 8 M2 प्रजापालैर् (D8 °लो; M2 °ल्यैर्) (for °पाल्ये). — d) K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 ब्राह्मणैश्च (for ब्रह्मणा). B1 चातिसेवितः; B3 Da1 चाभिषेचतः; D1. 8 °षेचता (D8 °ताः); D2. 6 °षिंचतः (D6 °त); D3. 5 °षिंचितः (for °षेचितः). K4 ब्रह्मणामभिषेचितः.

तं साक्षात्पृथिवी भेजे रत्नान्यादाय पाण्डव ।
सागरः सरितां भर्ता हिमवांश्चाचलोत्तमः ॥ १२१
शक्रश्च धनमक्षय्यं प्रादात्तस्य युधिष्ठिर ।
रुक्मं चापि महामेरुः स्वयं कनकपर्वतः ॥ १२२
यक्षराक्षसभर्ता च भगवान्नरवाहनः ।
धर्मे चार्थे च कामे च समर्थं प्रददौ धनम् ॥ १२३
हया रथाश्च नागाश्च कोटिशः पुरुषास्तथा ।
प्रादुर्बभूवुर्वैन्यस्य चिन्तनादेव पाण्डव ।
न जरा न च दुर्भिक्षं नाधयो व्याधयस्तथा ॥ १२४
सरीसृपेभ्यः स्तेनेभ्यो न चान्योन्यात्कदाचन ।
भयमुत्पद्यते तत्र तस्य राज्ञोऽभिरक्षणात् ॥ १२५
तेनेयं पृथिवी दुग्धा सस्यानि दश सप्त च ।
यक्षराक्षसनागैश्चापीप्सितं यस्य यस्य यत् ॥ १२६
तेन धर्मोत्तरश्चायं कृतो लोको महात्मना ।
रञ्जिताश्च प्रजाः सर्वास्तेन राजेति शब्द्यते ॥ १२७
ब्राह्मणानां क्षतत्राणात्ततः क्षत्रिय उच्यते ।

C. 12. 2247
B. 12. 59. 126
K. 12. 58. 134

121 G1 om. (hapl.) 121–122. — a) D8 तेज (sic) (for भेजे). — b) T1 G3. 4 वापि च; M2 भारत (for पाण्डव). B2 Da राजराज्येन पांडव. — c) B2 Da श्रेष्ठो (for भर्ता).

122 G1 om. 122 (cf. v. l. 121). — b) Dn2 दाता (for प्रादात्). All MSS. (except Ś1 K1. 4) त(Bo. 4 अ)स्मै (for तस्य). D8 युधिष्ठिरः. — c) D7 गुल्मं; M1. 3. 4 रुग्मं (for रुक्मं).

123 d) V1 Bo समर्थः; B1 स सर्वं.

124 b) K2 D1 G1 पुरुषस्. K3 D1 तदा (for तथा). — c) K1 Dn2 D1 प्रादुर्बभूव; D4 प्रापुर्बभूवुर् (for प्रादुर्ब°). Da D8 वैण्यस्य (Da1 °श्च; D8 °स्तु); D4 वेन्यस्य (for वैन्यस्य). — d) D4 T2 चिंतनाच्चै(T2 °दि)व; D7 T1 G2–4 °यानस्य (for °नादेव). — e) K4 जराणां (for जरा न). T1 G2. 3 transp. न and च. G1 दुर्भिक्षा. — f) T1 G3. 4 आधयो (for नाधयो). Ca cites आधयः. K1 ततः; K3. 5 D4. 8 S (except T2) कुतः (for तथा). Ca cites व्याधयः (as in text). D7 आधयो न च व्याधयः.

125 a) Da2 मरीसृजेभ्यः. D7 कुतः सरीसृपेभ्यस्ते. — b) V1 अन्योन्यः; B4 (marg. as in text) D6 चान्योन्यत्; D7 T G2–4 M2. 4 चान्येभ्यः; G1 चान्योन्यं (for °न्यात्). D1. 3 M कथंचन (for कदा°). — c) B5 D2. 3. 5 उत्पत्स्यते (for °द्यते). D7 S भयमासीत्ततस्तस्य. — d) Dn2 यज्ञो (for राज्ञो). D4 तस्य राज्ञाभिभक्षणात्; D7 S पृथिवी सस्यमालिनी. — K (except K1) V1 B Dn D2. 3. 5. 6 ins. after 125: Da after 126^{ab}:

133* आपस्तस्तम्भिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः ।
पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ।

[D6 om. line 1. — (L. 1) Bo. 4. 5 तस्य (for चास्य). Da °यास्यतं. — (L. 2) K4 ददौ (for ददुर्). Ca cites ध्वजभंगः.]

126 a) D7 दइया (for दुग्धा). — b) V1 षस्यानि; B1 D8 शस्यानि; G1 सस्यादि; Ca सस्यानि (as in text). Da2 सप्तमः; Dn2 पंच च (for सप्त च). Cv as in text. — After 126^{ab}, Da ins. 133*. — c) D7 T G M2 °नागानाम् (for °नागैश्च). — d) D6. 7 T G M2 ईप्सितं (for [आ]पी°). Da यच्च; D8 यश्च (for the first यस्य). Bo. 5 एव यत्; Da D3. 5. 7 G1 यस्य तत्; D8 यच्चवेत् (for यस्य यत्).

127 K3 om. 127. With 127^{cd}, cf. 12. 29. 131; Raghu. 4. 12.; 6. 21. — a) Dn2 धर्मोत्तराश्; Ca cites धर्मोत्तरश् (as in text). — b) D4 कृत्यो (for कृतो). K1 (by corr.) D2. 3 लोके; Da1 लोक° (for लोको). — d) K4 राज्येति; D8 राज्ञेन; G3 राजेव (for राजेति). K4 G1 शस्यते; D4 शश्यते; D6 पठ्यते; D8 शब्दिताः; T1 G2–4 कथ्यते (for शब्द्यते). — After 127, D4 reads (for the first time, repeating it in its proper place) 129^{ab}.

128 With 128^{ab}, cf. 12. 29. 130^{cd}; Raghu. 2. 53. — a) Da क्षतत्राणां (Da2 °णास्); D8 क्षताक्षत्त; G1 क्षत्रियाणां (for क्षतत्राणात्). — b) K5 Da तेन; G1 त्राणात् (for ततः). D4 क्षत्रियम्. D1 उच्यंते. D8 क्षत्रियस्तेन उच्यते; T2 क्षत्रियस्तु ततोच्यते. — V1 reads 128^{cd} on marg. — c) K5 M1. 3 प्रथितान् (K5 °श्); V1 प्रेषिता; Da पृथिता. K1. 3 Dn धर्मतश्; K5 च ततश्; Bo. 3 वनिता; B1 चरताश्; B2 धनताश्; B4. 5 D3. 5. 8 [अ]वनता; D2. 6 च नता; D7 धनदश्; T2 G1 धनदा (for धनतश्). D4 चैव; T2 G1 चैवं (for चेयं). V1 m प्रेरिता बलतश्चेयं. — d) B2 Da Dn D8 बहुभिः (for साधुभिः). Ś1 K1. 2 Da

C. 12. 2247
B. 12. 59. 126
K. 12. 58. 134

प्रथिता धनतश्चेयं पृथिवी साधुभिः स्मृता ॥ १२८
स्थापनं चाकरोद्विष्णुः स्वयमेव सनातनः ।
नातिवर्तिष्यते कश्चिद्राजंस्त्वामिति पार्थिव ॥ १२९
तपसा भगवान्विष्णुराविवेश च भूमिपम् ।
देववन्नरदेवानां नमते यज्जगन्नृप ॥ १३०
दण्डनीत्या च सततं रक्षितं तं नरेश्वर ।
नाधर्षयत्ततः कश्चिच्चारनित्याच्च दर्शनात् ॥ १३१
आत्मना करणैश्चैव समस्येह महीक्षितः ।
को हेतुर्यद्वशे तिष्ठेल्लोको दैवादृते गुणात् ॥ १३२
विष्णोर्ललाटात्कमलं सौवर्णमभवत्तदा ।
श्रीः संभूता यतो देवी पत्नी धर्मस्य धीमतः ॥ १३३
श्रियः सकाशादर्थश्च जातो धर्मेण पाण्डव ।
अथ धर्मस्तथैवार्थः श्रीश्च राज्ये प्रतिष्ठिता ॥ १३४
सुकृतस्य क्षयाच्चैव स्वर्लोकादेत्य मेदिनीम् ।

चिता; K4 चुता; D8 तथा; M2 मता (for स्मृता). V1 (m as in text) पृथिवी बाहुभिः कृता; D4 पृथिवी साधु विस्मता (sic); G2 पृथिवी सा तु विस्मृता.

129 D4 reads 129^{ab} after 127. — ^{a}) Da M1. 3. 4 स्थापनां; D1 स्थपनं; G1 तपनाच्; Ca स्थापनं (as in text). Da विष्णुं. — D8 om. (hapl.) 129^{b}–130^{a}. — ^{c}) B1 नाभि- (for नाति-). D2 कि*द् (for कश्चिद्). — G1 om. (hapl.) 129^{d}–131^{c}. — ^{d}) M4 राजस् (for राजंस्). K1. 4 त्वमिति; Dn2 त्वमसि; D1 त्वामति; G2 त्वामपि (for °मिति). V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 S (G1 om.) भारत (for पार्थिव).

130 G1 om. 130; D8 om. 130^{a} (for both, cf. v. l. 129). — ^{a}) K3 तेजसा; D7 S (G1 om.) ततः स (for तपसा). Da1 विष्णुम्; D4 दिष्णुर्. — ^{b}) K1 नाविवेश; D4 आविवेता (for °वेश). M1. 3 ह (for च). D7 M1. 3. 4 पार्थिवं (M1 °वां); D8 भूमिप; T G2–4 M2 पार्थिवान् (for भूमिपम्). — ^{d}) K3–5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 यं (for यज्). K2. 3 V1 D2 नृपं; Da2 नृपः. D7 S (G1 om.) नमतीदं जगत्ततः.

131 G1 om. 131^{abc} (cf. v. l. 129). — ^{b}) K2. 5 B Da Dn D2. 3. 5. 6 रक्षितव्यं; V1 °ता च; D7 T G2–4 °तारं; D8 °तं च (for °तं तं). D7. 8 S (except M2; G1 om.) नरे(M1. 3 °ते)श्वरं (for °श्वर). — D8 om. 131^{cd}. — ^{c}) K3. 5 Dn नाधर्षयेत्; B1 न धेयं तत् (for नाधर्षयत्). K3. 5 B Dn D2. 3. 5. 6 तथा; V1 Da तदा (for ततः). K1 नाधर्मवर्तनः कश्चिच्; D4 नाधर्षयकृतः क°; D7 S (G1 om.) न स्म धर्षयते (T2 °तु) क°. — ^{d}) V1 चारं. K3 Dn1 -निष्पंद-; K4 -निश्चारु-; K5 B1 -नित्यानु-; V1 B2 Da D1 -नित्यार्थे-; Bo. 4. 5 Dn2 D2. 3. 5. 6 -निष्ठानु-; B3 -निष्ठार्थ- (for नित्याच्च). D4 चरेतिच्छानुदर्शनात्; D7 S नित्यशः चारु- (G1 °र; G2 °रि)दर्शनं. — After 131, D4 reads 80^{a}–81^{b}, followed by the repetition of 81^{c}–85^{b}. After 131, all MSS. (except Ś1 K1–4 D1; D4 om.) read 138^{ab} (for the first time) repeating it in its proper place.

132 D4 om. 132–139. Before 132, K3. 5 ins. युधिष्ठिर उवाच. — ^{a}) K4 आत्मनः. K5 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 G2 कारणैश्च; V1 B2 Da T2 का(T2 क)रणं (for करणैश्च). Dn2 T1 G2–4 चेह (for चैव). — ^{b}) K5 G1 समस्यै(G1 °स्ये)व; V1 B2 Da संपश्येदं (Da1 °हं; Da2 °यं); Bo. 5 संपश्यंति; B4 नमस्या हि; D2. 3. 5 समीहे च; D7 समस्यैह; D8 नमस्ये च (for समस्येह). V1 समीक्षतः; Da1 महिष्पितः; Da2 ह्यहिक्षितः (for मही°). — D8 om. (hapl.) 132^{c}–133^{d}. — ^{d}) K3 D1. 7 G2 M1 लोके; G1 लोका. K4 देवादृते; D7 दैवान्नृते (for °दृते). T1 G2–4 नृणां (for गुणात्).

133 D4. 8 om. 133 (cf. v. l. 132). Before 133, K3. 5 ins. भीष्म उवाच. — ^{a}) V1 ललाटे. — ^{b}) D1 सौवर्णाम्. M2 पुरा (for तदा). — ^{c}) K1 संभूत-. D7 T G ततस्तस्मिन्; M ततो देवी (for यतो देवी). — ^{d}) D7 T G देवी (for पत्नी). D7 T1 G2–4 M2 पांडव; G1 (*sup. lin.* as in text) तत्त्वतः (for धीमतः).

134 D4 om. 134 (cf. v. l. 132). — ^{b}) B1 याति (for जातो). D7 S (except M2. 4) धर्मश्च (G1 °स्य) (for धर्मेण). M2 भारत (for पाण्डव). — ^{c}) Da2 D2 अर्थ- (for अथ). D8 तथैवार्थं; T1 G1–3 °वात्र (G1 °त्त) (for °वार्थः). — ^{d}) V1 धर्मे (for राज्ये). K5 B1 D1. 8 प्रतिष्ठिताः; G2 प्रकल्पिते.

135 D4 om. 135 (cf. v. l. 132). — ^{a}) Dn2 G2 M1. 3 स्व-; G1 (by corr. as in text) स (for सु-). K1. 4 Da2 क्षयाश्चैव; M4 °देव (for °च्चैव). Cv सुकृतस्य क्षयात् (as in text). — ^{b}) D7 मेदिनी. Da1 स्वर्गलोके च मेदिनीं. Ca cites एत्य (as in text)

पार्थिवो जायते तात दण्डनीतिवशानुगः ॥ १३५
महत्त्वेन च संयुक्तो वैष्णवेन नरो भुवि ।
बुद्ध्या भवति संयुक्तो माहात्म्यं चाधिगच्छति ॥ १३६
स्थापनामथ देवानां न कश्चिदतिवर्तते ।
तिष्ठत्येकस्य च वशे तं चेदनुविधीयते ॥ १३७
शुभं हि कर्म राजेन्द्र शुभत्वायोपकल्पते ।
तुल्यस्यैकस्य यस्यायं लोको वचसि तिष्ठति ॥ १३८
यो ह्यस्य मुखमद्राक्षीत्सोम्य सोऽस्य वशानुगः ।
सुभगं चार्थवन्तं च रूपवन्तं च पश्यति ॥ १३९
ततो जगति राजेन्द्र सततं शब्दितं बुधैः ।
देवाश्च नरदेवाश्च तुल्या इति विशां पते ॥ १४०
एतत्ते सर्वमाख्यातं महत्त्वं प्रति राजसु ।
कार्त्स्न्येन भरतश्रेष्ठ किमन्यदिह वर्तताम् ॥ १४१

C. 12. 2267
B. 12. 59. 145
K. 12. 58. 154

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

— [c]) D8 पृथिव्यां (for पार्थिवो). — [d]) K3. 5 V1 B D (except D1. 8; D4 om.) S -विशारदः (for -वशानुगः).

136 D4 om. 136 (cf. v. l. 132). — [a]) K4 महत्तेन; D7 T G M2 माहात्म्येन (for महत्त्वेन). B2 युक्तो वै; Da संयुक्ता. — [d]) K4 D2. 8 महात्म्यं. B0. 5 अपि; B2 D7 S (except M2) अधि-; D2. 3. 5. 6 चाभि- (for चाधि-). D7 -गच्छतः (for -गच्छति).

137 D4 om. 137 (cf. v. l. 132). — [a]) D7 चेद्देवी; D8 चेदैवी; T1 G3. 4 M2 चेदैवीं; T2 तद्दैवीं; G1 तद्देवी; G2 M1. 3. 4 चेद्देवीं (for देवानां). Ś1 K1. 2. 4 D1 स्थापनादति(D1 °पि)देवानां; K3 °नर्थतां दैवीं; K5 °मपि तां देवीं; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 स्थापितं च ततो (B0 °दा) देवैर् (Da1 °वी). — [b]) V1 B1 अभि-; D6. 8 अपि; G2 अधि- (for अति-). — [c]) V1 om. च. D7 T1 G M तिष्ठेदेकस्य तु (M च) वशे (D7 शते); T2 तिष्ठेदेवास्य तु वशे. — [d]) K3 तां न वानु-; K5 तं तमैवानु- (hypermetric); V1 B3 Dn1 तं चेदं न; B1 S तं चैवा(G2 च त्वा)नु-; Da2 ते *दनु-; D7 तच्चैवानु- (for तं चेदनु-). K1 -वीधीयेते. Ś1 K1 (also as in text). 2. 4 Dn2 सर्वं (K2 °र्वं-; K4 °र्वें) लोकं धनान्वितं; D1 सर्वलोको धनान्वितः.

138 D4 om. 138 (cf. v. l. 132). For the first occurrence of 138[ab] in all MSS. (except Ś1 K1–4 D1; D4 om.), cf. v. l. 131. — [a]) Da (second time) राज- (for कर्म). — [b]) D7 T1 G1. 3. 4 (all second time) महत्त्वाय; T2 G1 (both first time) सुखि(G1 °ख)त्वाय; D8 (second time) शुभश्राय (for °त्वाय). B1 (both times) -कल्प्यते; B4 (first time) -कल्पयेत्; D7 (second time) -पद्यते; D8 (first time) -लिप्यते (for -कल्पते). T2 (second time) महत्वायो न कल्पते. — [c]) Dn तुल्यलोकस्य (for °स्यैकस्य). D7 S येनायं (for यस्यायं). — [d]) K2. 8 तिष्ठते.

139 D4 om. 139 (cf. v. l. 132). D8 om. 139[ab]. — [a]) K3 यो योस्य; K5 यस्य वै; B0. 3–5 D2. 3. 5–7 S योस्य वै (for यो ह्यस्य). V1 B2 Da Dn योस्य योस्य (B2 योस्य वै; Da2 यो योस्य) मुखं पश्येत्; B1 यस्य यस्य मुखं द्राक्षीत्. — [b]) K2 Da Dn2 सोस्य सोस्य; K3 स स चास्य; K4. 5 V1 B Dn1 सौम्यं (V1 °म्य) सोस्य; D1. 7 T G सोस्य सर्वो (D1 °र्वो; D7 °र्वं-; G3 °र्वे); D2. 3. 5. 6 सौम्यं यस्य; M सोपि तस्य (for सोम्य सोऽस्य). G3. 4 वशानुगाः. — [c]) B3 शुभगं; D8 स्वरूपं (for सुभगं). Da D2. 3. 5. 6 चात्मवंतं (for चार्थ°). B1 शुभगं चार्थवन्नायं; D7 सुभगाश्चार्थवंतश्च. — [d]) B1 यो वा कश्चित्प्रपश्यति; D7 रूपवंतश्च प°; D8 भूपवंतं न पश्यति. — After 139, all MSS. (except Ś1 K D1) read 79[c]–85[b].

140 [a]) M1. 3 राजेति; M4 जगति. — [b]) D2. 3. 5. 6 सकलं (for सततं). Ś1 D7 T2 शब्दितो; K1. 3 B4 D1. 4. 8 G1 शब्दिता (for °तं). B1 नरैः (for बुधैः). T1 G2–4 ततः संशब्दितो बुधैः.

141 [b]) T2 माहात्म्यं (for महत्त्वं). Ś1 K1. 3. 4 D1. 4. 8 सर्वं- (for प्रति). — [d]) Da2 किमर्थाद् (for °न्यद्). D7 अपि (for इह). K5 B1. 3 Dn वर्तते; Da D2. 3. 5 वर्ण्यतां; D1 वर्ण्य*; D4 वर्तनं; D6

६०

C. 12. 2268
B. 12. 60. 1
K. 12. 59. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततः पुनः स गाङ्गेयमभिवाद्य पितामहम् ।
प्राञ्जलिर्नियतो भूत्वा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १
के धर्माः सर्ववर्णानां चातुर्वर्ण्यस्य के पृथक् ।
चतुर्णामाश्रमाणां च राजधर्माश्च के मताः ॥ २
केन स्विद्वर्धते राष्ट्रं राजा केन विवर्धते ।
केन पौराश्च भृत्याश्च वर्धन्ते भरतर्षभ ॥ ३
कोशं दण्डं च दुर्गं च सहायान्मन्त्रिणस्तथा ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्कीदृशान्वर्जयेन्नृपः ॥ ४
केषु विश्वसितव्यं स्याद्राज्ञां कस्यांचिदापदि ।
कुतो वात्मा दृढो रक्ष्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ५

भीष्म उवाच ।

नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्वा धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ ६

वर्णितं; Cap वर्ततांम् (as in text). D8 किमन्यद्व-र्तते यदि; Ca किमन्यदिह वर्ण्य(v. l. °र्त्य)तां.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da1 Dn D1–7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* T1 G2–4 M2 विद्यासमुद्देशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1. 4 58; B2 Da1 Dn2 59 (as in text); D2. 8 57; D7 S 60. — *Śloka no.:* Dn1 146.

60

1 D8 om. the ref. Da2 om. 1. — a) D1 पुनः (for ततः). K2 transp. पुनः and स. — c) D1 नियतौ; D7 नियमो. — d) Da1 पर्यपृष्ट (for °पृच्छद्). D4 युधिष्ठिर.

2 Before 2, D4 T1 G2–4 ins. युधिष्ठिर उवाच. — a) D8 G1 को धर्मः (for के धर्माः). K1. 2 D6 -धर्माणां (for -वर्णानां). — b) K1 चातुर्वर्ण्ये*; Dn1 °र्होत्रस्य; D4 °र्वर्ण्येभ्य (for °र्वर्ण्यस्य). K3 om. (hapl.) from के up to 3b. D2. 3. 5. 6 वै; M4 ते (for के). — c) K2. 5 B Da Dn D2. 3. 5. 6 G1 चातुर्वर्णा(B Da D2. 3. 5 °र्ण्या)श्रमाणां च; D8 चातुर्णामाश्रमाभ्यां च.

3 K3 om. 3ab (cf. v. l. 2). — a) B1 केन सं-; Dn केन वै; D4 केन चिद्; T1 G2–4 केन स्म; T2 केमासीद् (for केन स्विद्). D8 वर्तते (for वर्धते). — b) D8 राज्यं (for राजा). D7 T G च (for वि-). — c) D7 वर्धते (for भृत्याश्च). M1. 3 केन भृत्याश्च पौराश्च. — d) D1 वर्धते; D7 जनाश्च; D8 वर्तते.

4 a) Bo. 2–5 D2. 3. 5. 6 कोषं; B1 कोषो; T2 M1 कोशो; G1 कोश- (for कोशं). B1 दर्श च; Dn2 वर्गं च; D1 तुर्गं च; D8 तुरंगं (for दुर्गं च). D4 कोशं दुर्गं च दंडं च; D7 T1 G2–4 M1. 3. 4 कोशो दंडश्च दुर्गश्च (M1. 3 °र्गं च). — b) K1 सहायो; V1 D7 T1 G M1 सहाया (for °यान्). — c) K1 D6 -पुरोहिताचार्याः. — d) D7 कीदृशो (for कीदृशान्). K1 T1 G2–4 वरयेन्; K4 D1. 8 वर्ध° (for वर्ज°). K5 B1 Dn1 M1 नृप; D8 नृपाः (for नृपः). D6 कां दशात्वजयेन्नृप.

5 a) Ś1 K1 केन (for केषु). Dn2 विश्वसनीयं (for °सितव्यं). — b) K2. 3 B1–3 D (except D1. 6. 8) S (except M2) राज्ञा (Da2 °ज्ञो); Bo. 4. 5 राजन् (for राज्ञां). D6 कस्यांश्चिद्; D8 कस्यचिद्. — c) M2 चात्मा (for वात्मा). K3. 5 B Da Dn1 D2–8 T G2–4 M दृढं; D1 दृढ्ये (sic); G1 दृढा (for दृढो). Da2 D7 रक्ष्यं; Dn2 यस्यस्; D4 रक्षस् (for रक्ष्यस्). — After 5, D7 S ins.:

134* द्वैधीभावे च भूतानां शपथः कीदृशो भवेत् ।
अधर्मस्य फलं यच्च शपथस्य विलङ्घने ।
सर्वमेतद्यथातत्त्वं व्यवहारं च तादृशम् ।
समासव्यासयोगेन कथयस्व पितामह ।

[(L. 1) T2 द्वैधीभावं (for °भावे). T2 G1 भूत्यानां (for भूतानां). — (L. 3) M1. 3. 4 व्यवहारश्च यादृशः (M3 °शं) (for the post. half). — (L. 4) D7 समाध्य-भ्यासयोगेन (for the prior half).]

6 = 12. 56. 10. D8 om. the ref. — b) K4 वेदसे. — c) K2. 3. 5 B (except B1) D (except D7) T1 G2 M1. 3. 4 नमस्कृत्य (for °स्कृत्वा). — d) Bo. 1. 3. 4 D2. 3. 5. 6 धर्मं (for धर्मान्). K4 शास्वतान्; B (except B2) D2. 3. 5. 6 शाश्वतं; Dn2 शश्वतान्.

7 = 12. 21. 11. — a) M4 अक्रोध-. — b) D7

अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा ।
प्रजनः स्वेषु दारेषु शौचमद्रोह एव च ॥ ७
आर्जवं भृत्यभरणं नवैते सार्ववर्णिकाः ।
ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् ॥ ८
दममेव महाराज धर्ममाहुः पुरातनम् ।
स्वाध्यायोऽध्यापनं चैव तत्र कर्म समाप्यते ॥ ९
तं चेद्वित्तमुपागच्छेद्वर्तमानं स्वकर्मणि ।
अकुर्वाणं विकर्माणि शान्तं प्रज्ञानतर्पितम् ॥ १०
तापत्यसंतानमथो दद्याद्यजेत च ।
संविभज्य हि भोक्तव्यं धनं सद्भिरितीष्यते ॥ ११
परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ १२
क्षत्रियस्यापि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ।
दद्याद्राजा न याचेत यजेत न तु याजयेत् ॥ १३
नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् ।
नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्यात्पराक्रमम् ॥ १४
ये च क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च भूमिपाः ।
य एवाहवजेतारस्त एषां लोकजित्तमाः ॥ १५
अविक्षतेन देहेन समराद्यो निवर्तते ।
क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः ॥ १६

C. 12. 2283
B. 12. 60. 16
K 12. 59. 18

संविगाहश्च (for °भागः). $Bo._1$ D_1 क्षमास्तथा; D_7 T G सर्वशः; $M_{1.3}$ दमस्तथा; M_2 दमः क्षमा (for क्षमा तथा). — [c]) D_7 S प्र(T $G_{3.4}$ व्र)जनं; Ca °नः (as in text). — [d]) D_1 पौरम् (for शौचम्). Da D_4 अद्रोहम्.

8 [b]) D_7 त एव; T G M_2 त एते (for नवैते). D_7 सर्व-; Ca सार्व- (as in text). D_1 -वर्णिकः. — [d]) D_6 ततो (for तं ते). D_4 तं निबोध युधिष्ठिर.

9 [a]) D_6 दानम् (for दमम्). — [b]) Da_2 धर्मं प्राहुः (for धर्ममाहुः). K_5 D_7 T G $M_{1.3.4}$ सनातनं; M_2 मनीषिणः (for पुरातनम्). — [c]) D_4 [ऽ]ध्ययनं (for ऽध्यापनं). $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 T_2 स्वाध्यायाध्यापनं चैव; $K_{2.5}$ B Da Dn $D_{2-6.8}$ °याभ्य(D_8 °भ्या)सनं चैव; M °याध्ययनं चैव. — [d]) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 ततः (for तत्र). B_1 समाप्यति.

10 [a]) K_4 D_1 वै (for चेद्). $K_{1.2}$ Da_2 Dn_2 $D_{1.7}$ द्विजम्; K_3 वित्ते; K_4 चित्रम् (for वित्तम्). Ca तं चेदेवं; Cap (*sec. m.*) तं चेद्वित्तम् (as in text). K_3 समागच्छेद् (for उपा°). — [b]) $Ś_1$ K_4 वर्तमाणं (K_4 °णां). — [c]) G_1 आकुर्वाणं. $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ विकुर्वाणं; K_3 विकुर्माणि; D_1 विकर्माणं; D_7 G_2 हि कर्माणि; T_1 G_3 ह्यक° (for विक°). — [d]) K_3 शास्त्र- (for शान्तं). T_1 $G_{2.3}$ -कल्पितं (for -तर्पितम्). D_7 G_4 शाकं (G_4 शांतं) विज्ञानकल्पितं; T_2 G_1 शांतं विज्ञानतर्प(T_2 °र्पि)णं.

11 [a]) B_3 कुर्वतो; Da_2 अकुर्वति (hypermetric); T_2 G_1 कुर्वत (for कुर्वीत). — [b]) B_3 अर्थो; D_1 अर्थो. D_1 दध्याद्. V_1 $D_{2.3.5-7}$ यजेति (for यजेत). K_5 B_1 Dn_2 G_2 वा (for च). — [c]) K_4 D_7 वि-; B_1 तु; B_{2-5} $D_{3.5}$ च (for हि). — [d]) K (except K_1) D_{1-6} इहे($K_{3.4}$ °ही)ष्यते; Da_1 इतिक्षते; Da_2 इतिष्यते; Dn इतीर्यते (for °ष्यते). B_1 धनं यत्सद्भिरिष्यते.

12 = B. 12. 238. 13; Manu. 2. 87; Viṣṇu P. 55. 21; Vasiṣṭha Dharmaśāstra 26. 11. — [a]) K_1 -विष्टिः*-; G_1 -निर्वीत- (for -निष्ठित-). Da -कार्यं तु; D_7 G_2 -कर्माणि; T $G_{1.3.4}$ -कर्मा हि; M -कर्मा तु (for -कार्यस्तु). — [b]) M ($M_{1.3.4}$ also as in text) हि (for [ए]व). B_1 च द्विजः; $D_{1.4}$ ब्राह्मणाः; D_7 $M_{2.4}$ यो द्विजः; T G $M_{1.3}$ वै द्विजः (for ब्राह्मणः). — [c]) Da_1 अकुर्याद् (for the first कुर्याद्). K Da_2 $D_{1.4.6.8}$ अन्यत्र; B_1 अन्यार्थं; Da_1 अन्न*; Dn_2 अन्येन; D_2 अन्य*; T_2 अन्यं न; G_2 अंत्यं न (for अन्यन्न). — [d]) $Ś_1$ (*sup. lin.* as in text) $K_{2.4}$ ब्राह्मणम्.

13 [a]) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 M_4 तु (for [अ]पि). B_1 धर्मं. — [b]) B_1 तत् (for तं). — [c]) D_7 तत्र (for दद्याद्). K_4 Dn_1 राजन् (for राजा). — [d]) D_7 यजेत्तु (for यजेत). $K_{2.3.5}$ B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ G_2 M_2 न च; D_4 नु*; D_7 च न (for न तु). V_1 जयेत च यजेत च.

14 [a]) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 अधीयेत (for °यीत). — [b]) M_2 प्रजां.

15 [a]) V_1 B Dn $D_{2.3.5.6.8}$ तु (for च). — [b]) $K_{3.5}$ V_1 $D_{4.7}$ T_1 G_{2-4} M_2 पार्थिवाः (for भूमिपाः).

C. 12. 2284
B. 12. 60. 17
K. 12. 59. 19

वर्धं हि क्षत्रबन्धूनां धर्ममाहुः प्रधानतः ।
नास्य कृत्यतमं किंचिदन्यद्दस्युनिबर्हणात् ॥ १७
दानमध्ययनं यज्ञो योगः क्षेमो विधीयते ।
तस्माद्राज्ञा विशेषेण योद्धव्यं धर्ममीप्सता ॥ १८
स्वेषु धर्मेष्ववस्थाप्य प्रजाः सर्वा महीपतिः ।
धर्मेण सर्वकृत्यानि समनिष्ठानि कारयेत् ॥ १९
परिनिष्ठितकार्यः स्यान्नृपतिः परिपालनात् ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यादैन्द्रो राजन्य उच्यते ॥ २०
वैश्यस्यापीह यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ।
दानमध्ययनं यज्ञः शौचेन धनसंचयः ॥ २१
पितृवत्पालयेद्वैश्यो युक्तः सर्वपशूनिह ।
विकर्म तद्भवेदन्यत्कर्म यद्यत्समाचरेत् ।
रक्षया स हि तेषां वै महत्सुखमवाप्नुयात् ॥ २२
प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।
ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥ २३
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।

— c) D1 ये च; D7 त एव (for य एव). K2 [आ]हय- (for [आ]हव-). T G3.4 ये चा(T2 आ)हवे विजेतारस्. — d) Dn2 G4 येषां; D7 एते (for एषां). Bo Da Dn1 D2.3.5.6 लोकवित्तमाः; G4 योगवित्तमाः; M2 स्वर्गजित्तमाः (for लोक°). V1 तेषां लोकश्च जित्तमाः.

16 a) Da1 D4 अविक्ष्य(D4 °क्षि)तेन (for °क्षतेन).

17 a) K2 V1 B D (except D4) S एवं (for वर्धं). — b) Dn1 मार्गम् (for धर्मम्). D6 पुराविदः; Ca प्रधानतः (as in text). — c) M1-3 कृत्यमतः (for °तमं). — d) G2 राज्ञो (for अन्यद्). D4 -निवारणात्; Ca -निबर्हणात् (as in text).

18 a) B1 यज्ञे; G1 राज्ञो (for यज्ञो). — b) K3.5 D4 M1.3.4 राज्ञः क्षेमो (M1.3.4 °मे); K4 योगः क्षेमं; V1 B2-5 Da Dn1 D2.3.5-8 G1 राज्ञां क्षेमो; Bo राज्ञां धर्मो; B1 राजधर्मो; Dn2 रागक्षेमो; T G2-4 M2 राज्ञां क्षेमे (for योगः क्षेमो). D6 निवर्तते (for विधीयते). — c) D8 रक्षा-; M1 राजा (for राज्ञा). — d) Dn2 बोद्धव्यं (for योद्धव्यं). D2 मानम् (for धर्मम्). B1 ईप्सतां; D1 इच्छया; D4 M2 इच्छता; D6 M1.3 ईप्सिता; T G -लिप्सुना (G2 °ता) (for ईप्सता).

19 a) M1.3 तेषु (for स्वेषु). D1 दारेषु (for धर्मेषु). D3 om. from ष्व up to परिनि (in 20a). — c) D6 धर्मेषु (for धर्मेण). M1.3 सम्यक् (for सर्व-). D4 धर्मेण शर्मनिष्ठानि. — d) K3.5 B3-5 Dn D3.5 G2 M2 शम(K3 °र्म)निष्ठानि; D4 सर्वकार्याणि; D6 मनिष्ठानि च (sic); G3 मम निष्ठानि; Cv समनि° (as in text).

20 D3 om. परिनि (cf. v. l. 19). — a) K2.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 -कार्यस्तु; K3 -कार्यस्य; D7 T G M2 -कृत्यः स्यात्; M1.3 -कारः स्यात् (for -कार्यः स्यात्). — b) K1 परिपार्जनात्; Da °पालयेत् (for °पालनात्). — c) K1 Da D6 अन्यत्र (for अन्यन्न). Da1 चाकुर्याज् (for वा कुर्याद्). — d) Ś1 (by corr. *sec. m.*) K4 B2 Da D1.3 Ca (orig. as in text) जैत्रो; K1 देवो; V1 Bo.3.5 D8 मैत्रो; B1 D4 इंद्रो (for ऐन्द्रो).

21 a) K5 Dn D7 T1 G1.3.4 M4 [अ]पि हि; Da [अ]पि ह; T2 G2 M2 [अ]पि च (for [अ]पीह). — b) K1 तत्; D4 lacuna (for तं). V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 शाश्वतं (for भारत). — d) K3 -संश्रियः (for -संचयः). K1 (marg. as in text) शौचे ब्राह्मणसेवनं; K2.4 शौचेन (K4 °न) च विमत्सरः; D7 शौचं धर्मस्य संचयः.

22 a) D6 पालनाद् (for °येद्). — b) D6.8 मुक्तः (for युक्तः). K1.2.4 V1 B Da Dn1 D2.3.5.6.8 T2 सर्वान् (for सर्व-). In B2, the portion from प (in 22b) up to the end of 50 is lost on a missing fol. B1 T2 G1.2 M2 इव (for इह). K4 युक्तः सर्वान्पशूनि च. — c) B1 विकर्मा. D7 S वर्जयेद् (for तद्भवेद्). — d) D7 transp. कर्म and यद्यत्. K2.3.5 V1 Bo.3-5 Da Dn D1.4.8 स समाचरेत्; B1 M4 तत्समा°; D2.3.5.6 समुपा° (for यत्समा°). — e) K4 रक्षिया. D6 G4 स ह (for स हि). M2.4 पालनादेव तेषां च (M4 वै). — f) D1 सुमहत्सुखमाप्नुयात्.

23 = Manu. 9. 327. B2 missing (cf. v. l. 22). — a) Ś1 K1.4 D1 तु (for हि). — b) K4 स्पृष्ट्वा; D1 lacuna; D6 दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). Ś1 K2 परिददेत्; K5 V1 B5 Da Dn D1-3.5.6 °ददौ; B1 परिदधे (for °ददे). — c) Ś1 ब्रह्मणाय. Da2 lacuna; D8 राज्ये च (for राज्ञे च). G1 ब्राह्मणायाकृतिं राज्ञे. — d) K1 सर्वैः; Dn2 D1 T2 सर्वा. V1 Da Dn1 परिददौ; B1 परिदधे (for °ददे). D4 प्रजाः सर्वा ददौ विधिः.

षण्णामेकां पिबेद्धेनुं शताच्च मिथुनं हरेत् ॥ २४
लये च सप्तमो भागस्तथा शृङ्गे कला खुरे ।
सस्यस्य सर्वबीजानामेषा सांवत्सरी भृतिः ॥ २५
न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति
वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथंचन ॥ २६
शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ।
प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत् ॥ २७
तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते ।
तेषां शुश्रूषणाच्चैव महत्सुखमवाप्नुयात् ॥ २८
शूद्र एतान्परिचरेत्त्रीन्वर्णाननसूयकः ।
संचयांश्च न कुर्वीत जातु शूद्रः कथंचन ॥ २९
पापीयान्हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्गरीयसः ।
राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः ॥ ३०
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
अवश्यभरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते ॥ ३१
छत्रं वेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानि च ।

C. 12. 2299
B. 12. 60. 32
K. 12. 59. 35

24 B2 missing (cf. v. l. 22). — a) K3 D4 वृद्धिं; V1 Da Dn2 वृत्तं (for वृत्तिं). M1-3 तस्य प्रवृत्तिं वक्ष्यामि. — b) D1 यश्च. Dn2 यच्च वृत्तोपजीवनं. — After 24ab, M1, 3 ins.:

135* अवश्यभरणीयो हि वैश्यो राज्ञा जनाधिप ।

— c) D4 षमाम्रेका (sic) (for षण्णामेकां). Ca cites षण्णाम् (as in text). Cv as in text. — d) K1 D1 शताश्च; S शतस्य (for शताच्च). G1 द्विशतं (sic); M दृशतिं (for मिथुनं). Ca as in text.

25 B2 missing (cf. v. l. 22). D7 om. (hapl.) 25a-31b. — a) Ś1 (orig. as in text) लभेच्च; K1. 2. 4. 5 V1 Bo. 1. 4. 5 Da Dn D3-6 लब्धाच्च; K3 लभेत; B3 D8 लब्ध्वा च; D1 लभे च; G1 लवे च; G2 श्रये च; M1. 3. 4 क्रये च; M2 विक्रये (for लये च). K2. 3. 5 Dn D4 सप्तमं; D1 सप्तमे. — b) K2 शृंगैः; Ca शृङ्गे (as in text). V1·S तथा; D4 कालां; Ca कला (as in text). K5 T2 खले (T2 °रे); D4 lacuna; Ca खुरे (as in text). — c) Ś1 शस्यास्य; K1 सस्याश्च; K4 V1 B1 D1 शस्यानि; Bo. 3-5 Da Dn D2. 6. 8 Cv सस्यानि; D3. 5 सस्यानां; T1 G2-4 यस्यास्य; T2 M सन्यस्य (for सस्यस्य). K5 -जातीनाम्; Dn2 -जीवानाम् (for -बीजानाम्). — d) D1. 3. 5 एषां. K1 संवत्सरी; Ca सांव° (as in text). B1 वृतिः; Ca भृतिः (as in text).

26 = Manu. 9. 328. B2 missing (cf. v. l. 22); D7 om. 26 (cf. v. l. 25). — a) M2 हि (for च). — b) B1 अनवक्षन्; D6 न रक्षेहं. D2. 3. 5. 6 पशूनिह. — c) Ś1 K4 V1 B (B2 missing) Da Dn2 D1. 4 M4 Ca वैश्ये नेच्छति; D2. 3. 5. 6 वैश्ये (D3 °श्यं) न चेति (for वैश्ये चेच्छति).

27 B2 missing (cf. v. l. 22); D7 om. 27 (cf. v. l. 25). — a) D4 T1 G2-4 च (for हि). K1 शूद्राणां चैव यो धर्मस्. — b) B1 शाश्वतं (for भारत). — G2 om. (hapl.) 27d-28a. — d) K4 दास्यं शूद्रम्; M2 शूद्रं दासम् (by transp.). T1 G3. 4 अकारयत् (for अकल्प°).

28 B2 missing (cf. v. l. 22); D7 om. 28 (cf. v. l. 25). G2 om. 28a (cf. v. l. 27). — a) D1 वृद्दस्य (for शूद्रस्य). — After 28a, D2 repeats (hapl.) 27d-28a. — c) G1 एषां (for तेषां). K4 D1 शुश्रूषणाश्.

29 B2 missing (cf. v. l. 22); D7 om. 29 (cf. v. l. 25). — a) K1 शूद्रा. M1 येनान्; M3 एनान् (for एतान्). D4 परिचरन् (for °चरेत्). — b) D1 वर्गान् (for वर्णान्). K5 D4 G1 अनुसूयकः; V1 B (B2 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 अनुपू(Da1 °श)-वेशः (for अनसूयकः). — With 29cd-30ab, cf. Manu. 10. 129. G1 om. 29cd. — c) Bo संचयं च न; B1 न संचयांश्च; D1 *जयांश्च न; D4 संचयास्तु न (for °यांश्च न). — d) D6 जात- (for जातु).

30 B2 missing (cf. v. l. 22); D7 om. 30 (cf. v. l. 25). — a) K1 पानीयं (sic) (for पापीयान्). V1 Da1 स धनं; G1 निधनं (for हि धनं). — b) K4 गरीयशः. — d) B1 D4 T1 G3. 4 कर्मं; M धर्मं (for कामं). D8 कुर्वंति (for कुर्वीत). K3 धार्मिकं.

31 B2 missing (cf. v. l. 22); D7 om. 31ab (cf. v. l. 25). — a) M1 वृत्तिः. — b) K4 D1. 4 यश्च. — c) K5 B1. 3. 5 D1. 2. 5. 7 T G2-4 अवश्यं (for अवश्य-). G1 अश्वसंहरणीयो हि.

32 B2 missing (cf. v. l. 22). — a) K5 क्षत्र-; B1 Dn2 छत्र-; D7 चित्रं; T1 G3 पात्रं (for छत्रं).

C. 12. 2300
B. 12. 60. 33
K. 12. 59. 35

यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे ॥ ३२
अधार्याणि विशीर्णानि वसनानि द्विजातिभिः ।
शूद्रायैव विधेयानि तस्य धर्मधनं हि तत् ॥ ३३
यश्च कश्चिद्द्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराव्रजेत् ।
कल्प्यां तस्य तु तेनाहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः ।
देयः पिण्डोऽनपेताय भर्तव्यौ वृद्धदुर्बलौ ॥ ३४
शूद्रेण च न हातव्यो भर्ता कस्यांचिदापदि ।
अतिरेकेण भर्तव्यो भर्ता द्रव्यपरिक्षये ।
न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्तृहार्यधनो ह्यसौ ॥ ३५
उक्तस्त्रयाणां वर्णानां यज्ञस्त्रय्यैव भारत ।
स्वाहाकारनमस्कारौ मन्त्रः शूद्रे विधीयते ॥ ३६
ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत व्रतवान्स्वयम् ।
पूर्णपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम् ॥ ३७
शूद्रः पैजवनो नाम सहस्राणां शतं ददौ ।

D1 व्यजनम्; Ca वेष्टनम् (as in text). K2 औष्णीषम्; K4 D1 औशीनम्; D7 औशीर; Ca औशीरम् (as in text). G2 पात्रं वेष्टनकं चीरम्; Cv as in text. — b) M1. 3 उपानड्. K3 Da Dn2 व्यंजनानि (for व्यज°). — cd) K1. 4 यातयामाणि; Ca °मानि (as in text). T1 G3. 4 transp. देयानि and शूद्राय.

33 B2 missing (cf. v. l. 22). — a) K4 D8 आधार्याणि; D7 अका° (for अधा°). — c) K1 हि देयानि; K3. 5 V1 B (B2 missing) D S प्र(D1 नि)देयानि (for विधे°). — d) Ś1 K2. 4 D1 धर्म्यं (for धर्म-). B4 यत् (for तत्).

34 B2 missing (cf. v. l. 22). — a) M4 यच्च. Dn1 T2 यं च कंचिद् (for यश्च कश्चिद्). — b) K3 M3 शूद्रः शुश्रूषया(M3 °षुणा)व्रजेत्. — c) K5 Dn T1 G3. 4 कल्प्यां तेन; B3 कल्प्यं तेस्य; D7 तस्यां तस्य; D8 M2 कल्पां तस्य; G2 कल्पां तेन (for कल्प्यां तस्य). K2 om. तु. K5 T1 G2–4 तस्याहुर्; V1 Bo. 5 ते वाहुर्; Da तैराहुर्; Dn ते प्राहुर् (for तेनाहुर्). B1 आकल्पांतस्य तस्याहुर्; D6 G1 कल्पांतस्य सु(G1 कु)-तेनाहुर्. — d) B4 व्रतं; Da2 वृत्ति-. T2 G1 ब्रह्म-विदो (for धर्म°). — e) Ś1 (orig.) K2–5 V1 Bo. 3–5 D T G2–4 M [ऽ]नपत्याय; G1 [ऽ]नवेद्याय (for ऽनपेताय). B1 देयपिंडाल्रयात्प्राप (sic). — f) G1 हर्तव्यौ (for भ°). T2 वृद्धि-; G1 प्रद्ध-; Ca वृद्ध- (as in text). V1 -विह्वलौ (for -दुर्बलौ).

35 B2 missing (cf. v. l. 22). — a) K5 Dn G1 M2 तु न; B3. 4 D1–3. 5. 6. 8 न च; T G2–4 न हि (for च न). D7 हर्तव्यो; T G2–4 भर्तव्यो; G1 हंतव्यो (for हातव्यो). — b) G1 हर्ता कस्याश्चिदापदि. — c) T2 G1 M अधिकारेण; Ca अतिरेकेण (as in text). G1 हर्तव्यो (for भ°). — d) Da1 भर्त्रा; D1 Ca भर्त्रा. M3 द्रव्यं; M4 (*sup. lin.* as in text) शूद्र- (for द्रव्य-). — With 35^{ef}, cf. Manu. 417^{cd}. — e) B1 त्वसूनस्ति; M1. 3 हि स्वमस्य (for °मस्ति). — f) K3. 5 V1 B (B2 missing) D (except D7) G1 हि सः (for ह्यसौ). Ca भर्तृहार्यधना ह्यमी; Cap °धनो हि सः.

36 B2 missing (cf. v. l. 22). — a) D7 उक्तं. — b) Ś1 यज्ञास्; D1 धर्मस्; G1 यजुस्. Ś1 (orig.) K1 तथ्येव; Ś1 (by corr.) K3. 4 T1 G1. 3. 4 M1. 3. 4 त्रय्येव; K2. 5 V1 B (B2 missing) Da Dn1 D2. 3. 5–8 M2 तस्य च; Dn2 तस्यैव; D4 स्वाहेव; G2 त्रैयेव (for त्रय्यैव as in D1 T2). — c) K4 V1 B (B2 missing) Da Dn D1–3. 5. 6. 8 -वषट्कारौ; K5 D4. 7 T1 G1. 3. 4 -नमस्कार- (K5 °रे; D4 G1 °रो) (for °स्कारौ). — d) D7 मंत्रं. G1 शूद्रो (for शूद्रे). K1 विधेयंते. K4. 5 V1 B (B2 missing) D (except D4. 7) मंत्रः शूद्रे न विद्य(D1 धीय)ते; Madras Ed. मंत्रः शूद्रे न हीष्यते.

37 B2 missing (cf. v. l. 22). — a) K5 नाभ्यां; V1 B (B2 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 Cv तस्माच् (for ताभ्यां). K5 परद्रः (for शूद्रः). Ca. v cite पाकयज्ञैर् (as in text). — b) B1 यजेत्तु; D8 यजत. V1 Bo. 3–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M4 Cv [अ]व्रतवान् (for व्रत°). D4 न यजेद्धुतवान्स्वयं. — D7 om. 37^{c}–40^{b}. — c) T1 M1. 3 पूर्णं; Cv पूर्ण- (as in text). Ś1 K1 -पात्रमयाम्; T1 G M -पांत्रमपाम्; Ca. v -पात्रमयीम् (as in text). — d) K4 दक्षिणात्; B1 Da2 D8 T2 दक्षिणं (B1 °णा; T2 °णः); G1 भक्षणं.

38 Cf. Gobhila-Gṛhyasūtra 1. 9. 12. B2 missing (cf. v. l. 22). D7 om. 38 (cf. v. l. 37). — a) Ś1 K1. 2. 4 पुरा वैजान(K1. 4 °व)नो; B4 m शूद्रः पौजवनो; D1 शुद्धो वैभवनो; D5 शुद्रः पौंजत्क*; T1 G3. 4 M शूद्रः पैलवनो. — c) Ś1 K4 ऐंद्र(K4 °द्रा)-चैन; K1 ऐंद्राग्यौ न; B1 °ग्रेन; B4 Dn2 D3. 6. 8 M4 Cv °ग्येन; Da1 इंद्राग्नेन; D1 ऐंद्राश्चेन; D4

ऐन्द्राग्नेन विधानेन दक्षिणामिति नः श्रुतम् ॥ ३८
अतो हि सर्ववर्णानां श्रद्धायज्ञो विधीयते ।
दैवतं हि महच्छ्रद्धा पवित्रं यजतां च यत् ॥ ३९
दैवतं परमं विप्राः स्वेन स्वेन परस्परम् ।
अयजन्निह सत्रैस्ते तैस्तैः कामैः सनातनैः ॥ ४०
संसृष्टा ब्राह्मणैरेव त्रिषु वर्णेषु सृष्टयः ।
देवानामपि ये देवा यद्ब्रूयुस्ते परं हि तत् ।
तस्माद्वर्णैः सर्वयज्ञाः संसृज्यन्ते न काम्यया ॥ ४१
ऋग्यजुःसामवित्पूज्यो नित्यं स्याद्देववद्द्विजः ।
अनृग्यजुरसामा तु प्राजापत्य उपद्रवः ॥ ४२
यज्ञो मनीषया तात सर्ववर्णेषु भारत ।
नास्य यज्ञहनो देवा ईहन्ते नेतरे जनाः ।
तस्मात्सर्वेषु वर्णेषु श्रद्धायज्ञो विधीयते ॥ ४३
स्वं दैवतं ब्राह्मणाः स्वेन नित्यं

C. 12. 2314
B. 12. 60. 46
K. 12. 59. 49

ऐंद्रोग्नेन (for ऐन्द्राग्नेन). Bo. 5 ऐंद्राग्नेयेन विधिना. — After 38, V1 B1 ins. 136*.

39 B2 missing (cf. v. l. 22); D7 om. 39 (cf. v. l. 37). V1 B1 om. 39ᵃ. — ᵃ) Dn1 T2 यतो; D1–3. 5. 6. 8 M2 ततो; G1 इतो (for अतो). Da2 सर्वविद्यानां (for °वर्णानां). — V1 B1 ins. after 38: Bo. 3–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8, after 39ᵃ:

136* यज्ञस्तस्यैव भारत ।
अग्रे सर्वेषु यज्ञेषु.

[(L. 1) Cf. v. l. 36ᵇ. V1 B1 om. line 1. —(L. 2) B1 अग्रः. V1 B1 Da1 Dn2 वर्णेषु; Da1 वर्णानां (for यज्ञेषु). D6 अग्रे यज्ञेषु सर्वेषु.]

— ᵇ) D2 श्रद्धावाञ्चो; D3. 5 श्रद्धापञ्चो; M1 शूद्रायज्ञो (for श्रद्धा°). — ᶜ) Da D6 च (for हि). D1 T1 G2–4 M2. 4 परं (for महच्). T2 G1 दैवं हि परमं श्रद्धा. — ᵈ) D4 जयतां; G1 यच्छतां (for यजतां). K3. 5 D4 मतं; Bo. 4. 5 Da2 S (except T2) च तत् (for च यत्). Da1 पवित्रं यजयांचरत् (corrupt).

40 B2 missing (cf. v. l. 22); D7 om. 40ᵃᵇ (cf. v. l. 37). — ᵃ) D4 वेवनं (for दैवतं). Dn G4 हि परं (for परमं). — ᵇ) T2 स्वे स्वेन च (for स्वेन स्वेन). D2 परं परं. — ᶜ) Da2 अव्यजन्; M1 अजयन् (for अयजन्). D7 T1 G2–4 यज्ञैस्तैस् (for सत्रैस्ते).) D7 कामैः सर्वैः (for तैस्तैः कामैः). Dn समाहितैः D4 समाप्तनैः; M2 द्विजातयः (for सनातनैः).

41 B2 missing (cf. v. l. 22); B1 om. 41 ᵃ) K4 संस्पष्टा; D1 संस्पृष्टा; T2 G1 संहृष्टा (for संसृष्टा). D7 ब्राह्मणाद्य्. Da वर्णास्; D7 चैव (for एव). Ca संसृष्टा ब्राह्मणैर्वर्णा. — ᵇ) D4 transp. त्रिषु and वर्णेषु. — ᶜ) D1 M1. 3. 4 ते देवा; D7 T1 G1. 3. 4 देवा यद्; T2 देवाय (for ये देवा). — ᵈ) G1 om. यद्. Dn2 D3. 5. 6 ऊचुस्तं (Dn2 °स्ते) (for ब्रूयुस्ते). K1. 5 Bo. 3–5 Da Dn D2. 6. 8 T2 G1 M1. 3 हितं; K3 ततः (for हि तत्). D7 T1 G3. 4 परमं हि तत्. — ᵉ) M वर्णाः (for वर्णैः). Ś1 K1. 4 V1 D1 सर्ववर्णाः; Da1 सर्वज्ञानैः; Da2 सर्वे*ज्ञाः; D7 T G तु धर्मज्ञाः; M सर्वधर्मैः (for °यज्ञाः). — ᶠ) K4 ससृज्यंते; Da संसृजंते; D7 संगृह्यंते. Ś1 [ऽ]त्रकाम्यया; K1 [ऽ]त्र काम्यया; D1 न कस्यया; D7 T2 G1 M2. 4 न कामतः (for न काम्यया).

42 B2 missing (cf. v. l. 22). — ᵃ) D2. 3. 5 -सामवत्. K1 पूज्या; G4 प्राज्ञो (for पूज्यो). — ᵇ) M1 नित्य- (for नित्यं). D7 T G दै(G1. 2 दे)वतं; M1. 3 वेदविद् (for देववद्). — ᶜ) K1 Dn2 असामात्; M2 असाम्ना. Ca अनृग्यजुरसामा (as in text). K3. 5 V1 B (B2 missing) D (except D1. 7) च (for तु). K2 अनृग्यजु च सामा च. — ᵈ) M1 प्रजापत्य. Ca as in text. ❀ Cb: अनृग्यजुरसामा ऋग्वेदादिशून्यः प्राजापत्य उपद्रवः विधातृकृत उपद्रवः उपघातः । एवंविधो ब्राह्मणो निष्फलजन्मेति भावः । ❀

43 B2 missing (cf. v. l. 22). — ᵃ) D4 यज्ञे. K3 D4 वै श्रद्धया (for मनीषया). B1 याज्ञसेनीषया तात (sic). — ᵇ) G1 सर्वे (for सर्व-). — After 43ᵃᵇ, D4 reads 12. 61. 7ᶜ–21ᵇ. — ᶜ) G4 नास्या. K1. 4 D1 यज्ञहतो; K3. 5 V1 Bo. 3–5 Da Dn °कृतो; D2. 6 °स्पते; D3. 5 °स्य ते; D4 विघ्नकृतो; D7 G1 यज्ञहतौ; D8 यज्ञं कृतो; T1 G3. 4 M1. 3. 4 यज्ञहणो (M1. 3 °णा; M4 °णौ) (for °हनो). Cnp नास्य यज्ञस्य ते. Bo देवं; D4 देवो; T2 देव. B1 नास्य विघ्नकृतो देव. — ᵈ) D1 रोहंते; D8 ईहते. — ᵉ) Dn T2 ततः (for तस्मात्). D1 T2 यज्ञेषु (for वर्णेषु).

44 B2 missing (cf. v. l. 22). — ᵃ) K3 D4. 7. 8 T1 G3. 4 स्व- (for स्वं). M1. 3 देवतं. K1. 4 V1 B (B2 missing) D (except D1) S (except

C. 12. 2314
B. 12. 60. 46
K. 12. 59. 49

परान्वर्णानयजन्नेवमासीत् ।
*आरोचिता नः सुमहान्स धर्मः
सृष्टो ब्रह्मणा त्रिषु वर्णेषु दृष्टः ॥ ४४
तस्माद्वर्णा ऋजवो जातिधर्माः
संसृज्यन्ते तस्य विपाक एषः ।
एकं साम यजुरेकमृगेका
विप्रश्चैकोऽनिश्चयस्तेषु दृष्टः ॥ ४५

अत्र गाथा यज्ञगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
वैखानसानां राजेन्द्र मुनीनां यष्टुमिच्छताम् ॥ ४६
उदितेऽनुदिते वापि श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
वह्निं जुहोति धर्मेण श्रद्धा वै कारणं महत् ॥ ४७
यत्स्कन्नमस्य तत्पूर्वं यदस्कन्नं तदुत्तरम् ।
बहूनि यज्ञरूपाणि नानाकर्मफलानि च ॥ ४८
तानि यः संविजानाति ज्ञाननिश्चयनिश्चितः ।

G1) ब्राह्मणः (for ब्राह्मणाः). K3 om. (hapl.) from स्वेन up to ब्रह्मणा (in 44[d]). K5 तेत्र; D2.5.6 तेन (for स्वेन). ❀ Cv: स्वं दैवतं नारायणम् । स्वेन तदीयद्रव्येण । ❀ —[b]) D4 परे; D7 पर- (for परान्). Da1 परान् (for वर्णान्). Ś1 नयुजन्; K1 M1 न यजेन्; K3.4 M3 नयजन्; V1 Da Dn नायजे(V1 Dn °ज)न्; B1 यजन्; D2.4.6.8 M4 Cv आयजन् (for अय°). K V1 Bo.1.3.5 Da Dn D2.3.5.6.8 T2 M2 नैवम् (for एवम्). —[c]) Ś1 K1.2 अरोचिताः; K3.4 D1 आरोचिताः; Cv अधरो वितानः (for *आरोचिता नः). K1 स सृष्टो; K2 स दृष्टः; K4 सुदृष्टः; D1 सुमृष्टो (for स धर्मः). Cnp वैश्य- (for धर्मः). K5 परोचितान्नः सुदुष्टो धर्मः; V1 Bo.3-5 Dn D2.3 (before corr.).5.6.8 अध(Bo.5 °प)रो वितानः संसृष्टो (B5 °पृक्तौ) वैश्यो; B1 आधारोचित* संसृष्टो वैश्यो; Da अपरोपि तस्य ब्राह्मणसंशि(Da2 °श्रि)तात्मा; D3 (by corr. sec. m.) वैतानिकः प्रवरो ब्राह्मणस्य; D4 अरोचतानः सुमहान्सुसृष्टे; D7 T G M1.3 आरोपितानस्त्वथ (G1 °स्वथ; G2 °स्वधि) तत्र सृष्टः (T2 दृष्टे; M1.3 दृष्टो); M2.4 अरोविता (M4 अधरोपि) नस्त्वथ तत्र दृष्टो. —[d]) K1 om. (hapl.) सृष्टो. K1 ब्राह्मणास्; K2.5 D1.4 यो ब्राह्मणास्; K4 यो ब्रह्मणा; V1 m T1 G2-4 तस्माद्विद्वांस्; Bo ब्राह्मणस्; D7 T2 G1 M न ब्राह्मणस् (for सृष्टो ब्रह्मणा). D4 वेदेषु (for वर्णेषु). V1 m श्रेष्ठ; D7 T1 G3.4 M सृष्टः; T2 G1 राजन् (for दृष्टः). K3 त्रिवेदेषु वर्णेषु दृष्टः; V1 B1.3-5 Dn D2.3 (before corr.).5.6.8 ब्राह्मण- (Dn2 °णा)स्त्रिषु वर्णेषु यज्ञसृष्टः (V1 न यज्ञसृष्टिः; B1 यज्ञो दृष्टः; B5 यज्ञदृष्टः); Da तस्माद्विधां त्रिषु लोकेषु दृष्टाः (Da2 °ष्टः); D3 (marg. sec. m.) तेनैवासौ सर्ववर्णेषु सृष्टः. — After 44, B4 ins. 138*. D4 ins. after 44:

137* संपूज्यो वै ब्राह्मणस्त्रि

45 B2 missing (cf. v. l. 22). —[a]) D7 वर्णे; T2 G1 वर्णाद् (for वर्णा). Ś1 K2.4 D1 ऋतवो (D1 °व्यो); K5 ब्रुवतो; D7 जंतवो; T G बहवो; M1 ऋपवो (for ऋजवो). K1 D1.4.7 G2 ज्ञातिधर्माः; K4.5 D2 जातिदर्णाः; V1 B3.4 Dn D3.5.6.8 ज्ञातिवर्णाः; T2 G1 राजधर्माः; M जा(M2 ज्ञा)तिधर्मैः (for °धर्माः). B1 तस्माच्छिन्नांस्त्रिषु वर्णेषु राजा राज्ञा त्रिवर्णाः. —[b]) B1 स सृज्यंते; Da संपूज्यंते; D1 संसृज्ये*. B1.3.4 Da Dn D2.3.5.6.8 विकार एव (for विपाक एषः). — For 45[ab], Bo.5 subst.: B4 ins. after 44:

138* तत वै जातिधर्मः ।
संसृज्यते तस्य वै कोप एषः ।

[Ca cites तत वै जातिधर्मः संसृज्यते, and also कोप एषः (as above).]

—[c]) Ś1 K1 एष; D1 अथर्व- (for एकं). K2.4 D1 एकमृगेष (K4 °षः; D1 °षा); K5 एकज्ञसेको; B1 एकं *शेका; Dn2 एकमृगैका (for °मृगेका). —[d]) K4 विप्राश्च. B1.3-5 Da1 Dn D2.3.5.6.8 [ऽ]निश्चये; T1 G2-4 [ऽ]नियतस् (for ऽनिश्चयस्). K2.4 तस्य; M2 स्वेष (for तेषु). V1 B (B2 missing) Da1 Dn D2.3.5.6.8 G4 सृष्टः (for दृष्टः). Da2 विप्रश्चैको निश्चयेषु प्रसृष्टः.

46 B2 missing (cf. v. l. 22). —[a]) B1 अनु- (for अत्र). D7 या या (for गाथा). D7 S पुरा (for यज्ञ-). —[c]) K3 D4 वैषानसानां; Ca वैखा° (as in text). —[d]) K5 प्रष्टुम् (for यष्टुम्).

47 B2 missing (cf. v. l. 22). —[a]) K1 उदितो. K4 नापि; V1 B1 Da D2-5 चापि (for वापि). M1.3 उदितोनुदितो वापि. —[c]) K3.5 D4 अग्नीन् (for वह्निं). —[d]) K5 श्रद्धादि-; D2.3 (marg. sec. m. as in text) 5.6 श्रुत्वैवं (for श्रद्धा वै). Dn2 D4 करणं.

48 B2 missing (cf. v. l. 22). —[a]) G1 य (for यत्). K4 सर्वं (for पूर्वं). Cv as in text. —[b])

द्विजातिः श्रद्धयोपेतः स यष्टुं पुरुषोऽर्हति ॥ ४९
स्तेनो वा यदि वा पापो यदि वा पापकृत्तमः ।
यष्टुमिच्छति यज्ञं यः साधुमेव वदन्ति तम् ॥ ५०
ऋषयस्तं प्रशंसन्ति साधु चैतदसंशयम् ।
सर्वथा सर्ववर्णैर्हि यष्टव्यमिति निश्चयः ।
न हि यज्ञसमं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ५१
तस्माद्यष्टव्यमित्याहुः पुरुषेणानसूयता ।
श्रद्धापवित्रमाश्रित्य यथाशक्ति प्रयच्छता ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६०

६१

भीष्म उवाच ।
आश्रमाणां महाबाहो शृणु सत्यपराक्रम ।
चतुर्णामिह वर्णानां कर्माणि च युधिष्ठिर ॥ १
वानप्रस्थं भैक्षचर्यां गार्हस्थ्यं च महाश्रमम् ।

C. 12. 2325
B. 12. 61. 2
K. 12. 60. 2

D1 यद् (for तद्). D7 यदप्यस्कन्न उत्तरं. Cv as in text. ❀ Cn: अस्कन्नं यथाविधि हुतम् । ❀ — ᵉ) G4 ·कर्माणि (for ·रूपाणि).

49 B2 missing (cf. v. l. 22). — ᵃ) V1 B (B2 missing) Da Dn D2.3.5.6.8 संप्र·; D7 T1 G2–4 M2 स वि· (for संवि·). — ᵇ) K3.5 Da D4 T1 G3.4 M1.3 ज्ञान(K5 °ने; T1 G3.4 °नी)निश्रित(Da2 °त्य)निश्रयः. — K3 om. 49ᶜ–50ᶜ. — ᶜ) T2 G1.2 द्विजाति·. — ᵈ) Dn2 संयष्टुं; D2 स यष्टुः.

50 K3 om. 50ᵃᵇᶜ (cf. v. l. 49). — ᵇ) D4 ·वित्तमः (for ·कृत्तमः). — ᶜ) K1 यज्ञे. K5 M1–3 हि; D7 सः (for यः). D4 यष्टुमिच्छति यज्ञं हि (sic). — ᵈ) D1 तत् (for तम्).

51 ᵃ) Ś1 K1.2.4 D8 तु; D1 च (for तं). Dn2 प्रशंसति. — K3 om. 51ᵇ. — ᵇ) K4 असंचयं; D7 °शयः. K5 D4 साधुमेव न संशयः. — ᶜ) D1 स यथा (for सर्वथा). K1 सर्वयज्ञैर्हि; V1 B Da Dn D2.3.5–8 T2 G1.2 M सर्वदा वर्णैर्; T1 G3.4 सर्ववर्णैश्च (for °वर्णैर्हि). K3.5 D4 त्रिभिर्वर्णैस्तु (D4 °श्च) यष्टव्यम्. — ᵈ) B0.5 नः श्रुतं; Dn निर्णयः (for निश्चयः). K3.5 D4 इति वेदेषु निश्चयं (K5 °यः).

52 ᵃ) Dn2 यस्माद् (for त°). D7 S (except M4) एव (for इति). — ᵇ) K5 Da D4 [अ]नुसुयता (Da °ताः); T1 G3.4 [अ]नसूयुना; M4 विजानता. — D8 om. 52ᶜᵈ. — ᶜ) Ś1 K1.4 D4 श्रद्धां (for श्रद्धा·). Ś1 पवित्राम्. D4 आसाद्य (for आश्रित्य). — ᵈ) Ś1 K1.2.4 B1 D1 प्रयच्छति; Da G2 M1–3 प्रयच्छताः (G2 °त; M2 °तो; M3 °थाः); V1 Dn यथेच्छया; D4 प्रयत्नतः (for °च्छता).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1–3.5–7 T2 G1.2.4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* T1 G2.4 M1–3 वर्णधर्मः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 61; B2 Da1 Dn 60 (as in text); B4 59; D2.8 58. — *Śloka no.:* Dn1 54; Dn2 55.

61

1 D8 om. the ref. — ᵇ) Dn2 D1.8 G4 ·पराक्रमं (D1 °मः). — ᶜ) K3 D4 अपि कर्माणि; K4.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 M1.3 अपि (K4 M1.3 इह) नामानि; D7 T G M2.4 नामधेयानि (for इह वर्णानां). D1 चतुर्वर्णामि वर्णानां (sic). — ᵈ) K3 वर्णानां; D4 वर्णनं (for कर्माणि).

2 ᵃ) K1 वानप्रस्थां; K5 वाणप्रस्थं; B2 M1.3.4 वानप्रस्थ्यं (for °प्रस्थं). K2 Da2 D1.7 भैक्ष्यचर्यां; K3 V1 B1–5 Da1 Dn D2.3.5.6.8 भैक्ष्यचर्यं; K4 D4 G1 भैक्षचर्यां; K5 G4 M4 °चर्यं; B0 च भैक्ष्यं च (for भैक्षचर्यां). — ᵇ) D1.4.6 M1.3 गार्हस्थं (for °स्थ्यं). T1 G2–4 तथा गार्हस्थ्यमाश्रमं. — ᶜ) K3.5 T2 G1.4 M1.3.4 चाहुस्र; D7 चाहेस्र (for प्राहुस्र). — ᵈ) K1 D1 ब्राह्मणैर्. Da1 कृतं; Dn2 व्रतं (for वृतम्). D7 S चतुर्थं ब्रा(D7 G1 M1.3.4 ब्र)ह्मणेरितं.

3 ᵃ) K5 जन्मकारण·; K5 वानप्रस्थः*; V1 B Dn

C. 12. 2325
B. 12. 61. 2
K. 12. 60. 2

ब्रह्मचर्याश्रमं प्राहुश्चतुर्थं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ २
जटाकरणसंस्कारं द्विजातित्वमवाप्य च ।
आधानादीनि कर्माणि प्राप्य वेदमधीत्य च ॥ ३
सदारो वाप्यदारो वा आत्मवान्संयतेन्द्रियः ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत्कृतकृत्यो गृहाश्रमात् ॥ ४
तत्रारण्यकशास्त्राणि समधीत्य स धर्मवित् ।
ऊर्ध्वरेताः प्रजायित्वा गच्छत्यक्षरसात्मताम् ॥ ५
एतान्येव निमित्तानि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
कर्तव्यानीह विप्रेण राजन्नादौ विपश्चिता ॥ ६
चरितब्रह्मचर्यस्य ब्राह्मणस्य विशां पते ।
भैक्षचर्यास्वधीकारः प्रशस्त इह मोक्षिणः ॥ ७
यत्रास्तमितशायी स्यान्निरग्निरनिकेतनः ।
यथोपलब्धजीवी स्यान्मुनिर्दान्तो जितेन्द्रियः ॥ ८
निराशीः स्यात्सर्वसमो निर्भोगो निर्विकारवान् ।
विप्रः क्षेमाश्रमं प्राप्तो गच्छत्यक्षरसात्मताम् ॥ ९

अधीत्य वेदान्कृतसर्वकृत्यः
संतानमुत्पाद्य सुखानि भुक्त्वा ।
समाहितः प्रचरेद्दुश्चरं तं
गार्हस्थ्यधर्मं मुनिधर्मदृष्टम् ॥ १०
स्वदारतुष्ट ऋतुकालगामी

D$_{1-3,5,6,8}$ जटाध(D$_{1,2,6}$ °धा)रण- ; D$_{4,7}$ S (except T$_2$ G$_1$) चूडाकरण- (for जटाकरण-). — ^{b}) D$_8$ अवाप्स्य. — D$_4$ om. from 3^d up to वान (in 4^c). — ^{d}) D$_7$ S वेदान् (for वेदम्).

4 D$_4$ om. up to वान (cf. v. l. 3). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1,4}$ [अ]थात्मवान् ; Da D$_{2,6}$ [अ]प्या° ; D$_1$ lacuna ; D$_7$ S विनीतः (for आत्मवान्). Da$_1$ संजतेंद्रियः. — ^{d}) G$_2$ गृहकृत्यो (for कृतकृत्यो). D$_7$ गृहाश्रमी.

5 ^{a}) M$_2$ तदा (for तत्र). K$_1$ -शस्त्राणि. — ^{b}) Dn$_2$ समाधित्य. T$_2$ G$_1$ च (for स). — ^{c}) Dn$_2$ T$_2$ ऊर्ध्वरेता (T$_2$ °तः). Ś$_1$ K$_1$ प्रजनयित्वा ; K$_3$ प्रजाग** ; K$_5$ V$_1$ B Da Dn D$_{2,3,5,6,8}$ प्रव्रजित्वा (Dn$_2$ °तो); D$_{4,7}$ S प्रजा हित्वा (for प्रजायित्वा). — ^{d}) = 9^d. Ś$_1$ K$_{2,4}$ Da D$_1$ [अ]क्षरसात्म्यतां ; K$_3$ Dn$_2$ D$_4$ Ca °साम्यतां ; D$_7$ °सद्मतां (for °सात्मताम्).

6 ^{a}) K$_1$ विशिष्टानि (for निमि°). — ^{c}) K$_1$ कर्तव्यानीय ; K$_2$ °नीति ; K$_5$ °नीव (for °नीह). Ś$_1$ K$_{1,2,4}$ विप्रेंद्र (for विप्रेण). — ^{d}) K$_1$ राजन्नाभौ विपश्रिताः (sic).

7 ^{a}) D$_4$ चरिसं (for चरित-). B$_4$ (marg. as in text) -व्रतचर्यस्य (for ब्रह्म°). — D$_4$ reads 7^c–21^b after 12. 60. 43^{ab}. — ^{c}) K$_4$ D$_{1,4,6}$ भैक्ष्य(K$_4$ ब्रह्म- ; D$_4$ भिक्षु)चर्यास्वधी(D$_6$ °धा)कारः ; Da M$_2$ भैक्षचर्या अधी(M$_2$ °र्यास्वधि)कारः ; G$_1$ भैक्षाचर्यस्वधःकारः. — ^{d}) K$_1$ प्रशस्ता ; K$_5$ प्रशस्तम्. D$_2$ इव (for इह). Da मोक्षिणी ; D$_4$ °णं (for °णः). D$_7$ S प्रशस्तो देह-मोक्षणे.

8 For the sequence in D$_4$, cf. v. l. 7. — ^{a}) D$_4$ येत्र- (for यत्र-). — ^{b}) V$_1$ B$_{0-3,4}$m Da Dn D$_{2,3,5,6,8}$ निराशीर् (for निरग्निर्). K$_5$ निराशीश्चानिकेतनः. — ^{c}) V$_1$ -जीवः. D$_7$ S यथालब्धोपजीवी (D$_7$ M$_2$ °वः) स्यान्. — ^{d}) K$_1$ हवि ; D$_1$ मुर्नि. T$_2$ G$_1$ तथा वै विजितेंद्रियः

9 For the sequence in D$_4$, cf. v. l. 7. — ^{a}) D$_7$ S निराशीर्निर्न(D$_7$ °र्नन)मस्कारो. — ^{b}) D$_1$ निर्भरो ; D$_7$ निर्द्वंद्वो ; T$_1$ G$_{2,3}$ निर्मारो ; G$_4$ निर्भागो (for निर्भोगो). K$_1$ निर्भोगो निविकाशान (sic). — ^{c}) D$_1$ क्षिप्र- (for विप्रः). K$_4$ क्षेपाश्रमं ; D$_1$ -क्षप्रा° ; D$_{2,3,5,7}$ मोक्षा° (for क्षेमा°). B$_4$m प्राप्य ; G$_1$ प्राप्ते. Ś$_1$ K$_1$ क्षिप्रक्षेपाप्रसं प्राप्तो. — ^{d}) = 5^d. K$_1$ (*sup. lin. sec. m.*) [अ]मर- (for [अ]क्षर-). Ś$_1$ K$_{2,4}$ V$_1$ Da D$_1$ -सात्म्यतां ; K$_{1,3,5}$ D$_4$ T$_1$ G$_{2-4}$ -साम्यतां ; D$_7$ -संमतां (for -सात्मताम्).

10 For the sequence in D$_4$, cf. v. l. 7. — ^{a}) K$_1$ वेदा. K$_1$ -सर्वकृत्ता. — ^{b}) D$_4$ सुतान्समुत्पाद्य (for संतानमु°). M$_1$ सुखा हि (for सुखानि). Dn$_2$ G$_1$ भुंक्त्वा. — ^{c}) M$_4$ समाहितं. B$_1$ प्राचुर- (for प्रचरेद्). V$_1$ B$_{0,1,3-5}$ Da D$_{2,3,5,6,8}$ दुस्तरं यो (V$_1$ Da तपो); B$_2$ Dn D$_1$ दुश्चरं यो (for °रं तं). — ^{d}) V$_1$ B$_2$ Da गृहस्थ- ; D$_1$ गार्हस्थं (for गार्हस्थ-). K$_1$ -हृष्टं ; Da -दष्टं ; Dn -जुष्टं ; D$_1$ -तुष्टं ; G$_1$ -घृष्टं (for -दृष्टम्). B$_1$ गार्हस्थ्यधर्मं विधिवत्प्रदिष्टं ; D$_7$ गार्हस्थ्यं धर्मदृष्टं द्विजेंद्रः.

11 For the sequence in D$_4$, cf. v. l. 7. — ^{a}) All MSS. (except Ś$_1$ K$_{1,4,5}$) त्वृ(D$_1$ ह्यृ)तु- (for ऋतु-) — ^{b}) D$_4$ -जडो (for -शठो). Ś$_1$ K$_{1,2,4}$ नियोगसेवी

नियोगसेवी नशठो नजिह्मः ।
मिताशनो देवपरः कृतज्ञः
सत्यो मृदुश्चानृशंसः क्षमावान् ॥ ११
दान्तो विधेयो हव्यकव्येऽप्रमत्तो
*अन्नस्य दाता सततं द्विजेभ्यः ।
अमत्सरी सर्वलिङ्गिप्रदाता
वैताननित्यश्च गृहाश्रमी स्यात् ॥ १२
अथात्र नारायणगीतमाहु-
र्महर्षयस्तात महानुभावाः ।
महार्थमत्यर्थतपःप्रयुक्तं
तदुच्यमानं हि मया निबोध ॥ १३
सत्यार्जवं चातिथिपूजनं च
धर्मस्तथार्थश्च रतिश्च दारे ।
निषेवितव्यानि सुखानि लोके
ह्यस्मिन्परे चैव मतं ममैतत् ॥ १४
भरणं पुत्रदाराणां वेदानां पारणं तथा ।
सतां तमाश्रमं श्रेष्ठं वदन्ति परमर्षयः ॥ १५
एवं हि यो ब्राह्मणो यज्ञशीलो
गार्हस्थ्यमध्यावसते यथावत् ।
गृहस्थवृत्तिं प्रविशोध्य सम्य-

C. 12. 2339
B. 12. 61. 16
K. 12. 60. 16

ह्यशठो विजिह्मः. — c) K1 पिताशनो; D1 मिताशिनो. K3 D7 S (except G2. 4) दैवपरः; Da1 देवकृतः; Dn2 °रतः; D4 वेदपरः; D6 देववरः (for देवपरः). — d) K3 सख्यो (for सत्यो). G1 [ऽ]नृतज्ञ (for मृदुश्च).

12 For the sequence in D4, cf. v. l. 7. — a) B4 शांतो; D1 धातोर् (for दान्तो). Ś1 विधीयो; G1 विधेया. K3 D7 S (except M2) हव्यकव्य- (for °कव्ये). K1 [ऽ]प्रमुक्तो; Da2 प्रसक्तो; D2. 3. 5 [ऽ]प्रसक्तः; D6 °शक्तः; D7 °मत्तेर्; D8 °वृत्तो (for °मत्तो). — b) Ś1 K1. 2. 4. 5 Bo Dn D1 M4 ह्यन्नस्य; K3 D4 T2 G1 धान्यस्य; V1 B2. 4. 5 D7. 8 T1 G2–4 M1–3 [ऽ]थान्न(D7 °न्य)स्य; B1 **स्य; B3 [अ]र्थान्नस्य; Da पात्रस्य; D2. 3. 5. 6 शांत(D6 °ता)श्च (for *अन्नस्य). — c) K5 B1. 2 D2. 3. 5. 6. 8 G1 सर्वलिंग-; B3. 4 °लिंगे; Da2 Dn2 D7 T1 G2–4 M1. 3. 4 °लिंगी-; D1 °लिंगं; T2 सत्यलिंगी (for सर्वलिङ्गि-). Ca cites सर्वलिङ्गिना. — d) K1 वै भाव- (for वैतान-). G1 -नित्यस्य (for -नित्यश्च). Ca cites वैताननित्याः. K3 गृहाश्रितः; M1. 3 °श्रमः (for °श्रमी). D4 वै तानि लिंगानि गृहाश्रिताः स्युः.

13 G1 om. 13a–14b. For the sequence in D4, cf. v. l. 7. — a) D1 अथाग्रे (for °त्र). D4 नारायणेनेदमाहुः सुगीतं. — b) K3 D4 तत्र (for तात). D8 मनुप्रभावाः (for महानु°). — c) D8 माहात्म्यम्; M2 माहात्म्यम् (for महार्थम्). K1 om.; K2. 3. 5 Dn अत्यंत-; D4 अत्यं सु- (for अत्यर्थ-). Da D7 -तमः प्रयुक्तं (D7 °क्तः); D2 lacuna; D4 अतः प्रयुक्तं (for -तपःप्रयुक्तं). — d) M2 तम् (for तद्). Ś1 K1. 2. 4 D1 तु (for हि).

14 G1 om. 14ab (cf. v. l. 13). For the sequence in D4, cf. v. l. 7. — b) Da तथार्थैश्च; D7 तदार्थश्च. K1. 4 D1 च दाने; K2 स्वदाने; K3. 5 B2 D4. 7 T G (G1 om.) M2 स्वदारे; V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 स्वदारैः; Da च दारैः (for च दारे). — c) D7 T G निषेव्यमाणानि (for °वितव्यानि). — d) B1 सस्मिन्; Da D4 यस्मिन्; M2 अस्मिन्; M4 तस्मिन् (for ह्यस्मिन्). Da1 परं (for परे).

15 For the sequence in D4, cf. v. l. 7. — b) K5 विद्यानां; B1 देवानां (for वेदानां). K2 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 धारणं (K2 पालनं) तथा; K3 चानुधारणं; K5 D4. 7 S चानुपालनं (for पारणं तथा). — c) K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 वसताम्; D7 S सेवताम् (for सतां तम्). D4 G1 आश्रम- (for आश्रमं). K1 Da ज्येष्ठं (for श्रेष्ठं). D1 स मां तमाश्रमे श्रेयं.

16 For the sequence in D4, cf. v. l. 7. — a) D7 S एवंविधो (for एवं हि यो). D4 ब्रह्मणो. — b) Da गार्हस्थम्. D2. 3. 5. 6 यथार्थवत्; Ca यथावत् (as in text). K3 गार्हस्थ्यधर्मं वसते यथावत्. — c) K4 गृहस्थ्यवृत्तिं; D1 °स्थवृद्धि-. Ś1 K4 D1 प्रतिशोध्य; K2 प्रतिशोच्य; D4 परिशोध्य; D7 T G प्रविगाह्य; M1–3 च विशोध्य (for प्रवि°). D1 अस्मिन् (for सम्यक्). — d) K1 M4 विशिष्टं (for विशुद्धं). Da परम्; D2. 3. 5. 6 पदम् (for फलम्). K1 आप्नुते जः; B1 D7 T1 G2–4 M4 अश्नुते सः; T2 अश्नुते समाः; G1 आप्नुते समाः (for °ते सः).

स्वर्गे विशुद्धं फलमाप्नुते सः ॥ १६
तस्य देहपरित्यागादिष्टाः कामाक्षया मताः ।
आनन्त्यायोपतिष्ठन्ति सर्वतोक्षिशिरोमुखाः ॥ १७
खादन्नेको जपन्नेकः सर्पन्नेको युधिष्ठिर ।
एकस्मिन्नेव *आचार्ये शुश्रूषुर्मलपङ्कवान् ॥ १८
ब्रह्मचारी व्रती नित्यं नित्यं दीक्षापरो वशी ।
अविचार्य तथा वेदं कृत्यं कुर्वन्वसेत्सदा ॥ १९
शुश्रूषां सततं कुर्वन्गुरोः संप्रणमेत च ।
षट्कर्मस्वनिवृत्तश्च नप्रवृत्तश्च सर्वशः ॥ २०
न चरत्यधिकारेण सेवितं द्विषतो न च ।
एषोऽऽश्रमपदस्तात ब्रह्मचारिण इष्यते ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

---

17 For the sequence in D_4, cf. v. l. 7. — [a]) Da -परित्यागी. D_7 S य($G_{2.3}$ $M_{1.3.4}$ त)स्य देहं परित्यज्य. — [b]) Ś1 $K_{1.2.4}$ इष्टाः कामाः सदाक्षयाः; K_3 D_4 इष्टाः कामाः क्षयावहाः; Da_1 T_1 $G_{3.4}$ इष्टकामाक्षया म(G_4 °यार्दि)ताः; D_1 इष्टाः कामाः सदाश्रयः; D_7 T_2 G_1 M इष्टकामस्य कामिताः (D_7 °मदाः; T_2 G_1 °मतः); G_2 इष्टकामाः क्षमा मताः. — [c]) V_1 T_2 $G_{1.4}$ M [उ]पतिष्ठंते; D_4 °तिष्ठति; T_1 G_3 °कल्पंते; G_2 °कल्प्यंते (for °तिष्ठन्ति). D_7 आनन्त्य एव तिष्ठंते. — [d]) D_1 -मुखः.

18 For the sequence in D_4, cf. v. l. 7. — [a]) K_1 खनन्नेको; K_3 V_1 B Da_2 Dn $D_{2.3.5.6.8}$ स्मर°; K_5 ब्रह्मचारी; Da_1 स्वरन्नेको; D_4 खनन्नैको; D_7 S वसन्नेको (for खाद°). B_2 यजन् (for जपन्). — [b]) Ś1 $K_{1.3.5}$ V_1 Da Dn D_2 सर्वानेको; $Bo_{.1.3-5}$ $D_{3.5.6.8}$ M सर्वानेव (B_3 °क); B_2 कुर्वन्नेको; D_4 सर्वानिति; D_7 T G सर्वान्वेदान् (G_1 °द) (for सर्पन्नेको). M_2 युधिष्ठिरः. — [c]) Bo एतस्मिन् (for एक°). Ś1 $K_{1.4}$ एवमाचार्ये; $K_{2.3.5}$ V_1 B Dn $D_{1-3.5-8}$ S एव चाचार्ये (D_7 °र्यैः); Da एव वाचार्ये; D_4 एव वाचार्ये (for एव *आचार्ये).

19 For the sequence in D_4, cf. v. l. 7. — [a]) D_7 G_4 व्रते तिष्ठन्; G_1 व्रतनित्यं. — [b]) Dn_2 T_1 $G_{2.3}$ $M_{1.3}$ नित्य-; D_2 lacuna (for नित्यं). $K_{3.5}$ D_4 M भवेत् (for वशी). — After 19^{ab}, D_7 S ins.:

139* गुरोश्छायानुगो नित्यमधीयानः सुयन्त्रितः ।
[D_7 T_2 $G_{1.2}$ M_3 तु (for सु-).]

— $D_{2.3.5.6}$ om. 19^{cd}. — [c]) K_3 अवधार्य; K_5 Dn परिचार्य; V_1 $Bo_{.2-5}$ Da D_8 प्रवि°; B_1 सुवि°; D_7 T_1 G_{1-3} अविचाल्य; G_4 अप्रिचार्य (for अवि°). V_1 तथा वेदान्; D_4 तथा चेदं; D_8 ततो वेदं; D_7 T G M_{1-3} व्रतोपेतं (T_2 M_{1-3} °तः); M_4 गुरोः कृत्यं (for तथा वेदं). — [d]) V_1 B_2 M_4 नित्यं कुर्वन्; D_4 कुर्वन्कृत्यं (by transp.). B_2 वशे; T_2 G_1 वदेत् (for वसेत्). V_1 तदा (for सदा).

20 For the sequence in D_4, cf. v. l. 7. — [a]) $D_{2.3.5.6}$ कुर्यात् (for कुर्वन्). — [b]) K_3 संप्रणयेन; D_4 प्रणमनेन; D_7 संप्रणमेव; T_1 $G_{3.4}$ °मेन; G_2 °तेन (for °मेत). Da वा (for च). — After 20^{ab}, B_4 ins.: Ca cites:

140* अनिकेतश्चरन्नेकः सर्वानेव युधिष्ठिर ।
[Ca अनि(v. l. °पि)रुद्धश् (for अनिकेतश्).]

— [c]) $K_{1.3}$ V_1 B (except $Bo_{.5}$) Da Dn $D_{1.8}$ G_1 षट्कर्मसु (G_1 °श्च) निवृत्तश्च (Da_1 °त्तिस्था; Dn_2 °त्तिश्च); $D_{2.3.5.6}$ °र्म(D_6 °र्मा)सुनिवृत्तिश्च; $M_{1.3}$ षट्कर्मभ्यो निवृत्तश्च; Ca षट्कर्मा ह्यनिकेतश्च. — [d]) G_4 lacuna; $M_{1.3}$ Ca संप्रवृत्तश् (for नप्रवृ°). $D_{4.7}$ S सर्वतः; Ca सर्वशः (as in text).

21 For the sequence in D_4, cf. v. l. 7. — [a]) $Bo_{.5}$ न चलति; D_7 T G $M_{1.3.4}$ नाचरति; M_2 न चाचरति (hypermetric) (for न चरति). V_1 Da [अ]भिचारेण; $Bo_{.2.4.5}$ [अ]तिभावेन ($B_{2.5}$ °रेण) (for [अ]धिकारेण). D_4 न नाप्यनधिकारेण. — [b]) $K_{3.5}$ V_1 $Bo_{.1.3-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ M सेवेत; D_1 सेविते; D_4 स्तवेत; D_7 सेवतो; T G सेवते (for सेवितं). K_1 B_1 द्विषता; K_2 V_1 T_1 G_{2-4} द्विषते (for °तो). B_2 सेवेत्तद्विदिते न च. — [c]) Ś1 K (except K_5) D_1 इति (for एषो). K_3 M_1 -पदं; D_1 -विधिस् (for -पदस्). V_1 Da एषोश्रमस्तु पात्रस्य. — [d]) Dn_2 यिष्यते; D_1 इष्यति.

६२

युधिष्ठिर उवाच ।
शिवान्सुखान्महोदर्कानहिंस्राँल्लोकसंमतान् ।
ब्रूहि धर्मान्सुखोपायान्मद्विधानां सुखावहान् ॥ १

भीष्म उवाच ।
ब्राह्मणस्येह चत्वार आश्रमा विहिताः प्रभो ।
वर्णास्ताननुवर्तन्ते त्रयो भरतसत्तम ॥ २
उक्तानि कर्माणि बहूनि राज-
न्स्वर्ग्याणि राजन्यपरायणानि ।
नेमानि दृष्टान्तविधौ स्मृतानि
क्षात्रे हि सर्वं विहितं यथावत् ॥ ३
क्षात्राणि वैश्यानि च सेवमानः
शौद्राणि कर्माणि च ब्राह्मणः सन् ।
अस्मिँल्लोके निन्दितो मन्दचेताः
परे च लोके निरयं प्रयाति ॥ ४
या संज्ञा विहिता लोके दासे शुनि वृके पशौ ।
विकर्मणि स्थिते विप्रे तां संज्ञां कुरु पाण्डव ॥ ५
षट्कर्मसंप्रवृत्तस्य आश्रमेषु चतुर्ष्वपि ।
सर्वधर्मोपपन्नस्य संभूतस्य कृतात्मनः ॥ ६

C. 12. 2350
B. 12. 62. 6
K. 12. 61. 6

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K V1 B Da Dn1 D1–7 S राजधर्म. — *Adhy. name :* V1 B1 Dn1 च(V1 चा)तुराश्रमधर्मः; Da चातुराश्रम्यधर्मः; D4 चातुराश्रमिकं; T1 G2–4 आश्रमलक्षणं; M1.3 आश्रमधर्मः; M2 आश्रमधर्माधिकारे ब्रह्मचारिधर्मः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 62; B1.4 60; Da Dn2 61 (as in text); D2.3 59. — *Śloka no.:* Dn D8 21.

62

1 D8 om the ref. — a) K1 शिवासुखां; V1 शिवान्सर्वान्; B1 शिवान्सुख्यान् (for °न्सुखान्). D1 शिवान्सुखास्मृदोदर्कान्; D7 T1 G3.4 M1.3.4 पुनः शिवान्महो(D7 G3 °वा महो; M1.3.4 °न्सुखो)दर्कान्; T2 G1.2 पुनर्जीवात्मको(G2 °न्महो)दर्कान्. — b) Ś1 K1 Dn2 न हिंस्रान्; K4 प्रहिंस्रान्; Da D2–6 अहिंसान्; D7 °स्रान् (for °स्रान्). D1 लोकमस्रतान्; D7 कोकसंमतान्; M2 लोकसंमितान्. K3 वेदे लोकेषु संमतान्. — d) T2 सुखोदयान् (for सुखावहान्).

2 D8 om. the ref. — a) K5 D4 [ए]व; V1 B Da Dn D2.3.5.8 तु; D6 च (for [इ]ह). — b) B2 Da Dn D1 M1.3.4 त्वा(D1 चा)श्रमा विहिताः; T2 G1 विहिता आश्रमाः (by transp.). V1 D1 प्रभोः. — c) M1.3 वर्णास्. K1 B Dn D2.3.5.6.8 नानुवर्तते; Da न तु वर्ण्यते (for अनुवर्तन्ते). — d) B1.3 Dn G1 भारतसत्तम. Bo.4.5 Da त्रयोत्र (Da °पि) भरतर्षभ.

3 a) M2 इष्टानि (for उक्तानि). — b) K1 Da दुर्गाणि; K4 B2 D7 स्वर्गाणि. K3 D4 पुण्यानि (for राजन्य-). Dn1 -पराणियानि (for °यणानि). — K3 om. from 3^{c} up to सेव्यं तु (in 12. 63. 2^{a}). — c) Ś1 K1.2.4 D1 दृष्टानि; Da दुष्टानि (for दृष्टान्त-). D7 T G शास्त्राणि (D7 G1 °स्त्रस्य) सर्वस्य विधौ स्मृतानि. — d) Ś1 D1 G4 क्षत्रे; K1 क्षेत्रे; D8 क्षात्रं (for क्षात्रे). B2 lacuna; D1 हु (for हि). K5 तथावत्; D7 T1 G3.4 M1.3.4 परं यत्; T2 G2 परंवत्; G1 परं हि यत्; M2 वरंवत् (for यथावत्).

4 K3 om. 4 (cf. v. l. 3). — a) B1 D1 G4 क्षत्राणि. K4 सेवमाणः; K5 Dn D4 सेव्यमानः; D7 सेवमानं (for °मानः). — b) T1 G4 शूद्राणि कर्माणि; M1.3 कर्माणि शौद्राणि (by transp.). — c) K1 निवृते; K5 T2 G1 निंद्यते (for निन्दितो). — d) Da1 नियतं; Da2 निश्चितं; D1 चिरयं (for निरयं). Da2 च याति (for प्रयाति).

5 K3 om. 5 (cf. v. l. 3). — a) K2.4 निहिता (for विहिता). — G1 om. 5^{bc}. — b) K4 दासेश्वनि; B1 दाशे शुनि. D7 पशौ वृके (by transp.); M4 वृते पशौ. — d) D7 मां; G1 ता (for तां). D1 संज्ञं. K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 सैव संज्ञा च (B1 lacuna for च) पांडव. — After 5, D1 reads 7^{cd}.

6 K3 om. 6 (cf. v. l. 3). — a) D1 यं (for षट्-). G1 -सुप्रवृत्तस्य. K5 D4 षट्सु कर्मसु युक्तस्य; — b) D4 वनुद्धषि (sic) (for चतुर्ष्वपि). — c) D4 T2 G1 सर्वभूतोपपन्नस्य. — d) K1 D4 सद्वृतस्य; K5 यद्भूतस्य; Bo.2.4.5 संभृ°; Dn1 D8 संवृ°; Dn2 संभूयस्व

C. 12. 2351
B. 12. 62. 7
K. 12. 61. 7

ब्राह्मणस्य विशुद्धस्य तपस्यभिरतस्य च ।
निराशिषो वदान्यस्य लोका ह्यक्षरसंज्ञिताः ॥ ७
यो यस्मिन्कुरुते कर्म यादृशं येन यत्र च ।
तादृशं तादृशेनैव स गुणं प्रतिपद्यते ॥ ८
वृद्ध्या कृषिवणिक्त्वेन जीवसंजीवनेन च ।
वेत्तुमर्हसि राजेन्द्र स्वाध्यायगणितं महत् ॥ ९
कालसंचोदितः कालः कालपर्यायनिश्चितः ।
उत्तमाधममध्यानि कर्माणि कुरुतेऽवशः ॥ १०
अन्तवन्ति प्रदानानि पुरा श्रेयस्कराणि च ।
स्वकर्मनिरतो लोको ह्यक्षरः सर्वतोमुखः ॥ ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

भीष्म उवाच ।
ज्याकर्षणं शत्रुनिबर्हणं च
कृषिर्वणिज्या पशुपालनं च ।
शुश्रूषणं चापि तथार्थहेतो-

D1 सद्भूतस्य; D7 T G तद्भू° (for संभू°).

7 K3 om. 7 (cf. v. l. 3). — a) B1 वदान्यस्य (for विशुद्धस्य). — V1 reads 7^{b}–9^{d} on marg. D1 reads 7^{cd} after 5. — c) Ś1 K1. 4 D1 वदस्यस्य. — d) K1 दृक्षरं (for ह्यक्षर-). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 -संमिताः; T1 G2–4 -संज्ञकाः (for -संज्ञिताः).

8 K3 om. 8 (cf. v. l. 3). V1 reads 8 on marg. — a) D4 ह्यस्मिन्. — b) D1 यादृशे. K5 D4 यच्च येन च; D7 T G M2. 4 येन च प्रभो; M1. 3 येन हेतुना (for येन यत्र च). — c) Dn2 [ए]वं. — d) K4 स गुणां प्रत्यपद्यते; Cv as in text.

9 K3 om. 9 (cf. v. l. 3). V1 reads 9 on marg. — a) K5 ब्रह्म (for वृद्ध्या). G1 -वणिक्तेन. Ś1 K1. 2. 4 ऋ(K1 वृ)द्ध्या कृषिं विमुक्त्वै(K1 °क्तै-; K2 °क्त्वे-; K4 °क्ते)नं; D1 वृद्धकृषिवि*क्त्वन (sic). — b) V1 जीवि-; G1 जीवन् (for जीव-). ❀ Cn: जीवैः संजीवनं मृगया । Cv: जीवसंजीवनेन गोरक्षणेन । ❀ B1 वा (for च). — c) Bo. 1 वक्तुम् (for वेत्तुम्). G1 अर्हति. — d) D1 स्वाधायगणिते सुहृत्; T1 G2–4 स्वाध्यात्मगुणितेन च; T2 G1 बुद्ध्या मतिगतेन च; M स्वबुद्ध्यात्मगते(M2. 4 °गुणे)न च.

10 K3 om. 10 (cf. v. l. 3). — a) B2 D3. 5 -संचोदितं; D1 -मंत्रो द्विजः; D4 -संनोदितो (for -संचोदितः). K5 B2. 4 D2. 3, 5. 6. 8 लोकः; Da2 om.; D1 कालः; D4 लोकं; D7 S (except G1) काले (for कालः). — b) B2 कालः (for काल-). Dn2 -पर्यय-. K1. 2. 4. 5 B2 D1–3. 5 G3 M2 -निश्चयः; D4 -निश्चयं; D8 -चोदितान्; T1 -निश्चितं; M1. 3. 4 -निश्चयः (for -निश्चितः). — c) B3 अधमाधम- (for उत्तमा°). — d) Da1 [ऽ]सवः; Da2 [ऽ]शवः; D4 [ऽ]वसः; D7 G1 M4 [ऽ]वशं.

11 K3 om. 11 (cf. v. l. 3). — a) K2. 5 B3. 5 Da2 Dn D1–3. 5–7 T2 G2 प्रधानानि; M2. 4 [इ]ह (M2 च) कर्माणि (for प्रदानानि). — b) D4 पुरः; D7 T G2–4 परं; G1 वर-; M पर- (for पुरा). — c) G2–4 अकर्म- (for स्वकर्म-). Bo -नियतो; D7 S -विहितो (for -निरतो). D4 लोके. — d) Da ह्यक्षरं. G1 सर्वतोमुखं.

Colophon om. in K3 D4 (for K3, cf. v. l. 3). — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 5 V1 B Da Dn D1–3. 5–7 S राजधर्म. — *Adhy. name*: T1 G2–4 लोकविशेषणं; M2 कालशक्तिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 63; B1. 4 61; Da1 Dn 62 (as in text); D2. 8 60. — *Śloka no.*: Dn1 D8 11.

63

1 K3 om. up to सेव्यं तु (in 2^{a}) (cf. v. l. 12. 62. 3). D8 om. the ref. — a) K1 संकर्षणं (for ज्याक°). D4 आकर्षणं शकुनिबर्हणं च. — b) T2 तुष्टिर्

रकार्यमेतत्परमं द्विजस्य ॥ १
सेव्यं तु ब्रह्मषट्कर्म गृहस्थेन मनीषिणा ।
कृतकृत्यस्य चारण्ये वासो विप्रस्य शस्यते ॥ २
राजप्रैष्यं कृषिधनं जीवनं च वणिज्यया ।
कौटिल्यं कौलटेयं च कुसीदं च विवर्जयेत् ॥ ३
शूद्रो राजन्भवति ब्रह्मबन्धु-
र्दुश्चारित्र्यो यश्च धर्मादपेतः ।
वृषलीपतिः पिशुनो नर्तकश्च
ग्रामप्रैष्यो यश्च भवेद्विकर्मा ॥ ४
जपन्वेदानजपंश्चापि राज-
न्समः शूद्रैर्दासवच्चापि भोज्यः ।
एते सर्वे शूद्रसमा भवन्ति
राजन्नेतान्वर्जयेद्देवकृत्ये ॥ ५
निर्मर्यादे चाशने क्रूरवृत्तौ
हिंसात्मके त्यक्तधर्मस्ववृत्ते ।
हव्यं कव्यं यानि चान्यानि राज-
न्देयान्यदेयानि भवन्ति तस्मिन् ॥ ६
तस्माद्धर्मो विहितो ब्राह्मणस्य

C. 12. 2362
B. 12. 63. 7
K. 12. 63. 7

(for कृषिर्). — ^{c}) Ś1 K3 D1 सदा; T2 तदा (for तथा). V1 [आ]त्म॰ (for [अ]र्थ॰). — ^{d}) G1 नकार्यम्. B3 D2. 3. 5. 6. 8 ब्राह्मणस्य (for द्विजस्य).

2 K3 om. सेव्यं तु (cf. v. l. 1). — ^{a}) M कर्तव्यं (for सेव्यं तु). — ^{b}) K4 गृहस्थ्येन; K5 °स्थानां. K5 G1 मनीषिणां (G1 °णः). — ^{c}) D4 चारण्य॰; D7 G1 वारण्ये; T2 सोरण्ये (for चारण्ये). — ^{d}) G1 वारो (for वासो).

3 B1 om. 3^{ab}. — ^{a}) K2. 3 Da Dn1 D1. 7. 8 S राजप्रेष्यं; K5 Dn2 राज्यप्रेष्यं; D4 रानप्रैष्यं (for राज°). — ^{b}) Dn वणिक्पथा; T1 G2–4 °क्रिया (for °ज्यया). — ^{c}) K1 कौलुव्यं; K3 **Cv** कौलव्यं; D4 कौलव्य॰; G1 कौटिलं; M3 कौलिव्यं; **Ca** कौटिल्यं (as in text). Ś1 (orig. as in text) K4. 5 D6. 8 T2 G2. 3 **Ca** कौटिलेयं; K1 कौलुटेयं; V1 Bo. 2–5 Da Cap. np कौटि(B4. 5 °टे)लीयं; D2. 3. 5 कौटलेयं; M1. 3 कौलिटेयं); **Cv** cites कौलटेयं (as in text). B1 कौटिल्यं कौलटेयत्वं. — ^{d}) Bo. 5 कुषीदं; B1. 2. 4 D4 कुशीदं; **Ca** कुसीदं (as in text). K2. 3 D2 विवर्जयत्; D4 विनर्जयेत् (for विव°). D7 S ब्राह्मणस्य विगर्हितं.

4 ^{a}) Da शूरो (for शूद्रो). **Cv** cites शूद्रो राजन् (as in text). G1 ब्रह्मविंदुर् (for °बन्धुर्). — ^{b}) K4. 5 दुश्च(K5 °श्चा)रित्रो; B4 दुश्चरित्रो; D4 दुश्चारित्रे. — ^{c}) K1 ऋषली॰; K4 वृषणी॰ (for वृषली॰). K1. 4 नंतकश्च; K2 नांतकश्च; V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 S (except T2 G2 M2) नर्तनश्च (Da1 °स्य) (for नर्तकश्च). — ^{d}) K1. 3. 5 B1 Dn2 D1. 4. 7. 8 T G2–4 M ग्रामप्रेष्यो; K2 B4. 5 Dn1 राजप्रेष्यो; V1 प्रायः प्रेष्यो (for ग्रामप्रैष्यो). G1 ग्रामप्रेष्यो यश्च भवेच्च कर्मा.

After 4, D7 S ins.:

141* एवंविधो ब्राह्मणः कौरवेन्द्र
वृत्तादपेतो यो भवेन्मन्दचेताः ।

[(L. 2) D7 व्रतादपेतो; T1 G3. 4 वृत्तापेतो (for वृत्ताद°). T2 G2 M2 [s]भवन् (for भवेन्).]

5 ^{a}) V1 B1 अजयंश्च (for अजपंश्च). D1 G1 M1. 3. 4 वापि (for चापि). M1. 3 वेदान् (for राजन्). — ^{b}) D1 समैः; T1 G3. 4 M1. 3 समं (for समः). D1 शूद्रो. Ś1 (orig. as in text) K1 D1 चाप्यभोज्यः; D7 S (except M1. 3) चोप° (for चापि भोज्यः). **Ca** दासवच्चाप्यभोज्यः. — ^{c}) D1 शूद्रे (for शूद्र॰). — ^{d}) D4 तान्वै (for [ए]तान्). Dn2 वर्जयद्; M1 वर्णयेद् (for वर्ज°). B1 देवकार्ये; D1 एव कृत्ये; M1. 3. 4 वेदकृत्ये (for देव°).

6 ^{a}) D4 निर्मर्याद. K1 वाशवे; K5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 चाशुचौ; B1 वाशुचौ; D1 पिशुने; D4 वासम॰; D7 G1. 4 M वाक्शठे; T1 वाक्छरे; T2 G2. 3 वाक्शले (for चाशने as in Ś1 K2–4). D7 S (except M1. 3) क्रूरवृत्ते (for °वृत्तौ). — ^{b}) V1 त्यक्तकर्म॰; D2. 3. 5 °धर्मे; D8 °धर्मा (for °धर्म॰). D1 हिंसात्मके त्यक्तधर्मोस्तवृत्तो; D7 S हिंसाकामे त्यक्तवृत्त(D7 M3 °त्तः)स्वधर्मे. — ^{c}) B2 Da2 transp. हव्यं and कव्यं. Da2 यान्यानि; D4 वान्यानि. — ^{d}) Da2 om. (hapl.) यान्यदे. Ś1 K4 विप्रे; K1. 2 B2 तस्मै; V1 Bo. 1. 3–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 चास्मै; D1 कस्मै; D7 चास्मिन् (for तस्मिन्).

7 ^{a}) Da1 ब्राह्मणश्च. — ^{b}) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 शौचमार्जवं; D8 °मार्दवं (for शौचं चार्जवं). B1 च* (for चापि). — ^{c}) D7 [आ]श्रमः; G3 [आ]श्रमात्

C. 12. 2362
B. 12. 63. 7
K. 12. 62. 7

दमः शौचं चार्जवं चापि राजन्
तथा विप्रस्याश्रमाः सर्व एव
पुरा राजन्ब्रह्मणा वै निसृष्टाः ॥ ७
यः स्याद्दान्तः सोमप आर्यशीलः
सानुक्रोशः सर्वसहो निराशीः ।
ऋजुर्मृदुरनृशंसः क्षमावा-
न्स वै विप्रो नेतरः पापकर्मा ॥ ८
शूद्रं वैश्यं राजपुत्रं च राज-
ल्ँलोकाः सर्वे संश्रिता धर्मकामाः ।
तस्माद्वर्णाञ्जातिधर्मेषु सक्ता-
न्मत्वा विष्णुर्नेच्छति पाण्डुपुत्र ॥ ९
लोके चेदं सर्वलोकस्य न स्या-
च्चातुर्वर्ण्यं वेदवादाश्च न स्युः ।
सर्वाश्चेज्याः सर्वलोकक्रियाश्च
सद्यः सर्वे चाश्रमस्था न वै स्युः ॥ १०
यश्च त्रयाणां वर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनम् ।
कर्तुमाश्रमदृष्टांश्च धर्मांस्ताञ्शृणु पाण्डव ॥ ११
शुश्रूषाकृतकृत्यस्य कृतसंतानकर्मणः ।
अभ्यनुज्ञाप्य राजानं शूद्रस्य जगतीपते ॥ १२
अल्पान्तरगतस्यापि दशधर्मगतस्य वा ।

(for °माः). —[d]) Bo. 5 एवं (for राजन्). K1 Bo. 5 T2 G1 ब्राह्मणा; D2 ब्राह्म*; Ca ब्रह्मणा (as in text). D2 om. from णा up to the end of stanza 8. K1 D1 वै विसृष्टाः; D7 संनिविष्टाः; S संनिसृष्टाः (for वै नि°). Ca cites निसृष्टाः (as in text).

8 D2 om. 8 (cf. v. l. 7). —[a]) D7 G4 यस्माद् (for यः स्याद्). K1 दांता. T1 G1. 3. 4 सोमपा. K3. 5 V1 B Da Dn D3. 5. 6. 8 चार्यशीलः; D4. 7 आर्यशील; Ca °शीलः (as in text). —[b]) Dn2 D4. 6 निराशी; T1 निराशः. —[c]) D1 ह्यनृशंसः; D4 नृशंसः; D7 अनिशंसः; G1 आनृ°; M2 चानृ° (for अनृ°). D1 क्रियावान्. —[d]) T1 G3. 4 स एव; G1 lacuna (for स वै). D4 चेतरः (for ने°). Dn2 पापकर्म.

9 [a]) D1 मूद्रं; D7 S विप्रं (for शूद्रं). Da1 वैशं; Dn1 D8 वश्यं; D4 वेश्यं (for वैश्यं). Ś1 K4 विप्रं (for राजल्ँ). —[b]) Ś1 K4 M2. 4 transp. लोकाः and सर्वे. D4 संसृता. D2. 3. 5 सर्वकामाः (for धर्म°). —[c]) K1 वर्णा; K4 Dn2 धर्मान्; D1 वर्णा; G1 वर्णाः (for वर्णान्). K1 B1 Dn2 D2. 6 शांतिधर्मेषु (B1 °सु); D3. 5 क्षांति° (for जाति°). K5 V1 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 G1 [अ]सक्तान्; B1 शक्तान्; B2 [अ]युक्तान्; Da M2. 4 युक्तान्; D1 T1 G3. 4 सक्तां (for सक्तान्). —[d]) Ś1 K (except K2) D1 ज्ञात्वा; D7 S जेतुं (for मत्वा). K1 D7 G1 विष्णुं. K5 B1–3. 5 Da D8 नेच्छते; G2 नेच्छता (for नेच्छति). Da राजपुत्र; G1. 4 पांडुपुत्रा (G4 °त्रः). D4 कृत्वा बुद्ध्या शाधि तान्पांडुपुत्रा.

10 [a]) K3 D3 (*sup. lin. sec. m.*). 7. 8 S लोकश्रा- (D7 °स्या)यं; K4 Da2 लोकं वेदं; V1 B3 लोकं चेदं; Bo–2. 4. 5 Da1 लोक्यं चे(Da1 वे)दं; D1 लोल-श्रायं; D2. 3. 5. 6 नैकश्रायं (for लोके चेदं). T2 G2 M सर्वलोकश्च (for °लोकस्य). —[b]) D1 चातुर्वर्णे. G1 वेद-वादांश्च; G2 °वेदाश्च. —[c]) K1 चेन्या; K4 याज्याः; Da1 चेजाः; D5 lacuna; D8 चेष्टाः (for चेज्याः). —[d]) K3 V1 D4 सत्याः (for सद्यः). D4 सर्व (sic) (for सर्वे). Da2 चामरस्था (for चाश्रमस्था). K3 चेस्युः; D4 चेत्सुः (for वै स्युः). D7 S सद्यः सर्वे (D7 संघः सर्वे; M2 ऋते राजानं) चाश्रमाश्चैव न स्युः. — After 10, V1 ins. an addl. colophon.

11 Before 11, V1 ins. भीष्म उवाच. —[a]) Da2 om. वर्णानाम्. Cv as in text. —[b]) K1 -वर्णनं; G4 -वासिनां (for -सेवनम्). Cv cites आश्रम° (as in text). —[c]) K4 कर्तुर्; D2 चतुर्. D2 om. from आश्रम up to अल्पान्त (in 13[a]). K1 -दृष्टां च; M2 -सृष्टांश्च. K2. 5 V1 Bo–2 Da Dn चातुराश्रम्य(Bo Da1 °म)दृष्टांश्च; B3–5 D3. 5. 6. 8 चतुराश्रम(B3. 4 °म्य)-दृष्टांश्च. Cv cites चतुराश्रमदृष्टान्; Cvp कर्तुमाश्रम° (as in text). —[d]) K1 पांडवः; D3. 5. 6 M2. 4 भारत.

12 D2 om. 12 (cf. v. l. 11). —[a]) K (except K1) B (except B2) Dn D3. 5–8 T2 G M2 शुश्रूषोः (for शुश्रूषा-). V1 B D (except D4; D2 om.) S -कृतकार्यस्य (for °कृत्यस्य). —[c]) D4 नाभ्यनु-; G1 अप्यनु- (for अभ्यनु-). B (except B2) Dn D3. 5. 6. 8 अभ्यनुज्ञातराजस्य. —[d]) Bo. 1 जगतीपतेः.

13 D2 om. अल्पान्त (cf. v. l. 11). —[a]) Dn2 T2 G1 कल्पांतर- (G1 °रं); D4 स्वधर्मानु-; D7

आश्रमा विहिताः सर्वे वर्जयित्वा निराशिषम् ॥ १३
भैक्षचर्यां न तु प्राहुस्तस्य तद्धर्मचारिणः ।
तथा वैश्यस्य राजेन्द्र राजपुत्रस्य चैव हि ॥ १४
कृतकृत्यो वयोतीतो राज्ञः कृतपरिश्रमः ।
वैश्यो गच्छेदनुज्ञातो नृपेणाश्रममण्डलम् ॥ १५
वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्राणि चानघ ।
संतानादीनि कर्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च ॥ १६
पालयित्वा प्रजाः सर्वा धर्मेण वदतां वर ।
राजसूयाश्वमेधादीन्मखानन्यांस्तथैव च ॥ १७
समानीय यथापाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः ।
संग्रामे विजयं प्राप्य तथाल्पं यदि वा बहु ॥ १८
स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पाण्डव ।
अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्रियं क्षत्रियर्षभ ॥ १९
अर्चयित्वा पितॄन्सम्यक्पितृयज्ञैर्यथाविधि ।
देवान्यज्ञैर्ऋषीन्वेदैरर्चित्वा चैव यत्नतः ॥ २०
अन्तकाले च संप्राप्ते य इच्छेदाश्रमान्तरम् ।
आनुपूर्व्याश्रमान्राजन्गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २१
राजर्षित्वेन राजेन्द्र भैक्षचर्याध्वसेवया ।

C. 12. 2377
B. 12. 63. 22
K. 12. 62. 22

अल्पांतरं; M2 दशांतर- (for अल्पान्तर-). Da1 ·गत· श्रापि (for °स्यापि). Ca as in text; Cb.v कल्पान्तरगतस्यापि· — ^{b}) Ś1 (orig.) नगधर्म-; K2 नवधर्म-; K5 दशधर्मा-; B1 दशकर्म-; D4 G1 M1. 3. 4 Cv दशाधर्म-; D7 T G2–4 देशधर्म- (G2 °र्मं); M2 अल्पांतर- (for दशधर्म-). V1 Da Dn1 D8 च (for वा). — ^{c}) K4 आश्रमाद् (for °मा). — ^{d}) K2. 5 Cbp निरामिषं; D4 °शिषां; T G2. 3 °शिषः (for °शिषम्). Cb.v as in text. ❀ Cb: निराशीर्यत्याश्रमः । ❀

14 ^{a}) K1–3 V1 B Dn2 D3–6. 8 T2 G2 M2 चर्यां (K3 °र्यं); Da भैक्ष्यं (Da2 °क्ष्य-) चर्यां; G1 भैषचर्यां (for भैक्ष°). K2. 4 V1 B Da Dn D2–6. 8 ततः (D4 न तु) प्राहुस्; D7 न मेवाहुस्; S न (for न तु प्रा°). — ^{b}) M तान् (for तद्). D7 T G2–4 M1. 3 -वादिनः (for -चारिणः). G1 तस्य धर्मनिवादिनः. — ^{c}) K1 तस्या (for तथा). — ^{d}) K2 T1 G1. 3. 4 M चैव ह; D4 भारत; G2 चैव * (for चैव हि).

15 ^{a}) G1 कृतकृत्ये. B1 भयातीतो; G1 वयोनीतो (for वयोतीतो). — ^{b}) T1 G3. 4 राज्ञा (for राज्ञः). B3 -परिग्रहः (for °श्रमः). — ^{c}) Da1 [s]गच्छद्. ^{d}) B1 भूपेण (for नृपेण). V1 B D (except D1. 4) S -संश्र(Da1 °श्र)यं (for -मण्डलम्).

16 ^{a}) K4 अवेत्य (for अधीत्य). Da विप्रेण (for धर्मेण). Cv as in text. — ^{b}) K3 om. (hapl.) from राज up to धर्मेण (in 17^{b}). K2 -धर्माणि (for -शास्त्राणि). D7 T2 G1. 2 चैव हि; T1 G3. 4 M1. 3 चैव ह (for चानघ). — ^{c}) D4 कार्याणि (for कर्माणि). — ^{d}) Da1 निवेष्य च; Da2 वेकेशवं (sic).

17 K3 om. up to धर्मेण (cf. v. l. 16). — ^{c}) M2. 4 -मेधांश्च (for -मेधादीन्). — ^{d}) D4 M2. 4 च भारत (for तथैव च).

18 D2 om. 18^{a}–19^{b}. — ^{a}) V1 B2. 3 Da Dn D3. 5–8 S आनयित्वा; B0. 1. 4. 5 पारयित्वा; D1 मनीशया (for समानीय). K1 यथापाचं (sic); K3. 5 D4. 7 T2 G1. 4 °न्यायं; D8 °पात्रं; T1 G2. 3 °चारं (for °पाठं). — ^{b}) V1 Dn2 दत्तदक्षिणाः (V1 °णां). — ^{d}) Dn2 यथाल्पं; D4 स्वल्पं वा (for तथाल्पं). D1 वाव तु (for वा बहु)

19 D2 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ^{b}) D4 पुत्रे. — ^{c}) K1 D1. 4 M1. 3. 4 अन्यगोत्र- (for °गोत्रं). — ^{d}) V1 D1. 4 क्षत्रियर्षभं (V1 °भः; D4 °भा).

20 ^{a}) M4 (*sup. lin.*) अर्हयित्वा (for अर्च°). D7 G1 श्राद्धे; T G2–4 श्राद्धैः (for सम्यक्). — ^{b}) B1 D7. 8 पितृयज्ञे. B3 यथा विधिः; T2 G1 तथैव च. — ^{c}) B3 देव्यान्. D7 पितॄन् (for ऋषीन्). D1 देवान्यज्ञे नृपेन्वेदेद् (sic). — ^{d}) K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 T G अर्चयित्वा च (K2. 5 Dn तु; K3 D6 प्र-); D4 पूजयित्वा प्र- (for अर्चित्वा चैव). D1 अर्चित्वय इत्नतः (sic).

21 ^{a}) D7 अंत्यकाले. — ^{b}) K3 D4 यदीच्छेद्; M1 य इष्टेद्. — ^{c}) Ś1 K4 आ(K4 अ)नुपूर्वाश्रमान्; K1 °पूर्व्याश्रमं; V1 B Da Dn1 D6. 8 S सोनुपूर्व्या- (Da1 Dn1 °र्वा)श्रमान्; Dn2 D2. 3. 5. 7 सोनुपूर्व्या- (Dn2 °र्वा)श्रमाद्; D4 आनुपूर्व्याश्रमाद्; Cv °श्रमान् (as in text). — ^{d}) Ś1 K1. 4 स गत्वा सिद्धिमाप्नुयात्; B1 गत्वा सिद्धिमवाप्तवान्.

22 ^{a}) D7 G1 राजत्वेन च; M1. 3 राजर्षित्वेपि; M2. 4 °त्वे च (for °त्वेन). — ^{b}) K1. 3 D4. 7 S भैक्ष-

C. 12. 2377
B. 12. 63. 22
K. 12. 62. 22

अपेतगृहधर्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया ॥ २२
न चैतन्नैष्ठिकं कर्म त्रयाणां भरतर्षभ ।
चतुर्णां राजशार्दूल प्राहुराश्रमवासिनाम् ॥ २३
बह्वायत्तं क्षत्रियैर्मानवानां
लोकश्रेष्ठं धर्ममासेवमानैः ।
सर्वे धर्माः सोपधर्मास्त्रयाणां
राज्ञो धर्मादिति वेदाच्छृणोमि ॥ २४
यथा राजन्हस्तिपदे पदानि
संलीयन्ते सर्वसत्त्वोद्भवानि ।
एवं धर्मान्राजधर्मेषु सर्वा-
न्सर्वावस्थं संप्रलीनान्निबोध ॥ २५
अल्पाश्रयानल्पफलान्वदन्ति
धर्मानन्यान्धर्मविदो मनुष्याः ।
महाश्रयं बहुकल्याणरूपं
क्षात्रं धर्मं नेतरं प्राहुरार्याः ॥ २६
सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः
सर्वे धर्माः पाल्यमाना भवन्ति ।
सर्वत्यागो राजधर्मेषु राजं-

(K1 G1 °क्ष्य)चर्याध्व-; K5 B1 D1–3. 5. 6 भैक्ष्य(D1. 2. 5 °क्ष)चर्यानु-; Bo. 2–5 Da भैक्ष्यचर्याध्व-; Dn D8 भैक्ष-(Dn2 D8 °क्ष्य)चर्यां न (for °चर्याध्व-). — c) D7 T1 G3. 4 -ग्रहधर्मा (D7 °र्मों) (for -गृहधर्मो). M2 हि (for ऽपि). — d) M4 चरन्. D2. 3. 5. 6 -कांक्षया (for -काम्यया).

23 a) Bo चरेत (for न चैतन्). Dn2 धर्मं (for कर्म). — b) V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 S भूरिदक्षिण (Da1 °णः; Dn2 °णां; D8 °णा; G1 M1. 3 °णं) (for भरतर्षभ). — d) Da आश्रय- (for आश्रम-). G1 -वासिनं; M1. 3 -सेवनां; M2 -सेवनं; M4 -सेविनां (for -वासिनाम्).

24 a) K5 V1 Bo. 2–5 D (except D4. 7) S बाह्वायत्तं (for बह्वा°). B1 पर्यंतः स्यात्क्षत्रियैर्मानवं *; Cv बाह्वं पत्यं क्षत्रियैर्नाम मानाम् (sic). — b) B1 लोकं श्रेष्ठं; T2 G1 लोके श्रेष्ठं. Ś1 D1 आसेवमानाः; K2 D7 °मानः; K3 आसेव्यमानैः; B1 आसेच° (for आसेव°). D4 लोकश्रेष्ठं कर्मणा सेवमानैः. — c) Ś1 K4 D1 वर्णाः (for धर्माः). Ś1 K1. 4 D1 सर्व-; K3 सौप-; G2 सोनु-; M2 सा च (for सोप-). — d) D4 राज्ञां (for राज्ञो). Ś1 K4 धर्मः; B4 धर्मान् (for धर्माद्). K4 B1 Dn2 D8 वेदान्; D2. 3. 5. 6 धर्मान् (for वेदात्). B1 D8 वृणोति; D2. 6 श्रृणोति; D4 पृणोमि (for श्रृ°). D7 S राज्ञां धर्मे (D7 G1. 4 राज्ञे धर्मे; T1 राज्ञे धर्मं; T2 राज्ञो धर्मो; G2 राज्ञां धर्मं; G3 राज्ञो धर्मं) नीतिशास्त्रे शृणोमि (D7 °ति).

25 a) T1 G2–4 हस्तिपादे (for °पदे). — b) D1 -सत्त्वोद्भवानि. — c) D1 राजन् (for धर्मान्). K1 सर्वां; Da1 धर्मान्; Da2 lacuna; Dn2 सर्वा (for सर्वान्). — d) K4 सर्वावश्यं; Da1 °न्वस्थान्; Da2 D7 T G M2 °वस्थान् (for °वस्थं). G1 संप्रलीना.

26 T2 reads 26ab twice. — a) T2 (second time) महाश्रयान् (for अल्पा°). V1 अल्पसारान्; B1 D7 °धना; Dn2 °श्रयान् (for °फलान्). K1 वदंते. D1 कल्पाश्रयानल्पफलान्वि*ति. — b) K1. 2. 4 धर्मविदां; Bo. 4. 5 D2. 3. 5. 6. 8 वेदविदो; G1 धर्मवीतस् (for °विदो). K1 मनुष्यः; D7 स एव; T1. 2 (second time) G1. 3. 4 M1. 3 सदैव; T2 (first time) G2 तथैव (for मनुष्याः). — c) K3 Bo. 2 महाश्रमं; B1 सहाश्रयं (for महा°). Ś1 K4 B1 -कल्पानुरूपं (for -कल्याण°). — d) B1 क्षत्रं. Ś1 K1. 2. 4 D1 आहुर् (for प्राहुर्). K2 आद्याः (for आर्याः).

27 a) K1 B1 राजधर्माः; D2. 3. 5. 6. 8 क्षत्रधर्म- (for राज°). — b) K2. 4. 5 Da Dn D4. 6. 7 S वर्णाः (for धर्माः). M4 वदंति (for भवन्ति). — After 27ab, D7 S ins. :

142* सर्वे धर्मा राजधर्मेषु दृष्टाः
सर्वा विद्या राजधर्मेषु चोक्ताः ।

— c) K3 Da2 Dn1 M सर्वे त्यागा (K3 °गो); K5 Dn2 D4 सर्वस्त्यागो; B4 damaged; Da1 D6 सर्वे धर्मा; D7 T G सर्वे भोगा (for सर्वत्यागो). D6 राज्यधर्मेषु (for राज°). B1 D3. 5 राज्यं (for राजंस्). — d) K2 V1 B D (except D1) S त्यागं; K3 त्याग- (for त्यागे). K2 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 धर्मं चा- (V1 प्रा)हुर् (by transp.); K3 -बाहुर्धर्मम्; M2 चाहुर्धर्म्यम्. K4 D1 अर्थं (for अग्र्यं). K5 पुराणे. —After 27, M1. 3 ins. :

143* सर्वोद्योगा राजधर्मेषु राज-
न्स्थानं चाहू राजधर्मे पुराणम् ।

स्त्यागे चाहुर्धर्ममग्र्यं पुराणम् ॥ २७
मज्जेत्त्रयी दण्डनीतौ हतायां
सर्वे धर्मा न भवेयुर्विरुद्धाः ।
सर्वे धर्माश्चाश्रमाणां गताः स्युः
क्षात्रे त्यक्ते राजधर्मे पुराणे ॥ २८
सर्वे त्यागा राजधर्मेषु दृष्टाः
सर्वा दीक्षा राजधर्मेषु चोक्ताः ।
सर्वे योगा राजधर्मेषु चोक्ताः
सर्वे लोका राजधर्मान्प्रविष्टाः ॥ २९
यथा जीवाः प्रकृतौ वध्यमाना
धर्माश्रितानामुपपीडनाय ।
एवं धर्मा राजधर्मैर्वियुक्ताः
सर्वावस्थं नाद्रियन्ते स्वधर्मम् ॥ ३०

C. 12. 2385
B. 12. 63. 30
K. 12. 62. 32

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

28 K5 om. 28. — [a]) Ś1 K1 Dn2 सज्जेत्; B1 मुह्येत्; G1 मजैत् (sic) (for मज्जेत्). D7 G1 राजनीतौ (for दण्ड°). — [b]) K1. 3 V1 B0. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 प्रक्षयेयुर्; B1 प्रक्षयोत्स्ये; D1 प्रार्थयेयुर्; D4 प्रच्छयेयुर्; D7 S प्रा(T2 G2 M2. 4 प्र)द्रवेयुर् (for न भवेयुर्). K1 B4. 5 Dn G2 विबुद्धाः; Da2 विरूपधर्माः (hypermetric); D2. 3. 5. 6 विधेयाः; D7 धरण्यां; D8 M निरुद्धाः (for वि°). — [c]) Da वर्णाश् (for धर्माश्). K1 चाश्रमानां; Da वाश्रमाणां; D1 चध्यमानां; M2. 4 चाश्रमिणां (for °माणां). V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 S हताः (for गताः). — [d]) D1 क्षत्रे. D7 S नष्टे (G1 धर्मे) (for त्यक्ते). D6 -धर्मेषु दृष्टाः; G2 -धर्मे प्रविष्टाः (for -धर्मे पुराणे). D4 om. from णे up to योगा (in 29[c]). — After 28, G2 M2. 4 read 144*.

29 G2 M2. 4 om. 29. D4 om. up to योगा (cf. v. l. 28). — [a]) K1 M1. 3 सर्व- (for सर्वे). K5 योगा (for त्यागा). K1 B0 चोक्ताः; B2 दिष्टाः; Da2 नष्टाः; D1 दृष्टः (for दृष्टाः). B1 सर्वे त्यागा राजधर्मे प्रविष्टाः. — K1 om. (hapl.) 29[bc]. — [b]) D8 सर्वे. B0 D7 G1 विद्या (for दीक्षा). T1 G3. 4 दृष्टाः (for चोक्ताः). — B0 D1 om. (hapl.) 29[c]. — [c]) K5 V1 B1–3. 5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 सर्वा विद्या; B4 damaged; D7 G1 सर्वा (G1 °र्वे) धर्मा; G3 सर्वे यागा (for सर्वे योगा). K2. 3. 5 V1 B2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6 -धर्मेषु युक्ताः; B1 D4 -धर्मे प्रयु(D4 °स)क्ताः (for -धर्मेषु चोक्ताः). — [d]) D7 T G1. 3. 4 धर्मा (for लोका). K1 राजधर्मे; K3. 5 V1 B1. 2. 4. 5 Da Dn D2. 4. 6–8 T G1. 3. 4 °धर्मे; B0 °धर्मेषु (hypermetric); B3 °धर्मं; D3. 5 °धर्मे (for °धर्मान्). K1. 4 B4 प्रतिष्ठाः (for प्रविष्टाः). — D7 T G1. 3. 4 M1. 3 ins. after 29: G2 M2. 4 after 28:

144* तस्माद्धर्मो राजधर्माद्विशिष्टो
नान्यो लोके विद्यतेऽजातशत्रो ।
सर्वाण्येतानि कर्माणि क्षात्रे भरतसत्तम ।
भवन्ति जीवलोकश्च क्षत्रधर्मे प्रतिष्ठितः ।

[(L. 2) T2 धर्मो (for लोके). — (L. 3) T2 G2. 3 M2 भारतसत्तम. — (L. 4) D7 जीवलोके; T2 G1 °लोकाश् (for °लोकश्). M4 प्रतिष्ठिताः.]

30 [a]) K1 D1 T G2–4 जीवः; Dn2 जीवैः (for जीवाः). K4. 5 B3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 प्राकृतैर्; V1 B0 Da प्रकृतैर्; B2 सुकृतैर्; G1 प्राकृता; M2 प्रकृता (for प्रकृतौ). K1. 2 B1 बध्यमाना; D7 T2 G1 M बाध्य°; T1 G3. 4 बाध्यमानो; G2 साध्यमानो (for वध्यमाना). — [b]) K1 B5 धर्मश्रितानाम्; K5 V1 B0–4 Da D8 M2 धर्मश्रुतानाम्; Dn D2. 3. 5. 6 धर्मच्यु°; D4 सर्वाश्रि°; D7 धर्मं श्रु°; T G M1. 3. 4 धर्मश्रुतीनाम् (for धर्माश्रितानाम्). V1 अपनोदनाय; Dn2 अपि पीडनाय; D2. 3. 5. 6 उपजीवनाय; D7 उपपीय वाचं (sic) (for उपपीडनाय). — [c]) K1 D4 राजधर्म-; B0. 2 Da G2 M °धर्मे (for °धर्मैर्). B2 Da M1. 3 नियुक्ताः (Da2 °क्तः); B5 विमुक्ताः; M4 निविष्टाः (for वियुक्ताः). V1 एवं धर्मान्राजधर्मे नियुक्ताः; D7 T2 G1 एवं धर्मा (G1 °र्मे) राजधर्मेषु युक्ताः. — [d]) K2. 4 सर्वावश्यं; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 संचिन्वंतो; D7 संचिन्त्यैतान्; T1 G3 M2 संचिंत्यते; T2 G1. 2 M1. 3. 4 संचिंत्यंते; G4 संछिद्यंते (for सर्वावस्थं). K5 Da2 D4 स्वधर्मे; V1 स्वकर्म; B1. 2 D7 G1 M स्वधर्मान् (M2 °त्); Da1 स्वधर्मः; T G2–4 स्वधर्माः (for °र्मम्). Cv संचिन्वन्तो नाद्रियन्ते स्वधर्मम्.

६४

C. 12. 2386
B. 12. 64. 1
K. 12. 63. 1

भीष्म उवाच ।
चातुराश्रम्यधर्माश्च जातिधर्माश्च पाण्डव ।
लोकपालोत्तराश्चैव क्षात्रे धर्मे व्यवस्थिताः ॥ १
सर्वाण्येतानि धर्माणि क्षात्रे भरतसत्तम ।
निराशिषो जीवलोके क्षात्रे धर्मे व्यवस्थिताः ॥ २
अप्रत्यक्षं बहुद्वारं धर्ममाश्रमवासिनाम् ।
प्ररूपयन्ति तद्भावमागमैरेव शाश्वतम् ॥ ३
अपरे वचनैः पुण्यैर्वादिनो लोकनिश्चयम् ।
अनिश्चयज्ञा धर्माणामदृष्टान्ते परे रताः ॥ ४
प्रत्यक्षसुखभूयिष्ठमात्मसाक्षिकमच्छलम् ।
सर्वलोकहितं धर्मं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितम् ॥ ५
धर्माश्रमव्यवसिनां ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ।

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K V1 B Da Dn1 D1. 2. 5–7 T2 G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name :* T1 क्षत्रियधर्मकथनं; G2 क्षत्रियश्रैष्ठ्यकथनं; G4 श्रैष्ठ्यकथनं; M2 राजधर्मस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 64; B1. 4 62; Da1 Dn 63 (as in text); D2. 8 61. — *Śloka no.:* Dn1 D8 30.

64

1 D8 om. the ref. — [a]) K1. 4 D4 चतुराश्रम्य-; K5 G2 M2 चतुराश्रम-; Da1 Dn D6. 7 T1 G3. 4 M1. 3 चातुराश्रम- (for °श्रम्य-). B5 -युक्ताश्च (for -धर्माश्च). — [b]) K4. 5 V1 B Da Dn D1. 2. 6 यति-; D7 T G राज- (for जाति-). Da च पार्थिवः (Da2 °वाः); D4 च पांडवः; M2 तथैव च. — [c]) K1 -पालात्तुराश्च; Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 -वेदोत्तराश्च (for -पालो°). B2 T1 G2–4 लोका (B2 °क्या) लोकोत्तराश्चैव. — [d]) Bo. 3. 5 Dn D6 क्षात्रधर्मे; B1 क्षत्रे धर्मे; D1 क्षात्रो धर्मे; D7 धर्मा क्षात्रैः; T1 G2. 4 M धर्माः क्ष(T1 G2. 4 क्षा)त्रे; G3 धर्मक्षात्रे (for क्षात्रे धर्मे). K1. 3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 M1. 3 समाहिताः; D7 T G M2. 4 समर्पिताः (for व्यवस्थिताः).

2 D7 S (except M2. 4) om. 2. — [a]) K1 B5 D1. 3. 5. 6 धर्म्याणि; K2. 3 V1 B1 Da Dn D4 M2. 4 कर्माणि; B2 सर्वाणि (for धर्माणि). — [c]) K1 निराशिष्यो; Dn2 °सिषो; D4 °शिखो. Dn1 जीवलोकाः (for °लोके). M2. 4 भवंति जीवलोकाश्च. — [d]) K1. 5 V1 B2 Dn1 M2. 4 क्षत्रधर्मे; B1 Da D3. 5 क्षात्रधर्मे (B1 °र्म-) (for क्षात्रे धर्मे). B1 Dn1 व्यवस्थिते; M2. 4 प्रतिष्ठिताः (for व्यवस्थिताः). D4 क्षत्रे धर्मेष्ववस्थिताः.

3 [a]) D7 T G बहुफलं; Ca °द्वारं (as in text). B1 अप्रत्ययबहुवारं; Cv as in text. — [b]) M4 -सेविनां (for -वासिनाम्). G1 धर्माश्रमनिवासिनां. — [c]) K3 V1 Bo–3. 5 m Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 प्रकोपयं(Da °य)-ति; K5 D4 निरूप°; B4. 5 प्रकाश°; T2 प्रमाप°; M प्रतिरूप° (hypermetric) (for प्ररूप°). D7 T2 G1 तद्भावैर्; Cv °वम् (as in text). — [d]) Cv cites आगमैरेव (as in text). B1 आगमे वै *शाश्वतं.

4 [a]) D4 अपर-; Cv अपरे (as in text). B1 च धनैः; Cv वचनैः (as in text). M4 चित्रैर्; Cv पुण्यैर् (as in text). — [b]) D4 लोकनिश्चयात्; Cv निश्चये. — [c]) V1 B2 Da अनिश्चयं च (for अनिश्चयज्ञा). B1 अनिश्चयंते राजधर्मान्; Cv as in text. — [d]) K4 अदृश्यं ते; B2 Da2 न दृष्टांते; D4 G1. 2 अदृष्टांत-; Cv °ष्टान्ते (as in text). K4 D1 पदे; Da1 वरे; Cv cites अपरे. Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 हताः; D7 च ते; T1 G2–4 तराः; G1 तरे; Cv रताः (as in text). M संख्याता या गतिः पुरा. — After 4, D7 T2 G1 M read 6[ef].

5 [a]) B1. 4 Dn2 D1. 4. 6 T1 G2. 4 प्रत्यक्षं (for प्रत्यक्ष-). D1 अक्ष-; D7 S -फल- (for -सुख-). — [b]) B1 आम्यः साक्षिकमंगलं. — [c]) B1 -लोकहिते. K1 D1 धर्म्यं; K5 रम्यं; B2 Da क्षात्रं; B3 सर्वं; M1. 3 धर्मः (for धर्मं).

6 [a]) K3 Bo. 3–5 Dn D2–8 T G धर्माश्रमाध्य(K3 B3 °मेध्य-; B4 Dn2 D4. 8 °माध्या-; Dn1 °मोध्य-; G3 °मध्य)वसिनां; K4 D1 °श्रमव्यसनिनां; K5 °श्रमाधिवासानां; V1 B2 Da धर्माश्रया व्यवसिता; B1 श्रमाश्रमे व्यवसिनां; M धर्माश्रमाध्यावसिनां. — [b]) M4 तथा (for यथा). Dn1 धर्मानां (for वर्णानां). — [d]) B1 संख्यातोयं; D8 सांख्यातोप-. G2 -श्रुतं (for -श्रुतिः). Ś1 K2 D1 M4 परा; K5 पुरः (for पुरा). — D7 T2 G1 M read 6[ef] after 4. — [e]) K5 B2 Da Dn D7 T2 G1 M (the last seven, first time) अनुमता; V1 Bo. 1. 3–5 D2. 3. 5. 6. 8 °गता (for °पमा). D7 S (D7 T2

यथा त्रयाणां वर्णानां संख्यातोपश्रुतिः पुरा ।
राजधर्मेष्वनुपमा लोक्या सुचरितैरिह ॥ ६
उदाहृतं ते राजेन्द्र यथा विष्णुं महौजसम् ।
सर्वभूतेश्वरं देवं प्रभुं नारायणं पुरा ।
जग्मुः सुबहवः शूरा राजानो दण्डनीतये ॥ ७
एकैकमात्मनः कर्म तुलयित्वाश्रमे पुरा ।
राजानः पर्युपातिष्ठन्दृष्टान्तवचने स्थिताः ॥ ८
साध्या देवा वसवश्चाश्विनौ च
रुद्राश्च विश्वे मरुतां गणाश्च ।
सृष्टाः पुरा आदिदेवेन देवा
क्षात्रे धर्मे वर्तयन्ते च सिद्धाः ॥ ९
अत्र ते वर्तयिष्यामि धर्ममर्थविनिश्चयम् ।
निर्मर्यादे वर्तमाने दानवैकायने कृते ।
बभूव राजा राजेन्द्र मान्धाता नाम वीर्यवान् ॥ १०
पुरा वसुमतीपालो यज्ञं चक्रे दिदृक्षया ।
अनादिमध्यनिधनं देवं नारायणं प्रति ॥ ११
स राजा राजशार्दूल मान्धाता परमेष्ठिनः ।
जग्राह शिरसा पादौ यज्ञे विष्णोर्महात्मनः ॥ १२
दर्शयामास तं विष्णू रूपमास्थाय वासवम् ।
स पार्थिवैर्वृतः सद्भिरर्चयामास तं प्रभुम् ॥ १३

C. 12. 2400
B. 12. 64. 15
K. 12. 63. 14

G1 M all second time) अनुलोमा (T2 °मो) राजधर्मे (T1 G3.4 °र्मों; G2 °र्मा). — f) K V1 B Da Dn D2–6.8 G1 (second time) लोकाः; D7 (second time) T1.2 (second time) G2–4 M1–3 (all second time) लोके (for लोक्या). B0.3–5 Dn D2.3.5.6.8 सह (for इह). D7 T2 G1 M2 (all first time) लोकाः सुचरितेष्विह; M1.3 (both first time) लोकेनुचरितेष्विह; M4 (both times) लोके सुचरितेष्वि (second time, °ते ष्वि)ह.

7 a) V1 उदाहृयंते; T1 G2–4 °ह्रियंते; T2 °हृतं तु (for °हृतं ते). — b) T1 G3 विष्णुर्. — c) K3 सर्वे (for सर्व-). K3.5 D4 -देवेश्वरं; D1 -भूतोश्वरो; T2 G1 -लोकेश्वरं (for -भूते°). — d) K3 हरिं; D4 हरं; D7 प्राहुर्; T1 G2–4 ब्राह्मं; T2 G1 प्रभुर्; M1.3 दांतं (for प्रभुं). B1 जगुः (for पुरा). — e) Dn T2 G2 M2 सुबहुशः (for °हवः). — f) Ś1 K1.4 D1 राजानं (for °नो). B4 दंडनीततः.

8 b) V1 B0.2–5 Da Dn1 D2.3.5.6.8 [आ]श्रमं; B1 Dn2 समं; D7 G1 श्रुतं (for [आ]श्रमे). — c) K2.3.5 D4 T G1–3 M पर्युपासंत; V1 B Da Dn D2.3.5–8 G4 °पासंते (for °पातिष्ठन्). — d) Ś1 (orig.) K1.4 D1 दृष्ट्वा ते; Ś1 (by corr.) दृष्टा ते; B1 दृष्ट्वा तु; Da दृष्टांते (for दृष्टान्त-). K1 M2 -वचनैः (for -वचने). D7 T2 G1 दृष्टांतवचनैस्तथा.

9 a) K1 मानवाश्च; B (except B2) D2.3.5.6.8 म(D2 मा)रुतश्च; D1 वासवश्च (for वस°). G1 वा (for च). — b) Ś1 om. the first च. T2 गणश्च. B (except B2) D2.3.5.6 (also as in text).8 रुद्रादित्या वसवो ये गणाश्च (B1 -°णाः स्युः; D6 lacuna for ये गणाश्च). — c) D7 T2 दृष्टाः (for सृष्टाः). Ś1 K1.2.4 D1 T1 G2–4 M1.3 चादिदेवेन; K5 V1 B Dn D2.3.5.8 M2.4 ह्यादि°; Da1 त्वादि°; Da2 न्वादि° (for आदि°). — d) D7 S वर्त(T2 G1.2 °र्ध)यंति स्म (for °यन्ते च). D1 सिद्धः; D7 वृद्धाः.

10 Before 10, D6 ins. भीष्म उवाच. — a) Ś1 K2.4.5 D1 वर्णयिष्यामि (for वर्त°). D7 T2 G1 अत्रैव तु वदिष्यामि. — b) K1 D1.4 धर्म्यम् (for धर्मम्). Ś1 K4 अर्थं; T2 G1 पार्थ; G2 ह्यर्थ- (for अर्थ-). K1 -विनिश्चयत्; D7 S -विनिश्चये (for °श्चयम्). — d) K3.5 D2.3.5.6 दानवैकार्णवी-; B0.1.3–5 D8 °कार्णवे; D4 °वैकार्णव- (for °वैकायने). B2 Da Dn S दा(G4 मा)नवै(G2 °वे)कार्णवे पुरा; D7 दानवैः कालने पुरा. — e) D3.5 राज- (for राजा).

11 b) M1 यज्ञश्. V1 B Da D2.8 यदृच्छया; D3.5 यदृक्षया (for दिदृ°). — V1 reads 11c–13d on marg. — c) B2 Da D7 S अनादिनिधनं देवं (M1.3 दांतं). — d) B2 Da द्रष्टुं; D7 S (except M2.4) शिवं (for देवं). K3.5 V1 B D (except D1) S प्रभुं (for प्रति).

12 V1 reads 12 on marg. — a) B1 अयजद् (for स राजा). Da राजशार्दूलो. — b) V1 B Da Dn D2–5.7.8 S परमेश्वरं (M2.4 °रः); D6 परमेष्ठिनं (for °ष्ठिनः). — cd) K3.5 V1 B D (except D1) S जगाम (for जग्राह). — D7 S transp. पादौ and यज्ञे.

13 V1 reads 13 on marg. — a) D4 om. (hapl.) from तं up to मास (in 13d). K1.2.5 D2.6 तं विष्णु-; Dn2 D8 M4 तं विष्णुं; D7 विष्णुश्च (for तं

C. 12. 2410
B. 12. 64. 15
K. 12. 63. 14

तस्य पार्थिवसंघस्य तस्य चैव महात्मनः ।
संवादोऽयं महानासीद्विष्णुं प्रति महाद्युते ॥ १४

इन्द्र उवाच ।

किमिष्यते धर्मभृतां वरिष्ठ
यद्द्रष्टुकामोऽसि तमप्रमेयम् ।
अनन्तमायामितसत्त्ववीर्यं
नारायणं ह्यादिदेवं पुराणम् ॥ १५
नासौ देवो विश्वरूपो मयापि
शक्यो द्रष्टुं ब्रह्मणा वापि साक्षात् ।
येऽन्ये कामास्तव राजन्हृदिस्था
दास्यामि तांस्त्वं हि मर्त्येषु राजा ॥ १६
सत्ये स्थितो धर्मपरो जितेन्द्रियः
शूरो दृढं प्रीतिरतः सुराणाम् ।
बुद्ध्या भक्त्या चोत्तमश्रद्धया च
ततस्तेऽहं दद्मि वरं यथेष्टम् ॥ १७

मान्धातोवाच ।

असंशयं भगवन्नादिदेवं
द्रक्ष्याम्यहं शिरसाहं प्रसाद्य ।
त्यक्त्वा भोगान्धर्मकामो ह्यरण्य-
मिच्छे गन्तुं सत्पथं लोकजुष्टम् ॥ १८

विष्णू). Cv as in text. — ^{c}) K1 उपासन्निर्; D2.3.5 वचः सन्निर् (for व्रतः सन्निर्). D7 S स पार्थिवो नृपैः सार्धम्. — G4 om. 13^{d}–14^{a}. — ^{d}) D7 वरयामास (for अर्चं°). Ś1 K2 विभुं; D6 विभुः (for प्रभुम्).

14 G4 om. 14^{a} (cf. v. l. 13). — ^{a}) K4 -सिद्धस्य; K5 V1 B D (except D1) -सिंहस्य (for -संघस्य). — ^{b}) B1 विष्णोश् (for तस्य). K3 D4.6 [ए]व च (for चैव). — Dn1 om. 14^{cd}. — ^{c}) G1 संपातो (for संवादो). M2 स (for ऽयं). — ^{d}) K3 V1 B Da D3.5.8 महाद्युतिं; Dn2 °द्युति; D7 T G1.3.4 °मते (for °द्युते).

15 D8 om. the ref. — ^{a}) Dn2 D7 G3.4 किमिष्यसे. Da2 (also as in text) न वचनं (for धर्मभृतां). — ^{b}) D7 T2 G1 यं (for यद्). K5 द्रष्टुकामा; Da1 द्रष्टुं कामो. G2 [ऽ]स्ति (for ऽसि). K1 B3.4.5 (m as in text) D1–3.5 T1 G3.4 तद् (for तम्). — ^{c}) K2 B2 Dn D6 -मंत्रवीर्यं; T1 G2.3 -तत्त्व° (for -सत्त्व°). D7 T2 G1 M2.4 अनुत्त(M2 °नंत)मं चोत्तमसत्त्ववीर्यं. — ^{d}) K1 आदि-; K2 हृदि (for ह्यादि-).

16 ^{a}) D2 lacuna; D7 T G M2 हि; D8 [अ]सि (for [अ]पि). — ^{b}) K2 D4.6 transp. शक्यो and द्रष्टुं. D7 ब्राह्मणा. — Dn2 reads 16^{c}–17^{b} on marg. — ^{c}) D6 ये ते. D2 M4 कामस्. Ś1 हृदि स्युर्; B1 हृदिष्टा; M4 हृदिस्थांस्. — ^{d}) V1 B D3.5 दास्ये वै तांस्; Da Dn D2.3 दास्ये चैतांस्; D7 T G M1.3 तांस्ते दास्ये; M2 तान्दास्ये ते; M4 तांस्तान्दास्ये ते (hypermetric) (for दास्यामि तांस्). D6 त्वां (for तांस्). B1 तु (for त्वं). D7 मध्येषु (for मर्त्येषु).

17 Dn2 reads 17^{ab} on marg. — ^{a}) Dn1 समे (for सत्ये). K4 स्थिते. — ^{b}) B1 lacuna; D2.3.5.8 वीरो (for शूरो). K2.5 V1 Bo.3–5 D2.3.5.8 M2 दृढ-; B1 वोढ-; Da2 दृष्टुं; Dn2 D7 G2 दृढः; D6 दृष्टः (for दृढं). K5 B2 Da D7 S प्रीतिकरः; V1 °तरः; D1 °रताः; D2 °रते (for °रतः). — ^{c}) K3.5 D6 बुद्ध्या युक्त(D6 °क्ता)श्; D4 बुद्ध्या शक्त्या; D8 भक्त्या बुद्ध्या (by transp.). K2–5 B D (except D4) S (except T2 G1 M2) चोत्तमः (for चोत्तम-). — ^{d}) D6 [ऽ]यं (for ऽहं). K1 ददि; D4 वच्मि; M4 दमी (for दद्मि). V1 B Da Dn D2.3.5.8 वरान् (for वरं). K3 यथासुः (sic); D1 यथैष्टं; M4 यथोक्तं.

18 D8 om. the ref. — ^{a}) K4 Da D2.3.5 T1 G2–4 भगवान् (for °वन्). D2.3.5 आदिदेव; D4 T1 G2–4 °देवो; G1 चादिदेवं (for आदि°). — ^{b}) K1 M2 द्रक्ष्यामि त्वां; K3 Bo.5 प्रक्ष्यामि त्वा (Bo त्वां); K5 B2 D6.8 द्र(B2 प्र)क्ष्यामि त्वाहं; Da D4 M1.3.4 प्रवक्ष्यामि त्वा (Da1 D4 त्वां; Da2 त्वं); D7 T2 G1 वक्ष्यामि त्वा (for द्रक्ष्याम्यहं). D8 [अ]द्य (for the second [अ]हं). V1 B3.4 Dn प्र(V1 व-; Dn द्र-)क्ष्यामि त्वाहं (Dn2 त्वां) शिरसा प्रसाद्य; B1 प्रवक्ष्यामि त्वामहं शिरसा प्रपद्ये; T1 G2–4 द्र(G2 व)क्ष्यामि त्वां (G2 त्वा) शिरसा संप्रसाद्य. — ^{c}) V1 B Da Dn D2.3.5–8 M2 कामान्; G3.4 भोगं (for भोगान्). K1 D7 हिरण्यम् (for ह्य°). — ^{d}) D4 G2 M1–3 इच्छेद्; G4 इच्छन् (for इच्छे). G1 तत्पथं. K1 लोकयुष्टं; Dn D6 °दृष्टं; D7

क्षात्राद्धर्माद्विपुलादप्रमेया-
लोकाः प्राप्ताः स्थापितं स्वं यशश्च ।
धर्मो योऽसावादिदेवात्प्रवृत्तो
लोकज्येष्ठस्तं न जानामि कर्तुम् ॥ १९

इन्द्र उवाच ।

असैनिकोऽधर्मपरश्चरेथाः
परां गतिं लप्स्यसे चाप्रमत्तः ।
क्षात्रो धर्मो ह्यादिदेवात्प्रवृत्तः
पश्चादन्ये शेषभूताश्च धर्माः ॥ २०

शेषाः सृष्टा ह्यन्तवन्तो ह्यनन्ताः
सुप्रस्थानाः क्षत्रधर्माविशिष्टाः ।
अस्मिन्धर्मे सर्वधर्माः प्रविष्टा-
स्तस्माद्धर्मं श्रेष्ठमिमं वदन्ति ॥ २१

कर्मणा वै पुरा देवा ऋषयश्चामितौजसः ।
त्राताः सर्वे प्रमथ्यारीन्क्षत्रधर्मेण विष्णुना ॥ २२

यदि ह्यसौ भगवान्नाहनिष्य-
द्रिपून्सर्वान्वसुमानप्रमेयः ।
न ब्राह्मणा न च लोकादिकर्ता

C. 12. 2410
B. 12. 64. 24
K. 12. 63. 26

S साधुजुष्टं; Ca लोक° (as in text).

19 a) B4 m साक्षाद्; Da2 D2 क्षात्र- (for क्षात्राद्). G1 विपुला. Dn2 अप्रमेयाल्लँ; D4. 8 G1 °मेया (for °मेयाल्). — b) Ś1 K1 D1 लोकान्प्राप्तः (for लोकाः प्राप्ताः). V1 D7 स्थापितः (V1 °ताः); D4 स्थापित-; T2 G1. 2 स्थापिता (for °तं). D7 त्वां सिवं च; T2 G1 स्वाः क्षिवाश्च (sic) (for स्वं यशश्च). — c) K3 D6 [आ]दिदेवो (for °देवात्). — G2 om. (hapl.) 19^{d}–20^{c}. — d) K2 V1 Bo–3. 5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M4 लोकश्रेष्ठं; K3 °येष्टा; K4. 5 D7 T G1. 3. 4 M1–3 °ज्येष्ठं; B4 लोके श्रेष्ठं; D1 लोकज्येष्ठा (for °ज्येष्ठस्). K5 D4 G1 तन् (for तं).

20 G2 om. 20^{abc} (cf. v. l. 19). D8 om. the ref. — a) K2. 5 V1 Bo.3–5 Da Dn D2–8 S (G2 om.) Cv अ(M1. 3 आ)सैनिका; K3 ससैनिका; B1 असैविका; B2 अदैशिका; D1 अमानिको (for असैनिको). K1 धर्मे परश्चरे*; K2. 5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2–6. 8 T G1. 3. 4 Cv धर्मपराश्च धर्मे (Dn2 G3. 4 सर्वे; D4. 6 धर्मैः; T1 सर्वे); D7 धर्मराजश्च धर्मे; M1. 3. 4 भैक्षप(M4 °च)राश्च धर्माः; M2 भैक्षचराश्च सर्वे (for ऽधर्मपराश्चरेथाः). — b) K1 नयंते ते प्रयुक्तः; K3 स्वं नयंते प्रयुक्तैः; K5 Dn1 D2. 3. 5. 6 न व्रजंते (K5 °ति) प्रयुक्तैः; V1 Bo. 2–5 Da2 D4. 8 T2 न नयंते ह्ययुक्तं (D4 °क्त्या; T2 °क्ताः); Da1 न वयं तेद्य युक्तं; Dn2 न व्रजंते ह्ययुक्तं; D7 नियतं ते ह्ययुक्ताः; T1 G1. 3. 4 न यतंते ह्ययुक्ताः; M नानयंते ह्ययुक्ताः (for लप्स्यसे चाप्रमत्तः). B1 दानैस्तपोभिर्नयंतेष्वदुर्क्तं. Cnp cites ह्ययुक्तम्. — c) D4 क्षत्रो. K1 D4 प्रवृत्तो (D4 °त्तोः) (for प्रवृत्तः). — d) K3 स्व-; D7 S (except M2) तु (for च). D1 धर्मः.

21 a) K1 शेषान्. K2. 4 [ऽ]प्यनंताः; M1. 3. 4 ह्यनंतः. — b) Ś1 सुप्रस्थाताः; K2. 3 Bo. 4. 5 Dn D8 T2 G2 M2 सप्रस्थानाः; B1 D2. 3. 5 स्वप्र°; T1 G1. 3. 4 M1. 3. 4 सुप्रस्थानः (for °स्थानाः). K2 V1 Dn2 क्षात्र- (for क्षत्र-). Dn2 (before corr.) D7 T G4 M1. 3. 4 -धर्मो विशिष्टः (Dn2 °ष्टाः); D2 -धर्मेवशिष्टाः; D3. 5. 6 -धर्माविशिष्टाः; D4. 8 -धर्माद्वि°; G1 -धर्मोवशिष्टः; G3 -धर्मोप्रविष्टः (for -धर्माविशिष्टाः). Cv सुप्रस्थानाः क्षत्रधर्मा विनष्टाः. — c) G2 क्षत्र- (for सर्वे-). — d) D7 T1 G2–4 क्षात्रं; G1 क्षत्रं (for तस्माद्). K5 V1 Bo. 3 D2. 3. 5 श्रेष्ठमिदं; Da °निष्ठं; Dn2 °धर्मं; D7 S °तमं (for °मिमं). Da1 वचंति (for वदन्ति).

22 a) T1 G2. 4 [ए]व; M1. 3 [अ]मी (for वै). — b) T1 G3. 4 महौजसः (for [अ]मितौ°). — c) T2 G1 सर्वान् (for सर्वे). V1 Bo–2. 5 Da Dn D6. 7 S प्रसह्य; B3 D2. 3. 5. 8 प्रसाध्य; B4 प्रसध्य (for प्रमथ्य). Cv त्राताः सर्वे प्रसाह्यारीन्. — d) D1. 6. 7 T G1. 3. 4 क्षात्र- (for क्षत्र-).

23 a) K5 असौ (for ह्यसौ). B1 माह***; B4 Dn2 D3. 5 आहनिष्यद्; D4 नाहरिष्यद् (for °निष्यद्). — D5 reads 23^{bcd} twice. — b) Bo. 3–5 D3. 5 ह्सान्; B1 lacuna; D6 पूर्वे; D8 तृसान् (for रिपून्). K (except K1) V1 B (B1 lacuna) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 असुरान्; G2 भगवान् (for वसुमान्). V1 B2 Da अप्रमेयान्. — D8 repeats 23^{cd} after 24^{ab}. — c) K1 D1. 8 ब्रह्मणा; D7 T1 G M च ब्रह्मा (for ब्राह्मणा). Da1 नव-; D7 S (except M2) नैव (for न च). Da2 om. from दिकर्ता up to नादि (in 23^{d}). Cv न च ब्रह्मा न च लोकादिकर्ता. — d) B1 Da1 om. नादिधर्मा; D1 नापि धर्मा. K3 Da1 D4. 6 [अ]भविष्यत्; B2 Da2 [अ]भविष्यन् (for भवेयुः). K5

C. 12. 2410
B. 12. 64. 24
K. 12. 63. 23

न सद्धर्मा नादिधर्मा भवेयुः ॥ २३
इमामुर्वीं न जयेद्विक्रमेण
देवश्रेष्ठोऽसौ पुरा चेदमेयः ।
चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यधर्माः
सर्वे न स्युर्ब्रह्मणो वै विनाशात् ॥ २४
दृष्टा धर्माः शतधा शाश्वतेन
क्षात्रेण धर्मेण पुनः प्रवृत्ताः ।
युगे युगे ह्यादिधर्माः प्रवृत्ता
लोकज्येष्ठं क्षत्रधर्मं वदन्ति ॥ २५

आत्मत्यागः सर्वभूतानुकम्पा
लोकज्ञानं मोक्षणं पालनं च ।
विषण्णानां मोक्षणं पीडितानां
क्षात्रे धर्मे विद्यते पार्थिवानाम् ॥ २६
निर्मर्यादाः काममन्युप्रवृत्ता
भीता राज्ञो नाधिगच्छन्ति पापम् ।
शिष्टाश्चान्ये सर्वधर्मोपपन्नाः
साध्वाचाराः साधु धर्मं चरन्ति ॥ २७
पुत्रवत्परिपाल्यानि लिङ्गधर्मेण पार्थिवैः ।

Bo. 1. 3–5 नायं धर्मो नादिधर्मोभविष्यत् (B1 °ष्यति); Dn2 न तद्धर्मा नादिधर्मोभविष्यन्; D7 S संतो धर्माश्चादिधर्माश्च न स्युः.

24 [a]) M2 न माम् (for इमाम्). Dn2 ऊर्वीं; D4. 6 उर्वी. K2. 3. 5 V1 B Da Dn D1. 2. 3 (marg. *sec. m.*). 7. 8 S नाजयद्; D3. 5 राजयिष्यद्; D6 जीजयद् (for न जयेद्). — [b]) K1 चापुरा (sic). K3. 5 Bo. 2. 5 D4 सासुरां; B1 D8 सा(D8 सो)सुरांश्च; B3. 4 सोसुराश्च; Da सासुरा (for ऽसौ पुरा). K2 V1 D1 देवश्रेष्ठः पुरा चेद(V1 सासुरा चेद्-; D1 पुरा वेद)प्रमेयः; Dn1 T G2–4 M °श्रे(G4 °ज्ये)ष्ठः सासुरामादिदेवः; Dn2 (before corr.) D7 °श्रेष्ठः सोसुरानादिदेवः; Dn2 (by corr.) °श्रेष्ठः सोसुरामादिदेवः; D2. 3. 5 °श्रेष्ठः सो(D2 सा)सुरान(D2 °न्न)प्रमेयः; D6 °श्रेष्ठः सोसुरां न प्रमेयः; G1 °श्रेष्ठः साधु धर्मादिदेवः. — After 24[ab], D8 repeats 23[cd]. — D8 om. 24[cd]. — [c]) G3 चतुर्वर्ण्यं. — [d]) T1 G2–4 न स्युश्चैवं (G3. 4 °व) (for सर्वे न स्युर्). K4 ब्राह्मणो वै; K5 V1 B D (except D1; D8 om.) S ब्राह्मणानां.

25 [a]) K1 दृष्ट्वा; K3–5 V1 B Da Dn D2–8 T2 G1. 2 M नष्टा; T1 G3. 4 न स्युर् (for दृष्टा). D7 धर्मा. T1 G2–4 M1. 3 शतशः (M1 °शाः) (for °धा). K1 शाश्वतेव; K3 Dn1 D7 T G M2 शाश्वतास्ते; D2 शश्वतेन (for शाश्व°). D1 दृष्टा धर्माः शतधा याश्च तेन. — [b]) D2 क्षत्रेण; D3 ते क्षात्र- (for क्षात्रेण). V1 B (except B1) D (except D1. 6) M2 प्रवृद्धाः (for °त्ताः). — D4 om. (hapl.) 25[c]. — [c]) D1 om. प्रवृत्ता. K3. 5 D6 युगे युगे ह्यादिदेवात्प्रवृत्तं. — [d]) K3. 5 D4. 8 लोकश्रेष्ठं; V1 B1. 4 D1. 3. 5 लोके ज्येष्ठं; Da2 लोकं ज्येष्ठं; D6 लोके श्रेष्ठं; T2 ज्येष्ठं तेषां (for लोकज्येष्ठं). V1 Bo. 2. 3. 5 Da Dn1 D3. 5. 6 G3 क्षात्रधर्मं; B4 राज°; D7 T2 G1 सर्व° (for क्षत्र°). B1 विदंति.

26 [a]) D7 आत्मज्ञानं; M1. 3 °त्यागं (for °त्यागः). D4 -भूतानुकंपी. — [b]) V1 ** ज्ञानं; D1 लोकज्ञाना; M1. 3 लोकाज्ञानं. K4 लक्षणं पालनं; V1 मोक्षं* पालनं; Bo. 3. 5 D2. 3. 5. 8 पालनं रक्षणं; B4 Dn T G M1. 3. 4 पालनं मोक्षणं (by transp.); D7 M2 पावनं मोक्षणं. — [c]) Bo. 3–5 D2. 3. 5. 8 निषण्णानां (for विष°). D4 मोक्षणः; M1 मोक्षण-. — [d]) B4 क्षात्रधर्मे; D7 S (except M2) क्षात्रो धर्मो (for क्षात्रे धर्मे). K1 विद्यतो. K1 पार्थिवान्; G1 पीडितानां.

27 [a]) M1. 3 निर्मर्यादं. V1 काममन्युः; B1 काममन्यत् (for °मन्यु-). G4 -प्रयुक्ता (for -प्रवृत्ता). — [b]) M4 transp. भीता and राज्ञो. D4 अधिगच्छंति; G1 नाति°; M2. 4 नाभि° (for नाधि°). K1 पापात्; D4 पापां. — [c]) D2 om. from सर्व up to the end of 28[d]. B2 धर्ममेवोपपन्नाः; T2 सर्वमेधोप°; G1 सर्वमेवोप°; M2 सत्यधर्मोप° (for सर्वधर्मोप°). — [d]) Bo साध्वाचारः; B1 सर्वाचाराः; D1 lacuna; D4 सत्याचाराः (for साध्वा°). V1 B D (except D4; D2 om.) S (except T2 G1 M4) वदंति (for चरन्ति).

28 D2 om. 28 (cf. v. l. 27). — [a]) All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4 D1; D2 om.) पाल्यमानानि (for परिपाल्यानि). — [b]) K3 क्षत्रधर्मेण; K4. 5 V1 B1–3. 4 *m.* 5 Da Dn D3. 5. 6. 8 राज°; D7 S धर्म(G1 सर्व)-लिंगानि (for लिङ्गधर्मेण). — Ś1 K1 repeat 28[cd] after 29. — [c]) D4 लोक- (for लोके). K5 D7. 8 S लोके सर्वाणि भूतानि. — [d]) K3 V1 B Da Dn D3. 5. 8 M2. 4 चरं(D3. 5 °र)ते नात्र; D7 T G M1. 3 चरंत्यत्र न (for विचरन्ति न).

29 [a]) Bo. 3–5 D2. 3. 5 सर्वधर्मात्; D8 °धर्मान्

लोके भूतानि सर्वाणि विचरन्ति न संशयः ॥ २८
सर्वधर्मपरं क्षत्रं लोकज्येष्ठं सनातनम् ।
शश्वदक्षरपर्यन्तमक्षरं सर्वतोमुखम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

इन्द्र उवाच ।
एवंवीर्यः सर्वधर्मोपपन्नः
क्षात्रः श्रेष्ठः सर्वधर्मेषु धर्मः ।
पाल्यो युष्माभिर्लोकसिंहैरुदारै-
र्विपर्यये स्यादभावः प्रजानाम् ॥ १
भुवः संस्कारं राजसंस्कारयोग-
मभैक्षचर्यां पालनं च प्रजानाम् ।
विद्याद्राजा सर्वभूतानुकम्पां
देहत्यागं चाहवे धर्ममग्र्यम् ॥ २
त्यागं श्रेष्ठं मुनयो वै वदन्ति
सर्वश्रेष्ठो यः शरीरं त्यजेत ।
नित्यं त्यक्तं राजधर्मेषु सर्वं

C. 13. 2419
B. 12. 65. 3
K. 12. 64. 3

(for °धर्म-). D7 M4 -वरं (for -परं). B Dn D2. 3. 5-8 S (except M2) क्षात्रं (for क्षत्रं). — b) V1 B D (except D1. 4. 7) लोकश्रेष्ठं (for °ज्येष्ठं). — B1 om. 29cd. — c) M4 विदुरक्षर- (for शश्वद°). Cv as in text. — d) D7 अक्षरः. — After 29, Ś1 K1 repeat 28cd.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1-7 T2 G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* T1 G2-4 इंद्रमांधातृसंवादः; M2 राजधर्मोत्कर्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 65; B1. 4 63; B2 Da1 Dn 64 (as in text); D2. 8 62. — *Śloka no.:* Dn1 29; D8 31.

65

1 D8 om. the ref. V1 reads 1 on marg. — a) B1 -धर्मे प्रपन्नः (for -धर्मोपपन्नः). — b) B1 T2 G2 M क्षात्र-; G1 क्षत्रः (for क्षात्रः). — c) D7 पाल्ये (for पाल्यो). K3. 5 V1 B Da Dn D6. 8 लोकहितैर्; D2 °पृष्ठैर्; D3. 5 °सृष्टैर्; D4 °मुकैर्; D7 T G (G3 damaged) °पालैर्; M °सारैर् (for °सिंहैर्). — d) K2. 3. 5 D4. 6. 7 T1 G अभवः; V1 B1. 2 D1 तद्भावः; Da1 न तु भावः; Da2 तनुभावः (for अभावः).

G2 om. (hapl.) 2ab. — a) Bo. 3-5 Dn D2. 5. 6. 8 भू-; D3 भूः; G3 damaged (for भुवः). D4 संस्कारे. K3 राजान-; D7 T G1. 4 M2 धर्म- (for राज-). V1 Bo. 2 Da1 -योगैर्; Da2 corrupt; T G1. 4 -योग्यं; M2 -योधं (for -योगम्). B1 भूसत्कारं राजसत्कारयोगेनम्. — b) Ś1 अभक्ष्यचर्या; K1 V1 Da D1 अभै(Da1 °भि)क्षचर्या; K4. 5 Bo. 3. 4 Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 अभैक्ष्यचर्यां; D7 G4 दीक्षाचर्यां; T2 G1 भिक्षाचर्यं; M शिक्षाचर्यां (for अभैक्ष°). — c) K4 D4 विंद्याद्राजा; D3 (marg. *sec. m.* as in text). 5 विद्वद्रोद्धः (D5 °स्रा); T1 G2-4 विद्याद्राज्ञः; T2 G1 M2 °द्राज्ञां; M1. 3. 4 मित्राचर्यां (for विद्याद्राजा). K1 -भूतानुकंप्या; K3. 4 V1 B Da Dn D6-8 °नुकंपी; D1-3. 5 T1 G2. 3 °नुकंपा (for °नुकम्पां). — d) M4 देहत्यागश्. Dn2 (before corr.) चावहेद् (for चाहवे). V1 धर्मचर्यां; B1 D1. 3. 5 धर्म्यमग्र्यं (for धर्म°).

3 a) D2. 4 त्याग- (for त्यागं). G2 ज्येष्ठं. D2 M2 om. (hapl.) from मुनयो up to श्रेष्ठो (in 3b). — b) K3 B Da Dn D3-8 T1 G1. 4 M1. 3. 4 सर्वश्रेष्ठं; K5 T2 G2. 3 °ज्येष्ठं; V1 धर्मश्रेष्ठं; D1 सर्वश्रेष्ठा (for °श्रेष्ठो). K3 Dn D6 G2-4 M4 यत्; D7 T2 G1 ये (for यः). K3. 5 त्यजेतु; B1 Da2 त्यजेत्; D7 T G त्यजंति (for त्यजेत). — K4 om. (hapl.) 3c-4b. — c) K2. 5 V1 B2. 3. 5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 युक्ता; Bo. 1. 4 रक्तं; T1 G3. 4 व्यक्तं; G2 M4 युक्तं; M1-3 त्याज्यं (for त्यक्तं). K1-3. 5 B2 Da Dn D6 सर्वे (for सर्वं). — d) K3 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 यथैव; K5 D4. 7

C. 12. 2419
B. 12. 65. 3

प्रत्यक्षं ते भूमिपालाः सदैते ॥ ३
बहुश्रुत्या गुरुशुश्रूषया वा
परस्य वा संहननाद्वदन्ति ।
नित्यं धर्मं क्षत्रियो ब्रह्मचारी
चरेदेको ह्याश्रमं धर्मकामः ॥ ४
सामान्यार्थे व्यवहारे प्रवृत्ते
प्रियाप्रिये वर्जयन्नेव यत्नात् ।
चातुर्वर्ण्यस्थापनात्पालनाच्च
तैस्तैर्योगैर्नियमैरौरसैश्च ॥ ५
सर्वोद्योगैराश्रमं धर्ममाहुः
क्षात्रं ज्येष्ठं सर्वधर्मोपपन्नम् ।
स्वं स्वं धर्मं ये न चरन्ति वर्णा-
स्तांस्तान्धर्मानयथावद्वदन्ति ॥ ६
निर्मर्यादे नित्यमर्थे विनष्टा-
नाहुस्तान्वै पशुभूतान्मनुष्यान् ।
यथा नीतिं गमयत्यर्थलोभा-
च्छ्रेयांस्तस्मादाश्रमः क्षत्रधर्मः ॥ ७
त्रैविद्यानां या गतिर्ब्राह्मणानां
यश्चैवोक्तोऽथाश्रमो ब्राह्मणानाम् ।
[एत]त्कर्म ब्राह्मणस्याहुरग्र्य-

T2 G1 M यथैते; V1 तथैव; T1 G2-4 तथैते (for सदैते).

4 K4 om. 4ab (cf. v. l. 3). — a) K2.3 बाहुश्रुत्या; D1.7 बाहुश्रुतत्वात्; S बाहुश्रुत्य (for बहुश्रुत्या). B1 गुरुश्च (for गुरु-). T1 G2 -शुश्रूषणा (G2 °णं) (for °षया). K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 M च; D7 om.; G3 [ए]व (for वा). — b) K3 परस्य च; V1 B Dn D2.3.5.6.8 परस्परा: (B1 °रं) (for परस्य वा). B1 वहमाना (for संहननाद्). — c) K3 D4 नित्यो; M1.3 नित्य- (for नित्यं). Ś1 K1.4 D1 वर्णे; K3 D4.6 धर्मः (for धर्मं). K1 Dn2 धर्मचारी; D1 ब्राह्म° (for ब्रह्म°). — d) K5 ह्याश्रमे. Bo.3-5 D2.3.5.8 सर्वकामः (for धर्म°).

5 a) Da सामान्यर्थे; D1 °न्यार्थेन (hypermetric); T1 G2-4 M °न्येर्थे. K3 प्रवृत्तः. — b) K5 वर्जयेदेव; Bo °येन्नेव; B1 D3 G3 M4 °यन्नैव; D6 °यित्वैव; G2 °यं चैव; G4 °यंते च (for °यन्नेव). B1 यत्नतः; D3.5 यत्नान्. — c) K1.4.5 B3 Dn2 D2.4.8 T2 चातुर्वर्ण्यं; G1 °वर्ण- (for °वर्ण्य-). K1 D1 पालनाश्च; B1 °नार्थस् (for °नाच्च). — d) D7 transp. तैस्तैः and योगैः. D1 T2 ओषधैश्च; D7 T1 G M औषधैश्च (for औरसैश्च). Ca cites योगैः and औरसैः (as in text).

6 a) K3 सर्मोद्योगेर् (sic); Da1 सर्वेयोगं; D1 सर्वो योगैर्; D4 सर्वोद्योगेर्; D7 S (except M2) सर्वैर्योगैर् (for सर्वोद्योगैर्). K5 T1 G2.3 धर्म्यम्; M1.3 मान्यम्; M2 चान्यम् (for धर्मम्). — b) K4 क्षत्र-; Bo.4 क्षात्र-; G1 क्षत्रं (for क्षात्रं). K3.5 Da Dn1 D1.4.6.7 S (except M2) श्रेष्ठं; Dn2 धर्मं (for ज्येष्ठं). Dn2 सर्वश्रेष्ठोपपन्नं (for सर्वधर्मो°). — c) G2 धर्म्यं; G4 वर्णं (for धर्मं). K5 चेन् (for ये). Ś1 K1.2.4 चरंतीह (K1 lacuna for ह) (for न चरन्ति). B1 क्षत्रं धर्मा ये नाचरंति वर्णास्; D4 स्वं स्वं धर्मं ये ये नरं विचीर्णास् (sic). — d) M वर्णान् (for धर्मान्). B Da Dn D2.3.5.6.8 M1.3.4 अय(B1 Dn1 °न्य)थार्थान्; D4 न यथावद् (for अयथा°). V1 तांस्तानधर्मानयथा वदंति; D7 T G तांस्तान्वर्णान्ये (G2.3 °न्यो) यथा स्था(T2 G1 ता)पयंति.

7 a) K3-5 V1 B D (except D1.7) M निर्मर्यादान् (for °र्यादे). M क्षीणधर्मान् (for नित्यमर्थे). K3.5 B Da2 Dn D2.3.5.6.8 निविष्टान्; Da1 विनिष्टान्; D7 T G विन(G2 °नि)ष्टे (for °ष्टान्). — b) D7 T G न सा चिंता (D7 धर्मश्चिंता; T2 G1 न धर्मचिंता; G3 न सा चिन्हा) पशुभूते मनुष्ये. — c) D4 नीति; D7 S नीतिर् (for नीतिं). K2.3 V1 B Da Dn D2-6.8 T G1-3 M2 अर्थयोगात्; K5 D7 °योगान्; G4 M1.3.4 °योगान् (for °लोभात्). — d) K V1 B (except B1) D (except D1.7) G2 M2 श्रेयस्; G1 ज्ञेयांस्; M1-3 श्रेष्ठस् (for श्रेयांस्). K2.5 V1 Bo.1.3.5 Dn D1-3.5.6.8 आश्रमात्; B2.4 Da आश्रमा (for °मः). B2.4 Da क्षात्रधर्मः; D7 S (except M4) क्षत्रियाणां.

8 a) K1 त्र्यै-; M1.3 त्रयी- (for त्रै-). M4 गायति (for या गतिर्). — b) D1 चाश्रमो (for ऽथाश्रमो). K1 ये चैवोक्तोप्याश्रमो ब्राह्मणानां; K2.3.5 V1 B Da Dn D2-8 T1 G M1.3.4 ये चैवोक्ताश्रा(D4 °क्ता आ-; D7 T1 G2-4 °क्ता स्वा-; G1 °क्ता ह्या-; M1.3 °क्तास्त्वा)श्रमा ब्रा° (G3 ब्र°); T2 M2 ये चैवोक्ता ब्राह्मणाश्चाश्रमाणां — c) D7 यत्तत् (for एतत्). G2.3 सर्वं (for कर्म).

मन्यत्कुर्वञ्शूद्रवच्छस्त्रवध्यः ॥ ८
चातुराश्रम्यधर्माश्च वेदधर्माश्च पार्थिव ।
ब्राह्मणेनानुगन्तव्या नान्यो विद्यात्कथंचन ॥ ९
अन्यथा वर्तमानस्य न सा वृत्तिः प्रकल्प्यते ।
कर्मणा व्यज्यते धर्मो यथैव श्वा तथैव सः ॥ १०
यो विकर्मस्थितो विप्रो न स सन्मानमर्हति ।
कर्मस्वनुपयुञ्जानमविश्वास्यं हि तं विदुः ॥ ११
एते धर्माः सर्ववर्णाश्च वीरै-
रुत्क्रष्टव्याः क्षत्रियैरेष धर्मः ।
तस्माज्ज्येष्ठा राजधर्मा न चान्ये
वीर्यज्येष्ठा वीरधर्मा मता मे ॥ १२
मान्धातोवाच ।
यवनाः किराता गान्धाराश्चीनाः शबरबर्बराः ।
शकास्तुषाराः कह्वाश्च पह्लवाश्चान्ध्रमद्रकाः ॥ १३

C. 12. 2429
B. 12. 65. 13
K. 12. 64. 13

D7 S क्षत्रियस्य (for ब्राह्मणस्य). D1 आद्याम् (for अद्यम्). — d) D2. 3. 5 कर्मा (for कुर्वन्). T G3. 4 तात वर्ज्यः; G2 तत्र वर्ज्यः; M1. 3 तात मन्यः; M2 तामतान्यः; M4 तात मान्यः (for शस्त्रवध्यः). D7 अन्यत्कुर्वञ्शस्त्रवध्या न मान्यः; G1 °ञ्शूद्रवक्ता तु मन्यः.

9 a) K4 D4 चतुराश्रम्य- (D4 °म-); Da1 D7 चातुराश्रम-. Da1 G3 -धर्मश्च; G2 -धर्म्यश्च (for -धर्माश्च). — b) K1 om. वेदधर्माश्च. D4 वेदे धर्माश्च; D7 T G3. 4 M वेदवादाश्च; G1 °वादश्च; G2 °वेदाश्च (for °धर्माश्च). B2 पांडव; Da2 पार्थिवाः. — c) Bo ब्राह्मणानानु-; D1 °णेनाधि-; D7 S °णैरनु- (G4 °रिति) (for °णेनानु-). — d) B1 नास्यो विद्वान्; B2 नान्यो विद्वन्; Da1 नान्यविद्वन्; Da2 नात्याद्विविधन (sic); D7 G1 नान्यो वीर्याद्; M नान्यैर्विद्धि (for नान्यो विद्यात्). B1-3 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 कदाचन; D7 T2 G1 M विकर्मं त(D7 °र्मक्र)त् (for कथंचन).

10 b) V1 B D (except D1. 4. 7) T2 नासौ (for न सा). K1. 3. 5 D2 प्रकल्पते; Da °ल्पयत् (for °ल्प्यते). G1 सा वृत्तिः परिकल्प्यते. — c) K3. 5 Bo. 2-5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 वर्धते; K4 व्यजते; V1 B1 Da D4 वर्ज्यते; D7 T1 G1. 3. 4 M1. 3. 4 त्यज्यते; T2 G2 M2 त्यजते (for व्यज्यते). — d) K1. 2. 4. 5 Bo. 2-5 Dn D1-3. 5. 6. 8 धर्मस् (for [ए]व श्वा). K5 B1 D7 च (for सः). Da2 यश्चैथैवाश्च तथैव मः.

11 a) B1 योधिकर्म-; Da2 यो विकर्मा-; G1 यो वीक्षम- (for यो विकर्म-). D4 यो विवर्स्वस्थिता विप्रा. — b) K1. 4 V1 B Da Dn1 D1-3. 5. 7. 8 T1 G3. 4 संमानम् (for सन्मानम्). — c) Ca cites अनुप° (as in text). K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 कर्म स्वं नोपयुंजानम्; D4 कर्मस्वनु*युजानाम्; D7 S कर्म स्वमप्र°. — d) K1 अविद्वांस्यां; Da1 °श्वासं; G1 °श्वास्य. M2 तद् (for तं).

12 a) Bo. 3-5 D2. 3. 5 ते वै (for एते). K3 -वर्णेषु हीना; K5 -वर्णैरधीना; V1 B2-5 Da Dn D6. 8 -वर्णेषु लीना; B1 -वर्णे प्रलीना; D1 -धर्माच्च वीरैर्; D2. 3. 5 -धर्मेषु लीना; D4 -वर्णेष्वदीना; D7 -धर्माविहीना (for -वर्णाश्च वीरैर्). S एते वर्णाः सर्वधर्मै(G1 °र्मा)श्च हीना (G1 °नान्; G3 °नो). — b) K1 उत्क्लिष्टव्याः; K3. 5 उद्धर्तव्याः; V1 उद्दृष्टव्या; B1 G1 उत्क्रष्टव्यः; D1 उत्कृष्टव्याः; D7 T1 G2-4 M उत्क्रो°; D8 उक्ते° (for उत्क्र°). D4. 7 T G1. 4 एव (for एष). D4. 7 धर्माः; T1 G4 धर्मैः; G3 धर्मैः (for धर्मः). Cv उत्क्रष्टव्याः क्षत्रियैरेष धर्मः. — c) D2. 3. 5 राजन्; D7 T G M1. 3 श्रेष्ठो; M2. 4 ज्येष्ठो (for ज्येष्ठा). D7 S राजधर्मो (for °धर्मा). G1 (*sup. lin.* as in text) नु (for न). T G1. 3 M1. 3 चान्यो (for चान्ये). — d) K1-3 V1 B Da Dn D2-6. 8 वीरज्येष्ठा (for वीर्य°). K1 सता (for मता). Dn2 D6. 8 ये; D1 मते (for मे). K5 D7 वीरज्ये- (D7 °र्यश्रे)ष्ठा वीर(D7 राज)धर्मो मतो मे; S वीर्यश्रे- (G1 °र्यज्ये-; M2 °रज्ये)ष्ठा राजधर्मा मता मे. — After 12, V1 ins. an addl. colophon.

13 a) Hypermetric. D4 हताः (for यवनाः). Ś1 D1 T2 G1 किरात- (for किराता). K5 कांबोजा; D1 -गंधाराश्. — b) K5 धाराः (for चीनाः). B (except B5) सबर-; M2 च्यवन- (for शबर-). K1 -बंधराः; D1 -धर्वराः (for -बर्बराः). — K3-5 ins. after 13ab: D4 after the repetition of 13c:

145* बाल्हीकाश्च तुरुष्काश्च पाञ्चालाश्च तथा स्मृताः ।

[K4 बाल्हिकाश्. K4 D4 तुरष्काश्. D4 श्रुताः (for स्मृताः).]

— D4 reads 13c twice. — c) B1 शसास्; D4 (second time) खसास् (for शकास्). K1 तुखार-; V1 Bo-4 तुखाराः; G1 तुषार-; G4 तुहारा-; M1. 3 तुहारः (for तुषाराः). K V1 B Da Dn D2-8 (D4 both times) कंकाश्; T1 G2 गुह्याश्; T2

C. 12. 2430
B. 12. 65. 14
K. 12. 64. 14

ओड्राः पुलिन्दा रमठाः काचा म्लेच्छाश्च सर्वशः ।
ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्च वैश्याः शूद्राश्च मानवाः ॥ १४
कथं धर्मं चरेयुस्ते सर्वे विषयवासिनः ।
मद्विधैश्च कथं स्थाप्याः सर्वे ते दस्युजीविनः ॥ १५
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ।
त्वं बन्धुभूतो ह्यस्माकं क्षत्रियाणां सुरेश्वर ॥ १६

इन्द्र उवाच ।

मातापित्रोर्हि कर्तव्या शुश्रूषा सर्वदस्युभिः ।
आचार्यगुरुशुश्रूषा तथैवाश्रमवासिनाम् ॥ १७
भूमिपालानां च शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ।
वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ॥ १८
पितृयज्ञास्तथा कूपाः प्रपाश्च शयनानि च ।
दानानि च यथाकालं द्विजेषु दद्युरेव ते ॥ १९
अहिंसा सत्यमक्रोधो वृत्तिदायानुपालनम् ।
भरणं पुत्रदाराणां शौचमद्रोह एव च ॥ २०
दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ।
पाकयज्ञा महार्हाश्च कर्तव्याः सर्वदस्युभिः ॥ २१
एतान्येवंप्रकाराणि विहितानि पुरानघ ।

G1 कंवाश्; M4 कट्वाश् (for कह्वाश्). D1 शकीसुषाराधकह्वाश्च; G3 शाकाहाराश्च गुह्याश्च. — ^{d}) D7 पह्ववाश्; D8 T2 G1. 2 M2. 4 पह्लवाश्; T1 G3. 4 बह्लवाश् (for पह्लवाश्). M1 चंध्र-. B1 -शूद्रकाः (for -मद्रकाः).

14 ^{a}) K1 तड्राः; K2 औंद्राः; K3 तुड्राः; K4 उंद्रा; K5 छुद्रा; V1 Bo. 2. 4 D8 उड्रा; B1 कृच्छ्राः; B3 ओंड्राः; Da1 उंष्ट्रा; Da2 D7 T G M1. 3 उष्ट्राः; Dn D6 पौंड्राः; D1 पोड्राः; D2. 3. 5 पुंड्राः; D4 उद्रा; M2 रौद्राः; M4 औष्ट्राः (for ओड्राः with Ś1 B5). S पुळिंदा (G1 °ध्रा). K4 रमग्धाः; B1 रमनाः; Da रमणा; D1 चषसाः; D7 T G आरट्टाः; D8 कमठाः; M1 3 आमर्दाः; M2. 4 अंबष्ठाः (for रमठाः). — ^{b}) K4 कांचा; K5 कछा; D4 कावा; G3 कचा; M4 क्रौंचा (for काचा). K2. 3 V1 B Da Dn D1–3. 5. 6. 8 वां- (Da2 कं)बोजाश्चैव सर्वशः. — ^{c}) K1 ब्रह्मक्षत्रं.

15 ^{a}) K3 Dn D6 धर्मांश्; K5 धर्म (for धर्मं). K2 ⁊ B D (except D1. 4) S चरि(K2 °रे)ष्यंति (for चरेयुस्ते). — ^{c}) K5 ते (for च). G1 स्थाप्य; M2 स्थास्याः (for स्थाप्याः). — ^{d}) Dn1 D6 वै (for ते). D8 -जीवनः. Ca cites दस्यु° (as in text); V1 सर्वे दस्युप्रजीविनः; Dn2 सर्वे दस्यूप°.

16 ^{b}) Ś1 K3 D4 M1. 3 भगवांस्; D7 T1 G3 मघवंस् (for भग°). D4 om. तद्. D7 T1 G2–4 त्वं; G1 त्वद् (for तद्). K3 D4 M1. 3 ब्रवीतु मे; V1 °सि ते (for °हि मे). M2. 4 भगवा(M2 °व)न्ब्रूहि शासनं.

17 B2 D8 om. the ref. — ^{ab}) K1 D1 -पित्रो; K4 -पितोर्. Da M1. 3 च (for हि). G3 M4 शुश्रूषा (for कर्तव्या). K3 om. (hapl.) from कर्तव्या up to च (in 18^{a}). — G3 M4 om. (hapl.) 17^{bc}. K2 V1 B D (except D1. 4) T G1. 2 M1–3 transp. कर्तव्या and शुश्रूषा. Da1 तश्च (for सर्व-). — B1 D5 om. (hapl.) 17^{c}–18^{b}. Da2 repeats 17^{c}–18^{b} after 18^{ab}. — ^{d}) Bo. 5 [आ]श्रमवासिभिः.

18 K3 om. up to च; B1 D5 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). For the repetition in Da2, cf. v. l. 17. — ^{a}) Hypermetric. K1. 5 V1 B Da Dn D2–8 S भूमिपानां; K2. 4 D1 भूपालानां (for भूमिपालानां). D2 om. from शुश्रूषा up to the end of 19^{b}. — ^{b}) Da1 तश्च (for सर्व-). V1 तथैवाश्रमवासिनां (= 17^{d}). — ^{c}) K1 V1 B1. 2. 5 m देवधर्म-; K2–4 D1. 3 (by corr.). 4. 7 S देशधर्म-; Bo. 5 बोधकर्म-; Da देवकर्म-; D5 वेधधर्म- (for वेदधर्म-). D7 S चापि (for चैव).

19 D2 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ^{a}) K1 V1 D1 पितृयज्ञस्. K3 च कूपाश्च (for तथा कूपाः). D4 देवार्घा पितृयज्ञाश्च. — ^{b}) K4 प्रपा च. G1 वसथानि; Ca शयनानि (as in text). — ^{c}) D1 om. दानानि च. K3 यथाकर्म; K5 °कामं (for °कालं). — ^{d}) K D1. 4 द्विजेभ्यो (for द्विजेषु). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 द्विजेभ्यो विसृजेत्स(D3. 5 °त्त)दा; D7 S दातव्यानि द्विजातिषु.

20 ^{a}) G1 न हिंसा. K1 अक्रोधं. — ^{b}) D8 T2 G1. 2 M4 वृत्तिर् (for वृत्ति-). B1 वृत्तिपादार्थपालनं; T1 G3. 4 वृत्तिरायानु°. — ^{c}) D1 पुत्रराजाणां; D2. 3. 5 °पौत्राणां (for °दाराणां). — ^{d}) Ś1 K4 Da D1 अक्रोध (for अद्रोह).

21 ^{a}) Ś1 K1 M4 दक्षिणाः; D7 T2 G1 दाक्षिण्यं. D7 सर्वयत्नेन; G1 °यत्नानां (for °यज्ञानां). — ^{b}) D7 G1 दातव्यं. Da2 M4 भूमिम्; D7 T G M1–3 धर्मम् (for भूतिम्). K3 D4 ईप्सुभिः (for इच्छता)

सर्वलोकस्य कर्माणि कर्तव्यानीह पार्थिव ॥ २२

मान्धातोवाच ।

दृश्यन्ते मानवा लोके सर्ववर्णेषु दस्यवः ।
लिङ्गान्तरे वर्तमाना आश्रमेषु चतुर्ष्वपि ॥ २३

इन्द्र उवाच ।

विनष्टायां दण्डनीतौ राजधर्मे निराकृते ।
संप्रमुह्यन्ति भूतानि राजदौरात्म्यतो नृप ॥ २४
असंख्याता भविष्यन्ति भिक्षवो लिङ्गिनस्तथा ।
आश्रमाणां विकल्पाश्च निवृत्तेऽस्मिन्कृते युगे ॥ २५
अशृण्वानाः पुराणानां धर्माणां प्रवरा गतीः ।
उत्पथं प्रतिपत्स्यन्ते काममन्युसमीरिताः ॥ २६
यदा निवर्त्यते पापो दण्डनीत्या महात्मभिः ।
तदा धर्मो न चलते सद्भूतः शाश्वतः परः ॥ २७
परलोकगुरुं चैव राजानं योऽवमन्यते ।
न तस्य दत्तं न हुतं न श्राद्धं फलति क्वचित् ॥ २८
मानुषाणामधिपतिं देवभूतं सनातनम् ।
देवाश्च बहु मन्यन्ते धर्मकामं नरेश्वरम् ॥ २९
प्रजापतिर्हि भगवान्यः सर्वमसृजज्जगत् ।
स प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थं धर्माणां क्षत्रमिच्छति ॥ ३०
प्रवृत्तस्य हि धर्मस्य बुद्ध्या यः स्मरते गतिम् ।

C. 12. 2447
B. 12. 65. 31
K. 12. 64. 31

— ^{c}) K1 पाकयज्ञो॰. K1 महार्हैश्च; D7 S महार्था- (M2 °क्षा)श्च (for °र्हाश्च). — ^{d}) All MSS. (except Ś1 K1. 4 D1) दातव्याः (for कर्तव्याः).

22) K5 B4 D2. 3. 5 एव (for एवं-). D1 -प्रकारेण. — ^{b}) D1 परा. — ^{c}) V1 धर्मलोकस्य; Da1 सर्वलोकश्च. D4 धर्म्याणि; M3 कर्म्याणि. — ^{d}) G1 कर्तव्यानि ह.

23 D8 om. the ref. — ^{a}) K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 S मानुषे; D1 मानवे (for मानवा). — ^{b}) V1 सर्वभूतेषु (for °वर्णेषु). — ^{d}) D8 स्वाश्रमेषु. D7 S (except M4) तथैव च (for चतुर्ष्वपि).

24 D8 om. the ref. — ^{a}) K3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 S दंडनीत्यां; D7 राजकीर्त्यां (for दण्डनीतौ). — ^{b}) D7 T G विनाकृते (for निरा°). — ^{d}) D1 राज्य-; T2 G2 राजन् (for राज-). K3. 5 V1 B Dn D2–6. 8 S [ऽ]नघ; Da [ऽ]न्यथा (for नृप).

25 ^{a}) D2. 3. 5. 8 भवंति स्म (for भविष्यन्ति). — ^{b}) D4 लिंगिनो भिक्षवस्तथा. — ^{d}) D7 S वृत्ते- स्मिन्वै (G1 °न्ये); D8 निवृत्तोस्मिन्. K1 हते; G1 कृतौ (for कृते).

26 ^{a}) M2 अशृण्वंतः. — ^{b}) K1 प्रवराग्रतः; K2. 3 V1 Dn D4. 6 परमा गतीः (Dn2 °तिः; D4 °ताः); K5 B2 Da परमां गतिं; B1 प्रवरा गतिः; D7 T G शतशो नराः; M हि गतिर्न(M2 °र्तिं न)राः (for प्रवरा गतीः). — ^{c}) Da1 प्रतिपद्यंति; G1 परिभत्स्यंते; M प्रतिपद्यंते (for °पत्स्यन्ते). — V1 om. (hapl.) 26^{d}–29^{c}. — ^{d}) Bo काममन्युं; B1 काममाहुः (for काममन्यु°)

27 V1 om. 27 (cf. v. l. 26). — ^{a}) Ś1 K4. 5 Da1 D1. 8 G1 निवर्तंते; G2 M2 निर्वर्त्यते; G3 न वर्त्यते (for निवर्त्यते). K4 D1 पापं; G1 पापे (for पापो). — ^{b}) G2 महामते; G3 °मतिः (for °त्मभिः). — ^{c}) D7 तथा (for तदा). D4 वनि* (for चलते). — ^{d}) B (except B2) D2. 3. 5. 7 T1 G2–4 M संभूतः; T2 संघातः; G1 संभूताः (for सद्भूतः). Da1 परे; Da2 परं; D4 पर; D7 lacuna; S (except M1. 3) पुरा (for परः).

28 V1 om. 28 (cf. v. l. 26). — ^{a}) All MSS. (except Ś1 K1. 4 D1; V1 om.) सर्व- (D2 सर्वे) (for पर-). D4 -भूत- (for -लोक-). B4 -गुरुश्च. — ^{b}) B1 चैव; D4 द्याव-; G1 चाव- (for योऽव-). — ^{c}) M2 भक्तं (for दत्तं). D7 S (except G2) कृतं (for हुतं). — ^{d}) D7 S श्रुतं (for श्राद्धं). K1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M1. 3. 4 फलते (for °ति).

29 V1 om. 29^{abc} (cf. v. l. 26). — ^{a}) Bo. 4. 5 D2. 8 मनुष्याणाम्; D7 S (except M2. 4) मानवानाम् (for मानुषाणाम्). K1 अधिपति-. — ^{b}) K3 देवभूतिं; D7 S (except G2 M2) °रूपं (for °भूतं). All MSS. (except Ś1 K2. 4 Dn D1. 6; V1 om.) महाद्युतिं (for सनातनम्). — ^{c}) K5 D4 [अ]पि बहु; B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 [अ]पि नाव-; M4 सर्वेभि- (for च बहु). — ^{d}) D7 S (except M2) जनेश्वरं (for नरे°). Da धर्मकामा सुरेश्वरं (Da1 °रः).

30 ^{b}) B Da2 Dn D2. 3. 5. 6. 8 सर्वं चैव (for यः सर्वम्). K4 संसृजज् (for असृजज्). V1 असृजत्सकलं जगत्; Da1 सर्वं चैवासृजं गमत् (sic). — ^{c}) Da स प्रवृत्त(Da2 °स्य)प्रवृत्यर्थं. — ^{d}) K1 क्षेत्रम्; K3 क्षिप्रम्

C. 12. 2447
B. 12. 65. 31
K. 12. 64. 31

स मे मान्यश्च पूज्यश्च तत्र क्षत्रं प्रतिष्ठितम् ॥ ३१
भीष्म उवाच ।
एवमुक्त्वा स भगवान्मरुद्गणवृतः प्रभुः ।
जगाम भवनं विष्णुरक्षरं परमं पदम् ॥ ३२
एवं प्रवर्तिते धर्मे पुरा सुचरितेऽनघ ।
कः क्षत्रमवमन्येत चेतनावान्बहुश्रुतः ॥ ३३
अन्यायेन प्रवृत्तानि निवृत्तानि तथैव च ।
अन्तरा विलयं यान्ति यथा पथि विचक्षुषः ॥ ३४
आदौ प्रवर्तिते चक्रे तथैवादिपरायणे ।
वर्तस्व पुरुषव्याघ्र संविजानामि तेऽनघ ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

युधिष्ठिर उवाच ।
श्रुता मे कथिताः पूर्वैश्चत्वारो मानवाश्रमाः ।
व्याख्यानमेषामाचक्ष्व पृच्छतो मे पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
विदिताः सर्व एवेह धर्मास्तव युधिष्ठिर ।
यथा मम महाबाहो विदिताः साधुसंमताः ॥ २

(for क्षत्रम्). K1 इच्छसि; Da1 इच्छतां; D1

31 [b]) K4 D1 वृद्धा (for बुद्धा). Ś1 K4. 5 D4 M2 स्मरति यो; K1 D1 स्मरति यो (for यः स्मरते). D4 गति; D7 गतं. — K4 om. 31[cd]. — [c]) K1 सं-; D7 T G च (for मे). — [d]) K1 B1 D6 क्षेत्रं; Bo. 3–5 D2. 3. 5. 8 क्षात्रं (for क्षत्रं). D7 S स च क्षत्रे प्रतिष्ठितः (T2 G2 °तं).

32 D8 om. the ref. — [a]) Ś1 K4 उक्तः (for उक्त्वा). D7 T G1. 3. 4 तु (for स). D4 मघवान् (for भग°). — [b]) K3 -वृतस्तथा; Dn1 -समावृतः (for -वृतः प्रभुः). — [c]) K1 भुवनं; K3 B1 D4 T G भगवान्; K5 V1 D2. 3. 5. 8 भगवद् (for भवनं). K2. 4 V1 B (except B1) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 विष्णोर् (for विष्णुर्). — [d]) K3 B1 अक्षयं (for °रं). K3. V1 B Da Dn D4. 6–8 S शाश्व(B1 सास्व)तं (for परमं). D4. 7 T1 G1 M परं (for पदम्).

33 [a]) Ś1 K5 प्रवर्तते; Da G1 प्रवृत्तिते (sic). K4 धर्मो; D2. 3. 5 चक्रे (for धर्मे). B1 एवं प्रवृत्ते धर्मे हि. — [b]) K2 स (for सु-). Da -तेन च; D1 -ते** (for -तेऽनघ). D7 सुरासुररणेषु च. — [c]) Da1 अवमन्यंते; D7 T G M2. 4 अति(G2 °तु)वर्तेत; M1. 3 अतिमन्येत (for अव°). D1 यः क्षात्रधर्मं नावमन्ये*. — [d]) D1 om. चे. D7 T G चेतयानो (for °नावान्). G1

34 [a]) K5 *न्यायेन; M1 नान्यायेन (for अन्या°). — [b]) D2. 3. 5. 8 भूतानि च (for निवृत्तानि). K3 om. from तथैव up to 35[a]. — [c]) Ś1 K4 D1 प्रलयं (for विलयं).

35 K3 om. 35[a] (cf. v. l. 34). — [a]) Ś1 K4 प्रवर्तते. — [b]) K4 [आ]द्य (for [आ]दि-). — [d]) K1 -जानासि; D6 -जानाति (for -जानामि). Ca cites संवि° (as in text). D6 मे (for ते). D7 नव (for ऽनघ).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1–7 T2 G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K4 D1 मांधातृ(K4 °ता)विष्णुसंवादः; B2 वासवमांधातृसंवादः; Dn1 D4 इंद्रमांधातृ(D4 °ता)संवादः; T1 G2–4 भगवन्मांधातृसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 66; B1. 3. 4 64; B2 Da1 Dn 65 (as in text); D2. 8 63. — *Śloka no.:* Dn1 D8 35.

66

1 D8 om. the ref. — [a]) D1 श्रुत्वा (for श्रुता). D1 कथितां; D7 G1 कथिता; G3 कथितः. K2. 3. 5 V1 B1–4 Da1 Dn D2. 3. 5. 6 T2 M2 पूर्वे; D7. 8 T1 G M1. 3. 4 पूर्वं (for पूर्वैश्च). — [c]) Cv cites व्याख्यानमेषाम् (as in text). V1 B (except B2) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 व्या(Bo. 3–5 D2. 8 [*sup. lin.*] आ)ख्यान(D2 °त)यित्वा व्याख्यानं. — [d]) M4 पृच्छता (for °तो). V1 B (except B2) Da Dn D2,

यत्तु लिङ्गान्तरगतं पृच्छसे मां युधिष्ठिर ।
धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठ तन्निबोध नराधिप ॥ ३
सर्वाण्येतानि कौन्तेय विद्यन्ते मनुजर्षभ ।
साध्वाचारप्रवृत्तानां चातुराश्रम्यकर्मणाम् ॥ ४
अकामद्वेषयुक्तस्य दण्डनीत्या युधिष्ठिर ।
समेक्षिणश्च भूतेषु भैक्षाश्रमपदं भवेत् ॥ ५
वेत्त्यादानविसर्गं यो निग्रहानुग्रहौ तथा ।
यथोक्तवृत्तेर्वीरस्य क्षेमाश्रमपदं भवेत् ॥ ६
ज्ञातिसंबन्धिमित्राणि व्यापन्नानि युधिष्ठिर ।
समभ्युद्धरमाणस्य दीक्षाश्रमपदं भवेत् ॥ ७

C. 12. 2459
B. 12. 66. 8
K. 12. 65. 8

---

3. 5. 6. 8 एषामा(Da त्वं ममा- ; Dn2 एतदा)चक्ष्व पृच्छ- (Bo. 4. 5 तत्त्व- ; D8 पृष्ट)तः.

2 D8 om. the ref. — a) G1 उदिताः (for वि°). D3. 5 एवेह. — c) Ś1 K4 D1 महाभाग (for °बाहो). — d) B1 G2-4 विहिताः; Da2 दिविना; D1 विधिताः (for विदिताः).

3 a) V1 यद्वि- ; B1 स तु (for यत्तु). D4 यत्तु सिगांतराने* (corrupt). Cv as in text. — b) M1. 3 पृच्छसे मा; M2. 4 °सि त्वं (for °से मां). — c) B3 D2. 3. 5 धर्माद्; D8 धर्मो (for धर्मं). Bo. 5 धर्मवतां (for °भृतां). — d) D2 M2. 4 तं (for तन्). K3. 5 M2. 4 शृणुष्व (for निबोध). Ś1 K4 D1 जनेश्वर; K1 D4 जनाधिप; K3. 5 महामते; Da युधिष्ठिर (for नराधिप).

4 a) D3 (marg. *sec. m.*) लिंगानि (for कौन्तेय). — b) K5 वक्ष्यामि; Da1 विधिं ते; D1. 2 विद्यते; D4 विद्येते; M विभज्य (for विद्यन्ते). Dn1 D7 T G भरतर्षभ (for मनुज°). — c) D1 साधुचार- (for साध्वा°). — d) Ś1 K4 D1. 7 G2 चा(D1 G2 च)तुराश्रम- (for °राश्रम्य-). K3 G2 -कर्मिणां; V1 B2 Da Dn D6 -कारिणां; D7 -वासिनां; M -कारितं (for -कर्मणाम्).

5 a) S (except M1. 3) -संयुक्तो (for -युक्तस्य). — G1 repeats 5c–6d after 6. — c) K3. 5 समीक्षणश्च; V1 B Da1 Dn D2. 3. 5. 6 m M1. 3 समदर्शिनश्च (hypermetric); Da2 T1 समदर्शिश्च; D6 स समीक्ष्यस्य; D7 समदर्शन-; D8 सदर्शिनश्च; T2 सर्वदर्शी च; G M2. 4 स(G1 सा)मदर्शी च (for समेक्षिणश्च). — d) Ś1 K1 D1 भूताश्रम-; K2 शैक्षाश्रम-; K3 भीक्षाश्रम-; K4 B Da D2. 3. 5. 8 भैक्ष्याश्रम- (for भैक्षा°). D7 T2 M2 -परो; T1 (also as in text) G M1. 3. 4 -पदो (for -पदं). M2 [ऽ]भवत्. Cv as in text. — After 5, the sequence in D1 is: lines 3–4 of 148*, 8, 7, 6, lines 1–2 of 148*. After 5, T1 ins. 146*.

6 Ś1 reads 6 on marg.; V1 reads 6–7 on marg. For the sequence in D1, cf. v. l. 5. D2. 3. 5 read 6 after 146*. — a) K1. 5 D4 वेत्ति दान-; K2. 4 V1 वित्तादान-; K3 Dn2 वेत्ति ज्ञान-; Bo-3. 5 Da D2. 3 5. 8 वेत्ति दानं; B4 वृत्तिदान-; Dn1 D6 वेत्ति ज्ञानं; D1 घृत्तिर्दानं (for वेत्त्यादान-). Bo. 4. 5 -विसंगं; D1 विमर्दश्च (for -विसर्गं). K2. 4 V1 Bo-3. 5 Da Dn D1-3. 5. 6. 8 च; B4 ते (for यो). D7 S वेत्ति दानानि सर्गं (T2 °र्वं) च. — b) K4 V1 B Da Dn D6. 8 नि(Dn वि)ग्रहानुग्रहं; D1 °नुग्रहस्; D4 G4 °नुग्रहे (for °नुग्रहौ). — c) D4 यथौक्त**. Dn2 D4. 8 T1 (by corr.) -वृत्ते; D2. 3. 5 -वृत्ति-; D7 T1 (before corr.). 2 G1. 3. 4 M4 -वृत्तो; G2 -वृत्ता; M1. 3 -वृत्तौ (for -वृत्तेर्). K3 राज्यस्य. — d) K5 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M4 धीरस्य; D1 धीर्गस्य; T2 G1 वीरस्तु; G4 वीरस्यात्; M2 धीर्यस्य (for वीरस्य). — d) Ś1 K1. 4 Bo. 2–5 Da D1 क्षमाश्रम-; V1 D4 भैक्षा°; D2. 3. 5 होमा°; D6 भैक्ष्या°; D7 S (except M2) दीक्षा° (for क्षेमा°). D7 M2 -परो; T G M1. 3. 4 -पदो (for -पदं). K4 भवत्. Cv as in text. — After 6, G1 repeats 5c–6d; while N (except Da1 D7) ins. after 6: T1 after 5:

146* अर्हान्पूजयतो नित्यं संविभागेन पाण्डव ।
सर्वतस्तस्य कौन्तेय भैक्ष्याश्रमपदं भवेत् ।

[V1 reads lines 1–2 on marg. — (L. 1) Da2 D1. 8 पूजयते. K4 D2. 4 सविभागेन. Ś1 K1. 2. 4 D1 भारत (for पाण्डव). — (L. 2) Ś1 K1–4 V1 Dn D1 भैक्षाश्रम- (for भैक्ष्या°). D4 भवे वा.]

After the above, D2. 3. 5 read 6.

7 D8 G4 M1. 3 om. 7. V1 reads 7 on marg. For the sequence in D1, cf. v. l. 5. G1 reads 7ab twice. — a) M4 ज्ञाति- (for ज्ञाति-). Da1 D4 -संबंध-; D1 -संबंधे (for -संबन्धि-). M2 -मित्राणां. — b) D2. 3. 5 ह्यापन्नानि (for व्याप°). — c) K4 समस्युत्तर-; Da1 समभ्युत्तर-; Da2 °भ्यूत्तर-; G1 °ह्युत्तर- (for °भ्युद्धर-). K1 -मानस्य; D7 -माणश्च. — d) D4 भैक्षाश्रम- (for दीक्षा°). D7 T2 M2 -परो; T1

C. 12. 2461
B. 12. 66. 10
K. 12. 65. 10

आह्निकं भूतयज्ञांश्च पितृयज्ञांश्च मानुषान् ।
कुर्वतः पार्थ विपुलान्वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ८
पालनात्सर्वभूतानां स्वराष्ट्रपरिपालनात् ।
दीक्षा बहुविधा राज्ञो वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ९
वेदाध्ययननित्यत्वं क्षमाथाचार्यपूजनम् ।
तथोपाध्यायशुश्रूषा ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ॥ १०

G1-3 M4 -पदो (for -पदं). — K (except K1) V1 m B D (except D1. 8) G1 M2. 4 ins. after 7: T1 G2. 3 after 9: M1. 3 after line 2 of 148*:

147* लोकमुख्येषु सत्कारं लिङ्गिमुख्येषु चासकृत् ।
कुर्वतस्तस्य कौन्तेय वन्याश्रमपदं भवेत् ।

(L. 1) K4 V1 B2 Da D2. 3. 5. 7 T1 G3 लिंग- (for लिङ्गि-). K2-5 D4. 7 T1 G1-3 M चानघ (for चासकृत्). Cv लिंगमुख्येषु चानघ. — (L. 2) B4 सर्वतस् (for कुर्वतस्). D7 T1 M1-3 कौरव्य (for कौन्तेय). G1 कुर्वन्यः स तु कौरव्य (for the prior half). V1 B1 धन्याश्रम- (for वन्या°). D7 -परो; T1 G1-3 M -पदो (for -पदं).]

After the above, T1 G3 read lines 3-4 of 148*.

8 K3 V1 B2 T2 om. 8. For the sequence in D1, cf. v. l. 5. — a) K1 m देव-; K2. 5 B (B2 om.) D (except D1) S (T2 om.) पितृ- (for भूत-). K4 D1 -यज्ञाश्च; B1 -यज्ञं च; Da1 -यज्ञश्च; D8 -यज्ञानां (for -यज्ञांश्च). — b) K2. 5 Bo. 3-5 D (except D1) S (T2 om.) भूत- (for पितृ-). K1 D1 -यज्ञाश्च; K2. 5 Bo. 3-5 Da Dn D2. 3. 5-8 S (except M2; T2 om.) Ca -यज्ञान्स- (for -यज्ञांश्च). B1 भूतियज्ञानमानुषान्. — c) B4 सर्वतः (for कुर्वतः). K4 प्राप्त- (for पार्थ). G2 विपुला. M2 कुर्वतः पुरुषव्याघ्र. — d) B1 धन्याश्रम-; G2 अन्या° (for वन्या°). G M -पदो (for -पदं). — K2. 4. 5 Bo. 1. 3-5 Da Dn D2. 3. 5-8 T1 G M ins. after 8: K3 V1 B2 T2, after 147*: D1, lines 1-2 after 6 and lines 3-4 after 5: D4, lines 1-2 after 6 and lines 3-4 after 8:

148* संविभागेन भूतानामतिथीनां तथार्चनात् ।
देवयज्ञैश्च राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ।
मर्दनं परराष्ट्राणां शिष्टार्थं सत्यविक्रम ।
कुर्वतः पुरुषव्याघ्र वन्याश्रमपदं भवेत् ।

[V1 om. lines 1-2. D4 reads lines 1-2 after 9. — (L. 1) K3 सविभागेन; T1 G4 संविभागाच्च; G1 °भागो न (for °भागेन). Da भृत्यानाम् (for भूता°). B1 च पूजनात्; Da M1. 3. 4 समर्चनात् (M1 °र्चनं); D1 पालनात्; D5 च पालनात्; D7 T G1. 2 M2 अथार्चनात् (for तथा°). — (L. 2) M2 -यज्ञे. S कौंतेय (for राजेन्द्र). S -पदो (for -पदं). — After line 2, T1 G2-4 read 9 (T1 G3 reading 147* thereafter); M1. 3, 147*. K3 om. lines 3-4. T1 G3 read lines 3-4 after 147*. — (L. 3) G2. 3 सर्व- (for पर-). Bo शिष्टानां; B1 इष्टार्थं; D1 मिष्टार्थं; D4 शिष्यार्थं; D7 सिद्धयर्थं; T1 शिष्यर्थं; T2 G M शिष्टयर्थं; Cap सिद्धार्थं; Ca शिष्टार्थं (as above). K2. 4 सर्वविक्रमं; K5 V1 Bo. 1. 3-5 Da D1. 8 M4 सत्यविक्रमं; B2 D4. 6 °विक्रमः; D7 T G राजसत्तम. —(L. 4) K4 D1 सर्वतः; D2. 3. 5 कुर्वतां; T2 कुर्वतं (for कुर्वतः). Bo. 1. 4. 5 सत्याश्रम- (for वन्या°). S -पदो (for -पदं).]

9 V1 reads 9-10 on marg. T1 G2-4 read 9 after line 2 of 148*. — a) K3 पालनं (for °नात्). D4 -भूताभां (for -भूतानां). — b) Bo D7 -परिपालनं. K3 स्वराष्ट्रस्य तथैव च. — c) K3 D4. 7 G1 राज्ञां; K5 V1 B Da Dn D1-3. 5. 6. 8 T2 राजन् (for राज्ञो). T1 G2-4 दीक्षां बुद्धिमतां राज्ञां. — d) K5 V1 B Da Dn D1-3. 5. 6. 8 T2 M2 Cv सत्याश्रम- (for वन्या°). S -पदो; Cv -पदं (as in text). — After 9, D4 reads lines 1-2 of 148*.

10 V1 reads 10 on marg. — b) K1. 5 B1 M4 क्षमा च; Dn2 D6 क्षमापि; T2 G1 क्षमया; G4 क्षमाया (for क्षमाथ). Ś1 K4 D1 क्षमाचार्यप्रपूजनं. — c) K5 Dn D6 अथोपाध्याय-; D4 ततो°; M4 यथो° (for तथो°). — d) T1 G2-4 M -पदो (for -पदं). — After 10, the sequence in D7 T1 G3. 4 is: lines 1-2 of 149*, 12, lines 3-4 of 149*, 11, 13. — K2-5 V1 B Da Dn D2-6. 8 M ins. after 10: D7 T G ins. lines 1-2 after 10 and lines 3-4 after 12:

149* आह्निकं जपमानस्य देवान्पूजयतः सदा ।
धर्मेण पुरुषव्याघ्र धर्माश्रमपदं भवेत् ।
मृत्युर्वा रक्षणं वेति यस्य राज्ञो विनिश्चयः ।
प्राणद्यूते ततस्तस्य ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ।

[(L. 1) V1 आह्निके; Da2 आदिकं; D2 G1 आह्निकां; T G4 °कान्. K2-5 D2. 4 यजमानस्य; Da2 जय° (for जप°). T2 G1 M2 वेदान् (for देवान्). T2 पूरयतः (for पूज°). T2 G1 तथा (for सदा). —(L. 2) D7 T G M1. 3 वन्याश्रम-; M4 ब्रह्मा° (for धर्मा°). S (except T2) -पदो (for -पदं). Cv cites post. half as above. — After line 2, G1 reads 12. —(L. 3)

अजिह्ममशठं मार्गं सेवमानस्य भारत ।
सर्वदा सर्वभूतेषु ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ॥ ११
वानप्रस्थेषु विप्रेषु त्रैविद्येषु च भारत ।
प्रयच्छतोऽर्थान्विपुलान्वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ १२
सर्वभूतेष्वनुक्रोशं कुर्वतस्तस्य भारत ।
आनृशंस्यप्रवृत्तस्य सर्वावस्थं पदं भवेत् ॥ १३
बालवृद्धेषु कौरव्य सर्वावस्थं युधिष्ठिर ।
अनुक्रोशं विदधतः सर्वावस्थं पदं भवेत् ॥ १४
बलात्कृतेषु भूतेषु परित्राणं कुरूद्वह ।
शरणागतेषु कौरव्य कुर्वन्गार्हस्थ्यमावसेत् ॥ १५
चराचराणां भूतानां रक्षामपि च सर्वशः ।
यथार्हपूजां च सदा कुर्वन्गार्हस्थ्यमावसेत् ॥ १६
ज्येष्ठानुज्येष्ठपत्नीनां भ्रातृणां पुत्रनप्तृणाम् ।
निग्रहानुग्रहौ पार्थ गार्हस्थ्यमिति तत्तपः ॥ १७
साधूनामर्चनीयानां प्रजासु विदितात्मनाम् ।
पालनं पुरुषव्याघ्र गृहाश्रमपदं भवेत् ॥ १८

C. 12. 2475
B. 12. 66 24
K. 12. 65. 24

M2 मृत्योर्. B1 M चेति; B2 Da G2 वेत्ति; D4 चैति (for वेत्ति). K4 तस्य; Da1 यश्च (for यस्य). Bo. 1. 4 D2. 5. 8 धर्मे; B2. 8 D8 धर्म- (for राज्ञो). — (L. 4) K4 Bo. 2–4 प्राणाद्दते; B1 D8 प्राणभूते; Da प्राणा(Da1 °ण)दते; G2 प्राणं द्यूते (for प्राणद्यूते). K2–4 प्रवृत्तस्य; V1 B5 स्थितस्तस्य; Da वधस्तस्य; D4 प्रदत्तस्य; D7 S व्यवस्थाप्य (for ततस्तस्य). M4 ब्रह्माब्रह्म- (*sup. lin.* °श्रम-). S -पदो (for -पदं).]

11 K4 B1 om. (hapl.) 11–12. D4 om. (hapl.) 11. For the sequence in D7 T1 G3. 4, cf. v. l. 10. — ^{a}) Da1 अशठ-; Da2 अशठं; D1 अशठे; D7 -शमलं. — ^{b}) K5 V1 B (B1 om.) D (except D1; D4 om.) S वर्तमानस्य (Da1 °श्र) (for सेव°). — K3 om. (hapl.) 11^c–13^b. D5 repeats 11^{cd} after 12. — ^{c}) B2 सर्वथा सर्व-; T2 G1 अथ सर्वेषु; M सदा सर्वत्र (for सर्वदा सर्व-). — Bo om. (hapl.) 11^d–12^a. — ^{d}) D8 सर्वाश्रम- (for ब्रह्मा°). S (except T2) -पदो (for -पदं).

12 K3. 4 B1 om. 12; Bo om. 12^a (for both, cf. v. l. 11). For the sequence in D7 T1 G3. 4, cf. v. l. 10. G1 reads 12 after line 2 of 149*. — ^{a}) M1. 3 सर्वेषु (for विप्रेषु). — ^{b}) K1 त्र्यैविद्येषु; D1 त्रैविद्यैषु; D3. 5 °ध्येषु; D8 त्रिविधेषु. — ^{c}) G1 हि (for ऽर्थान्). — ^{d}) Da1 श्रमाश्रम-; M2. 4 ब्रह्मा° (for वन्या°). S (except T2 G1) -पदो (for -पदं). — After 12, D5 repeats 11^{cd}.

13 K3 om. 13^{ab} (cf. v. l. 11). For the sequence in D7 T1 G3. 4, cf. v. l. 10. — ^{a}) Da1 [अ]नुक्रोधं; Ca °क्रोशं (as in text). — ^{b}) D1 त*; D4. 7 S तव (for तस्य). T2 पार्थिव (for भारत). — G2 om. 13^c–14^d. — ^{c}) Da2 अनुशंस्य-; D4 अनृशंस्य-; T1 G3. 4 आनृशंस्ये; G1 °शंस-; M1. 3 °शंस्यं (for °शंस्य-). — ^{d}) Da D4. 8 सर्वावस्थ-. D7 S (G2 om.) नियतः पुण्यसंचयः.

14 K3 D2. 3. 5 G2 om. 14 (for G2, cf. v. l. 13). — ^{a}) K4. 5 V1 B Da Dn D6. 8 कौंतेय (for कौरव्य). — ^{b}) V1 om. (hapl.) from युधिष्ठिर up to सर्वावस्थं (in 14^d). — ^{c}) K1. 5 B Da Dn D4. 6–8 S (G2 om.) अनुक्रोश(D7 °ध)क्रिया (K1 °यां) पार्थ. — ^{d}) Da D4. 8 सर्वावस्थ-. D7 T1 G3. 4 M धर्म एष (D7 °व) सनातनः; T2 G1 विदुरक्षसदा भवेत् (sic).

15 D4 om. 15. — ^{a}) Da2 बालात्कृतेषु; T1 बलात्करेषु; G2 M बालातुरे(G2 M2 °ते)षु; Ca बलात्कृतेषु (as in text). B2 सर्वेषु (for भूतेषु). — ^{b}) K1 परिभ्राणं; Da G1 °त्राणां (for °त्राणं). — ^{c}) Hypermetric. K1 शरणार्थिषु; D3. 5 °गतस्य (for °गतेषु). Bo. 3. 4 D2. 3. 5. 8 कौंतेय; T1 G2–4 भूतेषु (for कौरव्य). — ^{d}) V1 Da D6 आविशेत्; B1 आवशेत्; B4 Dn2 D2. 3. 5 आचरेत् (for आवसेत्). D7 S परं (G4 तथा) कारुण्यमाचर (D7 °मेव च).

16 Da2 om. (hapl.) 16. — ^{a}) D7 S भरणं सर्वभूतानां. Ca as in text. — ^{b}) K1 रक्षणमपि; K3. 5 V1 B D (except D1; Da2 om.) S रक्षणं चापि (for रक्षामपि च). — ^{c}) D2. 3. 5 यथार्थ- (for यथार्ह-). K1 -पूज्यां. K2. 5 V1 B Da1 Dn D2. 3. 5. 6. 8 तथा (for सदा). D7 S अर्ह(G2 आह)पूजात्मपूजां (M4 °जं) च. — ^{d}) K1 भवं (for कुर्वन्). V1 Da1 आविशेत्; B1 आवशेत्; B3. 4 M2. 4 आचरेत् (for आवसेत्).

17 ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 D1 -नप्तृषु (for -नप्तृणाम्). B1 धातृणां पुरयोषितां. — ^{c}) V1 निग्रहेनुग्रहे; Ca निग्रहानुग्रहौ (as in text). Ś1 K2. 4 D1 तात (for पार्थ). — ^{d}) Ś1 K1. 4 भ्रातृणाम् (for गार्हस्थ्यम्). Ś1 K1. 4 अपि तत्; B4 इति मे; D1 क्षितत्; D7 S अमितं (for इति तत्). B1 नयः; B4 मतिः; D4 तमः (for तपः)

C. 12. 2476
B. 12. 66. 25
K. 12. 65. 25

आश्रमस्थानि सर्वाणि यस्तु वेश्मनि भारत ।
आददीतेह भोज्येन तद्गार्हस्थ्यं युधिष्ठिर ॥ १९
यः स्थितः पुरुषो धर्मे धात्रा सृष्टे यथार्थवत् ।
आश्रमाणां स सर्वेषां फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ २०
यस्मिन्न नश्यन्ति गुणाः कौन्तेय पुरुषे सदा ।
आश्रमस्थं तमप्याहुर्नरश्रेष्ठं युधिष्ठिर ॥ २१
स्थानमानं वयोमानं कुलमानं तथैव च ।
कुर्वन्वसति सर्वेषु ह्याश्रमेषु युधिष्ठिर ॥ २२
देशधर्मांश्च कौन्तेय कुलधर्मांस्तथैव च ।
पालयन्पुरुषव्याघ्र राजा सर्वाश्रमी भवेत् ॥ २३
काले विभूतिं भूतानामुपहारांस्तथैव च ।
अर्हयन्पुरुषव्याघ्र साधूनामाश्रमे वसेत् ॥ २४
दशधर्मगतश्चापि यो धर्मं प्रत्यवेक्षते ।
सर्वलोकस्य कौन्तेय राजा भवति सोऽऽश्रमी ॥ २५
ये धर्मकुशला लोके धर्मं कुर्वन्ति साधवः ।
पालिता यस्य विषये पादोंऽशस्तस्य भूपतेः ॥ २६

---

18 ^{a}) D8 अर्चनीयाणां; T2 G1 पूजनीयानां. — ^{b}) K5 V1 B (except B0) Dn D2–6 T2 G1 पूजासु; Da2 प्रज्ञासु; D8 पूजा स्त (for प्रजासु). K4 [अ]विदितात्मनां; B1 विदितात्मतां. — ^{d}) K5 गृहस्थाश्रम- (hypermetric); D1 गुहाश्रम- (for गृहा°). S -पदो (M2 -परो) (for -पदं). V1 राजा सर्वाश्रमी भवेत्.

19 K4 om. 19^{a}–20^{b}. V1 reads 19–23 on marg. — ^{a}) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 भूतानि (for सर्वाणि). — ^{b}) D7 S यस्य वेश्म(M2 °श्मा)नि पांडव. — ^{c}) Dn2 (before corr.) भोज्ये हि (for भोज्येन). B1 आददातीह भोज्यानि; D7 S भुंजते विपुलं भोज्यं (M4 राज्यं).

20 K4 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). V1 reads 20 on marg. — ^{a}) Dn2 यत् (for यः). B1 क्षितः; M1. 3 स्थिरः (for स्थितः). K3 Da1 धर्मो. — ^{b}) V1 त्राता (for धात्रा). V1 B0. 3 सृष्टं; D3 (*sup. lin.* as in text) घृष्टे; D5 मृष्टे (for सृष्टे). — ^{c}) K2–4 च; K5 V1 B (except B1) D (except D1. 4. 7) हि (for स). — ^{d}) V1 B (except B1) Da D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1. 3. 4 M1. 3 आप्नोति (for प्रा°). Dn D6 [अ]नामयं; M2. 4 [अ]संशयं (for [अ]नुत्तमम्).

21 V1 reads 21 on marg. — ^{a}) Da1 lacuna; D6 सदा (for गुणाः). D7 T1 G1. 3. 4 यस्मिन्न नश्यति गुणः (G3 सदा). — ^{b}) Da कौंतेयः. — ^{c}) G1 आश्रमस्थितमप्याहुर्. — ^{d}) D1 -श्रेष्ठे (for -श्रेष्ठं). Da2 युधिष्ठिरं; D1 °ष्ठिरे.

22 D1 om. (hapl.) 22. V1 reads 22 on marg. K4 transp. 22 and 23. — ^{a}) B1 स्थाने मानं. K5 च यो मानं; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 कुले मानं; M2 क्रियामानं (for वयो°). — ^{b}) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 वयोमानं; D8 कर्ण° (for कुल°). — Ś1 repeats 22^{cd} after 24^{ab}. — ^{c}) D7 T G M2 धर्मेषु (for सर्वेषु).

23 Ś1 om. 23^{abc}. V1 reads 23 on marg. K4 transp. 22 and 23. — ^{a}) K4 D2. 6 -धर्माश्च; B5 -धर्मास्तु (for -धर्मांश्च). — ^{b}) K4 D2. 6 कुलधर्मास्. — Ś1 reads (hapl.) 23^{d} after 24^{c}. D8 om. (hapl.) 23^{d}–24^{c}. — ^{d}) Ś1 K1. 2 सर्वाग्रणीर्; Ca °श्रमी (as in text). D7 S राजा भवति (G1 °तु) सोश्रमी.

24 D8 om. 24^{abc} (cf. v. l. 23). — ^{a}) K1–4 D1. 4 S कुले (for काले). T G [ऽ]तिभूतिं (G1 °ति-; G3 °तं) (for विभूतिं). — ^{b}) Ś1 K4 B1 D1 उपहारं; D6 °हारास् (for °हारांस्). K1 D7 S अथापि (for तथैव). — After 24^{ab}, Ś1 repeats 22^{cd}. After 24^{c}, Ś1 reads 23^{d}. Ś1 om. 24^{d}. — ^{d}) K3 B1 आश्रमं. Dn2 भवेत् (for वसेत्). K4 D1 राजा सर्वाग्रणी(D1 °णीर्)भवेत्; D7 S साधूनां च (D7 हि) सदाश्रमे (M1. 3. 4 °मी; M2 °मेत्).

25 ^{a}) K5 V1 D7 T G M2. 4 देशधर्म-; D4 M1. 3 दशाधर्म- (for दश°). K3 D4 -गतस्यापि; D7 M4 -गतं चापि; T1 G2–4 -कृतं चापि (-गतश्चापि). Ś1 K1. 2. 4 D1 देशे धर्मे (D1 देशधर्मे) च तस्यापि. — ^{b}) D4 या (for यो). Ś1 K1. 2. 4 D1 प्रत्यवेक्षयेत्; M2 प्रत्यवेक्षत (for °वेक्षते). — ^{c}) Da -लोकेषु (for -लोकस्य). — ^{d}) G1 भवतु. Ś1 K1. 3. 5 D1. 4 Ca राजा संम(K3 °जाश्रम)त आश्रमी (K1 °ये); Ś1 (*inf. lin.*) Cap राजा सर्वाश्रमी मतः; K2 राजा सर्वाग्रणीर्भवेत् (cf. v. l. 23^{b}).

26 ^{a}) D4 यं (for ये). — ^{b}) V1 B D (except D1. 4) T G1–3 M भारत; G4 पार्थिव (for साधवः). — ^{c}) D4 पालितां; M2 पालितास्. Da1 G1 यश्च; Da2 M2 तस्य (for यस्य). — ^{d}) Ś1 (*sup. lin.*) K1 षडंशस्; K2. 4 पादंशस्; K3. 5 D4. 7 T G

धर्मारामान्धर्मपरान्ये न रक्षन्ति मानवान् ।
पार्थिवाः पुरुषव्याघ्र तेषां पापं हरन्ति ते ॥ २७
ये च रक्षासहायाः स्युः पार्थिवानां युधिष्ठिर ।
ते चैवांशहराः सर्वे धर्मे परकृतेऽनघ ॥ २८
सर्वाश्रमपदे ह्याहुर्गार्हस्थ्यं दीप्तनिर्णयम् ।
पावनं पुरुषव्याघ्र यं वयं पर्युपास्महे ॥ २९
आत्मोपमस्तु भूतेषु यो वै भवति मानवः ।
न्यस्तदण्डो जितक्रोधः स प्रेत्य लभते सुखम् ॥ ३०
धर्मोत्थिता सत्त्ववीर्या धर्मसेतुवटाकरा ।
त्यागवाताध्वगा शीघ्रा नौस्त्वा संतारयिष्यति ॥ ३१
यदा निवृत्तः सर्वस्मात्कामो योऽस्य हृदि स्थितः ।
तदा भवति सत्त्वस्थस्ततो ब्रह्म समश्नुते ॥ ३२
सुप्रसन्नस्तु भावेन योगेन च नराधिप ।
धर्मं पुरुषशार्दूल प्राप्स्यसे पालने रतः ॥ ३३
वेदाध्ययनशीलानां विप्राणां साधुकर्मणाम् ।
पालने यत्नमातिष्ठ सर्वलोकस्य चानघ ॥ ३४
वने चरति यो धर्ममाश्रमेषु च भारत ।
रक्षया तच्छतगुणं धर्मं प्राप्नोति पार्थिवः ॥ ३५

C. 12. 2492
B. 12. 66. 41
K. 12. 65. 41

M4 पादांशस्; V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 धर्मांशस्; D1 पदांशास् (for पादोंऽशस्). D7 T G3. 4 भूपते; D8 भारत. B1 धर्मं शिष्टस्य भूपतेः.

27 a) B1 धर्मावासान्; D1 °गमान्; D8 धर्मेरामान्; Ca धर्मारामान् (as in text). — b) Ś1 K1. 4 D4 च (for न). D4 रक्ष्यंति. D2. 3. 5 पार्थिवाः (for मानवान्). — c) K1 पार्थिवः; D2. 3. 5 मानवान्. — d) Ś1 K2 D4 पादं; M2 धर्मं (for पापं).

28 a) D6 ते (for ये). K4 च रक्षाः; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 चाप्यत्र; D4 तु रक्ष्याः (for च रक्षा-). — c) D4 ते चेवांश-; M2 तथैवांश-. — d) D4 [ऽ]नघः. D1 धर्मे पारक्यजे नृप (sic).

29 a) K3 -पदेष्वादौ; K5 V1 Bo–3. 5 Da D3–5. 7. 8 S -पदेष्वाहुर्; B4 Dn D2 -पदेष्याहुर् (for -पदे ह्याहुर्). — b) M1. 3. 4 दीप्ति- (for दीप्त-). — c) Ś1 K1 V1 D1 G4 M2 पालनं (for पावनं). Da1 -व्याघ्रं; D1 -व्याघ्रे. — d) K3. 5 D7 T1 G1. 3. 4 यद्वयं; V1 B Da Dn D2–6. 8 T2 G2 यं धर्मं (for यं वयं). D1. 7 G2–4 पर्युपासते (D1 °हे) (for °पास्महे).

30 a) K3 च (for तु). — b) M2 तरति (for भवति). D8 भारत (for मानवः). — d) K1 स प्रेत्येह (hypermetric); K2 D2 समेत्य; K4. 5 V1 B Da Dn D3–6. 8 प्रेत्येह; M2 स नित्यं (for स प्रेत्य).

31 a) K4 B4. 5. Da Dn2 D3. 5 धर्मे स्थिता (K4 °ताः); K5 D4 कर्मोत्थिता; Dn1 धर्मेस्थिता; D1 धर्मो स्थिता; D6 धर्मात्मिका (for धर्मोत्थिता). Dn2 D1. 8 सत्यवीर्या (for सत्त्व°). D7 S धर्मोच्छ्रिता (G3 °च्छ्रता; M3 °च्छ्रिया; M4 °च्छ्रया) सत्यजला (M1. 3 °ले; M2 °वो; M4 °वा). — b) K2 Da2 -वटाकराः; K3 Bo. 2–5 Da1 Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 -वटारका; K4 -रुजाकराः; K5 -वच.कराः; V1 -तटाकरा; B1 Dn2 -वटारकाः; D4 -वशटकाः (for -वटाकरा). Ca cites वटारकः; Ca (by corr.) वजाकराः. Ś1 (by corr.) धर्मसत्त्ववटाकरा; K1 °सत्त्वावधारकाः; D1 सर्वसत्त्वाभयंकराः; D7 S शीलयष्टिर्दम (G3 °मैद) ध्वजा; text as in Ś1 (before corr.) alone. — K1 om. 31cd. — c) K2 D1 वाताश्च गा; K4 -वताश्च गाः; G2 M4 -वाताध्वजा (M4 °गाः) (for °ध्वगा). D1 शीघ्रां; M4 शीघ्र-. — d) K2. 5 D4 त्वां; K3. 4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तं (for त्वा). D1 नौषेस्त्वां. K5 उत्तार- (for संतार-). D7 S नौस्तया (D7 °स्तदा; M4 °स्त्वया) संतरिष्यति.

32 a) K3 सर्वोस्मात्. D7 S यदा सर्वत्र निर्मुक्तः. — b) D7 T G1–3 M1. 3 नास्य; G4 नस्या; M2 यस्य; M4 ह्यस्य (for योऽस्य). D1 स्थिताः. — c) D7 T1 G2. 3 यदा सत्त्या (G2 °त्त्वा) न्वितो वृत्तैस्; T2 G1. 4 M2 यदा सत्त्वान्वितो वर्तेत्; M1. 3. 4 यदा सत्त्वान्निवर्तेत. — d) D7 S तदा (for ततो). D4 ब्राह्म.

33 D4 om. 33. — a) Ś1 K1 D1 सप्रयत्नस्; K4 सप्रपन्नस्; K5 सप्रसन्नस् (for सुप्रसन्नस्). — b) D1 योगे च न (for योगेन च). G1 (before corr.) पराधिप (for नरा°). — c) D3. 5 धर्म्यं (for धर्मं). — d) K1 Dn D1. 6 T2 G2 M2. 4 प्राप्स्यते (for °से). K3 पालय क्षितिं; K5 °यन्क्षितिं; Da2 °ने स्थितः (for °ने रतः).

34 a) K4 वेदादियज्ञ- (for °ध्ययन-). — c) D4 आतिष्ठन्; G1 आतिष्ठे. — d) V1 Bo. 2–5 Da Dn D6. 8 चैव ह; B1 D2. 3. 5 चैव हि (for चानघ).

35 a) B1 धने (for वने). K2. 3 V1 B Dn D2.

C. 12 2493
B. 12. 66. 42
K. 12. 65. 42

एष ते विविधो धर्मः पाण्डवश्रेष्ठ कीर्तितः ।
अनुतिष्ठ त्वमेनं वै पूर्वैर्दृष्टं सनातनम् ॥ ३६

चातुराश्रम्यमेकाग्रः चातुर्वर्ण्यं च पाण्डव ।
धर्मं पुरुषशार्दूल प्राप्स्यसे पालने रतः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

युधिष्ठिर उवाच ।
चातुराश्रम्य उक्तोऽत्र चातुर्वर्ण्यस्तथैव च ।
राष्ट्रस्य यत्कृत्यतमं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
राष्ट्रस्यैतत्कृत्यतमं राज्ञ एवाभिषेचनम् ।
अनिन्द्रमबलं राष्ट्रं दस्यवोऽभिभवन्ति च ॥ २

3. 5. 6. 8 चरंति (for चरति). V1 B Da Dn2 D2–6. 8 यं; Dn1 ये (for यो). D7 T1 G2–4 M यं वने चरते धर्मम्; T2 G1 यं वनेपि चरे ध(G1 °ने विचरेद्ध)र्मं. — b) D7 T1 G2–4 नराधिप (for च भारत). T2 G1 M2. 4 त(M2 ता)पसा वा(M2. 4 चा)पि पांडव. — c) K1. 4. 5 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 रक्षणात्तच्; K2 °यात्तश्च; K3 D4 °यानं; V1 °णे तच्; B1 °णं तच्; T2 G1 °यानः; M °या तं (for °या तच्). D7 T1 G2–4 शतभागेन (for तच्छतगुणं). — d) K1 T2 मानवः; G1 M4 पार्थिव. D7 T1 G2–4 तद्ध(G2. 4 तं ध)र्मं प्राश्नु-(D7 °श्नु)ते नृपः.

36 a) K5 वै (for ते). D1 विहितो (for विविधो). — b) Dn2 D8 पांडवः श्रेष्ठ. — c) K4 तम् (for त्वम्). K3. 5 Bo. 3. 4 Da1 D2–5. 8 एवैनं; Da2 एवैमं; Dn2 एवैव; T1 एतं वै (for एनं वै). D7 G2–4 युधिष्ठिर त्वमेतं वै; M2. 4 तस्मिंस्त्वमुप(M4 °मव)तिष्ठस्व. — d) K3 V1 B3. 4 Da Dn2 D2. 3. 5 G2 पूर्वं; K5 Bo–2. 5 Dn1 D6–8 T G1. 3. 4 पूर्व- (for पूर्वैर्). B1 -वृत्तं; D2. 3. 5 -धर्मं; M2. 4 दृष्टे (for दृष्टं). M2. 4 सनातने.

37 a) K2 D1 चातुराश्रमम्; K3 °राश्रम्य; K4 G2 चतुराश्रम्य(G2 °म)म् (for चातु°). K2. 4 एकाग्र; K3 आवीर्णं; K5 T2 G1 एवाग्र्यं; V1 B3 Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 T1 G3. 4 एकाग्रं; Bo. 1. 5 D7 G2 एकाग्र्यं; Dn2 M ऐकाग्र्यं; D4 एकोग्र (for एकाग्रः). — b) Ś1 चातुर्वर्णे; K1. 2. 4 Da चातुर्वर्ण्ये (for °र्वर्ण्यं). K5 तथैव च (for च पाण्डव). — c) K3 धर्मे; G1 धर्म्यं (for धर्मं). — d) Dn2 M4 प्राप्स्यते (for °से). K1 त्वं विचारतः; K3. 5 D4 पालयन्प्रजाः (for °ने रतः).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1–3. 5–7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* K2. 3 V1 Bo. 1. 3. 5 Da D6 चातुराश्रम्य(V1 °म)विधिः; D4 आश्रमधर्माः; D7 T1 G2. 4 गार्हस्थ्यस्तुतिः; M2 राजधर्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 59; K2. 3 B2 Da1 Dn 66 (as in text); K5 D7 S 67; B1. 4 65; D2. 8 64. — *Śloka no.:* Dn1 43; D8 39.

67

1 D8 om. the ref. — a) All MSS. (except Ś1 K1) चातुराश्रम्यमु(Dn1 °मु)क्तं ते (D7 T1 G2–4 M1–3 मे). Ca cites ते. — b) All MSS. (except Ś1) चातुर्वर्ण्यं (D1 °र्ण्य; D8 °र्ण्ये; G1 °र्णं) (for °र्वर्ण्यस्). — d) K1 तं मे; Dn D1 ततो (for तन्मे). —After 1, D4 reads for the first time 2b, repeating it in its proper place.

2 D8 om. the ref. — a) T2 G1 राज्यस्य; Ca राष्ट्रस्य (as in text). D7 S (except M2) यत् (for [ए]तत्). — For the repetition of 2b in D4, cf. v. l. 1. — b) D4 (second time) एवाभिषेचने; T2 G1 चैवाभिषेचनं. — c) D1 G1 अनिद्रम्; Ca अनिन्द्रम् (as in text). V1 अनियम्यबलं राष्ट्रं. — d) D1 वस्यवो (for दस्यवो). All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4 D1) [उ]त (for च).

3 a) G4 नाराजकेषु. Bo. 3–5 D2. 3. 5. 8 देशेषु; Da धर्मेषु (for राष्ट्रेषु). — B1 om. (hapl.) 3b–5a. M4 om. (hapl.) 3b–5c. — b) K3 D7 T1 G2–4

अराजकेषु राष्ट्रेषु धर्मो न व्यवतिष्ठते ।
परस्परं च खादन्ति सर्वथा धिगराजकम् ॥ ३
इन्द्रमेनं प्रवृणुते यद्राजानमिति श्रुतिः ।
यथैवेन्द्रस्तथा राजा संपूज्यो भूतिमिच्छता ॥ ४
नाराजकेषु राष्ट्रेषु वस्तव्यमिति वैदिकम् ।
नाराजकेषु राष्ट्रेषु हव्यमग्निर्वहत्यपि ॥ ५
अथ चेदभिवर्तेत राज्यार्थी बलवत्तरः ।
अराजकानि राष्ट्राणि हतराजानि वा पुनः ॥ ६
प्रत्युद्गम्याभिपूज्यः स्यादेतदत्र सुमन्त्रितम् ।
न हि पापात्पापतरमस्ति किंचिदराजकात् ॥ ७
स चेत्समनुपश्येत समग्रं कुशलं भवेत् ।
बलवान्हि प्रकुपितः कुर्यान्निःशेषतामपि ॥ ८
भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।
सुदुहा या तु भवति नैव तां क्लेशयन्त्युत ॥ ९
यदतप्तं प्रणमति न तत्संतापयन्त्युत ।
यच्च स्वयं नतं दारु न तत्संनामयन्त्यपि ॥ १०

C. 12. 2504
B. 12. 67. 10
K. 12. 66. 10

transp. धर्मो and न. D4 व्यवतिष्ठति; G1 व्यधितिष्ठते (for व्यव°). — ^{c}) Da D4 हि (for च). K3 Da D4 षादंति; D7 T G M1.3 खादंते; M2 बाधंते.

4 B1 M4 om. 4 (cf. v. l. 3). D1 repeats 4^{a}–5^{b} after 5^{ab}. — ^{a}) K2.4 इंद्रसेनं; K3 °मेष; K5 V1 B (B1 om.) Da Dn D6.7 S (M4 om.) °मेव; D2.3.5.8 °मेवं (for °मेनं). D7 S (M4 om.) प्रणमते (for प्रवृणुते). — ^{b}) V1 (*sup. lin.* as in text) तद् (for यद्). — ^{d}) M2 पूज्यो वै (for संपूज्यो).

5 B1 om. 5^{a}; M4 om. 5^{abc} (for both, cf. v. l. 3). B2 om. (hapl.) 5^{ab}. V1 reads 5^{ab} on marg. For the repetition of 5^{ab} in D1, cf. v. l. 4. — ^{a}) Ś1 K1 V1 D1 सराजकेषु; K2 माराजकेषु (for नारा°). D4 वस्तव्यं (for राष्ट्रेषु). — K4 Da D2.3.5 G1 om. (hapl.) 5^{bc}. — ^{b}) D4 कर्तव्यम् (for वस्तव्यम्). K1 वैधिकं; V1 B0.3–5 Dn D6.8 रोचये; B1 रोचते (for वैदिकम्). — ^{c}) Ś1 K1.2 सराजकेषु (for नारा°). M2 देशेषु (for राष्ट्रेषु). — ^{d}) D1 दहति (for वहति). V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 [उ]त (for [अ]पि). D7 S हव्यं वहति पावकः.

6 ^{a}) Cv अथ चेदधिवर्तेत. — ^{b}) B1 राज्यार्था; Da1 राजार्था; D1 राजर्थी; D7 T G राज्यार्थं (for °र्थी). D7 G2–4 बलवत्तरं. — ^{c}) K4 V1 B Dn D3.5.7 T1 G3.4 Cv अराजकाणि. — ^{d}) K3 B4 Dn D6 हतवीर्याणि; K5 V1 B0–3.5 D2–5.8 °वीराणि; Da °वीरानि; D7 T G M1.2 हतराज्यानि; M3.4 हतराजानि (for हत°). Da भारत (for वा पुनः).

7 ^{a}) D1 [अ]भिपूज्याः; D2.3.5 [अ]धिपूज्यः. — ^{b}) Dn1 D6 स्व- (for सु-). — ^{c}) D7 T G राज्यात् (for पापात्). K2.3 V1 B (except B0) Da Dn D3.5 M परतरम्; G2 प्राप्त° (for पाप°).

8 ^{a}) D7 T1 G2–4 वि- (for हि). G1 प्रकुर्वीत (for प्रकुपितः). — ^{d}) D7 S (except M2) इह (for अपि). — After 8, D4 ins.:

150* यो दुर्बलो न नमति स महत्क्लेशभाग्भवेत् ।

9 = (var.) 5. 34. 33. D2 om. 9. — ^{a}) Da1 ज्ञानं (for क्लेशं). — ^{b}) K1 दुस्सहा; D7 (before corr. as in text) T2 दुर्दुघा; G1 दुर्दया (for दुर्दुहा). — ^{c}) D4 या नु (for या तु). K1 स्वादुहाद्यात्र भवति; V1 B Da Dn D3.5.6.8 M1.3 अथ या सुदुहा भवति (hypermetric) (V1 Dn D6 °हा राजन्); D7 T G3.4 अथ वा सुदुघा या गौस् (T2 °घा भवति); G1 अथ वा सुखदुःखा हि; G2 अथ चेत्सुदुघा या गौस्; M2.4 सुदुहा (M2 lacuna for सुदुहा) या भवेदत्र. — ^{d}) Dn2 नैवं (for नैव). V1 B Da Dn D3.5.6.8 वितुदं (D8 °द)-त्यपि; Da1 वै तुदंत्यपि; D1 क्लेशयत्पुनः; T2 G1 विनयं- (G1 °य)त्यपि; M नियुनक्त्यपि (for क्लेशयन्त्युत). K2 हि (for [उ]त). K4.5 नैव ता (K5 तां) क्लेशयत्युत; D7 T1 G2–4 तान्नैव विनयंत्यपि.

10 = (var.) 5. 34. 34. G4 om. 10^{ab}. — ^{a}) K4 यदि तप्तं; M2.4 अतप्तं यत् (by transp.). K4 V1 B2.3.5 Da Dn D2.3.5.6.8 T2 G1 M1.3 प्रणमते; D7 T1 G2.3 प्रतपति (for प्रणमति). — ^{b}) Ś1 तच्च (by transp.); K2 B Da Dn D3.5.7 T1 नैतत्. K2 संतापयंत्यपि; K3.5 V1 B Da Dn D2–6.8 °मर्हति; D1.7 T G1–3 M2 °यत्युत (for °यन्त्युत). — ^{c}) Ś1 K1.4 D1 यश्च (for यच्च). K2.3 न तद्; K5 नमद्; D4 वनं (for नतं). D1 वीर (for दारु). V1 B D (except D1.4) S यत्स्व(T2 G1 °स्व)यं नमते दारु (T2 °रुर्; G1 °रुं). — ^{d}) K2 संनमयंत्यपि; K4.5 संताम(K5 °प)यंत्युत; Dn1 D4 संतापयंत्यपि; D1–3.5,

C 12. 2505
B. 12. 67. 11
K. 12. 66. 11

एतयोपमया धीरः संनमेत बलीयसे ।
इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥ ११
तस्माद्राजैव कर्तव्यः सततं भूतिमिच्छता ।
न धनार्थो न दारार्थस्तेषां येषामराजकम् ॥ १२
प्रीयते हि हरन्पापः परवित्तमराजके ।
यदास्य उद्धरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ॥ १३
पापा अपि तदा क्षेमं न लभन्ते कदाचन ।
एकस्य हि द्वौ हरतो द्वयोश्च बहवोऽपरे ॥ १४
अदासः क्रियते दासो ह्रियन्ते च बलात्स्त्रियः ।
एतस्मात्कारणाद्देवाः प्रजापालान्प्रचक्रिरे ॥ १५
राजा चेन्न भवेल्लोके पृथिव्यां दण्डधारकः ।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ १६
अराजकाः प्रजाः पूर्वं विनेशुरिति नः श्रुतम् ।
परस्परं भक्षयन्तो मत्स्या इव जले कृशान् ॥ १७
ताः समेत्य ततश्चक्रुः समयानिति नः श्रुतम् ।
वाक्क्रूरो दण्डपरुषो यश्च स्यात्पारदारिकः ।

---

6. 8 संनामयत्यपि (for °यन्त्यपि). D7 S नैव तत्र(T2 तं न)मयंत्यपि.

11 = 5. 34. 35. — a) K3 वीरु; K5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2–6. 8 वीर; B1 वीरः; T2 धीर (for धीरः).) Dn2 संनमंति; D4 संनामेत; G1 संनतत; M2. 4 नमेदेव (for संनमेत). — Ś1 K1 B1 D1. 2 om. (hapl.) 11cd. V1 reads 11cd on marg. — c) K4 स्व-; D6 T2 सं- (for स). — d) V1 B4 यो नमेत (for नमते यो).

12 a) T2 G1 राजा तु (for राजैव). K1 M2 कर्तव्यं; D1 कर्तव्याः. — c) K3 धर्मनार्थो (for धनार्थो न). — d) T2 M4 एषाम् (for येषाम्).

13 a) B1 प्रीतये; D7 ह्रीयंते; T G3. 4 M ह्रियते; G1 ह्रीयते; G2 ह्रियंते (for प्रीयते). M1. 3 च (for हि). Ś1 K1. 4 M4 परं पापः; K2 हरेत्पापः; D1 हरन्पाप; D8 नरव्याघ्र; D7 T1 G2–4 चरन्पापं (for हरन्पापः). — b) Bo परिवर्तम् (for परवित्तम्). — c) D7 T1 G3. 4 यदस्य (for यदास्य). K V1 Bo. 3–5 Da D1–5. 7. 8 S तद्धरंति (for उद्धरन्ति). M2. 4 अन्यस्.) B1 Da Ca ऋच्छति (for इ°).

14 a) D6 अपो; G3 पापाद् (for पापा). All [illegible]. (except Ś1 K1 G3) ह्यपि (K3 °सि) (for अपि). D7 T G सदा (for तदा). D7 M2 क्षेपं (for क्षेमं). — b) B4 D7 S कथंचन (for कदा°). — c) K2. 4 D1 द्वौ हि (by transp.); D2 हि द्वै; D7 S (except M2. 4) तु द्वौ (for हि द्वौ). K1 हरतौ; V1 प्रहरतो (hypermetric); G1 हरेते. Dn2 परे (for [ऽ]-परे).

15 After 15a, Da2 ins. :

151* विवर्योमातं तथैव च (sic) ।

— b) V1 B1 क्रियंते; D7 G1 ह्रीयंते (for ह्रियन्ते). K3 च परास्; Da1 चाबलास्; G1 चपलास् (for च बलात्). M4 स्त्रियाः. — c) Bo. 3–5 D2. 3. 5 तदस्मात्; D8 तदा° (for एत°). D6 G2 देव (for देवाः). — d) K1 प्रजापालां; K3. 5 V1 B1 Da1 Dn D6. 7 S °पालं (for °पालान्). K5 सृजंति च (for प्रचक्रिरे).

16 a) G1 लभेल् (for भवेल्). — 16cd = 12. 15. 30cd; cf. Manu. 7. 20cd; Rām. 2. 67. 31cd. — c) Ś1 K1. 2. 4 B2 D1 कूले; K5 Da2 Dn D3 (by corr.). 8 T2 G2 जले (for शूले). D2 मत्स्यौ. Ś1 K2–4 D1. 3 (*sup. lin.*) G2 इवाभक्ष्यन्; K1 इवादंति; K5 B1 °भक्ष्यान्; V1 D6. 8 °भक्षन्; B4 °पेक्ष्यन्; Da °पक्वन्; D3 °पक्ष्यान्; D4 °पक्षन्; D7 S (except G2) °धक्ष्यन् (for इवापक्ष्यन्). B2 शूले मत्स्या निरपेक्षन्. — d) K3 B4 Dn2 D5. 6 दुर्बलं (for दुर्बलान्). D1 बलवत्तरः.

17 a) M2. 4 राजन् (for पूर्वं). — b) K2 विनेशुम्; K4 विनेतुम् (for °शुर्). G1 न (for नः). — Ś1 K1 D8 om. (hapl.) 17c–18b. D6 om 17cd. c) K4 G1 भक्षयंतो; Da °यंते (for °यन्तो). — d) D7 S मत्स्या मत्स्यानिवाबलान्.

18 Ś1 K1 D8 om. 18ab (cf. v. l. 17). — a) K5 B3 Dn1 D6 समेत्य तास् (by transp.); D1 सन्नेत्य ना (sic). D7 S मिथश् (for ततश्). — b) D1 शुश्रुमः; G1 न श्रुतं. — c) K V1 B3–5 Da Dn D1–3. 5. 6. 8 T2 M2 वाक्शूरो; D7 T1 G2. 3 यः क्रूरो; Ca वाक्क्रूरो (as in text). Da1 दंडनीति*; Da2 D7 T1 G3. 4 दंडपुरुषो; Ca °परुषो (as in text). — d) V1 यस्य (for यश्च). K1. 4 T2 परदारिकः; K2 परघातकः; K3. 5 V1 B Da Dn D3–6. 8 Ca पारजायिकः; D1 पारिराजिकः; D2 पारयायिकः; G1 पारि-

यश्च नस्वमथाद्द्यात्त्याज्या नस्तादृशा इति ॥ १८
विश्वासनार्थं वर्णानां सर्वेषामविशेषतः ।
तास्तथा समयं कृत्वा समये नावतस्थिरे ॥ १९
सहितास्तास्तदा जग्मुरसुखार्ताः पितामहम् ।
अनीश्वरा विनश्यामो भगवन्नीश्वरं दिश ॥ २०
यं पूजयेम संभूय यश्च नः परिपालयेत् ।
ताभ्यो मनुं व्यादिदेश मनुर्नाभिननन्द ताः ॥ २१

मनुरुवाच ।
बिभेमि कर्मणः क्रूराद्राज्यं हि भृशदुष्करम् ।
विशेषतो मनुष्येषु मिथ्यावृत्तिषु नित्यदा ॥ २२
भीष्म उवाच ।
तमब्रुवन्प्रजा मा भैः कर्मणैनो गमिष्यति ।
पशूनामधिपञ्चाशद्धिरण्यस्य तथैव च ।
धान्यस्य दशमं भागं दास्यामः कोशवर्धनम् ॥ २३

C 12. 2519
B. 12. 67. 24
K. 12. 66. 24

दारकाः (for पारदारिकः). — [c]) K1. 2. 4 यश्च यम्; K3 D1 यश्च स्वम्; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 यः परस्वम् (for यश्च नस्वम्). Da1 अथोदद्यात् (for अथा दद्यात्). Da2 om. दद्यात्. D4 यश्च नीस्वमाय दद्यात् (sic); D7 S यश्च नः समयं भिंद्या(M1. 3 जह्या)त्. — [f]) Ś1 K4 त्याज्यो; D1 त्याज्य (for त्याज्या). K3 तादृशो. D4 अपि; G1 यदि; M4 त्विति (for इति).

19 [ab]) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 विश्वासार्थं च (for °सनार्थं). B3. 5 Dn D6. 7 T1 G2–4 सर्वेषां वर्णानाम् (by transp.); Da वर्णानां सर्वासाम्. V1 अविशेषकः. — [c]) Dn2 D1. 2. 6. 8 तांस्तथा; M4 तं तथा.

20 [a]) Da स (for तास्). K5 B3 तथा जग्मुर्; D7 T G M1. 3. 4 समाजग्मुर्; M2 सदा जग्मुर्. — [b]) K1 असुखांताः; K3 सुदुःखार्ताः; D1 अकृतार्थाः; D3 Cnp असुखार्थाः (for °खार्ताः). — [d]) Ś1 भगवान्. K1. 2 ईश्वरो; Dn2 ईश्वरा. K1 [अ]दिशत्; Dn2 दिशः; G1 दिशि; Ca दिश (as in text).

21 D6 om. 21. — [a]) Ś1 K2. 4 Dn1 D1 सं- (for यं). K1 पूजयाम; B1 °येत; D4 °यामः; M1. 3 °येमः (for °येम). Ca cites संभूय (as in text). Da D2 यं पूजये समं भूय; D7 T1 G2–4 संभूय यं पूजयेम. — [b]) D1 यश्चिना (for यश्च नः). Ca cites नः (as in text). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 प्रति- (for परि-). — [c]) Ś1 K1. 2. 4 D6 तेभ्यो; K3 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 ततो; D1 ते* (for ताभ्यो). K1. 2. 4 मनुर् (for मनुं). K4 आदिदेश; T2 G1 संदि° (for व्यादि°). — [d]) M1. 3 नाति- (for नाभि-). T2 G1 मनुना ना(T2 चा)भिनंदिताः. Ca cites ताः (as in text).

22 D8 om. the ref. — [a]) K1 बिभीमि; B1 बिभेसि. K1 V1 B Da1 Dn D2. 3. 5. 6. 8 पापाद्; K5 क्रूरान्; Da2 पापो (for क्रूराद्). — [b]) Ś1 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 -दुस्तरं; K5 -दुःकरे (for -दुष्करम्). — [d]) K3 B1 -वर्तिषु; V1 B3 Dn D6. 7 S (except T2) -वृत्तेषु (for -वृत्तिषु). K3 D4 M1. 3 सर्वदा; D2. 3. 5 M2. 4 नित्यशः (for °दा).

23 D8 om. the ref. — [a]) Ś1 Ca मान्य; K4 सत्यैः; D1 मर्त्याः (for मा भैः). — [b]) K1 कर्तृणेनो; K2. 3 Bo. 2–5 Dn D2–6 कर्तृनेनो; V1 भर्तृनेनो; B1 कर्त्तुर्नोना; Da1 भर्तुन्नैनो; Da2 भर्तुनुप-; D1 कर्मणेनो; D8 m कर्तुस्तेनो; D8 कर्तुनेनो (for कर्मणैनो). V1 Da गमिष्यसि (for °ष्यति). K5 D7 S विधास्यामो धनं तव. — [c]) Ś1 K2. 4 T2 G2 M2 अधिपंचाशं; K1 D1 T1 G3. 4 अपि पंचाशं (K1 °शद्; D1 °श); Da1 अभि-पंचाशद्; D7 G1 अथ पंचाशं; M1. 3. 4 अधिकं चांशं; Ca अधिपञ्चाशद् (as in text). — [d]) D7 T1 G2–4 हिरण्यानां (for °ण्यस्य). — [f]) D7 S दद्म ते (for दास्यामः). V1 B (except B3) Da D6 कोष-. Dn2 -वर्धने. — After 23, K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 ins.:

152* कन्यां शुल्के चारुरूपां विवाहेषूद्यतासु च ।

[V1 B5 Da D3. 5. 8 शुक्ले; B3 शुक्तं (for शुल्के). B1 वीरुधां च (for चारुरूपां). K5 वा (for च). V1 Bo. 2. 4. 5 Da2 विवादे द्युततासु च (sic); B1 विवादे जयतां वर; B3 D3. 5 °दे द्युत तासु च; Da1 Dn2 D2. 6. 8 Cnp °दे द्यूतता° (also विवादेषु ततासु च) (for the post. half). ❀ Ca : विवादे द्यूतादिषु शुल्कां । ❀]

24 [a]) K3. 4 Dn D1. 2 मुखेन; V1 B Da D3. 5. 6. 8 सुखेन (for मुख्येन). K4 B1 D1 शस्त्रमंत्रेण; K5 D2. 3. 5. 6 °यंत्रेण; Dn2 (before corr.) शास्त्रयंत्रेण; D7 (by corr.) छत्रपत्रेण; T2 G1 शस्त्रवंतो हि; Ca °पत्रेण (as in text). — [b]) D1 प्रधानिताः; Ca °नतः

C. 12. 2520
B. 12. 67. 25
K. 12. 66. 25

मुख्येन शस्त्रपत्रेण ये मनुष्याः प्रधानतः ।
भवन्तं तेऽनुयास्यन्ति महेन्द्रमिव देवताः ॥ २४
स त्वं जातबलो राजन्दुष्प्रधर्षः प्रतापवान् ।
सुखे धास्यसि नः सर्वान्कुबेर इव नैरृतान् ॥ २५
यं च धर्मं चरिष्यन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य त्वत्संस्थं नो भविष्यति ॥ २६
तेन धर्मेण महता सुखलब्धेन भावितः ।
पाह्यस्मान्सर्वतो राजन्देवानिव शतक्रतुः ॥ २७
विजयायाशु निर्याहि प्रतपन्रश्मिमानिव ।
मानं विधम शत्रूणां धर्मो जयतु नः सदा ॥ २८
स निर्ययौ महातेजा बलेन महता वृतः ।
महाभिजनसंपन्नस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २९
तस्य तां महिमां दृष्ट्वा महेन्द्रस्येव देवताः ।
अपतत्रसिरे सर्वे स्वधर्मे च दधुर्मनः ॥ ३०
ततो महीं परिययौ पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
शमयन्सर्वतः पापान्स्वकर्मसु च योजयन् ॥ ३१
एवं ये भूतिमिच्छेयुः पृथिव्यां मानवाः क्वचित् ।
कुर्यू राजानमेवाग्रे प्रजानुग्रहकारणात् ॥ ३२

(as in text). — c) Dn D6 तेन्व-; M4 ते न (for तेऽनु-).

25 a) Dn2 सर्व-; M2 स त्वां (for स त्वं). K1 जातु (for जात-). K5 V1 B Da Dn D2, 3, 5, 6, 8 M2 राजा (for राजन्). — b) K1 दुष्प्रदर्षः; D4 °धर्मः (for °धर्षः). — c) T2 संख्ये; M2 सुखं (for सुखे). T2 G1, 2 यास्यसि (for धा°). — d) Ś1 K1, 2 D1 नैरृतान्; K3 नैर°; K4 D4 G1 नैऋ°; K5 गुह्यकान् (for नैरृतान्).

26 a) M1, 3 यश्च. — b) G2 राज- (for राज्ञा). Da1 सुरक्षितः. — d) Ś1 K1 त्वत्संस्थां (K1 °स्था); Da1 सत्वस्थं; D1 त्वत्संस्थो; G1 तत्संस्थं (for त्वत्संस्थं). V1 B Da Dn D2, 3, 5, 6, 8 वै (for नो).

27 a) D2 om. from न up to वि (in 28c). — b) K1 सु*; Dn2 D1, 3, 8 सुखं (for सुख-). K3 -लभ्येन; K4 -लुब्धेन; D3, 5 -धर्मेण (for -लब्धेन). B1 भाविताः; Da भारत. — c) M4 सर्वशो (for सर्वतो).) D1 शतक्रतो.

28 D2 om. up to वि (in 28c) (cf. v. l. 27). — a) K3, 5 D4, 7 S [अ]भि-; V1 B Da Dn D3, 5, 6, 8 हि (for [आ]शु). — b) B1 प्रतप्त-; Da1 प्रतिपन्; Dn2 प्रपतन् (for प्रतपन्). K (except K1) V1 B (except B1) Da2 Dn D1, 3–6, 8 M2 रश्मिवान्; Da1 नास्मिवान् (for रश्मिमान्). — c) K4 मनो; D1 मानो; D7 (before corr. as in text) मैवं; Ca मानं (as in text). T2 विनय; Ca विधम (as in text). — d) B2, 4, 5 D2, 3, 5, 8 जयति; B3 नयति; Da1 यजतु; Dn2 D6 नयतु (for जयतु). Ca धर्मो जयतु (Cap भवतु) नः (as in text). D7 T G धर्मं जनय नः सदा.

29 Before 29, D7 S (except M1, 3) ins. भीष्मः. — b) K5 महतान्वितः; B1 °तस्तदा; M4 °ता मृतः (for °ता वृतः).

30 a) N (except D7) तस्य दृष्ट्वा महत्त्वं तन् (K1 D1 °त्वं तं; V1 B2, 3 Da Dn1 D4, 6 °त्वं ते; B1 °स्तेजो; Dn2 °त्वं च). — b) K1 इंद्रस्येव. K4 देवता; T2 मानवाः. — c) Ś1 K1, 4 D1 M1, 3 (*sup. lin.*), 4 अपतत्रपिरे; B1 नापतत्रपि ते; D7 T G2–4 अथ तत्रसिरे; Ca अपतंत्रयिरे; Cap अपतत्रसिरे (as in text). K3, 5 D4 प्रजास्ताः समहृष्यंत. — d) D7 T1 G1 M2, 4 स्वे च धर्मे; G2–4 स्वे स्वे धर्मे (for स्वधर्मे च). K5 V1 B Da Dn1 D2–6, 8 G3 च ददुर्; Dn2 [s]न्वददुर् (for च दधुर्). — After 30, D7 S ins.:

153* वर्णिनश्चाश्रमाश्चैव म्लेच्छाः सर्वे च दस्यवः ।

[T2 G2 वर्णिणश्; G1 वर्णनश्; M वर्णिताश् (for °नश्).]

31 a) Bo. 1 Ca परिपपौ; B2 °पपे; Da1 °पापै; Da2 °पालौ (for °ययौ). — b) B1 पर्यन्य. — c) K1 दशयन् (for शम°). K5 D4 सर्वपापानि; D1–3, 5 सर्वतः पापं (D1 °पौ); D7 T1 G2–4 °पापान्स (for °तः पापान्). — d) K2 योजयत्. Ś1 K1, 4 D1, 4 स्वकर्मं समयोजयत् (K1, 4 D1 °यन्); K3, 5 °सु नि(K5 °स्वनु)योजयत् (K5 °यन्); Bo. 3, 4 D2, 3, 5, 8 स्वधर्मेषु नि(Bo. 3 च)योजयत् (Bo. 3 °यन्); D4 स्वधर्मेषु न्ययोजयत्.

32 a) Da ते; D1 यो; T2 वि- (for ये). G1 भूमिम् (for भूतिम्). K4 इच्छेयुः; Da इच्छंतः; D1

नमस्येयुश्च तं भक्त्या शिष्या इव गुरुं सदा ।
देवा इव सहस्राक्षं प्रजा राजानमन्तिके ॥ ३३
सत्कृतं स्वजनेनेह परोऽपि बहु मन्यते ।
स्वजनेन त्ववज्ञातं परे परिभवन्त्युत ॥ ३४
राज्ञः परैः परिभवः सर्वेषामसुखावहः ।
तस्माच्छत्रं च पत्रं च वासांस्याभरणानि च ॥ ३५
भोजनान्यथ पानानि राज्ञे दद्युर्गृहाणि च ।
आसनानि च शय्याश्च सर्वोपकरणानि च ॥ ३६
गुप्तात्मा स्याद्दुराधर्षः स्मितपूर्वाभिभाषिता ।
आभाषितश्च मधुरं प्रतिभाषेत मानवान् ॥ ३७
कृतज्ञो दृढभक्तिः स्यात्संविभागी जितेन्द्रियः ।
ईक्षितः प्रतिवीक्षेत मृदु चर्जु च वल्गु च ॥ ३८

C. 12. 2534
B. 12. 67. 39
K. 12. 66. 39

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

इच्छंति (for इच्छेयुः). — [b]) D1 मानवाः; D4 मनवः.

33 [a]) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 नमस्येरं- (D6 °वं)श्र् (for °युश्च्). — [b]) Dn2 शिष्टा (for शिष्या). D4 M2. 4 गुरून् (for गुरुं). K3 यदा; K5 तदा (for सदा). — [c]) D8 दिवा. V1 B0-2. 4. 5 Da Dn D6. 8 च देवेंद्रं (Da1 D8 °द्र); D2. 3. 5 च राजेंद्रं (for सहस्राक्षं). B3 देवता इव देवेंद्रं. — [d]) K3. 5 V1 B Da D2. 3. 5-8 S नराः; Dn D4 तत्र (for प्रजा). D7 S (except M2) अंतिकात् (for °के).

34 [a]) Da सत्कृत्यं. — [b]) D6 मन्यंते. — [c]) Da1 त्वमज्ञातं; Da2 तव ज्ञानं; Dn2 ह्यवज्ञातं; T2 त्ववि°; G1 (before corr.). 2 त्वनु° (for त्वव°). — [d]) K4 पर- (for परि-). K5 -भवंति हि; D8 -भवत्युत.

35 [a]) D4 पारैः (for परैः). — [b]) T2 परेषाम् (for सर्वे°). — [c]) G2 शास्त्रं. D6 त्वयंत्रं (sic) (for च पत्रं). Ca cites पत्रं (as in text). — [d]) Ś1 K1. 4 D1 वाहानि; Dn1 वाह्यानि (for वासांसि).

36 D8 om. (hapl.) 36. — [a]) K4 भोजनानिव. V1 (*sup. lin.* as in text) Da D6 पापानि (for पानानि). — [b]) K4 D7 T1 G3. 4 राज्ञो (for राज्ञे). Da1 दद्युर्; Da2 दह्युर् (for दद्युर्). Da [अ]थ; T G [उ]त (for च). — [c]) D7 S [अ]थ (G2 [उ]त) (for च). Dn2 शय्यां. — [d]) G2 [उ]त (for च).

37 [a]) K5 गुप्तात्मा सु-; V1 B Dn D1-3. 5. 6. 8 गो- (D1 गु)प्ता तस्माद्; Da गोप्ता तु स्याद्; T2 गुप्ता स्याच्च; G1 गोप्ताच्चास्य (for गुप्तात्मा स्याद्). G1. 2 दुराधर्ष (G2 °र्षो). — [b]) G3 तस्मिन् (for स्मित-). — [c]) Ś1 K2. 4 आभाषतश्च; V1 B1. 3 Da2 अभाषितश्च (V1 B1 °तं); M4 आभाषितं (for आभाषितश्च). K3 om. (hapl.) from च up to भाषे (in 37[d]). — [d]) Ś1 (before corr.) T1 G1. 2 प्रत्यभाषेत; K1. 2. 4. 5 V1 B0. 3-5 Dn D1-8 T2 G3. 4 M प्रत्या°; B1 प्रत्याभाषत; Da प्रत्याभाषित (for प्रतिभाषेत as in Ś1 [by corr.] B2). D7 माधुरं (for मानवान्).

38 [a]) Da कृतज्ञा; D1 कृताज्ञो. — [b]) K4 B0 स विभागी; B1 अवि°; D1 संविभाषी; Ca °भागी (as in text). Da जितक्रमः (for जितेन्द्रियः). — [c]) D1 रक्षितः; G1 रक्षिता. K1 प्रत्यवीक्षेत; K5 प्रसमी°; Dn2 G1 प्रतिवि° (for प्रतिवी°). — [d]) G1 चार्जव- (for चर्जु च). M2 फल्गु (for वल्गु). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 मृदु वल्गु (B1 मृदुवर्णं) च सुष्ठु च (D6 सुष्ठु वा; D8 lacuna); D7 मृदुवाङ्मृदुवीक्षणः. Ca cites मृदु, वल्गु and सुष्ठु.

Colophon om. in D4. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1-3. 5-7 T2 G M राजधर्म. — *Adhy. name:* D7 T1 G3. 4 मनुविजयं (G4 °यः); G2 मनुवचनं; M1. 3 राष्ट्रकृत्यं; M2 मनुराजकरणोपन्यासः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 68; B1. 3. 4 66; Da Dn 67 (as in text); D2. 8 65. — *Śloka no.:* Dn1 40.

६८

C. 12. 2535
B. 12. 68. 1
K. 12. 67. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
किमाहुर्दैवतं विप्रा राजानं भरतर्षभ ।
मनुष्याणामधिपतिं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बृहस्पतिं वसुमना यथा पप्रच्छ भारत ॥ २
राजा वसुमना नाम कौसल्यो धीमतां वरः ।
महर्षिं परिपप्रच्छ कृतप्रज्ञो बृहस्पतिम् ॥ ३
सर्वं वैनयिकं कृत्वा विनयज्ञो बृहस्पतेः ।
दक्षिणानन्तरो भूत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ॥ ४
विधिं पप्रच्छ राज्यस्य सर्वभूतहिते रतः ।
प्रजानां हितमन्विच्छन्धर्ममूलं विशां पते ॥ ५
केन भूतानि वर्धन्ते क्षयं गच्छन्ति केन च ।
कमर्चन्तो महाप्राज्ञ सुखमत्यन्तमाप्नुयुः ॥ ६
इति पृष्टो महाराज्ञा कौसल्येनामितौजसा ।
राजसत्कारमव्यग्रः शशंसास्मै बृहस्पतिः ॥ ७

68

1 Da1 D8 om. the ref. — c) K4 D1 अधिपतिं; G1 °पतिस्.

2 D8 om. the ref. — c) Da2 च सुमहा (for वसुमना). — K2 G1 om. (hapl.) from 2d up to वसुमना (in 3a). T2 om. 2d. — d) Da [अ]पृच्छत (for पप्रच्छ).

3 K2 G1 om. 3a (cf. v. l. 2). — b) Ś1 कौसल्यां; K3–5 V1 B (except B4) Da Dn D2.4.6.8 कौशल्यो. Da2 वरं. — c) K4 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 किल; G1 प्रति- (for परि-). — d) V1 B Dn D2.3.5.6.8 T2 G2 M2 कृतप्रज्ञं; B5 (marg.) कृतयज्ञं; Da कृतज्ञं स (Da2 च); D4 कृतप्रज्ञा (for °प्रज्ञो).

4 B1 D8 om. (hapl.) 4ab. — a) K4 वैनयकं; Da1 विनयिकं; D1 वनकां*; M2 वै विनयं. — b) K1 विनप्रज्ञो (for °यज्ञो). K3.4 G1 बृहस्पते; K5 V1 B Da2 Dn D2.3.5–7 T1 G3.4 °स्पतिं; Da1 °स्पति; D1 °स्पतिः (for °स्पतेः). — c) G1 -नंतरे. K3 प्रदक्षिणोत्तरो भूत्वा. — d) D2 प्रशाम्य (for प्रणम्य).

5 a) Da2 प्रयच्छ (for पप्रच्छ). G1 om. from राज्य up to 6d. — b) K4.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 M2 सर्वलोक- (for °भूत-). D7 T1 G2–4 M1.3 सर्वलोकहितं परं; T2 °लोकहितावहं. — c) K4 B Da Dn D2.3.5.6.8 M सुखम्; V1 Da धर्मम् (for हितम्). — d) K2.4 D1 समूलं च (for धर्ममूलं). V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 धर्मशीलं बृहस्पतिं.

6 G1 om. 6 (cf. v. l. 5). Before 6, K3–5 V1 B Da Dn D2–6 T1 (*inf. lin.*) ins. वसुमना उवाच. — a) Ś1 K2 B1 D1 M2 वर्तंते (for वर्धन्ते). — b) K1 -चित्; K3.5 V1 B D (except D1) S (except G2; G1 om.) वा (for च). — c) Da T1 किमर्चंतो; D2.8 (before corr.).5 कर्मवंतो (D2 °तां); D8 कमर्चेतो; M1.3 कमिच्छंतो. K1–3.5 D4 महाप्राज्ञाः; B0.2.3 D3.5.6.8 °प्रज्ञ; D7 T1 G2–4 °भागाः; T2 M °भाग (for °प्राज्ञ). — d) K2.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 T2 G2 M अव्ययम्; D7 T1 G3.4 अक्षयम् (for अत्यन्तम्). D1 आप्नुयाः. — D7 T G2–4 M ins. after 6; G1 after the omission in 5a:

154* एतन्मे शंस देवर्षे धर्मकामार्थसंशयम् ।
[G1 om. up to देव].

7 Before 7, Dn1 ins. भीष्मः. — a) V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 एवं (for इति). K1 महाराजा; K2 D4 M1.3 °राज; K3–5 V1 B1.3–5 Da Dn D2.3.5–8 T2 G M2.4 °प्राज्ञः; B0.2 °प्रज्ञः; D1 मया राज; T1 महाप्राज्ञ (for °राज्ञा). — b) K4 V1 B Da Dn D2.3.5.8 कौशल्येन; D4 कोशि°. — c) D2 राजन् (for राज-). K4 D1.2 M2 -संस्कारम् (for -सत्कारम्). V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 [अ]व्यग्रं (for °ग्रः). — After 7c, D7 S (except G4) ins.:

155* राज्यस्य च विवेचनम् ।
दण्डनीतिं समाश्रित्य.

[(L. 1) D7 T1 G3 विवर्धनं (for विवेचनम्).]

— d) T2 G1 M2 शशास (for शशंस). G1 [ए]नं (for [अ]स्मै). Da1 बृहस्पतिं.

राजमूलो महाराज धर्मो लोकस्य लक्ष्यते ।
प्रजा राजभयादेव न खादन्ति परस्परम् ॥ ८
राजा ह्येवाखिलं लोकं समुदीर्णं समुत्सुकम् ।
प्रसादयति धर्मेण प्रसाद्य च विराजते ॥ ९
यथा ह्यनुदये राजन्भूतानि शशिसूर्ययोः ।
अन्धे तमसि मज्जेयुरपश्यन्तः परस्परम् ॥ १०
यथा ह्यनुदके मत्स्या निराक्रन्दे विहंगमाः ।
विहरेयुर्यथाकाममभिसृत्य पुनः पुनः ॥ ११
विमथ्यातिक्रमेरंश्च विषह्यापि परस्परम् ।
अभावमचिरेणैव गच्छेयुर्नात्र संशयः ॥ १२
एवमेव विना राज्ञा विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।
अन्धे तमसि मज्जेयुरगोपाः पशवो यथा ॥ १३
हरेयुर्बलवन्तो हि दुर्बलानां परिग्रहान् ।
हन्युर्व्यायच्छमानांश्च यदि राजा न पालयेत् ॥ १४
यानं वस्त्रमलंकारान्रत्नानि विविधानि च ।
हरेयुः सहसा पापा यदि राजा न पालयेत् ॥ १५
ममेदमिति लोकेऽस्मिन्न भवेत्संपरिग्रहः ।
विश्वलोपः प्रवर्तेत यदि राजा न पालयेत् ॥ १६

C. 12. 2550
B. 12. 68. 15
K. 12. 67. 15

8 Before 8, K3–5 V1 B Dn2 D2–6 ins. बृहस्पतिरुवाच; Dn1 गुरुरुवाच. — ^{a}) Da राजमूला. V1 B1. 4. 5 Da Dn D2. 3. 5. 8 महाप्राज्ञ; Bo. 3 °प्रज्ञ; D6 °प्राज्ञो (for °राज). — ^{b}) Ś1 D1 रक्ष्यते; Da रक्षते; M2 लक्षते (for लक्ष्यते). — ^{c}) B2 एके (for एव).

9 V1 reads 9–10 on marg. — ^{a}) Ś1 [आ]विलं; K4 D3. 5 [अ]खिले. B3. 4 Da1 D3–5. 8 लोके (for लोकं). D2 राजा ह्येनाखिले लोके. — ^{b}) K3 समुत्सकाः; D6 °त्सुकः; D7 °त्सृजत् (for °त्सुकम्). — ^{c}) M2 प्रसादयंति. — ^{d}) Bo. 3–5 D2. 3. 5 [ए]व (for च). D7 S (except M2. 4) विरोचते (for विराजते).

10 V1 reads 10 on marg. — ^{b}) B1 सोम- (for शशि-). — ^{c}) = 12. 15. 7^{c}; 68. 13^{c}. D4 अंध- (for अन्धे). Da1 मह्येयुर्; D7 S मज्जेरन् (for °युर्). — Ś1 K1. 2. 4 D1 om. (hapl.) 10^{d}–13^{c}. — ^{d}) K3. 5 अपश्यंति; M1–3 नपश्यंतः (M2 °त).

11 Ś1 K1. 2. 4 D1 om. 11 (cf. v. l. 10). Da2 om. (hapl.) 11^{a}–12^{b}. — ^{a}) G1 यदा (for यथा). D7 S चा(G1 जा)नुदके (for ह्यनु°). D2. 3. 5 S (except G1) मत्स्यान् (for मत्स्या). — ^{b}) K3 D4 ह्यनाक्रंदे; B1 निश्चद्वारा; D7 S आददाना (for निराक्रन्दे). — ^{c}) G1 यदा कामम्. — ^{d}) K5 V1 Bo. 2–5 Da1 Dn D2. 6. 8 Cb विहिंसंतः; B1 विवसंतः; D3. 5 विहसंतः (for अभिसृत्य). Bo. 2–4. 5 (marg. as in text) D2. 3. 5. 8 परस्परं (for पुनः पुनः).

12 Ś1 K1. 2. 4 D1 om. 12 (cf. v. l. 10); Da2 om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). D8 om. (hapl.) 12^{ab}. — ^{a}) D7 S -क्रमेयुश्च (for -क्रमेरंश्च). — ^{b}) V1 विहिंस्यापि; Bo. 2 D2. 3. 5 -विसह्यापि; D7 T G2–4 M निहन्युश्च; G1 अतिहन्युः (for विषह्यापि).

13 Ś1 K1. 2. 4 D1 om. 13^{abc} (cf. v. l. 10). T2 G1. 4 om. 13^{cd}. — ^{c}) = 12. 15. 7^{c}; 68. 10^{c}. D2. 3. 5. 7 T1 G2. 3 M मज्जेरन् (for °युर्).

14 ^{a}) K5 V1 B D (except D1. 7) M2 [ऽ]पि (for हि). — ^{b}) K1 परिग्रहं. — ^{c}) Ś1 Bo D1. 7 G1 व्यायच्छमानाश्च. — ^{d}) D7 S (except M2. 4) transp. यदि and राजा. — After 14, the sequence in D4 is: 16^{cd}, 15^{ab}, 18^{cd}, 17, 16^{ab}, 156*, 15^{cd}, 18^{ab}. After 14, M2 reads 17.

15 K2. 4 D1. 8 om. (hapl.) 15. K3 om. from 15^{a} up to सह (in 15^{c}). K5 om. (hapl.) 15–16. For the sequence in D4, cf. v. l. 14. K1 V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 T G1. 2. 4 M transp. 15 and 16. — ^{a}) D2. 6 वसुम्; D7 T G M1. 3 वस्त्रा[णि] (for वस्त्रम्). Ś1 K1 अलंकारा; V1 B2 Da D4 T2 G1 M2. 4 °कारं. — ^{b}) Ś1 K1 रथानि; D3. 5 अन्नानि (for रत्नानि). — After 15^{ab}, the sequence in D7 T1 G3. 4 is: 18^{cd}, 17, 20, 15^{cd}, 18^{ab}, 19, 21. — ^{c}) V1 प्राणा; D2. 3. 5 प्राप्ता; D4 पार्थ (for पापा). B1 निराहरेयुः सहसा.

16 K5 G3 om. 16 (for K5, cf. v. l. 15). For the sequence in D4, cf. v. l. 14. K1 V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 T G1. 2. 4 M transp. 15 and 16. — ^{b}) B1 नाभवत्. K1. 2 D1. 4. 7 S (G3 om.) स्व-; K3 स्वः; K4 सु-; V1 Bo स (for सं-). D1 -परीग्रहा; D4 -परिग्रहे. — After 16^{ab}, V1 B (except B2) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 ins.:

156* न दारा न च पुत्रः स्यान्न धनं न परिग्रहः ।

[Da2 दानं; D6 त्वन्नं (for धनं).]

C. 12. 2552
B. 12. 68. 18
K. 12. 67. 18

मातरं पितरं वृद्धमाचार्यमतिथिं गुरुम् ।
क्लिश्नीयुरपि हिंस्युर्वा यदि राजा न पालयेत् ॥ १७
पतेद्बहुविधं शस्त्रं बहुधा धर्मचारिषु ।
अधर्मः प्रगृहीतः स्याद्यदि राजा न पालयेत् ॥ १८
वधबन्धपरिक्लेशो नित्यमर्थवतां भवेत् ।
ममत्वं च न विन्देयुर्यदि राजा न पालयेत् ॥ १९
अन्तश्चाकाशमेव स्याल्लोकोऽयं दस्युसाद्भवेत् ।
पतेच्च नरकं घोरं यदि राजा न पालयेत् ॥ २०
न योनिपोषो वर्तेत न कृषिर्न वणिक्पथः ।
मज्जेद्धर्मस्त्रयी न स्याद्यदि राजा न पालयेत् ॥ २१
न यज्ञाः संप्रवर्तेरन्विधिवत्स्वाप्तदक्षिणाः ।
न विवाहाः समाजा वा यदि राजा न पालयेत् ॥ २२
न वृषाः संप्रवर्तेरन्न मथ्येरंश्च गर्गराः ।
घोषाः प्रणाशं गच्छेयुर्यदि राजा न पालयेत् ॥ २३

— K3 om. 16^{cd}. — ^{c}) = 12. 15. 38^{a}. K2 V1 Bo. 3–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 विष्वग्लोपः; B1 विश्वग्लोजः (sic); B2 विश्वग्लोपः; D7 T1 G2. 4 विधिलोपः (for विश्व°).

17 For the sequence in D4 and in D7 T1 G3. 4, cf. v. l. 14 and 15. K5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 G2 transp. 17 and 18. M2 reads 17 after 14. — ^{b}) Dn2 D6 अतिथीन्. Da1 गुरुः. — ^{c}) D7 T1 G2–4 अश्नीयुर्; G1 क्लिश्ने° (for क्लिश्नी°). G1 अवि- (for अपि). K4 D1 हिंसुर्.

18 K2. 4 D1 om. (hapl.) 18; G1 om. (hapl.) 18–19. Ś1 reads 18 on marg. For the sequence in D4 and in D7 T1 G3. 4, cf. v. l. 14 and 15. K5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 G2 transp. 17 and 18. T2 reads and G2 repeats 18 after 20. — ^{a}) B1 एतद्; D2 पतद्; D6. 8 एते; T2 पतेद् (for पतेद्). B1 Dn2 (before corr.) T2 शास्त्रं. — ^{b}) B1 बहवो (for बहुधा). D2 धर्मधारिषु (for °चारिषु). — ^{c}) Ś1 M2 अधर्म-. K5 M2 प्रगृहीतं. K1 D4 अधर्मप्रग्रहो न स्याद्; V1 अधर्मप्रगृहीतस्य; B1 अधर्ममगृहीताः स्युर्. — After 18^{c}, B1 reads 20^{b}. — ^{d}) D4 पालयत्.

19 Da1 G1. 2 om. (hapl.) 19 (for G1, cf. v. l. 18). M1. 3 om. (hapl.) 19–20. For the sequence in D7 T1 G3. 4, cf. v. l. 15. — ^{a}) D1 वेद- (for वध-). — ^{c}) = (var.) 12. 15. 38^{c}. K1 D1 समत्वं (for ममत्वं). V1 D3. 5 transp. च and न. D7 T1 G3. 4 विद्येयुर् (for विन्दे°).

20 M1. 3 om. 20 (cf. v. l. 19). D8 om. (hapl.) 20. Ś1 reads 20 on marg. For the sequence in D7 T1 G3. 4, cf. v. l. 15. — ^{a}) K1 अंतश्चाकाश एव स्युर्; K2. 4 D1 आर्ताश्चाकारहीना स्युर्; K3. 5 D4 अर्थिप्वा(K5 अर्थ चा)क्रोश एव स्याल्(K3 स्युर्); V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6 अंताश्चाकाल (Da °श) एव (Da1 Dn2 °वा) स्युर्; B1 अंताश्चाकाशभूताः स्युर्; D7 T1 G2–4 अंधांश्च क्रोशतो हिंस्युर्; T2 G1 अंधाश्चाक्रोशिनो हिंस्युर्; M2. 4 अर्थांश्चाक्रोधिनो (M4 °शिका) हिंस्युर्. — B1 reads 20^{b} after 18^{c}. — ^{b}) M2 दस्युमान् (for °साद्). — ^{c}) Ś1 पतिश्च; K1 पतेश्च; K2–5 V1 B Da Dn D1. 3–5 पतेयुर् (D1 पतेरन्); D2. 6 यतेयुर् (for पतेच्च). D7 S (M1. 3 om.) पतेद्बहुविधं राज्यं (M2. 4 शास्त्रं). — ^{d}) K4 यदा (for यदि). — After 20, T2 reads and G2 repeats 18.

21 For the sequence in D7 T1 G3. 4, cf. v. l. 15. D4 reads 21 after 25. — ^{a}) K B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 G1 M2 योनिदोषो; D1 °पालो (for °पोषो). D1 वर्तेते. V1 योनिदोषो न वर्तेत. — ^{c}) K4 यज्ञे; K5 प्रजा- (for मज्जेद्). K1 धर्म; K5 D1 धर्मं (for धर्मस्).

22 D4. 6 om. (hapl.) 22. G2 transp. 22 and 23. — ^{a}) D1 यज्ञः. V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 संप्रवर्तेयु(Da2 °षु)र् (for °वर्तेरन्). — ^{b}) K3 चाप्त-; V1 Bo. 1 Da2 D2. 3. 5 प्राप्त-; G4 स्वाप्त- (for स्वाप्त-). D8 -दक्षिणः. K5 विविधाश्रमदक्षिणाः. — ^{c}) D8 विवाहः. B1 समाजी वा; Dn1 T2 G2 M2 °जो वा; D1 समराजा (for समाजा वा).

23 B1 om. (hapl.) 23. G2 transp. 22 and 23. — ^{a}) K4 वृषः; D4 वर्षा; D6 वृषा. Ś1 K1. 2. 4 D1 समपद्येरन्; V1 M1. 3 संप्रमाद्येरन्; Bo. 5 °वर्तेयुर्; B2 °दस्येरन्; B4 D8 °वृत्तेरन्; Da °दाम्येयुर्; D7 T1 G M4 °पद्येरन्; M2 °मथ्येरन् (for °वर्तेरन्). — ^{b}) D2. 3. 5 उन्मथ्येरंश्च; D8 न मथ्ये°; G3 न मिथ्ये° (for न मथ्ये°). Ś1 (marg. *sec. m.*) K1 घर्घराः; K5 भार्गवाः (for गर्गराः). Ś1 (marg. *sec. m.* as in

त्रस्तमुद्विग्नहृदयं हाहाभूतमचेतनम् ।
क्षणेन विनशेत्सर्वं यदि राजा न पालयेत् ॥ २४

न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः ।
विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि राजा न पालयेत् ॥ २५

ब्राह्मणाश्चतुरो वेदान्नाधीयेरंस्तपस्विनः ।
विद्यास्नातास्तपःस्नाता यदि राजा न पालयेत् ॥ २६

हस्तो हस्तं स मुष्णीयाद्भिद्येरन्सर्वसेतवः ।
भयार्तं विद्रवेत्सर्वं यदि राजा न पालयेत् ॥ २७

न लभेद्धर्मसंश्लेषं हतविप्रहतो जनः ।
कर्ता स्वेच्छेन्द्रियो गच्छेद्यदि राजा न पालयेत् ॥ २८

अनयाः संप्रवर्तेरन्भवेद्वै वर्णसंकरः ।
दुर्भिक्षमाविशेद्राष्ट्रं यदि राजा न पालयेत् ॥ २९

विवृत्य हि यथाकामं गृहद्वाराणि शेरते ।
मनुष्या रक्षिता राज्ञा समन्तादकुतोभयाः ॥ ३०

नाक्रुष्टं सहते कश्चित्कुतो हस्तस्य लङ्घनम् ।
यदि राजा मनुष्येषु त्राता भवति धार्मिकः ॥ ३१

C. 12. 2566
B. 12. 68. 31
K. 12. 67. 31

---

text) K2.4 D1 न गावः क्षीरदायकाः; G1 न मथ्येरन्दधीनि च. — ^{c}) M2 घोराः (for घोषाः). K3.5 वृद्धिं न; D4 न वृद्धिं; D7 च नाशं (for प्रणाशं).

24 ^{a}) K1 निःश्वसन्निन्नहृदयं. — ^{c}) D1 विनश्यैत्; G1 विवशेत्.

25 =(var.) 12. 15. 39. — ^{a}) Ś1 -सूत्राणि; D6 -सर्वाणि (for -सत्राणि). K1 संवत्सरससूत्राणि. — ^{b}) K1 तुष्टेयुर् (for तिष्ठेयुर्). K4 अक्षतो- (for अकुतो-). Bo.1.5 Da1 D3 -भयं (for -भयाः). — V1 reads 25^{c}–30^{d} on marg. — ^{c}) Da1 दाक्षिणावंतं; D7 T1 G2.3 °णा वापि (for °वन्ति). — After 25, D4 reads 21.

26 V1 reads 26 on marg. — ^{a}) D2 om. from रो up to 27^{d}. — ^{b}) K3 B Da Dn1 D3.5–7 S नाधीयीरंस्; V1 °यंत; D1 °योरस्; D8 नारधीरंस् (sic) (for नाधीये°). — ^{c}) All MSS. (except Ś1 K1.2.4 D1; D2 om.) व्रत- (for तपः-).

27 K5 (hapl.) D2 om. 27 (for D2, cf. v. l. 26). B1 om. (hapl.) 27–28. V1 reads 27 on marg. K4 B2 Da Dn D6.7 S transp. 27 and 28. — ^{a}) Ś1 हस्ते; Bo.4.5 Da Dn D4.6.8 T2 हस्तात्; B2.3 हस्ता-; D1 हस्त- (for हस्तो). K1 च मुष्णीयाद्; K3 प्रमु°; V1 Bo.3 T2 G1.2 परिमृषे(G1.2 °शे)द्; B2.4.5 Dn D3.5–8 T1 G3.4 M परिमुषेद्; Da परिमुखे(Da2 °खो)द्; D4 परिमुच्येद् (for स मुष्णीयाद्). — ^{b}) = 12. 15. 38^{b}. Da भिंदे(Da2 °द्ये)रन्; M4 विद्ये° (for भिद्ये°). — ^{c}) D4.8 भयार्त- (D8 °त्त-). Da1 विद्भवेत्; D1 विभ्र°; T2 विद्रतं; G1 विद्रुतं (for विद्रवेत्).

28 K3 (hapl.) B1.3 om. 28 (for B1, cf. v. l. 27). K4 B2 Da Dn D6.7 S transp. 27 and 28. V1 om. 28^{ab}. — ^{a}) K2.4 D1.4.7 T G2–4 M1–3 भवेद् (for लभेद्). K1 धर्मविश्लेपं; Da1 °संश्लेष्टं; D4 °तश्लेषं; D7 T1 G2–4 °संसेवी; T2 G1 M1–3 °संश्लेषो (for °संश्लेषं). M4 न लभेत तथा धर्मं. — ^{b}) K2 हतविप्रो; K4 हतो विप्र-; Da1 बृहविप्र-; D1 हतो विप्रो; D7 T1 G3.4 मोहविप्र- (for हतविप्र-). M4 -जनो (for -हतो). Dn2 G1 जनाः. Bo.4.5 D2.3.5.8 पाप(D2 हत)विग्रहतो जनः. —V1 reads 28^{cd} on marg. — ^{c}) K5 Bo.4.5 Da Dn D2.3.5.8 M4 हर्ता; D6 हत्वा; M1.3 कर्त्रा (for कर्ता). K1.2.4.5 B4 D1.4.8 स्वच्छेंद्रियो; V1 Bo Da D2.3.5.7 S स्वस्थें°; B2.5 Dn D6 सुस्थें° (for स्वेच्छेन्द्रियो). K4 D4 गच्छे.

29 V1 reads 29 on marg. — ^{a}) Da2 अनयात्; D4 अनणः; D7 अनयोः; M4 अनया. K1 D2.3.5 अनायासं प्रवर्तेरन्. — ^{b}) K3.5 वर्णस्य (for वै वर्ण-). B1.2 D6 -शंकरः. — ^{c}) Da1 दुर्भिक्षे. D4 आवसेद्; D6 आवशेद्; T2 G1 आव्रजेद् (for आविशेद्). K3 T2 G1 राज्यं (for राष्ट्रं).

30 V1 reads 30 on marg. — ^{a}) D6 विवृत्या; D7 T1 G3.4 विहृत्य. T2 G1 च (for हि). Dn2 (before corr.) यथाकामान्. — ^{b}) B1 सेरते. — ^{c}) D6 राजा (for राज्ञा). — ^{d}) B1 यदि राजा न पालयेत्.

31 ^{a}) K1 B1 D7 नाकृष्टं; K5 नाक्रोष्टुं; Dn2 नाक्रूष्टं; D4 नाकुष्टं; M1.3.4 नाक्रोशं (for नाक्रुष्टं). V1 काचित् (for कश्चित्). — ^{b}) Ś1 K1.2.4 D1 लक्षणं; K3 लाघवं (for लङ्घनम्). K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 M2 कुतो वा हस्तलाघवं (D6 M2 °लंघनं). — ^{c}) K3 D7 S यदा (T2 °था) (for यदि). V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 न सम्यग्गां; M1.3 भविष्येषु (for मनुष्येषु). — ^{d}) K1 त्राता भवति;

C. 12. 2586
B. 12. 68. 32
K. 12. 67. 32

स्त्रियश्चापुरुषा मार्गं सर्वालंकारभूषिताः ।
निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदा रक्षति भूमिपः ॥ ३२
धर्ममेव प्रपद्यन्ते न हिंसन्ति परस्परम् ।
अनुगृह्णन्ति चान्योन्यं यदा रक्षति भूमिपः ॥ ३३
यजन्ते च त्रयो वर्णा महायज्ञैः पृथग्विधैः ।
युक्ताश्चाधीयते शास्त्रं यदा रक्षति भूमिपः ॥ ३४
वार्तामूलो ह्ययं लोकस्त्रय्या वै धार्यते सदा ।
तत्सर्वं वर्तते सम्यग्यदा रक्षति भूमिपः ॥ ३५
यदा राजा धुरं श्रेष्ठामादाय वहति प्रजाः ।
महता बलयोगेन तदा लोकः प्रसीदति ॥ ३६
यस्याभावे च भूतानामभावः स्यात्समन्ततः ।
भावे च भावो नित्यः स्यात्कस्तं न प्रतिपूजयेत् ॥ ३७
तस्य यो वहते भारं सर्वलोकसुखावहम् ।
तिष्ठेत्प्रियहिते राज्ञ उभौ लोकौ हि यो जयेत् ॥ ३८
यस्तस्य पुरुषः पापं मनसाप्यनुचिन्तयेत् ।
असंशयमिह क्लिष्टः प्रेत्यापि नरकं पतेत् ॥ ३९

V1 B Da D2. 3. 5 रक्षयत्यति· ; Dn D6. 8 रक्षयत्यपि (for त्राता भवति).

32 a) K1. 3 V1 B1. 3 Da D3. 5. 7 S (except G2) पुरुषा (for [अ]पुरुषा). K4 व्याघ्र (for मार्गं). D4 यज्ञाश्च पुरुषव्याघ्र· — c) K2. 4 D1 प्रतिपत्स्यंते (for °पद्य-न्ते). — T2 G1 om. (hapl.) 32d–33a. — d) K B (except B5) Dn2 D1–3. 5. 6. 8 यदि; Da सदा (for यदा). B1 रक्षंति. B1 भूमिपाः; D4 पार्थिवः· — After 32, D7 reads 35, repeating it in its proper place.

33 T2 G1 om. 33a (cf. v. l. 32). K2. 4 D1. 7 om. (hapl.) 33. Ś1 reads 33 on marg. D8 transp. 33 and 34. — a) V1 B4 प्रवर्तंते; D4 त्रयो वर्णा (for प्रपद्यन्ते). — c) Da1 चान्योन्यां. — d) Bo. 3–5 D3. 5 यदि (for यदा). B1 यदि गृह्णंति भूमिपाः·

34 Da1 om. (hapl.) 34. G4 om. (hapl.) 34–35. D8 transp. 33 and 34. — ab) K3 M2. 4 यजंति; B1 यजते; T2 यजंतो (for यजन्ते). T2 G1 हि (for च). V1 B Da2 Dn D2. 3. 5–8 S (G4 om.) transp. त्रयो वर्णा (B1 तपोवंतः) and महायज्ञैः. B5 D7 G2. 3 पृथग्विधाः· — B1 om. 34cd. — c) K2 युक्तश्च; Dn1 D6 मुक्ताश्च (for युक्ताश्च). M1. 3. 4 चाधीयिरे (for °यते). K1 D7 T2 G1–3 M वेदान्; K3 V1 B (B1 om.) Da2 Dn D2. 3. 5. 6. 8 विद्यां; K5 विद्या; T1 वेद्यान् (for शास्त्रं). D4 मुक्त्या स्वाधीयते वेदान्· — d) K4 Bo. 3–5 D1. 3. 5 यदि (for यदा). D4 रक्ष्यति.

35 G4 om. 35 (cf. v. l. 34). D6 reads 35 on marg. D7 reads (for the first time) 35 after 32. — a) D1 वार्तामूले. Da1 ह्यदं; Dn2 यतो (for ह्ययं). — b) D7 S (G4 om.) तया (for त्रय्या). Ś1 वा; D4 वो; D8 चेत् (for वै). V1 Bo. 3–5 Dn1 D2. 8 त्रायते (for धार्यते). V1 यदा; D7 T G1–3 M2. 4 जगत् (for सदा). — d) D3. 5 यदि (for यदा). D4 रक्ष्यति (for रक्षति).

36 G1 om. (hapl.) 36–47. — a) M2 यथा राज· (for यदा राजा). K2–4 पुरं; D1 परं (for धुरं). K2–4 D1. 2 श्रेष्ठम् (for श्रेष्ठाम्). — b) V1 वहते. — c) D7 S (G1 om.) बलवेगेन (for °योगेन). — d) K1 राजा (for लोकः). D7 T G2–4 न सीदति (for प्रसी°).

37 G1 om. 37 (cf. v. l. 36). — a) K3. 5 V1 B (except B1) Da2 Dn D2. 3. 5–8 S (G1 om.) [अ]भा-वेन (for °वे च). — b) D6 क्षमं ततः; M2 सनातनः (for समन्ततः). — c) G2 भावेन (for भावे च). K2. 3 V1 B (B4 damaged) Da Dn D2. 3. 5–8 S (G1 om.) नित्यं; D1 नित्याः (for नित्यः). — d) Bo प्रति न (for न प्रति·). Da1 ·पूरयेत् (for ·पूजयेत्).

38 G1 om. 38 (cf. v. l. 36). — a) Ś1 भावं (for भारं). K1 तस्य यो वै वहेवोर्व; K2. 4 D1 तस्य यः पुरुषो भावं· — b) K1 ·लोकासुखावहं; D6 ·लोकभया-वहं; M2 °सुखावहः (for °वहम्). — c) K3 V1 B1. 3 Dn D1. 6 M1. 3. 4 तिष्ठन् (for तिष्ठेत्). K1 प्रियहितै; D4 प्रिये हिते; D7 प्रतिहिते. V1 राजन् (for राज्ञ). — d) K3. 5 V1 B Da Dn D2–8 S (G1 om.) [इ]मौ (for हि यो). K1. 4 वियोजयेत्; D1 हि यो जनं (for हि यो जयेत्).

39 G1 om. 39 (cf. v. l. 36). Dn2 reads 39 on marg. — a) K3 त्वस्य (for तस्य). — b) K3 मना-गपि; D2 मनसा हि (for °सापि). B2 [उ]प· (for [अ]नु·). — c) D2. 3. 5 महत्· (for इह). — d) D3. 5. 8 प्रेतोपि (for प्रेत्यापि). M2. 4 नरके. K3. 5 B1. 2 Dn D2–7 S (except M2. 4; G1 om.) व्रजेत् (for पतेत्).

न हि जात्ववमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ४०
कुरुते पञ्च रूपाणि कालयुक्तानि यः सदा ।
भवत्यग्निस्तथादित्यो मृत्युर्वैश्रवणो यमः ॥ ४१
यदा ह्यासीदतः पापान्दहत्युग्रेण तेजसा ।
मिथ्योपचरितो राजा तदा भवति पावकः ॥ ४२
यदा पश्यति चारेण सर्वभूतानि भूमिपः ।
क्षेमं च कृत्वा व्रजति तदा भवति भास्करः ॥ ४३
अशुचींश्च यदा क्रुद्धः क्षिणोति शतशो नरान् ।
सपुत्रपौत्रान्सामात्यांस्तदा भवति सोऽन्तकः ॥ ४४
यदा त्वधार्मिकान्सर्वांस्तीक्ष्णैर्दण्डैर्नियच्छति ।
धार्मिकांश्चानुगृह्णाति भवत्यथ यमस्तदा ॥ ४५
यदा तु धनधाराभिस्तर्पयत्युपकारिणः ।
आच्छिनत्ति च रत्नानि विविधान्यपकारिणाम् ॥ ४६
श्रियं ददाति कस्मैचित्कस्माच्चिदपकर्षति ।
तदा वैश्रवणो राजल्ँलोके भवति भूमिपः ॥ ४७
नास्यापवादे स्थातव्यं दक्षेणाक्लिष्टकर्मणा ।
धर्म्यमाकाङ्क्षता लाभमीश्वरस्यानसूयता ॥ ४८
न हि राज्ञः प्रतीपानि कुर्वन्सुखमवाप्नुयात् ।
पुत्रो भ्राता वयस्यो वा यद्यप्यात्मसमो भवेत् ॥ ४९
कुर्यात्कृष्णगतिः शेषं ज्वलितोऽनिलसारथिः ।
न तु राज्ञाभिपन्नस्य शेषं क्वचन विद्यते ॥ ५०

C. 12. 2584
B. 12. 68. 50
K. 12. 67. 50

40 = (var.) Manu. 7. 8. G_1 om. 40 (cf. v. l. 36). D_4 reads 40 twice. — [a]) V_1 T_2 न हि राजा त्ववमंतव्यो. — [b]) Ś$_1$ $K_{2.4}$ D_1 मनुष्यैर् (for मनुष्य). $B_{1.4}$ G_2 M_4 इव (for इति).

41 Cf. Rām. 3. 40. 12. G_1 om. 41 (cf. v. l. 36). — [b]) B_1 काम- (for काल-). K_2 वः (for यः). — [c]) Da तथादित्या; D_8 तथा नित्यो. — [d]) Da_2 मनुर् (for मृत्युर्). B_1 [अं]तकः (for यमः).

42 G_1 om. 42 (cf. v. l. 36). — [a]) K_4 सदा (for यदा). K_4 [अ]त्यासीदतः. B_1 पापा; D_7 पापं; $M_{1.3.4}$ पापैर्; M_2 पापो (for पापान्). — [c]) K_4 सत्येप-; D_1 सत्योप- (for मिथ्योप-). K_4 -चरिते; T_1 G_3 -चरतो; T_2 -चरते; G_2 M -चारितो (for -चरितो). K_3 राज्ञा (for राजा).

43 G_1 om. 43 (cf. v. l. 36). — [b]) K_1 भूमिपाः; K_5 पार्थिवः. — [c]) K_1 भूत्वा (for कृत्वा). V_1 चरति (for व्रजति). — [d]) D_1 भास्वरः.

44 G_1 om. 44 (cf. v. l. 36). — [a]) K_5 B_5 Da $D_{2.4.8}$ T_2 G_2 M तु (for च). T_2 यमः (for यदा). — [c]) K_4 -पौत्रात्. — [d]) Ś$_1$ भास्करः; T_2 सोंतकृत; M_2 भूमिपः (for सोऽन्तकः).

45 G_1 om. 45 (cf. v. l. 36). — [a]) K_1 G_2 धार्मिकान् (for [अ]धा°). — [b]) $D_{2.3.5}$ तीव्रैर्; D_8 तीक्ष्ण-. — [c]) B_1 -गृह्णंति; Da_2 lacuna (for -गृह्णाति). — [d]) $B_{1.3.5}$ Da_2 $D_{2.3.5}$ T_2 यमस्तथा; Da_1 यसत्तम (sic).

46 G_1 om. 46 (cf. v. l. 36). — [a]) Ś$_1$ $K_{2.5}$ Dn $D_{1.6}$ T_2 -दाराभिस्; K_3 D_4 -धाराद्यैस् (for -धाराभिस्). — [b]) B_1 प्रवर्षति; Da तर्पयंति. D_7 T_1 G_{2-4} [उ]पकारिणां. — [c]) Ś$_1$ $K_{2.4}$ D_1 आयच्छ(Ś$_1$ °च्छं)ति; K_1 आच्छिदंति (for °नत्ति). D_7 T $G_{3.4}$ वित्तानि (for रत्नानि). — [d]) Ś$_1$ $K_{2.4}$ $B_{1.2}$ D_1 [उ]पकारिणां (B_1 °णा); V_1 [अ]पकारिणः.

47 G_1 om. 47 (cf. v. l. 36). — [a]) D_4 श्रियो दशति (for श्रियं ददाति). Da_1 कस्मिंश्चित्. — [b]) K_4 Da_1 कस्माश्चिद्; V_1 कस्माच्चापि; B_2 °च्चेद्; D_4 °दपि (for °च्चिद्). Dn_2 अपि कर्षति. — [c]) Bo ततो (for तदा). K_2 B Dn_1 $D_{2.3.5.7.8}$ T G_{2-4} $M_{2.4}$ राजा (for राजल्ँ).

48 [a]) $K_{2.4}$ D_1 नात्या(K_2 °न्या)पवादे; D_7 S तस्योपदेशे (for नास्यापवादे). — [b]) K_4 B_5 (marg. as in text) $D_{1.6}$ G_1 दक्षिणाक्लिष्ट°. — [c]) K_3 कर्माम्; K_5 V_1 $B_{1.2.4}$ Da $D_{2-5.7}$ S (except M_2) धर्मम् (for धर्म्यम्). K_5 V_1 B Da Dn $D_{6.8}$ लोकम्; $D_{2.3.5.7}$ S (except $M_{2.4}$) लोके (for लाभम्). — [d]) K_4 D_4 G_1 [अ]नुसूयता.

49 [a]) K_3 D_4 राज्ञां (for राज्ञः). D_8 प्रतीपाया (for °पानि). — [b]) M_2 स्वयम् (for सुखम्). — [c]) Da_1 पूर्वौ (for पुत्रो). — [d]) D_1 यद्यप्यात्मनसो भवेत्.

50 [a]) B_1 शेषास्. — [b]) B_1 त्वनलो; B_3 ज्वलने; D_1 ज्वलितै; D_5 ज्वलतो; D_8 ज्वलनो (for ज्वलितो). K_2 [ऽ]निर- (for ऽनिल-). M_2 ज्वलितानिलसारथिः.

C. 12. 2584
B. 12. 68. 51
K. 12. 67. 51

तस्य सर्वाणि रक्ष्याणि दूरतः परिवर्जयेत् ।
मृत्योरिव जुगुप्सेत राजस्वहरणान्नरः ॥ ५१
नश्येदभिमृशन्सद्यो मृगः कूटमिव स्पृशन् ।
आत्मस्वमिव संरक्षेद्राजस्वमिह बुद्धिमान् ॥ ५२
महान्तं नरकं घोरमप्रतिष्ठमचेतसः ।
पतन्ति चिररात्राय राजवित्तापहारिणः ॥ ५३
राजा भोजो विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
य एवं स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमिच्छति ॥ ५४
तस्माद्बुभूषुर्नियतो जितात्मा संयतेन्द्रियः ।
मेधावी स्मृतिमान्दक्षः संश्रयेत महीपतिम् ॥ ५५
कृतज्ञं प्राज्ञमक्षुद्रं दृढभक्तिं जितेन्द्रियम् ।
धर्मनित्यं स्थितं स्थित्यां मन्त्रिणं पूजयेन्नृपः ॥ ५६
दृढभक्तिं कृतप्रज्ञं धर्मज्ञं संयतेन्द्रियम् ।
शूरमक्षुद्रकर्माणं निषिद्धजनमाश्रयेत् ॥ ५७

राजा प्रगल्भं पुरुषं करोति
राजा कृशं बृंहयते मनुष्यम् ।

— c) B2 Da हि; D7 T1 G M2 च (for तु). Ś1 K1. 4 B1 Dn D1. 6. 8 M2 राजाभिपन्नस्य (for राज्ञा°). — d) B1 D7 T1 G3. 4 M1. 3 शेषः (for शेषं). D1 काचन; D4 किंचन (for क्वचन). D7 T G दृश्यते (for विद्यते).

51 a) Da अस्य (for तस्य). K5 वर्णानि (for सर्वाणि). B2 D7 transp. सर्वाणि and रक्ष्या(B2 °क्षा)णि. K1 भक्ष्याणि; Da1 D1. 2 रक्षाणि; D4 रूपाणि (for रक्ष्याणि). — b) K4 दूता[:] परिविवर्जयेत्. — c) K4 D1 एव (for इव). Da जु(Da2 रि)गुप्सेन. — d) V1 राजप्रहरणान्; D6 राजास्व° (for राजस्व°). G2 नृपः (for नरः).

52 a) Da1 वस्येद्; D7 वध्यान्; S वध्येद् (for नश्येद्). K2 Da1 Dn1 D1 अभिमृषन्; K3 °मतः; B3 अतिमृषन्; D4 अभिमते; D6 °मृशत् (for °मृशन्). B1 मर्त्यो; D1 स यो (for सद्यो). — b) K4 मृगा; D1 कूटः. Ś1 K2. 4 D1 सिंहम्; D6 कूटाम् (for कूटम्). K1 [अ]स्पृशन् (for स्पृशन्). — K5 om. 52^{cd}. — c) D2 अपि (for इव). K1 संरक्ष्येद्; K2. 3 V1 B Da Dn D2–6. 8 रक्षेत; D1 रक्ष्येद्; D7 संरक्षद् (for °क्षेद्). — d) D2. 3. 5 M4 अपि; D6 इव (for इह).

53 b) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 अचेतनं; D4 °तसा (for °तसः). — c) T2 चिररात्रेण (for °रात्राय). — d) K4 राजवित्तापहारक (sic).

54 Cf. 3. 183. 23. — a) K4 राजा लोके; K5 राजराजो; B1 राजतेजो; B2 राजा तेजो (for राजा भोजो). D3. 5 [ऽ]धिराट् (for विराट्). — b) B2 नृपतिर् (for भू°). D6 नृप. — c) K3–5 V1 B2 Da Dn D4. 6. 7 T1 G M य एभिः; B0. 3–5 D3. 5. 8 एवं यः (by transp.); D2 एव यः; T2 य एतैः. K4 मंत्रं; T2 शब्दे (for शब्दैः). — d) K4 कथं (for कस्तं). All MSS. (except Ś1 K1. 2 D1) अर्हति (for इच्छति).

55 b) K4 D3. 5 यतात्मा; B1 जितार्थः (for °त्मा). K2. 3 Da संजितेंद्रियः; Dn D2. 6. 8 नियतें°; G1 संयुते° (for संय°). — G3 om. (hapl.) 55^{c}–57^{b}. — c) D7 T G2. 4 M1 धृतिमान् (for स्मृति°). — d) Ś1 महीपति; K2 D1 महीपतिः.

56 G3 om. 56 (cf. v. l. 55). — a) B4 अक्रुद्धं; D6 अक्षुद्र. D2 कृतज्ञे प्राप्यमक्षुद्रं. — b) Da1 जितेंद्रियः. — c) M2 धर्मे (for धर्म-). K4 स्थितिं; D4 स्थित- (for स्थितं). K3 सुत्यं; K4. 5 Dn2 नीत्यां; Dn1 नित्यं; D7 T G2 ज्ञाने; D8 स्थित्या; G1. 4 स्थाने (for स्थित्यां). D6 धर्मनित्यस्थितिं नित्यं. — d) D2 मंत्रिणां. G2 नरः (for नृपः).

57 D4 G3 om. 57^{ab} (for G3, cf. v. l. 55). — a) D1. 5 दृढभक्ति- (for °भक्तिं). K3 Da कृतज्ञं च; K4 हताप्रज्ञं; V1 B1 दृढप्र(B1 °प्रा)ज्ञं (for कृत°). — b) D1 धर्मज्ञे. K5 संजितेंद्रियं; Da संज(Da2 °य)तेंद्रियः. D2. 3. 5 धर्मसंस्थं जितेंद्रियं. — K5 reads 57^{cd} twice. — c) B2 शूद्रम् (for शूरम्). G2 अच्छिद्र- (for अक्षुद्र-). — d) Dn1 निषिद्धं; D4 समिध्ये; D7 S (except T2) प्रसिद्धं (for निषिद्ध-). Ś1 K1. 4 D1) -जडम् (for -जनम्). K4 आश्रियेत्; Da आविशे(Da2 °श)त्; T2 आश्रये.

58 a) D6 प्रजा; G1 राज- (for राजा). B1 प्रमत्तं; Da प्रगंतं; D1 प्रशल्यं (for प्रगल्भं). V1 B Da Dn1 D6. 8 M4 कुरुते मनुष्यं; G1 प्रकरोति राजा; M1. 3 कुरुते करोति (for पुरुषं करोति). Dn2 M2 प्रज्ञा प्रगल्भं कुरुते मनुष्यं; T2 राजा प्रगल्भः पुरुषः प्रकरोति (sic). — b) D1. 7 T1 G2–4 भृशं (for कृशं). D4 बृहयते (for बृंह°). V1 B Da Dn D6. 8 राजा कृशान्वै (B1 °षान्वै; B4 °शं वै) बृहतो (B1. 4 Dn D6 कुरुते) मनुष्यान्; G1 कृशं दरिद्रं प्रयते मनुष्यं. — c) Ś1 M4

राजाभिपन्नस्य कुतः सुखानि
राजाभ्युपेतं सुखिनं करोति ॥ ५८
राजा प्रजानां हृदयं गरीयो
गतिः प्रतिष्ठा सुखमुत्तमं च ।
यमाश्रिता लोकमिमं परं च
जयन्ति सम्यक्पुरुषा नरेन्द्रम् ॥ ५९

नराधिपश्चाप्यनुशिष्य मेदिनीं
दमेन सत्येन च सौहृदेन ।
महद्भिरिष्ट्वा क्रतुभिर्महायशा-
स्त्रिविष्टपे स्थानमुपैति सत्कृतम् ॥ ६०
स एवमुक्तो गुरुणा कौसल्यो राजसत्तमः ।
प्रयत्नात्कृतवान्वीरः प्रजानां परिपालनम् ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

युधिष्ठिर उवाच ।
पार्थिवेन विशेषेण किं कार्यमवशिष्यते ।
कथं रक्ष्यो जनपदः कथं रक्ष्याश्च शत्रवः ॥ १
कथं चारं प्रयुञ्जीत वर्णान्विश्वासयेत्कथम् ।

C 12. 2597
B. 12. 69. 2
K 12 68 2

राज्ञाभिपन्नस्य (for राजा°). Da1 कुत (for कुतः). — d) Ś1 K2-4 D1. 4 M2 -[अ]भिपन्नं; K1 [अ]स्युपंत्तं; Da -[अ]भ्युपेते (for [अ]भ्युपेतं). — D7 T G2. 3 ins. after 58: M after 59:

157 * राजा प्रजानां प्रथमं शरीरं
प्रजाश्च राज्ञोऽप्रतिमं शरीरम् ।
राज्ञा विहीना न भवन्ति देशा
देशैर्विहीना न नृपा भवन्ति ।

[(L. 2) T2 G2 M प्रथमं (for ऽप्रतिमं). —(L. 3) T2 G2 लेशं (for देशा).]

59 a) M2. 4 परायणं (for गरीयो). — b) D7 S (except M2) राजा (for गतिः). D1 एव (for च). c) K3. 5 V1 B Da Dn D4. 6. 8 समाश्रिता; G1 धर्मा° (for यमा°). D4 असुं (for इमं). — d) K5 Dn1 D2. 4 G2. 4 M1. 2. 4 नरेंद्र; T1 नरेंद्रः. — After 59, M ins. 157*.

60 a) D2. 6 om. अपि. Da1 [अ]नुसीष्य; D6 °शिष्यान्. K4 G1 मेदिनी. — b) B1 समेन (for दमेन). G1 सौहृदेन च (for °देन). — d) Ś1 त्रिविष्टप-; V1 B2-5 Da त्रिपिष्टपे (V1 °पं) (for त्रिवि°). K1 T2 G2 सत्कृतः; K3 सत्कृतिं; K5 V1 B Da Dn D6. 8 शाश्वतं (for सत्कृतम्).

61 Before 61, D7 T G2-4 M ins. भीष्मः. — a) B2. 3 G1 om. स. V1 B Da Dn D6-8 S [अं]गिरसा (for गुरुणा). — b) K3. 5 V1 B1-3. 5 Da Dn D4. 6. 8 कौशल्यो; K4 कौशल्यौ; B0 कौशलो; D2 कौशल्ये. V1 B1 D7 T1 राजसत्तम. — c) K1 प्रयतः; D1 पृथिव्याः (for प्रयत्नात्). B5 धीरः (for वीरः). — d) B0 D4 प्रति- (for परि-). Ś1 K2. 4 D1 प्रयत्नादनुपालनं; D7 T G M1. 3 प्रजापालनमुत्तमं.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1-7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* D7 T1 G2-4 बृहस्पतिकौसल्यसंवादः; M2 संश्रयणीयलक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 S 69; B1. 3. 4 67; Da1 Dn 68 (as in text). — *Śloka no.:* Dn1 61; D8 58.

69

1 a) D8 विशोत्रेण (for विशेषेण). — b) K3. 5 D3-5 कर्तुम्; B4 damaged (for कार्यम्). K1 2. 4 D1 अनु-; B1 अभि- (for अव-). — c) Da1 रक्षो; D1. 4 रक्ष्ये; M2 रक्ष्या (for रक्ष्यो). D7 T1 G2-4 कथं रक्ष्या जनपदाः. — d) K3. 5 V1 B Da Dn D2-6 जेयाश्च; D1 रक्षांश्च; D7 S (except G2 M2) वध्याश्च; D8 जेयाश्च (for रक्ष्याश्च). M2 वै प्रजाः (for शत्रवः).

2 K2 om. (hapl.) 2a-4b. — a) K3 D4 चरान्; K5 D7 S (except G2 M2) चारान्; B1 भारं; D6

C. 12. 2597
B. 12. 69. 2
K. 12. 88. 2

कथं भृत्यान्कथं दारान्कथं पुत्रांश्च भारत ॥ २

भीष्म उवाच ।

राजवृत्तं महाराज शृणुष्वावहितोऽखिलम् ।
यत्कार्यं पार्थिवेनादौ पार्थिवप्रकृतेन वा ॥ ३
आत्मा जेयः सदा राज्ञा ततो जेयाश्च शत्रवः ।
अजितात्मा नरपतिर्विजयेत कथं रिपून् ॥ ४
एतावानात्मविजयः पञ्चवर्गविनिग्रहः ।
जितेन्द्रियो नरपतिर्बाधितुं शक्नुयादरीन् ॥ ५
न्यसेत गुल्मान्दुर्गेषु संधौ च कुरुनन्दन ।
नगरोपवने चैव पुरोद्यानेषु चैव ह ॥ ६
संस्थानेषु च सर्वेषु पुरेषु नगरस्य च ।
मध्ये च नरशार्दूल तथा राजनिवेशने ॥ ७
प्रणिधींश्च ततः कुर्याज्जडान्धबधिराकृतीन् ।
पुंसः परीक्षितान्प्राज्ञान्क्षुत्पिपासातपक्षमान् ॥ ८
अमात्येषु च सर्वेषु मित्रेषु त्रिविधेषु च ।
पुत्रेषु च महाराज प्रणिदध्यात्समाहितः ॥ ९
पुरे जनपदे चैव तथा सामन्तराजसु ।
यथा न विद्युरन्योन्यं प्रणिधेयास्तथा हि ते ॥ १०
चारांश्च विद्यात्प्रहितान्परेण भरतर्षभ ।
आपणेषु विहारेषु समवायेषु भिक्षुषु ॥ ११

वीरं (for चारं). $K_{3.5}$ D_{2-5} नियुंजीत (for प्रयुञ्जीत). — [b]) Da जीर्णान्; Dn_2 वर्णं (for वर्णान्). Bo वर्णानाश्वासयेत्कथं. — [c]) $M_{1.3}$ पुत्रान् (for भृत्यान्) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_4 कथं भृत्याः कथं दाराः. — [d]) K_1 D_4 पुत्राश्च; D_6 मित्रांश्च; D_8 पुत्रीश्च; $M_{1.3}$ भृत्यांश्च (for पुत्रांश्च).

3 D_8 om. the ref. K_2 om. 3 (cf. v. l. 2). — [b]) K_3 D_{2-5} M_2 मम; K_5 नृप; D_8 [ऽ]खिलां. — [d]) K_1 D_1 -प्राकृतेन; B_4 damaged; **Ca**. np (**Cap** as in text) -प्रहितेन (for -प्रकृ°). $D_{2.3.5}$ च (for वा). **Cv** as in text.

4 K_2 om. 4^{ab} (cf. v. l. 2). 4^{abc} damaged in B_4. — [a]) D_7 T_1 G_{2-4} जयः; G_1 ज्ञेयः (for जेयः). B_1 राजा; G_1 राज्ञां. — [d]) Bo परान् (for रिपून्).

5 [a]) D_8 -विज्ञेयः (for -विजयः). — [b]) K_2 -विनिर्जयः (for °ग्रहः). — [d]) $K_{3.5}$ D_{2-5} विजेतुं; B_1 व्यादितुं; M_4 नाधिकं (for बाधितुं). $K_{2.4}$ $D_{1.7}$ T G रिपून् (for अरीन्).

6 [a]) $D_{2.6.8}$ न्यसेद् (submetric); D_7 T_1 G_{2-4} न्यसेच्च (for °त). K_2 D_1 गुल्म-; K_4 गुल्मा; **Ca** गुल्मान् (as in text). **Cv** as in text. — [b]) K_5 D_{2-6} -सत्तम (for -नन्दन). — [c]) K_1 नरगोपवने. — [d]) K_4 पुरोयानेषु. $Ś_1$ K_1 चैव हि; $K_{3.5}$ D_{2-6} सर्वशः (for चैव ह). D_7 S पुरोद्याने तथैव च.

7 [a]) D_8 om. च. — [b]) $Ś_1$ K_2 $D_{1.7}$ T_1 G T_2 कूटेषु (for पुरेषु). $K_{4.5}$ V_1 B Da Dn $D_{1.6}$ T_2 M नगरेषु (for नगरस्य). G_2 वा (for च). — After 7^{ab}, G_1 reads 9^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — [c]) $K_{3.5}$ मध्ये तु; $D_{2.3.5.6}$ M_2 मध्येषु (for मध्ये च). M_2 राज- (for नर-). — [d]) D_1 राजविशेशने (sic).

8 D_4 reads 8^{a}–9^{c} twice. — [a]) $K_{1.4}$ Dn_2 $D_{5.6.8}$ प्रणिधींश्च; Da °धांश्च; D_1 °धी च (for °धींश्च). **Cv** cites प्रणिधींश्च ततः (as in text). — [b]) V_1 जनांध-; Da जटांध-; S (except T_2) जळांध- (for जडान्ध-). — [c]) K_8 D_3 (*sup. lin.* as in text). $_5$ सम्यक्; K_4 पुंसान्; D_7 T G पुरुषान् (for पुंसः). K_8 राजान्; V_1 प्रज्ञान्; D_6 प्राज्ञा; D_8 G_1 (before corr.) राज्ञान् (for प्राज्ञान्). M परीक्ष्यप्राज्ञपुरुषान्. — [d]) $Ś_1$ -क्रुमान् (for -क्षमान्). $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.7}$ m S क्षुत्पिपासाश्रम(K_3 V_1 B_1 Da °वध-; Bo °श्रमः)क्षमान्; K_4 °तपाश्रितान्; D_7 (before corr.) °क्षमश्रमान्; D_8 °सततः क्षमान्.

9 For the repetition in D_4, cf. v. l. 8. — [b]) $K_{3.5}$ B Dn $D_{1-3.5.6}$ T_2 G_1 विविधेषु (for त्रिवि°). — G_1 reads 9^{cd} (for the first time) after 7^{ab}. — [c]) G_1 (second time) महाराजा. — [d]) G_1 (first time) तथा भृत्येषु चानघ.

10 [a]) K_4 पुरं (for पुरे). G_1 जानपदे. D_1 पुरेण न पदे चैव. — D_8 repeats 10^{be} after 11^{a}. — [b]) M_{1-3} तथा सामंतकेषु च. **Cv** as in text. — Da_1 reads 10^{cd} twice. — [c]) K_5 Bo विदुर्; D_8 बिंदुर् (for विद्युर्). — [d]) M_4 प्रणीधीयांस (sic).

11 [a]) K_3 V_1 $Bo_{-2.5}$ Da_2 $D_{4.6.8}$ चरांश्च; K_5 चारांस्तु; Da_1 चिरांश्च; D_1 आरोच; D_2 चाराश्च. Dn_2 विद्यान्. Da प्रतिहितान् (for प्रहितान्). — After

आरामेषु तथोद्याने पण्डितानां समागमे ।
वेशेषु चत्वरे चैव सभास्वावसथेषु च ॥ १२
एवं विहन्याच्चारेण परचारं विचक्षणः ।
चारेण विहतं सर्वं हतं भवति पाण्डव ॥ १३
यदा तु हीनं नृपतिर्विद्यादात्मानमात्मना ।
अमात्यैः सह संमन्त्र्य कुर्यात्संधिं बलीयसा ॥ १४
अज्ञायमानो हीनत्वे कुर्यात्संधिं परेण वै ।
लिप्सुर्वा कंचिदेवार्थं त्वरमाणो विचक्षणः ॥ १५
गुणवन्तो महोत्साहा धर्मज्ञाः साधवश्च ये ।
संदधीत नृपस्तैश्च राष्ट्रं धर्मेण पालयन् ॥ १६
उच्छिद्यमानमात्मानं ज्ञात्वा राजा महामतिः ।
पूर्वापकारिणो हन्याल्लोकद्विष्टांश्च सर्वशः ॥ १७
यो नोपकर्तुं शक्नोति नापकर्तुं महीपतिः ।
अशक्यरूपश्चोद्धर्तुमुपेक्ष्यस्तादृशो भवेत् ॥ १८

C. 12. 2613
B. 12. 69. 18
K. 12. 68. 20

11a, D8 repeats 10b*. — b) D8 शरेण (for परेण). — D6 om. 11c–12d. — c) B1 अपणेषु; G1 M1.3.4 आपानेषु; M2 आवाहेषु (for आपणेषु). D7 T1 G2–4 M4 विवाहेषु (for विहारेषु). — d) K4 V1 B Da Dn समाजेषु च (B2 °व्वथ) (for समवायेषु). K1 B5 भिक्षिषु; D7 T G2–4 M वीथिषु; G1 वार्धिषु (for भिक्षुषु).

12 D6 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) K1 विशेषु; K2 V1 B Da Dn D2.3 (by corr.).8 G2 M4 देशेषु; K3 D4 गहेषु; K4 ग्रहेषु; K5 गेहेषु; D1 वै श्यामे; D3 (before corr.).5 गृहेषु; T2 G1 वर्गेषु (for वेशेषु). — d) K1 [अ]वसथेषु; D4 [आ]वसदिथेषु. K2.4 ह (for च). Dn2 D8 सभा सा(D8 सभाष्टा)वसथेषु च.

13 a) K2 D1 निहन्याच्; K3 च हन्याच्; K4 निचिनुश्; D4 हि हन्याच् (for विह°). K5 V1 B Da Dn D3 m M एवं विचिनुया(V1 °ये)द्राजा; D2.3.5.6 एवं हन्यात्स्वचारेण; D8 एवं निहत्य घोरेण. — b) V1 Dn1 परिचारं; D7 परिवारं; G2 परद्वारा; M1–3 °चारान्; M4 °वारान् (for °चारं). K1 विचक्षण; B1 °क्षणां. — c) K3.5 V1 B Dn D2–5.8 चारे हि; K4 वरेण; Da चारेषु; D6 चरे हि; D7 S (except G2) चारे च (for चारेण). Ś1 K2.4 निहतं; K3 D8 M1.3 निहते; K5 V1 B Dn विदिते; Da विदितं; D1 निहितं; D2.3.5 विहिते; D4 निहिते; D6 G2 विहितं; T2 विहरेत्; G1 M2.4 विहते (for विहतं). K5 B (except B2) Dn D6 G1 पूर्वं (for सर्वं). — d) K4.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 M2 हितं (for हतं). K1 पार्थिव; D7 S भारत (for पाण्डव).

14 a) D1 lacuna; D8 च (for तु). D2.3.5.6 हीनो भवति; G4 नृपतिर्हीनं (by transp.). — b) G4 आत्मवान् (for आत्मना). — c) Da2 om. अमात्यैः. Da1 संमंत्य; D6 संमंत्र्यं. — d) K3 D2.3.5–7 T G transp. कुर्यात् and संधिं. K4 बलीयशो. — After 14, D7 S ins.:

158* विद्वांसः क्षत्रिया वैश्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
दण्डनीतौ तु निष्पन्ना मन्त्रिणः पृथिवीपतेः ।
प्रष्टव्यो ब्राह्मणः पूर्वं नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
पश्चात्पृच्छेत भूपालः क्षत्रियं नीतिकोविदम् ।
वैश्यशूद्रौ तथा भूयः शास्त्रज्ञौ हितकारिणौ । [5]

[(L. 3) D7 T1 G3.4 नीतिशास्त्रस्य (for °शास्त्रार्थ-).]

15 a) K1 Bo Dn D3 (by corr.) M4 आज्ञायमाने (K1 M4 °नो); K3.5 V1 B1–5 Da D1.2.3 (before corr.).5–7 G2.3 M2 अज्ञायमाने (D7 G3 °नौ) (for °मानो). D7 S हीनस्तु (for हीनत्वे). — b) V1 B Da Dn D3.5.7 S transp. कुर्यात् and संधिं. — B1 om. 15cd. — c) D7 S लिप्सेद्वा (G2 °च्च) (for लिप्सुर्वा). K3 V1 B2.3 Da1 D3–6 G2 किंचिद् (for कंचिद्). — d) D1.8 त्वरमाणे. Da जितेंद्रियः; D8 विचक्षणा.

16 a) D1 गुणवते; M2 क्षणवंतो (for गुण°). D2.3.5.6 महाबाहो (for महोत्साहा). — b) Da1 हे (for ये). — c) D8 स दधीत. Bo.3 D2.3.5 नृपैस् (for नृपस्). D4 तैस्तु; D6 चैव (for तैश्च). — d) D1 M2 राष्ट्र-; D4 राज्यं (for राष्ट्रं). K2.5 V1 B1 Da D1.4 M1–3 पालयेत् (for °यन्).

17 a) B1 उत्तिष्ठमानम्; T2 उच्छिद्य्य° (for उच्छिद्य°). — b) D4 transp. ज्ञात्वा and राजा. K5 V1 B2 Da G1 महीपतिः (for महामतिः). — d) K1 स (for च).

18 a) K1 D1 ये; D4 या (for यो). D1 नाप- — b) K4 नापकर्त; Bo °कर्मं (for °कर्तुं). D3.5 T G2–4 °पतेः; D7 G1 °पते (for °पतिः). — c) K5 V1 B Da Dn D1.6 T2 G1 न शक्य- (for अशक्य-). — d) K3 उपेक्षास्; K4 °क्षस्; Ca °क्ष्यस् (as in text). D8 भवेः. D7 T G उपेक्षेत्तादृशं नृपः (T2 G1 °पं)

C 12. 2614
B. 12. 69. 19
K 12. 68. 21

यात्रां यायादविज्ञातमनाक्रन्दमनन्तरम् ।
व्यासक्तं च प्रमत्तं च दुर्बलं च विचक्षणः ॥ १९
यात्रामाज्ञापयेद्वीरः कल्यपुष्टबलः सुखी ।
पूर्वं कृत्वा विधानं च यात्रायां नगरे तथा ॥ २०
न च वश्यो भवेदस्य नृपो यद्यपि वीर्यवान् ।
हीनश्च बलवीर्याभ्यां कर्शयंस्तं परावसेत् ॥ २१
राष्ट्रं च पीडयेत्तस्य शस्त्राग्निविषमूर्छनैः ।
अमात्यवल्लभानां च विवादांस्तस्य कारयेत् ।
वर्जनीयं सदा युद्धं राज्यकामेन धीमता ॥ २२
उपायैस्त्रिभिरादानमर्थस्याह बृहस्पतिः ।
सान्त्वेनानुप्रदानेन भेदेन च नराधिप ।
यमर्थं शक्नुयात्प्राप्तुं तेन तुष्येद्धि पण्डितः ॥ २३
आददीत बलिं चैव प्रजाभ्यः कुरुनन्दन ।
षड्भागममितप्रज्ञस्तासामेवाभिगुप्तये ॥ २४
दशधर्मगतेभ्यो यद्वसु बह्वल्पमेव च ।
तन्नाददीत सहसा पौराणां रक्षणाय वै ॥ २५

19 ᵃ) K4 यात्रा; D4 यात्रौ (for यात्रां). K5 जायाद् (for यायाद्). Ś1 K1. 4 D1 अविज्ञाताम् (for °तम्). K2 यात्रायां यदि विज्ञाताम्; K3 V1 B Da Cv यात्रायां यद(K3 V1 Bo. 1 Cv °दि)विज्ञातम्; T2 यात्रायामप्यविज्ञातम्; G1 यात्रायादाय विज्ञातम्; Cnp as in text. — ᵇ) T2 G1 अनाक्रांतम् (for °क्रन्दम्). Ś1 K1. 4 D1 अनाक्रंदामनंतरां (D1 °रात्); Cv as in text. ❀ Cn: अनाक्रन्दं मित्रहीनम् । ❀ — ᶜ) Ś1 D1 [अ]प्रमत्तं; K3 D4 G1 प्रसक्तं; Cv प्रमत्तं (as in text).

20 ᵃ) K1 D7 S (except M2. 4) धीरः (for वीरः). — ᵇ) K1. 4 D2. 3. 5 कल्प-; K2. 3. 5 Bo. 2. 4. 5 Dn2 D1. 4. 8 T G2. 4 M Ca कल्यः; V1 B1. 3 Da Dn1 D7 G3 कल्पः; G1 काल्यः (for कल्य-). K1 -पुष्पद्बलः; D2–5 -पृष्टबलः; Ca -पुष्ट° (as in text). D1 सुखं (for सुखी). — ᶜ) K4 D1 transp. पूर्वं and कृत्वा. M2 [अ]भिधानं; Ca. v विधानं (as in text). V1 तु (for च). — ᵈ) M4 यात्राया; Cv °यां (as in text). B2 यथा (for तथा). — After 20, D7 S (except T2) ins.:

159* अन्तःपुरे च राष्ट्रे च अध्यक्षेषु च सर्वशः ।

21 ᵃ) B3 वै (for च). D7 T1 G3. 4 वध्यो; T2 शक्यो (for वश्यो). D1 Ca तस्य; D8 अस्यां. — ᵇ) K1 यद्यात्म-; K3. 5 B Da Dn D2. 3. 5. 6 यश्चाति-; V1 T2 G1 M यश्चापि; D7 T1 G2. 4 यश्च न; D8 [ऽ]थ पर- (for यद्यपि). — ᶜ) D4 हीनस्य (for °श्च). D2. 3. 5 -वीर्याणां (for -वीर्याभ्यां). — ᵈ) Ś1 K2. 4 कर्षयंस्तं; K1 कर्षयंतं; K5 कर्षयंस्तत्; D1 कर्षयस्ते (for कर्शयंस्तं). K4 परावसीत् (for °वसेत्). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 Cv कर्ष(Cv °र्श)यंस्तत्परो वसेत् (Da1 D6 वशेत्; Da2 भवेत्); D4 कर्षणं तस्य चाचरेत्; D7 T2 G1 कर्शयेत्तं रिपुं प(D7 पु)रं; T1 G2–4 M कर्शयेत्तं (M1. 3. 4 °येत्तं) प(T1 G3. 4 पु)रं रिपुं; D8 कर्षयंसं-परावशेत् (sic).

22 ᵃ) K2 om. च. D4 [आ]पीडयेत्. D7 G2 यस्य; T1 G3 अस्य (for तस्य). — ᵇ) M1. 3 शस्त्राणि (for शस्त्राग्नि-). B1 -दस्युभिः (for -मूर्छनैः). D2. 3. 5 शस्त्राणि विषदस्युभिः. — ᶜ) D4 -वल्लवानां. — ᵈ) K1 विवादं; D2 विभेदांस् (for विवादांस्). B1 तत्र (for तस्य). M2 (also as in text) कारणात्. — ᶠ) K3 राज्यकामेण. K4 धीमतः; D1 धीमतां; T2 (also as in text) सर्वदा; G1 lacuna (for धीमता).

23 ᵃ) D1. 4 उपाये. D1 आत्मानम् (for आदानम्). — ᵇ) T2 G1 आर्तस्य (for अर्थस्य). M2 [अ]पि (for [आ]ह). — ᶜ) V1 Bo. 5 शांत्वेन (for सान्त्वेन). K3. 5 D2–5 [अ]थ; V1 च; B Da Dn D6 तु (for [अ]नु-). — ᵈ) Da भेदनेन (for भेदेन च). B1 G1 नराधिपः. — ᵉ) K4. 5 V1 Dn1 D1 M4 यदर्थं; D8 यः सर्व- (for यमर्थं). K4 प्राप्तं; D1 प्राप्तं (for प्राप्तुं). — ᶠ) K1. 3 तुष्टेद्धि; V1 B Da Dn D6 S तुष्येत; D7 कृष्येत (for तुष्येद्धि). G1 (before corr.) पालितः; (by corr.) पांडितः. D2. 3. 5 न तद्युद्धेन पंडितः.

24 ᵃ) K4 आदधेत; Da अददीत; M4 आददीते (for °दीत). V1 B Da Dn D6 चापि (for चैव). — ᵇ) D1 -नंदनं; D6 -नंदनः. — ᶜ) Ś1 K1. 2 अमितप्राज्ञस्; D2. 3. 5 इति तत्प्राज्ञस्. D8 -प्रज्ञा; T1 G M4 -प्रज्ञ (for -प्रज्ञस्). V1 B Da Dn D1. 6 स षड्भागमपि प्रा(D1 प्र)ज्ञस्.

25 ᵃ) D4. 7 T1 G3. 4 M1. 3. 4 दशाधर्म-; T2 देशधर्म- (for दशधर्म-). K3 -गतिभ्यो; B1 -शतेभ्यो; D7 T1 G2–4 -हतेभ्यो (for -गतेभ्यो). K1 यं (for यद्) D8 देशधर्म न तेभ्यो यद्; Cv दशाधर्मगतेभ्यो यद्.

यथा पुत्रास्तथा पौरा द्रष्टव्यास्ते न संशयः ।
भक्तिश्चैषां प्रकर्तव्या व्यवहारे प्रदर्शिते ॥ २६
सुतं च स्थापयेद्राजा प्राज्ञं सर्वार्थदर्शिनम् ।
व्यवहारेषु सततं तत्र राज्यं व्यवस्थितम् ॥ २७
आकरे लवणे शुल्के तरे नागवने तथा ।
न्यसेदमात्यान्नृपतिः स्वाप्तान्वा पुरुषान्हितान् ॥ २८
सम्यग्दण्डधरो नित्यं राजा धर्ममवाप्नुयात् ।
नृपस्य सततं दण्डः सम्यग्धर्मे प्रशस्यते ॥ २९
वेदवेदाङ्गवित्प्राज्ञः सुतपस्वी नृपो भवेत् ।
दानशीलश्च सततं यज्ञशीलश्च भारत ॥ ३०
एते गुणाः समस्ताः स्युर्नृपस्य सततं स्थिराः ।
क्रियालोपे तु नृपतेः कुतः स्वर्गः कुतो यशः ॥ ३१
यदा तु पीडितो राजा भवेद्राज्ञा बलीयसा ।
त्रिधा त्वाक्रन्द्य मित्राणि विधानमुपकल्पयेत् ॥ ३२

C. 12. 2629
B. 12. 69. 34
K. 12. 68. 36

— ^{b}) V1 B2 Da Dn2 D4. 6. 7 S वा (for च). D2. 3 (*inf. lin.* as in text). 5 पशुवत्कल्पमेव च. Cv cites वसु बह्वल्पम् (as in text). — ^{cd}) K1 D1. 2. 4 तत्राददीत; K4 V1 B Da Dn D6 तदा°; D8 तं ना°; T2 यन्ना° (for तन्ना°). K2 transp. सहसा and पौराणां. B1 पालनाय (for रक्षणाय). G2 च (for वै).

26 ^{a}) Dn2 अथ (for यथा). D1 पुत्रस्. Ś1 K1. 2. 4. 5 B2 D1–3. 5. 6 T2 पौत्रा (for पौरा). — ^{c}) K4 D1 चैषा; D7 T1 G3. 4 M चैषु; D8 तेषां (for चैषां). K3. 5 V1 B D (except D1) T1 G2–4 M न (for प्र·). T2 G1 भक्तिश्चैतेषु कर्तव्या. — ^{d}) B2 [s]प्यदर्शिते; D2 प्रदर्शिता (for °र्शिते). D7 S व्यवहारप्रदर्शने.

27 ^{a}) D7 T1 G3. 4 सूतं (for सुतं). D7 S विन्यसेद् (for स्थापयेद्). K5 V1 B Da Dn D6 श्रोतुं चैव (Da1 श्रोत्रं चैव; Da2 श्रोत्रं चैकं; D6 श्रोतुश्चैव) न्यसेद्राजा. — ^{b}) D1 प्राज्ञे (for प्राज्ञं). K5 D2. 3. 5 -दर्शनं; D8 -दर्शिनी (for -दर्शिनम्). V1 B Da Dn D6 प्राज्ञान्सर्वार्थदर्शिनः (B1 °र्शनं). — ^{d}) V1 तद्राज्यं च; B1 सर्वभूते; D2. 3. 5 धृतराष्ट्रं (for तत्र राज्यं). K4 D2–5 ह्यवस्थितं; V1 B Da Dn D6. 7 S प्रतिष्ठितं (for व्यवस्थितम्).

28 ^{a}) K1 D8 G1 आकारे; K3 आकर-; B2 (marg. as in text) Da आगारे; Dn2 अकारे (for आकरे). K4 M1. 3. 4 लवने; D4 लवण- (for लवणे). Ś1 (marg. as in text) D1 शुल्के; B1 शुक्रे; Dn D8 शुक्ले (for शुल्के). — ^{b}) K5 Dn2 नरे; B1 T1 G2–4 बले; D4 वरे; D7 बल-; T2 शैले; G1 M1. 3 तले; M2 ताल-; M4 काले (for तरे). K3 नागवते; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 °बले; D4 °ध्वने (for °वने). — ^{c}) K2 न्यस्येद्; D1 नास्येद् (for न्यसेद्). — ^{d}) Da1 चाप्तान्; T2 G1 स्वा°; G2 आप्तान् (for स्वा°). Ś1 K4 D1 वै (for वा). K1 पुरुषार्हितान्.

29 ^{b}) D3 (*inf. lin.* as in text). 5 M4 राज- (for राजा). D2. 3 (*inf. lin.* as in text). 5 अवाप्नुहि (for °प्नुयात्). — ^{c}) V1 B1. 2 Da राज्ञो हि; Bo. 3. 4 Dn राज्ञां हि; D6 राजा हि (for नृपस्य). D7 S धर्मः (for दण्डः). — ^{d}) M2 सत्य- (for सम्यग्). K3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 धर्मः; D1 धर्मं; D7 S दंडः (for धर्मे). K1 प्रशास्यते.

30 ^{a}) Ś1 K2 D1 -विद्यांग° (for -वेदाङ्ग°). D1 प्राज्ञाः. — ^{b}) T2 G1 transp. नृपो and भवेत्. Da1 सवेत्; Da2 वसेत् (for भवेत्).

31 ^{b}) D6 स्थितं; D7 S (except G2) स्थिताः (for स्थिराः). — ^{c}) K1. 4 D8 तु (K1 [s]त्र) नृपतिः (for तु नृपतेः). V1 Bo. 2–5 Da Dn D8 m. 4. 6 व्यवहारलोपे (B2 °भे; D8 m °के) नृपतेः (V1 राज्ञश्च); B1 D7 S व्यवहारस्य (B1 °राव-) लोपेन. — ^{d}) D2. 3. 5 स्युस्ते; M1. 3 स्वर्ग (for स्वर्गः). D7 T1 G2–4 जयः (for यशः).

32 ^{a}) D8 नु (for तु). D6 राज्ञा (for राजा). — ^{b}) K1 राजा (for राज्ञा). — After 32^{ab}, Ś1 K V1 B (except B1) Dn D1–6. 8 ins.:

160* तदाभिसंश्रयेद्दुर्गं बुद्धिमान्पृथिवीपतिः ।

[D8 य तदाभियुतं दुर्गं (for the prior half).]

On the other hand, Da1 ins. after 32^{ab}:

161* गुप्ताश्चैव ददुर्गाश्च देशास्तेषु प्रवेशयेत् (sic) ।

— V1 B Da om. 32^{cd}. — ^{c}) Ś1 M त्वाक्रम्य; D1 चाक्रंद्य; D4. 8 वाक्रम्य; D7 G1 तु कृत्वा; T1 G3. 4 त्वाकृत्य; T2 तु मित्रं; G2 कृत्वा तु (for त्वाक्रन्द्य). T2 संगृह्य; G2 [अ]मित्राणि (for मित्राणि). K3. 5 Dn D2. 3. 5. 6 विधावाक्रम्य मित्राणि. — K5 Dn1 D6 ins. after 32: V1 B1. 2 Da2 after 32^{ab}:

162* सामभेदान्विरोधार्थं विधानमुपकल्पयेत् ।

C. 12. 2630
B. 12. 69. 35
K. 12. 68. 37

घोषान्न्यसेत मार्गेषु ग्रामानुत्थापयेदपि ।
प्रवेशयेच्च तान्सर्वाञ्शाखानगरकेष्वपि ॥ ३३
ये गुप्ताश्चैव दुर्गाश्च देशास्तेषु प्रवेशयेत् ।
धनिनो बलमुख्यांश्च सान्त्वयित्वा पुनः पुनः ॥ ३४
सस्याभिहारं कुर्याच्च स्वयमेव नराधिपः ।
असंभवे प्रवेशस्य दाहयेदग्निना भृशम् ॥ ३५
क्षेत्रस्थेषु च सस्येषु शत्रोरुपजपेन्नरान् ।
विनाशयेद्वा सर्वस्वं बलेनाथ स्वकेन वै ॥ ३६
नदीषु मार्गेषु सदा संक्रमानवसादयेत् ।
जलं निस्रावयेत्सर्वमनिस्राव्यं च दूषयेत् ॥ ३७
तदात्वेनायतीमिश्च विवदन्भूम्यनन्तरम् ।
प्रतीघातः परस्याजौ मित्रकालेऽप्युपस्थिते ॥ ३८
दुर्गाणां चाभितो राजा मूलच्छेदं प्रकारयेत् ।
सर्वेषां क्षुद्रवृक्षाणां चैत्यवृक्षान्विवर्जयेत् ॥ ३९

[B1 -भेदानु- (for -भेदान्वि-). Da2 Dn1 सामभेदा-(Dn1 °द)निरोधाच्च (for the prior half).]

33 D2 om. (hapl.) 33^{a}–34^{b}. — ^{a}) B1 D6 योषान्; D3 (*sup. lin.* as in text). 5 योधान् (for घोषान्). K1. 2 D1 मार्गेण; D4 दुर्गेषु (for मार्गेषु). — ^{b}) K4 ग्राम्यान्. K5 इति; Da1 यदि (for अपि). — ^{c}) K5 T2 G1 प्रवेशयेत (for °शयेच्च). — ^{d}) V1 -नगरगेषु; D6 -नगरेषु (for °रकेषु). **Ca** cites शाखानगरेषु. M1. 3. 4 च (for [अ]पि). D8 श्रुत्वा च नगरकेष्वपि (hypermetric); T2 G1 राष्ट्रेषु नगरेष्वपि; **Cv** as in text.

34 D2 om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). — ^{a}) K1 गुप्तांश्. D7 T G1. 2 transp. गुप्ताश् and दुर्गाश्. V1 गुप्ताश्; Da1 गुणाश् (for दुर्गाश्). G3. 4 ये दुर्गाश्चैव गुप्तांश्च. — ^{b}) K4 V1 D3. 5. 8 देशांस्. V1 चैव (for तेषु). — ^{c}) B1 Dn1 बलिनो; G4 संति नो (for धनिनो). Dn1 धन- (for बल-). Ś1 K1. 4 D1. 2 -मुख्याश्च; D7 T1 G2–4 -मुख्याश्चेत् (for -मुख्यांश्च). — ^{d}) V1 D8 शांत्वयित्वा; B3 शांत°; D3. 5 सांत्वयेच्च (for °यित्वा). Da2 पुनः (for पुनः पुनः).

35 ^{a}) V1 B4 तस्याभिहारं; B1 D8 शस्याभिहारं (D8 °रे); D3 (*sup. lin.* as in text). 5 सस्याविहारं; T2 G1 ससो[स्यो]पहारं (for सस्याभिहारं). **Ca** cites अभिहारं. D2 कार्याच्च; D7 S कुर्वीत (for कुर्याच्च). **Cv** cites सस्याहारं प्रकुर्यात्. — ^{b}) B1 M1. 3. 4 नराधिप. — ^{c}) Da प्रवेशश्च. M1. 3 प्रवेशस्य हि धान्यानां. — ^{d}) **Ca**. v cite दाहयेत् (as in text). V1 B Da Dn D6 दहेद्दावाग्निना भृशं.

36 ^{a}) K3 क्षेत्रसंस्थेषु; B1 छेदस्तेषु च; B2 क्षत्रस्थेषु च; M2 क्षेत्रेषु चैव; **Cv** क्षेत्रस्थेषु (as in text). V1 B1 D6. 8 शस्येषु; Da D7 G2 सर्वेषु; **Ca** सस्येषु (as in text). — ^{b}) D4 अपि (for उप-). Da D3–6 -जपेन् (for -जपेन्). **Ca** cites शत्रोः, उपजपेत् and नरान् (all as in text). — ^{c}) K4 विनाशयेत; B2 Da D6. 8 °येच्च (for °येद्वा). K2. 3 सर्वस्व-; V1 B D (except D1. 4. 8) T G तत्सर्वं (for सर्वस्वं). — ^{d}) V1 B (except B1) Da Dn D6 वा (for वै).

37 ^{a}) K3 D2–5 दुर्गेषु (for मार्गेषु). K4 V1 Bo. 2. 4 Da1 तथा; D1 मुदा (for सदा). K2 B1. 3. 5 Da2 Dn D6. 7 S नदीमार्गेषु च तथा (K2 सदा); K5 नदीदुर्गेषु सदा. — ^{b}) K3 संक्रमाद्; **Ca** °मान् (as in text). K1 अवभेदयेत्; K2 D1 नावसा(D1 °सी)-दयेत्; K4 अवसीद°; B1. 4 अवसा(B4 °शा)ध° (for अवसाद°). **Ca** as in text. — ^{c}) D2. 8 (before corr. as in text). 5 जले (for जलं). K1. 4 D1 न स्रावयेत्; K2 न श्राव°; K3 V1 B (except B1) Dn D6 विस्राव°; K5 D4 निःश्राव°; Da विश्राव° D8 निस्रावयेन् (for °येत्). T2 जलानि स्रावयेत्सर्वं. — ^{d}) Ś1 K4 D1. 2. 3 (*sup. lin.*). 5 अनिस्रावं; K1 B4 अविस्रावं; K3 अविश्रायं; K5 D4. 8 अनिश्राव्यं; Bo. 1 Da Dn2 अविश्राव्यं (Bo °वं); B2. 3. 5 Dn1 T2 M2 अविस्राव्यं; D6 अति°; G1 अभिस्रावं (for अनिस्राव्यं).

38 ^{a}) K3 Da2 तदा तेन; K4 पदातीन् (sic); V1 तथात्वेन; B1 तदात्मेन; **Cv**·°त्वेन (as in text). K1 तदान्ववाये भीतिश्च. — ^{b}) K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3 (*sup. lin.*). 6 निवसे(D6 °शे)द्; D3 (orig.). 5 विवदेद्; D4. 8 निवदन् (D8 °दद्); D7 T G M1. 3. 4 निर्वपेद्; M2 निर्विवेद् (for विवदन्). M4 भूम्यनंतरान्. D1 corrupt; **Cv** निवसेद्भूम्यनंतरे. — ^{c}) K2. 5 V1 B2–5 Dn2 D6 T2 G2 प्रतीघातं; K4 D2. 3. 5 प्रतिघातः; Bo. 1 Da Dn1 D7 T1 G1. 3. 4 M प्रतिघातं (for प्रतीघातः). K1 परास्याजौ; D4 पुरस्याजौ; D7 S (except M2) परस्यादौ (for °स्याजौ). — ^{d}) K3. 5 V1 B Dn D2–6 मित्रकार्ये; D7 S युद्धकाले; D8 मित्रकालं (for °काले). K3 Dn2 D2–5. 7 T1 G2–4 °ते; D8 ह्युप°; T2 G1 M4 उप° (for ऽप्युप°).

39 ^{a}) M4 द्रुमाणां (for दुर्गाणां). D1 वाभितो;

प्रवृद्धानां च वृक्षाणां शाखाः प्रच्छेदयेत्तथा ।
चैत्यानां सर्वथा वर्ज्यमपि पत्रस्य पातनम् ॥ ४०
प्रकण्ठीः कारयेत्सम्यगाकाशजननीस्तथा ।
आपूरयेच्च परिखाः स्थाणुनक्रझषाकुलाः ॥ ४१

कडङ्गद्वारकाणि स्युरुच्छ्वासार्थे पुरस्य ह ।
तेषां च द्वारवद्गुप्तिः कार्या सर्वात्मना भवेत् ॥ ४२
द्वारेषु च गुरूण्येव यन्त्राणि स्थापयेत्सदा ।
आरोपयेच्छतघ्नीश्च स्वाधीनानि च कारयेत् ॥ ४३

C. 12. 2640
B. 12. 69. 46
K. 12. 68. 40

D7 T1 G3.4 त्वभितो; G1 M4 अभितो (for चा°). — [b]) D6 प्रचरयेत्; D7 S (except T2) प्रयोज° (for प्रकार°). — [c]) G1 (before corr.) -वर्णानां (for -वृक्षाणां). — B1 D8 om. (hapl.) 39^{d}–40^{a}. V1 reads 39^{d}–40^{a} on marg. — [d]) B2 चैत्र- (for चैत्य-). D2 -वृक्षं (for -वृक्षान्). T2 G1 विसर्जयेत् (for विव°).

40 B1 D8 om. 40^{a} (cf. v. l. 39). V1 reads 40^{a} on marg. — [a]) K5 प्रवृत्तानां; D1 °द्धाणां. D7 S द्रुमाणां च (for च वृक्षाणां). — [b]) Bo. 3–5 Da Dn D6 शाखां (for शाखाः). B1 प्रच्छादयेत्; M1. 3. 4 संछे° (for प्रच्छे°). K4 तु वा; Da सदा; D4 तदा (for तथा). D8 शाखामूलं प्रच्छेदथ (sic). — [c]) K3 Da1 वर्जम्; Dn2 D6 त्याज्यम् (for वर्ज्यम्). — [d]) K1 G1 पुत्रस्य; Dn2 पात्रस्य (for पत्रस्य). — After 40, D7 S ins.:

163* दैवानामाश्रयाश्चैत्या यक्षराक्षसभोगिनाम् ।
पिशाचपन्नगानां च गन्धर्वाप्सरसामपि ।
रौद्राणां चैव भूतानां तस्मात्तान्परिवर्जयेत् ।
श्रूयते हि निकुम्भेन सौदासस्य बलं हतम् ।
महेश्वरगणेशेन वाराणस्यां नराधिप । [5]

[(L. 1) D7 T1 G3. 4 देवानाम्. M2 आश्रमाश्र् (for °श्रयाश्र्). — (L. 3) T2 G1 अपि; M2 चाभि- (for चैव). — (L. 4) M1. 3. 4 [s]भि- (for हि). G1 महत् (for हतम्). Cv post. half as above. — (L. 5) T2 M2 वारणस्यां (for वाराणस्यां).]

— After 40, Bo Da read 64^{acd} for the first time, repeating it in its proper place.

41 Bo Da read 41^{a} twice. — [a]) K1 प्रकंठीं; K2 पताकाः; K3 प्रकांडीः; K4 प्रगुंटीः; K5 प्रकांडा; Bo (first time) B3. 5 Da1 (first time) Da2 (both times) Dn D2. 3. 5. 6 Ca. n प्रगंडीः; Bo (second time). 4 प्रकंडीः; B1 परुषी; B2 प्रगंडीं; Da1 (second time) प्रकंडी; D1 प्रकंठी; D4 प्रकगंटी (sic); D7 प्रकीर्णः; D8 प्रकांडी; T1 G1. 3. 4 प्रकुंठीः; T2 प्रकुणीः; G2 प्रकुंठं; Cv प्रखण्डीः; Cb प्रकण्ठीः (as in text). G2 साम्यम् (for सम्यग्). — After 41^{a}, Cap cites 64^{acd} (with var.). — [b]) Da1 प्राकाशम्; Da2 D6. 7 T1 G आकाशं (for आकाश-). K1. 3 D4 T2 M -जवनीस्; B1 Dn2 D6 -जननीं; Da D7 G3 अवनीस्; D8 -जीवनीस्; T1 G2 अवनिं; G1 जपनीस्; G4 जीवनम् (for -जननीस्). ❀ Cn: प्रगण्डीः । दुर्गप्राकारभित्तौ शूराणामुपवेशनस्थानानि । Cv: आकाशजननीः । अन्तःस्थितानां कदाचिद्बहिर्निःसरणायावकाशप्रदाः प्रखण्डीः ईषद्प्रखण्डनेन कृतसूक्ष्मद्वाराणि । ❀ Dn D2. 6 M2 तदा (for तथा). Cnp षाड्गुण्यं सत्रिवर्गकम् (= [var.] 64^{a}). — [c]) D1 आपूरयेश्च; D2 °यच्च. K1. 3. 5 B (except B2) Dn D2. 3. 5. 6 M2 परिखां; V1 परिघां; Da2 परिषा; D1 परिध्राः; D4 परिषाः; D7 G1 परिघा; T G2–4 M1. 3. 4 परिखा (for परिखाः). Cv cites परिखाम् and आपूरयेत्. — [d]) K4 D1 स्थानु-; G1 स्थान- (for स्थाणु-). Ca cites स्थाणुः. K4 Da1 -कषाकुलाः; K5 V1 B (except B2) Dn D2. 3. 5. 6 G2 -झषा(V1 °खा)कुलां (Dn2 °लं); D1 -कुपाकुलान्; D8 -झषाकुला: (for -झषाकुलाः). M2 स्थाणुरकैझषाकुलां.

42 [a]) K4 कंटक-; K5 V1 B Da Dn D6 संकट-; D1 कप्र*-; D2. 3. 5 षडंग-; D4 कांडग-; D7 T1 G2–4 कुलिक-; D8 करंक-; T2 कुलिंग-; G1 कुलिंगा-; M1. 3 कलिंक-; M2. 4 कलंक- (for कडङ्ग-). Ś1 K1. 4 D1–3. 5. 8 M2 -द्वारकानि (for °काणि). Cn. v सङ्कटद्वारकाणि स्युर्. — [b]) K3. 5 B1 उच्छ्वासार्थं; D2 उघाः सर्वं- (sic); D3. 5 उच्चाः सर्वं-; D8 m यानि सर्वं- (for उच्छ्वासार्थे). K1 ह्य; K2 V1 Bo. 2–5 Da Dn D4. 6. 7 T1 G2–4 च; K4 D2. 3. 5 M2 हि; K5 M1. 3. 4 तु; B1 वा; T2 G1 वै (for ह). — V1 reads 42^{c}–50^{b} on marg. — [c]) D7 तद् (for च). Cnp तेषां चाचारवद्गुप्तिः. — [d]) Ś1 K1. 4 D8 सर्वात्मनां (for °त्मना).

43 D8 om. 43. V1 reads 43 on marg. — [a]) V1 G1 पुरस्यैह (G1 °व); T2 पुरस्याथ (for गुरूण्येव). — [b]) D8 द्वाराणि (for यन्त्राणि). Ś1 K1. 2 D1 तदा; V1 नृपः; T2 G1 (*sup. lin.* as in text) बुधः (for सद्). — [c]) D2. 7 M4 शतघ्नींश्. — [d]) D1 स्वाधीनीति च; D7 T1 G °नाश्चै (D7 °नांश्चै-; G1 °नाश्चै) व; T2 स्थापिनश्चैव; M1. 3. 4 स्वाधीना एव; M2 °नानेव (for °नानि च).

C. 12. 2641
B. 12. 69. 46
K. 12. 68. 50

काष्ठानि चाभिहार्याणि तथा कूपांश्च खानयेत् ।
संशोधयेत्तथा कूपान्कृतान्पूर्वं पयोर्थिभिः ॥ ४४
तृणच्छन्नानि वेश्मानि पङ्केनापि प्रलेपयेत् ।
निर्हरेच्च तृणं मासे चैत्रे वह्निभयात्पुरः ॥ ४५
नक्तमेव च भक्तानि पाचयेत नराधिपः ।
न दिवाग्निर्ज्वलेद्गेहे वर्जयित्वाग्निहोत्रिकम् ॥ ४६
कर्मारारिष्टशालासु ज्वलेदग्निः समाहितः ।
गृहाणि च प्रविश्याथ विधेयः स्याद्धुताशनः ॥ ४७
महादण्डश्च तस्य स्याद्यस्याग्निर्वै दिवा भवेत् ।
प्रघोषयेदथैवं च रक्षणार्थं पुरस्य वै ॥ ४८
भिक्षुकांश्चाक्रिकांश्चैव क्षीबोन्मत्तान्कुशीलवान् ।
बाह्यान्कुर्यान्नरश्रेष्ठ दोषाय स्युर्हि तेऽन्यथा ॥ ४९

---

44 V1 reads 44 on marg. — a) K3.4 D4 चानिहार्याणि; Dn2 (before corr.) चाभिहार्हाणि; D7 S निर्हं- (T2 G1 च ह)रेच्चैव (for चाभिहार्याणि). — b) B4 (marg. as in text) खातयेत्; G1 कार° (for खान°). — c) M1 तदा (for तथा). D8 कुर्यान् (for कूपान्). — d) K3 D3 कृतान्पूर्व-; K5 V1 B Da Dn D3 m. 6 कृतपूर्वान्; D1 कृत्वा पूर्वं; D2.5.8 M2 कृतान्पूर्वान् (for °न्पूर्वं).

45 V1 reads 45 on marg. — a) D2 -च्छतानि; D4 -च्छिन्नानि; D8 -क्षत्राणि (for -च्छन्नानि). — b) D8 कंपेन (for पङ्केन). N (except Ś1 D8) T1 G2-4 [श्र]थ; T2 G1 [पु]व (for [श्र]पि). D8 पलत्रय (for प्रलेपयेत्). — c) Ś1 K1 D8 निर्दहेच्च; K3.4 D1.4 T2 M1.3.4 निर्वहेच्च (K4 D4 °श्र); D7 T1 G1.3.4 निर्वपेच्च (for निर्हरेच्च). Ca cites निर्हरेत्. V1 B Da2 Dn D6 मासि (for मासे). — d) G1 -भयान्. K3.5 D4 पुरात्; V1 Bo.1.3.5 M तदा; B2.4 Da Dn D6 तथा; D2.3.5 पुरे; D7 T G पुरा; D8 पुरं (for पुरः).

46 V1 reads 46 on marg. — a) D4 नक्तयेव; M1 नक्रमेव (for नक्त°). B1.3.5 Da तु (for च). K4 भक्त्यानि; D1 भूतानि (for भक्तानि). — b) D1 पाषयेत; D7 T1 G1.3.4 M4 पाचयीत; M1 वायचेत (sic) (for पाचयेत). Ś1 नचधिपः (sic); K1.2.4 B2 D1.7.8 G2-4 M1-3 नराधिप. — c) T2 G1.2 [श्र]ग्निं. D3.5 मोहाद् (for गेहे). K5 V1 B Da Dn D2.3 m. 6 M न दिवा ज्वालयेदग्निं (B2 M4 °द्वह्निं; M1-3 °द्गेहे). — d) K2-4 D1.4 [श्र]ग्निहोत्रिणं; V1 D6 °होतृकं; B1.4 Da Dn2 D8 °होत्रकं; D7 T G2-4 M1-3 °होत्रिणां; G1 °होत्रणां; M4 °होशनः (for °होत्रिकम्). — After 46, D7 S (except M4) ins.:

164* यथासंभवशैलानि चेष्टकानि च कारयेत् ।
मृण्मयानि च कुर्वीत ज्ञात्वा देशे बलाबलम् ।

[(L. 1) D7 G1 M1.3 चैष्टकानि; M2 पैष्ट° (for चेष्ट°). ❀ Cv: संभवे सति शैलानि चेष्टकानि च कारयेत् । ❀ — (L. 2) M1-3 मृन्मयानि. T2 G1 M2 देश- (for देशे).]

47 M4 om. 47. V1 reads 47 on marg. — a) K1.2 D1 कंदरारिष्ट-; K3 T2 M2 कर्मारादिष्ट-; K4 कर्दरारिष्ट-; D7 T1 G2 कर्मकारिष्ट- (for कर्मारा°). Ca cites अरिष्टशाला. Cv as in text. — b) D1.2 T2 G1 ज्वलदग्निः (for ज्वले°). B4 अग्निं; D1.2.6 अग्नि-. K1 D8 समाहिताः; V1 B Da Dn D2.3.5-7 S (M4 om.) सुरक्षितः (Da1 °ताः) (for समाहितः). — c) K3 V1 Bo. 2.4 Da1 D2 प्रविश्यांतर्; K5 B3.5 Dn D3.5 प्रवेश्यांतर्; B1 प्रविश्यायुर्; D6 प्रवेश्योतं; D7 T G प्रवेश्याथ (for प्रवि°). M1.3 गृहाणि प्रविवेश्याथ. — d) K3 B (except B3) D4.7 T1 G2-4 M1-3 विचेयः; D6 विधिं यः; T2 G1 विशेयः (for विधेयः). Cv पिधेयः स्याद्धुताशनः.

48 V1 reads 48 on marg. — a) K5 V1 Bo. 2.3 Da Dn2 D2-6 T1 M1.3.4 महान् (for महा-). M4 हि दंडः (for -दण्डश्च). Da1 तस्यास्य (for तस्य स्याद्). — b) Da1 तस्य; G1 अस्य (for यस्य). D8 M1.3 वैदिका (for वै दिवा). K3.5 D2-5 ज्वलेत् (for भवेत्). — c) T2 प्रशोषयेद् (for प्रघो°). B4 तथैवं. Da1 D6.8 प्रघो(Da1 °दो)षये तथैवं च. — d) K8 रक्षार्थं च (for रक्षणार्थं). K4 परस्य (for पुरस्य). V1 Dn च (for वै).

49 V1 reads 49 on marg. — a) K3 चक्रियांश्; V1 B4 (marg. as in text) चाक्रियांश्; D7 T1 G2-4 च यतींश्; D8 चक्रकांश्; T2 चक्रिकांश्; G1 चाक्रितांश् (for °कांश्). Ca cites चाक्रिकः. — b) K2.3.5 V1 B Da Dn D2.3.5-7 S क्लीबोन्मत्तान्; D1 क्षीरोन्मत्तान् (for क्षीबो°). D1.8 कुली(D8 °सी)लवान् (for कुशी°). — c) K3 D2-5 बहिः; V1 राजा न (sic); B1 बाह्यं; T2 न सत्-; G1 असत्- (for बाह्यान्). Bo.2.5 Da2 कुर्युर् (for कुर्यान्). D8 रथश्रेष्ठ; M4 नृप° (for नर°). — d) D2 दोषा ये स्युर्. D7 T1 G M1-3 ते शंका:; T2 ते रता:; M2 वैशनाः (sic) (for तेऽन्यथा).

50 Before 50, K4 ins. भीष्म उवाच. V1 reads

चत्वरेषु च तीर्थेषु सभास्वावसथेषु च ।
यथार्हवर्णं प्रणिधिं कुर्यात्सर्वत्र पार्थिवः ॥ ५०
विशालान्राजमार्गांश्च कारयेत नराधिपः ।
प्रपाश्च विपणीश्चैव यथोद्देशं समादिशेत् ॥ ५१
भाण्डागारायुधागारान्धान्यागारांश्च सर्वशः ।
अश्वागारान्गजागारान्बलाधिकरणानि च ॥ ५२
परिखाश्चैव कौरव्य प्रतोलीः संकटानि च ।
न जातु कश्चित्पश्येत्तु गुह्यमेतद्युधिष्ठिर ॥ ५३
अथ संनिचयं कुर्याद्राजा परबलार्दितः ।
तैलं मधु घृतं सस्यमौषधानि च सर्वशः ॥ ५४
अङ्गारकुशमुञ्जानां पलाशशरपर्णिनाम् ।
यवसेन्धनदिग्धानां कारयेत च संचयान् ॥ ५५
आयुधानां च सर्वेषां शक्त्यृष्टिप्रासवर्मणाम् ।
संचयानेवमादीनां कारयेत नराधिपः ॥ ५६

C. 12. 2653
B. 12. 69. 58
K. 12. 68. 63

50[ab] on marg. — [a]) Da1 त्वचरेषु; D1 चतुरेषु; G1 चत्वारेषु (for चत्व°). Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 च सर्वेषु; B2 Da Dn D4. 6–8 S [अ]थ तीर्थे(Da2 °रे·; D8 °त्रे)षु (for च तीर्थेषु). — [b]) G1 सहासु. — [c]) K2. 3. 5 B1 Da Dn D4. 6–8 T G2–4 M2. 4 यथार्थ·; G1 यथार्थं; M1. 3 अथार्थ- (for यथार्ह·). K4 D2. 3. 5 G1 M2 -वर्णं·; K5 D4. 8 -वर्णान्; B1 -वंतं; D1 -वर्णा (for -वर्णं). K5 D8 प्रणिधीन्; D4 प्रणीधीन् (for प्रणिधिं). Cv as in text. — K3 om. 50[d]. — [d]) V1 B2 Da Dn D6. 8 सर्वस्य (for सर्वत्र). B1 D7 T1 G3 पार्थिव; D4. 8 पार्थिवाः; M पांडव.

51 [a]) K4 विशालां. Ś1 K2. 4 D1 -शालांश्; K1 -शालाश् (for -मार्गांश्). — [b]) V1 B (except B2) Da Dn D6 कारयीत; D8 G1 कामयेत (for कार°). D8 नराधिप. — [c]) K1. 3 विपर्णीश्; K5 V1 Bo. 3–5 Dn1 D2. 3. 5 °णांश्; B1 °णेश्; Dn2 D6 °णाश्; D1 विवर्णाश्; D8 विपुलाश्; T2 G1 विपणिश् (for °णीश्). Cv as in text. — [d]) K3 B Da Dn2 D6 M1. 3 समाविशेत्; D4 °चरेत् (for °दिशेत्).

52 [a]) V1 भांडागारानायुधागारान् (hypermetric); B1 °न्पुरागारान्. — Ś1 reads 52[bc] on marg. — [b]) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 योधागारांश् (for धान्या°). M2 om. (hapl.) from श्च up to गारा (in 52[c]). — [c]) Ś1 K1. 4 D1 अश्वागार- (for °गारान्). D1 -गजागारा; D2 °गार- (for °गारान्). — [d]) K4 भवलाधिकरणानि च (hypermetric).

53 [a]) Ś1 D1 T1 G3. 4 परिघाश्; K1–4 परिघांश्; K5 B1 D2. 3. 5 °खांश्; D4 °षाश् (for °खाश्). D8 कर्तव्याः; M राजेंद्र (for कौरव्य). — [b]) K3 Da1 D3–8 प्रतोली; Da2 प्रतिली; D1 प्रतीलो; T1 G2. 3 M1. 3. 4 प्रतोळी; G1 प्रतोलि; G4 प्रतोलिः; M2 प्रतोळीः; Ca प्रतोलीः (as in text). K1 संकतानि; K4 Da शंकटानि; K5 V1 B (except B2) Dn D2. 3. 5. 6 निष्कुटानि (for संकटानि). Ca cites निष्कुटः. T2 प्रतोलीश्चैव संकटान्; Cv प्रतोलीर्निष्कुटानि च. — [c]) Bo. 5 कस्यचित् (for कश्चित्). K3. 5 Bo. 3–5 D2–5. 7 S पश्येत (for पश्येत्तु). V1 B1. 2 Da Dn D6 न जात्वन्यः (V1 °न्यत्) प्रपश्येत.

54 D1 om. 54[a]–55[b]. — [a]) K3. 5 V1 B (except B1) Da Dn D2–6 अर्थ- (for अथ). K5 -संचयनं; B1 सांनिचयं; Da1 -संचिन्वयं; D7 T1 G2–4 यन्निचयं; T2 [ए]षां निचयं (for संनि°). — [b]) K1 पार·; K4 पल- (for पर-). Ś1 K1. 4 -बलान्वितः; V1 B2 Da Dn1 T2 -बलार्दनः (for °र्दितः). — [c]) D4 तेलं. K5 D2. 3. 5. 7 सम्यग्; D8 शस्यम् (for सस्यम्). V1 Bo. 2–5 Da Dn D6 तैलं वसा मधु घृतम्; B1 तैलं च सामञ्जघृतम् (sic).

55 D1 om. 55[ab] (cf. v. l. 54). — [a]) K5 अगार·. B2 m -तुष·; D4 -जुष·; M1 -तृश·; M3. 4 -तुश- (for -कुश·). G1 -मुंचाचानां (sic). — [b]) D8 पलाशं. K2. 3 V1 B Da2 Dn D2. 3. 5 T2 G2 M1. 2. 4 -शरवर्णिनां; Dn1 °वर्णनां; D8 °वर्णिने; Cv -शरपर्णिनाम् (as in text). — [c]) K1 D4 यवसैं(D4 °सें)धव·; K2. 4 B1 D6 °सैं(D6 °शैं)धन·; Dn2 °सेधन·; D1 अथ सैंधव- (for यवसेन्धन·). Ca cites यवसम्. D7 T1 G2–4 -दुग्धानां (for -दिग्धानां). ❀ Cn: दिग्धानां विषाक्तबाणानाम् । ❀ — [d]) K5 कारयेत्तत्र; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 °यीत च; D1 °ये नव·; D8 °येतश्च (for °येत च). K1 संश्रयान्; K4 शंशयान् (for संचयान्).

56 [b]) K1 शक्त्यष्ट·; K4 D2. 4. 7 T1 G1. 3. 4 शक्त्यष्टि·; B1 शराणां; D1 शक्तष्टि- (for शक्त्यृष्टि-). K5 V1 B3. 4 D8 -प्राश·; B1. 2 D4 -पाश- (for -प्रास-). V1 B Da D4. 7 T G1. 3. 4 M1. 3 -चर्मणां; Dn G2 -कर्मणां (for -वर्मणाम्). — [c]) Da1 संचयान्येवम्; G1 संचयं चैवम्. — [d]) B (except B2) Dn D6 T1 कारयीत (for °येत). D1 नराधिपाः; G3 °धिप.

57 [b]) Da विविधानि (for च फलानि). D8

C. 12. 2654
B. 12. 69. 59
K. 12. 68. 64

औषधानि च सर्वाणि मूलानि च फलानि च ।
चतुर्विधांश्च वैद्यान्वै संगृह्णीयाद्विशेषतः ॥ ५७
नटाश्च नर्तकाश्चैव मल्ला मायाविनस्तथा ।
शोभयेयुः पुरवरं मोदयेयुश्च सर्वशः ॥ ५८
यतः शङ्का भवेच्चापि भृत्यतो वापि मन्त्रितः ।
पौरेभ्यो नृपतेर्वापि स्वाधीनान्कारयेत तान् ॥ ५९
कृते कर्मणि राजेन्द्र पूजयेद्धनसंचयैः ।
मानेन च यथार्हेण सान्त्वेन विविधेन च ॥ ६०
निर्वेदयित्वा तु परं हत्वा वा कुरुनन्दन ।
गतानृण्यो भवेद्राजा यथा शास्त्रेषु दर्शितम् ॥ ६१
राज्ञा सप्तैव रक्ष्याणि तानि चापि निबोध मे ।
आत्मामात्यश्च कोशश्च दण्डो मित्राणि चैव हि ॥ ६२
तथा जनपदश्चैव पुरं च कुरुनन्दन ।
एतत्सप्तात्मकं राज्यं परिपाल्यं प्रयत्नतः ॥ ६३
षाड्गुण्यं च त्रिवर्गं च त्रिवर्गमपरं तथा ।
यो वेत्ति पुरुषव्याघ्र स भुनक्ति महीमिमाम् ॥ ६४

मूलानि नृबालरति (sic). — ^{c}) K5 D1 वैद्याश्च; G1 वैश्यान्वै; M4 वैद्यांश्च (for वैद्यान्वै). B1 विविधांश्चैव वैद्यान्वै. ❀ Cn: चतुर्विधान् विषशल्यरोगकृत्याहरान् । ❀ — ^{d}) D1 संगृह्णीयान्. B2 Da अशेषतः.

58 ^{a}) K1.4 Da D2.6.8 नटांश्. K1 नंतकश्; K4 D8 नर्तकांश्; B (except B1) Da नर्तनाश् (for °काश्). — ^{b}) Ś1 K1 सर्वं; K2 D1 सर्वा; K3-5 D8 मल्लान्; B3 मल्य- (for मल्ला). — ^{c}) Dn1 D6 शोषयेयुः; D1 शोभवेषुः (for °येयुः). K1 D1 परवरं; B1 पुरवरां; D4 पुरघ* (for °वरं). — ^{d}) K1 मोचयेयुश्; B1 साद° (for मोद°).

59 D1 om. 59^a–60^b. — ^{a}) V1 ततः (for यतः). B1 D7 T G धापि (for चापि). — ^{b}) B1 D8 नृत्यतो (for भृत्यतो). K3 D4.7.8 S (except T2) वाथ; K5 V1 B2.3 Da Dn D6 [s]थापि; D2.3.5 [s]प्यथ (for वापि). K5 D2 M1.3.4 मंत्रिणः (for मन्त्रितः). — ^{c}) D2.3.5 चो(D2 चौ)रेभ्यो (for पौ°). K4 नृपतीर्; D2.3.5 °तिर् (for °तेर्). D7 S (except T2) वाथ (for वापि). — ^{d}) Ś1 K2 स्वाधीनं; K1.4 °नां; T2 स्वतीर्थान्; G1 स्वकीयान् (for स्वाधीनान्). K3 D4 कारयेत्ततः; K5 °येत्तु तान्; V1 B Da Dn D2.3.5-7 T1 G1.3.4 °यीत ता(Da वा)न् (for °येत तान्). D8 स्वाधीनात्कारयेन्नवान्; M4 °नेव कारयेत्.

60 D1 om. 60^{ab} (cf. v. l. 59). — ^{a}) K5 कृति-; B0.8 Dn M1-3 कृत- (for कृते). B0 Dn1 -कर्माणं; B2 कर्मणां; Da2 कर्माणि; Dn2 -कर्मणां; M1 -कर्मश्च; M8 -कर्मणश्च (for कर्मणि). D6 राजेंद्रः; D7 T G राजा तान् (for राजेन्द्र). — ^{b}) D2-5 G1 पूरयेद् (for पूज°). — ^{c}) K2.4 D1 पानेन च; K5 V1 B Da Dn D2.3 (*sup. lin.*).6 दानेन च; D7 T1 G2-4 मानमेन (for मानेन च). D1 यथार्हेन. — ^{d}) Ś1 K1 T2 सत्त्वेन; V1 D8 शांत्वेन (for सान्त्वेन). D1 om. विविधेन च.

61 D6 om. 61^a–62^b. — ^{a}) D1 om. from तु up to वा (in 61^b). K3 V1 D2.3.5 च (for तु). — ^{b}) D8 तु; T2 हि (for वा). D4 कुरुनंदनः. — V1 reads 61^c–63^b on marg. K2.4 D1 repeat 61^{cd} after 63^{ab}. — ^{c}) Da1 गतानृणो; Dn1 ततोनृणो; Dn2 ततोरण्ये; Cv गतानृण्यो (as in text). D1 राज्ञा. — ^{d}) D7 S दर्शनं; D8 दंभितं (for दर्शितम्). K3 V1 B Dn D3.5 तथा शास्त्रे निदर्शितं (K3 °र्शनः; V1 D3.5 °र्शनं); K5 Da D2.4 यथा शास्त्रनिदर्शनं (Da °नः).

62 D6 om. 62^{ab} (cf. v. l. 61). V1 reads 62 on marg. — ^{a}) M1.3 राज्ञां. Da1 D1.4.8 रक्षाणि; Ca रक्ष्याणि (as in text). G1 राज्ञा सप्तेरवक्ष्याणि (sic). — ^{b}) K2 V1 B Da Dn D2.3.5.7 S चैव; K5 वाचा (for चापि). B1 विबोध (for निबोध). B4 ये (for मे). — ^{c}) Dn1 D6 [अ]मात्याश्. M4 कोशं (for कोशश्). K3.5 V1 B Da Dn2 D3.5 आत्मामात्या(Da °त्यां)श्च कोष(K3.5 °शा-; B2 °षा)श्च; D2 आमात्याश्चैव कोषश्च. — ^{d}) M1 दंड्यो; M3 दंड्ये (for दण्डो). K1.4 B D (except Dn) S ह (for हि).

63 V1 reads 63^{ab} on marg. — ^{a}) Ś1 K1.2.4 D1 यथा; K3.5 D4 ततो (for तथा). V1 B (except B3) Da2 Dn D2.3.5.6 M1-3 जनपदाश्; D7 °पदं (for °पदश्). Da चापि (for चैव). — ^{b}) M3 पुरां च. D8 कुरुनंदनः. — After 63^{ab}, K2.4 D1 repeat 61^{cd}. — ^{c}) B0 सर्वात्मकं; Da समा°; D8 सप्तांगकं (for सप्तात्मकं). — ^{d}) D8 प्रतिपाल्यं; G1 परिपाल्य- (for °पाल्यं). Da समंततः (for प्रयत्नतः).

64 B1 om. 64^{ab}. B0 Da read (for the first time) 64^{acd} after 40 and Cap after 41^a. — ^{a}) B4 षड्गुण्यं; Da1 (first time) षाड्गुणं; Da1 (second time) षड्गुणं (for षाड्गुण्यं). B0 Da (all first time) Cap. np सत्रिवर्गकं (for Cap. np, cf. v. l. 41); B3.4 D2.3.5 च

षाड्गुण्यमिति यत्प्रोक्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ।
संधायासनमित्येव यात्रासंधानमेव च ॥ ६५
विगृह्यासनमित्येव यात्रां संपरिगृह्य च ।
द्वैधीभावस्तथान्येषां संश्रयोऽथ परस्य च ॥ ६६

त्रिवर्गश्चापि यः प्रोक्तस्तमिहैकमनाः शृणु ।
क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गमपरं तथा ॥ ६७
धर्मश्चार्थश्च कामश्च सेवितव्योऽथ कालतः ।
धर्मेण हि महीपालश्चिरं पालयते महीम् ॥ ६८

C. 12. 2665
B. 12. 69. 70
K. 12. 68. 81

नरश्रेष्ठ; Da1 (second time) च त्रिवर्गश्च; Da2 (second time) lacuna (for °र्गं च). — b) Bo. 3. 4 D3. 5 T2 परमं; D8 -शमनं (for अपरं). V1 B2. 5 Da Dn D2. 6. 7 T1 G2–4 M2. 4 त्रिवर्गपरमं तथा. — c) G1 परमं (for पुरुष-). M4 -व्याघ्रः. — d) Ś1 K4 D1 इह (for इमाम्). V1 Bo (both times). 1–5 Da (both both times) Dn D2. 3. 5–7 S Cap स भुंक्ते पृथिवीमिमां.

65 a) K1 इह (for इति). D8 यं प्रोक्तुं (for यत्प्रोक्तं). — c) K4. 5 B (except B1) Dn D2. 3. 5. 6 संधानासनम् (for संधाया°). V1 D7 T1 G2–4 [ए]वं (for [ए]व). Cv संधानासनमित्येव. — d) B1 यात्रा संपरिगृह्य च; T2 G1 यात्रासनमथैव च (sic).

66 a) K4 D1 निगृह्य (for विगृह्य). Cv विगृह्यासनम् (as in text). V1 B2 D7 T1 G2–4 इत्येवं. — b) Da1 D1 G1. 2 M यात्रा-; D8 यथा (for यात्रां). Cv cites यात्रा. Cv संपरि° (as in text). T2 यात्रासु परिगृह्य च. — c) Da द्विधा- (for द्वैधी-). B2 D2. 3. 5 ह्येषां; Da तेषां (for [श्च]न्येषां). — d) Da परस्परः; T2 G1 परस्य वा. Cv as in text.

67 a) B4 त्रिरंभश्च; Dn2 त्रिवर्गं (for त्रिवर्गश्च). D4 om. (hapl.) from पि up to धर्मश्चा (in 68a). — After 67a, T2 G1 ins.:

165* तन्निबोध युधिष्ठिर ।
वदिष्यामि महाबाहो.

— b) V1 तद् (for तम्). — c) Ś1 K1. 4 B2–4 D6–8 T1 G1. 3. 4 क्षयस्थानं (Ś1 K1 D1 °नश्च); K3 दायघातं; K4 क्षयस्थानाच्; B3 क्षयस्थलं; D2. 3. 5 क्षयं स्थानं (for क्षयः स्थानं). D2. 3. 5 वृद्धिं (for वृद्धिश्च). — d) V1 B Da Dn D6. 7 T G M2 त्रिवर्गः (G1 °र्ग-) परमस्त(B3 G1 °मं त)था; M1. 3. 4 °र्गः प्रथमस्तथा. — After 67, D7 S ins.:

166* धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रिवर्गो वै सनातनः
मन्त्रश्चैव प्रभावश्च उत्साहश्चैव तान्त्रिकः
शक्तित्रयं समाख्यातं त्रिवर्गस्य च तत्परम् ।
कार्यं च कारणं चैव कर्ता च परिकीर्तितः ।
एतत्परतरं विद्यात्त्रिवर्गादपि भारत । [5]
सर्वेषां च क्षये राजन्त्रिवर्गः सनातनः ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रिवर्गः कारणं स्मृतम् ।
तेनात्यन्तविमुक्तश्च मुक्तः पुरुष उच्यते ।
कार्यस्य सर्वथा नाशो मोक्ष इत्यभिधीयते ।
तेन मोक्षपरश्चैव देवदेवः पितामहः । [10]
तुष्ट्यर्थस्य त्रिवर्गस्य रक्षामाह नराधिप ।
जगतो लौकिकी यात्रा यत्र नित्यं प्रतिष्ठिता ।

[(L. 1) M1. 3 धर्माश्च. T2 G1. 2 M2 धर्माश्चार्थाश्च कामाश्च (for the prior half). — (L. 2) M4 मंत्राश्च. T2 M3. 4 तत्रिकं; G1. 2 M2 तंत्रिकं; M1 तांत्रिकं (for तान्त्रिकः). — (L. 3) G2 ततः परं (for च तत्परम्). — (L. 5) D7 T1 G3. 4 विद्युस् (for विद्यात्). T2 त्रिवर्गपरमं तथा (for the post. half). — (L. 7) G1 M2 सर्वं (for सत्त्वं). T2 G1 करणं (for कारणं). — (L. 8) Cv मुक्तः पुरुष इष्यते (for the post. half). — (L. 9) G1 M2 कार्यश्च (for °स्य). T2 G1. 2 M2 सर्वधा (for सर्वथा). — (L. 10) D7 T1 G3. 4 चैवं (for चैव). M न मोक्षपरमश्चैव (for the prior half). — M1 om. line 11. — (L. 11) G1. 2 M2 तुष्यत्यस्य; M3. 4 तुष्ट्यर्थं च (for °र्थस्य). M4 त्रिवर्गं च. T2 G1 M3. 4 प्फितामहः (for नराधिप). — (L. 12) G1 प्रतिष्ठिताः.]

68 D4 om. धर्मश्चा (cf. v. l. 67). — a) K3 M1. 3 धर्माश्च. D7 T G धर्मार्थश्चैव कामश्च. — b) K3 D2–5 च (for ऽथ). D2. 3. 5 कामतः (for कालतः). D7 S सेवितव्याः स्वकालतः. — After 68ab, D7 S ins.

167* सेवा धर्मस्य कर्तव्या सततं भूतितत्परैः ।
पुरुषैर्नरशार्दूल तन्मूलाः सर्वथा क्रियाः ।

[(L. 1) G1 भूरिवित्सरैः; G2 भूरितत्परैः (for भूति°). — (L. 2) G1 सर्वधाः.]

— c) K3. 5 V1 B Da Dn D2–6 G2 च (for हि). Da1 M महीपालाश्च; D6 महीपाल. — d) D7 S चिरं रक्ष(M °क्षं)ति मेदिनीं. — After 68, D7 S ins.:

168* यः कश्चिद्धार्मिको राजा स विपन्नोऽपि भूपतिः ।
अर्थकामविहीनोऽपि चिरं पालयते महीम् ।

C. 12. 2666
B. 12. 69. 71
K. 12. 68. 82

अस्मिन्नर्थे च यौ श्लोकौ गीतावङ्गिरसा स्वयम् ।
यादवीपुत्र भद्रं ते श्रोतुमर्हसि तावपि ॥ ६९
कृत्वा सर्वाणि कार्याणि सम्यक्संपाल्य मेदिनीम् ।
पालयित्वा तथा पौरान्परत्र सुखमेधते ॥ ७०
किं तस्य तपसा राज्ञः किं च तस्याध्वरैरपि ।
अपालिताः प्रजा यस्य सर्वा धर्मविनाकृताः ॥ ७१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

69 [a]) M1 यस्मिन् (for अस्मिन्). V1 lacuna; D7 T G1. 3. 4 हि; G2 [s]पि (for च). K5 V1 B Da Dn D2. 6 श्लोकौ द्वौ; D8 (before corr. as in text). 5. 7 S (except M2) द्वौ श्लोकौ (for यौ श्लोकौ). — [c]) K4 यादवे-; D4 यौ कुंती- (for यादवी-). Ca. v as in text. — [d]) M भारत (for तावपि). V1 B Da Dn D6 तावपि श्रोतुमर्हसि (by transp.).

70 [a]) B1 Da सर्वाणि कर्माणि; D2. 3. 5 कार्याणि सर्वाणि (by transp.); D7 S कार्या(D7 T1 G2 कर्मा)-णि धर्मेण. — [b]) K5 D4 संपाद्य; B1 पाल्यां च (for संपाल्य). — [d]) K3. 5 D2-5 अश्नुते (for एधते).

71 [a]) Ś1 K1. 2. 4 D1 राजन्; D2 राज्ञा (for राज्ञः). — [b]) D7 S कृतैः (for अपि). — [c]) D2-5. 8 अपालिता; D7 S सुपालिताः (for अपा°). V1 B Da Dn D6 सु(Da स्व)पालितप्रजो यः (B1 °यत्नः) स्यात्. — [d]) K5 D2-5 सर्व- (for सर्वा). K2. 3 -विनाकृतः. V1 B Da Dn D6. 7 S सर्वध(M1. 3 °क)र्मवि(D7 S °कृ)देव सः; D8 सर्वधर्मनिराकृताः. — After 71, D7 S ins.:

169* श्लोकाश्चोशनसा गीतास्तान्निबोध युधिष्ठिर ।
दण्डनीतेश्च यन्मूलं त्रिवर्गस्य च भूपते ।
भार्गवाङ्गिरसं कर्म षोडशाङ्गं च यद्बलम् ।
विषं मायाश्च दैवं च पौरुषं चार्थसिद्धये ।
प्रागुदक्प्रवणं दुर्गं समासाद्य महीपतिः । [5]
त्रिवर्गत्रयसंपूर्णमुपादाय तमुद्वहेत् ।
षट्पञ्च च विनिर्जित्य दश चाष्टौ च भूपतिः ।
त्रिवर्गैर्दशभिर्युक्तः सुरैरपि न जीयते ।
न बुद्धिं परिगृह्णीत स्त्रीणां मूर्खजनस्य च ।
दैवोपहतबुद्धीनां ये च वेदैर्विवर्जिताः । [10]
न तेषां शृणुयाद्राजा बुद्धिस्तेषां पराङ्मुखी ।
स्त्रीप्रधानानि राज्यानि विद्वद्भिर्वर्जितानि च ।
मूर्खामात्यप्रतप्तानि शुष्यन्ते जलबिन्दुवत् ।
विद्वांसः प्रथिता ये च ये चाप्ताः सर्वकर्मसु ।
युद्धेषु दृष्टकर्माणस्तेषां च शृणुयान्नृपः । [15]
दैवं पुरुषकारं च त्रिवर्गं च समाश्रितः ।
दैवतानि च विप्रांश्च प्रणम्य विजयी भवेत् ।

[(L. 1) M4 श्लोकांस्. M4 गीतांस्. — (L. 2) M2-4 ये (for यन्). — (L. 3) Cv cites prior half as above. M1 षोडशांशं; Cv °शाङ्गं (as above). — (L. 4) T2 विष्णु- (for विषं). D7 T1 G1. 3. 4 माया (for मायाश्). Cv विषधृता च दैवं च (for the prior half). T2 G1 चात्म- (for चार्थ-). — (L. 5) D7 दुर्गं (for दुर्गं). D7 T1 G1. 3. 4 महीपते (for °पतिः). — (L. 6) D7 T1 G3. 4 त्रिवर्गं यत्र संपूर्णम् (for the prior half). M1. 3. 4 आपदा यत् (for उपादाय). — (L. 7) Cv cites prior half as above. — (L. 8) D7 T1 G1. 3. 4 जीर्यते (for जीयते). — (L. 9) G2 परिगृह्णीयात् (for °गृह्णीत). — (L. 10) D7 G2 देवैर् (for वेदैर्). — (L. 11) T2 राजन् (for राजा). — (L. 12) M1. 3 स्त्रीविधेयानि (for स्त्रीप्रधानानि). — (L. 13) T2 G1 मूर्खामात्याश्रितप्तानि (for the prior half). — (L. 15) G1 बुद्धेषु (for युद्धेषु). T2 G2 M2 दुष्टकर्माणस्; G1 दृष्टकर्माणि (for °कर्माणस्). M1. 3 नृप. — (L. 16) M1. 3. 4 पौरुषकारं (for पुरुष°).]

Colophon om. in V1 B Da Dn D6. ❀ Cn: अत्राध्यायं केचित्समापयन्ति । ❀ — *Sub-parvan:* Ś1 K D1-5. 7 T2 G1. 3. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* D4 राज्यस्थितिकथनं; D7 T1 G2 M2 शत्रुवर्गोच्छेदयुक्तिः; G4 शत्रुवर्गोच्छेदनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 70; D2. 8 67. — *Śloka no.:* Dn1 73.

७०

युधिष्ठिर उवाच ।
दण्डनीतिश्च राजा च समस्तौ तावुभावपि ।
कस्य किं कुर्वतः सिद्ध्यै तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
महाभाग्यं दण्डनीत्याः सिद्धैः शब्दैः सहेतुकैः ।
शृणु मे शंसतो राजन्यथावदिह भारत ॥ २
दण्डनीतिः स्वधर्मेभ्यश्चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।
प्रयुक्ता स्वामिना सम्यगधर्मेभ्यश्च यच्छति ॥ ३
चातुर्वर्ण्ये स्वधर्मस्थे मर्यादानामसंकरे ।
दण्डनीतिकृते क्षेमे प्रजानामकुतोभये ॥ ४
सोमे प्रयत्नं कुर्वन्ति त्रयो वर्णा यथाविधि ।
तस्माद्देवमनुष्याणां सुखं विद्धि समाहितम् ॥ ५
कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ ६
दण्डनीत्या यदा राजा सम्यक्कात्स्न्र्येन वर्तते ।
तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥ ७
भवेत्कृतयुगे धर्मो नाधर्मो विद्यते क्वचित् ।
सर्वेषामेव वर्णानां नाधर्मे रमते मनः ॥ ८

C. 12. 2676
B. 12. 69. 81
K. 12. 69. 8

70

1 D8 om. 1 with ref. — b) K4 समंतौ; D2. 3. 5 समस्थौ; M1. 4 समस्तं (for समस्तौ). Bo. 3–5 तथा (for अपि). — c) K3 D2. 3. 5 किं कस्य (by transp.); D4 तस्य किं; D7 S तत्र किं. K3 D4. 6 कुरुतः (for कुर्वतः). K5 V1 B Da D3. 5 सिध्येत्; Dn सिद्धिं; D2 सिध्ये; D7 S सिद्धिस् (for सिद्ध्यै). — d) K3 D3. 5 वद (for ब्रूहि).

2 B1 D8 om. the ref. — a) B2 M1. 3. 4 माहाभाग्यं. Ś1 K3. 4 D1. 4. 8 दंडनीत्या; K1 °नीत्यां (for °नीत्याः). D7 T G M2 माहात्म्यं दंडनीत्यास्तु (T2 G1 °तेस्तु; G3. 4 °त्याश्च). — b) D7 T2 G1. 2 M साध्यं; T1 G3. 4 साधं (for सिद्धैः). D8 सर्वैः; G1 दुर्भैः (for शब्दैः). K3 सहेतकैः; D3. 5 स्वहैतुकैः. — c) D8 शमंतो (for शंसतो). G1 श्रुणु मे संशयात्राजन्.

3 = (var.) 5. 130. 13. — a) K5 त्वधर्मेभ्यश्; D7 S स्वधर्मेषु (M2 °ण); D8 च धर्मेभ्यश् (for स्वध°). — b) K1 G1 चातुर्वर्णं; D1 °वैर्ण्ये. — K3. 5 D1 T2 om. (hapl.) 3cd. — c) V1 M4 स्वामिनः. ⊛ Cv: असम्यगिति पदच्छेदः । ⊛ — d) V1 B4. 5 Da धर्मेभ्यश्च; M2 अधर्मे च (for अधर्मेभ्यश्). K2 Bo च गच्छति; V1 B2 Dn D6 नियच्छति; B4. 5 D4 प्रय°; M2 न चे° (for च य°).

4 M4 reads 4ab twice. — a) D8 G1 चातुर्वर्णे. B1. 8 Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 स्वकर्मस्थे; Da1 G2 स्वधर्मस्थैर् (for °र्मस्थे). — b) Da2 असंकरे; D8 असंवरे; M1–3 °करः (for °करे). — c) Da2 -क्षते (for -कृते).

5 Da1 om. 5ab. — a) K1 सोम्ये; K3 G1 सोम·; K4 साम्ये[:]; K5 B1–3. 5 Da2 Dn1 स्वाम्ये; V1 Bo. 4 Dn2 D3 m साम्ये; D2. 3. 5 धर्मे; D6 सौम्ये; D8 सामे (for सोमे). — c) K1 धर्मे; K2. 3. 5 V1 B Dn D1–8 S (except M1. 3. 4) एव; Da एतन् (for देव-). — d) D3 om. सुखं. Ś1 K1. 2 Bo D1–3. 5. 8 विधि- (for विद्धि). Bo -समाहितः; Dn2 °हतं; D8 समोहितं.

6 = 5. 130. 15. — a) D4 om. वा. Da करणं (for कारणं). — c) K2 D1 मे (for ते). K4 संशयं. — d) Cited in Vikramorvaśīyam IV. 3. 2. (p. 114, BSS. Ed.).

7 =(var.) 5. 130. 14. — a) K3. 5 B (except B2) Da Dn D6 M2 दंडनीत्यां (for °नीत्या). G1 यथा (for यदा). — b) K4 कात्स्नेन. D6 गम्यते (for वर्तते). — D7 G2 om. (hapl.) 7cd. — c) S (except M2; G2 om.) ततः (for तदा). — d) K2. 3 D2 G1. 3. 4 M1–3 कालश्रेष्ठः; K4 D4. 8 कालः श्रेष्ठ (D4 °ष्ठं); V1 कालज्येष्ठं; Bo. 2. 3. 5 Da कालश्रेष्ठं; Dn D6 कालसृष्टं (for कालः श्रेष्ठः). M4 स कालः संप्रवर्तते.

8 a) B Da Dn ततः (for भवेत्). — c) M4 स तेषाम् (for सर्वेषाम्). — d) D2 धर्मे च (for नाधर्मे). K3 D2–5 मतिः (for मनः).

9 Dn2 transp. 9 and 10. — a) D8 योगक्षेमः प्रवर्तत. — c) B2 Da दैवतानि (for वैदिकानि). V1

C. 12. 2677
B. 12. 69. 82
K. 12. 69. 9

योगक्षेमाः प्रवर्तन्ते प्रजानां नात्र संशयः ।
वैदिकानि च कर्माणि भवन्त्यविगुणान्युत ॥ ९
ऋतवश्च सुखाः सर्वे भवन्त्युत निरामयाः ।
प्रसीदन्ति नराणां च स्वरवर्णमनांसि च ॥ १०
व्याधयो न भवन्त्यत्र नाल्पायुर्दृश्यते नरः ।
विधवा न भवन्त्यत्र नृशंसो नाभिजायते ॥ ११
अकृष्टपच्या पृथिवी भवन्त्योषधयस्तथा ।
त्वक्पत्रफलमूलानि वीर्यवन्ति भवन्ति च ॥ १२
नाधर्मो विद्यते तत्र धर्म एव तु केवलः ।
इति कार्तयुगानेतान्गुणान्विद्धि युधिष्ठिर ॥ १३
दण्डनीत्या यदा राजा त्रीनंशाननुवर्तते ।
चतुर्थमंशमुत्सृज्य तदा त्रेता प्रवर्तते ॥ १४
अशुभस्य चतुर्थांशस्त्रीनंशाननुवर्तते ।
कृष्टपच्यैव पृथिवी भवन्त्योषधयस्तथा ॥ १५
अर्धं त्यक्त्वा यदा राजा नीत्यर्धमनुवर्तते ।
ततस्तु द्वापरं नाम स कालः संप्रवर्तते ॥ १६
अशुभस्य तदा अर्धं द्वावंशावनुवर्तते ।
कृष्टपच्यैव पृथिवी भवत्यल्पफला तथा ॥ १७

B Da Dn D6.8 सर्वाणि (for कर्माणि). — K3 om. (hapl.) 9ᵈ–10ᵃ. — ᵈ) K2.4 V1 B1.2 Dn D1.6 M2.4 [अ]पि; K5 D4.7.8 T1 G1.3.4 [अ]धि-; D2.3.5 द्वि-; T2 G2 [अ]थ; M1 [अ]प-; M3 [अ]व- (for [अ]वि-). B1 D8 -गुणान्विताः (D8 °ता); B4 °न्वित; T2 G1 °न्वितं (for °न्युत).

10 K3 om. 10ᵃ (cf. v.l. 9). Dn2 transp. 9 and 10. — ᵃ) Dn2 कृतवश्. K4 न (for च). D8 गुणाः (for सुखाः). — ᵇ) Dn2 [अ]पि; D7 T G2–4 M3 [अ]थ; M4 च (for [उ]त). B1 सदा तदा (for निरामयाः). G1 प्रभवंत्यनिरामयाः. — ᶜ) B1 भवंत्युत; M4 प्रसीदति (for प्रसीदन्ति). — ᵈ) Ś1 स्वरवर्णा (for स्वरवर्ण-). Ś1 K1.2 D1.8 वै; M4 [उ]त (for च).

11 ᵃ) D2.3 (by corr. as in text).5 भयं तत्र (for भवन्त्यत्र). — B0.5 G4 om. (hapl.) 11ᵇᶜ. — ᵇ) K1 नाल्पायुं. — ᶜ) K3 D4 विवादा (for विधवा). D6.8 भवति. — ᵈ) D7 S नात्र (for नाभि-). V1 B Da Dn D6 कृपणो न तु जायते.

12 ᵃ)=12.29.132ᵃ. D1 अकृष्टपश्या; D8 °पंचम (sic). — ᵇ) D4 भवेति. Ś1 K1.2 Dn1 D2–5 G1 औषधयस्. K3 तदा (for तथा). D8 भवत्यौषधमालिनी. — V1 reads 12ᶜ–15ᵈ on marg. — ᵈ) V1 [उ]त (for च).

13 V1 reads 13 on marg. — ᵃ) D7 T1 G2–4 अधर्मो विद्यते नात्र. — ᵇ) D4 धर्मा. V1 Dn D6 केवलं; D1 केवलाः. — ᶜ) K2 कांत-; D2.7 कर्ता-; D8 कार्ता-; D5 कार्त्रे- (for कार्त-). Ca cites कार्तयुगान् (as in text). V1 -युगान्धर्माद्; Dn2 -युगेनैतान्; D5 -युगानेतद्; G2 -गुणानेतान् (for -युगा°). — ᵈ) K3.5 B Da Dn D1.2.3m.5.6 धर्मान्; V1 एतान्; D8 अंशान् (for गुणान्).

14 V1 reads 14 on marg. — ᵃ) K2.3 B (except B2) Da2 Dn1 D3.5.6 दंडनीत्यां (for °नीत्या). — ᵇ) D8 त्रीनंसान्; G1 त्रिदशान्; M1 नीत्यर्धम् (for त्रीनंशान्). — D1 M4 om. (hapl.) 14ᶜ–16ᵇ. Ś1 reads (*sec. m.*) 14ᶜᵈ on marg. K1 reads 14ᶜ–15ᵇ twice. D8 repeats 14ᶜ after 15ᵃᵇ. — ᶜ) V1 D2.3.5 संत्यज्य (for उत्सृज्य). — ᵈ) S (M4 om.) ततस् (for तदा).

15 D1 M4 om. 15 (cf. v.l. 14). G2 om. (hapl.) 15–16. K1 reads 15ᵃᵇ twice. V1 reads 15 on marg. — ᵃ) K5 अंशमस्य; D2 आशुभस्य; Ca अशुभस्य (as in text). B1 तदार्धं; M1 चतुर्थांशस्. D7 T G1.3.4 अधर्मस्य चतुर्थांशस् (G1 °शं). — ᵇ) B1 द्वावंशाव् (for त्रीनंशान्). — After 15ᵃᵇ, D8 repeats 14ᶜ. Ś1 K2 om. (hapl.) 15ᶜ–16ᵇ. — ᶜ) B1 कृष्णपच्यैव; B4 D4.7 T G1.3.4 M2 अकृष्टपच्या; D2.3.5 कृष्टपच्ये(D2 °च्ये)व; M1.3 °पच्या च (for °पच्यैव). ᵈ) K4 D2.3.5 G1 M1 औषधयस्; B1 अर्धफला. K3.5 तदा (for तथा).

16 G2 om. 16 (cf. v.l. 15); Ś1 K2 D1 M4 om. 16ᵃᵇ (cf. v.l. 15, 14). K1 reads 16ᵃᵇ on marg. — ᵃ) B0 युद्धं; D7 अर्थं (for अर्धं). D8 यथा (for यदा). — ᵇ) K1.4 V1 B Dn D2.3.5.6 G4 M2 नीत्यर्धम्; K5 नीत्या धर्मे; D8 नीत्यार्धम् (for नीत्य°) — ᶜ) K1 ततस्तै; K3.5 D4 ततश्च; D2 तद्वावद्; D3.5 तदा च; M1.3 ततस्तद् (for ततस्तु). — ᵈ) B2 Da कालः संपरिवर्तते.

17 Da G1 om. (hapl.) 17ᵃᵇ. — ᵃ) M4 अधर्मस्य (for अशुभस्य). Ś1 K4 D1 M4 तदार्धस्त्वं; K1.2 यदा र्धस्त्वं; K3 V1 B2.5 D2–5 M4 तदा त्वर्धं; K5 B0.1.4

दण्डनीतिं परित्यज्य यदा कार्त्स्न्येन भूमिपः ।
प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन प्रविश्यति तदा कलिः ॥ १८
कलावधर्मो भूयिष्ठं धर्मो भवति तु क्वचित् ।
सर्वेषामेव वर्णानां स्वधर्माच्च्यवते मनः ॥ १९
शूद्रा भैक्षेण जीवन्ति ब्राह्मणाः परिचर्यया ।
योगक्षेमस्य नाशश्च वर्तते वर्णसंकरः ॥ २०
वैदिकानि च कर्माणि भवन्ति विगुणान्युत ।
ऋतवो नसुखाः सर्वे भवन्त्यामयिनस्तथा ॥ २१
ह्रसन्ति च मनुष्याणां स्वरवर्णमनांस्युत ।
व्याधयश्च भवन्त्यत्र म्रियन्ते चागतायुषः ॥ २२
विधवाश्च भवन्त्यत्र नृशंसा जायते प्रजा ।
क्वचिद्वर्षति पर्जन्यः क्वचित्सस्यं प्ररोहति ॥ २३
रसाः सर्वे क्षयं यान्ति यदा नेच्छति भूमिपः ।
प्रजाः संरक्षितुं सम्यग्दण्डनीतिसमाहितः ॥ २४
राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ २५

C. 12. 2693
B. 12. 69. 98
K. 12. 69. 25

Dn D6. 8 T G2–4 M1–3 यदा त्वर्धं; B3 यदा तूर्ध्वं (for तदा अर्धं as in D7 only). — c) D1. 2 कृष्टपश्ये- (D2 °श्ये)व; D3. 5. 7 सं(D7 अ)कृष्टपच्या; D8 कृष्ण- ; G2 M3 कृष्टपच्येव (for °पच्यैव). — d) B1 T1 M1. 3 भवंति; B4 damaged; G1 फलति. K2. 3 V1 Bo. 2. 3. 5 Da Dn1 D8 [अ]र्धफला; B1 [ओ]षधयस्; B4 damaged; Dn2 [अ]र्थफला (for [अ]ल्प°). K3. 5 V1 B2 Da Dn D1. 6–8 S (except T2) तदा (for तथा).

18 a) Da D2. 3. 5 समुत्सृज्य (for परित्यज्य). — b) G2 तदा (for यदा). D7 G2 M2. 4 भूपतिः (for भूमिपः). — c) D1 G2 M2 प्रजा. Da क्लिष्यति; D4 कृत्स्ना तु; G1 क्लिश्नादि (for क्लिश्नाति). K4 G1 योगेन; K5 [अ]धर्मेण; Ca [अ]योगेन (as in text). V1 प्रजां निगृह्णियाद्योगेन (hypermetric); D8 प्रजाः आपत्यो योगेन (sic). — d) K2. 4 प्रविश(K4 °शं)ति; K3 B1–5 Da Dn D2–7 T G M2. 4 प्रवर्तत; V1 Bo प्रवर्तति; D1 प्रवेशस्तु; D8 प्रवर्तते; M1. 3 वर्ततेथ (for प्रविश्यति). T2 यदा (for तदा). D1 कलेः. K5 तत्र वै वर्तते कलिः.

19 a) K3. 5 Bo. 1. 4. 5 D2. 3. 5. 7. 8 T G भूयिष्ठो; V1 भूयिष्ठे (for °ष्ठं). — b) K3. 5 V1 B1–3. 5 D T G न (D4 नु) क्वचित्; B4 कुत्रचित् (for तु क्वचित्). — d) K1 स्वधर्माश्च; K4 °मांश्च; D1 स्वधर्मः (for °र्माच्). D1 पश्यते; M1. 3 चलते (for च्यवते).

20 a) K1 D3. 4. 6 भैक्ष्येण; K5 भक्ष्येन. B2 वर्तते; Da वर्तंति (for जीवन्ति). — b) D8 परिधार्यया (for °चर्यया). — c) Da D4 योगक्षेमश्च (for °क्षेमस्य). D7 T G2–4 M नाशाच्च (for नाशश्च). G1 योगक्षेमच्यवाताच्च (sic). — d) B1 जायते; D1 वर्णते (for वर्तते). Bo धर्मसंकरः (for वर्ण°). D7 T1 G3. 4 वर्तते वर्णसंकराः; T2 वर्णसंकर इष्यते.

21 b) T2 G1 न भवंति गुणान्युत; M2 भवंत्यगुण-वंत्युत. — c) T2 G1 न सुखायंते (for नसुखाः सर्वे). — d) B1 मायिनस्; Ca आमयिनस् (as in text). K2 तदा; K4 D1 सदा (for तथा). T2 G1 फलं-त्यफलिनस्तथा.

22 a) K4 कृशंति; B1 क्रमंति; G1 ह्रस्वंति (for ह्रसन्ति). Ś1 K1. 4 D1 हि (for च). — b) T2 G1 -सत्त्व- (for -वर्ण-). K3. 5 D2–5 T2 G1 -मनांसि च (for -मनांस्युत). — Bo om. (hapl.) 22^d–23^a. — d) K1 D4 वागतायुषः; K2. 3. 5 V1 B1. 3. 5 Da Dn D3. 5. 6 M2 च गता°; K4 चामिता°; D1 च पिता°; D7 T2 G2–4 चाशता°; D8 आगता°; T1 M1. 3. 4 वाशता°; G1 च शता° (for चागता°).

23 Bo om. 23^a (cf. v. l. 22). — a) T2 विविधाश् (for विधवाश्). — V1 reads 23^b–25^d on marg. — b) D2. 3. 5 भवते; D8 जीयते (for जायते). K2 D4. 6–8 S (except T1 G1 M2) प्रजाः. — c) B1 पर्यन्यः.

24 V1 reads 24 on marg. — a) K4 रसा; D1 रसः. Ś1 K1. 2. 4 D1 लयं (for क्षयं). D4 याति. — b) Ś1 K1. 4 चेच्छति; B1 नेच्छंति. B1 भूमिपाः; M4 भूपतिः. T2 G1 न संरक्षति भूमिपः. — c) K1 M1 संरक्षितं; D7 T1 G3. 4 °क्षिताः; D8 स रक्षितुं. — d) K5 B1 दंडनीतिं; D7 T1 G M1. 3 °नीत्या; T2 °नीत्याः (for °नीति-). K4 -समाहिताः; D7. 8 -समन्वितः (for -समाहितः).

25 = 5. 130. 16. V1 reads 25 on marg. — a) K4 -युगश्रेष्ठा; D3 (marg. as in text). 5 °श्रेष्ठं; D4 -युगस्येष्ट; D6. 7 G1 (before corr. as in text) -युगे स्रष्टा; D8 -युगं श्रद्धा (for -युगस्रष्टा). — b) K1 D2 G1. 2 M1. 3 त्रेतायां (for °या). Da त्रेता द्वापर एव च. — c) D2. 3 तु (for च).

C. 12. 2694
B. 12. 69. 99
K. 12. 69. 26

कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ।
त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ॥ २६
प्रवर्तनाद्द्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ।
कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ॥ २७
ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ।
प्रजानां कल्मषे मग्नोऽकीर्तिं पापं च विन्दति ॥ २८
दण्डनीतिं पुरस्कृत्य विजानन्क्षत्रियः सदा ।
अनवाप्तं च लिप्सेत लब्धं च परिपालयेत् ॥ २९
लोकस्य सीमन्तकरी मर्यादा लोकभावनी ।
सम्यङ्नीता दण्डनीतिर्यथा माता यथा पिता ॥ ३०
यस्यां भवन्ति भूतानि तद्विद्धि भरतर्षभ ।
एष एव परो धर्मो यद्राजा दण्डनीतिमान् ॥ ३१
तस्मात्कौरव्य धर्मेण प्रजाः पालय नीतिमान् ।
एवंवृत्तः प्रजा रक्षन्स्वर्गं जेतासि दुर्जयम् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

26 = (var.) 5. 130. 17^{abcd}. — ^{a}) K5 G1. 2 M1. 3 कारणाद् (for कर°). — ^{b}) Ś1 सुखम् (for स्वर्गम्). Bo. 4 अक्षयम्; D6 अभ्यंतम् (for अत्यन्तम्). — K3 Da1 D7 om. (hapl.) 26^{cd}. Da2 D8 om. (hapl.) 26^{c}–27^{d}. Ś1 reads 26^{cd} on marg. — ^{c}) Dn2 D4. 6 G1. 2 M1. 3 कारणाद् (for कर°). — ^{d}) Ś1 K1 D1 अत्यंतम्; Dn1 नानंत्यम् (for नात्यन्तम्).

27 27^{ab} = 5. 130. 17^{ef}. K1 (hapl.) Da2 D8 om. 27 (for Da2 D8, cf. v. l. 26). B2 om. (hapl.) 27^{ab}. V1 reads 27 on marg. — ^{b}) B1 समश्नुते. — ^{c}) K4 कालिः; D1 G1 काले; D2 कालेः. V1 आवर्तनाद् (for प्रवर्त°).

28 28^{ab} = 5. 130. 18^{ab}. — ^{a}) Bo T2 भवति (for वसति). D8 दुष्टात्मा; T2 दुष्कीर्तिः (for दुष्कर्मा). — ^{b}) K3 D4 नरकान् (for नरके). K4 D1 शाश्वती. K4 समा. — ^{c}) K3 D4 कल्मखे. — ^{d}) K1 [ऽ]कीर्तिः. M4 पापां. D5 om. from न्दति up to मर्या (in 30^{b}). — After 28, T2 ins.:

170* दण्डनीतिं पुरस्कृत्य यदा राजा प्रशास्ति ।

— D7 T1 G M2 ins. after 28: T2 after 170*:

171* योगक्षेमाः प्रवर्तन्ते प्रजानां नात्र संशयः ।

29 D5 om. 29 (cf. v. l. 28). — ^{a}) Da1 D6. 8 दंडनीति. — ^{b}) Ś1 विज्ञानन्; K1 विज्ञानं; Dn2 विज्ञानः; D4 विज्ञान; D8 निर्भयः (for विजानन्). — After 29^{ab}, D4 ins.:

172* परिपाल्याः प्रजाः सम्यगिह प्रेत्य च कामदाः ।

— ^{c}) K4 D1 अनावाप्तं. K1 D2 लिंप्सेत; D1 लिप्सते; D4 लिप्स्यत. — ^{d}) D8 लब्धे (for लब्धं).

— For 29^{bcd}, D7 S subst.:

173* क्षत्रियेण विजानता ।
लिप्सितव्यमलब्धं च लब्धं रक्ष्यं च भारत ।

[(L. 1) G1 क्षत्रधर्मेण जानता. — (L. 2) D7 G1. 3 अलभ्यं (for अलब्धं). G1 M1. 3 लक्ष्यं (for रक्ष्यं).]

30 D5 om. up to मर्या (cf. v. l. 28). G2 om. 30^{a}–31^{b}. — ^{a}) Ś1 K1–3 D1. 4. 8 Ca सीमांत°; D6 सीमंति° (for सीमन्तकरी). — ^{b}) K5 V1 B1–5 Dn D1. 3. 5. 6 -भाविनी; D7 -पावनी; T2 G1 -भामिनी (for -भावनी). — ^{c}) D8 भीता (for नीता). — ^{d}) Dn तथा (for the second यथा). K4 पितः.

31 G2 om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). — ^{a}) V1 B1 यस्या. Da D1. 8 भवति (for भवन्ति). — ^{b}) D8 तां (for तद्). K3. 5 V1 Bo. 1. 3. 5 Da Dn D2–6 मनुजर्षभ; B4 मनुजाधिप (for भरतर्षभ). — ^{d}) V1 (m as in text) नीतिर्दंडवान्. B1 -नीतिवत्; B4 (m as in text) -नीतिवान्.

32 K2 B4 G1 om. (hapl.) 32^{ab}. Ś1 V1 read 32^{ab} on marg. — ^{a}) B2 कौरव. D7 T G2–4 तस्माद्धर्मेण कौरव्य. — ^{c}) G2 -वृत्तिः (for -वृत्तः). — ^{d}) K4 स्वर्गं-; D8 स्वर्गा- (for स्वर्गं). K5 गंता; D1 णेता (for जेता). T2 G1 सुदुर्जयं; G2 [अ]सि दुर्जयः (for [अ]सि दुर्जयम्)

७१

ष्ठिर उवाच ।

केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वर्तमानो महीपतिः ।
सुखेनार्थान्सुखोदर्कानिह च प्रेत्य चाप्नुयात् ॥ १

भीष्म उवाच ।

इयं गुणानां षट्त्रिंशत्षट्त्रिंशद्गुणसंयुता ।
यान्गुणांस्तु गुणोपेतः कुर्वन्गुणमवाप्नुयात् ॥ २
चरेद्धर्मानकटुको मुञ्चेत्स्नेहं न नास्तिकः ।
अनृशंसश्चरेदर्थं चरेत्काममनुद्धतः ॥ ३
प्रियं ब्रूयादकृपणः शूरः स्यादविकत्थनः ।
दाता नापात्रवर्षी स्यात्प्रगल्भः स्यादनिष्ठुरः ॥ ४
संदधीत न चानार्यैर्विगृह्णीयान्न बन्धुभिः ।
नानाप्तैः कारयेच्चारं कुर्यात्कार्यमपीडया ॥ ५
अर्थान्ब्रूयान्न चासत्सु गुणान्ब्रूयान्न चात्मनः ।
आदद्यान्न च साधुभ्यो नासत्पुरुषमाश्रयेत् ॥ ६
नापरीक्ष्य नयेद्दण्डं न च मन्त्रं प्रकाशयेत् ।
विसृजेन्न च लुब्धेभ्यो विश्वसेन्नापकारिषु ॥ ७

C. 12. 2707
B. 12. 70. 7
K. 12. 70. 7

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1-3. 5-7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* D4 कृतयुगादिकथनं; D7 T1 G2. 4 दंडनीतिप्रशंसा; M1. 3 कालकारणकथनं; M2 युगकारणत्वकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 71; B1-3 Da2 Dn 69; B4 D2. 8 68.

71

1 D8 om. the ref. — ^{a}) Ś1 V1 वृत्तिज्ञ; D1 M2 वृत्त(D1 °त्ते)ज्ञा. — ^{b}) D3 M3 वर्तमाना. — ^{c}) M सुखानार्थान्. K4 दुःखोदर्कान्. — ^{d}) K4 चाप्रेत्य. D7 T G M1. 3 चाश्नुते (for चाप्नुयात्). M2. 4 इह प्रेत्य समश्नुते.

2 D8 om. the ref. — ^{a}) V1 B D (except D1. 4. 7. 8) अयं (for इयं). V1 B2. 4 Da1 षट्त्रिंशः; B1 गुणवान्; D7 T1 G Cv षट्त्रिंशी. — ^{b}) B1 यस् (for षट्-). D4 -विंशद्- (for -त्रिंशद्-). K2-4 V1 B Da Dn D2-6. 8 -संयुतः (D8 °तं) (for -संयुता). D7 S षट्त्रिंशति(T1 G1 °ब्ब)गुणान्विता. — ^{c}) B1 सा[षा]ड्गुण्यस् (for यान्गुणांस्). K3. 5 M2 च; D4 तान्; G1 स (for तु). D4. 8 M1. 3. 4 गुणोपेतान् (D8 °ताः). — ^{d}) B1 lacuna; M1. 3. 4 सुखम् (for गुणम्).

3 ^{a}) D4 (also as in text) वरेद् (for चरेद्). D7 T G धर्मं. D7 T1 G2-4 नरः कोपं; D8 G1 M1. 3 न-कटुको; Ca अकटुको (as in text). — ^{b}) D1 मुंचत्; D2. 3. 5 युंजन् (D2 °त्) (for मुञ्चेत्). D8 lacuna; K1 स्नेहा; D7 G2. 3 कोपं (for स्नेहं). K5 च; D8 lacuna (for न). K2. 3 B5 Dn1 चास्तिकः; K5 D8 नास्तिके; Ca नास्तिकः (as in text). — ^{c}) D7 T G ननृशंसश्च; D8 आनृशंस्य. T2 M2 धर्मं (for अर्थं). — ^{d}) M4 चरत्. Da अतंद्रितः; G1 अनुद्धताः; Ca °द्धतः (as in text).

4 = Hitopadeśa III. 100. — ^{a}) D7 T1 G2-4 नकृपणः; M1. 3 अकृपणं; Ca °पणः (as in text). — ^{b}) D2 अधिकत्थनः; D7 T1 G2-4 नवि°; G1 अविकर्तनः; Ca °त्थनः (as in text). — ^{c}) Ś1 K1. 4 D1 च पात्रवर्षी (for नापात्र°). D2 दांतानां पात्रवर्षी स्यात्.

5 ^{a}) K1 D1. 2 वा (for च). — ^{b}) K4 D1 निगृह्णीयान्; Ca विगृ° (as in text). D6 न बंधुकः; D7 S च शत्रुभिः (for न बन्धुभिः). — ^{c}) K5 V1 B0. 2-4 Da Dn D2. 3. 5. 6 नाभक्तं; B1. 5 नायुक्तं (for नानाप्तैः). K1. 4 D1 कारयेश्च; K2. 5 V1 B Da Dn D2-7 S चारयेच्; D8 चावरेच् (for कारयेच्). — ^{d}) B1. 5 D8 अपीडयन्; D7 S न (M1. 3 अ-) लीलया (for अपीडया). — After 5, the sequence in D7 S is: 11^{ab}, 10^{cd} 10^{ab}, 11^{cd}

6 ^{ab}) K1 अर्थो; K2. 3 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 Ca अर्थं; M4 अस्मान्. B1 चारेषु (for चासत्सु). D1 गुणात्मानः (for न चा°). D8 अर्थानर्थान्ब्रूयान्नाचासद्गुणान्ब्रू**चात्मनः (sic). — ^{c}) Ś1 K4 D1 M2 आदध्यान्; Da आदित्सान्; D6 आदधीन्. S (except G2) transp. न and च. — ^{d}) M4 आश्रये.

7 Ś1 D1 om. (hapl.) 7^{ab}; K1 reads it on marg. — ^{a}) B1 D6 G1 नापरीक्षन् (B1 °रीक्ष्यं); D3 °रीक्षाश्च. B1 न चेद्; D8 चरेद् (for नयेद्). — ^{b}) M1. 3 नव- (for न च). — ^{c}) D1 लब्धेभ्यो. — ^{d}) K5 नार्थकारिषु (for नाप°).

8 ^{a}) = (var.) 5. 38. 10^a. K3 G1 M4 अनीर्ष्युर्; D2. 3. 5 अ(D5 आ)नार्यै; D7 T1 G3. 4 अनीर्ष्यो (for

C. 12. 2708
B. 12. 70. 8
K. 12. 70. 8

अनीर्षुर्गुप्तदारः स्याच्चोक्षः स्यादघृणी नृपः ।
स्त्रियं सेवेत नात्यर्थं मृष्टं भुञ्जीत नाहितम् ॥ ८
अस्तब्धः पूजयेन्मान्यान्गुरून्सेवेदमायया ।
अर्चेद्देवान्नदम्भेन श्रियमिच्छेदकुत्सिताम् ॥ ९
सेवेत प्रणयं हित्वा दक्षः स्यान्न त्वकालवित् ।
सान्त्वयेन्न च भोगार्थमनुगृह्णन्न चाक्षिपेत् ॥ १०
प्रहरेन्न त्वविज्ञाय हत्वा शत्रून्न शेषयेत् ।
क्रोधं कुर्यान्न चाकस्मान्मृदुः स्यान्नापकारिषु ॥ ११
एवं चरस्व राज्यस्थो यदि श्रेय इहेच्छसि ।
अतोऽन्यथा नरपतिर्भयमृच्छत्यनुत्तमम् ॥ १२
इति सर्वान्गुणानेतान्यथोक्तान्योऽनुवर्तते ।
अनुभूयेह भद्राणि प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

इदं वचः शांतनवस्य शुश्रुवा-
न्युधिष्ठिरः पाण्डवमुख्यसंवृतः ।
तदा ववन्दे च पितामहं नृपो
यथोक्तमेतच्च चकार बुद्धिमान् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

अनीर्षुर्). D1 गुप्तचारः. — b) Ś1 K1. 4 D1. 3. 5 दक्षः; K3 B2. 4 D8 M1. 3. 4 चौक्षः; D4 G2 चोग्रः; D7 T1 G3. 4 नोग्रः (for चोक्षः). Ś1 M1. 3 च घृणी; D1 च गुणी; D4 G2 M4 न(D4 ना)घृणी; D8 अघृणो; T2 नघृणिर् (for अघृणी). K1 नृप; M2 नरः. B1 अघृणी च सदा नृपः. — c) K3. 5 V1 B (except B2) Da2 Dn D2–6 S स्त्रियः; D8 स्त्रीषु. K2 नात्यंतं (for नात्यर्थं). D7 स्त्रीः सेवेत न चात्यर्थं. — d) K1 मिष्टं (for मृष्टं). M1 भुंजत. K4 वाहितं (for नाहितम्). — After 8, Dn2 reads 12.

9 a) D5 अस्तवः; D8 अलुब्धः; T2 G1 अंतस्थः (for अस्तब्धः). Dn2 पूजयन्. B1 नान्यान्. — b) B1 Dn1 D8 गुरुं. G3 सगुरून्वेदमायया. — c) K1–3. 5 V1 B D (except D1. 8) G4 M1. 3 अदंभेन; T1 G3 M2. 4 न(T1 G3 अ)डंभेन; G2 अमीतेन (for नदम्भेन). — d) D2. 3. 5 अगुत्सि(D2 °प्सि)तां; D4. 8 G2 M2 अकुत्सितात् (D8 °तान्; M2 °तः).

10 For the sequence in D7 S, cf. v. l. 5. — b) G1. 2 त्वकालवत्. D8 दक्षस्यंत * कालवित् (sic). — K3 om. 10cd. — c) K2 D8 मोघार्थं; K5 V1 B2–4 Da D2. 3. 5. 6 T2 G1 M मोघाय (M2 °यान्); B0. 5 Dn D4 मोक्षाय; D7 T1 G2–4 शत्रूंश्च (for भोगार्थम्). B1 शांत्वयश्च च मुह्येच्च. — d) Ś1 K1 D2. 4 अनु(K1 °न्व)गृह्णाश्च; D7 T G गृह्णीयान्नैव; M [अ]नु(M2 न)-गृह्णीयान्न (for अनुगृह्णन्न). V1 B (except B3) Da Dn क्षिपेत्; D2. 3. 5 ह्वियेत् (for [आ]क्षिपेत्).

11 K5 om. 11ab. For the sequence in D7 S, cf. v. l. 5. — a) K3 प्रहरश्च; D8 प्रहरेत. K3 Da T2 त्ववज्ञाय. — b) D1 कृत्वा (for हत्वा). K1 भाषयेत्; K2 V1 B (except B1. 2) Da Dn D2. 3. 5. 6 शोचयेत् (for शेष°). D8 हत्वा शत्रुमशेषयेत्. —K3 om 11cd. — c) D7 T1 G2–4 च न (by transp.); M4 न वा. — d) D1 (also as in text) M4 मृत्युः (for मृदुः). Dn2 om. न. K1. 5 D4. 7. 8 S नापराधिषु.

12 Dn2 reads 12 after 8. — a) K4 एवं चर सुराजस्थो. — c) M2 कुतो (for अतो). — d) Ś1 आच्छेति; K1. 2. 4 V1 B5 Da Dn D1. 6 अच्छेति; B0. 3. 4 D2. 3. 5 अभ्येति; D7 T1 G3 M1. 3 इच्छति; G2 गच्छति (for ऋच्छति). D8 भयमत्यंतमश्नुते.

13 a) K3 D6 सर्व-; Da सर्वा (for सर्वान्). D8 गुणोपेतान् (for गुणाने°). — b) B4 partly damaged. K3. 5 D4. 8 M2. 4 om. यो. K1 D4 [ऽ]नुवर्त्यं वै (for °र्तते). — c) D2 अनुभूय ह (for °येह). — d) D8 M1 महीपते; Ca °यते (as in text).

14 K2. 4 D1 om. 14 with the ref. D8 om. the ref. — a) D4 शांतवनस्य; D8 शीतनवस्य. M1–3 श्रुत्वा; Ca शुश्रुवान् (as in text). — b) D2 पांडवं; D7 T G1. 3. 4 M1. 3 पार्थिव (for पाण्डव-). B1 -संयुतः (for -संवृतः). — c) T2 G2 तथा (for तदा). D8 om. च. Da पितामहो नृप (for °हं नृपो). — d) B0. 3. 4 D2. 3. 5 एवेह; D7 T1 G1. 3. 4 M एवं च (for एतच्च). M4 चचार.

७२

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं राजा प्रजा रक्षन्नाधिबन्धेन युज्यते ।
धर्मे च नापराध्नोति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
समासेनैव ते तात धर्मान्वक्ष्यामि निश्चितान् ।
विस्तरेण हि धर्माणां न जात्वन्तमवाप्नुयात् ॥ २
धर्मनिष्ठाञ्श्रुतवतो वेदव्रतसमाहितान् ।
अर्चितान्वासयेथास्त्वं गृहे गुणवतो द्विजान् ॥ ३
प्रत्युत्थायोपसंगृह्य चरणावभिवाद्य च ।
अथ सर्वाणि कुर्वीथाः कार्याणि सपुरोहितः ॥ ४
धर्मकार्याणि निर्वर्त्य मङ्गलानि प्रयुज्य च ।
ब्राह्मणान्वाचयेथास्त्वमर्थसिद्धिजयाशिषः ॥ ५
आर्जवेन च संपन्नो धृत्या बुद्ध्या च भारत ।
अर्थार्थे परिगृह्णीयात्कामक्रोधौ च वर्जयेत् ॥ ६

C. 12. 2720
B. 12. 71. 6
K. 12. 71. 6

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1-3.5-7 T G1.2.4 M राजधर्म. — *Adhy. name*: D4 षट्त्रिंशद्राजगुणाः; D7 T1 G2.4 षट्त्रिंशद्गुणकथनं; M1.3 राजवृत्तं; M2 अनेकगुणकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 71 (as in text); B1.3.4 D2.8 69; Dn 70; D7 S 72. — *Śloka no.:* Dn1 D8 14; Dn2 15.

72

A few stanzas from this adhy. are quoted in parts in the Old-Javanese Version at the end of the Bhīṣmaparvan. See Introduction to the Bhīṣmaparvan, pp. LXXXVIII–LXXXIX. In the Crit. App. of this adhy., the citations listed in the Bhīṣmaparvan (App. II, pp. 752–753) are quoted under O-J.

1 D8 om. the ref. — [ab]) B2 एवं (for कथं). V1 प्रजां. K5 नाधिपत्येन; B1 °पत्नेन; D7 T1 G2.3 नातिबंधेन; D8 नो त्वबंधेन; T2 G1.4 M ना(T2 अ)-नु° (for नाधि°). O-J कथं राजा वर्तमानो न नु बन्धेन युज्यते. — [c]) V1 B2 धर्मं च; B0 D2.8 धर्मे न (D8 °ण) (for धर्मे च). K5 V1 B1.2 Da Dn2 D6 नापराध्येत (for °ध्नोति). T2 G1 M गच्छेद्धर्मस्य चानृण्यं. — [d]) K1 तं मे; B1 ततो (for तन्मे).

2 D8 om. the ref. — [a]) D4 [इ]व (for [ए]व). V1 B Da Dn D2.3.5.6 राजन् (for तात). — [b]) D8 तस्माद् (for धर्मान्). K2 ते हितान्; K3.5 V1 B D (except D1.7) M2 शाश्वतान् (D4 °तात्) (for निश्चि°). — [c]) K2 V1 B1.2.5 Da Dn [ए]व; B0.3.4 D2.3.5 च; D6 [इ]व; G1 M1.3 [इ]ह (for हि).

3 [a]) K1 धर्मनिष्ठां; Da1 D8 धर्मानिष्ठान्; D6 M4 धर्मनित्यान्; G1 धर्मनिष्ठात्. O-J राजधर्मश्रुतिवतः. — [b]) K1.4 Da Dn D2.3.5.6 देवव्रत-; D4 वेदब्रह्म-; D7 T G1.3.4 वेद(T2 G देव)वृत्त-; D8 वेदशास्त्र-; G2 वेदवित्त- (for °व्रत-). D1 -समाहितं. O-J शील-व्रतसमन्वितः. — [c]) K4 V1 B Da Dn D2.3.5.6 अर्चयित्वा यतेथास्त्वं (B0 यथेष्टस्त्वं; B1 यतींस्त्वं हि; Dn D2.3.5.6 यजेथास्त्वं); D1 अर्चिताद्या स ययास्त्वं (sic); D8 अर्चितां स्थापयेथास्त्वं; O-J अर्चित[ता]न्वयतेत त्वं (sic). — [d]) K1 (marg.) ग्रहे. O-J येन यः स्युः पुरोहितः (sic).

4 [a]) K1 प्रत्युक्ताय. — [c]) Ś1 D1 कुर्वेथाः. — [d]) D1.6 सु- (for स-).

5 [a]) K1 धर्मकर्माणि. D1 निवर्त्य. — [b]) Da G1 मंगल्या(G1 °ला)नि; Ca मङ्गलानि (as in text). B2 प्रगृह्य (for प्रयुज्य). — [c]) T2 G1 वाचयेस्त्वार्थम् (for °येथास्त्वम्). — [d]) D2.7 T G1.3.4 M1.3 अर्थसिद्धिं; D4.6 °सिद्धिर्; D8 °वृद्धि-. K4 अर्थसिद्धमशेषतः

6 [a]) G2 [ए]व (for च). D8 संयुक्तो (for संपन्नो). — [b]) K5 D4 transp. धृत्या and बुद्ध्या. V1 B3.4 Da D2.3 (m as in text).5 वृत्त्या (for धृत्या). — [c]) K1.4.5 V1 B Da Dn D1-3.5.6 य(D1 अ)थार्थं; K3 अर्थार्थ; D7 S धर्मार्थौ; O-J धर्मार्तौ (for अर्थार्थे). K5 V1 B Da Dn D2.3.5-7 T2 G1 M1.3 प्रतिगृह्णीयात् (M1.3 °याः); O-J परिपृच्छयन्. — D6 om. (hapl.) 6[d]. — [d]) B1 नियम्य च; D7 S (except T2 M2.4) विवर्जयेत्; D8 च वर्जयन्. O-J रागद्वेषौ विहाय च.

7 [a]) B1 कामं क्रोधं; O-J कामदोषौ (v. l. °द्वेषौ). — [b]) D6.8 -तु (for [अ]नु-). O-J यो मा राजा प्रन-

C. 12. 2721
B. 12. 71. 7
K. 12. 71. 7

कामक्रोधौ पुरस्कृत्य योऽर्थं राजानुतिष्ठति ।
न स धर्मं न चाप्यर्थं परिगृह्णाति बालिशः ॥ ७
मा स्म लुब्धांश्च मूर्खांश्च कामे चार्थेषु यूयुजः ।
अलुब्धान्बुद्धिसंपन्नान्सर्वकर्मसु योजयेत् ॥ ८
मूर्खो ह्यधिकृतोऽर्थेषु कार्याणामविशारदः ।
प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन कामद्वेषसमन्वितः ॥ ९
बलिषष्ठेन शुल्केन दण्डेनाथापराधिनाम् ।
शास्त्रनीतेन लिप्सेथा वेतनेन धनागमम् ॥ १०
दापयित्वा करं धर्म्यं राष्ट्रं नित्यं यथाविधि ।
अशेषान्कल्पयेद्राजा योगक्षेमानतन्द्रितः ॥ ११
गोपायितारं दातारं धर्मनित्यमतन्द्रितम् ।
अकामद्वेषसंयुक्तमनुरज्यन्ति मानवाः ॥ १२
मा स्माधर्मेण लाभेन लिप्सेथास्त्वं धनागमम् ।
धर्मार्थावध्रुवौ तस्य योऽपशास्त्रपरो भवेत् ॥ १३

ष्यति. — ^{c}) K3 G2 M4 O-J च (for स). V1 धर्मान्. Da1 तथाप्यर्थं; D8 lacuna; M4 न चात्यर्थं; O-J न चात्मानं. — ^{d}) K1-3 V1 B D (except D1. 4. 8) T G प्रतिगृह्णाति. M2. 4 भूमिपः; Ca बालिशः (as in text). O-J शक्नोति परिरक्षितुं. B4 repeats 7–9 after 12.

8 For the repetition of 8 in B4, cf. v. l. 7. K1 D4 transp. 8 and 9. — ^{a}) D1 मांस- (for मा स्म). D8 लुब्धं (for लुब्धांश्च). K3 D4 मूर्खांश्च; B2 मूढांश्च (for मूर्खांश्च). T1 G1 मा स्म मूर्खांश्च लुब्धांश्च; O-J तस्मान्मूढश्च लुब्धश्च. — ^{b}) K1. 3 D4 कामा(K1 मा क)-दर्थेषु यूयुजः; K5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6 कामार्थेषु (Dn D6 °र्थे च) प्रयूयुजः (K5 °युज्यते; V1 °युंयुजः; D2. 3. 5 °युंजतः); B1 कामांधांश्च प्रपूजयेत्; D1 कामाचार्थे*योजये; D7 S कामादर्थेषु योजयेत्; D8 कामादर्थे सुपूजयन्; O-J न कर्तव्यः कदाचन. — ^{c}) D6 वृद्धि- (for बुद्धि-). K3. 5 O-J अलुब्धं बुद्धिसंपन्नं. — ^{d}) D8 -चर्यासु; O-J -कार्येषु (for -कर्मसु). K4 V1 Bo D1 योजयेः; O-J योजयेत् (as in text).

9 For the repetition of 8 in B4, cf. v. l. 7. K1 D4 transp. 8 and 9. — ^{a}) D2 मूर्खा; D4 मूर्षो. K2. 4 D1 यदि (for ह्यधि-). K4 D1. 8 -कृतार्थेषु (for -कृतो°). — ^{c}) V1 Da प्रजां. K4 क्लिश्नातु; D8 G1 क्लिश्नाति. K1 योगेन (for [अ]यो°). — ^{d}) V1 B D (except D1. 4. 7. 8) कामक्रोध-; M1 °द्वेषः.

10 ^{a}) Ś1 K2. 4 बलिषड्केन; V1 बलिं षष्टेन; B1 बलिं कष्टेन; D1 बलिषंकेन (sic); Ca बलषड्केन (for बलिषष्ठेन). K1 D1 G1 शुक्केन; K5 B3 Dn D6. 8 Ca शुक्रेण; B2 D2. 4 शुक्तेन (for शुल्केन). — ^{b}) D3. 5 [अ]पि (for [अ]थ). Ś1 K4 दंडेनाथापराधिनः (K4 °ना); Bo. 3–5 D2. 3 m °नार्था(B4 °र्थो)पहारिणा (Bo. 5 °णः); B2 °न वावरोधिनां; *D8 °माप्यपराधितं. Ca cites दण्डेन (as in text) and अविरोधिनः. — ^{c}) K2. 8 B Dn D2. 3. 5. 6 शास्त्रानीतेन; Ca शास्त्रदृष्टेन. Da लिप्स्येथा; D7 m तेनैव; G1 लिप्सेथ; Ca लिप्सीथाः (sic). Cv शस्त्रभीतेन लिप्सेथा. — ^{d}) D1 वेतरेन. M2 धनागमः. — After 10, T2 G1 read 13^{cd}, repeating it in its proper place.

11 ^{a}) D7 T G करान्धर्म्यान् (for करं धर्म्यं). D8 दापापिदात्मनं धर्मं (corrupt). — ^{b}) V1 दंड-; B1 शास्त्रं; Da D4 राष्ट्र-; D7 T G M1. 2 राष्ट्रान्; M4 राष्ट्रे. K1. 4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 नी(Dn2 नि)त्या (for नित्यं). D8 मन्यंते धर्मकोविदाः. — ^{c}) K2 Dn D6 तथैतं; K3. 5 V1 Bo. 5 Da D7. 8 S अथैषां (T2 G1 °तान्); B1. 3. 4 अ(B1 य)थैतं; B2 यथैषां; D2. 3. 5 अथैनं; D4 एतेषां (अशेषान्). — ^{d}) K2. 3. 5 V1 B Da Dn1 D2–8 S योगक्षेमम्. D1 योगं क्षेमवन्. K3. 4 अतंद्रितं. Dn2 कामक्रोधविवर्जितः.

12 ^{a}) D1 गोपायतारं. D8 गोपितारं दधातारं; O-J गोपं हितं हि राजानं. — ^{b}) D8 धर्मं नित्यं; O-J धर्मनित्यं (as in text). K5 B1 D8 अतंद्रितः; Dn2 अतींद्रियं; O-J अतन्द्रितं (as in text). — ^{c}) M2 -दोष- (for -द्वेष-). O-J as in text. — ^{d}) K3 अनुरक्षति; K4 D1 G1 °रज्यंत; D7 °रंजति. O-J उपरज्यंति मानवाः. — After 12, B4 repeats 7–9.

13 ^{a}) D7 T G M1. 3 तस्माद् (for मा स्म). K2 T1 G2–4 M1. 3 [अ]धर्म्येण; B1. 4 D1. 3. 7 T2 G1 धर्मेण (for [अ]ध°). K1. 3–5 V1 Bo–3. 5 Dn D2–6. 8 लोभेन; B4 लुब्धेन (for लाभेन). Da मा स्मालोभेनाधर्मेण; M2. 4 मा धर्म्येण च ला(M4 लो)भेन. — ^{b}) D1 लिप्सेर्वा; G1 लप्सेथास्. B1 धनागतं. T2 G1 read 13^{cd} for the first time after 10. — ^{c}) D7 T1 G2–4 च ध्रुवौ (for अध्रुवौ). — ^{d}) K (except K4) V1 Bo. 2–5 Da Dn D2–6 न शास्त्रपरो (D4 °धनो) (for ऽपशास्त्र°). B1 न शास्त्रमधिगच्छति-; D7 S योपि (G1 M °प-) शास्त्रधनो भवेत् (M1. 3 नृप); D8 corrupt.

अपशास्त्रपरो राजा संचयान्नाधिगच्छति ।
अस्थाने चास्य तद्वित्तं सर्वमेव विनश्यति ॥ १४
अर्थमूलोऽपहिंसां च कुरुते स्वयमात्मनः ।
करैरशास्त्रदृष्टैर्हि मोहात्संपीडयन्प्रजाः ॥ १५
ऊधश्छिन्द्याद्धि यो धेन्वाः क्षीरार्थी न लभेत्पयः ।
एवं राष्ट्रमयोगेन पीडितं न विवर्धते ॥ १६
यो हि दोग्ध्रीमुपास्ते तु स नित्यं लभते पयः ।
एवं राष्ट्रमुपायेन भुञ्जानो लभते फलम् ॥ १७

अथ राष्ट्रमुपायेन भुज्यमानं सुरक्षितम् ।
जनयत्यतुलां नित्यं कोशवृद्धिं युधिष्ठिर ॥ १८
दोग्धि धान्यं हिरण्यं च प्रजा राज्ञि सुरक्षिता ।
नित्यं स्वेभ्यः परेभ्यश्च तृप्ता माता यथा पयः ॥ १९
मालाकारोपमो राजन्भव माङ्गारिकोपमः ।
तथा युक्तश्चिरं राष्ट्रं भोक्तुं शक्यसि पालयन् ॥ २०
परचक्राभियानेन यदि ते स्याद्धनक्षयः ।
अथ साम्नैव लिप्सेथा धनमब्राह्मणेषु यत् ॥ २१

C. 12. 2735
B. 12. 71. 21
K. 12. 71. 21

14 Dn2 transp. 14 and 15. — [a]) K1 D2.3.5.6 अथ; K5 V1 B अप्य-; Da Dn अर्थ- (for अप-). K3.5 D7 S -शास्त्रधनो; D4.8 °धरो (for °परो). — [b]) K1 संबंधान्; K4 D7 S संचयं; V1 B2 Da संशयान्; Bo.3-5 Dn D2.3.5.6 धर्मार्थान्; B1 संशयं; D8 संचया (for संचयान्). K3.5 यो; B1 च; B2 Da lacuna (for न). — [c]) D4 वा (for च).

15 Dn2 transp. 14 and 15. — [a]) D7 S (T2 G1 °स्मिन्मू)लं (for °मूलो). K1.5 V1 Bo.2-5 Da Dn D6.8 [ऽ]पि हिंसां; B1 D2.3.5.7 T1 G3.4 M हि हिंसां; T2 G1 च हिंसां; G2 अहिंसां (for ऽपहिंसां). O-J स्ववृत्तिमूलहिंसो [v. l. °मूलां हिंसां] यः. — [b]) O-J कुरुते स्वयमेव हि. — [c]) K4 D7 अशास्त्रदृष्टो (D7 °दुष्टैर्); Dn2 अदृष्टशास्त्रं (for अशास्त्रदृष्टैर्). O-J अशास्त्रलक्षणाकारैर्. — [d]) D7 S लोभात् (for मोहात्). Ś1 K1.2.4 V1 Bo.5 संपीडयेत् (K1 °येन्) (for °यन्). D1 मोहात्मस्मीडयेत्प्रजाः (corrupt); D8 मोहान्स पीडयत्प्रजाः (sic); O-J लोभाद्यैः पीडयन्प्रजाः.

16 D2 om. 16[a]–17[b]. — [a]) K1 ऊर्धेश्. Ca cites ऊधः. K3.5 V1 B Da Dn D3.5.6 तु; D4 च (for हि). G4 M4 धेनोः (for धेन्वाः). T2 G1 ऊधश्च पीडयन्धे(G1 °येद्धे)न्वाः. — [b]) D4 दुग्धार्थी (for क्षीरार्थी). V1 लभते (for न लभेत्). D4 om. न. — For 16[ab], O-J subst.:

174* यो हि पक्वं द्रुमं छिद्य लभते न पुनः फलम् ।

— D1 repeats (hapl.) 16[c]–17[c] after 17[c]. — [c]) O-J as in text. — [d]) D3.5 M4 पीडयन्. B4 D7 T1 G2-4 न च (B4 प्र-) वर्धते; M4 नाभिव°; O-J स्यादनर्थकं. — After 16, D7 S ins.:

175* यवसोदकमादाय सान्त्वेन विनयेन च ।

17 D2 om. 17[ab] (cf. v. l. 16). — [a]) K3 V1 B2.5 Da Dn D6.7 T G M1.3 च; Bo [ऽ]त्र; B1 स्म; D3.4 नु (for तु). M2.4 उपासीत. — [b]) K3 V1 B2.3.5 Da Dn D3.5-7 T G M1.3.4 विंदते; M2 पिबते (for लभते). — [c]) D1 अयोगेन (for उपायेन). — After 17[c], D1 repeats 16[c]–17[c]. B1 om. (hapl.) 17[d]–18[a]. M2 reads (hapl.) 17[d] after 18[a]. — [d]) D4 भुंजाना. K3.5 D4.8 M1.3.4 विंदते; M2 [ऽ]पि न ते (for लभते).

18 B1 om. 18[a] (cf. v. l. 17). After 18[a], M2 reads 17[d]. — [a]) B5 एवं (for अथ). — [b]) D6 भज्यमानं. — [c]) D6 जनयसि. K4 [उ]त्तमां (for [अ]तुलां). — [d]) V1 B D3.5 कोषवृ(D3 °मृ)द्धिं; D2.6 कोशमृद्धिं. D5.6 युधिष्ठिरः.

19 [a]) K2.3 V1 B (except B1) D (except D1.4.8) S दोग्ध्री (D2 °ग्धीं). K3.5 हि (for च). — [b]) K2.4 V1 B D (except D1.4.8) S मही (for प्रजा). All MSS. (except Ś1 K1.4 D1) राज्ञा (for राज्ञि). B1 च रक्षिता; D4 सुरक्षितः. — [d]) K5 सा गौर् (for माता).

20 With 20[ab], cf. 5. 34. 18[cd]. — [a]) O-J मालाकारोपमो नित्यं. — [b]) T2 G3 M2 [अं]गारकोपमः; M1.3 °रिकोपमं. Ca cites आङ्गारिकः. B1 भव मांगलिकोपमः; D7 भुवमां(marg. भवानां)गारि°. O-J as in text. — [c]) D4 यथा (for तथा). G2 युक्तं. Da Dn D6 राज्यं; T2 G1 राजा (for राष्ट्रं). — [d]) T2 G1 राष्ट्रं (for भोक्तुं). K V1 B (except B1) Da Dn D1.3-7 शक्ष्यसि; D8 शक्नोति; T2 G1 भोक्ष्यति (for शक्यसि). D2 पालयत्.

21 K1 reads 21 on marg. (*sec. m.*). — [a]) K4 परं; G1.3 परि-; G4 परश्च (for पर-). K3 D4 -योगेन; B1 D8 -पातेन; D7 T1 G3.4 -धानेन (for -यानेन). — [b]) D2 वा; D3 च (for ते). Ś1 K2.4 D1 धनंजयः; D2.8 वनक्षयः (for धन°). — [c]) B1 तथा (for

C. 12. 2736
B. 12. 71. 22
K. 12. 71. 22

मा स ते ब्राह्मणं दृष्ट्वा धनस्थं प्रचलेन्मनः ।
अन्त्यायामप्यवस्थायां किमु स्फीतस्य भारत ॥ २२
धनानि तेभ्यो दद्यास्त्वं यथाशक्ति यथार्हतः ।
सान्त्वयन्परिरक्षंश्च स्वर्गमाप्स्यसि दुर्जयम् ॥ २३
एवं धर्मेण वृत्तेन प्रजास्त्वं परिपालयन् ।
स्वन्तं पुण्यं यशोवन्तं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥ २४
धर्मेण व्यवहारेण प्रजाः पालय पाण्डव ।
युधिष्ठिर तथा युक्तो नाधिबन्धेन योक्ष्यसे ॥ २५
एष एव परो धर्मो यद्राजा रक्षते प्रजाः ।
भूतानां हि यथा धर्मे रक्षणं च परा दया ॥ २६
तस्मादेवं परं धर्मं मन्यन्ते धर्मकोविदाः ।
यद्राजा रक्षणे युक्तो भूतेषु कुरुते दयाम् ॥ २७
यदह्ना कुरुते पापमरक्षन्भयतः प्रजाः ।
राजा वर्षसहस्रेण तस्यान्तमधिगच्छति ॥ २८
यदह्ना कुरुते पुण्यं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
दश वर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते फलं दिवि ॥ २९

अथ). Ś1 D1 सान्नेव. — d) Bo. 5 तत्; D8 च (for यत्). T2 G1 न धनं ब्राह्मणेपि (G1 °णे तु) यत्.

22 a) K4 D4 ब्राह्मणान्. — b) K5 धनस्थान्; V1 धर्मस्थान्; G2 धनिनं. Ś1 K4 D1 प्रचरेन्. — d) G1 पीतस्य (for स्फीतस्य).

23 a) K4 दानानि (for धनानि). B1. 2 यस्य (for तेभ्यो). K5 निःस्वेभ्यस्त्वं धनं दद्याद्. — c) V1 B1. 2 शांत्वयन्; D6 सांत्वयत्; D8 सा स्वयं. Ś1 K1. 4. 5 D1 परिरक्ष्यं(D1 °क्ष्या)श्च. — d) B1 यास्यति; D7 T G M1. 3 एष्यसि (T2 °ति); M2 प्राप्स्यसि. D8 भारत (for दुर्जयम्).

24 a) Ś1 K4 B4. 5 T G3. 4 M2 धर्म्येण. — b) K5 V1 B Da Dn D1–7 T G परिपालय (D1 °येत्). D8 प्रजाः सम्यक्प्रपालयन्. — c) D4 om. (hapl.) from स्वन्तं up to पालय (in 25b). K4 स्वंते; B1 सुतं; B4 स्वं तु; D2. 3. 7 T G3. 4 M1. 3 स्वर्गं; D5 स्वर्गः; D8 स्वंकं; G1. 2 M2. 4 स्वर्ग्यं (for स्वन्तं). D3. 5 पुण्य- (for पुण्यं). K3 D7 S यशोनंतं (M1. 3 °त्यं); K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 यशो नित्यं (for यशोवन्तं). — d) Dn2 प्राप्स्यते.

25 D4 om. up to पालय (cf. v. l. 24). — a) Ś1 B3. 5 D1 T G1. 3. 4 M2 धर्म्येण. — b) K4 Dn1 D6 प्रजां. — c) Ś1 Dn D6 यथा (for तथा). — d) D7 T1 G2. 3 नाति-; D8 नाव-; T2 G1 न तु; G4 M नातु- (for नाधि-). K1 -धर्मेण (marg. -बंधेन) (for -बन्धेन). Ś1 K4 योज्यसे; D1 युज्यसे; D6 मोक्षसे (for योक्ष्यसे).

26 a) O-J एष एष. — b) T2 G1 यादृशा; O-J यद्राजा (as in text). K2 D1 रक्ष्यते; K3. 5 V1 B Da Dn D2–8 S O-J रक्षति. — c) Ś1 K1. 2. 4 D1 च (for हि). K3. 5 Da D4. 7. 8 T G1. 3. 4 M2 O-J दया (D4 also परो); V1 B Dn D2. 3. 5. 6 G2 M1. 3. 4 यदा (for यथा). Ś1 धर्मो; O-J धर्मे (as in text). — d) K3 V1 B Da Dn D6 परमा; K4 च परं; K5 D4. 8 हि परा; D1 च प्रदा-; D2. 3. 5 परमं (for च परा). M2 जया (for दया). D7 T G3. 4 M1. 3. 4 रक्षणं हि (M3. 4 च) दया परा; G1. 2 रक्षणं (G2 रक्षणे) हि यदा पुरा; O-J रक्षणे च परा दया. — Between 26 and 29, O-J ins. :

176* इह लोके सुखं प्राप्य परत्र च महीतले ।
एवं तेभ्यः परक्षेतो(sic) ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ।
सत्त्वेन परिभोगाय स्वर्गं जेष्यसि दुर्जयम्

27 a) K4 एनं; Dn1 एव; D1 एतं; D7 S (except G1) एतत् (for एवं). — b) K1 मंस्यंते; D8 मन्यते. — c) K1. 3 V1 B Dn D2. 3. 5. 6 यो राजा; Da योंतरा; T2 G1 यादृशा (for यद्राजा). D8 युद्धे; T2 G1 तात (for युक्तो).

28) K1 अह्ना यत् (by transp.); K2 D1 अह्नाय. — b) B1 भवतः; Da कुरुते (for भयतः). K4 B5 D1 अरक्षं(D1 °क्ष)त यतः प्रजाः. — c) K1 D1 प्रजा; G1 राजन् (for राजा). K3. 5 वर्षसहस्रेषु; D2 °स्राणि; M2 °स्रं तं. — D2 om. (hapl.) 28d–29c. — d) D7 S नाधि- (for अधि-).

29 D2 om. 29abc (cf. v. l. 28). — a) K3. 5 V1 B D (except D1. 4. 7; D2 om.) T2 G1 M धर्मं (for पुण्यं). — D8 om. (hapl.) 29c–30d. Ś1 reads 29c–31b on marg. (*sec. m.*). V1 reads 29c–30d on marg. — d) D1 न्यस्य (for तस्य). D1 भुंक्षे (for भुङ्क्ते). K5 यथाविधि; M1. 3 फलं महत् (for फलं दिवि). — For 29, O-J subst. :

स्विष्टिः स्वधीतिः सुतपा लोकाञ्जयति यावतः ।
क्षणेन तानवाप्नोति प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ३०
एवं धर्मं प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालयन् ।
इह पुण्यफलं लब्ध्वा नाधिबन्धेन योक्ष्यसे ॥ ३१
स्वर्गलोके च महतीं श्रियं प्राप्स्यसि पाण्डव ।
असंभवश्च धर्माणामीदृशानामराजसु ।
तस्माद्राजैव नान्योऽस्ति यो महत्फलमाप्नुयात् ॥ ३२
स राज्यमृद्धिमत्प्राप्य धर्मेण परिपालयन् ।
इन्द्रं तर्पय सोमेन कामैश्च सुहृदो जनान् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

भीष्म उवाच ।
य एव तु सतो रक्षेदसतश्च निबर्हयेत् ।
स एव राज्ञा कर्तव्यो राजन्राजपुरोहितः ॥ १
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

C. 12. 2750
B. 12. 72. 2
K. 12. 72. 3

177* यदा न कुरुते धर्मं राजा भूतानि पालयन् ।
प्रजापुण्यं चतुर्भागं तदा न प्राप्नुयान्नृपः ।

30 D8 om. 30 (cf. v. l. 29). Ś1 (*sec. m.*) V1 read 30 on marg. — [a]) B1 स्विष्टीः; Da स्विष्टेः; D7 T1 G2-4 M2. 4 स्विष्टः; G1 M1. 3 स्विष्ट-; Ca स्विष्टिः (as in text). K1 lacuna; B1 D4 स्वधीती; Da सुधानी; D7 S (except T2) स्वधीतः (M1. 3 °ति-). Cv स्विष्टं स्वधीतं सुतपा. — [b]) D1 लोकं. D7 यजति (for जयति). D2 यावता. — [d]) D7 T G लोकान् (for प्रजा). D1 पालयेत्.

31 Ś1 reads 31[ab] on marg. (*sec. m.*). — [a]) D1 एव; M4 एतं (for एवं). V1 B1. 2 Da धर्मान्. — [b]) K (except K1) V1 B D (except D1. 4. 8) T G M4 परिपालय. —K1 om. (hapl.) 31[c]-33[b]. — [c]) K5 V1 B D (except D1. 4. 7. 8) त(Dn1 य)तः (for इह). D8 पुण्यं (for पुण्य-). — [d]) D7 S नानु-; D8 नावि- (for नाधि-). D2 मोक्षसे; D8 योक्षसे; D8 G2 योक्ष्य(D8 °क्ष)ते. V1 B1 Da दिवं धर्मेण भोक्ष्यसे.

32 K1 om. 32 (cf. v. l. 31). — [a]) B3 D3. 5. 7 S स्वर्गे (for स्वर्ग-). K2. 3. 5 V1 B2. 4. 5 Da Dn D6 -लोके सु-; B0. 1. 3 -लोकेषु; D8 -लोकं च; T2 G1. 2 M1-3 च लोके (for -लोके च). — [c]) D7 S अविप्लवश्च (M4 °वोयं) धर्माणाम्. — [d]) D7 T1 G1. 3. 4 M4 ईदृशो नाम राजसु. — [e]) K4 राजेव; D4 राजे च. T2 तस्माद्राज्ञो विनान्योस्ति. — [f]) K5 V1 B D (except D1. 4. 7. 8) धर्म- (for महत्). D4 अवाप्नुयात् (hypermetric) (for आप्नु°).

33 K1 om. 33[ab] (cf. v. l. 31). — [a]) K2 धृतिमत्; K3. 5 D4 M2. 4 ऋद्धं सं-; V1 B Da Dn D2 धृतिमान् (for ऋद्धिमत्). D8 स राज्यवृद्धिमत्प्राप्य (sic). — [b]) K3 V1 Dn D6 परिपालय; D8 प्रतिपालयन्. D7 S प्रजा धर्मेण पालय (M1. 3 °यन्). — [c]) K1 कामेन; D4 सोमैश्च; Ca सोमेन (as in text). — [d]) T2 G1 कामेन (for कामैश्च). Ś1 D4 जनाः; Ś1 (*sup. lin. sec. m.*) नृप; K1 जयः; B (except B2) D2. 3. 5 गणान् (for जनान्). D1 कामेच्च सुखदे जनान् (sic).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1-7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* D4 राजधर्मोपदेशः; D7 T1 G2-4 रक्षणविधिः; M1. 3 रक्षाप्रकारः; M2 यथाशास्त्रलिप्साविधिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 73; B1. 3. 4 Dn2 D2. 3 70; Da 72 (as in text); Dn1 71. — *Śloka no.:* Da Dn1 34; D8 24.

73

1 Before 1, D7 S ins.:

178* युधिष्ठिर उवाच ।
कीदृशो ब्राह्मणो राज्ञां कार्याकार्यविचारणे ।
क्षमः कर्तुं समर्थो वा तन्मे ब्रूहि पितामह ।

[(L. 1) G2 कार्यकारणचारणे (for the post. half).]

— [a]) V1 K3-5 D2-6. 8 एवं (for एव). K3. 5 D4 हि (for तु). D4 रक्षयेद्. — [b]) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 G2 M2 निवर्तयेत् (for निबर्ह°). — [c]) B1 एवं.

C. 12. 2750
B. 12. 72. 2
K. 12. 72. 3

पुरूरवस ऐलस्य संवादं मातरिश्वनः ॥ २
ऐल उवाच ।
कुतः स्विद्ब्राह्मणो जातो वर्णाश्चापि कुतस्त्रयः ।
कस्माच्च भवति श्रेयानेतद्वायो विचक्ष्व मे ॥ ३
वायुरुवाच ।
ब्रह्मणो मुखतः सृष्टो ब्राह्मणो राजसत्तम ।
बाहुभ्यां क्षत्रियः सृष्ट ऊरुभ्यां वैश्य उच्यते ॥ ४
वर्णानां परिचर्यार्थं त्रयाणां पुरुषर्षभ ।
वर्णश्चतुर्थः पश्चात्तु पद्भ्यां शूद्रो विनिर्मितः ॥ ५
ब्राह्मणो जातमात्रस्तु पृथिवीमन्वजायत ।
ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ ६
ततः पृथिव्या गोप्तारं क्षत्रियं दण्डधारिणम् ।
द्वितीयं वर्णमकरोत्प्रजानामनुगुप्तये ॥ ७
वैश्यस्तु धनधान्येन त्रीन्वर्णान्बिभृयादिमान् ।
शूद्रो ह्येनान्परिचरेदिति ब्रह्मानुशासनम् ॥ ८
ऐल उवाच ।
द्विजस्य क्षत्रबन्धोर्वा कस्येयं पृथिवी भवेत् ।
धर्मतः सह वित्तेन सम्यग्वायो प्रचक्ष्व मे ॥ ९

Ś1 K5 D1. 4. 6 राजा; K1 राजन् (for राज्ञा). — [d]) K1 राजा (for राजन्). Ś1 K1. 4 D1. 4. 8 -पुरोहितैः. M मंत्री (M2 °त्रि-) शास्त्रविशारदः.

2 [a]) Ś1 K1 (marg. as in text). 4 ऐडस्य; D1 चेदस्य; D4 मेडस्य; S ऐळस्य. — [d]) K1. 4 B1 D2. 3. 5. 7. 8 S (except G2 M3) मातरिश्वना.

3 D8 M2 om. the ref. Ś1 K1–4 D4 ऐ(K1 ए)ड; B2 Da Dn D6 पुरूरवा; D1 ऐंद्र; T G M1. 3. 4 ऐळ (for ऐल). — [a]) K5 G1 कुतश्चिद्; M1. 3 कुतस्मिन् (for कुतः स्विद्). K1 D4 ब्राह्मणा. K1 जाता. — [b]) D7 T G वा(T2 G2 चा)थ (for चापि). K1 ततस् (for कुतस्). — [c]) Ś1 V1 D1 कस्माच्चिद्; D2. 3. 5 कस्मात्तद्; D4 क एषां; M4 तस्माच्च (for कस्माच्च). K1 श्रेयम्; V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6 श्रेष्ठः; B2 Da D4. 8 श्रेयः (for श्रेयान्). — [d]) D8 -वीर्या (for वायो). D7 S प्रचक्ष्व; D8 विचक्ष. B Da Dn D2. 3. 5. 6 तन्मे व्याख्यातुमर्हसि.

4 K2 V1 B Da Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 मातरिश्वा (for वायुर्). — [a]) K2. 3. 5 B Da Dn1 D1. 5. 7 T G M2 ब्राह्मणो; V1 ब्रह्मणा; D6 ब्राह्मणा. K1 D1 स्पृष्टा (D1 °ष्टो); M4 सृष्टेः (for सृष्टो). — [b]) K1. 5 Bo Da Dn1 D7 T G3. 4 ब्रह्मणो; K3 ब्राह्मणा; B1–5 D1. 3–5 G2 M2 ब्रह्मणा. — [c]) D8 बाहुभ्यां क्षत्रियाः सृष्टा. — [d]) Ś1 K4 [अ]प्यूरुभ्यां (for ऊरुभ्यां). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 7 G3 एव च (for उच्यते).

5 [a]) Dn2 D6 परिहारा(D6 °र्या)र्थं. — [b]) K3. 5 V1 B D (except D1) S भरतर्षभ (for पुरुष°). — [c]) G1 वर्णं चतुर्थं. K3 पद्भ्यां च; K5 V1 B1. 2 Da Dn D6 संभूतः (for पश्चात्तु). — [d]) K3 शूद्रः पश्चाद्; D4. 7 S (except G1) शूद्रः पद्भ्यां (by transp.). K1 m V1 B Da D2. 3. 5 विनिर्गतः.

6 =(var) Manu. 1. 99. — [a]) D4 ब्राह्मणा; G1 (before corr.) ब्राह्मणे. V1 B D2. 3. 5. 7 T G जायमानो; D6 तापमानो (for जातमात्रस्). K5 V1 Bo. 2–5 D (except D1; Da lacuna) S हि; B1 [S]पि (for तु). — [b]) B1–4 Da T2 G2 पृथिव्याम् (for °वीम्). K3 Da Ca अधिजायते; B2. 4 अध्यजायत; T2 अभ्य°; G1 अन्य° (for अन्व°). K5 V1 Bo. 5 Dn D2. 3. 5. 6 पृथिव्याम-नुजायते; D8 पृथिवीसर्वजासतत् (sic). — [c]) T2 G1 °धर्माणां; M °वर्णानां (for °भूतानां). — [d]) K1 धर्म-कामस्य; V1 B Da D3. 5 धर्म(V1 कर्म-; Bo सर्व)-कोषस्य. — After 6, D7 S ins.:

179* सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किंचिदिह दृश्यते ।
धर्मयुक्तं प्रशस्तं च जगत्यस्मिन्नृपात्मज ।

[(L. 2) T2 G1 धर्मे (for धर्म-). T2 G1 प्रसक्तं; M2. 4 प्रशस्यं (for प्रशस्तं). T2 G1 नृपात्मजः.]

7 V1 om. 7[ab]. — [a]) B (except B1) D (except D1. 4. 7. 8) अतः (for ततः). K4. 5 D2. 8 पृथिव्यां. B Da Dn D2. 3. 5. 6 यंतारं; D8 गांधारं (for गोप्तारं). — [b]) K3. 5 D4. 7 T G दंडधारकं; B Da Dn D2. 3. 5. 6 °धार(Bo °रि)णे; D8 °धारणं. V1 reads 7[cd] on marg. — [c]) D6 क्षत्रियं (for द्वितीयं). V1 Dn D6 दंडम्; D8 धर्मम् (for वर्णम्). — [d]) T2 G1 इह (for अनु-). Dn1 D8 -तृप्तये; D1 -गोप्तये (for -गुप्तये).

8 [b]) D8 om. वर्णान्. — [c]) D4 शूद्रे. K (except K3) D4. 8 [S]पि; B3 तु (for हि). K (except K4) B1. 4 Da Dn D1. 4. 6. 8 T2 G1 M [ए]तान् (for

वायुरुवाच ।

विप्रस्य सर्वमेवैतद्यत्किंचिज्जगतीगतम् ।
ज्येष्ठेनाभिजनेनेह तद्धर्मकुशला विदुः ॥ १०
स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ।
गुरुर्हि सर्ववर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च वै द्विजः ॥ ११
पत्यभावे यथा स्त्री हि देवरं कुरुते पतिम् ।
आनन्तर्यात्तथा क्षत्रं पृथिवी कुरुते पतिम् ॥ १२
एष ते प्रथमः कल्प आपद्यन्यो भवेदतः ।
यदि स्वर्गे परं स्थानं धर्मतः परिमार्गसि ॥ १३
यः कश्चिद्विजयेद्भूमिं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
श्रुतवृत्तोपपन्नाय धर्मज्ञाय तपस्विने ॥ १४
स्वधर्मपरितृप्ताय यो न वित्तपरो भवेत् ।
यो राजानं नयेद्बुद्ध्या सर्वतः परिपूर्णया ॥ १५
ब्राह्मणो हि कुले जातः कृतप्रज्ञो विनीतवाक् ।
श्रेयो नयति राजानं ब्रुवंश्चित्रां सरस्वतीम् ॥ १६
राजा चरति यं धर्मं ब्राह्मणेन निदर्शितम् ।
शुश्रूषुरनहंवादी क्षत्रधर्मव्रते स्थितः ॥ १७
तावता स कृतप्रज्ञश्चिरं यशसि तिष्ठति ।

C. 12. 2765
B. 12. 72. 17
K. 12. 72. 20

[ए]नान्). — d) K3 D4 धर्मानुशासनं.

9 D8 om. 9. Ś1 K1 एड; K2–4 D4 ऐड; D1 ऐंद्र; S (except T1) ऐळ (for ऐल). — D4 repeats 9^{ab} after the ref. of 10. — a) D4 (both times) क्षत्रं (for क्षत्र-). — b) V1 यस्येयं (for कस्येयं). Bo. 5 मता (for भवेत्). — c) V1 स हि (for सह). Bo वृत्तेन; G1 चित्तेन (for वित्तेन). — d) K4 प्रचक्ष मे; Da1 प्रचक्रमे; D2 प्रवक्ष्व मे; D6 प्रवक्ष्यसे.

10 With 10, cf. Manu. 1. 100. D8 om. the ref. Dn2 मातरिश्व (for वायुर्). After the ref., D4 repeats 9^{ab}. — a) B1 प्रविश्य (for विप्रस्य). M4 [इ]दं (for [ए]तद्). — After 10^{ab}, D7 S ins.:

180* धनं धान्यं हिरण्यं च स्त्रियो रत्नानि वाहनम् ।
मङ्गलं च प्रशस्तं च यच्चान्यदपि विद्यते ।

[(L. 2) D7 T G M2–4 मंगळं. T2 वर्तते (for विद्यते).]

) K3. 5 D4 श्रैष्ठ्ये(K5 D4 °ष्ठे)न; G1 ज्यैष्ठ्येन. — d) T1 G3. 4 तं धर्मं (for तद्धर्म-).

11 11^{ab} = Manu. 1. 101^{ab}. — a) G1 स्वमेवं. — b) D6 वस्तं; Ca वस्ते (as in text). — c) D1 गुरुं. Ś1 K1. 4 D2 च (for हि). B4 D8 सर्वभूतानां. — d) D8 स (for च). K3. 4 द्विज. M श्रेष्ठो ज्येष्ठश्च ब्राह्मणः.

12 With 12, cf. B. 13. 8. 22. — a) D7 T1 G पत्यलाभे; M2 पतिभावे; Ca पत्यभावे (as in text). K3. 5 V1 B D (except D1. 4. 8) S [ए]व स्त्री (for स्त्री हि). — B3 Dn D6 om. (hapl.) 12^{cd}. — c) G1 आनंतर्यं. D8 अथ (for तथा). — d) D1 परम् (for पतिम्).

13 a) M वै (for ते). — b) K4 G1 [अ]द्यो (for [अ]न्यो). K4 D1 T2 G1 ततः; D4. 7 T1 G3. 4 यतः (for अतः). — c) V1 B Da Dn D2. 3. 6. 7 स्वर्गं; D1 सर्वो-; D5. 8 स्वर्गः. — d) Dn D6 स्वधर्मं (D6 °र्मः) (for धर्मतः). D7 G2. 3 परिमार्गय; D8 परमा गतिः; T2 G1 M1. 3. 4 परिमार्गति.

14 a) K3. 5 V1 B D (except D1. 4. 7. 8) यत्किंचिद् (for यः कश्चिद्). K2. 3 V1 B2 Da Dn D6 विजये (B2 Da1 °येर्); Bo. 1. 3–5 D2. 3. 5 जयसे (for विजयेद्). K5 भूमौ; V1 B1. 2 Da1 भूमेर् (for भूमिं). — b) V1 B D (except D1. 4. 7. 8) निवेदय; T2 न्यवेदयेत्. — c) Ś1 श्रुतवित्तोपपन्नाय; K1 °वंतोप°. — d) D4 विपश्चिते (for तपस्विने).

15 a) D1 सुधर्म-. D7 -वृत्ताय; D8 -प्राप्ताय (for -तृप्ताय). — b) D1. 6. 7 ये (for यो). K3. 5 नि(K5 न)वृत्तिपरो; B1 न वेत्ति°; D6 T2 न (T2 नि-) वृत्त°; D7 न तृप्ति° (for न वित्त°). Ca cites वित्तपरः (as in text). — c) K5 transp. यो and राजानं.

16 B1 om. 16^{ab}. — b) All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4; B1 om.) विनीतवान्. — c) D4 नियति; D8 न याति (for नयति). — d) D1. 3. 5 ध्रुवंश्च (sic) (for ब्रुवंश्च).

17 a) B1 D1 G1 यद् (for यं). K1 (m as in text) ब्रह्म. — b) K1 निवेदितं; B2 Da प्रदर्शितं; D2 निदर्शतं; D4. 6. 7 T G2–4 विदर्शितं. — c) Ś1 अनहंवादे; B (except B2) D2. 3. 5 °हंकारी. — d) D2. 3. 5 क्षत्रधर्म(D2 °र्मे)रतः स्थितः; D6 °धर्मरते स्थितः; M4 क्षत्रधर्ममनुव्रतः.

18 a) D7 T1 G2–4 यावता. D8 कृतः (for कृत-). K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 तावता सत्कृत(K4 D8

C. 12. 2768
B. 12. 72. 18
K. 12. 72. 21

तस्य धर्मस्य सर्वस्य भागी राजपुरोहितः ॥ १८
एवमेव प्रजाः सर्वा राजानमभिसंश्रिताः ।
सम्यग्वृत्ताः स्वधर्मस्था न कुतश्चिद्भयान्विताः ॥ १९
राष्ट्रे चरन्ति यं धर्मं राज्ञा साध्वभिरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भागं स विन्दति ॥ २०
देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
यज्ञमेवोपजीवन्ति नास्ति चेष्टमराजके ॥ २१
इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।
राजन्येवास्य धर्मस्य योगक्षेमः प्रतिष्ठितः ॥ २२
छायायामप्सु वायौ च सुखमुष्णेऽधिगच्छति ।
अग्नौ वाससि सूर्ये च सुखं शीतेऽधिगच्छति ॥ २३
शब्दे स्पर्शे रसे रूपे गन्धे च रमते मनः ।
तेषु भोगेषु सर्वेषु नभीतो लभते सुखम् ॥ २४
अभयस्यैव यो दाता तस्यैव सुमहत्फलम् ।
न हि प्राणसमं दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ २५
इन्द्रो राजा यमो राजा धर्मो राजा तथैव च ।
राजा बिभर्ति रूपाणि राज्ञा सर्वमिदं धृतम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

°तः)प्रा(K_{5} °प्र)ज्ञश्. — ^{b}) D_{7} T G चरन्ध(D_{7} $G_{1.2}$ चिरं ध)र्मैव तिष्ठते (G_{2} °ति). — ^{c}) $K_{3.5}$ तस्माद् (for तस्य). D_{8} कृष्णस्य (for सर्वस्य). $D_{2.3.5.7}$ G तस्य सर्वस्य धर्मस्य. — ^{d}) $K_{3.5}$ D_{4} राजन्; G_{1} भाग्य- (for भागी). $K_{3.5}$ D_{4} भागी; $D_{3.5.8}$ राजा (for राज-).

19 ^{b}) B_{2} अपि (for अभि-). G_{1} -संस्थिताः (for -संश्रिताः). — After 19^{ab}, D_{7} S (except G_{1}) ins.:

181* ब्राह्मणं च सुविद्वांसं राजशास्त्रविपश्चितम् ।

[$M_{3.4}$ ब्राह्मणश् (for ब्राह्मणं).]

— B_{1} om. (hapl.) 19^{cd}. — ^{c}) M_{4} स्वकर्मस्था. — ^{d}) D_{8} नकुलश्चिद्. K_{1} भयान्वितः.

20 ^{a}) D_{4} राष्ट्रं. B_{1} चरति. B_{1} T_{2} G_{1} M_{1-3} यद् (for यं). D_{6} धर्मे. — ^{b}) K_{3} Da राजा (for राज्ञा). M [अ]त्र (for [अ]भि-). D_{4} -रक्षितः. — V_{1} reads 20^{c}–21^{e} on marg. — ^{c}) G_{2} तद्धर्मं (for धर्मस्य). — ^{d}) B Da Dn D_{6} तु; D_{7} S (except T_{2}) हि (for स). V_{1} देवतास्त्रितयस्तथा.

21 V_{1} reads 21^{abc} on marg. — ^{a}) D_{8} देवामे- तस्या पितरो (sic). — ^{c}) K_{4} जीवंती. — ^{d}) D_{7} S (except $M_{1.3}$) यष्टा ह्यराजके.

22 ^{a}) K_{4} यतो; D_{1} इत्ये; D_{6} तत्रो (for इतो). K_{1} *स्तेन; D_{8} दंतेन (for दत्तेन). — ^{b}) K_{4} देवतः; D_{8} देवता. — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1.4}$ राजन्ये(K_{4} °न्या)वास्य; D_{4} राजा यज्ञस्य (for राजन्येवास्य). D_{1} राजन्ये चास्य धर्मस्य. — ^{d}) T_{2} योगः क्षेमः; G_{1} योगक्षेमं. M प्रवर्तते (for प्रतिष्ठितः). B_{1} योगक्षेमपरायणः.

23 ^{a}) D_{4} वायो. M_{2} वा (for च). Cv as in text. — ^{b}) D_{4} [ऽ]ति-; G_{1} (before corr.) न (for ऽधि-). — B_{1} Da_{1} om. (hapl.) 23^{cd}. — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{4} V_{1} $D_{2.6}$ वा शशि-; D_{7} G $M_{1.3.4}$ शशिनि (for वाससि). B_{3} सूर्यो. K_{3} V_{1} B (B_{1} om.) $D_{2.3.5.7}$ M वा (for च). — ^{d}) K_{4} सीते; B_{2} D_{4} शीतो; D_{8} जीते; G_{1} M भीतो; Ca शीते (as in text). K_{1} [ऽ]ति-; T_{2} [ऽ]नु-; G_{1} M न (for ऽधि-).

24 ^{a}) B_{1} शब्द स्पर्शो; D_{4} शब्दे स्पर्श-; G_{1} शब्द- स्पर्श- (for शब्दे स्पर्शे). K_{3} $D_{4.8}$ रसे गंधे; Bo च रूपे च; B_{1} D_{7} $G_{2.3}$ तथा रूपे (for रसे रूपे). — ^{b}) K_{3} $D_{4.8}$ रूपे (for गन्धे). — ^{c}) B (except $B_{1.2}$) $D_{2.3.5}$ उप- (for तेषु). $Ś_{1}$ K_{4} D_{1} भावेषु; $D_{6.8}$ भागेषु (for भोगेषु). V_{1} B_{2} D_{7} T_{1} G_{2} सर्वेषु भोगेषु (by transp.); $G_{3.4}$ सर्वेषु भूतेषु. — ^{d}) T_{2} $G_{1.2}$ भीतो न; $M_{1.3}$ न भीते. B_{1} न भीतो न सुखं लभेत्.

25 ^{a}) $K_{2.3.5}$ V_{1} B_{1} Da Dn $D_{4.6}$ हि (for [ए]- व). — ^{b}) G_{1} तस्येव. $M_{1.3}$ तु (for सु-). — ^{c}) D_{4} च (for हि). D_{8} दांतं (for दानं).

26 ^{b}) K_{3} तदा (for तथा). — ^{c}) D_{4} राज्ञो; M_{2} राजन् (for राजा). D_{4} भवति (for बिभर्ति). D_{7} T $G_{3.4}$ $M_{1.3.4}$ भूतानि (for रूपाणि). G_{1} राजापि भक्तिभूतानि. — ^{d}) K_{1} D_{8} G_{2} राजा (for राज्ञा). B_{1} M_{4} ततं; D_{7} ध्रुवं; $M_{1.3}$ ततः (for धृतम्).

७४

भीष्म उवाच ।
राज्ञा पुरोहितः कार्यो भवेद्विद्वान्बहुश्रुतः ।
उभौ समीक्ष्य धर्मार्थावप्रमेयावनन्तरम् ॥ १
धर्मात्मा धर्मविद्येषां राज्ञां राजन्पुरोहितः ।
राजा चैवंगुणो येषां कुशलं तेषु सर्वशः ॥ २
उभौ प्रजा वर्धयतो देवान्पूर्वान्परान्पितॄन् ।
यौ समेयास्थितौ धर्मे श्रद्धेयौ सुतपस्विनौ ॥ ३
परस्परस्य सुहृदौ संमतौ समचेतसौ ।
ब्रह्मक्षत्रस्य संमानात्प्रजाः सुखमवाप्नुयुः ॥ ४
विमाननात्तयोरेव प्रजा नश्येयुरेव ह ।
ब्रह्मक्षत्रं हि सर्वेषां धर्माणां मूलमुच्यते ॥ ५
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

C. 12. 2780
B. 12. 73. 6
K. 12. 73. 44

Colophon om. in D8. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1–7 S राजधर्म. — *Adhy. name:* K3 D4 पुरूरवा(D4 °वः)पवनसंवादः; D7 T1 G2. 4 राजोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 74; B1. 3. 4 D2 71; B2 Dn 72. — *Śloka no.:* Dn 26.

74

1 Before 1, K4. 5 D7 S (except G1) ins.:

182* युधिष्ठिर उवाच ।
राज्ञा पुरोहितः कार्यः कीदृशो वर्णतो भवेत् ।
पुरोधा यादृशः कार्यः कथयस्व पितामह ।
भीष्म उवाच ।
गौरो वा लोहितो वापि श्यामो वा नीरुजः सुखी ।
अक्रोधनो नचपलः सर्वतश्च जितेन्द्रियः ।

[T2 M read line 2 after line 4. — (L. 3) K4. 5 T2 M om. भीष्म उवाच. — K5 वाथ; T2 M1–3 (for वापि). K4 [अ]श्यामो (for श्यामो). Cv cites post. half as above. — (L. 4) D7 G2. 3 ह्यचपलः (for नच°).]

D7. 8 T G3. 4 om. the ref. D6 om. 1^{bc}. — [b]) K4 वेद-; D1 विद-; D8 [ऽ]भवद् (for भवेद्). G1 बहुश्रुतिः. — [c]) K1 ततो; Ca उभौ (as in text). — [d]) D5. 8 G1 अप्रमेयद् (for °याव्).

2 [a]) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 मंत्र- (for धर्म-). K1 -विद्यायां (for -विद्येषां). — [b]) D2 राज्ञा. D7 T1 G2–4 राज- (for राजन्). D8 राजधर्मपुरोहितः. —After 2^{ab}, D7 S ins. a passage given in App. I (No. 8). — [c]) D2 राज्ञा (for राजा). K1 Da1 D1 चैव; B1 वै षड्-; D7 S वै स- (for चैवं-). K1 -गुणी येषां; V1 Bo–2. 5 Da -गुणोपेतः; D5 -गुणो एषां. — [d]) Ś1 K1. 4 V1 B D (except D4. 7. 8) T G सर्वतः.

3 [a]) K5 प्रजां; D6 प्रभा. D7 T1 G2–4 वर्धयेते; T2 °येतां; M4 °यंतौ. — [b]) Ś1 K4 D2. 3. 5. 7. 8 T G2–4 पूर्वापरान्; K3 पूर्वं प°; K5 अथ प°; B2 Dn D6 सर्वान्सुतान्; Da सर्वान्पितॄन्; D1 पूर्वोपरः; M नागान्प(M3. 4 °न्व)रान् (for पूर्वान्परान्). B2 (marg. as in text) प्रति; B4 D2. 3. 5 अपि; Da सुतान् (for पितॄन्). — [c]) D4. 8 यो; T2 G1 M तौ (for यौ). Ś1 K4 समेयास्थितौ; K1 °ल स्थितौ; D4. 7. 8 S भवेतां स्थितौ (D8 सुतौ; G2 स्थिते) (for समेयास्थितौ as in D1 only). K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 भवेयातां (D2 °यतो) स्थितौ (D2. 3. 5 स्थिरौ; D6 सुतौ) धर्मे.

4 [a]) Da D4 सुहृदो. — [b]) K2. 5 V1 B Da Dn विहितौ; D2. 3. 5 विदितौ; D4 समेतौ (for संमतौ). Ś1 K1. 4 D1 समतेजसौ. — [c]) G2 ब्रह्मक्षत्रिय-. D4. 8 सन्मानात्; T2 संधानात्; G1 संतानात् (for संमानात्). — [d]) K2–5 प्रजा. K1 V1 B D (except D1. 4. 7) प्रजा सुखमवाप्नुवात्.

5 [b]) K2. 3. 5 V1 B D (except D1. 7) हि (for ह). —[c]) D6 ब्रह्मक्षत्रे. V1 Bo–3 Da Dn1 D6 च (for हि). D7 S सर्वासां. —[d]) V1 B (except B2) Da Dn D2. 3. 5. 6 वर्णानां; D7 S प्रजानां (for धर्माणां). Bo बलम्; T2 मूल (for मूलम्).

6 [a]) Ś1 K2–4 D1. 4. 8 ऐड-; S ऐळ- (for ऐल-). D2. 3. 5. 7 S -काश्यप- (for -कश्यप-).

7 K8 om. the ref. Ś1 K4 D1. 4 ऐड; K1. 2 D8 एड; S ऐळ (for ऐल). — [a]) K4 ह; D8 [आ]दि- (for हि). — [b]) D1. 8 M2 om. क्षत्रं. — Da1 om. (hapl.) 7^{c}–8^{b}. — [c]) B1 अर्थश्चलं; T2 G1. 2 अन्यद्बलं. Ca cites अन्वक्. K5 D4. 8 कतमे स्विद्; Dn1 कृतमे-तस्मिन्; G1 कथमेस्मिन्; M1. 3 कतमे तस्मिन् (for

C. 12. 2780
B. 12. 73. 6
K. 12. 73. 44

ऐलकश्यपसंवादं तं निबोध युधिष्ठिर ॥ ६

ऐल उवाच ।

यदा हि ब्रह्म प्रजहाति क्षत्रं
क्षत्रं यदा वा प्रजहाति ब्रह्म ।
अन्वग्बलं कतमेऽस्मिन्भजन्ते
तथाबल्यं कतमेऽस्मिन्वियन्ति ॥ ७

कश्यप उवाच ।

*व्यृद्धं राष्ट्रं भवति क्षत्रियस्य
ब्रह्म क्षत्रं यत्र विरुध्यते ह ।
अन्वग्बलं दस्यवस्तद्भजन्तेऽ-
बल्यं तथा तत्र वियन्ति सन्तः ॥ ८

नैषामुक्षा वर्धते नोत उस्रा
न गर्गरो मथ्यते नो यजन्ते ।
नैषां पुत्रा वेदमधीयते च
यदा ब्रह्म क्षत्रियाः संत्यजन्ति ॥ ९

नैषामुक्षा वर्धते जातु गेहे
नाधीयते सप्रजा नो यजन्ते ।
अपध्वस्ता दस्युभूता भवन्ति
ये ब्राह्मणाः क्षत्रियान्संत्यजन्ति ॥ १०

एतौ हि नित्यसंयुक्तावितरेतरधारणे ।

कतमेऽस्मिन्). Ca cites कतमे (as in text). V1 यजंते (for भजन्ते). Cv cites अन्वग्बलं कतमे (as in text). —[d]) K1 तथाबल्यां; K1 (marg.) V1 B Da2 Dn D2. 3. 5. 6 तथा (D6 also तदा) वर्णाः (V1 °र्णं; B3 °र्ण्याः); K4 °बलि; D7 S त(T2 M2. 4 य)थाबलं. K3 D4. 8 कतमे स्विद्; G1 (before corr.) कथमेतद्; M1 कतमे तस्मिन् (for कतमेऽस्मिन्). K1 m. 2 भ्रियंति; K3 D4 वदंति; K5 V1 Bo–2. 4. 5 Da2 Dn D2. 3. 5–7 S भ्रियंते; B3 भजंते (for वियन्ति). Cv तदाबलं कतमे के भ्रियंति.

8 Da1 om. 8[ab] (cf. v. l. 7). D8 om. the ref.; some MSS. काश्यप (for क°). —[a]) Ś1 K1–4 V1 Bo–4 Da2 Dn D2. 3. 5–8 T1 G3. 4 Ca वृद्धं; K5 D1 विद्धं; B5 छिन्नं; D4 व्यृद्धि-; T2 G2 M द्विधा; G1 द्विधा हि (for *व्यृद्धं). V1 B2. 4 Da2 Dn D6 क्षत्रियस्य भवति (by transp.); T2 भवति ब्रह्मक्षत्रं. —[b]) K4 V1 B Da2 Dn D2. 3. 5–7 S विरुध्यतीह (Dn2 °ध्यतीव) (for °ध्यते ह). K1. 5 हि; D8 च (for ह). —[c]) B1 अन्वर्थश्च; G1. 2 अन्यद्बलं (for अन्वग्बलं). D8 M1. 3. 4 तं (for तद्). B1 संभवते (for तद्भजन्ते). —[d]) K1 बाल्यं तथा; K3 तथाबला; K5 D8 तथाबल्यं; V1 Bo. 1. 3–5 Da Dn D2. 3. 5. 6 त(Dn1 य)थावर्णं; B2 D4 M4 तथाबलं. K1. 3. 5 विंदंति; Bo. 3–5 विदंति; B1. 2 Da Dn D5 भ्रियंति; D2. 3. 5 वदंति; M4 धरंति (for वियन्ति). Dn2 सद्यः; D6 नैषां (for सन्तः). D7 T1 G2–4 तथाबलं तद्ध्रियंते च संतः; T2 G1 ततोबलं भ्रियते चैव संतः; M1–3 यदा ब्रह्म क्षत्रियः संत्यजेत.

9 With 9–10, cf. B. 12. 342. 19. K5 D7 T1 G2. 3 om. (hapl.) 9. K2 om. (hapl.) 9[ab]. Da1 om. (hapl.) 9[a]–10[b]. —[a]) B5 D1 नैषा. K1 (marg.) नैषामुखं. B1 ब्रह्मा; B5 क्षमा; Dn D6 G4 ब्रह्म; D1 मुखा; Ca उक्षा (as in text). B2 Da2 D4 वहते; D1 रुधते; D8 वर्तते (for वर्धते). B1 नैव (for नोत). D8 नातनुस्रा; G1 जातु गेहे (for नोत उस्रा). K1 m. 4 V1 Bo. 1. 3–5 Da2 Dn D2. 3. 5. 6 T2 M पुत्रा; K3 D4 वाहा (D4 °ही); B2 वही; G4 पुत्रो; Ca उस्रा (as in text). —[b]) K1 मध्याते; T2 मथ्यमा (for मथ्यते). D1 om. नो यजन्ते. K1. 3. 4 V1 B1 Dn1 D2. 6. 8 T2 G1 जयंते; Dn2 यजेत; D4 यजंति (for यजन्ते). —[c]) D4 नेषां. D8 पुत्रो. Cv नैषां पुत्र. M1. 3. 4 अधीयिरे (for °यते). Bo D2 om. च. —[d]) V1 क्षत्रिया ब्राह्मणा (for ब्रह्म क्षत्रियाः). T2 G1 M2 क्षत्रियं; M1. 3. 4 क्षत्रियः. T2 G1 M संत्यजेत; G4 °जंते.

10 D1. 5 om. (hapl.) 10. V1 B Da D2. 3. 6 M1. 3. 4 om. (hapl.) 10[ab] (for Da1, cf. v. l. 9). —[a]) K3 उस्रा; K4 उरया; K5 इच्छा; Dn अर्थो (for उक्षा). D4 वहते; D8 वहंते (for वर्धते). Cv नैषामुक्षा वर्धते (as in text). —[b]) K3. 5 G1 [अ]धीयंते (for [अ]धीयते). K5 Dn सु-; D7 T G तत्-; M2 सं- (for स-). K3. 4 T1 G2 जयंते; K5 D4 जयंति; D7 जयंतं. —[c]) D2. 8 अयध्वस्ता; D4 अथास्था; M3 अवध्वस्ता; Ca.v अप° (as in text). Ś1 (by corr.) K1. 2. 4 D8 दस्य(K1 °स्यु)बस्ते; Ca दस्युवंतः; Cap दस्युभूता (as in text). D7 S चरंति (for भवन्ति). —[d]) Ś1 K2–5 V1 B2 D (except D8; D1. 5 om.) T G M4 ब्राह्मणान्क्षत्रियाः;

क्षत्रं हि ब्रह्मणो योनिर्योनिः क्षत्रस्य च द्विजाः ॥ ११
उभावेतौ नित्यमभिप्रपन्नौ
संप्रापतुर्महतीं श्रीप्रतिष्ठाम् ।
तयोः संधिर्भिद्यते चेत्पुराण-
स्ततः सर्वं भवति हि संप्रमूढम् ॥ १२
नात्र प्लवं लभते पारगामी
महागाधे नौरिव संप्रणुन्ना ।
चातुर्वर्ण्यं भवति च संप्रमूढं
ततः प्रजाः क्षयसंस्था भवन्ति ॥ १३
ब्रह्मवृक्षो रक्ष्यमाणो मधु हेम च वर्षति ।
अरक्ष्यमाणः सततमश्रु पापं च वर्षति ॥ १४
अब्रह्मचारी चरणादपेतो
यदा ब्रह्मा ब्रह्मणि त्राणमिच्छेत् ।
आश्चर्यशो वर्षति तत्र देव-
स्तत्राभीक्ष्णं दुःसहाश्चाविशन्ति ॥ १५
स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणं वापि पापः
सभायां यत्र लभतेऽनुवादम् ।
राज्ञः सकाशे न बिभेति चापि

C. 12. 2790
B. 12. 73. 16
K. 12. 73. 54

K1 ब्रह्माणां क्षत्रियान्; M2 ब्राह्मणाः क्षत्रियं.

11 [a]) D1 एतान्; D2 ये तौ (for एतौ). K3 om. (hapl.) from नित्य up to उभावेतौ (in 12[a]). K5 V1 B1. 2 Da Dn D4. 6. 8 नित्यं (for नित्य-). D7 S एतौ नित्यं सुसं(M1. 3. 4 संप्र)युक्ताव्. — [b]) D4. 7. 8 T G M2. 4 -धारिणौ; M1. 3 -सारिणे (for -धारणे). — [c]) K4. 5 V1 B D (except D1. 4) S वै (for हि). D2 G1 (before corr.) ब्राह्मणो. — [d]) K5 V1 B D (except D1. 4) S वै (for च). K2. 4 B1. 2 D1. 5. 7. 8 T G1. 3. 4 द्विजः; M2 प्रजाः (for द्विजाः). G2 ब्रह्म योनिर्महीभृतां.

12 K3 om. up to उभावेतौ (cf. v. l. 11). — [a]) D7 T1 G2-4 उभौ च तौ; M2 भुजावेतौ (for उभा°). B4 अति- (for अभि-). K3 -प्रपत्तौ; Da D6 -प्रसन्नौ; D2 -प्रयत्नौ (for -प्रपन्नौ). — [b]) K1 संप्रापतुं; G1. 3 संप्राप्तुं. Bo G1 M2 श्रीं; B2. 3 D4 श्रीः; T2 G3 श्रियं (for श्री-). V1 B5 Dn D2. 3. 6 संप्रतिष्ठां; B1 श्रीं पतित्वं; D5 संप्रपन्ना (for श्रीप्रतिष्ठाम्). — [c]) B1 निर्भिद्यते संधिश् (for संधिर्भिद्यते). D8 विद्यते (for भिद्यते). D7 G2. 3 परेण (for पुराणस्). — [d]) D8 सर्वे भवंति (for सर्वं भवति). D1. 8 om. हि. B2 प्रमूढं (for संप्र°).

13 [a]) V1 B1-3 Dn2 D2. 3. 6 नांतं (for नात्र). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 पारं (for प्लवं). G1 सहते; M4 लभंते. B1 पारस्त्री (sic) (for पारगामी). — [b]) K3 V1 B Da Dn D2. 3. 5 Cap सं(Bo. 5 च)प्रपन्ना; D6 °यत्ना; Ca °णुन्ना (as in text). D7 S महोदधौ नौरिव संप्रभिन्ना (T2 °भग्ना; G1 °पन्नौ). — [c]) K4 transp. भवति and च. K2. 5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 G3 M4 हि; V1 D1 lacuna (for च). D8 प्रमुग्धं (for संप्रमूढं). — [d]) B2 Da Dn D6 transp. ततः and प्रजाः. Bo संक्षयस्था.

14 G3 om. (hapl.) 14-15. — [a]) K1. 3 V1 D2. 4 रक्षमाणो. D8 ब्रह्मक्षत्रे लक्षमाणो (sic). — [b]) K3 मधू. D8 हेमं. B1 हिम संवर्षतिश्च यः. Cv as in text. — K3 om. (hapl.) 14[cd]. — [c]) V1 B1 D1. 8 अरक्षमाणः. — [d]) Ś1 K2 अश्रु चा(K2 वा)युश्; K1 (marg. as in text) अश्रुमायुश्; K5 T2 G1 M आ(K5 G1 अ)स्रपातं; D4 अश्यपानं; D7 अश्रुपातं; D8 आश्रुषा नांश्; T1 G4 आस्रं चाघं; G2 मासं चाघं (for अश्रु पापं).

15 G3 om. 15 (cf. v. l. 14). — [a]) K3 Dn D6 न (for अ-). D8 अब्रह्मचारिणा यस्मादपेतो. Ca cites चरणात् (as in text). * Cv अब्रह्मचारी चरणाद् (as in text). — [b]) K1. 4. 5 V1 B (except Bo) D (except D1) T2 M2 ब्रह्म (for ब्रह्मा). T1 G4 ब्रह्म ब्रह्मणः; M1. 3 ब्रह्मचारिणि (for ब्रह्मा ब्रह्मणि). — [c]) K1. 2. 4 V1 Bo. 3-5 Dn D2. 6 G2 M आश्चर्यतो; V1 B1. 2 Da D3. 5 Cnp नाश्चर्यतो; K3. 5 उत्पातवत्; D7 T G1. 4 आश्च(T2 °चा)र्यभूतो; D8 सासृक्ययो (sic) (for आश्चर्यशो). — [d]) D8 तत्राभिक्षां. D7 T G दुष्प्रभा(G1 °हा)श्; M1. 3. 4 दुःषहाश् (for दुःसहाश्). D2. 3. 5 चाभवंति; G1 चापि हंति; M4 चाविशेत (for °शन्ति).

16 [a]) D2-5 हित्वा (for हत्वा). B5 om. वा. Bo-4 Dn D2. 4. 6 M4 Cv चापि (for वापि). — [b]) V1 न; T1 G2-4 यो (for यत्र). Bo. 3. 5 Da1 [ऽ]-र्थवादं; Da2 [ऽ]त्यर्थं; D1 ननु वादान्; D7 S साधुवादं; Ca cites अर्थवादः; Cap Cv ऽनुवादम् (as in text). D4 सभायां लभते नरापवादं. — [c]) Da2 om.

C. 12. 2790
B. 12. 73. 16
K. 12. 73. 54

ततो भयं जायते क्षत्रियस्य ॥ १६
पापैः पापे क्रियमाणेऽतिवेलं
ततो रुद्रो जायते देव एषः ।
पापैः पापाः संजनयन्ति रुद्रं
ततः सर्वान्साध्वसाधून्हिनस्ति ॥ १७
ऐल उवाच ।
कुतो रुद्रः कीदृशो वापि रुद्रः
सत्त्वैः सत्त्वं दृश्यते वध्यमानम् ।
एतद्विद्वन्कश्यप मे प्रचक्ष्व
यतो रुद्रो जायते देव एषः ॥ १८

कश्यप उवाच ।
आत्मा रुद्रो हृदये मानवानां
स्वं स्वं देहं परदेहं च हन्ति ।
वातोत्पातैः सदृशं रुद्रमाहु-
र्दावैर्जीमूतैः सदृशं रूपमस्य ॥ १९
ऐल उवाच ।
न वै वातं परिवृणोति कश्चि-
न्न जीमूतो वर्षति नैव दावः ।
तथायुक्तो दृश्यते मानवेषु
कामद्वेषाद्बध्यते मुच्यते च ॥ २०

राज्ञः. D6 सकाशो. D4 बिभेते; D8 लभेत (for बिभेति). V1 D2 G2 वापि; D6 पापं (for चापि). — d) V1 B D (except D1. 4. 7. 8) विद्यते (for जायते).

17 a) B2 पापः; G1 अपापैः (for पापे). B2 क्रियमाणो. V1 Da Dn D6 हि चैल (V1 Da2 °च); B (except B1. 2) D2. 3. 5 [ऽ]पि चैल (for ऽतिवेलं). — b) Dn2 तस्व एषः; D1 चैष देवः; G1 एष रुद्रः (for देव एषः). K3. 5 एकः; B2 एषां; D4 एव; D8 एषाः (for एषः). Cv ततो रुद्रोजायत देव एषः. — V1 G1 om. (hapl.) 17c–18d. — c) K5 D7 T1 G3. 4 पापं (for पापाः). T2 संजनयन्हि (for °यन्ति). D7 T1 G3. 4 रुद्रः; T2 रौद्रं. Cv as in text. — d) K4 निहंति (for हिनस्ति).

18 V1 G1 om. 18 (cf. v. l. 17). D8 om. the ref.; Ś1 K (except K5) D1. 4 ऐड; S (except T2; G1 om.) ऐळ (for ऐल). — a) D7. 8 T1 G3. 4 M चापि; T2 कश्च (for वापि). — b) K1 lacuna; Da सर्वैः (for सत्त्वैः). M2 नश्यते. Ś1 K1. 4 D1. 4 वर्धमानं (for वध्य°). — c) Bo. 4. 5 हि त्वं; B2 Da Dn D6 सर्वं (for विद्वन्). Some MSS. काश्यप; D1. 3 कस्यप (D3 °पं). K3 D4 संप्रचक्ष्व (for मे प्र°). — d) K1. 5 B D (except D1. 4. 7. 8) M2 कुतो (for यतो). D7 T1 G2–4 रुद्र; T2 एष (for देव). K3 एकः; T2 रुद्रः (for एषः).

19 D8 om. the ref. Some MSS. काश्यप. — a) D8 Cv आत्म-. K3 रुते (for रुद्रो). G1 हृदयो. — b) D2 स्वं; D7 S Cv स्वकं (M1. 3 °च्छं) (for स्वं स्वं). K5 परिचारे; D3 परदेहे (for परदेहं). Ś1 K1. 2. 4 Bo. 3. 4 D1. 5 वदंति; K5 वहंति; D8 चरंति (for च हन्ति). Cv cites हन्ति (as in text). — c) D4 सदृशो; Cv °शं (as in text). G1 आह (for आहुर्). — d) K1 G1 lacuna; K2. 3. 5 V1 B Da Dn D1–6 देवैर्; D7 T G2–4 M देवं; Cv दावैर् (as in text). K5 जीवभूतैः; Cv जीमूतैः (as in text).

20 D8 om. the ref.; Ś1 K (except K5) D1 ऐड; S ऐळ (for ऐल). — a) K2. 5 V1 Bo. 1. 3–5 Da Dn D2. 3. 5. 6 Cv वातः (for वातं). B2 जीमूते वा (for वातं परि-). D7 T1 G2–4 प्रवृणोतीह; T2 G1 M परिवृणोतीह (for °णोति). K3 कंचिन् (for कश्चिन्). D8 न वै वातं वर्षति सोतिश्चिन् (sic). — b) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 M1–3 ना(B5 वा)पि; D7 T G M4 तत्र (for नैव). K4 V1 B D (except D1. 4. 8) T G2–4 M4 देवः; K5 देवं; G1 नैवं; M1–3 वातः (for दावः). — c) K1 V1 M2 यथायुक्तो; D7 T G M1. 3. 4 नैवं (G1 om. नैवं) युक्तो; Cv तथायुक्तो (as in text). D8 om. from मानवेषु up to प्रदहेत् (in 21b). K4 Dn D6 G3 T2 मानुषेषु. — d) D1 M कामाद्वेषाद्. K3 D4 T G M2 मुच्यते; D5 दह्यते; M1. 3. 4 वध्यते (for बध्य°). K (except K1) V1 Bo. 5 Da Dn D2. 3. 6 मुह्यते; B4 युज्यते; D4. 7 T1 G2–4 M2 वध्यते; T2 G1 बुध्यते (for मुच्यते). D5 गुह्यमेव (for मुच्यते च). D7 T G वा (for च). Cv as in text.

21 D1 om. 21. D8 om. up to प्रदहेत् (cf. v. l. 20). M1. 3 om. the ref. Some MSS. काश्यप. — a) K1 [प्]कस्मिन्; V1 M2 [प्]व (for [प्]क-). K1 दिने; D7 T1 G1–3 -गेहाज्; M4 -देशो (for

कश्यप उवाच ।

यथैकगेहे जातवेदाः प्रदीप्तः
कृत्स्नं ग्रामं प्रदहेत्स त्वरावान् ।
विमोहनं कुरुते देव एष
ततः सर्वं स्पृश्यते पुण्यपापैः ॥ २१

ऐल उवाच ।

यदि दण्डः स्पृशते पुण्यभाजं
पापैः पापे क्रियमाणेऽविशेषात् ।
कस्य हेतोः सुकृतं नाम कुर्या-
द्दुष्कृतं वा कस्य हेतोर्न कुर्यात् ॥ २२

कश्यप उवाच ।

असत्यागात्पापकृतामपापा-
स्तुल्यो दण्डः स्पृश्यते मिश्रभावात् ।
शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावा-
न्न मिश्रः स्यात्पापकृद्भिः कथंचित् ॥ २३

ऐल उवाच ।

साध्वसाधून्धारयतीह भूमिः
साध्वसाधूंस्तापयतीह सूर्यः ।
साध्वसाधून्वातयतीह वायु-
रापस्तथा साध्वसाधून्वहन्ति ॥ २४

कश्यप उवाच ।

एवमस्मिन्वर्तते लोक एव
नामुत्रैवं वर्तते राजपुत्र ।
प्रेत्यैतयोरन्तरवान्विशेषो

C. 12. 2799
B. 12. 73. 25
K. 12. 73. 63

-गेहे). B_{2} संप्रदीप्तः (for प्रदी°). — [b]) $Ś_{1}$ (*sup. lin.* as in text) D_{7} T_{1} G_{2-4} गेहं (for ग्रामं). $K_{3,5}$ V_{1} B D (except D_{4}; $D_{1,8}$ om.) S दहते (for प्रदहेत्). $Ś_{1}$ $K_{1,2,4}$ संत्वरावान्; V_{1} सत्वरं च; B_{2} Da Dn D_{6} च त्वरं वा (for स त्वरावान्). — [c]) B_{1} विमोहयन्. — [d]) $K_{3,5}$ स्पृशते; B_{1} D_{8} T_{2} G_{1} M_{4} दृश्यते; Dn D_{6} स्पृशति.

22 D_{8} om. the ref.; $Ś_{1}$ K (except K_{5}) $D_{1,4}$ ऐड; S ऐळ (for ऐल). — [a]) M_{4} तत्र (for यदि). G_{2} दंसं; M_{4} देव (for दण्डः). $Ś_{1}$ K B_{1} $D_{1-3,5-8}$ T_{1} $G_{3,4}$ Cv स्पृश्यते. $K_{1,2,4}$ B Da Dn D_{1-6} पुण्यपापं (B_{2} °पे); $K_{3,5}$ $D_{7,8}$ T G M_{2} Cv °पापैः; $M_{1,3,4}$ °कृतां (M_{4} also नृणां पापैः) (for पुण्यभाजं). — [b]) $Ś_{1}$ K_{3} $B_{0,2,4}$ पापैः पापं; K_{1} V_{1} पापं पापैः; K_{5} B_{3} Da_{2} पापं पापे; D_{7} S पुण्ये पापे (for पापैः पापे). V_{1} B_{3} $D_{1,2,4-6}$ क्रियमाणैर्विशेषात्; B_{2} °माणं वि°. — [c]) V_{1} $B_{2,3}$ Da D_{7} T_{1} G_{2-4} M तत्कस्य; D_{8} सुरकस्य (sic); G_{1} तस्य (for कस्य). T_{2} तत्कस्य हेतोः कुर्याद्दुष्कृतं वा. Cv cites कस्य हेतोः सुकृतं कुर्यात्. — [d]) B_{1} तस्य; M_{3} [अ]स्य (for कस्य). D_{1} हेतुं (for हेतोर्). K_{4} [अ]त्र (for न). D_{8} तापयतीह सूर्यः (sic; cf. 24[b]). Cv cites कस्य हेतोः दुष्कृतं च न कुर्यात्.

23 = (var.) 5. 34. 67. Some MSS. काश्यपः. — [a]) $K_{1,2,4}$ V_{1} $B_{0,3}$ Dn $D_{2,3,5,6,8}$ असंयोगात्; B_{1} अंशत्यागात्; Cv असं° (as in text). K_{5} अपापीस्; B_{1} अपापास्; $D_{3,5}$ अपापात् (for °पांस्). — [b]) Dn_{2} D_{7} T_{2} M_{4} (*sup. lin.* as in text) मित्रभावात्; $D_{2,6}$ मंत्र°. K_{1} तुल्ये दंडा स्पृश्यते मिथ्यभावात् (sic). — [c]) Some MSS. शुष्केनार्द्रं. V_{1} दहते; D_{4} दृश्यते (for दह्यते). D_{4} मित्रभावान्; D_{7} T G M_{4} संप्रयोगान् (for मिश्रभावान्). Cv as in text. — [d]) D_{7} $G_{2,3}$ मैत्री; T $G_{1,4}$ मैत्रं; Cv मिश्रः (as in text). D_{7} T_{1} G_{2} कदापि; T_{2} $G_{1,3,4}$ M कदाचित् (for कथं°).

24 D_{8} om. (hapl.) 24[ab] with the ref.; $Ś_{1}$ K (except K_{5}) $D_{1,4}$ ऐड; S ऐळ (for ऐल). — [a]) D_{6} अधायति; G_{1} धारयंति. — [b]) K_{2} तपयति; B_{1} G_{1} स्थाप°; G_{2} तर्प° (for ताप°). — [c]) $K_{2,5}$ V_{1} B Da Dn D_{2-6} चापि (V_{1} B_{2} Da चाव-; B_{4} चैव) वाति; K_{3} D_{8} वाति चैव; D_{7} चालयति; T_{1} G_{2-4} च्यावयति; T_{2} $M_{1,3,4}$ चा(T_{2} वा)पतति (for वातयति). G_{1} भवायुर् (for [इ]ह वायुर्). — [d]) K_{5} V_{1} $B_{0,2-5}$ D (except $D_{1,4,7,8}$) M_{1-3} पुनंति; B_{1} गृणंति; M_{4} पुनाति (for वहन्ति).

25 D_{8} G_{1} om. the ref.; V_{1} reads it on marg. Some MSS. काश्यपः. — [a]) $M_{1,3}$ वै वर्तते (for वर्तते). D_{7} T G $M_{1,3,4}$ तात लोके (for लोक एव). $K_{1,3,5}$ V_{1} B Da Dn $D_{2-6,8}$ एष (for एव). — [b]) K_{1} om. न. D_{6} नान्यत्रैवं; T_{2} G_{1} नैवामुत्रैवं (for नामुत्रै°). D_{4} T_{1} $G_{1,3,4}$ राजपुत्रः; M_{4} राजसिंह. — [c]) M [उ]भयोर् (for [ए]त°). K (except K_{1})

C. 12. 2799
B. 12. 73. 25
K. 12. 73. 63

योो वै पुण्यं चरते यश्च पापम् ॥ २५
पुण्यस्य लोको मधुमान्घृतार्चि-
हिंरण्यज्योतिरमृतस्य नाभिः ।
तत्र प्रेत्य मोदते ब्रह्मचारी
न तत्र मृत्युर्न जरा नोत दुःखम् ॥ २६
पापस्य लोको निरयोऽप्रकाशो
नित्यं दुःखः शोकभूयिष्ठ एव ।
तत्रात्मानं शोचते पापकर्मा
बह्वीः समाः प्रपतन्नप्रतिष्ठः ॥ २७
मिथो भेदाद्ब्राह्मणक्षत्रियाणां
प्रजा दुःखं दुःसहं चाविशन्ति ।
एवं ज्ञात्वा कार्य एवेह विद्वा-
न्पुरोहितो नैकविद्यो नृपेण ॥ २८
तं चैवान्वभिषिच्येत तथा धर्मो विधीयते ।
अग्र्यो हि ब्राह्मणः प्रोक्तः सर्वस्यैवेह धर्मतः ॥ २९
पूर्वं हि ब्राह्मणाः सृष्टा इति धर्मविदो विदुः ।
ज्येष्ठेनाभिजनेनास्य प्राप्तं सर्वं यदुत्तरम् ॥ ३०
तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक् ।

V1 B D (except D1. 4. 8) T1 G3. 4 अंतरावान् (for °रवान्). — d) D8 om. वै. G1 यश्च (for यश्च). Ś1 K1. 4 पापान्.

26 a) B1 पापो; D1 लोके. K1 मधुर्मा; D6 (marg.) मृधुमान् (for मधु°). Cv cites पुण्यस्य लोको मधुमान् (as in text). B1 om. from घृतार्चिर् up to 27a. D7 T1 G3. 4 घृताची; D8 हुतार्चि (for घृतार्चिर्). — b) V1 B (except B3; B1 om.) D (except D1. 4. 7. 8) हिरण्यस्य (for हिरण्य-). — c) Ś1 प्रीत्या (for प्रेत्य). Ś1 D1 T1 G1. 3. 4 [आ]-मोदते. D7 T1 G M1. 3. 4 धर्मचारी; T2 पुण्यकारी (for ब्रह्मचारी). — d) K3 D4 G1 (marg.) यत्र; M [अ]त्र (for तत्र). V1 नत; D4 रोग-; D7 T G न (for नोत).

27 B1 om. 27a (cf. v. l. 26). — a) D1 लोके. Ś1 K1. 2 D1 निरये; K4 निरवे for निरयो). Ś1 D1. 8 [s]प्रकाशे (for ऽप्रकाशो). Cv as in text. — b) B0 नित्यो. K (except K1) V1 B (except B0) D (except D1. 4. 7. 8) T2 G M2 दुःखं. K5 om. (hapl.) from शोक up to दुःखं (in 28b). Dn D2. 3. 5. 6. 8 शोक(D8 °कं)भूयिष्ठम्. — c) Ś1 शोचके; K3 B2-5 D (except D1. 4) S शोचति; B0 शोचयेत्; B1 corrupt (for शोचते). — d) K3. 5 B1-5 Da Dn D2. 3. 4 (also as in text). 5. 7. 8 T1 G प्रतपन्न-; K4 M2 प्रपन्न- (for प्रपतन्न-). D6 -प्रविष्टः; D8 -प्रतिष्ठ (for -प्रतिष्ठः).

28 K5 om. up to दुःखं (cf. v. l. 27). — a) D8 सद्यो (for मिथो). Da भेदे; Dn2 भेदा; D8 नेता (for भेदाद्). K1 क्षत्रियब्राह्मणानां. — b) D4 दुःसहं; T G2 M दुःषहं (for दुःसहं). D2. 8 चावि-शंति; D4 आ° (for चा°). G1 प्रजां दुःखं दुष्प्रसहं चापि शां(*sup. lin.* यां)ति (sic). — c) D4 मत्वा (for ज्ञात्वा). G1 कार्यम्. K5 V1 B D (except D1. 4. 7. 8) नित्यं (for विद्वान्). — d) D4 पुरोहिता. K1. 4 D1. 8 [s]नेक- (for नैक-). D8 -विप्रो; M3 -वद्यो (for -विद्यो).

29 a) B1 तथैव; D4 तं चेव (for तं चैव). K1. 4 [अ]न्व(K1 °नु)षिञ्चेत (submetric); K3. 5 V1 B (except B2) Dn D2. 3. 5. 6 [अ]न्व(D2. 3. 6 °भ्य-; D5 °न्वा)भिषिंचेत् (for °षिच्येत). D7 T G तं चै(D7 तच्चै)व लब्ध्वाभिषिंचेत्; D8 वै चात्वमभिषिंचेत (sic); M तं चेल्लब्ध्वाभिषिच्ये(M2 °षिंचे)त; Cv तं चैवान्वभि-षिंचेत. — b) V1 B2 Da न हीयते (for विधीयते). — c) K1 अग्र्यं; K4 अग्र्यो; K5 V1 B0. 2-5 D (except D1. 4. 8) S अग्रं; B1 आपो (for अग्र्यो). Ś1 K4 D1 वै (for हि). K5 ब्रह्मणः; B1 ब्राह्मणं; D7 T1 G3. 4 M4 ब्राह्मणाः. B (except B1. 5) Da Dn D2-6 प्रो(D4 प्रा)क्तं; D7 T1 G3. 4 प्रोक्ताः. — d) D2. 3. 8 G1 सर्वस्येव.

30 V1 reads 30-31 on marg. — a) K5 पूर्वं तु (for पूर्वं हि). K3. 5 Da2 D4. 7 S ब्राह्मणः; K4 ब्रह्मणाः; V1 B Da1 Dn D2. 3. 5. 8 ब्रह्मणः. K3. 5 D4. 7 S सृष्ट (G1 °ष्टो); K4 स्पृष्टा; B Da Dn D2. 3. 5. 6 सृष्टिः; D8 स्पृष्टः (for सृष्टा). — b) G1 यदि (for इति). B (except B1) D (except Da D1. 4. 7) ब्रह्म- (for धर्म-). — c) K3 श्रेष्ठो न; D1 ज्येष्ठा न; G1 ज्यैष्ठ्येन (for ज्येष्ठेन). — d) K5 V1 B D (except D1. 4. 7. 8) पूर्वं (for सर्वं). B4 D7 T G M4 यदुत्तमं.

31 V1 reads 31 on marg. — a) D8 तस्मान्मन्यश्च

सर्वं श्रेष्ठं वरिष्ठं च निवेद्यं तस्य धर्मतः ॥ ३१
अवश्यमेतत्कर्तव्यं राज्ञा बलवतापि हि ।
ब्रह्म वर्धयति क्षत्रं क्षत्रतो ब्रह्म वर्धते ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

७५

भीष्म उवाच ।
योगक्षेमो हि राष्ट्रस्य राजन्यायत्त उच्यते ।
योगक्षेमश्च राज्ञोऽपि समायत्तः पुरोहिते ॥ १
यत्रादृष्टं भयं ब्रह्म प्रजानां शमयत्युत ।
दृष्टं च राजा बाहुभ्यां तद्राष्ट्रं सुखमेधते ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

C. 12. 2810
B. 12. 74. 3
K. 12. 74. 5

तप्तस्थ (sic). — ^{b}) M4 ब्राह्मणम. G1 -भृत् (for -भुक्). **Ca** cites प्रसृता° (as in text). D4 ब्राह्मणः सृजतग्रभाक् (sic); D8 °णः सततं प्रभुः. — ^{c}) V1 D8 सर्वं-; D4 पूर्वं-; M4 तस्मात् (for सर्वं). B2 सर्वज्येष्ठं; D5 सर्वशिष्टं (for सर्वं श्रेष्ठं). Bo. 5 ज्येष्ठं; D8 श्रेष्ठ- (for श्रेष्ठं). K2. 3. 5 V1 B D (except D1. 4. 8) T G विशिष्टं; K4 प्रविष्टं (for वरिष्ठं). — ^{d}) K4 निविद्यं; D4 नैवद्यं (for निवेद्यं). Bo. 4 D7 T G1. 3. 4 धीमतः (for धर्मतः).

32 ^{a}) K1. 3. 5 V1 B D (except D1. 7) S (except G1) एव (for एतत्). — ^{b}) M transp. अपि and हि. B4 ह; D7 T G2–4 च (for हि). B2 राज्ञा बलवतामपि; T2 G1 °ज्ञा ब्रह्मविवर्धनं. — ^{c}) D4 वर्धयतं. G1 (*sup. lin.* as in text) क्षिप्रं (for क्षत्रं). B1 ब्राह्मणो वर्धते क्षत्रं. — ^{d}) B3 वर्तते (for वर्धते).
After 32, K1 (marg. *sec. m.*). 5 V1 B (except B1) Da Dn D2. 3. 5. 6 ins.:

183* एवं राजा विशेषेण पूज्या वै ब्राह्मणाः सदा ।

[B2 संपूज्या ब्राह्मणः सदा (for the post. half).]

On the other hand, D7 S ins. after 32:

184* राज्ञः सर्वस्य चान्यस्य स्वामी राजपुरोहितः ।

[M1. 3. 4 राजा (for राज्ञः). D7 T1 G2–4 M2–4 राज्ञः (for राज-).]

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1–3. 5–7 T2 G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* B2 Da2 ऐलकश्यपसंवादः; D4 ब्रह्मक्षत्रधर्मः; D7 T1 G2–4 पुरोहितप्रशंसा; M1–3 पुरोहितसंपत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 75; B1. 3. 4 D2 72; B2 Da Dn 73; D3 71. — *Śloka no.:* Dn1 32.

75

1 Before 1, D7 S ins.:

185* युधिष्ठिर उवाच ।
ब्रह्मक्षत्रस्य सामर्थ्यं कथितं ते पितामह ।
पुरोहितप्रभावश्च लक्षणं च पुरोधसः ।
इदानीं श्रोतुमिच्छामि ब्रह्मक्षत्रविनिर्णयम् ।
ब्रह्मक्षत्रं हि सर्वस्य कारणं जगतः परम् ।
योगक्षेमो हि राष्ट्रस्य ताभ्यामायत्त एव हि । [5]

[G2 transp. lines 1 and 2. — (L. 1) M2. 4 माहात्म्यं (for सामर्थ्यं). — (L. 2) T2 G1. 2 M1. 2 -प्रभावं च. — (L. 4) M2 जगतः कारणं (by transp.).]

D8 om. the ref.; D7 T1 G2. 3 ins. the ref. after 1^{ab}. — ^{a}) K4 D2. 3. 5 योगक्षेमौ; B3 °क्षेमे. D4 यावक्षेमस्य राष्ट्रस्य. — ^{b}) K4 [आ]यत; Dn2 [आ]यत; D1 [आ]यतु; D8 [आ]यंत (for [आ]यत्त). — ^{c}) K2 D1 योगक्षेमौ च; B3 D2. 3. 5 °क्षेमस्य (for °क्षेमश्च). K3 Bo. 1. 5 Dn D6–8 T G M4 हि; K5 B2. 4 Da [अ]स्य (for च). Ś1 K2. 4 D1 राज्य(D1 °ज)स्य; G2 राष्ट्रस्य (for राज्ञोऽपि). K3. 5 Da Dn D2. 6 हि; D7. 8 T G1. 3. 4 M4 च (for ऽपि). — ^{d}) B1 समारंभः; D8 °यांतः; G1 °यत्तः. Da पुरोहितैः.

2 ^{a}) G1 यत्रादृष्ट-. G2 ब्रह्मन्. — ^{b}) Ś1 K4 D1 प्रज्ञायां; K2 पूजायां. K1 दमयत्युत; K5 शमयंस्तुत; B2 समय°; B3 समय°. — ^{c}) K3 राज्ञा (for राजा). — ^{d}) Da Dn D2. 6 य(Da त)द्राज्यं; T2 G1 स राजा (for तद्राष्ट्रं).

3 ^{b}) D4 इतिहास-. — ^{c}) V1 मुचकुंदस्य. — ^{d}) D3 शक्रो (for राज्ञो).

C. 12. 2910
B. 12. 74. 3
K. 12. 74. 5

मुचुकुन्दस्य संवादं राज्ञो वैश्रवणस्य च ॥ ३
मुचुकुन्दो विजित्येमां पृथिवीं पृथिवीपतिः ।
जिज्ञासमानः स्वबलमभ्ययादलकाधिपम् ॥ ४
ततो वैश्रवणो राजा रक्षांसि समवासृजत् ।
ते बलान्यवमृद्नन्तः प्राचरंस्तस्य नैरृताः ॥ ५
स हन्यमाने सैन्ये स्वे मुचुकुन्दो नराधिपः ।
गर्हयामास विद्वांसं पुरोहितमरिंदमः ॥ ६
तत उग्रं तपस्तप्त्वा वसिष्ठो ब्रह्मवित्तमः ।
रक्षांस्यपावधीत्तत्र पन्थानं चाप्यविन्दत ॥ ७
ततो वैश्रवणो राजा मुचुकुन्दमदर्शयत् ।
वध्यमानेषु सैन्येषु वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ८
त्वत्तो हि बलिनः पूर्वे राजानः सपुरोहिताः ।
न चैवं समवर्तंस्ते यथा त्वमिह वर्तसे ॥ ९
ते खल्वपि कृतास्त्राश्च बलवन्तश्च भूमिपाः ।
आगम्य पर्युपासन्ते मामीशं सुखदुःखयोः ॥ १०
यद्यस्ति बाहुवीर्यं ते तद्दर्शयितुमर्हसि ।
किं ब्राह्मणबलेन त्वमतिमात्रं प्रवर्तसे ॥ ११
मुचुकुन्दस्ततः क्रुद्धः प्रत्युवाच धनेश्वरम् ।

---

4 a) V1 मुचकुंदो. D7 T1 G3 विजित्यैतां. — c) D2. 3 जिज्ञास्यमानः; G2 जिज्ञाय°. V1 B2 Da सबलो; B1 D7 G3 सबलम्; Dn2 D6 सुबलम्. — d) K2 अत्ययाद्; V1 B2 Da [ऽ]भ्युपा(V1 °पे)याद्; Dn D2. 3. 5. 6 उपेयाद् (for अभ्ययाद्). K3 अलकाधिकं; G1. 2 M अळकाधिपं. D3 अभ्यधादलयाधिकं (sic).

5 a) M4 राजन् (for राजा). — After 5a, D4 (erroneously) reads मुचकुंदमदर्शयन् (cf. 8ab). — b) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 राक्षसानसृजत्तदा; D4. 7 S रक्षांस्यव(D4 °सि वि)सृजत्तदा. — c) K5 V1 B0. 3–5 Dn D2–6 [अ]वमृद्नंत; B1 °मर्दतो; B2 Da °मृदुर; D1 °मृदूतः; D7 T1 G3 [अ]थ मृद्नंतः; G1 [अ]वमृध्यंत. Ś1 ते बलानवमृघ्नंतः. — d) K1. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 मुचुकुंदस्य; K2. 3 प्रावरंस्तस्य; D7 T G2–4 प्रचरंस्त्वथ; G1 प्रापन्नस्य च; M प्रचरंति स (for प्राचरंस्तस्य). B0 नैर्ऋतः; B1 राक्षसाः; D1 नेवृताः; M2 सैनिकाः. D4 प्रचरस्तस्य नेर्ऋतान्.

6 a) K1 सं- (for स). K1 स्वे सैन्ये (by transp.); K3 स्वबले; D2 सैन्यस्येन्. M तु (for स्वे). — b) D2 नराधिप; D6 °धिपं. — c) B1 अर्चयामास (for गर्हया°). — d) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 T1 G2–4 M1. 3 अरिंदम (B1 Da G2. 4 °मं); D1 अरिंदमः.

7 a) V1 स तु (for तत). Ś1 K2. 4 G1 उग्र- (for उग्रं). — b) Some MSS. वशिष्ठो. K5 B D (except D1. 4. 7. 8) धर्मवित्तमः (B1 D2 °त्तम; Da °क्रमः) (for ब्रह्म°). — c) Ś1 [अ]पावधत्; K1 [अ]थावधन्; K2–4 V1 B Da Dn D2–6 T2 M4 [उ]पावधीत्; D1 [अ]पादमन्; D7 T1 G2–4 [उ]द्(D7 G2 °दा)वधीत्; G1 [उ]दावयत् (for [अ]पावधीत्). K1 D1 अत्र; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 M2 तस्य (for तत्र). — d) K1 चात्र विंदत; K2. 4 D1 चान्वविंदत; D3 चाप्यविंदतः.

8 a) D4 वेश्रवणो; D3 वै वरुणो. — K3 om. (? hapl.) from 8b up to राजानः (in 9b). — b) D7 T G अगर्हयत्; D3 अदर्शयन्; M द(M1 अ)दर्शं ह. — d) D3 वेदम् (for चेदम्).

9 Before 9, V1 Dn ins. धनद उवाच. K3 om. up to राजानः (cf. v. l. 8). — a) D3 अतो (for त्वत्तो). D4 सर्वे (for पूर्वे). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 S बलवंतस्त्वया (T °स्तथा) पूर्वे (B0. 3–5 D2. 3. 5 M पूर्वं; D6 सर्वे). — b) D1 सपुरोहितः. — c) Ś1 K4 D1 M2. 4 चैव; D7 T1 G1. 3 चैनं (for चैवं). K3–5 B D (except D1. 4) S समवर्तत (B1 D3 °ते). — d) D2 तथा (for यथा). G3 समवर्तसे (for इह व°).

10 a) T2 G1 च वै सु- (for खल्वपि). K1 कृतार्थाश्च. — b) G3 कृत° (for बल°). B1 पार्थिवाः (for भूमिपाः). — c) Ś1 K1–3. 5 D1. 3 पर्युपातिष्ठन्; B1 D4 °पासंत. — d) Ś1 यदेते; K1 (marg. as in text) कमास्य; K2 D1 यदेके (D1 °को); B1 आसीनं (for मामीशं). D3 om. from खयोः up to ततः (in 12a).

11 D3 om. 11 (cf. v. l. 10). — a) D4 यदस्ति; M2 यद्यस्तु. — c) D1 ब्रह्माण- (for ब्राह्मण-). B1 [आ]जिम् (for त्वम्). — d) K4 अतिमात्र-; D6 मतिमात्रं; Ca अति° (as in text). D7 T G अ(G1 इ)तिमात्रेण वर्तसे.

12 Before 12, Dn1 ins. भीष्म उवाच. D3 om. up to ततः (cf. v. l. 10). — a) D4 तु तच्छ्रुत्वा (for ततः क्रुद्धः). — c) D3. 5 असंब(D3 sup. lin. °र)द्धम्;

न्यायपूर्वमसंरब्धमसंभ्रान्तमिदं वचः ॥ १२
ब्रह्मक्षत्रमिदं सृष्टमेकयोनि स्वयंभुवा ।
पृथग्बलविधानं च तल्लोकं परिरक्षति ॥ १३
तपोमन्त्रबलं नित्यं ब्राह्मणेषु प्रतिष्ठितम् ।
अस्त्रबाहुबलं नित्यं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितम् ॥ १४
ताभ्यां संभूय कर्तव्यं प्रजानां परिपालनम् ।
तथा च मां प्रवर्तन्तं गर्हयस्यलकाधिप ॥ १५
ततोऽब्रवीद्वैश्रवणो राजानं सपुरोहितम् ।
नाहं राज्यमनिर्दिष्टं कस्मैचिद्विदधाम्युत ॥ १६
नाच्छिन्दे चापि निर्दिष्टमिति जानीहि पार्थिव ।
प्रशाधि पृथिवीं वीर मद्दत्तामखिलामिमाम् ॥ १७

मुचुकुन्द उवाच ।

नाहं राज्यं भवद्दत्तं भोक्तुमिच्छामि पार्थिव ।
बाहुवीर्यार्जितं राज्यमश्नीयामिति कामये ॥ १८

भीष्म उवाच ।

ततो वैश्रवणो राजा विस्मयं परमं ययौ ।
क्षत्रधर्मे स्थितं दृष्ट्वा मुचुकुन्दमसंभ्रमम् ॥ १९
ततो राजा मुचुकुन्दः सोऽन्वशासद्वसुंधराम् ।
बाहुवीर्यार्जितां सम्यक्क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ २०
एवं यो ब्रह्मविद्राजा ब्रह्मपूर्वं प्रवर्तते ।

C. 12. 2829
B. 12. 74. 21
K. 12. 74. 23

M1-3 असंरंभम्. — [d]) K1 (marg.) अविभ्रांतम् (for असं°).

13 [b]) K4 D1 एकयोनिं; D4 M3 °योनिः; T2 °योनौ. — [c]) K1 V1 B1-4 D (except D1.4.7.8) तन्; Bo.5 lacuna; G3 damaged (for च). — [d]) K1 V1 B1-4 D (except D1.4.7.8) म लोकं; G3 damaged (for तल्लोकं). V1 B2 Da Dn D6 परिपालयेत् (for °रक्षति).

14 [a]) Da D2 ततो मंत्र-; T2 तपोबलं (for °मन्त्र-). K3 D3 दिव्यं (for नित्यं). — G2 om. (hapl.) 14[cd]. — [c]) Ś1 K2.4 Bo D4 T2 G1 अस्त्रं (for अस्त्र-). D8 वीर्यं (for नित्यं).

15 [c]) T G [अ]पि (for च). D1 transp. च and मां. D7 सं- (for मां). — [d]) Dn D6 किं गर्हसि (for गर्हयसि). T2 G2 M [अ]ळकाधिप.

16 [b]) D2.3 (before corr.; marg. by corr., as in text).5 राजा धर्मे पुरोहितं. — [d]) B4 D2.3.5.8 विदधान्युत (D8 °तः); D6 °स्युत; G1 °स्युत; M4 हि ददाम्युत.

17 [a]) K1 नाछिंदेम्; Bo.4.5 नाच्छिद्ये; D7 नाचिंदे; T2 G1 नाददे (for नाच्छिन्दे). K1 om. च. K2 V1 B1.3 D2.7 T1 G2-4 M1-3 वापि; D6 चासि; D8 स्यापि; T2 G1 वा हि (for चापि). K3-5 V1 B (except B2) D (except D1.8) T G M2 [अ]निर्दिष्टम् (for निर्दि°). — [b]) D6 अति- (for इति). V1 जानामि (for जानीहि). — [c]) V1 B D (except D1.4.7.8) कृत्स्नां (D2 °त्स्णां) (for वीर). — [d]) K5 मा दत्ताम्; Dn1 D6 समंताद् (for मद्दत्ताम्). K1 इति निश्चितं (for अखिलामिमाम्). D8 इमं (for इमाम्). — After 17, K4.5 B (except B1.2) Dn D2.3.5.6 ins.:

186* एवमुक्तः प्रत्युवाच मुचुकुन्दो महीपतिः ।

[Before the above, K4 ins. मुचुकुन्द उ°.]

18 K2 D1 om. (? hapl.) 18 with the ref. K4.5 B3-5 D2.3.5.8 om. the ref. — [a]) D2 भवदत्त; D8 न च तं यो (for भवद्दत्तं). — [b]) D8 प्रोक्तुम् (for भोक्तुम्). B1 पार्थिवः; Dn1 पार्थिवं. — [d]) K4 D8 अश्रीयाम्; D2 अश्नायाम्. M4 मे मतिः (for कामये).

19 K3 om. (hapl.) 19 with the ref. D8 om. the ref. — D7 G2 om. 19[c]-20[d]. — [c]) K1 क्षत्रब्रह्म-; Bo.3-5 D3.5 क्षात्रधर्मे; Da D2 क्षत्रधर्मं; Dn D6 °धर्म-; D4 क्षत्र*र्मो (for क्षत्रधर्मे). D8 क्षत्रधर्मोस्थितं दृष्ट्वा. — [d]) T2 G1 नराधिपं (for असंभ्रमम्).

20 D7 G2 om. 20 (cf. v. l. 19). V1 reads 20 on marg. — [a]) Bo lacuna; D8 मां राज्य- (sic) (for राजा). D4 S (G2 om.) मुचुकुंदस्ततो राजा. — [b]) D8 स (for सो). K1 सोन्वशास्सं महीमिमां. — [c]) K1.4 G1 (before corr.) M1.3 -वीर्यार्जितं. — [d]) V1 क्षात्रधर्मम्.

21 [a]) B1.4.5 Dn D3.5.6 यो धर्मविद्; G1 भूयोब्रवीद् (for यो ब्रह्मविद्). — [b]) D4 प्रवर्तत. — [c]) D7 T G स भुंक्ते (for जयति).

22 [a]) K3.5 Bo.3-5 D (except D1.7.8) नित्योदकी. V1 Da च (for स्यान्). — [b]) D4 नित्ये; M4 नित्यं (for नित्य-). V1 Da -यज्ञश्च; G1 -शत्रुश्च (for

C. 12. 2829
B. 12. 74. 21
K. 12. 74. 23

जयत्यविजितामुर्वीं यशश्च महदश्नुते ॥ २१
नित्योदको ब्राह्मणः स्यान्नित्यशस्त्रश्च क्षत्रियः ।
तयोर्हि सर्वमायत्तं यत्किंचिज्जगतीगतम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

युधिष्ठिर उवाच ।
यया वृत्त्या महीपालो विवर्धयति मानवान् ।
पुण्यांश्च लोकाञ्जयति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
दानशीलो भवेद्राजा यज्ञशीलश्च भारत ।
उपवासतपःशीलः प्रजानां पालने रतः ॥ २
सर्वाश्चैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयेत् ।
उत्थानेनाप्रमादेन पूजयेच्चैव धार्मिकान् ॥ ३
राज्ञा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्वत्र पूज्यते ।
यद्यदाचरते राजा तत्प्रजानां हि रोचते ॥ ४
नित्यमुद्यतदण्डश्च भवेन्मृत्युरिवारिषु ।
निहन्यात्सर्वतो दस्यून्न कामात्कस्यचित्क्षमेत् ॥ ५

-शस्त्रश्च). D4 भूमिपः (for क्षत्रियः). — [c]) D4. 6. 8 तपो (for तयोर्). Ś1 K2. 4 समम् (for सर्वम्). K1. 4 आयात्तं; D1. 4 आवर्तं; D8 आयत्ते. — [d]) D6 -पते (for -गतम्). — After 22, D7 S ins.:

187* यशश्च तेजश्च महीं च कृत्स्नां
प्राप्नोति राजन्विपुलां च कीर्तिम् ।
प्रधानधर्मं नृपते नियच्छ
तथा च धर्मस्य चतुर्थमंशम् ।

[(L. 2) T2 प्राप्नोषि. M1. 3. 4 राजा (for राजन्). M1. 3. 4 वृत्तिं (for कीर्तिम्). — (L. 3) M1. 3 प्रधानकर्म. D7 T1 G3. 4 नियच्छत्. — (L. 4) T2 G1. 3 M2 तथापि.]

Colophon om. in D8. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Dn D2. 3. 5–7 T G1. 3. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* K3 D4. 7 G2. 4 M2 मुचुकुंदवैश्रवणसंवादः; B (except B3) Da D2. 3. 5. 6 M1. 3 मुचुकुंदोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 76; B1. 3. 4 D2 73; Da1 Dn 74. — *Śloka no.:* Dn1 23; Dn2 22.

76

1 D8 om. the ref. — [a]) G1 यथा (for यया). — [b]) D8 विवर्धयंति. — [c]) D4 पुण्यांश्च. V1 om. च. D7 T G1. 3. 4 पुण्यान्ँल्लोकाञ्जयति च; D8 पुण्यांश्च लोकां जायंति (sic). — [d]) K1 तं (for तन्).

2 D3 G1 om. the ref. — [a]) B1 दानशीली. — [b]) K4 यज्ञशीलस्य; D8 राज्ञशीलश्च. K1 पार्थिव (for भारत). — [c]) Da उपवासस्. D6 -ततः (for -तपः). D1 -शीलाः; M4 -शील-.

3 [b]) K1 D1. 4. 8 G1 राज- (for राजा). B5 Dn G2 पालयन्. — [c]) D8 सत्यानेन (for उत्था°). K1 प्रसादेन; K2. 3. 5 V1 B D (except D1. 7. 8) T2 G1 M प्रदानेन (for [अ]प्रमादेन). Cv उत्थानेन प्रदानेन. — [d]) K3. 5 V1 B Da Dn D1–7 S चापि; D8 चात्र (for चैव).

4 [a]) G3 राज्ञाभि- (for राज्ञा हि). K4 पूजिनो — [b]) K3 तत्र (for ततः). K4 पूजिते. — [c]) G1 यद्वद् (for यद्यद्). Ś1 K1. 4 D1 आचरते; D8 आचरतद् (for आचरते). — [d]) B0. 1. 3–5 D2. 3. 5. 6 प्रजाभ्यश्च (for °नां हि). K2. 3 V1 B2 Da Dn D4. 7. 8 T1 G M स्म; K5 च; T2 न (for हि). K1 प्रजानां तद्विरोचते.

5 [a]) B0. 3–5 D2. 3. 5 स्याद् (for च). — [b]) B1 तावन् (for भवेन्). — [c]) D1 निहिन्यात्; M1–3 निहत्य. — [d]) Ś1 K4 न कामान्; D6 अकामात् (for न का°). D1 कस्य चेत्. K1 Dn2 क्षिपेद्; B1 क्षयेत्; D5 भवेत् (for क्षमेत्). D7 T G न राज्ञो दस्युषु क्षमा.

यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भारत विन्दति ॥ ६
यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति ।
राजा चतुर्थभाक्तस्य प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ७
यद्राष्ट्रेऽकुशलं किंचिद्राज्ञोऽरक्षयतः प्रजाः ।
चतुर्थं तस्य पापस्य राजा भारत विन्दति ।
अप्याहुः सर्वमेवेति भूयोऽर्धमिति निश्चयः ॥ ८
कर्मणः पृथिवीपाल नृशंसोऽनृतवागपि ।
तादृशात्किल्बिषाद्राजा शृणु येन प्रमुच्यते ॥ ९
प्रत्याहर्तुमशक्यं स्याद्धनं चोरैर्हृतं यदि ।
स्वकोशात्तत्प्रदेयं स्यादशक्तेनोपजीवता ॥ १०
सर्ववर्णैः सदा रक्ष्यं ब्रह्मस्वं ब्राह्मणास्तथा ।
न स्थेयं विषये तेषु योऽपकुर्याद्द्विजातिषु ॥ ११
ब्रह्मस्वे रक्ष्यमाणे हि सर्वं भवति रक्षितम् ।
तेषां प्रसादे निर्वृत्ते कृतकृत्यो भवेन्नृपः ॥ १२
पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः
नरास्तमुपजीवन्ति नृपं सर्वार्थसाधकम् ॥ १३
न हि कामात्मना राज्ञा सततं शठबुद्धिना ।

C. 12. 2644
B. 12. 75. 14
K. 12. 75. 14

6 ^{a}) T2 G1 च (for हि). —^{b}) D6 राजा; D7 T1 G2. 3 राज-; G1 राज्ञः (for राज्ञा). G4 प्रजा राज्ञाभिरक्षिताः. —^{c}) K4 चातुर्थं; D1 चातुर्थ्यं. —^{d}) D7 transp. भारत and विन्दति. K1. 4 भरत; K3 D8 भागं स; Dn S भागं तु (T1 G2–4 च) (for भारत).

7 7^{ab} = Manu. 8. 305^{ab}. D7 om. (hapl.) 7^{a}–8^{d}. —^{a}) K1 यजति; K5 V1 B1–3 Da Dn D6 ददाति; Bo. 4. 5 D2. 3. 5 जुहोति; D1 ऋजते (for यजते). ^{b}) K4. 5 B1–3 Da Dn D8 जुहोति (for ददाति). Ś1 K2. 4 D1 अर्चते; Da अर्हति; D8 एवति (sic) (for अर्चति). —^{c}) Da -भक्तस्य; D6 -भुक्तस्य; D8 -माकृष्यं (for -भाक्तस्य). —^{d}) K1 राजा (for प्रजा). D5 T1 G2. 3 M1. 3 पालयेत्.

8 D7 om. 8^{abcd} (cf. v. l. 7). —^{a}) T2 राज्ये (for राष्ट्रे). K2. 4 राष्ट्रं कुशलं; Ca राष्ट्रेकुशलं. —^{b}) B1 राज्ञा. K4 M3 [ऽ]रक्षयत; B1 D4 [अ]संरक्षिताः (D4 °क्षतः); G4 [ऽ]रक्षावतः. —^{d}) K4 राज्ञा (for राजा). T G transp. भारत and विन्दति. Dn1 भागं तु; M2 भरत (for भारत). D5 विंदते. —^{e}) D2 अथाहुः. —^{f}) Ś1 K1. 2. 4 D1 भूयोयम्; G4 त्रयोर्थम् (for भूयोऽर्धम्). D2. 3. 5 भूयो धर्मवि(D5 °र्मैति)निश्चयः.

9 ^{a}) D2. 3. 7. 8 S (except M1. 3) कर्मणा. T2 G1 पृथिवीपालो. —^{b}) Da नृशंसा-; D1 नृशंसे. M2 इह (for अपि). —^{d}) D2. 3. 5 येनैव (for येन प्र-).

10 ^{a}) K1. 2. 4 D1 अभ्याहर्तुम् (for प्रत्या°). D7 T1 G3. 4 M अशक्तस्य (M °क्तः स्याद्) (for °क्यं स्याद्) —^{b}) G1 यानं (for धनं). Some MSS. चौरैर्; D6 चौर- (for चोरैर्). G3 हृतं (for हृतं). —^{c}) K5 V1 B2 Da Dn D6 transp. स्वकोशा(some MSS. °षा)त् and तत्. Bo. 3–5 D3. 7. 8 T G स्वात्; D2 स्वान्; D5 स्यात् (for स्व-). Bo. 5 तु (for तत्). —^{d}) D7 S [अ]पि (G °प-) (for [उ]प-). K2. 4 D1 -जीविनां; K3 D6 -जीवितः; K5 Dn D8 -जीवतः; Bo -जीवतां; D2. 3. 5 -जीविमः (for -जीवता).

11 ^{a}) K4 सर्ववर्णस्; D4 °वर्णे; D6 सर्वैर्वर्णैः. D4 om. (? hapl.) from सदा up to ब्रह्मस्वे (in 12^{a}). Ś1 K1. 4 D1 तदा (for सदा). —^{b}) D2 om. (hapl.) ह्मस्वं ब्रा. B3 ब्राह्मणांस्; D2 ब्रह्मणा; D6 ब्राह्मणस्; D7 T1 G2–4 °णैस्; T2 G1 °णे. Dn D2. 3. 5 यथा (for तथा). —^{c}) D5 नष्टं यं (for न स्थेयं). K1 विषयांतेषु. K3 D7 S तस्य; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तेन (for तेषु). —^{d}) Ś1 K1. 2. 4 V1 D6 नाप(K1 D6 नोप-; K2 नाम)कुर्याद् (for योऽप°). B2 द्विजातये (for °तिषु).

12 D4 om. ब्रह्मस्वे (cf. v. l. 11). —^{a}) K3 V1 Bo रक्षमाणे. Da Dn तु (for हि). —^{b}) K5 V1 B D2. 3. 5. 6. 8 सर्वो भवति रक्षितः. —^{c}) D1 प्रमादे; G1 प्रदाने (for प्रसादे). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तस्मात्तेषां प्रसादे(D8 °दाने)न. —^{d}) D8 भवे (for भवेन्). D3. 5 नृप.

13 With 13^{ab}, cf. 36^{cd}. —^{b}) G1 महाद्भुतम्; G4 °द्रुम. K5 B3. 5 (m as in text) D2–5. 8 T2 G1 M4 [अं]डजाः; Ca द्विजाः (as in text). D1 महद्रुमसिव द्विजाः (sic). —^{c}) D5 न राजम् (for नरास्तम्). Da अनु- (for उप-). —^{d}) K4 -साधनं.

14 ^{a}) D6 कर्मात्मना; T2 G1 कामार्थिना (for °त्मना). Ś1 सर्वं; D1 राज्ञां. —^{b}) K5 V1 B D (except D4. 7; D1 corrupt) काम- (for शठ-). ^{c}) K4 D8 -बुद्धेन (for -लुब्धेन). —^{d}) K2. 5 V1 Bo. 3–5 D (except D1. 4. 7. 8) शक्यं; T2 शक्यः

नृशंसेनातिलुब्धेन शक्याः पालयितुं प्रजाः ॥ १४

युधिष्ठिर उवाच ।

नाहं राज्यसुखान्वेषी राज्यमिच्छाम्यपि क्षणम् ।
धर्मार्थं रोचये राज्यं धर्मश्चात्र न विद्यते ॥ १५
तदलं मम राज्येन यत्र धर्मो न विद्यते ।
वनमेव गमिष्यामि तस्माद्धर्मचिकीर्षया ॥ १६
तत्र मेध्येष्वरण्येषु न्यस्तदण्डो जितेन्द्रियः ।
धर्ममाराधयिष्यामि मुनिर्मूलफलाशनः ॥ १७

भीष्म उवाच ।

वेदाहं तव या बुद्धिरानृशंस्यगुणैव सा ।
न च शुद्धानृशंस्येन शक्यं महदुपासितुम् ॥ १८
अपि तु त्वा मृदुं दान्तमत्यार्यमतिधार्मिकम् ।
क्लीबं धर्मघृणायुक्तं न लोको बहु मन्यते ॥ १९
राजधर्मानवेक्षस्व पितृपैतामहोचितान् ।
नैतद्राज्ञामथो वृत्तं यथा त्वं स्थातुमिच्छसि ॥ २०
न हि वैक्लव्यसंसृष्टमानृशंस्यमिहास्थितः ।
प्रजापालनसंभूतं प्राप्ता धर्मफलं ह्यसि ॥ २१
न ह्येतामाशिषं पाण्डुर्न च कुन्त्यन्वयाचत ।
न चैतां प्राज्ञतां तात यया चरसि मेधया ॥ २२
शौर्यं बलं च सत्त्वं च पिता तव सदाब्रवीत् ।

15 a) B1 राष्ट्र-; Da राजा; D7 राज-; M4 राज्यं (for राज्य-). — b) M1. 3. 4 शास्तुम् (for राज्यम्). D1 m इक्षामि (for इच्छामि). K1 [अ]हं क्षणं; K4 D1 रक्षितुं (D1 °तं) (for [अ]पि क्षणम्). — c) K4 धर्मार्थे. K2. 4 B2 Dn1 रोचयेद्. — d) T2 G1 चाद्य (for चात्र).

16 K3 B1 D2. 3. 5 om. (hapl.) 16^{ab}. D1 reads 16 on marg. — a) D6 बत (for मम). — b) K1 transp. यत्र and धर्मो. G4 वर्तते (for विद्यते). — K4 om. (hapl.) 16^{d}–17^{c}. — d) B1 ततोद्धाज्यचिकीर्षया.

17 K4 om. 17^{abc} (cf. v. l. 16). — a) V1 B1 Da मंत्र- (for तत्र). B1 -मध्येषु. — b) D4 त्यक्तदंडो. — c) M4 आराम° (for आराध°). — d) K3. 4 मुनि-; (for मुनिर्). — After 17, B4 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* राजधर्म. —*Adhy. no.* : 73].

18 D4. 8 om. the ref. — b) K1 D2. 3. 5 G2 M1–3 आनृशंस-; B1 Dn D8 °शंस्या (for °शंस्य-). K4 m D4 गुणैर्युता; B1 -गुणैर्वृता (for गुणैव सा). — c) K1. 3 V1 B1. 2. 4. 5 D (except Da2 D1. 4) T G M1 न च शुद्धा(K1 युद्धा-; Da1 शुद्ध्या-; D7 T1 G4 नित्या-; T2 G1–3 नित्यं)नृशंसेन. Cv cites शुद्धा° (as in text). — d) D5 राज्यं (for शक्यं). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 6. 8 राज्यम्; D5 शक्यम्; D7 T1 G2–4 धर्मम्; T2 G1 चेह (for महद्).

19 a) D7 S सदैव (G2 सर्वदा) (for अपि तु). N (except Ś1 D1. 7) T1 G1. 4 M2 त्वां. K3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 T2 G1. 2 M1–3 मृदुप्रज्ञ(G1 °प्रज्ञा-; G2 °प्राज्ञ)म्; M4 इतिप्रज्ञम् (for मृदुं दान्तम्). D7 T1 G3. 4 प्राज्ञम् (for दान्तम्). — b) D8 अन्याप्यम्; Cvp अत्यर्थम् (for अत्यार्यम्). Da2 अभि-; Dn1 इति (for अति-). Cv अन्याय्यमतिधार्मिकम्. — c) D8 क्लीब-. K5 धर्मं घृणा-; D1 धर्मगुणा- (for °घृणा-). — d) Ś1 K1–4 V1 D1. 4. 6 मंस्यते (for मन्यते).

20 a) K3. 5 Da1 Dn1 D2. 3. 5 वृत्तं तु त्व(K3 स्व)म्; V1 B Da2 Dn2 वृत्तिं तु त्व(B5 स्व)म्; D7 T G राजधर्मम्; D8 वृत्ततत्त्वम् (for राजधर्मान्). K1 D4 अवे(K1 °वी)क्ष्यस्व; K3. 5 V1 Da Dn D3. 5. 7 अपेक्षस्व. D6 वृत्तिं त्वं समवेक्ष्यस्व. — b) K3. 5 Da1 Dn1 D2. 3. 5–7 T G -पैतामहोचि(G2 °दि)तं; V1 B Da2 Dn2 °महोचितां. — c) K5 V1 B2 Da Dn नैव (for नैतद्). K3 अहो; K5 V1 B2 Da Dn तथा; D3 (*sup. lin.*) तथो (for अथो). T2 युक्तं (for वृत्तं). M नैतद्राजर्षिवृत्तं हि.

21 b) B2 इहास्त्विति; D2 इह स्थितः; D6 इहाश्रितः (for °स्थितः). — d) Ś1 K2. 4 V1 D1. 7 S प्राप्तो; K1 शस्तो; K5 B Da Dn D2. 3. 5. 8 आप्ता (for प्राप्ता). D4 आप्नुयात्फलमुत्तमं; D6 आस्ते धर्मफलोदयं.

22 a) B1 ह्येषाम्; Da2 त्वेताम् (for ह्ये°). D1 आशिषे. — b) V1 तु (for च). D1 कुंत्या (for कुंती). Ś1 [अ]नुयाचत; K1. 3 V1 B Da Dn D2–6. 8 त्वयाचत (D4 °तं); D7 S [अ]भ्य(T2 °प्य-; M2 °भि)भाषत (for [अ]न्वयाचत). — After 22^{ab}, D7 S (except G3) ins.:

188* विचित्रवीर्यो धर्मात्मा चित्रवीर्यो न पार्थिवः ।
शंतनुश्च महीपालः सर्वक्षत्रस्य पूजितः ।

[(L. 1) T2 [ऽ]पि; G4 [ऽ]थ (for न). D7 T1 G2. 4 नराधिप (for न पार्थिवः). — (L. 2) G1. 2 (before corr.) पश्यतः (for पूजितः).]

माहात्म्यं बलमौदार्यं तव कुन्त्यन्वयाचत ॥ २३
नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यमुभे मानुषदैवते ।
पुत्रेष्वाशासते नित्यं पितरो दैवतानि च ॥ २४
दानमध्ययनं यज्ञः प्रजानां परिपालनम् ।
धर्ममेतमधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायिथाः ॥ २५
काले धुरि नियुक्तानां वहतां भार आहिते
सीदतामपि कौन्तेय न कीर्तिरवसीदति ॥ २६
समन्ततो विनियतो वहत्यस्खलितो हि यः ।
निर्दोषकर्मवचनात्सिद्धिः कर्मण एव सा ॥ २७
नैकान्तविनिपातेन विचचारेह कश्चन ।
धर्मी गृही वा राजा वा ब्रह्मचार्यथ वा पुनः ॥ २८
अल्पं तु साधुभूयिष्ठं यत्कर्मोदारमेव तत् ।
कृतमेवाकृताच्छ्रेयो न पापीयोऽस्त्यकर्मणः ॥ २९
यदा कुलीनो धर्मज्ञः प्राप्नोत्यैश्वर्यमुत्तमम् ।

C. 12. 2862
B. 12. 75. 30
K. 12. 75. 31

— G3 om. (hapl.) 22c–23d. — c) K2.3.5 V1 B0–2 Da Dn त(Dn1 य)थैतन्; B3–5 त्वं चैव; D2.3.5.8 त्वं चापि; D6 तवैव (for न चैतां). K2 प्रज्ञतां; K3.5 V1 B D (except D1.4.7) प्रज्ञ(D2 °ज्ञा)या (for प्राज्ञतां). D6 जाता; T2 तत्र (for तात). — d) Ś1 K1 D1 मया; K2–5 V1 B Da Dn D2–8 G1.2 M2.4 यथा (for यया). B4 चरंति॰ D2.3.5 मे नृपा (for मेधया).

23 G3 om. 23 (cf. v. l. 22). — a) K1.5 V1 B D (except D1.4.7) T2 G2 M2.4 सत्यं (for सत्त्वं). — c) T G1.2.4 म(G1 मा)हत्त्वं (for माहात्म्यं). K5 V1 B Dn D2.3.5.6.8 च महौदार्यं; Da च सदौ° (for बलमौ°). — d) T2 G1 [अ]प्य- (for [अ]न्व-). K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 भवतः कुंत्ययाचत; D7 T1 G2.4 M तव कुंत्यभ्य(M2 °भि)भाषत.

24 a) M1.3 नित्यस्वाहा. — b) K5 B3.4 m Dn1 D2.3.8 चौ(D8 चो)क्ष्ये; B0.5 D6 m चौक्षे; B1 (marg. as in text) चोभौ; Da ऋते; Dn2 चोभे; D5 वाक्ष्ये; D6 उभौ (for उभे). Ś1 K1.4 D1–3.5.8 मानुषदेवते. — c) T2 G1 M1.3.4 [आ]शंसते (for [आ]शा°). — d) D5.8 M1.3 पितरौ. K1 D8 देवतानि.

25 a) D8 अध्ययने. K2.3 V1 B D (except D1.4.7) T2 G1.4 M1–3 यज्ञं. — b) D2 प्रज्ञानां. D4 प्रतिपालनं. — D5 om. 25cd. — c) D7 T1 G4 धर्म्यम् (for धर्मम्). K5 V1 B0.2–5 D (except D1.4; D5 om.) T1 G M2 एतद्; B1 एवम्; T2 अधर्म् (for एतम्). D7 T1 G3.4 अधर्म्यं. — d) K1 [आ]त्मना नैव (for जन्मनैव). K4 [अ]भि-; D1 [अं]त्य- (for [अ]भ्य-). K5 V1 B0.2–5 Da Dn D2.3.6–8 T G2.4 M [अ]भ्यजायथाः (T2 G4 °त); B1 [अ]त्ययो यथा (for [अ]भ्यजायिथाः). G1 जन्मन्येवाभ्यजायते; G3 नैव जन्माभ्यजायथाः.

26 a) D7 T G कुले (for काले). K3.4 V1 B0.2–5 Da Dn D6.7 S च; B1 [इ]व; D1 वि- (for नि-) — b) Ś1 K1.4 D1 महतो (D1 °ता); K5 भवतां; Dn2 lacuna (for वहतां). K3.5 V1 B D (except D1) S भारम् (for भार). K3.5 V1 B Da Dn D1–6.8 M आहितं (D1 °तः); D7 T G ईदृशं (for आहिते). — d) D2 अवसादति. D7 T G कीर्तिर्न परिहीयते.

27 a) K5 V1 B0.2–4 D2.3.5.6.8 विनयतो; B1 विलपतो; D7 T1 G2–4 विनीतो यो; G1 M1.3 [ऽ]पि नि(G1 न)यतो (for विनि°). — b) Ś1 K1 D1 भवति; D1 भवता; Da बाहुभ्यः; T2 वहंति. K3.5 V1 B (except B1) Da Dn D2–6.8 M ह यः; D7 T1 G2–4 हि सः; T2 [ऽ]भवत् (for हि यः). G1 वहत्यस्खगतो भवेत्. — c) Ś1 K1.2.4 D1.4 निर्दोषं; K3.5 V1 B (except B1) Dn D2.3.5.8 निर्दोषः (for निर्दोष-). D4 -वचनं; M -रचना (M4 °नात्) (for -वचनात्). — d) D7 सिध्रः; G2 सिद्धः; G4 बुद्धिः (for सिद्धिः). M1 करण (for कर्मण). D7 T1 G2.3 वा; G4 च (for सा).

28 a) Ś1 K1.4 एकांत-; D1 एको न (for नैकान्त-). D6 नैकांतविनयेनैव; D7 T1 G3.4 नैकांते विनिपातेपि; G2 नैकाविनिपतेवापि (sic); Cv as in text. — b) D6 M1.3 विचरेदिह; D7 T G M2.4 विहरेदिह (M2 °ति) (for विचचारेह). B1 च (for [इ]ह). — c) B1 धर्मं; Da धर्मा; D1 धर्मौ; D8 धनी (for धर्मी). B1 D1.8 गृहीत्वा; D7 गृही च. D6 राज्यं (for राजा). — d) K3 V1 Da Dn D8 यथा (for [अ]थ वा). V1 B (except B1) D2.3.5.7 S द्विजः (D2.3.5 °ज) (for पुनः)

29 a) D5 अन्यं (for अल्पं). K5 Dn D3.6 हि (for तु). K5 V1 B2–5 D2.3.5–8 G2.3 सार- (for साधु-). B1 अत्यंतमानभूयिष्ठं. — b) D6 तत्; G2 स्व- (for यत्). — d) Da पापो (submetric); D6 पापीयांस् (for °यो). K3 om. from स्त्यकर्मणः up to कुशला (in 30d). D2 G2.3 हि; D3.5.7 T G1.4 M4 [ऽ]सि; D6 तु (for ऽस्ति). Ś1 D4 [अ]कर्मवान्.

30 K3 om. up to कुशला (cf. v. l. 29). — a)

C. 12. 2862
B. 12. 75. 30
K. 12. 75. 31

योगक्षेमस्तदा राजन्कुशलायैव कल्पते ॥ ३०
दानेनान्यं बलेनान्यमन्यं सूनृतया गिरा ।
सर्वतः परिगृह्णीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ ३१
यं हि वैद्याः कुले जाता अवृत्तिभयपीडिताः ।
प्राप्य तृप्ताः प्रतिष्ठन्ति धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

किं न्वतः परमं स्वर्ग्यं का न्वतः प्रीतिरुत्तमा ।
किं न्वतः परमैश्वर्यं ब्रूहि मे यदि मन्यसे ॥३३

भीष्म उवाच ।

यस्मिन्प्रतिष्ठिताः सम्यक्क्षेमं विन्दन्ति तत्क्षणम् ।
स स्वर्गजित्तमोऽस्माकं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४
त्वमेव प्रीतिमांस्तस्मात्कुरूणां कुरुसत्तम ।
भव राजा जय स्वर्गं सतो रक्षासतो जहि ॥ ३५
अनु त्वा तात जीवन्तु सुहृदः साधुभिः सह ।
पर्जन्यमिव भूतानि स्वादुद्रुममिवाण्डजाः ॥ ३६
धृष्टं शूरं प्रहर्तारमनृशंसं जितेन्द्रियम् ।
वत्सलं संविभक्तारमनु जीवन्तु त्वां जनाः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

D6 ततो; D7 T1 G3. 4 तथा (for तदा). K5 V1 B D (except D1. 4) S (except T2 G1) राज्ञः (for राजन्). — d) K2 B0. 1. 3. 5 Dn D3. 5. 7. 8 T1 G3. 4 कल्प्यते; Da वर्तते. Ś1 D1 कुलायैवोपकल्पते; K1 कुशलायोपक°.

31 a) K4 धनेन (for बलेन). D7 S दानेनान्यान्ब- (D7 T1 G2–4 °न्यद्ब)लेनान्यान् (D7 T1 G2–4 °न्यद्). — b) Da सत्यं; D7 T1 G2–4 अन्यत्; T2 G1 M अन्यान् (for अन्यं). — c) G4 सर्वं च (for सर्वतः). K3–5 V1 B D (except D1) T2 M1–3 प्रति- (for परि-). — d) B1 प्राप्य तु; T2 G1 प्राप्यैव. D1 धर्मिकः.

32 a) D6 विद्या-; D7 T1 G2–4 वैद्य-; Ca वैद्याः (as in text). Cv ये हि वैद्याः. — b) K5 V1 B Dn D2. 3. 6. 8 ह्यवृत्ति-; Da ह्यबुद्धि-; D5 सवृत्ति-. Cv cites अवृत्तिः. K1 -पीडितः. — c) K4 तप्ताः; B3 हृप्ताः; D5 तृप्तः; D8 निष्ठाः; Cv तृप्ताः (as in text). K3–5 B (except B1) D2–5. 8 M4 प्रतिष्ठंते. — G3 om. 32d–34a. — d) K1 को धर्मो; K4 B1 D1. 7 धर्मे (K4 °र्मं-; D1 °र्माः) को; T2 G1 धार्मिको. B1 T2 ह्यधिकस्; M1–3 [ऽ]न्योसि (M2 °धि-) कस् (for ऽभ्यधिकस्). G1 स्मृतः; G2 तथा; Ca ततः (as in text).

33 G3 om. 33 (cf. v. l. 32). D8 om. the ref. — a) G1 किन्वि(before corr. कृण्व)तः; Cv किं ततः (for किं न्वतः). Ś1 (orig. as in text) K1. 2. 4 D1. 4 त्वतः; K3 T2 अतः; K5 V1 B D2. 3. 5 ततः; Da तपः; Dn D6 तात (D6 °तः) (for न्वतः). D2. 3. 5 परतः (for परमं). K3 स्वर्ग्यं; B1 स्वर्गः; D6. 7 T1 G1. 4 स्वर्गं. — b) Ś1 (orig. as in text) K1. 4 का त्वतः; K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 का ततः; D4 तत्त्वतः (for का न्वतः). — c) Ś1 (orig. as in text) K1. 2. 4 D1 किं त्वतः; K3 D4 किमतः; K5 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 किं त(D6 ता)तः; V1 Da किं तपः; G1 किं न्वितः (for किं न्वतः). — d) K5 V1 B D (except D1. 4. 6) S (G3 om.) पश्यसि (for मन्यसे).

34 G3 om. 34a (cf. v. l. 32). D8 om. the ref. — a) K2. 5 V1 B0. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 8 भयार्दितः; B1 तपोर्हितं (for प्रतिष्ठिताः). K3 D4. 6. 7 S (G3 om.) यस्मिन्भयार्दिताः संतः (D6 सम्यक्). — b) D1 क्षमे (for क्षेमं). K1–3. 5 V1 B (except B2) D (except D6. 7) G1. 2. 4 M1. 2 विंदति. K3. 5 V1 B D S [अ]पि (for तत्-). — c) M1. 3 स्वर्गजिन्मतो (for °त्तमो). — d) Ś1 K4 D1 G2 एव (for एतद्).

35 a) M प्रीतिमांस्मात. — b) B2 कुरुसत्तमः. — d) Ś1 K1 D1 अतो (for सतो). Ś1 K1 [ऽ]रक्ष्यां(K1 °क्षा)स्ततो; B1 राजासतो (for रक्षा°). D5 न हि (for जहि). Cv as in text.

36 a) K1–3. 5 V1 B D (except D1. 4. 7) Ca त्वां (for त्वा). Da साधु (for तात). B1 जीवंति. — b) K3 D4 बांधवाः सह साधुभिः. — With 36cd, cf. 13ab. — d) Ś1 स्वादुं; K4 भृशं; D4 महा- (for स्वादु-). V1 B (except B4) Da Dn D6 द्विजाः; D1 [अं]बजः (for [अ]ण्डजाः).

37 b) K4 D1 अनृशंस-; B1 °शंस्यं; D2 अदृशंसं. — c) M2 वत्सरं. D2 स- (for सं-). K3 om. from रमनु up to परे (in 12. 77. 1a). — d) K2. 5 V1 B D (except D1) S उपजीवंति (K2 D7 S °तु). K1 त्वां जयाः; K5 D2. 3. 5. 8 तं (K5 ते) जनाः; V1 B

७७

युधिष्ठिर उवाच ।
स्वकर्मण्यपरे युक्तास्तथैवान्ये विकर्मणि ।
तेषां विशेषमाचक्ष्व ब्राह्मणानां पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
विद्यालक्षणसंपन्नाः सर्वत्राम्नायदर्शिनः ।
एते ब्रह्मसमा राजन्ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः ॥ २
ऋत्विगाचार्यसंपन्नाः स्वेषु कर्मस्ववस्थिताः ।
एते देवसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ३
ऋत्विक्पुरोहितो मन्त्री दूतोऽथार्थानुशासकः ।
एते क्षत्रसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ४
अश्वारोहा गजारोहा रथिनोऽथ पदातयः ।
एते वैश्यसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ५
जन्मकर्मविहीना ये कदर्या ब्रह्मबन्धवः ।
एते शूद्रसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ६

C. 12. 2872
B. 12. 76. 4
K. 12. 76. 7

Da Dn D6 तं नराः; D4 मानवाः; D7 T1 G M बांधवाः; T2 पांडवाः.

Colophon om. in K8 D4. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4 V1 B Da Dn D1-3. 5-7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* D7 T1 G2. 4 धर्मस्तुतिः; M1-3 जातिधर्मस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1. 4 D2 74; B3 Da1 Dn 75; D7 S 77; D8 72. — *Śloka no.:* Dn1 37; D8 30 [40].

77

☞ B1 reads adhy. 77 after adhy. 82.

1 K8 om. up to परे (cf. v. l. 12. 76. 37). D8 om. the ref. — After the ref., K5 D7 S read 12. 79. 1. — ^{a}) K1. 2. 4 Dn1 D1 स्वे; B2 D2. 8 सु- (for स्व-). — ^{b}) D4 [अ]न्ये च; M1. 3 [अ]न्येव (for [अ]न्ये वि-). Cv cites विकर्मणि (as in text).

2 D8 om. the ref. Da1 युधिष्ठिर (for भीष्म). After the ref., D7 S (T2 G1 after 189*) read 12. 79. 2. — ^{b}) K8 सर्वाम्नायप्रदर्शिनः; K4. 5 V1 B1 D (except D1. 4. 7) सर्वत्र(K4 °त्रा-)समद°. — D4 om. (hapl.) 2^d–3^c. — ^{d}) D1 ब्राह्मणा. K1 परिकीर्तितः. — After 2, K8 reads 4^{cd}.

3 K1 om. (hapl.) 3. D4 om. 3^{abc} (cf. v. l. 2). G3 om. (hapl.) 3^{ab}. — ^{a}) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 T1 (*inf. lin.*) ऋग्यजुःसामसंपन्नाः; M1 ऋत्विनाचार्य°. — ^{b}) D1 श्रेष्ठ-; D2. 3. 5 सर्व- (for स्वेषु). B6 D6 कर्मसु. D8 [अ]नुष्ठिताः (for [अ]वस्थिताः). — ^{c}) K8 D8 ब्रह्म- (for देव-). — ^{d}) K8 पितामह; D6 भवत्युत. B1 ब्राह्मणाः संभवंत्युत; D8 °णाः परिकीर्तिताः (= 2^d); Cv as in text. — After 3, K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 read 6–8, while D7 ins. 189*. After 3, G1 reads 5 followed by 189*.

4 K4 om. (hapl.) 4–5; K2 D7 om. (hapl.) 4; K8 om. 4^{ab}. T2 transp. 4 and 5. — ^{a}) B1 D4 T G दूतो (for मन्त्री). — ^{b}) K1 D1 M4 दूतो वार्थानुशासकः; K5 B6. 2-5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 दूतो वार्तानुकर्षकः; B1 वार्तानुकर्षकस्तथा; D4 मंत्री चैवानुशासकः; T G2-4 मंत्री चार्थानुशासकः (T2 °नं); G1 मंत्री वाक्यानुशासनं. — After 4^{ab}, D2 repeats 8^{cd} (cf. v. l. 3), followed by a repetition of 4^{ab}. K8 reads 4^{cd} after 2. — ^{d}) D2 भवत्युत. — After 4, S (T2 G1 M ins. lines 1–2 after 5) ins.: while D7 (which om. 4) ins. after 3:

189* गोजाविमहिषाणां च वडवानां च पोषकाः ।
वृत्त्यर्थमभिपद्यन्ते तान्वैश्यान्संप्रचक्षते ।
ऐश्वर्यकामा ये चापि सामिषार्थाश्च भारत ।
निग्रहानुग्रहरतांस्तान्द्विजान्क्षत्रियान्विदुः ।

[(L. 1) D7 G3 ब्राह्मणानां; T2 G1. 2 बांधवानां (for वडवानां). D7 T G1-3 पोषकः. — (L. 2) G1 प्रत्यर्थम्. T2 G1 प्रतिपद्यंते; G2 अभिपद्यंति. — (L. 3) M2 ऐश्वर्यकर्मा. G1 ऐश्वर्यं कामयेयुश्च (for the prior half). — (L. 4) G1. 2 द्विजांस्तान् (by transp.); M1. 3 तान्द्विजाः.]

T2 G1 repeat 12. 79. 2 after 189* (cf. v. l. 2).

5 K4 om. 5 (cf. v. l. 4). D1 om. (hapl.) 5–6. D4 om. 5^{ab}. T2 transp. 4 and 5. — ^{a}) D7 रथारोहा (for अश्वा°). — ^{b}) Da अरथिनो; D6 रथिना. T1 [ऽ]पि (for ऽथ). — ^{c}) B4 damaged. D4 तं च; G1 इते (for एते). — After 5, D4 reads 7^{ab}, while D7 S ins. a passage given in App. I (No. 9).

6 For the sequence in K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5.

C. 12. 2873
B. 12. 76. 5
K. 12. 76. 8

अश्रोत्रियाः सर्व एव सर्वे चानाहिताग्नयः ।
तान्सर्वान्धार्मिको राजा बलिं विष्टिं च कारयेत् ॥ ७
आह्वायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः ।
एते ब्राह्मणचण्डाला महापथिकपञ्चमाः ॥ ८
एतेभ्यो बलिमादद्याद्धीनकोशो महीपतिः ।
ऋते ब्रह्मसमेभ्यश्च देवकल्पेभ्य एव च ॥ ९
अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकम् ।
ब्राह्मणानां च ये केचिद्विकर्मस्था भवन्त्युत ॥ १०

विकर्मस्थास्तु नोपेक्ष्या जातु राज्ञा कथंचन ।
नियम्याः संविभज्याश्च धर्मानुग्रहकाम्यया ॥ ११
यस्य स्म विषये राज्ञः स्तेनो भवति वै द्विजः ।
राज्ञ एवापराधं तं मन्यन्ते तद्विदो जनाः ॥ १२
अवृत्त्या यो भवेत्स्तेनो वेदवित्स्नातकस्तथा ।
राजन्स राज्ञा भर्तव्य इति धर्मविदो विदुः ॥ १३
स चेन्नो परिवर्तेत कृतवृत्तिः परंतप ।
ततो निर्वासनीयः स्यात्तस्माद्देशात्सबान्धवः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

---

6. 8, cf. v. l. 3. $K_{2.3}$ D_1 G_2 om. (hapl.) 6 (for D_1, cf. v. l. 5). — ^{a}) Ś$_1$ K_1 जन्मकल्प- (for °कर्म-). — ^{b}) B_1 सोदर्या. — ^{d}) $D_{2.6}$ भवत्युत. B_1 ब्रह्मणाः संभवंत्युत.

7 For the sequence in K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$, cf. v. l. 3. D_4 reads 7^{ab} after 5. — ^{a}) D_1 एवं; D_7 T G एते (for एव). — ^{b}) K_5 -हुताग्नयः. — ^{c}) K_1 तां सर्वां (for तान्सर्वान्). — ^{d}) $K_{1.4}$ D_1 विष्टं; D_8 वृष्टिं; T_2 G_1 पुष्टिं; **Ca** विष्टिं (as in text). Dn_1 कीर्तयेत् (for कार°).

8 For the sequence in K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$, cf. v. l. 3. — ^{a}) K_1 अह्वायका; K_4 आह्वाषका; Bo आक्षयका; B_5 आह्वालका; Dn_2 आह्वायका; D_1 आह्वायिका; G_2 °नका. B_1 आहूयादेवलानर्ता; **Ca**. v as in text. — ^{b}) K_3 B_5 Dn_2 नाक्षत्रा; B_1 गाधका (for नक्षत्र-). K_1 नक्षत्रं ग्रामयाजिनः; M ग्रामनक्षत्रयाजकाः; **Ca** as in text. — ^{c}) K (except K_3) V_1 B Da Dn $D_{1-6.8}$ G_1 -चांडाला; D_7 -दायादा (for -चण्डाला). — ^{d}) G_1 M_2 -पातक- (for -पथिक-). **Ca** cites महापथिकः. Bo -पंचकाः.

9 K_4 om. 9^{a}–10^{b}. — ^{b}) Bo ह्रीमान्कोशो; B_1 धनकामो; $B_{2.3.5}$ हीनकोषो; D_1 °कौशो; T_1 G_{2-4} वीतकोशो (G_3 °षो). — ^{c}) D_4 ननु (for ऋते). G_2 एतेषां च समेभ्यश्च.

10 = 12. 78. 2. K_4 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — ^{a}) T_2 G_1 $M_{1.3.4}$ कुब्राह्मणानां. — ^{b}) B_1 स्वामिराजा. D_7 S नः श्रुतिः (for वैदिकम्). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ D_1 तु (for च). — ^{d}) D_7 S इति श्रुतिः; D_8 भवत्युत (for °न्त्युत). — After 10, D_7 S ins.:

190* प्रागुक्तांश्चाप्यनुक्तांश्च सर्वांस्तान्दापयेत्करान् ।
[G_1 प्रागुक्ताश्. T_1 चाप्यनुक्ता (submetric).]

11 11^{ab} = (var.) 12. 78. 3^{ab}. K_4 D_3 om. 11^{ab}. — ^{a}) G_2 विकर्मस्थांस; $M_{1.3}$ °स्था. K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.5.6.8}$ च (for तु). D_4 नोपेक्षा; G_1 M_4 नोपेक्ष्य; G_4 नो रक्ष्या. — ^{b}) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.5.6.8}$ विप्रा राज्ञा; G_1 जातु राज्ञः; M राज्ञा जातु (by transp.). — 11^{cd} = (var.) 12. 78. 33^{cd}. — ^{c}) B_1 अपि ते त्याज्या; D_1 संविभज्याशु; G_2 M_2 °भाज्या- (M_2 °गा)श्च. **Cv** पथिकः संविभज्यश्च. — ^{d}) D_4 धर्मोनु- (for धर्मानु-). $K_{4.5}$ B D (except $D_{1.4.7}$) -कारणात् (for -काम्यया). **Cv** धर्मानुग्रहकारणात्.

12 = (var.) 12. 78. 4. — ^{a}) K_1 यस्यास्स; D_4 यत्तस्य. K_5 B Da Dn $D_{2.3.5.8}$ राजन् (for राज्ञः). — ^{b}) D_2 भवंति. G_1 ते (for वै). K_4 D_6 द्विज. Ś$_1$ स्तेना भवंति वै द्विजाः. — ^{c}) M_4 राज. D_6 तु (for तं). — ^{d}) D_2 मन्यते. B_1 तद्विजोत्तमाः; B_2 तद्विजातयः (for तद्विदो जनाः).

13 ^{a}) B अवृत्त्यायाद् (for °त्त्या यो). **Ca** cites अवृत्त्या (as in text). D_1 स्थेनो (sic); D_4 स्तेना; G_1 स्तेने. — ^{c}) G_1 हर्तव्य (for भर्तव्य). D_4 सदा राज्ञा स भर्तव्य; D_7 T_1 G_{2-4} राज्ञा (G_3 °ज्ञां) राजन्स भ°. — ^{d}) K_5 B_1 D (except $D_{1.7}$) M_2 वेदविदो (for धर्म°). D_8 जनाः (for विदुः).

14 ^{a}) $K_{4.5}$ V_1 $Bo_{,2-5}$ Da Dn_1 $D_{2.3.5.8}$ M_4 स चेन्नोपनिवर्तेत; B_1 सर्वत्रोपरि वर्तेत; D_6 स चेन्नो न विवर्तेत; D_7 T_1 $G_{3.4}$ स चेन्नापि नि°; G_1 स चेन्नापरिवृत्तेत; **Cv** स चेन्नो परिवर्तेत (as in text). — ^{b}) Da कृतबुद्धिः (for °वृत्तिः). D_7 T_1 G_1 परंतपः. — ^{c}) Ś$_1$

७८

युधिष्ठिर उवाच ।
केषां राजा प्रभवति वित्तस्य भरतर्षभ ।
कया च वृत्त्या वर्तेत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकम् ।
ब्राह्मणानां च ये केचिद्विकर्मस्था भवन्त्युत ॥ २
विकर्मस्थाश्च नोपेक्ष्या विप्रा राज्ञा कथंचन ।
इति राज्ञां पुरावृत्तमभिजल्पन्ति साधवः ॥ ३
यस्य स्म विषये राज्ञः स्तेनो भवति वै द्विजः ।
राज्ञ एवापराधं तं मन्यन्ते किल्बिषं नृप ॥ ४
अभिशस्तमिवात्मानं मन्यन्ते तेन कर्मणा ।
तस्माद्राजर्षयः सर्वे ब्राह्मणानन्वपालयन् ॥ ५
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं केकयराजेन ह्रियमाणेन रक्षसा ॥ ६
केकयानामधिपतिं रक्षो जग्राह दारुणम् ।
स्वाध्यायेनान्वितं राजन्नरण्ये संशितव्रतम् ॥ ७
राजोवाच ।
न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः ।

C. 12. 2870
B. 12. 77. 8
K. 12. 77. 8

K1. 4 निर्वसनीयः. D7 T G स निर्वासयितव्यः स्यात्. —[d]) K1 सबंधवः; K3 सबांधवाः. —After 14, D7 S ins.

191* यज्ञः श्रुतमपैशुन्यमहिंसातिथिपूजनम् ।
दमः सत्यं तपो दानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ।
[(L. 1) T2 G1. 2 M यज्ञश्रुतम् (T2 G1. 2 °तिम्).]

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1–7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* D4. 7 T1 G2. 4 M1–3 ब्राह्मणवृत्ति(D4 °व्यक्ति)कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 78; B1 80; B2 Da1 Dn 76; B3. 4 D2 75; D8 73. — *Śloka no.:* Dn1 D8 14.

78

1 D8 om. the ref. —[a]) Ca cites प्रभवति (as in text). K5 V1 B D (except D1. 4) S केषां प्रभवते राजा. —[b]) D6 पुरुषर्षभ (for भरत°). —[c]) D5 काया; G2 तया (for कया). K2. 3. 5 Bo D3–5. 7. 8 G1. 3. 4 वृत्त्या च (by transp.); T1 वृत्त्या न. B1 Da कया वृत्त्या प्रवर्तेत. —[d]) K1 तं (for तन्).

2 = 12. 77. 10. D8 om. the ref. —[ab]) Bo दत्तस्य (for वित्तस्य). K1 transp. वित्तस्य and राजेति. K1 (marg. as in text) भाविकं.

3 3[ab] = (var.) 12. 77. 11[ab]. —[a]) D1 विकर्मस्थाश्च; D7 T1 G2–4 °स्थो हि; T2 G1 °स्थश्च; M1. 3 °स्था तु; M4 °स्थास्तु. D4 नोपेक्षा; D7 T G नोपेक्ष्यो. —[b]) D7 T1 G1. 3. 4 भवेद् (for विप्रा). —[c]) V1 B2 Da राजन्; D7 T G1. 3. 4 राज्ञः. Ś1 K1. 2. 5 D1 परावृत्तम्; V1 B2 Da राज°; D8 पुराधत्तम् (for °वृत्तम्). D2 om. (hapl.) from वृत्तम् up to परा (in 4[c]). —[d]) G1 अपि (for अभि-). D1 सभिजल्पंति मधकः (sic).

4 = (var.) 12. 77. 12. D2 om. up to परा (cf. v. l. 3). D4 om. 4[a]–5[b]. D6 om. 4. —[a]) K5 Bo. 3–5 D3. 5. 8 राजन् (for राज्ञः). —[b]) T2 चेद् (for वै). K4 द्विज (for द्विजः). —[c]) D8 राज्ञा. — M1. 3 om. (hapl.) 4[d]–5[a]. —[d]) T2 किल्बिषैर्.

5 D4 om. 5[ab]; M1. 3 om. 5[a] (cf. v. l. 4). —[b]) D6 मन्यते. B (except B1) Dn D2. 3. 5. 8 येन (for तेन). D2 कर्मणां. —[c]) D2 तत्र; D3 तत्तद् (for तस्माद्). M2 राजाह्वयाः (for राजर्षयः). G4 पूर्वे (for सर्वे). —[d]) B1 अनुपालयन्; D6 अभ्य°.

6 [c]) K3 D6 G2 कैकय-; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 कैकेय-; D1 केकेय- (for केकय-). D1 -राजेंद्र (for -राजेन). —[d]) Ś1 ह्रियमानेन; K4 D7 G1. 3. 4 ह्रीय°; B1 क्रियमाणेन. K4 राक्षसा.

7 [a]) B4 D2. 3. 5. 6. 8 कैकेयानाम्; B2 कैक°. —[b]) D6 ततो (for रक्षो). B1 बालिशं; D6 दारुणः. Ca cites रक्षः and दारुणम् (as in text). Cv as in text. —[d]) K1. 4 संश्रितव्रतं; Da1 D2–6 शंसित°.

8 = (var.) Chāndogya Up. 5. 11. 5. K4 D8 om. the ref. —[a]) D7 T G2–4 नास्ति (for न मे). —[b]) K3 om. from द्यपः up to 8[d]. Ś1 मध्यपः. —[c]) K1 नानाहिताग्निं. K2 D1 विषये; D5 नोयज्वा (for नायज्वा). —[d]) K1 मासकांतरम्; Dn1 मामे-

C. 12. 2890
B. 12. 77. 8
K. 12. 77. 8

नानाहिताग्निर्नायज्वा मामकान्तरमाविशः ॥ ८
न च मे ब्राह्मणोऽविद्वान्नाव्रती नाप्यसोमपः ।
नानाहिताग्निर्विषये मामकान्तरमाविशः ॥ ९
नानाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्यजन्ते विषये मम ।
अधीते नाव्रती कश्चिन्मामकान्तरमाविशः ॥ १०
अधीयतेऽध्यापयन्ति यजन्ते याजयन्ति च ।
ददति प्रतिगृह्णन्ति षट्सु कर्मस्ववस्थिताः ॥ ११
पूजिताः संविभक्ताश्च मृदवः सत्यवादिनः ।
ब्राह्मणा मे स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १२
न याचन्ते प्रयच्छन्ति सत्यधर्मविशारदाः ।
नाध्यापयन्त्यधीयन्ते यजन्ते न च याजकाः ॥ १३
ब्राह्मणान्परिरक्षन्ति संग्रामेष्वपलायिनः ।
क्षत्रिया मे स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १४
कृषिगोरक्षवाणिज्यमुपजीवन्त्यमायया ।
अप्रमत्ताः क्रियावन्तः सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ १५
संविभागं दमं शौचं सौहृदं च व्यपाश्रिताः ।

कां°. Ś1 (before corr. as in text) K1. 2 D1 आविभः; B1 Da1 D4. 6 आविश (Da1 °शत्); D7 S आबिभः (for आविशः). Ca मामकांतरमाविशत्; Cv मामांतरमाविशः.

9 G3 om. (hapl.) 9–10. K1 repeats 9–10 after 10. — a) K1 (first time) ब्राह्मो (for ब्राह्मणो). — b) K1 (both times) न व्रती (for नाव्रती). — K2 om. (hapl.) 9cd. — c) K1 (both times). 3 नानाहिताग्नि-. Da Dn नायज्वा (for विषये). D7 S द्विजातिर्विषये मह्यं. — d) Ś1 (before corr. as in text) D1 आविभः; D7 S (G3 om.) आबिभः (for आविशः). K1 (both times) मास्मकार्न्तरमार्विभः (sic); D4 मा मे कांतारमाविश.

10 G3 om. 10 (cf. v. l. 9). For the repetition in K1 cf. v. l. 9. — a) K1 V1 B2. 3. 5 D (except Dn2) T1 G4 नानाप्रदक्षिणैर्यज्ञैर्. — b) K4 यजंतं; B1. 3–5 D2. 3. 5. 6. 8 यजंति; D4 यजंत; G1 यजते. — c) K2–5 V1 B1. 2 Da1 Dn D4. 7 T G (G3 om.) M2. 4 नाधी(G1 °धि)ते; Da2 माधीते; M3 नाधीती (for अधीते). V1 B2 D4. 7 G1. 2 चाव्रती; Da G4 वाव्रती; D8 नावृती (for नाव्रती). M1 नाधीचाव्रती कश्चिन्मा (sic). — d) Ś1 (by corr.) K2. 8 D1 आविभः (D1 °भाः); D7 S (G3 om.) आबिभः (for आविशः). K1 मारमकार्तरमाविभः; D4 मा मे कांतारमाविश.

11 a) K2. 4. 5 B1. 3. 4 D1–5. 7. 8 अधीयंते. B3. 4 D2. 3. 5 [ऽ]ध्याप(D2 °य)यंते. V1 B2 Da Dn1 D6 S अध्यापयंत्य(M2 °यन्त)धीयंते. — b) Ś1 K1–4 D6 M1. 3 [अ]पि; D4 त्वं; M4 (*sup. lin.*) न (for च). Ca cites न याजयंति. — M4 om. (hapl.) 11c–13d. — c) Ś1 Dn1 D1. 4 ददन्ति; K2. 3 Dn2 T2 M2 ददाति. D4 om. प्रति. — d) K4 षट्च (for षट्सु). K1 [अ]कर्मसु; D6 कर्मषु.

12 M4 om. 12 (cf. v. l 11). — a) D7 प्रजिताः B1 संविभक्ताश्च मृदवः. — b) K5 Bo. 3–5 D3. 5 T1 (*inf. lin.*) गुरवः; B1 सज्जनाः; D7 T1 G2. 4 ऋषयः (for मृदवः). — c) K1 ब्रह्मणा. K4 [अ]न्ये; Bo ये (for मे). — d) Ś1 (by corr.) K3 D1 आविभः; D7 S (M4 om.) आबिभः (G2 °भिदः) (for आविशः). K1 मास्मकार्तारमाविभः (sic); D4 मा मे कांतारमाविश. — After 12, G3 (erroneously) reads अध्यापयंत्यधीयंते (cf. 13c).

13 M4 om. 13 (cf. v. l. 11). V1 reads 13–14 on marg. — a) K3. 5 B D (except D1. 7) G1 याचंति. — b) Ś1 K1 सत्यधर्मा विशारदाः; K3 B2. 4 D4. 7 S (M4 om.) सत्य(M2 °त्यं)धर्मपरायणाः; D1 सत्यधर्मविशारदः. — c) D8 नाध्यापयति. — d) K3 om. च. K5 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5–8 S (M4 om.) यजंते याजयंति न (B1 Dn2 D7 G2–4 च; D5 G1 नः; M2 ह); B2 Da न या(B3 om. या)जंति यजंति च; D4 न यजंते न याजकाः.

14 V1 reads 14 on marg. — b) B1 पलायिनः; G1 [अ]पलायनः. — c) K4 सु- (for स्व-). — d) Ś1 (by corr.) K2. 3 D1 आविभः; K4 आविश; D7 S आबिभः (T2 °लिहः). K1 मास्मकां*रमाविभः; D4 मा मे कांतारमाविश.

15 K1. 2 D1 om. (hapl.) 15–17. Ś1 om. (hapl.) 15–16. — a) B4 -गौरक्ष-; Da D3 G2 M -गोरक्ष्य-. — c) K4 अप्रमत्ता; G1 °मत्तः. D5 क्रियानिष्ठा (for °वन्तः). — d) K4 D7 T1 G1. 3. 4 सुवृत्ताः. K3 सत्यवादनः; D4 °वादिन.

16 Ś1 K1. 2 D1 om. 16 (cf. v. l. 15). — a) T2 G1 दमः (for दमं). B1 दशांशानां (for दमं शौचं). — b) B1 व्यपास्थिताः; D2 °श्रितः; T2 G1 M4 [अ]-

मम वैश्याः स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १६
त्रीन्वर्णाननुतिष्ठन्ति यथावदनसूयकाः ।
मम शूद्राः स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १७
कृपणानाथवृद्धानां दुर्बलातुरयोषिताम् ।
संविभक्तास्मि सर्वेषां मामकान्तरमाविशः ॥ १८
कुलदेशादिधर्माणां प्रथितानां यथाविधि ।
अव्युच्छेत्तास्मि सर्वेषां मामकान्तरमाविशः ॥ १९
तपस्विनो मे विषये पूजिताः परिपालिताः ।
संविभक्ताश्च सत्कृत्य मामकान्तरमाविशः ॥ २०
नासंविभज्य भोक्तास्मि न विशामि परस्त्रियम् ।
स्वतन्त्रो जातु न क्रीडे मामकान्तरमाविशः ॥ २१
नाब्रह्मचारी भिक्षावान्भिक्षुर्वाब्रह्मचारिकः ।
अनृत्विजं हुतं नास्ति मामकान्तरमाविशः ॥ २२
नावजानाम्यहं वृद्धान्न वैद्यान्न तपस्विनः ।

C. 12. 2905
B. 12. 77. 23
K 12. 77. 24

°युपाश्रिताः. — c) D7 S तथा (for मम). D4 वेश्याः. Da स्वधर्मस्था. — d) K3 आविभः; D4. 6 आविश; D7 T1 G1. 3. 4 M आबिभः; T2 आलिहः. — After 16, T2 G1 read 19^{ab}, repeating it in its proper place.

17 K1. 2 D1 om. 17 (cf. v. l. 15). Ś1 reads 17 on marg. — a) K4. 5 V1 B Da D2. 3. 5. 6. 8 उपतिष्ठंति; Dn उपजीवंति; D7 T G M2 उपतिष्ठंते. — b) K4 D6 अनुसूयकाः; V1 B2 अनुपूर्वशः. — c) Dn1 शूराः (for शूद्राः). M न मे शूद्रा विकर्मस्था. — d) K3 D4 मामेकांतरम्. Ś1 आविभः; D4 आविश; D7 S आबिभः (T2 °लिहः).

18 a) B1 कृपणानामवृद्धानां; B3 °नार्थवृ°. — b) D1 corrupt. — c) D7 संविभक्तोस्मि; G1 °भक्ता हि. — d) K1 मा स्म कांतारम्; K3 D4 मामेकांतरम्. Ś1 K1. 2 आविभः; D4. 6 आविश; D7 S आबिभः (T2 °लिहः).

19 B1 om. (hapl.) 19–23. Ś1 K1. 2. 4 D1 om. (hapl.) 19. T2 G1 read 19^{ab} for the first time after 16. — a) D7 S कुलानुरूप(G2 °पं)धर्माणां. — b) D4. 7 S प्रस्थितानां. — D6 repeats 19^{c}–20^{b} after 28^{ab}. — c) K3 अभ्युद्धत्तास्मि; D4 अभ्युद्धर्तास्मि; T1 अव्युच्छेत्तास्म; G1. 2 M अप्युच्छे(G1 °प्युद्धे-; M2 °भ्युच्छे)त्तास्मि. — d) K3 D4 मामेकातरम्. D7 S आबिभः (T2 °लिहः) (for आविशः). — After 19, G4 reads 22.

20 B1 om. 20 (cf. v. l. 19). For the repetition in D6, cf. v. l. 19. — a) D2 तपस्विनी. — b) T2 G1 परिकल्पिताः (for °पालिताः). — c) D2. 3. 5. 6 सावभक्तास्म (D6 °स्मि). — d) K3 मामेकांतरम्. Ś1 K2 D1 आविभः; K3 D4 आविश; D7 T1 G1. 3. 4 M आबिभः; T2 आलिहः.

21 B1 om. 21 (cf. v. l. 19). — a) D8 भोक्ताश्च. — b) K5 V1 Bo. 3–5 Da Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 G1. 2 M नाविशामि; B2 नाधियामि; D1 न भविशामि (sic). G2 परस्त्रियः. — c) D4 स्वतंत्रे. Dn2 जाति (for जातु). V1 B2. 3. 5 Da1 D2. 3. 5. 8 नाक्रीडे. — d) K3 मां माकांतरम्; D4 मामे° (for माम°). Ś1 K1 D1 आविभः; K4 आविश; D7 S आबिभः (T2 °लिहः).

22 B1 K5 om. 22 (for B1, cf. v. l. 19). Dn2 transp. 22 and 23. G4 reads 22 after 19. — a) K3 D4 भिक्षुर्वा; D7 S भिक्षाशी (for भिक्षावान्). — b) T2 नाभिर् (for भिक्षुर्). K3 D4 नाब्रह्मचा- (K3 °च)र्यपि; V1 B2. 5 D2. 3 T2 G1. 2 M नाब्रह्मचर्यवान्; Bo. 3. 4 Da Dn D3. 5. 6 वाब्रह्मचर्यवान्; D7 T1 G3. 4 नोब्रह्मचर्यवान् (for वाब्रह्मचारिकः). — c) K2. 3 B (B1 om.) Da Dn D2–4. 8 G2 अनृत्विजा (K3 °गा); D6 अन्वर्त्विजा; D7 T G1. 3. 4 M नानृत्विजा (T2 °जो). K3 हुतिर्; D2 हुता. K1 नास्मि; D7 S मेस्ति (for नास्ति). — d) Ś1 K1. 3 आविभः; D7 S आबिभः (T2 °लिहः) (for आविशः). D1 ममुकांतरमाविभः (sic); D4 मामेकातरमाविश. — D7 T G ins. after 22; M ins. after 23:

192* कृतं राज्यं मया सर्वं राज्यस्थेनापि कार्यवत् ।
नाहं व्युत्क्रामितः सत्यान्मामकान्तरमाबिभः ।

[(L. 1) M कृत्यं (for राज्यं). G2 कृतं मया सर्वमिदं (for the prior half.). M2 कार्यवान् (for °वत्). — (L. 2) M व्युत्क्रामिता.]

— After the above, M ins. 193* (cf. v. l. 23).

23 K1 B1 D6 om. 23 (K1 D6 hapl.; for B1, cf. v. l. 19). G1 reads 23 on marg. Dn2 transp. 22 and 23. — ab) K5 Dn1 वेद्यान्; D8 lacuna (for वृद्धान्). Dn2 D2. 3. 5 transp. वृद्धान् and वैद्यान्. G2 नावैद्यान्. D1 तपस्विनाः. — c) K3 राष्ट्रं. Ś1

C 12. 2905
B. 12. 77. 23
K. 12. 77. 24

राष्ट्रे स्वपति जागर्मि मामकान्तरमाविशः ॥ २३
वेदाध्ययनसंपन्नस्तपस्वी सर्वधर्मवित् ।
स्वामी सर्वस्य राज्यस्य श्रीमान्मम पुरोहितः ॥ २४
दानेन दिव्यानभिवाञ्छामि लोका-
न्सत्येनाथो ब्राह्मणानां च गुप्त्या ।
शुश्रूषया चापि गुरूनुपैमि
न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ॥ २५
न मे राष्ट्रे विधवा ब्रह्मबन्धु-
र्न ब्राह्मणः कृपणो नोत चोरः ।
न पारजायी न च पापकर्मा
न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ॥ २६
न मे शस्त्रैरनिर्भिन्नमङ्गे ह्यङ्गुलमन्तरम् ।
धर्मार्थं युध्यमानस्य मामकान्तरमाविशः ॥ २७
गोब्राह्मणे च यज्ञे च नित्यं स्वस्त्ययनं मम ।
आशासते जना राष्ट्रे मामकान्तरमाविशः ॥ २८
राक्षस उवाच ।
यस्मात्सर्वास्ववस्थासु धर्ममेवान्ववेक्षसे ।
तस्मात्प्राप्नुहि कैकेय गृहान्स्वस्ति व्रजाम्यहम् ॥ २९

K3. 5 D2. 3 G3 स्वपिति; K2. 4 D1 T2 G1 M2 स्वपिमि; D4 स्वप्रिति; D5 स्वपीति. K3 जागर्ति; D2. 3. 5 जानामि (for जागर्मि). Ca as in text. — [d]) Ś1 K2 D1 आविभः; D7 S आबिभः (T2 °लिह्ः) (for आविशः). — D7 T G ins. after 23: M after 192*:

193* शुक्लकर्मास्मि सर्वत्र न दुर्गतिभयं मम ।
धर्मचारी गृहस्थश्च मामकान्तरमाबिभः ।

[(L. 1) D7 शुद्धकर्मास्मि; T2 G1 M2 शुक्लकर्माणि. T1 G3 नरदुर्गं भयं मम (for the post. half). — (L. 2) T2 आलिह्ः (for आबिभः).]

24 [a]) K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 आत्मविज्ञा(B2 °ज्ञा)नसंपन्नस्; Da अर्थविज्ञान°. — [b]) D7 S (except T2 G2) सत्य- (for सर्व-). — [c]) V1 transp. सर्वस्य and राज्यस्य. K1 G2 राजस्य; K5 B4. 5 Da Dn D5. 6. 8 राष्ट्रस्य; M लोकस्य (for राज्यस्य). — [d]) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 धीमान्; D7 S स्वामी (for श्रीमान्). D1 सम-; D5 नाम (for मम).

25 [a]) G2 नानेन (for दानेन). V1 Da विद्याम् (for दिव्यान्). K1 -वांछयामि; G1 -वांच्छाम (for -वाञ्छामि). K5 Bo. 2–5 Dn D2, 3. 5. 6. 8 दानेन विद्यामभिवांछयामि; B1 दानेन समभिवांछामि. — [b]) K4 D7 T G सत्येनाथ; K5 D8 °नार्थे; B1. 5 D2. 3. 5 °नार्थो; Da °नार्था; D6 °नार्था. D1 ब्रह्मणानां. K3 D4 भक्त्या; B2 तुष्ट्या; D3 (before corr.) युज्यं; D5 युज्यां (for गुप्त्या). — [c]) M चैव (for चापि). — [d]) D4 नेमे (for न मे).

26 D1. 6. 8 G1 om. (hapl.) 26. — [a]) B1 न मे नाक्षे; Dn2 न मे राष्ट्रा; D7 T G2–4 न मेस्ति राष्ट्रे (for न मे राष्ट्रे). — [b]) K3 M1–3 ना(K3 नो)ब्राह्मणः. K5 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5 कितवो (for कृपणो). K3 M नापि; G3 नेत (for नोत). Some MSS. चौरः. B1 न ब्राह्मणाः कृपणा नेतरे च. — [c]) Ś1 अपारजायी; K5 B Dn D2. 3. 5 अयाज्ययाजी; D4 न पारदार्यं. D7 S (G1 om.) न पाप(T2 °द)कारी न च पापवक्ता.

27 [a]) D1 corrupt. D7 S (except T2) अनिर्भिण्णम्. — [b]) D1 corrupt. K5 V1 B Da Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 गात्रे (Dn1 °त्रं; D5 °त्रैर्); D7 T1 G3. 4 अंग-; T2 G1. 2 M2 अंगं. K1 अंगव्यंगुलतैरं (submetric). — [c]) D4 धर्मार्थे; M2 धर्मार्थी. — [d]) Ś1 K1. 2 D1 आविभः; K4 आविश; D7 S आबिभः (T2 °लिह्ः). D4 मामेकांतरमाविशा (sic).

28 D3 om. (hapl.) 28. — [a]) Ś1 K2 D1 न (for गो-). K1 *ब्रह्मणे च; K3 गोब्राह्मणेषु; K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 T2 G1 गो(K4 स)ब्राह्मणेभ्यो (for °णे च). K1. 5 B3 Dn यज्ञेभ्यो; K3 lacuna; K4 V1 Bo–2. 4. 5 Da D2. 3. 5. 6 राज्ञश्च; D7 T G राष्ट्रे (G4 °ज्ञे) च; M राज्ये च (for यज्ञे च). D4 गोब्राह्मणिषु यज्ञिषु (sic). — [b]) K1 नित्ये. B1 पूजाविधौ (for स्वस्त्ययनं). B2 नमः; D7 T G नराः; M जनाः (for मम). —After 28[ab], D6 repeats 19[c]–20[b]. — [c]) K1 आशामते; V1 Da प्रकाशं(Da °श)ते; B2 T2 G1. 2 M2 आशंसते; D7 T1 G3. 4 M1. 3. 4 आशंसंते (for आशासते). D7 T G हि (T2 च) राष्ट्रे मे; M हि मे राष्ट्रे (for जना राष्ट्रे). — [d]) Ś1 K1. 2 D1 आविभः; D7 S आबिभः (T2 °लिह्ः) (for आविशः). D4 मामेकांतरमाविश. — After 28, G2 M2 ins. 194*.

29 D3 G2 M2 om. the ref. D7 T G1. 3. 4 M1. 3. 4 ins. after the ref.: G2 M2 after 28:

194* नारीणां व्यभिचाराच्च अन्यायाच्च महीक्षिताम् ।

येषां गोब्राह्मणा रक्ष्याः प्रजा रक्ष्याश्च केकय ।
न रक्षोभ्यो भयं तेषां कुत एव तु मानुषात् ॥ ३०
येषां पुरोगमा विप्रा येषां ब्रह्मबलं बलम् ।
प्रियातिथ्यास्तथा दारास्ते वै स्वर्गजितो नराः ॥ ३१

भीष्म उवाच ।

तस्माद्विजातीन्रक्षेत ते हि रक्षन्ति रक्षिताः ।
आशीरेषां भवेद्राज्ञां राष्ट्रं सम्यक्प्रवर्धते ॥ ३२
तस्माद्राज्ञा विशेषेण विकर्मस्था द्विजातयः ।
नियम्याः संविभज्याश्च प्रजानुग्रहकारणात् ॥ ३३
य एवं वर्तते राजा पौरजानपदेष्विह ।
अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥ ३४

C 12. 2916
B. 12. 77. 34
K. 12. 77. 42

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८

विप्राणां कर्मदोषाच्च प्रजानां जायते भयम् ।
अवृष्टिर्मारको रोगः सततं क्षुद्भयानि च ।
विग्रहश्च सदा तस्मिन्देशे भवति दारुणः ।
यक्षरक्षःपिशाचेभ्यो नासुरेभ्यः कथंचन । [5]
भयमुत्पद्यते तत्र यत्र विप्राः सुसंवृताः ।
गन्धर्वाप्सरसःसिद्धाः पन्नगाश्च सरीसृपाः ।
मानवाश्च जिघांसन्ति यत्र नार्यः पतिव्रताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या यत्र शूद्राश्च धार्मिकाः ।
नानावृष्टिभयं तत्र न दुर्भिक्षं न विभ्रमः । [10]
धार्मिको यत्र भूपालो न तत्रास्ति पराभवः ।
उत्पाता न च दृश्यन्ते न दिव्या न च मानुषाः ।

[(L. 1) T2 G1 महात्मनां (for महीक्षिताम्). — (L. 2) T2 G1 विद्यते (for जायते). — (L. 3) M2 मरणो (for मारको). D7 दोषः; G4 योगः (for रोगः). — (L. 4) T2 G1 निग्रहश्च. T2 G1. 2 M2 तदा (for सदा). T2 G1 दारुणे. — (L. 6) D7 सुसंयुताः; T2 ससंयुताः. — (L. 7) M1. 3 ॰स्निग्धाः (for ॰सिद्धाः). — (L. 10) G1 नाशुभिक्षं (for न दुर्भिक्षं). M4 दुर्भिक्षं न च विभ्रमः (for the post. half). — (L. 12) M4 न च दिव्या न मानुषाः (for the post. half).]

— a) Ś1 तस्मात्; B1 यस्य; M2 सर्वात् (for यस्मात्). — b) Ś1 (by corr.) K2 D1 [अ]न्ववीक्ष(D1 ॰क्ष्य)से; D4. 6 ॰वक्ष्यसे. — c) D1 (also as in text) कौंतेय; D4 केकेय; M राजेंद्र (for कैकेय). — d) K1 गृहां; K3 गेहान्; K4. 5 V1 Bo. 2–5 D (except D1. 4. 6. 7) गृहं. M साधु (for स्वस्ति). D6 om. जाम्यहम्. B1 राष्ट्रं स्वर्गजितो नृपः.

30 a) D1 गोब्रह्मणा. K1 रक्ष्यः. K3. 5 B Da Dn D2–6. 8 येषां गोब्राह्मणं रक्ष्यं (B1 ॰णो रक्षा). — b) D8 रक्ष्या तु. K1 केकयाः; K3. 5 B D2. 3. 5 कैक(D2 ॰के)य; D3 कैकया. — c) K4 Da रक्षे(K4 ॰क्ष्ये)भ्यो; D4 रक्षोभ्या. D2 न रक्षो मम तेषां (submetric). — d) K1 हि; D1 न (for तु). Da M1. 3. 4 पापकं; Dn D6 पापकात्; D7 T1 G2–4 M2 पातकं; D8 मानुषान्; T2 G1 पावकात् (G1 ॰न्) (for मानुषात्).

31 D1 om. (hapl.) 31a. — a) G1 एषां. — b) K5 V1 B D (except D1. 4. 7) येषां ब्रह्मपरं बलं (B4 ॰बलं परं); G1 M2 ये(G1 ए)षां ब्रह्मबलाबलं. — c) K2 दारांस्; K3 D4 पौरास् (for दारास्). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 अतिथिप्रियास्तथा पौरास् (hypermetric); D1 प्रयातिथ्यास्तदा दारा (sic); D7 T G सुरक्षितास्तथा पौरास् (D7 G2 विप्रास्); M ब्रह्मप्रियास्तथा पौरास्. — d) K1 वराः; K3 V1 Bo. 2–5 Da Dn D4. 6. 8 S नृपाः; D8 नरः. B1 ते वै स्वर्गपरा नृप.

32 Ś1 K1. 4 D1. 4. 7. 8 S om. the ref. — a) G1 रक्ष्येत. — b) K2. 4 V1 D1. 6 रक्ष्यंति; D2 lacuna (for रक्षन्ति). D2 रक्षंताः. D7 T G1. 3. 4 ते रक्षंतीह रक्षिताः. — c) D1. 4 एषा; D8 ॰षं (for ॰षां). K5 V1 B D (except D1. 4) S राजन् (D8 ॰ज्यं) (for राज्ञां). — d) K1 राष्ट्रे; K5 V1 B D (except D1. 4) S राज्ञां (for राष्ट्रं). K3. 5 V1 B D T G M2–4 प्रवर्तताम्; (D1 ॰ते); M1 प्रवृत्तते.

33 Before 33, Ś1 K1–4 D1. 4 ins. भीष्म उवाच. 33cd = (var.) 12. 77. 11cd. — c) K2. 4 D1 संविभक्ताश्च (for ॰भज्याश्च). — d) V1 B1. 2 Da Dn T2 तदनुग्रह॰ (for प्रजानु॰).

34 Before 34, T2 ins. श्रीभीष्मः. — a) Da Dn एवं यो (by transp.). — b) D1 पौरा (for पौर॰). D7 S [अ]पि (for [इ]ह).

७९

C. 12. 2917
B. 12. 78. 1
K. 12. 78. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
व्याख्याता क्षत्रधर्मेण वृत्तिरापत्सु भारत ।
कथंचिद्वैश्यधर्मेण जीवेद्वा ब्राह्मणो न वा ॥ १
भीष्म उवाच ।
अशक्तः क्षत्रधर्मेण वैश्यधर्मेण वर्तयेत् ।
कृषिगोरक्षमास्थाय व्यसने वृत्तिसंक्षये ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ।
कानि पण्यानि विक्रीणन्स्वर्गलोकान्न हीयते ।
ब्राह्मणो वैश्यधर्मेण वर्तयन्भरतर्षभ ॥ ३
भीष्म उवाच ।
सुरा लवणमित्येव तिलान्केसरिणः पशून् ।
ऋषभान्मधु मांसं च कृतान्नं च युधिष्ठिर ॥ ४
सर्वास्ववस्थास्वेतानि ब्राह्मणः परिवर्जयेत् ।
एतेषां विक्रयात्तात ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ॥ ५
अजोऽग्निर्वरुणो मेषः सूर्योऽश्वः पृथिवी विराट् ।
धेनुर्यज्ञश्च सोमश्च न विक्रेयाः कथंचन ॥ ६
पक्वेनामस्य निमयं न प्रशंसन्ति साधवः ।
निमयेत्पक्वमामेन भोजनार्थाय भारत ॥ ७

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1-3. 5 V1 B0-3. 5 Da Dn D1-7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* K3 D4. 7 T1 G2-4 M2 के(D4 कै)कयराक्षससंवादः; V1 B (except B3) Da D6 कैके(B1. 2. 5 °क)योपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 79; B1 75; B4 D2 76; Da1 78 (as in text); Dn 77; D8 74. — *Śloka no.:* Dn 34; D8 32.

79

1 D8 om. the ref. M4 वैशंपायन (for युधिष्ठिर). — K5 D7 S read 1 after the ref. of 12. 77. 1. — a) B0. 5 आख्याता; M1 (first time) व्याख्यातः. K5 (second time) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 राज- (for क्षत्र-). M2 (first time) व्याख्यातेयं क्षत्रधर्मे; Cv as in text. — b) D6 भारते. — c) K2. 3. 5 (second time) V1 B Da2 D2-5. 8 T2 G1. 2 M (last seven second time) कथं स्विद्. D8 देश्य- (for वैश्य-). K5 D7 S (all first time) कार्पण्याद्वैश्य(T1 G4 °देव; T2 G1 M1. 2 °दैन्य)वृत्या तु; — d) K2. 5 (second time) V1 B1-3 Da Dn D2. 3. 5. 6 संजीवेद्; B0. 4. 5 T2 G1. 3. 4 M (all except B0. 4. 5 first time) जीवेत; D7 T1 G3 (all first time) जीवतु (for जीवेद्वा). T2 G1 (both first time) [ऽ]थ (for न). K5 (first time) जीवतो ब्राह्मणेन वा.

2 D8 T2 G1 M2. 4 om. the ref. G3 om. (hapl.) 2-3 with both ref. D7 S read 2 after the ref. of 12. 77. 2. — a) K4 D8 अशक्त; M4 (second time) नशक्तो. D7 S (all first time) अभा(G1. 2 M2 °स)वे क्षत्रधर्माणां. — b) D2. 3. 5 वर्तते; T2 G1 (both second time) वर्तयन्. — c) = Manu. 10. 82c. D7 T1 (both second time) कृषिं (for कृषि-). Some MSS. (both times) गोरक्षम्. Ś1 K2. 4 D1 आदाय; K1 आधाय (for आस्थाय). — d) K1 वृत्तिसक्षये; B1 T2 (first time) वृत्तसं°.

3 G3 om. 3 (cf. v. l. 2). D8 T2 G1 M4 om. the ref. — a) K1 M1. 3 पुण्यानि; Ca प° (as in text). K1 विक्रीणं; K5 V1 B1. 2 Da Dn विक्रीय; G2 [अ]विक्रीणन्; M1 विक्रीणात्; M4 °ङन् (for °णन्). — b) B0 M1-3 स्वर्गलोके. M1-3 महीयते (for न ही°). — c) Ś1 K2. 4 -धर्मे च (for -धर्मेण).

4 D8 om. the ref. — a) Ś1 K1 D1. 4 सुरां (for सुरा). K4 D3 [ए]वं; D7 S [ए]तत् (for [ए]व). — b) B D3. 5. 6 केशरिणः (D5 °णं); G4 केसरिणं; Ca. v °णः (as in text). — c) Ś1 K2. 4 D1 वृषभान् (for ऋष°). K4 D6 -मांसांश्च (for मांसं). — d) B1 स (for च).

5 a) G1 [ए]तासु (for [ए]तानि). B1 सर्वं विक्रयवृत्तानि; D6 सर्वाश्ववस्थाश्वेतानि. — M4 om. (hapl.) 5bc. — c) D7 S (except T2; M4 om.) एतस्य (for एतेषां). B1 विक्रयी. — d) D7 S नरके. K1. 3 V1 B Da D2. 3. 5. 7. 8 S पतेत् (for व्रजेत्).

6 a) Ś1 K1 अजोश्वो; K2 अश्वोजो; K4 अजोग्निर्; D1 अश्वो*; Cv अजोऽग्निर् (as in text). K2 वरुणं. — b) G1 (before corr. as in text) सूर्योग्निः. Da वरुणो (for पृथिवी). — d) Ś1 K1 M4 विक्री(M4 °क्रे)यात्; B0 विक्रेयः; D1 विक्रीयाः.

वयं सिद्धमशिष्यामो भवान्साधयतामिदम् ।
एवं समीक्ष्य निमयन्नाधर्मोऽस्ति कदाचन ॥ ८
अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा धर्मः पुरातनः ।
व्यवहारप्रवृत्तानां तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ९
भवतेऽहं ददानीदं भवानेतत्प्रयच्छतु ।
रुचिते वर्तते धर्मो न बलात्संप्रवर्तते ॥ १०
इत्येवं संप्रवर्तन्त व्यवहाराः पुरातनाः ।
ऋषीणामितरेषां च साधु चेदमसंशयम् ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

अथ तात यदा सर्वाः शस्त्रमाददते प्रजाः ।
व्युत्क्रामन्ति स्वधर्मेभ्यः क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ १२
राजा त्राता न लोके स्यात्किं तदा स्यात्परायणम् ।
एतन्मे संशयं ब्रूहि विस्तरेण पितामह ॥ १३

भीष्म उवाच ।

दानेन तपसा यज्ञैरद्रोहेण दमेन च ।
ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः क्षेममिच्छेयुरात्मनः ॥ १४
तेषां ये वेदबलिनस्त उत्थाय समन्ततः ।
राज्ञो बलं वर्धयेयुर्महेन्द्रस्येव देवताः ॥ १५
राज्ञो हि क्षीयमाणस्य ब्रह्मैवाहुः परायणम् ।
तस्माद्ब्रह्मबलेनैव समुत्थेयं विजानता ॥ १६

C. 12. 2932
B. 12. 78. 16
K. 12. 78. 16

---

7 B1 D1 om. (hapl.) 7–8. —[a]) D4 पक्का-नामस्य; D6 पक्केन°. Ś1 D7. 8 T2 G3 M1 Cap नियमं; Ca निमयं (as in text). K2 पक्केनास्य विनिमयं; G4 विपक्केत्वनमस्यंति (sic); Cv as in text. —[b]) K2 प्रशंसंति न (by transp.); G4 प्रशंसंति हि. K1 नाधर्मोस्ति कदाचन (= 8[d]). — K1 om. 7[cd]. —[c]) K2. 4 निमयं; K3 निमेष; V1 D4 T2 नियमे; D7 G4 नियमेत्; D8 निमयन्; M निमेयं. K2. 4 D6 पक्क-मासेन; V1 D8 °मानेन (for पक्कमामेन).

8 B1 D1 om. 8 (cf. v. l. 7). K1 reads 8 on marg. —[a]) K4 अशिष्याम्ये. K1 वयं सिध्येताशि-शामो (sic).. —[b]) K3 साधयिताम्; Ca °यताम् (as in text). K1. 5 V1 B0. 3–5 Da D3. 5. 8 इमं; D2 इमां (for इदम्). —[c]) K1 B2. 4 Dn D4 T2 G2 M2 संवीक्ष्य. K1 नियमान्; K2 नियमन्; K3 M2 निमये; K4. 5 V1 D4. 6. 8 नियमं; Da Dn1 निमयेन्; D2 निमयं; D7 G1 समयं; T1 G2–4 समयन्; M1–3 निमयो; M4 नमयो (for निमयन्). —[d]) K3 नाधर्मा. G1 [ऽ]सि (for ऽस्ति). K4 V1 B2 Da Dn D7 T G M2 कथं-चन; M1. 3. 4 युधिष्ठिर (for कदाचन).

9 [a]) K4 D1 वर्णयिष्यामि. —[b]) B2 Da Dn D3. 5 पुरा (for यथा). B1 Da वृत्तं; B2 धर्मं (for धर्मः). V1 B2 Da Dn D7 S सनातनः (B2 Da °नं); B1 पुरातनं. — K2 om. (hapl.) 9[c]–11[b]. —[d]) K4 युधिष्ठिरः

10 K2 om. 10 (cf. v. l. 9). —[a]) K4 D1. 4 भव-तेदं; D7 M1. 3 भवतेह (for °तेऽहं). K3 Dn1 D4 ददामीदं; K4 D1 M4 ददामीति. —[b]) G1 एतान् (for एतत्). B0 प्रयच्छति; D7 T G प्रतीच्छतु (for प्रय°). —[c]) K1 corrupt; Da Dn1 D4 रुचितो; D7 S (except M2) उ(T1 शु)चिते; Ca रुचिते (as in text). —[d]) T2 बालात्. M4 संप्रवर्तिते.

11 K2 om. 11[ab] (cf. v. l. 9). —[a]) K3 [ए]तं; G4 [ए]तत् (for [ए]वं). K3 D4 संप्रवर्तेत; K4 °वर्तव्यं; K5 V1 B Da Dn D1–3. 5–8 S °वर्तते. —[b]) D4 व्यवहारः पुरातनः. —[d]) D1 corrupt. K3. 5 B Dn D2–8 T G चै(G1 चे)तद् (for चेदम्). V1 Da M साधु चैव न संशयः.

12 D8 om. the ref. —[a]) D7 S अथ राजन्प्रजाः सर्वाः. —[b]) G1 शास्त्रम्. D4 आददे (submetric) (for आददते). D7 S यदा (T2 °था) (for प्रजाः). —[c]) K4 D7 G1 M व्युत्क्रमंते (K4 °ति); D6 T1 G2–4 व्युत्क्रामंते. K3 स्वधर्मं च; D7 S च धर्मेभ्यः. —[d]) K3 जलं (for बलम्)

13 [a]) V1 B Da Dn D6 तु; D8 नु (for न). K3. 5 V1 B Da Dn D1–6. 8 लोकस्य (for लोके स्यात्). D7 S तदा त्राता हि (T2 G1. 2 M2 तु) को नु स्यात्. —[b]) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 कथं च स्यात्; D7 S को धर्मः किं (for किं तदा स्यात्). — T2 G1 repeat 13[cd] after 19. —[c]) K1 M1. 3. 4 एतं (for एतन्). T2 नः (for मे). —[d]) K2. 3. 5 V1 B D (except D1) नराधिप (for पितामह).

14 Dn2 D8 om. the ref. —[b]) K4 बलेन (for दमेन). —[d]) G4 क्षमम्. B1 क्षेममिच्छेत्पुरात्मनः.

15 [a]) Dn2 D6 येषां. B0. 3 D2 चैव; B1 Da चेह; B4 damaged; Ca वेद- (as in text). D5 तेषां तु ये वै बलिनस्. —[b]) K5 B Da Dn D6 तेभ्युत्थाय; V1 ते व्युत्थान-; D1 corrupt; D2. 3. 5. 8 ते व्यु(D8 ह्यु)-

C. 12. 2934
B. 12. 78. 17
K 12. 78. 17

यदा तु विजयी राजा क्षेमं राष्ट्रेऽभिसंदधेत् ।
तदा वर्णा यथाधर्ममाविशेयुः स्वकर्मसु ॥ १७
उन्मर्यादे प्रवृत्ते तु दस्युभिः संकरे कृते ।
सर्वे वर्णा न दुष्येयुः शस्त्रवन्तो युधिष्ठिर ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

अथ चेत्सर्वतः क्षत्रं प्रदुष्येद्ब्राह्मणान्प्रति ।
कस्तस्य ब्राह्मणस्त्राता को धर्मः किं परायणम् ॥ १९

भीष्म उवाच ।

तपसा ब्रह्मचर्येण शस्त्रेण च बलेन च
अमायया मायया च नियन्तव्यं तदा भवेत् ॥ २०
क्षत्रस्याभिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणेषु विशेषतः ।
ब्रह्मैव संनियन्तृ स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥ २१
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ २२
यदा छिनत्त्ययोऽश्मानमग्निश्चापोऽभिपद्यते ।
क्षत्रं च ब्राह्मणं द्वेष्टि तदा शाम्यन्ति ते त्रयः ॥ २३
तस्माद्ब्रह्मणि शाम्यन्ति क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।
समुदीर्णान्यजेयानि तेजांसि च बलानि च ॥ २४

स्थाय; D4 उत्थाय ते (for त उत्थाय). — c) D1 राज्ञे. M वर्धयंति (for °येयुर्). — d) D1 om. (? hapl.) from स्येव up to क्षीयमाण (in 16^{a}). K4 D6 देवता.

16 D1 om. up to क्षीयमाण (cf. v. l. 15). — a) K5 V1 B D (except D4. 7; D1 om.) [ऽ]पि (for हि). — D1 repeats 16^{cd} after 17. — c) K2 D4 -बलेनेव; D1. 7 -बलेनैवं; D8 -बलो नैव. — d) K1 समुक्तेयं; Dn2 D6 संमुखेयं; D4 संमुत्थेये. G1 (before corr.) विजानत.

17 a) K3 यतानु- (for यदा तु). Da Dn2 भुवि जयी; D1 तव्यजये (sic) (for तु विजयी). — b) D7 T1 G3 राष्ट्रे हि; G2 राष्ट्रेषु (for राष्ट्रेऽभि-). Ś1 K1. 4 D1 [ऽ]भिसंधयेत्; K3 °मंत्रयेत्; D4 विवर्धयेत्; M हि (M4 [ऽ]भि-) संदधे. — c) T2 G1. 4 यथा (for तदा). G2 M1 यदा धर्मं; G3 यथा धर्मे. K2 तदा वर्णाश्रया धर्मम्. — d) K3. 5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5–8 T G1. 3. 4 M1. 3. 4 नि(Bo न)विशेयुः; B1 निर्विशेष-; G2 निवेशेयुः; M2 विविशेयुः. K5 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 कथंचन (for स्वकर्मसु). D1 माविशेस्वः स्वकर्मस्व (sic). — After 17, D1 repeats 16^{cd}.

18 a) K1 उर्मर्यादे (sic); K4 तन्मर्यादे; V1 B2 Da अमर्यादे (V1 °द-); D7 T G2–4 M4 निर्मर्यादे. K5 Bo. 1 प्रवर्ते तु (for प्रवृत्ते तु). — b) B1 शंकरे; D6 संकरी-. — c) K3 न दुष्टेयुः; D1 वरुष्येयुः; G2 M2 न दूष्येयुः; G4 damaged. T2 G1 सर्ववर्णान्प्रदुष्यति.

19 D8 om. the ref. — a) T1 G2. 3 सर्वथा (for सर्वतः). B1 ब्रह्मैव सन्नियंत्रि स्यात्. — b) M4 प्रद्युष्येद्. K4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 ब्राह्मणं; D1 ब्रह्मणान्; D4 ब्राह्मणे. D4 पितः (for प्रति). D7 T1 G2–4 ब्राह्मणान्प्रतिबा(G4 °बो)धते. — c) D4 क्षत्रं हि; D7 S कस्तत्र (for कस्तस्य). K1. 4 D1. 6 ब्रह्मणस्; D2. 8 T2 ब्र(T2 ब्रा)ह्मणं; D7 T1 G3. 4 ब्राह्मणांस्; D8 ब्राह्मणास्. T2 पाता (for त्राता). — After 19, T2 G1 repeat 13^{cd}.

20 D8 G3 om. the ref. — d) D4. 6. 7 T1 G2. 3 नियंतव्यस्; G4 damaged. Da सदा; G2 तथा; G4 damaged (for तदा).

21 = (var.) Manu. 9. 320. — a) K2 D7 S क्षत्रस्याभि(D7 S °ति)प्रवृत्तस्य; K3 क्षत्रियस्यातिप्रवृत्तस्य (hypermetric); K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 क्षत्रियस्याति(V1 °प)वृत्तस्य; Da क्षत्रियस्यापवृत्तेषु; D4 क्षत्रस्य चातिवृत्तस्य. — c) D4 ब्रह्मेव; D7 T1 G3. 4 ब्रह्म वै. K4 D4 संनियंत(D4 °तु)स्यात् (sic); D1 °यंत्रस्य (for °यन्तृ स्यात्). — d) V1 Bo. 1. 5 Da1 D2. 3. 5 क्षात्रं (B1 क्षत्रे; D2. 3. 5 क्षत्रं) ब्रह्म सनातनं; B2–4 क्षत्रं ब्रह्मसमुद्भवं.

22 = Manu. 9. 321: Ādi. 1423*: 5. 15. 32; 38. 13: 12. 56. 24. — a) K1 [ऽ]ग्नि-. D2 ब्रह्मत-; G4 ब्रह्मणः. Cv अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्म क्षत्रम् (submetric). — b) Ś1 K4 अश्मतो; D1 अश्मषो. M2 उत्तमं (for उत्थितम्). — c) Da एषां. T2 G2 M1. 3 सर्वगतं (for °त्रगं). — d) D7 T1 G2. 3 स्वस्व- (for स्वासु).

23 a) K3 भिनत्ति; K4 छिनंति; D4 हिनस्ति; T2 छिंदति (for छिनत्ति). G1 यो (for [अ]यो). — b) K1 [ऽ]भ्यपद्यते; K5 B1–3 Da Dn1 [ऽ]भिगच्छति; V1 Bo. 4. 5 D2. 3. 5 [ऽ]भि(D2. 3. 5 °नु)मंथति; Dn2 D6 °मर्छति; D7 हि हंति च; D8 [ऽ]भिमन्यति; T G1. 3. 4 [ऽ]भि(T2 °प)हंति च; G2 M निहंति च (for [ऽ]भिपद्यते). — c) K3. 5 B Da D2–6 M1. 3. 4 ब्राह्मणान्; G1 ब्राह्मण-. — d) D1 तथा (for तदा). K5 B4 शाम्यंति; B1 शम्यंति; Dn D8 नश्यं(Dn2 °श्य)ति; G1 शुश्रूषंति (for शाम्यन्ति).

ब्रह्मवीर्ये मृदूभूते क्षत्रवीर्ये च दुर्बले ।
दुष्टेषु सर्ववर्णेषु ब्राह्मणान्प्रति सर्वशः ॥ २५
ये तत्र युद्धं कुर्वन्ति त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
ब्राह्मणान्परिरक्षन्तो धर्ममात्मानमेव च ॥ २६
मनस्विनो मन्युमन्तः पुण्यलोका भवन्ति ते ।
ब्राह्मणार्थं हि सर्वेषां शस्त्रग्रहणमिष्यते ॥ २७
अति स्विष्टस्वधीतानां लोकानति तपस्विनाम् ।
अनाशकाग्न्योर्विशतां शूरा यान्ति परां गतिम् ।
एवमेवात्मनस्त्यागान्नान्यं धर्मं विदुर्जनाः ॥ २८
तेभ्यो नमश्च भद्रं च ये शरीराणि जुह्वति ।
ब्रह्मद्विषो नियच्छन्तस्तेषां नोऽस्तु सलोकता ।
ब्रह्मलोकजितः स्वर्ग्यान्वीरांस्तान्मनुरब्रवीत् ॥ २९
यथाश्वमेधावभृथे स्नाताः पूता भवन्त्युत ।
दुष्कृतः सुकृतश्चैव तथा शस्त्रहता रणे ॥ ३०
भवत्यधर्मो धर्मो हि धर्माधर्मावुभावपि ।
कारणाद्देशकालस्य देशकालः स तादृशः ॥ ३१

C. 12. 2949
B. 12. 78. 32
K. 12. 78. 32

---

24 ^{a}) K1. 4 ब्राह्मणि; M4 ब्रह्माणि. — ^{b}) D4 युधिष्ठिरः. — ^{c}) K1 [अ]जीयानि; M [अ]नीकानि. — ^{d}) Da1 बलेन; D6 बलांसि (for बलानि).

25 Before 25, D7 T G3. 4 ins. युधिष्ठिरः. — ^{a}) Ś1 K1 मृदुर्भूते; K4 D1 मुदु(D1 °दू)र्भूते; K5 V1 Bo. 1. 4. 5 D2. 3. 5. 6. 8 मृदौ भूते; B2 Da मृदुभूते. — ^{b}) M क्षत्रधर्मे (for °वीर्ये). K3 दुर्बलं. — ^{d}) K1 D7 T G भारत; K3 सर्वतः (for सर्वशः).

26 ^{a}) Dn1 D3 ते (for ये). — After 26^{ab}, D7 T G2–4 ins.:

195* ब्राह्मणान्परिरक्षन्ति तेषां लोका भवन्ति के ।

[T2 लोके (for लोका). T2 G2 ते (for के).]

Before 26^{cd}, D7 T1 G3. 4 ins. भीष्मः. — ^{c}) M1. 3 ब्राह्मणाः. B1 D6 परिरक्षंति. — ^{d}) G4 damaged. K4 आत्मनम्; D6 आत्मान.

27 ^{a}) D4 मन्युवंतः. — ^{b}) K2. 3 B1 Da Dn T2 पुण्यश्लोका (T2 °कान्); D7 T1 G M4 पुण्याँल्लोकान् (for पुण्यलोका). D7 T1 G2–4 M4 व्रजंत्यमी (M4 °ति ते); T2 G1 जयंति ते (for भवन्ति ते). — D4 repeats 27^{c}–28^{b} after 28^{ab}. — ^{d}) Dn2 शास्त्र- (for शस्त्र-).

28 ^{a}) K1. 3 अति स्विष्ठि-; Bo आभिश्चिष्ट-; D7 T1 G2. 3 अतिस्प(G2 °स्र)ष्ट-; T2 अथ स्विष्ट- (for अति स्विष्ट-). K5 V1 B1–5 Da1 D6. 3 अति स्विष्ट(B1 °भितिष्ठ-; B5 °भिस्विष्ट)मधी(D6 °ती)तानां. — ^{b}) T2 अपि (for अति). Ś1 K1. 2. 4 D1 तपस्विनः (for °स्विनाम्). — After 28^{ab}, D4 repeats 27^{c}–28^{b}. om. 28^{cdef}. — ^{e}) V1 B3 Da2 अनाशकाग्न्य(B3 °स्व)शिष्टानां; Da1 °वशिष्टायां; D7 °हिताग्नीनां; S °ग्न्याहितानां. — The portion from 28^{d} up to 12. 108. 5^{d} is lost in D1 on 37 missing fol. (103–139). — ^{f}) D4 परेण ते (for परां गतिम्). — After 28^{ed}, K1 m. 5 V1 B D (except D4. 7; D1 missing) read 33^{ab}. V1 reads 28^{e}–32^{d} on marg. — ^{e}) D7 T1 G2–4 एष एवात्मनस्त्यागो. — ^{f}) K4 D6. 8 धर्म (for धर्मं). D7 S बुधाः (for जनाः).

29 D1 missing (cf. v. l. 28). V1 reads 27 on marg. — ^{a}) K3 अनानमश्च (for तेभ्यो नमश्च). Da नमस्व; D2 नम त्वं (for नमश्च). G1 भद्रश्च (for भद्रं). Da D7 M2. 4 ते (for च). — ^{b}) K5 V1 B1. 3 Dn D3. 5. 6. 8 M जुह्वते; T1 (by corr. *sec. m.* as in text) जिह्वति. — ^{c}) D4 ब्रह्माद्विषो. K4 D2 नियच्छंति; D7 S जिघांसंतस् (G2 °ति). — ^{d}) K1 m. 5 तेस्तु; K3 नास्ति (for नोऽस्तु). Da तेषां नास्ति सलोकतां; D4 तेषामस्तींद्रलोकता; M1–3 तेषां नास्ति समो भुवि. — ^{e}) D7 ब्रह्मलोकं. B1 -जिताः (for -जितः). D4. 7 S सर्वान् (for स्वर्ग्यान्). — ^{f}) K4 वीरास; D3. 5 धीरांस् (for वीरांस्).

30 D1 missing (cf. v. l. 28). V1 reads 30 on marg. — ^{a}) K4 V1 अथाश्व-. K3 D4 मेधावभृथ-. — ^{b}) K4 भवंत्युतः. — Da om. 30^{cd}. — ^{c}) K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 8 दुष्कृतस्य (D3 °श्च) प्रणाशश्च (K5 °शेन); Cv as in text. — ^{d}) K5 Dn1 D2. 3. 5. 8 M2 ततः (for तथा). K4 शस्त्रमहा-; Dn2 °हतो (for °हता).

31 D1 missing (cf. v. l. 28). V1 reads 31 on marg. — ^{a}) Dn2 भवंति. Bo. 3–5 D2. 3. 5. 8 वा (for हि). — ^{b}) D6 धर्माधर्मकृत्तोपि च; D7 S धर्मोधर्मौ भव(M1. 3 °वं)त्युत. — ^{c}) K4 D2 कारणा; G1 कारणं. K3 देशकालं स (for °कालस्य). — ^{d}) Da समादृशः (for स तादृशः).

32 D1 missing (cf. v. l. 28). V1 reads 32 on marg. — ^{a}) G4 damaged. K4 मर्त्याः (for मैत्राः).

C. 12. 2949
B. 12. 78. 33
K. 12. 78. 33

मैत्राः क्रूराणि कुर्वन्तो जयन्ति स्वर्गमुत्तमम् ।
धर्म्याः पापानि कुर्वन्तो गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ ३२
ब्राह्मणस्त्रिषु कालेषु शस्त्रं गृह्णन्न दुष्यति ।
आत्मत्राणे वर्णदोषे दुर्गस्य नियमेषु च ॥ ३३

युधिष्ठिर उवाच ।

अभ्युत्थिते दस्युबले क्षत्रार्थे वर्णसंकरे ।
संप्रमूढेषु वर्णेषु यद्यन्योऽभिभवेद्बली ॥ ३४
ब्राह्मणो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।
दस्युभ्योऽथ प्रजा रक्षेद्दण्डं धर्मेण धारयन् ॥ ३५
कार्यं कुर्यान्न वा कुर्यात्संवार्यो वा भवेन्न वा ।
न स शस्त्रं ग्रहीतव्यमन्यत्र क्षत्रबन्धुतः ॥ ३६

भीष्म उवाच ।

अपारे यो भवेत्पारमप्लवे यः प्लवो भवेत् ।
शूद्रो वा यदि वाप्यन्यः सर्वथा मानमर्हति ॥ ३७
यमाश्रित्य नरा राजन्वर्तयेयुर्यथासुखम् ।
अनाथाः पाल्यमाना वै दस्युभिः परिपीडिताः ॥ ३८

V1 कर्माणि (for क्रूराणि). Bo D6 कुर्वंति. — b) D4 यजंति; D5 नयंतः (for जयन्ति). — c) K1 धर्म्यः; K4 D6 धर्म्या. K3 V1 B1. 2 Da Dn D4. 7 T G कुर्वाणा (for कुर्वन्तो). — d) M3 चरमां (for परमां).

33 D1 missing (cf. v. l. 28). V1 om. 33ab. K1 m. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 read 33ab after 28cd. — a) K1 (first time) ब्राह्मण-; D2 (first time) ब्राह्मणां; G1 ब्राह्मणास्. Ś1 K2 B1. 2 Dn1 D2. 3. 5. 7 (last seven second time) S लोकेषु; K1 m. 5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 (all first time; but Da D4. 8 both times) वर्णेषु (for कालेषु). — After 33ab, T2 G1 ins.:

196* आत्मत्राणं च कुर्वाणः परान्दस्युभ्य एव च ।

— Dn2 D8 om. 33cd. — c) T2 G1 प्रजारक्षो (for आत्मत्राणे). D4 वर्णदोष-; D7 T1 G2. 3 दस्युदोषे; G4 सर्वे° (for वर्णे°). — d) K4. 5 V1 B1. 4. 5 Dn1 दुर्दस्य-; D6 दुर्देस्य (for दुर्गस्य). D7 S सर्वस्वहरणे तथा.

34 D1 missing (cf. v. l. 28). D8 om. the ref. — a) D7 T1 G3. 4 अभ्युद्यते (D7 °तं); D8 G2 अभ्युस्थि(G2 °द्यु)ते. D5 om. (hapl.) from दस्युबले up to 35b. T2 G1 क्षत्रबले (for दस्यु°). — b) G4 damaged. Ś1 K2. 4 प्रवृत्ते; K1 संवृत्ते; K3 क्षत्रार्थं; D4 त्राणार्थे; M1 क्षतार्थे (for क्षत्रार्थे). — c) D4 स (for सं-). K3 V1 B2 Da2 G2 सर्वेषु; K5 Da1 Dn D6 M2 क्ष-(Da1 क्षे)त्रेषु; B4 लोकेषु (for वर्णेषु). D2. 3. 8 संमूढेषु च लोकेषु. — d) K1 D7 T G3 M1 यद(M1 °दा)न्यो; G1 यदंत्यो (for यद्यन्यो). K3 Dn1 D4 G2 M1. 3 [ऽ]पि; D6 [ऽ]ति-; G1 M2. 4 हि (for ऽभि-). Ś1 K1. 2. 4 वशी (for बली).

35 D1 missing (cf. v. l. 28). D5 om. 35ab (cf. v. l. 34). — b) K1 G1. 2 राजसत्तमः. — c) Ś1 K1. 2. 4 न; K3 D4. 7 S यः (for ऽथ). — d) D4 G1. 4 दंड- (for दण्डं). Ś1 K4 D7 T G धारये(K4 °य)त्; K3 D4 पाल(D4 °ल)येत्; B1 वारयन् (for धार°).

36 D1 missing (cf. v. l. 28). — a) V1 D7 T1 G3. 4 वै (for वा). — b) Ś1 K1 स कार्यो; K4 B (except B4) D7 T G3. 4 स वार्यो; Dn1 स चार्यो; D2. 3 स धार्यो; D6 सर्वार्थो; D8 स चान्यो; G1 संहार्यो (for संवार्यो). V1 D5 संप्र(D5 न स)धार्यो भवेत्तदा; D4 सवार्या वा भवन्न वा (sic). — Before 36cd, D7 S ins. भीष्मः. — c) K1 m. 2. 3. 5 V1 B D (except D4. 7; D1 missing) तस्मात्; K4 नास्य (for न स). Cv तस्माच्छस्त्रं गृहीतव्यम्. — d) Ś1 K1. 2 ब्रह्म- (for क्षत्र-). K3 -बंधतः; D8 -बुध्यतः; T2 -बांधवात् (for -बन्धुतः). Cv as in text.

37 D1 missing (cf. v. l. 28). D7. 8 S om. the ref. — a) K1 अपात्रे; G1. 2 अपारो. K1 पात्रम् (for पारम्). — b) D6 अस्तवे (for अप्लवे). K5 योऽप्लवो भवेत्. B2 भवेत्प्लवः (by transp.). — c) Bo om. यदि वा. D7 T1 G2-4 हि (for [अ]पि). — d) K4 सर्वत्र (for सर्वथा).

38 D1 missing (cf. v. l. 28). — a) B1 नरव्याघ्र; M जना राजन् (for नरा रा°). — c) Da अनाथां. K5 Bo-2. 4. 5m Dn2 D6. 8 परिका(D6 °क)ल्पंतो (B5 orig. °ते); V1 परिकल्पयंते; B8 परिकल्पांता; Da Dn1 परिकल्पंतो; D2. 3. 5 परिजल्पंति; D7 S तप्यमानाश्च (for पाल्यमाना वै). D4 अनुतं परिकल्पंता (sic). — d) G4 damaged. M1. 3 दस्युभ्यः. K1 D8 परिपीडितः.

39 D1 missing (cf. v. l. 28). — a) G4 तमेवं. V1 B2 Da Dn D6 T2 G1 M2 पूजयेयुस्ते. — b) D7 S (except G1. 2) प्रीताः. — c) K1. 2. 4 महद्ब्रभीक्ष्णं; K5 V1 B1. 2 Da Dn D2. 3. 6 अभीरभी(V1 Da °ती)क्ष्णं; D5 T2 G1 M2 महत्य(G1 °च्य)भीक्ष्णं; D7 T1 G2-4 महध्य-

तमेव पूजयेरंस्ते प्रीत्या स्वमिव बान्धवम् ।
महद्ध्यभीक्ष्णं कौरव्य कर्ता सन्मानमर्हति ॥ ३९
किमुक्ष्णावहता कृत्यं किं धेन्वा चाप्यदुग्धया ।
वन्ध्यया भार्यया कोऽर्थः कोऽर्थो राज्ञाप्यरक्षता ॥ ४०
यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
यथा ह्यनेत्रः *शकटः पथि क्षेत्रं यथोषरम् ॥ ४१
एवं ब्रह्मानधीयानं राजा यश्च न रक्षिता ।
न वर्षति च यो मेघः सर्व एते निरर्थकाः ॥ ४२
नित्यं यस्तु सतो रक्षेदसतश्च निबर्हयेत् ।
स एव राजा कर्तव्यस्तेन सर्वमिदं धृतम् ॥ ४३

C. 12. 2961
B. 12. 78. 44
K. 12. 78. 44

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

(G2 °द्ध्य)भीष्टं. K3 महद्यसुख अनाथाः(sic); D4 महद्वाध्यासनं तीक्ष्णं. —K3 om. 39ᵈ. —ᵈ) D4 भर्ता; D5 कृती (for कर्ता). K4 V1 Da D2. 5. 8 संमानम् (for सन्मा°).

40 D1 missing (cf. v. l. 28). —ᵃ) D8 m. 8 किमुष्णा. K5 B4 D2. 5. 8 नित्यं (for कृत्यं). Dn D6 Ca किं तैर्ये(D6 °र्यो)नडुहो नोह्याः; D3 (orig.) किंमुष्णावद- (by corr. किं वक्त्रावह-; also marg. as in text)ता नित्यं; D7 किमनड्वा यो न वहेत्; S किमनडुहा यो न वहेत् (hypermetric). —ᵇ) K (except K4) B D (except D4. 7. 8; D1 missing) T2 G1 M2 वा (for च). G2 [अ]सुग्धया (for [अ]दु°). —D6 om. 40ᶜᵈ. —ᶜ) K1 (marg. as in text) °कोक्तः. —ᵈ) K5 G1 M4 (*inf. lin.*) अरक्षिता; M1. 3. 4 °रक्षिणा.

41 D1 missing (cf. v. l. 28). D6 reads 41 (marg. *sec. m.*) after 42ᵃᵇ, followed by the repetition of 42ᵃᵇ. 41ᵃᵇ = 12. 37. 39ᵃᵇ; Bodhāyana Smṛti 1. 1. 11ᵃᵇ; (var.) Manu. 2. 157ᵃᵇ. 41ᶜᵈ = (var.) 12. 37. 42ᶜᵈ; (var.) Manu. 2. 157ᶜᵈ; (var.) Bodhāyana Smṛti 1. 1. 11ᶜᵈ. —ᶜ) K1 ह्यनज्ञः; K1 m. 5 Bo. 3–5 Dn D6. 8 ह्यनर्थः; K3 T2 G1 M ह्यनक्षः; D2. 3. 5 स्वनर्थः; D4 ह्यनुक्षो; D7 ह्यरक्षः; T1 G2–4 ह्यदक्षः (for ह्यनेत्रः). Ś1 शंठो वा; K1 शेठो वा; K2. 3 B4. 5 Dn D4 षंढो वा; K4 शंढो वा; K5 Bo. 3 D2. 3. 8 षंढो वै; D5 षंढो*; D6 षंगे वा; D7 S पुरुषः (for *शकटः). V1 B1. 2 Da यथा सु(B1 यु)धामयः षंढः. Ca cites सुधामयः. —ᵈ) K2. 3 V1 Bo. 5 Dn D6 पार्थ; B4 damaged (for पथि). B1. 5 क्षत्रं. Ca cites पथि क्षेत्रं (as in text). K1 यथौशरं; K1 m D3. 5 यथौख(D5 °स्व)रं; K2. 4 Da1 D7 T1 G1. 4 M4 यथौषरं; K5 Dn2 D2. 4. 8 यथोख(D2 °स्व)रं; V1 यथोषरः; B1 यथौषधं; B4 damaged; Da2 यथाक्षरं (for यथोषरम्). Ca cites औ(Cap उ)षरं.

42 D1 missing (cf. v. l. 28). —ᵃ) K3 D4 G2 M2 [अ]नधीयानो. K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 एवं विप्रो(Bo °प्रे)नधीया(D3 °दीपा)नो; D7 T G1. 3. 4 यथा ब्रह्मानधीयानो; M1. 3. 4 एवं चाप्यनधीयानो. —ᵇ) K3 V1 B1. 2 D2. 3 (before corr.). 4. 5 रक्षति. D7 T1 G2–4 M द्विजो राजाप्यरक्षकः (M1–3 °क्षिता; M4 °क्षितः); T2 G1 न द्विजो वाप्यरक्षिता. —After 42ᵃᵇ, D6 reads 41, followed by the repetition of 42ᵃᵇ. —ᶜ) K5 Bo. 1. 3–5 D2. 3. 5. 8 transp. वर्षति and च. V1 B2 Da Dn D6. 7 S मेघो न वर्षते यश्च. —ᵈ) K5 B Da1 Dn D2. 3. 5. 6. 8 सर्वथा ते; V1 Da2 D4. 7 S (except M2. 4) सर्व एव (for सर्व एते).

43 Cf. 12. 73. 1. D1 missing (cf. v. l. 28). —ᵃ) T2 G1 च (for तु). Ś1 K1 सतां. K4 नित्यं यो ह्यसतां रक्षेद्. —ᵇ) Ś1 K1. 2. 4 असतां. Bo. 3. 5 D2. 3. 5. 8 तु (for च). Some MSS. निवर्हयेत्; V1 B2 Da Dn D5. 6 निवर्तें; M1 न बर्हे (for निबर्हे°). —ᵈ) K4 वृत्तं; B1 स्मृतं; D5 भृतं (for धृतम्).

Colophon: D1 missing. —*Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D2. 7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. —*Adhy. name:* D7 T1 G2. 4 राजलक्षणं; M1. 3 अरक्षकनिंदा; M2 अरक्षनिंदा. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K5 Dn 78; B1 76; B3. 4 D2 77; Da2 79 (as in text); D7 T G M1. 2. 4 80; M3 81. —*Śloka no.:* Dn1 45; Dn2 44

८०

C. 12. 2962
B. 12. 79. 1
K. 12. 79. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
कसमुत्थाः कथंशीला ऋत्विजः स्युः पितामह ।
कथंविधाश्च राजेन्द्र तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ १
भीष्म उवाच ।
प्रतिकर्म पुराचार ऋत्विजां स विधीयते ।
आदौ छन्दांसि विज्ञाय द्विजानां श्रुतमेव च ॥ २
ये त्वेकरतयो नित्यं धीरा नाप्रियवादिनः ।
परस्परस्य सुहृदः संमताः समदर्शिनः ॥ ३
येष्वानृशंस्यं सत्यं चाप्यहिंसा तप आर्जवम् ।
अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥ ४
ह्रीमान्सत्यधृतिर्दान्तो भूतानामविहिंसकः ।
अकामद्वेषसंयुक्तस्त्रिभिः शुक्लैः समन्वितः ॥ ५
अहिंसको ज्ञानतृप्तः स ब्रह्मासनमर्हति ।
एते महर्त्विजस्तात सर्वे मान्या यथातथम् ॥ ६

80

D1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 79. 28).

1 D8 om. the ref. — a) K1 कथमुत्थाः; B1 कशमस्थाः; D4 किमुत्थानाः; T G1. 2. 4 कसमर्थाः; G3 कथमर्थाः; Ca कुसुमुत्थाः (for कसमुत्थाः). D4 -शीलो. — c) V1 B2 Da यदुक्तं चापि राजेंद्र; B1 यद्युक्तं च रा°.

2 D8 om. the ref. T1 G3 om. 2a–4b. — a) D7 पृथक्; G4 श्रुति- (for प्रति-). K1 पुराचारं; K2. 3. 5 B Dn D2. 3. 5. 8 पराचारः; V1 परीवारे; Da समाचार; D4 शुभाचा*; D6 परीचार; D7 S (T1 G3 om.) -प(M पु)रो राजन् (for पुराचार). — b) K1 ऋत्विजं स्म; K3 B1 D4 G1 °जः सं-; D6 °जा स्म; D7 वृत्तिरस्य; T2 G2. 4 ऋत्विक्तस्य; M °जस्य (for °जां स्म). — c) K5 V1 B D (except D4; D1 missing) S (T1 G3 om.) छंदः सामादि (G1 समाधि) (for आदौ छन्दांसि). G2 विज्ञेयो.

3 T1 G3 om. 3 (cf. v. l. 2). V1 reads 3a–5b and D7 3a–4b on marg. — a) K1 m. 4. 5 Bo. 4. 5 Dn2 D2. 3 m. 5. 8 ये त्वेकम(D5 °प-; D8 °र्म)तयो; B1 corrupt; T2 (before corr. as in text) G2. 4 वेदैकर°; M4 ये त्वकरतये. — b) K4 Bo. 1. 4. 5 Da2 Dn वीराणां प्रियवादिनः; Da1 D3. 5. 6. 8 वी(D3. 5 धी)राणां प्रति°; D7 M धीराश्च प्रिय°; T2 G1 धीमंत(G1 °धारा)श्च प्रियंवदाः; G2. 4 धीमंतः प्रियवादिनः. — Da om. 3cd. — d) K1 (sup. lin.) सतां च; K2–5 V1 B Dn D2–7 T2 समंतात् (K4 °ताः); D8 समत्वात्; G1 समेताः (for संमताः). M2 सहचेतसः (for समदर्शिनः).

4 T1 G3 om. 4ab (cf. v. l. 2). V1 reads 4 and D7 4ab on marg. — a) Ś1 K1. 4 येष्टानृशंस्यं (for येष्वा°). K3 Bo. 4. 5 D2–5. 7. 8 T2 G1. 2 आ(B4 D2. 5 अ)नृशंस्यं सत्यवाक्यम्; K5 V1 B2. 3 Da Dn अ(B2 आ)नृशंसाः (B3 Da1 Dn2 °स्याः) सत्यवाक्या; B1 अनृशंस्यात्सत्यवाद्यः (sic). — b) K3 D4 S अहिंसा दम आर्जवं; K5 V1 B3–5 D2. 3. 5. 8 अकुसी(B3–5 °षी)दमथार्जवं (B3 °वः); B1 कुशीलांश्च आर्जवं (sic); B2 Da Dn D6 अकुसीदा अथर्जवः; D7 अकुसी सत्यमार्जवं. — c) K5 V1 B Da Dn D3. 5. 6 [ऽ]नभिमानश्च; D4. 7 S (except M2) नाति° (for नाभि°). — d) K3 तथा (for दमः). B2. 5 समः (for शमः). — After 4, K5 D8 ins.:

197* एतैरेव गुणैर्युक्ताः कार्यास्ते ऋत्विजः प्रभो ।

[D8 सर्वे (for युक्ताः).]

On the other hand, D7 S (except M2) ins. after 4:

198* यस्मिन्नेतानि दृश्यन्ते स पुरोहित उच्यते ।

5 V1 reads 5ab on marg. — a) K2 V1 Bo. 5 Da Dn D6 T2 G1 धीमान् (for ह्रीमान्). Dn1 D6 सत्यव्रती (for °धृतिर्). D4 दांता. — c) K4 -स्वेष- (for -द्वेष-). D8 -संयुक्तेस्. — d) K1 D4 M4 शुक्ले; K2. 3 शुल्कैः; B4 शुक्रैः (for शुक्लैः). ❁ Cn: त्रिभिः श्रुतवृत्तवंशैः शुक्लैर्निर्दोषैः । ❁ K2 समाश्रितः; D5 समंततः (for समन्वितः). Cv as in text.

6 a) Bo. 2 M2 ज्ञानद्दप्तः. — b) K4 च ब्राह्मणम्; M2 ब्राह्मासनम् (for ब्रह्मा°). — c) K1 महौजसस् (for महर्त्विजस्). D8 तातः. — d) D7. 8 T1 सर्व- (for सर्वे). Bo मन्या. K5 V1 B D (except D4. 7; D1 missing) यथार्हतः (for °तथम्).

7 D8 om. the ref. — a) Dn1 देवयजनं (for वेद-

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं वेदवचनं दक्षिणासु विधीयते ।
इदं देयमिदं देयं न क्वचिद्व्यवतिष्ठते ॥ ७
नेदं प्रति धनं शास्त्रमापद्धर्ममशास्त्रतः ।
आज्ञा शास्त्रस्य घोरेयं न शक्तिं समवेक्षते ॥ ८
श्रद्धामारभ्य यष्टव्यमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
मिथ्योपेतस्य यज्ञस्य किमु श्रद्धा करिष्यति ॥ ९

भीष्म उवाच ।

न वेदानां परिभवान्न शाठ्येन न मायया ।
कश्चिन्महदवाप्नोति मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥ १०
यज्ञाङ्गं दक्षिणास्तात वेदानां परिबृंहणम् ।
न मन्त्रा दक्षिणाहीनास्तारयन्ति कथंचन ॥ ११
शक्तिस्तु पूर्णपात्रेण संमितानवमा भवेत् ।
अवश्यं तात यष्टव्यं त्रिभिर्वर्णैर्यथाविधि ॥ १२
सोमो राजा ब्राह्मणानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
तं च विक्रेतुमिच्छन्ति न वृथा वृत्तिरिष्यते ।
तेन क्रीतेन धर्मेण ततो यज्ञः प्रतायते ॥ १३
इत्येवं धर्मतः ख्यातमृषिभिर्धर्मवादिभिः ।
पुमान्यज्ञश्च सोमश्च न्यायवृत्तो यथा भवेत् ।
अन्यायवृत्तः पुरुषो न परस्य न चात्मनः ॥ १४
शरीरं यज्ञपात्राणि इत्येषा श्रूयते श्रुतिः ।
तानि सम्यक्प्रणीतानि ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ १५

C. 12. 2977
B. 12. 79. 16
K. 12. 79. 16

वचनं). — ᵇ) V1 Bo. 4 दक्षिणास्व(B4 °णा ते)भिधीयते. — ᵈ) D4 T2 व्यति(T2 °व)तिष्ठति.

8 ᵃ) D7 T G देयं (for नेदं). D8 शस्त्रम्. Cv as in text. — ᵇ) K1 D4. 7 S (G4 damaged) आ(M4 मो)पद्धर्मा (D7 T G1–3 M °र्मो) न शास्त्रतः; K2–5 V1 Bo. 2. 3 Dn D6 आपद्धर्मानुशास्त्र(K3 °सार)तः; B1. 4. 5 D8 °द्धर्मान्न (B1 °स्न-; B4 °र्थं-) शास्त्रतः; Da D2. 3. 5 °द्धर्मोनु°; text as in Ś1 only. — ᶜ) G1 अज्ञा. — ᵈ) M4 शक्तिः. K1 D8 समवेक्ष्यते; K3 समुपेक्षते.

9 ᵃ) D7 S आलंब्य (for आरभ्य). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 श्रद्धावता हि (V1 B2 Da Dn D6 च) यष्टव्यम्. — ᵇ) D7 S इती(G1 °ति)यं (for इत्येषा). D4 वेदिकीं. B1 स्मृतिः (for श्रुतिः). — ᶜ) Cv as in text. — ᵈ) K3 किं च; B4 D2. 8 किं नु; D4 किं वा; D5 किं तु. K3° [अ]श्रद्धा. T2 G1 भविष्यसि (for करिष्यति).

10 ᵃ) D7 T1 G2–4 देवानां (for वेदानां). Cv as in text. — ᵇ) D2 नाशाठ्येन; D5 न साध्येन; D6 न शयेन; G1 अशाठ्येन (for न शा°). D6 om. न. K4 न शाठो नभमायया (sic). — ᶜ) G4 damaged. D7 क्वचिन्; G1 कश्चिन् (for कश्चिन्). — ᵈ) K4 मति-; D5 सा ते (for मा ते).

11 ᵃ) K1 D2 यज्ञांग-; D5 यज्ञे च; D7 T1 G यज्ञानां. B1. 8 Da1 Dn1 D2. 6 T2 G1 M2 दक्षिणा. — ᵇ) V1 देवानां; D7 S (except G2) मंत्राणां (for वेदानां). G2. 8 परिबर्हणं. — ᶜ) K5 V1 B D (except D4. 7; D1 missing) M2 यज्ञा (for मन्त्रा).

12 ᵃ) K1 पूर्णमात्रेण. Cv as in text. — ᵇ) K1. 4 D4 स(K1 म)स्मिता न च (K1m स-) मा भवेत्; K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 संमिता नसमा भ°; T1 G2 °ता नावमा भ°. Cv as in text. — ᵈ) D7 S यथाबलं (for °विधि).

13 ᵃ) Ś1 समो. K3 D4 द्विजातीनाम् (for ब्राह्मणानाम्). Cv as in text. — ᵇ) M4 इत्येषां. V1 B1 Da Dn D6 स्थितिः (for श्रुतिः). — ᶜ) K4 ते (for तं). K3 न; B4 तु (for च). Ś1 K1. 2. 4 विक्रीतुम्. Cv as in text. — ᵈ) D7 S तथा (for वृथा). K3 इष्यति. Cv as in text. — ᵉ) V1 यज्ञेन; Da lacuna; G1 कृतेन (for क्रीतेन). K5 B D (except D4. 7; D1 missing) यज्ञेन (for धर्मेण). Cv as in text. — ᶠ) D4 यज्ञाः; G1 यज्ञं. K1. 5 B1 D4. 6 T2 प्रजायते; K4 V1 Bo. 5 Dn2 D2. 3. 5 प्रती°; D7 T1 G प्रवर्तते (for प्रतायते).

14 ᵃ) T2 G1 [ए]तद् (for [ए]वं). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 धर्मतो ध्यातम्; D7 S धर्ममाख्यातम् (for °तः ख्यातम्). — ᵇ) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 धर्म(B1 ब्रह्म)चारिभिः; D7 S °कोविदैः (for °वादिभिः). — ᵈ) K2. 3 B2 Da Dn D4. 6. 7 S यदा (for यथा). — ᶠ) G4 damaged. D8 चात्मभिः.

15 ᵃ) K5 B D2. 3. 5. 8 शरीरवृत्तिमास्थाय; V1 Da Dn D6 शारीरं (Da2 Dn2 D6 शरीरं; Dn1 शरीर-) वृत्तमास्थाय; Cv as in text. — ᵇ) Bo. 4. 5 D8

C. 12. 2978
B. 12. 79. 17
K. 12. 79. 17

तपो यज्ञादपि श्रेष्ठमित्येषा परमा श्रुतिः ।
तत्ते तपः प्रवक्ष्यामि विद्वंस्तदपि मे शृणु ॥ १६
अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा ।
एतत्तपो विदुर्धीरा न शरीरस्य शोषणम् ॥ १७
अप्रामाण्यं च वेदानां शास्त्राणां चातिलङ्घनम् ।
अव्यवस्था च सर्वत्र तद्वै नाशनमात्मनः ॥ १८
निबोध दशहोतॄणां विधानं पार्थ यादृशम् ।
चित्तिः स्रुक्चित्तमाज्यं च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ॥ १९
सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम् ।
एतावाञ्ज्ञानविषयः किं प्रलापः करिष्यति ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

युधिष्ठिर उवाच ।
यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं पितामह ॥ १
किंशीलः किंसमाचारो राज्ञोऽर्थसचिवो भवेत् ।

वैदिकी (for श्रूयते). — D8 G2 om. (hapl.) 15^{c}–16^{b}. — c) K2.4.5 V1 B (except B1.2) D (except D7; D1 missing) M2.4 नाति- (for तानि). **C**v as in text.

16 D8 G2 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — a) D4 तपा. G1 यज्ञादिभिः (for °दपि). — c) K1 ततः (for तपः). — d) K4 विद्वांस्.

17 a) Ś1 K1.4 अहिंसा सत्यमस्तेयम्. — b) Dn2 आनृशंसं. V1 B1–5 Da तथा; B0 तपो (for दमो). — c) D4 तपा. Dn2 यदुर् (for विदुर्). Ś1 K1.4 V1 Da Dn2 D4 वीरा; D7 T G विप्रा (for धीरा).

18 a) K3 B0 D8 M1.3.4 अप्रमाण्यं (K3 °णं). — b) K3 B0 चापि; K5 B2–5 D (except D7; D1 missing) चाभि- (for चाति-).

19 Cf. Taittirīya Āraṇyaka 3. 1. 1. Before 19, B2 ins. श्रीहरिः शरणम्. M2 om. 19^{ab}. — a) Ś1 K1.4 देव- (for दश-). — b) B0 lacuna; Da पथि (for पार्थ). D6 याभृशं. — c) Ś1 K V1 B0 Da D2–5 M2–4 चित्तं (M2 °त्त-); B1–5 D6.8 वित्तं; G4 damaged; M1 चित्रं (for चित्तिः). K4 स्रुक्चितम्; V1 B0 श्रुक्चि- (V1 °क्चि)त्तम्; B1 रक्षितुम्; D6 M2.4 स्रुक्त्तम्. K4 आज्ये. — After 19, D7 S ins.:

199* न शाठ्यं न च जिह्मत्वं कालो देशश्च ते दश ।

[D7 T1 जिह्वत्वं. **C**v न सृष्टत्वं न जिह्मत्वं (for the prior half). M2 देशः कालः (by transp.). M1.3 कालं (for कालो). **C**v कालं देशं च ते तथा (for the post. half).]

20 = B. 14. 11. 4. — a) T1 G4 सर्व- (for सर्वं). D7 मृत्युरूपम्. — b) G1 (before corr.).3 ब्राह्मणः; M1.3.4 ब्राह्मणं (M4 °णा). M2 परं (for पदम्). — c) Ś1 K1 ज्ञानविषयं; G3 (*inf. lin.* as in text) ब्रह्मविषयः.

Colophon: D1 missing. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B D (except D8; D1 missing) T G1.2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* D7 T1 G3.4 यज्ञस्तुतिः; M1–3 अन्यायप्र(M2 om. प्र)वृत्तिर्निंदा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 81; B1 77; B3.4 D2 m 78; Da1 80 (as in text); Dn 79; D8 76. — *Śloka no.:* Dn1 21; D8 20.

81

☞ D1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 79. 28).

1 Cf. Manu. 7. 55; Śukranītisāra 2. 1. — D8 om. the ref. — a) B1 यद्यद्; M1.3 यद्यपि (for यदपि). Ś1 K1.4 [अ]ल्पफलं (for °तरं). — c) M2 सहायेन (for [अ]स°). — d) K1 किं नु; D4 किं सु- (for किमु). K2.4 राज्ये; K5 V1 B (except B2) D (except D7; D1 missing) राज्ञा (for राज्यं).

2 a) K1 किं शीलं; D2 lacuna. K4 किंसदाचारो (for किंसमा°). — b) D4 राज्ञा; D6 यज्ञो. K1 [ऽ]र्थं; K3 स; K4.5 V1 B Da Dn D2–6.8 [ऽ]थ; D7 T1 G2–4 यः (for ऽर्थ-). Ś1 K1 -सदृशो; D4 सचिवा. — K3 om. (hapl.) 2^{cd}. — c) K1 कीदृशं; M1

कीदृशे विश्वसेद्राजा कीदृशे नापि विश्वसेत् ॥ २
भीष्म उवाच ।
चतुर्विधानि मित्राणि राज्ञां राजन्भवन्त्युत ।
सहार्थो भजमानश्च सहजः कृत्रिमस्तथा ॥ ३
धर्मात्मा पञ्चमं मित्रं स तु नैकस्य न द्वयोः ।
यतो धर्मस्ततो वा स्यान्मध्यस्थो वा ततो भवेत् ॥ ४
यस्तस्यार्थो न रोचेत न तं तस्य प्रकाशयेत् ।
धर्माधर्मेण राजानश्चरन्ति विजिगीषवः ॥ ५
चतुर्णां मध्यमौ श्रेष्ठौ नित्यं शङ्क्यौ तथापरौ ।
सर्वे नित्यं शङ्कितव्याः प्रत्यक्षं कार्यमात्मनः ॥ ६
न हि राज्ञा प्रमादो वै कर्तव्यो मित्ररक्षणे ।
प्रमादिनं हि राजानं लोकाः परिभवन्त्युत ॥ ७
असाधुः साधुतामेति साधुर्भवति दारुणः ।
अरिश्च मित्रं भवति मित्रं चापि प्रदुष्यति ॥ ८
अनित्यचित्तः पुरुषस्तस्मिन्को जातु विश्वसेत् ।
तस्मात्प्रधानं यत्कार्यं प्रत्यक्षं तत्समाचरेत् ॥ ९
एकान्तेन हि विश्वासः कृत्स्नो धर्मार्थनाशकः ।
अविश्वासश्च सर्वत्र मृत्युना न विशिष्यते ॥ १०
अकालमृत्युर्विश्वासो विश्वसन्हि विपद्यते ।
यस्मिन्करोति विश्वासमिच्छतस्तस्य जीवति ॥ ११

C. 12. 2993
B. 12. 80. 11
K. 12. 80. 12

कीदृशेद्. D4 विश्वसेत्कीदृशे राजा. — [d]) K1 कीदृशं. K3. 5 V1 B3 Da Dn D6. 8 न च; B0–2. 4. 5 D2. 3. 5 च न; D4 [s]थ न; D7 S वा न (for नापि). Ś1 K1 चाश्वसेत् (for विश्व°).

3 D8 om. the ref. — [a]) G3 damaged. G1 चतुर्धियानि (for °र्विधानि). — [b]) K4 M4 राज्ञा. — [c]) K1 सहाया भजमानाश्च. Cv as in text. — [d]) B1 क्षत्रियस् (for कृत्रिमस्). K1 सहजाः कृत्रिमास्तथा.

4 [a]) K1 पंचमे; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 पंचमाद्य; D4 सहजं (for पञ्चमं). K1 मित्रे; B2 Da Dn चापि; M2. 4 मित्रः (for मित्रं). D6 धर्मार्थी पंचमश्चापि. — [b]) K1 न तु; B2 Da Dn D6 मित्रं; T2 ननु (for स तु). V1 B2 M1. 3 तद्वयोः (for न द्वयोः). — D6 reads 4[c]–5[d] on marg. — [c]) D4 वास्य (for वा स्यान्). Cv as in text. — [d]) K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 G2. 4 M1 धर्मस्थो; D4 समस्थो; G1 मध्यूतो (for मध्यस्थो).

5 D6 reads 5 on marg. — [a]) K1. 2 त्वस्यार्थो; D4 त्वस्यार्था; D7 T G यस्यार्थो (for त°). — [b]) G3 damaged. V1 B1. 3. 4 Da D2. 3. 5. 8 G2 तत्; B0 तु (for तं). V1 प्रकाशते (for °येत्). — After 5[ab], D7 S ins.:

200* मित्राणां प्रकृतिर्नास्ति त्वमित्राणां च भारत ।
उपकाराद्भवेन्मित्रमपकाराद्भवेदरिः ।
यस्यैव हि मनुष्यस्य नरो मरणमिच्छति ।
तस्य पर्यागते काले पुनर्जीवितमिच्छति ।

— [c]) D3. 5 धर्माधर्मे न. D7 राजानं; T2 राजेंद्र (for राजानश्). Cv as in text. — [d]) K3 D4 विजयैषिणः; V1 Da [ह्र]ह्र (V1 °ति) जिगीषवः (for विजिगी°).

6 [b]) G1. 2 M2 Cv शक्यौ (for शङ्क्यौ). Ś1 K1 तथावरौ; D4 तथापरे; M4 यथा परौ (for तथापरौ). K4. 5 B0. 3–5 D2. 3. 5. 8 नित्यं शंकेत चा(K4 °त वा; K5 °त मा; D8 °न चा)परौ; B1 Da नित्यल(Da1 °द्; Da2 °श)क्षौ तथापरौ. — [d]) K1 प्रतीक्ष्यः; M4 प्रत्यक्षः (for प्रत्यक्षं).

7 [a]) M2 राज्ञः. — [b]) Da कर्तव्यं. K2 मित्रलक्षणे (for °रक्षणे). — [c]) D8 प्रमाथिनं; G1 °दिदं (for °दिनं). — [d]) K1. 4 M4 लोकः (K4 °का) परिभवत्युत.

8 [a]) G4 damaged. D8 साधुनाम् (for °ताम्). — [b]) K1 साधुं. — [c]) D7 T1 G3. 4 तु (for च). — [d]) D6 क्षिप्रं (for चापि). K5 D2. 3. 5. 8 M2 प्रदुष्यते; G1 प्रदूष्यति (for प्रदु°).

9 [a]) B1 -वृत्तः; D6 -वित्तः; D8 -चित्तं; G1 -चित्त- (for -चित्तः). Cv as in text. — [b]) K3 D4 M1. 3 जातु न (for को जातु). — [c]) K5 B0. 5 D2. 8 M2 यस्मात् (for तस्मात्). K1 (*sup. lin.* as in text) प्रदानं; K3 प्रमाणं; D4 प्रणामं (for प्रधानं). D3. 5 तत् (for यत्). G1 कायात् (for कार्यं). — [d]) D4 G1 यत् (for तत्). Cv cites एकान्तेन.

10 [a]) M2 विश्वासं. — [b]) K1 (before corr.) कृतो; K3 कृत्स्ना; D2 कृष्णो; D7 T G कृत्स्न-; M2 कृत्स्ने (for कृत्स्नो). G4 M2 -नाशनः (for -नाशकः). — [d]) K4 मन्युना (for मृत्युना). K1 वा; K3 B3 Dn D2. 6 च; K4 नु; K5 V1 B0–2. 4. 5 Da D3–5. 7. 8 T G [अ]पि (for न).

11 [a]) K1. 4 Dn1 D6 M2 -मृत्यु- (for -मृत्युर्). K4

C. 12. 2994
B. 12. 80. 12
K. 12. 80. 13

तस्माद्विश्वसितव्यं च शङ्कितव्यं च केषुचित् ।
एषा नीतिगतिस्तात लक्ष्मीश्चैव सनातनी ॥ १२
यं मन्येत ममाभावादिममर्थागमः स्पृशेत् ।
नित्यं तस्माच्छङ्कितव्यममित्रं तं विदुर्बुधाः ॥ १३
यस्य क्षेत्रादप्युदकं क्षेत्रमन्यस्य गच्छति ।
न तत्रानिच्छतस्तस्य भिद्येरन्सर्वसेतवः ॥ १४
तथैवात्युदकाद्भीतस्तस्य भेदनमिच्छति ।
यमेवंलक्षणं विद्यात्तममित्रं विनिर्दिशेत् ॥ १५

यः समृद्ध्या न तुष्येत क्षये दीनतरो भवेत् ।
एतदुत्तममित्रस्य निमित्तमभिचक्षते ॥ १६
यं मन्येत ममाभावादस्याभावो भवेदिति ।
तस्मिन्कुर्वीत विश्वासं यथा पितरि वै तथा ॥ १७
तं शक्त्या वर्धमानश्च सर्वतः परिबृंहयेत् ।
नित्यं क्षताद्वारयति यो धर्मेष्वपि कर्मसु ॥ १८
क्षताद्भीतं विजानीयादुत्तमं मित्रलक्षणम् ।
ये तस्य क्षतमिच्छन्ति ते तस्य रिपवः स्मृताः ॥ १९

---

lacuna; D5 विश्वासे. — b) K1 विश्वासं; D4 विश्वासे (for विश्वसन्). V1 हि पद्यते (for विप°). — c) M2 [अ]विश्वासम् (for विश्वा°). — d) K1 B2.4 Da1 D1 Cv इच्छातस् (for इच्छ°).

12 c) Ś1 K4 D2–4.7 T1 G3.4 नीतिर् (for नीति-). K4 गतीस्. B1 D4 चैव; M1.3 चापि; M2 तत्र (for तात). D2 राजनीतिस्तात एषा. — d) K5 Dn लक्ष्या; B3–5 D3.5.6 लक्ष्याश्; D2 लक्ष्यांश्; D7 लक्ष्मी; D8 लक्ष्म्या; M1 लक्ष्मीं (for लक्ष्मीश्). K4 D7 S (except G2) चैषा; B1.2 तात (for चैव). Ś1 K1 D2.4 सनातना (D2 °नि).

13 a) D8 यन् (for यं). D4 पश्येत (for मन्येत). K1 मताभावाद्; D6 मया°; D7 महा°; G2 महाभागान् (for ममाभावाद्). G1 यं मन्ये देवमनिशम्. — b) D7 S (except M1) एनम् (for इमम्). K3 Dn अर्थागमं (for °गमः). — c) K1 (*sup. lin.*) D8 नित्यं यस्मात्; D7 तस्मान्नित्यं (by transp.). — d) K5 Dn D6 अमित्रं तद्; D7 T G1.3.4 तममित्रं (by transp.); G2 M1.3.4 न तन्मित्रं.

14 a) D2 क्षत्राद्. D4 क्षेत्रमस्योदकं राजन्; D7 S क्षेत्राद्यस्योदकं पार्थ. — b) B2 D2 क्षत्रम् (for क्षेत्रम्). K1 अन्यं च; Da T2 अन्यत्र (for अन्यस्य). — c) Ś1 K1.4 सर्वत्र; D7 T G M2.4 न तस्य; M1.3 न चास्य (for न तत्र). Ś1 (*sup. lin.*) [अ]णिच्छतस्; M1 निच्छितस् (for [अ]निच्छतस्). B0.3–5 D2.3.5 तत्रानियच्छ(B3–5 °गच्छ-; D5 °यष्ट)तस्तस्य. — d) K3 विद्येरन्; B1 तिष्ठेरन्; Da1 भिंदेरन्; D2 [अ]भिद्येरन् (for भिद्ये°).

15 a) Ś1 K1.2 B1 [अ]प्युदकाद्; B2 Da [अ]भ्यु°; D4 [अ]भ्युदयाद् (for [अ]त्युदकाद्). D2.3 हीनस् (for भीतस्). — c) M2 एव (for एवं-). K3 -लक्षणा (for -लक्षणं). D6 विंद्यात्; D7 T1 G3.4 M1.3 विद्वास्; T2 M2 विद्वंस्; G1 विद्वांस्; M4 विश्वैस् (for विद्यात्). Cv as in text. — d) D7 T G1.3.4 M विदुर्बुधाः (for विनिर्दिशेत्). G2 तं मित्रं विविदुर्बुधाः; Cv तममित्रं विदुर्बुधाः.

16 a) K5 V1 B0–2.5 D6 यस्य वृद्ध्या; B3 Da Dn1 D2.3.5 यस्तु वृद्ध्या; B4 यः स वृद्ध्या; Dn2 यश्च वृद्ध्या; D8 यस्तु विवृद्ध्या (for यः समृद्ध्या). K5 नु; D6.8 तु (for न). K1 हृष्येत; K3–5 Dn2 D4 M1.3.4 तप्येत; V1 B0.2–5 Da Dn1 D2.3.5–7 T G M2 तृप्येत; B1 मृष्येत; D8 नृत्येत (for तुष्येत). — b) G1.3 क्षयो (for क्षये). — c) M1.3 एवम् (for एतद्). Cnp एतदुक्तम्. Ś1 K1.4 G2 M2–4 उक्तममित्रस्य (for उत्तम°). — d) G1 न मित्रम् (for निमित्तम्). K5 V1 B Da Dn D5.6.8 इति; D2.3 अति- (for अभि-). B1 -वक्ष्यते; D6 -चक्ष्यते (for -चक्षते). K3 D4 लक्षणं संप्रदृश्यते.

17 a) K2.3 B1 Da Dn D3.5.6.8 G2 M2 यन्; D4 यो; T2 ये (for यं). G1 यन्मन्येपि महाभावा. — b) G1 corrupt. — d) = 24^d. B1 G1 (*sup. lin.* as in text) तदा (for तथा).

18 B1 om. (hapl.) 18^a–24^d. — a) D6 तथा (hypermetric) (for तं). D2 शक्ता (for शक्त्या). Ś1 K1.4 वर्धमानस्तु; Da1 °मानस्य; D7 T1 G2–4 M °मानं च (for °मानश्च). — b) D5 परिवृधयेत् (for °बृंहयेत्). — c) K1 क्षयाताद् (hypermetric) (for क्षताद्). D7 T1 G M1.3 धारयति; T2 तारयति (for वार°). — d) K1 M1.3.4 धर्म्येषु (for धर्मेषु). V1 वर्त्मसु (for कर्मसु).

19 B1 om. 19 (cf. v. l. 18). — a) K1 कृपाद्भीतं; Da कृतार्थं तं; D7 T1 G1.3.4 क्षयाद्भीतं (for क्षता°). G1 न (for वि-). — b) K1 अतुलं; T2 G1 उक्तं तन्

व्यसनान्नित्यभीतोऽसौ समृद्ध्यामेव तृप्यते ।
यत्स्यादेवंविधं मित्रं तदात्मसममुच्यते ॥ २०
रूपवर्णस्वरोपेतस्तितिक्षुरनसूयकः ।
कुलीनः शीलसंपन्नः स ते स्यात्प्रत्यनन्तरः ॥ २१
मेधावी स्मृतिमान्दक्षः प्रकृत्या चानृशंसवान् ।
यो मानितोऽमानितो वा न संदूष्येत्कदाचन ॥ २२
ऋत्विग्वा यदि वाचार्यः सखा वात्यन्तसंस्तुतः ।
गृहे वसेदमात्यस्ते यः स्यात्परमपूजितः ॥ २३
स ते विद्यात्परं मन्त्रं प्रकृतिं चार्थधर्मयोः ।
विश्वासस्ते भवेत्तत्र यथा पितरि वै तथा ॥ २४
नैव द्वौ न त्रयः कार्या न मृष्येरन्परस्परम् ।
एकार्थादेव भूतानां भेदो भवति सर्वदा ॥ २५
कीर्तिप्रधानो यश्च स्याद्यश्च स्यात्समये स्थितः ।
समर्थान्यश्च न द्वेष्टि समर्थान्कुरुते च यः ॥ २६
यो न कामाद्भयाल्लोभात्क्रोधाद्वा धर्ममुत्सृजेत् ।
दक्षः पर्याप्तवचनः स ते स्यात्प्रत्यनन्तरः ॥ २७
शूरश्चार्यश्च विद्वांश्च प्रतिपत्तिविशारदः ।
कुलीनः शीलसंपन्नस्तितिक्षुरनसूयकः ॥ २८

C. 12. 3010
B. 12. 80. 28
K. 12. 80. 29

(for उत्तमं). K1 धर्म- (for मित्र-). Ś1 D4 -रक्षणं (for -लक्षणम्). —^{c}) D4. 8 यः. D7 T G यस्य (for तस्य). D7 T1 G1. 3. 4 M1. 3. 4 क्षयम् (for क्षतम्). —^{d}) K3 तथा; D2 स्मृतः (for स्मृताः).

20 B1 om. 20 (cf. v. l. 18). —^{a}) T2 G1 M1. 3. 4 व्यसने (for °नान्). K1. 2 D4 मे; K3–5 V1 B (B1 om.) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 यः; D7 S वै (for ऽसौ). —^{b}) K2 तप्यते (for तृप्यते). K1 समृद्ध्या नानुतप्यते; K3 D4 °द्ध्यापि न तप्यते; K4 V1 B (B1 om.) Da D2. 3. 5. 8 °द्ध्या यो न (K4 च) तप्यते; K5 Dn D6 °द्ध्या यो न दुष्यति; D7 S °द्ध्या च न (D7 T2 G2. 3 न च) तृप्यति (G1 तृप्यते; M तप्यते). —^{c}) D7 T G2–4 M यः स्याद्; G1 यस्माद् (for यत्स्याद्). D8 मंत्रं (for मित्रं). —^{d}) T2 G1 तदसन्मित्रमुच्यते.

21 B1 om. 21 (cf. v. l. 18). —^{b}) = 28^{d}. —^{c}) = 28^{c}. M1 कुशीलः (for कुलीनः). Dn D6 कुल- (for शील-). —^{d}) K2. 3. 5 V1 B (B1 om.) D (except D4. 7; D1 missing) स तस्मात्; K4 G1 सत्ये स्यात् (for स ते स्यात्). K4 प्रत्यनंतरं; Cv °रः (as in text).

22 B1 om. 22 (cf. v. l. 18). —^{b}) K3 V1 Dn D6 M4 चानृशंस्यवान् (for °सवान्). — D8 om. 22^{e}–23^{b}. —^{c}) T2 [ऽ]मानित्यं वै; G1 वा मित्रं वै; M1. 3 [ऽ]वमानितो (for ऽमानितो वा). —^{d}) K1 D4 संहृष्येत्; K3. 5 V1 B (B1 om.) Dn D2. 3. 5. 6 M4 च दुष्येत्; Da च द्वेष्येत्; D7 T1 G संतुष्येत्; T2 च तुष्येत्; M1–3 स दुष्येन् (for संदू°). K3 D4. 7 S कथंचन; K4 कदाश्चन (for °चन).

23 B1 om. 23 (cf. v. l. 18); D8 om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). —^{b}) B2 वा योध-; Dn1 वाप्तः सु-; D2. 3. 5 चोप्तन्न- (for वात्यन्त-). D7 T G -सत्कृतः; M1. 3. 4 -पूजितः (for -संस्तुतः). —^{d}) All MSS. (except Ś1 K1. 4; B1 om.; D1 missing) स (for यः).

24 B1 om. 24 (cf. v. l. 18). —^{a}) K3 सत्यं; D4 स तं (for स ते). D2. 4 मित्रं (for मन्त्रं). D7 T1 G संविद्याः प(G1 °द्य प-; G2. 3 °द्यात्प)रमं मित्रं. —^{b}) D4 G1 प्रकृतं (for °तिं). —^{c}) K3 V1 Da पुत्र (for तत्र). —^{d}) = 17^{d}.

25 ^{a}) D6 कार्ये (for कार्या). —^{b}) Ś1 K1. 2. 4 मिश्रेरन्; K3 मृश्येयुः; D4 मृष्येयुः (for °रन्). —^{c}) K5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D6. 8 एकार्थे ह्येव; B1 °र्थेष्वेव; D2. 3. 5 एकांते ह्येव; D4 एकार्थे तेव; D7 G2. 3 °; T1 G4 °र्थमिह; M2 °त्स्यादिह (for °र्थादेव). T2 G1 M1. 3. 4 इह (for एव). —^{d}) Ś1 K1. 2. 4 सर्वथा; G2 सर्वतः (for सर्वदा).

26 ^{a}) D2 G1 कीर्तिः (for कीर्ति-). D8 -प्रधाने. K5 V1 Bo. 4. 5 Da Dn D6. 8 तु स्याद्; B1 तस्माद् (for च स्याद्). —^{b}) B1 तु (for च). D4 समय- (for समये). —^{c}) D5. 7 T1 G3. 4 समर्थोन्यां(D5 °न्य)-श्च न द्वेष्टि. —^{d}) K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 नानर्थान् (for सम°).

27 ^{a}) D4 या; D7 ये (for यो). Ś1 K1. 4 मोहात्; D7 G2. 3 क्रोधात् (for लोभात्). —^{b}) D7 G2. 3 लोभाद्; G4 भयाद् (for क्रोधाद्). —^{d}) T2 G1 M4 सत्ये (for स ते).

28 K4 om. 28^{ab}. K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 transp. 28^{ab} and 28^{cd}. —^{a}) D4 शूराश्चार्याश्च विद्वांसः. —^{c}) = 21^{c}. D4 कुलीनाः शीलसंपन्नास्. —^{d}) = 21^{b}. K5 V1 B Da2 Dn D2. 3. 5. 6. 8 अविकत्थनः; Da1 इव कश्चन (for अनसूयकः). D4 तितिक्षतोनसूयवः.

C. 12 3011
B 12. 80. 29
K. 12. 80. 30

एते ह्यमात्याः कर्तव्याः सर्वकर्मस्ववस्थिताः ।
पूजिताः संविभक्ताश्च सुसहायाः स्वनुष्ठिताः ॥ २९
कृत्स्नमेते विनिक्षिप्ताः प्रतिरूपेषु कर्मसु ।
युक्ता महत्सु कार्येषु श्रेयांस्युत्पादयन्ति च ॥ ३०
एते कर्माणि कुर्वन्ति स्पर्धमाना मिथः सदा ।
अनुतिष्ठन्ति चैवार्थानाचक्षाणाः परस्परम् ॥ ३१
ज्ञातिभ्यश्चैव बिभ्येथा मृत्योरिव यतः सदा ।
उपराजेव राजर्धिं ज्ञातिर्न सहते सदा ॥ ३२
ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः ।
नान्यो ज्ञातेर्महाबाहो विनाशमभिनन्दति ॥ ३३
अज्ञातिता नातिसुखा नावज्ञेयास्त्वतः परम् ।
अज्ञातिमन्तं पुरुषं परे परिभवन्त्युत ॥ ३४
निकृतस्य नरैरन्यैर्ज्ञातिरेव परायणम् ।
नान्यैर्निकारं सहते ज्ञातेर्ज्ञातिः कदाचन ॥ ३५
आत्मानमेव जानाति निकृतं बान्धवैरपि ।
तेषु सन्ति गुणाश्चैव नैर्गुण्यं तेषु लक्ष्यते ॥ ३६
नाज्ञातिरनुगृह्णाति नाज्ञातिर्दिग्धमस्यति ।
उभयं ज्ञातिलोकेषु दृश्यते साध्वसाधु च ॥ ३७

29 ^{a}) K4 त्वमात्याः; D5 समात्याः (for ह्य°). — ^{b}) K1 अवस्थितः; Bo. 4. 5 D3–6. 8 -ष्व(D6 °स्व)-वस्थिताः. — ^{d}) V1 स-; B2. 4 D3. 5 स्व-; G1 M4 स्युः (for सु-). K1 स्वनुष्ठितः; D4 सुनिष्ठिताः (for स्वनु°).

30 ^{a}) B1 कृत्स्नेस्वेते; D4 कृत्स्नामेते. V1 D4 विनिःक्षिप्ताः. — ^{d}) K2. 4 श्रेयो हि (for श्रेयांसि). V1 B2 Da Dn D4. 6 [उ]त्थापयंति (for [उ]त्पाद°). K3 B1. 2 Da Dn D4. 6 S [उ]त (for च). Ś1 श्रेयोभ्योत्पादयंति च; K1 श्रेयोस्यापा°; D7 श्रेयान्स्यात्पादयंत्युत (sic).

31 ^{b}) B5 वर्धमाना (for स्पर्ध°). Da परस्परं (for मिथः सदा). — ^{c}) D4 अनुतिष्ठति. K2. 3. 5 V1 B D (except D4; D1 missing) चैवार्थम् (for °र्थान्). — ^{d}) B1 आचक्ष्माणाः; D4 आवेक्षंति; D7 T1 G2. 3 अ(T1 G2 आ)तिष्ठंतः; T2 G1. 4 M1. 3. 4 आचक्षंत्; M2 अवक्ष्यंति (for आचक्षाणाः).

32 ^{a}) K4 ज्ञातिभिश्. K1 विद्येथा; K3. 5 V1 B Da Dn D2. 4. 6. 8 बुध्येथा; D3. 5 युध्येथा (for बिभ्येथा). D7 S ज्ञातिभ्यो बिभि(M2 °भ्र्)याच्चै(T2 °श्चै)व. — ^{b}) K3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 भयं (for यतः). M1. 3. 4 transp. यतः and सदा. K3 ततः; K4 तता; T1 G2–4 तदा (for सदा). — ^{c}) D7 S युवराजश्च (M2 °जेव) (for उपराजेव). Ca cites उपराजा (as in text). D2. 3. 5 राजर्धिर्; T2 G1 राजा च (for राजर्धिं). — ^{d}) D2. 6 T2 G1 ज्ञातिं (for ज्ञातिर्). Da2 om. सहते.

33 ^{a}) D5 समोर् (for ऋजोर्). — ^{b}) G4 श्रीमतः (for ह्रीमतः). — ^{c}) Dn1 अज्ञो (for नान्यो). Ś1 K4 ज्ञातिर्; K1 ज्ञातिं (for ज्ञातेर्). D7 T1 G1–3 महाभाग; T2 °भागो; G4 °राज (for °बाहो).

34 ^{a}) K5 B3 Dn D2. 3. 5. 6 अज्ञातिमो; B5 °नता; D7 S °तयो (for °तिता). K3 V1 B Da Dn D2–6. 8 T2 G1 M [अ]पि न सुखा (B3 °खी; B5 D3. 5 °खं); D7 T1 G2–4 अप्यसुखदा (for नाति सुखा). — ^{b}) K4 नावज्ञेयांस्; D2. 3. 5 °ज्ञातस् (for °ज्ञेयास्). K2. 5 V1 B (except B2. 4) Dn ततः परं; K4 स्वजः परं; Da त्वनंतरं; D2. 3 स्वतः परः; D4 तु ज्ञातयः; D3 स्वनः परं (for स्वतः परम्). D7 T G M2 ज्ञातयोपि (M2 °यश्च) सुखावहाः; M1. 3. 4 ज्ञातयश्च भयाप(M4 °व)हाः. — D8 repeats 34^{c}–35^{c} after 36. — ^{c}) K4 अज्ञातिमंते; M1 °मंतः. — ^{d}) D5 परं (for परे). K2. 3. 5 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 चाभि- (for परि-). B1 च (for [उ]त).

35 For the repetition in D8, cf. v. l. 34. — ^{a}) D4 न (for नि-). Ca cites निकृतस्य (as in text). D7 S परैर् (for नरैर्). — ^{b}) K1 ज्ञातिधर्म- (for °रेव). — ^{c}) Ś1 K1 D4 नान्याद्; K2. 3 नान्यद्; K4. 5 V1 B D2. 3. 5. 8 नान्यो (for नान्यैर्). Ś1 K1–3 D4 T2 विकारं (for निकारं). Da नाज्ञातिरनुगृह्णाति (= 37^{a}). — ^{d}) K2. 3 ज्ञातेर्ज्ञातेः; Dn D6 ज्ञातिर्ज्ञातेः (by transp.). K1 कदा न च; K4. 5 V1 B D (except D7; D1 missing) कथंचन (for कदा°).

36 ^{a}) K3. 4 अभि-; Bo lacuna; D4 T2 G1. 2 M2 अव-; D7 T1 G3. 4 M1. 3. 4 इव (for एव). K4 -जानीहि; Da1 जानंति (for जानाति). — ^{b}) D4 बांधवैः स्वकैः; D7 S बांधवं (G3 °वैः) परैः (for °वैरपि). — ^{c}) G1 सद्भि (for सन्ति). — ^{d}) K3 नैर्गुणं. K3 वापि; K4 D4 M4 चापि; K5 V1 Bo. 3–5 Da Dn2 D2. 3. 5. 8 नैव; B1. 2 Dn1 D6. 7 चैव (for तेषु). — After 36, D8 repeats 34^{c}–35^{c}.

37 D8 om. from 37^{a} up to निरयं (in 38^{a}). — ^{a})

support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he. . . . In every respect, therefore, this monumental work will reflect the utmost credit on its editor and his assistants, and on the great Indian people who may justly regard it as a matter of national pride. . . . When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one other work—the lexicon of Boehtlingk and Roth—can hope to vie in magnitude and importance." —Professor Dr. FRANKLIN EDGERTON (Yale University, New Haven).

His Excellency Sir ROGER LUMLEY, Late Governor of Bombay: "Since its foundation more than a quarter of a century ago, the Bhandarkar Oriental Research Institute has rendered great service to the cause of Oriental learning, and deeply enriched the tradition of Indian Scholarship. As President of the Institute, I am proud of the noteworthy contributions which have been made to the study of India's literary heritage under its auspices. . . . I give my best wishes to the Institute for the future, and I shall look forward in particular to the day when its great work for the Mahābhārata has been successfully completed."

His Excellency LORD WILLINGDON, Late Viceroy of India: "With the recollection of the close association which I had with the early fortunes of the Bhandarkar Institute in years gone by and of my personal friendship with that great scholar and gentleman Sir Ramkrishna Bhandarkar during the years I was Governor of Bombay, I am grateful for this opportunity of sending my warmest greetings to all those who have laboured so well to bring it to its present state of efficiency.

As its first president, I am proud to feel that it is fully justifying the hopes and aspirations of its founder, and is proving a worthy memorial to a great citizen, a great student of Oriental Research and above all to one who spent his life working for the educational advancement of his fellow countrymen.

I much hope before long to come and see for myself the practical evidence of its progress, and in the meantime wish the Bhandarkar Oriental Research Institute all possible success in the coming years".

Sir JOHN FORSDYKE, K. C. B., Director and Principal Librarian, BRITISH MUSEUM, London. "The British Museum sends its warmest congratulations to the Bhandarkar Oriental Research Institute. The founding of the Institute was a landmark in the development of Oriental studies in India, and during these 25 years great enterprises have been planned and rapidly carried towards completion. First among these is the monumental edition of the Mahābhārata, without doubt the most important advance in Sanskrit scholarship in this period, and a model for the critical treatment for which the bulk of Sanskrit literature still waits."

Resolutions of the Indian Section of the 17th International Congress of Orientalists at Oxford (1928): 1. "That this Congress is gratified to find that the preparation of a critical edition of the Mahābhārata, a work of such tremendous importance for the future of Sanskrit research, has been undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute, and congratulates the Institute on the first fruits of its labours, the first fascicule of the critical edition, which was published in July 1927."

2. "That in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MS. collations made and the funds collected for the critical edition of the epic planned by the Association of Academies be now utilized for purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies."

3. "That this Congress therefore recommends that: (*a*) such collations of the Mahābhārata text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute, and (*b*) such funds as were collected by the Association of Academies for Mahābhārata work be now utilized for doing further collation from the Mahābhārata MSS. preserved in the European libraries, these collations being in due course likewise made available for the purposes of the work of the critical edition undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute."

☞ **It is in the spirit of this resolution that the Trustees of the Mahābhārata Fund in Great Britain have made from the Fund a donation of £ 2,490.**

The Critical and Illustrated Edition of
THE MAHĀBHĀRATA

VOLUMES ALREADY PUBLISHED

	Deferred Prices‡ Non-members Rs.	Members Rs.
Vol. I – ĀDIPARVAN (1), Ed. V. S. Sukthankar; Fasc. 1–7; pp. CXVIII + 996	36–8	33–0
Vol. II – SABHĀPARVAN (2), Ed. F. Edgerton; Fasc. 13–14; pp. LXVII + 517	14–8	12–0
Vol. III & IV – ĀRAṆYAKAPARVAN (3), Ed. V. S. Sukthankar; Fasc. 11–12; pp. XLII + 1111	20–8	18–0
Vol. V – VIRĀṬAPARVAN (4), Ed. Raghu Vira; Fasc. 8; pp. LX + 362	13–0	11–0
Vol. VI – UDYOGAPARVAN (5), Ed. S. K. De; Fasc. 9–10; pp. LIV + 739	22–0	19–4
Vol. VII – BHĪṢMAPARVAN (6), Ed. S. K. Belvalkar; Fasc. 15–16; pp. CIOV + 802	20–8	18–0

VOLUMES IN PRESS OR IN PREPARATION

Vol. X – KARṆAPARVAN (8), Ed. P. L. Vaidya	20–8	18–0
Vol. XIII ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar	36–0	32–0
Vol. XIV ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar	20–8	18–0
Vol. XV ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar	46–8	40–0
Vol. XII – SAUPTIKAPARVAN (10), Ed. H. D. Velankar and STRĪPARVAN (11), Ed. V. G. Paranjpe	11–0	10–0
Vol. VIII & IX – DROṆAPARVAN (7), Ed. S. K. De	36–0	32–0
Vol. XI – ŚALYAPARVAN (9), Ed. R. N. Dandekar	17–8	15–0
Vol. XVII – ĀŚVAMEDHIKAPARVAN (14), Ed. R. D. Karmarkar	16–8	14–0
Vol. XVI – ANUŚĀSANAPARVAN (13)	32–0	28–0
Vol. XVIII – ĀŚRAMAVĀSAPARVAN (15), MAUSALAPARVAN (16), MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN (17), and SVARGAPARVAN (18)	13–0	11–0
Vol. XIX and XX – PRATĪKA INDEX	23–8	20–12

* * * * * * * * *

§ Vol. XXI and XXII, HARIVAṀŚA	28–8	24–0
§ Vol. XXIII EPILOGUE	32–8	26–0

‡ *Bound Volumes Rs. 3 to 6 extra.*

RATES OF SUBSCRIPTION*

Kind of Binding	For Non-members		For Permanent Members	
	Advance Payment (i)	Deferred Payment (ii)	Advance Payment (iii)	Deferred Payment (iv)
Cloth	Rs. 425	Rs. 475	Rs. 375	Rs. 425
Paper	Rs. 350	Rs. 400	Rs. 300	Rs. 350

N. B.— Subscribers on the Deferred Payment plan have to deposit Rs. 25/- out of the price for registration of the order. — *Postage extra in all cases.*

Parts not sold singly, except the Bhagavadgītā portions from Vol. VII: Price (Paper) Rs. 7–8.

Concessions to trade at 20% on the deferred price (but at 12½% on the advance price) charged to non-members.

§ The two Harivaṁśa Volumes and the Volume of Epilogue fall outside the above set.

This current price-list cancels all previous lists.